

La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el *suburbium* de *Gerunda* com espai residencial i productiu

Girona
Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

BIBLIOTECA DE CATALUNYA, DADES CIP:

La **Vil·la** romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu. – (Sèrie monogràfica ; 29)

Bibliografia

ISBN 9788439399353

I. Costa, Ana (Costa Solé), editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari

III. Nolla, Josep M. (Josep Maria), 1949- editor literari IV. Vivó Codina,

David, editor literari V. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona VI. Col·lecció:

Sèrie monogràfica (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona) ; 29

1. Vil·les romanes – Catalunya – Sarrià de Ter 2. Excavacions arqueològiques – Catalunya – Sarrià de Ter 3. Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Catalunya : Jaciment arqueològic) 4. Sarrià de Ter (Catalunya) – Arqueologia romana

728.84.032(37:460.23 Gi Sarrià de Ter)

904(460.23 Gi Sarrià de Ter)

El present estudi forma part del projecte quadriennal de recerca “La vil·la del Pla de l'Horta i el *suburbium* de Gerunda com espai residencial i productiu” (CLT009/18/00090) finançat per la Generalitat de Catalunya, i del projecte “*Ager Mutabilis*. La explotación del territorio de *Emporiae* y *Gerunda* durante la república y el alto imperio romano” (HAR2016-75466-P) del Ministerio de Ciencia e Innovación.

© De l'edició: Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona
De les fotografies i textos: Autors corresponents

COORDINACIÓ EDITORIAL: Ramon Buxó

DIRECCIÓ SÈRIE MONOGRÀFICA
NÚM. 29: Ramon Buxó

AUTORS: Ana Costa, Lluís Palahí, Josep Maria Nolla, David Vivó, Lluís Bayona Prat,
Marc Bouzas, Josep Casas, Neus Coromina, Marc Lamuà, Joan Llinàs,
Jordi Oliver, Marc Prat, Isaac Rufí, Josefina Simon, Jordi Vivo

DISSENY GRÀFIC: J. M. Mir
Col·laboradors: M. Bachs i J. Sallarés

IMATGE DE LA COBERTA: Equip Pla de L'Horta

COORDINACIÓ DE L'EDICIÓ
I PRODUCCIÓ: Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions

IMPREMTA: Impremta Pagès

CORRESPONDÈNCIA
I INTERCANVIS: Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona
Pedret, 95
17007 Girona
Tel. +34 972 20 46 37
E-mail: jllorens@gencat.cat
<http://www.macgirona.cat>

ISBN: 978-84-393-9935-3
Dipòsit Legal: B 21431-2019

LA VIL·LA ROMANA DEL PLA DE L'HORTA (SARRIÀ DE TER) I EL *SUBURBIUM* DE *GERUNDA* COM ESPAI RESIDENCIAL I PRODUCTIU

GIRONA, 2019

Edició a cura de:

Ana Costa Lluís Palahí Josep Maria Nolla David Vivó

Autors:

**Lluís Bayona Prat Marc Bouzas Josep Casas Neus Coromina Ana Costa Marc Lamuà
Joan Llinàs Josep Maria Nolla Jordi Oliver Lluís Palahí Marc Prat Isaac Rufí Josefina Simon
David Vivó Jordi Vivo**

ÍNDEX

1. SUBURBIUM. DEFINICIÓ I USOS	
Lluís Palahí	7
2. LA GEOGRAFIA. GERUNDA I EL SEU ENTORN	
Lluís Palahí	17
3. HISTÒRIA DE LA RECERCA	
Josep Maria Nolla, Lluís Palahí	25
4. DESCRIPCIÓ ARQUEOLÒGICA DELS ESPAIS	
Ana Costa, Lluís Palahí	37
5. LES TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES	
Ana Costa, Lluís Palahí	97
6. ELS PAVIMENTS DECORATS	
Lluís Palahí, David Vivó	111
– ELS <i>OPERA SECTILIA</i>	
Jordi Oliver	117
– ELS PAVIMENTS DECORATS AL <i>SUBURBIUM DE GERUNDA</i>	
Lluís Palahí, David Vivó	126
7. EVOLUCIÓ DE LA <i>PARS URBANA</i> DE LA VIL·LA	
Ana Costa, Lluís Palahí	131
8. LES SALES D'APARAT I L'EVOLUCIÓ DEL CONCEPTE DE L'ESPAI RESIDENCIAL	
Lluís Palahí	165
9. ELS BANYS	
Ana Costa, Lluís Palahí	189
10. EL NIMFEU	
Ana Costa	199
11. L'EVOLUCIÓ DELS ESPAIS INDUSTRIALS	
Ana Costa, Lluís Palahí	209
– LA PRODUCCIÓ VINÍCOLA	
Jordi Vivo	221
12. LA FAUNA COM A ELEMENT ECONÒMIC	
Neus Coromina, Isaac Rufí	227
13. LES NECRÒPOLIS ROMANA I VISIGODA AL NORD DE LA VIL·LA	
Josep Maria Nolla, Josep Casas, Joan Llinàs, Marc Prat	233
14. UNA OFRENA RITUAL DE FINALS DEL S.II	
Lluís Palahí	269

15. EL MATERIAL CERÀMIC	
Josep Maria Nolla, Josefina Simon	273
16. ELS SISTEMES D'EMMAGATZEMATGE	
Josefina Simon	365
17. LA NUMISMÀTICA	
Marc Bouzas	377
18. ALTRES MATERIALS. OBJECTES METÀL·LICS I D'OS	
Ana Costa, Marc Prat	399
19. LES VIL·LES I EL SUBURBI	421
– LA VIL·LA DE SANT PERE DE MONTFULLÀ	
Lluís Palahí	421
– LA VIL·LA DE SANT MENNA DE VILABLAREIX	
Lluís Palahí	427
– LA VIL·LA DE CAN PAU BIROL	
Lluís Palahí, David Vivó, Marc Lamuà, Ana Costa	442
– PALAU SACOSTA	
Josep Maria Nolla, Lluís Palahí	457
– EL TEMPLE (AIGUAVIVA)	
Josep Maria Nolla, Lluís Palahí	457
– LA CASA DEL RACÓ	
Lluís Palahí	458
20. EL SUBURBIUM DE GERUNDA COM ESPAI RESIDENCIAL. DE LA FUNDACIÓ A L'ANTIGUITAT TARDANA	
Lluís Palahí, Josep Maria Nolla, Ana Costa, David Vivó	461
21. LA CONSOLIDACIÓ I L'ADEQUACIÓ DE LA VIL·LA	
Lluís Bayona	495
22. ANNEXOS	503
BIBLIOGRAFIA	509

1. SUBURBIUM. DEFINICIÓ I USOS

Lluís Palahí

La *ciuitas* constitueix l'element bàsic de l'estructuració administrativa del territori en època romana. Es tracta d'una entitat complexa, dotada d'un reconeixement jurídic, marcada per uns límits espacials concrets i que disposa d'una certa autonomia (Gros/ Torelli, 1994, 238).

La *ciuitas* està conformada essencialment per dos espais, la *urbs* i l'*ager*, és a dir el centre administratiu, econòmic i religiós i el territori que en depèn administrativament.

La ciutat, la *urbs*, és una part de la *ciuitas* i constitueix el seu centre administratiu i, tot sovint, religiós i econòmic. Tot i que habitualment la *urbs* es correspon amb un centre urbà, aquest no era un model estàtic i, en ocasions, es troben estructures que tot actuant com a nucli vertebrador d'un *territorium*, d'una *ciuitas*, no responen a aquesta definició, especialment a aquells territoris on el fenomen urbà era pràcticament desconegut abans de l'arribada dels romans, com per exemple la Dalmàcia (Gros/Torelli, 1994, 23).

Quan disposa d'un nucli urbà, la *urbs* queda clarament definida pel *pomerium*, un límit ritual, de caire sacre, que no ha d'estar forçosament marcat per uns elements físics. Certament, en moltes ocasions el *pomerium* era assenyalat per la presència d'unes muralles, però no sempre, i altres elements de caire topogràfic (rius, camins...) o construïts (*cipi*), poden marcar igualment aquesta limitació (Bedon 1998, 10). Per altra banda, la pròpia superfície ocupada per la *urbs* era una realitat canviant, ja que són molts els casos –i la pròpia Roma n'és un exemple excel·lent–, en què el *pomerium* inicialment definit es veié clarament sobrepassat pel creixement urbà (Hinard 1994; Lafon 2001b, 201)

Pel que fa a l'*ager*, es correspon essencialment al territori administrativament depenent d'aquesta *urbs*. A aquest territori, clarament definit, s'estenia la *iuris dictio* dels magistrats (*Pomponius Dig.* 16, 239, 8) i l'espai en el qual es recaptaven els *munera*. Aquesta era una àrea subordinada a la ciutat, entesa no tant com una realitat urbanística sinó com un centre de poder (Gros/Torelli 1994, 244-246), i en el qual les aglomeracions que s'hi trobaven (*uici, fora, oppida...*) no tenien una autonomia real (Tarpin 2009, 130).

Entre aquests dos espais, però, se'n situava un altre, molt més indefinit, tant des del punt de vista conceptual com legal i, fins i tot, físic, el *suburbium*.

EL SUBURBIUM A LES FONTS

Els arqueòlegs i historiadors hispans utilitzen de forma molt habitual el terme "suburbi" per referir-se a tot un seguit d'espais ubicats al voltant de les ciutats. Tot sovint aquesta denominació no pretén ser altra cosa que una definició geogràfica, aplicant el terme suburbi a aquella àrea propera a la ciutat pròpiament dita, i d'aquí precisament, el seu ús sovintejat per adjectivar, per exemple, als espais funeraris, ja que se situaven, per llei, a l'exterior dels centres cívics, però, habitualment, cercant la seva proximitat.

La concepció actual del que era un suburbi deu més a la configuració urbanística de les ciutats d'època medieval i moderna que a la realitat existent en època antiga. I d'aquí un dels problemes que presenta el terme, ja que a través de la realitat de moltes ciutats actuals, tot sovint s'associa a una zona degradada on s'acumulen les classes més baixes, una imatge que no pot ser traslladada automàticament a l'època antiga.

En època romana el *suburbium* era tota una altra cosa. La seva relació amb la ciutat, com veurem, anava molt més enllà d'una simple qüestió de proximitat i incorporava altres consideracions tan importants com la de dependència, per exemple.

El *suburbium* era en època romana un espai complex, tot sovint de límits indefinits, a mig camí entre el camp i la ciutat, l'*ager* i la *urbs*, però sense acabar de pertànyer a cap dels dos, on s'hi desenvolupaven una multiplicitat d'activitats. Aquestes dificultats, a l'hora d'establir-ne una definició o una delimitació precisa s'aprecia ja a les fonts antigues, tant literàries com jurídiques, on el terme apareix en una gran varietat de casuístiques però sense una definició clara i tancada.

Per començar a comprendre el que entenen les fonts per espai suburbà, ja que *suburbium* rarament apareix com a substantiu (Agusta Boularot 1998, 40), cal tenir

present que tot sovint es refereixen a una zona molt concreta i absolutament única, l'entorn de la ciutat de Roma. El terme derivaria de l'expressió *sub urbe*, usada per primer cop al segle II aC, tot referint-se a propietats rurals properes a Roma i molt vinculades a la ciutat (Garriguet 2010, 366). Per posar només un exemple referent a aquesta excepcionalitat, veiem que quan les fonts parlen de les vil·les suburbanes la capital, inclouen finques situades en un espai que en alguns punts excedeixen els cinquanta quilòmetres de distància, uns límits que superen el *territorium* total de moltes *ciuitates* tant itàliques com provincials.

Roma era un cas únic i, en parlar de les fonts, cal tenir sempre present aquest fet, per evitar extrapolacions interpretatives que podrien resultar inassolibles aplicades a altres *ciuitates*. Tal és l'especificitat de Roma que segons Frézouls algunes fonts clàssiques de tipus jurídic distingeixen entre la *Urbs*, que fa referència a l'espai intramurs, i Roma que comprèn també els edificis en continuïtat directa (els *continentia aedificia*) (Frézouls 1987, 381-382).

Acabem de comentar que el terme *suburbium* es troba pràcticament absent a les fonts com a substantiu. Contràriament, és molt més habitual emprat com a adjectiu (*suburbanus*) o com a adjectiu substantivador (*suburbana*), en aquest darrer cas, utilitzat sobretot per referir-se a un tipus concret de propietat, la vil·la.

El fet que es faci servir la paraula *suburbanus* més com a adjectiu que com a substantiu ja ens aporta alguna informació referent a la consideració que tenien els autors romans respecte a aquesta zona. No es tracta d'un espai físic, al contrari del *pomerium*, per exemple, on els límits eren clarament definits, per bé que no sempre resultessin clarament visibles. El *suburbium* no es defineix per si mateix, sinó en funció de la ciutat, essent un terme complementari, adjectivador, que ajuda a remarcar tot un seguit d'espais i elements. Així, una necròpolis, un hort, uns *horrea* o una vil·la són estructures que es defineixen per sí mateixes i a les quals l'adjectiu *suburbanus/a* les dota d'unes característiques concretes i especials. Aquesta relació de dependència s'aprecia fins i tot quan el terme s'utilitza en contextos més genèrics. Així, per exemple, en el seu discurs contra Verres, Ciceró fa referència a la *provincia suburbana* quan parla de Sicília (*Ver.*, 2, 3, 7). En aquest cas, no ho fa per la seva proximitat amb Roma sinó per la dependència i submissió directa que aquesta província tenia en relació amb la *Urbs* (Buzón 2011, 28).

Tot i aquests usos "especials" del terme, entre les característiques que definirien el *suburbium*, la més evident és precisament la de la proximitat al centre urbà de la *ciuitas*. Però quina distància implica proximitat? Aquest és el problema. El *suburbium* no era un espai físic determinat i estable. De ser així, les fonts jurídiques

en deixarien constància de forma clara. Certament, les fonts ens parlen dels mil passos a l'entorn de la ciutat, la milla, en la qual l'*imperium domi*, el poder dels magistrats urbans, es manté vigent (Anibaletto 2010, 73; Bedon 1998, 10; Garriguet 2010, 367). Aquesta norma també és present a les lleis municipals d'algunes ciutats provincials. A la llei de la ciutat d'*Urso* s'esmenta que els magistrats i el *flamen* han de viure dins un radi màxim d'una milla a l'entorn de la ciutat. Així mateix, la *lex Irnitana* prohibeix l'enderrocament d'edificis a la zona perimetral de la ciutat. En tots aquests casos s'estableix una relació de dependència de l'entorn més immediat amb el *pomerium*, el centre administratiu de la *ciuitas*. Ara bé, caldria veure si en el cas de les lleis municipals d'*Urso* i *Irni*, o d'altres ciutats provincials, les normes exposades responien a problemàtiques concretes d'aquestes *ciuitates* o eren una translació més o menys literal de normes pensades i establertes per la ciutat de Roma. En el cas d'*Irni*, la llei fa referència fins i tot als *continentia aedificia*, un terme habitualment emprat per definir les barriades aparegudes a l'entorn del vell *pomerium* de la capital imperial (Goodman 2007, 16). També la referència a la milla o als mil passos sembla una transposició a un municipi provincial d'una norma aplicada a la capital.

I és en aquest punt on caldria fer una nova matisació. Les fonts antigues, parlant gairebé sempre de Roma, fan servir altres mots per referir-se a aquest espai, pertanyent, a la pràctica, a la ciutat, però situat legalment al seu exterior. El més habitual és l'expressió *continentia loca* o *continentia aedificia*. En ambdós casos es refereix a aquells barris situats fora de l'àrea definida pel *pomerium*, una continuació de l'urbanisme més enllà del recinte sacre fundacional. Quan estaven densament poblats, aquests barris es detectaven topogràficament –si els límits del *pomerium* no estan clarament definits per una muralla– per canvis en l'orientació dels carrers o en la forma de la trama urbana (Garriguet 2010, 370). En el cas de la ciutat de Roma, aquest creixement extra urbà fou de tal consideració que va obligar a successives ampliacions del propi *pomerium*. Al final, la delimitació de la milla fins a la qual s'aplicava l'*imperium domi* es va acabar calculant no des del límit del *pomerium* sinó des del final dels *continentia aedificia* (Agusta Boularot 1998, 54; Goodman 2007, 3). Però tampoc aquest *continentia aedificia* és el *suburbium* pròpiament dit sinó només una part, si bé diferent del nucli urbà inclòs dins el *pomerium*.

La ubicació extra urbana feia del *suburbium* un espai diferent, deslligat de molts dels convencionalismes, normes i lleis que regien a la ciutat. La més evident o la més visible era, probablement, la convivència que es podia donar dins aquests espais d'habitatges i espais funeraris, aquests darrers absolutament prohibits en l'àrea pomerial.

Aquest espai, urbanitzat però no urbà, era ben present, sinó a les lleis, almenys sí a l'imaginari col·lectiu. De fet, les fonts antigues distingien entre *extra urbem* i *extra murum*, reconeixent, ni que fos de forma indirecta, el fet que la ciutat podia estendre's més enllà de les muralles (Goodman 2007, 3).

Tot i que, com ja hem comentat, la majoria de fonts apliquen el terme *suburbanus* i els seus sinònims fent referència l'entorn de Roma, és cert que en ocasions, sobretot ja en el període imperial, el trobem en textos referits a ciutats provincials i, des de molt aviat també, a l'epigrafia, sobretot vinculada a una altra realitat administrativa-territorial, el *pagus* (Buzón 2011, 36-39).

La visió de les àrees suburbanes en època romana quedaria molt limitada si ens cenyíssim estrictament a l'anàlisi de les fonts. No solament pel fet que aquestes es refereixen generalment a la ciutat de Roma sinó també perquè tot sovint expressen una visió limitada, fragmentada, d'una part de la societat, l'elit econòmica i intel·lectual, i, per tant, obvien, de forma intencionada o no, diferents aspectes de la realitat social i urbanística. Així, per exemple, la utilització dels espais suburbials com a zones industrials té un escàs reflex a les fonts, i generalment només se'ns fa present en les de caire jurídic, fent referència a aquelles estructures o professions que, per la seva perillositat o insalubritat, calia realitzar fora de la ciutat. Així, els forns industrials, amb el perill d'incendis, o les ful·lòniques, amb les seves males olors, eren estructures i negocis susceptibles de ser traslladats a l'extraradi. Altres s'hi ubicaven per la seva necessitat d'espai, com les terrisseries o els grans *horrea*. En altres casos o professions, com la dels picapedrers, se situaven a l'exterior per qüestions de salubritat i seguretat, però també per comoditat, cercant indrets propers a les necròpolis, que els proporcionaven bona part de la seva feina quotidiana.

El món funerari si que és ben present a les fonts, ja sigui a les de caire legal, –la llei de les XII taules ja prohibia els enterraments a l'interior del *pomerium*– com a les de tipus literari, entre les que podríem esmentar, a tall d'exemple, la cerca per part de Ciceró d'un bon espai per disposar el sepulcre de la seva filla. Ciceró cercava una propietat digna, un espai freqüentat, que no estigués en perill d'un possible canvi de propietari, perquè sempre fos considerat un espai consagrat (Serrato 1991, 590; Buzón 2011, 23-24).

Per concloure aquesta visió que ens donen del suburbi les fonts clàssiques, cal assenyalar que si fins ara hem realitzat un petit esbós de com era vist aquest espai des de l'òptica de la seva relació amb la ciutat, com un element extern, però intrínsecament lligat, mancava analitzar com es veia aquest espai de transició des del territori, des de l'*ager*. En aquest sentit, el primer que caldria mirar és com veien i consideraven aquest espai

els agrònoms i, en aquest aspecte, s'han de distingir dues qüestions; la del terreny com a explotació i la de les estructures que s'hi trobaven, les anomenades vil·les urbanes o suburbanes. Pel que fa al primer punt, Cató ja fa esment a les finques suburbanes (*sub urbe*), com un tipus de propietat específica, tot esmentant els tipus de conreus més aptes (*De agric.*, 7,1 a 8, 2), centrant-se en aquells que tenien un major valor econòmic. Aquesta mena de productes havien d'estar destinats a un consum urbà, centrant-se en aquells pels quals es podia obtenir un alt preu al mercat i que, a més, serien difícils de portar de *fundi* més allunyats, ja fos per un augment exagerat del seu cost o perquè, simplement, per la seva fragilitat es podessin malmetre abans de la seva comercialització. Un exemple el trobem en les flors, un producte de luxe que no resultava rendible comprat a finques llunyanes per la seva fragilitat.

Columel·la va un pas més enllà i analitzà les propietats suburbanes no solament com a explotacions sinó com un indret ideal per erigir habitatges de luxe per a les elits que podien servir de primera residència amb la condició de situar-se a una distància de la ciutat que permetés viatjar entre ambdós llocs en un sol dia (*Re rust.*, 1.1.19).

Aquesta possibilitat de connexió ràpida vil·la-ciutat hauria estat una altra de les característiques definidores de l'espai suburbà. Però quan es parla de vil·la urbana o suburbana, a les fonts i a la historiografia moderna, la interpretació es complica.

Les grans vil·les suburbanes de Roma esdevenen, tot sovint, grans *domus* o palaus ubicats en un espai extra urbà. La disponibilitat d'espai i el relatiu allunyament de la ciutat i les seves limitacions de caire legal i moral, dota originalment aquests habitatges d'una gran llibertat constructiva i conceptual, fins al punt que l'expressió vil·la urbana o suburbana acaba definint més un tipus d'habitatge que una localització física (veure *infra*).

Per Champlin, més enllà dels condicionants que defineixen el *suburbium*, la imatge que es transmet a través de les fonts és el d'un espai lligat a la riquesa i l'oci, amb tres conceptes essencials: *salubritas*, *otium* i *amoenitas*. Aquest autor ressalta la paradoxa que es creà ja que amb la intenció inicial de cercar al suburbi la bellesa i el descans que no es podien obtenir a la ciutat, s'hi acabaven traslladant els models, l'estètica i els negocis urbans (Champlin 1982, 100-110).

EL SUBURBIUM I ELS SEUS LÍMITS: UNA DEFINICIÓ JURÍDICA?

Atenent al tractament que en donen les fonts, no sembla que el suburbi tingués un tractament jurídic especial. Tractant-se d'un espai de límits poc definits, la cobertura jurídica a la que estava sotmès, depenia directament

del tema que es tractés. És a dir, els diversos aspectes jurídics presentaven diferents cobertures, diferents límits i s'hi aplicaven diferents normes, en alguns casos vinculades directament a la que era vigent a la ciutat i, en altres, la referida a l'*ager*. L'exemple més clar el trobaríem en el tema funerari. Al suburbi no s'hi apliquen les normes vàlides pel *pomerium* i no solament és un espai que pot tenir un ús funerari sinó que tampoc hi ha grans restriccions per compartir espai amb habitatges o altres construccions.

La legislació aplicada en cada moment o en cada aspecte al *suburbium* té molt a veure amb la distància relativa als límits de la pròpia ciutat i al lloc on es marquin aquests límits. Ja hem comentat que, en teoria, el límit de la ciutat era el *pomerium* però que per molts dels aspectes legals, almenys en el cas de Roma, es podrien estendre al que es denominava el *continentia aedificia*. Aquest espai va anar adquirint tal importància que els límits del *pomerium* es varen ampliar diverses vegades per anar englobant aquests nous barris. Aquesta mateixa problemàtica es devia donar a algunes grans ciutats provincials, com *Tarraco*, que també varen generar densos barris fora muralles.

Teòricament el *pomerium* marcava el límit d'actuació de l'*imperium domi* i l'inici de l'*imperium militiae*. Però no era sempre així, almenys per Roma i pel que fa a alguns aspectes administratius. La *tabula Heracleensis*, d'època baix-republicana, estableix que pel que fa al manteniment de les vies, la seva neteja i aspectes com la limitació d'horaris per a la circulació dels carros, el límit normatiu no era el *pomerium* sinó una franja de mil passos a l'entorn, no de l'àrea sacra, sinó més enllà dels *continentia aedificia*. Òbviament aquesta extensió de la normativa urbana implicava també una ampliació de les atribucions dels magistrats responsables (Panciera 2006, 10).

Un altre límit situat dins el suburbi era el del peatge, un espai a partir del qual calia pagar una taxa per la circulació de les mercaderies que anaven a la ciutat i que, en el cas de Roma, se situava, un cop més, al final de l'espai dels *continentia aedificia* (Panciera 2006, 10).

Seguint al propi Panciera, podem trobar altres límits físics o imaginaris que podrien definir aquest espai. Un d'ells era l'*ager romanus antiquus*, un espai delimitat per tot un seguit de santuaris rurals situats entre quatre i sis milles a l'entorn de la ciutat i que la dota d'una raó d'existir que va més enllà del valor religiós. Fins i tot, una cita de Frontí, parlant dels aqüeductes de Roma, esmenta un límit de set milles per separar l'aigua interurbana de l'extra urbana (Panciera 2006, 12).

De totes aquestes consideracions, s'extreu clarament que els límits del *suburbium* no venien establerts per la llei sinó que es tractava d'una qüestió fins a cert punt subjectiva que depenia de la percepció de cada autor

i, també, de la temàtica a què es fés referència. Així, ja hem vist que en ocasions el terme s'emprà per parlar d'espais que no només eren allunyats de la ciutat sinó, fins i tot, en *territoria* pertanyents a d'altres *ciuitates*. Com diu Champlin (1982, 97), no es tracta tant d'un límit físic com d'un estat mental, una apreciació subjectiva, que variaria en cada ciutat i també en cada període històric.

Recapitulant, les fonts per si mateixes resulten fins a cert punt confuses i contradictòries a l'hora de definir jurídicament, físicament i socialment el que era el *suburbium*. No hi ha normes ni lleis que siguin concebudes específicament per a aquest espai. A més, en centrar-se sobretot al *suburbium* per excel·lència, el de Roma, sempre queda el dubte de si les indicacions i especificitats aplicades a aquest espai eren traslladables a altres localitats.

EL SUBURBIUM A LA HISTORIOGRAFIA MODERNA

És precisament aquesta indefinició i la seva plurifuncionalitat la que ha portat a alguns estudiosos moderns a descartar aquest terme per definir les zones situades a l'entorn de les ciutats romanes. Així Goodman prefereix denominar a aquest espai àrea periurbana (Goodman 2007, 8). És aquest un terme emprat per la geografia i urbanística modernes. González Urrueta, defineix l'àrea periurbana com una zona de contacte, una interfase que morfològicament uneix allò rural i allò urbà, on l'urbanisme és menys compacte que al centre urbà. S'associa l'origen del terme a la industrialització que crea un espai extra urbà amb traces originals respecte a les grans tipologies rural i urbana (González Urrueta 1987).

Altres autors, la majoria, opten per mantenir el terme suburbà, si bé ho fan com un pur convencionalisme, útil per identificar i situar aquells jaciments ubicats en espais propers als nuclis urbans. En altres casos, s'opta per definicions senzilles i tot sovint simplificadores. Així, per exemple, Ruiz de Osuna (2009, 54) considera que el *suburbium* era "*la franja de terreno situada entre la cerca defensiva y el ager*". Es tracta d'una definició simple perquè defineix un espai físic, però al mateix temps imprecisa i simplista, en no definir on començaria l'*ager* i en considerar tota ciutat com un espai emmurallat, quan, en realitat, el *pomerium* no tenia perquè estar clos per muralles o altres elements físics.

Fins ara de les fonts n'hem extret algunes de les característiques dels espais suburbials. El primer i sens dubte el més clar és el condicionant geogràfic, de proximitat al nucli urbà. El segon és un concepte no ja solament espacial sinó també temporal. La necessitat de poder-se traslladar de la ciutat a la propietat suburbana, que tro-

bem expressada per Columel·la i altres autors antics ens proporcionen dos nous condicionants; el de temps i el de dependència. No es tracta solament que el propietari pugui compaginar còmodament la seva vida a la finca amb les seves obligacions socials o professionals, sinó que la vil·la suburbana està concebuda sovint com a primera residència, i el seu lligam de dependència amb la ciutat va més enllà de la seva proximitat.

Com a primera residència havia de servir per complir amb els convencionalismes socials que obligaven al seu propietari. Però, fins i tot si la finca tenia un vessant productiu, els productes conreats o fabricats estaven dirigits a la seva venda i consum urbans. Aquesta dependència no es redueix a les vil·les sinó que es pot aplicar a totes les estructures i construccions que conformarien aquest espai. Els espais funeraris, les necròpolis, estaven destinades essencialment als habitants de la ciutat i el mateix podríem dir dels edificis d'espectacles o de les indústries ubicades a l'entorn.

USOS DEL SUBURBIUM

Tot i que en el present estudi ens centrarem en la funció residencial del *suburbium*, aquest era un espai polifuncional en el qual s'hi desenvolupaven gran quantitat d'activitats, sempre vinculades al propi nucli urbà.

Probablement, la funció més característica del suburbi fos el seu ús com a espai funerari. Ja la llei de les XII Taules prohibia els enterraments a l'interior del *pomerium*. Solament en els casos dels herois i dels infants menors de 40 dies es permetien les excepcions (Ruiz Osuna 2010, 380). Aquest fet convertia indirectament les necròpolis en un excel·lent indicador arqueològic a l'hora d'establir els límits del *pomerium* quan aquest no estava físicament definit per unes muralles.

Les necròpolis generalment es disposaven a l'entorn de les vies principals d'accés a la ciutat, especialment a partir del segle II aC, quan el creixent desig de deixar un record perenne entre els conciutadans i la cerca de noves formes d'expressió auto representativa, convertiren la tomba en un símbol de l'estatus del difunt. Aquest estatus es mostra a través de la forma i la decoració, però també de la ubicació del monument funerari (Hesberg 1994, 35). Encarada cap a la via, la tomba esdevenia no un espai tancat, íntim i familiar, sinó un lloc de pas en el qual el difunt interpel·lava el vianant a través de les inscripcions i del propi monument (Prieur 1991, 63).

Des del punt de vista funcional, l'estructuració de les necròpolis era responsabilitat dels magistrats locals que convertiren les *viae sepulchrales* en els eixos vertebradors de l'espai, tot aprofitant els camins. Aquests determinaren no solament la ubicació i orientació de les necròpolis urbanes sinó que també condicionaren,

tot sovint, els petits cementiris rurals, no solament per aquest interès en crear una dinàmica de comunicació difunt-vianant, sinó perquè aquests camins solien actuar com a límit dels *fundi* (Ruiz Osuna 2009, 55).

El suburbi també era un espai on desenvolupar activitats industrials. Algunes es traslladaven a l'exterior de les ciutats ja fos per raons de seguretat, de salubritat o, simplement, per necessitat d'espai. En el primer cas, s'inscriuen totes aquelles indústries que empraven, per exemple, forns o altres estructures que podien provocar incendis. Algunes lleis municipals, com la d'*Urso* especifiquen la prohibició de construir dins la ciutat factories dedicades a la fabricació de ceràmica o de *tegulae* (Carreras 2011, 24).

Altres negocis se situaven a l'exterior per evitar males olors (adoberies, ful·lòniques...) (Fernández Vega 1994, 146) o simplement per una proximitat amb el destí final de les seves obres, com en el cas dels tallers escultòrics destinats a realitzar obres pels monuments funeraris (Chevallier 1998, 28).

La disponibilitat d'espai, tant per treballar com per emmagatzemar, o la disposició de matèries primeres també era un condicionant, especialment per aquells tallers destinats a la fabricació de materials de construcció. (Fernández Vega 1994, 145; Chevallier 1998, 28).

Més enllà dels espais agrícoles lligats a les vil·les suburbanes, al voltant de les ciutats es podien situar tot un seguit de petites explotacions, horts, o petits camps. En aquests espais, que podien disposar o no d'unes estructures més o menys complexes per la seva transformació, petites factories o en altres casos simples barraques, es dedicaven tot sovint al conreu de productes destinats al consum del mercat urbà, i que pel seu cost o per la seva fragilitat (com en el cas de les flors) no era recomanable o rendible el seu transport des d'explotacions més llunyanes. Aquesta circumstància ja era assenyalada pels propis agrònoms d'època romana (*supra*). Al costat dels horts, hi podien existir plantacions de fruiters, però també petites granges amb bestiar o viviers de peixos si la presència de rius o la proximitat a la costa ho permetien (Bedon 1998, 16).

També els grans edificis públics i d'espectacles es trobaven tot sovint a l'exterior del nucli urbà. Si les termes se situaven de vegades fora del *pomerium* per raons d'espai aquest condicionant era molt més clar en el cas dels grans edificis d'espectacles, especialment pel que fa als amfiteatres, circs i estadis, no tant pels teatres i odèons que sovint es localitzaven a la perifèria, però dins del *pomerium*.

La necessitat d'espai i, fins i tot, la necessitat de bons accessos era un condicionant important, però en el cas dels amfiteatres se n'hi afegien d'altres vinculats amb la seguretat. Les autoritats preferien que les baixes passions que es desfermaven davant les lluites de gladiadors

i, en menor mesura, als circs, es desenvolupessin fora del nucli urbà (Bedon 1998, 18; Chevallier 1998, 29).

Determinats santuaris o espais sacres també se situaven sovint a l'exterior de la ciutat. En alguns casos, aquest costum ve marcat per les pròpies característiques de la divinitat (Chevallier 1998, 31) però en altres, la necessitat d'espai podia ser també un condicionant, especialment en aquells santuaris que exigien grans espais al seu entorn pel desenvolupament dels rituals o simplement aquells que cercaven un efecte escenogràfic i que, per tant, requerien d'uns elements topogràfics determinats (Chevallier 1998, 31-32).

Però no solament eren els arguments religiosos o de caire pràctic els que influïen en la construcció de santuaris extra urbans. Roma i les elits locals utilitzaven aquesta mena de temples, sobretot a províncies, com un element de control territorial i d'extensió del procés romanitzador, ja sigui per processos sincretitzadors dels cultes (Costa 2011, 29-30), o com a simples instruments propagandístics (Bendala 2001, 428-429).

Tot i que la majoria d'autors que analitzen les àrees suburbanes no hi paren atenció, Chevallier destaca l'ús d'aquest espai en funció de condicionants de caire militar, i ho fa analitzant dos aspectes diferents (Chevallier 1998, 20). Per una banda, ressalta la funció que podien tenir les estructures existents al suburbi en moments de setge, ja fos com elements defensius o com enclavaments útils pels atacants, especialment quan alguns edificis se situaven massa propers a les muralles. Per altra, també destaca l'existència, en aquests espais, de campaments o establiments de caire militar relacionats amb la defensa de la ciutat o de les vies que l'envolten.

Algunes de les infraestructures vinculades amb la ciutat tenen el seu reflex en el suburbi. El cas més clar és el de les vies i camins, que travessaven els espais suburbials i, en bona mesura, els estructuraven, ja que en funció de la xarxa viària s'organitzaven no solament les necròpolis sinó també algunes de les indústries i, sobretot, les vil·les suburbanes. Però també altres infraestructures vitals per a moltes ciutats travessaven i ocupaven part del suburbi, com és el cas dels aqüeductes (Fernández Vega 1994, 147).

Una altra funció de l'espai suburbial era la d'abocador.

Una darrera activitat que també es desenvolupava en el suburbi era la de l'execució dels criminals. *Agennius Urbicus* assenyala al seu *De controversis agrorum* (86,8) que moltes ciutats disposaven d'un espai fora del *pomerium* destinat a aquesta finalitat.

UICI I PAGI SUBURBANS?

Tant el *uicus* com el *pagus* són dos termes presents a les fonts que han portat certa polèmica a l'hora de

ser definits, bàsicament perquè, com en tants d'altres termes, pateixen una evolució amb el pas del temps. Els dos fan referència a subdivisions dins d'una *ciuitas*. En un estudi dedicat a aquests dos termes, Tarpin distingeix els *uici* que farien referència a agrupacions de població dependents d'una *ciuitas* però que disposaven d'una certa autonomia, dels *pagi*, que es correspondria amb una entitat territorial, amb un possible origen de tipus tribal o gentilici (Tarpin 2002). L'epigrafia sembla demostrar que sobretot els *pagi* podien formar part del paisatge suburbà. Són diverses les inscripcions conegudes a l'entorn de Pompeia, però també a la zona de la Bètica, que fan referència a *pagus suburbanus* (Buzón 2011, 35-38). En aquests casos, la majoria d'inscripcions fan referència a l'existència de magistrats dedicats i encarregats de l'administració d'aquests espais. La presència d'aquests magistrats s'ha relacionat amb la reforma augustal que traslladaria a algunes altres ciutats la nova divisió administrativa feta a Roma (Buzón 2011, 37). Aquesta podria ser la solució empresa en determinats territoris per solucionar els problemes legals i administratius que comportava l'administració de territoris que teòricament quedaven fora de l'àmbit d'actuació dels magistrats urbans.

El cas dels *uici* seria diferent, en tractar-se de petites agrupacions, petits poblats, que formaven part de la *ciuitas* però també disposaven de magistrats propis. La seva presència ha estat considerada com un mecanisme emprat per Roma en determinats territoris per integrar i promocionar a determinats grups de població que no podien accedir a les magistratures urbanes (Tarpin 2002, 282). Les seves dimensions podien variar, equiparables a petites ciutats o fins a simples nuclis d'hàbitats agrupats (Burch *et al.* 2013, 70).

Les proves epigràfiques de l'existència de *uici* a la península ibèrica són escasses. En el cas concret de la *Tarraconense* es limiten a mitja dotzena de casos i sempre referits a comunitats situades a la zona central i nord-occidental de la província (sobretot a la zona de la *Gallaecia*) (Tarpin 2002, 359). Pel que fa a les referències a *pagi*, semblen concentrar-se a la Bètica (Buzón 2011, 38-39).

Quan no es disposa d'epigrafia una forma de definir un *uicus* és la seva posició dominant, sovint controlant encreuaments de camins o emplaçaments costaners. Al nord-est peninsular en podríem identificar alguns, amb les reserves adequades, a Besalú i Roses però també a Porqueres i, potser, Llafranc (Burch *et al.* 2013, 70-71).

EL SUBURBIUM COM ESPAI RESIDENCIAL

En aquest apartat, caldria fer una clara distinció entre els edificis modestos que s'anaven construint al voltant de les ciutats i que acabaren configurant autèntiques

barriades, els *continentia aedificia* de les fonts, i les anomenades vil·les suburbanes, habitatges privilegiats, que constitueixen el nucli central del present estudi.

En el cas dels *continentia aedificia*, es podria parlar d'un creixement natural motivat per un increment poblacional que no podia ser absorbit pel nucli urbà original i desbordava el *pomerium*. Habitualment aquest creixement es produïa prenent com a eix vertebrador la presència de camins o elements naturals com els rius, ocupant aquells espais que deixaven lliures les grans infraestructures o els edificis d'espectacles. Evidentment, la topografia també hi jugava un paper important ja que aquests barris solament es generaren allà on les condicions eren favorables, sense crear una corona homogènia a l'entorn de la ciutat sinó agrupacions irregulars, separades entre elles per accidents naturals, resultant molt extenses en algunes zones i pràcticament inexistent en d'altres.

El tractament d'aquests espais és complex des del punt de vista jurídic. En alguns aspectes era una zona tractada com a part integrant de la ciutat. En el cas de la ciutat de Roma, la seva integració en el nucli urbà feu que no solament el *pomerium* s'ampliés diverses vegades per poder integrar bona part d'aquests barris perifèrics sinó que quan les fonts d'època imperial fan referència a les mil passes incloses dins l'*imperium domi* dels magistrats, el càlcul es comença a realitzar no des de les velles muralles servianes sinó a partir del límit dels *continentia aedificia* (Arnaud 1998,71). Això vol dir que, en algunes qüestions administratives i legals, si que estaven sotmesos a les normes que s'aplicaven a la ciutat (Goodman 2007,14-17).

Contràriament, en situar-se fora del perímetre sacre, els habitatges podien compartir espai amb les àrees funeràries. També fiscalment podien tenir un tractament diferent. Ens ho mostra Apuleu qui va decidir celebrar el seu enllaç amb Pudència a la seva vil·la suburbana per estalviar-se de pagar les *sportulae* a les que hauria estat obligat en cas de fer-ho a la ciutat (Apol., 88). De fet alguns autors opinen que el fet que l'*imperium domi* s'estenguí fora del *pomerium* indica que administrativament la gestió dels espais públics i de les vies s'assimilava als de la ciutat, però no succeïa el mateix amb la seva concepció jurídica (Arnaud 1998,70).

Urbanísticament, sembla que no estarien sotmesos a moltes de les normes imperants a la ciutat, fet que es traduïa en una major llibertat urbanística. El menor cost dels terrenys feia que fossin barris ocupats sobretot per la població més humil, almenys en el cas de Roma. En els casos de les ciutats que actuaven sobretot com a centres administratius i de representació, més que com espais d'habitatge, segurament caldria matisar l'extracció social de la població dels barris extra urbans.

Tot i això, la seva creació no implicava una actuació improvisada. De fet, sembla que les zones suburbanes s'ocupaven de forma planificada, integrant les vies, l'aprovisionament d'aigua o la neteja i el desbrossament dels espais (Ruiz Osuna 2009, 54).

HABITATGES PRIVILEGIATS (VIL·LES SUBURBANES)

Possiblement, el context en què l'adjectiu *suburbanus/a* és més utilitzat a les fonts sigui quan fa referència tant a una explotació com a una residència privilegiada destinada al gaudi, l'*otium*, del seu propietari. Tant és així que el terme, originalment emprat per definir un conjunt de propietats ubicades a l'entorn de Roma, va acabar definint un tipus de vil·la en què les estructures destinades a l'habitatge i les comoditats dels estadants i visitants, adquirien una importància cabdal en l'estructuració del conjunt tot sovint per damunt de les productives. A la ciutat de Roma s'empra també un altre terme, el d'*hortus* que inicialment definia un espai agrícola en entorn urbà, però, va acabar definint els grans complexos residencials i que sumaven la residència de luxe amb la presència de grans parcs i jardins (La Rocca 1986, 3).

És per aquesta raó que alguns autors com Fernández Vega (1994, 151) o Goodman (2007, 72) proposen una distinció entre vil·la periurbana, que seria aquella lligada a la ciutat, ubicada en la seva proximitat, emprada generalment com a primera residència, i vil·la suburbana, que seria la que es relacionaria amb l'estil de vida dedicat a l'*otium* de refinat intel·lectualisme expressat en les obres de Ciceró o Plini el Jove (Goodman 2007, 72). Altres autors opten per defugir directament aquesta nomenclatura i prefereixen parlar "d'unitats domèstiques suburbanes" (Vaquerizo 2014, 14-15), definint-les com conjunts domèstics extramurs localitzats a certa distància de les muralles i que incorporen solucions arquitectòniques poc habituals a les *domus* i que no s'integren a cap sector de topografia urbanitzada (*uicus*...).

El seu origen cal situar-lo als darrers segles de l'època republicana, quan amb l'expansió territorial i les fortes influències hel·lenístiques es va anar desenvolupant a Roma un gust creixent pel luxe (*luxuria*) (Zaccaria 2003, 629; Zanker 1992, 49; 1993, 19-20) i el gaudi (*otium*). Al mateix temps, es van anar accentuant tot un seguit de tendències socials que donaven una major importància a l'individualisme, sobretot entre els grans personatges, generals i magistrats, que volien deixar una empremta entre els seus conciutadans no solament a través de la seva activitat evergètica i de la seva vida pública, sinó que pretenien que aquesta notorietat i superioritat s'expressés també a través de la seva vida privada, dels seus habitatges. Els banquets i el seu marc arquitectònic, per exemple, eren un dels moments en què es

mostrava de forma més clara aquesta nova tendència a l'individualisme i la competició establerta entre les elits per destacar (Zaccaria 2003, 629-632). La vil·la esdevingué l'entorn més adequat al dotar al banquet d'un marc decoratiu més indicat gracies a una major disponibilitat d'espai especialment quan al banquet s'hi afegien espectacles i entreteniments diversos. (Dunbabin 1996, 66-70).

La *domus* esdevé una part de la imatge del propietari i reflex del seu estatus. Al final de l'època republicana les elits s'apoderaren dels símbols, models i tipologies fins llavors reservades a l'esfera pública, tant sacres com civils, en una mostra del creixent paper de l'individualisme per damunt dels valors de grup (Zaccaria 1995, 326-330). Vitruvi en esmentar com a les *domus* s'hi desenvolupen reunions en què es tracten afers d'estat, reconeixia aquesta usurpació de part del poder públic pels nobles (Albentis 1990, 184), tot i que la manca d'espais específics va jugar un cert paper en aquesta transposició de les tasques públiques als habitatges privats (La Rocca 1986, 8).

En aquest sentit, i davant les restriccions existents a Roma, on es varen dictar lleis específiques contra la *luxuria* (Lafon 2001a, 59 i, sobretot, davant dels judicis morals de les faccions més tradicionalistes que consideraven que atemptava contra el *mos maiorum* (Albentis 1990, 108), va ser a les vil·les, fora de la ciutat, on aquestes inquietuds varen trobar el seu millor mitjà d'expressió (Zanker 1992, 46; 1993, 23). En elles es va desenvolupar una arquitectura de l'*otium*, creant espais destinats específicament al gaudi del propietari i dels seus convidats. A més, la disponibilitat d'espai i la cerca d'ubicacions que afavorissin la disposició escenogràfica i la integració amb el paisatge, va donar lloc a una arquitectura que permetia l'existència de tots els elements presents a una *domus* urbana i molt més. Si la casa urbana es trobava limitada espacialment i, a més, es tancava arquitectònicament sobre ella mateixa, oferint la seva riquesa i comoditats només als estadants i a aquells que eren convidats a entrar-hi, la vil·la d'*otium* disposava de tot l'espai necessari i s'obria a l'exterior, integrant-se en el paisatge, mostrant, al mateix temps, bona part de la seva riquesa.

Íntimament relacionat amb tots aquests canvis de mentalitat es va anar desenvolupant a Roma un corrent ideològic i filosòfic de caire epicuri, que contraposava el camp i la ciutat. Si l'expansió territorial i l'imperialisme romà havien allunyat al ciutadà del camp, del guerrer-pagès que es trobava en l'origen de la força dels seus avantpassats, el corrent intel·lectual imperant a finals de la república pregonava un retorn al camp, a les velles arrels. Però no feia des d'una òptica molt diferent a la de segles anteriors. Es proclamava un retorn al camp, però no per treballar-lo, almenys no directament, sinó per desenvolupar-s'hi intel·lectualment i moralment (*otium*). La

ciutat esdevingué en aquesta concepció, per contrast, un centre de vici, on solament s'hi podien desenvolupar les obligacions polítiques i comercials (*negotium*). En època d'August, i sota la influència de la poesia epicúria i alexandrina, autors com Virgili i Horaci exaltaven un retorn al camp, lloc ideal pel culte a les muses i l'*otium*, combinat amb una visió negativa de la ciutat (Dupré 2004, 164; Lehmann 2004). És precisament la filosofia epicúria i la seva visió contemplativa del món el que allunyà l'*otium* del vell concepte intel·lectual (l'*otium cum dignitate* de Ciceró) i com a font d'idees polítiques (Dosi 2006, 56). Era al camp on l'home es podia desenvolupar intel·lectualment i com a persona. La ciutat era, filosòficament, mal vista, però constituïa inevitablement un mal necessari on s'hi desenvolupava la vida social, política i comercial. Pels sectors tradicionalistes, la visió era la contrària, contraposant el *mos maiorum* als costums grecs; el treball, font de virtuts, desenvolupat a la ciutat, contra l'oci, font de vicis, que es produïa al camp (Wallace-Hadrill 1998, 45). Ara bé, al mateix temps la ciutat, font de tots els vicis, representava l'element diferencial de la civilització romana. La *urbanitas*, la vida a ciutats, era un símbol de la *romanitas*, que els distingia dels bàrbars (Goodman 2007, 10). A més, la ciutat esdevingué un nucli d'identitat de la comunitat i, en aquest sentit, adquirir una gran importància el seu aspecte exterior. La potència de la comunitat, el seu benestar, es mostrava a través del seu aspecte, dels seus monuments i serveis, en els que les elits invertien autèntiques fortunes, en una carrera monumentalitzadora que permetia posar la seva comunitat per damunt de les veïnes. La ciutat era l'entorn on s'expressava el sentit de comunitat de les elits, mentre que al camp i a la vil·la, s'hi expressava el seu individualisme. Al final, ambdós processos són dues cares d'una mateixa moneda, del desig d'autorepresentació, en el primer cas, a nivell comunitari, i, en el segon, a nivell individual.

Al camp, l'arquitectura de la vil·la esdevingué la millor font d'expressió d'aquesta mentalitat. Aquesta mena de vil·les denominades per les mateixes fonts com a suburbanes proliferaren de forma molt intensa a redós de la ciutat de Roma i varen acabar per definir, no tant una ubicació geogràfica com un concepte, una forma de vida. El qualificatiu de vil·la urbana tot sovint fa referència, a l'antiguitat i en la historiografia actual, a una vil·la de luxe, en la qual els espais destinats a l'*otium* ocupen una part molt important, independentment de la seva proximitat i connexió amb la ciutat.

Part d'aquesta distorsió ve donada per les peculiaritats que presentava el *suburbium* al qual fan referència la majoria de fonts, el de Roma. Aquest, si atenem als autors de l'època, cobria una superfície que arribava als 50 km. de distància del nucli urbà, distància que es considerava que es podia cobrir en un dia viatjant a cavall. Per tant, propietats com la vil·la Hadriana, a

Tivoli, rebien la consideració de vil·la suburbana tot i la seva relativa llunyania respecte a la *urbs*.

La vil·la suburbana o periurbana, entesa a partir d'ara com aquella situada a les proximitats de la ciutat (a menys d'un dia de distància) i íntimament lligada amb aquesta, era en bona mesura la resposta a la dicotomia expressada pels intel·lectuals llatins entre *ager* i *urbs*. En ella es podien obtenir tots els avantatges de la vida al camp, però sense renunciar al desenvolupament d'una activa vida urbana; permetia viure allunyat de tot allò que tenia de negatiu la ciutat però atendre les obligacions socials i polítiques a les quals els membres de les elits estaven obligats.

Així, es mantenia la il·lusió del que Marcial anomenava la *rus in urbe* (*Epigr.*, 12, 57, 21), un estil de vida que fusionava el millor de la vida urbana i de la camperola.

La presència de finques ubicades a prop de les ciutats és ja present en els estudis agrònomicos com hem comentat anteriorment. Cató –que era contrari a un excés de luxe en les propietats agrícoles i per qui probablement res es trobava més allunyat del seu concepte del que havia de ser una vil·la que la d'un espai dedicat a l'*otium*, ni que fos intel·lectual–, ja fa referència a l'existència de finques properes a la ciutat i, sempre analitzant-les des d'un punt de vista econòmic, recomanava els conreus més beneficiosos (*De agric.*, 8.2). Però és Columel·la (*supra*) qui més directament esmentà les propietats suburbanes, no com una explotació agrícola sinó com un habitatge privilegiat. L'autor feia referència a la seva idoneïtat com a habitatge al permetre desplaçar-se a la ciutat o des de la ciutat, en menys d'un dia.

Per a les classes privilegiades, aquesta possibilitat de trasllat ràpid entre la seva residència del camp i la ciutat presentava tot un seguit d'avantatges gens negligibles.

El primer d'aquests avantatges era la disponibilitat d'espai. En els nuclis urbans, el creixement d'una *domus* només es podia realitzar a costa de l'adquisició d'alguna de les propietats veïnes i, fins i tot així, la trama urbana imposava uns límits que solament en casos excepcionals es podien depassar. Un segon factor era el cost del terreny, que en els centres urbans, on sempre era molt limitat, resultava molt superior al de l'extraradi.

Altres elements tenen més a veure amb l'estructuració arquitectònica i la concepció dels espais. A la *domus* s'hi barrejaven tot un seguit de condicionants de caire urbanístics, espacials i, fins i tot, morals (Lafon 1981, 153), que tenien el seu reflex en la forma final dels edificis. Ja hem comentat les limitacions imposades per les dimensions de les finques urbanes. A aquest fet cal afegir-hi la proximitat d'altres edificis, la presència de les vies públiques i, per tant, el constant flux de gent per davant de les cases, i, a més, les consideracions de caire moral –sobretot en època republicana a Roma–, contràries a l'excessiva exhibició de luxe en àmbits pri-

vats. La cerca d'una major intimitat, d'un aïllament de l'exterior, portava a la concepció d'edificis tancats, closos per alts murs, que solament a l'interior desplegaven la seva magnificència i en els quals només els clients i convidats podien copsar l'autèntic poder i riquesa del propietari.

Els espais extra urbans eren un món completament diferent. La disponibilitat d'espai era molt més elevada i el seu cost molt menor (La Rocca 1986, 7). Per altra banda, a l'hora de la concepció de l'edifici no regien les constriccions existents al recinte urbà. Aquí el propietari podia expressar-se amb total llibertat. Si la *domus* és un espai de límits clarament definits i tancada sobre ella mateixa, la vil·la suburbana era un espai obert a l'exterior, que cercava la seva integració en el paisatge, a partir de porticats i jardins, que actuaven d'elements integradors, de transició entre l'edifici i l'entorn. La *domus* era un conjunt tancat i la vil·la, un complex obert (Zaccaria 1995, 341)..

L'arquitectura de la vil·la, la seva ornamentació i la seva ubicació, generalment cercant espais elevats, ben visibles des de les principals vies, cobria els desitjos d'autorepresentació del propietari, fins al punt que des de la baixa república la vil·la se situa per damunt de la *domus* com a símbol de riquesa privada, on es barregen el poder i l'*otium* (Dubois 2008, 123-124).

Arquitectònicament, en un primer estadi, prenen dels espais urbans els models a imitar (Scagliarini 2008, 34). Tal és el vincle de dependència que s'estableix que, per a Percival (1976), una vil·la suburbana no és altra cosa que una *domus* ubicada en posició extraurbana, tot i que Adams (2008, 3), no està d'acord amb aquesta afirmació, ja que hi ha diferències en la planta i en algunes de les activitats que s'hi desenvolupen. No solament reproduïen llocs de les *domus* (sales triclinars, *cubicula*, banys...) sinó també d'espais i edificis públics (porticats, gimnasos, biblioteques...). A partir d'època imperial, aquest procés d'imitació es capgirà i serien les grans *domus* les que portarien a l'interior de la ciutat els models arquitectònics experimentats a finals de la república a les vil·les (Gros 2001, 95).

Pel que fa a la situació legal d'aquesta mena d'establiments la seva posició era ambivalent. Algunes lleis municipals, com la d'*Urso*, fan referència a l'obligació dels magistrats a viure a l'entorn més proper de la ciutat, incloent, encara que sigui de forma indirecta, les cases situades en aquests límits com a part integral de la ciutat. Aquesta sensació ve refermada per un document legal que fent referència a una propietat d'Escèvola esmenta que la frase "*quidquid in patria Gadibus possideo*" (tinc a Gades la meua llar) podia fer-se extensible a una propietat del suburbi (*suburbanum adiacentem possessionem*) (*Dig.*, 32.1.41, Goodman 2007, 16). Contràriament, algunes lleis semblen

assimilar les vil·les suburbanes a propietats rurals (Goodman 2007, 17).

Els aspectes més importants d'aquesta mena d'assentaments eren, per començar, la seva vinculació amb la ciutat. Aquesta vinculació no es limitava a la distància a la que se situaven, que havia de permetre el trasllat d'un lloc a l'altre en poc temps sinó que també es reflectia en els seus aspectes externs. Així, rebia una gran importància la seva funció de representació, ja que havia de reflectir l'estatus del propietari, i ho feia tant a través del luxe com de la seva integració en el paisatge, cercant entorns on es gaudís d'un important domini visual (Fernandez Vega 1994, 151). La vil·la havia de mostrar un aspecte impressionant per a qui s'hi apropava però també es cercava que s'obris cap a l'entorn oferint unes grans vistes al convidat que s'hi trobava. A més, la seva funció d'espai de recepció per a amics i visitants donen gran importància als seus espais "públics" per molt que les fonts destaquin precisament el contrari, la seva intimitat i les possibilitats de descans que oferia. Per això, en les suburbanes tenia un major pes l'espai domèstic que en altres vil·les.

Tot i que per alguns autors com Adams (2008, 5) la vil·la suburbana no tenia perquè ser la primera residència, ja que el propietari podia disposar d'una *domus* urbana, el cert és que, en moltes ciutats, és més que possible que fos així, sobretot en aquelles en que l'espai urbà no permetia el desenvolupament de grans *domus*, com per exemple succeeix en el cas de *Gerunda*.

De totes aquestes opinions s'extreu també que no totes les vil·les situades a la proximitat de les ciutats eren suburbanes si no mantenien aquesta relació de dependència –del punt de vista social– amb la ciutat. La manca d'aquest rol social eliminaria de l'equació a totes aquelles vil·les essencialment productives. Amb aquestes es podrien crear un segon grup en el qual la seva qualificació de "suburbanitat" no s'establiria pel rol social sinó per la relació comercial establerta amb el nucli urbà. És a dir, serien suburbanes si la seva producció es destinés a la ciutat i no a l'exportació, per exemple. En aquest sentit, formarien part del primer grup aquells establiments que produïrien articles específicament pensats pel mercat urbà, com aquelles més delicades o luxoses que pels agrònoms no serien rendibles sense la proximitat al mercat, com les flors. Altrament, les grans produccions vinícoles destinades a un mercat més ampli, per exemple, no entrarien dins aquesta categoria. Un cop més és el vincle de dependència amb la ciutat el que marca les diferències.

Però és realment la vil·la suburbana una *domus* fora del casc urbà com diu Percival o Vitruvi que la denomina pseudourbana (Vitruvi 6,5,3)? En alguns casos podríem considerar que és així des del punt de vista concep-

tual, però no tant des del punt de vista arquitectònic. Començant pel tema conceptual, cal assenyalar que la vil·la presenta, tot sovint, un element que sol estar absent a la *domus* de les classes privilegiades, i és la presència d'espais productius, més o menys extensos i importants. Certament, hi ha casos en què la vessant productiva podia estar completament absent, però per norma general, i, sobretot a províncies, no sol ser així. Adams estableix que a la vil·la suburbana els espais destinats a l'entreteniment poden arribar de promig al 45% de la superfície, mentre que a les rústiques se situa en el 10% (Adams 2008, 102). Aquesta consideració es fa analitzant l'entorn de la ciutat de Roma, però en altres indrets, sobretot provincials, possiblement s'obtidrien percentatges més elevats pel que fa a la vessant productiva.

La valoració que es fa dels espais productius és variada, ja que en alguns casos podia tractar-se pràcticament d'un *hobby*, un entreteniment o una impostura, com en algunes vil·les de l'aristocràcia que pregonaven un fals retorn a la vida camperola – un retorn en el qual es disposava de totes les comoditats que una ciutat podia oferir–, mentre que en altres ocasions es considerava que l'explotació de la terra era un valor afegit que augmentava el preu i el valor de la propietat (Goodman 2007, 24). En alguns casos, fins i tot, aquesta vessant productiva podia no solament ser present sinó ser exhibida, per reforçar la impressió de poder econòmic i de riquesa del propietari.

Altres aspectes de la *domus*, sobretot aquells relacionats amb el rol social de l'edifici i de les activitats que s'hi desenvolupen, sí que es troben presents a la vil·la, especialment quan aquesta té la categoria de primera residència.

En definitiva, al nostre entendre una vil·la suburbana és aquella que se situa a una distància de la ciutat que permet al propietari traslladar-se d'un lloc a l'altre en el mateix dia; amb un alt nivell de dependència envers el nucli urbà, tot sovint actuant, fins i tot, com a primera residència, que dona gran rellevància als espais residencials (tot i que sense que això descarti l'existència d'espais industrials). Altres vil·les de caire eminentment productiu poden tenir llaços de dependència molt intensos amb la ciutat però caldria valorar-les més com espais industrials o productius que com a vil·les suburbanes. Per altra banda, altres vil·les allunyades de la ciutat podien disposar de grans espais destinats a l'habitatge i l'*otium*. En aquests casos tot sovint se les denomina vil·les urbanes per les seves similituds arquitectòniques amb les grans *domus* o per la intenció que representen de traslladar les comoditats de la ciutat al camp, però no serien vil·les suburbanes per la manca dels llaços de dependència que aquestes tenien respecte a la ciutat.

2. LA GEOGRAFIA. GERUNDA I EL SEU ENTORN

Lluís Palahí

La definició dels límits de l'espai suburbial o periurbà d'una ciutat antiga ve determinada de forma molt important per la geografia. La topografia, la disposició dels camins, els cursos d'aigua o els accidents geogràfics defineixen aquest espai, que no és mai rígid ni es pot definir mitjançant fórmules matemàtiques o models estàtics.

En el cas de *Gerunda*, en el qual la topografia i la geografia juguen un rol determinant en la gènesi de la pròpia ciutat, l'anàlisi d'aquest entorn geogràfic esdevé encara més transcendental per tal d'entendre la pròpia forma de la ciutat i el seu espai suburbial.

L'indret triat per bastir la ciutat de *Gerunda* fou l'anomenat Pla de Girona, una petita planura situada com element de transició entre dues de molt més importants, la de l'Empordà, al nord, i la de la depressió prelitoral a migdia, entre les serralades de les Gavarres, a llevant, i la de les Guilleries, a ponent. Aquesta plana creada en gran mesura pels cursos dels rius Ter i Onyar, però també del Güell, és extraordinàriament rica en recursos hídrics, amb una densa xarxa de petites rieres i torrents que davallen dels contraforts muntanyosos cap als cursos principals d'aigua (Fig. 2.1).

Si comencem la descripció de la plana i els seus límits pel nord ens trobem, de seguida, amb un dels elements que més han condicionat la història d'aquest territori. Aquesta banda queda tancada per la muntanya de Sant Julià de Ramis flanquejada a ponent pel Montaspre i a llevant per les muntanyes del Congost i de Sant Miquel. Aquest conjunt d'elevacions creen dos passos naturals que mantenen com element central la muntanya esmentada. Per llevant, el riu Ter obre un pas natural entre aquesta elevació i la de Sant Miquel, el Congost. Aquest pas es va emprar des d'època prehistòrica com a principal via de comunicació nord-sud i a la inversa. Un segon vial travessava per la zona situada a ponent de la muntanya de Sant Julià, entre aquesta i el Montaspre, l'anomenada Costa Roja, que havia de salvar un desnivell de poc més de 40 m d'altura. La importància dels dos passos es reflexa encara a l'actualitat en la xarxa de comunicacions, atès que pel Congost hi passa la carretera N-II i la via fèrria, mentre que per la Costa Roja un ramal de la carretera Nacional i l'Autopista AP-7. El seu control ha estat essencial al llarg de la història per a

qualsevol poder amb la intenció de dominar el nord-est peninsular. Així, és l'existència del Congost el que explica la creació de l'*oppidum* ibèric de Sant Julià de Ramis (**Kerunta*) al capdamunt de la muntanya, però també la construcció d'un *castellum* al mateix indret en època baix-imperial, o la del castell de Montagut, a la banda contrària del pas de la Costa Roja, en època medieval, i la del castell de Sant Julià, uns metres al nord-oest de l'antic *oppidum* ibèric, ja en època moderna (Burch *et al.* 2001; Burch 2006; Burch *et al.* 2011). Per la banda del Congost, és el castell de Sant Miquel el que en època medieval i moderna assumí les velles funcions defensives del poblat i el *castellum*.

Tot i que el pas natural més evident seria el del Congost per la part baixa i mantenint constantment el riu a llevant, aquest sector devia presentar problemes en determinades èpoques de l'any sobretot motivades per les crescudes del riu Ter. Contràriament, el pas de la Costa Roja, més difícil pel desnivell, era més segur des d'aquest punt de vista.

A la zona de l'actual Pont Major hi havia un gual que travessava el riu i que permetia la fusió novament dels dos ramals en un sol camí.

A partir d'aquí, s'obre una plana allargassada, orientada de nord a sud, molt marcada per la presència del riu Ter i el camí que la travessa. En realitat, s'obre, pel que fa al seu extrem septentrional, sobretot a ponent del riu, ja que a la banda oriental, circula proper a les elevacions que tanquen la plana.

El Ter corre de sud-oest a nord, i a la zona de l'actual barri de Pedret (al nord-oest del nucli urbà de la *Gerunda* romana) es troba amb el riu Onyar, provinent de migdia, en un aiguabarreig que constitueix un element vital per entendre tot aquest territori i la seva evolució.

Immediatament a migdia, d'aquest aiguabarreig dels dos principals rius de la zona se situa una petita elevació, de poca alçada, però de perfils prou abruptes i que fou l'indret triat per l'erecció de la nova ciutat romana. Aquest sector es troba a ponent de tot un conjunt d'elevacions més marcades que configuren l'autèntic tancament de la plana, una mena d'amfiteatre.

La vall s'estén sense grans accidents topogràfics en direcció a migdia, fins a connectar amb la plana de la

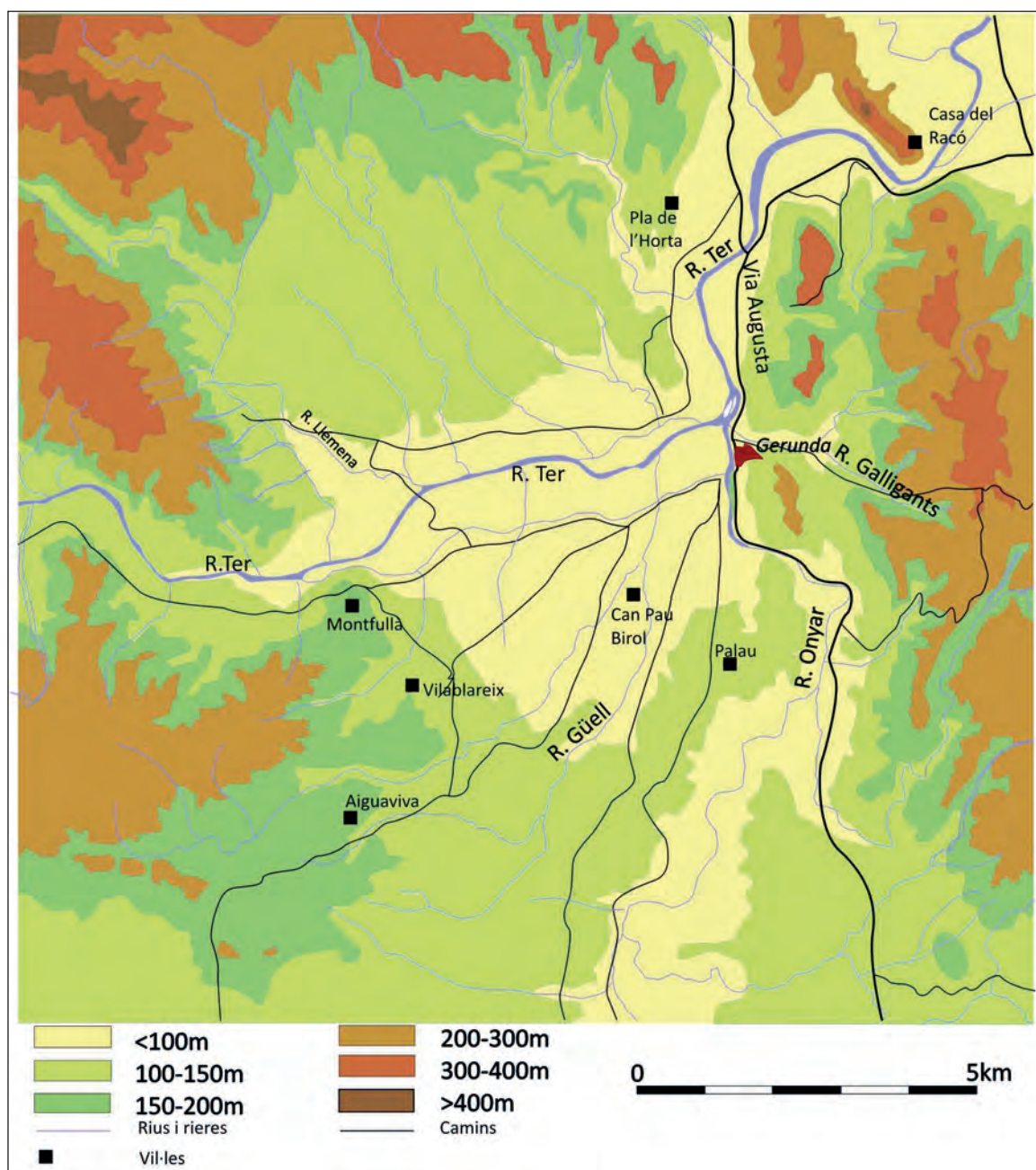

Figura 2.1. La plana de Girona amb indicació dels principals camins i cursos d'aigua i de les vil·les romanes conegudes al *suburbium*.

Selva amb els obstacles de Montilivi i la zona de Palau, de molt menor entitat que els d'altres sectors.

Si retornem a la zona del Congost (nord) i ens traslladem a la banda contrària, a ponent, apreciem tot un seguit d'elevacions a la zona de Sarrià de Ter que tanquen aquest sector però que progressivament es van amorosint fins pràcticament desaparèixer. Per això, la plana s'acaba obrint cap a occident fins a les poblacions actuals de Sant Gregori i Bescanó,

on els darrers contraforts de la serra de Rocacorba, tanquen aquest sector. En aquesta zona, la plana s'estén una mica en direcció nord-oest, tot encaixada entre les elevacions de la zona de Sarrià i les acabades de descriure.

En direcció sud-est, la plana s'estén per les poblacions de Vilablareix, Aiguaviva i Vilobí, i tot i la presència de diferents elevacions que generalment no superen els 300 m, penetra fins a Brunyola on les Guilleries es

mostren en tota la seva magnificència i ja constitueixen un important obstacle natural.

Analitzant la distribució de les poblacions actuals situades als límits de la plana podem apreciar com la majoria dels nuclis històrics se situen en els seus límits, oberts cap als espais planers, però bastits contra els primers accidents orogràfics i les primeres elevacions, ja fos per deixar lliure les millors terres de conreu, ja fos per disposar d'una major protecció i defensa o per ambdues coses simultàniament. Una situació semblant es dona amb les vil·les d'època romana la majoria de les quals, almenys d'aquelles que coneixem, es localitzen a la perifèria de la plana, contra els primers accidents geogràfics del sector.

ELS RIUS

Els punts on la plana s'eixampla i on penetra en els contraforts muntanyosos són aquells en els quals els rius i rieres han creat petits espais al·luvials tot sovint desgastant i erosionant les petites elevacions i creant autèntics corredors que seran aprofitats també per a la construcció dels camins en època antiga i, fins i tot, a l'actualitat.

Les planes del Ter i l'Onyar són d'origen sedimentari, amb pendents molt febles on l'aigua corre habitualment a poca velocitat. En cas de desbordament, l'aigua queda estancada i diposita per decantació llims i materials lleugers que proporcionen a la plana una gran fertilitat. El problema és que quan les crescudes eren grans, els camps es convertien en canals per on l'aigua circulava a gran velocitat convertint els camps en sorolls i, en cas de quedar estancada, creava importants problemes de salubritat (Ribas 1994, 104).

Si alguna cosa caracteritza aquesta zona és la munió de cursos d'aigua, molts d'ells de curt recorregut, que baixen de les serralades de l'entorn i desguassen als principals rius, el Ter, l'Onyar i el Güell.

Si ens centrem en l'entorn de l'actual ciutat de Girona podem apreciar com a la zona de la plana, al Mercadal i la zona de Pedret, hi trobem fins a quatre rius, el Ter, l'Onyar, el Galligants i el Güell, tres dels quals es fusionen a la zona de Pedret. Aquests quatre rius, avui molt controlats i algun d'ells pràcticament residual, presentaven un aspecte molt diferent fins no fa pas tantes dècades. Es tracta de rius d'origen pluvial, en el cas del Ter amb un important cabal d'origen nival a la primavera i que presentaven un cabal molt irregular, que, com veurem, provocava importants inundacions.

Tant els principals cursos d'aigua com altres de secundaris travessen la plana. A més, els quatre principals

cursos fluvials s'uneixen pràcticament en un mateix indret, creant un aiguabarreig que en cas de crescuda actuava de barrera ja que el curs principal, el del riu Ter, no podia absorbir un sobtat augment de cabal. Tots aquests rius presenten a la zona de la plana, unes lleres baixes de tal manera que l'aigua, en trobar-se la barrera creada per l'aiguabarreig, tendia a sortir de mare i escampar-se per la zona de plana. Aquest ha estat un mal endèmic que ha afectat a la ciutat pràcticament fins a la vuitena dècada del segle XX quan es varen realitzar diverses obres de canalització i, fins i tot, de modificació de cursos fluvials per controlar-los.

Les inundacions varen anar canviant al llarg del temps la fesomia de la plana i el recorregut d'algun dels rius. Així, el Ter ha anat canviant la geometria del seu llit i ha anat incrementant progressivament la plana d'inundació, fent desaparèixer fins i tot alguns dels meandres originals (Ribas 1994, 105).

Les obres destinades a intentar domesticar els diferents cursos fluvials són constants des d'època medieval. La construcció de diversos recs i rescloses venien motivats per interessos econòmics però també eren intents de reconduir i canalitzar les aigües, per tal de poder conrear i explotar i, sobretot, ocupar el territori de forma més efectiva.

Tot i això, no ha estat fins a les darreres dècades del segle XX que, aparentment, els rius han deixat de ser un maldecap per a la ciutat.

Les inundacions afectaven sobretot l'entorn de l'aiguabarreig dels diferents rius, la zona de la Barca i Pedret, estenent-se per tota la zona situada als peus del nucli urbà d'època romana.

En canvi no tenim indicis que les inundacions afectessin, almenys de forma continuada o important, les zones situades a migdia i ponent de la plana (i només de forma excepcional la plana de Salt).

Aquest esquema de zones inundables té un reflex directe en el patró d'ocupació d'aquest territori.

Però els rius són importants no solament com a força de la natura, tot sovint difícil de controlar, sinó també com a elements integrants de la xarxa de comunicacions. En un estudi recent sobre aquesta qüestió, en el qual es destaquen les vies costaneres com les més importants, es destaca la importància de *Gerunda*, tot i el seu allunyament de la costa, tant per la presència de la Via Augusta com per l'existència dels rius Ter i Onyar (Soto/Carreras 2007, 182). El principal problema com a eix de comunicació de rius com el Ter és el seu reduït cabal i la irregularitat estacional (Soto/Carreras 2007, 181). Tot i això, es considera que el riu Ter era navegable com a mínim entre la ciutat de *Gerunda* i Empúries (Soto 2010, 256-258).

LES VIES I ELS CAMINS

Si l'existència del Congost i la xarxa hidràulica són importants per entendre la localització de la ciutat de *Gerunda* i el coneixement del seu *suburbium*, hi ha un altre element encara més cabdal, condicionat pels dos suara esmentats: la xarxa viària.

El Congost representava el pas natural des de la plana de l'Empordà emprat des d'època prehistòrica. Un camí ancestral travessava la península ibèrica de nord a sud i el Congost i la plana de Girona esdevenien un lloc de pas obligat. Aquest camí és esmentat per Timeu al segle IV aC que l'anomena el camí d'Hèracles (Casas 2007, 43). La seva importància es posà de manifest en època romana quan el seu traçat fou aprofitat i el camí convertit en una via romana, la Via Augusta.

El control d'aquest pas implicava el domini del camí i, per tant, esdevenia un fet de gran importància estratègica per a qualsevol poder amb l'objectiu de dominar aquest territori.

La via entrava al Pla de Girona per la Costa Roja, a Sant Julià de Ramis, i travessava el que actualment configura la zona del carrer Major del poble de Sarrià de Ter tot cercant un gual natural per on passava el Ter. Aquest gual se situava on ara hi ha l'anomenat Pont Major, una estructura construïda a mitjans del segle XX i que substitueix un vell pont d'origen romà que va ser destruït l'any 1939 (Fig. 2.2). En aquesta zona es va trobar un mil·liari que referma el recorregut per la banda occidental del Ter (Casas 1983). El pont se situava a escassos centenars de metres en línia recta de la vil·la del Pla de l'Horta.

Un cop travessat el riu, s'unia a un altra ramal que, també provinent del nord passava el Congost per la banda contrària de la muntanya de Sant Julià de Ramis, tot resseguint la riba oriental del riu (Camí d'Empúries). A

partir d'aquí, enfilava un recorregut en direcció sud, encaixat entre la llera del riu i els primers contraforts muntanyosos. A mesura que s'avançava en direcció sud, el camí s'anava desplaçant cap a llevant allunyant-se de la zona de l'aiguabarreig del Ter i l'Onyar. A Pedret existia en època medieval una pedra dreta, segurament un mil·liari, que indica com es mantenia en aquella època el vell traçat (Canal *et al.* 2003, 404). A partir d'aquí, el camí començava a enfil·lar-se pel vessant oriental d'un petit turó tradicionalment conegut com la muntanya de Girona. En aquest tram, el camí passava escanyat entre un penya-segat, a ponent, sobre el riu Onyar, i l'ascens, de vegades sobtat del turó, a llevant. El camí assolí el punt més elevat a la zona ocupada actualment per la plaça de la Catedral de Girona (l'antic fòrum de *Gerunda*) i iniciava una ràpida baixada cap a la zona dels arenys, on hi havia un gual que permetia travessar el riu Onyar, i continuar en direcció sud, cap a *Barcino*.

No era aquest l'únic camí que travessava la plana. N'hi havia d'altres que provinents dels diferents punts cardinals confluien en aquesta zona, alguns des d'època immemorial i d'altres apareguts *a posteriori* per l'existència de la ciutat.

La majoria d'aquests camins, molts dels quals varen perviure en època medieval (Canal *et al.* 2003, 402) i encara avui tenen el seu reflex en la xarxa viària actual, resseguien els rius i torrents. Això és lògic atès que precisament les petites valls i colls creats per aquests rius eren els que permetien travessar les elevacions que envoltaven la plana i constituïen les veritables vies de penetració del territori.

No disposem de dades directes sobre aquestes vies i camins per l'època romana. Els investigadors del grup d'Història Urbana de Girona varen realitzar fa uns anys un estudi de les vies existents a l'entorn de Girona en època medieval, constatant que tot sovint aquestes responien *grosso modo* a camins existents ja en època

Figura 2.2. Pont de l'aigua (Sarrià de Ter) a principis del s. XX. Amb un origen romà el pont va ser destruït durant la guerra civil (MAC-Girona).

romana i fins i tot abans (Canal *et al.* 2003, 401-411). A les dades presentades en aquell treball hi podríem afegir altres indicis que ens poden ajudar a comprendre o a aproximar-nos a aquesta xarxa. Un d'ells és la disposició de les restes d'època romana localitzades arqueològicament, especialment de la ubicació de les vil·les suburbanes. Aquesta mena d'estructures requerien d'una bona comunicació amb la ciutat i, per tant, la tria de l'indret on s'erigien, com veurem, no era mai aleatòria ni discrecional, sinó que requeria de tot un seguit de condicionants, un dels més importants dels quals era la proximitat d'una bona via de comunicació amb *Gerunda*. També l'existència de monuments funeraris pot ser un indicatiu. Aquests es disposaven habitualment a llocs on fossin ben visibles per la gent que transitava per la zona, per tant des d'un camí, i ben encarats. Altres instal·lacions productives molt vinculades a la ciutat també podrien aportar indicis en aquest sentit però malauradament el coneixement actual d'aquesta mena d'infraestructures en la zona que ens ocupa, són molt escasses, pràcticament inexistents. Finalment, altres indrets com per exemple les pedreres que abastien de materials constructius a *Gerunda*, requerien de bones vies de comunicació que permetessin un transport ràpid i econòmic d'aquests materials.

De molts d'aquests camins no en coneixem el recorregut exacte però un cop més la topografia resulta d'una ajuda considerable, ja que excepte en aquells trams en què els camins travessen la zona de la plana, on la llibertat de recorregut era major, en molts altres sectors l'orografia del terreny condiciona de forma definitiva l'espai per on podia circular una via. Com ja hem comentat bona prova d'això n'és el fet que la majoria de camins existents en època medieval tenen el seu reflex en la xarxa de carreteres actual. Els millors indrets per anar d'un lloc a l'altra són els que són, i s'han mantingut, majoritàriament, fins avui dia.

Ja hem pogut veure com la principal via de comunicació del territori és un camí que ressegueix en tot moment el recorregut ideal, fins i tot quan aparentment, a primer cop d'ull, no ho sembla. Per exemple, en el tram on es va construir la ciutat de *Gerunda* el camí travessa per un espai costerut quan podria travessar un terreny planer, situat a ponent i, a primer cop d'ull, molt més còmode i apte. Però en realitat no és així, la zona baixa, resseguint la riba occidental del riu Onyar era un terreny inundable, una de les zones on es feien més patents les fortes crescudes dels rius de la zona i, per tant, molt menys fiable que el recorregut triat. A més, per arribar-hi calia travessar no solament el Galligants, com feia l'altre recorregut, sinó també l'Onyar per la zona més propera a l'aiguabarreig, el pitjor indret per fer-ho.

Tornant als camins que devien definir la xarxa de vies secundàries d'aquesta zona, la majoria tenen en comú dos aspectes. Per una banda, s'inicien, o finalitzen, a

la zona de la vella ciutat, atès que molts d'ells es varen crear en relació directe amb aquesta. Per l'altra, com ja hem comentat, ressegueixen els cursos fluvials, molt abundants, i que són els que obren les vies de penetració naturals cap al territori a l'entorn de la plana.

Entre aquests, podem esmentar el camí que, en direcció oest, s'encaminaria cap a Bescanó, tot passant a prop de la vil·la suburbana de Montfullà i endinsant-se cap a les Guillerries per l'únic pas practicable en aquesta zona, la petita vall creada pel riu Ter. La carretera actual ressegueix encara el mateix traçat (Canal *et al.* 2003, 401-411).

La majoria de vies que s'orientaven cap a ponent des de la banda nord de la ciutat tenien el problema d'haver de travessar el riu Ter o el Güell per les zones on les inundacions eren més problemàtiques. En època medieval i moderna, aquest gual se situava al sector nord-oest de la ciutat i es feia en barca. De fet, no hi ha cap indicatiu de l'existència d'un pont en aquesta zona fins a època contemporània (pont de la Barca).

Un altra camí es devia dirigir cap a les pedreres de Domeny-Taialà i possiblement continuava en direcció a Sant Gregori (oest) i potser més enllà, tot resseguint la vall del Llémena, un pas estret, però l'únic en aquest sector, clos entre el puig de sant Grau i la serra de Boratuna en direcció a la Plana d'Hostoles i Sant Aniol de Finestres.

Un altre camí es devia dirigir cap a la zona de Vilablareix ja fos directament des de la zona de Girona com feia en època medieval quan resseguia la riera de la Maçana (Canal *et al.* 2003, 405-406) o com un ramal del camí a Montfullà, resseguint la riera de Reramurs. Sigui com sigui no es pot descartar que es prolongués en direcció sud-oest, cap a Aiguaviva, enllaçant amb el que, en època medieval, seria el camí de Vic. L'existència de la vil·la i dels mausoleus de la Torratxa, de Vilablareix, i de cal Temple, d'Aiguaviva, serien un testimoni de l'existència d'aquest camí. Aquest darrer s'iniciava en època medieval a la zona de l'actual plaça Catalunya, on existia un gual que permetia travessar l'Onyar i dirigir-se cap a la ciutat (*Passaturis*). Aquest es convertiria en una de les principals vies de penetració cap a l'interior al sud-oest de la ciutat.

Pel costat de migdia es multiplicaven les vies de penetració, moltes d'elles ramals de la principal, la Via Augusta. El ramal principal s'encaminava cap a Caldes de Malavella (*Aquae Calidae*).

Un altra camí devia resseguir el traçat de l'Onyar, situat al límit de la plana amb la serralada de les Gavarres, en direcció a Quart, Llambilles i cap a la costa (Sant Feliu de Guíxols). Aquest camí presentava un ramal que s'orientava cap a la part alta de la ciutat.

Aquest camí devia ser més important del que ens pot semblar actualment, sobretot en els moments en què l'Onyar es desbordava ja que aquest podia inundar im-

portants trams de la Via que sortint de la porta de migdia de *Gerunda* resseguia la zona dels actuals carrers de Ciutadans i de la plaça del Vi. En aquells moments era el camí elevat el més útil i, de fet, l'únic transitable.

Els camins que es dirigien a llevant devien ser més complexos ja que s'havien d'endinsar cap a la zona muntanyosa, que en època antiga era una font de matèries primeres molt important.

Tornant al tram nord del Pla, espai travessat per la Via Augusta, ja hem parlat dels dos possibles ramals que vorejarien la muntanya de Sant Julià de Ramis, per ponent i llevant, però caldria parlar d'una tercera branca. Un cop la via entrava a la plana pel Congost entre la muntanya de Sant Julià i el Montaspre, un ramal es devia desviar cap a ponent, entre el mateix Montaspre, a llevant, i els contraforts en els quals, en època medieval, es bastí el castell de Montagut. Aquest camí era una autèntica via de penetració cap a la zona del llac de Banyoles i la Garrotxa.

EL LLOC DE GERUNDA

Pel que fa a la zona triada per a la construcció de la ciutat, són els condicionants topogràfics els que defineixen l'indret i, fins i tot, els límits i l'urbanisme interior de *Gerunda*. L'espai triat per a la construcció de la ciutat va ser el pendent occidental d'una elevació situada a ponent del riu Onyar i a migdia de l'aiguabarreig d'aquest amb el Ter. Si a ponent del riu Onyar el terreny s'estén en una plana àmplia i aparentment ideal per a la construcció d'un habitatge o una ciutat, la banda oriental està marcada per l'existència d'aquesta elevació que s'inicia de forma molt sobtada, amb un penya-segat d'uns vuit metres d'alçada. Aquesta elevació presenta un acusat desnivell en direcció est i accentuat, però més suau i descendent en direcció migdia. És un terreny en el qual els esperons rocallosos es combinen amb espais on els desnivells són més suaus, creant tot un seguit de terrasses més o menys naturals que foren aprofitades per establir la xarxa urbana. El camí d'Hèracles, precedent de la Via Augusta, pujava des de la zona de Sant Pere de Galligants tot salvant un desnivell important si bé continuu. El vèrtex superior d'aquest camí, el punt d'inflexió abans d'iniciar el descens, esdevingué el punt triat per l'erecció de la ciutat. Topogràficament és un punt ideal. Controla de forma directa la via, que travessava el nucli urbà, i la seva posició elevada li oferia un domini important sobre la plana que s'estén als seus peus. A més, la posició elevada protegia la ciutat de les inundacions, l'element diferenciador i que obligava al propi camí a circular per aquest espai enlairat. El domini de la plana permetia, a més, crear i controlar una xarxa de vies secundàries de penetració al territori, la majoria de les quals conflúen

en aquesta zona per connectar-se a la via principal. A més, solucionava alguns dels problemes de control que tenia l'antiga ubicació de l'*oppidum* ibèric de **Kerunta*. L'existència de dos ramals de la via al seu pas pel Congost, per molt que un tingués a època antiga un paper secundari, havia de crear problemes de control del terreny en cas d'invasió. *Gerunda* no tenia aquesta problemàtica ja que, en aquest punt, la via apareixia com un camí fusionat, únic. Tancar la ciutat era barrar el camí. La topografia i la xarxa hidràulica feien la resta.

Contràriament, dificultava la creació d'un urbanisme ortogonal i, fins i tot, la pròpia circulació interna i externa. La circulació interna es va solucionar amb una hàbil combinació de terrasses comunicades per escales i rampes, mentre que per solucionar el problema de circulació externa, es varen construir tot un seguit de portes, fins a cinc. D'aquestes, dues corresponien al pas de la Via Augusta, mentre que les altres tres permetien l'accés a la ciutat des de camins secundaris, provinents sobretot de llevant, de la zona muntanyosa, però de gran importància i que no podien connectar-se amb la via principal per l'existència dels forts desnivells est-oest.

ELS LÍMITS DEL SUBURBIUM GIRONÍ

Hem insistit al llarg del capítol dedicat a la definició del *suburbium* que si algun element caracteritza aquest espai en època romana és la manca d'uns límits físics. Aquests variaran de ciutat en ciutat, depenent de múltiples factors tant geogràfics, com socials, econòmics o demogràfics. Ciurana i Macias ja destaquen com els accidents topogràfics (costa, rius, valls) condicionen les dimensions i l'ocupació de l'àrea suburbana de la ciutat de *Tarraco* (Ciurana/Macias 2010, 311).

Ni tant sols en el cas de Roma, sens dubte el més estudiat, s'ha arribat a un acord sobre els seus límits, i aquests varien de forma molt important, des d'autors que situen la frontera en un radi molt ampli (d'entre 50 i 60 km) però limitat (Agusta Boularot 1998, 50; Witcher 2005) a d'altres que van molt més enllà del que es consideraria habitual per un suburbi normal i que arribaria fins la badia de Nàpols (Marazzi 2001, 722-724). L'extensió del suburbi depèn no solament dels condicionants físics i en la seva consideració hi influeixen raons econòmiques, jurídiques i administratives (Garriguet 2010, 372). Arnaud, analitzant el cost dels transports considera que econòmicament el suburbi no pot anar més enllà de l'espai recorregut amb un carro en tres hores i que es calcula en 6 milles (aproximadament 9 quilòmetres), que pot ser més àmplia si s'atén a d'altres consideracions i les vies de comunicació són bones (Arnaud 1998, 76-80).

A aquests condicionants de caire conceptual cal afegir-hi el fet que caldrà matisar els límits de cada suburbi en funció del tema que s'analitzi. Així, per exemple, i sense tractar-se d'una regla general, en la majoria de casos el *suburbium* funerari ocuparà una superfície molt menor que el suburbi residencial o fins i tot industrial. Però a més aquests límits poden variar al llarg del temps. Analitzem, per exemple, el cas del suburbi gironí entès únicament com un espai funerari. Per començar, cal descartar les necròpolis que estan relacionades directament a les vil·les suburbanes. Aquestes necròpolis no neixen per relació directa amb la ciutat sinó per l'existència de la vil·la. És aquesta la que condiciona la seva existència i, per tant, en aquest sentit podríem dir que es ceneix als límits del *suburbium* residencial i no al funerari.

Si ens centrem a les necròpolis que hem denominat urbanes, les dades disponibles a dia d'avui per a època republicana i alt-imperial, situen la totalitat de les necròpolis a la vessant de la muntanya on es construeix la ciutat, tot aprofitant la via Augusta i d'altres camins secundaris. En canvi, per època baix-imperial, un moment en què a moltes ciutats es detecta un gran canvi en el patró funerari, sobretot pel triomf del cristianisme i de les seves noves pautes d'enterrament, trobem a *Gerunda* un nou cementiri, situat a la zona del Mercadal, implicant, per tant, una ampliació d'aquest teòric suburbi.

LA DENSITAT D'OCUPACIÓ DEL SUBURBI

El nivell de coneixement disponible actualment pel que fa a l'ocupació del suburbi com espai residencial és certament deficient. La quantitat de vil·les conegudes és escassa i es redueix encara més si pretenem centrar-nos en aquelles que han estat correctament excavades i que han proporcionat restes prou coherents, o, com a mínim, a aquelles de les que disposem d'informacions encara que siguin parcials.

Si recapitem ràpidament, a les més conegudes de Sant Menna de Vilablareix, el Pla de l'Horta de Sarrià de Ter, Sant Pere de Montfullà o can Pau Birol (Bell Lloc), podem afegir-hi sense por a equivocar-nos una vil·la a Aiguaviva i una altra a Palau, conegudes a través de l'existència de sengles monuments funeraris.

Més enllà d'això, el buit. En algunes ocasions s'ha plantejat que termes medievals com *Pietes Rufini*, podria fer referència a un *fundus* situat a la zona de Domeny, o que l'ocupació funerària del Mercadal podria estar motivada per la necessitat d'acollir els difunts de la població dispersa de l'entorn de Girona, però avui per avui no deixen de ser hipòtesis i es poden plantejar altres explicacions referents a aquests espais, com veurem.

Davant d'aquest buit cal cercar altres vies que ens puguin aproximar al coneixement d'aquesta ocupació i una de les formes en que això es pot realitzar és estudiant la documentació medieval. En aquest sentit és vital l'estudi realitzat per l'equip que des de fa dues dècades estudia l'evolució urbana de la ciutat de Girona. En un dels volums que dediquen a la història del període carolingi, aquest grup d'investigadors analitzen l'ocupació territorial de l'entorn de Girona als segles VIII-IX. Un dels grans mèrits d'aquest treball radica en el fet d'haver identificat les *uillae* carolíngies que ocupaven aquest territori i delimitar els diferents alocs als quals pertanyien (Canal *et al.*, 2003). En un apartat posterior intentarem analitzar les possibilitats que ens ofereix la documentació d'època medieval no solament per reconstruir el paisatge en època carolíngia, sinó també a l'antiguitat. Aquesta anàlisi ens pot ajudar a omplir alguns dels buits respecte a l'ocupació del territori que a dia d'avui l'arqueologia no està en disposició de completar.

ALTRES ELEMENTS PER DEFINIR ELS LÍMITS

Si entenem el suburbi com un espai amb un alt grau de dependència envers el nucli urbà, els seus límits, des del punt de vista econòmic, vindrien marcats per allò que era produït de cara a ser consumit de forma directa per la ciutat. En aquest sentit, moltes vil·les del *territorium* de *Gerunda* devien tenir com a mercat primari el nucli urbà i, en canvi, no s'haurien d'incloure en el suburbi. Per tant, la dependència no vindria marcada per aquest ús de la ciutat com a mercat sinó pel conreu o l'elaboració de productes concebuts exclusivament o de forma majoritària pensant en aquest mercat, tal com recomanen els agrònoms clàssics (veure *supra*).

Però no solament els productes agrícoles o ramaders sinó també d'altres recursos, com la fusta o la pedra podien ser explotats pensant essencialment en el nucli urbà. Les pedreres que varen servir com a font principal de materials petris per les edificacions de la ciutat i el seu entorn, ja fa temps que varen ser identificades, tot i que mai han estat objecte d'estudis aprofundits. Totes elles se situen a les proximitats del nucli urbà, aprofitant els materials que proporcionen els turons situats al voltant de la plana. Per contra, no sabem fins on arribaven els boscos que eren explotats per l'obtenció de fusta o altres materials (tot i que l'abundant presència d'espais boscosos a tot l'entorn de la plana faria innecessari portar-la de llocs més enllà dels primers turons que l'envoltaven).

Pel que fa al suburbi residencial, les restes arqueològiques disponibles actualment semblen limitar aquest espai a la pròpia plana de la ciutat. Més enllà, el trasllat entre la ciutat i l'habitatge seria més llarg i complicat dificultant aquesta connexió entre ambdós punts. A

més aquests habitatges perdrien bona part de la seva funció auto-representativa o social un cop situats més enllà dels primers contraforts muntanyosos, en quedar allunyats de les principals vies de comunicació. Així, a l'entorn de la via Augusta, el principal eix de comunicació, no coneixem cap vil·la que presenti uns nivells de comoditat i luxe suficients per ser considerada suburbana ni a la zona de Celrà, ni, en direcció sud, més enllà de Fornells. A més, en el cas de la zona nord, creiem que la muntanya de Sant Julià i el pas del Congost, marcaven un límit que tancava el que podríem considerar com espai suburbial, mentre que, certament, en direcció a migdia, aquest espai podria

ser més ampli per la mateixa manca d'accidents geogràfics importants.

Per totes aquestes raons i, sobretot, per la topografia de l'indret on es construeix la ciutat de *Gerunda*, creiem que el seu suburbi es devia centrar en el que coneixem com el pla de Girona, un espai prou ben acotat, envoltat per tot un seguit de turons i elevacions que marcaven una dificultat per les comunicacions al mateix temps que un límit natural. Aquest espai era suficient per proporcionar la majoria de materials necessaris per la ciutat, però també per assentar a la població urbana que no volia o podia viure a l'interior del recinte emmurallat però que volia mantenir un estret lligam amb el nucli urbà.

3. HISTÒRIA DE LA RECERCA

Josep Maria Nolla Lluís Palahí

L'any 1970, i durant la realització – per part de l'empresa constructora Arcadi Pla – de les fonamentacions per bastir uns blocs de pisos –obra impulsada pel Patronat Santa Creu de la Selva– la troballa de tot un seguit de murs i, sobretot, de restes de paviments de mosaic, varen alertar de l'existència d'un important establiment d'època romana.

L'arquitecte, senyor Masramon, comunicà la notícia al senyor Oliva, delegat de Belles Arts i director del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació gironina (STIA). Les obres s'aturaren immediatament i el mes de març s'inicià una primera campanya d'excavació.

Inicialment, els treballs tenien com objectiu principal la recuperació i extracció dels quatre mosaics que les obres havien posat al descobert i que, sabem ara, se situaven al quadrant sud-oest de la vil·la (Fig. 3.1).

D'aquests paviments, dos corresponien a grans sales d'aparat (àmbits A1 i A2 segons la nostra numeració, veure planimetries)¹ mentre que els altres cobrien sen-

gles passadissos (A3 i A4), un dels quals (concretament el del passadís nord (A4) no es va excavar completament i el seu tram occidental ha estat posat al descobert durant el desenvolupament del projecte actual. Els mosaics extrets es varen guardar als magatzems, en aquells moments del STIA de la Diputació de Girona a la Casa de Cultura (ara, als del Servei d'Atenció als Museus de la Generalitat de Catalunya, a Girona).

La rellevància de les restes va portar a impulsar una nova campanya d'excavacions que es va prolongar de forma intermitent fins al mes de març de 1972. En aquells treballs, es varen excavar diferents espais, alguns de forma incompleta, i es va prospectar l'entorn més proper.

L'excavació, dirigida pel STIA es va desenvolupar amb l'ajuda de personal del jaciment d'Ullastret i amb mitjans mecànics aportats per l'empresa que en aquells moments estava construint l'autopista AP7, que transita a pocs metres a ponent del jaciment.

Els treballs varen posar al descobert de manera total o parcial una quinzena d'espais situats al que ara sabem que era l'extrem meridional de la vil·la.

A la majoria dels sectors excavats es va aprofundir fins a trobar les pavimentacions, però en algunes estances es varen realitzar sondeigs a més fondària, tot cercant el subsòl geològic.

ELS DIARIS D'EXCAVACIÓ

D'aquells treballs arqueològics en queda constància en un breu article d'Oliva (1970) i, sobretot, un diari d'excavacions escrit per la tècnica que va dirigir els treballs sobre el terreny (Mercè Ferré) i un extens conjunt de fotografies actualment conservades al Centre de Pedret, a Girona. Aquests diaris constitueixen una referència essencial per poder entendre aquells primers treballs –que

Figura 3.1. Foto aèria de les excavacions de l'any 1970 (MAC-Girona).

1.- L'any 1970 les estances es varen identificar tot utilitzant lletres (A,B,C...). En els treballs actuals aquests espais s'han redefinit tot emprant un sistema numèric pels diferents àmbits (així la cambra A és l'àmbit 1, el B el 2, etc.)

varen tenir un gran mèrit ja que es varen desenvolupar en unes circumstàncies molt complicades—, així com per interpretar els seus resultats. A més, i com veurem, també proporcionen informació referents a altres treballs realitzats a l'entorn (Fig. 3.2).

El problema d'aquests diaris és que es van començar a escriure quan ja s'havien extret els mosaics i la campanya d'excavacions ja era iniciada, i, per tant, no disposem d'informació de la totalitat del procés d'excavació arqueològica. Així, per exemple, de l'extracció

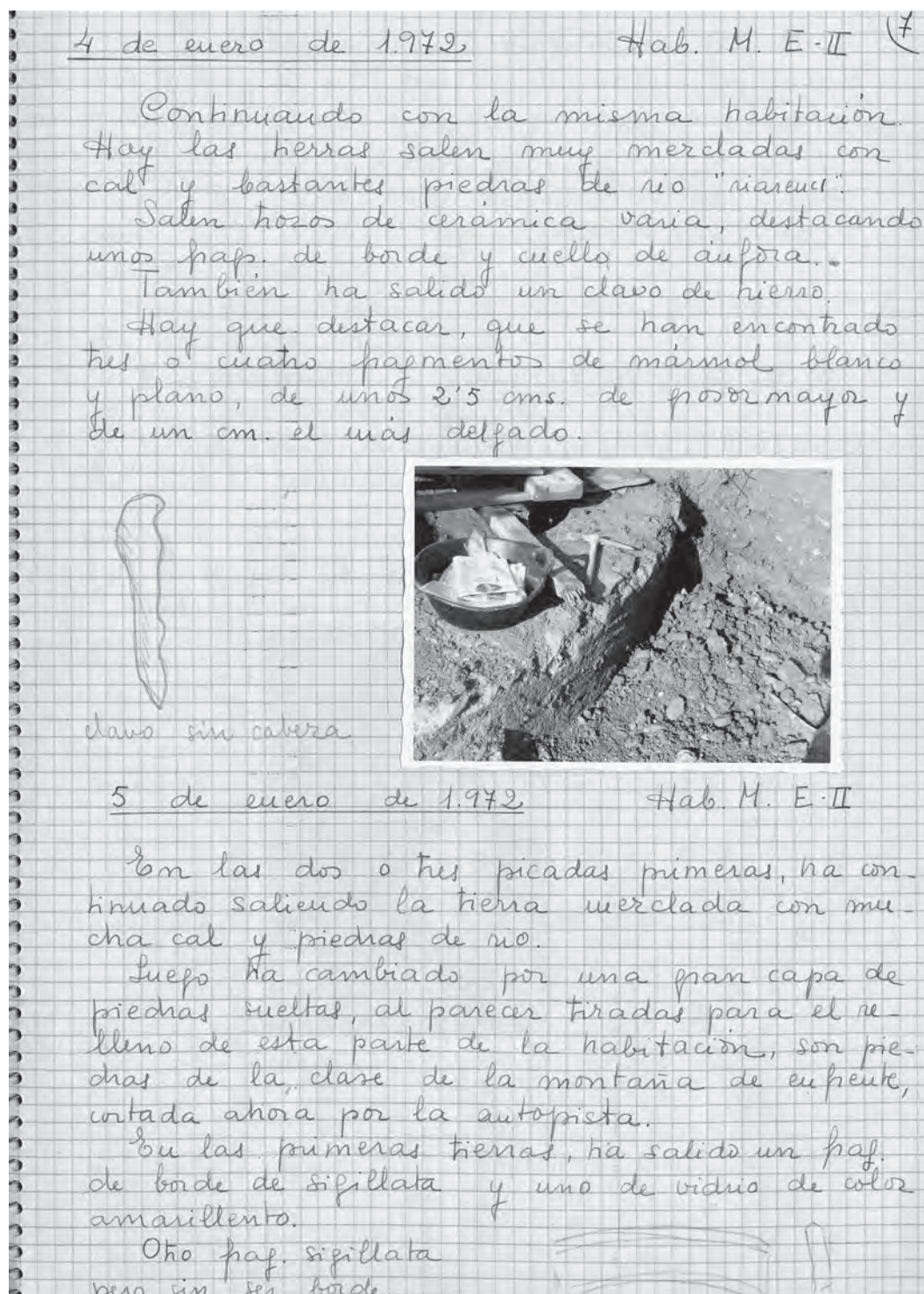

Figura 3.2. Pàgina del diari d'excavacions que Mercè Ferré va realitzar de les excavacions 1970-72 (MAC-Girona).

dels mosaics només en resten un conjunt de fotografies i alguns esquemes.

A l'hora d'analitzar els diaris també cal tenir present que els treballs van ser irregulars, quant al seu abast, i es va haver d'emprar una estratigrafia força simplificada.

Si analitzem els diversos espais excavats en aquells moments (Fig. 3.3), observarem que una de les cambres

Als diaris no s'esmenta la troballa de plaques de *sectile*, ni de tesselles, ni d'una conducció de *tegulae*, elements tots ells que han aparegut en les excavacions actuals i que haurien d'haver continuat dins els espais afectats pels sondeigs del moment. Per contra, si que es fa referència a l'existència d'un sòl d'*opus signinum* situat per sota del sòl de mosaic, sense més detalls. El més probable és que aquest paviment correspongui al sòl

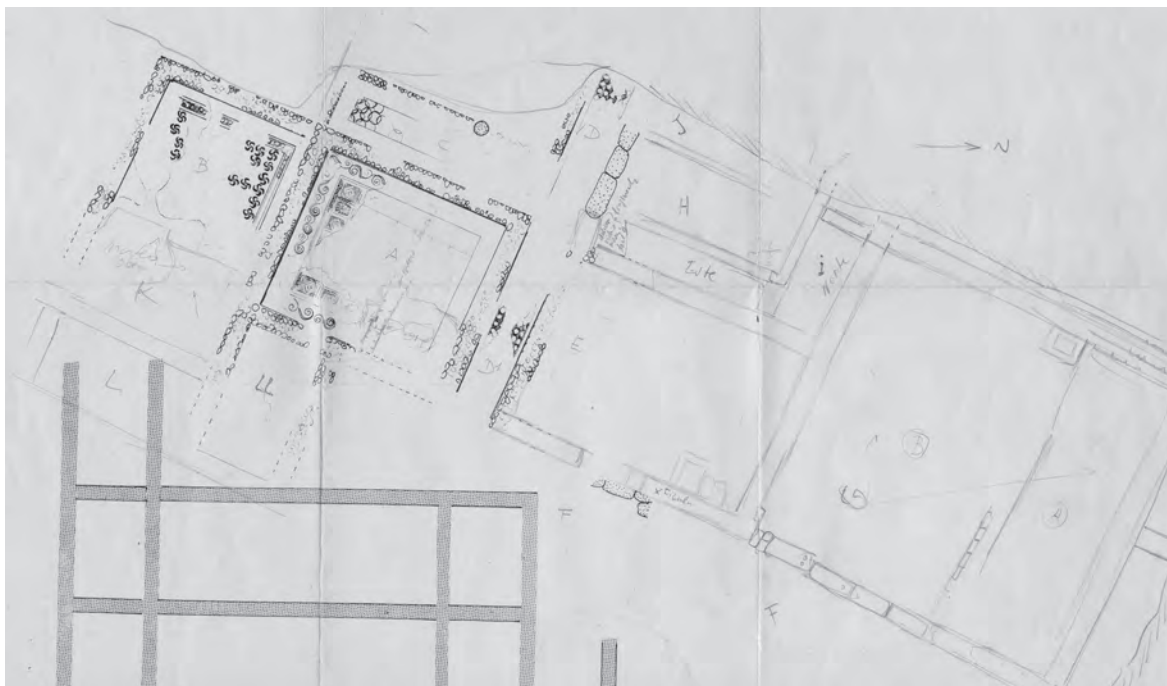

Figura 3.3. Croquis de la planta de la vil·la realitzada per Miquel Oliva (MAC-Girona).

on es van realitzar sondeigs és l'habitació A, segons la nomenclatura del moment, l'àmbit A1 del nostre estudi.² En aquesta estança es va recuperar un dels mosaics policroms de la vil·la, conegut per la seva orla exterior de craters i fulles de vinya. Quan es començà a redactar el diari, el paviment ja era extret (Fig. 3.4) i, per tant, no hi ha cap referència als nivells estratigràfics superiors, però també s'hi havia iniciat la realització de sondeigs que afectaren l'estratigrafia inferior. De fet, al diari es fa referència a diverses cales que es varen anar ampliant i fusionant, de tal manera que només els angles nord-oest i sud-est restaven per excavar quan es va iniciar l'actual projecte. En aquells treballs es va identificar un paviment d'*opus signinum* així com un mur que travessava longitudinalment, d'est a oest, pel centre de l'estança.

Figura 3.4. Treballs d'extracció dels mosaics de l'àmbit 1 (1970) (MAC-Girona).

2.- En aquest apartat referirem els àmbits seguint la nomenclatura de les excavacions dels anys 1970-1972, presentant en parèntesi la numeració usada als treballs actuals.

de *sectile* i tessell·les localitzats els darrers anys a l'àmbit 4, però que havent perdut les plaques, dins l'àmbit A1 solament conservés la base d'*opus signinum*.

L'altra estança on es va aprofundir per sota de la cota de pavimentació va ser l'àmbit B (A2), pavimentat amb un *opus tessellatum* decorat amb rodes de pelta. En aquest espai, l'excavació va ser total, esgotant l'estratigrafia. Les referències a les troballes realitzades són escasses però cal destacar l'existència de dos nivells de cendres, un immediatament per sota del mosaic (fet que, com anirem veient, es repeteix en altres sectors de l'edifici) i una segona, a vuitanta cm de profunditat. També s'assenyala, als diaris, la troballa d'una gerra de ceràmica comuna sencera associada a un conjunt d'ossos d'animal i un ganivet. La primera de les peces la podem relacionar amb un conjunt d'objectes similars localitzats als darrers anys en estances properes i vinculats a un ritual religiós o pseudo-religiós realitzat durant una de les reformes del conjunt. També en aquest espai es varen recuperar un petit conjunt d'eines de ferro, amb una paleta i tres falçs vinàries.

A llevant d'aquests dos espais, se situaven un conjunt de petites estances, molt afectades per les fonamentacions de l'edifici que es pretenia construir en el solar. Tant és així que la majoria no presenten cap numeració concreta llevat de l'espai F (A6), una petita cambra rectangular que apareix als plànols de l'època però de la qual no n'hi ha cap referència als diaris.

Els àmbits C (A3) i D (A4) que ara sabem que configuren els ambulacres est i nord, respectivament, d'un petit pati situat a ponent de la cambra A (A1), es varen excavar fins a nivell de pavimentació, sengles mosaics que varen ser extrets, sense aprofundir més per sota, raó per la qual tampoc se n'aportava cap dada als diaris. De fet, els treballs no varen assolir la totalitat de l'extensió del passadís D (A4), de tal forma que la seva excavació s'ha finalitzat als darrers anys, localitzant i conservant *in situ*, part de la pavimentació musiva.

Al nord del pati, es van descobrir alguns espais més, J (A8), I (A9) i H (A10). Les estances H i J eren, en realitat, part d'un mateix espai que va ser subdividit en un moment molt tardà de l'existència de l'edifici. Segons els diaris, es varen excavar fins a nivell de circulació i, al damunt, hi havia una capa de cendres. En realitat els treballs no devien aprofundir fins al paviment, ja que aquests espais anaven coberts amb un *opus tessellatum* del qual no n'hi ha cap referència als diaris i, que en cas de ser descobert en aquells moments, hauria estat extret per conservar-los o, com a mínim, n'hi hauria alguna referència al diari d'excavacions. Tot i això, aquesta dada resulta estranya, ja que les excavacions actuals i les fotografies de l'època demostren que es va aprofundir fins a una cota en la qual difícilment podia no ser visible almenys una part del paviment. El fet que aquest espai s'excavés als darrers dies de desen-

volupament dels treballs pot haver influït en la manca de documentació com succeeix també en algun dels àmbits veïns, tal com veurem.

Per contra, l'espai I (A9), un doble passadís que flanqueja pel nord i est l'àmbit H, es va excavar fins a trobar un sòl d'*opus signinum*. En aquest cas, els diaris i les fotografies aporten dades interessants, ja que s'aprecia com el passadís va aparèixer paredat pels seus dos extrems. El tancat del costat de migdia, va ser parcialment destruït quan es va tornar a reblir la zona. Pel que fa al de l'extrem occidental, tot i que es va conservar, també es va veure afectat per aquest procés de rebliment. Els diaris parlaven de l'existència, a mitja alçada, d'un canvi en el parament, ja que la part baixa era construïda en *opus caementicium* i la superior en *opus testaceum*. Aquesta part superior, a més, conservava un estucat de color vermell, inexistent a la part baixa. D'aquest arrebossat només en queda, ara mateix, un tram molt petit, havent-se perdut bona part de l'alçat de la construcció en *opus testaceum*, destruït en el moment de rebliment de l'espai.

A ponent es va realitzar una prospecció consistent en resseguir alguns murs, efectuant excavacions en profunditat, en alguns punts escollits.

Així, es va resseguir cap a l'oest, el mur que tancava pel nord els àmbits H i J, localitzant una estructura absidal (A19) que no es va numerar (s'anomena simplement "cambra circular") i que es va excavar de forma parcial. Per les dades aportades pel diari i les nostres excavacions, sembla que un cop delimitat el perímetre, es va realitzar un sondeig que afectava la meitat de la cambra i que no va aprofundir fins al nivell de circulació, probablement per manca de temps, en finalitzar els treballs de forma més o menys abrupta.

També es va excavar a l'entorn d'aquesta estructura per la banda nord. Aquest espai M (A25) es va prospectar de forma parcial i sense arribar a assolir la pavimentació, però va proporcionar un dels escassos testimonis de decoració escultòrica de la vil·la, un tors de gos de marbre, abocat dins els nivells d'abandonament del sector. Un cop més, també en aquest espai sembla que es va excavar pràcticament fins al nivell de circulació, sense arribar a assolir la cota del paviment, per escassos centímetres.

El darrer gran espai excavat en aquells moments fou l'àmbit G (A7), un gran espai quadrangular situat a l'extrem nord de l'espai llavors prospectat. Les indicacions dels diaris són escasses, més enllà de fer referència al potent nivell d'enderroc que ocupava l'espai i una canalització que travessa el sector d'est a oest, així com a la troballa de dos *dolia* esclafats. Per contra, no es fa cap referència a la troballa de paviments en aquest espai, més enllà d'un petit fragment d'*opus signinum* amb tessell·les situat a l'angle sud-oest (Fig. 3.5).

Figura 3.5. Treballs d'excavació a l'àmbit 7 (MAC-Girona).

Aquest element no deixa de ser controvertit, ja que als diaris es fa referència a la troballa de dos fragments d'aquest mosaic que quedarien respectivament sota els murs que tancaven la cambra per l'oest i el sud. Actualment, només se'n conserva un petit fragment al mur de migdia, sense que se n'apreciï cap traça a ponent, on si que hi ha restes d'un *opus signinum*.

A les fotografies de l'època també s'aprecia que el mur que tancava per ponent la cambra, conservava una alçada superior a la que presenta actualment. Ja llavors es documentà a les planimetries que aquest mur mostrava una amplada superior a la dels altres del sector. En realitat el que succeeix és que el mur es va doblar en època baix-imperial. Malauradament, en el moment de tornar a excavar aquest sector, el mur es conservava en una alçada menor i no s'ha pogut apreciar si els dos paraments eren independents en tot el seu alçat i, com sembla intuir-se d'alguna de les fotografies dels anys setanta, s'acabaven fusionant en una sola estructura.

Un darrer element localitzat en aquells moments, va ser una estructura quadrangular situada a ponent de l'anomenada "cambra circular". Aparentment només es va resseguir superficialment i, en trobar un rebliment molt compacte, no es va completar l'excavació. En un dibuix dels diaris, aquest espai es representa com una estructura quadrangular que aniria coberta amb un sostre sostingut sobre quatre pilars. Actualment sabem que es tracta d'un dipòsit (A18), vinculat amb els espais industrials de la vil·la.

ALTRES TROBALLES DELS ANYS SETANTA

Però com hem comentat, els treballs arqueològics realitzats en aquells moments no es varen limitar a l'excavació en extensió d'algunes de les estances identificades.

Paral·lelament es va prospectar l'entorn. Això es va fer de dues maneres. Per una banda, intentant documentar les restes localitzades en les diferents rases realitzades per col·locar els nous serveis de clavegueram del barri, i, per l'altra, aprofitant la presència d'una màquina excavadora per realitzar algunes rases a la banda nord de la zona excavada per tal de copsar l'abast del jaciment.

Així, ja durant la campanya del primer any i sobretot abans de cloure les excavacions, es varen realitzar tot un seguit de rases i sondeigs en direcció nord, dins l'espai que actualment ocupa la finca de propietat municipal, que permeteren copsar les dimensions i la importància de la vil·la, amb la troballa de diversos murs i paviments, sobretot d'*opus signinum*, que mostraven l'extensió del conjunt de l'edifici en aquella direcció.

Però, potser, les dades més interessants les proporcionaren les rases realitzades a llevant de la zona explorada, per col·locar la nova xarxa de clavegueram (Fig. 3.6). En aquelles rases s'identificaren tot un seguit de murs i paviments que, malauradament, no van poder ser correctament documentats i que van ser seccionats per aquelles obres. Tot i això, el diari fa esment de la troballa de murs, alguns d'ells d'*opus testaceum*, i paviments d'*opus signinum*.

Aquestes restes ocupaven no solament la rasa de clavegueram que, orientada d'oest a est flanqueja, per migdia, l'edifici d'habitatges que actualment se situa a llevant del jaciment, sinó també una segona rasa nord-sud, situada a llevant d'aquest edifici i que es troba a gairebé a 50 m a l'oest de la façana oriental de la part excavada de la vil·la. Com veurem a la interpretació final, aquestes dades constitueixen una confirmació de la hipòtesi interpretativa que presentarem del jaciment.

Però el més extraordinari és que a la mateixa rasa es va localitzar una petita necròpolis d'urnes d'època ibèrica (veure *infra*) (Fig. 3.7 i 8).

Figura 3.6. Rasa de clavegueram al sud-est de la vil·la en la que s'aprecien tot un seguit d'estructures seccionades, i on es va localitzar la necròpolis d'urnes ibèrica (MAC-Girona).

30

Figura 3.7. Urna ibèrica localitzada al sud-est de la vil·la (MAC-Girona).

Aquestes troballes demostren que quan es va construir el bloc de pisos que actualment s'alça a llevant del jaciment (i que es va fer abans del que va donar lloc a la descoberta del jaciment) es devien malmetre un conjunt important de restes arqueològiques sense cap mena d'intervenció.

En aquesta mateixa època, la construcció del tram d'autopista situat immediatament a ponent de la vil·la va posar al descobert algunes tombes de lloses situades al pendent del turó, que foren documentades pels arqueòlegs que treballaven a la vil·la, i destruïdes.

Sobre totes aquestes troballes i la seva interpretació hi tornarem en apartats posteriors del present estudi.

Un cop acabats els treballs, el sector es va reomplir i terraplenar, tot emprant materials d'escombrera provinents de les obres de l'entorn. L'antiga topografia, amb un fort pendent oest-est, va ser modificada i es va crear un espai planer que ha tingut diversos usos com a camp esportiu, jardí d'infància i aparcament de camions.

Aquesta modificació de la topografia té el seu reflex en el nivell de conservació de les restes arqueològiques. Mentre a la banda oest, afloren a escassament 10 cm de profunditat, a llevant, aquesta potència dels nivells superficials supera els 2 m. Originalment les restes s'adaptaven al pendent natural del terreny, conservant

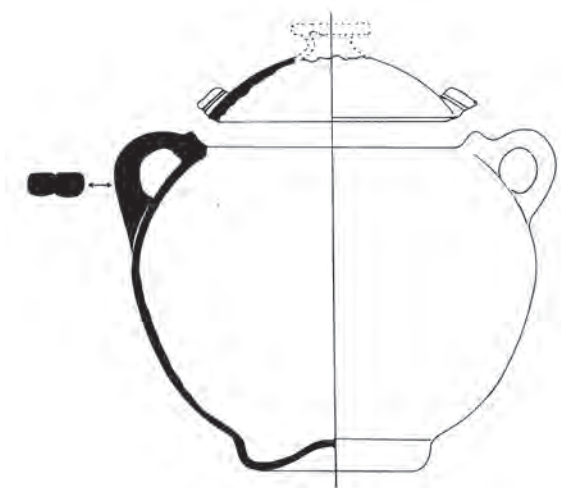

Figura 3.8. Restitució d'una de les urnes ibèriques.

una alçada molt superior a ponent que a llevant. A més, aquests desnivells en la topografia es veuen empitjorats per la realització, de diversos rebaixos a la zona est del jaciment, forats realitzats amb màquines excavadores i que es van omplir amb runes i materials d'escombrera provinents de les obres d'urbanització de l'entorn.

LA NECRÒPOLIS D'URNES

Ens volem aturar breument en un element localitzat durant els treballs dels anys setanta, que per cronologies, res té a veure amb la vil·la que constitueix el nucli central del present estudi.

Sota les restes de la vil·la romana localitzats a les rases obrades a llevant de la zona excavada es varen localitzar les restes d'una petita necròpolis d'urnes. Aquestes peces foren estudiades en el seu moment per Martín (1994, 89-108). Els únics treballs que es varen poder dur a terme en aquells moments va ser l'extracció i recollida dels objectes visibles en els perfils de la rasa i la realització d'un petit croquis.

Els materials ocupaven uns 7 m al llarg de la rasa i se situaven a una profunditat de 1'30 m, escassament 20 cm per sota d'un paviment d'*opus signinum* de la vil·la.

Les urnes corresponen a dues tipologies diferents: d'orelletes perforades i de peu alt. En total es varen poder identificar sis peces diferents.. Solament en una s'hi conservaven restes humanes incinerades al seu interior, tot i que en aquests resultats hi havia d'influir la gran fragmentació que presentaven les diferents peces. També aquesta urna va proporcionar l'únic fragment de ferro, part d'una fulla d'espasa.

Martín va datar la necròpoli en una forquilla de finals del segle VI o principis del V aC (Martín 1994, 99).

TROBALLES POSTERIORIS I ALTRES ELEMENTS

Altres troballes s'han realitzat a l'entorn en anys posteriors. Així, durant les obres d'urbanització del barri que actualment envolta el nucli original del Pla de l'Horta (1996) es va localitzar una tomba de *tegulae*, aparentment aïllada, situada a uns cent metres al sud est del nucli excavat (Palahí 2005, 191-193).

Però va ser a l'extrem contrari del jaciment, a una mica menys de 200 m al nord de l'edifici residencial de la vil·la, on es va localitzar i excavar –entre els anys 2004 i 2006– una interessant necròpolis d'època romana i visigoda. Dues de les tombes es varen conservar *in situ* i són, actualment, visibles mentre que la resta del cementiri va ser destruït i la zona es troba actualment edificada (veure *infra*).

Mai excavat, però directament relacionat amb la vil·la cal fer esment l'existència d'un aqüeducte subterrani que abastia aparentment la vil·la amb aigua provinent de l'anomenada font de can Nadal i la riera d'en Xuncla, situades al sud-oest. Aquesta estructura, de secció quadrangular, presentava uns paraments bastits en *opus caementicium*, amb un ús massiu dels grans rierencs i anava coberta amb lloses de pedra. Amb una amplada d'1 m, l'aqüeducte superava el metre i mig d'alçada. En alguns punts, algunes peces de la coberta es podien extreure per ajudar a la neteja. Una funció similar acomplien uns blocs situats a l'interior de la canalització i que sobresortint del paviment ajudaven a retenir la brutícia, depurant i netejant l'aigua. Aquesta canalització es situa en una zona actualment urbanitzada i en bona part ha estat destruïda per aquestes construccions.

Pràcticament, en línia recta respecte a la vil·la se situava el gual per on la Via Augusta travessava el riu. En aquest punt es conservava un pont d'època romana, destruït durant la Guerra Civil i substituït per un altre que ocupa el mateix espai. D'aquell entorn provenen diverses referències i notícies que parlen de la troballa de diverses tombes d'època romana, algunes de *tegulae*, que indicarien la possible ubicació d'una necròpolis relacionada amb la vil·la. També d'aquell sector prové un mil·liari de pedra sorrenca de l'emperador Maximí el Traci, actualment conservat al MAC-Girona.

LA VIL·LA A LA BIBLIOGRAFIA ESPECIALITZADA

Durant molts anys la bibliografia sobre la vil·la romana del Pla de l'Horta ha estat escassa. La primera notícia,

immediata, fou donada per Oliva (1970, 67-71) i podem dir sense por d'equivocar-nos, que ha servir durant molts anys, com a inspiració directa de la major part d'altres escrits dedicats al jaciment. En tractar-se d'unes impressions obtingudes en un moment molt primerenc dels treballs, hi havia suposicions que no s'han confirmat i valoracions que són, ara ho sabem, indefensables. El mateix autor presentà al *XII Congreso Nacional de Arqueología* de 1971 que se celebrà a Jaén, una comunicació sobre aquell gran establiment suburbà que fou llegida però no pas presentada atès que no va ser recollida en la publicació de 1973 (Esteve 1972, 68-69).

Van fer-se ressò de la notícia de l'existència d'aquella vil·la, Pujol (1971, 40), Rodà (1974, 75), Nolla/Nieto (1978, 242), STIA (1977) o Gorges (1979, 259-260). Més endavant, va veure la llum un article pòstum d'Oliva (1976, 139-140) on, per primera vegada, es mostrava, en un desplegable sense numerar, la planta general del jaciment amb la identificació de totes les estances reconegudes. Totes aquestes contribucions, en realitat ben modestes, bevien directament de la discretíssima primera notícia (Oliva 1970, 67-71) amb l'afegitó planimètric pòstum (Oliva 1976, 139-140), d'un cert interès. Deixant de banda l'extensíssima planta general de l'àrea prospectada que tenia, sense més dades, un valor molt relatiu, en realitat només es podia concloure amb seguretat absoluta l'existència d'una extensa vil·la romana, amb una notable *pars urbana* i una *pars fructuaria* que s'intuïa important a partir de la planimetria publicada. Era ben poca cosa.

Més d'una dècada després de la descoberta, fou publicat un primer treball que intentava presentar d'una manera analítica i crítica, els resultats d'aquelles campanyes de salvament amb voluntat de presentar d'un manera precisa les característiques del jaciment i esbossar-ne l'evolució fins on fos possible, a partir de tota la documentació, considerable, que es conservava en l'arxiu del STIA de la diputació gironina (diaris d'excavació, planimetries i un fons fotogràfic detallat i abundós que constituïa un complement valuósíssim per reconstruir el procés d'excavació, les característiques de paraments i paviments i les peculiaritats d'alguns estrats i d'algunes cambres). No cal dir que aquell treball va exigir l'estudi detallat de tot el material arqueològic recuperat, preferentment ceràmic, que feia possible proposar cronologies més o menys precises per a les diverses fases identificades (Nolla 1982-1983, 111-130). Les conclusions a les que s'arribava van ser utilitzades per redactar la referència corresponent a la *Carta arqueològica* de l'any següent (Nolla/Casas 1984, núm. 293, 181-187). Es proposava una cronologia inicial durant la baixa república, fet que calia posar en relació amb la fundació de *Gerunda*, el nucli urbà de la qual se situava a només uns 4 km, amb una reforma significativa en un moment indeterminat dins del segle I i una de nova, de més llarg

abast, en època severa, a l'entorn del 200, de la qual formarien part els sòls policroms d'*opus tessellatum* que pavimentaven un conjunt significatiu d'estances. S'apuntava, també, un abandonament en un moment no precisat de la segona meitat del segle V, potser en el mateix moment de la incorporació d'aquestes terres al regne visigot de Tolosa. En relació a l'activitat econòmica primordial, s'insinuava com a activitat principal el conreu de l'olivera i l'obtenció d'oli.

Va caldre, encara, el pas d'una altra dècada per tenir a l'abast dues noves publicacions sobre el Pla de l'Horta ben interessants que, en bona part, eren conseqüència d'aquests primers intents d'ordenació de les dades. Nolla/Sagrera (1993, 145-158) van estudiar detalladament el conjunt conservat de mosaics que pavimentaven diverses estances reconstruint-ne el dibuix dels tapissos i situant-los en el lloc que ocupaven dins de la planta coneguda. L'anàlisi estilística servia per reblar la cronologia estratigràfica obtinguda durant l'excavació, a l'entorn del 200. Era una dada digna de consideració ateses les dificultats inherents a l'hora de proposar cronologies fermes i arqueològiques, no estilístiques, a paviments d'aquestes característiques i que podia servir per assegurar datacions, fins aleshores imprecises, d'altres estacions més mal conegudes. Posteriorment, Palahí i Vivó varen intentar reconstruir l'evolució estructural de la vil·la, emprant totes les dades disponibles fins llavors (Palahí/Vivó, 1994, 157-170). El treball ha mostrat, amb el temps, una certa intuïció, però també d'un excés de gosadia de joventut en determinats aspectes, que no eren com s'imaginava. El principal d'aquests errors interpretatius té a veure amb la identificació d'un possible conjunt termal (Fig. 9.1), basant-se en l'existència d'una estructura absidal i una possible piscina a les seves proximitats. L'excavació en extensió ha descartat completament aquesta proposta, ja que l'estructura absidal s'integra en un conjunt de sales d'aparat i la possible piscina és un dipòsit industrial. Tot i això, en l'estudi es va intentar donar una visió de conjunt del jaciment, fusionant, materials, estructures i context.

D'ençà de l'aparició d'aquests primers estudis que proposaven una certa interpretació de l'establiment que es basava en dades contrastables, Pla de l'Horta s'incorporà als grans estudis monogràfics o de síntesi sobre el món rural d'època romana al nord-est de l'actual Catalunya com un jaciment emblemàtic i, en molts aspectes, representatiu (Casas *et al.* 1995). Igualment, els materials ceràmics més ben estratificats van ser utilitzats a bastament per confeir l'estudi sobre produccions comunes d'aquest territori (Casas *et al.* 1990). Més endavant, encara, en un catàleg exhaustiu sobre *balnea* i establiments termals de les *ciuitates* nord-orientals del *conuentus Tarraconensis* es presentava, a partir d'indícis procedent de les antigues excavacions, la hipotètica –i ara sabem que errònia– localització dels banys privats

de la vil·la (Vivó *et al.* 2006, 99-100). En canvi, a nivell més general de tot Catalunya o de tot l'estat, Pla de l'Horta continuà essent una estació poc coneguda i, per tant, poc valorada.

A partir de l'inici de les campanyes d'excavació promogudes des de la Universitat de Girona, des de l'ajuntament de Sarrià de Ter i des del Servei de Monuments de la Diputació, el 2008, s'ha obert una nova etapa que culmina amb la publicació de la monografia que el lector té a les mans. Cada campanya ha estat objecte de comunicacions puntuals més o menys extenses (Palahí/Costa 2010, 209-217; Palahí 2012, 223-235; Palahí/Nolla/Costa 2014, 237-248; Palahí *et al.* 2016, 231-242) i alguns dels resultats assolits s'han incorporat a treballs específics sobre el territori, d'abast més general o de més detall (Palahí/Vivó 2016, Palahí 2013; Burch *et al.* 2010, núm. 170, 328-330; Burch *et al.* 2013, núm. 119, 384-397; Nolla *et al.* 2016, núm. 127, 475-486), alguns dels quals a través de la presència de jornades, col·loquis, seminaris i congressos d'abast nacional i/o internacional (Nolla/Palahí, 2013a, 281-292; Nolla/Palahí 2013b, 157-165). Caldria remarcar, per la seva importància en la nostra voluntat de fer arribar els resultats de la nostra recerca a un públic el més extens possible, la publicació l'any 2013 d'una guia molt visual i de notable atractiu de cara a un públic poc especialitzat redactada amb tot el rigor del món i incorporant nombroses dades moltes de les quals eren, aleshores, inèdites (Palahí/Nolla 2013).

Convindria recordar, atesa la importància cabdal que té per a l'estudi general de l'establiment suburbà, la descoberta i excavació, en fases diferents, entre l'any 2004 i el 2006, de la necròpolis septentrional de la vil·la que es trobava a uns 130 m de l'àrea coneguda del gran edifici. Es tracta, de fet, de dos cementiris d'èpoques diverses que, probablement, se succeïren en el temps, un dels qual correspondria a l'etapa baix-imperial i l'altre, juxtaposat però no pas barrejat, al primer segle de domini visigot (darrer del segle V – darrer del segle VI) (Frigola *et al.* 2006, 301-306; Llinàs *et al.* 2005, 196-210; Llinàs *et al.* 2008, 289-304; Llinàs *et al.* 2012, 301-316). Devia haver-hi altres zones d'enterrament (Palahí 2005, 191-193) que ens són poc conegudes.

EL PROJECTE ACTUAL

L'any 2008 el Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria del Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, conjuntament amb la Diputació de Girona i l'Ajuntament de Sarrià de Ter, varen iniciar un ambiciós projecte pluridisciplinar que tenia com a objectiu final l'excavació, l'estudi, la consolidació i l'adequació de la vil·la romana del Pla de l'Horta (Fig. 3.9).

Figura 3.9. Treballs d'excavació del projecte actual.

Científicament, l'estudi s'emmarca en un projecte de llarg abast d'anàlisi dels processos d'implantació territorial des d'època ibèrica fins a finals del període romà a les *ciuitates* d'*Emporiae* i *Gerunda*, i en ell s'excaven altres jaciments com el del poblat ibèric i *castellum* de sant Julià de Ramis, la vil·la romana de sant Menna de Vilablareix, o, des del 2014, la vil·la romana del Collet de Sant Antoni de Calonge. Paral·lelament, al llarg de la darrera dècada s'ha desenvolupat una tasca de recollida i anàlisi de dades referents a tots els jaciments coneguts corresponents a aquest període i pertanyents a les *ciuitates* esmentades, a les que cal afegir també les pertanyents als *territoria* d'*Aquae Calidae* i *Blandae*.

Tots aquests estudis s'emmarcaven inicialment en un projecte inclòs dins els programes d'I+D finançats pel Ministeri d'Educació i Ciència amb el títol *Del oppidum a la ciuitas*. Anàlisis de un proceso histórico en el nordeste peninsular (HUM2007-62486/HIST) renovat el 2010 (HAR-2010-16458) i el 2013 (HAR2013-40778-P). Des de l'any 2017 els treballs s'insereixen en un nou projecte ministerial "*Ager Mutabilis*. La explotación del territorio de *Emporiae* y *Gerunda* durante la república y el alto imperio romano" (HAR2016-75466-P) fet que ha garantit la continuïtat dels treballs científics en el jaciment.

Els treballs també s'han anat integrat en d'altres projectes. Entre el 2008 i 2013 es va poder acollir a les convocatòries de subvencions competitives de la Direcció General de Patrimoni de la Generalitat de Catalunya. Entre el 2014 i el 2017 va obtenir un Projecte de recerca Quadriennal de la Generalitat de Catalunya: "Transformacions en les pautes d'hàbitat i explotació territorial a l'*ager* de *Gerunda* i *Emporiae* (segles III-VIII dC)."

En aquest context, la vil·la del Pla de l'Horta constitueix un element essencial de l'estudi, per la seva ubicació, (Fig. 3.10) la seva evolució, l'estat de conservació, i tot un seguit d'especificitats que el fan únic (Fig. 3.11).

Figura 3.10. Vista dels diferents elements coneguts. 1- La vil·la, zona d'excavació actual. 2- Rases de clavegueram de l'any 1971. 3- Necròpolis romana i visigoda. 4- Urnes ibèriques trobades el 1971. 5- Enterraments altmedievals trobats el 1970.

Figura 3.11. Planta general de la vil·la (2017).

4. DESCRIPCIÓ ARQUEOLÒGICA DELS ESPAIS

Ana Costa Lluís Palahí

SECTOR SUD (FIG. 4.1, SECC.1,2,3 I 16)

Al sector sud de la zona residencial se situen un conjunt d'estances organitzades a l'entorn d'un petit pati presidit per un nimfeu. Va ser en aquest sector on l'any 1970 es varen localitzar els primers mosaics de la vil·la que varen motivar l'aturament de les obres i la realització de les primeres excavacions arqueològiques que varen afectar bona part del sector, especialment les sales d'aparat A1, A2 i A5, però també els passadissos (A3 i A4) i, de forma més, parcial les estances situades al nord del pati (A8, A9, A10 i l'absis A19). La configuració de la majoria de sales i àmbits definits en aquest sector (i, per tant, la seva numeració) corresponen a la gran reforma del segle II, mentre que les cambres de fases anteriors afloren encavalcades entre dos o més espais.

ÀMBIT 1:

Cambra de planta quadrangular de 6'90 m per 6'20 m (42'78 m²), situada a l'est del pati del nimfeu (Fig. 4.2). En la seva configuració final, l'estança disposava de tres portes obertes a l'oest, cap al porticat A3, al sud, comunicada amb l'A2, i a l'est, cap a l'A6. Els murs de límit són M-119 i M-150 (oest), M-106 (nord), M-120, M-113 i M-121 (est) i M-101 (sud). Tots aquests paraments són d'*opus caementicium* si bé pertanyen a fases diferents. El mur M-150 correspon a una primera estructuració de l'espai –d'època augustal– i, de fet, es prolonga en direcció nord dins l'A4 (M-144). El parament M-119, que continua la cambra en direcció a migdia, és una remodelació d'aquest. Això resulta clar no solament a nivell d'alçat sinó de fonamentació a partir del límit marcat pel mur M-110 (mur de pedra i fang que travessa pel mig l'estança i que pertany a les primeres fases d'existència de la vil·la) tot i que no s'hi aprecia un tall clar, circumstància que ens informa d'una remodelació important del sector que afectà tota l'estructura. El mur M-119 i el M-101 són solidaris (aquest darrer continua en direcció est dins A6 (M-111)). El mur nord M-106 es recolza tant contra M-119 com contra M-113. Aquest darrer (M-113) emprà com a fonament la paret M-121, un mur de pedra lligada amb fang, que funcionava originalment amb el parament M-110. En canvi, el mur M-120 sembla fruit

d'una reforma que va portar a crear l'A6 i cobreix i remodela el mur M-113.

L'any 1970 aquest espai –definit en aquells moments com àmbit A– es va trobar pavimentat amb un *opus tessellatum* que es va extreure per a la seva conservació. Als diaris d'excavació no hi ha cap referència a l'estratigrafia o possibles troballes realitzades per damunt del nivell de circulació. Posteriorment a l'extracció del mosaic, es varen realitzar diversos sondeigs a la cambra que es varen anar ampliant i acabaren per cobrir gairebé tota la superfície de l'estança, excepte als angles nord-oest i sud-est, on es van deixar com a testimoni sengles fragments de paviments d'*opus signinum* (P1022 i P1142), i que, com veurem, corresponen a una pavimentació de l'espai anterior a la del sòl de mosaic descobert el 1970 (P1023).

En la descripció dels sondeigs s'esmenta la troballa d'aquest paviment d'*opus signinum* (situat uns 17 cm per sota del mosaic) que en gran part va ser extret en aquells moments. Per sota, en un dels sondeigs (cala 3), varen trobar una capa de còdols –el *rudus* del paviment–, i més enllà, una capa de terres negres i cendres que no continuava cap a l'extrem sud de la cambra.

El més interessant d'aquells treballs va ser la troballa al centre de l'estança d'un mur que la travessava completament d'est a oest (M-110), i que va ser incorrectament descrit als diaris i ha creat certa confusió ja que alguns autors han pensat que es tractava d'una estructura de pedra i morter (Jàrraga 2000). L'estructura va ser descoberta novament l'any 2008 (M-110) i es va poder comprovar que es tracta d'un mur de pedres ben travades, lligades amb fang, i amb un arrebossat de morter de calç cobrint les dues cares (element que va portar a la confusió, interpretant com aglutinant del mur el que era solament un recobriment). Aquest parament era solidari amb el mur M-121, que, a l'est, gira en direcció nord.

Les excavacions de 1970 varen aprofundir fins a 1'7 m per sota del nivell del paviment d'*opus tessellatum* esgotant l'estratigrafia de bona part de la cambra.

L'any 2008 es va tornar a descobrir l'estança, comprovant l'existència de l'esmentat mur i el fet que part del paviment de *signinum* s'havia deixat *in situ* als dos angles de l'estança suara esmentats. La presència dels

Figura 4.1. Planta del sector sud.

dos fragments d'*opus signinum* (P1022 i P1142) oferia la possibilitat d'excavar dos sectors de l'estança i recuperar una estratigrafia intacta.

Al sud-est de la cambra es va poder comprovar com el paviment de *signinum* (P1142) se situava immediata-

ment per sota de la preparació de l'*opus tessellatum* (P1023) de la qual se'n conservava un petit tram. Per sota del sòl es va recuperar el nivell de preparació del paviment (UE 1063 i 1076) que es data a mitjan segle I. Un segon nivell (UE 1065) marca el moment de la pri-

Figura 4.2: A1. Vista general de l'àmbit al començament de l'excavació l'any 2008, un cop eliminats els rebliments col·locats el 1972.

mera reforma de l'edifici, en època augustal, i, per sota d'aquest, tot un seguit d'estrats (UUEE 1072, 1077) que se situen cronològicament en època baix-republicana cobrint una canalització (UE 1102), directament retallada en el terreny natural i emmarcada per petits rierencs, que es prolonga cap a l'est dins A6.

Més complexos varen ser els resultats del sondeig realitzat a la banda nord-oest. El primer que es va comprovar en extreure el paviment de *signinum* (P1022) era que el mur M-150 presentava un arrebossat d'estuc vermell que es conservava per sota de la cota del paviment cosa que posava de manifest que aquest tram formava part d'una reforma de l'espai.

Per sota del sòl es varen identificar dues estructures sobreposades (Fig. 4.3). La més moderna era una canalització (UE 1061) orientada de sud a nord que se situava paral·lela al mur M-150. Construïda amb parets de morter i fragments de *tegulae* i una solera de *tegulae*, aquesta canal es perllongava en direcció nord dins els àmbits A4 i A5 essent obliterateda per la construcció del mur M-106. A la banda sud, es va comprovar que la canalització girava cap a l'oest. En aquesta banda, el mur

M-150 va ser posteriorment remodelat a la zona central i de migdia de l'estança, bastint un nou parament (M-119) que va eliminar part de la canalització. Aquesta, a més, disposava d'un segon tram en direcció sud-est, obrat amb parets de morter i fragments de *tegulae*. (UE 1075). Aquest nou tram es conservava en molt mal estat i es va poder resseguir en menys d'un metre de longitud, ja que la resta de la cambra havia estat excavada als anys setanta sense que se'n faci cap referència als diaris de l'època.

Per sota de la canal, es va identificar un vestigi de difícil interpretació. Es tracta d'una estructura quadrangular (UE 1067) limitada per llevant per un petit mur de fragments de *tegulae* lligats amb morter que es recolzava contra el mur M-150 i es prolongava en direcció nord dins l'A4. L'estructura estava subdividida transversalment per murets construïts emprant el mateix sistema constructiu, i amb un paviment fet amb *tegulae* disposades invertides. Cap a migdia es va bastir recolzada contra el mur M-110, mentre que per llevant, se li entregava un paviment de còdols (UE 1068) de poc més d'un metre d'amplada i cobert per un mur nord-sud (M-135),

Figura 4.3: A1. Estructura de l'angle nord-oest de la cambra, amb la canalització d'època flàvia que l'oblitera.

de pedres irregulars de grans dimensions, lligades amb fang que també es prolonga dins A4 i que creaven un graó entre aquesta estructura, que es trobaria lleument enfonsada respecte al nivell de circulació de la sala. Les restes d'aquest paviment es varen localitzar a l'àmbit 4, i es correspondria al sòl d'*opus signinum* extret durant l'excavació dels anys 1970-1972. El més curiós d'aquest paviment és que la part conservada dins l'A4 presentava una decoració exterior de tesselles i un emblema central d'*opus sectile*. Tot i que aquest sòl havia de continuar dins l'A1, no hi ha cap referència als diaris d'excavació d'aquesta decoració. Pel que fa als dos fragments de paviment recuperats *in situ* en els treballs actuals, com veurem en la definició de les fases, els dos corresponen al moment de construcció de la canalització –a mitjan segle I–, posteriors, per tant, a l'estructura i paviment que acabem de descriure i que es dataria en època augustal (veure *infra* àmbit 4). De fet, el fragment de paviment de la banda nord-oest correspon a un afegit col·locat per cobrir la canalització que s'acabava de construir obliterant l'antiga estructura. Per contra, el de l'angle sud-est pavimentava una sala de nova construcció.

A llevant d'aquesta estructura i cronològicament anterior, es varen localitzar un conjunt de murs i/o estructures que podem situar en el context de la vil·la republicana (Fig. 4.4). Es tracta de tres murs (M-137, M-189 i M-190) de pedruscall lligat amb fang. El mur M-189 recolza contra el mur M-110 i dibuixen un petit espai rectangular de funció desconeguda. Al centre d'aquest espai s'hi situava una *tegula* disposada planera. Els nivells associats a aquestes estructures (UUEE 1255 i 1265) situen en època republicana la seva construcció.

ÀMBIT 2

Aquesta cambra ocupa l'extrem sud-est de la zona excavada. Es tracta d'una estança quadrangular (6,20 m per 6m, 37'2 m²) que anava pavimentada amb un sòl d'*opus tessellatum*, que va ser extret l'any 1970 (àmbit B). La cambra estava parcialment destruïda per la construcció de les fonamentacions modernes que en varen afectar l'angle sud-est.

Pel que fa als límits, el mur M-101 tanca l'espai pel nord, on una porta –l'única identificada a la cambra, el posa en comunicació amb l'àmbit 1. El mur M-103 (oest) se li

Figura 4.4: A1. Estructures d'època republicana de la banda oest. Al fons el mur d'època republicana reutilitzat com a fonamentació del tancament est de la cambra.

41

recolza, mentre aquest darrer és solidari amb el M-317 que delimita l'espai pel sud (no es conserva la relació entre els murs M-317 i M-102, tot i que el primer sembla prolongar-se en direcció est dins l'A13). Els murs d'aquesta estança, excepte el del costat de tramuntana, no presenten banquetes de fonamentació sinó que en tota l'alçada conservada, i que en gran mesura se situava per sota del nivell de circulació marcat pel paviment de mosaic, es presenten com un parament de *caementicium*, lliscat i vertical, fruit de la utilització de l'encofrat també per bastir la fonamentació.

L'estança va ser completament excavada a la campanya del 1970-1972. Els treballs actuals es varen limitar a una neteja de l'espai i a la documentació de les estructures.

El diari d'excavacions de la campanya 1970-1972 s'inicia quan bona part de l'estança ja era excavada. Inicialment es va dividir l'estança en 2 sectors, però finalment es va acabar excavant tota la seva superfície. Entre els materials recuperats per sota del paviment de mosaic (i en aquest cas no hi ha cap referència a l'existència d'un paviment anterior) destaca la troballa de fragments d'estuc groguenc de forma circular que atribueixen al

recobriment decoratiu d'alguna columneta i diferents eines agrícoles (tres podalls i una paleta). També s'esmenta la troballa de dues capes diferents amb cendres (una sota el mosaic i l'altra a mes de 80 cm de profunditat), la recuperació d'una gerra de ceràmica comuna sencera, i el cul d'una segona peça, plena d'ossos d'un petit animal, així com un ganivet de ferro. La troballa de la gerra resulta especialment destacable, ja que en espais propers (àmbits A12 i A20) se n'han recuperat de ben semblants que, com veurem, cal relacionar amb un ritual fundacional (*supra*).

ÀMBIT 3

Passadís situat a l'oest de l'àmbit 1 i que constitueix l'ambulacre oriental del pati del nimfeu (A11). L'espai va ser excavat fins a nivell de pavimentació pràcticament en tota la seva longitud durant els treballs del segle passat (àmbit C). Amb una longitud de 7'5 m per 2 m d'amplada (15 m²), pel nord comunica amb el passadís A4 mentre que apareix tancat a migdia pel mur M-104. Aquest mur barreja de forma aparentment aleatòria trams d'*opus caementicium* amb un exterior

lliscat amb traces de l'encofrat i d'altres d'un *opus mixtum* força barroer que combina filades de rajols amb d'altres de rierencs no massa grans. El mur és de poca amplada (30 cm) i actuava merament com a tanca o límit. Cap a ponent, està limitat per un altre muret (30 cm d'amplada) del qual solament se'n conserva el basament construït amb fragments de rajols i morter (M-105) que separava l'ambulacre del pati (A11). A l'extrem nord d'aquest mur s'hi conserva un basament de pedra sorrenca. Un segon basament de columna apareix en la planimetria del 1970, en un espai on actualment hi ha un forat (potser perquè el basament es va extreure durant les excavacions), i un tercer es conserva a l'extrem sud, cobert per una reforma del muret M-105 (Fig. 4.5). Per l'est, l'espai es tanca amb el mur M-119 i M-150 (que el

Figura 4.5: A3. Detall del basament d'una de les columnes de pedra sorrenca del porxo d'època severa, coberta pel mur baiximperial.

separen de l'A1). Tot i que al costat de tramuntana connectava sense solució de continuïtat amb l'ambulacre nord (A4), sota el paviment es conserven les restes d'un mur (M-108), que demostren que el corredor septentrional era anterior al que ens ocupa.

L'any 1970 es va excavar fins a nivell de paviment, un *opus tessellatum* (P1010) que es conservava de forma molt irregular i que presentava una gran reparació feta amb *opus signinum*. Mentre el mosaic es va extreure es va deixar *in situ* la part de *signinum* (P1004), així com l'extrem meridional, un camp de tesselles blanques sense decoració.

Davant de la porta de l'A1 hi havia un esvoranc (UE 1089) en el paviment i un altra forat se situava a la banda occidental entre aquest espai i A11 (on la planimetria de 1970 hi situa una columna).

Atès que s'havia extret el mosaic i no s'havia aprofundit més enllà, es va aprofitar per aixecar les restes de la preparació de morter del mosaic i excavar aquells es-

Figura 4.6: A3. Detall del tram del nimfeu obliterated en època severa.

pais de la cambra on no es conservava cap reparació d'*opus signinum*.

Per sota del paviment, va aflorar immediatament l'extrem de llevant del nimfeu de l'àmbit 11 (veure *infra* l'A11), una estructura quadrangular, d'*opus caementicium*, idèntica a la de l'extrem occidental (Fig. 4.6). En aquest espai es va poder apreciar com el paviment interior, d'*opus signinum*, presentava a tot volt una mitja canya hidràulica que no apareix en la resta del nimfeu, ja que quan es va remodelar, s'hi va posar una nova capa de *signinum*. El més sorprenent de l'excavació d'aquest espai és que no va aparèixer la connexió del desguàs del nimfeu amb la canalització identificada dins l'A1, destruïda per la construcció del mur M-119. L'única traça d'aquesta estructura és una *tegula* que aflora per sota del nimfeu, i un nivell amb abundant presència de fragments de *tegulae* trencats.

A la banda nord del passadís, s'hi va localitzar un mur est-oest, de pedra lligada amb fang (M-191), que no és altra cosa que la prolongació cap a ponent del mur M-110 de l'àmbit 1, també seccionat per la construcció dels murs M-150 i 119 (Fig. 4.7).

Pel que fa a l'estratigrafia, la majoria de nivells situats sota el paviment corresponen a mitjan segle I i cal relacionar-los amb la construcció del nimfeu (UE 1254, 1266, 1272, 1274). En aquests dos darrers estrats i a la UE 1260 s'han recuperat algunes tesselles i fragments de *signinum*, provinents probablement de l'àmbit 1 que va ser remodelat per la col·locació de la canalització. La intrusió d'algun material posterior dins dels nivells, majoritàriament de mitjan segle I, com en el cas de la UE 1260, poden ajudar a datar la modificació del nimfeu i de la façana nord de l'A1 així com l'eliminació de part de la canalització que des del nimfeu aniria cap a l'àmbit 1.

Figura 4.7: A3. Mur d'època republicana (M-191).

La majoria dels altres estrats corresponen a la fase republicana i es daten al segle I aC, molt similars als d'aquesta primera fase de l'àmbit 1

ÀMBIT 4

Aquest llarg passadís (19'5 m per 1'6 m, 31'2 m²) connecta el porticat situat a l'est (A29) amb la zona del pati del nimfeu, on funciona com a porticat nord del mateix.

Les excavacions dels anys 1970-1972 varen posar al descobert poc més de 11 m del sector oriental d'aquest passadís (àmbit D), que va ser excavat fins a nivell de pavimentació, un sòl d'*opus tessellatum* de decoració geomètrica que –en aquest sector– va ser extret.

El projecte actual ha permès, per una banda, descobrir la totalitat del passadís, al tram occidental del qual ha reaparegut el paviment musiu (P1031). Aquests treballs han permès determinar la realització, en època antiga, de diverses reparacions que es varen fer emprant *opus signinum* i que hauriem de datar en les darreres fases d'ús de l'edifici.

Tot aprofitant el fet que el 1970 s'havia extret el mosaic de la meitat oriental, es va aixecar la seva preparació per poder prospectar el sector. A la zona central l'excavació es va aturar ràpidament ja que immediatament per sota de la preparació del sòl de mosaic va aflorar un sòl d'*opus signinum* decorat amb tesselles negres que configuraven una xarxa de rombes units per les puntes (P1141) (Fig. 4.8). Aquesta catifa presenta una peculiaritat: a migdia, la decoració de rombes està emmarcada per una sanefa, indicant el límit de la cambra original. Per contra, aquesta sanefa no és visible al costat nord, on el mur M-134 talla el paviment, indicant que originalment l'estança existent en aquest espai era una mica més ampla. El sòl d'*opus tessellatum*, pavimentava un llarg passadís que a la zona del pati (A11) es reconvertia en un dels tres porticats que delimitaven l'espai obert.

Per contra, quan es va col·locar el sòl *opus signinum* el passadís de l'extrem de llevant no existia –tancant-se el porticat amb el mur M-144–, ni tampoc els dos ambulares laterals del pati (A3 i A16). El mur de migdia (M-106) es prolongava en direcció est, fins recolzar contra el parament oest de l'àmbit 1.

Pel que fa al límit occidental original, tampoc el coneixem ja que se situa per sota del paviment de mosaic conservat *in situ*. A la banda est, aquest paviment va aparèixer destruït per la pròpia preparació del mosaic i les obres d'obertura dels passadissos A3 i A9.

Figura 4.8: A4. Superposició de paviments, amb un *opus signinum* tessel·lat d'època augustal (P1141) i un *opus tessellatum* d'època severa (P1031).

Aprofitant la desaparició d'aquesta part del paviment davant dels A3 i A9 es va excavar un sondeig que serví per recuperar un nivell (UE 1112) en el qual s'havia retallat una petita cubeta quadrangular (UE 1113), amb clars indicis d'haver patit l'efecte del foc, amb un lleugeríssim arrebossat de morter interior, destinat a evitar que les parets d'argila es deformessin, i farcida de cendres (UE 1114). La cubeta es perd per ponent, sota el paviment de *signinum*, mentre que per migdia és tallada per l'extrem oriental del muret M-106. Tot sembla indicar que es podria tractar d'una estructura provisional utilitzada durant la construcció de l'edifici alt-imperial i posteriorment obliterated.

Aquest sector quedava tancat per l'est per l'existència d'un mur (M-144) que no és altra cosa que la prolongació cap al nord del mur occidental de l'A1 (M-150) i que demostra que el passadís no existia originalment i que es va construir quan es va remodelar l'A1. Els estrats i estructures recuperats per sota del paviment de mosaic a l'est del mur M-144, pertanyen a una configuració anterior de l'espai, lligada directament a l'A1, amb el qual formava inicialment un sol espai. A l'est d'aquest mur i per sota de la preparació del paviment de mosaic, es va recuperar un petit nivell de terraplenament (UE 1109), tot cobrint un paviment d'*opus signinum* que sembla funcionar amb el mur M-144, del qual el separa una regata de poc més d'un centímetre (fet que indicaria l'existència d'un sòcol o recobriment del mur avui perdut), mentre que cap a migdia apareix tallat pel mur M-106 i és cobert pel mur M-124 pel nord. Aquest paviment desapareix a escassament 2 m en direcció est, tallat per un forat (UE 1117). Aquesta dada és important ja que la prolongació del sondeig va posar de relleu que a l'altra banda del forat reapareixia un paviment d'*opus signinum*, si bé de característiques diferents (P1240). En aquest segon tram, el paviment presenta tot un seguit de filades de grans tesselles blanques (de més d'un centímetre de costat) i un emblema a la zona sud, un *opus sectile* de plaques blanques i negres (Fig. 4.9). El *sectile* configurava el que seria l'emblema central

de l'estança. La troballa a la banda nord i oriental del paviment, d'agrupacions de petites tesselles blanques disposades aparentment de forma aleatòria sembla definir el que seria el límit del sòl. El límit nord seria el mur M-170 que posteriorment seria emprat com a fonament de M-124, mentre que el límit est seria probablement la prolongació del mur M-121). L'emblema i el fet que el paviment sigui tallat pel mur M-106 denota que la cambra continuava dins l'A1, sense que se n'hagi trobat cap indici en aquella estança (veure *supra* descripció A1). Val a dir que el paviment de la banda oest (P1116) correspondria al paviment P1022 de l'A1, però en aquests no hi ha traces de tesselles blanques, ja que correspon a una remodelació de l'espai realitzada en el moment de col·locar la canalització UE 1061.

Per sota d'aquesta pavimentació reapareixien tant la canalització, com l'estructura en forma de "graella" precedent, ja localitzades a l'A1 (Fig. 4.10).

Figura 4.9: A4. *Opus sectile* situat a l'extrem est de l'espai (P1240).

Figura 4.10: A4. Continuació de l'estructura en forma de "graella" localitzada també dins l'A1.

ÀMBIT 16

Passadís que limitava per ponent el pati del nimfeu (A11). De més amplada que els altres dos porticats del sector (2'45 m per 7'65 m de longitud, 18'74 m²) pel costat nord, connectava amb el passadís nord (A4), mentre que per la banda sud, quedava tancat per una porta

que donava pas a l'àmbit 22. D'aquesta porta se'n conserva l'encaix de la polleguera al paviment.

A occident, el passadís quedava limitat pel mur M-118, que separa l'edifici residencial de la zona industrial, mentre que per la banda est s'hi situava l'esmentat pati del nimfeu. En aquest costat es conservava el negatiu d'una de les columnes del porticat, així com el basament del muret que en una segona fase va separar els dos espais (M-122), amb una petita porta oberta en la zona central.

El corredor era dotat d'un paviment d'*opus signinum* (P1050) que actualment apareix marcat per una esquadra longitudinal nord sud, que marca el punt on el paviment va recobrir el mur de la façana oest original de l'edifici (M-151), previ a la refacció del sector que va portar a la creació del propi passadís i al desplaçament de la façana cap a ponent (Fig. 4.11). L'existència d'aquest mur es va poder comprovar en l'excavació d'un forat existent a la banda nord del passadís on se n'apreciava la cara est. L'excavació d'aquest retall (realitzat un cop la vil·la ja era abandonada) també va permetre identificar un basament de pedra i morter de planta quadrangular, on s'assentaria el basament de la columna del porticat que s'havia d'ubicar en aquest espai. Una estructura similar s'havia localitzat a la banda contrària, al límit entre els àmbits A3 i A11. Als perfils del forat s'hi apreciava

Figura 4.11: A16. Al paviment s'aprecia l'esquerda que marca la ubicació de la façana oest d'època augustal.

un nivell de terres negres o rogenques, cremades, que, probablement correspondria al nivell de circulació de l'espai en època republicana.

Atès que l'espai solament es va excavar fins a la cota del paviment tots els nivells recuperats (molts dels quals es prolonguen dins el pati A11, situat a llevant) corresponen a l'abandonament del sector.

ÀMBIT 11

Petit pati (7 m per 7'30 m, 51'1 m²) que constitueix l'element articulador del sector meridional de l'ala excavada de l'edifici residencial. En les darreres fases de la seva existència, el pati es va dotar de porticats laterals per l'oest i per l'est (A4 i A16), mentre que el porticat nord (A4) sembla existir (amb modificacions) com a mínim des d'època augustal. Per contra, el pati mai va disposar de porticat pel costat meridional. Actualment aquest pati queda tancat, pel sud, per un mur de poca amplada (M-104) que combina un petit tram fet amb *opus caementicium* i encofrat i amb un d'*opus mixtum* que alterna filades de rierencs i altres de *tegulae*. La resta de murs que delimiten el pati consisteixen en simples envans conservats a nivell de circulació i que el separaven dels ambulacres, tots ells obrats amb fragments de *tegula* i petits rierencs lligats amb morter (M-122 a l'oest, M-108 al nord i M-105 a l'est).

L'element principal del pati està constituït per un nimfeu que ocupava tot el seu frontal meridional (M-116), una estructura formada per dues parts còncaues i un tram rectilini central que les uneix (Fig. 4.12). L'estructura fou bastida amb fragments de *tegulae* i morter, molt similar als murs que envolten el pati, i revestida interiorment i exteriorment amb el mateix *opus signinum* que cobria el pati (P1006). Tota l'estructura sembla unitària excepte l'extrem oriental on davant del tram còncau (que no es completa del tot), s'hi va afegir una cubeta quadrangular. En realitat el nimfeu original era completament simètric, però la construcció del corredor oriental (A3), va implicar la destrucció de l'extrem est i la creació d'aquesta nova cubeta que visualment intentava crear una falsa sensació de simetria.

Actualment, el pati apareix completament pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* (P1006) que recobreix també la pròpia estructura del nimfeu. Aquest revestiment de la font –i del pati–, correspon a la reforma realitzada al moment en que es va escapar l'estructura original (a finals del segle II), ja que la part conservada del nimfeu dins l'àmbit A3 mostra un segon paviment d'*opus signinum*, a una cota inferior, i dotat d'una mitja canya que resseguia l'interior de l'estructura. Per contra, el revestiment que es conserva a la resta del nimfeu, ressegueix de forma unitària tant el sòl com les parets de l'estructura.

Figura 4.12: A11. Nimfeu. En primer pla s'aprecia la petita cubeta afegida en època severa.

46

A diversos punts del nimfeu, sobretot a la zona central, es conserven diverses empremtes metàl·liques indicant els espais que haurien ocupat diferents elements inserits en aquest paviment, probablement peces de caire ornamental.

A la zona central de la base del mur de migdia (M-104) s'obre un forat quadrangular, possible punt d'entrada de les canonades de bronze o plom— que alimentaven d'aigua el nimfeu.

Al costat oest de l'àmbit, al mur M-122, s'obre una porta a la part central amb un petit graó, de menys de 10 cm d'alçada que el separa de l'ambulacre occidental.

Com en el cas de l'A16 tots els nivells recuperats en aquest espai corresponen a l'abandonament del sector, ja que no es va aprofundir per sota de la pavimentació. Així els nivells UUEE 1007, 1008, 1011, 1015 i 1046) corresponen a potents nivells d'enderroc i rebliment que es daten a partir del segle V.

ÀMBIT 15

Aquesta estança ocupa l'angle nord-oest del pati del nimfeu, amb el mur de tanca de l'edifici a ponent, i l'àmbit A8, a llevant. Tots els murs que delimiten l'àmbit presenten alçats d'*opus testaceum* si bé amb algunes

peculiaritats (Fig. 4.13). Així, el mur oest (M-152) mostrava una finestra central que va ser posteriorment condemnada amb rierencs i morter. Els murs oest i sud (M-136 i M-134 respectivament), presenten una alçada de poc més d'un metre. Aquesta devia ser l'alçada màxima del parament d'*opus testaceum*, ja que en ambdós s'hi aprecia un coronament perfectament horitzontal, i en la seva superfície s'hi retallen tot un seguit d'encaixos quadrangulars que servien per assentar-hi les bigues de fusta que actuaven d'esquelet on recolzar la paret de tàpia. Per contra, el mur septentrional (M-154) estava completament construït amb *opus testaceum*. A més, aquest parament s'assenta en bona part sobre un basament d'*opus caementicium*.

En la seva concepció original, la cambra presentava tres portes. Una a llevant, que va ser posteriorment paredada; una altra a l'angle sud-oest de la cambra que la comunicava amb el porticat del pati i la tercera, a l'angle nord-est, donava accés a una petita sala absidal (A19), que en el moment de construcció de l'àmbit A15 no quedava en posició central, sinó desplaçada cap a l'est de l'estança. Les tres portes presenten unes dimensions modestes, fet especialment remarcable pel que fa a la de la façana sud que s'obria al pati del nimfeu i que no es disposava en posició central, sinó ocupant l'extrem oest del mur.

La cambra anava pavimentada amb un *opus tessellatum*, policrom amb decoració geomètrica (P1088). La porta oriental (posteriorment tapiada) conserva el llindar fet amb una gran placa de marbre gris. Per contra, no es conserven els llindars de la porta sud ni de l'espai de comunicació amb l'A19, ja que en no haver estat condemnats varen ser objecte d'espoli en el moment d'abandonament de l'indret.

La totalitat de la cambra es va trobar farcida amb un potent nivell d'enderroc, en el que hi eren abundants els

Figura 4.13: A15. Superposició de paviments d'*opus sectile* (P1221) i *opus tessellatum* (P1088).

fragments de pedra, *tegulae* i morter. Cal assenyalar algunes peculiaritats d'aquest enderroc. A la banda nord, davant d'A19 hi eren abundants els *bipedales* abocats, molt probablement provinents de l'espoli del paviment de l'A19 que, com veurem, estava dotat d'un hipocaust. Més curiós encara va ser la troballa, especialment a la banda est de l'estança, de gran quantitat de fragments de pedra volcànica. Molts d'ells presentaven una forma d'un sisè de cercle, amb la peculiaritat de ser més amples a la vora exterior que a la part central. Pensem que aquestes peces s'han de relacionar amb alguna mena de coberta lleugera en forma de volta o quart de cúpula, versemblantment també provinents de l'A19.

Aprofitant que a la zona central de l'estança hi havia un sector en el que no es conservava la pavimentació musiva, es va realitzar un sondeig que va permetre constatar com sota el paviment de mosaic hi havia una petita capa de terres rogenques, cremades (UE 1220), cobrint un paviment que s'havia construït emprant dues tècniques diferents. La meitat nord de la sala conservava un sòl d'*opus signinum*, mentre que el sector de migdia era pavimentat amb un ric sòl d'*opus sectile* policrom (P1221). Aquest mostra una decoració geomètrica on es combinen els elements quadrats i triangulars. El paviment presentava un emblema central de decoració desconeguda, ja que se situa en un sector on la conservació de l'*opus tessellatum* posterior n'ha impedit la seva excavació.

Aquest paviment va ser tallat per l'est en bastir-se el mur M-136 i, de fet, es prolonga dins l'àmbit A8. Per contra, a la banda oest entregava contra un mur (M-174), que va ser afaitat a nivell de paviment en la reforma del segle II, que va suposar la creació de l'àmbit A15. D'aquest mur, només se'n conservava el fonament, un parament de pedra lligada amb fang (amb algunes traces de morter a la seva superfície) que correspon, en realitat, a un parament d'època republicana aprofitat com a fonament en la fase augustal de la vil·la.

Pel que fa a l'estratigrafia, ja hem comentat que la majoria de nivells corresponen a l'abandonament de l'espai (UUEE 1064, 1078, 1083, 1087). Solament al sector situat per sota del paviment de mosaic i a l'oest del mur M-174 s'hi va poder excavar part d'un nivell corresponent als reblliments col·locats per bastir l'edifici augustal (UE 1222).

ÀMBIT 19

Cambra de planta semicircular, lleugerament ultrapassada, situada al nord de l'àmbit A15, de 3'35 m per 2'6 m. L'alçat dels murs és enterament en *opus testaceum*, si bé s'assenta sobre un basament d'*opus caementicium*.

Als diaris d'excavació no se li atorga cap numeració i es cita com a "cambra circular" i en ells es fa referència

a l'excavació de part de l'estructura. A partir de certa cota (no especificada) aparegué un nivell d'enderroc de teules i continuaren excavant-ne, només, la meitat est, sense, aparentment, més troballes remarcables.

L'excavació total de la cambra va permetre determinar que no es conservaven restes del paviment de la sala (completament desmuntat en el moment d'abandonament de la vil·la i que, en part, es devia abocar dins l'àmbit A15, on s'han localitzat grans fragments de *bipedales*), però sí que disposava d'un hipocaust, del que es conservaven bona part de les *pilae* de les *suspensurae* (Fig. 4.14). Aquestes estaven construïdes amb peces quadrades de rajol *bessales* de 20 cm de costat. La boca del *praefurnium* se situava a la banda oest, una obertura quadrangular coberta amb una llosa de pedra.

Una de les dades més interessants de la cambra és el fet que el canvi de parament, no correspon solament a un canvi fonament-alçat sinó a dues fases diferents d'existència de l'estança íntimament relacionades amb les successives remodelacions d'A8 i A15. De fet, l'estructura original de l'estança absidal, se situaria perfectament centrada respecte a les fases més antigues dels àmbits A8/15. A partir de la reforma del segle II, quan l'àmbit A15 es va desplaçar cap a ponent, tot el sector va canviar de funció.

Figura 4.14: A19. Hipocaust de la sala absidal.

ÀMBIT 24

Tot i quedar fora de l'edifici residencial, aquest espai està íntimament relacionat amb la sala absidal A19, ja que funcionava com a *praefurnium*. En la seva configuració final constitueix una cambra de 1'7 m per 3'06 m (5'20 m²) amb els murs laterals bastits enterament en *opus caementicium* i coberta amb una petita volta de canó del mateix material. El mur de la banda nord era

d'*opus testaceum* (M-175) i al seu centre s'hi obria una petita porta. El límit sud era el mur d'*opus testaceum* de l'àmbit A15 (M-154). En aquest mur, a nivell de fonamentació s'aprecien dos paraments diferents, distingint-se el de la banda est, preexistent, i l'oest, afegit quan al segle II es va desplaçar cap a ponent la façana. Tot i que aquests murs recolzen contra les estructures del segle II, el mur oest es va construir disposant-se damunt d'un mur precedent (M-201), que formaria part d'un primer *praefurnium* (Fig. 4.15).

La porta nord es va trobar paredada, tot i que també en aquesta obliteració s'hi apreciaven dues fases, ja que la

Figura 4.15: A24. Vista general de la cambra del *praefurnium* on s'aprecia l'arrencament de la volta que la cobria.

part superior, realitzada quan es va esborrar definitivament l'estructura, presentava un aspecte molt barroer. Per contra, el paredat inferior, que se situaria per sota del nivell del teòric llindar de la porta del segon *praefurnium*, era més acurat i possiblement es va col·locar quan es va elevar el nivell de circulació de l'espai veí, el passadís de servei A26.

Pel que fa a l'estratigrafia els materials són molt escassos i poc significatius.

ÀMBIT 8/10

Tot i que durant els treballs arqueològics es va subdividir en dos espais, aquesta separació no es va produir fins un moment terminal de l'existència de la vil·la –quan es va construir un mur transversal al centre de l'espai (M-173)–, mentre que des del segle II havia configurat una unitat. Les dimensions totals són de 4'70 m per 5'20 m (pel que fa a l'amplada, 2'2 m corresponen a l'àmbit 8 i 2 m a l'àmbit 10, als quals cal afegir els 50 cm del mur que els separa) (24'44 m²).

Situat a l'est de l'àmbit A15 i comunicat amb aquest per una porta que va ser closa en època tardana, configura, amb aquella, la façana nord del pati del nimfeu. Com en el cas de l'àmbit A15, tots els alçats dels murs perimetrals eren bastits amb *opus testaceum*. El mur nord (M-130), construït sobre un basament d'*opus caementicium* devia presentar tot el seu alçat en *opus testaceum*. Si atenem al que succeïa a l'àmbit A15, això no succeïria a la resta de paraments que presentarien un sòcol de rajol i un alçat de tàpia, tot i que és difícil de confirmar ja que els murs sud i est es troben arranats pràcticament a nivell de pavimentació. En el cas del mur de migdia, s'hi aprecien les restes de dues portes, una de majors dimensions, situada a la banda est i que conserva el llindar construït tot emprant grans blocs de pedra sorrenca. Per contra, la porta que cal relacionar amb la construcció en *opus testaceum*, se situa a l'angle sud-oest (com ja succeïa a l'àmbit A15 i presenta una llum de poc més d'un metre). Si el mur sud sembla destruït per l'abandonament i espoli de l'edifici, la destrucció del mur est sembla deliberada, ja que es va realitzar en tota la seva longitud fins al nivell del paviment, probablement en una remodelació que uniria aquest espai amb el passadís A9, situat a l'est.

Al centre de la cambra es conserven les restes d'un mur nord-sud (M-128) que dividia en dos l'estança (d'aquí la distinció entre àmbits A8 i A10). Aquest mur es va bastir directament sobre el paviment de mosaic de la sala, i era d'escassa qualitat, barrejant pedres irregulars amb fragments de *tegulae*, i assentat directament sobre el paviment de mosaic, en un moment en el qual aquest ja es trobava molt malmès i parcialment enfonsat.

La part oriental de la cambra A8 i la totalitat de l'àmbit A10 ja havien estat excavats fins a nivell de pavimentació en la campanya dels anys 1970-1972. (àmbits J i H). El sorprenent d'aquells treballs és que, aparentment, varen finalitzar les tasques escassament a cinc centímetres del sòl de la sala. El darrer estrat esmentat en aquest espai als diaris d'excavació és un nivell d'incendi, amb una certa abundància de cendres, que vàrem poder documentar també a la part no afectada per aquells treballs i que se situava just al damunt de la pavimentació musiva.

La sala anava pavimentada amb un sòl d'*opus tessellatum* policrom (P1055), de decoració geomètrica, que va ser tallat al construir el mur M-128. Un cop més, l'estat de conservació del paviment –molt fragmentat– va permetre continuar l'excavació en determinats punts. A la banda oest de l'espai, es conservaven les restes del mateix paviment que combinava l'*opus signinum* i el *sectile* (P1216 i P1217) que ocupava també part de l'àmbit A15, i que finalitzava, per l'est, en el mur M-173. Aquest, un cop més afaitat fins a la cota del nivell de circulació previ a la col·locació de l'*opus tessellatum*, presentava un parament de pedres lligades amb fang

i, un cop més, correspon a una estructura republicana aprofitada en fases posteriors (Fig. 4.16). En aquest cas, presenta una solera de morter a l'extrem nord, que podria correspondre al llindar de la porta d'època augustal.

Figura 4.16: A8/10. Per sota del paviment d'*opus tessellatum* (P1055) es conserva l'estructuració original, amb el mur M-173, i l'*opus sectile* (P1217) ja identificat a l'A15.

A l'est del mur M-173, també es conservaven traces d'un paviment anterior al sòl de mosaic, en aquest cas, un *opus signinum* (P1139) sense cap traça d'elements decoratius (com a mínim a les zones on aquest s'ha pogut resseguir, que se situen sobretot al seu perímetre).

Tot aprofitant l'extracció provisional de part del paviment de mosaic –que es trobava enfonsat i en mal estat (Fig. 4.17)– per a la seva restauració, es va realitzar un sondeig al centre de l'àmbit A10. Immediatament per sota del nivell del paviment d'*opus signinum*, tots els petits nivells recuperats corresponen ja a reblliments (UE 1241 i 1245) col·locats en el moment de l'elevació del nivell de circulació realitzada en època augustal. A la banda est, i tallat pel mur M-139, es trobaren les restes d'una llar (UE 1242). Cal assenyalar la troballa cap al nord de la cambra, d'un nivell de morter de calç, blanc, molt net, pràcticament amb textura de guix (UE

Figura 4.17: A8/10. Sector oest de l'estança on el paviment d'*opus tessellatum* (P1055) va aparèixer enfonsat.

1248) que creiem que no era altra cosa que un terra de paleta relacionat amb les obres de la vil·la augustal, i que, a més, no s'estenia per tota la cambra. La resta d'estratigrafia recuperada a l'estança, correspon als nivells d'abandonament generals de tota la zona (UUEE 1054 i 1071)

ÀMBIT 9

Passadís situat entre els àmbits A8/10 i A5 i que, aparentment, comunicaria el sector del pati del nimfeu amb el nucli central de l'edifici i l'atri, situat al nord. Aquest corredor presenta, en la seva configuració actual, dos trams diferenciats, un orientat de nord a sud (1'25 m per 6 m, 7'5 m²) i l'altra que gira cap a l'oest (1'40 m per 4 m, 5'6 m²) (Fig. 4.18). Aquest espai és en realitat el resultat de la creació i reforma de les estances de l'entorn i, per exemple, el braç nord no va existir fins, com a mínim, la gran reforma de finals del segle II.

Tot aquest espai havia estat excavat en les campanyes antigues fins a nivell de pavimentació (àmbit I) i, de fet, els diaris d'excavació i la documentació fotogràfica de l'època aporten informacions importants. Així, actualment el braç nord-sud del passadís apareix limitat per migdia per un doble parament (M-153 i M-126) que es conserva a nivell de pavimentació. A les fotos antigues s'aprecia com, en realitat, el mur superior (M-126) conservava un major alçat i tancava i esborrava el corredor com a tal i va ser parcialment destruït en el moment de recobrir tot el sector en finalitzar les excavacions (Fig. 4.19).

Semblantment succeïa a l'extrem contrari, al sector occidental del braç nord. Actualment aquest tram (M-142) apareix tancat amb un mur que presenta un doble parament, amb una part baixa d'uns 80 cm d'alçada, de pedra i morter –amb abundant presència de frag-

Figura 4.18: A9. Braç nord de l'espai amb el paviment d'*opus signinum* (P1138).

Figura 4.19: A9. Braç est al final de l'excavació.

ments de pedra volcànica–, i una part superior d'*opus testaceum*. Ara mateix aquest mur es conserva en una alçada menor a la que presentava en el moment del seu descobriment (l'any 1970), quan el parament d'*opus testaceum* conservava una alçada d'aproximadament mig metre. Aquest fet és important perquè descarta la possibilitat que allí s'hi construís una escala, com ens havíem plantejat en algun moment de les excavacions. El mur conservava un estucat blanc que recobria solament l'alçat de *testaceum*, finalitzant a la part inferior amb una línia negra. Aquest alçat de rajol, a més, s'assentava parcialment sobre la part superior del sòcol nord (M-141) un mur d'*opus caementicium* rematat a la part superior amb una filada de *tegulae* i que marcarien el canvi amb un alçat de tàpia. Precisament, contra aquesta filada de *tegulae* recolzava el parament de *testae*. Això indicaria que ambdós paraments es varen construir al mateix moment. De fet, en un croquis d'aquest sector es mostra com el mur oest de l'àmbit A7 (M-197/M-155), la cambra situada al nord del passadís, es recolzaria contra aquest parament. Tot i això cal tenir present que aquest alçat del mur correspon a una reforma i que del mur original només ens en queda el sòcol (veure *infra* A7).

El diari d'excavacions expressa que tot i que en aquells moments es va separar l'estratigrafia a partir del punt on no es conservava cap traça d'estucat al mur, no es detectà cap pavimentació ni, de fet, cap canvi en les terres i materials recuperats. Aquells treballs varen aprofundir fins a localitzar sengles paviments d'*opus signinum* a ambdós trams de passadís. Ara bé, tant el mur nord com el que tanca l'espai per l'est, presentaven unes marques horitzontals que podrien indicar la cota d'un segon sòl no conservat, obrat en el moment de la reforma del sector amb la construcció dels murs M-125 i M-141. De fet, els dos paviments conservats es troben coberts per aquests paraments i pertanyen a una fase anterior. Així l'*opus signinum* de la banda nord (P1138) continuava dins l'àmbit A7 i dins l'àmbit A25, formant part del complex de *fauces*-atri que, com veurem, se situava en aquell sector. El mur M-141 s'hi assentà al damunt sense cap mena de fonamentació.

També el paviment del costat oest (P1060), queda tallat per la construcció del mur M-125. En aquest cas, el sòl no es va poder resseguir a la cambra veïna (A5) atès que en aquest espai s'hi va construir, probablement en època baix-imperial, un sòl de 25 cm de gruix que va destruir tot vestigi de les pavimentacions anteriors (veure *infra* l'A5).

Els dos trams de corredor estan separats per un mur (M-156) que és unitari amb el basament de morter (M-139) que tanca pel nord el complex dels àmbits A8, A15 i l'absis A19, i que és anterior a la construcció dels paraments en *opus testaceum*. Aquest mur oest presenta algunes peculiaritats. En aquesta banda, es conserven

les traces de dos murs diferents, la superior (M-127) correspon al tancament d'*opus testaceum* que limitava per l'est l'àmbit A10, mentre que la part inferior del mur (M-139), conservada a nivell de fonamentació, és un parament d'*opus caementicium* relacionat amb els murs M-153 i M-156 que tanquen pel nord i sud el sector.

Un darrer element –sobre el que incidirem en descriure l'atri (A25)– són les restes de l'*impluvium*, que es conservaven sota el mur de tanca oest (M-142), que consistia en un bloc de sorrenca que marcaria la cantonada de l'estructura, així com les empremtes dels murs que el delimitaven i que han quedat marcades al paviment de *signinum*.

Pel que fa a l'estratigrafia, l'únic sector on es va incidir va ser a l'ala est del passadís, on es va aixecar la pavimentació per recuperar els nivells inferiors. Els materials més significatius es varen trobar al nivell superior del rebliment (UE 1066), amb materials d'època augustal.

ÀMBIT 22

Al sud-oest del pati del nimfeu se situa una petita estança de planta quadrangular (3'10 m per 2'95 m, 9'14 m²) que comunicava a través d'una petita porta amb el porticat oest (A16).

La cambra (Fig. 4.20) va ser bastida al mateix moment que el mur M-118 que tancava per ponent el pati des de finals del segle II. Pavimentada amb un sòl d'*opus signinum* (P1165), en un moment indeterminat s'hi va afegir al mur de la banda sud-est una obertura –feta amb rajols– i amb fort desnivell interior, que serviria com a desguàs. Al costat de migdia, una filada de pedres

Figura 4.20: A22. Vista general des del sud.

(M-167) sembla haver constituït el límit de la conducció que acabaria en el desguàs esmentat. Aquesta conducció, s'iniciaria de fet, al mur del costat oest, on es conservava encara un *imbrex* que el travessava i que

recolliria les aigües acumulades dins la zona de treball situada a ponent (A17).

El mur occidental de la cambra presenta un doble parament. La part inferior (M-217), cal relacionar-la directament amb la construcció de la cambra, ja que és solidari amb el mur M-161 (que la tanca pel sud). En un moment determinat aquest mur va ser completament rebaixat fins a nivell de circulació, com, de fet, tota la resta de l'estança, ja que també els murs meridional i oriental es conserven solament a nivell de paviment. Posteriorment, s'hi va construir al damunt un nou parament (M-218) que recolza en el seu extrem nord en el mur M-118, que tanca per l'oest el pati del nimfeu. És a aquest nou parament on s'obriria la canalització de desguàs que hem descrit més amunt. Tot sembla indicar que en el moment de bastir aquest nou tram del mur, la cambra ja no estava en funcionament. El nou parament serviria de mur de límit i contenció, separant el sector oest de la resta de l'edifici.

Cal tenir present que en el moment de reconstruir aquest mur, el nivell de circulació d'A17 s'havia elevat, de manera que el desguàs se situava al nivell de circulació d'aquell espai, però uns 40 cm per damunt del paviment de l'A22 que devia constituir en aquells moments un espai marginal. El més curiós d'aquest doble parament és que entre el mur M-217 i el 218, hi ha una capa de terra, de tal forma que una paret no recolza al damunt de l'altra. Aquesta peculiaritat no és apreciable a l'interior d'A22, ja que el parament es va arrebossar amb morter (igual al que recobreix el mur M-118) emmascarant aquest fet. Aquesta dada demostra també que en aquells moments la cota del nivell de circulació de l'A22 no s'havia modificat.

Pel que fa a l'estratigrafia, bona part de l'espai estava afectat per dos grans forats (UUEE 1158 i 1160), reblerts amb materials d'escombrera, que varen ser realitzats quan la vil·la ja estava abandonada i que, potser, es podrien relacionar amb tot un seguit d'estances d'època tardana localitzades al sector (A21).

ÀMBITS 12 I 20

Aquest sector no es correspon amb un àmbit pròpiament dit, sinó amb un espai obert situat al sud del pati del nimfeu (A11) i limitat per l'oest per l'àmbit A22 i, a l'est, per l'àmbit A2, sense un límit clar per la banda sud, en situar-se a la frontera de la finca objecte d'excavació. En aquest espai s'hi varen localitzar restes d'estructures posteriors a la vil·la (Fig. 4.21), com succeeix també als àmbits A22 i A17, que seran objecte d'una descripció específica al final del present capítol (A21).

En aquest espai només s'hi varen localitzar diferents nivells d'abandonament, entre els quals cal destacar un potent enderroc de pedres que ocupava tota la

Figura 4.21. Vista de les estructures tardoantigues localitzades a l'extrem sud de la vil·la.

zona central (UE 1026, 1028, associat a d'altres nivells d'abandonament com els UUEE 1900 i 1904). Un dels nivells principals són les UUEE 1168 i 1908, una capa de terraplenament que permet establir el moment de construcció d'A22 i del mur M-104, i, per tant, de forma indirecte, la gran reforma del pati del nimfeu, a finals del segle II.

El més destacable en aquesta zona va ser la localització, a tocar del mur M-104, de tot un seguit de gerres de ceràmica comuna disposades tombades i alineades, tot resseguint l'esmentada paret. Aquestes gerres, de les quals se'n varen localitzar 6, presentaven la peculiaritat de contenir, en el seu interior o al seu entorn, petits ossos d'animals i restes de cloves d'ous. Dues de les gerres se situaven al damunt de dues altres peces esclafades (una de ceràmica comuna i l'altra de ceràmica reduïda grollera) (Fig. 4.22).

Una setena peça s'ha localitzat a prop del mur M-103 que separa aquest espai d'A2. En tots els casos, les peces segueixen l'orientació del mur corresponent, ja sigui nord-sud o est-oest.

També amb aquest conjunt de peces, que cal assimilar a un ritual de caire religiós, possiblement un ritus fundacional, cal associar una gerra localitzada a la banda est de l'àmbit A17 i les peces localitzades l'any

1970 dins l'àmbit A2 (situat immediatament a l'est del que ens ocupa) i que també contenien restes faunístiques.

Figura 4.22. Conjunt de gerres votives localitzades dins l'A12. A l'esquerra s'aprecia com una de les ofrenes es va col·locar al damunt d'una d'anterior, esclafada.

SECTOR CENTRAL (FIG. 4.23, SECC.3-8)

Agrupem en aquest apartat tot un seguit d'estances que ocupaven la zona central de l'edifici residencial, estructurades originalment a l'entorn d'un atri, tot i que algunes d'elles, un cop aquest va desaparèixer, es varen orientar cap a la façana est del conjunt.

ÀMBIT 5

Aquesta sala de 6'25 m per 7 m (43'75 m²) va ser excavada als anys setanta (àmbit E) fins a la seva pavimentació. Tots els murs perimetrals són de pedra lligada amb morter i en els més ben conservats (M-125 a l'oest i M-131 al nord), s'hi observa part de la filada de *tegulae* que coronaven el sòcol, marcant el punt on s'iniciava l'alçat de tàpia. Aquesta configuració correspon a la fase més evolucionada de l'espai, i, com veurem, al seu interior es conserven estructures que dibuixen una ordenació diferent.

La cambra presentava una gran porta al costat de llevant, amb un llindar on es combinen els blocs de sorrenca amb un de pedra calcària. Una segona porta –molt mal conservada– s'obriria cap al sud-oest, però amb traces d'un *opus signinum* força barroer que ocuparia l'espai del llindar. En un moment determinat va existir una tercera obertura a occident (a l'extrem sud del mur M-125), que posteriorment va ser condemnada i, potser, substituïda per la del costat de migjorn. La porta de llevant –la principal–, va ser

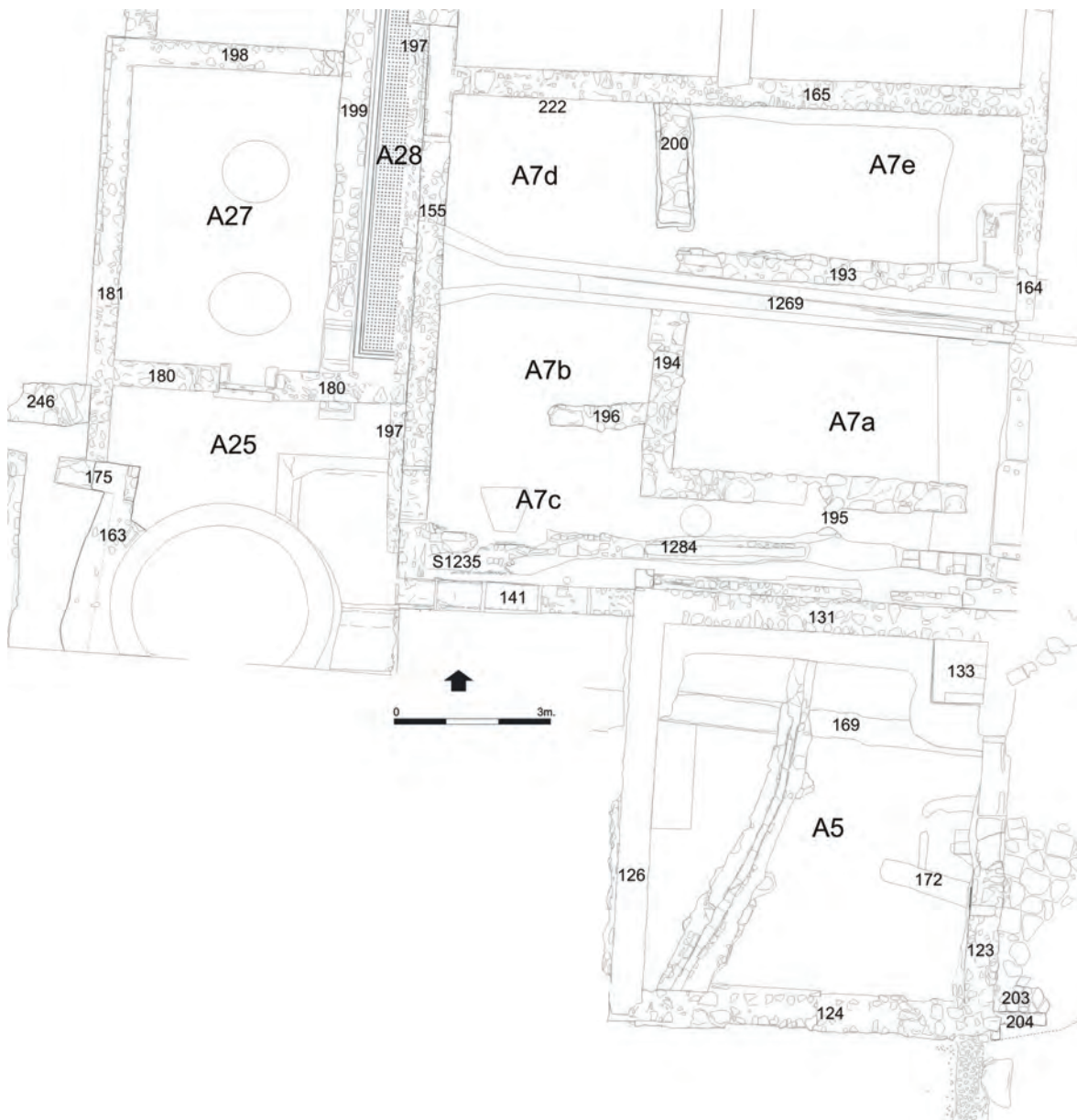

Figura 4.23. Planta del sector central.

modificada com a mínim en una ocasió. Amb un llinard de blocs de pedra calcària –que actualment no es conserva sencer–, la porta original es disposava perfectament centrada, no amb els límits finals de l'estança sinó amb la disposició original que tancava pel nord amb el mur M-169 (situat un parell de metres al sud del que actualment tanca l'espai). Precisament, quan la cambra es va allargar en sentit nord, es va modificar la porta desplaçant-la en aquesta direcció. El vell llinard es va cobrir parcialment i es va integrar el brançal de migdia de la vella porta al nou parament (actualment se'n conserva el negatiu).

La cambra estava pavimentada amb un *opus signinum* de bona qualitat (P1056) (Fig. 4.24), tot i que davant la porta es conserva un petit fragment amb part de quatre files de tesselles blanques que mostren que en algun moment la sala va estar pavimentada amb un *opus tessellatum*. Els murs perimetrals mostren restes d'arrebossat, en alguns trams del qual s'hi aprecien traces de pintura vermella i blanca.

A l'angle nord-est s'hi conserva una estructura de rajols lligats amb morter i revestida completament amb el mateix *opus signinum* que pavimenta l'espai (Fig. 07-33). Aquesta estructura (M-133) està composta per dos

Figura 4.24: A5. Vista general des de l'est, amb el paviment d'*opus signinum* (P1056).

petits dipòsits. El menor presenta dos forats oberts al mur de fons. El superior seria el punt d'entrada de l'aigua, mentre que el segon, disposat a la part inferior, correspondria al desguàs, que connecta dins el porticat est (A29) amb la mateixa canalització que recollia l'aigua de l'*impluvium* (UE 1360).

Aquesta estructura ja havia estat localitzada durant els treballs de l'any 1972, però no es devia netejar completament ja que —a part de no aparèixer en cap foto de l'època (tot i que si se'n parla al diari d'excavació)— la seva neteja va permetre recuperar-hi fragments *in situ* d'una petita olla de bronze, esclafada. Val a dir que l'any 1971 l'estructura es trobava en un millor estat de conservació i es va malmetre en tornar-se a cobrir el sector. Aquests vestigis, com d'altres, han patit les conseqüències d'un soterrament de les restes, l'any 1972, fet de qualsevol manera i emprant grans pedres i runa provinents de les obres de l'entorn.

A la zona nord i uns 20 cm per damunt del paviment, els diaris d'excavació parlen de la troballa de les restes d'una llar de 1'20 m de diàmetre. Val a dir que quan es va tornar a excavar, es varen trobar restes de cendres en aquest sector sense que es pugui determinar si originalment formaven una llar o era part del mateix procés d'abandonament i enderroc de l'edifici.

L'estança ofería una bona possibilitat d'obtenir una completa estratigrafia de les fases més antigues de l'edifici, ja que se situava a tocar les cambres on s'havia recuperat estratigrafia d'època republicana i, a més, les dimensions de la cambra permetien fer un sondeig de dimensions suficients. Per aquesta raó, es va aixecar el paviment d'*opus signinum* (P1056), respectant els punts més propers als murs on aquests conservaven part del seu arrebossat i el sector nord-est ocupat pel petit dipòsit.

El primer que va sorprendre va ser la gran potència del paviment que —incloent el *rudus*— oscil·lava entre els 25 cm i 30 cm de gruix, molt superior als d'altres sòls de l'entorn, que se situen entre 5 cm i 10 cm. Aquesta característica va suposar la destrucció de qualsevol vestigi de pavimentacions anteriors (especialment del possible *opus tessellatum*). Aquesta forma d'actuar, realitzada en època baix-imperial, és diferent a la d'èpoques anteriors, ja que els paviments de finals del segle II tot sovint es varen col·locar directament al damunt dels sòls de principis d'època imperial, sense malmenar-los.

A la banda de llevant del mur M-123, s'apreciaven dos vestigis prou importants. La porta que ocupa la zona central d'aquest parament havia estat modificada. Originalment, presentava un llindar fet amb blocs de pedra calcària i s'associava a un paviment de mosaic del qual se'n conserven quatre petites files de tesselles blanques immediatament a ponent del bloc del llindar. També es conservava el negatiu de l'encaix del brancal de fusta de la banda sud. Posteriorment, la porta va ser ampliada i desplaçada cap a llevant. El nou llindar es va construir emprant un gran bloc de pedra sorrenca i es va obliterar part de l'obertura anterior. Així, mentre la primera porta quedava centrada en relació a la sala si aquesta tanqués pel nord a l'alçada del mur, M-169, la segona ho estava en relació al mur M-131, que ampliava la sala cap al nord.

Immediatament, per sota del paviment d'*opus signinum*, es va localitzar un mur de pedres ben treballades exteriorment i lligades amb fang, que travessava d'est a oest tota l'estança pel costat nord (M-169) que presentava un porta condemnada a la banda est. Un segon mur de pedra lligada amb fang (M-170) se situava a migdia de la cambra, per sota del parament M-124. Aquest també mostrava un porta paredada en posició central, i, a més, conservava restes d'arrebossat de morter blanc. Ambdues portes, relacionades amb la fase republicana, devien ser tancades durant la reforma augustal de l'edifici, quan els murs es varen utilitzar com a fonamentació de noves estructures.

La llarga canalització que ja s'havia identificat als àmbits A1 i A4 (UE 1061) travessava de sud a nord la cambra. (UE 1191), passant per sota del mur nord (Fig. 4.25).

En aquest espai es van poder identificar dos sòls de circulació de terra piconada pertanyents a la fase republicana de la vil·la (UUEE 1212 i 1225) i que, juntament amb les portes, mostren com en època augustal el nivell de tota la zona es va elevar gairebé mig metre. A la zona central, a més, es conservava part d'una llar (UE 1264). Posteriorment, durant les obres de remodelació de l'edifici, es va col·locar una nova llar (UE 1193) ocupant el mateix espai, però a la cota del nou nivell de circulació, més elevat.

Figura 4.25: A5. Al final de l'excavació, amb les estructures d'època republicana i la canalització d'època flàvia.

Contra el mur M-169 s'hi recolzaven sengles estructures construïdes amb argila (UUEE 1206 i 1213), situades a banda i banda de la cambra. No sabem quina seria la seva funció, tot i que probablement caldria relacionar-les amb alguna estructura o element construït en aquest espai en època augustal. De fet, l'excavació de l'estructura del costat est, va posar al descobert les restes d'un petit forn domèstic, que cal relacionar amb la fase republicana (M-172), fet que, indirectament, permet datar l'estructura d'argila en època augustal o més tard.

Pel que fa als materials, la majoria de nivells identificats per sota de la pavimentació d'*opus signinum* corresponen a la fase republicana (UUEE 1212, 1218, 1225, 1262) o al rebliment col·locat en època augustal per elevar el nivell de circulació (UUEE 1193, 1202 o 1213). Els escassíssims materials datables ja ben entrat el segle I, cal relacionar-los amb la construcció de la canalització.

ÀMBIT 25

Aquest espai, molt deformat per les successives reformes de l'edifici, correspon al centre vertebrador del conjunt republicà i augustal, un atri, que, almenys en època d'August, disposava d'un *impluvium* central. Originalment, l'espai s'estenia dins l'àmbit A7 (A7c) i el braç nord del passadís A9, així com per l'espai que posteriorment ocupà l'absis A19 (Fig. 4.26).

La zona va ser parcialment excavada durant els treballs dels anys setanta (àmbit M) tot i que no es van assolir el nivell de circulació. El més remarcable d'aquells treballs, segons els diaris, va ser la troballa d'un dels escassos elements escultòrics proporcionats per la vil·la, el tors d'un gos.

La sala presenta un paviment d'*opus signinum*. De l'*impluvi* –una estructura quadrangular central (de 2'5 m de costat, 6'25 m²)– solament se'n conserven les mitges

canyes que el delimitaven, així com algunes traces a la pavimentació del muret que l'envoltava. Sota el mur M-142 es conserva, a més, un bloc de pedra sorrenca revestida exteriorment d'*opus signinum* que marcava un dels angles de l'estructura. La troballa durant els treballs d'excavació, d'un rajol *in situ*, porta a pensar que l'estructura estaria obrada en morter i rajol, reforçat els angles on s'assentarien les columnes, amb blocs de pedra sorrenca.

L'*impluvium* es disposava a la mateixa cota dels altres sòls i, de fet, la pavimentació interior no era altra cosa que el mateix sòl de tota l'estança. No disposava de cisterna, però això no vol dir que no aplegués l'aigua dels sostres. De fet, disposava d'un desguàs, situat a la banda est, que connectava amb una canalització (UE 1284) que, travessant les *fauces*-vestíbul (que ocupaven l'extrem meridional de l'àmbit A7), reconduïa l'aigua cap al gran pati situat a llevant de la vil·la.

Tot i que la sala anava pavimentada amb *opus signinum* (P1288), conservat també, dins l'ala nord de l'A9, just a l'est de l'*impluvium* es conserva un petit fragment de mosaic que podria formar part d'un emblema o catifa decorada (P1235). Tot i que actualment només se'n conserva aquest fragment, al diari d'excavacions de 1970-72 es feia referència a la troballa d'un altre, sense especificar la seva ubicació.

Part de la cambra va ser destruïda en bastir-se l'angle sud-oest de l'àmbit A7, però, amb anterioritat, part de l'*impluvi* ja havia estat afectat per la construcció de l'absis A19. Tot i això, mentre es bastia l'estructura absidal, l'espai va continuar en ús, si bé ja no com a atri sinó com a àrea distribuïdora. Les reformes que varen afectar l'àmbit A7 semblen haver suposat la seva eliminació definitiva, ja que a partir del segle III, es detecten tot un seguit de nivells de rebliment, que obliten tant aquest espai com les estances situades al costat de tramuntana. De fet, quan a finals del segle III o inicis

55

Figura 4.26: A25. Restes de l'*impluvium* obliterat per l'absis d'època flàvia.

de la centúria següent, es va construir un llarg mur (M-197) que doblava i reforçava la paret oest de l'àmbit A7 (M-155), ja no es va assentar sobre els paviments de la zona sinó sobre uns nivells de rebliment.

Tancat per l'oest per un mur cec (M-181), que constitueix el límit de l'edifici residencial i que va ser modificat al segle II amb la construcció del nou *praefurnium* (A24), l'espai era obert cap a l'est, on connectava amb un corredor (situat a cavall entre els àmbits A7 i A5) que el posava en contacte amb la façana oriental. A migdia, es localitzaven dues sales d'aparar (A15 i A8/10), mentre que cap al nord, s'obrien dues grans estances (A27 i A28/7).

Quan, a final segle II, es va construir el nou *praefurnium*, es va obrar un desguàs que recollia les aigües del sostre de l'absis i del propi forn, conduint-les cap a aquest espai. Aquest fet podria ser indicatiu que la canalització de desguàs del vell *impluvium* seguia en ús encara en aquests moments.

ÀMBIT 27

Situada al nord de l'atri (A25), aquesta habitació de 5'75 m per 4 m (23 m²), conserva els murs oest (M-181), nord (M-198) i sud (M-180), d'*opus caementicium*, en els quals s'aprecien, encara, les traces dels taulons de fusta de l'encofrat (Fig. 4.27). Per contra, el mur de llevant

es conserva arranat a nivell de pavimentació. Aquest basament (M-199) era bastit amb pedra lligada amb fang i correspon a l'estructuració d'època republicana. També el mur oest sembla assentar-se sobre una paret precedent, que continua en direcció nord (M-292). Tot i que el mur nord s'assenta també sobre un basament de pedres lligades amb fang, en aquest cas no es tracta d'una paret precedent sinó d'una sola filada de pedres disposada per crear una base regularitzada sobre la qual fonamentar el nou mur.

La sala disposava d'una porta oberta a migdia, que la comunicava amb l'atri i que conserva el llindar, una placa de pedra marmòria de color blanc. Podria haver-ne existit una altra, oberta al mur de llevant que comunicaria amb l'àmbit A28, ja que a l'extrem meridional d'aquest mur s'aprecia l'existència d'un gran bloc que podria marcar l'emplaçament del llindar. El paviment de la sala era d'*opus signinum* (P1306) al qual s'hi varen encastar tot un seguit de petits fragments irregulars de marbre pràcticament esquerdissos— que li devien proporcionar una certa qualitat.

Al centre de la sala es varen localitzar dos grans forats, realitzats quan la cambra ja havia perdut la seva funció i possiblement lligats amb el procés d'obliteració i abandonament de tot el sector.

Tots els nivells recuperats en aquest espai corresponen al seu procés d'obliteració. En aquest cas, com succeeix de forma general a bona part del sector occidental de l'edifici, aquests estrats no corresponen a un abandonament de l'espai sinó a una elevació del nivell de circulació. Aquesta reforma es va realitzar en dues fases en època baix-imperial i va esborrar completament les velles estructures. Els nivells inferiors d'aquest rebliment (UUEE 1303, 1304, 1338, 1339, 1378) es daten a finals del segle III, mentre que la resta de nivells (UUEE 1295, 1296, 1377) se situen ja clarament entrat el segle IV.

ÀMBIT 28

Cambra, o millor, fragment de cambra, situat a l'est de l'àmbit A27. S'estenia originalment cap a l'est (àmbits A7b i A7d) i va ser esborrada amb la construcció de la gran sala A7. Solament se'n conserva el mur oest, afaitat a nivell de paviment (M-199), que presentava, a l'extrem sud, una pilastra de pedra sorrenca. El més interessant de l'estança era la pavimentació, un *opus signinum* amb mosaic que presentava una gran catifa de flors de quatre pètals (P1307). Aquest sòl, com hem comentat, es devia prolongar dins A7c i A7d, però les reformes baix-imperials d'aquell sector en varen suposar la destrucció total, i, de fet, bona part d'aquest sòl es va recuperar abocat com a rebliment a l'interior de l'àmbit A52.

Figura 4.27: A27. Vista general des del nord.

La construcció d'àmbit A7 va suposar la destrucció d'aquest espai (Fig. 4.28). Possiblement, en aquells moments, es va desmuntar el mur oest, per unir aquest espai amb el veí àmbit A27, tot i que ambdós eren, llavors, espais marginals. De fet, quan un segle més tard es va reforçar el mur oest de l'àmbit A7 amb un nou parament (M-197), aquest ja no es va assentar sobre el paviment sinó gairebé mig metre més amunt, cosa que demostra que el nivell de circulació de tota la zona s'havia enlairat. L'estrat localitzat per sota d'aquest mur i sobre el qual es va assentar ha proporcionat materials que datarien a finals del segle III aquesta reforma (UE 1305).

Figura 4.28: A28. Restes del paviment d'*opus signinum* tessel·lat (P1307).

ÀMBIT 7

En la seva configuració final, aquesta sala constitueix la cambra de majors dimensions de les excavades dins l'edifici residencial (11 m per 9'4 m, 103 m²), però al seu interior s'han recuperat senyals d'una estructuració completament diferent, raó per la qual durant els treballs es varen crear tot un seguit de subàmbits (A7a, A7b...).

Els murs de límit són M-155 (oest), M-165 (nord), M164 (est) i M-131 i M-141 (sud). Tots aquestes parets peri-

metrals són d'*opus caementicium* i M-141 i M-155 estan coronats per una filada de *tegulae* disposades invertides, indicant el punt on acabava el sòcol i s'iniciava un alçat, de tàpia (*opus formaceum*). En aquest sentit cal fer un incís referent al mur M-155. Si bé inicialment creiem que devia tenir un alçat de tàpia, algunes fotografies de les excavacions dels anys setanta, quan el parament conservava una alçada superior, s'aprecia com l'alçat conservat per damunt del sòcol era de pedra lligada amb morter (Fig. 4.29). Creiem (veure *infra* la interpretació de les fases) que aquest alçat es correspon amb una reforma d'època baix-imperial, associada a la construcció del mur M-197).

El costat oriental del sector era ocupat, quasi completament, per una gran portalada feta amb blocs quadrangulars de pedra sorrenca, excepte a l'extrem sud on s'empraren un parell de blocs calcaris. En tots ells, s'aprecien diversos forats de polleguera. De fet, és possible que els blocs de calcària corresponguin a l'accés a l'edifici, quan les seves *fauces*-vestíbul ocupaven l'extrem sud de l'àmbit A7 i el nord de l'àmbit A5. Quan es va remodelar tot el sector, els blocs s'aprofitarien en la nova portalada.

Figura 4.29: A7. Imatges del sector sud-oest l'any 2009 i el 1970. S'aprecia com el mur de la banda oest (M-155) es conservava en una major alçada.

El mur oest presenta un doble parament format pels murs M-155 –que correspon al moment de creació de la gran sala–, i M-197, que el dobra i reforça, per ponent (Fig. 4.30). Aquest darrer mur presenta alguns problemes interpretatius. Es tracta d'una llarga estructura que ressegueix per l'oest els àmbits A7, A40, A41 i A43, però les solucions tècniques emprades són diverses. Així, al llarg de tot l'àmbit A7, el mur dobra un parament preexistent. Quelcom semblant succeeix a l'àmbit A40, però a partir de cert punt, el parament doble desapareix. Des d'allí, es podia observar com els murs occidentals dels àmbits A40 i A41 s'havien modificat en alçat, substituint el tovot que devia configurar-los inicialment per un parament d'*opus incertum*. Aquest parament es

Figura 4.30: A7. Mur doble de la banda oest (M-155 i M-197).

prolonga més enllà de l'àmbit A41, on finalitzava, fins llavors, l'edifici residencial, dotant-se d'un fonament de grans rierencs. Per tant, totes aquestes diferents formes d'obrar es podien interpretar com l'adaptació a diferents situacions prèvies. L'objectiu final era crear un mur de contenció que permetés elevar el nivell de circulació de la zona industrial situada a la banda oest de la vil·la. Així, la substitució dels alçats de tàpia per altres de pedra i morter, hauria de complir aquesta funció. El fet que a l'àmbit A7 aquest mur doblés el preexistent en lloc de sobreposar-s'hi, ens va fer pensar que en el mo-

ment de realitzar-se aquesta reforma es volia mantenir la configuració del gran àmbit A7 i no afectar la seva cobertura, mantenint el parament preexistent. Ara bé, la revisió de les imatges dels diaris antics, permet apreciar com el mur oest de l'àmbit A7 (M-155) es conservava, en aquella època, a una alçada considerablement més alta que a l'actualitat i, també, aquest parament s'havia modificat en alçat amb la incorporació d'una obra de rierencs i morter. Per tant, quan es bastí el mur de contenció M-197 també es va remodelar l'àmbit A7. Probablement, el fet de dotar al parament d'una més gran amplada respon a les necessitats derivades de cobrir una sala de grans dimensions, o, potser, amb alguna estructura situada a l'oest, de la qual, d'existir, no en tenim cap dada.

Aquesta gran habitació havia estat parcialment excavada l'any 1971 (àmbit I). En aquells treballs, es va extreure un important nivell d'enderroc de teules –indicant que la cambra anava coberta fins al moment de l'abandonament de l'espai– i, a migdia, un parell de *dolia* esclafats. Ja en aquell moment es va apreciar que la zona central era travessada per una canalització feta tot emprant *imbrices* recoberts d'*opus signinum* (UE 1269). A l'extrem oest de la canal, devia haver-hi una mena de receptacle que, en els diaris, apareix dibuixat com una petita cubeta quadrangular, i que en les excavacions actuals va aparèixer com un element amorf, molt destruït. Atès que no hi ha cap canalització en aquesta zona que travessi el mur oest, cal interpretar que aquesta cubeta recolliria l'aigua d'un baixant (com veurem a la interpretació de l'edifici). Recordem que en època baix-imperial es va elevar la cota de circulació de tot el sector situat a l'oest d'aquest mur.

El diari no fa referència a cap pavimentació, fet que indueix a pensar que en la darrera fase seria un simple sòl de terra piconada. Tot i això, aquest paviment se situava a una cota inferior a la que devia tenir l'espai en època alt-imperial, ja que als murs oest i nord s'apreciava una petita rebava que indicaria la ubicació original del sòl.

Les noves excavacions han permès redescobrir alguns d'aquests elements i aprofundir en els nivells més antics de l'estança (Fig. 4.31). Així s'ha pogut determinar que en època republicana, i bona part l'espai era ocupat per quatre estances diferents, estructuració que es devia mantenir durant bona part dels dos primers segles de la nostra era. L'estança més gran A7a i A7e (que s'estenia dins l'àmbit A34, tancant pel nord amb el mur M-254), era de planta quadrangular i presentava murs de pedres polides exteriorment, lligades amb fang (M-194, M-195 i M-200). Disposava d'una porta al costat occidental que poc després de la construcció de l'edifici va ser esborrada o modificada i la cambra dividida per la meitat longitudinalment amb la construcció de la paret M-193. En època augustal l'espai es va dotar d'un paviment d'*opus signinum* (P1277).

Figura 4.31: A7. Vista aèria on s'aprecia l'estructuració original d'època republicana i augustal.

A migdia d'aquesta cambra, se situava un passadís (el límit sud del qual es troba en el mur M-169 dins l'àmbit A5) que comunicava la façana oriental amb un element distribuïdor-atri (A25). En aquest sector sud, es conserven les restes d'una llarga canalització orientada d'oest a est (UE 1284). L'estructura presenta els murs laterals obrats amb fragments de *tegulae* lligats amb morter i anava coberta amb *tegulae*. També es conservaven restes del paviment d'*opus signinum* que cobria aquest espai des d'època augustal.

El quadrant sud-oest (A7c) formava inicialment part de l'espai distribuïdor-atri. Per contra, la meitat nord-oest (A7b i A7d) s'integraria inicialment en l'àmbit A28, configurant una de les sales principals de l'edifici. Tots els murs que defineixen aquests espais es conservaven per sota del nivell de circulació d'època augustal, estan bastits amb pedres treballades, lligades amb fang, i formarien part de l'estructuració republicana de l'edifici, si bé molts aprofitats en fases posteriors. L'excavació també va permetre determinar com la meitat occidental del mur que tanca pel nord l'àmbit A7 (M-222), folra un parament anterior (M-222) de pedres lligades amb fang, que constituïria el tancament septentrional de l'A28/7b i A7d) en època republicana.

A la banda nord de l'espai, s'hi varen identificar dos retalls circulars. Si bé perforaven nivells d'època republicana, creiem que es tracta de negatius de dolies que datàriem d'època baix-imperial. La manca de materials a la part de dins, i el fet que els nivells superiors ja fossin excavats abans de la nostra intervenció, no permet refermar al cent per cent aquest plantejament, però l'estructuració de l'espai com a zona de treball en aquells moments ens fa inclinar per a aquesta interpretació. En tot cas, la seva profunditat i forma descarten una possible interpretació com a sitges.

Com a darrer element, cal esmentar la localització, a llevant, d'una caixa rectangular construïda amb *tegulae* (UE 1278), que aniria parcialment per sota del nivell de circulació. Aquesta mena d'estructures, identificades a d'altres vil·les del territori com als Ametllers (Tossa de Mar) (Palahí/Nolla 2010, 149) o Vilauba (Camós) (Castanyer/Tremoleda 1999, 86-87) podia servir com a dipòsit o, fins i tot, com a llar o fogó.

Pel que fa a l'estratigrafia ja hem comentat que la majoria de nivells excavats corresponen al període fundacional (UUEE 1280, 1302, 1322, 1335, 1380) o estan relacionats amb els treballs d'elevació de la cota de circulació en el moment de construir l'edifici augustal (UUEE 1270, 1275, 1281, 1313, 1316, 1317)

SECTOR NORD (FIG. 4.32, SECC.9-10)

A tramuntana de l'edifici residencial se situen un darrer grup d'estances, la majoria de les quals s'obrien directament a la façana de llevant. Pel que fa a les del costat oriental, un cop més la seva configuració respon a l'estructuració creada a partir de les reformes del segle II, mentre que les habitacions de fases anteriors es disposarien encavalcades entre dues o més estances posteriors.

Els àmbits A34-A40 i A41-A42 configuren en la reforma del segle II sengles conjunts d'apartaments bessons, formats per un passadís d'accés flanquejat per una petita avantcambra (àmbits A34 i A42) que donarien pas a sengles sales (A40 i A41).

ÀMBIT 40

Cambra de planta quadrangular (5 m per 5'10 m, 25'5 m²) situada al nord de l'àmbit A7 i a l'oest de l'àmbit A34, amb la qual es comunica a través d'una porta (Fig. 4.33).

Tots els murs de l'estança són d'*opus incertum* amb abundant presència de morter i als M-155 i M-249 es conserva part de la filada superior de *tegulae* posades cap per avall que devien marcar el canvi de parament. Cal assenyalar que el mur M-155 va ser remodelat, com ja s'havia apreciat dins l'A7 i al damunt s'hi va sobreposar un nou parament (M-197) que presenta una base que se situa al costat del mur M-155, a ponent, tot i que no s'assenta sobre els paviments dels àmbits A25, A28 i A37 sinó que ho fa mig metre més amunt. A l'A40 s'ha pogut apreciar com a partir de la cota on hi hauria el canvi entre el basament i la resta de l'alçat, el mur M-197 s'assenta al damunt del mur M-155, constituint un nou alçat i no doblant-lo. A més, a partir d'aquesta cota presenta una cara inclinada i molt irregular a l'oest. El fet d'assentar-se al damunt del mur precedent implica que

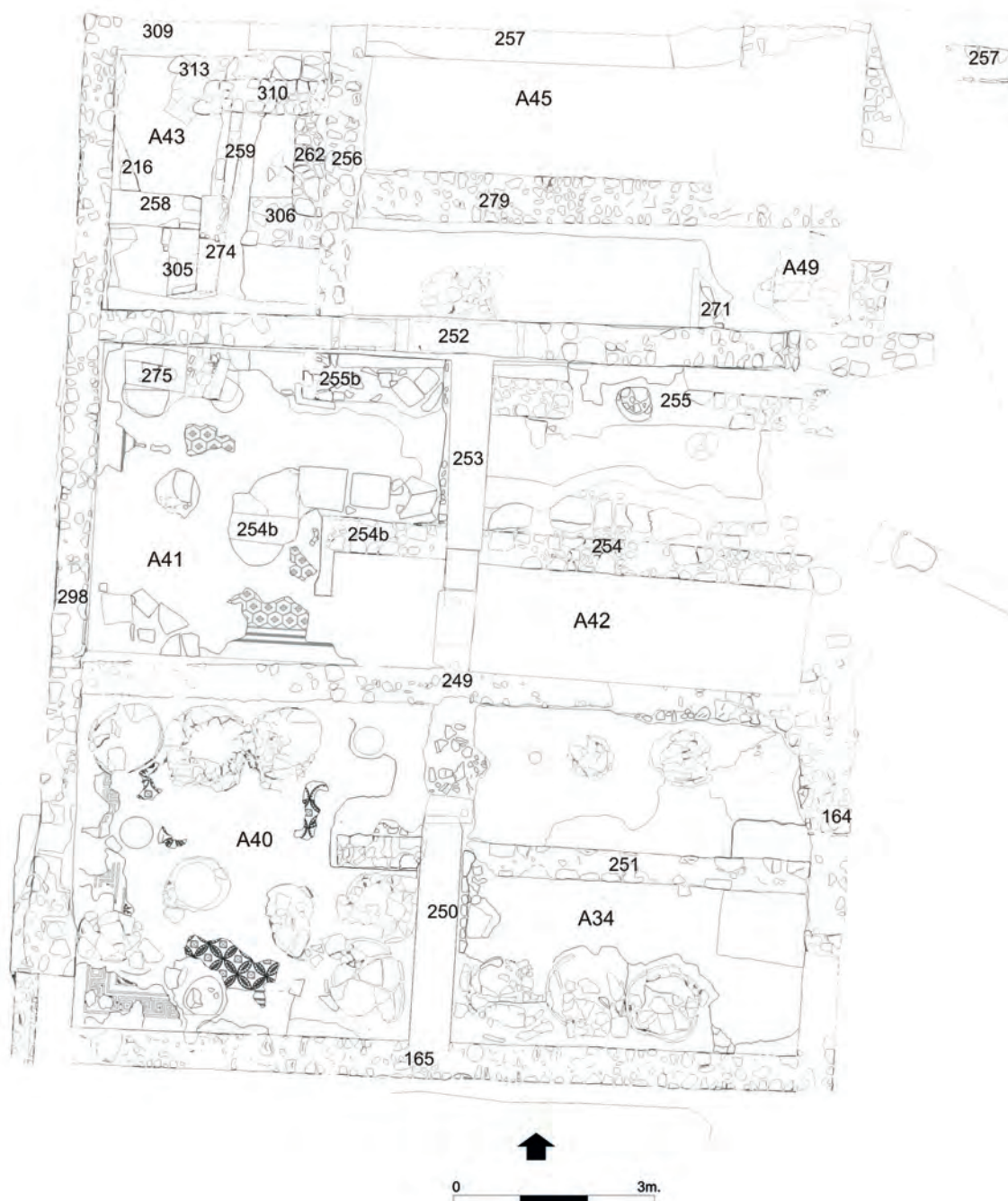

Figura 4.32. Planta general del sector nord.

tot aquest sector va ser remodelat en alçat i això havia d'afectar l'estructuració de les estances (A7, A40 i A41, principalment). Una altra característica del mur M-197 és que presenta, a llevant, tot un seguit d'encaixos (se'n conserven tres i l'arrencament d'un quart) que travessen part del mur, disposats a distàncies força regulars i amb 10-12 cm d'amplada.

En la seva visió final, la cambra presenta una única porta situada a l'angle nord-est. D'aquesta se'n conserva només part del llindar, un bloc de pedra calcària que es fica sota el brancal sud, mentre que la resta de la solera i el brancal septentrional varen ser espoliats amb anterioritat a l'ensorrament del sostre de la cambra (*infra*).

Figura 4.33: A40. Vista general del magatzem de dolis.

Els murs perimetrals conservaven, en alguns casos, restes d'estucat, sobretot el mur sud i oest, mentre que és inexistent al mur est i no es pot apreciar al de tramuntana, tot i que, en el tram visible, no n'hi ha indicis. Al mur de migdia (M-165 es conserva un estucat pintat; per contra, al mur oest hi havia traces d'una doble capa d'arrebossat parietal. La inferior era un estucat pintat, com en el mur de migdia però al damunt s'hi havia col·locat un arrebossat de morter gris, barroer (UE 1555). Curiosament aquest arrebossat gris, que sembla concentrar-se en aquest mur, es va trobar majoritàriament caigut i completament disgregat. Aquesta dada no fa més que incidir en la reforma realitzada en aquest sector en el moment d'obrar-se el mur M-197, que devia afectar tot l'alçat, moment que es va aprofitar per recobrir-lo tot amb un nou arrebossat, actuació que no es realitza a les altres zones de la cambra no afectades per les obres.

En el darrer moment d'ocupació, la cambra es va utilitzar com a magatzem de *dolia*. Es conserven indicis d'onze *dolia*, dels quals en dos casos només en restava el forat on anirien encaixades les peces. Les gerres que es conservaven *in situ* varen aparèixer completament esclafades, ja que al damunt s'hi va ensorrar el sostre de la cambra. La principal raó que explica el seu grau de destrucció rau en el fet que les peces no es varen enterrar parcialment en el subsòl de la cambra. Probablement, la superposició de paviments i murs, va fer aconsellable no excavar excessivament, de tal forma que es varen realitzar petits encaixos d'escassa profunditat, per assentar-hi les bases dels *dolia*. Bona part de l'estabilitat de les peces la proporcionava el fet que es trobaven recolzades les unes en les altres, configurant filades (Fig. 4.34). Les més ben conservades són les que se situaven als angles de la cambra i a tocar els murs perimetrals, més protegides de l'enderroc pels propis murs. Cal destacar que a més de les peces *in*

situ es va recuperar a l'oest de l'estança, un *dolium* fragmentat de petites dimensions, desplaçat i caigut lateralment, que segurament aniria col·locat a la banda contrària, davant la porta, on es conserva un forat que per dimensions podria correspondre a aquesta peça. Cal assenyalar que l'enderroc del sostre es va produir quan la cambra ja era abandonada i, de fet, ja s'havien extret alguns elements com el llindar i el brancal nord de la porta. Pel que fa a l'enderroc, a la zona de l'entrada hi havia una major concentració de morter que a la resta de l'estança, i les peces recuperades, sobretot *tegulae*, apareixien molt cremades. Aquesta situació s'estén a l'àmbit A34 i seria indicatiu d'un petit incendi que va afectar part de l'estructura.

L'excavació ha demostrat que la funció original de l'estança era molt diferent a la que va tenir en època tardana. La cambra anava pavimentada amb un *opus tessellatum* (P1562) geomètric i policrom, amb una orla exterior de greques i un camp interior de flors creades a base de la intersecció de cercles, amb un dentellat interior. Al centre de cada cercle, hi havia una aspa. Estilísticament, es dataria en època severiana com els de les sales d'aparat localitzades entorn el pati de migdia de la vil·la. El paviment es conserva de forma molt irregular –destruït pels encaixos dels dolis– concentrant-se sobretot a la banda oest. A la resta de l'estança es conserva la seva preparació i, fins i tot aquesta s'havia perdut a l'entorn de la porta. El paviment ja es devia destruir abans o durant la

Figura 4.34: A40. Detall dels dolis de la banda nord de la cambra.

utilització com a magatzem de l'espai, ja que l'excavació de l'enderroc no ha aportat ni una tessella provenint de la seva destrucció. Per sota d'aquest paviment es conserven estructures i paviments de fases anteriors, responen a una distribució de l'espai diferent. Allà on s'ha pogut excavar per sota del mosaic, ha estat possible apreciar que un mur travessa part de la cambra d'est a

oest. Aquest mur (M-251b) és la prolongació del que, com veurem, separa en dos espais l'A34 (M-251) i sembla correspondre a l'estructuració republicana i augustal de la vil·la. La part conservada i visible del mur en aquesta estança és conformada amb pedres treballades i lligades amb fang. Al nord del mur es conserva, sota el paviment de mosaic, un segon paviment d'*opus signinum* (P1597) que va ser raspat per poder assentar-hi millor la preparació del mosaic, i presenta una superfície superior irregular, però a tocar el mur M-251 s'apreciaven de forma molt tènue unes marques corresponents al negatiu de petites tesselles que podrien haver conformat una orla exterior de doble filet. En realitat aquest paviment continua a les estances veïnes (A34, A41 i A42) formant part de l'estructuració augustal del sector. Aquesta ordenació seria prèvia a la construcció dels murs M-155, M-165, M-249 i M-250 i funcionaria amb les parets més antigues localitzades dins l'àmbit A7 (M-193, M-200 i M-222 i el mateix mur M-251 que travessa part d'aquest espai i tot l'àmbit A34).

A la banda sud del mur M-251, només s'ha pogut excavar el forat d'una de les *dolia* i en el perfil no s'aprecien traces de cap paviment construït anterior al de mosaic. Aquest fet té una fàcil explicació. Tots els paviments localitzats d'època republicana eren de terra piconada. En època augustal el sòl d'aquesta sala hauria de ser el mateix *opus signinum* decorat amb flors quadripètals que es conserva dins l'A28, un espai que va ser seccionat en bastir-se el mur M-155. El problema és que aquell paviment se situa 20 cm més alt que el de mosaic de la sala. Per tant, devia existir un graó o desnivell entre les sales situades a llevant i les de ponent que va ser eliminat al segle II en obrar-se el nou A40, elevant lleument la cota de llevant i retallant-la per ponent.

L'estratigrafia de la sala era molt simple, limitant-se a potents nivells d'enderroc on es barrejaven les teules del sostre amb les parets de les gerres esclafades de la sala (especialment UUEE 1558 i 1560). Els nivells associats als paviments i estructures més antigues no han proporcionat cap mena de material, ja que els paviments se succeïen sense solució de continuïtat, disposats directament un damunt de l'altre.

ÀMBIT 34

Cambra quadrangular (5'2 m per 5 m, 26 m²), oberta cap al porticat est a través d'una porta situada al costat nord-est i amb una segona porta a la banda contrària, que donava accés a l'àmbit A40. Un gran retall d'època contemporània ha afectat el terç sud-est de l'estança destruint part dels murs nord i est i de l'estratigrafia però, afortunadament, sense arribar a aprofundir per sota dels nivells de circulació antics.

La cambra va ser utilitzada en la darrera fase d'ocupació de la vil·la com a magatzem de *dolia*. Es conserven

restes de sis gerres, tres situades cap al nord, alineades i en mal estat de conservació (Fig. 4.35) –de fet en resten les bases (dos d'elles afectades per un forat modern)–, i tres a la sud, molt més ben conservades, tot i estar parcialment esclafades per l'esfondrament del sostre. A l'angle sud-est no se'n conserva cap traça, però l'estratigrafia del sector, fa pensar que n'existia un altre que va ser espoliada.

Figura 4.35: A34. Detall dels dolis de la banda nord.

Com en el cas d'A40, l'estança es va trobar farcida amb un potent nivell d'enderroc provinent de l'esfondrament del sostre (especialment UE 1575) i com en aquella cambra sembla apreciar-se un nivell d'incendi de certa intensitat que en aquest cas s'estenia per tota l'estança, amb especial virulència a l'entorn de la porta nord-occidental (UE 1576).

L'habitació (Fig. 4.36) es troba dividida en dos per un mur est-oest (M-251) que va ser afaitat a nivell de circulació, que presenta un basament de pedres lligades

Figura 4.36: A34. Vista general de l'estança des del nord.

amb fang, però la part superior conserva una solera de morter, que semblaria indicar que hauria disposat d'un alçat en *opus caementicium*. Com en altres espais de la vil·la, es tracta d'un parament de l'edifici republicà que va ser aprofitat en època augustal construint-hi, al damunt, un nou mur de morter. Quan es va retallar la paret, es va eliminar tot l'alçat de morter. El mur i tota la zona de migdia va ser tallada en bastir-se el mur M-250, que mostrava una fonamentació de morter realitzada en una trinxera a sac. En el moment de funcionament del magatzem de *dolia*, es va aprofitar, a la meitat nord de la sala, un paviment d'*opus signinum* (P1581), mentre que a la meitat sud, es va emprar un sòl de terra piconada, que també recobria lleugerament el mur afaitat M-251 (P1585). Originalment, aquesta meitat meridional disposava d'un sòl d'*opus signinum* (P1584), del qual en queden senyals en dos punts. Part de la preparació del paviment es conserva a la banda est, mentre que alguns fragments s'aprecien al costat oest, abocats i trencats en fer-se la trinxera de construcció del mur M-250, que també va seccionar el mur M-251. Aquest paviment sembla el mateix que es localitza dins A7e i que es ficava per sota del mur M-165.

A la meitat nord, sembla que es va aprofitar el paviment d'*opus signinum* preexistent (P1581) que mostra una decoració de flors de quatre pètals (similar al de l'A28) i va ser seccionat en bastir-se el mur M-249. Aquest paviment s'estén més enllà del mur en direcció nord, dins A42, i oest (A40) demostrant una configuració i distribució de l'espai diferent en època augustal.

ÀMBIT 41

Conjuntament amb l'àmbit A42, aquesta sala configura un segon apartament, bessó al que es configuraria amb els àmbits A40 i A34. De 4'5 m per 5'25 m, 23'62 m², tots els murs que l'envolten presenten una tècnica constructiva unitària d'*opus caementicium*, conservant-se en alguns dels paraments, sobretot al de ponent, l'acabat del sòcol format per *tegulae* disposades planeres. Aquest mur va ser remodelat en una fase posterior, amb la construcció de M-197, que en aquest espai deixa de doblar el parament, com succeeix al tram sud del mateix, per assentar-se simplement al damunt de la paret precedent. A la zona oriental s'aprecia en el mur M-197 una obertura que posteriorment va ser tancada (Fig. 4.37). Aquest fet podria indicar que inicialment existiria una porta –o potser una finestra– que comunicaria aquest àmbit amb la zona de ponent, i que va ser posteriorment eliminada. La cota del llindar d'aquesta porta coincideix amb el coronament conservat del mur M-263 i amb el canvi de datació dels nivells de rebliment dels A48, A37 i A52 i indicaria quina era la cota de circulació de la zona oest després de col·locar-hi els primers rebliments. Posteriorment, la cota es tornaria a elevar obligant a clausurar l'obertura.

Figura 4.37: A41. Mur oest, amb les restes de pintura i la porta o finestra tapiada.

Tots els murs conserven restes de pintures parietals, on s'aprecia un sòcol de color blau fosc i tot un seguit de marcs quadrangulars i rectangulars en color blanc. En algun punt es conserva a la part superior una línia blanca i l'inici d'un espai pintat en vermell. Atenent als fragments d'estuc recuperats en els nivells d'enderroc i abandonament sembla que bona part del cos superior de la paret estaria pintada d'un color vermell intens.

La cambra presenta una porta a l'angle sud-est, de la qual es conserven els blocs de calcària del llindar, amb dos petits encaixos de polleguera. També es conserva al mur de migdia (M-249) l'encaix del brancal de la porta.

El paviment de l'estança era un *opus tessellatum* policrom (P1603) que es conserva sobretot a la zona meridional i occidental, a més d'algun petit fragment a la zona central, havent-se perdut completament al nord i nord-est, on no s'hi conservava ni tan sols la preparació (Fig. 4.38). La decoració del mosaic estava formada per una sanefa exterior definida per un fillet simple de

Figura 4.38: A41. Vista general amb les restes de l'*opus tessellatum* (P1603) i de la seva preparació.

tessel·les blaves, quasi negres, i un camp interior d'hexàgons delimitats en blau sobre fons blanc, amb una creu central del mateix color blau, i un rombe delimitant la creu fet amb tessel·les vermelles i taronges. Aquest darrer element és el que dota de policromia un mosaic que de no ser així es podria considerar essencialment blanc i negre.

A l'angle sud-oest de l'estança es conservava una estructura (UE 1604) formada per pedres aprofitades (una d'elles, un bloc quadrangular de pedra sorrenca possiblement procedent d'algun llinar) lligats amb fang i que formaven una mena de semicercle a l'angle de l'estança. El seu interior s'havia buidat parcialment destruint tant el paviment com la preparació. La seva funcionalitat podria estar lligada a l'emmagatzematge (un suport per disposar àmfores o eines?). Al seu interior no s'hi han localitzat cendres, descartant-se que es tractés d'una llar o similar.

Al sector nord-oest s'han identificat tres forats (UE 1605, 1607 i 1609) de poca profunditat (pràcticament no travessen la preparació del paviment de mosaic) que probablement es varen emprar com a encaixos per assentar-hi *dolia*, tot i que no se n'ha recuperat cap peça a l'interior de l'estança. L'espai es va buidar i netejar de tot allò que podia ser útil abans de l'abandonament i ensorrament posterior del sostre.

Finalment, mencionarem la troballa de tres forats de pal de molt poca profunditat (entre 8 cm i 13 cm) a la banda est de la cambra (UE 1611, 1613 i 1655).

Aprofitant alguns dels espais on no s'ha conservat el paviment de mosaic es va aixecar la seva preparació posant de manifest alguns elements de fases anteriors (Fig. 4.39). El primer que cal assenyalar és la localització de dos murs est-oest (M-254B i 255B) que prolongaven les alineacions estructurals que es detectaven de forma molt més clara a la cambra A42 i que dibuixen la forma de l'espai en les fases prèvies a la construcció de l'àmbit al segle II. Aquests dos murs es conserven afaitats a

Figura 4.39: A41. Vista general al final de l'excavació amb els paviments i murs de les fases inicials de la vil·la.

nivell de circulació i ambdós eren construïts, fins on es podien resseguir, amb pedres carejades només exteriorment i lligades amb fang.

El mur M-254B, que se situaria al centre-sud de l'estança solament es va poder seguir al costat de llevant de la cambra. Al mig s'hi conserva un gran bloc de pedra calcària que correspondria al vell llinar de l'accés a la cambra situada al sud del mur. Immediatament a l'est d'aquest bloc, es trobava el gir del mur M-254 en direcció sud (M-318). Aquest mur permet determinar l'estructuració original de l'espai, amb una cambra situada a cavall entre els àmbits A41, A42, A34 i A40.

Entre els murs M-254B i 255B devia existir un llarg passadís que fou identificat, també, a l'A42. Aquest passadís va tenir dos paviments diferents. L'inferior era d'*opus signinum* força depurat (P1637), cobert posteriorment per un altre de més barroer, menys fi superficialment (P1636). Aquesta reforma té a veure amb la construcció d'una canalització que travessava d'est a oest aquest espai, l'àmbit A42, el pòrtic A29 –on gira cap al sud– desguassant finalment al gran pati de la vil·la (A30). Aquesta canalització (UE 1620) presenta unes parets de rajols lligades amb morter i anava coberta amb grans lloses de pedra. Pel que fa als paviments de *signinum* el primer (P1637) correspondria al sòl d'època augustal. Destruint parcialment per la col·locació de la canalització, va ser substituït per un de nou (P1636).

El mur M-254B va ser saquejat i a la part excavada (extrem est) només s'hi conservava el negatiu i algunes pedres abocades, clarament delimitat per la presència dels paviments situats respectivament a migdia i tramuntana. Aquest darrer paviment (P1638) es prolonga dins l'A45 i va ser tallat per la construcció del mur nord de l'àmbit (M-252).

Finalment, al costat nord-est de l'estança es va identificar l'angle d'un espai format pels murs M-275 i M-274 i que no és altra cosa que la prolongació dins aquest sector del possible dipòsit o banyera identificat dins els àmbits A43 i 48B. A migdia d'aquesta estructura també es va localitzar la prolongació de la canalització M-259 que travessa l'A43 de sud a nord. Un tram d'aquesta mateixa canalització es va identificar en un forat per encaixar-hi un *dolium* situat al centre de l'estança, on sembla connectar amb la claveguera coberta amb lloses suara descrita.

Pel que fa a l'estratigrafia de l'espai, era d'una gran simplicitat ja que sota un nivell d'argiles (UE 1600) es va localitzar l'enderroc del sostre (UE 1601 i 1602), caigut directament sobre el paviment. Assenyalar que en el nivell d'enderroc hi eren molt abundants les cendres més intenses conforme s'avançava en direcció est, i on es conservaven alguns fragments de carbons que probablement procedirien de la destrucció de les bigues del sostre. També cal assenyalar que a la zona central

de la cambra, per sota de la preparació del paviment de mosaic i a la banda nord del bloc de llindar de porta, hi havia una petita capa de terres rogenques molt cremades, sobre el paviment d'*opus signinum* (UE 1637). Aquest nivell cremat no s'apreciava al sud del bloc del llindar (probablement perquè aquí la preparació del mosaic s'assentava directament sobre el paviment d'*opus signinum* P1634).

ÀMBIT 42

Situat a l'est de l'àmbit 41 aquest espai es va convertir en el seu passadís d'accés i avantcambra. De 4'6 m per 5 m (23 m²), l'espai es trobava fortament afectat per un gran retall de finals del segle XX (UE 1552) que va destruir la meitat oriental de l'estança fins a nivell de pavimentació.

Tot i que en les seves darreres fases d'utilització aquest era un àmbit unitari, durant bona part de la seva història va estar compartimentat, si bé de formes diferents. Així, un mur (M-254) el travessava completament d'est a oest per la banda sud, arribant fins al brancal nord de la porta oest. Un segon mur (M-255), el resseguia per la banda nord. Ambdós es conserven actualment arranats a nivell de paviment i les parts conservades estan construïdes amb pedres treballades exteriorment, lligades amb fang. Ambdós corresponien a una primera organització de l'espai, en la qual existiria una cambra a migdia que es prolongaria dins l'A34 i tancaria pel sud amb el mur M-251 i una segona estança, al nord, que es prolongaria dins els A45 i A49. L'espai entre els dos murs correspondria a un passadís que continuaria dins l'àmbit A41. Aquest corredor va disposar de dos paviments d'*opus signinum*, més depurat l'inferior (P1630), que el superior (P1619). Ambdós paviments també es conservaven dins A41 (P1636 i P1637, respectivament). Com hem comentat en la descripció d'A41, aquesta reforma va venir motivada per la construcció, en època flàvia, de la canalització UE 1620 que travessa l'espai d'oest a est.

De la cambra situada a migdia del mur M-254, se'n conservava el paviment d'*opus signinum* amb decoració de floretes o creus, fetes amb quatre tesselles d'un color i una central d'un altre, tot emmarcat amb un filet de tesselles disposades sobre les puntes (Fig. 4.40). La decoració presenta la peculiaritat de què, mentre que les flors de la banda de llevant són blanques amb una tessella central negra, les de la banda oest són negres amb el centre blanc. Aquest paviment també es conserva dins A34 (P1581) i en part dels àmbits A40 i A41 (P1562 i P1634).

Pel que fa al paviment de l'extrem nord (P1629), només se'n conserva un tram molt petit, tallat pel mur nord de la cambra, ja que inicialment formava una unitat amb

Figura 4.40: A42. Detall del paviment d'*opus signinum* tessellat amb decoració de creus (P1581).

l'àmbit A45/49, però s'aprecia la presència de tesselles de petites dimensions disposades de forma aleatòria.

Tot sembla indicar que quan es va configurar A42, a finals del segle II, el mur M-254 i el paviment de *signinum* situat a migdia es varen aprofitar, tot creant un passadís d'accés a l'A41. L'espai al nord del mur M-254 es va pavimentar amb un paviment d'*opus tessellatum* (P1617) del qual se'n conserva un tram molt petit al costat nord, format per tesselles blanques, aparentment sense decoració. Aquest paviment cobreix el mur M-255.

En època baix-imperial el mur M-254 es va afaitar i l'espai es va igualar en una sola cambra, sense que es detecti la construcció de cap nou paviment (potser es va col·locar algun nivell de terra piconada però en alguns punts l'enderroc de teules s'assentava directament sobre els paviments anteriors i el propi mur, allà on no havia estat destruït pel forat modern).

En aquesta darrera fase l'espai devia tenir un ús funcional, com demostren el molí rotatori de mà de pedra volcànica localitzat a llevant de la cambra o el forat situat a la zona central (UE 1622), que sembla correspondre a un encaix per a un petit *dolium* (de fet, al seu entorn

se'n varen trobar alguns fragments). Dins d'aquest forat es va recuperar un trespeus de ferro. Aquest conjunt d'elements porten a intuir una utilització com a cuina de l'espai.

Pel que fa a l'estratigrafia, cal dir que era molt simple, ja que bona part va ser destruïda per un gran forat de finals del segle XX (UE 1552) que també afectà el porticat A29 i A49 i A34. A la zona on es conservava, sobretot a l'oest, es limitava a nivells de rebliment més o menys naturals, cobrint el d'enderroc del sostre (UE 1615). El més destacable d'aquest són les traces d'incendi, que també es podien apreciar en la superfície dels paviments I fins I tot del mur M-254 (confirmant que aquest es va afaitar en la fase tardana però no es va cobrir amb res que no fos, potser, una fina capa de terra).

ÀMBIT 45/49

L'àmbit A45/49 presenta unes dimensions de 6 m per 4'7 m (28'2 m²) (Fig. 4.41). La cambra és fruit de la unió de murs que pertanyen a fases diferents i que només funcionaren com un espai unitari en els darrers moments d'existència de l'edifici, en època tardana. La

Figura 4.41: A41, A42, A49, A45. Vista general des de l'est.

cambra original s'estenia dins els àmbits A42 i A54 i part del A41 (els límits sud i nord serien, respectivament, els murs M-255 i M311) i els murs que la tanquen actualment pel nord i sud corresponen a dues reformes diferents, ja que el de migdia correspon a la reforma de finals del segle II i el mur nord (M-257) és un afegit d'època baix-imperial.

El mur oest (M-256) (Fig. 4.42) era conformat, en realitat, per tres paraments diferents (tot i que no s'aprecia en aquest àmbit, si que es veu clarament a l'espai veí A43). Del mur original només en resta el basament, una estructura de pedres treballades i lligades amb fang. En una segona fase es va construir un segon parament d'*opus caementicium* (M-256b), que es va assentar so-

Figura 4.42: A45. Extrem oest. S'aprecia el retall realitzat al paviment per construir el mur (M-279) que va dividir la cambra longitudinalment.

bre un poderós basament (M-262), que creava una àmplia banquetta dins A43. Aquest parament deixava una porta a l'extrem de migdia. Posteriorment, ja en època baix-imperial, es va crear un nou parament (M-256c) que va condemnar la porta i va reformar bona part de l'alçat del parament M-256b. Curiosament, el paredat de la porta es va construir a partir de certa alçada, no arribant fins al nivell de circulació antic de la cambra. Aquest fet, i altres indicis localitzats dins l'estança, com el fet que el mur nord presenti una banquetta que també finalitza a una cota més elevada, indicarien que en el moment de dur a terme aquesta reforma la cambra es trobava semisoterrada i el nivell de circulació se situava a una cota més alta. Curiosament, després es devia tornar a rebaixar aquest nivell ja que els murs perimetral de la cambra es varen trobar enterament arrebossats amb morter gris, i a la zona de la porta aquest recobria tant el parament de pedra i morter com el farcit inferior de terra, finalitzant a una alçada intermèdia.

Pel que fa al mur nord (M-257), bastit amb pedres lligades amb morter, conserva a la part alta un parell de filades de rierencs disposats en *spicatum*. El mur presentava una porta a l'extrem oriental, que va aparèixer paredada. Aquest mur es va construir directament sobre el paviment antic de la sala, sense fonamentació, i recolzat contra el parament oest. A més, tot l'extrem oriental es trobava destruït pel gran forat d'època moderna. Per totes aquestes raons, el parament apareix actualment amb un important desplomament cap al nord. El més curiós, però, és que en el moment d'obrar-se aquest mur, sembla que es va tornar a rebaixar la cota de circulació de l'estança, recuperant l'existent en època augustal. Així sembla indicar-ho el llindar de la nova porta nord, que se situa a aquesta cota. Probablement, es va col·locar un paviment de terra piconada al damunt del vell mosaic, que cobrí, també, el mur M-279, que anteriorment subdividia l'espai, i ara, eliminat.

Com ja hem comentat tots els murs apareixen coberts amb un arrebossat generalment de baixa qualitat que es limita a un morter grisós. Només al mur de migdia sembla que podrien haver existit diverses capes d'arrebossat, si bé el superior s'ha després completament i solament es conservava en alguns punts.

Al centre de la cambra s'aprecia un mur de pedra lligada amb morter (M-279), afaitat a una alçada d'uns 15 cm per damunt del paviment original de la sala. Aquest mur correspon al M-262 localitzat a l'A43 on gira en direcció nord. Talla el paviment (P1629). Al sud del mur, es conserva part de la seva rasa de fonamentació, que talla el paviment de mosaic i que indica que en el moment de construir aquest parament, es devia col·locar una nou sòl que no s'ha conservat.

El paviment original –que apareixia també a migdia de l'àmbit A53, i en un petit tram dins els àmbits A42 i A41– estava format per tesselles blanques i algunes de negres, disposades de forma aleatòria, sense, aparentment, formar cap decoració concreta

A la banda sud de la cambra, s'han trobat les restes d'un *dolium* esclafat, però que semblava trobar-se *in situ*. Aquest element no talla el paviment P1629 sinó que s'hi assenta al damunt, ja que, com veurem, sembla que podria haver funcionat amb un paviment situat a una cota més elevada, no conservat.

Finalment, cal fer esment de l'estructura M-271, situada contra el mur sud de l'estança i de la qual només se'n conserva un petit tram de mur orientat d'est a oest. La seva funcionalitat no resta clara. Es va construir directament sobre el sòl de mosaic i es va arrebossar interiorment amb un *opus signinum* molt fi, poc gruixut i no massa compacte. En el poc tram conservat no hi ha cap traça de mitja canya hidràulica, i tampoc hi ha restes de *signinum* revestint el vell mosaic.

Pel que fa a l'estratigrafia, cal assenyalar que la totalitat de l'extrem oriental (A49) i part del sector est d'A45 estaven afectats pel gran forat d'època contemporània que retalla i destrueix bona part del sector est de la vil·la des d'A34 cap al nord. La resta de l'estança estava ocupada per un potentíssim nivell d'enderroc (UE 1693) format per *tegulae* (algunes quasi senceres) i grans fragments d'*opus signinum* trencats i abocats. Aquest podria haver constituït el darrer paviment de l'espai, destruït en el moment d'abandonament de l'espai, però tampoc es pot descartar, com succeeix a d'altres espais, que es tracti d'un paviment desmuntat d'un altre sector de l'edifici i abocat com a rebliment. o amb posterioritat.

Una de les principals característiques d'aquest nivell d'enderroc és la gran quantitat de macrofauna que s'hi ha recuperat barrejada amb els fragments de teules i d'*opus signinum*. L'enderroc (UE 1693) es dipositava directament sobre el paviment conservat de la sala,

excepte al terç nord-oest on hi havia una petita capa d'argiles (UE 1744). Cal assenyalar que en aquest sector el paviment inferior apareix enfonsat i el que fa aquest nivell d'argiles és anivellar el terreny, probablement abans de bastir el mur nord.

ÀMBIT 43

Aquest espai se situa a l'angle nord-oest de l'edifici residencial i, de fet, en la seva concepció final constitueix un afegit d'època baix-imperial, situant-se abans a cavall entre l'interior i l'exterior de l'edifici. De dimensions menors que les sales de l'entorn (3'2 m per 3'9 m, 12'48 m²), aprofita com a límits sud i est paraments de l'edifici del segle II (M-252 i M-256), mentre que els paraments oest i nord (M-197 i M-309) es varen construir en època tardana. De fet, la cambra es genera per la prolongació del llarg mur M-197 que recorre tota la façana occidental de l'edifici per tal de crear una nova terrassa a l'oest. Aquest es prolonga més enllà de l'A41. En aquest espai, on no existia un mur previ, el parament es va bastir amb un potent fonament de grans rierencs. El mateix mur gira cap a l'est (M-309) configurant aquest nou espai, que disposaria d'una porta a la banda nord. En aquests moments, es va condemnar la porta que existia a l'est (M-256c). La nova cambra funcionava amb un nivell de circulació situat a una cota més alta que les estances situades a migdia. D'aquest paviment se'n conservava només un tram al nord-est, davant la porta d'accés (P1633). Una gran part de la resta de l'estança estava afectada per un retall que malmet quasi tota l'estratigrafia més antiga. Posteriorment, la porta nord es va tancar. Aquest tapiat es relaciona probablement amb una segona fase general d'elevació del terreny que devia implicar l'eliminació de la sala, integrant l'espai a la gran terrassa de treball creada a partir del segle IV.

Pel que fa a l'interior de l'espai, es tracta d'un dels pocs àmbits on es va poder realitzar una excavació total de l'estratigrafia per la manca de paviments de qualitat i s'han recuperat elements i estructures de diverses fases (Fig. 4.43).

Més enllà del retall al que hem fet referència els elements més tardans recuperats dins l'espai són un petit mur de rierencs lligats amb fang (M-310) –del qual només se'n conservava una filada– construït sobre el paviment de rierencs UE 1633, orientat d'est a oest i situat immediatament davant de la porta nord, però anterior a la mateixa. El segon element és una tomba infantil (UE 1627), marcada per dues *tegulae* que la cobrien, situada a l'angle sud-est de la cambra i que cal considerar d'un moment posterior al tancat de la porta i a l'elevació del terreny de tot el sector, sense que quedi clar si correspon als darrers moments d'existència de la vil·la o és posterior al seu abandonament.

Figura 4.43: A43. Vista general de l'espai des del nord-oest, al finalitzar els treballs.

En aquest mateix sector, es conservaven els únics senyals d'un paviment d'*opus signinum* (P1647) que va ser tallat per la construcció, a finals del segle II, del mur M-252 que també va tallar la paret M-256a, que formaria una unitat amb el mur M-255b localitzat dins l'A41 (Fig. 4.44).

Al costat sud-oest, es conservava l'angle d'una estructura d'*opus caementicium* (M-274 i M-258) que s'estendria dins els àmbits veïns (A41 i A48B). Era pavimentada amb un *opus signinum* (P1703) que només es va poder apreciar per sota de la fonamentació del mur oest (M-197) que destruïa l'estructura, però disposava de mitja canya hidràulica, apreciable al costat nord. Aquest paviment continuava dins A48B (P1784). El mur nord d'aquesta estructura es va reformar posteriorment. Així com la seva base és solidària amb el parament oriental (M-274), l'alçat es va refer de tal manera que el mur nord finalitzava en un brancal, sense realitzar cap gir.

Per sota d'aquests murs s'identifiquen les restes de dues estructures més. Una d'elles és un ampli basament orientat d'est a oest (M-306) que gira cap a mig-

dia (M-305) per sota de l'estructura que acabem de descriure.

Al fons de l'estança es varen localitzar tres canalitzacions diferents. La primera, provinent de l'àmbit A41 travessava de sud a nord la cambra (M-259). Era obra amb parets de fragments de rajols lligats amb morter i amb la solera i coberta de *tegulae*.

A l'oest de la cambra es conservaven les traces de dues canalitzacions més que funcionaven conjuntament (M-313 i M-316). Molt afectades pel retall realitzat al sector en època tardana, les característiques constructives de les dues eren idèntiques a la ja descrita. Dels dos trams conservats, un s'orientava fora de la cambra en direcció nord-oest i l'altre, cap al nord-est. No es conserva el tram meridional, on probablement els dos ramals es fusionarien. Aparentment, les dues canals recolzarien contra el mur M-258 que no conserva cap punt de captació d'aigua o desguàs. Cal ressenyar que les canals M-259 i M-313 es fusionaven al nord de l'espai (A55) en una sola conducció.

SECTOR SITUAT AL NORD-OEST DE L'EDIFICI RESIDENCIAL (FIG. 4.45; SECC.12-13)

Més enllà del que correspondria a la façana oest del conjunt es localitzen tot un seguit d'àrees que, almenys en les fases inicials de la vil·la, van formar part dels espais d'habitatge, integrats dins un petit conjunt termal, que va ser ben aviat reconvertit en una zona de caire secundari i, finalment, integrada dins el sector industrial de la vil·la. Com succeeix en tants d'altres sectors de l'edifici, també en aquest hi ha molts espais que inicialment formaven part d'una configuració diferent de l'edifici prolongant-se dins les estances veïnes (especialment els àmbits A41 i A43).

ÀMBIT 48B

Situat a l'oest de l'àmbit A43, la seva configuració és fruit d'una remodelació realitzada, probablement a finals del segle I. Es tracta d'un petit espai limitat pel nord pel mur M-293, que continuaria dins l'àmbit A43 (M-258) i, per migdia, pel mur M-289). Aquest darrer, contràriament amb el que succeeix amb el de la banda nord, no va alineat amb la seva teòrica prolongació (M-275), i ha de formar part d'una reforma posterior. Tallat per l'est per la façana M-155, disposava al costat occidental, d'una porta oberta al mur M-294-263). Tot i això, cal valorar, com veurem més detalladament en descriure l'àmbit A52, que aquest mur i la porta són fruit d'una reforma que va suposar la destrucció del parament original, que, això sí, ocuparia el mateix espai.

Figura 4.44: A43. Vista general del sector sud de la cambra.

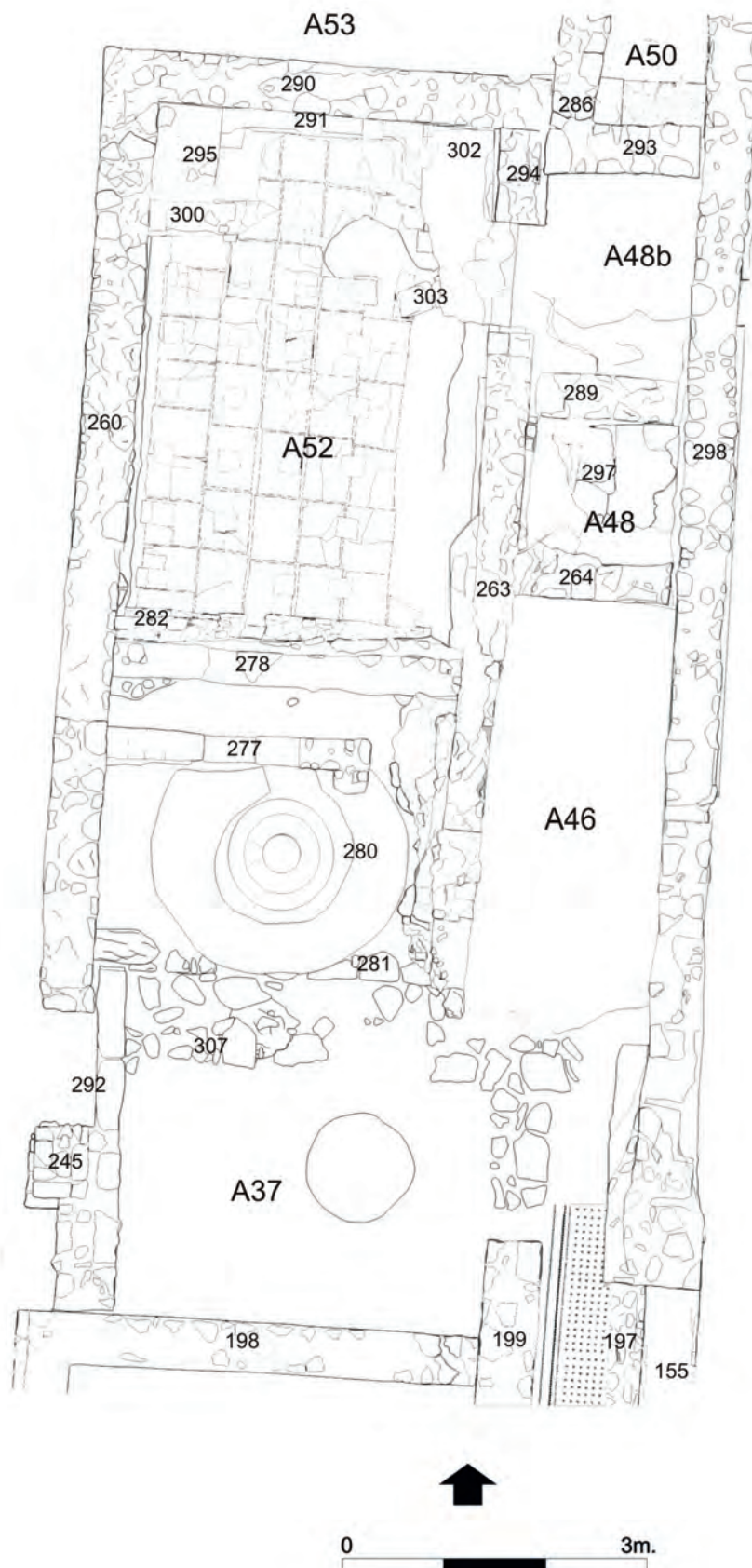

Figura 4.45. Planta general del sector nord-oest amb els banys.

La cambra anava pavimentada amb un *opus signinum* (P1784). A tramuntana aquest paviment conserva una mitja canya hidràulica (de fet és la continuació del paviment P1703 de l'àmbit A43). En aquest àmbit s'observa com el mur contra el que recolza el paviment i la mitja canya no solament no presenta cap vestigi de revestiment en *opus signinum*, a més s'hi obre una porta a l'angle nord-est. Aquest fet demostra que la cambra va ser reformada, modificant la concepció original del projecte, ja que convivia l'esmentada mitja canya i la porta. Una cambra concebuda originalment com a piscina es va reconvertir en una estança oberta.

No queda del tot clar si disposava de la mateixa mitja canya als altres costats de la cambra, ja que el paviment es troba molt malmès en aquests sectors, i, a més, els murs perimetrals semblen fruit de reformes posteriors.

L'estratigrafia recuperada és la prolongació de la identificada a l'A48 (veure *infra*), ja que de fet, fins al moment d'arribar a la cota de pavimentació no es va poder identificar el mur que separava ambdós espais (M-289).

ÀMBIT 48

Situat a migdia de l'àmbit A48B, les seves petites dimensions venen motivades per la construcció, a finals del segle II, del parament M-155, ja que inicialment s'integraria dins el sector nord de l'àmbit A41 i, a més, el seu límit nord (M-289) pertany a una reforma de l'espai.

Tot i les seves reduïdes dimensions, aquest espai presenta una certa complexitat estructural. El primer que cal assenyalar és que cap dels murs que actualment el delimiten es corresponen amb l'organització original, excepte el basament del mur occidental (M-264). L'element més antic sembla configurat per un petit *praeurnium* (M-297) lligat al funcionament d'A52 (Fig. 4.46). Es tracta d'una estructura retallada a les argiles del subsòl, construïda amb rajols (tot emprant peces de diferents gruixos que creen filades irregulars) amb

Figura 4.46: A48. Detall del *praeurnium* (M-297).

la solera de rajols i la coberta formada amb *bipedales*. Aquesta estructura presenta un acusat pendent en direcció oest, on es troba l'hipocaust d'A52. Amb aquesta estructura cal relacionar probablement un bloc de sorrenca (M-298) situat a l'angle nord-est de l'espai i cobert per la fonamentació del mur M-289 i que creiem que funcionaria també amb M-303 trobada dins A52, molt probablement un segon forn. El *praeurnium* anava cobert amb un paviment d'*opus signinum* (P1819) que es disposava directament sobre el *bipedales*. Sobre aquest sòl hidràulic, s'hi assenta part del mur M-264. Aquest parament presenta una estructura peculiar, ja que la part conservada (afaitada a nivell de paviment), té una orientació rectilínia est-oest i finalitza dins A52, on apareix com una mena de falsa pilastra de rajols. Dins l'A48, per contra, la cara nord del mur presenta una forma corba, creant un petit absis, arrebossat d'*opus signinum* i assentat sobre el paviment P1819. En definitiva, una petita banyera absidal. La part del fonament del mur –de pedra i morter–, s'assenta parcialment sobre l'estructura del *praeurnium*. Pel que fa al paviment P1819, tant el mur occidental (M-263), com el mur de tramuntana (M-289), se li assenten parcialment al damunt. Cal assenyalar que precisament a aquesta cota el mur M-263 mostra un canvi en el parament, fet que indica una refacció. En principi, tant el paviment com el *praeurnium* haurien de continuar dins d'A52, però per l'oest, el mur M-263, apareix com un parament unitari on només aflora un lateral de la boca del suposat forn i l'extrem de rajol del mur M-264. Això indicaria que tot el mur M-263 seria posterior als elements descrits fins ara.

Per damunt del paviment P1819, que només es conservava al costat oest de l'espai, es va localitzar una capa d'estucs (UE 1782), disposats planers, caiguts, amb la cara pintada a la part inferior, i tots iguals, d'un color vermell intens. Aquest nivell es ficava sota el mur M-155 i, de fet, aquesta estructura se li assentava directament al damunt. Per sobre d'aquest nivell hi havia un segon paviment d'*opus signinum* (P1780) que només es conservava a l'extrem occidental. Dotat d'un *rudus* de petits rierencs, aquest sòl entrega contra els murs M-263, M-264 i M-289.

Pel que fa als murs M-264 i M-289, ambdós estan coberts pel fonament del mur M-155 i el segon (M-289) sembla solidari amb la fonamentació de la part superior (de rajols) del mur M-263.

La majoria de nivells recuperats pertanyen a l'elevació del terreny en època baix-imperial (UUEE 1683, 1772 i 1776), mentre que el nivell d'obliteració del *praeurnium* (UE 1827) es data a mitjan segle I.

ÀMBIT 46

Espai allargassat, en forma de passadís –de 4'10 m per 1'90 m (7'79 m²)–, fruit de les reformes de finals del

segle II, moment en que es crea el límit oriental. Tot el sector sud va ser destruït ja en època antiga.

L'espai apareix pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* (P1689), que sembla cobrir-ne un altre de mosaic (P1690), tot i que d'aquest darrer només se n'han pogut apreciar algunes tesselles negres a l'extrem meridional de l'espai, que formava part originalment d'A41 (Fig. 4.47), però va ser subdividit al moment de construcció del mur M-155. Al construir aquesta estructura es va destruir bona part del mur M-264. També el de ponent (M-263), presenta diverses reparacions i reformes, amb l'obliteració d'una obertura situada a l'angle nord-oest i l'afegit d'un tram a migdia que probablement era el paredat d'una segona porta, però la part del mur que ocuparia l'extrem meridional ha desaparegut completament.

Seguint la dinàmica de la zona, la majoria de nivells es daten en època baix-imperial i s'hi detecta una major antiguitat en les capes inferiors, incidint en la realització en dues fases d'aquesta elevació (UUEE 1664, 1680, 1684, 1685 i 1686).

Figura 4.47: A46. Extrem sud on s'aprecia la superposició del paviment d'*opus signinum* (P1689) sobre un sòl d'*opus tessellatum* (P1690).

ÀMBIT 52

Cambra de planta rectangular, de 3'35 m per 5'2 m (17'42 m²), situada a l'oest dels àmbits A48 i A48B, que disposava, en la seva fase inicial, d'un sistema d'hipocaust. Al centre de l'espai hi havia dos murs transversals que pertanyen a diferents reformes (M-265 i M-276). Disposava d'una porta a l'angle nord-est, fruit d'una modificació, mentre que l'accés original –posteriorment condemnat– es trobava a l'angle sud-est. Desconeixem si existia una porta a migdia, un sector on el mur M-278 apareix actualment rebaixat per sota del nivell de circulació.

La cambra presenta una estructura rectangular, orientada de nord a sud. Estratigràficament els nivells superiors corresponen al gran rebliment del sector del segle IV (UE 1775) i, fins i tot, algun de posterior (UE 1766 i 1769). Per sota se situa un segon paquet d'estrats datables al segle III (UUEE 1783 i 1802),

El tercer paquet està format per tot un seguit de nivells datables a finals del segle II (UUEE 1805, 1806, 1807, 1714, 1715, 1716) Entre aquest rebliment s'hi va localitzar un estrat de runa amb gran quantitat de fragments d'*opus signinum* amb decoració de tesselles (UE 1801). Aquesta decoració, formada per flors quadripètales i una doble sanefa exterior, és idèntica al paviment de l'A28. Probablement aquest rebliment es va col·locar en el moment de reformar l'A7– dins el qual s'estenia originalment l'esmentat A28– i un dels pocs espais on el nivell de circulació no es va elevar, sinó que es va rebaixar.

Amb aquests successius nivells de rebliment cal relacionar els dos murs que ocupen el centre de l'espai (Fig. 4.48). El més modern és el mur M-265 de pedres lligades amb fang, fet amb peces aprofitades, com ho demostra la presència en el seu parament d'un frag-

Figura 4.48: A52. Detall dels murs construïts al centre de l'estança un cop obliterated els banys (M-265 i M-276).

ment d'*opus signinum*. A tocar d'aquest mur, però a una cota inferior, se situa el M-276, de pedra lligada amb morter. Contra el mur M-276 s'hi recolzen diversos nivells datables a finals del segle II, mentre que contra el mur M-265 ho fan nivells del segle III. Per sota d'aquests nivells, es conserva part d'un paviment de morter, en dos sectors concrets; a l'extrem nord de la cambra i per sota del mur M-276. Aquest paviment (P1815) s'assenta sobre un potent paquet d'estrats d'enderroc datables a la segona meitat del segle I que obliten l'hipocaust de l'estança (UUEE 1816, 1818, 1855, 1858, 1859).

A l'extrem nord, el paviment UE P1815 s'assenta parcialment sobre dos *bipedales* de l'hipocaust, però és fruit d'un aprofitament ja que en altres punts (sobretot al nord-est) on l'estructura de l'hipocaust no es conserva tant sencera (i a la zona central suara esmentada), s'aprecia clarament com el paviment es va construir sobre un nivell d'enderroc sense cap relació directe amb l'hipocaust. Sobre aquest paviment es va construir una estructura que actualment només es conserva de forma parcial (Fig. 4.49), amb una peculiar forma de U (M-291). No existeix cap mitja canya que relligui paviment i estructura, tot i que això pot deure's al fet que, com veurem, es tracta d'una reforma no finalitzada. També s'assenta sobre el paviment un petit muret

Figura 4.49: A52. Detall de l'estructura de la banda nord (M-291).

localitzat a la banda nord-oest (M-300). Per contra, el paviment recolza contra l'estructura quadrangular de rajols M-295. Més complexa és la relació amb l'estructura bessona M-302 situada a l'angle nord-est. En el moment de col·locar aquest paviment tota aquesta zona es va omplir amb morter i pedres, destruint part de l'estructura M-303. Probablement aquesta actuació es va fer per obliterar i reforçar un espai on, en la fase inicial, se situaria una boca de forn i actualment emmascara moltes de les relacions estructurals. Cal tenir present que l'existència d'un paviment d'*opus signinum*

a la cambra veïna (A48B), ha provocat que no s'excavés aquell sector i no s'hagi pogut verificar l'existència o no d'un segon *praefurnium*.

El paviment es va construir sobre un potent nivell d'enderroc on hi abunden els fragments de *bipedales*, teules, *pilae* i bobines que composen les restes d'un hipocaust precedent que disposava d'un paviment inferior (P1823) de *tegulae* (posades amb les ales laterals a la cara inferior) i tot un seguit de *pilae* quadrangulars de rajol (UE 1820) (Fig. 4.50). La coberta de l'hipocaust era formada per *bipedales*, dels quals se n'han recuperat gran quantitat de fragments entre el farcit de l'espai. A la banda oest les *pilae* són una mica més amples

Figura 4.50: A52. Hipocaust de la cambra (vist des del sud). A la dreta se situen els grans blocs de sorrenca que podrien formar part d'un segon *praefurnium*.

per adaptar-se a la posició del mur perimetral, mentre que a la banda est, hi ha un espai sense paviment ni *pilae* davant del mur M-263, un altra indicador de la intensa reforma patida per aquest sector. De fet, el rebliment d'aquest costat (UE 1855) era diferent al de la resta de l'espai, i s'apreciava un retall (UE 1856) a tot el sector (que afectava fins i tot al paviment superior (UE 1854=1815), datant la refacció del mur amb posterioritat a la reforma de finals del segle I. Al migdia, un muret de rajoles substitueix les *pilae* com element de suport dels *bipedales*.

Entre les diferents bossades del rebliment cal destacar un important abocament de materials a la zona central de la cambra formada per morter completament disgregat, en pols, de color rosat per efecte del foc i la troballa de gran abundància de tesselles negres. Si bé inicialment vàrem considerar aquesta troballa com a prova de la pavimentació amb mosaic de l'estança, la concentració de la troballa en un sector molt determinat i el fet que la cambra A46, situada al sud-est, disposés en un moment inicial d'un paviment de tesselles, fa

plantejar la possibilitat que aquest abocament provinguí del desmuntatge de part d'aquella estança.

Als dos angles de la banda nord se situen dues estructures quadrangulares de rajol (M-295 i M-302) que sobresortien del paviment original i que marcarien la ubicació d'una de les banyeres de la sala.

Els murs perimetrals presenten algunes peculiaritats. Així, el mur oest (M-260) presenta dues fases, amb un basament de pedres grans i una part superior amb una mena d'*opus vittatum* amb pedres quadrangulares, petites, formant filades, marcades amb un esgrafiament en el morter. Mentre els murs inicials es recolzen contra el basament del mur (i no el superen en alçada conservada, els més moderns (M-276 i M-265) ho fan en el parament superior.

El mur de migdia (M-278) es conserva aparentment rebaixat o desmuntat parcialment (la seva cota superior conservada és molt inferior a la de murs coetanis del seu entorn), fet que relacionem amb la construcció del mur M-277 de l'A37 i una remodelació general de l'entorn.

Pel que fa al costat oest, cal assenyalar que la configuració actual del mur M-263 correspon a una estructura posterior a l'època de funcionament de l'hipocaust, per diverses raons. La primera és que, com ja hem comentat el paviment inferior de l'hipocaust i les *pilae* no arriben fins aquest mur (i era necessària una filada de *pilae* o un muret per recolzar els *bipedales* de la part superior. A més en aquest sector s'aprecia com la fonamentació del mur, molt irregular i existent solament com a tal a la banda nord, s'assenta al damunt d'un retall farcit amb cendres que cal relacionar amb el funcionament del *praefurnium* i el propi hipocaust. Per altra banda, el mur presenta dos paraments clarament diferenciats, la part inferior de pedres i la part superior de rajols. El punt d'inflexió el marca la cota del paviment tant d'A52, com els d'A48 (superior, UE 1780) i A48B. Això podria ser degut al canvi entre fonament i alçat, però també podria indicar una refacció del parament. A més, la part inferior emmascara i cobreix la boca de forn apareguda dins A48, deixant veure només un dels laterals. La part superior, a més, embolcalla l'extrem del mur M-264 i cobreix el paviment de *signinum* P1819 (la piscina absidal). A la meitat nord les relacions estratigràfiques són més difícils de captar. La part inferior de l'espai on hi ha la porta de comunicació amb l'A48B és un espai farcit amb pedres i morter de perfils irregulars, que cobreixen i embolcallen un conjunt de tres blocs de pedra sorrenca. Dos d'ells (M-303) són grans blocs quadrangulares disposats verticalment i el tercer una llosa –actualment en posició vertical– però que probablement corresponia a la coberta de l'estructura. A banda i banda d'aquesta llosa, hi havia un nivell de terres rogenques, intensament cremades. Aquests

elements podrien correspondre a les restes d'una segona boca de forn desmuntats i desplaçats en el moment de la reforma. Per evitar problemes d'estabilitat es va tancar el sector amb una generosa aportació de morter.

Pel que fa a l'extrem nord d'aquest mateix mur, s'hi aprecien dos paraments, l'inferior, visible de forma molt parcial, sembla funcionar amb l'estructura M-302, mentre que la part superior (M-294) que configura el brancal nord de la porta de comunicació amb A48B sembla posterior, tant a aquest basament com al mur M-290, contra el que recolza. En aquest sentit, cal assenyalar que si bé a la part inferior aquesta relació estratigràfica és molt clara, no ho és tant a la part superior, on sembla lligat amb la part del mur M-290 que se situa dins A52, fet que podria indicar una reforma de tot aquest sector en el moment de construir-se la porta. A l'extrem contrari, entre el mur sud (M-278) i la piscina absidal se situaria la porta original, que comunicaria amb l'àmbit A46, posteriorment paredada.

ÀMBIT 37

Tot i que a efectes descriptius el considerem un sol àmbit, el més probable és que durant bona part de la història de l'edifici es tractés de dos espais diferenciats, separats per un mur transversal est-oest, completament destruït, per un gran forat d'època tardana que també va afectar l'àmbit A46. Del mur que separaria ambdós espais solament en resten algunes traces (M-307), que dibuixarien una petita estança quadrangular al nord (3'3 m per 3'3 m, 10'89 m²) i un segon espai al sud de 2'60 m per 3'60 m (9'36 m²).

A la part superior d'aquest espai es va recuperar una capa de *tegulae* (UE 1470), que ocupava l'extrem sud-oriental del sector. El terç meridional es distingeix de la resta per la realització d'un gran esvoranc que també afecta l'A46 i part de l'A37B, que va implicar la destrucció de les estructures, com es pot apreciar en el fet que els murs M-260 i M-263 es trobin tallats abruptament, i quelcom similar succeeix amb els paviments de l'A46.

Començant pel sector meridional (Fig. 4.51), per sota de grans nivells d'abandonament, el que caracteritza principalment la zona és la presència d'un gran forat farcit amb nivells amb abundància de materials i que es poden datar dins el segle IV (UUEE 1488, 1508), mentre que els nivells inferiors ho farien fins al segle III (UUEE 1514, 1515, 1516, 1517, 1519, 1531, 1532). Aquest gran esvoranc va afectar el paviment d'*opus signinum* que ocupa l'angle nord d'A26 (P1447). També en aquest espai es conservava part d'un mur nord sud (M-245), que apareix actualment com un element aïllat, amb més aspecte de pilar que de mur. També s'ha pogut comprovar com el mur M-198 –d'*opus caementicium*– que tanca pel sud el sector, s'assenta al damunt d'un parament de pedra

Figura 4.51: A37. Sector sud de l'espai, on s'aprecia l'estructuració d'època republicana i augustal.

l·ligada amb fang, al qual aprofita com a fonamentació (veure *supra* A27). A l'extrem est es conserven les restes de l'àmbit A28, que trenca l'alineació de la façana que creen els àmbits A27 i A7, i que s'endinsa en direcció nord. El mur que tancava aquest espai per l'oest només es conserva a nivell de fonamentació (M-199). Es tracta, un cop més, d'un parament de pedres lligades amb fang, aprofitat de la fase republicana de l'edifici. L'espai de l'A28 que s'endinsa dins l'A37 apareix molt malmès.

Començant per la meitat de migdia, sembla que durant bona part de l'existència de l'espai va funcionar com un sector secundari, marginal. Al costat oest es conservaven restes de dos murs diferents, un d'inferior (M-292), de grans blocs irregulars, treballats exteriorment i lligats amb fang. Pel damunt, trobàvem part d'un segon parament (M-245) de petits blocs de pedra lligats amb morter. Cal assenyalar que el llarg mur M-260 que configura el límit oest dels àmbits A52 i la part nord de l'A37, finalitza de forma abrupta, trencat. Aquest mur cobreix parcialment el parament inferior (M-292) però no queda clara la seva relació amb el petit tram de mur superior (M-245).

El límit de migdia de l'espai el constitueix el mur augustal M-198, que el separa de l'àmbit A27, mentre que per llevant tancaria amb el mur M-199, que apareix molt destruït i de fet es perd en direcció nord.

Cap a tramuntana, trobem traces de dos paraments diferents. El primer és el mur M-307, un parament de pedres lligades amb fang, del qual se'n conserven amb prou feines quatre peces, però que apareix perfectament alineat amb el mur M-251 situat més a l'est. Del segon parament (M-281) també en resta una filada de blocs de pedra treballada exteriorment, que recolzen per l'oest amb el mur M-292, i que en època augustal va ser parcialment cobert pel paviment de *signinum* P1743.

En aquest sector, l'únic element remarcable és la troballa d'una fossa de datació incerta, ja que no ha proporci-

onat materials significatius. Podria tractar-se d'una sitja, però atenent la troballa a l'estança veïna (A27) de dues fosses similars d'època tardana, no es pot descartar una altra funcionalitat.

Pel que fa al sector nord, també es poden distingir diverses fases. L'element més antic sembla correspondre al mur M-281, probablement el mur de tanca de la cambra en època republicana. En època augustal es defineix una cambra quadrangular definida pels murs M-260, M-278, M-263 i M-307. En bona part de l'espai es conservava un paviment de planta circular d'*opus signinum* (P1743) que, aparentment, no presentava cap mur que el limités (Fig. 4.52), i només a l'angle nord-est, es conservava un basament de pedres i morter, més elevat que el paviment, però que semblava adaptar-se a la seva forma. Aquest basament probablement encerclava completament l'esmentat paviment. El tram

Figura 4.52: A37. Restes del basament del *labrum* (M-280).

conservat acaba de forma abrupta, a la banda est, amb un muret de rajols i morter. Com veurem a la interpretació dels espais, creiem que aquestes són els únics vestigis de la pavimentació de la sala mentre el muret de rajol correspondria a una canalització de desguàs.

Al centre del paviment d'*opus signinum* hi havia una petita estructura delimitada per un muret de rajols i morter (M-280). L'estructura presenta un revestiment interior d'*opus signinum* pintat de color vermell, amb una petita depressió en un lateral i que emmarca la base d'un pilar o suport de planta circular fet amb morter i revestit del mateix *opus signinum*. En un segon moment, aquesta estructura central va ser obliterated i coberta amb una solera de *tegulae* (P1738). En aquests mateixos anys es va construir un nou mur (M-277) que presenta una petita arcada central de rajols. Recolzat contra el mur oest (M-260) aquesta estructura no arribava a la banda contrària, girant en direcció sud, tot i que només se'n conserva la cantonada (Fig. 4.53).

Figura 4.53: A37. Vista des del sud, amb el *labrum* obliterated per una solera de *tegulae* (P1738) i pel mur amb arcada que es va començar a construir al damunt (M-277).

L'estratigrafia inferior cal relacionar-la directament amb l'obliteració del mur M-277, i consisteix en un paquet de nivells datats a finals del segle II, que impliquen una elevació del nivell de circulació (UUEE 1714,1715,1716,1717). Els nivells superiors corresponen ja al procés de rebliament del sector i es prolonguen dins l'A52 (UUEE 1662, 1667, 1668, 1688, 1710). La majoria de materials es datarien dins el segle III.

EL PORTICAT DE LLEVANT (FIG. 4.54, SECC.14)

L'edifici estava presidit, a llevant, per un llarg porticat (àmbit A29), al qual es varen afegir posteriorment dues noves ales, a nord i a migdia. D'aquestes en tenim una informació molt limitada bàsicament per dues raons. Aquest dos sectors són els més afectats per les fonamentacions modernes, que també varen tocar al tram meridional del porticat est. Però, a més, són dos espais que se situen als límits de l'àrea explorada.

ÀMBITS 14/31/29

Tot i que dividits en diversos espais durant els treballs d'excavació, en realitat constitueixen un llarg porticat unitari, orientat de nord a sud, de 38'4 m de longitud i una profunditat de 4'3 m (165'12 m²).

El porticat estava delimitat exteriorment per un doble mur, més ample l'interior (M-227, M-225, M-202) que l'exterior (M-223) que, a més, presentava la cara est ben acabada i que atenent a algunes restes trobades a l'entorn, podia haver anat pintat de color vermell. De fet, com veurem, el pati situat a l'est (A30) es trobava inicialment a una cota inferior a la del propi porticat.

En alguns punts del porticat, aquells no excavats els anys setanta i no afectats per les fonamentacions modernes, s'han recuperat restes de l'enderroc del sostre (UE 1340), dipositades directament sobre el paviment

Figura 4.54. Planta general del sector est, amb el porxo i l'arrencament dels ambulacres nord i sud del peristil.

d'*opus signinum* de l'espai (P1341), que estava travessat per tres canalitzacions. La situada més al nord (UE 1620), amb una coberta de lloses de pedra, provenia dels àmbits A41 i A42. Al moment de travessar el porticat, la canalització feia un gir en direcció sud per evitar el braç nord del porticat i desguassar directament al gran pati central (A30). La segona correspon a la prolongació dins el porticat de la canalització d'*imbrices* que travessava pel centre l'àmbit A7. En aquest espai, el desguàs era obrat amb *imbrices*, sense cap mena d'arrebossat. No es conservava la possible cobertura. La tercera rebia aigua de dos punts diferents. Inicialment conduïa l'aigua recollida a l'*impluvium*, i ja va ser refeta al incorporar-hi la que provenia del nimfeu del pati sud. Molt més tardà seria el desguàs que s'incorporà quan es bastí dins l'àmbit A5 un conjunt de dos petits dipòsits. La coberta de la canalització era de lloses. De les tres, dues s'han pogut resseguir fins al punt on travessen el mur est del porticat sense que es detectés cap nova canalització o dipòsit que recollís l'aigua en el pati/peristil oriental.

Davant de l'àmbit A7 es va realitzar un sondeig estratigràfic per sota de la pavimentació. Pel que fa a l'estratigrafia, excepte per la troballa d'un forat farcit amb material d'enderroc (*tegulae*, pedres...) situat davant de la porta que dona accés a l'àmbit A7 i que pot estar relacionat precisament amb la construcció d'aquesta estructura, la resta de nivells arqueològics contenen materials d'època republicana (UUEE 1371, 1375, 1400, 1401). Només els més propers al mur de llevant contenen alguns escassos materials que es podrien situar en època augustal o a principis del segle I i que segurament cal relacionar amb la pròpia construcció del mur (UE 1374). De fet, la majoria d'estrats corresponen al rebliment col·locat en el moment d'elevat el nivell de circulació, precisament per construir el porticat, en època augustal. Cal assenyalar la troballa d'una estructura, de pedres sense treballar lligades amb fang, situada per sota del mur de llevant (M-205) (Fig. 4.55). Aquesta estructura no tenia continuïtat aparentment dins A30a, oculta segurament per la potent fonamentació del porticat. També es va poder apreciar com el mur del porticat s'assentava sobre un parament anterior de rierencs lligats amb fang, associat a l'estructura que acabem de descriure.

El sector situat davant l'àmbit A5 es va individualitzar en el moment de realitzar-hi un sondeig estratigràfic (A31). L'espai excavat estava pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* en molt mal estat de conservació i que en molts trams solament era identificable per la presència d'alguns petits rierencs que en conformaven el *rudus* (P1350). Per sota d'aquest, es varen localitzar les restes d'un enllosat (P1355) de pedres planes però de perfils irregulars, delimitades, a migdia, per un muret (M-203) (Fig. 4.56). L'enllosat es ficava parcialment per sota del

Figura 4.55: A29. Vista general del sondeig realitzat i del mur d'època republicana (M-205) per sota del tancament del porxo d'època imperial (M-202).

Figura 4.56: A31/29. Paviment de lloses davant de l'A5 (P1355).

tram en alçat del mur d'A5 (M-123), un parament que ha patit diverses remodelacions (veure *supra* A5).

Per sota del mur M-123, però no associat directament a aquest, va aparèixer un segon parament de pedres lleument polides lligades amb fang (M-204) (Fig. 4.57). Val a dir que cap dels dos paraments anava del tot arrenclerat amb el mur M-170 que en època republicana constituïa el tancament de migdia d'A5, raó per la qual creiem que el mur M-121 (banda est de l'A1) es devia prolongar en direcció nord, configurant una façana, avui perduda en el seu tram septentrional.

A l'altre costat (llevant) només es va poder apreciar que per sota dels murs que tancaven el porticat se'n situaven dos més, un en direcció nord-sud (M-227) i l'altra est-oest (M-226) de pedres (treballades i alguna de grans dimensions) lligades amb fang.

Tant els paviments com els murs es varen poder resseguir en un tram molt curt, no més d'un metre i mig, per la presència de les fonamentacions modernes.

Figura 4.57: A29. Detall dels murs conservats a l'est de l'A5 (M-123 i M-204).

L'estratigrafia recuperada era molt simple. Per sota del *rudus* del paviment d'*opus signinum* es va recuperar un petit nivell que es dataria a mitjan segle I (UE 1352). A l'espai on no es conservava l'enllosat, i associat als murs M-203 i M-204 es varen recuperar tot un seguit de petits nivells amb materials d'època republicana (UUEE 1354, 1363, 1368).

Durant les excavacions també es va individualitzar l'extrem de migdia del porticat. Aquest espai (àmbit A14), situat a l'est de l'àmbit A1 i al nord de l'àmbit A6, ja havia estat parcialment explorat als anys setanta i, a més, era un sector molt afectat pels fonaments moderns. Del paviment de l'espai, només en restava el *rudus* i alguns vestigis de l'*opus signinum* (P1035), molt malmès, que el cobria. El sector estava colgat per un nivell de runa amb presència de grans fragments de *tegulae*.

L'extrem de migdia es va aprofitar per realitzar-hi un sondeig estratigràfic. Immediatament per sota del paviment es va localitzar l'arrencament d'una canalització (UE 1042) de morter i amb una canal d'*opus signinum*, que sembla que recolliria l'aigua del sostre d'A1 i A6 i –orientant-se cap al nord-est– la reconduiria cap al pati central, tot evitant el braç meridional del porticat (Fig. 4.58). Aquesta canalització es va construir al damunt d'un mur est-oest que no sembla altra cosa que la prolongació del mur M-110 d'època republicana identificat dins l'àmbit A1, i que seria aprofitat en època augustal. Aquest mur acabava de forma abrupte amb una agrupació informe de pedres. Com veurem en descriure l'espai veí (àmbit A6), aquest punt marcaria la connexió d'un mur nord-sud (M-140), amb el que acabem de descriure.

Per sota, es varen recuperar tot un seguit de nivells de farcit i terraplenament. El nivell inferior (UE 1047) es data a època republicana i es relaciona amb el mur M-121. Per damunt se situa el nivell UE1041 que es data en època augustal, mentre que el nivell superior,

Figura 4.58: A14. amb la prolongació del mur M-110 i la canalització que recollia l'aigua del sostre (UE 1042).

associat a la canalització i la col·locació del paviment d'*opus signinum* se situa a mitjan segle I (UE 1036).

ÀMBIT 6

Petita estança de 2'85 m d'amplada i amb una longitud conservada de 4'3 m (12'25 m²), situada a l'extrem meridional del porticat A29 i a l'est de l'àmbit A1 (Fig. 4.59). No es conserva el tancament per l'est. La cambra disposava com a mínim de dues portes, una al nord i l'altra a l'oest. Aquesta va ser oberta probablement en una reforma de l'espai i anava pavimentada amb una catifa de mosaic, de la qual només en restaven *in situ* algunes tessel·les. El mur sud apareixia molt destruït per remocions modernes. Ja excavada als anys setanta fins als nivells de pavimentació (àmbit F), l'estructura de la cambra correspon a una reforma de l'edifici augustal, ja que les fonamentacions de la sala es recolzaven contra els murs de l'àmbit A1.

Figura 4.59: A6. Vista general de l'àmbit durant l'excavació.

Les excavacions de 1970-1972 varen aprofundir fins a un paviment d'*opus signinum* (P1034) sense que hi hagi cap referència al desenvolupament dels treballs en els diaris d'excavació. Aquest paviment és el que correspondria a la darrera fase de funcionament de la cambra. Per sota, es va recuperar un segon paviment d'*opus signinum* (P1086). Aquest, a diferència del superior, presentava un petit graó orientat nord-sud, a l'est. En realitat aquest segon paviment folra un mur (M-140) que és el que marca el graó. Cal assenyalar que mur i paviment es fiquen per sota de la paret nord (M-107) prolongant-se dins l'A14, on, però, no es conservaven (el mur és visible en el perfil sud de l'A14), destruïts per una canalització.

El mur M-140 presenta un parament superior de morter amb un esgrafi a la banda oest (l'única visible) i és assentat al damunt d'un parament de rierencs lligats amb fang i una mica de morter. El canvi entre els dos paraments estava, a més, marcat per una petita rebava, a l'alçada d'un canvi en l'estratigrafia on segurament es va col·locar un sòl de paleta en el moment de la reforma del parament. Aquest canvi sembla datar-se ja entrat el segle I (UE 1095), mentre que els nivells inferiors es daten en època republicana (UE 1105). Entre aquests cal remarcar la troballa d'una canalització est-oest que s'endinsa cap a A1 (UE 1102). Mostra uns laterals fets amb rierencs i algun fragment d'*opus signinum*. Aquest fet, l'aprofitament de materials, porta a pensar que no es tracta d'una estructura fundacional sinó d'un element afegit *a posteriori*, sempre en les primeres dècades d'existència de l'edifici.

Per altra banda, l'element UE 1105 és una banquetta de pedres i fang que el mur M-120 aprofita com a fonamentació. Les pedres apareixen desplaçades però creiem que es tracta de part d'un mur d'època republicana, prolongació cap a migdia, segurament, de l'estructura M-121.

ÀMBIT 13

Situat a l'angle sud-est del solar arqueològic, aquest espai és un dels més afectats per les fonamentacions modernes, que n'han malmenat tota la zona central i oriental, de tal forma que només es conserven els paraments que la delimitaven per l'oest i nord (M-111 i M-112), i alguns petits trams del mur est i sud (M-112 i M-317). Les seves dimensions (5'7 m per 2'4 m, 13'68 m²) dibuixen una sala molt allargassada, orientada de nord a sud. És a tocar les restes dels murs est i oest on es conservaven els elements que permeten definir la funcionalitat de l'espai, tot un seguit de *pilae* de *suspensura* que marcarien l'existència d'una estança amb hipocaust. L'espai ja havia estat en bona part excavat als anys setanta (tot i que no se'l numera al diari ni als plànols) sense que hi hagi cap referència a la troballa d'aquests elements de l'hipocaust (Fig. 4.60).

Figura 4.60: A13. Restes de l'hipocaust de l'estança destruït per un abocament de morter de les obres de 1970.

L'angle entre murs M-111 i M-112 que tanquen per llevant i migdia l'estança i que es conserven de forma parcial presenten dos elements interessants. Per una banda, es conserva un petit fragment de paviment d'*opus signinum in situ*, la cota del qual coincideix amb les de les *pilae* d'hipocaust conservades. Però el més important és que aquest fragment de paviment travessa per damunt de la part conservada del mur i es prolonga en direcció a llevant. Això demostra que existia una porta en aquest sector i, que hi havia una altra cambra a orient, destruïda pels fonaments moderns (A41).

Tot i que altres interpretacions, com la d'un espai termal no es poden descartar completament, les dimensions –allargassada i estreta– i ubicació de la sala –conectada molt propera a la sala d'aparat A2– ens porten a interpretar l'espai com un *cubiculum* calefactat.

ÀMBIT 39

Cambra de forma rectangular, orientada d'est a oest, situada a llevant del porticat A14-A31-A29 i que configuraria la porxada meridional del gran pati de la vil·la. Espai conegut de forma parcial, molt afectat per les fonamentacions modernes –que el divideixen per la zona central– i que s'estén fora de la finca arqueològica. Limitat, al nord, pel mur M-220, per M-224, a l'oest, i per M-219, al sud, la part excavada ocupa una superfície de 5'5 m (est-oest) per 3'15 m (nord-sud).

El seu límit de ponent (M-224) és peculiar ja que el suposat mur fou bastit tot emprant *bipedales* (Fig. 4.61). Aquesta mena de materials no s'usà en cap altra estructura de la zona excavada. A més, la part superior del tram de mur conservat (molt afectat per les fonamentacions modernes, que provoquen que se'n conservi poca cosa més d'un metre de longitud) està constituïda per uns *bipedales* que presenten les vores molt des-

Figura 4.61: A39. Mur del porxo i arrencament de l'ala sud del peristil. En primer pla el graó de *bipedales* (M-224).

gastades. Tot això fa pensar que en realitat no es tracta d'un mur sinó d'un graó ja que l'espai que ens ocupa situaria el seu nivell de circulació a una cota lleument més baixa que el porticat nord-sud.

A l'interior d'aquesta àrea es varen recuperar les restes d'un paviment d'*opus signinum* (P1417), completament destruït (fins al punt que alguns fragments apareixien capgirats), sense que quedi clar si aquesta destrucció cal situar-la en època antiga o va ser per efecte de la construcció dels fonaments moderns.

Per sota d'aquest nivell (P1417), es va recuperar la base d'un petit *dolium* encastada en el paviment (UE 1461). Estratigràficament, aquest espai presenta dos horitzons diferents que es corresponen també amb els detectats a la zona del pati (A30). Per sota d'un primer nivell de circulació (UE 1463), els materials recuperats pertanyen a mitjan segle I aC. No és aquest, però, el moment de construcció d'aquest espai, ja que els estrats que es relacionen amb el mur nord (M-220) daten a mitjan segle I la construcció de l'espai (UE 1407, 1415, 1419). Posteriorment, ja ben entrat el segle II, es va elevar el nivell de circulació (UUEE 1404,1418). Aquesta elevació té el seu reflex a l'angle nord-oest de l'àmbit. En aquesta zona i per sota del mur M-220 es conserven dos carreus de pedra sorrenca disposats esglaonadament en direcció nord (de fet un d'ells actua de basament del mur). Aquests dos carreus podrien haver format part d'una primera escala que permetés l'accés al sector des del pati i que va quedar anul·lada amb l'elevació del nivell de circulació del pati al segle II.

ÀMBIT 35

Restes d'una estança situada a l'extrem sud-est de l'excavació, al sud de l'A39, de tal manera que només en coneixem el límit nord (M-219) i el de llevant (M-248), dos

paraments de pedra i morter. Se'n va poder excavar un sector molt reduït, ja que la resta de l'espai era destruït per les fonamentacions modernes.

La cambra, de la qual no en coneixem els límits de migdia i de la que només s'han excavat part dels nivells superficials, va disposar de dos paviments successius d'*opus signinum* (P1412 i P1413). Del superior, se'n conservava solament part del *rudus*.

ÀMBIT 30

Gran pati/peristil de la vil·la, situat a l'est de la finca arqueològica. Limitat per oest, nord i sud, per sengles porticats. No coneixem el límit occidental, que se situa fora de la zona arqueològica. Com tot el sector est, està molt afectat per les diferents fonamentacions modernes, raó per la qual la seva excavació es va realitzar obrint tot un seguit de sondejos que han proporcionat uns resultats estratigràfics molt homogenis.

Començant per l'extrem de migdia (sondejos 30c i 30e), com a principals elements o estructures cal assenyalar la troballa, a l'angle sud-oest dels porticats (A14 i A39), d'unes petites escales construïdes emprant blocs de pedra sorrenca (veure *supra* A39) (Fig. 4.62). Uns metres a llevant i resseguint la façana del porticat sud també es va recuperar una estructura formada per tot un seguit de *tegulae* (UE 1467) que podrien correspondre a la part inferior d'una canalització que recolliria l'aigua del propi porticat meridional (Fig. 4.63).

Figura 4.62: A30. El mur M-220 cobreix dos graons de pedra sorrenca.

En els altres sondejos no s'ha recuperat cap estructura. Tampoc s'ha pogut constatar la continuïtat de cap de les canalitzacions localitzades al porticat est que, aparentment desguassarien directament al pati. En aquest sentit, cal assenyalar que des d'època augustal

Figura 4.63: A30. Canalització de *tegulae* (UE 1467) que recollia l'aigua del sostre del porxo sud del peristil.

fins pràcticament al segle II, el pati se situava a una cota inferior a la del porticat i l'edifici, desnivell que es va acabar reblint. Curiosament, el desnivell devia ser molt menor o inexistent en època republicana, ja que el nivell de circulació de l'edifici se situava mig metre més baix que en època augustal. Per tant al construir el nou edifici augustal es va elevar la cota de circulació interior, però no la del pati, que es va anar reomplint en fases posteriors.

Pel que fa a l'estratigrafia a la majoria de sondeigs es pot apreciar l'existència de tres fases successives. La part inferior, correspon a tot un seguit de nivells de terraplenament que es daten en època republicana (UUEE 1358, 1361, 1362, 1367). Posteriorment, es detecten dues fases en la zona del pati, una primera datada a mitjan segle I (UUEE 1353, 1468), i una segona, que implica una elevació important del nivell de circulació, de la segona meitat del segle II (UUEE 1345, 1404, 1464, 1465, 1466).

ÀMBIT 56

Aquest espai correspon al porticat nord del pati. Per la seva situació, just als límits de l'àrea excavada, només fou objecte d'un sondeig puntual, per intentar determinar-ne la seva existència, tot esperant una futura ampliació dels treballs i l'excavació en extensió del sector. El sondeig realitzat va permetre constatar l'existència del porticat nord (M-312). Com ja succeïa a la banda contrària, el mur del porticat est (M-202) es prolonga més enllà del mur de migdia de l'ambulacre nord, demostrant que aquest és un afegit de l'estructuració original. Probablement, en el moment de construir aquest darrer pòrtic el mur est es devia aprofitar com a graó, com succeeix també al costat meridional.

LA PARS FRUCTUARIA (FIG. 4.64, SECC. 7,8,11,12,17-22)

A l'oest de l'edifici residencial es localitza un sector industrial que ocupa un espai allargassat que quedava limitat, a ponent, per un llarg mur de contenció (M-208, M-221) que marca el límit de la vil·la i contra el qual es varen construir moltes de les estructures productives. Aquest sector s'estructurà durant bona part de l'existència de la vil·la a l'entorn d'un gran *torcularium* i un conjunt de dipòsits adjacents. Un llarg passadís (A37B, A26 i A17) separava l'edifici residencial de les estructures industrials.

Aquest sector no havia estat excavat durant les actuacions dels anys setanta (entre d'altres raons perquè s'hi situaven les barraques i la maquinària de les obres que s'estaven desenvolupant a l'entorn), si exceptuem uns petits sondejors realitzats al que denominem com àmbit A18 i que va ser interpretat, llavors, com una possible piscina que aniria protegida per un cobert. De fet, varen ser aquells treballs i la proximitat de la cambra absidal, els que ens van a portar anys abans de l'inici del projecte actual d'excavacions a considerar la possible existència d'un conjunt termal en aquest sector (Palahí/Vivó 1994; Vivó et al. 2006).

A diferència de l'extrem est, on calgué eliminar uns nivells superficials de més d'un metre i mig de potència –en bona part un farcit abocat als anys setanta per regularitzar el terreny després de les excavacions– a l'extrem occidental les restes afloraven a escassament 20 cm de profunditat.

ÀMBIT 37B

Zona de servei que separa la façana oest de l'edifici residencial de la majoria d'estructures industrials del sector. Durant les excavacions, aquesta zona fou dividida en tres sectors diferenciats (àmbits 37B, A26 i A17).

L'àmbit A37B correspon a l'extrem septentrional i queda, aparentment, tallat de forma abrupta per un mur, o un graó (M-304), que als darrers moments d'ocupació de l'espai separa aquesta zona d'un gran espai obert situat al nord (A53 i A55).

En aquest tram del passadís, amb 2'5 m d'amplada i una longitud de 13 m (32'5 m²), es distingeix una certa diferenciació entre la meitat nord i la de migdia. Els nivells superiors corresponen a estrats força nets, d'argiles, amb materials baix-imperials (UE 1766). Per sota d'aquests nivells es localitza, a la meitat sud, un paviment d'*opus signinum*, molt matusser, de poca qualitat i sense *rudus*. Aquest *opus signinum*, correspon a la UE P1447 ja identificat a l'A26 (que no és altra cosa que la prolongació d'aquest espai). El paviment està retallat per una sitja o fossa (UE 1797).

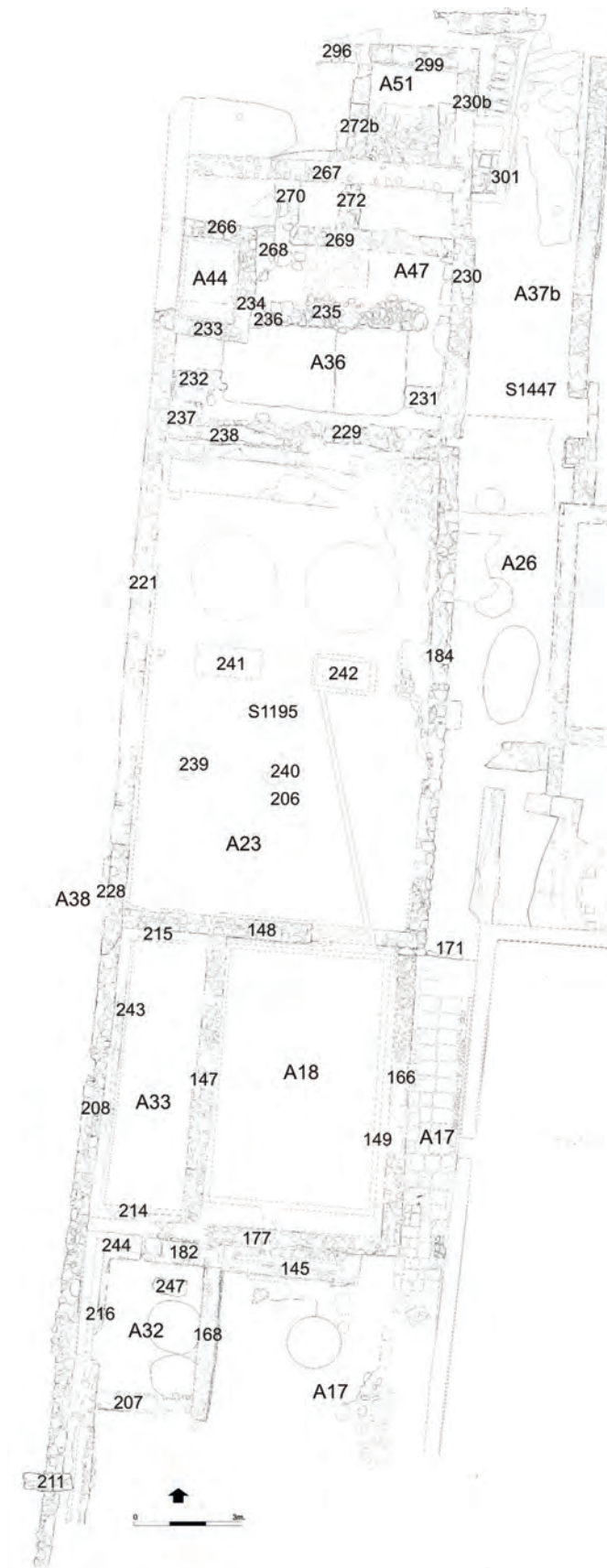

Figura 4.64. Planta de la *pars fructuaria* situada a l'oest de l'edifici residencial.

L'excavació d'aquesta zona ha posat al descobert les restes de dos paviments de morter de calç (P1785 i P1787) que es conservaven de forma molt irregular (Fig. 4.65). Tot i això, es va poder apreciar com el paviment superior (P1785) s'entregava al mur del costat est, M-260, mentre que l'inferior (situat escassos centímetres per sota d'aquell), no ho feia, separat del mur per una petita rasa d'escassa profunditat (UE 1793). Aquesta rasa correspondria a una reparació del parament, i no a la seva rasa constructiva, ja que aprofundeix molt poc i no arriba ni molt menys a la cota inferior del parament i correspon probablement al moment en que aquest mur va ser remodelat (veure descripció de l'àmbit A52).

Figura 4.65: A37B. Paviments de calç (P1785 i P1787), estructura M-301 i la canalització associada (M-323).

A l'extrem de migdia d'aquest sector i per sota del paviment d'*opus signinum* P1447, s'han localitzat tot un seguit de pedres, entre les quals destaca un gran bloc quadrangular, molt desgastat, però amb un treball que

fa pensar en el basament d'una columna. No queda clar que aquests elements arribin a constituir un mur, ja que només conserven una filada i de forma molt incompleta, però apareixen perfectament alineats amb tot un seguit de murs localitzats a l'edifici residencial (M-307 i M-251) i amb els murs M-231 i M-232, situats a ponent (A36).

Pel que fa a l'estratigrafia del sector sud, es distingeix una certa diferenciació entre est i oest del corredor. Al límit entre ambdós sectors no es distingeix una autèntica rasa, però sí que hi ha tot un seguit de pedres i teules abocades aquí i allà que ressegueixen de forma irregular aquesta separació. Aquest fet té certa importància ja que al sector nord d'aquell espai, a l'oest, s'hi situa una canalització, que podria haver seguit en direcció sud i que aquesta diferenciació en l'estratigrafia podria marcar l'espai que hauria ocupat la canal, avui completament desapareguda.

A l'oest s'aprecia com el mur M-184, de grans blocs sorrencs ben escairats (veure àmbit A23), es prolonga per sota el mur de morter M-230 fins a l'alçada del parament M-231. A la resta de l'espai, el mur M-230, una paret d'*opus caementicium*, s'assenta sobre els nivells de farcit i anivellament de l'A37B i sobre algunes de les estructures del sector (com l'estructura M-301 i el paviment P1874). El nivell situat per sota del mur M-230 es data al segle III (UE 1792) i podria ser el moment de l'eliminació de la suposada canalització nord-sud.

Pel que fa a la meitat de tramuntana, (aproximadament a l'alçada del mur M-269 de l'A47), l'estratigrafia és diferent, sense cap element estructural remarcable que defineixi aquest canvi. En aquest espai també es conserven les restes de dos paviments de morter (P1872 i P1878), el primer dels quals sembla configurar una reparació del segon. Tot i que per cotes no es correspondrien amb els paviments recuperats a la meitat sud i amb els quals no hi ha una relació física, el fet que molts dels nivells de la zona semblin presentar un cert desnivell nord-sud fa que no es pugui descartar la relació amb el paviment inferior (P1878). El superior es conservava de forma molt irregular, però l'inferior, en millor estat, estava retallat per diverses rases i forats de pal i entregava contra l'estructura M-301. El paviment, a més, estava retallat a la banda oest. En aquest espai ha aparegut una canalització coberta amb lloses de pedra (M-323), connectada amb l'estructura M-301. No queda clar que el retall del paviment P1878 correspongui a la construcció de la canal, ja que aquesta connecta amb l'estructura M-301 i ja hem comentat que el paviment entrega contra aquesta mateixa estructura, raó per la qual el retall podria haver-se realitzat per fer una reparació i això explicaria la col·locació d'un nou paviment (P1872). Una situació similar es dona a l'àmbit A53, situat al nord i per on continua l'esmentada canalització (veure *infra* A53).

L'estructura M-301 és una plataforma quadrangular emmarcada per blocs de pedra sorrenca ben tallats i escairats, alguns dotats d'encoixinat que apareixen parcialment trencats, fet que fa pensar en un possible desplaçament o aprofitament d'aquests elements. Aquesta estructura apareix actualment parcialment coberta pel mur M-230 i M-230B. El terç nord conservava un *opus signinum* que recobria part dels blocs de l'entorn, mentre que la resta presentava un encaix quadrangular, probablement un registre. Per l'interior hi circula una canalització que es prolonga en direcció nord (M-323), sense que quedi clar si també s'estenia cap al sud, on seria completament destruïda.

El paviment P1874 és un paviment d'*opus signinum*, més sòlid que els paviments de morter de l'entorn, situat a tocar contra l'estructura M-301 i cobert pel mur M-230B. La part conservada és molt petita i tot i travessar per sota el mur en direcció oest, no reapareix dins l'A47, situat a ponent.

A tocar el mur oest del *caldarium* dels banys s'ha localitzat un rebaix en el terreny (UE 1964) en el qual s'hi va encaixar un desguàs fet amb *imbrices* que travessa el mur oest del *caldarium*.

ÀMBIT 26

Sector central del passadís de servei, situat a l'est del gran espai de premsat (A23).

Al nord es conserva un paviment d'*opus signinum* (P1447), molt prim, sense preparació (de fet s'assenta al damunt d'una capa de cendres). Per sota d'aquest, se'n conserva un altre (P1473), sense que quedi clar si són dos paviments diferents, una reparació, o existia un graó o desnivell entre ambdós, ja que els dos paviments presenten una aparença idèntica. El paviment P1447 es dataria a finals del segle II, atenent al nivell de terraplenament inferior (UE 1773).

Al centre d'aquest espai, s'hi van localitzar tres grans forats (Fig. 4.66). Un d'ells (UE 1503) correspon a una sitja i el seu farcit (UE 1504) presentava gran abundància de fragments d'àmfora ibèrica i *dolia* de perfil antic. Els altres dos (UE 1475 i 1479), un dels quals retallava el que acabem d'esmentar, presentaven uns perfils irregulars (el que retallava al forat UE 1503 mostra una secció tubular). Ambdues fosses eren farcides amb diverses capes de cendres i terra molt solta, i abundant presència de materials datables a finals del segle II (UJEE 1329, 1333, 1477, 1480, 1497, 1501).

Al centre de l'espai, orientat de nord a sud, hi havia una franja de material molt compacte, cobert amb una capa de cendres, que podrien correspondre al basament d'un mur o, més probablement, d'una canalització (UE 1337). Aquests indicis reincidenten en el que ja s'havia

Figura 4.66: A26. Vista d'algunes de les fosses localitzades (UE1475 i 1479) una de les quals retalla la sitja UE 1503.

detectat dins l'espai A37B, tot i que en aquell sector no es conservés cap traça estructural, simplement un canvi en els estats de rebliment. Cal assenyalar que els materials recuperats sota aquest nivell es daten en època augustal, mentre que els de l'entorn són molt posteriors.

A l'espai existent entre el dipòsit A23 i el *praeefurnium* (A24) i pràcticament en superfície, es conservaven les restes d'una tomba de *tegulae* (UE 1256). Ja localitzada a les excavacions de 1970-1972 (de fet, surt reflectida en un dels croquis dels diaris), només se n'apreciava la base, formada per dues *tegulae* disposades planeres i l'arrencament d'altres *tegulae* en diagonal que conformarien la coberta a doble vessant del sepulcre. A l'interior, només es conservaven les restes d'una petita gerreta de ceràmica comuna completament esclafada. A prop d'aquest enterrament es recuperaren les restes d'un enterrament infantil (UE 1310) realitzat dins el nivell de rebliment del sector, sepultura marcada amb un *imbrex* disposat verticalment. Les dues inhumacions es datarien en època tardana.

L'estratigrafia del sector és complicada d'interpretar, ja que difereix de forma important dels nivells recuperats als espais de l'entorn. Si bé les capes superiors corresponen als nivells de rebliment d'època tardana (UE 1258, 1446), bona part de la resta del rebliment presenta materials de finals del segle II (UJEE 1259, 1314, 1315, 1330). En realitat, alguns dels estrats haurien de ser posteriors, si atenem a les seqüències estratigràfiques de l'entorn, entre d'altres raons perquè de ser així el segon *praeefurnium* (A24) no hauria arribat a funcionar, ja que presentarien una cronologia similar als nivells de construcció i d'obliteració del seu accés.

ÀMBIT 17

Espai irregular que constitueix en part el tram meridional del passadís de servei, que finalitza en un ampli espai obert.

Per una major comprensió de l'estratigrafia farem una lectura inversa, és a dir de baix a dalt, començant per les estructures més antigues.

Dins A17 es poden distingir dos sectors; el nord que ocuparia l'espai existent entre A18, a ponent, i A15 i A4, a llevant, i el sector sud, un espai situat a l'oest de l'A32.

A l'extrem meridional del passadís, immediatament a ponent del gran dipòsit A18, es conserva una pavimentació construïda amb *tegulae* disposades invertides (P1179) (Fig. 4.67). Aquest paviment al seu torn estava parcialment cobert per una capa de morter (UE 1174). Aquest sòl, situat a la mateixa cota que els de la zona de l'edifici, entrega contra el mur M-149, una estructura de pedra i morter que va ser posteriorment aprofitada com a basament del dipòsit A18. Per contra és anterior als murs que, a partir del segle II, definiran la façana occidental de l'edifici residencial (M-118 i 152). En aquells moments es va elevar el nivell de circulació col·locant un sòl de treball de morter (P1169). El canvi de cota respecte l'edifici residencial queda clarament marcat per l'existència d'un graó a la porta que comunicava

Figura 4.68: A17. Paviment de morter (UE 1174) en el qual es marca la rebava d'entrega contra el mur d'argila de l'A18.

Figura 4.67: A17. Paviment de *tegulae* de la banda est (UE 1179).

el passadís nord del jardí del nimfeu (A4) amb la zona que ens ocupa.

El nou paviment es relaciona directament amb el que inicialment vàrem interpretar com la col·locació d'un encofrat al damunt del mur M-166 per construir el gran dipòsit d'*opus caementicium* A18 (Fig. 4.68). Així ho feia pensar el fet que el paviment acaba per l'oest en una rebava que s'eleva, allà on s'hauria disposat l'estructura de fusta de l'encofrat.

De fet, aquesta relació creava un problema interpretatiu a l'hora d'intentar comprendre el procés constructiu del dipòsit. A aquest sector l'excavació va determinar l'existència de tot un seguit de nivells de rebliment tallats per la banda oest per una rasa d'argiles netes. El problema és que les estratigrafies obliguen a una lectura inversa, ja que els nivells de rebliment són d'època baix-imperial, i el dipòsit és anterior (segle II). A més, al sud succeeix quelcom semblant. A migdia de l'àmbit A18-33, com veurem, s'hi va construir una canalització (M-244), coetània al dipòsit, i no es va construir recolzada contra l'estructura d'*opus caementicium* d'aquest sinó contra un parament d'argiles. Quelcom semblant succeeix amb l'estructura posterior (M-145) situada al sud de l'A18, que tampoc recolza directament contra el nucli de morter del dipòsit. Per tant, sembla clar que existia un parament d'argila (tapial?) que envoltava el dipòsit.

Les argiles que vàrem trobar farcint les “rases” devien actuar com a autèntics murs, tot i que no presentaven cap arrebossat exterior. De fet, aquestes argiles encara es conserven actualment en un tram entre les canalitzacions M-244 i el mur sud de l'àmbit 33 (M-214).

Més complexa és l'evolució de la banda sud de l'A17. Els nivells més antics corresponen segurament a un magatzem de *dolia*. D'aquest s'han localitzat un gran encaix circular (UE 1226), així com un gran abocament de *dolia* i altres grans envasos esclafats (UE 1228, 1229, 1230, 1231). Alguns d'ells semblen disposats planers de forma intencionada, formant una mena de preparació de paviment allà on no s'hi localitza el nivell de *tegulae* P1179 (Fig. 4.69).

Figura 4.69: A17. Solera amb fragments de dolis provinents del desmuntatge del magatzem d'època republicana.

Aquest magatzem (que s'estendria al que posteriorment serà l'A32) sembla obliterat a mitjans del segle I, com ho demostra el rebliment del *dolium* (UE 1227), amb datacions similars als localitzats a l'espai veí A32 (veure *infra*).

Un cop destruït el magatzem, constatem la construcció de diferents elements. Per començar, al centre de l'espai i orientats de nord a sud, s'han recuperat dues pedres sorrenques de secció més o menys circular, en-

caixades en el terreny, que corresponen als basaments de sengles columnes o pilars (M-178 i 179). Associats a aquests elements i tot i que no sabem si coetanis o posteriors, hi trobem altres vestigis.

Sota el mur sud del dipòsit A18, es localitza un parament de pedres lligades amb morter (M-177), solidari amb el mur M-149, que tanca l'estructura per l'est. També sota la banda sud-oest de l'estructura M-145, en trobem una altra d'*opus caementicium* (M-182). D'aquesta solament se n'aprecia la cara sud però es va poder detectar que anava originalment recoberta amb un *opus signinum*, de poc gruix, que s'estenia sobre el mur M-182, contra el qual es va bastir el mur M-174.

Immediatament al sud del mur M-182, es conserva l'angle d'una altra estructura de morter (M-182), molt malmesa. Cap altra cosa se'n conserva més enllà d'un retall quadrangular (UE 1187), poc definit, a migdia, que podria assenyalar la superfície que ocupava originalment l'estructura. A tot el sector es va recuperar un petit nivell de cendres (UE 1182).

El nivell de circulació de tot aquest sector va ser elevat amb la construcció de l'A18 i, posteriorment, l'addició de l'estructura M-145 (Fig. 4.70). Aquesta estructura és un petit dipòsit molt més llarg que ample (3'75 m per 0'80 m) d'*opus caementicium* i un arrebossat interior d'*opus signinum*. Presenta dues obertures semicirculars a migdia, on es connectarien probablement unes canonades de bronze o plom.

Figura 4.70. Dipòsit A18 i estructura d'època baiximperial per recomduir el most (M-145).

A l'extrem sud-est de l'espai excavat, es va detectar com el mur que separa aquest espai de l'A22 havia estat remodelat en un moment determinat. El parament original va ser completament afaitat i posteriorment, quan el nivell de circulació del sector s'havia elevat, es va construir un nou mur (M-218).

A l'angle sud-est de l'espai es varen trobar tres nivells que, en realitat, permeten datar el moment de construcció (UE 1436) i refacció (UE 1435) de l'A22. La construcció de l'àmbit se situaria al segle II avançat, mentre que la reforma, que va associada a una elevació del nivell de circulació de l'A17, es dataria, com a mínim, ja ben entrat el segle IV.

ÀMBIT 23

Espai de premsat que ocupa el centre d'aquest sector (Fig. 4.71). Amb unes dimensions de 8 m per 13 m (104 m²), es va bastir contra el mur de límit de la vil·la (M-221), –amb una porta a l'extrem sud-oest– i limitat per llevant pel parament M-184. Aquest mur és una estructura conformada aparentment per la unió de diversos paraments de factures diferents, fruit de diferents remodelacions. Així, en bona part està construït tot emprant carreus de pedra sorrenca, però que en alguns sectors trobem paraments diferenciats que empen pedres més irregulars lligades amb morter. A la meitat nord, s'iden-

Figura 4.71: A23. Vista general de l'espai de les premses.

tifiquen tot un seguit d'encaixos quadrangulars, la majoria disposats a distàncies regulars, que corresponen a encaixos per pilars de fusta. A l'extrem de migdia se situen dos encaixos verticals que no responen al ritme suau esmentat i construïts en un sector en el qual el parament presenta una tècnica diferent a la de la resta del parament. I que podrien indicar una reforma de la coberta. Immediatament al nord d'aquests encaixos sector s'hi situa una porta o, mes probablement, una escala, que es conserva paredada i de la qual s'aprecia el llindar o graó inferior, conformat per un gran bloc de pedra sorrenca.

El límit meridional està marcat per un mur de pedra i morter (M-148), mentre que el de la banda nord es

conserva en molt mal estat. De fet, en aquest sector trobem traces de dos paraments diferents. El més antic (M-229) és un parament de pedra lligada amb fang), mentre que per damunt es conserven traces d'un segon mur (M-238) de morter.

L'estructura està completament pavimentada en *opus signinum* amb mitges canyes conservades a la banda oest i, parcialment, a la banda sud. No es conserva el límit del paviment pel costat occidental, on recobreix el mur M-184, ni pel de tramuntana. Unes altres mitges canyes també delimiten les estructures situades a l'interior de l'espai, tant les columnes com els blocs de sosteniments dels *arbores*. A la mitja canya de la columna de ponent (M-239), s'hi va practicar un encaix a la banda oest i dos de similars se situaven al mur de ponent de la cambra. Aquest conjunt d'encaixos podrien haver-se utilitzat per encaixar-hi taulons de fusta que compartimentarien l'espai. Altres mitges canyes delimiten alguns sectors. Una neix a tocar el bloc M-242 i es dirigeix en diagonal cap a l'est, fins al límit de migdia de la cambra, mentre que una altra, mal conservada se situa d'est a oest al terç nord de la cambra.

Al terç de migdia s'hi situaven tres columnes de pedra sorrenca, de les quals se'n conserven dues *in situ* (M-239 i M-240). De la tercera només en queda el retall del seu encaix.

Al centre de l'espai se situen dos grans blocs de pedra sorrenca (M-241 i M-242) que actuaven com a *lapides pedicinarum*, bases de sosteniment dels pilars posteriors de la premsa (*arbores*). Dels dos blocs, el de ponent es troba en millor estat de conservació i s'hi aprecien dos petits encaixos quadrangulars on s'assentarien els *arbores*.

Al nord de les dues bases se situen les *areae* de les premses. Es tracta de dos grans cercles d'*opus signinum*, de 2'5m. de diàmetre lleugerament sobrealçats pel damunt del paviment i sense cap canal al seu entorn que ajudés a redirigir el most cap al dipòsit.

Un dels principals problemes a l'hora d'interpretar l'evolució de la cambra és el fet que el bon estat de conservació de la fase final, va fer aconsellable no destruir-la. Tot i això, al perfil nord de la sala i en altres sectors, s'aprecien tota una successió de reformes que tenen el seu reflex en la col·locació successiva de diferents paviments d'*opus signinum* (n'hem definit cinc de diferents) que poden haver modificat l'estructura i, fins i tot, la funció de la cambra. Aquesta successió de reformes emmascaren alguns elements estructurals. Així, al sector nord es va poder identificar un encaix de planta quadrangular que hauria servit per disposar-hi un pilar de premsa (*sitipes*). Ara bé, aquest encaix, situat dos paviments per sota del de la darrera fase, no es correspon amb les *areae* actualment visibles i denota, com a mínim, modificacions en la ubicació

de les premses, i, qui sap si també en la quantitat, dimensions i capacitat.

Aprofitant la realització de les fonamentacions necessàries per assentar-hi la coberta que protegeix actualment tot el sector sud del jaciment, es va realitzar un sondeig que va afectar l'angle sud-est de l'àmbit A23 i l'extrem nord dels àmbits A33 i A18. Aquesta excavació va posar al descobert alguns vestigis de les fases precedents. En aquest àmbit, l'espai afectat era de 3'70 m d'est a oest per 1'20 m de nord a sud (4'44 m²). Immediatament per sota del paviment d'*opus signinum* (P1195), apareixia un sòl de morter (P1750). El curiós d'aquest nivell és que era clarament un intent de col·locació de paviment d'*opus signinum*, amb mitja canya inclosa, que no es va finalitzar, i que es va "corregir" col·locant el paviment P1195 que l'únic que feia era elevar lleument el nivell de circulació i eliminar la mitja canya de migdia.

Per sota se situava un farcit de terres argiloses de 35 cm de potència que, malauradament no va aportar cap mena de material. Al sud trobàvem –al llarg del mur M-148– una banqueta de rajol arrebossada amb *opus signinum* que constituïa el tancament d'un dipòsit que presentava un paviment d'*opus signinum* amb mitja canya (P1754) (Fig. 4.72). Immediatament per sota d'aquest paviment, n'hi havia un altre, però pertanyent al mateix dipòsit (P1755). Aquest és un fet –l'existència de diferents paviments que constitueixen reparacions d'una mateixa estructura– que es repeteix constantment en el sector.

L'existència d'aquest aljub explica la llarga distància, actualment existent entre la zona de premsat de l'A23 i el dipòsit A18/33. Inicialment existia un *lacus* situat entre els dos espais (anterior al dipòsit A18/33) que va ser esborrat a les fases finals de funcionament del conjunt. D'aquest dipòsit previ cal assenyalar-ne alguns detalls: l'*opus signinum* que recobreix el mur sud i el graó M-283, recobreix també la cara nord del mur M-148, de tal manera que els paviments de la darrera fase el cobreixen. Per altra banda, a la part inferior del dipòsit, a l'est del sondeig (que seria el centre del dipòsit precedent), hi havia un petit forat practicat al mur, de forma quadrada i cobert amb una teula. Aquest forat no s'ha pogut localitzar a la cara sud del mur, ja que quedaria sota un sector no excavat, però, com veurem, si s'ha identificat la canalització que hi anava associada.

Per sota d'aquest dipòsit es localitzava un nivell argilós de regularització del terreny (UE 1757) que cobria les argiles estèrils del subsòl. Malauradament aquesta estratigrafia que permet reconstruir l'evolució estructural de l'espai, no va proporcionar materials suficients per aconseguir una bona aproximació cronològica.

El fet que aquest aljub estès cobert per un únic paviment d'*opus signinum*, mentre que a l'extrem nord de la sala de premsat, se n'han detectat fins a cinc, per-

Figura 4.72: A23. Dipòsit que ocupava originalment l'extrem sud de l'espai i que va ser oblidat.

met especular que el *lacus* va seguir en funcionament durant bona part de l'existència del propi *torcularium*.

Pel que fa a les dimensions de l'aljub, es poden deduir de dos elements diferents. Ja hem comentat l'existència de tres columnes de pedra sorrenca. Al fons d'aquest darrer espai es va identificar un mur est-oest que, a més, es trobava immediatament a migdia de la porta-escala detectada al parament occidental (M-184) i definiria la longitud del dipòsit. Pel que fa a la seva amplada, seria la mateixa que la del propi àmbit 23, ja que el mur perimetral oest (d'*opus caementicium*) és actualment visible darrera una de les reparacions del parament M-184. Cal destacar que el sistema constructiu del dipòsit –amb un nucli intern d'*opus caementicium*– és idèntic al que s'usarà en el dipòsit A18/33.

En una fase tardana de l'ocupació, es va construir una petita estructura al voltant de la columna central (M-240), que es conservava en molt mal estat (M-206), pràcticament només una empremta de morter sobre el paviment de *signinum* amb una forma quadrangular. A prop d'aquest sector, se situava una segona empremta de forma circular. No en sabem la seva funció, si bé per la seva forma podria correspondre a una premsa de petites dimensions, de la que malauradament no en tenim proves suficients.

ÀMBIT 18

En la seva configuració final, l'àmbit A18 és un dipòsit de 4'8 m per 8 m (38'4 m²), i solament entre 25 i 30 cm. de profunditat, amb murs d'*opus caementicium* i amb un arrebossat interior d'*opus signinum* (P1120) que recobreix tant el sòl com els murs laterals (Fig. 4.70). Presenta una mitja canya a tota la superfície del paviment interior. El dipòsit mostra un graó al nord i un altre de més prim, a llevant. En aquesta banda, cal assenyalar l'existència d'una segona mitja canya que recolzaria contra el mur perimetral de tapial. Al costat de migdia el mur és doble, ja que s'aprecia un primer parament, d'una amplada similar al de la banda est, que va ser eixamplat en la darrera fase. Al centre d'aquest mur, hi havia una obertura, molt malmesa, per on els líquids anirien a parar a l'estructura M-145, a través d'una curta canalització, també en força mal estat de conservació. El paviment presenta un lleu desnivell nord-sud. Cap al nord i integrat en el paviment, hi ha una *tegula* invertida, potser una reparació del sòl o el punt on s'hi assentaria alguna estructura o màquina.

L'aljub es va trobar obliterat per un nivell de runa (UE 1107) i un paviment d'*opus signinum* (P1119) amb un *rudus* fet amb grans rierencs.

Durant la col·locació de la coberta del sector sud del jaciment es va realitzar un sondeig que afectava A18, A23 i A33. Aquesta excavació va posar al descobert alguns vestigis de les fases anteriors d'aquesta estructura. Per sota del sòl actualment visible (P1120), hi havia una preparació de pedres de dimensions mitjanes, posades verticals (*rudus*), assentades directament sobre un segon paviment (P1758). Aquest recolza també contra el mur M-147 i, per tant, és posterior a la subdivisió de l'espai. Aquest segon paviment també disposa d'un *rudus* potent que s'assenta directament sobre un tercer paviment d'*opus signinum* (P1759) molt més mal conservat que correspon, per cota, a la continuació del paviment d'A33 (P1454). Tot sembla indicar que inicialment ambdós espais configuraven un sol dipòsit. El mur perimetral per la banda sud (M-214) és unitari, però el mur M-147, talla el paviment, sense que quedi clar si és una estructura original o afegida. El fet que no es trobés cap traça de *signinum* a la cara oest del mur, fins i tot abans del seu eixamplament, fa pensar que és un afegit i que originalment els àmbits A18 i 33 configuraven un sol dipòsit. A la part excavada dins aquest espai, el paviment s'assenta al damunt d'una estructura (M-284) que ocupa gairebé tota l'amplada restant del sondeig.

ÀMBIT 33

Aljub situat immediatament a l'oest de l'àmbit A18, amb el qual probablement conformava inicialment una unitat (Fig. 4.73) i, de fet, els murs nord i sud (M-214 i M-215)

Figura 4.73: A33. Vista general des del nord-oest.

són unitaris respecte als que tanquen l'A18. Es tracta d'un gran *lacus* completament arrebossat amb *opus signinum* i amb mitges canyes a tot el seu perímetre, excepte a la banda est. Això es deu al fet que el mur d'aquesta banda (M-147) va ser eixamplat quan es va elevar la pavimentació del dipòsit A18. Quan es va realitzar aquesta modificació, l'espai que ens ocupa va deixar de funcionar com a dipòsit (el mur M-147 no presenta cap traça d'*opus signinum* al seu parament oest, emprant-se potser com a espai subsidiari. A la banda sud s'hi va practicar un forat de forma irregular per permetre la sortida de l'aigua. Aquest desguàs evacuava directament a l'interior de l'àmbit A32 (en un moment en que aquesta cambra ja hauria perdut la seva funció).

L'estança es va trobar completament reblerta per un potent nivell d'abandonament (UE 1397), amb important presència de *tegulae*, algunes pràcticament senceres, i grans pedres, entre elles algunes sorrenques, que procedirien de l'ensorrament parcial del mur de contenció que per l'oest tancava tota la zona (M-208).

Durant la col·locació de la coberta del sector sud del jaciment, es va realitzar un sondeig que afectava els A18, A23 i A33. Aquesta excavació va posar al descobert alguns elements de les fases anteriors d'aquesta estructura. Per sota del paviment de l'espai (P1454), s'identificaven dos paraments, un a l'oest (M-285) i l'altra

al nord (M-284), tot resseguint els murs M-243 i M-215 que defineixen el dipòsit. Els dos paraments configuren una estructura unitària, que en alguns sectors conserva un revestiment d'*opus signinum*, i en la part superior de la qual, s'hi marca un encaix. Es tracta d'una canalització que portava el most recollit en el *lacus* de l'A23 cap a la *cella uinaria*. Quan al s.II es construirà el dipòsit A18/33, aquesta canalització serà substituïda per una de molt similar construïda al sud del nou dipòsit (M-206/244)

La resta de l'espai estava ocupada per un rebliment argilós (UE 1760) que cobria un nivell de circulació de terra piconada (P1761). Dins aquest nivell cal ressenyar la troballa de dos blocs de pedra sorrenca a la banda est del sondeig. Aquestes semblaven continuar cap a l'est fora de la zona excavada.

Aquest nivell s'assentava directament sobre les argiles del subsòl (UE 1762). Retallant aquestes argiles hi havia un forat de planta circular que es ficava sota el mur M-285 (UE 1763). Es tractava del retall d'una sitja o, més probablement, per col·locar un *dolium*. Per la troballa d'alguns fragments de paret de dolia ens inclinem per la segona opció, tot i que cap peça era *in situ*.

ÀMBIT 32

Cambra situada a l'extrem immediatament a migdia de l'àmbit 33 (Fig. 4.74). De 2'70 m per 3'70 m (9'99 m²), constructivament la cambra es va bastir contra l'estructura M-182-206, una canalització que recollia el most del dipòsit A18 i el reconduïa en direcció a migdia, cap a una hipotètica *cella uinaria* que es trobaria fora de la zona d'excavació. Aquesta canalització (Fig. 4.75) circula a mitja alçada, elevada respecte al nivell de circulació, raó per la qual es va haver d'assentar al damunt d'un potent mur que dobla les estructures pre-

Figura 4.74: A32. Vista general des del nord. A l'esquerra els dos retalls on anaven encaixats sengles dolis d'època republicana.

Figura 4.75: A32. Canal de recollida del most (M-216).

existents. Amb un revestiment intern d'*opus signinum* no hi ha cap indici de que anés coberta (i de fet l'*opus signinum* recobreix la part superior de la canal i fins i tot part del seu exterior. No es conserva el punt d'origen de la canal ja que va ser tallada en el seu extrem nord-est, per construir un desguàs, de factura barroera, quan els A18 i A33 es varen subdividir en dos dipòsits diferenciats. Tot i això, el seu origen sembla situar-se immediatament al sud d'A18. De fet, l'estructura M-145 formava part d'una reforma que implicaria l'obliteració de l'esmentada canalització.

Els murs est i sud són d'*opus mixtum*, amb paraments on es combinen les filades de pedra amb d'altres de *tegulae*, lligades amb morter. El mur occidental és, en realitat, un llarg parament que tanca tot el sector, de nord a sud, construït amb un basament de pedres, algunes de grans dimensions, treballades exteriorment i lligades amb fang, mentre que la part superior presenta blocs de dimensions menors i emprant morter de calç com aglutinant.

Pel que fa a la banda nord, s'aprecien dos paraments diferents. Un d'ells (M-177) de pedra i morter, amb presència de fragments de *tegulae* devia presentar un alçat de tàpia. L'altra (M-214) constitueix en realitat el tancament de migdia de l'estructura formada per A18 i A33 construït enterament en *opus caementicium*.

El paviment de la sala era de terra piconada (UE 1426), sobre el qual es va recuperar una capa de cendres i que es data a finals del segle II. Al nord de la cambra se situa una estructura (M-247) orientada d'est a oest, i de pedres i morter. No queda clara la seva funcionalitat ja que apareix deslligada de qualsevol altra estructura o mur.

Per sota del nivell de circulació es varen identificar dos retalls circulars destinats originalment a encabir-hi sengles *dolia* (UUEE 1429 i 1431). Aquests retalls, que es fiquen per sota del mur oest de la cambra estaven farcits amb abundants fragments de *tegulae* i de *dolia*. Aquests *dolia* corresponen a la fase republicana de la vil·la i varen ser obliteratedes a la primera meitat del segle I (UUEE 1428 i 1432), mentre que la cambra no es va construir fins ben entrat el segle II.

ÀMBIT 36

Espai rectangular, orientat d'est a oest, situat immediatament al nord de l'àrea de premsat (A23). Originalment era un espai comunicat directament amb A37, ja que el mur M-230 és un parament afegit a estructures preexistents i el mur original (M-184) girava cap a l'oest (M-231 i M-232) configurant una distribució diferent de l'espai.

Es tracta d'una zona de servei que ha patit diverses reformes que afectaren tant les seves dimensions com la seva funcionalitat i en la qual s'assentaven els contrapesos de la premsa. El límit de migdia correspon, en realitat, a l'extrem nord d'A23 i en ell s'hi aprecien restes de dos murs diferents (M-229 i M-238). A més, també s'hi varen identificar petits trams d'un arrebossat de *signinum* que denoten que en un moment determinat, almenys la part superior de l'estructura A23 acabava amb un simple remolinat sense l'existència d'un mur pròpiament dit (probablement un graó).

A l'angle sud-oest de la cambra se situa una estructura quadrangular, delimitada amb morter, en pèssim estat de conservació, les restes d'una petita escala que comunicaria amb l'A23. Un mur de pedra lligada amb fang (M-231-232) travessava pel centre, d'est a oest, l'espai. Aquest mur va ser tallat per la construcció d'una gran fossa que ocupa tota la zona central de la cambra. Aquest retall devia funcionar durant un temps com a fossa dels contrapesos de la premsa (Fig. 4.76). La seva obliteració al segle III (UUEE 1510, 1512, 1518, 1520, 1522, 1567, 1568, 1573, 1578, 1579) devia comportar l'extracció dels contrapesos, substituïts per uns de nous, ja que el *torcularium* va seguir en funcionament en època baix-imperial. La fossa presenta una profunditat general de 1'40 m, excepte a l'extrem de llevant on un segon retall (UE 1598) aprofundeix fins a 2'20 m de profunditat. Aquest retall mostra un nivell de pedres que servia de base i solera (UE 1587). Els dos retalls es varen obliteratedes –aparentment– en el mateix moment, durant la primera meitat del segle III avançat.

Figura 4.76: A36. Vista general de la fossa de maniobra.

Això podria implicar que, en realitat, es tractaria d'un retall únic i que les diferències de profunditat tindrien relació directa amb la tipologia de les premses.

En tot cas, l'obliteració d'aquesta *fossae* es va produir abans de la construcció del dipòsit de la banda nord-oest (àmbit A44).

Finalment, i associat a la construcció del mur M-230, a l'angle nord est de l'espai, es va localitzar un petit fragment de paviment d'*opus signinum*, de factura força barroera, úniques traces de la pavimentació d'aquest sector.

ÀMBIT 44

Petit dipòsit situat al nord-oest de l'àmbit A36, construït contra el mur de tancament de la vil·la (Fig. 4.77).

Figura 4.77: A44. Vista general del dipòsit des del nord.

De 3'25 m per 2 m (6'5 m²), es tracta d'una estructura d'època baix-imperial, construïda quan la fossa de l'àmbit A36 ja era reblerta i el nivell de circulació general del sector s'havia elevat. El dipòsit presenta un graó interior

a la banda de migdia que constitueix l'element més mal conservat del conjunt ja que ha perdut bona part del revestiment d'*opus signinum*. A la resta de l'espai, així com als murs perimetrals sí que es conserva aquest recobriment a més de la mitja canya que delimita no solament el fons del dipòsit sinó també els seus angles verticals. A la part inferior del costat est, s'aprecia un forat de desguàs, sense que es conservi cap traça de canalització a l'espai veí (A47).

ÀMBIT 47

Espai de planta quadrangular, de 7'5 m per 4'1 m (30'75 m²), situat al nord de l'àmbit 36 (Fig. 4.78). Es tracta d'un espai en el que afloren elements i estructures pertanyents a diverses fases. Així, els murs M-230 i M-267, dos paraments d'*opus caementicium* que tanquen l'espai per l'est i el nord, pertanyen a l'estructu-

Figura 4.78: A47. Vista general des del sud.

ració alt-imperial de l'espai al que s'afegiria en època baix-imperial la construcció del dipòsit A44, que se situa a ponent. Per contra, al centre de l'estança es conserven tot un seguit de murs (M-269 i M-272) que són tallats i coberts pels que acabem de descriure. Aquestes estructures, a més, són construïdes amb pedres lligades amb fang, tot i que en el cas del mur M-272 s'aprecia –en aquest espai i molt més en l'àmbit A51 (on aquest mur es prolonga)– com al damunt s'hi va construir una nova estructura lligada amb morter. A l'A47 aquest nou mur solament s'aprecia per la presència de restes de morter a la part superior de la paret conservada, mentre que a l'A51 aquest nou alçat mostrava una filada de potència. En aquell espai s'aprecia com el parament lligat amb fang no és el fonament sinó una estructura anterior, ja que la superposició dels dos murs no és regular (el mur inferior és més estret que el de morter).

A la banda nord-oest es conserva una solera que es perd per sota del dipòsit A44. A la zona central també es conserva una segona solera de *tegulae*, mentre que a la banda sud hi ha traces molt malmeses d'un paviment d'*opus signinum* de molt mala qualitat, sense *rudus*.

Pel que fa a l'estratigrafia, excepte les capes superiors amb materials de finals del segle IV (UE 1678), la majoria de nivells es daten en època republicana i alt-imperial, marcant un canvi de cota molt important respecte a les restes de l'edifici de la banda est i confirmant que els paraments M-292 i M-184, actuaven com a murs de contenció de diferents terrasses, fet que potser explicaria les seves diferències morfològiques respecte a la resta de paraments ja que es tracta de dos murs fets amb blocs de sorrenca. Pel que fa a la resta de l'estratigrafia, el més destacable és l'aparició d'un sòl molt malmès. A la zona sud es conservava part del paviment, un *opus signinum* (P1702) construït sense cap mena de *rudus*, mentre que a la banda nord es conservava un nivell compacte de terres cremades, rogenques (UE 1682), cobrint algunes de les estructures (solera M-270 i murs M-269 i M-272) i que hauria format part del mateix nivell de circulació. Aquest estrat sembla que es dataria a finals del segle II, moment de la gran reforma de la vil·la.

Cal remarcar que el paviment no es conservava a la banda oest. En aquest sector es va trobar una solera de *tegulae* (UE 1745) que tot i associar-se amb nivells del segle I, conformaria la base d'una cubeta o fogó enterrat al subsòl i per tant correspondria a una fase més tardana. Se'n conserva només la base.

Els nivells més clarament associats als murs M-269 i 272 es daten en època augustal i republicana (UE 1845), mentre que els situats immediatament per sota del paviment P1702 es datarien a mitjans del segle I (UUEE 1700, 1704, 1729).

Al centre de l'espai s'han localitzat diversos retalls (UUEE 1696, 1697, 1707), alguns farcits amb cendres (UE 1705/1707) que denoten el caire productiu o de serveis d'aquest sector.

ÀMBIT 51

Espai situat a l'angle nord-oest de l'àrea de treball (Fig. 4.79). No definit del tot, ja que l'angle nord-oest se situa fora de l'espai excavat. La part excavada mesura 7'2 m per 2'9 m (20'88 m²).

L'estructuració final dibuixa una cambra de planta rectangular amb murs de pedra lligada amb morter. A l'interior, es conservava part d'un paviment de morter (P1826), que apareixia a l'angle sud-oest de l'espai i que presentava una acusada inclinació en direcció nord-est que podria ser deguda a un enfonsament del terreny,

Figura 4.79: A51. Vista general des de l'oest. En primer pla el paviment P1828 i al fons l'estructura M-301, anterior a la conformació de la cambra.

però no es detecta cap marca al mur oest que indiqui la suposada horitzontal original. A la part conservada del paviment hi ha un forat de pal (UE 1868).

La cambra apareix dividida en dos espais per un mur orientat nord sud (M-272B) que té dues fases. La part superior està formada per pedres lligades amb morter i corresponen a la darrera estructuració de l'espai, mentre que la part inferior (lligada amb fang) és d'una fase anterior, en la qual els actuals murs perimetrals no existien i que cal relacionar amb les estructures localitzades als àmbits A47 i A37B (de fet, el mur M-272B, és la prolongació nord el mur M-270, i el mur M-267 el cobreix). A l'est d'aquest mur es conservava un paviment de lloses (P1831) que ocupava (o es conservava) a la meitat sud de l'espai. Al costat d'aquest paviment –en un sector on aquest no existia o no es conservava– va aparèixer l'angle nord-oest de l'estructura M-301 parcialment cobert per un sòl *opus signinum* (P1847) (Fig. 4.80).

Figura 4.80. Vista de l'estructura M-301 des del nord-oest.

Pel que fa a l'estratigrafia, el més destacable de la cambra és la manca de materials d'època baix-imperial. Això pot ser degut a la distribució esglaonada de la vil·la que ha provocat l'eliminació de les fases baix-imperials de la cambra. A la part inferior es conserven alguns estrats que es daten de finals d'època republicana o ja en el principat d'August (UUEE 1834, 1839, 1975). Amb aquests nivells s'associaria probablement la part superior del mur M-272B. El fet que l'enllosat UE 1831 no cobreixi l'estructura M-301 fa pensar que ambdós elements funcionaven conjuntament almenys durant un temps. Per sota de l'enllosat s'ha recuperat un estrat (UUEE 1846, 1972) que dataria la seva col·locació a mitjans del segle I. Dins A37B, el nivell UE 1880, datat a la segona meitat del segle I, entrega contra l'estructura que se situa en un horitzó cronològic similar.

Pel que fa a A51, hi ha alguns estrats que semblen assenyalar que a la segona meitat del segle I el nivell de circulació es va elevar de forma important (UE 1832). Potser en aquest moment caldria situar la col·locació del paviment UE 1826.

L'EXTREM NORD (FIG. 4.81, SECC.15)

Aquest sector es va començar a excavar durant la campanya de l'any 2017 i el seu estat d'estudi provoca que, en bona mesura, quedi fora del present estudi, ja que els resultats són parcials i, encara, provisionals. Tot i això volem fer esment a alguns vestigis que ajuden a la comprensió del conjunt. En aquest espai finalitza l'edifici residencial iniciant-se una zona aparentment oberta, on comencen a insinuar-se tot un seguit d'estructures que es distribueixen de forma més dispersa. Així, a l'extrem nord dels àmbits 37B i A51, hi comencen a aflorar alguns murs que responen a una distribució espacial que trenca les grans línies estructurals que es poden resseguir tant a l'edifici residencial com al propi sector del *torcularium*. Pel que fa a la zona situada al nord de l'edifici residencial cal ressaltar alguns elements.

ÀMBIT 50

Caixa d'escapes situada dins A53, recolzada contra el mur occidental de l'A43 (M-197) (Fig. 4.82) Delimitat pels murs M-286 i M-287, disposa d'una graonada (M-288) de la qual es conserven quatre graons de 16 cm d'amplada. Els murs perimetrals estan formats per pedres irregulars disposades de forma poc acurada i relligades amb morter. No queda clar si hi manca la plataforma superior o podria disposar d'un parell de graons més.

L'escala va ser construïda en època baix-imperial (paral·lelament o posteriorment al mur M-197) i servia per salvar els desnivells generats per l'elevació del nivell de la zona oest de la vil·la.

Figura 4.81. Planta general extrem nord.

Per sota d'aquesta estructura, se n'ha identificat una d'anterior, una canalització, orientada d'oest a est, amb parets de fragments de rajol lligats amb morter i sòl de *tegulae* (M-321) (Fig. 4.83). No es conservava la coberta. La canalització sembla iniciar-se a l'angle nord-est del *caldarium* dels banys, on el mur presenta un encaix semicircular, que podria correspondre al baixant de l'aigua del sostre. Cap indici fa pensar que recollís l'aigua de la banyera de les termes. Curiosament no sembla correspondre's amb cap de les que es varen identificar dins l'A43, que porten orientacions diferents, tot i que segurament havia de desguassar en la més occidental d'aquelles.

Figura 4.83: A50. Detall de la canal obliterada per l'escala (M-321).

ÀMBIT 53

Situat a l'extrem nord-oest de l'espai excavat amb límits encara per definir, excepte per migdia on A52 i el mur

M-290 en defineixen el límit, per l'oest el mur M-320, i per l'est –parcialment– el M-197 (Fig. 4.84). A l'angle sud-est, hi havia la caixa d'escala A50. Es tracta d'un espai obert que ocupa tot el frontal situat al nord dels àmbits A51, A37B i A52. L'espai s'estén en direcció est (davant l'A43) on es va diferenciar com a A55. Els nivells superiors (UUEE 1966,1967, 1969 i 1970, 1993,1996, 2017, 2028, 2029 i 2032) corresponen a nivells de rebliment disposats en el moment d'abandonament de tot el sector. Aquests nivells cobreixen dos paviments diferents. Així, mentre la zona sud estava pavimentada amb un sòl de morter (UE 1979) i una reparació (UE 1978), corresponents als paviments ja identificats dins l'A37B i dels quals en són una continuació, la zona nord estava pavimentada amb un sòl de lloses fetes amb pedres planes de diferents dimensions i formes, destacant-ne dues de grans dimensions, que apareixen, a més, lleument elevades de la resta. L'element que separa ambdues pavimentacions està format per tres forats

Figura 4.84: A55. Vista de l'espai, amb el mur de planta corba (M-314) que indica el camí que portava cap a l'escala en època baiximperial.

de planta circular (UUEE 2009, 2011 i 2019), que, tot i no conservar-ne al seu interior cap traça, semblen correspondre a encaixos per *dolia* que devien ser extrets en el moment d'elevat-se el nivell de circulació del sector.

Dins aquest mateix espai s'han localitzat diferents canalitzacions. A la ja descrita a A50, situada a l'angle sud-est, cal afegir-n'hi una en direcció nord-sud que prolonga en aquesta direcció la canalització localitzada dins A37B i que té el seu punt d'origen en l'estructura M-301. La seva inclinació és sud-nord.

Una segona canalització, molt malmesa, s'ha identificat a l'extrem oest de l'espai. Orientada de nord-oest a sud-est i amb inclinació cap a migdia, es conserva de forma irregular, sense coberta, amb parets de rajols i morter i sòl de *tegulae*. No sembla correspondre a una derivació de la que acabem de descriure, ja que, tot i que ambdues es creuen, la que ens ocupa se situaria a una cota més alta i ha desaparegut completament en el punt teòric d'unió.

Una tercera canalització, situada cap a l'est, és d'estructura molt més simple. Construïda amb *imbrices*, es conserva de força parcial i podria haver recollit l'aigua del sostre en substitució de la ubicada dins A50.

ÀMBIT 55

Espai obert situat al nord d'A43, fora de l'edifici residencial i que no és altra cosa que la prolongació cap a l'est del gran pati A55. El límit de llevant és el més clar, format pel mur M-308 (Fig. 4.85).

Aquest és un sector del qual no se n'ha finalitzat l'excavació i del qual no es coneixen els límits, i que cal valorar com a part del gran pati on també s'inclou A53. Per sota dels nivells d'abandonament del sector (UUEE 1935, 1937), una estructura de pedres travessava de sud-oest a nord-est l'espai, marcant una orientació corba (M-314), separant dos espais. Més que un mur, –ja que de l'estructura solament se'n conserva una filada de rierencs i pedres disposades de forma molt irregular– sembla un element de contenció i límit que aparentment marca el camí cap a l'escala A50. Al sud d'aquest element s'ha identificat una estructura formada per dues *tegulae* disposades planes assentades sobre d'altres peces similars disposades verticalment (M-315). Configura una caixa quadrangular farcida de sorres molt netes i de funció poc clara.

A la part inferior del sector est de la cambra, s'ha localitzat la continuació de les clavegueres identificades dins l'àmbit A43. En aquest espai les dues canalitzacions es fusionen en una sola (M-319), que ressegueix en direcció nord el mur M-308 (tot i que a l'extrem de tramuntana la claveguera circula a una cota força per sota de la cota inferior del mur). La canalització conserva en aquest sector la coberta, formada per rajoles (dins

Figura 4.85: A54. Vista general des de l'est.

l'A43, mentre que la canalització M-313 era tapada amb rajoles; les úniques peces conservades de la canalització M-259 eren lloses de pedra.

A la part baixa del mur M-308, es constata que aquest constitueix la prolongació nord del mur M-256 i la solera M-262, dins aquest espai. Aquests murs van relacionats amb el mur M-311 i la façana nord de l'edifici residencial en època alt-imperial.

A tocar l'ampliació en direcció nord del parament M-308 es conserva un petit fragment d'un paviment d'*opus signinum*, la cota del qual és la mateixa que la del teòric llindar de la porta condemnada del mur M-309 (situat al sud).

Un retall sud-oest nord-est sembla separar l'espai en dos sectors.

ÀMBIT 54

Espai situat a l'angle nord-est del sector excavat, al nord de l'A45 i a l'est del mur M-308. Els límits de tramuntana i llevant encara no s'han assolit, però cal ressenyar que a la banda est hi ha un gran retall realitzat a finals del segle XX que ha malmès quasi tota l'estratigrafia.

En època baix-imperial aquest sector sembla formar part d'un espai obert situat més enllà de la façana nord de l'edifici residencial. En fases anteriors, la banda sud estava integrada dins l'A45, constituint el mur M-311 la façana nord de l'edifici senyorial.

L'ampliació dels treballs ha permès determinar que els murs M-309 i 257 configurarien la façana nord de l'edifici, com a mínim en època baix-imperial. Tot i això, els treballs de l'any 2017 varen permetre identificar un mur (M-308) que s'endinsava en direcció nord, separant dos espais (A54 i A55) dels quals ara per ara no disposem de cap altra límit que els permeti definir. Una de les possibilitats és que aquest mur actués en època baix-imperial com a mur de contenció i que separés dues terrasses dins el complex. La construcció del mur

M-308 no seria altra cosa que la prolongació de la terrassa alta, allargassant els murs M-197 i M-309, que en aquest sector s'avançaria, aprofitant la finalització del propi edifici. Ara bé, aquesta explicació serveix per interpretar la part alta del mur i la seva prolongació en direcció nord, però la part baixa a l'extrem sud, fins l'alçada del mur M-311 (orientat d'oest a est), correspon a una estructuració anterior. En aquestes primeres fases, el límit nord de l'edifici estava constituït pel parament M-311 i la part baixa del mur M-308 seria en realitat la prolongació del mur M-256/262.

L'excavació d'aquest espai va permetre comprovar com el gran forat d'època contemporània es va estenent i guanyant espai, de tal manera que malmet la part oriental de l'espai. Tot i això, l'exploració de la part occidental va posar al descobert un potent enderroc, amb abundant presència de rierencs i morter (UUEE 1929 i 1930). Sota l'enderroc es va recuperar un mur (M-311) que constituïa el límit de la cambra amb la qual inicialment s'associava el paviment de mosaic P-1629, del qual se'n conservava un tram a migdia d'aquest espai (els límits originals d'aquesta estança serien els murs M-255, M-255B, M-256C, M-311 i la teòrica prolongació del mur M-164 com a façana est). El mur septentrional (M-311) està construït amb pedres allargassades lligades amb fang (idèntiques a les del parament M-256C) i a la banda oest es conservaven restes d'un arrebossat de morter, assentat damunt del propi paviment de mosaic. Murs molt similars a aquest es varen identificar a l'extrem de migdia de la vil·la, pertanyents sempre a la fase republicana de l'edifici. En tots aquells casos, els murs

havien estat afaitats a nivell de circulació i aprofitats com a fonament de paraments d'*opus caementicium*. En aquest sector la diferència ve marcada pel fet que el paviment de mosaic es recolza directament contra aquest mur, que conserva una filada per damunt de la cota de circulació.

Aquest mur va ser tallat per la construcció del mur M-256, que sembla que el cobriria. Posteriorment, amb la construcció del mur M-257, que constitueix una rectificació de la façana original de l'edifici, el mur va ser afaitat. Al nord d'aquesta estructura només es va recuperar un nivell de circulació de terra piconada (UE 1932), sota un potent nivell d'enderroc.

ELS ELEMENTS POSTERIORS (FIG. 4.86)

ÀMBIT 21

A l'extrem sud del sector excavat s'han localitzat un conjunt d'estances que pertanyen a una ocupació tardana, posterior a l'abandonament de la vil·la. Es tracta d'un conjunt de cambres (4) construïdes al damunt de nivells d'enderroc dins els espais A17 i A22-12-20. Els murs són bastits amb pedres lligades amb fang. La majoria de peces emprades són peces aprofitades de l'edifici de la vil·la i al costat de pedres amb traces de morter, hi trobem algun gran bloc de sorrenca.

Configurat per tres espais diferenciats (A21a, 21b i 21c), dos dels quals configuren estances quadrangulares i l'altre un espai de límits indefinits (Fig. 4.21).

Figura 4.86. Planta de les estructures tarδοantigues de la banda sud de la vil·la.

Pel que fa a la datació, aquests espais varen ser construïts al damunt de potents nivells d'abandonament de la vil·la. Cal destacar el nivell UE 1388 que va proporcionar materials del segle VIII o inicis del IX.

L'àmbit 21a presenta unes dimensions de 3'80 m per 3'20m (12'16 m²) i està delimitat pels murs M-160 a l'est, M-132, al nord, M-209, a l'oest, i M-212, al sud.

L'àmbit 21b se situa a ponent de l'anterior i presenta unes dimensions una mica més grans (4'15 m per 3,15 m, 13'07 m²) Comparteix amb la sala anterior el mur est (M209), mentre que està definit pels murs M-213, al nord, M-210, a l'oest, i no conservava el límit meridional.

A l'interior hi havia un potent nivell d'enderroc que ocupava tota la cambra. No s'aprecia el límit de migdia, que podria situar-se fora de la zona excavada. La cambra es va construir parcialment al damunt de l'enderroc de forma que algunes de les seves pedres s'inserien a l'interior del parament dels murs perimetrals..

Del tercer espai (A21c), situat a l'extrem de ponent, solament se'n coneix un mur (M-211), orientat d'est a oest. El més destacable d'aquest espai són la gran quantitat

de fragments d'escòria de ferro recuperats a l'entorn del mur. Malauradament no es va recuperar cap estructura o indici que indiqués que no es tractava d'un abocament de material procedent d'un altra sector no identificat. D'existir algun forn en aquest entorn, se situaria fora de la zona excavada.

Una quarta estança es va poder identificar a la banda de llevant, sense connexió directa amb les que acabem de descriure. A l'àmbit 12 es varen identificar un mur nord sud (M-115) i un altre est oest (M-114) que semblaven definir un espai del que, en tot cas, no es conservaven els límits nord i est. Com succeïa als àmbits A21a i A21b, els paraments eren bastits amb pedres aprofitades lligades amb fang i es varen construir al damunt d'un potent nivell d'enderroc.

En tots els casos, la superficialitat de les restes va impedir la localització dels nivells de circulació.

El sector situat entre l'àmbit A21a i A12 podria correspondre a un espai obert. En ell s'hi varen localitzar dos grans forats (UUEE 1158 i 1160) reblerts amb material de rebuig (fauna i materials constructius).

Figura 4.87. Vista general de les estructures tardoantigues del sector sud.

5. LES TÈCNIQUES CONSTRUCTIVES

Ana Costa Lluís Palahí

No deixa de ser aparentment contradictori que una de les dificultats a l'hora de poder reconstruir i interpretar l'evolució de la vil·la provingui precisament del bon estat de conservació d'algunes de les seves estructures, especialment dels paviments. Per poder conservar-los, les excavacions arqueològiques no han aprofundit per sota de determinats sòls i, per tant, resulta més complicat reconstruir i/o datar amb precisió la distribució de les fases més antigues.

A aquesta complicació cal afegir-hi, també, les dificultats a l'hora d'analitzar i datar algunes de les estructures excavades durant els treballs desenvolupats entre els anys 1970 i 1972. En aquelles excavacions, de gran mèrit, però orientades, sobretot –almenys inicialment–, a recuperar els diferents paviment d'*opus tessellatum*, l'estratigrafia utilitzada va ser molt simple i, en alguns moments, incompleta. Per aquesta raó, algunes de les estructures dels espais llavors excavats, es poden datar fent servir exclusivament arguments estilístics, constructius o per les seves relacions estructurals amb d'altres de propers. És per aquesta raó que l'anàlisi de factors com les diferents tècniques constructives emprades, es converteixi en una peça d'importància cabdal de cara a la interpretació conjunta de l'edifici.

Una tercera dificultat no menyspreable és la pròpia existència de les afectacions modernes que van propiciar la descoberta del jaciment. Aquestes fonamentacions mossegaren, sobretot, l'extrem oriental de l'edifici, concretament, la zona del pati, el porticat de la façana i les estances situades als ambulacres laterals de l'esmentat porticat. En alguns punts, les fonamentacions destruïren completament l'estratigrafia mentre que en altres sectors, la reduïren de forma important.

Per totes aquestes raons, les relacions estructurals i les diverses tècniques constructives emprades en la construcció i transformació de l'edifici esdevenen una font d'informació molt valuosa per poder establir les diferents reformes realitzades a l'edifici i que complementen les aportades per l'estratigrafia, especialment en aquells espais que ja es van excavar als anys setanta del segle XX i en aquells on els materials recuperats són insuficients o poc clars.

MURS

Com a norma general hi ha tot un seguit de trets definidors que permeten, *a priori*, individualitzar cronològicament algunes de les estructures. Així, per norma general, els murs que haurien format part de l'edifici d'època republicana, mostren unes característiques similars. Es tracta de paraments de pedres granítiques, treballades exteriorment, disposades en filades i lligades amb fang. En alguns dels murs de la part residencial es conserven encara indicis d'un revestiment exterior de morter de calç de color blanc (Fig. 5.1). En la reforma augustal, molts d'aquests murs varen ser aprofitats com a fonamentació de les noves estructures. Aquesta circumstància va provocar que inicialment tendíssim a considerar que, en aquells espais on es localitzaven murs amb aquestes característiques, normalment afaitats a l'alçada dels nivells de circulació establerts a partir d'època augustal, els identifiquéssim com a pertanyents a la fase republicana de la vil·la. Aquesta circumstància es va poder constatar clarament en diverses parets dels àmbits de l'extrem de migdia de l'edifici, especialment dins els àmbits A1 i A5, amb murs com els M-110, M-121 o M-170.

97

Figura 5.1. Mur d'època republicana a la banda sud de l'A5, reaprofitat com a fonamentació de l'estructuració augustal.

Amb el creixement de l'àrea excavada, s'ha pogut detectar que en alguns casos puntuals aquesta successió no pot ser aplicada de forma automàtica. Així, per exemple, quan en època augustal es va remodelar l'àmbit A27, probablement fent-lo més curt que en la fase precedent, el nou mur d'*opus caementicium* que el tancava pel nord (M-198), fou bastir assentant-lo sobre una filada de pedres aprofitades, lligades amb fang. Aquesta petita fonamentació es disposava parcialment sobre un mur precedent (M-292) que tancava per l'oest la sala republicana, però que es prolongava més enllà en direcció nord.

Solament en una altra fase trobem estructures construïdes de forma general tot emprant fang com aglutinant, i és en un conjunt d'àmbits d'època alt-medieval, molt posteriors a l'abandonament de la vil·la i en un context històric completament diferent. En aquest cas, es tracta de paraments molt més barroers, bastits tot aprofitant materials provinents de l'enderroc de l'edifici, en els quals es combinen blocs ben escairats amb pedres irregulars i fragments de *tegulae*.

A partir d'època augustal, la tècnica constructiva emprada per alçar els diferents murs i estructures, canvià radicalment imposant-se la utilització del morter com a aglutinant. La majoria dels nous murs es bastiren tot emprant encofrats, els taulons dels quals resulten clarament visibles en paraments com els murs M-181 i M-198 de l'àmbit A27 (Fig. 5.2). Aquesta tècnica es continuà emprant en fases posteriors, tant en el sector residencial com en els espais industrials, com succeeix en la construcció del dipòsit A18/33. La majoria de murs obrats amb aquesta tècnica –almenys a partir del segle II, moment pel qual disposem d'una major quantitat de paraments ben conservats–, presentaven un doble alçat. La part baixa, fins aproximadament un metre i mig d'alçada, es construïa en *opus caementicium* o *opus incertum* i, tot sovint, es rematava amb una capa de *tegulae* disposades invertides, creant una base planera

Figura 5.2. Mur augustal construït amb encofrat (M-198).

i regular sobre la qual s'assentava un nou parament de tàpia. En alguns casos puntuals es varen practicar tot un seguit d'encaixos a la part superior del sòcol de morter per tal de poder-hi encastar les bigues que servien per relligar i donar major solidesa a l'alçat de tàpia. Així succeeix per exemple al mur M-252 de l'àmbit A41.

Les fonamentacions de tots aquests murs, quan no s'assenten al damunt de murs d'època republicana, solen ser fetes practicant rases al subsòl que són omplertes a sac, el que proporciona a aquests paraments un aspecte molt irregular, característica d'aquesta mena de construccions. Una excepció seria el mur ja esmentat situat al nord d'A27 (M-198), i, probablement el mur M-307 (A37) on es va col·locar una filada de blocs de pedra lligats amb fang per regularitzar el terreny i poder assentar l'encofrat. En el cas de l'A27 la tècnica triada té a veure amb la construcció del propi encofrat, que es va fer de forma unitària pels quatre murs. Atès que els altres tres s'assentaven sobre murs precedents l'encofrat de la banda nord es va col·locar a l'alçada del nou paviment de la sala, i atès que, probablement, era més complicat fer una rasa solament en aquest espai, es va optar per construir un muret de pedres per regularitzar el terreny. De fet, les pedres emprades podrien provenir del desmuntatge de l'alçat dels murs veïns.

Solament en alguns casos concrets els murs presentaven tot el seu alçat en *opus caementicium*, sobretot a les façanes principals i en aquells paraments que actuaven com a murs de contenció, separant les diverses terrasses del complex i que, per tant, havien de suportar una major pressió lateral. Aquest fet es pot apreciar clarament a la façana occidental de l'edifici. Quan es va decidir elevar el nivell de circulació de la zona industrial situada a ponent, es varen haver de reforçar els murs de l'edifici residencial d'aquell sector, ja fos doblant els murs existents o remodelant el seu alçat, substituint els paraments de tàpia per altres de pedra i morter.

El cas més extrem d'utilització massiva de l'*opus caementicium* el trobem, però, en instal·lacions de caire productiu. Així succeeix al *praefurnium* (A24) de la sala absidal que presenta tant l'alçat com la coberta en volta, enterament en *opus caementicium*, barrejant-hi rajols només a la façana nord on s'obria la porta d'accés. També en *opus caementicium* i encofrat es varen bastir els dipòsits del *torcularium*. En aquest cas, però, la seva interpretació resulta una mica més complexa. Tot el sector ocupat per l'àrea de premsat era clos exteriorment per la banda est i, inicialment, també per la banda nord, per un llarg parament de blocs de pedra sorrenca, de dimensions mitjanes i grans lligades amb no massa morter, un parament que no té cap altra paral·lel dins la zona excavada de la vil·la, excepte, potser, el mur M-292, situat uns metres més cap a l'est i que hauria actuat de mur de contenció i terraplenament. Cal ressaltar com aquest parament fou emprat d'en-

cofrat o de folre de les estructures de les premses i del dipòsit que inicialment ocupava el seu extrem meridional. En canvi, el dipòsit A18/33 –cronològicament posterior– s’assentava sobre un basament de pedres i morter, però pel seu alçat es va fer servir un mur d’*opus caementicium* lliscat. En el moment de l’excavació es va poder distingir el que, en aquell moment, es va interpretar com la rasa de fonamentació, a la banda est (Fig. 5.3). Un cop acabada l’excavació, es va apreciar que no podia ser-ho, ja que els seus nivells exteriors eren posteriors al moment de construcció del dipòsit, i, a més, un paviment de morter localitzat a la zona “entregava” contra la rasa, conservant-se fins i tot una petita rebava que indicava com el morter es va abocar contra una estructura preexistent en aquell espai. Amb aquestes dades, vam interpretar l’existència d’alguna

Figura 5.3. A17, en negatiu l'espai ocupat per un mur d'argila que folrava el dipòsit A18.

estructura que envoltava el dipòsit, contra el qual es varen col·locar els diferents nivells i que posteriorment es va espoliar (de fet, atesa la regularitat de la rasa, vam pensar que aquesta estructura havia de ser de fusta, ja que l'extracció de blocs de pedra hauria deixat un retall més gran i irregular. L'excavació de la banda meridional del dipòsit va aportar noves dades. Tot allò afegit al dipòsit o que s'hi relacionava, com el petit aljub M-145

o la canalització que recollia el most, no recolzaven directament contra el mur de morter del contenidor sinó que se'n separaven quasi mig metre. En el cas de la canalització que recollia el most i el conduïa en direcció a migdia, es tractava clarament d'una obra coetània al propi dipòsit, i per tant havia d'existir quelcom entre les dues estructures. Es va poder comprovar com, entre la canal i el dipòsit, existia un nivell d'argiles compactades, sense cap arrebossat exterior. L'única conclusió que es pot extreure d'aquestes dades és que el dipòsit presentava exteriorment un parament d'argiles compactades o tàpia, contra el qual es varen anar recolzant les noves estructures i que aquest parament formava part de la concepció original i es va mantenir fins al segle IV, moment en el qual es va elevar el nivell de circulació de la zona.

Com a curiositat constructiva, cal assenyalar el mur que tanca per migdia el pati A11 (M-104). La part oriental presenta un aspecte característic de la utilització de l'encofrat, amb indicis, al mur, dels taulons, mentre que la resta del parament és bastit amb un *opus mixtum* en el qual s'alternen diverses filades de petits rierencs amb d'altres de fragments de *tegulae*, a més d'una gran abundància de forats quadrangulars, corresponents als encaixos de la bastida de construcció (Fig. 5.4). El més sorprenent del mur, però, és la seva escassa amplada (0'35 m) que descarta el seu ús com a mur de contenció i que indica que actuava com a límit o rerefons del pati.

Pel que fa a l'aparició de forats als paraments de morter, cal assenyalar també la presència, aquí i allà, de files de forats que, en primera instància, es podrien interpretar com a orificis de bastida, però que presenten algunes peculiaritats. En la majoria de casos, es tracta de forats de petites dimensions i de secció circular (Fig. 5.5). Així apareixen, per exemple, al mur M-118, que separa el pati del nimfeu de la zona industrial, però també en els murs d'*opus testaceum* de l'àmbit A15.

Figura 5.4. Mur d'*opus mixtum* construït darrere el nimfeu (M-104).

Figura 5.5. Mur d'*opus testaceum* de l'A15 (M-152).

La utilització de l'*opus testaceum* és molt més limitat, tant en l'espai com, aparentment, en el temps. Pel que hem pogut documentar fins ara, s'utilitzà exclusivament en la reforma de finals del segle II i en un espai molt concret de les estances situades a la banda nord del pati del nimfeu (àmbits A15, A8/10 i l'absis A19). En aquestes habitacions, els murs es van bastir amb *testae* (Fig. 5.5), però amb algunes diferències segons els paraments. Així, en l'estructura absidal (A19) i al mur nord de les sales A15 i A8/10, sembla que la totalitat del seu alçat es va obrar emprant rajols. En canvi, no fou així en els murs transversals (orientats nord-sud) i, probablement tampoc, a la façana de migjorn. En aquests paraments s'utilitzà un sistema similar a l'emprat en les altres cambres, si bé substituint el *caementicium* pel rajol. La base es va obrar amb rajols, fins a una alçada de poc més d'un metre. A la part superior d'aquest parament s'hi van retallat tot un seguit d'encaixos per a les bigues i la resta de l'alçat devia completar-se amb tàpia (*opus formaceum*). Aquest sistema s'aprecia clarament al mur M-136. Pel que fa al mur nord, és l'únic que es va completar enterament en rajol, però també es van reforçar els extrems septentrionals dels murs transversals, creant una mena de pilastres. En època baix-imperial, el mur oest del conjunt es va remodelar, completant l'alçat amb un parament de rierencs lligats amb morter.

Desconeixem les motivacions que varen portar a emprar aquest material en un espai tan concret, atès que no es detecta cap canvi cronològic en relació a les estructures de l'entorn més immediat. Cal assenyalar que potser no era aquest l'únic sector on es va fer servir aquesta tècnica. Els diaris d'excavació dels anys 1971-72 fan referència a murs d'*opus testaceum* localitzats a les rases pel clavegueram realitzades uns metres a l'est del sector excavat. Malauradament aquests murs solament es podien apreciar als laterals de la rasa, destruïts per les màquines i no es varen poder datar.

Finalment, cal aturar-se breument en un parament que presenta una tècnica completament diferent i al qual ja hem fet referència. Es tracta del mur que tanca per l'oest el *torcularium* (M-184), un parament amb una aparença eclèctica, on es barregen sectors alçats amb pedres, sobretot rierencs, lligades amb morter, amb d'altres bastits tot emprant blocs d'*opus quadratum* de pedra sorrenca (Fig. 5.6). A més, al parament s'aprecien tot un seguit de seccions verticals, tot sovint coincidint en canvis en el tipus de fàbrica. Un dels casos més clars és el paredat d'un obertura, una porta, o, més possiblement, una petita escala, situada a l'extrem meridional del mur. També l'extrem de migdia, on es va construir un dipòsit (posteriorment obliterat), presenta diferències constructives, emprant-s'hi blocs més petits i amb una major abundància de morter.

Es tracta d'un sector que ha patit nombroses reformes i el parament que podem apreciar actualment, n'és el resultat final.

També entre els murs d'època republicana s'aprecien un parell de paraments dotats de grans carreus, si bé de formes més irregulars que el que acabem de descriure. Es tracta del mur M-292 i el basament del mur M-208. El segon tanca per l'oest tot el complex de la vil·la, mentre que el M-292 constituïa el límit oest de l'edifici residencial. Ambdós actuaven no solament com a límits sinó també com a murs de contenció, ja que marcaven diferents terrasses del terreny, en algun dels casos més acusat que en d'altres.

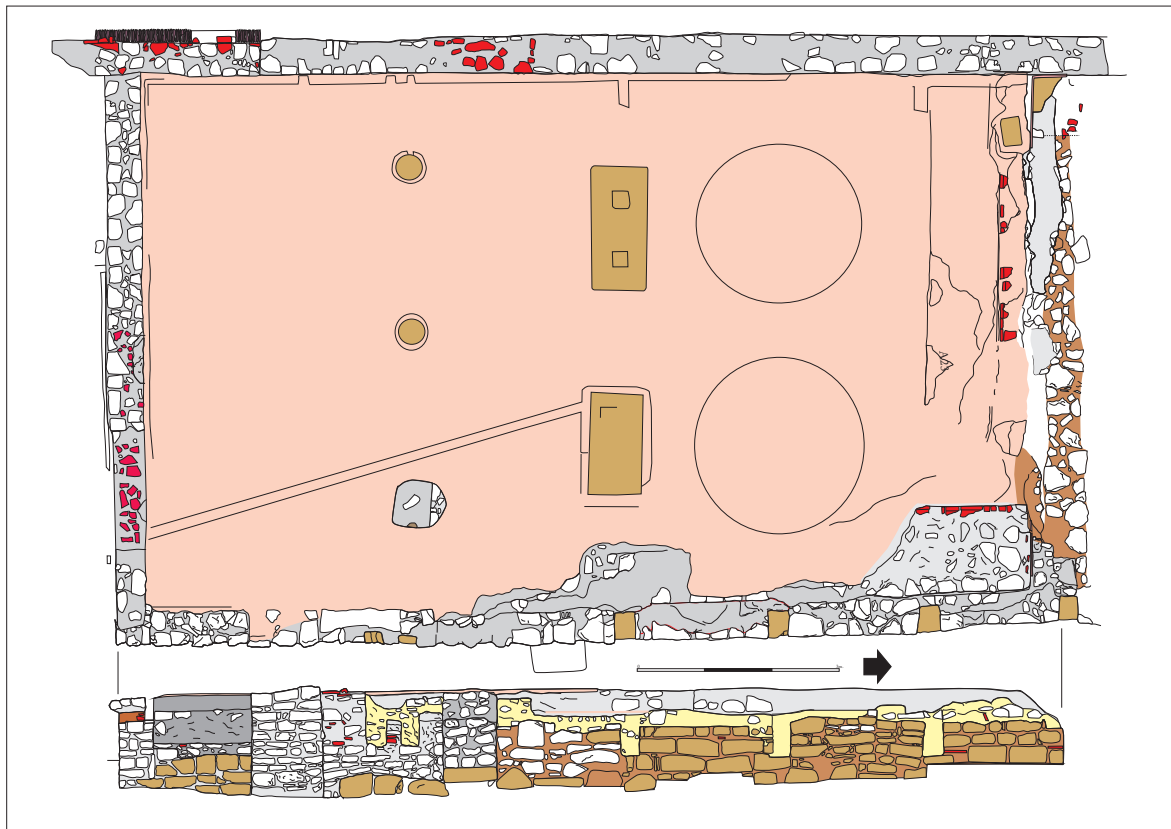
LES OBERTURES

El nivell de conservació de les obertures –portes i finestres, essencialment–, és irregular, ja que les reformes més modernes han esborrat completament la ubicació de la majoria de les més antigues.

Pel que fa a les portes de les cambres de les fases republicana i augustal, tot sovint només les podem intuir per les relacions estructurals i la ubicació de les sales, però són molt poques les que proporcionen dades i vestigis fermes. Pel que fa a les finestres, de les poques que en tenim alguna traça, totes s'obrien en paraments construïts a partir del segle II.

Moltes de les portes no conserven ni els llindars ni les peces que conformarien els brancals. En altres casos, sobretot els corresponents a les fases més tardanes, molts dels llindars són peces aprofitades d'alguna obertura d'una fase anterior.

La majoria de portes preservades presenten unes dimensions modestes, de poc més d'un metre de llum, excepte en algunes de les principals sales de recepció. Així la façana de l'*oecus* del segle II (A7) va arribar a tenir una portalada que ocupava pràcticament tota

PH 9 Alçat M-184 i planta A23.

Figura 5.6. Planta i alçat del mur est del *torcularium* (M-184).

101

la façana de llevant de l'estança (més de 7 metres), dimensions que, en època baix-imperial, es varen reduir, cloent part del segment nord. També l'àmbit A5 sembla haver presentat una portalada de més de 2 m d'amplada al segle II, però va ser reduïda en època baix-imperial quan va canviar la funció de l'espai. Per contra, les sales distribuïdes a l'entorn del pati del nimfeu presentaven, en la seva configuració final, unes obertures molt modestes, de poc més d'un metre, i mai disposades en posició central. En aquest cas, l'evolució va ser la contrària, ja que alguns indicis són indicatius de l'existència de grans obertures en les primeres fases de l'edifici, quan aquestes estances funcionaven com a sales de recepció i aparat. A la façana sud de l'àmbit A8/10, es conserven dos grans blocs de llindar de pedra sorrenca, corresponents a la gran portalada que obria aquest espai al pati del nimfeu. Aquesta porta va ser esborrada amb la remodelació de finals del segle II. Molt probablement una estructuració similar es donaria a la cambra A15/8, però la reforma de finals del segle II en va fer desaparèixer tots els senyals. En aquest cas, creiem que la construcció de l'absis –que s'obria en tota la seva amplada cap a la cambra– va ocupar l'espai de la portalada que comunicava l'atri amb la sala, i que

alguna obertura similar se situaria a migdia, configurant el que interpretem com un *tablinum*.

La majoria de llindars conservats foren obrats amb grans blocs de pedra calcària nummulítica o pedra sorrenca. En algunes obertures, fins i tot, s'hi combinen els dos materials, fet que denota un aprofitament d'alguna de les peces, o, com succeeix a l'àmbit A5, un desplaçament i ampliació de l'obertura. En aquest cas, el llindar d'època augustal es va construir amb blocs de pedra calcària, conservant-se encara a la seva superfície la regata en la que s'encaixaria la porta de fusta. Quan la cambra es va ampliar en direcció nord, part de la porta es va desplaçar, per conservar la posició central de l'accés, i al bloc de calcària del llindar original –que apareix actualment parcialment trencat– s'hi van afegir dos nous blocs de pedra sorrenca.

Aquesta mateixa duplicat de materials s'aprecia dins l'àmbit A7. En aquest cas, els blocs de l'extrem meridional –l'espai on inicialment se situava el passadís d'accés a l'edifici–, eren de pedra calcària, mentre que els de la resta de la façana es varen construir emprant pedra sorrenca. Blocs de calcària es troben també al llindar que separa els àmbits A34 i A40, construïts a finals del

segle II, i probablement també serien de característiques similars els que separaven els àmbits A42 i A41, però aquests van ser posteriorment espoliats.

No resulta fàcil atribuir diferents cronologies els materials emprats. Alguns indicis porten a pensar que en les obertures més antigues es va fer servir la pedra calcària, com succeeix a l'àmbit A5 o al passadís d'accés a l'edifici (extrem sud de l'àmbit A7), i correspondria a reformes posteriors, la utilització de la pedra sorrenca (com succeeix a les remodelacions de les dues cambres que acabem d'esmentar). En aquest sentit, l'aparició de blocs de pedra calcària al llindar que separa els àmbits A34-A40, datat a finals del segle II, es pot atribuir a un aprofitament de materials (i de fet així sembla mostrar-ho el fet d'emprar dues peces de dimensions molt diferents, una d'elles amb una fractura de trencament). El problema és que en algunes altres estances, com la façana sud de l'àmbit A8/10, s'utilitzà la sorrenca en la porta, ja en època augustal, fet que provocà que aquesta relació materials-cronologia no sigui aplicable sempre de forma automàtica.

En alguns altres llindars, es varen emprar materials de millor qualitat. Així, entre els àmbits A1 i A6, en època

severa es va col·locar una catifa d'*opus tessellatum* remarcant el llindar, de la qual malauradament solament en restaven, en el moment de l'excavació, algunes tesselles disperses adherides encara sobre una base de morter.

També en aquells moments es va construir una petita porta que comunicava els àmbits A15 i A8/10, amb una placa de pedra marmòria grisa, ben polida, que es conserva *in situ*, gràcies a que posteriorment la porta va ser condemnada, implicant el seu espoli (Fig. 5.7). També al nord de l'atri, es conserva el llindar de la porta de l'àmbit A27, una placa de pedra marmòria blanca, que es dataria en època augustal.

Algunes de les portes devien presentar elements que les embellien o proporcionaven una major prestància. Aquest sembla el cas de l'obertura sud del gran triclini A28/7. Adossat a l'angle de la façana, dins l'atri, es conservava un basament quadrangular de pedra sorrenca que, probablement, constituïa l'encaix d'una pilastra que emmarcaria la portalada d'accés a l'estança. Malauradament, no es conserva cap traça del seu alçat, ni de la peça que tancaria per llevant l'obertura, destruïda per les reformes posteriors.

Figura 5.7. Porta tapiada que separava els A15 i A8/10.

En molts dels blocs de llindar conservats, s'aprecien diferents encaixos, generalment quadrangulars, on s'encairien les pollegueres i els sistemes de tancament de les portes. En alguns casos, sobretot en aquelles peces aprofitades, apareixen una gran quantitat d'encaixos, barrejant-se aquells que responen a la seva ubicació original i els afegits per adaptar-los a la nova funció i localització.

Pel que fa als brancals, solament en alguns casos, com a l'àmbit A15 (Fig. 5.8) o a l'àmbit A42, es conserven als laterals del mur els galzes on s'encaixarien les estructures de fusta de les portes. En ambdós casos el que es conserva és un encaix, una regata, de poc més (de 0'30 m d'amplada, per 0'40 m de longitud i amb una profunditat d'un metre) realitzada al parament de

Figura 5.8. A15. Negatiu de l'encaix pel brancal de la porta sud.

morter del mur, en el qual s'encaixaria el brancal de fusta de la porta. Davant d'aquesta, que donava accés a l'A22, es conserva un forat quadrangular practicat al paviment d'*opus signinum* del passadís (A16), en el qual s'encaixaria la polleguera de la porta que separaria ambdós ambients.

Pel que fa a les finestres, les dades disponibles són molt escasses. Només en dues cambres se n'han apreci-

at traces, i en els dos casos, varen ser posteriorment condemnades. A l'àmbit A15, al segle II, s'hi va obrir una finestra a la banda oest (amb gairebé dos metres de llum) però va ser paredada a finals de la centúria següent quan es va remodelar tota la banda oest de la vil·la. Durant aquesta reforma, realitzada a cavall entre els segles III i IV, també es va practicar una obertura a la banda oest de l'àmbit A41. Tot i que realitzada a mitja alçada del mur, aquesta obertura (amb un metre i mig de llum) es va practicar quan ja s'havia elevat parcialment el nivell de circulació del sector situat a ponent de l'edifici residencial, de tal manera que quedava, per aquella banda, a nivell de circulació. Per aquesta raó no queda del tot clar si es tractava d'una finestra –que a l'exterior quedaria a nivell de terra– o d'una porta que exigiria dins l'àmbit A41 d'una escala de fusta. Sigui com sigui, també aquesta obertura va ser posteriorment eliminada.

COLUMNES I ALTRES ELEMENTS DE SUPORT

Les excavacions no han proporcionat cap fragment de columna ni de capitell, tot i que són diversos els espais que disposaven d'aquest element sustentant, començant pel pòrtic de la zona est o el propi pati del nimfeu. Per contra, si que ha proporcionat diferents peces dels basaments o encaixos on aquestes anaven col·locades. En tots els casos es tracta, sempre, de peces de pedra sorrenca. Així, per exemple, se'n conserven algunes encastades al paviment dels basaments sobre els quals s'assentarien les columnetes del pati del nimfeu, i es tracta sempre de peces de pedra sorrenca. Nogensmenys, no es conserva cap indici de la columnata del porticat est, més enllà del mur sobre el qual s'assentaria.

Ja hem comentat, per altra banda, com l'obertura del triclini A28/7 estaria flanquejada per sengles pilastres, de les quals se'n conserva un basament de pedra sorrenca, de planta quadrangular i encastat al paviment.

La pedra sorrenca també constitueix el material amb el qual es van construir les columnes que sostenien la coberta del *torcularium*. D'una d'aquestes columnes, se'n conserva part del seu alçat, mentre que de la segona només en queda el basament afaitat a nivell de circulació i la tercera ha estat completament espoliada. Però no solament per les columnes es va emprar la pedra sorrenca, també els *lapides pedicinorum* on s'encaixarien els *arbores* de la premsa es varen construir amb aquest material.

Els diaris d'excavació parlen de la troballa de fragments d'estuc que pertanyerien a l'arrebossat exterior d'alguna columna. Probablement les columnetes del pati del nimfeu i les del propi porticat, a més de les pilastres situades davant el triclini A7 devien anar embellides amb

algun arrebossat pintat, però, més enllà d'aquestes referències als diaris d'excavació no se n'ha recuperat cap traça ni fragment.

Un altra estructura on es va emprar la pedra sorrenca eren les escales. A la zona del porticat de llevant (A29 i A30) es conserven dos blocs de sorrenca quadrangulars, allargassats i perfectament tallats, un dels quals es troba integrat com a fonamentació d'un mur (M-220) i que podrien configurar una petita escala que comunicaria el pati amb l'esmentat porticat o amb les cambres del seu entorn. Al mur est del *torcularium* també es conserven els indicis d'una escala, posteriorment tancada, i de la qual solament se n'aprecia el graó inferior, constituït per un gran bloc de sorrenca. Finalment, tot i que actualment no es conserva, als diaris d'excavació es parla de la troballa d'uns blocs de sorrenca davant del triclini obert al porticat de llevant (A5). Atesa la diferència d'alçada existent entre el paviment del porticat i el llindar de la porta d'accés a la sala, aquests blocs devien configurar una petita esglaonada. En altres espais on s'han localitzat escales d'època baix-imperial, en espais industrials, el sistema emprat és diferent, utilitzant estructures obrades amb pedres petites lligades amb morter. Així succeeix a l'escala A50.

Per construir estructures més lleugeres, com el nimfeu o els murets que acabaran separant els porticats laterals del propi pati, s'empraren fragments de *tegulae* i petits rierencs lligats amb morter, arrebossats exteriorment, ja sigui amb *opus signinum* o morter, segons la seva funcionalitat. Aquest mateix sistema s'emprà en altres estructures d'escassa amplada o entitat, com la d'època augustal situada a ponent de l'A1 o les parets de la majoria de canalitzacions de l'edifici.

PAVIMENTS

Són pocs els nivells de circulació recuperats lligats a la fase republicana de la vil·la, però en tots els casos corresponen a sòls de terra piconada. Tot i això, hi ha indicis de la utilització d'*opus signinum* en algunes estructures, ja que se n'han recuperat diversos fragments abocats en els rebliments posteriors, o integrats en paraments de la fase augustal (com per exemple a una canalització localitzada a l'extrem meridional de la vil·la). Aquests, però, podrien pertànyer a dipòsits o estructures industrials, ja que res similar s'ha pogut identificar a l'interior de l'edifici residencial.

El panorama canvià radicalment a partir d'època augustal quan, de forma general, s'empraren paviments construïts. L'excepció a aquest canvi serien alguns espais de servei, com els àmbits A26 i A37, el *praefurnium* (A24) i alguns patis com l'àmbit A30 i la primera fase del pati A11 on es mantindrien els nivells de circulació de terra piconada.

El més usual és la utilització de l'*opus signinum*, sempre de bona qualitat i depurat. Tot sovint aquest material es combina amb d'altres de més nobles per aconseguir sòls de major qualitat i ornamentalment més notables. Així, en la fase augustal s'obraren paviments que combinaven *opus signinum* i tesselles. Tot i que aquestes pavimentacions decorades són objecte d'un capítol específic, en aquest apartat voldríem ressaltar la varietat de solucions constructives i estilístiques presents.

Alguns dels paviments es decoren tot realitzant dibuixos geomètrics amb tesselles incrustades al *signinum*. Així ho veiem al porticat nord del pati del nimfeu (A4) on es compona una catifa de rombes, o als àmbits A34/42 i A28, que es decoraren amb catifes de flors de quatre pètals. En el cas de l'àmbit A28, a més, el *signinum* es va pintar de vermell, solució tècnica també utilitzada al paviment d'*opus signinum* que envoltava el basament del *labrum* de la zona termal (àmbit A37). Pel que fa a la decoració de tesselles d'aquests paviments d'*opus signinum*, aquesta es realitzà tot emprant tesselles negres, amb algunes inclusions de color blanc, amb dues úniques excepcions. La primera la trobem al paviment de flors de quatre pètals (o creuetes) situada a l'àmbit A34/42 on es distingeixen dos sectors. La meitat oriental de la cambra està decorada amb creus blanques amb el centre negre i aquesta combinació s'inverteix a la meitat oest, on les figures són negres, amb un toc blanc al centre.

També el paviment del porticat situat al nord del pati del nimfeu (A4) es decorà amb rombes de tesselles negres, amb un punt blanc a les puntes.

En una altra estança la decoració de tesselles es combinà amb un emblema central d'*opus sectile*. En aquest cas (A1/4), es col·loca una orla de petites tesselles blanques disposades de forma aleatòria, combinades amb grans tesselles blanques (de més d'un centímetre de costat) disposades a distàncies regulars creant un parell d'alineacions i emmarcant un emblema de plaques de pedra. Aquest *opus sectile* està construït combinant plaques blanques de pedra marmòria amb d'altres de negres de pissarra, combinant formes quadrades i rectangulars.

Un segon *opus sectile*, de major qualitat, va pavimentar les estances A15/8. Ocupava la meitat sud de l'estança, mentre que la meitat nord presentava un *opus signinum* sense decoració. Aquest *opus sectile* era obrat emprant una gran varietat de marbres d'importació de coloracions diverses. L'orla exterior era formada amb *crustae* que configuren dissenys quadrangulars, i es detectava la presència d'un emblema central, que no podem reconstruir, en haver quedar cobert per un paviment posterior.

Les excavacions també han proporcionat indicis d'altres paviments d'aquesta època que disposaven de deco-

racions amb tesselles. Així, a la zona de l'atri (A7) es conserva un tram molt petit d'un mosaic de tesselles blanques i negres, que formaria un petit emblema o catifa integrat dins un paviment d'*opus signinum*, situat immediatament a llevant de l'*impluvium*.

A l'extrem nord de l'edifici se situa un altre paviment decorat que podem situar en època augustal o tar-do-augustal (A45/54). Es tracta d'un paviment d'*opus tessellatum* obrat amb petites tesselles blanques disposades aleatòriament però que cobrien tota la sala.

Finalment, a l'àmbit A46, relacionat amb el conjunt termal, es conservava un tram molt petit d'un paviment de tesselles ara mateix de color negre, però sembla que aquesta coloració seria conseqüència de l'incendi que va afectar aquest sector al segle II. De fet, en un dels rebliments de les sales termals (A52) es van recuperar tot un conjunt de tesselles, també ennegrides per l'efecte del foc.

L'àmbit A27 presenta un paviment de *crustae*. Es tracta d'un sòl amb una base d'*opus signinum* amb el qual s'hi han barrejat petits fragments de pedra de marbre blanquinosos que donen una aparença, al conjunt, més clara i brillant que si es tractés d'un *signinum* tradicional.

L'*opus signinum* també es va utilitzar en moltes estances en les fases inicials de l'existència de l'edifici alt-imperial, estances de servei, passadissos, porticats i en tots aquells elements relacionats amb l'aigua, dipòsits, nimfeu... i, també, almenys des de finals del segle II, en el pati (A11) i, curiosament, en un dels ambulacres (A16). Finalment, també es va emprar, sobretot en època baix-imperial, com a material per restaurar paviments d'altres materials, especialment els d'*opus tessellatum* situats a l'entorn del pati del nimfeu.

A finals del segle II, amb la remodelació de l'edifici, es canviaren gairebé tots els paviments de l'edifici. Tot i que en algunes sales es continuà fent servir l'*opus signinum*, la majoria de sales d'aparat i alguns dels passadissos i porticats es pavimentaren amb *opera tessellata*. Els mosaics cobrien, com a mínim, vuit estances i dos dels passadissos que delimiten el pati del nimfeu (àmbits A3 i A4). En dues de les sales (àmbit A5 i A42), l'existència d'aquests sòls només es pot constatar per la conservació de petits fragments de tesselles blanques.

Alguns mosaics presenten decoracions en blanc i negre, sempre amb algun toc en vermell, però majoritàriament són policroms. Les decoracions són geomètriques excepte un detall de l'àmbit A1 on la sanefa exterior presenta una decoració de craters i ornamentacions florals.

En època baix-imperial no es detecta, a la zona excavada, la col·locació de cap sòl amb un valor ornamental, i, de fet, en la majoria d'espais, s'aprofitaren els paviments preexistents, alguns dels quals foren parcialment repa-

rats amb pegats d'*opus signinum*, mentre que d'altres, com els dels àmbits A34 i A41, foren parcialment destruïts en disposar-hi grans *dolia*, sense que es realitzés cap intervenció per reparar-los o cobrir-los. Per contra, als àmbits A34 i A42, els vells paviments varen ser recoberts amb un sòl de terra piconada, probablement degut a que les intervencions estructurals en aquests espais van ser més profundes (amb l'afaitat d'alguns murs que d'aquesta manera quedaven amagats).

Pel que fa a d'altres espais de l'edifici, cal destacar la pavimentació d'A17 (P1179), un sòl de *tegulae* senceres disposades amb la rebava cap ensota. Creiem que en aquest cas podria tractar-se d'una solera i no de l'autèntic paviment, ja que les teules es varen trobar cobertes amb un petit nivell de morter. És possible que el sòl autèntic fos extret en una reforma de l'edifici, o consistís, simplement, en aquest sòl de morter, ja que es tracta d'un espai de treball. Posteriorment, el nivell de circulació del sector es va elevar lleugerament i es va tornar a cobrir amb un simple sòl de morter.

Més enllà del seu ús com a paviment per sales i espais de pas, el *signinum* és el sòl per excel·lència de les sales on es treballa amb líquids, tant dipòsits com espais de treball, elements que també són analitzats en un altra apartat.

REVESTIMENTS

Els recobriments dels murs d'època republicana de l'edifici residencial són, en els casos en què aquest s'ha conservat, obrats amb una capa de poc més d'un centímetre de gruix de morter blanquinós, granulós, i sense senyal aparent de cap mena de pintura.

En el cas dels murs d'època imperial, en la majoria de cambres es conserva una capa de remolinat de gruixos diversos –atès que algunes cambres han estat repintades en diferents ocasions–, de color blanquinós o gris. Però, aquí i allà, són evidents senyals de l'existència, en fases constructives determinades de l'edifici, de rics estucats. Així, als àmbits A8-10 i A15 s'aprecia com l'arrebossat blanc constitueix una darrera capa de l'enlluït parietal que en cobreix una d'anterior, estucada i la part conservada del qual permet apreciar un sòcol de pintura negra i la part superior de color vermell. En altres estances, com l'A1 i l'A5, s'han recuperat indicis d'estucs *in situ* de color vermell, mentre que al mur oest de l'A7 és visible un petit tram de pintura de color verd. A aquests fets cal afegir els indicis aportats pels fragments d'estuc recuperats, abocats en els diversos nivells estratigràfics, on hi són presents plaques d'estuc de color verd, groc o blau, sense que, per ara, s'hagin recuperat fragments que indiquin decoracions més complexes que grans superfícies monocromes o

dividides per grans quadres de diferents colors. L'única excepció l'aporta la troballa, dins un abocament de terres de l'A52 (amb terres provinents d'altres sectors de l'edifici) d'alguns petits fragments decorats que imiten aplacats de marbre.

Als darrers anys s'han començat a restaurar algunes de les pintures situades dins els A40 i A41. En ambdós casos es conserva el sòcol (poc més d'un metre d'alçada) ja que el mur va ser modificat en alçat. Dins l'A40, la decoració era pintada en vermell sobre un fons blanc i dibuixava una mena de reixat (Fig. 5.9). Més senzilla era la decoració de l'A41, en la qual, sobre un fons blau, es dibuixava una decoració de quadres en pintura blanca.

cions del porticat de llevant, la que travessa d'oest a est l'àmbit A41 i A42, o la que s'ha localitzat a la banda nord de l'àmbit A37B, la coberta era de lloses, sense que sigui possible atribuir una diferència cronològica a aquests canvis en la manera de fer les cobertes.

La canalització més antiga és la que d'est a oest travessa A1 i A6. Datada en època republicana està excavada directament al subsòl, sense un fons d'obra i amb unes parets laterals construïdes de forma barroera emprant materials d'aprofitament (algunes pedres, *tegulae* i, fins i tot, un fragment d'*opus signinum*).

Millor conservada, però, és una llarga canalització que travessa de sud a nord A1, A4 i A5. Construïda amb

Figura 5.9. Restes de pintura del mur oest de l'A40.

CANALITZACIONS

Les excavacions realitzades fins al moment han posat al descobert diferents tipus de canalitzacions i indicis d'altres sistemes diferents (Fig. 5.10).

La majoria de canalitzacions localitzades foren obrades emprant *tegulae* en la solera i la coberta i, fins i tot, per construir les parets laterals, lligades amb morter. En alguns casos, com succeeix a dues de les canalitza-

murs d'*opus caementicium* el fons de la canal és obrat amb fragments de *tegulae* ben tallats i units. Fins i tot, quan aquesta canal va ser modificada i s'hi va afegir un nou tram, es va mantenir la mateixa tècnica.

Una altra canalització es conserva a l'A14. En aquest cas, sembla que servia per recollir l'aigua del sostre de l'edifici. Es tracta d'una estructura unitària de morter en la qual s'ha practicat una depressió central arrebossada d'*opus signinum*.

107

Figura 5.10. Planta general amb indicació de les canalitzacions i elements relacionats amb l'aigua.

També a l'A30e (el gran pati situat a llevant de l'edifici) es conserven les restes d'una estructura que podria haver realitzat una funció similar, recollint l'aigua del porxo meridional del pati. Es tracta d'un conjunt de *tegulae* disposades planeres i paral·leles al mur de tanca del porxo (UE 1467), que podrien haver constituït el basament d'una canalització que resseguís la banda sud del pati.

Un dels conjunts més complets de canalitzacions es troba a l'àmbit A7 i a l'espai porticat que se situa a llevant (A29) (Fig. 5.11). En aquest espai es conserven les restes de diferents canalitzacions que travessen l'espai d'oest a est. No són estructures coetànies, sinó que corresponen a les successives xarxes hidràuliques creades al llarg del temps. La canalització més anti-

Figura 5.11. Vista aèria de l'A7, creuat pel centre per la canal UE 1269.

ga, es va excavar al subsòl i els murs perimetrals es varen construir tot emprant petits fragments de teula i fent servir la pròpia argila del subsòl com a fons. La coberta, allà on es conserva, era de *tegulae*. Posteriorment s'hi varen afegir nous ramals, un que recollia l'aigua de la canalització que travessava els àmbits A1 i A5, i –en la fase baix-imperial– un petit tram de canal que recollia l'aigua d'un petit dipòsit de l'A5. Aquesta darrera canalització anava coberta amb lloses planes de pedra. En època tardana es va construir una nova canalització que travessa pel centre l'A7 i el pòrtic A29. A l'A7 la canal és feta tot emprant *imbrices* arrebossats exteriorment d'*opus signinum*. Aquesta canal circulava per damunt del paviment de la sala i anava descoberta. A la zona del porticat canvia el sistema constructiu, que es limita a una canal integrada al paviment d'*opus signinum* del porxo i amb la base feta amb *imbrices* disposats cara amunt. Tampoc sembla que en aquest tram anés coberta.

El fet que al propi nimfeu del pati, no s'hi hagin localitzat restes de cap canalització directament associada que hi portés l'aigua, fa pensar en l'existència de canonades de bronze o plom que varen ser recuperades o espoliades quan ja no s'empraven. De fet l'existència d'un petit forat quadrangular a la base del mur M-104, podria marcar el punt d'entrada de l'esmentada canonada.

Una altra canalització (UE 1620) travessa els àmbits A41, A42 i l'A29. Amb unes parets construïdes tot emprant fragments de rajol lligats amb morter, una solera de *tegulae* i una coberta de grans lloses planes de pedra, aquesta canal va ser construïda en època flàvia –moment en el qual ja existia el braç nord del peristil est (A56)– com ho demostra el gir en direcció sud que realitza per tal de poder desguassar al pati.

A la zona nord han aparegut tot un seguit de canalitzacions que s'orienten de tramuntana a migdia. Dins A43 es conserven parcialment dues canalitzacions, construïdes amb parets de rajols lligades amb morter i una solera i coberta de *tegulae*, que es fusionen dins d'A55 i continuen el seu recorregut en direcció nord.

Similar era també la canalització M-321, localitzada sota l'escala A50. Probablement connectava amb les que acabem d'esmentar, tot i que el punt d'unió no és actualment visible.

A A37B i l'A53 es conserva una altra canal orientada nord-sud i relacionada amb una estructura quadrangular de grans blocs de sorrenca ben escairats i motllurats. La canalització estava coberta amb lloses de pedra però estructuralment és molt similar a les que acabem de descriure. El més interessant en aquest cas és la pròpia estructura on s'origina la canalització. Es tracta d'un basament quadrangular construït tot emprant blocs reaprofitats de pedra sorrenca. La part superior es dividia en dos sectors, i així, mentre la meitat septentrional apareixia oberta amb un *opus signinum* que recobria parcialment els propis blocs, la resta de la superfície era ocupada per una obertura quadrangular. Aquest element sembla que es va emprar com a punt de captació d'aigua. Manca per localitzar el punt d'origen d'aquesta aigua, que s'hauria de situar al nord de l'àrea prospectada.

Dins el mateix A53, s'ha identificat part d'una altra canalització (M-324). Situada a la banda oest de l'espai, s'orienta de nord-oest a sud-est, i es conserva en molt mal estat. Solament en alguns punts es conserva la solera de la mateixa, mentre que en bona part del recorregut solament en resulta apreciable el retall on anava encaixada.

A aquest conjunt caldria afegir-hi una petita canal d'*imbrices*, situada també dins l'A53 (UE 2013) i que resta per acabar de resseguir.

En general, per tant, les canalitzacions identificades presenten una tècnica similar, generalment amb una base feta tot emprant *tegulae* disposades planes, amb les ales cap per avall. Normalment se situen alineades, però en algun cas se sobreposen lleument, creant una més gran inclinació. Les parets generalment són bastides tot emprant petites pedres i, sobretot, fragments de *tegulae* lligades amb morter. Allà on es conserven, les cobertes són també de *tegulae* o lloses de pedra

allargassades, irregulars i de dimensions mitjanes. Solament en el cas de la canal que travessava els àmbits 41 i 42 es varen emprar lloses més grans, molt planeres i tallades en formes quadrangulares que permetien un millor encaix. Probablement aquesta major cura respon al fet de travessar dues estances preexistents i haver-se construït a molt escassa profunditat. La regularitat de les lloses –sobretot a la cara superior– era necessària ja que immediatament al damunt calia col·locar un nou paviment d'*opus signinum* sense modificar de forma important la cota de circulació de la sala. En els altres espais on es varen emprar lloses les canals transcorrien a una profunditat més gran i una capa de terra regularitzava el terreny.

A tot aquest conjunt cal afegir-hi la que sens dubte era la canalització més important de la vil·la. Provenint de la Font de can Nadal (situada a l'oest de la vil·la a l'altra cara del petit turó sobre el que s'assenta, existia un aqüeducte que alimentava d'aigua la vil·la. Es tracta d'una gran canalització de secció quadrangular –amb més d'un metre d'amplada i una alçada superior al metre i mig–, de parets de pedres lligades amb morter que presenta diferents trapes cobertes amb lloses que es podien obrir per procedir a la seva neteja. A més, a dins, tot un seguit de grans blocs quadrangulares, hàbilment disposats, creaven obstacles interns on la brutícia s'acumulava i que actuaven com a primer element de depuració i neteja de l'aigua. Aquesta canalització es troba actualment obliterated i afectada per la construcció d'alguns camins i edificis de recent construcció, és coneguda per la majoria d'habitants del poble i el seu punt d'arribada a la vil·la sembla situar-se uns metres al nord de la zona prospectada fins al moment.

Per una funció molt diferent servia la canalització identificada a l'A23 i A17 (M-216 i M-244). Es tracta d'una conducció que circula en alçat, sobre un potent basament de pedra i morter, que ocupa la banda nord de l'A32, i després girava cap al sud, tot resseguint el mur perimetral M-184. La canalització aniria aparentment descoberta ja que l'arrebossat de *signinum* no solament cobria l'interior sinó també les parets i part superior dels murs que la delimiten i, a més, no presenta cap encaix a la banda oest on poder recolzar una teòrica coberta. Cap a migdia es perd en direcció meridional, sense que s'hagi pogut apreciar el punt on finalitzaria o si realitzava un nou gir cap a llevant tot resseguint el perímetre exterior de la vil·la. La canal servia per traslladar el most emmagatzemat al dipòsit A18/31 fins a la *cella* uinària, que se situaria al sud de la vil·la. De fet aquesta canalització en substituïa una d'anterior (M-284-285), localitzada a l'interior de l'A33, i que formaria part d'una estructuració anterior del conjunt d'estructures destinades a la fabricació de vi. Aquestes canalitzacions foren substituïdes en època baiximperial per una nova estructura (M-145) que s'associava a un sistema

de canonades (o aixetes) de bronze, que servien per traslladar el most del dipòsit als envasos on finalitzaria el procés de fermentació del vi.

ALTRES ELEMENTS

A tot el conjunt d'estructures i elements descrits o esmentats cal afegir-ne alguns altres que presenten tècniques constructives pròpies adaptades a les seves peculiaritats.

El principal d'aquests elements és una estructura en forma de graella bastida a l'interior dels A1 i A4. La seva base es va fer amb tot un seguit de *tegulae* disposades planeres de forma invertida. Al damunt es varen construir tot un seguit de murets que la delimitaven i la subdividien transversalment en diferents espais quadrangulares. Aquests murets eren bastits emprant una tècnica molt similar als de la zona del pati i presenten una amplada molt reduïda (oscil·len entre els 15 cm i els 20 cm). L'alçada conservada d'aquesta estructura és de poc més de 25 cm i no creiem que ho fos gaire més si atenem la cota d'aparició dels paviments amb els que es devia relacionar.

S'han identificat tres estances que disposaven d'hipocaust (A13, A19 i A52). Els tres espais es troben molt allunyats uns dels altres i, per tant, funcionarien amb tres *praefurnia* diferents dels quals només coneixem el d'A19, i el d'A52 que descriurem posteriorment. En tots els casos, les *pilae* eren de rajols quadrangulares (*bessales*) de 20 cm de costat i molt similars entre una estança i l'altra. En aquest punt, cal ressaltar que, sobretot a A13, s'aprecia com alguns d'aquests rajols no eren cuïts en el moment de la seva col·locació, deixant que fos l'escalfor del *praefurnium* el que completés el procés, fet que ha provocat la deformació d'algunes peces i la fusió d'altres.

Pel que fa al *praefurnium* d'A19 (A24) és possible que inicialment fos a cel obert o situat dins una estança encara no definida (Fig. 5.12). Però en un moment determinat va ser remodelat i s'hi va construir tot volt una petita estança completament feta d'*opus caementicium* i que era coberta amb una petita volta de canó longitudinal de la qual se'n conserva una part. Cal assenyalar que parets i volta són unitàries, construïdes segurament emprant un únic encofrat amb forma de cindri. Un cop acabat i desmuntat s'hauria alçat la paret nord que tancava l'espai i on s'obre la porta d'accés.

El segon *praefurnium* se situa a l'est d'A52. Es tracta d'una petita obertura, amb una forta inclinació d'est a oest, amb els laterals fets amb rajoles. L'obertura va ser posteriorment condemnada. Podria existir un segon *praefurnium* una mica més al nord, que alimentaria la mateixa sala A52, però es troba molt modificat i pràcticament esborrat per reformes posteriors.

Figura 5.12. Detall des del nord del *praefurnium* (A24) de la sala absidal (A19).

Dins de les estructures de caire industrial, la majoria de dipòsits foren obrats amb paraments d'*opus caementicium* o d'*opus incertum*, amb arrebossats interiors d'*opus signinum*, tot rematant els angles amb les característiques mitges canyes hidràuliques. Una de les peculiaritats dels dipòsits de la vil·la és que alguns d'ells se situen elevats respecte al nivell de circulació, especialment els dos associats a la fermentació del most. El més antic, situat al sud de l'A23, queda encastat entre els murs perimetrals de la mateixa sala, però destaca el fet que de les dues cares que quedarien exemptes, la de migdia estava folrada per un parament de blocs de sorrenca, mentre que per l'est el parament que actualment tanca el dipòsit és construït en *opus incertum*, que formaria part d'una reforma de l'estructura, ja que la resta del mur és bastit en grans blocs de pedra sorrenca.

Per contra el dipòsit A18/31, situat a migdia d'aquest, també presenta dos murs exemptes (el sud i est), però en

aquest cas el nucli intern del dipòsit (d'*opus caementicium*) és revestit amb sengles murs d'argila construïts al damunt d'un sòcol d'*opus incertum*.

Al costat d'aquestes estructures, es localitzen alguns elements de configuració diferent. A dues estances (A7 i A47) es conserven caixes, realitzades parcialment excavades al subsòl i revestides amb *tegulae*, tant al fons com a les parets laterals, sense cap indicatiu d'arrebossat interior de *signinum*.

A cavall entre els àmbits A37B, A47 i A51, se situa una estructura de planta rectangular, construïda tot emprant blocs de pedra sorrenca, amb unes motlures exteriors i de forma arrodonida interiorment. No queda del tot clar si aquestes peces foren concebudes per aquesta construcció o foren aprofitades d'alguna obra anterior. L'estructura anava parcialment coberta amb *opus signinum*, mentre que a la meitat meridional s'hi observa un registre. Al nord, s'hi connectava una de les canalitzacions de la vil·la.

6. ELS PAVIMENTS DECORATS

Lluís Palahí David Vivó

La del Pla de l'Horta s'ha convertit –a dia d'avui– en la vil·la romana del nord-est català on s'han documentat una quantitat més gran de paviments decorats, fins a 17, si bé en diversos graus de conservació. Aquests sòls es varen fer emprant una gran varietat de tècniques, – *opus signinum* amb tesselles, *opus tessellatum* i *opus sectile*– i es poden agrupar en dos conjunts de dos moments clarament definits cronològicament, fet que permet apreciar l'evolució en les tècniques decoratives i els canvis en les modes i els gustos dels propietaris.

Cronològicament, el primer grup de paviments es data a principis del segle I, moment en que es va reformar completament l'edifici republicà, edificant una nova vil·la que, amb algunes reformes, va seguir en us fins a finals del segle II. Precisament, d'època severa és el segon conjunt de paviments integrats en una reforma general de l'edifici que va esborrar completament tots els sòls anteriors, menys un, un *opus signinum* tessellat d'una sala d'aparat (àmbit A34/42), que va ser aprofitat com a paviment dels dos passadissos en què es va reconvertir l'espai.

Solament hi ha un paviment, un *opus sectile* policrom, que presenta alguns dubtes cronològics i que podria pertànyer a la fase augustal o ser algunes dècades posterior.

Pel que fa a les tècniques emprades per construir els paviments, aquestes varen ser molt més variades en la fase augustal, en què l'element de base era l'*opus signinum* combinat amb tesselles, *opus sectile*, *opus verniculatum*, i *opus tessellatum*. Per contra, tots els paviments de finals del segle II són d'*opus tessellatum* policrom i, geomètrics, amb una petita excepció figurada en l'orla d'un dels tapisos.

Per la seva descripció individual hem agrupat els paviments en els dos principals conjunts cronològics referits. Excloem d'aquesta descripció els d'*opus sectile* (Pav2 i Pav3) que són objecte d'un estudi monogràfic en aquest mateix volum (*infra*).

INICIS DEL SEGLE I

PAVIMENT NÚM. 1 (FIG. 6.1)

Sòl d'*opus signinum* amb tesselles situat dins el passadís A4. La part visible del paviment cobreix una superfície de 3'30 m de longitud per 1'60 m d'amplada (5'28 m²). El paviment va ser recobert per un nou sòl en època severa (P12), i va ser descobert a la campanya d'excavacions de l'any 2009, quan es va poder excavar per sota de part del paviment posterior, que havia estat extret durant l'any 1970.

Figura 6.1. Pav1. Paviment d'*opus signinum* tessellat de l'A4.

Es conserva el límit exterior de la banda de migdia, de triple filet negre, i part de la catifa, un camp de rombes de perfils força irregulars. No es conserva el límit est, oest ni nord, no sabem per tant, si l'orla repetiria la faixa triple localitzada a la banda sud. La decoració és feta quasi enterament en tesselles de color negre, amb peces blanques a les puntes dels rombes.

El motiu és molt abundant en època republicana (Vassal 2006, 49-50) i a principis del segle I. Els models més antics cal cercar-los a Itàlia. A Hispània el trobem a Loma de las Herrerías (Mazarrón) (Blázquez 1982, 63, lám. 24, que indica que era un motiu habitual des del segle II aC.), o a Andión (Navarra), en context de finals del segle II aC (Blázquez/Mezquíriz 1985, 13-15, lám. 1a). Un fragment molt petit, però amb decoració idèntica es va localitzar a les excavacions de la vil·la de Sant Menna de Vilablareix amb una datació augustal.

Estilísticament el podríem situar entre el segle I aC i principis del segle I dC, però pel context cal situar-lo en època augustal.

PAVIMENT NÚM. 4 (FIG. 6.2)

Situat a cavall entre els àmbits A25 i A7 aquest sòl d'*opus signinum* cobria l'*impluvium* i l'atri, disposant a la banda est d'un emblema o catifa d'*opus verniculatum*. Descobert a les excavacions de l'any 1970-1972 –als diaris només es fa referència a la troballa de dos petits fragments de mosaic– actualment se'n conserva un, molt petit, sota el mur M-155 que separa els àmbits A7 i A25, de poc més de 30 cm per 10 cm. Era obrat amb tesselles de petites dimensions de colors blanc i negre, sense que s'apreciï cap decoració concreta, i tant podia tractar-se d'un petit emblema figurat com d'una inscripció.

Figura 6.2. Pav5. *Opus signinum* tessellat de l'A28.

Els paviments d'*opus signinum* amb emblemes musius són abundants, sobretot a finals de la república i principis de l'imperi. Malauradament el fragment és massa petit per identificar motius decoratius concrets.

Pel context –especialment la seva relació amb l'*impluvium*– cal situar-lo en el conjunt de paviments col·locats en època augustal.

PAVIMENT NÚM. 5

El triclini dels àmbits A28/7 anava originalment cobert amb un sòl d'*opus signinum* decorat amb tesselles. D'aquest paviment, se'n conserva *in situ* el terç oest, ja que la resta va ser destruïda en època baix-imperial quan es va remodelar l'àmbit A7. Bona part d'aquell paviment ha aparegut fragmentat i abocat dins el reblliment de l'àmbit A52, dins un procés de remodelació de l'espai realitzada a mitjan segle IV.

La part conservada mesura 8'92 m de longitud per 1 m d'amplada (8'92 m²), mentre que la cambra original mesurava 8'92 m per 5'52 m (49'23 m²).

Era format per un sòl d'*opus signinum* pintat de vermell intens, amb una decoració a base de tesselles blanques i negres que tracen un doble marc exterior de filet simple i amb un tapís central de flors quadripètals en què es combinen tesselles negres amb una tessella blanca en posició central.

La combinació de petites creuetes normalment formades per tesselles negres i una central de blanca es troba ja al segle III aC a Morgantina (Sicília) i a Ostia en contextos del segle II aC (Vassal 2006, 41 i 166). A Hispània el trobem a Cascante (Navarra), amb una datació de mitjan segle I aC (Blázquez/Mezquíriz 1985, 24-25, Fig. 1).

PAVIMENT NÚM. 6

L'àmbit A34/42 mesura 7'2 m per 4'14 m (29'80 m²) i estava pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* decorat amb tesselles blanques i negres. Quan la cambra va ser dividida per la meitat, durant la reforma de l'edifici de finals del segle II, el sòl va ser reaprofitat com a nivell de circulació dels dos passadissos en què es va reconvertir l'espai, essent un dels pocs paviments de principis del segle I que va seguir en ús després de la reforma d'època severa. Fou descobert durant la campanya de l'any 2014.

La decoració –quasi idèntica a la del paviment P5– de tesselles blanques i negres dibuixa un tapís central de flors quadripètals o creuetes en què es combinen tesselles blanques i negres. A la meitat est, les flors són blanques, amb una tessella central negra, mentre que a la meitat oest, la combinació de colors s'inverteix. Pel que fa a l'orla, només en conservem a l'angle sud-oest, on s'apreciava el negatiu d'algunes tesselles que dibuixarien un filet simple.

PAVIMENT NÚM. 7

L'àmbit A45/54 amida uns 7'6 m per 4'7 m (35'72 m²) i es va pavimentar amb un *opus tessellatum* format amb tesselles blanques, però disposades de forma aparent-

ment aleatòria, sense conformar cap decoració concreta. La cambra va ser posteriorment objecte de diferents remodelacions i tot i que hi ha proves evidents de la col·locació de noves pavimentacions, cap d'aquestes s'ha conservat ja que en època baix-imperial es va recuperar la cota de circulació original, eliminant els nivells superiors de l'espai.

PAVIMENT NÚM. 8

Dins l'àmbit A46, que a principis del segle I formava part del conjunt termal de la vil·la, s'hi conserven les restes d'un sòl d'*opus tessellatum*. El petit fragment conservat està constituït per tesselles de petites dimensions, potser un *opus verniculatum* que va ser destruït per la col·locació d'un *opus signinum* que el va oblitar. Podria ser que aquesta decoració correspongués a un emblema i que la resta de l'estança estigués pavimentada amb un *opus signinum*.

Totes les tesselles conservades in situ són negres, però aquesta coloració sembla motivada per un incendi que va afectar al sector. Tesselles similars, i també negres, recremades, varen aparèixer abocades a l'interior de l'àmbit A52, dins els nivells de rebliment del segle IV.

FINALS DEL SEGLE II

PAVIMENT NÚM. 9 (FIG. 6.3)

Paviment d'*opus tessellatum* situat dins l'àmbit A1, descobert i extret durant les excavacions de l'any 1970. Les dimensions de la cambra són de 6'85 m per 6'2 m (42'47 m²) i el paviment es conservava de forma molt irregular, havent-se perdut sobretot la part central.

Mosaic policrom de decoració geomètrica (excepte a la faixa exterior). Presenta una orla de 73 cm d'amplada decorada amb rodes de fullam ornamental que sorgeix de quatre craters situats als angles de l'estança. En una

restitució del mosaic feta per Nolla/Sagrera (1993, 152-3) se situa un crater al centre de cada un dels costats llargs en un intent de mantenir la simetria del conjunt de rolis, sense que als fragments conservats es pugui confirmar aquesta hipòtesi. Els craters són fets amb tesselles negres i blanques, excepte un petit espai triangular del peu, fet amb tessella vermella. Imiten un vas metàl·lic, amb un cos globular i gallons, peu cònic i curt, i coll alt, troncocònic, obert, disposat de tal manera que veiem l'interior, sense llavi i amb la vora marcada per una senzilla decoració de quarts de cercle. Disposen de dues nanses simètriques que surten de la part alta del cos i que no arriben a unir-se a la zona del coll.

El camp central està emmarcat per un doble filet, amb un camp blanc de 6 cm d'amplada i un trenat de dues cordes que emmarca els diferents quadres que componen el camp. En no conservar-se cap fragment de la zona central de l'estança desconexim si disposava d'alguna mena d'emblema central. De la part conservada podem deduir-ne un camp format per un conjunt de 42 quadres disposats en 7 línies de 6 quadres cada una. Cada quadre està emmarcat per una banda blanca i un doble filet negre envoltant la decoració central. En aquests quadres es presenten tres motius diferents que es repeteixen creant diagonals. El més repetit (19 cops) està format per un entrellaçat múltiple (verd, vermell i blanc sobre negre). Un altra està format a base de quadrats dibuixats amb puntejats dobles (en verd, vermell i blanc) disposats romboïdalment. Aquest motiu es repeteix 11 vegades. El tercer dibuixa cinc quadrats amb un puntejat simple, amb creu central de cinc tesselles, disposats de tal manera que defineix una creu de braços idèntics, diagonal respecte al quadre marc. Els espais triangulars que queden als laterals del quadre disposen de triangles esglaonats a les vores exteriors. Aquest motiu es dona en 12 ocasions. Tota aquesta disposició canviaria, òbviament, si la catifa disposés d'un emblema central.

El motiu dels craters amb fullam ornamental és antic (alt-imperial) tot i que viu una gran revifalla en època baix-imperial. Se'n troben a Barcelona (Baixada de santa Eulàlia, datat en època severa. Barral 1978, num.12, 48-50, lám.XIX) i Badalona, (Barral 1978, num. 61, 85-87, lam. XL, datat a cavall entre els segles I aC i I dC), Sagunt (mosaic dionisiac de segona meitat del segle II; Balil 1979), Carmona (Blázquez 1982, num. 19, 35, lam.14, del segle II), Alcolea (Blázquez 1981, num.23, 43-46, Fig. 14 datat al segle II), Itàlica (Blanco 1978a, num.27, 45, lam. 52 del segle II), Còrdova (Blázquez 1981, num.20,39-40, lam.24, de primera meitat del segle II), o en context més tardà a Puigverd d'Agramunt i el Vilet a Rocafort de Vallbona (Lleida) (Blázquez *et al.* 1989, núm.20, 20-21, lám 7,2 i num. 24, 23-24, lam.9), o Sòria (Fernández Castro 1983, num 57, 65-67, lám. 25).

Figura 6.3. Pav9. Vista dels A1 i A2 amb els mosaics extrets l'any 1970.

El trenat doble és un motiu omnipresent i quelcom similar succeeix amb la decoració de l'entrellaçat múltiple, sobretot a partir de finals del segle II. Més rars són els altres motius localitzats al quadre central.

Els materials recuperats sota l'A1 a les excavacions dels anys setanta proporcionen una datació de finals del segle II o molt a principis del III.

PAVIMENT NÚM. 10 (FIG. 6.4)

Sòl d'*opus tessellatum* que cobria l'àmbit A2, una cambra de 5'45 m per 6 m (32'4 m²). Descobert i extret l'any 1970 es conservava de forma parcial, en forma de diferents grans fragments amb importants llacunes.

Mosaic geomètric amb tesselles blanques, negres i vermelles. Una banda blanca emmarca una falsa cadeneta de 25 cm d'amplada de color blanc sobre fons negre. A l'interior, una segona faixa blanca i un doble filet negre que emmarca la catifa central, constituïda per

Figura 6.4. Pav10. Fragment del mosaic de l'A2 extret el 1970.

una repetició de rodes de peltes girant entorn d'un nus salomònic, distribuïdes 7 per fila amb un total de 8 files.

La falsa cadeneta és un motiu sempre complementari, com a marc dels motius centrals dels mosaics. N'hi ha de similars a la vil·la de los Cipreses (Múrcia) (Ramallo 1985, 128-132., figs 22,23,25 i 28, datat als segles III-IV), Villacarrillo (Blázquez 1981, 72-73, làm.60) i Bruñel (Jaén) (Blázquez 1981, 54, làm 52), Itàlica (Blanco 1978, 27-28, lam 11) i Carmona (Sevilla) (Blázquez 1982, 34-35, lam.13, d'època severa). Es tracta d'un motiu amb una basta cronologia entre els segles II i IV.

El tema de les rodes de pelta girant està molt estès sobretot a partir de finals del segle II. El trobem a la vil·la de los Cipreses (Múrcia), Camino Viejo de las Sepulturas, de Balazote (Albacete), Itàlica (Sevilla), Mèrida o Liébana (Navarra), normalment amb datacions de finals del segle II o principis del III.

Estilísticament se situa en una àmplia forquilla entre els segles II i IV, tot i que l'escassa policromia (blanc, negre i vermell) és característica del II. Tot i que l'espai va ser completament excavat l'any 1970, els materials disponibles pertanyents a aquells treballs es daten a finals del segle II.

PAVIMENT NÚM. 11

Sòl d'*opus tessellatum* que cobria l'ambulacre est del pati del nimfeu (A3), un porticat de 7'3 m per 2'1 m (15'33 m²). Descobert i extret l'any 1970 era un dels paviments d'aquesta fase pitjor conservats, ja que va ser objecte d'importantes reparacions al baix imperi, realitzades amb *opus signinum* i que varen acabar per cobrir bona part de l'espai. Una petita part del paviment –l'extrem meridional format per un ampli camp de color blanc– es va deixar *in situ*, on es conserva actualment.

Mosaic de decoració geomètrica amb tesselles blanques i negres, amb alguns detalls en vermell. Emmarcat per un filet negre presenta una catifa de cercles secants de 48 cm de diàmetre, amb una decoració central amb forma de flor construïda amb 5 tesselles. El tapís central està emmarcat per una catifa blanca de mig metre d'amplada que amida 104 cm d'amplada.

Es tracta d'un motiu molt emprat, amb lleus variants. És present a la vil·la de Montfullà (Bescanó) amb una datació del segle II o a can Pau Birol (Girona) en un context del segle III i també es troba a Torre Llauder (Mataró) (Barral 1978, 103-111, làms. LVII-LVIII), i en altres molts llocs de la península, com la plaça de la Corredera (Còrdova) (Blázquez 1981, núm.9,làm.11) en contextos que van des del segle I al IV.

Estilísticament presenta una àmplia cronologia que podríem situar sobretot entre els segles II i IV, tot i que l'escassa policromia és més habitual al llarg de la segona meitat del s. II.

PAVIMENT NÚM. 12 (FIG. 6.5)

L'àmbit A4 correspon al llarg passadís que comunicava el porticat oest del peristil amb el pati del nimfeu, on es convertia en el seu ambulacre septentrional. La meitat oriental d'aquest sòl, un *opus tessellatum*, va ser parcialment descobert i extret l'any 1970, mentre que la resta va ser descobert l'any 2008 i es conserva *in situ*.

L'espai mesura 1'60 m per 18'90 m (amb 7'70 m de paviment conservats *in situ*) (30'24 m²).

Mosaic de decoració geomètrica amb tesselles blanques, negres (blau molt fosc) i algunes de vermelles. Emmarcada per una faixa negra de 14 cm d'amplada, la catifa central està formada per una repetició d'hexàgons blancs (cinc per línia) amb una floreta de creu central a l'interior (cada flor amb quatre pètals de forma triangular

Figura 6.5. Pav12. *Opus tessellatum* de l'A4.

formats per 6 tesselles cada un). És en aquesta floreta central on es concentren les tesselles de color vermell.

Els paral·lels són escassos a la península Ibèrica. Assenyalar el de la vila de Cabra (Còrdova) (Blázquez 1981, 49, Fig. 16) datat molt a principis del segle III o el de Las Torres, d'Estepona (Màlaga) (Blázquez 1981, 92-93, Fig. 26,2) de finals del segle II o inicis del III.

Estilísticament, caldria situar-lo a finals del II o dins la centúria següent, tot i que els paviments que presenten una tricromia (blanc, negre i vermell, habitualment) es documenten a la península Ibèrica des de mitjan segle II. Contextualment, el paviment formaria part de la reforma de l'edifici d'època severa.

PAVIMENT NÚM. 13 (FIG. 6.6)

Figura 6.6. Pav13. *Opus tessellatum* de l'A8/10.

L'àmbit A8/10 és una sala de planta quasi quadrangular, de 4'8 m per 5'25 m, (25'2 m²) situada al nord del pati del nimfeu i anava pavimentat amb un *opus tessellatum*

El sòl es va descobrir l'any 2009 (tot i que no es pot descartar que ja se'n trobés algun fragment molt a finals de les campanyes realitzades els anys 1970-1972, tot i que als diaris no hi ha cap referència a la troballa). Actualment es conserva consolidat *in situ*.

El mosaic va ser posteriorment dividit en dues parts per un mur que talla per la meitat l'estança. Es conserva de forma parcial. Part del mosaic situat dins l'àmbit 10 va aparèixer enfonsat i va haver de ser objecte d'una restauració i posterior recol·locació *in situ*.

Pel que fa a la decoració, es tracta d'un mosaic policrom i de decoració geomètrica. L'orla està formada per un petit camp blanc, irregular per adaptar-se a les dimensions de l'estança, un filet doble, una línia de semicercles secants formant ogives, en negre sobre fons blanc, i un segon filet doble. El camp central està format per una concatenació de grans quadrats de filet negre, disposats diagonalment. Les puntes estan escapçades, ocupades per quadres, situats també diagonalment, vermells, amb una creu central negra. El centre de cada gran quadre està ocupat per un cercle negre amb un petit quadrat vermell com el descrit suara, amb una creu central en negre. Tot sobre un camp blanc.

El motiu de l'orla, amb els semicercles secants formant ogives el trobem al mosaic del triomf de Dionís a Écija en context severià (Blázquez 1982,13-19, lams.1 i 2), al mosaic amb peixos de Camino Viejo de las Sepulturas (Bazote, Albacete) (Blázquez *et al.* 1989,40-42, láms.12,23-27); al mosaic dels treballs d'Hèrcules, a Lliria, d'època dels Severs (Blázquez *et al.* 1989,42-44, lám.25).

Habitual en època severiana, contextualment la seva construcció va paral·lela a la reforma del sector i la construcció dels murs d'*opus testaceum*, que es dataria en aquests moments. Fou obrat simultàniament al paviment de mosaic d'A15.

PAVIMENT NÚM. 14 (FIG. 6.9)

Figura 6.9. Paviments de l'A15. Mosaic Pav14 sobre l'*opus sectile* Pav3.

L'àmbit A15 se situa a ponent de l'àmbit A8/10, a la banda nord del pati del nimfeu. L'any 2009 es va posar al descobert l'estança, de 4'75 m per 5'15 m (24'46 m²), i el seu paviment, un *opus tessellatum* policrom de decoració geomètrica, que es troba *in situ*. Aquest paviment es conservava sobretot a les parts exteriors de l'estança i molt més malmès a la zona central. Tot i això, per les parts conservades s'aprecia clarament que no disposava de cap emblema central sinó d'un camp general.

Es tracta d'un mosaic policrom (blanc, negre, vermell, groc i verd) de decoració geomètrica. Presenta un espai exterior irregular (2 cm a l'oest, 3 cm a l'est, 18 cm al sud i 22 cm al nord) col·locat per adaptar-se a les dimensions una mica irregulars de l'estança. L'orla està formada per una línia de reclaus, situada entre dos dobles filets negres, que presenta una flor de quatre pètals (de sis tesselles cada una) dins de cada reclau.

El camp central si que és perfectament quadrat (3'72 m de costat) i combina essencialment dos motius; un nus de salomó policrom (blanc, vermell, groc i negre) dins un quadrat negre i emmarcat per quatre peltes i una fulla a cada angle. Aquests nusos salomònics giren, estan orientats un d'est a oest i el següent de nord a sud (tot i que hi ha alguns errors atribuïbles més a l'artesà que al concepte original del mosaic). Aquests quadrats s'intercalen amb cercles negres que emmarquen quadrats vermells o verds disposats diagonalment amb una creu al centre.

Pel que fa als seus paral·lels, la presència de nusos salomònics dins un quadrat entre quatre peltes el trobem en l'anomenat mosaic de creus i cables d'Itàlia, datat a finals del segle II (Blanco1978, 36,làm.30)

Pel que fa a la combinació de cercles i quadres amb el nus salomònic el trobem a Los Cipreses (Jumilla) i sembla un motiu força habitual al nord d'Àfrica en contextos de mitjan segle III i IV (Blázquez 1982,73-75,láms.31-33).

El motiu dels cercles amb quadrats diagonals incisos es troba en el mosaic dels A8-10, d'aquest mateix jaciment.

PAVIMENT NÚM.15 (FIG. 6.7)

L'àmbit A40 és una cambra quadrangular, de 5'1 m per 5 m (25'5 m²), situada a la banda nord de l'espai excavat. Explorada l'any 2014, inicialment anava pavimentada amb un sòl d'*opus tessellatum* que va ser molt malmès en època baix-imperial quan aquell sector es va reconvertir en un magatzem de *dolia*. Tot i això, es conserven diferents fragments *in situ* del paviment.

Es tracta d'un mosaic policrom i geomètric. Presenta una orla exterior de greques fetes amb tesselles blaves, un doble filet, un espai en blanc i un altra doble filet blau emmarcant la catifa central. La decoració del tapís central està format per un conjunt de cercles intersecants amb un dentellat interior. Aquesta configuració crea un dibuix de flors quadripètals, amb una llàgrima en ver-

Figura 6.7. Pav15. *Opus tessellatum* de l'A40.

mell dins cada pètal. Al centre de cada cercle (o entre les flors, segons com es llegeixi), es disposa una creu en negre emmarcada per un quadre sobre les puntes de color vermell i groc. Aquest darrer element també es troba a A41.

L'orla de meandres i quadrats formant una greca apareix ja en contextos republicans sobre *opus signinum*. Pel que fa als cercles secants formant flors quadripètals, en tenim un exemple proper a la vil·la de can Pau Birol, on apareix al mosaic de Teseu i Ariadna (segles III-IV) o en un fragment recuperat descontextualitzat en el qual els pètals alternen els colors groc i vermell. També es troba en un mosaic de Frejenal la Sierra o a Liédena (Blázquez/Mezquíriz 1985,nums 21 i 23, làm. 27), on apareix en dos mosaics del segle II. A Itàlia aquest motiu ja es troba en contextos del segle I. També a la casa número 1 de *Clunia*.

PAVIMENT NÚM. 16 (FIG. 6.8)

Situat al nord de l'àmbit A40, l'àmbit A41 és una sala quadrangular, de 4'2 m per 4'8 m (20'16 m²), que també anava inicialment pavimentada amb un *opus tessellatum*, que va ser parcialment malmès en època baix-imperial quan va canviar la funcionalitat de la cambra.

Es tracta d'un paviment policrom, on predominen el blanc i el blau. L'orla exterior està formada per un espai blanc per adaptar el mosaic a les dimensions de l'espai, un triple filet negre, espai blanc, un segon triple filet negre, espai en blanc i un doble filet negre. La catifa central està formada per un reixat d'hexàgons (niu d'abelles) en filet negre amb una creu al centre de color negre emmarcada per un quadre sobre les puntes en vermell i groc/taronja, com succeeix a A40.

El motiu del niu d'abelles prové de l'*opus sectile* i ja s'utilitza a Pompeia en contextos del segle I aC. També

Figura 6.8. Pav16. *Opus tessellatum* A41.

n'hi ha exemples a Empúries. A Itàlia és habitual al segle I (Cassette Republicane d'Ostia). El seu ús s'estén fins al segle IV (Los Quintantares de Rioseco i Cuevas de Soria o a Mèrida) (Blázquez/Ortego 1983, n°18-19 i 77-78, lám. 26 i Fig. 20) A Narbona és habitual en contextos de primera meitat del segle III.

Pel context cal datar-lo a finals del segle II.

PAVIMENT NÚM. 17

A l'est de l'àmbit A42 se situa un passadís d'accés i, flanquejant-lo, una petita sala de planta rectangular (5 m per 1'8 m, amb 9 m²). Aquesta anava inicialment pavimentada amb un *opus tessellatum*, del qual se'n conserva *in situ* un fragment de reduïdes dimensions. La part conservada –un bocí situat contra el mur nord de l'estança, a la seva zona central – correspon a un camp de tesselles blanques, sense cap decoració.

ELS OPERA SECTILIA

Jordi Oliver

INTRODUCCIÓ

L'*opus sectile* que s'ha considerat la tècnica de revestiment arquitectònic més preuada i luxosa, només ha estat objecte d'estudi i classificació sistemàtica, des-

prés d'una primera sèrie de temptatives de Blake (1936, 67-124) i Becatti (1961), a partir dels anys 80 del segle passat, on sobresurt l'obra de Guidobaldi (1985, 171-233) que tenia com a objectiu proposar una primera classificació per als *sectilia pavimenta* de Roma i del Laci, amb l'objectiu de ser extrapolable a la resta del territori.

La possibilitat de classificar dins d'una tipologia definida cada *sectilia pavimenta*, obria la porta a la realització d'un *corpus* o estudis comparatius i cronològics. Fruit d'això, fou el treball de Pérez Olmedo (1996) per a la mostra hispànica d'*opera sectilia*.

Grosso modo, la proposta de sistematització que ofería Guidobaldi, anava referenciada sobre les dimensions de cada unitat modular (*sectile* de mòdul petit, inferior al peu romà, <29,6 cm; *sectile* de mòdul mitjà, equivalent a entre un peu romà i uns 120 cm; *sectile* de mòdul gran, no inferior a quatre peus romans, >120 cm; i *sectile* d'esquema unitari)¹ i el seu esquema geomètric (mòdul quadrangular, mòdul quadrangular-reticular, mòdul rectangular, mòdul romboïdal, mòdul hexagonal, etc) (Guidobaldi 1985, 175).

Tal com remarcava Pérez Olmedo en el seu treball (Pérez 1996, 29), la proposta de Guidobaldi no era eficaç a l'hora d'adscriure aquells *sectilia pavimenta* formats per diversos esquemes compositius. Així, l'autora va introduir a la seva sistematització criteris basats en l'organització de l'espai pavimental, distingint entre *sectilia* d'esquema únic i *sectilia* d'esquema de camp principal i camp secundari.

Per altra banda, cal recordar aquí, la definició genèrica d'*opus sectile*. Aquesta tècnica de revestiment arquitectònic consisteix en el recobriment decoratiu d'una superfície pavimental o parietal, amb plaques (*crustae*) de *marmora* tallades en forma geomètrica, vegetal o, fins i tot, figurada. Per tant, no entrarien dins la categoria de *sectilia*, els aplacats marmoris, monocroms o policroms, sense disseny intern.

Convindria, a continuació, remarcar el concepte romà de *marmor/a*. Els romans entenen per *marmor*,² totes aquelles pedres que un cop tallades i polides, ofereixen una vistositat i una tonalitat cromàtica de gran efecte ornamental. Calcàries, pòrfirs, alabastres, granits, bretxes, basalts, ònixs, pissarres o marbres, eren els materials petris principals que s'englobaven com a pedres decoratives i s'utilitzaven, essencialment, per a embellir edificis, elaborar escultures i produir tota mena d'artefactes de luxe (Borghini 1998; Pensabene

1.- És a dir, aquells *pavimenta sectilia* obtinguts sense una unitat modular constant i repetitiva, normalment format per un emblema central o més emblemes, de tal forma que es visualitza un esquema unitari, centralitzat i tancat.

2.- Mot que deriva de l'ús i concepte que se'n feia al món grec a partir del terme μαρμαριον (*marmarion*) que significa brillant o resplendent.

1998). La difusió i transport dels *marmora* fou una de les activitats comercials més transcendents de l'època romana imperial, amb roques procedents d'arreu de la Mediterrània (Numídia, Frígia, Egipte, Peloponès, Jònia, Tròade, etc).

Per últim, mencionariem que, en el cas de les residències privades, els *sectilia pavimenta* normalment ornamentaven les sales d'aparar amb clares funcions socials i d'auto-representació del propietari, com els *triclinia* o els *oeci* (Pérez 1996, 44). De fet, normalment són els paviments elaborats amb materials inorgànics (roques, pasta vitria, morter o ceràmica), els únics vestigis preservats de la decoració i luxe d'aquestes estances i aquells que ens poden ajudar a indicar-ne la seva funcionalitat. En aquest aspecte cal tenir present també el buit deixat en el registre arqueològic d'aquells paviments de marqueteria elaborats amb fusta

L'OPUS SECTILE A8-15 (NÚM. 3)

DESCRIPCIÓ DEL PAVIMENT:

Es troba situat en una estança (A8-15) situada al nord del jardí de migdia (A11) (Fig. 6.09). Aquesta cambra (A8-15), és la principal d'aquest sector organitzat a l'entorn d'aquest "fals peristil". A llevant, se'n situava una altra (A8-10), de dimensions menors, pavimentada fins on s'ha pogut resseguir, en *opus signinum* sense cap altre element decoratiu.

Seguint l'esquema que ofería Guidobaldi i les aportacions de Pérez Olmedo, podem classificar el nostre paviment a partir de la seva organització com del tipus "paviment de camp principal i secundari" – és a dir, un paviment format per un esquema principal central, a manera d'un emblema, i per un camp secundari o d'emmarcament. Sovint, la decoració del motiu central, en ser la més representativa i visual de la estança, resulta molt més complexa i rica que la del seu camp secundari.

Pel que fa a l'organització modular del camp secundari, està formada per la combinació – a priori sense seguir cap ordre determinat – de mòduls quadrats simples del tipus Q2, Q3 i Q4 (Fig. 6.10), d'uns 29,6 cm de costat (unitat modular mitjana).

Destaca la notable combinació cromàtica dels seus mòduls, creant un intens efecte cromàtic que accentua un cert grau de desordre aparent.

Per contra, l'organització modular del seu camp principal, segueix un altre esquema compositiu molt més complex, el qual, vista la parcialitat de les restes conservades (amagades sota un *tessellatum* de finals del segle II) se'ns fa bastant difícil poder identificar-ne l'esquema general i proposar-ne una completa restitució. Per això, ens limitarem a oferir, a partir dels únics vestigis visibles

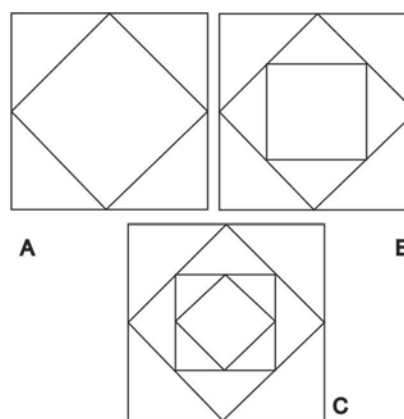

Figura 6.10. Q2, Q3 i Q4, respectivament (J. Oliver).

d'aquest camp principal i de l'estudi modular realitzat, una possible restitució –amb totes les reserves possibles– fins allà on creiem que podem arribar (Fig. 6.11).

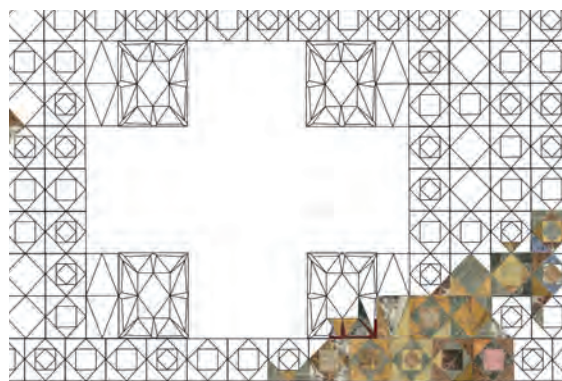

Figura 6.11. Proposta de restitució de l'*opus sectile* A8.15 (J. Oliver).

Amb això, els únics vestigis parcials d'aquest camp principal conservat, són dues unitats moduls rectangulars (parcialment visibles), de tipologia diversa. Una primera tipologia decorativa és la formada per una unitat modular de forma rectangular de 46 cm per 60 cm, de composició complexa (Fig. 6.12), formada per un emmarcament de llistons allargats trapezoïdals de *rosso antico* i 8 puntes de fletxa (situades als angles i al mig de cada costat) del mateix material, els quals convergeixen en un element central que restituir, amb un mòdul quadrat simple del tipus Q2. L'altra és la formada per una unitat modular de forma rectangular de 24 cm per 60 cm, amb un rombe inserit (Fig. 6.12).

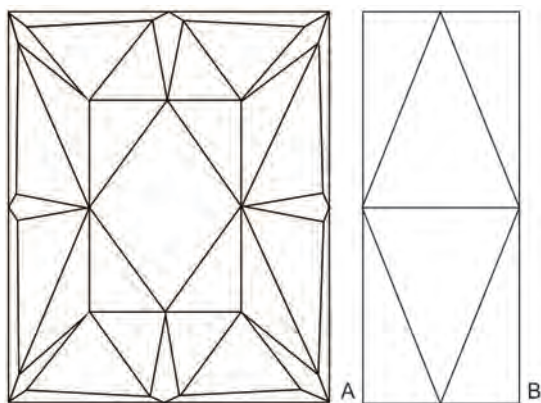

Figura 6.12. Rectangle amb rombe inserit i rectangle compositió complexa, respectivament (J. Oliver).

Per altra banda, cal mencionar que per a la preparació del paviment es va emprar morter ceràmic molt fi sobre el que es van encastar fragments polits de pissarra negra i alguns trossos de ceràmica per a reforçar la subjecció al morter de les *crustae* marmòries.

ESTUDI DELS MATERIALS³

És de remarcar la rica varietat de *marmora* que presenta aquest *sectile*; n'hem identificat fins a 10 varietats. No obstant això, creiem que eren fins a 9 les varietats que configuraven el paviment marmori original, ja que, l'únic fragment de calcària d'Empúries identificat en el *sectile*, podria formar part d'una posterior reparació del paviment.⁴

D'aquestes 10 varietats, 8 han pogut ser clarament identificades mentre que en dues ocasions tenim certes reserves respecte a la seva procedència. Les 10 varietats de *marmora* identificades *de visu* (Gnoli 1988; Borghini 1998; Lazzarini 2004) són: *broccatello*, *giaillo antico*, *pavonazzetto*, *bardiglio*, *rosso antico*, *fior di pesco*, *africano*, *calcària d'Empúries* i 2 materials amb reserves respecte a la seva procedència: Campan i Saint Béat.

Broccatello / Jaspí de la Cinta: calcària lumaquèlica provinent de les pedreres del barranc de la Llet

de Tortosa, molt a prop de la desembocadura del riu Ebre, per tant, en un lloc molt ben comunicat tant per via fluvial com marítima. Aquesta privilegiada situació, és el principal motiu que explica –a part del seu ric i bigarrat cromatisme– la seva excel·lent difusió, no solament per Hispània, sinó també, fora de la Península Ibèrica, sent el material lapidi hispànic que més va gaudir d'una àmplia difusió mediterrània. A dia d'avui, ha estat documentat a Roma, a Ostia, a Útica o a la Gàl·lia Narbonesa (Mayer/Rodà 1999; Rodà 1999; Gutiérrez 2009, 234-237; Àlvarez *et al.* 2011, 545-547; Gutiérrez 2015).

Pel que fa a la seva rica i variada coloració, pot presentar des de tons groguencs fins als vermells i violats més intensos (Àlvarez *et al.* 2009, 74-79). A més, pot presentar una gran varietat de dibuixos bigarrats que donen l'efecte d'un brodat (d'aquí el seu nom donat pels picapedrers italians (Borghini 1998; Lazzarini 2004)).

A la Península, trobem *broccatello* en molts programes ornamentals (Falcone /Lazzarini, 1998) de nombroses ciutats i *uillae* del nord-est i sud-est (sectors costaners o estructurats per l'Ebre) o de l'interior com *Segobriga* (Conca) o *Uxama* (Sòria).

Fins fa relativament pocs anys, els únics elements arqueològics fiables per a datar l'inici d'explotació de les pedreres del Barranc de la Llet, eren els suports epigràfics de *Dertosa*, datats a època flàvia. Tanmateix, els especialistes deixaven oberta la hipòtesis d'un inici extractiu d'aquesta calcària dins l'època augustal o inicis de l'època júlio-clàudia. De fet, molts *marmora* hispànics, començaren la seva explotació en època augustal o poc més enllà. Així succeix amb les cromàtiques calcàries recristalitzades de Tarragona (pedra de Santa Tecla), d'Empúries o Xàtiva (marmor Saetabis, conegut popularment com a Buixcarró,) la grisenca i blavosa calcària dolomítica de Sagunt o la Calcària d'Empúries, per posar alguns exemples propers (Àlvarez *et al.* 2009).

Sortosament, tal hipòtesis es va veure confirmada durant les excavacions a la cúria foral de *Segobriga* en la qual es va poder documentar *crustae* de *broccatello* contextualitzades dins la fase augustal (Rodà 2005, 467; Àlvarez *et al.* 2009).

3.- Per a la realització d'aquest estudi hem d'agrair la col·laboració i ajuda, en tot moment de L. Palahí i A. Costa. Respecte a la identificació dels materials, hem d'agrair l'ajuda de la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC (UEA) desplaçats el dia 21 d'abril de 2017 al jaciment de Sarrià de Ter: I. Rodà, D. Gorostidi, H. Royo, J. C. Ruiz i H. Feliu. Al mateix temps, també cal agrair les valuoses reflexions i correccions finals de l'escrit a càrrec d'A. Gutiérrez i M. Parada. També volem agrair les aportacions de B. Soler.

4.- La pràctica de les reparacions normalment anaven efectuades amb *marmora* locals, de més fàcil accés i cost que les varietats importades d'arreu de la Mediterrània. Exemples d'aquesta pràctica de restauracions les podem visualitzar fàcilment en dos *sectilia pavimenta* de *Baetulo* com el de Can Peixau (exposat al Museu de Badalona) i el del carrer de Lladó núm. 27 (conservat *in situ* a la museïtzada Casa dels Dofins). En tots ells, s'introdueix la pedra de Santa Tecla (una calcària recristalitzada provinent de Tarragona) com a material de reparació (veure a Àlvarez *et al.*, 2009 33-35).

En aquest sentit, els exemplars que trobem al Pla de l'Horta, (*infra*, comentarem la cronologia del paviment), són també indicis de la primerenca explotació i comercialització d'aquest *marmor*; essent els exemplars de Sarrià, una de les evidències arqueològiques més antigues de l'extracció d'aquesta pedra ornamental tortosina.

A tal efecte, és a l'època augustal i inicis de la dinastia júlio-clàudia, quan molts centres urbans i *uillae* invertiren i promogueren grans reformes ornamentals, requerint grans quantitats de *marmora*.

D'aquesta manera, molts centres urbans buscaren pel seu territori immediat, aquelles roques ornamentals més adients i de fàcil accés que els exclusius i costosos *marmora* d'importació. Aquests materials més locals són el que la historiografia ha denominat com a materials de substitució. (Cisneros 2010, 135-150).

Cal remarcar, també, el preponderant paper de la lumaquel·la tortosina dins del programa ornamental d'aquest *sectile* (amb 24 *crustae*) i la seva rica varietat cromàtica, sent-hi present bona part del seu repertori colorístic. Aquesta varietat ens dóna indicis d'una selecció preocupada per aconseguir el màxim policromisme possible. De fet, aquesta variació cromàtica d'un mateix exemplar també la veiem buscada *ex professo* en d'altres *marmora* (giallo antico), donant la sensació de dues o més espècies lapídies.

Marmor numidicum / Giallo antico: calcària recristallitzada de gra fi i molt compacta del juràssic (Àlvarez 1985; Rôder 1988; Rôder 1993; Rakob 1993; Lazzarini 2004). Extreta de la província romana d'*Africa Proconsularis*, prop de l'antiga ciutat de *Simitthus* (actual Chemtou, Tunísia).

Presenta una gran varietat colorística. Els exemplars que trobem al Pla de l'Horta ho exemplifiquen a la perfecció, amb tonalitats blanques, rosades, grogues o, fins i tot, de vermell intens. També existeix una varietat bretxada de tonalitat marronosa i ataronjada la qual en el present *sectile*, es reserva a la decoració del privilegiat camp principal.

Marmor phrygium, Docimium, Synnadicum / Pavnazetto: marbre blanc amb algunes zones bretxades amb un ciment de tonalitats violetes, negres o, fins i tot, blavoses. Es caracteritza per tenir un gra mitjà i una notable translucidesa (Fant 1989; Borghini 1998; Lazzarini 2004).

Les pedreres es localitzen prop de l'antiga ciutat romana de *Docimeion* (actual Afyon, Turquia). Malgrat trobar-se a un 400 km terra endins (Rodà 2012, 85), el seu *marmor* fou extensament comercialitzat arreu de la Mediterrània.

Els exemplars que trobem al Pla de l'Horta inclouen gran part del seu repertori cromàtic. Tal com hem co-

mentat per a la varietat bretxada ataronjada de *marmor numidicum*, també es reserva per a la decoració del camp principal una varietat molt vistosa de *pavnazetto* de tonalitat blavosa en el seu ciment, diferent a les emprades en el camp secundari del *sectile*.

Marmor lunense varietat Bardiglio: marbre de gra molt fi, és la varietat grisa-blavosa del *marmor lunense* (coneguda pels marbristes italians com a *bardiglio*). Aquesta varietat del Carrara (Gnoli 1988; Borghini 1998; Lazzarini 2004), fou intensament explotada, més per a un ús decoratiu (columnes, *crustae*, etc.), que per a un ús escultòric.

La seva gamma cromàtica la trobem ben exemplificada al paviment del Pla de l'Horta, on trobem exemplars que van del blau-gris més intens, al blau cel més clar. Alguns exemplars es caracteritzen per tenir un bandejat format per línies paral·leles poc ondulants.

Marmor taenarium / Rosso antico: calcària provinent del cap de Matapan (Gnoli 1988; Borghini 1998; Lazzarini 2004), aflorada al promontori de Taenaro, (a l'extrem meridional del Peloponès).

Es caracteritza per la seva tonalitat vermellosa homogènia, encara que algunes varietats poden presentar vetes blanques de calcita. També existeixen afloraments d'aquesta calcària de tonalitats molt fosques.

Els únics exemplars de *rosso antico* que trobem al paviment, ocupen l'unitat del mòdul complex de 46 cm per 60 cm, del camp principal, amb peces tallades en forma de puntes de fletxa i en forma de llistons, més o menys, trapezoidals.

Elements elaborats amb *rosso antico* tallats de manera acurada en forma de punta de fletxa –acabats amb una punta finíssima– i peces allistionades llargues i primes, sovintegent en molts *opera sectilia*, essent el material per excel·lència d'aquest tipus de fines i acurades manufactures. Pensem que la causa d'aquest repetit patró decoratiu no es deu tant a causa dels condicionants físics de la roca (facilitat en el tall) sinó, més aviat, pel seu intens i vistós color vermell homogeni que serveix per remarcar i delimitar les composicions ornamentals.

Marmor chalcidicum / Fior di Pesco: calcària d'aspecte extraordinàriament abigarrat, principalment de tonalitats morades i rosades, combinades amb una espessa xarxa de venes blanques de calcita de gruixos variables (Gnoli 1988; Borghini 1998; Lazzarini 2004). Procedeix de prop de l'antiga ciutat de *Calcis*, a la part central de l'illa d'Eubea (Grècia).

Els exemplars que trobem al Pla de l'Horta d'aquest material són bastant escadussers, amb només dues *crustae* que es caracteritzen pel seus tons morats abigarrats de gran efecte cromàtic.

Marmor lucullaeum / Africano: calcària bretxoide (Gnoli 1988; Borghini 1998; Lazzarini 2004) procedent de la

ciutat jònica de Teos, actual Sigacik (Turquia). Composta per un ciment calcari en el que predominen els tons foscos (gris, violat i blau fosc) però que de vegades assumeix un bell color blau i verd intens. També, els clasts calcaris que presenta poden assumir un aspecte de color i mides molt diverses.

Els exemplars que trobem al Pla de l'Horta presenten un intens cromatisme amb preponderància d'aquelles varietats que assumeixen una bella tonalitat blavosa.

Calcària d'Empúries: calcària biomicrita recristalitzada força compacte i amb abundants venes blanques de calcita esparítica. Alguns exemplars poden presentar estilòlits vermells. Presenta una gamma colorística prou variada de diverses tonalitats de beix, a vegades més grisa o groga. També pot prendre tonalitats més roges o rosades i abigarrades. Els seus afloraments procedeixen de l'àmbit pròxim a Empúries (Àlvarez/de Bru 1983; Gutiérrez 2009, 27-38).

Tan sols n'hem observat un petit fragment d'uns 7 cm trobat a l'A8 amb forma triangular. A causa d'aquesta escassetat del material en el paviment, pensem que el seu ús es deu a una reparació del paviment, substituint a algun *marmor* d'importació més costós.

Per últim, cal especificar també que el gruix de tots els fragments marmoris que hem pogut documentar del *sectile*, presenten unes dimensions variables entre 1,2-1,8 cm. A excepció d'aquest fragment d'Empúries que amida 2 cm.

Campan (amb reserves): calcària bretxoide formada per nòduls calcaris de tons rosats/blancs de forma amandoriada. Aflorades a la zona de Campan (França), aquestes calcàries "*griottes*" (Antonelli/Lazzarini 2000) poden presentar un aspecte semblant al *marmor chium* (*portasanta*) de la illa jònica de Quíos (actual Turquia).

Saint Béat (amb reserves): marbre de gra gruixut amb diverses varietats blanc/gris-blavoses i vetejades. Els seus afloraments es localitzen a la cara nord del Pirineu, prop de Saint-Bertrand-de-Comminges (França), dins l'àger de l'antiga ciutat romana de *Lugdunum Conue-narum* (Braemer 1984, Àlvarez 1987; Fabre/Sablairolles 2002; Royo 2015).

Els exemplars que trobem al paviment del Pla de l'Horta serien la seva varietat blavosa amb el seu gra gruixut característic.⁵ No obstant això, la seva identificació s'hauria d'acabar de confirmar a escala microscòpica.

CRITERIS ESTILÍSTICS I CRONOLÒGICS

La tasca de trobar paral·lels estilístics i cronològics, resulta força feixuga al no disposar de tot el seu esquema compositiu complet. Així, si la unitat modular del seu camp secundari la podem intuir fàcilment amb mòduls quadrats simples del tipus Q2, Q3 i Q4, la del seu camp emblemari principal ens és impossible de reconstruir totalment al ser imprevisible la seva resolució.

Tanmateix, si els mòduls a quadrats simples del camp secundari, són un motiu altament repetit amb innombrables exemples des dels inicis de la introducció dels *sectilia pavimenta* fins a l'època tardana, no podem raonar d'aquesta manera amb la composició molt més elaborada i creativa que ornamentava el camp principal del paviment; fruit de la recurrent originalitat i creativitat a la que estaven sotmeses aquest tipus de produccions emblemars, diferents per a cada començament.

Per a aquesta tipologia decorativa concreta del restituit (fins on hem pogut) camp principal, no hem sigut capaçs de localitzar paral·lels compositius exactes.

De fet, dins la mostra hispànica només trobem certes similituds llunyanes, més per la gran varietat de *marmora* emprats i cronologia, que per a la seva composició, amb un *opus sectile* de Sagunt conegut com el "mosaic de les estrelles", actualment exposat al Museu d'Arqueologia de Sagunt. Tanmateix la cronologia d'aquest paviment saguntí és incerta entre segle I i II. Fou descobert l'any 1959 a les excavacions urbanes entre el Carrer Dolz del Castelá i l'Avda. País Valencià-, només en resten deu unitats modulares quadrades (Pérez Olmedo 1996). Presenta una rica varietat de marmora amb fins a 10 varietats identificades: broccatello, grecco scritto, bardiglio, rosso antico, africano, buixcarró, portasanta, pavonazzetto, cipollino i proconés

No obstant això, el paviment saguntí no ens transmet el grau de preciosisme tècnic amb el que es van elaborar les finíssimes puntes de fletxa i llistons trapezoïdals del paviment del Pla de l'Horta, amb *rosso antico*.

Tornant al paviment que ens ocupa, resulta interessant destacar-ne la seva gran varietat cromàtica, no només a causa de les 10 varietats marmòries documentades, sinó també, a causa d'una variada coloració dins d'una mateixa espècie lapídia; arribant fins i tot a tenir tota la seva gamma colorística possible: cas del *broccatello* o *giallo antico*. Tots aquests factors sumats ens confirmen

5.- Amb reserves, pel que fa a la seva identificació ens basem principalment a la semblança a escala macroscòpica i al fet de que, pel que fa als marbres més corrents d'importació de gra gruixut, cap té aquestes semblances i coloració blavosa homogènia.

la gran riquesa del paviment, a la vegada que el nivell de vida sofisticat del propietari de la vil·la.

Pel que fa a la cronologia del paviment hem de reconèixer que no tenim dades arqueològiques directes per a la seva datació, però sí, tota una sèrie de dades arqueològiques indirectes contextuals que agrupades totes juntes, ens serveixen per sostenir una datació de mitjan segle I. En aquest sentit, hem de recordar que aquest s'emplaça dins una estança quadrangular (A8-15), ubicada al nord del jardí de migdia (A11). És a mitjan segle I, quant tenen lloc en aquest sector, tota una sèrie de reformes edificis monumentalitzadores, que afectaran a totes les estances englobades al voltant seu (A11). A partir d'aquest moment, aquest espai obert ajardinat, estarà presidit per un imponent nimfeu, convertit en l'element escenogràfic central i estructurador de tot aquest sector de l'edifici. El nimfeu, tancant l'espai de migdia del pati i amb façana encarada vers el nord, estava orientat de tal manera que des de la sumptuosa estança on s'ubicava el *sectile* (A8-15), es percebés una perspectiva visual privilegiada de tot el programa naturalístic i ornamental creat. D'aquesta manera, a través d'un porticat s'aconseguia establir connexió visual entre els dos espais. A tot això hi hem d'afegir que la mateixa estança del *sectile*, perdria la seva forma quadrangular original (4,73 m est-oest, per 4,76 m, nord-sud), incorporant vers el seu costat septentrional i en posició axial, una estructura monumentalitzadora en forma d'absis semicircular lleument ultrapassat (A19). Aquesta forma arquitectònica absidal buscava monumentalitzar i prestigiar la funcionalitat de la estança, amb la voluntat d'atorgar una imatge visual arquitectònica adequada, fent *pendant* amb el marc arquitectural del nimfeu, presentant així, una imatge unitària i conjuntament efectista.

És, doncs, a falta d'una cronologia estratigràfica fiable, que proposem adscriure aquest costós paviment, dins del marc de totes aquestes grans reformes. Sense elles, aquest luxós paviment d'*opus sectile*, que decora els dos terços meridionals de la estança (4,73 m, est-oest, per 3,26 m, nord-sud), en contra de l'altra terç septentrional obrada en *opus signinum*, no té raó de ser. Per tant, és lògic pensar que tot plegat formar part d'un mateix projecte edificat unitari, que augmentava el nivell de luxe i ostentació del propietari. Respecte al paviment de l'espai absidal calefactat, no en disposem de cap vestigi.

A finals del segle II, l'estança del *sectile* quedà amortitzada, partida per la meitat per un mur en direcció nord-sud que configurava dos àmbits paral·lels quadrangulars: A8 i A15. En conseqüència, aquesta reestructuració del conjunt de l'edifici, fa pujar el nivell de sòl; construint damunt del *sectile* (conservant les *crustae*) un realçat paviment d'*opus tessellatum* amb motius geomètrics a ambdós àmbits.

Tanmateix, conèixer la totalitat del seu emblema central, ens podria aportar més dades estilístiques al respecte. Cal dir, també, que a priori, la gran varietat de *marmora* utilitzats (buscant el màxim efecte cromàtic), així com, l'ús d'espècies tals com, *fior di pesco* i *rosso antico*, ens assenyalen una datació que sobrepassa l'època augustal i s'escau prou bé a l'època júlio-clàudia final que proposàiem.

L'ESTUDI DE L'OPUS SECTILE A4 (NUM. 2)

DESCRIPCIÓ DEL PAVIMENT

Es troba situat just al centre d'una estança més o menys quadrangular (4,65 m, est-oest, per 5,29 m, nord-sud) emmarcat per una sanefa manufacturada a partir de *crustae* alternades de pissarra negra i calcària blanca indeterminada, tallades en forma rectangular (Fig. 6.13). La resta de paviment perifèric el completa un camp de *signinum* amb incrustacions de *marmora* o tesselles quadrangulars de 2-3 cm de costat, majoritàriament de *pavonazzetto* o d'algun marbre o calcària indeterminada blanca, tot i que, també hem identificat alguns pocs fragments taronges de *giallo antico*.

Figura 6.13. Vista general de l'*opus sectile* de l'A4.

Aquestes tesselles quadrades estan col·locades en forma de rombes i ordenades en 4 fileres horitzontals en els costats nord-sud i una en els laterals est-oest. Més pròxim al mur, les tesselles són de dimensions menors i ordenades caòticament.

Del *sectile*, tan sols conservem 9 unitats modulars, (7 encara amb *marmora*), del tipus Q3 de 29,6 cm de costat i part del seu emmarcament. Tanmateix, podem arribar a intuir les característiques generals d'aquest *sectile* policrom de tipologia d'esquema únic, format per 9 per 9 mòduls quadrats (81 en total) del tipus Q3 d'unitat modular mitjana (Fig. 6.14).

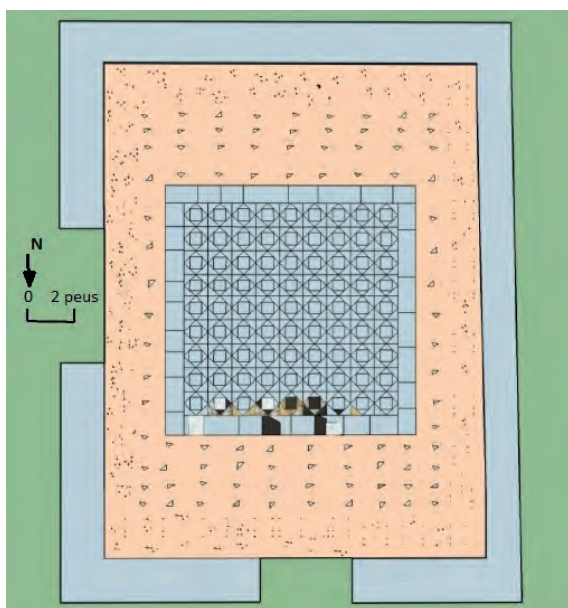

Figura 6.14. Restituïció hipotètica de l'*opus sectile* de l'A4. (J. Oliver).

ESTUDI DELS MATERIALS

Les varietats lapídies que podem identificar en aquestes 7 unitats modulars que preserven els *marmora* són fins a 6 (Fig. 6.15). D'aquestes, 4 han pogut ser clarament identificades mentre que en 2 tenim certes reserves respecte a la seva procedència. Malgrat la migradessa de la part conservada, no creiem que hi hagués gaire més varietat dels que ja observem. Les sis varietats de *marmora* identificades *de visu* (Gnoli 1988; Borghini 1998; Lazzarini 2004) són: *giallo antico*, *pavonazzetto*, pissarra, calcària d'Empúries, *Saint Béat* (amb reserves) i un marbre o calcària blanca indeterminada –emplaçada en la decoració de la sanefa d'emmarcament. Tot i la

Figura 6.15. Detall de l'*opus sectile* de l'A4.

migradessa dels marmora conservats, pensem que un estudi proporcional de cada un dels materials emprats pot ésser un xic representatiu del conjunt: pissarra 9 crustae, pavonazzetto 5, Saint Béat 5, Calcària d'Empúries 4, giallo antico 3. Pel que fa al gruix de les peces oscilen entre 1 i 1,5 cm.

Marmor phrygium, Docimium, Synnadicum / Pavonazzetto: (Per veure les característiques generals d'aquest material veure *supra*).

Els exemplars que trobem són la seva varietat bretxada, blanc i negre, més corrent.

Marmor numidicum / Giallo antico: (Per veure les característiques generals d'aquest material veure *supra*).

Els exemplars que observem són la seva varietat bretxada ataronjada.

Pissarra: La pissarra és una roca de tipus metamòrfica, normalment de color negre, que presenta foliacions característiques. El seu acabat polit i platejat, i el seu contrast negre, foren valorats dins dels programes de decoració arquitectònica. A falta d'estudis centrats en aquest tipus de materials, la seva procedència és incerta, sent possible tant un origen local o d'importació.

L'ús decoratiu d'aquest material en *pavimenta sectilia*, sovint es relaciona amb produccions antigues de cronologia tardorepublicana i augustal, amb paviments normalment d'esquema senzill i bicroms: combinant plaques quadrades blanques i negres en damer.

L'absència de *crustae* de pissarra en el luxós *sectile* de l'A8-15, i la preponderància que tenen en la decoració del *sectile* de l'A4 (amb fins a 8 *crustae*), ens és prou significativa per suggerir l'antigor (respecte a la cronologia incidirem *infra*) del suau paviment comentat, enfront de l'altre que tant sols utilitza plaques de pissarra negra per a reforçar la subjecció al morter de les *crustae* marmòries. També trobem la utilització de *crustae* quadrades i triangulars de pissarra negra, en alguns *opera sectilia* d'*Emporiae* datats entre època tardo-republicana i principis del segle I. De fet, molts d'aquests *opera sectilia* que trobem a Empúries i que utilitzen plaques de pissarra, són dels més antics de la Península Ibèrica. No lluny d'Empúries, a la vil·la de Tolegassos (Viladamat), podem trobar també diverses *crustae* de pissarra negra triangulars (avui conservades als magatzems del MAC-Girona) provinents d'un hipotètic *opus sectile*, manufacturat durant la fase augustal de la vil·la.

En definitiva, tots aquests exemples ens posen de manifest que la utilització de *crustae* de pissarra dins les unitats modulars dels *sectilia*, pot ésser un indicatiu d'antigor per a la datació d'aquests. Tanmateix, encara que desapareixen les *crustae* de pissarra de dins les unitats modulars que componen els *pavimenta sectilia*, aquestes perduren com a material d'emmarcament o sanefa d'aquests.

Aquesta tesis exposada és l'observada dins del territori gironí, però de fet, les notícies que tenim respecte a aquest comportament decoratiu es correspon també dins la dinàmica observada per altres territoris on s'han efectuat estudis en conjunt dels *pavimenta sectilia*: Roma i Laci (Guidobaldi 1985), Toscana (Bueno 2011) o Espanya (Pérez Olmedo 1996).

Calcària d'Empúries: (Per veure les característiques generals d'aquest material veure *supra*).

Els exemplars de *crustae* que trobem en aquest paviment augustal, ens demostren com l'ús decoratiu d'aquesta calcària d'Empúries ja era explotada i comercialitzada durant aquesta primerenca època, dins d'un mercat d'abast regional (dins l'actual zona gironina). De fet, l'ús d'aquest material durant l'època augustal, també s'ha pogut documentar amb 21 fragments a la ja comentada vil·la romana dels Tolegassos,⁶ pertanyents a revestiments *sectilia* parietals o pavimentals.

Saint Béat (amb reserves): (Per veure les característiques generals d'aquest material veure *supra*).

Els exemplars que trobem en el paviment els identifiquem amb la varietat blanca lleugerament blavosa de gra gruixut que també documentem al *sectile* d'A8-15.

La seva identificació s'hauria d'acabar de confirmar a escala microscòpica.

Marbre o calcària blanca indeterminada: Aquest material lític el documentem a la sanefa d'emmarcament del mòdul Q3 del *sectile*. Hem pogut comprovar *de visu*, que es tracta del mateix material amb que estan manufacturades les incrustacions de *marmora* o tesselles blanques quadrangulars de 2-3 cm de costat que envolten el *sectile*.

CRITERIS ESTILÍSTICS I CRONOLÒGICS

Per aquest *sectile* d'esquema únic amb mòduls quadrats del tipus Q3, situat en posició central al bell mig de l'estança, amb un ús destacat dins del programa ornamental de pissarra negra, podem trobar certs paral·lels estilístics, gairebé exactes, amb un paviment d'Empúries (*insulae* a l'oest de la Casa Villanueva). Tant els materials emprats, com l'esquema modular compositiu i posició en relació a l'estança, són verdaderament similars.⁷ Aquesta extrema similitud i pròxima àrea geogràfica ens permet plantejar una mateixa filiació cronològica i possible taller (Fig. 6.16).

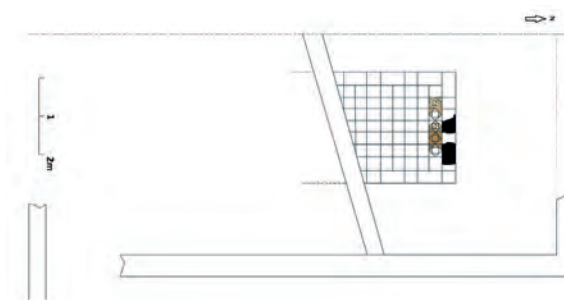

Figura 6.16. Planta i detall de l'*opus sectile* de la *insula* situada a l'oest de la Casa Villanueva d'Empúries (segons Pérez Olmedo 1996, 269, Fig. 41 i 314, làm. XXIV).

A tal efecte, tant el paviment d'Empúries (excavat per Almagro l'estiu del 1944) com el del Pla de l'Horta tenen un mateix context habitacional augustal (Pérez Olmedo 1996, 123 – 125, núm. 76, Fig. 41, làm. XXIV-XXV).

6.- Durant les campanyes arqueològiques dels anys 1978-1979 a la vil·la romana de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), foren documentats 65 fragments marmoris. Tots aquests provenien de la unitat estratigràfica 2080, farcida de materials augustals (Casas 1988, 52; Nolla/Casas 2014, 280). Dins de les espècies lapídes hem pogut identificar: 32 fragments de marbre blanc de Carrara, 21 fragments de calcària d'Empúries, 6 fragments de pissarra, 3 fragments de *giallo antico*, 2 fragments de *pavonazzetto* i 1 fragment d'*africano*.

7.- Els *marmora* emprats per a la decoració d'aquest *sectile* emporità són: *pavonazzetto*, *giallo antico*, *bardiglio*, calcària d'Empúries i un marbre o calcària blanca difícil d'identificar.

En aquest sentit, cal especificar que gràcies a la construcció del nimfeu, el qual, va implicar la necessitat de crear un sistema de desguàs que va motivar la remodelació de les sales de la façana est (A1, 4, 5 i 7), tenim un terme *ante quem* per a la datació del *sectile*; anterior a les reformes de mitjan segle I. Així, doncs, tant els criteris estilístics com estratigràfics confirmen una datació augustal de principis de segle primer.

Recentment, durant les excavacions d'urgència realitzades al lateral de la carretera C-31 de Badalona (hivern de 2017), s'ha pogut documentar en una *domus* badalonina, un similar paviment d'*opus sectile* central (Fig. 6.7), conservat només el negatiu de les impromptes de les *crustae* gravades sobre el llit de morter, compost per unitats modulars quadrades de 29,6 cm de costat (mòdul mitjà) del tipus Q3, dins d'una estança més o menys quadrangular. Aquest, es troba emmarcat per un camp secundari d'*opus signinum* decorat amb tesselles blanques i negres dibuixant un camp geomètric de quadrats amb flors a l'interior en els seus costats nord-sud i només flors en els seus costats est-oest. Aquest paviment badaloní es data a inicis del segle I.

Degut a que només conservem les empremtes de les *crustae*, no podem saber les varietats marmòries que en formaven part.

Figura 6.17. Vista general del paviment badaloní amb *opus sectile* central dins un *opus signinum* decorat (J. Oliver).

CONCLUSIONS GENERALS

Les conclusions a què arribem després de l'estudi analític d'aquests dos *pavimenta sectilia*, és que no són coincidents cronològicament; el d'A4 és més antic que el d'A8-15. Mentre que pel primer (A4), tenim estatigrafia fiable per confirmar el seu context augustal, pel segon (A8-15) les referències estratigràfiques són més genèriques amb una datació que tant podria ser augustal com de mitjans del segle I. No obstant això, tenim una sèrie de dades estilístiques que, ens aporten valuosa informació sobre la seva cronologia i ens fan rebutjar una datació coincident dels dos sòls.

Així, primer de tot, hem de valorar la rica varietat de *marmora* i cromatisme que presenta el paviment d'A8-15, amb 10 varietats enfront de les 6 detectades a l'altre. Al mateix temps, també hem de remarcar el gran barroquisme colorístic i estilístic aconseguit en la composició, especialment dins del seu camp emblemàtic principal, enfront d'una composició molt més repetitiva amb motius Q3 de l'altre. Tanmateix, aquests criteris estilístics arriben a esdevenir criteris cronològics altament fiables una vegada comparada la diferent tècnica constructiva d'execució dels dos sòls. A tal efecte, mentre el *sectile* de l'A4 no utilitzà cap mena de material ceràmic o lapidi (pissarra negra) per a reforçar la subjecció al llit de morter de les *crustae* marmòries, l'altre sí que n'emprà a bastament (fragments de pissarra polida o trossos ceràmics encastats al morter). Així, tots aquests elements junts, ens ajuden a sostenir amb sòlids arguments, que els dos paviments van ser elaborats en dos moments cronològics diversos, fruit de dos projectes diferents.

D'aquesta manera, si pel *sectile* A4 queda clar el seu context augustal, dins la primera onada de monumentalitat i luxe que acompanyà les reformes d'aquesta època a la vil·la, l'altre, pel context habitacional en què es troba i la seva disposició espacial, fa que estigui directament relacionat amb les reformes monumentalitzadores de mitjan segle I. D'aquesta manera, proposem englobar la construcció d'aquest grandiloqüent *opus sectile*, durant la segona onada reformadora, que detectem al tram final de l'època júlio-clàudia. De fet, és en aquest moment, i a inicis de l'època flàvia, quan la vil·la assolí una etapa esplendorosa.

ELS PAVIMENTS DECORATS AL SUBURBIUM DE GERUNDA

Lluís Palahí David Vivó

La ciutat de Girona, s'ha mostrat fins a l'actualitat molt esquiva a l'hora de mostrar les seves arrels romanes. Són escasses les troballes d'estructures d'aquesta època a l'interior del *pomerium*, però cal assenyalar que també ho són les d'altres elements significatius. En aquest sentit, no fa distincions entre epigrafia, escultura i altres tipus d'elements artístics, i tampoc els paviments decorats en són cap excepció, fins al punt que, de moment, el nucli urbà de *Gerunda* no ha proporcionat cap indici de l'existència de paviments musius. L'única excepció el constitueix la troballa d'alguns petits fragments d'un mosaic de tesselles blanques i negres durant les excavacions realitzades a l'església de Sant Feliu. En aquest cas, però, es tracta d'un espai situat fora del *pomerium* i relacionat amb una necròpolis.

Ara bé, la història canvia si ens traslладem al suburbi, a les vil·les suburbanes de la ciutat, on s'han trobat alguns paviments decorats –en diferents graus de conservació–, que abracen un ampli període des de l'època augustal fins al segle IV.

Majoritàriament es tracta d'*opera tessellata* amb decoracions geomètriques, si exceptuem l'excepcional conjunt de mosaics figurats baix-imperials de la vil·la de can Pau Birol, en els quals es representen una cursa de circ, el mite de Bel·lerofontes i una escena del cicle del Minotaure, amb Teseu i Ariadna.

La presència de mosaics en les vil·les del nord-est peninsular no és massa abundant. Més enllà de les troballes realitzades a les vil·les suburbanes de *Gerunda*, la vil·la que ha proporcionat una major quantitat de paviments decorats és la d'Els ametllers (Tossa de Mar), amb cinc, entre els quals cal destacar-ne dos de figurats, d'època baix-imperial, un amb una decoració de les estacions i l'altra representant al *numen* del *fundus* i amb una inscripció dedicada al propietari, *Vitalis* (Palahí/Nolla 2010).

Altres assentaments com la vil·la del Collet de Sant Antoni de Calonge (Prat *et al.* 2018), o Puig Rodon (Corçà) (Burch *et al.* 2013, 144-145), o la vil·la del monestir de Sant Feliu de Guíxols (Vivo *et al.* 2012, 95-111), han proporcionat restes de paviments musius, si bé en mal estat de conservació.

Un cas apart el representa la ciutat d'*Emporiae*, amb una gran varietat de paviments decorats –més de 170– que cobreixen una llarga forquilla cronològica i una gran

varietat de tècniques i decoracions tot i que, malauradament, a dia d'avui no hi ha un corpus complet a l'abast dels estudiosos.

Però la vil·la que ha proporcionat una major varietat de pavimentacions i de tècniques decoratives diferents és la del Pla de l'Horta, que constitueix, per aquesta raó, un punt de partida excel·lent per analitzar la seva configuració i evolució al llarg del temps.

EL PAVIMENT DECORAT COM ELEMENT DECORATIU I SIMBÒLIC

Els paviments de mosaic s'han convertit per als arqueòlegs i els historiadors en un element clau a l'hora de qualificar el nivell de riquesa d'un edifici d'època romana. Les dificultats vinculades a la seva construcció o el seu cost, així com la complexitat d'algunes decoracions, són factors que refermen aquest ús en edificis rics; alhora, però, cal tenir present que es tracta d'un vestigi que en molts casos, per sort, s'ha conservat i ha arribat fins a nosaltres. Per contra, altres elements que també ens podrien ajudar a conèixer el grau de luxe d'una construcció o els gustos i el nivell econòmic i social dels propietaris, com ara les teles, el mobiliari i, fins i tot, les pintures, sovint s'han perdut. Això ha fet que de vegades s'hagi donat una importància potser excessiva als paviments musius i, sobretot, a la seva absència. La inexistència de mosaics, en efecte, ha estat interpretada amb freqüència com un indici de la funció utilitària de l'espai considerat. Aquesta conclusió, assumible de manera genèrica, podria no tenir fonament en alguns casos en què el luxe hauria estat determinat per elements peribles no conservats.

Una altra característica dels paviments decorats és la seva solidesa que permetia una llarga pervivència, a diferència d'altres elements més delicats, com les pintures, que se solien renovar més sovint.

Tot i això, la presència de mosaics constitueix un bon indicador de l'ús al qual es destinaven les estances que pavimenten i permet adscriure aquests espais a la zona residencial dels habitatges. La seva utilització profusa suggereix un alt nivell econòmic. Les decoracions són el resultat de les modes de l'època, però sovint també poden ser un reflex dels gustos i la mentalitat del comitent.

EVOLUCIÓ DELS MODELS

Els mosaics van néixer en el món hel·lenístic. Inicialment realitzats amb còdols de colors, però la necessitat, molt probablement, d'imitar les pintures amb la seva riquesa policroma va donar origen a l'*opus tessellatum*. Així, es van començar a emprar tesselles, principalment

marmòries i de dimensions molt petites (entre 1 mm i 4 mm), que permetien reproduir figures i escenes d'una manera més realista (*opus verniculatum*). Aquest tipus de mosaic, àmpliament utilitzat en època republicana, fou molt poc usual a les nostres contrades; un dels escassos exemples coneguts fins avui se situa a la ciutat regular d'Empúries, en un emblema on es representa el sacrifici d'Ifigènia.

A partir del segle II aC, el sistema de decoració més habitual era l'*opus signinum*, una tècnica més econòmica, que incorporava decoracions, generalment geomètriques, a base de tesselles blanques i negres, però en el qual predominava el color rosat o vermellós del fons. De vegades aquest paviment es pintava amb un color vermell, una forma relativament senzilla i econòmica de ressaltar el sòl, sobretot en espais molt transitats (Vassal 2006, 47-48). Habitual a la península itàlica des del segle II aC, a la ibèrica apareix lleugerament més tard (a finals de la mateixa centúria) i el seu ús es prolonga fins a principis del segle I, quan començà a ser substituït de forma general per l'*opus tessellatum* amb decoracions en blanc i negre (Vassal 2006, 80).

Aquest tipus de pavimentació és habitual en entorn urbà, amb diversos exemples a la Neàpolis emporitana, un parell dels quals estaven decorats amb inscripcions. Pel que fa al nord-est català, fora d'Empúries, les mostres són molt més escasses i es limiten a les vil·les de Sant Menna de Vilablareix i la pròpia vil·la del Pla de l'Horta, en els dos casos, amb una datació d'època augustal. Pel que fa a Vilablareix, les proves es limiten a un petit fragment conservat *in situ*, en el qual s'aprecia part d'una catifa de rombes de tesselles negres. En el cas del Pla de l'Horta, el programa decoratiu és més variat i ocupa un porticat i cinc estances, en dues de les quals, a més, es combina amb un emblema d'*opus sectile*.

Al llarg dels segles I i II, es va anar imposant el paviment íntegrament constituït de tesselles (*opus tessellatum*). La tècnica ja era coneguda des de feia temps, però en aquests moments es va començar a utilitzar de manera massiva a les sales d'aparat i als espais més importants tant dels edificis públics com residencials. Al nord-est peninsular, tot seguint les modes itàliques van triomfar inicialment les decoracions bicolors, basades en la combinació de tesselles blanques i negres, conformant motius geomètrics, generalment bidimensionals. També es realitzen escenes figurades més complexes, si bé aquesta és una tipologia poc habitual a la península ibèrica fins entrat el segle II (Barral 1978, 14).

A l'entorn de la ciutat de Girona tenim uns quants exemples d'aquesta mena de pavimentacions. El més destacable és la vil·la de Montfullà. En aquest jaciment, ara com ara, només s'ha recuperat un paviment de mosaic, precisament de decoració en blanc i negre, amb una àmplia orla exterior de cercles intersecants i amb un

emblema central, molt perdut, que es componia de diversos quadres amb motius geomètrics variats. Desconeixem si hauria pogut presentar un quadre figurat central, ja que no es conserva. En aquest jaciment cal tenir present que bona part de la zona residencial de la vil·la se situa sota l'església parroquial de Sant Pere i no s'hi han fet excavacions, raó per la qual no es pot descartar l'existència de més paviments musius.

A la vil·la d'Els Ametllers es conserva també un mosaic en blanc i negre que dibuixa un escaquer. Aquest paviment es va mantenir en ús fins a època baix-imperial, mentre les sales del seu entorn rebien sòls nous (Palahí/Nolla 2010, 212-213).

A mitjan segle II, els gustos van començar a canviar i, gràcies sobretot a la influència dels tallers africans, es van difondre cada vegada més els paviments policroms. Aquest ús de la policromia, que, en realitat, es reduïa sovint a quatre colors (blanc, negre, groc i vermell), permetia una combinació molt més variada de motius geomètrics i, en particular, el desenvolupament d'escenes figurades més riques i colpidores.

En els primers moments, van coexistir els vells esquemes decoratius en blanc i negre, sovint amb l'addició d'algunes gotes de color, i els nous models. Un bon exemple d'aquesta transició, que es va produir en la segona meitat del segle II i que es generalitzà amb el canvi de centúria, el trobem, un cop més, al Pla de l'Horta. A finals del segle II es va fer una reforma important de l'edifici i se substituïren els vells paviments d'*opus signinum* i tesselles o *sectile*, per elegants sòls d'*opus tessellatum*. Als espais de pas, com ara els passadissos del pati enjardinat situat al sud de l'edifici, es van emprar catifes de decoració geomètrica amb motius que es repetien en els quals s'incorporaven algunes notes de color (P11 i P12). Un dels paviments, per exemple, presenta una combinació d'hexàgons blancs i negres amb una flor central (P12). És precisament allí on es mostra la policromia, ja que la resta de la composició és en blanc i negre.

Aquesta policromia limitada, essencialment constituïda per tesselles blanques, negres i vermelles, és considerada per Dunbabin (1999, 144-159) com una característica específica de la musivària hispana, una mena de transició cap a la policromia, emprada a partir de mitjan segle II. Fora de l'entorn de *Gerunda* s'ha recuperat un paviment d'aquestes característiques a la vil·la del Collet de Sant Antoni de Calonge, on es combinen tot un seguit de cassetons blancs, negres i vermells (Prat *et al.* 2018).

Una altra estança mostra aquesta mateixa coexistència, però d'una manera més equilibrada. Es tracta d'una sala d'aparat situada a llevant del pati en què la decoració es compon d'una elaborada orla formada per fulles i branquillons que neixen de diversos cràters (P9).

Aquesta orla es va executar enterament en color negre; el camp central, per contra, presenta tot un seguit de quadres de decoració geomètrica caracteritzats per una rica policromia. També presenten una policromia limitada, amb un predomini dels colors blanc i negre, els paviments dels apartaments de la zona nord de la casa (P15 i P16).

Al costat d'aquesta sala, i de manera coetània, les altres estances d'aparat es van ornamentar íntegrament amb mosaics policroms que incorporaven diferents decoracions geomètriques P13 i P14).

Cal traslladar-se a vil·les escampades pel *territorium* per trobar exemples de sòls policroms d'època severa, com en el cas ja esmentat de la vil·la de Pug Rodon (Corçà).

Al llarg del segle III i, sobretot, al segle IV es començà a estendre de manera important, en particular a les *domus* i les vil·les més riques, la decoració figurada, amb escenes que sovint anaven més enllà del simple motiu ornamental i que participaven de la ideologia o la religiositat del propietari. El baix imperi fou un període de canvi en les relacions socials i la decoració era un vehicle molt utilitzat per transmetre la imatge que les elits volien donar de si mateixes. Aquestes escenes, dotades d'un alt grau de simbolisme, pretenien traslladar al visitant tot un seguit de missatges referents, per exemple, a les virtuts i els valors del propietari. A *Gerunda* disposem d'una mostra excel·lent d'aquesta mena de decoració a la vil·la de Can Pau Birol o de Bell-lloc del Pla. Poc en sabem, de l'estructura i la història de la vil·la en qüestió, que, tot i això, ha passat als llibres d'història i d'art per la descoberta de tres magnífics mosaics figurats. El més impressionant, tant per la qualitat com per les dimensions (7,08 m per 3,42 m, 24'21 m²), és el que representa una cursa de circ. La peça ha fet córrer autèntics rius de tinta entre els experts tant a l'hora d'intentar interpretar-ne la simbologia més profunda (s'hi descriu una carrera concreta o és una escena que solament vol simbolitzar les curses de circ?) com pel que fa a l'anàlisi de les inscripcions que incorpora, ja que en el camp decoratiu hi consten els noms dels aurigues i els cavalls principals de cada quadriga així com una menció curiosa, «CECILIANUS FICET», que inicialment es va considerar referida al nom de l'artesà responsable del mosaic i que avui dia es tendeix a relacionar amb el propietari de la vil·la, en al·lusió al pagament d'una cursa de quadrigues que aquest hauria celebrat a Roma i que seria una mostra de la seva importància (Vivó *et al.* 2017). Al costat d'aquest gran mosaic en trobem dos de més petits amb amplis camps de decoració geomètrica i sengles emblemes centrals. Una de les escenes no presenta cap problema interpretatiu, ja que es tracta de Bel·lerofontes muntant el cavall alat Pegas i derrotant la Quimera. L'altra ha estat motiu de més controvèrsies, fins al punt que els iconògrafs es divideixen entre aquells que hi veuen una representació

de Paris i Afrodita i els que es decanten pel mite de Teseu, Ariadna i el laberint del Minotaure. Curiosament, la balança s'inclina a favor d'una hipòtesi o de l'altra atenent a la interpretació que es faci de l'objecte que sosté a la mà la figura masculina: si és una poma, ens trobem davant de Paris, però si es tracta d'un cabdell de llana, hauríem de pensar en Teseu. Actualment no hi ha cap dubte per la seva atribució a una escena del cicle de Teseu i Ariadna (veure dins aquest mateix volum el capítol dedicat a aquesta vil·la).

Les úniques altres peces figurades conservades al *territorium* de *Gerunda* es troben a la vil·la d'Els Ametllers (Vivó 2010). El primer mosaic figurat d'aquesta vil·la, molt mal conservat, sembla presentar una figuració central amb les quatre estacions. Més sencer és el paviment del vestíbul de l'edifici, en el qual es representa l'esperit protector de la vil·la, una figura femenina. En el mateix paviment hi ha dues inscripcions que fan referència al propietari i al propi fundus, *Turissa*, la primera (SALVE VITALIS FELIX TURISSA), i al taller del mosaïsta, l'altre (EX OFFICINA FELICES).

Els mosaics constitueixen un símbol de riquesa i la seva decoració, sobretot quan és figurada, ens pot apropar a la ideologia i la mentalitat de les elits de l'època; tanmateix, però, també poden furnir altres informacions. La presència de mosaics en determinades estances, en efecte, ens indica la pertinença dels espais en qüestió a la zona d'habitatge reservada als propietaris i els convidats, individualitzada dels espais de servei. Però la seva decoració, a més, ens pot ajudar sovint a entendre la funcionalitat de l'estança. Així, per exemple, les catifes ornamentals més simples i repetitives, compostes per motius geomètrics que es van repetint, es reserven majoritàriament per als espais de pas, passadissos o pòrtics. A les sales d'aparat se solen emprar paviments més elaborats que en el cas dels geomètrics combinen diversos elements, ja sigui repetint una pauta de tres o quatre elements variats o creant una quadrícula interna a la sala en la qual es disposen motius diferents.

En ocasions, el fet que un paviment presenti dues decoracions que marquen zones clarament delimitades pot ser indicatiu del mobiliari que s'hi col·locava i, per tant, de l'ús que es donava a la sala. Així, és habitual emprar dos mosaics diferents als *cubicula*, petites sales destinades al descans en les quals s'instal·lava un llit: normalment, la zona ocupada per aquest moble presenta una decoració molt senzilla, mentre que la part més visible, l'entrada a la cambra, es caracteritza per una iconografia més elaborada. Un altre espai on sol haver-hi aquesta ornamentació doble són les sales triclinars, com ja hem comentat prèviament. En aquests espais, la zona ocupada pels *lecti*, que habitualment es disposaven en forma d'U, podia estar marcada amb un paviment musiu menys estudiat, mentre que per a la zona central i l'accés, es reservava una decoració més

rica. Aquest espai també es podia diferenciar simplement mitjançant la col·locació d'una orla de gran amplada. Aquesta distinció entre la decoració exterior de l'orla i el quadre central, per regla general més elaborat o vistós, també assenyala els usos de l'estança.

De la segona disposició en tenim diversos exemples a les vil·les del Pla de l'Horta i de Sant Pere de Montfullà, ja que tant el paviment dels craters, en el primer cas, com el conservat a Montfullà presenten una banda exterior ampla que emmarca la catifa central. En ambdós mosaics, la decoració exterior és més simple: a Montfullà consisteix en un motiu de cercles intersecants repetitiu, i a la vil·la del Pla de l'Horta, més rica en detalls, en una decoració bicroma, per contrast amb el tapís central policrom.

La vil·la del Pla de l'Horta conserva, a més, un paviment en el qual es distingeixen clarament dos espais ben diferenciats. Es tracta d'una sala pavimentada amb dos materials diversos: *opus sectile*, a la meitat sud, i *signinum*, a la nord. Aquesta disposició bipartida és habitual en *cubicula*, però l'adscripció no resulta tant clara en aquest cas. El que sí sembla fora de dubte és que la zona sense decoració devia ser ocupada –almenys en determinats moments– per peces de mobiliari. La utilització de dos materials permetia abaratir costos, ja que els paviments de plaques de marbre d'importació eren molt costosos i, per tant, no es feien servir en espais que igualment havien d'anar coberts pel mobiliari. Curiosament, en la reforma del segle II s'hi va col·locar un paviment de mosaic que ja no presentava aquesta mena de distinció, sinó una catifa policroma en la qual es repetien diversos motius geomètrics, fruit de la conversió de l'estança en un apartament o sala privada.

L'OPUS SECTILE

L'*opus sectile* era ja emprat a Grècia al segle IV aC i va arribar a Itàlia des de l'orient hel·lenístic a mitjan segle II aC i es va difondre de forma important al segle I aC, gràcies a la fascinació de les elits romanes pels marbres (Dunbain 1999, 254). El seu ús pràcticament es restringia inicialment als edificis públics, civils i religiosos, essent poc habitual als habitatges privats, especialment per l'alt cost que presentava i les dificultats, per part dels privats, d'accedir a marbres de qualitat.

Aquesta situació canvià de forma important, quan a partir d'època d'August la majoria de pedreres passaren a mans estatals i es començà a difondre per les províncies com a part de la campanya de propaganda política imperial (Pérez Olmedo 1996, 22), procés afavorit també per l'inici de l'explotació d'algunes pedreres locals i la millora de les comunicacions (Gutiérrez 2009, 287). Tot i això, sembla que els marbres d'importació foren més

habituals en els assentaments més propers a la costa, mentre que els espais interiors s'empraren sobretot marbres locals (Pérez Olmedo 1996, 46). Paral·lelament, aquesta mena de paviment s'estén a les residències de les elits locals. Aquestes elits constitueixen els grans evergetes que paguen moltes de les obres públiques destinades a fer les ciutats monumentals i foren els primers que, aprofitant l'avinentsa, començaren a introduir aquests materials a les seves residències (Soler 2003, 152-154).

En l'àmbit privat, inicialment s'imposaren sobretot les decoracions de mòdul quadrat, que permetien pre-fabricar una determinada quantitat de peces amb les quals satisfer amb rapidesa i un menor cost, un mercat en expansió (Pérez Olmedo 1996, 28). Inicialment, en època augustal i julioclàudia, els *sectile* feren servir preferentment una combinació de plaques blanques i negres (Soler 2005, 43). Habitualment en aquesta fase inicial s'empraren peces de mòdul petit (menys d'un peu), a diferència del que succeïa en edificis públics (Pérez Olmedo 1996, 42). Decorativament, sembla que les composicions van anar creixent en complexitat fins a època de Neró, però a partir de llavors i al llarg de l'alt imperi, s'anaren simplificant (Pérez Olmedo 1996, 28). Durant el baix imperi aquesta mena de decoració es féu més habitual en les grans residències, en part perquè molts dels marbres usats llavors provenien de l'aprofitament de materials antics, fet que facilitava l'obtenció d'una major varietat tant pel que fa a la procedència com la policromia.

Sobretot, en les fases inicials i atenent al seu alt cost, els *sectilia* es combinaven amb paviments d'*opus signinum* o mosaic, configurant emblemes més o menys grans.

Així succeeix al Pla de l'Horta, on una sala de representació (A1) es va pavimentar amb un *opus signinum* (P2) que mostrava una àmplia orla exterior en la qual s'havien incrustat grans tesselles blanques, i un emblema central d'*opus sectile* que componia una decoració geomètrica, tot emprant diferents plaques de pedra blanques i negres alternades. A l'altre *sectile* de la vil·la (P3), l'emblema ocupava la meitat de l'estança, mentre l'altre part (A15) era coberta amb un sòl d'*opus signinum* sense decoració.

Com succeeix en altres sectors constructius i artístics, l'arribada de treballadors del marbre per participar en les grans obres d'embelliment de les ciutats, va generar un mercat, inicialment secundari, dedicat a la decoració de les grans *domus* urbanes de les elits, les mateixes que finançaven moltes de les obres públiques i que aprofitaven als artesans i materials per a ús privat.

No queda massa clar com s'articulava el sistema de treball. Sembla que les peces més senzilles es podrien realitzar en sèrie als tallers, mentre que d'altres es realitzaven *in situ* per adaptar-les a l'espai disponible.

També sembla possible que les peces més complexes s'importessin ja fetes o que procedissin de centres més especialitzats (Pérez Olmedo 1996, 51). La majoria de propietaris privats sembla que s'abastirien d'unitats preparades segons les dimensions i models d'ús més comuns, ja que eren els més fàcils d'adaptar a qualsevol espai (Pérez Olmedo 1996, 49)

Pel que fa als marbres emprats, aquests acaben procedint d'arreu de l'imperi. En ocasions, es substitueixen alguns dels marbres per materials locals, més econòmics –encara que només sigui per les distàncies que havia de recórrer– ja sigui des del moment de la construcció o en reparacions realitzades al llarg del temps.

Pel que fa a alguns dels emblemes, sobretot a aquells que presenten certa complexitat o una abundància de marbres de diferents procedències en contextos poc habituals, ens desperta una petita reflexió. Si bé, certament, la varietat de materials havia d'influir en el preu final, també cal tenir present que les quantitats de cada un dels materials –analitzats per separat– era tot sovint escassa, ja que es tractava de plaques de petites dimensions i de poc gruix. En aquest sentit es podria plantejar la possibilitat de què alguns emblemes fossin adquirits sencers en tallers de Roma o d'alguna ciutat important, com es feia amb altres elements decoratius com les escultures o els sarcòfags. Certament no hi ha proves d'aquest comerç, ja que –fins on coneixem– cap derelict ha proporcionat aquesta mena de peces, però podria ser una forma d'explicar aquelles obres en què apareixen una gran varietat de *marmora* en indrets i contextos on aquests són inhabituals. De fet les escasses referències a la possible comercialització d'*emblemata* consisteixen en peces d'*opus tessellatum* o *vernicultatum*, de reduïdes dimensions, i d'interpretació dubtosa. Així un petit emblema que representava el rapt de Europa, una peça de 29 cm per 28cm, trobat al mar, al golf de Lleó, no s'ha pogut relacionar amb cap derelict proper i s'ha vinculat amb el comerç de col·leccionistes del segle XVII (Wattel-de-Croizant 1986).

Un cop més, la seva presència des d'època augustal en entorns urbans era relativament habitual, especialment a les principals *domus*. Així succeeix *Emporiae* o *Baetulo*. Al llarg de l'alt imperi les decoracions es van fent més complexes i augmenta la varietat de marbres emprats, molts d'ells importats, multiplicant-se la policromia de les peces.

La vil·la del Pla de l'Horta conserva les dues úniques mostres de paviments d'*opus sectile* trobats fora d'Empúries i datables al segle I, del nord-est català. Un tercer paviment podia haver existit a la vil·la de Tolegassos

(Viladamat) situada al suburbi emporità si bé, en aquest cas, les restes conservades es limiten a un conjunt de plaques de forma triangular, trobades en un abocador.

Els dos paviments conservats al Pla de l'Horta presenten algunes similituds i diferències formals. Ambdós formaven sengles emblemes integrats dins sòls més amplis, d'*opus signinum*. En el cas del paviment P2, aquest *signinum* anava decorat amb tesselles, mentre que en el cas del paviment P3, no presentava cap altra decoració. El primer dels *opus sectile* presenta una decoració bicroma, en la qual es combinen les plaques de pissarra (negre) i les plaques marmòries i calcàries (blanc). Decorativament el paviment es configura a partir d'una orla de peces quadrangulars i rectangulars amb un tapís d'espais quadrangulars creats tot combinant diferents plaques triangulars envoltant un petit quadre central.

El segon paviment, que ocupa la meitat meridional de l'estança A15, presenta un camp d'espais quadrangulars, creats combinant plaques triangulars i quadrades, a l'entorn d'un emblema central, del qual solament en conservem una petita part. El més destacable d'aquest paviment és la seva rica policromia i la diversitat de marbres emprats (entre els que destaquen el brocatello, portasanta, rosso antico, bardiglio, africanum i giallo antico).

Els dos paviments s'integren dins sengles estances construïdes en època augustal. En el cas del primer dels paviments (P2), la seva datació no presenta dubtes, ja que, a més, durant la primera reforma de l'edifici, –a mitjan segle I– el paviment va ser remodelat, amb l'addició d'un nou tram de *signinum*, que obliterava una estructura preexistent, però sense modificar la resta de la cambra.

Més dubtes presenta el paviment policrom. Si bé, estructuralment se situa dins una estança construïda en època augustal, i no hi ha cap prova estratigràfica que permeti datar-lo amb posterioritat, hi ha alguns elements que semblen indicar que la seva construcció es podria haver realitzat a mitjan segle I, quan a la cambra es va remodelar, afegint-hi un absis a la banda nord.

El primer argument és de caire estilístic, ja que la tipologia de l'emblema central és més habitual en peces posteriors a l'època augustal. Però potser el principal argument te a veure amb la procedència dels materials emprats. Així, el marbre de brocatello, procedent de la zona de Dertosa es va començar a emprar de forma generalitzada a mitjan segle I, constituint abans un material residual, poc habitual. Tot i això, i a manca de dades més fermes, no podem descartar completament la seva datació augustal.

7. EVOLUCIÓ DE LA PARS URBANA DE LA VIL·LA

Ana Costa Lluís Palahí

DESCRIPCIÓ GENERAL

Qualsevol interpretació de l'evolució d'un jaciment arqueològic depèn fonamentalment del grau de coneixement que en tinguem i, en aquest aspecte, no deixa de ser un aparent contrasentit el fet que una de les principals dificultats a l'hora de poder establir amb detall algunes de les fases de la vil·la del Pla de l'Horta derivi del seu excel·lent estat de conservació. Ja hem insistit en descriure els diferents àmbits i espais (*supra*), com l'excel·lent conservació de molts dels paviments ha fet recomanable la seva conservació *in situ*, cosa que ha limitant el coneixement estratigràfic i estructural dels vestigis més antics. Però no és aquest l'únic inconvenient. Un segon problema deriva de la superposició de paviments, sense que això impliqui una elevació real del nivell de circulació. Allà on s'han pogut extreure parts dels sòls més moderns, ha estat possible comprovar com, generalment, s'assentaven directament al damunt d'altres d'anteriors, sense cap estrat intermedi que pogués aportar materials que ajudessin a fixar-ne la cronologia. Per tant, en algunes zones, i no solament en aquelles que ja havien estat excavades als anys setanta del segle passat, les relacions físiques de les diferents estructures i la lògica estructural resulten cabdals a l'hora de plantejar hipòtesis interpretatives. En el cas dels sòls decorats, el seu estil i decoració ens ajuden a apropar-nos a la cronologia d'algunes de les reformes.

A aquests fets, cal afegir-hi les destruccions provocades per les fonamentacions modernes que afectaren la façana oriental de la zona excavada de l'edifici residencial.

Més enllà de les dificultats tècniques que planteja el jaciment per poder interpretar convenientment la vil·la, cal tenir presents algunes qüestions pel que fa a la seva configuració. La primera i més important és que la part excavada i que presentem en el present estudi no correspon a la totalitat del complex. Tot i que l'excavació, aparentment, ha assolit els límits nord, sud i oest de l'edifici residencial original, aquest va tenir un important creixement cap a l'est a partir d'època flàvia, una àrea que queda fora del clos arqueològic. També pels costats de tramuntana i migjorn, es prolonguen les estructures de caire industrial. Mentre que el sector

de migdia queda fora de la finca arqueològica (en un espai urbanitzat) el sector septentrional concentrarà els esforços arqueològics dels propers anys.

Assentades en un sector amb un pendent oest-est, les restes presenten un nivell de conservació desigual. Així, les estructures de l'extrem oriental es conserven pràcticament a nivell de pavimentació, mentre que les del costat oposat, arriben, en alguns casos, gairebé als dos metres d'alçada. A aquest nivell de conservació desigual, motivat per la topografia actual, cal afegir-hi les destruccions produïdes per la construcció de les fonamentacions modernes i per tot un seguit de grans rebaixos realitzats en aquells moments i que afecten, sobretot, l'extrem oriental de la finca arqueològica.

La part coneguda de la vil·la es pot dividir en dos sectors. Les estructures de la *pars urbana* constitueixen un bloc compacte, distribuït de sud a nord, a redós d'una llarga façana oberta a llevant i presidida per un extens porticat, als dos extrems del qual es conserven els arrencaments de sengles ambulacres que s'orientarien est-oest però que s'han pogut resseguir en un tram molt reduït, ja que es tracta de l'espai afectat per les fonamentacions construïdes l'any 1970, que han malmès bona part de l'estratigrafia i de les estructures de la zona.

L'organització de l'edifici, visible a primer cop d'ull, correspon a la vil·la edificada a finals del segle II, que es va mantenir sense grans modificacions estructurals al llarg del període baix-imperial. En aquells moments, aquest sector de l'edifici es podia subdividir en dos espais. A l'extrem meridional, se situaven tot un seguit de sales d'aparat estructurades a l'entorn d'un petit pati porticat i presidit per un nimfeu. Les zones central i nord eren ocupades per tot un seguit d'estances i apartaments, obertes a la façana oriental i presidides per una gran sala en posició central que dominava el conjunt.

Tot aquest sector quedava separat per un passadís d'un segon grup de construccions localitzades a l'oest i que formarien part de la *pars fructuaria* de la vil·la. Aquestes estructures s'ordenaven a l'entorn d'un gran *torcularium* i un conjunt de grans dipòsits annexos. Finalment, un llarg mur que seguia una direcció nord-sud tancava tot el conjunt per ponent.

Aquesta estructuració que acabem de descriure de l'edifici de finals del segle II, emmascara els vestigis de les fases anteriors. En època republicana i augustal, la distribució general mostrava algunes importants diferències. La reforma del segle II va suposar un desplaçament cap a l'oest de part de la façana occidental de la *pars urbana* i també un desplaçament d'alguns dels envans interiors. Per tant, les estances de la vil·la de les fases anteriors queden encavalcades entre diferents habitacions de l'edifici del segle II,¹ tot i que no es varen produir canvis d'orientació en la disposició general de l'edifici.

El darrer element que condiciona la descripció i interpretació dels diferents espais té a veure amb els treballs realitzats al llarg dels anys 1970-1972. Durant aquelles campanyes arqueològiques, es varen excavar de forma més o menys completa diferents zones del sector sud-oest que tot sovint han de ser interpretades actualment en funció, sobretot, de les relacions estructurals, amb un suport estratigràfic limitat.

LA FASE REPUBLICANA (FIG. 7.1)

Els orígens de la vil·la del Pla de l'Horta cal situar-los en el context de la fundació de la ciutat de *Gerunda* –a la tercera dècada del segle I aC– i la distribució de terres que aquesta devia comportar. Els nivells més antics es daten en el segon quart avançat del segle I aC i s'associen a un edifici extens i de notable complexitat.

Les estructures republicanes presenten tot un seguit de característiques constructives que les distingeixen clarament de les de fases posteriors. Així, els murs foren bastits amb pedres irregulars, exteriorment treballades, disposades amb tendència a formar filades i lligades amb fang. Allà on ha estat possible aprofundir de forma clara, s'ha pogut comprovar com molts dels paraments presentaven un arrebossat exterior de morter blanc. Pel que fa als nivells de circulació, tots els recuperats durant les excavacions eren de terra piconada, mentre que els sostres eren de *tegulae* i *imbrices*, com demostraven els nivells d'enderroc localitzats, previs a la reforma augustal.

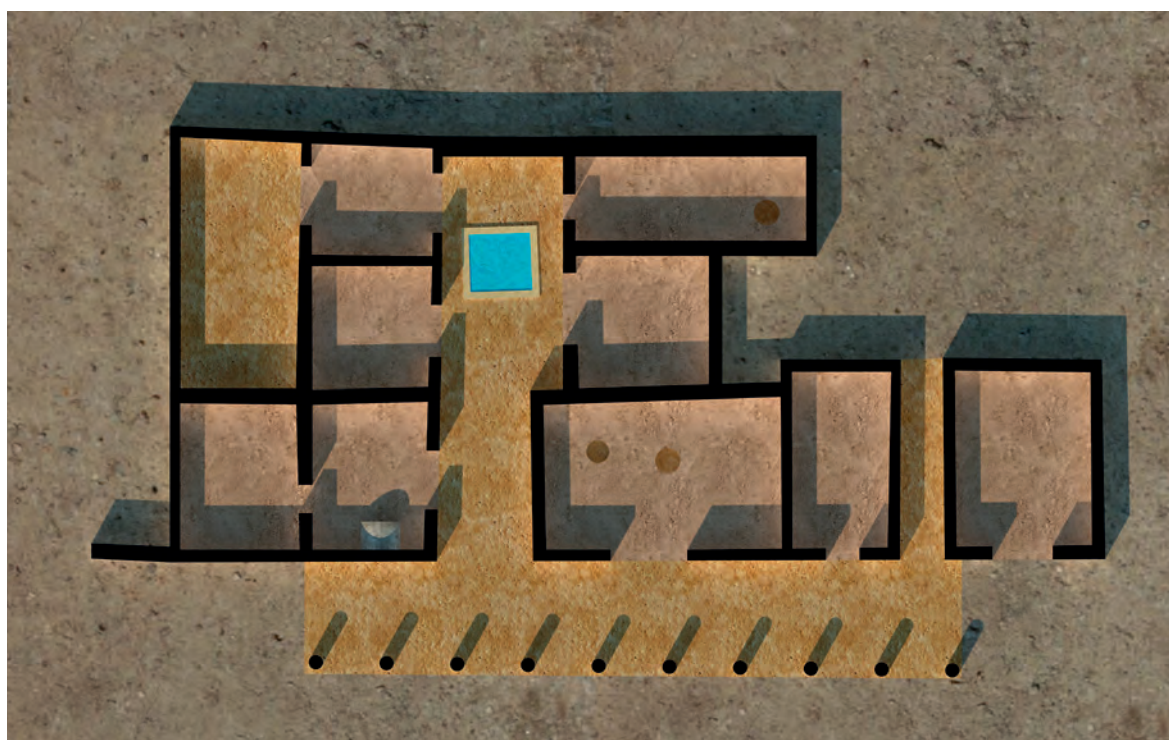

Figura 7.1. Planta de la fase republicana.

1.- Per aquesta raó en descriure les habitacions de les fases més antigues es fa referència a més d'una estança (per exemple, àmbit A8/15)

Intentar definir la forma i vertebració d'aquell edifici inicial no és gens fàcil. Atenent al bon estat de determinats paviments i estructures d'època imperial, en moltes de les estances i espais, els treballs arqueològics no han pogut aprofundir fins als nivells més antics del jaciment. Ara bé, on s'ha pogut excavar fins al sòl natural, ha estat possible apreciar tot un seguit d'indicis que permeten reconstruir, fins a cert punt, la disposició original de l'edifici. Així, moltes de les estructures d'època augustal s'assenten al damunt de vells murs d'època republicana. De fet, en algunes cambres, com per exemple als àmbits 1 i 5, s'ha pogut comprovar com els murs d'*opus caementicium* de principis del segle I, s'assenten directament al damunt dels vells paraments de pedra lligada amb fang d'època republicana, que s'havien afaitat fins al nivell de les noves pavimentacions. Per altra banda, el nou edifici ressegueix en bona mesura l'orientació i distribució de la vil·la republicana, de tal manera que, en determinats punts, resulta possible reconstruir la planta de la construcció original a partir de l'ordenació posterior.

Els punts on ha estat possible excavar fins a nivells republicans es concentren sobretot a la façana de llevant de l'edifici residencial i a la banda sud-oest del jaciment, una zona que, com veurem, era ocupada per instal·lacions industrials. A aquests espais cal afegir-hi els nivells recuperats al nord-oest del sector industrial (àmbits A47 i A51), una àrea on el sistema de petites terrasses situa aquests nivells a una cota més enlairada.

A l'extrem de migdia es defineix un ampli espai –situat a cavall entre els àmbits A1 i A4– limitat per migdia pel mur M-110, el mur M-121, a llevant, i M-170, al nord. Els murs nord i sud conservaven restes d'arrebossat de morter blanc i el parament septentrional disposava d'una porta situada en posició central, que va ser posteriorment condemnada. No sabem amb seguretat quin devia ser el mur de tancament de l'espai cap a ponent, tal com passa, també, amb la cambra situada al nord d'aquesta. Els paraments d'aquest sector varen ser objecte de diverses reformes en època alt-imperial que en varen modificar la forma original i varen acabar per eliminar les estructures republicanes, però el límit occidental no podia situar-se en una posició gaire diferent del que van ocupar els paraments imperials.

A l'interior d'aquest espai es va identificar un sòl de terra piconada i alguns murs (M-137, M-189, M-190) que defineixen una petita estructura al seu interior, que no podem reconstruir completament, ni estructuralment ni funcionalment (Fig. 7.2).

No queda del tot clar que l'àmbit acabat de descriure constitueixi el límit meridional de l'edifici. A migdia d'aquest espai, es va localitzar una canalització, orientada d'oest a est que, aparentment, es dataria en aquesta mateixa fase. Tot i això, no podem descartar que es

Figura 7.2. Sector nord de l'A1 amb les estructures republicanes.

tracti d'una estructura augustal, atès que aprofitava com a material constructiu diversos fragments de paviment d'*opus signinum*, fet que implica l'existència i desmuntatge d'alguna estructura anterior. Aquesta canalització, però, travessa per sota d'un mur alt-imperial (M-120), el qual s'assenta sobre un fonament de pedres lligades amb fang, mal disposades i remogudes (precisament per la construcció de la canalització), que podrien haver format part d'un mur d'època republicana. De ser així, cap altra estructura s'ha localitzat a l'entorn que permeti definir un àmbit en aquest sector.

Per contra, el fet que el mur meridional de l'àmbit A1/4 (M-110) es prolongui en direcció est i oest, podria ser indicatiu d'una llarga façana que tancaria el conjunt devers migdia. En aquest cas, la canalització suara descrita probablement recolliria i reconduiria l'aigua dels sostres i es posaria en relació amb un hipotètic espai obert o enjardinat situat a migdia de l'edifici, com succeeix en fases posteriors.

Més clara és la definició i funció de l'àmbit A5 que trobem al nord del que acabem de descriure, i del qual en coneixem els límits septentrional (M-169) i meridional (M-170). Tot i no conservar-se, el límit oriental se situava al mateix espai que ocuparà posteriorment el mur M-123 i, un cop més, no es conserva el que el tancaria per ponent, tot i que, com veurem, la conservació d'algunes estructures fa pensar que havia d'ocupar el mateix espai on posteriorment se situà el mur M-125. L'espai disposava de sengles portes obrades en els paraments nord i sud, ambdues posteriorment paredades.

A l'interior d'aquesta estança s'han identificat diversos vestigis que permeten caracteritzar-la com la cuina de l'edifici (Fig. 7.3). Així, la cambra, pavimentada amb un sòl de terra piconada (UE 1225) i una posterior reparació (UE 1212), disposava, a llevant, d'un petit forn domèstic (M-172) (Fig. 7.4), amb les parets fetes de tovot i una

Figura 7.3. Estructures republicanes de l'A5 (amb la canal d'època flàvia que travessa el sector).

graella realitzada amb teules disposades planeres, de les quals se'n conservava una *in situ*. A la banda sud-oest també s'hi va localitzar una llar de planta circular (UE 1211).

Figura 7.4. Petit forn domèstic dins l'A5.

La cambra va ser objecte d'una remodelació, potser desenvolupada durant les mateixes obres de construcció de l'edifici a principis del segle I, en la qual es va elevar lleugerament el nivell de circulació i es va construir una nova llar, al damunt de la preexistent (UE 1193). A més, als laterals de l'estança, –als angles nord-oest i nord-est– es varen construir dues estructures quadrangulars d'argila –simètricament disposades (UUEE 1206, 1213)–, una de les quals va obliterated el vell forn domèstic. Aquestes dues estructures, de funció desconeguda, presenten unes dimensions molt similars, i la seva ubicació serveix, en part, per definir la localització

dels murs de tancament de l'estança per llevant i ponent. Tot i no conservar-se, el límit de llevant era clar, no solament per aquesta estructura sinó pel propi forn, que devia recolzar, contra el mateix. Aquest mur resseguiria l'alineació de façana marcada pel mur M-121 de l'àmbit A1. Atenent al fet que les dues noves estructures d'argila presentaven unes dimensions molt similars, el mur de ponent s'havia de situar ocupant el mateix espai que les estructures d'època imperial, marcant una nova alineació amb l'àmbit situat a migdia.

No coneixem la funcionalitat dels dos elements construïts enterament amb argila compactada. De forma rectangular i recolzats contra els murs perimetrals de la cambra, esborren elements de la fase republicana, raó per la qual caldria situar la seva construcció en època augustal, quan es va elevar el nivell de circulació i s'estava construint el nou edifici. Podria tractar-se de basaments relacionats amb les pròpies obres del nou edifici, però no en coneixem la finalitat exacte. El que és cert és que aquests basaments funcionen amb l'estructuració de l'edifici republicà, ja que en la configuració final d'època augustal, el límit oest es va desplaçar uns metres a ponent, i el basament d'aquella banda ja no s'hi recolzaria. Per aquesta raó pensem que els basaments cal relacionar-los amb el propi procés constructiu. El fet que es construeixi una nova llar al mateix espai on ja n'existia una en època republicana però a una cota més alta (Fig. 7.5), és una mostra de la continuïtat en la utilització d'aquesta àrea durant les obres del nou edifici. Aquests sòls de treball amb estructures provisionals es troben també en espais veïns (com l'àmbit A4 on s'hi va localitzar una cubeta).

A l'oest d'aquesta estança es conserven senyals d'alguns murs que també formarien part de l'edifici republicà. Així, dins els àmbits A8 i A15 es van identificar dos murs M-173 i M-174 que corresponen a l'edifici republicà, i que defineixen la divisió entre dues estances

Figura 7.5. Llar localitzada dins l'A5

(M-173) i el límit occidental de l'edifici (M-174). Ambdós murs, de pedra lligada amb fang, foren aprofitats en l'edifici imperial com a fonament de nous paraments. Els límits nord i sud no es van poder assolir, coberts per paviments i murs més moderns. Tot i això i atenent als murs que delimiten l'A5, es pot deduir la seva prolongació, seguint una disposició idèntica a la que tindrà l'edifici en la posterior reforma.

Al nord d'aquest conjunt d'estances, se situava el nucli central de la vil·la. La porta d'accés obria a llevant i comunicava amb un ampli passadís. Delimitades pel nord i sud pels murs M-195 i M-169, aquestes *fauces* conduïen a un espai distribuïdor de planta quadrangular, allargassat, al voltant del qual s'ordenaven les sales principals de la casa. Les restes conservades de la fase posterior permeten definir aquest espai com un atri –tot i que l'*impluvium* central no va disposar mai de cisterna–, funció que amb tota seguretat ja tenia en època republicana. Ens basem per fer aquesta afirmació en la mateixa distribució de l'edifici, la funció d'element distribuïdor d'aquest espai, i el propi fet que l'ordenació augustal ressegueixi en tota la zona, pràcticament de forma mimètica, la que detectem per aquesta fase i perquè és una solució arquitectònica coherent, a bastament utilitzada a la Itàlia tirrènica des de feia segles, que no només aportava bones solucions de vertebració de l'edifici sinó aspectes simbòlics que no convé menystenir.

Al nord d'aquest espai distribuïdor-atri, se situen un nou grup d'estances. Les disposades a l'est, semblen orientar-se cap a llevant, mentre que les que trobem immediatament al nord de l'atri, s'hi comunicaven directament. La sala principal d'aquest sector és una gran cambra (a cavall entre els àmbits A28, A7b, A7d i part de l'A40), delimitada devers ponent pel mur M-199, el M-196 pel sud i els paraments M-194 i M-200, per llevant, tancaria per tramuntana amb el mur M-222 dibuixant una estança de planta quadrangular. Una porta s'obria al centre del costat oriental i, com a mínim, una altra hi devia donar accés des de l'atri. De fet, a l'extrem meridional del mur oest, es conserva un basament quadrangular de pedra sorrenca, que sobresortia de l'alineació de la façana i probablement servia per sostenir una columna o pilastra que remarqués l'accés a aquest espai. El problema d'aquesta peça és que no queda clar si pertany a aquesta fase o va ser incorporat en la posterior reforma augustal.

Aquesta estança i les de llevant es poden resseguir de forma clara dins el gran àmbit A7, un espai al qual en època baix-imperial es va rebaixar el nivell de circulació, fet que va destruir els vestigis més moderns. Aquestes circumstàncies, creen certes dificultats a l'hora d'interpretar algunes fases intermèdies d'aquest sector però ha facilitat, de retruc, l'excavació dels nivells més antics. En aquest espai, més enllà de la sala que acabem de

descriure, s'hi dibuixava una gran estança, més llarga que la suara descrita (definida pels murs M-195 al sud, M-194 i M-200 a l'oest i M-251 al nord, mentre que el límit oriental ocuparia el mateix espai que el mur M-164, posterior). En un moment indeterminat, en tot cas abans de la reforma imperial, aquest espai va ser subdividit en dues habitacions diferents pel mur M-193, que, a més, va esborrar la porta que el comunicava amb la sala situada a ponent.

Una altra cambra es dibuixa a l'angle nord-oest del conjunt, a tocar la façana occidental de l'edifici. En aquest cas, és precisament el límit occidental el més clar d'aquesta fase (base del mur M-181), un mur que continua en direcció nord (M-292) i que al mateix temps actua de paret de contenció, ja que les estructures i elements situats a ponent funcionaren sempre a una cota més alta, un desnivell que s'anà accentuant amb el temps fins que al segle IV es terraplenà tot el sector. El límit septentrional és el mur M-281, un parament de grans blocs que és solidari amb el mur M-292.

Aquesta cambra es presenta en planta com un espai exageradament allargassat i estret, però és possible que disposés d'algun mur transversal que el dividís en dos, i que, de ser així, quedaria amagat sota la pavimentació de l'àmbit A27, d'època augustal.

Més complicat resulta atribuir a la fase republicana de l'edifici algunes de les estructures de l'extrem nord de la vil·la. En aquests sectors, situats a tramuntana de l'àmbit A7, s'han localitzat diferents murs de característiques molt similars als de la fase republicana, majoritàriament afaitats a nivell de pavimentació i integrats dins l'obra augustal. El problema en aquest sector és que en cap de les estances s'ha pogut sondejar per sota dels paviments imperials i, per tant, no es pot certificar estratigràficament aquesta afirmació, tanmateix molt coherent amb els elements disponibles i l'estructuració detectada en la resta de l'edifici.

Així, s'intueix l'existència de dues estances separades per un passadís, obertes a la façana oriental del conjunt. La primera estaria delimitada pels murs M-251 (sud), M-254 (nord), M-318 (oest) i la façana M-164, a llevant. Al nord d'aquest espai se situaria un passadís orientat est-oest que la separaria d'una darrera cambra de grans dimensions limitada pels murs M-255 (sud), M-256C (oest) i M-311 (nord). No es conserva el límit oriental que, tanmateix, devia resseguir la façana general de l'edifici.

Alguns elements semblen indicar que la vil·la ja disposava, en aquests moments, d'un porticat a la banda de llevant, resseguint bona part de la façana principal. Alguns indicis apunten en aquest sentit, tot i que les modificacions posteriors i les fonamentacions modernes han eliminat bona part dels vestigis. Així, a l'extrem de migdia s'aprecia com el mur M-110, que tancava pel

sud l'àmbit A1, es prolongava en direcció est. Malauradament només es va poder resseguir en un tram molt curt afectat per estructures posteriors. També davant de l'àmbit A5 es varen recuperar dos petits trams de mur (M-204 i M-226) que no fan altra cosa que prolongar en aquesta direcció el parament M-170. Aquest mur giraria en direcció nord (M-227). Uns metres cap a cerç, davant de l'àmbit A7, es va identificar una petita estructura de rierencs lligats amb fang (M-205) que se situava sota el mur del porticat d'època imperial, associat a un tram de mur nord-sud, que posteriorment va ser aprofitat com a fonamentació del mur M-202. Entre els dos espais també es va poder localitzar part d'una paret de pedres lligades amb fang (M-225). Tots aquests trams de mur, molt remodelats per les reformes posteriors, podrien formar part de la configuració d'un porticat que resseguiria bona part de la façana oriental. El més curiós d'aquesta estructura és que no ho feia del tot, de tal manera que una de les estances principals (àmbit A1/4) en quedaria fora, situació que es mantingué en la reforma de principis del segle I. A més, als sondejos realitzats dins l'àmbit A30, –una gran àrea oberta que es troba a l'est de l'edifici i que en època imperial definiria el pati central d'un gran peristil– es varen identificar tot un seguit de nivells d'època republicana, destinats a regularitzar el terreny, i que ja mostraven un cert desnivell entre aquest espai –lleument més baix– i l'edifici, desnivell que s'anà accentuant en les reformes posteriors.

Figura 7.6. Restes d'un *dolium* situat a l'oest de l'A17, sota el mur M-168.

Molt emmascarades per les estructures imperials (especialment el *torcularium* i els dipòsits annexos) s'han identificat tot un seguit d'elements pertanyents a un ampli espai d'emmagatzematge. Així, als àmbits A17 i A32 es varen localitzar tot un seguit d'encaixos per a *dolia*

(Fig. 7.6). Un altre retall similar es va identificar a l'angle nord-oest del dipòsit A33. A mitjan segle I, quan es va obliterar aquest magatzem, els *dolia* varen ser destruïts, i els seus fragments es varen aprofitar com a preparació del nivell de circulació de la zona, escampant-los en una extensa superfície a l'est de l'àmbit A17.

Al costat d'aquests *dolia* també s'han identificat algunes sitges, situades una mica més al nord. Així, a l'àmbit A26 se'n va identificar una, i una segona, molt probablement també d'aquests moments, es localitzà dins l'àmbit A37. Al reblliment de la sitja de l'àmbit A26 s'hi barrejaven una gran quantitat de fragments d'àmfora ibèrica i de *dolia*.

Exclusivament a l'extrem nord-oest s'han identificat, per ara, algunes estructures assimilables als espais industrials republicans. Així, dins els àmbits A36 i A51, es conserven les restes de dos murs (M-269 i M-272) de pedres lligades amb fang que dibuixen part d'una edificació, que es conserva de forma molt parcial i de funcionalitat desconeguda. Com tants altres, també aquests murs foren aprofitats com a fonamentació de noves estructures en època imperial.

Més complicat d'establir és l'existència o no d'alguna construcció en l'espai que, posteriorment, ocupà el *torcularium* (A23) el mur que tancarà aquest espai pel nord en època imperial (M-231 i 232) conserva solament una filada, constituïda per rierencs lligats amb fang. Aquest mur és solidari amb el basament del que tanca el conjunt per l'est (M-184). L'alçat d'aquest mur (molt modificat al llarg dels segles) és, essencialment, de blocs de sorrenca lligats amb morter, però la filada inferior és també de pedres lligades amb fang. No queda clar si aquest basament respon a una estructuració ja existent des d'època republicana o cal atribuir-la a les primeres reformes d'època imperial.

Tot el complex quedava tancat, a l'oest, per un llarg mur (M-208) obrat amb grans blocs de pedra lligats amb fang que actuava com a límit i com a mur de contenció, bastit contra el pendent natural del terreny.

L'edifici que es dibuixa és una estructura complexa, vertebrada a l'entorn d'un espai distribuïdor, un atri, i amb unes alineacions internes molt regulars i amb estances de grans dimensions. Hi conviuen elements que tradicionalment s'han considerat de tradició indígena –murs de pedra i fang, sòls de terra piconada, sitges– amb d'altres clarament itàlics –sostres de *tegulae*, *dolia*, planta sofisticada, canalitzacions complexes.

Més enllà dels materials emprats, la concepció general de l'edifici és el d'un habitatge de tradició itàlica, una concepció que es mantingué fins a tal punt en la posterior reforma, que molts dels nous espais no feren altra cosa que resseguir de forma quasi mimètica la planta original.

LA FASE AUGUSTAL (FIG. 7.7)

La remodelació de l'edifici a principis del segle I resulta fins a cert punt peculiar. Va implicar una reconstrucció total de l'assentament, però reproduint una planta gairebé idèntica a la que ja existia en època republicana (Fig. 7.8).

fet referència a l'apartat anterior a les dues estructures d'argila de l'àmbit A5 o a la col·locació –dins el mateix espai– d'una nova llar, ocupant el mateix espai que la que s'emprava durant la fase anterior, si bé a una cota més alta. També a l'àmbit A4 es va obrar una petita cubeta, excavada directament al subsòl i que va aparèixer amb les parets cremades, un gresol o petit forn, emprat durant les obres² (Fig. 7.9). Totes aquestes es-

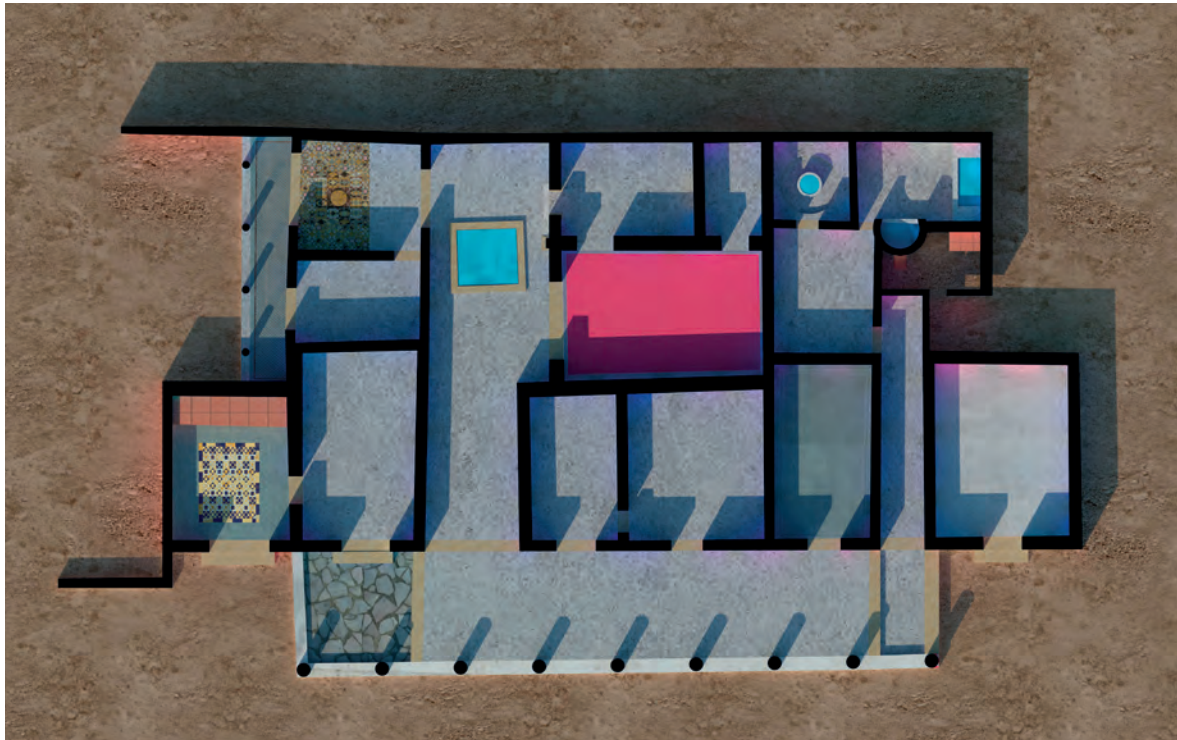

Figura 7.7. Planta general de la fase augustal.

De fet, la imatge que s'obté en els llocs on ha estat possible obtenir estratigrafies fiables d'aquesta fase és la d'una obra llarga, en la qual es van anar remodelant alguns espais, mentre s'habitava en altres, unes obres que anaven engolint i transformant l'edifici original.

Aquí i allà, s'han localitzat alguns vestigis que formarien part d'aquest procés constructiu. La majoria d'aquestes estructures provisionals, construïdes durant les obres i que s'hi relacionen directament es troben a una nova cota de circulació de l'edifici, entre 40 cm i 50 cm pel damunt dels paviments d'època republicana. Ja hem

estructures foren cobertes posteriorment per les noves pavimentacions.

En altres espais s'han identificat sòls de treball construïts durant les obres, com succeeix a l'àmbit A10 on una petita capa de morter de calç (UE 1248) ocupa la meitat nord de l'espai.

Conceptualment, el nou edifici respon en bona mesura a la mateixa planta que ja existia en l'edifici fundacional, però la transformació a nivell de tècniques constructives és radical i aquest canvi s'havia de notar en un aspecte exterior completament diferent. Els vells murs foren substituïts per paraments d'*opus caementicium* i *opus*

2.- En altres vil·les de l'entorn, com els Ametllers (Tossa de Mar) (Palahí/Nolla 2010,51) s'han identificat gresols emprats per construir claus o elements metàl·lics, lligats a reformes de les edificacions i obliterats al finalitzar la seva vida útil. També podeu veure Casas/Nolla 2011, 11-14).

Figura 7.8. Restitució de la fase augustal (D. Vivó).

138

incertum, tot sovint aprofitant els basaments dels antics murs com a fonamentació. També els paviments varen patir un canvi radical, amb la col·locació de sòls d'*opus signinum* sovint combinats amb tesselles i plaques de marbre (*opus sectile*). Els nous murs devien presentar una decoració pictòrica més rica que en la fase precedent, però, en aquest cas, solament disposem de les

Figura 7.9. Cubeta localitzada a l'A4, emprada durant les obres de reforma augustal.

dades aportades pels abundants fragments d'estuc caiguts, recuperats durant els treballs arqueològics, ja que les pintures conservades *in situ* a l'edifici corresponen a fases posteriors.

Una peculiaritat arqueològica d'aquesta fase és que allà on els nous paraments es varen assentar sobre estructures republicanes, la diferenciació entre una i altra es va fer de forma molt clara i nítida, afaitant perfectament fins a nivell de la nova pavimentació els murs antics i col·locant al damunt el nou, bastit generalment amb ajuda d'encofrats. Això va implicar una manca d'imbricació d'ambdues estructures, de tal manera que quan en fases posteriors es varen modificar els envans i es varen eliminar determinats murs, novament fins a cota de pavimentació, els alçats –de *caementicium*– es devien separar de forma neta dels precedents, restant solament aquí i allà, algunes traces de morter. Tot i això, en aquest cas, els límits de les estances queden clarament establerts i delimitats pels paviments de les diferents sales.

En línies generals la planta resulta molt més fàcil de resseguir que en la fase anterior. Es mantenen les àmplies *fauces*, obertes a llevant, i que donen pas a un espai distribuïdor, més llarg que ample (10'28 m per 5'30 m, 54'48 m²). En aquests moments la seva definició conceptual com a atri resulta molt més clara, ja

Figura 7.10. Vista aèria del sector de l'atri, amb l'*impluuium*, posteriorment esborrat per l'absis.

que al centre de l'espai, pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* es va col·locar un *impluuium* de planta quasi quadrada (Fig. 7.10). La base de l'*impluuium* presentava el mateix paviment d'*opus signinum* que la resta de la sala (P1288). Al damunt s'hi va construir una mitja canya i s'hi varen disposar els murs perimetrals. Mentre la mitja canya es conserva de forma més o menys irregular, els murs perimetrals han desaparegut quasi completament, excepte a l'angle sud-est. En aquest punt i sota un mur posterior, es conservava un bloc de sorrenca que reforçava la cantonada de l'estructura al punt on es podria haver assentat una de les columnes de sustentació del sostre. D'aquest muret solament en restava l'empremta sobre el paviment de *signinum*. Les dimensions d'aquest *impluuium* (3'2 m per 3 m, 9'6

m²) deixava dos espais laterals relativament estrets (1m) mentre que per les bandes est i oest la zona de pas mesurava més de 3 m. El costat de llevant de l'*impluuium* devia anar decorat amb una petita catifa de mosaic en blanc i negre (Pav4) que ha desaparegut quasi completament, però de la qual se'n conserva un petit fragment sota el mur que actualment separa els àmbits A25 i A7 (M-155). Els diaris d'excavació de 1970-1972 fan referència a un segon fragment situat una mica més a llevant, també sota un mur posterior. D'aquest fragment no se n'ha pogut localitzar cap indici en el projecte actual.

No queda clar si l'atri seria del tipus toscà o tetràstil, ja que cap traça queda que ens permeti asseverar l'existència, o no, de columnes a l'entorn de l'*impluuium* que no disposava de cisterna, però tant la mitja canya hidràulica conservada al seu interior, com l'existència d'una canalització (UE 1284) que conduïa l'aigua cap a l'exterior, en direcció est, tot travessant les *fauces*, demostren que es tractava d'un espai parcialment descobert del qual calia evacuar l'aigua. La no existència d'una cisterna no ens ha d'estranyar ja que la vil·la disposava d'altres sistemes per captar-la.

Al sud d'aquest espai, trobem dues estances de planta quadrangular. La primera estaria delimitada pels murs M-154, al nord, M-174, a l'oest, M-173, a l'est, i M-134, al sud, mentre que la segona, compartiria els límits nord, sud i oest, tancant per llevant amb el mur M-139. Cal assenyalar que, com a mínim, en el cas dels murs M-173 i M-174 (únics on s'ha pogut verificar) s'aprofiten com a fonamentacions les velles estructures republicanes. A l'extrem nord del mur M-173 es conserven indicis d'un element de morter, que probablement correspondria al llindar de la porta que separava ambdós ambients.

La interpretació d'aquestes dues sales és complexa. Inicialment (Palahí *et al.* 2016, 46-47) vàrem considerar que es tractaria de dos triclinis oberts cap a migdia, on se situava un petit jardí (*hortus*), però hi ha tot un seguit d'elements que ens fan replantejar aquesta hipòtesi. Un dels principals problemes és que desconeixem la ubicació i dimensions de les portes originals, molt modificades per les reformes posteriors. La ubicació de la sala més occidental (A15/8), davant per davant de l'atri, així com la seva planta quadrangular i la comunicació establerta amb el jardí fan pensar en el *tablinum* de la casa, flanquejat per un triclini situat a llevant (A8/10). La pavimentació de la sala també resulta significativa. Es tracta d'un sòl que es divideix en dos sectors (Pav3). Així, mentre la meitat nord era coberta amb *opus signinum*, la meitat meridional era ocupada per un *opus sectile* de gran qualitat, amb plaques de diferents marbres policroms, molts d'ells importats.³ Més simple és la pavimentació de l'àmbit de llevant (àmbits A8/10),

3.- La datació del paviment no resulta clara, ja que estructuralment pertany a l'estructuració augustal, però alguns elements no permeten descartar que sigui una mica posterior, de mitjan segle I (veure infra).

un *opus signinum* sense decoració (P1139). Ambdues cambres estarien comunicades per una porta situada a l'extrem nord del mur que les separava (M-173). De tota manera, tot i que en apartats posteriors incidirem en la interpretació d'aquestes cambres, no cal perdre mai de vista la plurifuncionalitat que tot sovint acabaren assolint molts d'aquests espais, que adaptaven la seva funcionalitat a les diferents necessitats del propietari i la seva família.

A llevant d'aquestes dues sales se situava un gran espai (A5/9), allargassat, orientat cap a llevant. Limitat pels murs M-123, M-169/156, M-139 i M-124/153 les dimensions de la sala (8 m per 5 m, 40 m²) i la seva orientació, ens mostren un gran triclini obert cap a l'est. Dins aquest espai hi detectem un parell d'elements, als quals ja hem fet referència a la fase anterior, que podrien ser una mostra de la utilització dels vells espais mentre es bastien les noves estructures. Així es va localitzar una llar que ocupava el mateix espai que la d'època republicana, però situada gairebé mig metre més alta, a la cota que tindran els nous nivells de circulació de la nova etapa. També d'aquest moment de transició podrien ser les dues estructures d'argila situades als angles est i oest de la banda nord, una dels quals obliterava un vell forn domèstic. El problema que es planteja en aquesta estança és que no es conserva el paviment d'època augustal, excepte a l'extrem oest (dins l'A9), un *opus signinum* sense decoració (P1060). El tram de paviment conservat i la seva ubicació (en l'extrem de l'estança on se situarien els *lecti*, i, que tot sovint presentava una pavimentació més senzilla) fa que no es pugui descartar l'existència d'elements decoratius o l'ús d'altres materials a l'espai central de la sala, avui perduts. Malauradament la construcció en època baix-imperial d'un sòlid sòl d'*opus signinum* amb un *rudus* de més de 25 cm de potència va malmetre totes les pavimentacions anteriors.

Aquesta sala s'obria per llevant cap a l'exterior, a través del llarg porticat que presidia tota la façana oriental de l'edifici. En aquest sector s'aprecia una peculiaritat que dóna fe de la importància atorgada a aquest espai. Mentre la resta del porticat anava pavimentat amb un *opus signinum*, la zona situada davant d'aquest espai era l'únic que presentava un enllosat de pedres (P1351), paviment que va ser substituït per un *opus signinum* en fases posteriors, quan la sala es va remodelar. També cal assenyalar la gran diferència d'alçada existent entre aquest paviment i el llindar d'accés a la sala, que obligaria a l'existència d'un graó. De fet, els diaris d'excavació parlen de la troballa d'un bloc de sorrenca davant la porta de l'A5. Malauradament aquest bloc, que devia constituir el graó d'accés, es devia extreure en aquells treballs i no es va localitzar durant les noves excavacions. Tant el paviment com el graó mostrarien la rellevància que es volia atorgar a aquesta sala i al seu accés.

Al sud d'aquestes estances havia d'existir un espai enjardinat, un *hortus*, de límits indefinits. L'únic element conservat en aquest sector és un porticat que presidiria les dues sales descrites i el possible passadís. Aquest porticat anava pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* decorat amb tesselles negres –i alguna inclusió en blanc– creant un tapís de reixat de rombes (Pav1). En aquesta fase aquest espai no disposava de cap passadís o ambulacre a ponent i llevant. De fet, cap a l'oest estava tancat per un mur (M-151) que prolongava en direcció sud el mur de tanca de l'àmbit A15/8, que no era altra cosa que la façana occidental de l'edifici. Aquest mur va ser esborrat en fases posteriors al crear-se l'ambulacre oest (A16), però ha quedat clarament marcat a la pavimentació del nou espai, on s'ha acabat creant una esquerda al paviment.

Cap a l'est, l'espai estava tancat per una sala que ocupava part dels àmbits A1 i A4, reproduint una habitació que ja existia en època republicana (amb els murs M-110 al sud, M-113 a l'est, M-124 al nord i M-144/150 a l'oest). Un cop més, alguns dels nous murs s'assenten sobre estructures republicanes, conservant-se de forma clara en els paraments sud i est.

Aquesta sala presenta un dels elements de més complicada atribució del nou edifici (Fig. 7.11). Molt probablement oberta cap a llevant la sala es dividia en dos espais. Tot i que no es conserven les portes d'aquesta

Figura 7.11. Estructura que ocupava l'extrem oest de l'A1 i 4

fase, queda clar que no es podien situar a llevant on es trobava l'estructura que estem descrivint, ni a migdia, on sembla finalitzar l'edifici en aquesta fase. És probable una porta a la banda nord, que la comunicaria amb el triclini de l'àmbit 5/9, però la pròpia situació de l'estructura de la banda oest fa pensar en un accés des de l'est, que situaria en posició frontal i principal aquest element.

Bona part de la cambra estava pavimentada amb un sòl d'*opus signinum* amb una àmplia orla exterior de grans tesselles de marbre blanc i un emblema central d'*opus sectile* en el qual es combinen plaques rectangulars de colors blanc i negre (Pav2). Curiosament aquest paviment es conservava perfectament dins l'àmbit A4 (tallat per un mur del segle II (M-106), però en canvi no hi ha cap notícia de la seva troballa dins l'àmbit A1 (un espai que es va excavar entre els anys 1970-1972). Tot i això la seva forma i dimensions es poden deduir perfectament amb el fragment conservat a l'àmbit A4. El més peculiar de la sala, però, és la curiosa estructura que ocupa el seu terç occidental. Aquesta es conservava a tot el llarg del sector oest i consistia en una mena de graella formada per un mur nord-sud, dividit transversalment per altres murets de rajol i morter (M-135). L'estructura es va obrir aprofitant sobretot fragments de *tegulae*, lligats amb morter i presentava una base feta també amb *tegulae* disposades de cap per avall. Es trobava a una cota lleument inferior a la del paviment de la sala del qual el separava un mur d'una sola filada, força barroer, construït aprofitant blocs de mides i formes molt diverses. Entre l'estructura i aquest mur hi havia un petit espai pavimentat amb còdols (P1068). Al mur occidental de la sala es conserven algunes indicis de la pintura parietal d'aquest moment, un estucat de color vermell intens. La funció de l'estructura no és gens clara, però la concepció del paviment (amb un emblema decorat de *sectile* perfectament centrat respecte a aquesta estructura, fan pensar que es tracta d'un dels elements principals conceptualment parlant de la sala, un element decoratiu o, potser, com succeeix en algunes cases de Pompeia, un element de mobiliari d'obra.

Tot i que no es conserven restes de les portes, probablement la cambra anava oberta cap a llevant. A la banda oest la presència de l'estructura que acabem de descriure impossibilita l'existència de cap porta i d'existir-ne a les bandes nord i/o sud, probablement aquestes serien secundàries ja que l'estructuració de l'estança sembla concebuda amb una orientació cap a l'est, amb l'estructura M-135 com element de fons de la sala. En aquest sentit cal remarcar el fet que la sala sembla quedar fora del porticat que presidia la façana oriental de l'edifici (veure *infra*) com ja succeïa en època republicana.

L'estructuració de les cambres situades al nord de l'atri no pateix grans canvis pel que fa a la distribució dels diferents àmbits. L'espai central l'ocupa una gran estança

rectangular (àmbit A28 i A7), que s'allarga de forma important en direcció nord, en relació a la fase republicana –fins al mur M-307), i es pavimenta amb un *opus signinum* decorat amb un tapís de flors quadripètales realitzades combinant tesselles negres i blanques (Pav5). Si bé la part del paviment que ocupava l'anomenat A28 es conservava *in situ*, el que pavimentava l'espai que quedava dins l'àmbit A7 havia desaparegut completament, pels rebaixos realitzats al sector en època baix-imperial. Bona part dels materials extrets en aquella reforma es varen usar per reblir altres cambres del sector oest, i així, bona part del paviment que acabem de descriure, es va recuperar fragmentat i abocat dins l'àmbit A52. Més enllà de si ja existia en època republicana, en aquests moments la façana sud de l'estança estava presidida per pilastres o columnes decoratives, tot flanquejant l'àmplia portalada. Es conserva el basament de la que ocupava l'extrem oest, però en devia existir com a mínim una altra a l'extrem contrari. Les dimensions de l'estança –5'5 m per 8'9 m, 48'95 m²–, i la seva ubicació, permeten interpretar aquest espai com un gran triclini, que s'obriria directament a l'atri.

També la sala situada a l'oest del *triclinium* (A27) es va pavimentar amb un sòl d'*opus signinum* al qual s'hi varen incorporar petits fragments de marbre, en realitat esquerdisos de formes irregulars, constituint una mena de *crustae* (P1306). Els fragments de marbre, molt petits, quasi de les dimensions de tesselles però de perfils irregulars, devien proporcionar una certa brillantor al paviment. Els murs de l'estança es varen bastir emprant encofrats, dels quals encara en són visibles les marques dels taulons, als paraments oest (M-181), nord (M-198) i sud (M-180). El mur est (M-199) va ser completament afaitat fins a nivell de pavimentació en fases posteriors.

Aparentment la cambra es va escurçar pel nord en relació a l'estructuració republicana. En aquesta fase queda clarament definit l'espai en dos sectors diferenciats (A27 i A37). Una subdivisió similar podria haver existit en època republicana, amb un mur est oest que dividís en dos l'espai. el problema és que, d'existir, aquest parament se situaria dins l'A27 i no seria visible actualment. De ser així la cambra A27 no s'hauria "escurçat" ans al contrari s'hauria ampliat.

Aquest canvi en les dimensions de l'estança, com veurem, té relació amb la construcció d'un petit conjunt termal al nord de l'edifici, que va modificar de forma intensa aquell sector. La porta principal se situava al sud, oberta a l'atri (Fig. 7.12). Aquesta obertura conserva encara la peça del llindar, una placa de pedra marmòria blanca. Una segona porta sembla obrir-se a la banda sud-est, comunicant aquest espai amb el gran triclini A28/7.

Pel que fa a la zona de la façana de llevant ocupada per l'anomenat àmbit A7, en aquest espai succeeix el

Figura 7.12. Placa de marbre del llindar de la porta de l'A27.

contrari que a la resta del conjunt, havent desaparegut bona part de l'estratigrafia d'època imperial –ja que es tracta d'un àmbit del qual es va rebaixar la cota de circulació al segle IV– però on, en canvi, es conserven les estructures d'època republicana. Tot i això, s'hi conserven algunes restes dels paviments d'època augustal, si bé de forma incompleta. En aquesta zona tots els paviments localitzats són d'*opus signinum* i se n'han recuperat fragments tant a les *fauces* d'accés (P1138) com a les dues cambres situades al nord d'aquestes (A7a amb el paviment P1290 i A7e amb el sòl P1277). A més, en aquest cas s'aprecia com el paviment es fica sota un mur del segle II (M-165) continuant en direcció nord (P1584), mantenint, per tant, la mateixa estructuració que ja resseguíem en època republicana.

Si en aquella fase no disposàvem de dades prou fermes per asseverar una continuïtat de l'edifici en direcció nord –tot i que ho creiem– aquesta és indubtable en aquests moments. De fet, a l'extrem nord es confirma l'existència de dues grans sales separades per un passadís est-oest. Es tracta de dues cambres que devien tenir una rellevant funció com a sales d'aparar si atenem a les seves pavimentacions. La de migdia es trobaria a cavall entre els àmbits A34 i A42 (emmarcada pels murs M-251 al sud, M-318 a l'oest, M-254 al nord i M-164 a l'est) i estava pavimentada amb un *opus signinum* amb decoració de flors quadripètales fetes combinant tesselles negres i blanques (Pav6), idèntic al que cobria el *triclinium* A8/27, però a diferència d'aquell s'hi podien distingir dos sectors diferents. Mentre a la meitat oriental de la cambra les flors eren blanques amb una tessella negra al centre, a la banda oest, la combinació de colors s'inverteix.

El passadís també estava cobert amb un paviment d'*opus signinum* (P1630). Per contra, la cambra de l'extrem septentrional estava pavimentada amb un sòl d'*opus tessellatum*, amb les tesselles disposades apa-

rentment a l'atzar, sense que formessin cap decoració concreta, sinó que estaven disposades amb diferents orientacions, (Pav7). Aquesta sala presenta una altra peculiaritat. Tots els seus murs perimetrals (M-255, M-256C i M-311) presenten un basament de pedres lligades amb fang, sistema constructiu característic de la fase republicana, raó per la qual ens inclinem a creure que aquest espai ja existia en la concepció original de l'edifici. La diferència rau en què aquests murs en altres sectors de l'edifici normalment apareixen afaitats a nivell de circulació en època augustal i l'alçat és d'*opus caementicium* o *incertum*. En canvi, en aquest cas, es pot apreciar com a mínim els murs dels costats oest i nord, es conserven un parell de filades per damunt del paviment augustal, mantenint l'obra de pedres i fang. En el cas del mur septentrional (M-311), a més, el mur es va arrebossar amb morter per la cara sud, recobrint que es va disposar directament sobre el paviment de tesselles, demostrant la convivència d'ambdós elements.

Pel que fa a la façana de llevant de l'edifici, s'hi va construir un nou pòrtic. El paviment era d'*opus signinum*, excepte en un punt determinat. Com ja hem comentat davant de l'A5 es va col·locar un paviment de lloses (P1355), delimitat per la banda de migdia per un muret (M-203), que ressegueix l'alineació del mur republicà M-204, sense tenir una relació estructural directa amb aquell, ja que estan separats per un estrat de terra, i, a més, el que ens ocupa circula lleument més al nord que aquell. Aquesta pavimentació sembla concentrar-se al davant del triclini de l'àmbit A5/9, remarcant-ne la seva importància. Quan a la segona meitat del segle I es remodeli l'àmbit A5 (escurçant-lo per ponent) el paviment de lloses serà substituït per un *opus signinum* que igualarà aquest espai a la resta del pòrtic.

L'espai porticat quedava delimitat per llevant per un llarg mur (M-223), que, irregular per la banda oest, era molt ben treballat pel costat oriental i, a més, devia anar pintat, ja que al seu entorn s'han recuperat fragments de recobrint de paret, generalment vermell. Això es deu al fet que el pati situat a l'est de l'edifici se situava en aquests moments a una cota més baixa i, per tant, el parament que a l'interior del porticat no era altra cosa que un fonament, resultava visible com un parament en alçat a la banda contrària. De fet, en un dels sondejos realitzats al pati (A30d), es varen recuperar alguns fragments d'estucat vermell, apareguts tombats sobre un nivell de circulació de terra piconada, provinents, probablement de la decoració del mur del porxo.

No sabem amb exactitud on tancaria per migdia aquest espai porticat. Podria fer-ho a l'alçada de l'angle sud-est de l'edificació, ja que en aquest punt el mur M-110 es prolonga en direcció est, però també podria fer-ho al sud de l'àmbit A5. De fet, la prolongació del mur M-110 sembla relacionar-se amb alguna estructura situada a migdia, que quedaria tancada per l'est pel mur M-140,

un espai del dimensions i funcionalitat desconeguda, ja que va ser completament destruïda per reformes posteriors i les fonamentacions modernes. Si el porticat ocupava tota la longitud de la façana, llavors caldria interpretar el mur transversal localitzat al sud de l'àmbit A5 com un graó o un element destinat a ressaltar aquest espai, tot i que ens inclinem a pensar que, com succeïa a la fase republicana, l'àmbit A1 quedava inicialment fora de l'àrea porticada.

Un dels elements de nova creació és el conjunt d'espances de l'extrem nord-oest de l'edifici residencial. És aquest un espai de gran complexitat, molt modificat al llarg de la història de la vil·la i que podem reconstruir de forma parcial.

Figura 7.13. Llindar de la porta de l'A41 que donava accés al sector dels banys.

El passadís est-oest de l'extrem nord condueix a un espai distribuïdor que no podem restituir completament. Al sud d'aquest espai (que se situaria a cavall entre els àmbits A41 i A43) s'hi obre una porta, de la qual es conserva el llindar, un gran bloc de pedra calcària (M-254B) (Fig. 7.13). Pel que fa a la banda nord, tot i la presència d'algunes estructures (M-305, M-306) que podrien formar part d'aquesta fase de l'edifici, no es pot restituir amb detall la seva configuració.

Una mica més clara resulta l'organització dels costats meridional i occidental d'aquest espai distribuïdor. Trobaríem, a migdia, una cambra quadrangular que, inicialment es va pavimentar amb un sòl d'*opus tessellatum* (Pav8), que posteriorment va ser substituït per un *opus signinum* (P1689) que el va destruir quasi completament, restant-ne alguns fragments al sector sud-occidental de l'espai. Aquesta cambra, molt emascarada per elements posteriors, devia funcionar com a *apodyterium* dels banys de la vil·la i com àmbit distribuïdor (estaria delimitat pels murs M-251B al sud) M-263, a l'oest, M-254B i M-264 al nord i M-318 a l'est).

Figura 7.14. Vista aèria del sector dels banys.

A ponent d'aquesta sala es disposarien el *frigidarium* i el *caldarium* (Fig. 7.14). El mur que separa aquests espais de l'*apodyterium* (M-263) és un dels més remodelats i transformats al llarg de la vida de l'edifici fet que li confereix una gran complexitat interpretativa. El mur original es pot resseguir en el seu extrem sud. Consisteix en un parament solidari amb el mur M-278 (que separa el *caldarium* i el *frigidarium*). Al nord i sud d'aquest parament se situarien sengles portes que donarien accés als dos àmbits suara esmentats. En canvi, tot el tram nord d'aquest mur (el que se situa a l'oest del *caldarium*) va ser completament remodelat en fases posteriors.

Pel que fa al *frigidarium*, aquest se situa a la banda sud (A37), un espai conservat de forma parcial, ja que algunes reformes, especialment un gran retall realitzat al segle III, en aquest sector varen destruir part dels paraments que el delimitaven. L'element definidor d'aquest espai ocupa el centre de la cambra, on es conserva un paviment d'*opus signinum* (P1743) de forma circular, al centre del qual s'hi ubica una estructura, també de planta circular, formada pel basament d'una columna central voltada per una petita canalització (M-180) que apareixia revestida d'un *opus signinum* pintat de vermell i presentava una depressió al costat occidental. La base de la columna mostrava un petit forat central. Al nord i oest es conserva part d'una plataforma de morter, molt destruïda (M-325). Tots aquests elements correspondrien a un *labrum*, la base del qual se situaria a una cota més baixa que el nivell de circulació de l'estança, marcat per la cota superior de l'estructura M-325. En aquest espai rebaixat es devia acumular l'aigua que queia de la pica. De fet, a la banda oriental de l'estança –al basament que constituïria el nivell de circulació de l'espai–, s'hi aprecia un muret de rajols i morter, que podria constituir un dels laterals de la canalització de desguàs que passaria per sota de l'*apodyterium* i giraria cap al nord. A l'extrem septentrional del sector (A41 i

A43), s'ha localitzat una canalització (M-259) que recolliria les aigües del *frigidarium* i del *caldarium* i les portaria cap a l'exterior de l'edifici. Certament existeix una segona possible interpretació, més habitual en aquesta mena de banys, que consistiria en considerar que el *labrum* se situaria al centre d'un absis que constituïria una prolongació del propi *caldarium*. Algunes dades ens fan descartar aquesta opció. El paviment d'*opus signinum* que emmarca l'estructura del *labrum* presenta una forma circular i no absidal. Per altra banda, no queda cap indici de l'existència d'un mur de forma absidal a l'entorn d'aquest paviment ni en alçat ni a nivell de fonamentació.

Al nord del *frigidarium* se situava el *caldarium*, una estança de planta quadrangular, amb l'accés situat a l'angle sud-est, i delimitada pels murs M-260 a l'oest, M-290, al nord, i M-278, al sud. Tot i que devia ocupar el mateix espai que el mur M-263, que actualment tanca l'espai per ponent, el parament d'aquesta estructura va ser completament remodelat en fases posteriors. Alguns elements apunten clarament en aquesta direcció. El principal és el fet que, de l'obertura del *praefurnium* situat al sud-est de l'estança (A48), només se'n conserva el lateral meridional (construït amb rajols lligats amb morter), però el parament, en aquest sector, no apareix com un simple paredat, sinó que és clarament unitari, embolcallant completament les restes d'aquesta obertura. A més, l'extrem est del paviment inferior de la sala (fet amb rajoles) es va eliminar, com ho demostra no solament la desaparició de les peces del paviment sinó també de la totalitat de les *pilae* que havien de situar-se en aquell espai.

Pel que fa a l'estructuració interior, es conservaven bona part de les *pilae* de l'hipocaust, format per columnes de rajols quadrangulars *bessales* de 20 cm de costat, però no el paviment de la sala, tot i que a l'extrem nord s'hi apreciaven alguns dels *bipedales* que en constituïen la solera. En aquest mateix sector es conserven dos pilars de rajols, de major amplada i que sobresortien per damunt del nivell de circulació de la sala (M-295 i M-302). Aquesta mena de contraforts marquen habitualment el punt on se situava la banyera.

Un segon *alveus* ocuparia la zona sud-oriental. Aquest espai apareix actualment delimitat pel mur M-263, però l'excavació de l'estança situada a l'est (A48) ha permès identificar l'arrencament d'un mur de forma semicircular (M-264), associat a un paviment d'*opus signinum* (P1819) que correspondria a una petita banyera en exedra. Aquest mur finalitzaria cap a l'est, en un contrafort, assentat sobre el lateral de la boca del *praefurnium* que s'endinsaria al *caldarium*. La meitat nord de l'estructura ha desaparegut completament. Pel que fa al *praefurnium* (M-297), aquest se situava justament sota aquesta petita banyera. Limitada per sengles basaments de rajol

i morter i una base de rajoles, el conducte presenta una forta inclinació est-oest.

És molt probable que existís un segon *praefurnium* cap al nord-est de la sala, alimentant la banyera quadrangular que ocupa l'extrem nord. Així semblen indicar-ho tot un seguit de blocs de pedra sorrenca –un material que aguanta bé les altes temperatures– disposats verticalment i localitzats a la banda nord-est del *caldarium* (M-303). Fins i tot, es conserva, caiguda, una llosa que podria correspondre a la coberta del *praefurnium*. Malauradament, aquest sector va ser completament destruït per la col·locació de la fonamentació del mur que va substituir el tancament original del *caldarium* i no ha estat possible excavar per sota del sòl de la cambra veïna (A48B).

La zona situada a l'oest de l'edifici residencial continuà essent un espai eminentment productiu i així va ser fins al moment d'abandonament de la vil·la. El mur de tancament per la banda oest es reforçà i elevà de forma important amb un parament de pedres i morter (M-208/221).

En aquesta zona s'hi establí un extens espai destinat a la fabricació de vi. Es tracta d'un conjunt d'estructures –essencialment un *torcularium* i un conjunt de dipòsits–, que presenten una evolució molt complexa i que seguia uns ritmes evolutius diferents als de l'edifici residencial, raó per la qual són analitzats en un apartat específic del present estudi (*infra*), i, de fet, sembla tenir un especial desenvolupament, sobretot a partir d'època flàvia.

LES REFORMES DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE I (FIG. 7.15)

A la segona meitat del segle I, en època neroniana o ja dins el període flavi, es produïren tot un seguit de reformes a l'edifici que potenciaren de forma important les estructures dedicades a l'*otium* i l'autorepresentació. Aquests canvis que malauradament no podem copsar completament, van implicar un gran creixement de l'edifici, amb la construcció d'un gran peristil a la banda de llevant. Aquesta transformació implicava un gran desenvolupament del conjunt, amb la construcció d'una nova façana, una nova àrea de recepció i una ampliació important dels espais de l'edifici residencial, però només la podem resseguir en els aspectes que varen afectar a la zona excavada que, fins llavors, constituïa el nucli central de l'edifici i a partir d'aquests moments es convertí en l'ala oest del peristil. El que fins llavors constituïa el nucli residencial esdevingué, a partir d'ara, part d'un conjunt molt més extens. Altrament, deixà de ser el punt d'ingrés i s'allunyà dels espais de recepció pública i s'anà convertint progressivament en la zona més privada i familiar de la vil·la.

Figura 7.15. Planta general de la vil·la en època flàvia.

Al porticat que resseguia la façana est, s'hi varen afegir sengles ambulacres als costats nord i sud (Fig. 7.16). La creació d'aquests ambulacres és la prova més clara de què disposem per establir un creixement de l'edifici residencial cap a llevant, i la més que probable creació d'un gran peristil. El desplaçament de l'accés a la residència cap a llevant, a una nova ala que desconeixem completament, explica entre d'altres qüestions, la destrucció de l'atri (veure *infra*) que havia perdut les seves funcions simbòliques i funcionals.

El pòrtic de la façana oriental es va tancar per migdia amb una estança (A6), situada a l'est de l'àmbit A1. Aquesta nova cambra estaria definida pels murs M-107 (nord), M-111 (sud), M-120 (oest), havent-se perdut el límit oriental. Es va cobrir amb un sòl d'*opus signinum* (P1086) i era travessada, de nord a sud, pel mur M-140 que formava part de l'estructuració precedent i que es va aprofitar per crear un petit graó a l'interior de l'estança (de menys de 10 cm de desnivell).

De les dues noves ales porticades, la més ben coneguda és la meridional, tot i tractar-se d'un espai molt afectat per les fonamentacions d'època moderna (Fig. 7.17). Pel que fa al nou espai porticat, es trobaria elevat respecte al gran

pati interior (A30), desnivell que se salvaria amb dos graons construïts amb blocs de pedra sorrenca, conservats a l'angle sud-oest de l'estructura. L'ambulacre sud estaria format per un passadís i, com a mínim, una filada de cambres situades a migdia. El mur que separava aquesta ala del peristil del pati (M-220) era bastit en *opus caementicium*. No es conserva el sòl del passadís d'aquesta fase, però sí els nivells de preparació. Aquest paviment se situava a una cota més baixa que el vell pòrtic oriental –ara convertit en ambulacre–, desnivell que caldria salvar amb un parell més de graons que se situarien a l'extrem oest de l'estructura (M-224). A diferència dels que donaven al pati, aquests graons que comunicaven les dues ales del porticat eren bastits tot emprant *bipedales*. Aquest ambulacre meridional (A39) donaria pas a una renglera d'habitacions que es trobaven a migdia, i de les qual en disposem de poquíssimes dades, més enllà de poder-ne assegurar l'existència. Els únics vestigis que en quedaven al sector excavat era part d'una cambra (A35) amb un paviment d'*opus signinum*. Tanmateix, aquesta estança es va poder resseguir en una superfície molt reduïda, afectada per les destruccions provocades per les fonamentacions modernes.

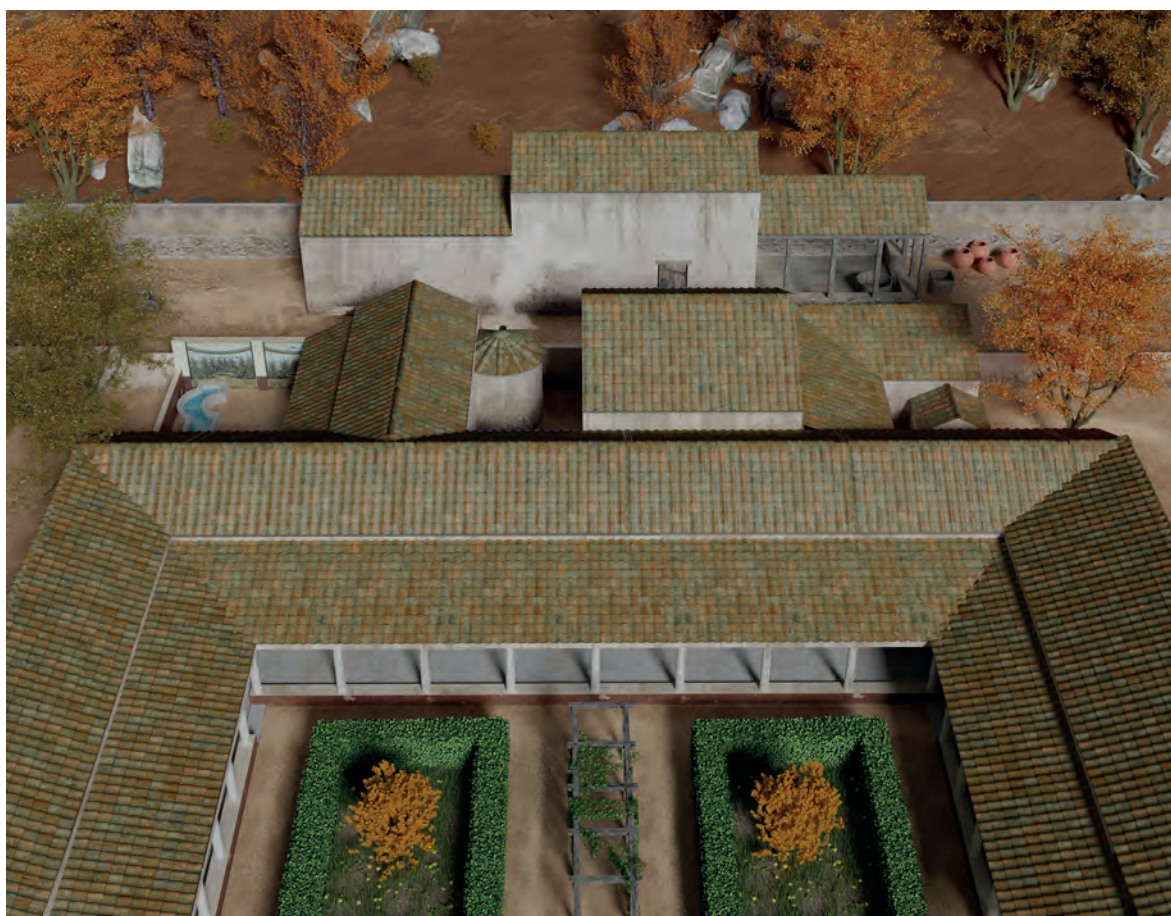

Figura 7.16. Restitució de la vil·la en època flàvia (D. Vivó).

Figura 7.17. Vista general de la part conservada de l'ambulacre sud del peristil, molt afectat per les fonamentacions modernes.

Un darrer element es va edificar a l'angle sud-est del porticat occidental. En aquest punt es van trobar les restes d'una canalització que recollia l'aigua dels sos-

tres de la casa i la conduïa cap al pati central (UE 1042). Tot i la manca de dades estratigràfiques clares, la seva orientació diagonal permet intuir que es va fer quan el porticat sud ja existia, atès que desguassaria justament a l'angle entre els dos porticats.

La datació d'aquest estructura és difícil d'establir per manca d'estratigrafies clares. Aparentment, la construcció d'aquest desguàs resulta un contrasentit ja que l'habitual seria que tota l'aigua dels sostres es portés directament cap al propi porticat. Ara bé, el fet que l'extrem sud del porticat est constitueixi un afegit, al que cal sumar el braç meridional de l'edifici, podria haver generat problemes en el sistema de recollida d'aigües dels sostres preexistents, i d'aquí que s'optés per crear dos punts de recollida, un associat a l'edifici i l'altre lligat als porticats. Qualsevol altra solució implicaria, probablement, una reforma important dels sostres de l'edifici residencial.

Pel que fa al porticat nord, poca cosa en sabem més enllà de la seva existència. Es tracta d'un sector encara pendent d'excavació en extensió que es localitza en un dels límits de la finca arqueològica. Tot i això, es va

realitzar un petit sondeig en el sector, precisament per determinar la possible existència d'aquest ambulacre. Els resultats varen ser positius, amb la identificació d'un mur est oest (M-312) que separaria el gran pati (A30) de l'espai porticat (A56). A diferència del costat sud, on la inexistència d'un mur precedent va obligar a construir un graó que separés les dues ales del porxo, en aquest sector es devia aprofitar com a graó el vell mur del porxo est, que es prolongava en direcció nord i devia ser convenientment remodelat. Cal assenyalar que aquest sector està també afectat per fonamentacions i retalls d'època moderna. Aquesta diferència en el tractament de les connexions entre l'ala oest i els porticats nous és una prova més de que el porticat augustal no cobria tota la longitud de la façana, deixant fora l'extrem de migdia (essencialment l'àmbit A1), com si es tractés d'un element independent.

Després de la important reforma augustal i atenent a l'ampliació de l'edifici, les noves estructures afegides a la part que coneixem, afecten espais puntuals, però algunes d'elles incidiren en el canvi produït en la concepció de l'espai. En aquest sentit, una de les actuacions més rellevants fou l'addició d'un absis a l'àmbit A8/15. La construcció d'aquesta estructura (A19) implicà la destrucció de l'atri, reconvertint l'àrea en un espai distribuïdor de planta irregular. Tot i que les cambres situades al nord d'aquest espai es mantingueren inalterades, probablement van patir canvis en la seva funcionalitat o la seva importància, ja que el centre de gravetat del sector es començà a desplaçar cap a migdia, mentre que el general de l'edifici ho féu cap a l'est. I és que, de fet, el més important d'aquesta reforma no és el canvi estructural del sector sinó el conceptual. L'eliminació de l'atri, i del *tablinum* vindrien motivats per un desplaçament del centre neuràlgic, però també per tot un seguit de transformacions ideològiques en les quals els atris ja havien perdut la seva funció social, fet que analitzarem detalladament en apartats posteriors d'aquest estudi (*infra*).

Aquest absis presidia el vell *tablinum* que, en aquests moments, patí també una transformació funcional. La nova estructura disposava d'un hipocaust, el *praefurnium* del qual se situava a l'oest (A24) i que conserva parcialment part del mur de tanca (M-201). Aquesta estructura absidal, molt habitual en les vil·les baix-imperials, resulta un element extraordinari en el context de les cases de camp i edificis domèstics de la península Ibèrica en un context del segle I.

La construcció de l'absis i la reconversió del *tablinum* va suposar també l'obliteració de la connexió entre l'atri i el pati situat a migdia. Per aquesta raó, es va obrir un passadís a la banda est, escurçant el triclini preexistent (A5/9).

El segon canvi té a veure amb la creació d'un pati enjardinat a migdia de la vil·la, davant de les estances d'aparat A8/15 i A8/10. Ja devia existir una eixida enjardinada des de, com a mínim, l'època augustal –tot i que creiem

que ja hi era des d'època fundacional–, atès que les dues sales d'aparat s'obrien cap a aquesta banda de la casa i estaven precedides d'un porticat. La novetat en aquests moments rau en la construcció d'un gran nimfeu que tancava pel sud el conjunt, creant un pati tancat, de límits definits (A11). Aquest nimfeu (M-116) estava compost per dues estructures quadrangulares, flanquejant dos cossos hemisfèrics units per un tram longitudinal (Fig. 7.18). Aquesta estructura era falsament simètrica, ja que el cos semiesfèric de llevant té més amplada que el de ponent. Aquesta diferència era un efecte buscat, ja que l'estructura està pensada per ser vista des de la sala principal del conjunt, el triclini de

Figura 7.18. Nimfeu del pati sud.

l'angle nord-oest (A8/15), i la major amplada quedava compensada per l'angle de visió del convidat que el veia estirat al seu *lectus*. Com veurem, aquest mateix efecte es va intentar buscar quan en una remodelació del segle II, el nimfeu es va escaparçar i es va construir al seu davant una petita estructura quadrangular, en un intent per recuperar la teòrica simetria del conjunt.

El nimfeu devia actuar com a element de tanca de l'espai, ja que ocupava tota l'amplada del pati, limitat per llevant per l'àmbit A1/4 i, per ponent, per la prolongació de la línia de façana marcada pels murs que tanquen els àmbits A27 i A15 (M151). Aquesta línia de façana, avui

emascarada pel paviment del porticat A16, s'aprecia clarament marcada en la pavimentació d'aquest espai, que s'ha esguerdat resseguint aquesta alineació nord-sud.

La construcció del nimfeu va suposar també tot un seguit de canvis en les estances veïnes, alguns d'ells relacionats directament amb la infraestructura necessària per aquesta estructura. Així, es va construir un llarg desguàs (UUEE 1061/1191) que, partint de l'extrem est del nimfeu girava cap al nord, travessant els àmbits A1 i A5, per unir-se, dins l'A7, a la vella canalització que provenia de l'atri (UE 1284). La construcció d'aquesta canalització va implicar la destrucció de l'estructura que ocupava la banda oest de l'àmbit A1, que es va cobrir amb un nou paviment d'*opus signinum* sense decoració (P1022 i P1116).

A més, l'edifici es va ampliar cap a migjorn, alineant la façana sud de l'edifici amb el propi nimfeu, creant una nova estança. Inicialment vam plantejar-nos la possibilitat que aquesta reforma es realitzés ampliant l'àmbit preexistent en direcció a migdia i eliminant el mur que el tancava inicialment per aquesta banda (M-110). La revisió dels vells diaris d'excavació va permetre apreciar com en algunes fotos de l'època s'observa el tram de migdia del paviment de *signinum* (P1142) abans de la seva excavació, i com aquest finalitzava de forma rectilínia i clara a l'alçada del mur M-110 i, per tant mantenint la separació entre ambdós ambients. Val a dir que els límits d'aquest nou espai no estan clars, ja que, sobretot el mur de ponent, va ser completament reconstruït en fases posteriors. El més clar és el mur de llevant (M-120), que separa aquest espai de l'A6. Per migdia, el mur havia de ser el M-101, ja que l'únic tram del paviment de la sala que es conservava en el moment d'iniciar-se el projecte actual i que se situava a l'angle sud-est de la cambra, s'hi recolzava. El mur de ponent havia d'ocupar el mateix espai que el mur M-119 que actualment tanca per aquella banda l'A1. La part conservada d'aquest mur, però, és posterior, ja que la seva construcció va implicar la destrucció de la canalització de desguàs del propi nimfeu.

A la zona central de l'edifici no es detecten reformes que afectin la seva estructura. En canvi sí que s'aprecien transformacions radicals pel que fa a les termes de l'extrem septentrional que varen ser remodelades de forma intensa, en el que, aparentment, fou un intent per redefinir els espais, que no va reeixir, un projecte que no es va acabar i que es va reorientar sobre la marxa.

En aquest sector, la reforma més important consistí en l'eliminació del *caldarium* i del *labrum* (A37). L'obliteració del vell *caldarium* és evident. El paviment de la cambra A52 va ser destruït i abocat a l'interior de l'hipocaust, que també va quedar fora de servei. A l'extrem nord de la cambra es va bastir una estructura que tot i que

actualment conserva una planta en forma de U invertida (M-191), –segurament caldria relacionar-la amb el muret M-300 situat a migdia– configurant un element tancat. A primer cop d'ull, aquesta estructura recorda una petita banyera, però cal assenyalar que entre el paviment i els murs no existeix cap indicatiu d'una mitja canya hidràulica, imprescindible per impermeabilitzar l'espai. En alguns punts de l'estança es conserven restes d'un paviment d'*opus signinum* (P1815 i P1854), molt prim, col·locat directament al damunt dels nivells de reblliment del vell hipocaust, sense cap mena de *rudus*. És probable que aquest no fos el paviment que es volia col·locar en la reforma de les termes, sinó el que es va construir un cop el projecte s'havia abandonat i la cambra es va emprar per altres funcions que no requerien de cap impermeabilització especial.

També el *praefurnium* de l'A48 i la banyera semicircular que ocupaven aquest espai varen ser enretirades ja que bona part del mur que separava aquest espai i el vell *caldarium* va ser reconstruït fins a la fonamentació (M-263). Cobrint el *praefurnium*, es va col·locar un nou paviment d'*opus signinum* (P1780). Semblantment, succeí al vell *frigidarium* (A46), on el paviment de mosaic va ser substituït també per un *opus signinum* (P1689).

Paral·lelament, es va crear un nou espai a l'angle nord-est del vell *caldarium* (A48B), de planta rectangular (Fig. 7.19). Delimitat pels murs M-293 i M-258, pel nord, M-274 a l'est, M-275, al sud, i M-263, a l'oest, la funcionalitat d'aquest espai no és del tot clara. Pavimentat amb *opus signinum* (P1784) dotat de mitja canya hidràulica (ben conservada a la banda nord) podria interpretar-se com l'intent de construir una nova banyera associada a la nova funció de l'antic *caldarium*, però el problema és que no hi ha cap indicatiu al mur nord –l'únic conservat en alçada i directament relacionat amb la mitja canya de l'esmentat paviment– d'arrebossat en *opus signinum*, fet que a priori descartaria el seu ús com a banyera o dipòsit. En realitat, però, aquest mur (M-293) és un afegit construït un cop abandonat el projecte de reformes de les termes, i, de fet, disposava d'una porta a l'est, que el comunicava directament amb l'espai obert situat al nord de l'edifici (A53). El fet que davant el llindar de la porta es construís la mitja canya hidràulica del paviment, és una bona mostra d'aquest canvi de concepció de l'espai.

Al punt de contacte d'aquest nou mur amb el que tancava pel nord l'A52 (M-290) s'hi va identificar un rebaix vertical de forma hemisfèrica, que correspondria al baixant que recolliria l'aigua del sostre d'aquest sector i la conduiria a través d'una nova canalització (M-321) cap a llevant, connectant, probablement, amb la xarxa preexistent formada per les canalitzacions M-259 i M-313.

Figura 7.19: A48b. Reconvertió, mai finalitzada, de l'espai en una banyera (observar la mitja canya hidràulica) i reconvertió en una cambra amb una porta al nord.

Pel que fa al vell *frigidarium*, també es va iniciar la seva remodelació. El *labrum*, va ser afaitat i cobert amb un sòl de *tegulae* (Fig. 7.20). Al damunt es va construir una peculiar estructura (M-277). Es tracta d'un parament, recolzat per ponent contra el mur M-260, que per llevant no arriba a connectar amb el mur M-263, presentant un gir en direcció a migdia. El mur acaba de forma abrupte, just després de fer aquest gir. Però el més peculiar és que a la zona central s'hi obre una petita arcada emmarcada per *bipedales*, que no es conserva sencera. L'aparença general d'aquest vestigi recorda el d'una cambra escalfada, però aquesta interpretació presenta diversos problemes. Per començar, es tracta d'una estructura incompleta. A més, l'arcada que hauria de donar pas al *praefurnium*, se situa a menys d'un metre respecte al mur de migdia de l'A52 (M-278), que es conserva a una alçada superior al que ens ocupa, fent pràcticament impracticable la circulació entre ambdues, i molt menys el poder-hi realitzar treballs com el d'alimentar un foc. Tampoc hi ha cap indici a la zona de cendres que indiquin l'existència d'un espai escalfat que arribés a funcionar.

És per totes aquestes raons que, amb les dades disponibles, el que se'ns presenta sembla més un projecte inacabat o abandonat que una reforma completa i coherent. Potser es va voler construir un nou conjunt termal, invertint (?) les cambres preexistents, convertint la sala calenta en *frigidarium* i bastint un nou *caldarium* a migdia. De ser així, el projecte no es va completar. En aquest context podria ser que el que inicialment havia de ser una banyera (A48B) es reconvertís en un espai de transició, funció que, com veurem, acomplia de forma molt més clara a partir de la reforma de finals del segle II, o en un petit espai de servei obert al pati nord, sense comunicació amb la resta de l'edifici.

També caldria relacionar amb aquest intent no reeixit de remodelar el conjunt termal, la construcció d'una llarga canalització (UE 1620) que, d'oest a est, travessava els

Figura 7.20. Obliteració del *labrum* i mur de la remodelació mai finalitzada dels banys.

àmbits A41 i A42 i el porticat A29. Obrada amb parets i solera de rajols i coberta amb lloses quadrangulars de pedra, per construir-la va caldre tallar part dels paviments d'època augustal, fet que va provocar la col·locació de nous sòls d'*opus signinum* als àmbits A41 i A42. Curiosament, quan la canal travessa el porticat oriental, gira en direcció sud (com succeïa també a la situada a l'extrem sud del mateix porticat) (Fig. 7.21). Aquest gir es féu per evitar el braç nord del peristil i poder desguassar directament a l'interior del pati. Curiosament, els materials recuperats al rebliment de la canalització corresponen també a finals del segle I, raó per la qual ens inclinem a pensar que aquesta canalització hauria hagut de formar part de la reforma termal mai finalitzada.

La seva construcció va obligar a refer els paviments de les cambres A41 i A42, que es dotaren de nous sòls d'*opus signinum* (P1636 i P1619).

Figura 7.21. Canalització que travessa d'oest a est la vil·la des del sector dels banys (UE 1620), part del projecte inacabat.

FASE SEVERIANA (FIG. 7.22)

La següent gran reforma de l'edifici va resultar tant o més intensa que la que es va produir a principis del segle I. La causa va ser, molt probablement, un incendi més o menys extens. Sembla demostrar-ho la troballa, a algunes de les estances excavades (A2, A8, A15, A42) de petits nivells de terres cremades entre els paviments de les fases precedents i els nous nivells de circulació col·locats en aquests moments. En molts altres espais els paviments del segle II s'assentaven directament damunt dels augustals, sense cap nivell intermedi.

Sigui com sigui, la remodelació va ser completa, en bastir-se un nou edifici –o almenys una nova ala– que aprofità només algunes de les estructures precedents (Fig. 7.23). Tot i això, les orientacions principals es van mantenir, sempre condicionades per l'existència del peristil.

Si bé la façana oriental i el porticat que el precedien es van conservar, almenys a nivell de planta, la vertebració interna fou canviada i, fins i tot, es va desplaçar part

de la façana occidental. Moltes de les noves estances varen quedar encavalcades sobre les cambres anteriors. Només de manera puntual en alguns espais es van aprofitar alguns vestigis molt determinats.

La nova estructuració suposà un canvi conceptual d'aquest sector. Si en les fases republicana i augustal, constituïa el nucli central de l'habitatge, la incorporació a finals del segle I de dues ales laterals al porticat de llevant, permet intuir un creixement de la vil·la en aquella direcció, que es veu confirmat en la reforma de finals del segle II, no solament per la creació de nous espais en aquests ambulacres, sinó per la concepció estructural de la part excavada de l'edifici. Tot sembla indicar que s'havia creat un gran peristil i que la zona fins ara excavada va passar, amb el temps, de ser el nucli central de l'habitatge a constituir la seva ala de fons, estructurada com a part d'un edifici molt més gran i complex.

Sigui o no l'incendi la causa definitiva de la reforma, el que si està clar és que es va aprofitar el moment per fer una transformació molt important de tot el conjunt derivada d'una nova concepció de l'espai. L'antic atrí, que ja feia temps havia quedat distorsionat per la construcció de l'estructura absidal, reconvertit en un espai distribuïdor de planta irregular, desaparegué completament i es crearen dos nous pols o sectors, clarament diferenciats. La zona meridional, ordenada a l'entorn del pati del nimfeu (A11), es mantingué com un espai tancat, quasi independent, al qual s'accedia a través d'un passadís de nova creació (extrem est d'A4) (Fig. 7.24). Per contra, es bastí una àrea nova que ocupava el centre de la façana oriental, una enorme sala d'aparat que es convertí en la peça focal d'aquesta part de l'edifici (A7). Aquesta estança, disposada en posició central, probablement en una disposició axial respecte a l'entrada del conjunt, condicionà la distribució de tot l'espai i és el motiu principal que explica el desplaçament cap al nord de la majoria dels murs interiors del sector.

Els canvis van afectar tot el conjunt. Fins i tot s'eleva el nivell de circulació del gran pati del peristil situat a llevant (A30), salvant el desnivell existent fins llavors entre la zona porticada (A14-A31-A29 i A39) i el propi pati. Si bé els pòrtics no es van desplaçar, també van ser afectats per modificacions importants en el seu alçat. Tant el mur de límit de l'ambulacre est, com el del passadís meridional, es van reconstruir (amb l'edificació dels murs M-202 i M-220, respectivament) i, en el segon cas, es va esborrar l'escala d'accés des del pati, ja innecessària. El paviment del passadís meridional es va elevar lleugerament (P1417). Tot i això, encara persistia un cert desnivell entre aquest espai porticat i el de la banda est, desnivell que se salvava amb un parell de graons, com succeïa a la fase anterior. Com ja hem comentat, es tracta d'una estructura de morter, coronada

Figura 7.22. Planta general de la fase severiana.

amb rajoles de grans dimensions, que presenten, en la seva superfície, les marques de desgast produïdes pel constant anar i venir (M-224). La part superior d'aquesta estructura queda encara uns centímetres per sota del paviment del porticat est, raó per la qual havia d'existir un segon graó, completament destruït per culpa de les fonamentacions modernes.

La primera prova del desplaçament de l'eix de gravetat de l'edifici i de la nova funcionalitat de les estances del bloc occidental, l'apreciem en la pròpia distribució de les diferents estances. Com ja hem comentat, l'espai central i el principal punt focal el constitueix l'àmbit A7, un gran *oecus*, la construcció del qual va implicar la destrucció del vell passadís d'accés a l'edifici.

Contràriament, s'obrí un nou passadís a migdia per permetre l'accés a les sales distribuïdes a l'entorn del pati del nimfeu, que, amb algunes reformes, es mantingué en servei. Es creà un passadís (A4) que donava accés directament a la banda nord del pati del nimfeu, convertint tot l'espai en un llarg corredor que es va pavimentar amb un *opus tessellatum* decorat amb un camp d'hexàgons en blanc i negre i que presenten una flor quadripètala amb un toc de color vermell al centre (Pav12). Al final del passadís s'hi obria una porta que

comunicava, gràcies a un graó, les zones residencial i industrial.

El propi pati es va refer, dotant-lo de sengles ambulacres a ponent i llevant, si bé amb dues concepcions diferents. L'oriental (A3), que es va cobrir amb un *opus tessellatum* decorat amb cercles intersecants (Pav11), donava accés a una de les sales de representació de la vil·la (àmbit A1), mentre que el passadís occidental, es va cobrir amb un senzill *opus signinum* (P1050). A diferència dels altres dos ambulacres del pati, cap sala d'aparat s'obria a aquest passadís, que estava limitat a ponent pel mur de tanca de l'edifici (M-118). Aquest corredor, concebut com una estructura que proporcionava simetria al conjunt més que no pas com un deambulatori pels convidats i residents, finalitzava a migdia en una estança de servei de nova construcció (A22). El porticat que envoltava el pati disposava inicialment de tot un seguit de columnes de pedra sorrenca, de les quals se'n conserven actualment només algunes de les bases. Actualment se'n conserven els basaments o els negatius de tres d'aquestes columnes, algunes mig cobertes pel muret que posteriorment va ocupar aquest espai. En una planta de l'any 1970, se'n dibuixa una altra que se situaria al terç nord del mur oriental.

Figura 7.23. Restitució de la vil·la en època severiana (D. Vivó).

Actualment en aquest espai hi ha un forat, potser creat precisament per haver extret la mencionada columna. Aquesta remodelació va tenir diverses conseqüències. La façana occidental de l'edifici en tot aquest sector es va desplaçar un metre i mig cap a l'oest, per fer espai al nou ambulacre. El propi nimfeu, que constituïa l'element focal del pati, també es va haver de transformar. L'extrem de llevant es va escapçar per poder generar l'espai necessari per construir el porticat d'aquella banda. Això va implicar la seva remodelació. Paral·lelament i per poder tancar pel sud el pati, es va haver de construir un nou mur que actués de rerefons del conjunt (M-104). Estructuralment, el nimfeu no solament es va remodelar en alçat sinó també en planta. Per mantenir una certa sensació visual de simetria, s'hi va afegir una petita estructura quadrangular a l'extrem est, que substituïa la que havia quedat obliterada pel nou porticat.

També les estances de l'entorn del pati es varen remodelar. Començant per la banda est, el vell àmbit situat a cavall entre els espais A1 i A4, es va escurçar per poder construir el passadís d'accés al conjunt. La cambra es va dotar d'un paviment d'*opus tesse-*

Figura 7.24. Vista aèria del pati sud, on s'aprecia l'afegit dels porticats est i oest.

llatum policrom amb una catifa central en la qual es combinen diferents quadres amb decoracions variades, i una orla exterior decorada amb fulles de parra que neixen de diferents craters (Pav9). Aquesta sala

disposava, com a mínim, de tres portes, una que la comunicava per l'oest amb el porticat del pati, una segona amb un conjunt d'àmbits situats a l'est, i una tercera que s'obria a migdia, cap a un espai de nova creació. Efectivament, al sud d'aquesta cambra se'n va construir una altra (A2), també pavimentada amb un *opus tessellatum*, en aquest cas decorat amb un conjunt de rodes de pelta (Pav10).

A l'est d'aquesta nova estança es detecta la construcció de nous espais, de difícil definició ja que si bé a primer cop d'ull alguns indicis farien pensar en un conjunt termal, no es pot descartar una altra funcionalitat com a *cubicula*. Com ja hem comentat en diverses ocasions, aquest sector és un espai d'interpretació complicada ja que les restes són molt escasses, en situar-se als límits de la finca arqueològica i, a més, estar fortament afectades per les fonamentacions modernes. Així, en aquest sector es conserven els vestigis d'una cambra (A13) allargassada, orientada de nord a sud i dotada d'un hipocaust. Aquesta estança es comunicava amb una altra situada a l'est, de la qual no en coneixem res. La ubicació d'un petit conjunt termal en aquest sector, ocupant part del porticat de migdia del peristil, no seria gens estrany ni per la seva localització ni per la seva cronologia, però com veurem, l'estructuració de la resta de cambres del sector, especialment els A15 i A19, ens fa plantejar una altra interpretació, com a apartaments privats, on es combinen la presència d'una o dues sales d'aparat i una alcova calefactada.

Pel que fa a la cambra situada a l'est de l'àmbit A1 (A6) que ja existia en fases anteriors, va continuar en ús si bé amb lleugeres reformes. Es va col·locar un nou paviment d'*opus signinum* que va eliminar el petit graó interior de l'espai. Sabem que la cambra disposava d'un accés des del nord, que la comunicava amb el porticat del pati, i una segona obertura, a l'oest, que obria a l'àmbit A1, i tot sembla indicar que una tercera porta s'obria a migdia, definint-la com un espai distribuïdor. De fet, la inexistència del mur oriental i el fet que la cambra A13 presenti una porta a llevant semblen prefigurar la continuació d'aquest espai, en direcció sud, com un possible passadís. Al llindar de la porta oest, que comunicava l'A6 amb la sala d'aparat A1, s'hi conservaven indicis d'una catifa d'*opus tessellatum* (P1024).

També les estances situades a tramuntana del pati del nimfeu es remodelaren. Els límits de les diferents cambres d'aparat es desplaçaren també cap a l'oest, resseguint la nova façana. L'àmbit de l'extrem oest (A15), aprofità l'absis preexistent, si bé pel desplaçament dels seus límits, deixà d'ocupar una posició central. Les dues sales (A15 i A8/10) es pavimentaren amb sengles mosaics policroms (Pav13 i Pav14, respectivament). Aquestes sales presenten algunes peculiaritats ja que són, fins ara, les úniques estances localitzades a la vil·la construïdes enterament amb *opus testaceum*. Aquest

sistema constructiu devia emprar-se en tota l'alçada pel que fa al parament nord i al propi absis de l'àmbit A15, però als altres murs només es va emprar en els sòcols. Al damunt d'aquests, s'aprecien els encaixos de les bigues verticals que havien de permetre completar l'alçat amb una obra d'*opus formaceum*.

Pel que fa als accessos, les diferències en les obertures de les dues sales ens aporta informació referent al seu nou paper. Les dues portes d'accés a les sales són de petites dimensions i se situen a l'oest del parament (quelcom similar succeeix a l'obertura que comunica l'A1 amb el pati). Aquestes obertures aïllaven les estances del pati i són mostra d'un canvi del caràcter de tot el conjunt, potser destinat a apartaments privats de la família i no a sales d'aparat vinculades a la recepció de visitants. Un altre element corroboraria aquesta perspectiva. L'absis existent des del segle I, s'aprofità en la nova reestructuració, i, de fet, es remodelà el seu alçat, emprant, també, l'*opus testaceum*. Aquesta refacció havia d'afectar la cobertura de l'espai que devia ser feta amb una mitja cúpula. L'excavació va permetre recuperar tot un seguit de peces de pedra volcànica de forma triangular, més amples a la banda externa que la interna, que es devien emprar per construir aquest quart d'esfera, fent servir assenyadament materials sòlids però molt lleugers.

El gran canvi deriva del fet que amb la nova reforma, l'absis deixà d'ocupar una posició central, quedant desplaçat a l'angle nord-est de la sala. La llum de la seva porta fou reduïda reconvertint-lo en un petit *cubiculum* que, això sí, conserva el sistema de calefacció. A l'oest es remodela també el *praeefurnium* construint una estructura d'*opus caementicium* coberta amb volta de canó, a la qual s'accedia des d'una petita obertura situada al nord.

En aquests moments, es mantingué el passadís que comunicava aquest sector amb l'antic atri, convertit en un espai secundari, marginal. El paviment d'aquest corredor, al qual s'hi afegí un segon tram est-oest (fruit de les remodelacions de l'àmbit A7), es devia situar a una cota uns 20 cm més elevada que els paviments precedents, però no n'ha quedat cap vestigi més enllà de les marques en forma de rebava, als murs perimetrals est i nord.

No queda del tot clar si aquest passadís va funcionar durant un temps prolongat o va ser ràpidament esborrat. Actualment, l'extrem occidental del seu braç nord apareix paredat (M-142). Aquest mur presenta una part inferior construïda en *opus caementicium* i una superior d'*opus testaceum*. Tot i que actualment es conserva molt malmesa, a les fotografies de les excavacions del darrer terç del segle XX, s'aprecia com la part superior conservava una certa alçada. A més, a la cara est del mur s'hi conservaven restes d'estucat de color vermell,

que semblaven indicar l'existència d'un nivell de circulació a cota alta, just al punt on el mur marcava el canvi de materials en el parament. Tampoc es pot descartar que l'estucat solament es conservi a la part superior per la diferència en els materials dels paraments, que podria haver provocat la caiguda de l'arrebossat inferior per les diferències en el material de base de l'estructura (pedra a la part inferior i rajol a la superior). El moment de construcció d'aquest tapiat no està datat estratigràficament i, tot i que semblaria més coherent que se situés dins del segle IV, moment en què s'eleva de forma molt important el nivell de circulació de tot el sector oest de la vil·la, alguns indicis porten a no descartar una datació anterior. El principal és el propi material emprat ja que, com hem comentat, fins al moment, l'*opus testaceum* només s'utilitzà massivament en les estances d'aquesta zona i en un moment molt concret. Per contra, si el tancat es va produir en el moment de la reforma que ens ocupa o poc després, la cota de circulació que marca per l'espai és força més alta que la que semblarien indicar les traces conservades de pavimentació als murs perimetrals.

No queda massa clara la funcionalitat del vell atri, que s'havia convertit, en època flàvia, pràcticament en un pati de llums, de planta irregular, afectat per l'estructura absidal (A19), ni de les cambres situades al nord. El vell atri va perdre definitivament la seva funcionalitat com espai distribuïdor. De les dues grans sales situades al nord, el gran triclini (A28) fou completament destruït per la construcció del nou *oecus* a l'est i en restà una petita franja, potser emprada com a passadís de servei. Probablement, és en aquests moments quan s'enderrocà el mur que el separava de l'A27 (M-199), integrant ambdós espais. Cap reforma es detecta a la cambra veïna (A27), però l'estratigrafia de tot aquest sector fa pensar en un abandonament dels espais o la seva reconversió en zones de servei. De fet, quan un segle després es va construir un nou mur a la banda est del conjunt (M-197), aquest no es va assentar sobre els paviments de la zona sinó al damunt d'un nivell de rebliment. El fet que el mur que separava els A27 i A28 es trobés afaitat a nivell de pavimentació, podria indicar un aprofitament dels dos espais, abans de ser completament eliminat a partir de finals de la centúria següent.

De fet, sembla que totes les cambres situades a ponent del mur occidental de l'*oecus* s'integraren, a partir d'aquests moments, a la zona industrial de la vil·la, o restaren com espais residuals, que serien posteriorment obliterats. En tot cas, es trencà la seva vinculació amb l'edifici residencial.

L'àmbit A5, situat a l'angle nord-est del pati del nimfeu, es va ampliar en direcció nord (M-131). En aquesta sala es conservava un paviment d'*opus signinum* de gran potència (25 cm de gruix) que, però, creiem que

correspondria a la pavimentació de la sala en època baix-imperial. De fet, a la zona de la porta situada a llevant, es conservaven –cobertes per una remodelació del mur M-123– les restes d'un paviment d'*opus tessellatum*, del qual solament en restava un petit conjunt de tesselles de color blanc. Malauradament, aquesta és l'única mostra del que creiem que havia de ser el luxós sòl de la sala en aquesta fase, completant l'extens conjunt de paviments musius de les estances de tota aquesta ala de l'edifici. Aquesta habitació s'obriria cap a la façana est –amb llindars de pedra sorrenca– i disposaria d'una porta, molt més petita, a la banda contrària.

L'element central de tota la remodelació va ser la creació d'una àmplia cambra de planta quadrangular en posició central, oberta cap a la porxada est, i que constituïa l'element focal de tot el conjunt (A7). Per construir aquesta sala es va destruir el passadís anterior i algunes de les sales del sector, especialment el vell *triclinium*, convertint en marginal l'espai que fins llavors constituïa l'element central d'aquest sector de l'edifici, el vell atri i les sales del seu entorn.

Constructivament, aquesta sala és posterior a la remodelació de l'àmbit A5, però probablement aquest decalatge respon més a raons constructives que no pas cronològiques.

L'estudi d'aquesta estança mostra dos greus inconvenients. En època tardana va ser completament remodelada i convertida en un espai de treball. Aquestes reformes van implicar un rebaix de la cota de circulació que va suposar l'eliminació dels paviments anteriors. A més, es tracta d'un espai que ja havia estat excavat al final de la campanya de treballs desenvolupats entre els anys 1970-1972 i les referències disponibles sobre aquella fase dels treballs, són escasses i poc precises. Per tant, la seva interpretació s'ha de realitzar, sobretot, a partir de la lògica estructural.

En aquest sentit, les seves dimensions (11'4 m per 9'4 m, 107'16 m²) i la seva posició central, amb una gran portalada oberta a llevant, ens porta a interpretar l'espai com un gran *oecus*, que constituïria l'element central de tota l'àrea. Les seves mides, amb gairebé 10 m de costat, fan pensar en la necessitat de columnes interiors, de les quals no en queda cap rastre. Aquesta mateixa complexitat estructural justificaria la seva destrucció quan es va voler transformar la cambra en un espai molt més funcional.

Al nord d'aquest *oecus* s'hi construí un doble conjunt d'estances bessones. Cada un estaria format per un passadís d'accés, amb una petita estança lateral, i, al fons, una cambra d'aparat. El primer conjunt estaria format pels A34 i A40, mentre que el segon el configurarien els espais A41 i A42. El més curiós és que per crear els dos passadissos es varen aprofitar dos murs

preexistents (M-251 i M-254) i el paviment d'*opus signinum* decorat amb flors de quatre pètals, que hi eren des d'època augustal (Pav6). Aquest paviment es va dividir en dos passadissos per la construcció del mur M-249 que separa els dos conjunts de sales.

Al sud del corredor A34, se situaria un petit espai, aparentment pavimentat encara amb el mateix *signinum* que ja existia des d'època augustal (P1277/1584). Tot i això, cal prendre aquesta darrera dada amb certa precaució, ja que en fases posteriors, bona part del paviment va ser destruït i no es pot descartar que n'existís un altre del qual no n'hauria quedat cap rastre. A l'oest del passadís, s'obria una porta que donava accés a A40 que estava pavimentat amb un sòl d'*opus tessellatum* decorat amb cercles denticulats intersecants i una orla exterior de greques (Pav15). Els murs també anaven pintats. La part conservada del sòcol del mur presentava una decoració que imitava una tanca enreixada en vermell sobre fons blanc.

Pel que fa al segon conjunt, el corredor ocupava el costat de migdia d'A42, aprofitant el paviment de *signinum* amb flors preexistent. Al nord, es creà un petit espai que es va pavimentar amb un *opus tessellatum* aparentment sense decoració ja que el petit tram conservat mostra només tesselles blanques (P1617). Pel que fa a la sala principal (A41), anava pavimentada amb un *opus tessellatum* amb decoració d'hexàgons (Pav16) i una decoració parietal de quadres blancs sobre fons blau.

Aquests dos apartaments només tenien accés des del porticat, sense cap connexió amb la zona de ponent.

Pel que fa a l'extrem septentrional, l'estança pavimentada amb *opus tessellatum* existent des de principis del segle I, (A45-54) va ser remodelada. El sòl fou tallat longitudinalment per un mur (M-279) que va generar un passadís cap a migdia i una estança, més estreta i allargassada que la precedent, al nord. La construcció d'aquest mur i la remodelació dels paraments de ponent (construint el mur M-256/262) i tramuntana (remodelant el mur M-311), va suposar l'obliteració del vell paviment, com a mínim, a la zona del nou corredor on va ser tallat per la rasa de fonamentació del nou mur. Malauradament, cap dels paviments que des d'aquests moments fins a l'abandonament de la vil·la varen ocupar aquest espai, s'ha conservat. L'àmbit A45/54 es presenta actualment com una sala disgregada del conjunt de cambres d'aparat del sector. Possiblement, tenia més relació amb les estructures del braç nord del peristil, un espai que encara resta per excavar.

El nou passadís sembla conduir cap al sector oest, on les velles termes augustals s'havien reconvertit en petits espais de funcionalitat poc clara. La petita cambra (A48B) bastida al sud del vell *caldarium*, fou reconvertida en l'extrem oest d'aquest passadís, en

una mena de vestíbul que donava accés a un conjunt de dos petits espais (A52 i A37), separats pel mur M-276, de nova construcció. Res quedava dins aquestes estances que ens permetés apropar-nos a la seva funcionalitat.

SEGLE III

El primer que sobta de les reformes succeïdes a partir de mitjan segle III a la part coneguda de la vil·la, és que totes elles tenen un acusat caire productiu. I això no solament en el sector industrial situat a la banda oest, sinó també en les cambres que, anteriorment, eren destinades a espais residencials. Aquestes transformacions, més intenses al segle IV, en principi, transmeten la sensació d'una potent reducció dels espais residencials, en favor de les estructures productives, però aquesta imatge té a veure amb la pròpia ampliació de la vil·la, que des del segle I, havia anat creixent en direcció a llevant. Per tant –i ho analitzarem en major profunditat en un altre apartat–, aquesta instantània, que podria fer pensar en un quasi abandonament de la vil·la com espai residencial, respon segurament a un desplaçament de la *pars urbana* cap a la zona de llevant, fora de l'àrea excavada.

Cap reforma es detecta estratigràficament dins l'edifici residencial al llarg de la tercera centúria. Totes les transformacions identificades se situen cap a l'oest i, tot i que afecten estructures que fins llavors formaven part de l'habitatge, anaven encaminades a la seva desaparició o integració dins l'espai industrial. Tant és així que inicialment varem interpretar les reformes d'aquest sector com part d'un gran projecte d'obres desenvolupat al segle IV. L'excavació dels espais del sector nord (A41, A43 i A52, especialment) han permès apreciar que la reformes del sector es va produir en dues fases diferenciades. Aquest decalatge de temps obliga, com veurem, a replantejar parcialment les interpretacions realitzades per explicar algunes de les reformes.

Un dels canvis més importants, i que descriurem a l'apartat dedicat a la zona industrial, correspon a l'obliteració de la gran fossa de maniobra (A36) del *torcularium*.

La resta de nivells datables al segle III se situen, sobretot, a l'interior dels espais situats immediatament a l'oest de la façana occidental de l'edifici residencial, definit en època severiana. Aquests nivells corresponen sobretot a estrats de rebliment que eleven el nivell de circulació, especialment als àmbits A27, A37, A46, A48 i A52. Al damunt d'alguns d'aquests nivells, s'hi va construir un potent mur d'*opus caementicium* (M-197), orientat de nord a sud, i que resseguia la façana oest de l'edifici. Es tracta d'un parament que, com hem comentat, no

aprofundeix fins al nivell de circulació preexistent als àmbits A25, A28 i A46 (Fig. 7.25), fet que demostra que aquests espais ja estaven amortitzats i, almenys, parcialment reblerts. Però el més curiós és que, mentre al llarg de l'àmbit A7 i part de l'àmbit A41, el nou parament doblava la façana ja existent (M-155), aproximadament a la meitat de l'àmbit A40, el mur s'hi sobreposava. A més, a A41 s'hi va obrir una porta o finestra. Altrament, quan l'edifici finalitza, a l'alçada de l'angle nord-oest de l'àmbit A41, aquest nou mur es prolonga i a uns quatre metres gira cap a l'est, creant un nou espai (A43). En aquest sector, en no existir la possibilitat de fer servir, de fonaments, estructures preexistents, el nou parament es dotà d'un fonament propi, realitzat amb rierencs lligats amb morter, molt irregular (Fig. 7.26). Sembla que la nova cambra, que disposava d'una porta al nord, es va pavimentar amb un sòl de rierencs (P1633), només conservat al terç nord-est de l'espai.

Figura 7.25. Al s. III el mur de la banda oest de la vil·la va ser doblat en gairebé tot el seu recorregut. El nou mur no s'assentava directament sobre el paviment de la cambra A28, mostrant que aquest espai ja era parcialment cobert.

Inicialment, aquest rebliment va elevar el nivell de circulació de l'àrea de ponent aproximadament un metre. A la paret oest de l'àmbit A41 s'hi va obrir una porta que comunicaria ambdós sectors o una finestra. De

Figura 7.26: A43. A la dreta s'aprecia el fonament del mur de ponent construït amb rierencs.

ser una porta, es trobaria a nivell de circulació pel costat occidental, però a una cota notablement alta respecte a la cambra A41. Aquest desnivell es devia salvar a través d'una escala de fusta no conservada. Certament, no es pot descartar que no fos una autèntica porta sinó una finestra, que per l'oest, quedaria a ran de terra.

En aquells moments es conservaven encara en ús algunes de les velles estructures de l'extrem nord. Així, a l'àmbit A52 es va construir un nou mur (M-265) que tancava pel sud l'espai, reduint-lo lleument respecte a la fase anterior (Fig. 7.27). Probablement, continuava existint una cambra cap a migdia (A37) i un corredor a llevant d'ambdues, sense que se'n conservi el tancament meridional.

La interpretació inicial plantejada per tota aquesta reforma, i, sobretot, per la presència del nou mur M-197 era senzilla, clara i coherent. Al llarg del segle IV, tota la zona occidental de la *pars urbana* va ser esborrada, tot creant una gran plataforma de treball. Aquesta elevació del nivell de circulació plantejava problemes estructurals, ja que les noves terres aportades exercien una pressió sobre la façana oest de l'edifici residencial, especialment a la part d'alçat que era feta de tàpia. Per tant, calia refer-lo. Per aquesta raó, A40 i A41 es varen remodelar, substituint el vell parament d'*opus formaceum* per un mur de pedra (fet que també succeí a A15), al costat sud-oest del conjunt. El fet que a A7 el mur doblés l'estructura preexistent i no s'hi sobreposés s'explicava perquè devia conservar durant un temps la seva vella funció com a *oecus* i no es va voler modificar. El nou mur de pedra reforçava, sense afectar-lo, el vell parament. En aquesta interpretació, els nivells inferiors de les estances, amb materials del segle III, s'entenien com les capes inferiors d'un rebliment disposat al llarg de la tercera centúria, sobre uns espais ja abandonats.

El descobriment no solament de les portes obertes als àmbits A41 i A43, la segona clarament associada a un nivell de circulació (P1633), que datem dins del segle III, així com la troballa d'estructures dins A52, que demostren una remodelació d'aquell espai dins el mateix segle, obliguen a replantejar aquesta hipòtesi inicial. Les cotes dels llindars de les noves portes (o la porta-finestra en el cas de l'A41) se situen just al damunt dels paraments de *caementicium* dels murs preexistents i, per tant, si en aquells moments la cota de circulació era aquella, la raó inicial de la construcció del mur M-197 no podia ser el d'aguantar la pressió de les terres, ja que se situaven per damunt de l'esmentada cota de circulació. A més, cal afegir-hi un nou element. A les fotografies de les excavacions dels anys setanta del segle XX, s'aprecia com el mur oest de l'A7, conservava, llavors, una alçada de gairebé mig metre més que a l'actualitat. Això situava

Figura 7.27: A52. amb el mur (esquerra) que va subdividir l'espai al s. III o inicis s. IV.

la cota conservada d'aquest parament per damunt de la dels murs de l'entorn, i allà on aquests presentaven un coronament clar— fet amb *tegulae* disposades planeres— que els distingiria de l'alçat de tàpia, el mur que tancava per l'oest l'*oecus* continuava presentant un alçat de pedra i morter, cosa que podia fer innecessari doblar el mur, si la seva única funció era la d'actuar com a paret de contenció.

Les motivacions inicials per les quals es va construir aquest nou parament resten, per tant, poc clares. Una possibilitat seria que es construís una nova estructura coberta entre l'A7 i el *torcularium*, un magatzem o espai industrial que quedaria per damunt dels àmbits A25, A27 i A28. De ser així, no n'ha quedat cap vestigi i hauria estat esborrat per la posterior reforma del segle IV.

EL SEGLE IV (FIG. 7.28)

Com en el segle III, la majoria de reformes detectades se situen a l'oest de l'edifici residencial (Fig. 7.29).

Entrat el segle IV, es va tornar a elevar el nivell de circulació de l'espai existent entre la façana oest de l'edifici residencial (M-155, M-197) i el *torcularium*, eliminant completament tot vestigi de les cambres existents en aquesta zona i igualant la cota de circulació de tot el sector amb la del paviment del propi *torcularium*.

Aquesta elevació del nivell va obligar a obliterar la porta/finestra de l'àmbit A41 i també es va paredar la porta de l'àmbit A43..

Aleshores, tota la zona situada entre el mur de contenció M-197, el *torcularium* i les estructures annexes, es convertí en una extensa àrea de treball, aparentment lliure d'edificacions. L'accés —o almenys un d'ells— se situava al costat nord, a través d'una escala (A50) bastida contra el mur de contenció M-197. La seva existència mostra com l'espai obert situat al nord (A53 i A55) seguia funcionant a una cota inferior. La façana septentrional del vell edifici (M-290, M-299) servia com a mur de contenció de la nova terrassa. Només a l'espai central, on anteriorment existia un llarg passadís de servei (A37B), s'hi va construir una nova estructura, mal conservada (M-304) que podria funcionar de mur de tancament o, molt més probablement, de graonada. De fet, la ubicació del mur (separat de la línia marcada pels altres murs de la façana de l'edifici), reforcen la interpretació de l'estructura com una petita graonada, amb dos o tres esglaons, dels quals solament se'n conservaria el tram inferior.

Tot i que hem distingit entre dos moments pel que fa al procés d'obliteració del sector oest i la progressiva elevació del nivell de circulació de la zona, a l'àrea residencial resulta gairebé impossible realitzar aquesta distinció, per manca de bones estratigrafies. Es detecten tot un seguit de canvis molt importants conceptualment i funcionalment, però al voltant dels quals només disposem dels nivells generals d'abandonament ja que en molts casos consisteixen en l'addició d'elements i estructures col·locats directament sobre paviments de fases anteriors. Per aquesta raó, els descrivim tots conjuntament, si bé podrien ser el resultat de transformacions dilatades en el temps.

Així, les sales d'aparat situades a l'extrem nord de l'edifici foren reconvertides en espais industrials. Als àmbits A34 i A42, s'afaiten els murs que creaven el passadís d'accés i es crearen dues estances més grans. Tant aquestes cambres com les situades a l'oest (àmbits A40 i A41), foren reconvertides en magatzems de *dolia* (Fig. 7.30). La gran successió de sòlids paviments i de murs de fases anteriors devien dificultar la possibilitat

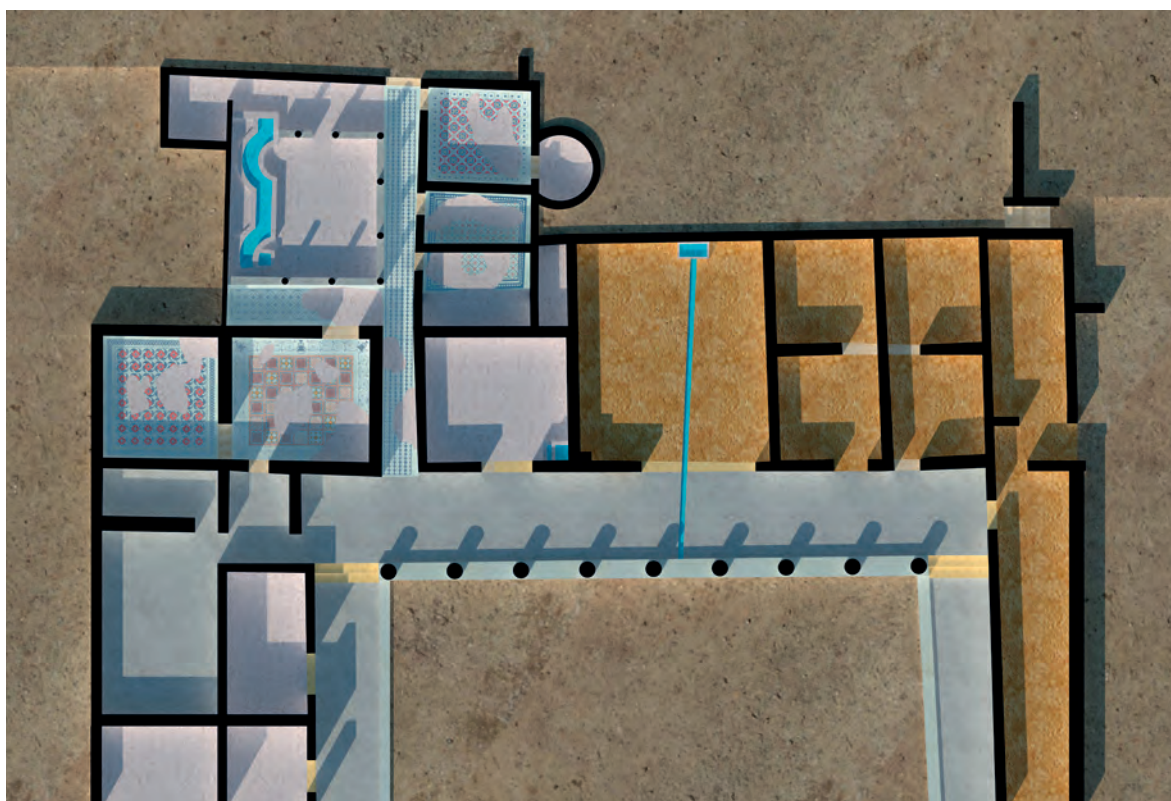

Figura 7.28. Planta general de la vil·la al s. IV.

158

d'encastar els grans contenidors, raó per la qual es va optar per falcar-les lleugerament al paviment. Per evitar desplaçaments laterals, les gerres es van col·locar arrencades i pràcticament “encaixades” entre elles.

Pel que fa a la quantitat de *dolia*, mentre a l'àmbit A40 se n'han localitzat onze, de dimensions diverses, a l'àmbit A34 n'hi havia sis i indicis d'un setè, a l'àmbit A41 solament hi havia vestigis de tres encaixos i un de sol a l'àmbit A42. Un altre *dolium* aixafat se situava a la banda sud de l'àmbit A45.

Al costat d'aquests contenidors hi havia altres vestigis que incidien en l'ús industrial de la zona. Així, a l'angle sud-oest de l'àmbit A41 es va construir una estructura semicircular molt barroera, tot emprant blocs de pedra aprofitats, probablement utilitzada per col·locar-hi àmfores o altres atuells. A l'àmbit A42, es va recuperar la base d'un molí de mà, encaixat al paviment, i un trespeus de ferro que indicaria l'ús possible de l'espai com a cuina.

També dins l'àmbit A45 es va construir una petita estructura arrebossada amb *opus signinum* de la qual només se'n conserva un petit tram (M-271), de tal manera que no queda clar si es tractava d'un petit dipòsit o alguna altra cosa.

No sabem en quin moment es va realitzar la reconversió d'aquests espais. Com a indicatiu es pot assenyalar que si l'obertura feta a principis del segle IV a l'oest de l'àmbit A41 era una porta, la col·locació de *dolia* en aquesta cambra hauria de ser posterior, ja que una de les dues grans gerres ocupava l'espai on s'hauria d'haver situat l'escala d'accés.

Les reformes també varen afectar l'àmbit A7. El vell *oecus* es va convertir en un ampli espai industrial. Si bé inicialment, i atenent a alguns dels elements trobats, es podria plantejar la possibilitat que es tractés d'un espai a cel obert, la revisió de la documentació de les campanyes de 1970-1972, ha revelat la localització d'un potentíssim nivell de *tegulae* i *imbrices* que demostrarien que va continuar essent un espai cobert fins al final de l'existència de la vil·la. En aquesta cambra es van documentar diverses estructures de caire industrial. La més rellevant és una llarga canalització (UE 1269) que travessava d'oest a est, no només l'estança, sinó també el porticat oriental, desguassant a l'antic pati (Fig. 7.31). Aquesta canalització anava, aparentment, descoberta. Els laterals es van obrar amb *imbrices* recoberts amb una capa d'*opus signinum*. També al porticat es va construir de forma simple col·locant tot un seguit d'*imbrices* que rebentaven el paviment. La

Figura 7.29. Restitució de la vil·la al s. IV (D. Vivó).

funció d'aquesta canalització era la de desguassar els líquids o l'aigua que s'acumulaven a la nova terrassa creada a l'oest del complex. De fet, arrencava contra el mur oest de l'estança on hi havia una estructura on devia finalitzar el baixant de desguàs de l'esmentada terrassa. Si bé actualment aquests vestigis es troben en un pèssim estat de conservació, en algun plànol realitzat l'any 1971 s'hi marca una petita estructura de planta quadrangular.

No és, aquest, l'únic vestigi d'aquesta època recuperat a A7. A l'extrem est, es conserven les restes d'una caixa de *tegulae* que anava parcialment enterrada en el paviment. A més, durant les excavacions dels anys 1970-1972, es varen recuperar dos *dolia* al costat meridional de l'estança.

Les habitacions de la zona de migdia van ser objecte d'escasses reformes. Es detecten alguns petits canvis, però resulta molt difícil establir amb claredat la seva cronologia, més enllà d'una datació genèrica baix-imperial. Així, pel que fa al pati del nimfeu, les columnes precedents van ser substituïdes per un muret d'obra.

També es detecten intervencions als paviments dels ambulacres del pati. Allà on aquests estan malmesos, foren reparats emprant, però, morterades d'*opus signinum* en substitució de l'*opus tessellatum*. Si a l'ambulacre nord les reparacions només afectaven un parell de llocs molt puntuals, en canvi gairebé la meitat del mosaic de l'ambulacre oriental va ser «reparat» amb *opus signinum*.

En aquest sector, els canvis més importants afectaren als àmbits del nord del pati. Així, s'anul·là el passadís que comunicava l'espai amb l'àrea septentrional, enderrocant la façana est de l'àmbit A10 i creant una nova àrea. No queda clar si inicialment el que es va fer va ser ampliar la cambra A8/10 o el tapiat del passadís és paral·lel a la creació del mur M-173, que dividia els àmbits A8 i A10, creant una nova distribució del sector. El que sí que queda clar és que en un moment indeterminat, es tancà la comunicació existent entre els àmbits A15 i A8. Curiosament, aquesta reforma deixà el braç nord del passadís A9, com un espai segregat. Aquesta zona quedava tancada, cap a ponent, per un mur (M-142) (Fig. 7.32).

Figura 7.30. Vista aèria del magatzem de dolis dels A34 i A40.

160

Figura 7.31. Detall de la canalització de l'A7 (UE 1269), al vell oecus reconvertit en espai de treball.

Finalment, també l'àmbit A5 va ser completament remodelat. Es va col·locar un sòlid paviment d'*opus signinum* (P1056) i a l'angle nord-est s'hi va construir una estructura de morter i rajols amb una doble pica interior (M-133). Al mur est es conserva encara el forat per on entrava l'aigua i, a la part baixa, la canalització de desguàs que connectaria amb la vella claveguera que travessava per aquesta zona del porticat i abocava al pati oriental. Per la forma, les dimensions i la disposició, es podria interpretar com una pica de neteja (Fig. 7.33). Als diaris de les excavacions del segle XX, es fa referència a la troballa d'una llar de foc al nord de

Figura 7.32. Vista de l'A9 des del sud (any 1970) on s'aprecia que el passadís es va tapiar amb un mur avui perdut (MAC-Girona).

Figura 7.33. Pica de l'A5 (M-133).

l'estança, amb cendres disposades directament sobre el paviment d'*opus signinum*. No sabem si es tractaria d'un aprofitament posterior de l'espai o, simplement, és un error interpretatiu, que fes referència en realitat a les restes de l'enderroc del sostre de la sala.

Com ja hem comentat, el gran problema de totes aquestes reformes és datar el moment just en què es varen dur a terme i si totes corresponen al mateix moment o són fruit de modificacions realitzades al llarg d'un ampli ventall cronològic.

APROFITAMENT COM A ESPAI FUNERARI

Existeixen alguns indicis d'aprofitament d'alguns dels espais i estructures com a zona d'enterraments, tot i que no resulta possible datar amb precisió el moment en què aquest fenomen es va produir el més probable és que tingués lloc quan la vil·la ja era completament abandonada.

Durant les excavacions del segle XX, es va localitzar una tomba a una cota molt superficial (Fig. 7.34). Es tracta d'un basament de *tegulae* en la qual es conservaven alguns fragments de les teules verticals que la cobriren i que per l'orientació dels fragments, correspondrien a un sepulcre de *tegulae* de secció triangular. La tomba es va col·locar parcialment al damunt del *praefurnium* de l'estructura absidal (A24). Quan es va tornar a excavar aquest sector, no es conservava cap resta antropològica però es va poder recuperar part dels objectes d'acompanyament del difunt, una petita gerreta de ceràmica comuna, molt fragmentada. Tot fa pensar en una sepultura infantil que caldria situar, en època tardoantiga, ja que la seva construcció va tallar un paviment d'*opus signinum* –del qual se'n conservava part del *rudus*– i que es dataria en el segle IV.

Dos enterraments més es van identificar a la zona nord-oest del jaciment. Ambdós estaven excavats als nivells de rebliment del sector, col·locats també en època tardana, en tot cas amb posterioritat al moment de la gran reforma que va implicar l'elevació del terreny de tot el sector situat entre el *torcularium* i la façana oest de l'edifici residencial. Es tracta, en els dos casos, de sengles enterraments infantils, amb unes restes antropològiques molt malmeses i només parcialment conservades. Un d'aquests enterraments es va localitzar al costat oest de l'àmbit A26, pràcticament a tocar el *torcularium*. Es tractava d'una tomba de fossa assenyalada amb la col·locació d'un *imbrex* disposat verticalment.

El segon enterrament es va trobar a l'angle sud-est de l'àmbit A43. També, en aquest cas, es tractaria d'una petita fossa que es va cobrir amb un parell de *tegulae*.

Figura 7.34. Tomba de *tegulae* d'època tardoantiga localitzada sobre el *praefurnium* (A24).

OCUPACIONS POSTERiors (FIG. 7.35)

La majoria d'estructures posteriors a la vil·la localitzades se situen a l'extrem de migdia de l'excavació i configuren una façana de cambres arrencades de llevant a ponent. Aquesta impressió, però, podria ser falsa, deguda a l'adaptació a la topografia existent. Cal recordar que a la zona nord-oest, les restes apareixen pràcticament en superfície i, en altres sectors, tot i que actualment s'hi aprecia una gran potència estratigràfica damunt de les restes de la vil·la, aquesta potència és fruit dels farciments realitzats l'any 1972, ja que anteriorment el sector presentava un acusat desnivell oest-est.

Pel que fa a les estructures conservades, es tracta sempre de murs de rierencs i blocs aprofitats, lligats amb fang, obrats, de vegades, contra algun vell mur de

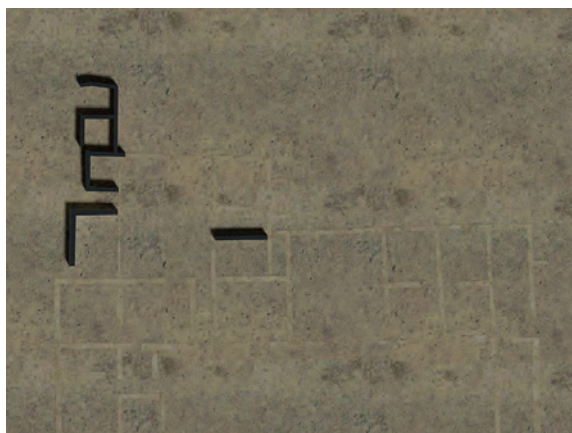

Figura 7.35. Planta de les estructures posteriors a l'abandonament de la vil·la.

la vil·la, però disposats, sempre, al damunt dels grans nivells d'enderroc i abandonament.

Al sud de l'A17 s'han excavat un conjunt de tres espais (A21a, b i c), dos dels quals dibuixen clarament dues estances, mentre que del tercer només disposem de part d'un mur molt malmès, i que van ser bastits amb parets de pedres majoritàriament aprofitades de la vil·la, lligades amb fang, i amb un sòl de terra piconada. La cota de circulació d'aquestes estances se situava més d'un metre i mig per damunt de les d'època alt-imperial. Alguns dels seus murs es van bastir aprofitant com a basament un potent nivell d'enderroc, similar al que ja es va detectar en l'àmbit 12, situat a llevant d'aquestes estances i d'una cronologia similar. Aquestes dependències són posteriors a l'abandonament de la vil·la i semblen dibuixar, juntament amb A12, excavat l'any 2008 i disposat a migdia de l'àmbit A11, una façana d'estances, arreglades de sol ixent a sol ponent.

Pel que fa als materials recuperats, hi ha indicis prou fermes per proposar una cronologia de segona meitat del segle VIII. Aquestes estructures les posem en relació amb els enterraments descoberts accidentalment l'any 1970 durant la construcció de l'autopista AP7, al vessant oriental del turó, que es localitzaren escassament a una quinzena de metres de la vil·la (*supra*).

L'ESPAI EXTERIOR SITUAT AL NORD

L'any 2017 es va començar a explorar la zona situada al nord de l'edifici residencial. Es tracta d'un espai obert, en procés d'excavació en el moment de redactar el present estudi i els resultats del qual són encara incomplets i provisionals. Tot i això ha proporcionat alguns indicis que cal tenir presents ja que ajuden a entendre determinats aspectes de l'evolució de la zona analitzada.

La zona nord és un espai obert en el qual es detecten algunes construccions cap a l'oest (encara per excavar en el moment de redactar el present estudi), bastides contra el mur perimetral que tanca el complex per ponent (M-221). En aquest espai es detecta el mateix sistema de petites terrasses que ja s'apreciava dins l'edifici residencial. Així, hi ha una terrassa inferior (A54), situada al nord d'A45. Aquest espai sembla conservar una cota de circulació molt similar al llarg de tot el període d'existència de la vil·la.

Un mur nord-sud (M-308) separa aquesta terrassa d'un segon espai situat davant A43 (A55), disposat a una cota més elevada (Fig. 7.36). Aquesta cota es va anar modificant amb el temps. Al segle III, la cota es correspon amb la de la porta oberta a A43, de nova concepció. A nord, sembla definir-se un camí ascendent que portava fins a la terrassa superior (A53). Aquest corriol quedaria delimitat, per migdia, per un muret (M-314) de forma semicircular que connectaria una porta existent al mur est (M-308) amb l'angle nord-est de l'edifici i de l'A43. És en aquest punt on connectaria amb la petita escala (A50) que permetria pujar a la plataforma de nova creació i que obliterava els espais del sector nord-oest de l'edifici residencial.

Pel que fa a aquesta plataforma superior, sembla partir poques transformacions en relació a la seva cota de funcionament al llarg de la història del jaciment.

Figura 7.36. Sector nord-est on s'aprecia el mur de contenció que marca la distribució en terrasses del pati nord.

Aquest fet ve clarament determinat per la claveguera M-184/323 que, arrencant de l'estructura M-301, s'orienta en direcció nord. Amb un origen augustal, aquesta claveguera sembla funcionar, amb diferents reparacions, al llarg de tota l'existència de la vil·la. De fet, la darrera rasa de reparació trencà el paviment de morter de la part sud de l'A53.

Aquesta esplanada (A53) es pot dividir en dos sectors. La part més propera a l'edifici (sud) va aparèixer pavimentada amb un sòl de morter de poca potència i escassa qualitat, mentre que, al nord, es conserva un paviment de lloses, algunes d'elles de grans dimensions. L'element que separava ambdós paviments és una filada de tres grans *dolia*, dels quals solament se'n conserven els encaixos.

Tot el conjunt queda tancat, cap a migdia, pels murs septentrionals del vell edifici residencial i d'algunes de les estructures industrials (M-290 i M-299). Entre aquests dos paraments existia un passadís (A37B). Davant d'aquest passadís s'hi va trobar una estructura (M-304), que con-

servava solament una filada d'alçada, que se situava separada aproximadament mig metre al nord de la línia de façana. Al segle IV el pati nord funcionava a una cota que era gairebé mig metre inferior a la nova plataforma de treball creada a migdia; per tant, algun element havia de delimitar i separar ambdós espais. La façana de l'edifici feia aquesta funció, però calia omplir el buit del passadís A37B i aquest era el paper que complia l'estructura M-304. No podia tractar-se d'un mur, ja que se separava de l'alineació marcada per la façana, sinó d'un graó. L'espai existent entre aquest i la façana seria ocupat per un segon graó que acabaria de salvar el desnivell respecte a la plataforma sud i que no s'ha conservat.

8. LES SALES D'APARAT I L'EVOLUCIÓ DEL CONCEPTE DE L'ESPAI RESIDENCIAL

Lluís Palahí

Són abundants els estudis que s'han realitzat i es continuen elaborant sobre els habitatges de les classes benestants d'època romana des del punt de vista funcional i simbòlic. En la seva majoria, s'analitza la *domus* urbana o la vil·la, com a nuclis residencials que presenten formes i funcionalitats diferents atenent a la seva pròpia concepció original, ja que havien de respondre a problemàtiques diverses. Tot i que determinats aspectes socials es desenvolupaven en ambdós espais, la seva concepció i, sobretot, la seva plasmació física podien respondre a esquemes diferents. En àmbit rural la major disponibilitat d'espai o el menor lligam a determinats convencionalismes presents a la urbs, podien atorgar una major llibertat arquitectònica. Altrament, l'existència d'estructures productives lligades a l'explotació del *fundus*, també condicionaven la seva concepció i distribució. En canvi, determinats rituals i convencionalismes socials, com la *salutatio*, podien no existir –o tenir una incidència menor– en els espais rurals. De fet, són molts els autors que, seguint Vitruvi (*De arq.* V,3), insisteixen en la inversió dels principals espais estructuradors de la casa, que a la ciutat es disposarien seguint un eix atri-peristil i que a les vil·les s'invertiria (peristil-atri), amb tota la càrrega simbòlica que aquest procés podria comportar. Per tant, quan s'analitza una *domus* o una vil·la, els paral·lelismes es cerquen en els entorns més similars, la ciutat i el camp, respectivament.

Però que succeeix quan el que s'analitza és una vil·la suburbana?¹ En molts aspectes la seva arquitectura segueix els paràmetres de les vil·les rurals tant en els aspectes productius com els vinculats a l'*otium*, amb elements com la disponibilitat d'espai o una major llibertat arquitectònica. Socialment, en canvi, han de presentar alguns elements diferencials, sobretot en aquells casos en que no constitueixen una segona residència, sinó que substitueixen la *domus* urbana. En aquests casos,

la vil·la es converteix en l'espai en el qual s'han de dur a terme els mateixos rituals socials que tindrien lloc en una *domus* de l'aristocràcia urbana, des de la *salutatio* al desenvolupament d'activitats professionals, polítiques i, fins i tot judicials, en cas d'exercir-se magistratures.

En resum, la vil·la suburbana és un espai híbrid en el qual es combinen els convencionalismes socials amb l'*otium* i, en molts casos, l'explotació d'un *fundus*, un espai que beu dels dos mons, el de la *domus* i el de la vil·la rural, possiblement amb un major pes d'un o altre segons l'aspecte concret que s'analitzi. Així, els espais de representació i els rituals que s'hi celebraven podien estar més relacionats amb les necessitats que havia de resoldre la *domus*, però per a l'*otium* es disposava de la llibertat i l'espai propi de l'entorn rural. Aquesta mateixa disponibilitat d'espai, permetia altres solucions a les que es podrien donar en determinats entorns urbans a les necessitats socials, amb una multiplicació d'espais de recepció, menjador i allotjament per a convidats que seria ben difícil d'obtenir en la majoria de *domus* urbanes.

En el present apartat analitzarem l'evolució de la zona residencial de la vil·la del Pla de l'Horta o, millor dit, d'aquella part que a dia d'avui coneixem, relacionant-la amb l'evolució d'aquesta mena d'espais en l'entorn urbà i rural, per intentar copsar en quins aspectes s'apropa més o menys a les solucions aplicades habitualment en un o altre espai.

Tot i que en alguns casos podem identificar amb certa claredat la funcionalitat principal d'alguns dels espais, cal tenir sempre present que, tot sovint, les diverses estances podien tenir una funció polivalent en relació a diverses circumstàncies que anaven des de l'època de l'any, l'hora del dia, o la quantitat de persones implicades en una determinada activitat, tot això sense oblidar els gustos particulars que podien tenir els diferents propietaris i la seva adequació a les modes, costums i necessitats imperants en cada moment.

165

1.- En aquest estudi considerem com a vil·la suburbana, aquelles situades dins el *suburbium*, tot i que en altres s'empra aquesta denominació per referir-se a vil·les en les quals els espais residencials i d'*otium* predominen per damunt dels productius.

L'ORIGEN. UNA VIL·LA D'ATRI O DE PÒRTIC?

L'espai residencial de la vil·la va ser concebut inicialment com el d'un edifici vertebrat a partir de dos elements diferents. Internament, la part principal de la casa s'estructurava a l'entorn d'un atri, element que s'intueix en la fase republicana i del qual disposem de vestigis fermes en l'edifici de principis del segle I. Per contra, existien tot un seguit d'estances que s'obrien directament a una porxada situada a la façana oriental, creant un doble nivell de circulació que separava aquest grup de cambres de les situades a l'entorn i en funció de l'atri. Desconeixem quines altres estructures existien al voltant d'aquest edifici residencial, especialment a llevant, i, per tant, és complicat interpretar la primera imatge que se'n podia fer el visitant del complex. Tot i que no es pot descartar l'existència d'algun altra edifici de tipus industrial situat al nord o a migdia, la compactació de la construcció residencial inicial i el propi fet que una part important de les instal·lacions productives se situessin a

redós de la casa, fan pensar en un edifici aïllat, separat d'altres elements com estables o forns, que no formarien part de «l'escenografia» del nucli central de la vil·la. De fet, les excavacions iniciades l'any 2017 al nord de l'edifici residencial, dibuixen un espai obert en el qual, d'existir-hi estructures productives o d'altra mena, se situarien a certa distància del bloc central.

El visitant accedia a un llarg edifici, presidit per un pòrtic al qual s'obrien tot un seguit de grans estances. Un cop arribava al vestíbul-passadís, la sensació era la de penetrar en una *domus* d'atri, però sense l'axialitat que constitueix una de les principals característiques d'aquesta mena de cases a l'entorn vesuvià i que constitueix el model més conegut (Fig. 8.1). La visió *atri-tablinum*-peristil, que s'hauria d'apreciar des de l'accés a l'edifici no es produeix ja que darrera l'atri hi havia un mur cec que constituïa, de fet, el límit oest de l'edifici. El *tablinum*, s'ubicava en un canvi d'eix, concretament a migdia de l'atri, trencant el principi d'axialitat,² i es complementa amb la presència d'un gran triclini a la banda

Figura 8.1. Vista aèria del sector de l'atri.

2.- La manca d'axialitat entre l'atri, el *tablinum* i el peristil és habitual a d'altres territoris provincials com la Bètica, a la vil·la del Faro de Torrox (Màlaga) (Hidalgo 2016, vol.I, 195).

contrària (nord). I aquesta és una de les principals característiques de l'edifici. Es tracta d'una construcció més llarga que profunda, ja que la prolongació natural de l'edifici més enllà de l'atri quedava abruptament tallada per un mur cec a redós del qual se situava un sector industrial, estructuralment i visualment segregat de l'espai residencial.

Per contra, si bé estructuralment l'edifici no respon a una disposició clàssica en una *domus* d'atri, si que hi trobem la majoria d'elements que la componen a nivell simbòlic.

Si analitzem per separat els dos elements que estructuren la circulació interna de l'edifici, el primer que cal assenyalar és que el pòrtic presenta algunes peculiaritats, la principal de les quals és que, aparentment, no cobria la totalitat de la façana. Així, pel sud, deixava fora una de les cambres d'aparat de l'edifici i, podria succeir el mateix a l'extrem nord. Habitualment quan el pòrtic no arriba als extrems del bloc edificat, és perquè als extrems s'hi situen altres estructures que podien ser cambres (Vil·la de Veranes, Gijón), exedres (Els Ametllers, Tossa de Mar), o torres (La Olmeda, Palència o Carranque, Toledo), que ocupaven aquell espai o, fins i tot, podien sobresortir lleugerament de la línia de façana. Això no succeeix al Pla de l'Horta ja que les cambres esmentades sobresurten respecte als límits nord i sud de l'edifici, però se situen retirades respecte al porticat. Certament, cal tenir present que pel que fa a la banda nord, l'excavació del sector situat a llevant del porticat no s'ha pogut realitzar encara. Aquest sector

va ser molt afectat per les obres dels anys 1970-1972. Quelcom similar succeeix a la banda sud, on l'espai situat davant el porticat va ser molt tocat per les fonamentacions modernes. A aquests fets, afegim-hi, també, les reformes d'època flàvia que varen suposar la construcció d'un gran peristil, i que podrien haver suposat l'eliminació total d'alguna estructura existent en aquesta zona.

Tot i que les vil·les de façana, compactes i sense grans patis interiors, són més habituals del centre d'Europa i latituds més fredes, no és una solució desconeguda a l'àrea mediterrània. En alguns casos, la presència d'una galeria porticada a la façana no es tria tant en funció del seu paper com espai distribuïdor sinó com element escenogràfic que emmarca i realça l'edifici a través de la columnata i que, paral·lelament, permet, als estants, gaudir del paisatge de l'entorn. En aquest sentit, el trobem en vil·les costaneres com les dels Ametllers (Tossa de Mar) (Palahí/Nolla 2010) (Fig. 8.2) o del Collet (Sant Antoni de Calonge) (Prat *et al.* 2018). En aquests casos, la posició elevada de la vil·la afavoria la creació de porticats orientats a la línia de costa.

Pel que fa a l'atri, aquest constitueix en època republicana un element de gran valor estructural i simbòlic. Estructuralment es configura com el principal element distribuïdor, a l'entorn del qual es desenvolupen les principals sales de la casa, però a més, constitueix un punt de llum, de ventilació i l'espai que proporciona l'aigua a l'habitatge, recollint la pluvial, que s'emmagatzemava en una cisterna disposada preferentment sota l'*impluvium*.

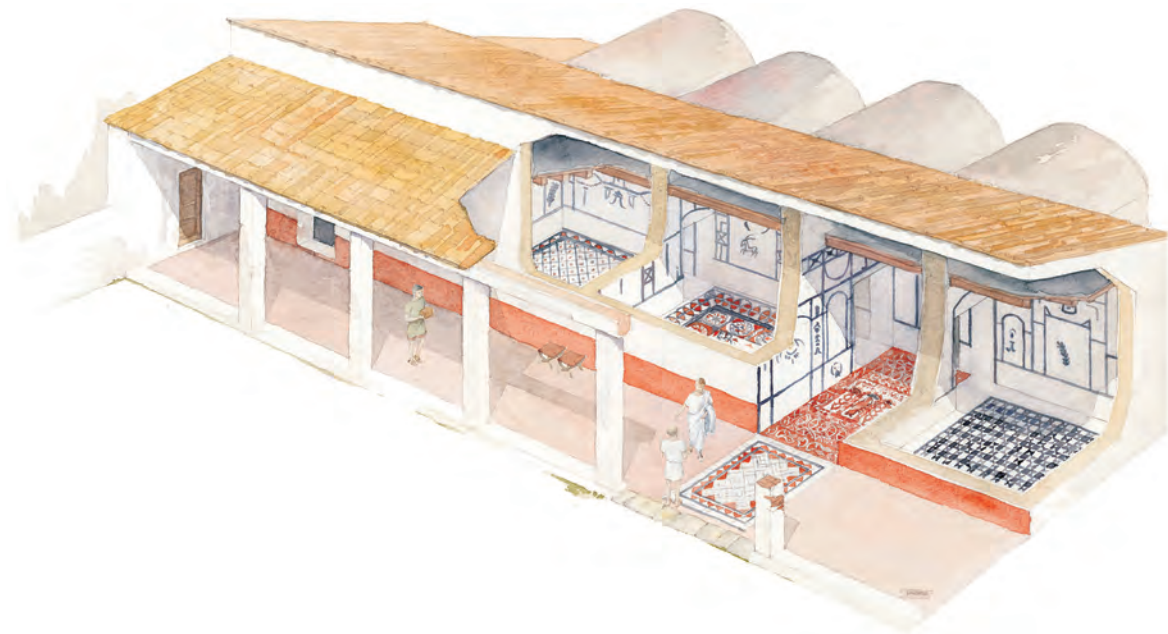

Figura 8.2. Restitució de la façana principal de la vil·la d'els Ametllers (J. Sagrera).

um. Per alguns autors no és necessària l'existència d'un *impluvium* en un espai per ser considerat atri, ja que prima la seva funció com espai distribuïdor de reduïdes dimensions (Hidalgo 2016, 183). En algunes cases, fins i tot, s'hi disposava el foc de la llar. A nivell simbòlic constitueix, en bona mesura, el centre de la casa, el punt de recepció de *clientes* i visitants, que, atenent a la seva importància o relació amb la família, podien ser derivats posteriorment cap a alguna altra de les sales o espais de l'habitatge. Aquesta importància queda reflectida a través de la decoració i, a l'atri, s'hi disposaven tot sovint les màscares familiars (*imagines maiorum*) i, fins i tot en ocasions, el larari amb els déus protectors de la casa i la família. Aquest fet, juntament amb la presència de dos elements tant importants com el foc i l'aigua, han portat a l'equiparació de l'atri amb el temple domèstic (Corrales 2002, 265). Era el lloc, també, on es disposava el cos del difunt en la *postratio*, tot esperant per ser conduït a la tomba familiar.

Amb el temps, l'atri va anar perdent bona part dels seus valors funcionals. La creació de nous patis o l'aparició del peristil, ja no el feien necessari com a punt de llum i de ventilació de l'edifici, i la construcció d'aqüeductes o altres infraestructures hidràuliques, col·locaven en segon pla la necessitat de recollir l'aigua de pluja, com succeeix per exemple a diverses cases de Pompeia (Hales 2013, 54-56), o a la *domus* I de Bílbilis, que no disposava de cisterna (Uribe 2009b, 77). En aquests llocs, l'atri es convertí en un espai distribuïdor i d'oci (Gros 2001, 6 2).³

El valor simbòlic de l'atri es conservà més enllà de la pèrdua de molts dels seus aspectes funcionals. Molt lligat a alguns rituals socials, especialment al de la *salutatio*, l'atri esdevingué un dels primers espais que veia el visitant i s'acabà omplint d'estàtues i elements decoratius destinats a causar una impressió positiva del propietari i la seva riquesa (Nevett 1997, 290).

Tot i aquests valors simbòlics, la presència de l'atri en entorn provincial és desigual, depenent en bona mesura de l'existència de tradicions arquitectòniques indígenes o elements històrics. Així, a Grècia, es troben patis teàtrals, que tot i recordar-los, no constitueixen autèntics atris –sense cisterna–, ja que ocupen una posició secundària dins l'edifici, i la seva existència s'ha relacionat amb la presència de colons itàlics que veien, en aquest àmbit, un element lligat a les seves tradicions i una senyal de classe (Bonini 2006, 58).

En altres zones, els atris són inexistents o molt rars, de vegades per causes diferents. Així, a Anglaterra la

motivació va lligada al mateix moment de la conquesta i romanització, realitzada quan aquesta estructura ja estava pràcticament en desús a la pròpia arquitectura itàlica (Ellis 1995, 166). En el cas de les províncies africanes, s'optà pel peristil, probablement molt més adaptat a la climatologia del lloc (Thébert 1991, 313).

Un estudi recent sobre les vil·les de la Bètica, n'identifica una dotzena, alguns més o menys dubtosos (Hidalgo 2016, vol.I, 183-195). Aquest territori presenta dues peculiaritats. Per una banda, una certa concentració d'aquesta mena d'instal·lacions a la zona de Màlaga, i, per l'altra, la cronologia, ja que molts d'aquests es daten als segles III-IV. Es tracta, en aquestes ocasions, d'estructures que responien formalment a l'estructuració d'un atri, però, molt probablement, completament buides dels valors simbòlics i funcionals originals. De fet, l'autor de l'estudi es planteja el dubte de com anomenaria a aquesta mena d'espais un *possessor* baiximperial (Hidalgo 2016, vol. I, 184).

Al nostre territori, com ja hem comentat, la presència d'atris en entorn rural és molt poc habitual, però tampoc és un element generalitzat en d'altres territoris, en part perquè a les vil·les hi havia altres formes de resoldre les qüestions funcionals (aprovisionament d'aigua, creació d'espais de llum i ventilació...) i no eren tan habituals els rituals que justificaven el seu valor simbòlic. Per a alguns autors, no hi ha proves a l'entorn rural del simbolisme que tindria a ciutat, especialment pel que fa al ritual de la *salutatio*, ja que la relació patró-client es desenvoluparia sota altres paràmetres (Nevett 1997, 295) que, en tot cas, es desenvoluparien en espais diferents. Tot i això, per a alguns autors hi ha rituals que podrien tenir una funció equivalent com la recepció als treballadors per distribuir les tasques diàries que, tanmateix, es podia desenvolupar en d'altres espais (Ellis 1995, 166).

L'aparició del peristil, que acabaria convertint-se en el centre estructurador de moltes cases i vil·les, convertí l'atri en un simple espai distribuïdor, de vegades separant els sectors públic-privat. Tot i això, perviu en època imperial com indicatiu de noblesa i prestigi (Fernández Vega 1999, 131). Pel que fa a les seves funcions rituals –com la *salutatio*–, una part es desplacen al vestíbul (Noto 2003, 51) o a d'altres espais de representació.

La majoria d'atris es daten en època republicana, si bé la seva pervivència en determinats edificis pot ser llarga. A Pompeia es detecten amb seguretat al segle III aC, tot i existir alguns indicis anteriors (Hales 2013, 54). Malgrat que en època alt-imperial el que es detecta, sobretot, és l'amortització d'aquesta mena d'espais, alguns es

3.- A la Bètica, especialment a la zona malaguenya, hi ha una certa concentració d'espais assimilables estructuralment a atris en vil·les, (Bruñel, San Luís de Sabinillas, El Alcaparral) molts d'ells datats en època baix-imperial (Hidalgo 2016, 183-195).

mantingueren en ús fins a època tardana (Baldini/Lip-polis 2001, 55).

En la seva descripció de la distribució dels espais domèstics, Vitruvi estableix una distinció entre les *domus* urbanes i les vil·les. Si en el primer cas, l'estructura dels espais se situava en una successió atri-peristil, en el de les vil·les, aquesta successió s'invertia (peristil-atri) (*De arq.*, VI,5.3). sense que aporti més indicacions sobre la motivació d'aquest canvi. Per alguns autors aquesta inversió té a veure amb l'alt grau d'hel·lenització de les elits d'època republicana, vinculant la introducció del pati amb columnes amb les cases a *pastàs* gregues (Albertiis 1990, 175). De ser així, la distinció seria purament estètica i crearia una diferenciació entre les vil·les d'*otium*, que seguien en major mesura els models hel·lenístics, i d'altres instal·lacions amb una major vessant productiva que seguirien els models romans.

A Itàlia, la presència d'atris fora dels espais urbans és relativament habitual, especialment en vil·les amb un origen en època republicana. En ocasions, l'estructuració de l'edifici segueix la "norma" vitruviana de la inversió dels espais, de tal forma que l'atri es troba precedit per un peristil, al contrari del que és habitual en entorns urbans.

En un estudi sobre les vil·les d'*otium* itàliques d'entre els segles II aC i I dC, sobre una mostra de setanta assentaments, s'identifiquen només 3 vil·les d'atri, 4 amb 2 atris, entre 10 i 12 (2 dubtoses) amb la seqüència atri-peristil i 4 (més 5 dubtoses) de peristil-atri (Romizzi 2001). Això proporcionaria un màxim de 29 vil·les amb atri sobre 70 (un 41'5%), constituint, el model vitruvià de peristil-atri el menys abundant.

Així succeeix, per exemple, a la vil·la dels Misteris, on un peristil precedeix a l'atri ja des de l'estructuració inicial de finals del segle II aC. Per contra, la vil·la de Diomedes –situada a 200 m de l'anterior– inicialment presentava una successió d'atri i peristil, tot i que en reformes posteriors, l'atri va ser pràcticament destruït per la construcció de la via. En ambdós casos es tracta de vil·les suburbanes, situades molt properes a les muralles de la ciutat de Pompeia, però les solucions adoptades són diferents. Podria ser que un dels propietaris emprés com segona residència la vil·la i l'altre no? Potser sí, però això no deixa de ser una especulació.

De fet, l'ús de l'atri com espai estructurador el trobem en altres vil·les itàliques de l'època. A la primera fase de la vil·la de Settefinestre (40-30 aC) s'accedia a l'edifici a través d'un pati en el qual se situen algunes instal·lacions productives. Si bé el pati d'accés presenta una planta assimilable a un peristil, la seva funció, industrial, el distingia del nucli residencial. A partir d'aquest pati es creava un doble circuit, ja que a l'ala nord presentava un doble accés que permetia accedir a la zona residencial o a tot un seguit d'espais productius. Dins el nucli resi-

dencial, se succeeixen un atri i un petit peristil, adoptant un esquema similar al de la *domus* urbana. En aquest cas, l'existència de tot un seguit de porticats que obrien la vil·la cap a l'exterior, suposaven la principal diferència conceptual respecte a les cases urbanes (Carandini/Rossella 1985, I, 154). En aquest cas, però, potser cal valorar la seva pertinença a un membre de la classe senatorial (*Lucius Sestius*, cònsol l'any 23 aC).

En època republicana es desenvolupava una lluita entre el manteniment del respecte als costums heretats i la fascinació per la vida a la grega i tot allò que provenia del món hel·lenístic. En aquest aspecte, és a les vil·les –inicialment sobretot a les de la Campània i el golf de Nàpols (espais privilegiats per la noblesa romana per establir-hi les seves residències d'*otium*)– on es desenvolupà de forma més clara i oberta aquesta nova tendència. La tria d'un tipus de distribució –amb precedència de l'atri o del peristil– podria tenir diverses motivacions entre les quals destacaríem la pròpia ideologia del propietari. L'elecció del peristil com element precedent de l'atri podria mostrar una major hel·lenització del propietari i, per contra, l'ús precedent de l'atri definiria una "ideologia" més conservadora.

Els tres exemples presentats tenen algunes característiques en comú, ja que es tracta d'edificis construïts al damunt de basaments elevats (*bassiss uilla*) o que juguen amb els canvis de cota. Aquests factors en limiten l'espai edificable disponible, però a diferència de moltes cases urbanes, juguen amb l'exterior tot creant porticats o deambulatoris que obrien les perspectives, i creaven tot un seguit d'estances que s'orientaven cap a aquests espais externs. Per contra, tot i que clarament segregats o "emascarats", els edificis compartien dins un mateix bloc constructiu, els elements residencials amb algunes instal·lacions productives.

Com en tants altres aspectes, la translació a territori provincial del que s'estava produint a la península itàlica no es pot dur a terme de forma automàtica i acrítica, atès que la conjuntura no era la mateixa. En el moment en què, a Itàlia, les elits més poderoses estaven invertint quantitats ingents de recursos i d'imaginació en les seves residències extra-urbanes, a les províncies el sistema de la vil·la tot just començava a imposar-se com un model d'explotació, i l'*otium* era un concepte que tenia, encara, escassa plasmació física en l'arquitectura domèstica. Els models itàlics acabaren per traslladar-se al territori provincial, però els ritmes d'incorporació van ser diferents i molts dels debats suscitats entre les elits itàliques ja s'havien superat en el moment d'aquesta implantació.

El substrat poblacional previ hauria tingut la seva importància. L'assimilació de models arquitectònics derivats de tradicions hel·lenístiques fou molt més ràpida i senzilla en territoris amb una tradició de contacte amb

aquesta civilització. Però altres factors, com la climatologia, també influïren en els models arquitectònics desenvolupats a cada territori, cercant-se, tot sovint, estructures més compactes en entorns freds i una distribució més oberta, amb predomini dels patis i els espais oberts en els territoris mediterranis, amb un clima més càlid.

Si ens traslладem al nord-est hispà, la presència de l'atri és una solució molt habitual en les *domus* d'època republicana i augustal, però molt menys a les vil·les. Tant a la Neàpolis com a la ciutat regular emporitana, hi ha exemples d'aquesta mena de *domus* (Burch *et al.* 2013, 258-264; Cortés 2014, 188-190, 197-200), així com a d'altres ciutats com a *Tarraco* (Cortés 2014, 258-260) o *Baetulo* (Cortés 2014, 237-239). En canvi, pel que fa a l'entorn rural, els exemples són molt menys nombrosos, destacant el cas de la vil·la, també suburbana, de Torre Llauder (Mataró) (Revilla 2006, 51) o la del Moro (Torredembarra) (Remolà 2007), ubicada així mateix en el territori més proper a la ciutat de *Tarraco*. En un entorn plenament rural, se situaria la vil·la de can Martí de Samalús (Canovelles) (Aquilué/Pardo 1990). Altres complexos com can Massot (Montmeló) (Cantarellas *et al.* 2011) corresponen a una altra mena d'instal·lació probablement vinculades amb aspectes administratius i militars, en definitiva, de caire públic.

El cas de Torre Llauder també presenta les seves peculiaritats. En les fases inicials existí un pati distribuïdor, sense que quedi clar si podria haver-se estructurat com a atri o no, precedint un peristil. De fet, no seria fins a finals del segle II quan es construï un autèntic atri corinti, amb *impluvium* inclòs. Sembla improbable que aquesta estructuració es creés del no res en una època en que els atris ja no eren una solució arquitectònica habitual i sembla que tindria més sentit com embelliment o remodelació d'una dependència que ja existia. Una altra característica de Torre Llauder és el fet que en posició axial respecte al pati/atri s'hi situï un estret passadís i no un *tablinum* o una sala principal, separant visualment la zona d'accés del peristil.

Les vil·les d'atri són poc habituals, en general, a tota la península ibèrica, però no pas inexistentes. En un estudi publicat ja fa més d'una dècada, Gros solament n'assenyalava un grapat entre les que destacarien El Faro de Tórrax (Màlaga), la Quintilla (Lorca) i Pisos (Beja) (Gros 2001, 348). Com ja hem comentat, en un recent estudi sobre la Bètica, aquesta nòmina s'eleva a la dotzena solament en aquella província (Hidalgo 2016).

En aquest context general cal valorar la presència d'un atri a la vil·la republicana del Pla de l'Horta, el seu manteniment en el nou edifici tardo-augustal i, també, la seva eliminació a la segona meitat del segle I. L'atri mesura 10'28 m d'est a oest per 5'30 m de nord a sud (54'48 m²) i presenta un *impluvium* (3,2 m per 3 m, 9'6

m²) que no apareix centrat deixant un espai més extens als extrems oest i est (on es fusiona amb les *fauces* o vestibul) que als costats nord i sud, on resta un espai relativament reduït per la circulació (1 m). Desconeixem si es tractava d'un atri toscà o corinti. Per una banda la presència de columnes dignificaria i ennobliria l'espai però, per l'altra, entorpiria, encara que fos visualment, la circulació, especialment pels laterals més estrets. El fet que l'*impluvium* augustal es bastís directament sobre el paviment de la sala, i que no disposés de cisterna (però si d'una canalització de desguàs) accentua la seva concepció simbòlica per damunt de la funcional.

No deixa de resultar significatiu que en la majoria de casos en què trobem estructures assimilables, –almenys com a element simbòlic– fora de les ciutats, es tracti d'edificis de caire oficial o públic, o en vil·les relativament properes a les pròpies ciutats. Probablement, aquest fet té a veure amb les funcions simbòliques i rituals d'aquest espai o en aquesta concepció a mig camí entre *domus* i vil·la de les residències suburbanes. En els edificis públics d'època republicana, l'atri simbolitzava el propi poder itàlic i la seva forma d'organitzar l'espai i, per extensió, el territori. En el cas de les vil·les suburbanes, la seva funcionalitat pot estar molt més lligada a la pròpia ciutat i la funció que desenvolupen aquestes edificacions com a *domus* extra urbana. Si en una vil·la alguns dels rituals socials prenen una formulació més relaxada, això no devia succeir en les suburbanes, més lligades a la vida de la ciutat. És per aquesta raó que la distribució de l'edifici reproduceix inicialment una estructuració més pròxima a una *domus* urbana que a la que, a la mateixa època, s'aprecia a la majoria de vil·les. L'atri és una estructura característicament romana i permet al propietari identificar-se com a tal, ni que sigui a nivell simbòlic. La introducció d'aquest element a la vil·la del Pla de l'Horta, dins una estructura que, en general, respon a un altra model arquitectònic –lineal– pot tenir relació amb la cerca d'aquests elements identitaris, socials i representatius.

LA DISTRIBUCIÓ INTERNA

Malgrat al que hem comentat fins ara, potser l'element més destacable a nivell arquitectònic d'aquesta primera organització no sigui l'existència d'un atri, sinó la peculiar distribució de les estances que l'envolten, que trenquen amb una de les característiques més habituals en aquesta mena d'habitatges, la disposició axial. Tot i ser el més habitual, la tipologia de l'atri pot ser molt flexible, més enllà del tipus triat (corinti, toscà, displuviat...). N'hi ha amb *alae* o sense i com veiem al Pla de l'Horta, no sempre respon a un esquema axial (Mar 1995, 133). L'estructuració típica de les cases d'atri consistia en la creació d'una planta que seguia un eix principal en la

qual se succeïen les *fauces* d'accés, l'atri i el *tablinum*. En el cas del Pla de l'Horta, el punt d'accés podria ser més assimilat a un gran vestibul que a unes *fauces* convencionals atenent a la seva significativa amplada (3'8 m). L'atri ocupava una posició principal, però en posició preeminent no s'hi ubica el *tablinum*, i de fet no hi ha cap estança, ja que l'atri tanca a ponent amb un mur cec, que separava l'edifici residencial del sector productiu.

Les sales principals es disposaven perpendicularment respecte a l'atri, creant un circuit en baioneta. Al nord se situaven dues estances on destacava un gran *triclinium* (A28), existent ja des d'època fundacional i que fou ampliat durant la fase tardo-augustal. A migdia, es disposava un altre conjunt de sales entre les quals destacava el *tablinum* (A8/15), que s'obria a un jardí (*hortus*) devers migdia.

Per què s'empra aquesta disposició tan peculiar i no la disposició axial, disposant aparentment d'espai suficient? Algunes de les raons són probablement de tipus topogràfic i, en certa mesura, també climatològiques. Pel que fa a la topografia, el primer que cal entendre és la configuració general de tota la zona. El suburbi de *Gerunda* està format per dues planes de dimensions limitades, i, sobretot pel que fa a l'àrea a l'oest de la ciutat, afectada tot sovint per les crescudes dels rius que la travessen. Probablement per aquesta raó, totes les vil·les suburbanes conegudes a l'entorn de la ciutat (Montfullà, Vilablareix, Palau, Aiguaviva i Pla de l'Horta), s'ubiquen als límits exteriors de la plana, cercant les primeres elevacions del terreny, aprofitant al màxim, almenys durant les primeres fases, les àrees conreables.

El segon condicionant ve motivat per la ubicació de la Via Heràclea / Via Augusta i el gual del riu Ter. Aquets elements se situaven a llevant de la vil·la, i cap a ells s'orientava la façana principal de l'edifici, tot cercant un major efecte escenogràfic, però també per una qüestió de comoditat, ja que per allí havia de circular el camí que comunicués l'edifici amb la Via. La topografia i la cerca d'aquesta escenografia condicionaven que la façana principal (i per tant, l'accés a l'edifici) se situés a l'est. El conjunt ocupava els primers desnivells d'un petit turó que s'elevava a l'oest de la plana, i, de fet, la distribució en terrasses –si bé poc marcades– es mantingué durant bona part de l'existència del conjunt.

A aquestes circumstàncies cal afegir-hi el fet que, per alguna raó que no podem copsar del tot, en el moment fundacional es va decidir construir la zona industrial de la vil·la a l'oest de l'edifici residencial. Aquest espai quedava limitat per ponent per un mur de contenció que marcava el límit de l'establiment i que, al mateix temps, actuava de mur de contenció. Les raons precises de la tria per a aquesta ubicació dels elements industrials se'ns escapen, però el cas és que aquesta

distribució es va mantenir al llarg de tota l'existència de la vil·la, quan tant l'edifici residencial com la pròpia zona industrial s'havien estès força més enllà de les seves ubicacions originals.

Un altre factor, que podria haver tingut alguna influència en la decisió dels constructors, era la climatologia. La vil·la se situava en un espai molt obert cap a tramuntana, en un territori en que els vents provinents d'aquell quadrant poden arribar a bufar amb força. Això podia tenir efectes en la definició del projecte arquitectònic en el qual les principals sales cercarien orientacions més arrecerades, obrint-se majoritàriament a migdia o llevant, protegides dels vents septentrionals.

Tampoc es poden descartar altres arguments, com una voluntat d'amagar alguns dels espais de l'interior de la casa als visitants. La distribució angular dels principals espais respecte a l'accés no és tan rar fora d'Itàlia. Ja l'hem vist a la Bètica (veure *supra*), però també és habitual a l'arquitectura domèstica del nord d'Àfrica, interpretat com un intent de preservar la intimitat davant les visites (Carucci 2006, 37)

EL TABLINUM

En els primers estudis publicats a l'entorn de la vil·la, vam situar –ara sabem que erròniament– el *tablinum* de l'edifici al nord de l'atri (Palahí *et al.* 2016, 43-45), atenent sobretot a les dimensions de la cambra i, en part, enganyats per l'aparença i evolució de les estances situades a migdia, que interpretàvem com un conjunt de triclinis lligats més al jardí de migdia que al propi atri.

L'ampliació dels treballs arqueològics i l'anàlisi en profunditat de les diferents estructures ens porta a una nova interpretació de tot el conjunt, atenent, sobretot, a la seva disposició a principis del segle I, moment del qual disposem d'una major quantitat de dades. A diferència del que creiem inicialment, a principis del segle I no existia cap passadís que permetés accedir directament des de l'atri al jardí situat a migdia, comunicació que, per tant, calia fer a través d'alguna de les estances existents en aquell espai. Al sud de l'atri s'hi obrien dues habitacions de planta gairebé quadrangular (àmbits A15/8 i A8/10, i una tercera, allargassada, orientada d'est a oest (A5/9)), que actuaria com a triclini i de la qual ja en tornarem a parlar. La comunicació entre l'atri i el jardí es realitzaria a través dels àmbits A15/8 o A8/10. El problema és que les reformes posteriors van eliminar completament qualsevol vestigi de quasi totes les portes d'aquesta fase, de les quals, per tant, no en coneixem ni la seva ubicació exacta ni les seves dimensions.

Són diverses les raons que ens porten a interpretar l'àmbit A15/8 com a *tablinum*. La primera és la seva lo-

calització, com element de connexió entre l'atri i el jardí o *hortus*. Certament, aquesta funció també la podia acomplir la cambra situada a llevant (àmbit A8/10), però hi ha alguns indicis que ens fan decantar per la primera opció. El principal argument seria la pròpia evolució de la sala. A la segona meitat del segle I, l'estança es va embellir dotant-la d'un absis que, de retruc, va malmetre bona part de l'atri. El fet que aquesta reforma vagi de la mà de l'obertura d'un corredor de connexió (àmbit A9) entre la zona d'accés a l'edifici i el pati de migdia, permet intuir que s'havia eliminat l'accés preexistent, ocupat, des d'aleshores, per l'absis.

El paviment d'*opus sectile*⁴, que és analitzat en detall en un altre apartat del present estudi, resulta excepcional, ja que no són habituals aquesta mena de sòls a les vil·les del nord-est hispà en contextos del segle I i, molt menys encara, quan s'empraven marbres d'importació poc habituals fins i tot en entorns domèstics urbans. Però també resulta peculiar per la seva configuració. El paviment solament ocupava la meitat meridional de la sala, mentre que l'extrem nord hi havia un paviment d'*opus signinum*. A més, la zona central de la catifa de *sectile* disposava d'un emblema que malauradament no podem reconstruir, cobert per un sòl posterior de qualitat que s'ha optat per conservar *in situ*. Inicialment i atenent a aquesta disposició, vam interpretar la sala com un *triclinium* tot i ser conscients que una distribució de la decoració en forma de T+U seria més habitual, però considerant que els *lecti* ocuparien principalment la zona pavimentada en *opus signinum* i que aquesta configuració permetia una doble funció de l'espai també com a sala de recepció.

Tot i ser una distribució de la decoració peculiar, la separació longitudinal en dos sectors, sol ser, sobretot, habitual en els *cubicula*, separant l'àrea on hi havia el llit de la resta de l'estança. Les dimensions i estructura de la cambra, quasi quadrangular en lloc d'allargassada, i el luxe dels seus sòls ens fan descartar aquesta funció, però per altra banda no cal oblidar que tradicionalment s'ha situat dins el *tablinum* el *lectus genialis*, el llit matrimonial que constituïa simbòlicament el nucli de la casa. Tot i que alguns autors descarten la funció com a dormitori d'aquesta estança ja que la presència del llit no està suficientment testada arqueològicament (Gros 2001, 25) ni esmentada a les fonts (Fernández Vega 1999, 147), la seva presència podia ser més simbòlica que funcional.

De fet, el *tablinum*, que no apareix a les fonts abans de Vitruvi, i que pot ser el resultat de l'evolució arquitec-

tònica d'una de les *alae* de l'atri (Gros 2001, 25), tenia diverses funcions. El seu nom deriva de la presència en aquesta sala de les *tabulae* o registres del propietari, del qual ja se'n pot extreure una de les seves funcions, com a despatx i arxiu de la casa. Però, a més, constituïa una sala de recepció i en casos amb limitacions d'espai podia servir, fins i tot, com a menjador (Fernández Vega 1999, 148). Tot i que a les fonts, el *tabinum* no apareix relacionat amb el ritual de la *salutatio*, és probable que allí esperés el propietari, al qual saludarien els *clientes* des del deambulatori de l'atri (Fernández Vega, 1999, 147). La recepció privada i individualitzada es reservava a alguns visitants concrets.

La funció com a despatx i sala de representació convertia al *tablinum* en el centre de poder de la casa, un centre que es va anar desplaçant cap a d'altres espais sorgits de la nova concepció espacial a mesura que despatx, sala de recepció, menjador...es varen anar disgregant en una munió de sales i espais diferents.

EL TRICLINIUM

Els dos principals esdeveniments de caire social que es desenvolupaven a la casa eren la *salutatio* i la *cena*. Si el primer es desenvolupava a l'atri i al seu entorn, el segon tenia lloc als *triclinia*. Si la *salutatio* constitueix el major grau de projecció social del propietari i era oberta a tots els *clientes*, la recepció s'acotava a persones concretes i el banquet, al qual s'acudeix per invitació, constituïa el centre de l'hospitalitat (Dunbabin 1996, 66). El banquet era molt més que una reunió d'amics a l'entorn d'un àpat; tot sovint era una eina social a través de la qual el propietari establia relacions socials, s'hi realitzaven negocis o es tancaven aliances polítiques (Ellis 2000, 171). És aquesta vessant "pública" de l'espai el que segurament el relaciona originalment amb el propi atri. Sobretot, a partir del segle I els triclinis obren cap a l'exterior i es lliguen visualment als jardins i l'entorn (Dunbabin 1996, 70), en un procés que es pot relacionar amb la pròpia implementació dels peristils i la progressiva pèrdua de funció dels atris.

Vitruvi, en la seva descripció dels triclinis, remarca les dimensions ideals per aquesta mena d'estances, que hauria de ser el doble de llargues que d'amples (*De arq.*, 3,8), tot i que la relació podia reduir-se en els casos dels menjadors de menors dimensions. La idea era generar una zona suficientment gran per rebre els tres *lecti* que tradicionalment ocupaven aquest espai, permetent,

4.- Aquest paviment presenta problemes cronològics, ja que alguns indicis semblen situar a mitjans del s.I la seva datació, però no es pot descartar una datació augustal.

paral·lelament, la circulació dels servents i deixant una àrea frontal que tot sovint era emprada per desenvolupar-hi activitats que entretinguessin els convidats.

De fet, i més enllà de la teoria, pel que fa a la mitjana de les dimensions dels triclinis a la ciutat de Pompeia és de 6 m per 4 m, configurant unes sales d'uns 20 m² (Dunbabin 1996, 68). Pel que fa als *lecti* que s'han conservat en la pròpia Pompeia, mesurarien uns 2'4 m per 1'2 m per terme mig.

Tot i que l'estructuració teòrica contempla la disposició de tres *lecti*, aquests no sempre es podien col·locar de forma perfectament simètrica, sinó que en ocasions un dels laterals s'encavalcava parcialment amb el que tancava el conjunt. En altres casos es disposaven dos *lecti* (biclini) o s'executaven solucions improvisades com a la vil·la de Vilauba en la qual va ser necessari crear un encaix dins un dels murs laterals per encabir-hi el *lectus* (Castanyer/Tremoleda 1999, 73-77).

En el cas del Pla de l'Horta en època tardo-augustal, s'han detectat dues sales que responen perfectament a l'estructura d'un triclini. Una se situa al nord de l'atri (A28/7), d'uns 8'9 m per 5'5 m (48'95 m²), pavimentada

amb un *opus signinum* decorat amb una catifa de flors de quatre pètals, realitzades amb tesselles blanques i negres. Al costat sud, s'hi conserva el basament d'una pilastra de sorrenca que emmarcaria una gran portada. Aquesta estança ocupava el mateix espai que una d'època republicana, que compliria probablement la mateixa funció, si bé originalment presentava unes dimensions menors, amb una planta quasi quadrangular (5'84 m per 5'5 m, 32'12 m²). Desconeixem si la cambra situada a ponent d'aquesta (A27), de 4 m per 5'92 m (23'68 m²) i amb la qual es comunicava a través d'una porta, podia funcionar en ocasions com a menjador secundari (en banquets o amb gran nombre de convidats) o servia com a sala de representació.

La seva ubicació podria tenir també a veure amb la peculiar distribució de l'edifici, i els condicionants meteorològics, ja que obria a migdia. Quelcom similar succeeix a la ciutat d'Empúries, en què alguns triclinis s'orientaven a migdia per tal d'arrecerar-los del vent de tramuntana (Uribe 2009a, 160).

El segon triclini se situava a llevant de l'atri, al costat de l'accés a l'edifici (A5/9) i, de fet, conceptualment inde-

Figura 8.3. Vista aèria on s'han assenyalat les dimensions originals del triclini de l'A5 i la cambra absidal construïda en època flàvia.

pendent del conjunt de sales estructurades a l'entorn de l'atri (Fig. 8.3). Obert cap a llevant –la façana principal de l'edifici– i amb unes dimensions de 8 m per 5 m (40 m²). Tot i que desconeixem completament la seva decoració interior, la rellevància atorgada al seu accés dona bona mostra de la importància de la sala. El sector del por-ticat de la façana est que se situava davant d'aquesta cambra, era l'únic espai que anava pavimentat amb un enllosat de pedres, distingint-lo clarament de la resta de l'espai que estava cobert amb un sòl d'*opus signinum*. A més el llindar de la porta apareixia realçat, de tal manera que era necessari un graó per accedir-hi.

En aquests moments ja es detecta a la vil·la una multiplicació d'espais destinats teòricament a una mateixa funció. La duplicitat d'aquests menjadors, als quals es podien afegir en determinades ocasions altres sales, com l'àmbit A4/1 o el A8/10, pot respondre a una multiplicitat de factors, vinculats al tipus i quantitat de convidats, a l'època de l'any (triclini estival o hivernal) o, fins i tot, estar relacionat amb els espectacles i entreteniments oferts als convidats, que podien requerir de més o menys espai, realitzant-se a l'interior de la sala o en els espais exteriors, emprant els jardins i espais oberts com a rerefons.

L'edifici de principis del segle I, però també –fins on podem resseguir-la– la vil·la republicana, contenen tots aquells elements habituals en una *domus* d'atri, amb especial èmfasi en els espais de caire social i de representació, si bé no complia una de les condicions més importants, des del punt de vista simbòlic, que era l'axialitat. Una de les seves característiques era la multiplicitat d'espais que podien ser emprats com a sales d'aparat, en les seves diferents vessants, ja fos com espais de representació social o dedicats a l'*otium*, Aprofundeixen en la concepció de la vil·la suburbana com un espai on es fusionen les necessitats representatives de les *domus* urbanes, amb la generació d'espais d'esbarjo que les classes altes reservaven tot sovint per les vil·les.

Arquitectònicament, l'edifici residencial es presenta originalment com un bloc compacte. Per contra, la seva distribució interna no constitueix un únic nucli. En alguns sectors, l'edifici ja es disgregava en tot un seguit d'espais, quasi apartaments, que poden funcionar separatament. El nucli central està constituït per l'atri i les estances que s'ordenen al seu entorn, amb un jardí a migdia, que acaba constituint per si mateix un nucli secundari. Aparentment, només dues de les sales situades a l'entorn del jardí, s'hi obrien. El triclini ubicat a la banda nord-est del pati (A5/9) presentava la seva façana principal a llevant i no estava concebut per relacionar-se funcionalment amb el jardí meridional. Tampoc ho devia fer la gran sala A4/1, situada al sud-est. L'existència d'una estructura que ocupava tot el costat de ponent de la cambra i la funcionalitat de la qual no podem discernir de forma contundent, devia

impedir l'accés al jardí i, fins i tot, si presentava un cert desenvolupament en alçada, devia impedir-ne la visió. Totes aquestes estances s'unirien a un llarg grup de cambres que, arrenglerades al llarg de la façana oriental de l'edifici, s'obririen cap a aquesta banda. L'element estructurador i de relació d'aquest jardí era el llarg porticat que emmarcava el conjunt, excepte, potser, en el cas de l'àmbit A4/1 que quedaria conceptualment fora d'aquest espai. No es pot descartar que aquesta sala es comunicés solament amb el triclini A5/9, però la disposició dels elements interiors de la cambra i el mateix fet que alguns indicis apunten a una prolongació de l'edifici en direcció sud, ens fan pensar en un accés independent des de llevant, potser a través d'una avant-cambra avui desapareguda.

No queda clar si el pati meridional disposava d'alguna estança que tanqués el conjunt. L'existència d'un pòrtic presidint les cambres A15/8 i A8/10 i la possible prolongació del mur de façana occidental del conjunt en direcció sud, permet intuir l'existència d'un espai obert, però parcialment definit. Aquesta mena d'estructuracions se solen completar amb la presència d'una gran sala d'aparat o un conjunt d'estances que actuen de tancament i contrapès visual del conjunt. En el cas de la vil·la del Pla de l'Horta, no s'ha localitzat cap estructura a migjorn de l'espai porticat que permeti intuir una disposició d'aquest tipus. Posteriorment, el pati quedaria definit com un espai de dimensions modestes clarament tancat per un gran nimfeu. D'existir algun element de tancament, el trobaríem al sud, fora de la zona excavada.

Solament a la banda est del jardí es detecta la possible presència d'un àmbit (del qual en resten part de dos dels seus murs perimetrals, i que, situat on posteriorment s'ubicaran l'ampliació de l'àmbit 1 i l'àmbit 6, podria correspondre, per dimensions, a una altra sala d'aparat. Malauradament, les restes disponibles són massa escasses per reconstruir completament aquest sector.

Més clara sembla l'estructuració de les estances de l'extrem nord, concebudes com un espai independent del sector de l'atri, del qual les separa la distància i la manca de comunicacions directes. En aquest sector es disposen dues estances d'aparat que flanquegen un passadís que dona accés a la zona termal. La rellevància de les dues sales ve determinada per la decoració de les seves pavimentacions, un *opus signinum* amb decoració de flors o creus (P6), molt similar a la del triclini de l'atri (A34/42), i un *opus tessellatum* de petites tessel·les blanques disposades aparentment a l'atzar (P7), sense arribar a configurar cap decoració concreta (A45/54). Contràriament, les dues sales més properes a l'accés a l'edifici i a l'atri (A7a i A7e/34) disposaven de simples paviments d'*opus signinum* sense decoració, com també succeeix a l'estança A8/10.

A aquest conjunt d'elements caldria afegir-hi els banys, que són objecte d'una anàlisi específica, però sobre

els quals caldria fer algun comentari, especialment pel que fa a la seva localització. Construïts en època tardoagustal a l'extrem nord-oest del conjunt, quedaven aïllats del nucli central de la casa i, en certa mesura, dels seus espais públics. De fet, es trobaven en un sector que disposava d'un accés propi i que s'organitzava a l'entorn de les dues grans sales, –aparentment segregades de la resta de l'edifici– que acabem de descriure. En principi, la ubicació dels banys, a cavall entre l'edifici residencial i la zona industrial, hauria de facilitar la circulació dels servidors encarregats del seu manteniment, que havien d'alimentar el foc o omplir les banyeres, sense entorpir les activitats diàries de la casa, però curiosament, els *praefurnia* no es varen construir al costat de ponent del complex sinó a llevant, entre els banys i les sales d'aparat del sector. Aquest espai de servei constituïa, possiblement, una àrea aïllada de la resta de l'edifici per un mur i amb un accés des del nord.

Ara bé, tot i que Vitruvi encara inclou els banys entre els espais “privats” de la casa, aquests varen patir una ràpida evolució, i tot sovint formaven part del ritual d'hospitalitat, que s'iniciava en aquest espai, oferint al visitant-convidat un bany abans de la *cena* (Dunbabin 1996, 69; Ellis 1995, 168). Per tant, podríem interpretar la seva ubicació i la seva relació amb les dues sales obertes al porticat de llevant, com un segon estadi dins els espais de recepció, vinculat a aquells visitants i amics més íntims, que mereixerien una atenció especial, allunyada dels espais públics de la casa, més accessibles a qualsevol visitant.

LA GALERIA PORTICADA DE LLEVANT

La façana principal de l'edifici republicà i augustal se situava a l'est, on un llarg porxo resseguia bona part de la façana, excepte l'extrem meridional i, potser, l'extrem septentrional. Aquest pòrtic se situava a una cota més alta que l'espai obert situat a l'est, sense que sigui possible discernir, ara per ara, si aquest sector era ocupat per un extens espai enjardinat o no. Sigui com sigui, aquesta elevació devia presentar un alt valor esceno-gràfic, ressaltant l'edifici del seu entorn. Tot un seguit de sales s'obrien directament a aquest porticat, sense disposar de cap intercomunicació interna entre elles, el que conferia, a aquest espai, una important funció distribuïdora. Fins i tot, a la zona del *balneum* s'hi accedia a través del porxo oriental, i també a aquest espai s'obria un dels principals *triclinia* de la residència.

Es creava, per tant, un doble circuit que, en certa mesura, segregava i distingia diferents espais. Si bé una part s'estructurava a través de l'atri, una altra part important de les sales utilitzaven al pòrtic com espai distribuïdor, raó per la qual podem parlar d'una doble concepció de l'espai com a vil·la de façana o d'atri.

Aquesta distribució deixava fora del bloc inicial la cambra A4/1, situada a l'extrem de migdia i, potser també a l'A45 situat a l'altra punta. Es tracta de dues estances que comparteixen un parell d'elements en comú. Estructuralment sobresurten del bloc compacte que representa l'edifici. De fet, gràcies a aquestes dues estances la façana est era més llarga que la resta de l'edifici. Darrera l'A4/1 se situava un espai obert presidit per un pòrtic associat a dues estances d'aparat, mentre que darrera l'A45 hi trobàvem una zona oberta que donava accés als espais de servei dels banys. L'altra element en comú era la rica decoració dels seus paviments, ja que mentre la sala de migdia estava decorada amb un *opus signinum* amb un emblema d'*opus sectile*, la cambra de l'extrem contrari, era pavimentada amb un *opus tessellatum*. Paviments ambdós que parlen de la rellevància d'aquests espais. Ja hem comentat (veure *supra*) que la visió actual d'aquests dos espais pot no ser completa, i que disposessin de sengles avantcambres que tanquessin el conjunt de la façana, estructures que d'haver existit semblen haver-se perdut completament.

LA REFORMA DE SEGONA MEITAT DE SEGLE I. JARDINS I ABSIS

Avançat el segle I, es produïren tot un seguit de reformes que comportaren importants transformacions de l'edifici des del punt de vista funcional i que denoten una certa evolució en els sistemes de relació social i les seves expressions arquitectòniques.

A nivell general, s'esdevingué un canvi conceptual important, ja que el que fins llavors constituïa el nucli central de la vil·la, passà a ser la part posterior d'un nou edifici estructurat a l'entorn d'un peristil. La construcció de sengles ambulacres al nord i sud de la façana de llevant, i la més que probable creació d'una nova façana que tanqués el conjunt cap a l'est, suposà la transformació del que era estructuralment una casa d'atri a una de peristil.

L'existència dels ambulacres laterals del peristil està documentada arqueològicament. Pel que fa a l'existència d'un nou cos d'edifici a llevant que actués com a nova façana principal, la podem intuir no només per la pròpia estructura de les restes documentades sinó per algunes dades extretes dels treballs desenvolupats als anys setanta del segle passat. Com ja hem comentat en l'apartat corresponent (veure *supra*), la col·locació als anys setanta del segle XX de la xarxa de clavegueram al llarg del carrer que flanqueja el clos arqueològic pel sud, així com a la plaça situada a l'est de l'edifici d'habitatges construït a llevant del jaciment, van posar al descobert tot un seguit de murs i paviments que foren destruïts i seccionats sense poder ser registrats adequadament. Tot i això, dels diaris

d'excavació de l'època se'n poden extreure dues dades interessants. Per una banda, en el croquis que es va realitzar d'aquelles restes, s'aprecia com els murs

seccionats porten la mateixa orientació que els del sector excavat, i, per l'altra, es remarca que molts dels paraments eren d'*opus testaceum* (Fig. 8.4).

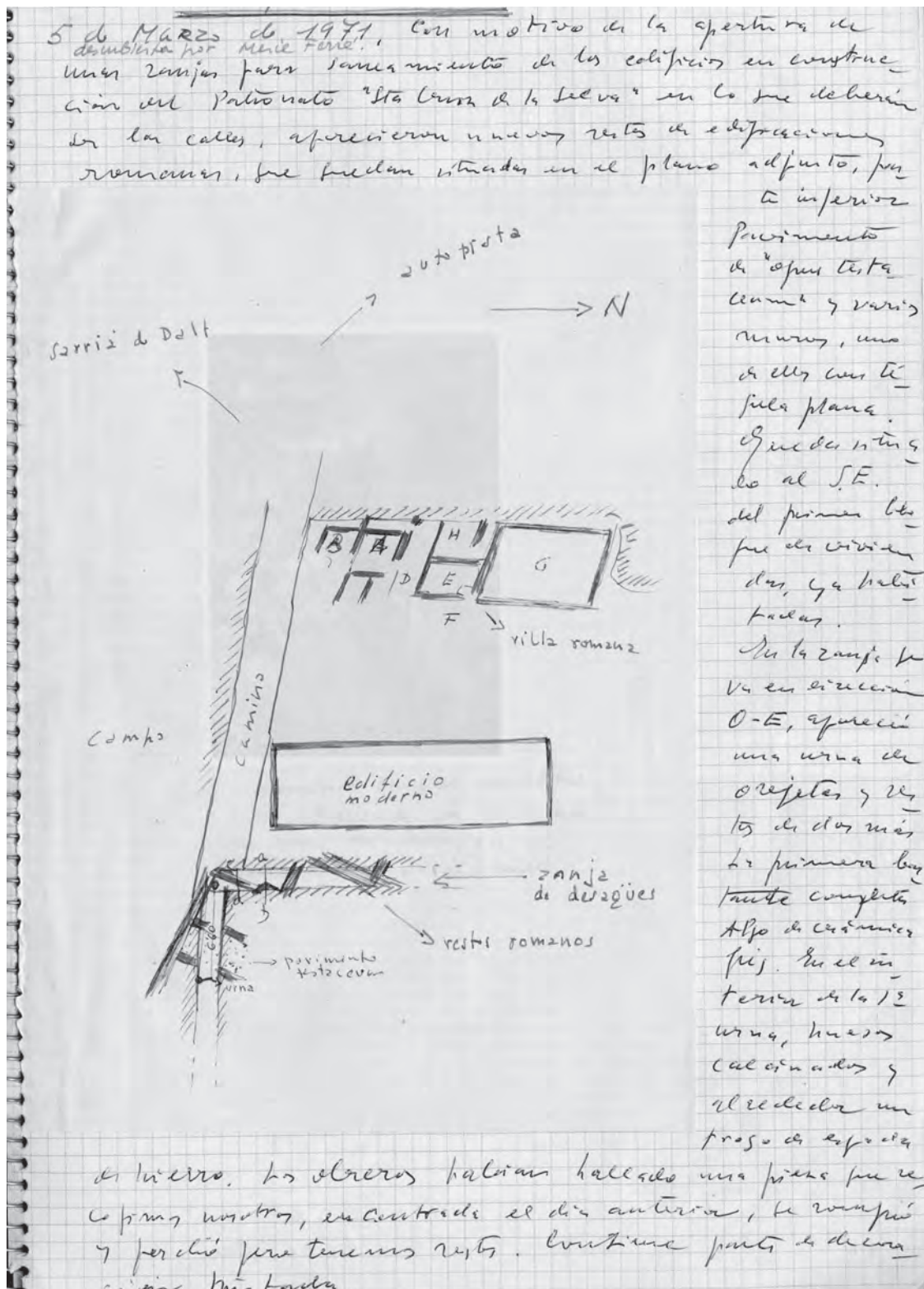

Figura 8.4. Dibuix del diari d'excavació de l'any 1971 on es marquen les estructures localitzades a les rases realitzades a l'est del clos arqueològic (MAC-Girona).

La superfície abastada per aquelles restes no es correspondria solament a la prolongació de l'ala de migdia del peristil, sinó que també marcava l'existència d'un cos edificat orientat est-oest i que tancaria per llevant el complex. Per la situació de les restes localitzades als anys setanta, el peristil teòric que es dibuixaria seria pràcticament quadrangular, amb uns 27 m de costat. Pel que fa a les restes de murs bastits en *opus testaceum*, resulta especialment interessant, ja que aquesta tècnica constructiva només es féu servir a la zona excavada en un espai i una època molt concretas, les sales situades al nord el pati de migdia i en una gran reforma realitzada a finals del segle II. Hi tornarem.

La substitució de l'atri pel peristil és un procés que es pot resseguir arreu de l'imperi fins al punt que Vitruvi parla, en la seva època, d'una coexistència dels dos espais, però amb algunes diferències entre la *domus* i la vil·la (*De arq.* 5,3). Així, mentre a la *domus* l'atri precedeix el peristil, seguint una direcció públic-privat, aquesta disposició s'inverteix a les vil·les, on el peristil habitualment precedeix l'atri. No és aquest el cas del Pla de l'Horta, ja que la construcció del peristil es produí de forma paral·lela a l'eliminació de l'atri com a peça poderosament simbòlica. Atès el creixement cap a llevant de la vil·la o podem descartar completament la creació d'un nou atri a la façana de llevant, per tant, precedint al propi peristil, tot i que no ens sembla probable.

En la seva anàlisi de les vil·les hispanes, P. Gros xifra en un 40% les de planta lineal. Aquestes tenien com a principal objectiu constructiu, obrir l'edifici al paisatge i aprofitar els porticats de la façana com element protector de la calor. En la majoria de casos en què es detecten peristils, són el fruit d'una evolució realitzada a finals del segle I o inicis de la centúria següent, complementada amb la presència de patis secundaris que funcionaven com a punts de llum amb funció distribuïdora, similar als vells *atria*. Aquesta evolució portà, sobretot al llarg dels segles II i III, a la valorització d'un triclini o exedra com element central (Gros 2001, 334). Aquesta és precisament l'evolució que seguí la vil·la del Pla de l'Horta que, com veurem, al segle II es dotà d'una gran sala menjador com element estructurador de l'ala occidental de l'edifici.

Si en les fases inicials semblava que la vil·la dibuixava una estructura compacta i concentrada en el sector exterior de la plana, la reforma de mitjan segle I, comportà una expansió important de les estructures residencials i no es pot descartar que també de les industrials, tot i que una bona part de la *pars fructuaria* resta encara per excavar. Si en les fases anteriors creïem que aquesta compactació dels edificis podia estar motivada, en part, per un intent d'aprofitar al màxim els terrenys agrícoles, l'expansió de l'espai edificat podria emmarcar-se en un procés d'enriquiment, ja fos per la diversificació de les fonts econòmiques del propietari o per un creixement

del *fundus*, sense oblidar un canvi en els plantejaments personals, en els quals es pretenia donar un major relleu als espais residencials, auto-representatius i d'*otium*..

Amb la construcció del peristil, el punt de gravetat de la casa es va desplaçar cap a llevant i el sector estudiat va veure modificada la seva funcionalitat dins el conjunt de l'edifici. Ja no era el punt d'accés i el centre de gravetat en el qual es concentraven totes les activitats públiques i privades. Moltes de les activitats públiques, especialment pel que fa a la *salutatio* o d'altres rituals socials, es devien portar al nou cos edificat, mentre que el sector que ens ocupa, tot i seguir conservant alguns espais de representació, es devia anar convertint progressivament en el sector familiar i privat de la casa. Aquesta transformació se'ns fa molt més visible estructuralment amb la reforma de finals del segle II. Inicialment es mantingueren molts dels vells espais i els canvis serien més funcionals que estructurals. Tot i això, es van produir alguns canvis, amb l'addició de nous elements.

El més important, per una doble raó, és la construcció d'una estança absidal, associada a l'antic *tablinum* i la transformació, tant d'aquest espai com del mateix atri, que, completament desfigurats, continuà existint simplement com un espai distribuïdor de planta irregular, molt lluny de la seva antiga funció simbòlica (Fig. 8.5).

Figura 8.5. Cambra amb absis.

Començant pel final, la desaparició de l'atri com espai simbòlic al llarg dels segles I i II es troba àmpliament testimoniada arreu de l'imperi. Els principals espais de representació i lleure es desplaçaren a l'entorn dels peristils i els jardins i l'atri restà, on continuà existint, com un simple espai distribuïdor, sense cisterna ni *alae* (Gros 2001, 95). La inexistència d'aquesta mena d'espais en províncies que varen ser romanitzades al llarg del segle

I, com *Britania*, són bona mostra de la radical decadència d'aquella estança.

Tanmateix, la seva desaparició no implica un trencament de les velles relacions patró-client ni la finalització del ritual de la *salutatio*, que es traslladà a d'altres espais com els vestibuls (Noto 2003, 34) o noves sales d'audiència, que tindrien un gran desenvolupament a partir dels segles II-III (Wallace Hadrill 1996, 51-52). Segons algunes fonts, el ritual de la *salutatio* es va mantenir en alguns territoris fins al segle V (Baldini/Lippolis 2001, 53). sobretot a les ciutats provincials, on les clientele encara jugaven un paper important per obtenir i controlar els càrrecs locals, mentre que la seva influència era ja molt menor a l'hora de postular-se pels càrrecs estatals (Fernández Vega 1999, 83). El que si que s'anà produint foren canvis en aquesta relació, que es va monetitzant i on l'entrega de la *sportula* va anar adquirint un rol central, activitat que s'acabà desenvolupant al vestibul o en patis més grans que permetien encabir un major número de *clientes* (Fernández Vega 1999, 87).

En el cas del Pla de l'Horta, la desfiguració de l'atri i la pèrdua del seu rol com espai central de la casa va de la mà del creixement de la pròpia vil·la. En aquests moments s'afegiren dues noves ales adossades al vell porticat de llevant, que delimitaven l'espai pel nord i pel sud, configurant un gran peristil, que ampliava de forma important la casa cap a l'est i que, per tant, desplaçava també el punt d'accés. Aquest fet resulta cabdal per entendre l'evolució posterior de l'edifici, ja que el desplaçament de l'accés i, per tant, del centre de gravetat dels espais de relació social més públics, provocà una reconversió del sector estudiat que es constituïren, des de llavors, en la part del darrera de l'edifici, on si bé s'hi mantenien algunes de les principals estances de representació, també s'hi trobaven moltes de les zones privades i familiars.

En el marc d'aquest canvi del centre de gravetat, caldria emmarcar l'eliminació del vell conjunt termal, que, molt probablement, es va desplaçar cap a algun sector més proper a la zona pública de la casa, més accessible pels convidats privilegiats. Certament, tot sembla indicar que es va fer un primer projecte que implicava una reforma dels banys més que no pas la seva destrucció, però aquest projecte no va tirar endavant i, probablement, va ser bastit en un altre sector de la vil·la.

Les estances distribuïdes a l'entorn de l'atri i les que s'orientaven cap al porticat de llevant no patiren, aparentment, transformacions importants, més enllà de les que poguessin dur-se a terme en la seva decoració i distribució interior i que no podem arribar a copsar en detall. L'excepció la representen les sales de l'extrem sud-est, però les seves reformes es podrien considerar "danys col·laterals", ja que foren motivades per transformacions que afectaren als espais veïns.

Així, la creació d'un petit pati tancat, presidit per un nimfeu, a l'extrem meridional de l'edifici, va suposar la construcció d'una xarxa de canalitzacions que va afectar indirectament els sòls dels àmbits A4/1 i A5/9 (Fig. 8.6). En el cas de l'espai A4/1, la seva construcció va implicar l'obliteració de l'estructura que ocupava tota la banda oest i la col·locació d'un nou paviment d'*opus signinum* que, a diferència del que ocupava la resta de la sala i que va continuar en ús, no presentava cap mena de decoració. Al sud d'aquesta estança, es va construir una nova sala, pavimentada amb un *opus signinum*, aparentment sense decoració, associada a una petita alcova (A6). Aquestes estances amplien l'edifici aprofitant la creació de les ales laterals del porticat i, al mateix temps, acabaven de delimitar el pati del nimfeu.

L'àmbit A4/1 devia canviar no solament en el seu aspecte sinó probablement també en la seva funció. Per començar, la sala va quedar integrada dins el conjunt d'estances que s'obrien al porticat de llevant, que es va allargar uns metres en direcció sud. Tot i que no en tenim proves fermes, és possible que, un cop eliminada l'estructura que ocupava tota la paret oest, la sala s'obris no solament a l'est, sinó també a ponent, al pati del nimfeu.

Si existia una gran sala d'aparat al sud, va ser eliminada, creant una nova cambra, de dimensions més modestes, que, estructuralment, ajudava a arrencar la façana de migdia d'aquest sector de l'edifici, amb el propi nimfeu, situat a l'oest.

La construcció del nimfeu i la canalització de desguàs devia comportar també un canvi en la pavimentació del vell triclini (A5/9), però l'únic espai on se'n conserven indicis és l'A9, on existia un sòl d'*opus signinum* sense decoració. Cal tenir present, però, que el tram conservat corresponia a l'extrem oest, on se situarien els lecti, i no es pot descartar que la zona central de l'estança presentés alguna mena de decoració, no conservada.

La reforma que va tenir una incidència més important en la configuració d'aquesta sala va venir motivada per una altra obra, la construcció dins l'àmbit A15/8 d'un absis que no solament va destruir parcialment el vell atri, sinó que va esborrar la comunicació entre aquell i el pati meridional, que, d'aquesta manera, quedava completament aïllat de la resta de la casa. Per aquesta raó, es va construir un petit passadís nord-sud (A9), fet que va suposar l'amputació de l'extrem oest del triclini. Mostra de la relativa pèrdua de rellevància de l'espai seria l'eliminació, també, de l'enllosat de pedres que li donava accés, substituït pel mateix *opus signinum* que pavimentava la resta del porticat.

De totes aquestes reformes, però, la més rellevant va ser l'afegit d'una capçalera absidal a la sala A15/8. Es tracta d'un absis lleument ovalat, més ample que profund, de dimensions modestes (3'22 m per 2'66 m),

Figura 8.6. Vista de la canal que travessa els A1 i 5, provinent del nimfeu.

però que destaca per la seva ubicació i la seva cronologia, ja que aquesta mena d'estructures són molt poc habituals més enllà dels espais termals en cronologies del segle I i en espais domèstics, no solament al nord-est hispà sinó, en general, a tota la península. A més, l'espai es va dotar d'un hipocaust, sistema de calefacció que no es va fer extensiu a la resta de l'estança.

LA PROBLEMÀTICA DELS ESPAIS ABSIDALS EN ENTORNS DOMÈSTICS EN ÈPOCA ALT-IMPERIAL

En les primeres anàlisis que vàrem realitzar de la vil·la, quan interpretàvem aquest espai com un triclini, consideràvem la possibilitat que l'addició de l'absis es relacionés amb la creació d'un triclini hivernal en el qual l'espai absidal estaria ocupat per un *stibadium* pensat

per pocs comensals, atenent les seves modestes dimensions. El problema d'aquesta interpretació no són ni les limitacions de l'espai (suficients per un *stibadium* per quatre o cinc convidats),⁵ ni la cronologia proposada per a l'absis, ja que existeixen paral·lels més que suficients d'aquesta mena d'estructures, com veurem, sinó de la combinació d'ambdós elements, ja que si bé els *stibadia* estan documentats tant a les fonts com arqueològicament en època alt-imperial, sempre apareixen relacionats amb espais enjardinats (Dunbabin 1991, 131-132). Per aquesta raó creiem que és rellevant analitzar, encara que sigui breument, la problemàtica dels espais absidals i la seva funcionalitat en època alt-imperial, en els espais domèstics.

Les estructures absidals constitueixen un element omnipresent en l'arquitectura romana pública i privada, en espais cívics, religiosos o domèstics. La utilització d'aquesta solució arquitectònica respon a diferents si-

5.- En el seu estudi de les residències africanes, Bullo considera que per a un *stibadium* calen entre 3 i 4 m d'amplada i 2 m de profunditat (Bullo 2003, 79).

tuacions pràctiques, però també ideològiques o simbòliques i, per tant, cal tenir sempre present el context a l'hora d'analitzar-ne la funció i els possibles valors simbòlics.

Tradicionalment, es relaciona l'absis –habitualment cobert amb un quart de cúpula– amb l'exhibició d'estatus, dotant l'espai, fins i tot, d'una certa sacralitat, però és obvi que aquesta visió depèn de la seva ubicació i no és aplicable a estructures termals o espais privats com les alcoves on poden esdevenir una solució arquitectònica per aprofitar millor la rotació solar. Així ho expressa Plini el Jove en la descripció de la seva vil·la de Laurentes en descriure una alcova absidal (*hapsida curuatum*) (Gros 2001, 315).

El que si fa l'absis gairebé sempre és remarcar l'espai, convertint en el centre visual i de referència allò que s'hi ubica, ja sigui un *labrum* a les termes, una imatge de culte al temple, el tribunal a la basílica o l'emperador a la sala d'audiència (Wallace Hadrill 1994, 22).

Atenent a la funcionalitat i el context, el moment d'aparició dels absis també és diferent. Així, per exemple, són ja presents en algunes basíliques republicanes o d'inicis del període imperial, revestides d'un valor políticopropagandístic (Albentis 2003, 159). Als temples, l'absis es comença a emprar a partir del segle I aC, bevent d'influències hel·lenístiques i amb una consideració en la qual es barregen els valors sacres i polítics (Albentis 2003, 165; Morvillez 2011, 258).

En el món domèstic, l'absis és present essencialment en tres espais: les termes, els jardins, ja sigui en nimfeus o en estructures associades als porticats, i en sales residencials, essencialment menjadors, però també en algunes alcoves. També es poden localitzar petites absidioles utilitzades com a sagraris, normalment destinades als deus lars.

En alguns casos, l'absis està revestit d'una funció simbòlica o, fins i tot, sacra, mentre que en altres el seu ús respon a raons eminentment pràctiques o constructives. Així, per exemple, l'absis és una solució ideal per tancar les sales o espais de lleure ja que, dotades de tot un seguit de finestrals, permetien obrir l'espai al paisatge i facilitaven la il·luminació durant bona part del dia. Així succeiria per exemple a la vil·la dels Misteris de Pompeia.

En el cas de les termes, la utilització de l'absis és molt habitual ja sigui en els grans edificis públics com en els banys privats. Tot sovint s'emprava aquesta forma per crear les banyeres, sobretot dels *caldaria*, però també podia servir per acollir altres elements com el *labrum* (*schola labrum*), que, sobretot en les fases més antigues de les termes privades, s'associa directament al *caldarium* com una prolongació d'una única sala, en la qual l'absis marca simbòlicament la separació entre ambdós espais.

En el cas dels jardins és el record de les grutes naturals, lloc d'hàbitat de les nimfes, el que en certa mesura crea una relació entre aquest element arquitectònic i les fonts i nimfeus decoratius.

Pel que fa als espais residencials, tant a les *domus* urbanes com a vil·les, l'absis es va convertir en una estructura molt relacionada amb les sales de banquets i de recepció, però en època baix-imperial. Tot sovint aquests absis constitueixen elements que s'afegeixen a sales preexistents, adaptant-les a les noves formulacions ideològiques i socials de l'època. Els *domini* adaptaven les seves cases i propietats als usos i formes del poder imperial i l'absis es convertia en el centre de les sales d'audiència, revestint d'una aura de poder i sacralitat al propietari, aprofitant el caire heroitzant que l'absis simbolitzava per associació amb el seu ús en espais cívics i religiosos com les basíliques i els temples i, sobretot, la seva adaptació dins les sales d'audiència imperials.

De forma similar, l'absis s'adaptava als nous conceptes del banquet, en el qual el *stibadium* simbolitzava millor que el vell triclini, disposat en forma de U, les noves relacions establertes entre propietari i convidats.

De fet, però, ni l'absis ni el *stibadium* són invents d'època baix-imperial, tot i que sigui en aquells moments quan s'utilitzin de forma més habitual. Començant pel final, hi ha diferents testimonis de *stibadia*, tant a algunes ciutats itàliques –Pompeia–, com a les vil·les imperials, com succeeix al *canopus* de Vil·la Hadriana. Les mostres arqueològiques d'aquesta mena d'estructures s'associen, en aquells moments, sempre a espais a l'aire lliure o molt relacionats amb espais enjardinats. De fet, la majoria d'autors coincideixen a considerar que no hauria estat fins a finals del segle II o ja entrat el segle III que aquesta mena d'estructures es començarien a utilitzar en triclinis interiors (Dunbabin 2003, 45; Mols 2007, 154). Per contra, ja apareix a les fonts al segle I, quan Marcial en fa esment en els seus Epigrames (10.48.6 i 14.87), o en representacions pictòriques, que normalment s'interpreten com desenvolupades en jardins i espais exteriors. De fet, el que es considera un dels *stibadia* més antics – el de la vil·la de Claudi de Punta Epitaffio, que potser té un origen augustal – estaria associat a un espai exterior, el mateix que succeiria amb exemples posteriors com el ja esmentat del *canopus* de Villa Hadriana.

Pel que fa a les sales absidals, les ciutats de Pompeia i Herculà n'han proporcionat diferents exemples, tant en entorn urbà, com en algunes de les vil·les suburbanes destruïdes per l'erupció de l'any 79. Aquesta destrucció proporciona una datació *ante quem* per tot un seguit d'estructures que tot sovint no han estat datades amb precisió, ja que foren excavades fa dècades o, fins i tot, segles.

Així, a la *casa di Arianna o dei Capitelli colorati*, s'hi va construir una gran sala absidal oberta a un dels peristils. En aquest cas es disposen d'algunes datacions relatives, ja que l'edifici va ser objecte d'excavacions fa alguns anys, treballs que situen la construcció de l'absis a partir de l'any 80 aC (Ribera 2009, 101), si bé habitualment se situa la seva datació ja dins el segle I.

També la *domus* de *M. Fabius Rufus* presenta un gran saló panoràmic amb una forma absidal, que s'obre als jardins (Morvillez 2011, 261). En aquest cas i en d'altres del mateix període aquests absis no queden molt remarcats, constituint elements curvilinis del mateix mur, sense un gran desenvolupament en profunditat.

També a la *casa dello Scheletro* d'Herculà es va construir un *oecus* absidal, també en aquest cas associat a un pati dotat d'un nimfeu.

Al mateix Herculà se situa l'anomenada *casa dell'alcova*, que deu el seu nom precisament a una sala d'aquesta mena presidida per un absis.

Una de les sales de l'anomenat *panificio* de la *insula orientalis* herculana aprofita una cambra absidal precedent, quan el conjunt s'integrava dins una *domus*.

Pel que fa a les vil·les suburbanes, a la *villa di Diomede* existia un *cubiculum* de planta de semicercle ultrapassat, amb una alcova que es podia tancar amb una cortina i que estava precedida per una doble sala (*procoeton*) que també disposava d'un espai pel llit del *cubicularius* i que podria datar-se a les dècades centrals del segle I aC (Gros 2001, 295).

A la *villa dei Misteri*, més enllà de la gran exedra semicircular que s'obria cap al paisatge a través de tot un seguit de finestrals que en certa mesura presideix l'edifici, també disposava d'una sala absidal de dimensions més modestes, potser ja des d'època augustal (Gros 2001, 294) i que ha estat interpretada com un *oecus* (Bussana 2004, 197).

Tot i ser un element poc habitual en època imperial M.S. Bussana (2004) detecta una certa concentració d'aquesta mena d'estructures a la zona veneta. Així, identifica 11 absis en 10 jaciments, sobretot del segle I. Tot i que en el seu estudi barreja tota mena d'espais i dimensions (des de sagraris a espais termals) destaca que en un dels casos –S. Eusebio loc. La Corte– la sala correspon a la forma d'una basílica privada (elevada, amb dues columnes que la flanquegen...), mentre que a la majoria dels altres casos es tracta d'espais polivalents, de recepció i menjador en el cas de les més grans, i com espais de repòs o de recepció selectiva, algunes més petites, que, a més, disposaven d'avantcambra (Bussana 2004, 195-196). En un dels casos –Marina la Lugugnana– la sala, que es data a inicis del segle I, disposava d'una avantcambra i en una reforma posterior es va dotar d'un hipocaust, tot i que l'autora

no descarta que ja existís en el projecte original (Bussana 2004, 187). La relativa abundància d'aquesta mena d'estructures a la zona veneta en una època en que era poc habitual a la resta de la península itàlica és interpretada per Bussana com una tria, quasi una moda, destinada a conferir major elegància i prestigi ja sigui en espais privats o de recepció (Bussana 2004, 198).

A partir de mitjan segle I, l'absis també comença a aparèixer en espais residencials de les vil·les imperials. Per alguns autors el més antic seria el *stibadium* ja esmentat de la vil·la de *Punta Epitaffio* de Baia, datat en època de Claudi, tot i no descartar-se una cronologia anterior (Albentis 2003, 132). Neró ja desenvolupà un interès per les formes corbes a la *domus* Transitoria (Morvillez 2011, 258) i al palau de Domicià al Palatí, l'edifici s'articulava, ja en bona mesura, a l'entorn d'un conjunt de grans sales de recepció absidals (Albentis 2008, 45). De fet, l'*aula regia* de la *domus Flavia* té un absis obrat dins d'un mur on se situaria el tron imperial durant les recepcions. Aquesta disposició aïllava l'emperador dels mortals en la doble i convergent natura de *dominus et deus* revestida de la *maiestas* imperial, en un procés iniciat a la basílica i amb el culte dinàstic del *princeps* (Albentis 2003, 152).

A *Britannia* hi ha un excel·lent exemple de l'ús d'absis en sales d'audiència en època flàvia. Es tracta del palau de *Cogidubnus*, a Fishbourne (Cunliffe 1998, 55) on la sala presideix el peristil situant-se en posició axial respecte a l'accés a l'edifici.

A la Gal·lia les sales absidals són poc corrents abans del segle II. A principis de la centúria cal datar la maison de Neptune (collège Lumière) de Besançon, on es va construir una sala presidida per un absis, que fou eliminada en una reforma posterior, a finals de la mateixa centúria (Morvillez 2011, 267).

La *maison de l'impluvium polylobe* (Périgueux) disposava d'un triclini absidal construït en època severa i que, segons Gros, constitueix un dels exemples més antics (?) d'una planta que "tindrà gran èxit" (Gros 2001, 190), una afirmació que no es correspon amb tots els exemples que acabem, d'esmentar i que tenen datacions, en alguns casos, clarament anteriors.

També la vil·la de *Numisia Procula* (Tor Maranzio) o *La-lonquette* disposaven al segle II de grans sales absidals. Un cas interessant és el de la vil·la de Cambianes-et-Meynac (Gironde), que mostrava al segle II un espai absidal calefactat, associat a una gran sala quadrangular sense calefacció (Marchet 2004, 118). La vil·la de Lalonquette disposava d'un vestibul amb forma d'hemicicle i un segon absis integrat dins un porticat (Morvillez 2011, 267).

Alguns d'aquests absis disposaven de sòls calefactats. Això ho veiem a la *villa des Jardins de Grassi* d'Aix-en-Provence (Morvillez 2011, 267).

Més enllà de les fonts arqueològiques, també hi ha alguna referència literària, com quan Plini el Jove, en descriure la vil·la de *Laurentes* (Plini, Corresp., II, 17), esmenta una alcova rematada per un absis (*hapsida curvatum*), dotat de finestres, una estructura similar a la que existia a la *villa di Diomede*.

A Hispania, com a d'altres províncies, l'absis és una estructura poc habitual en l'àmbit domèstic a principis del període imperial, si exceptuem les zones termals o els jardins. En el cas de la Bètica caldria destacar el cas de la vil·la de Puente Melchor (Cadís), que disposa d'una sala –de dimensions modestes– dotada d'un absis datable al segle I i que s'ha interpretat com un espai on es realitzava la *salutatio*, atenent a la seva posició propera a la zona d'accés i separada del nucli central de l'edifici, fet que facilitava l'accés dels *clientes* sense que circulessin pels espais més privats de la casa (Hidalgo 2016, vol. I, 181).

Al propi nord-est hispà en trobem exemples, com a la *domus* 2B d'Empúries (Fig. 8.7), on la solució arquitectònica és similar a la de la vil·la dels Misteris, en el qual l'absis constitueix la capçalera d'una gran sala, però, al mateix temps, integrat dins els porticats oberts al jardí (Burch *et al.* 2013, 259, 263-264)

En resum, l'existència d'estructures absidals en època alt-imperial és més habitual del que pot semblar a primer cop d'ull, tot i això molt lluny de la preeminència que assoliren en època baix-imperial, en un context d'importants canvis socials i en els rituals de representació. Deixant de banda els sectors termals, aquells integrats dins els jardins o concebuts com a miradors, els exemples presentats mostren absis relacionats tant amb sales de representació, com amb espais privats, sobretot alcoves. Amb quin d'aquests casos es podria relacionar el cas del Pla de l'Horta?

La resposta cal buscar-la en la seva ubicació i la relació amb espais preexistents d'un alt valor simbòlic. Les possibilitats són tres. La primera consisteix en veure l'espai com un *triclinium* amb una doble configuració estival-hivernal. Ja hem comentat les dificultats que presenta aquesta interpretació, atesa la manca de paral·lels, però, cal assenyalar que probablement és el que més s'adaptaria a la distribució i decoració de l'estança o a la seva interrelació amb el pati del nimfeu.

Resten dues possibles interpretacions més: com espai de recepció o com alcova i, de fet, podria complir ambdues funcions si bé en dos estadis diferents de la seva existència.

De l'exemple presentat per Plini el Jove podem deduir que una de les raons per triar la forma absidal en les alcoves es podia relacionar amb la cerca d'una major incidència de la il·luminació solar al llarg de tot el dia. L'existència de finestrals a l'absis no es pot descartar en la primera fase d'aquesta estructura, però la seva

Figura 8.7. Planta de les domus 1, 2A i 2B d'Empúries (MAC-Empúries).

orientació cap al nord, i el fet de trobar-se encaixada en un pati de petites dimensions i envoltat per estructures per totes bandes li hauria restat molta il·luminació

El fet que anteriorment la sala s'emprés com a *tablinum* i la riquesa del seu paviment inclinarà a interpretar l'espai com una sala de recepció, emfatitzada per l'absis i l'hipocaust que el feien especialment adequat per a recepcions hivernals. En tot cas, la seva llunyania del nou accés a la vil·la ens fa descartar el seu ús per recepcions vinculades amb la *salutatio*. Més aviat es podria pensar en un espai del propietari on podia rebre a convidats o visitants escollits, per reunions privades. L'emfatització de la capçalera serviria per remarcar la rellevància del propietari envers el visitant. Tot i això aquesta interpretació no acaba d'explicar la peculiar distribució de la decoració del paviment, en la qual mitja sala disposa d'un ric *opus sectile* mentre la resta solament va cobert amb un *opus signinum* sense cap decoració. Certament aquesta decoració bipartida s'adaptaria millor a un *cubiculum*.

A finals del segle II, en el marc d'una reforma global de l'edifici, la configuració interna de la sala canvià de

forma important i, probablement també, la seva funció. En aquella reforma la sala i l'absis ja no conformaven una unitat sinó dues sales interconnectades. A més, el desplaçament de la façana occidental va implicar que l'absis deixés d'ocupar una posició central, perdent bona part de la funció simbòlica que hauria pogut tenir en la fase anterior. El fet que tant l'espai absidal com la sala que el precedeix disposin de portes de reduïdes dimensions i ubicades als extrems i no en posició central, i el fet que sala i absis no conformin ja una unitat sinó que estiguin separats per una petita porta, indica una individualització dels espais i una cerca d'intimitat que podem relacionar amb els *cubicula*. Aquesta nova concepció té a veure amb l'evolució general de l'edifici i la conversió del pati del nimfeu i les estances del seu entorn en un apartament familiar, com veurem en l'apartat corresponent.

Pel que fa a l'existència de l'hipocaust, tot i que no és habitual fora dels espais termals al segle I, el seu ús dins espais de recepció i triclinis està testimoniats en vil·les de l'entorn, com la dels Ametllers de Tossa de Mar que disposava d'un triclini amb hipocaust des d'època augustal (Palahí/Nolla 2010, 100; Burch *et al.* 2016) (Fig. 8.8).

Figura 8.8. Detall de l'hipocaust de la sala triclinar d'Els Ametllers (Tossa de Mar).

EL SEGLE II. L'OECUS I UNA NOVA CONCEPCIÓ DELS ESPAIS

Amb la construcció del peristil, la distribució de l'edifici residencial de la vil·la va canviar de forma radical. L'ala oest que inicialment constituïa la totalitat de l'espai edificat es va convertir en una part del conjunt i, de fet, va esdevenir la part posterior de la casa. Si bé inicialment es van aprofitar els estructures existents amb algunes modificacions per tal d'adaptar-les a les noves funcions que s'hi anaven incorporant, a finals del segle II es va dur a terme una reforma radical de l'espai, que va servir per integrar-lo de forma molt més coherent amb el conjunt de l'edifici.

La construcció de peristils comportava una nova distribució de les àrees de representació i d'*otium*, especialment dels triclinis, que es distribuïen al seu entorn (Gros 2001, 53). Però a més, el peristil també servia per crear tot un conjunt d'interrelacions en les que les diferents parts de la casa adoptaren una estructuració interna coherent, tot sovint creant espais o sectors específics, distingint-se, de vegades de manera subtil, aquells destinats a un ús social o públic, d'aquells sectors reservats a la família, als amics i als convidats més íntims. De vegades, aquestes distincions o separacions es podien resoldre amb la col·locació d'elements peribles, com cortinatges, o simplement es marcaven en el paviment a través de les diferenciacions en els sòls o les seves decoracions (George 1997, 303). Així mateix, dins el peristil es podien crear diferents circuits depenent del sector o sala a la qual es volgués accedir.

Com hem apuntat ja en apartats anteriors, la reforma del segle II s'estructura a través de la creació d'una gran sala-menjador (A7), que creiem que es podria definir com un *oecus*, que actuava de punt focal del sector, disposat al centre de l'ala oest, probablement en posició axial respecte a l'accés a l'edifici i al peristil. Per contra, moltes de les estances distribuïdes al seu entorn es van integrar dins la vessant més "privada" de la residència, creant-se tot un seguit d'apartaments o espais quasi independents que podien servir per a la família, però també per allotjar hostes o convidats especials.

OECUS O TRICLINI?

L'element central de l'ala occidental de l'edifici és una gran sala de 11 m per 9'4 m (103 m²), oberta a través d'una gran portalada cap al peristil. Malauradament, res en queda de la seva distribució interior, ni del paviment, ja que l'espai va ser intensament remodelat en època baix-imperial, quan es va rebaixar el nivell de circulació. La qüestió seria definir si, en aquest cas, la cambra es pot assimilar tipològicament a un triclini o es tractaria d'un *oecus*.

El terme *oecus* té un origen grec que per alguns autors no hauria arribat a Roma fins a la segona dècada del segle I aC (Gros 2001, 63), mentre que per a altres, el seu ús es pot remuntar al segle II aC (Albentis 1990, 153-158). Segons Vitruvi, no era altra cosa que un menjador que disposava de columnes al seu interior (*De arq.*, 3,8). Aquestes columnes creaven un espai central on es disposaven els *lecti* d'aquells que banquetejaven, al mateix temps que configuraven un entorn més monumental i enaltidor, però també servien per facilitar la circulació dels servents, deixant un espai frontal suficientment espaiós per desenvolupar-hi activitats lúdiques i d'entreteniment. Però en el fons, la seva funció principal continuava essent la d'un menjador. Els

elements decoratius que suposaven les columnes no farien altra cosa que ressaltar l'estança dotant-la de rellevància i luxe.

En el cas del Pla de l'Horta, l'estructura quasi quadrangular i l'amplada –onze metres– permeten intuir aquesta disposició interna, en la qual les columnes no tindrien una pura funció decorativa sinó també estructural, com elements de sosteniment de l'embigat. Malauradament, les reformes posteriors van esborrar completament les restes de la pavimentació i de qualsevol altre element relacionat amb la decoració i distribució interna de la sala.

Del que no hi ha cap dubte és sobre el fet que la cambra constituïa, estructuralment, l'element principal del sector en relació a la configuració general de l'edifici, esdevenint el punt focal de l'espai ja sigui en posició axial o ocupant un dels ambulacres laterals del peristil. L'existència d'una gran sala d'aparar presidint el peristil es pot apreciar a vil·les com El Romeral (provincia de Lleida) la Olmeda (Palència), La Dehesa (Sòria) o Piazza Armerina (Sicília).

A banda i banda se situaven dos conjunts d'estances amb una funcionalitat diferent. Si l'*oecus* estava destinat a celebrar-hi els principals banquets, les sales laterals es podien concebre com a espais complementaris destinats als convidats o amics més íntims, i a la pròpia família.

La cambra situada immediatament al sud de l'*oecus* (àmbit A5), es pot interpretar com un menjador secundari, emprat potser en àpats que requerien menys pompa, o en casos en que el nombre de convidats superava la capacitat de l'*oecus*, i calia un segon *triclinium*.

Les estances situades a l'extrem meridional s'agrupen a l'entorn del vell pati del nimfeu, convenientment remodelat. Aquest conjunt de sales es dotaren d'un accés propi que les separava i, en certa mesura, aïllava de la resta de la casa.

El pati del nimfeu (A11) es convertí en un fals peristil o pseudo-peristil (ja que solament disposa de tres ambulacres), a l'entorn del qual es distribuïen tot un seguit de sales, ricament pavimentades, però que no sembla que continuessin funcionant com espais de recepció. Tot i que la majoria de cambres s'obrien al pati, les portes no ocupaven en cap cas una posició central i les seves dimensions són massa reduïdes per crear una autèntica integració dels dos espais. Pati i sales es disgreguen, trencant-se tota possibilitat d'interacció interior-exterior. De fet, les sales es podrien separar en dos grups interconnectats. Així, les dues situades al nord del pati (àmbits A15 i A8) s'obrien al pati, però també mostraven una porta que les interrelacionava. De les dues sales situades a l'est (àmbits A1 i A2), només la primera obria porta al pati i, un cop més estaven intercomunicades.

L'habitació situada a l'angle nord-est del pati (àmbit A15) aprofitava el vell absis, però modificant-ne de forma important la seva funcionalitat (Fig. 8.9). El desplaçament de la façana oest d'aquest sector de l'edifici un metre i mig cap a ponent, va provocar que l'absis ja no ocupés una posició axial dins la cambra, quedant desplaçat cap a llevant. A més, bona part de l'obertura meridional fou paredada, deixant solament una petita porta a l'angle sud-est. Es creà, així, una cambra independent de l'àmbit A15 que continuava disposant, això sí, d'un hipocaust. La interpretació més probable d'aquest espai és el d'un *cubiculum*, en el sentit més ampli de la paraula, que va més enllà de la de dormitori.

Si les dues sales de la banda nord es podien interpretar com un apartament, encara resulta més clara aquesta proposta pel que fa a les estances situades al sud-est (Fig. 8.10). Les cambres A1, A2 i A6 conformen una unitat de cambres interrelacionades entre si, de les quals només hi ha comunicació amb el pati del nimfeu a través de l'àmbit A1. A aquestes caldria afegir-hi probablement l'àmbit A13, situat a llevant de l'àmbit A2. Tant l'àmbit A6 com l'A13 presenten alguns trets similars, ja que es tracta de cambres de reduïdes dimensions, estretes i allargassades, si bé l'A6 s'orienta est-oest (4'3 m per 2'84 m, 12'21 m²) i l'A13 ho fa de nord a sud (5'8 m per 2'6 m, 15'08 m²). En el cas de l'àmbit A6, ja en la fase precedent l'assimilàvem a un *cubiculum*. En aquesta fase sembla actuar més com una avantcambra, un element de transició entre el peristil i les cambres que composarien l'apartament. La seva relació amb l'àmbit A1 es fa patent en la mateixa porta que els separa, on s'empra una catifa d'*opus tessellatum* com a llinar, integrant aquest espai amb el propi A1 dotat també de mosaic. Per contra, la sala que ens ocupa estava pavimentada amb un sòl d'*opus signinum*.

L'àmbit A13, situat a migdia del que acabem de descriure, recorda en certa mesura la cambra absidal A19, pel que fa a la seva funció. Es tracta d'una cambra rectangular, allargassada i estreta, dotada d'hipocaust. Inicialment vàrem interpretar aquest espai com una part d'un conjunt termal que ocuparia part de l'ala meridional del peristil. Tot i que no és una proposta que es pugui descartar completament, alguns indicis ens fan plantejar una interpretació diferent, com a alcova, ja que es tracta d'un espai allargassat i relativament estret, amb unes proporcions poc habituals en les cambres de bany. En aquest cas es crearia un doble conjunt d'apartaments, cada un dels quals disposaria de dues sales principals i un *cubiculum* calefactat. En el cas de l'A13, l'excavació va permetre identificar l'existència d'una porta a la banda est, que comunicaria la sala amb algun espai situat al braç meridional del peristil. Desconeixem si la porta va ser un afegit posterior, o si el complex d'apartaments s'estenia en aquesta direcció.

Figura 8.9. Vista general dels àmbits al nord del pati del nimfeu, on s'aprecia com les portes d'accés a les sales i a la cambra absidal es desplacen cap els laterals.

185

Un segon conjunt d'apartaments se situaria al nord de l'*oecus*. En aquell sector es varen construir dos conjunts de cambres bessones disposades de forma simètrica, una era formada per les cambres A34 i A40 i l'altra, per les estances A41 i A42.

Els dos conjunts presenten una mateixa organització, amb un passadís que connecta el porticat situat a l'est amb una sala de planta quadrangular pavimentada amb un sòl de mosaic. Els dos passadissos tenen a un costat una petita sala, una de les quals, com a mínim, també anava pavimentada amb un *opus tessellatum*, tot i que, aparentment, sense decoració, si atenem al fragment conservat *in situ*. Els dos espais podrien ser considerats sengles *cubicula* dotats, en aquest cas, d'un vestíbul i una petita sala (*procoeton*) destinada al servent (*cubicularius*).

En tots els casos, caldria interpretar aquests *cubicula* en el sentit més ampli del terme. Aquest era una cambra on es podia dormir, dotada d'un llit, però també un àmbit privat que servia com espai de repòs, estudi i meditació, o fins i tot per tancar-hi negocis o judicis (Zaccaria Ruggiu 1995, 405). Plini el Jove distingeix

entre *dormitori* i *cubiculum diurnum* (Ep.II,17,7,21-22) (Nevett 1997, 291; Zaccaria Ruggiu 2001, 80), fins al punt que sovint aquest terme s'empra simplement per designar una petita cambra dotada d'un llit (Nevett 1997, 291). Fins i tot es podia concebre com un espai de recepció destinat, segons Clarke (1991), a rebre persones d'igual o superior categoria, mentre que la resta de visitants es rebien a l'atri o en espais menys íntims. Per altres, investigadors, com Riggsby, aquesta interpretació no era socialment creïble, ja que aquest espai hauria estat innecessari atès que la gent visitava els personatges de categoria superior, i no a la inversa (Riggsby 1997, 39). Sidoni Apol·linar (Ep.II,2,10), finalment esmenta que a les vil·les el *cubiculum* podia servir per rebre als *clientes* que venien de la ciutat a oferir la *salutatio*.

Els *cubicula* sovint apareixen associats als triclinis, com a materialització del plaer en la seva accepció més àmplia, podent-se usar com a dormitori pels convidats, però també per realitzar-hi activitats més íntimes, durant el desenvolupament del propi banquet (Zaccaria Ruggiu 1995, 97).

Figura 8.10. Planta general amb indicació dels grups d'apartaments creats en època severiana.

Certament, pel que fa a la seva estructura, els *cubicula* solen presentar una planta allargassada i, sovint, la zona del llit i l'espai lliure es marquen al paviment amb canvis en la decoració. Però no sempre és així. Pel que fa a la decoració, per exemple, la distinció d'espais és poc habitual en època baix-imperial (Baldini Lippolis 2001, 48-49).

En el cas que ens ocupa, el complex dibuixa petits apartaments, amb una sala polivalent que podia servir per allotjar-hi algun hoste o convidat, proporcionant-li una certa independència. No podem descartar, fins i tot, que la petita sala situada a tocar el passadís d'accés servís d'alcova –atenent a la presència d'un paviment de mosaic–, emprant-se la sala del fons com una estança polifuncional.

La presència de sistemes de calefacció per hipocaust tampoc és estranya en aquesta mena de cambres ja que apareix esmentat per Plini el Jove en la descripció de la seva vil·la Laurentina (*Ep.* II, 17, 23).

Podríem considerar aquests espais com a *diaetae* que eren, recordem-ho, apartaments quasi independents. Plini parla de *diaetae* com espais dotats de menjador i dormitori (Fernández Vega 1999, 321), destinats a dotar de certa independència determinats convidats-hostes i, fins i tot a alguns membres de la pròpia família. Escèvola i Ulpià mostren com aquesta mena d'instal·lacions existiren com a mínim entre el segle I aC i el III (Fernández Vega 1999, 323). Ara bé, per autors com Fernández Vega, aquest terme s'ha d'aplicar en un sentit més restrictiu, referit a pavellons aïllats situats dins els jardins (Fernández Vega 1999, 322).

En resum, al segle II es detecta una clara compartimentació d'aquest sector de l'edifici. Tot i distribuir-se a l'entorn del peristil, les diferents àrees mostren accessos independents, creant petites illes, àrees independents que no estaven directament comunicades entre si, destinades, molt probablement, a la família i als amics més íntims.

Aquesta distribució en l'ala posterior del peristil, la contraposada a l'accés, és habitual i la trobem en altres vil·les, en les quals la sala principal és flanquejada per blocs de cambres independents o, fins i tot, per un conjunt termal, ocupant un dels angles, quan no una de les ales laterals del peristil.

EL SEGLE IV. UNA FALSA DECADÈNCIA DELS ESPAIS RESIDENCIALS?

A l'hora de valorar l'evolució de les àrees residencials en època baix-imperial, cal fer una primera indicació rellevant. La vil·la del Pla de l'Horta no ha proporcionat fins al moment cap element estratigràfic dins les cambres de l'edifici residencial que permeti datar amb certa pre-

cisió les transformacions i remodelacions d'aquella etapa. Per contra, si que s'han pogut documentar aquests canvis en l'espai industrial, molts dels quals van tenir la seva repercussió en les velles estances residencials.

Pel que fa al sector residencial, a l'ala oest de l'edifici, la gran majoria de reformes que observem corresponen a la reconversió industrial d'alguns dels espais.. Així succeeix, per exemple, amb l'antic *oecus*, completament destruït i transformat en un espai industrial, travessat d'est a oest per una canalització que recollia les aigües generades a la nova terrassa productiva construïda a ponent de l'edifici, en plena *pars fructuaria*. També els dos apartaments del sector nord foren reconvertits en espais d'emmagatzematge, amb la col·locació de diversos *dolia*. Aquestes reformes es poden datar, de forma relativa, ja ben entrat el segle IV, sense que es pugui ser més precis.

En aquest sentit, pot ser rellevant que el vell *oecus*, no conservi la seva funció representativa. Un dels canvis estructurals que es produeix habitualment en època baix-imperial en aquesta mena de vil·les, és la reconversió de la sala axial al peristil en la gran sala d'audiència, amb l'addició d'un absis, que solemnitza l'espai. Això no es produeix en el cas que ens ocupa. Malauradament no podem extrapolar la situació a la totalitat de la vil·la, ja que només una excavació en profunditat del sector oriental del peristil, ens podria aportar informació sobre el vertader abast de l'espai residencial de la vil·la del Pla de l'Horta en època tardana.

Pel que fa al pati del nimfeu ubicat a l'extrem meridional, a diferència dels altres espais esmentats, no s'hi detecta una utilització que sigui possible relacionar directament amb activitats productives. De fet, es respectaren els vells paviments musius, que foren puntualment reparats tot emprant *opus signinum* per substituir els espais buits o malmesos (Fig. 8.11). Aquestes reparacions les detectem als passadissos nord i est del pati, però no en les estances del seu entorn.

Al mateix pati constatem una reforma que tampoc podem datar. Si originalment els ambulacres se separaven del pati central amb unes columnes, en algun moment indeterminat l'espai es dotà d'un muret perimetral que lligava els intercolumnis, deixant –aparentment– una única porta d'accés a la banda oest.

Pel que fa a les estances, es detecta una única reforma que va implicar la destrucció del mur que tancava per ponent l'àmbit A8 i la seva integració amb l'antic passadís (A9), creant un espai unitari. Paral·lelament o amb posterioritat a aquesta reforma, es va construir, sobre el vell paviment de mosaic, una paret que dividia l'estança en dos espais separats (Fig. 8.12). De fet, aquestes reformes impliquen indirectament que el paviment de mosaic ja no estava en ús, substituït probablement per un sòl de terra piconada, que cobria el vell mur afaitat

Figura 8.11. Reparacions amb *opus signinum* del mosaic de l'A4.

Figura 8.12. Mur tardà que divideix en dos espais l'A8.

l'àmbit A8/9 podrien ser posteriors i no forçosament coetànies entre si.

En definitiva, però, a priori el panorama que es dibuixa a partir de mitjan segle IV és el d'un sector que perd la seva funció residencial en benefici d'una expansió del sector industrial. Però aquesta afirmació no té perquè ser extensible a la totalitat de l'edifici. En altres vil·les del nord-est peninsular hem pogut apreciar com en època baix-imperial es produí una compactació dels espais residencials i productius, cercant una major protecció i seguretat de les instal·lacions, com succeeix a la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahi/Nolla 2010, 117-122). En el cas del Pla de l'Horta, no sabem, ara per ara, si aquesta ocupació dels vells espais residencials respon a una compactació de l'espai o a un creixement de les necessitats per un augment o una transformació de la producció agrícola. A més, el fet que les reformes no s'hagin pogut datar amb precisió deixa un ampli lapse de temps en el qual els espais residencials podrien haver continuat en funcionament, això si, sense grans reformes estructurals, fet que no implica que no es poguessin dur a terme altres reformes que afectessin a la decoració o mobiliari.

que abans separava els àmbits 8 i 9. Un cop més el problema deriva de la impossibilitat de datar aquestes reformes que podien haver-se anat fent al llarg dels anys. Així, per exemple, la construcció del mur que tancava l'intercolumni del pati es podria haver realitzat quan les estances de l'entorn encara conservaven la seva funció residencial, dins una concepció dels jardins que els defineixen com espais tancats, pensats per ser observats des dels porticats i en els quals es potenciaven els jocs d'aigua dels nimfeus (Novello 2003, 55).

Per contra, la col·locació de reparacions d'*opus signinum* dels paviments dels porticats i la remodelació de

9. ELS BANYS

Ana Costa Lluís Palahí

Quan l'any 1994 publicàrem una primera interpretació de la vil·la del Pla de l'Horta (Palahí/Vivó 1994, 157-170), basada, en aquells moments, únicament i exclusivament en les dades proporcionades pels diaris d'excavació dels anys 1970-1972 i algunes fotografies de l'època, vam cometre un error interpretatiu (Fig. 9.1). L'existència d'una estança absidal (que no s'havia excavat completament) i els indicis de l'existència d'una estructura quadrangular, molt propera i revestida d'*opus signinum* amb mitja canya hidràulica, així com les notícies, referides als diaris, de la troballa de *tubuli* i de capes de cendres a l'espai situat a l'est de la cambra absidal, ens portaren a intuir l'existència d'uns banys en aquella zona. Les excavacions desenvolupades des de l'any 2008 al jaciment, ens acabaren mostrant, amb tota la seva cruesa, el nostre error. L'estança recoberta d'*opus signinum* era, en realitat, un dipòsit associat al *torcularium* de la vil·la (A18), les cendres corresponien a un incendi que va afectar, a finals del segle II, aquest sector de l'edifici i la cambra absidal no tenia res a veure amb un conjunt termal, sinó que s'integrava dins un seguit de sales d'aparat de mitjan segle I, tot i que la seva aparència actual, correspongui a una remodelació del segle II. Això sí, la finalització de l'excavació d'aquest espai ha mostrat que disposava d'un hipocaust, dada que –tot sigui dit– de ser coneguda l'any 1994 no hauria fet altra cosa que fer-nos aprofundir en l'errada interpretació.

Ara bé, tot i que no ubicats on inicialment suposàvem, la vil·la va disposar d'un petit conjunt de banys des d'època molt reculada, concretament des del moment de la reforma tardo-augustal. Aquesta datació i alguns elements peculiars de la seva estructura constitueixen els elements més remarcables d'aquests banys.

Segons Garcia-Entero, en el seu estudi global dels banys domèstics a les termes hispanes, els conjunts domèstics haurien fet la seva aparició a Hispània a mitjan segle I aC, estenent-se a les vil·les a partir de mitjans segle I de l'era. Més enllà d'alguns casos puntuals, és a partir d'època augustal quan comencen a aparèixer *balnea* més o menys complets, amb *caldaria* dotats d'hipocaust i la incorporació de *frigidaria* i *tepidaria*. Habitualment es considera que els exemples més antics corresponen a membres del contingent itàlic que varen

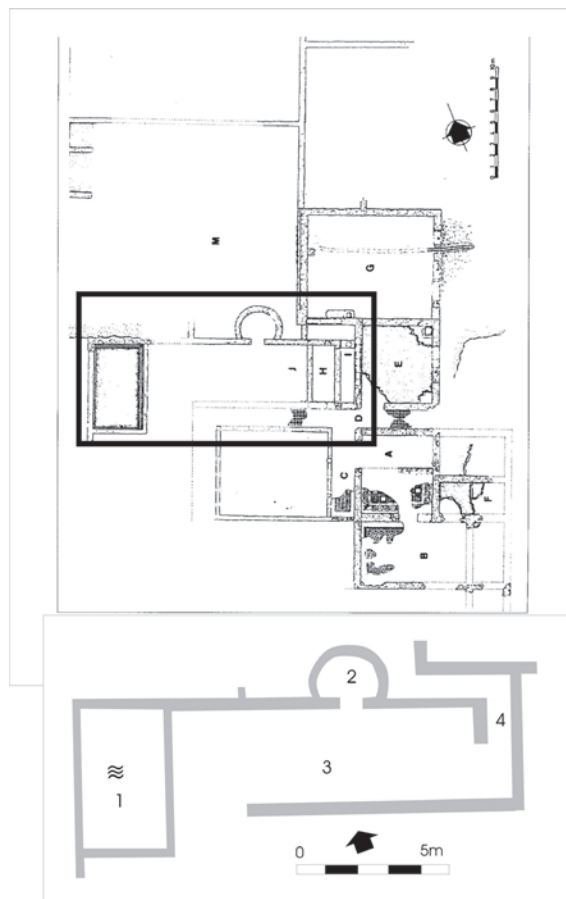

Figura 9.1. Planta de la proposta d'ubicació dels banys realitzada als anys noranta i que s'ha mostrat errònia.

integrar en el seu habitatge un costum importat de les seves terres d'origen (Garcia-Entero 2005, 736-737).

Inicialment, molts d'aquests conjunts, d'estructura molt simple, es disposaven, com ja esmenta Varró, al costat de les cuines per aprofitar la disponibilitat de calor i d'aigua (Nevett 1997, 293). A partir del segle I es convertiren en espais molt sol·licitats socialment i passaren a ocupar posicions més centrals (Lafon 1981, 158), dins una concepció del bany com un espai relacionat amb

la vida social del propietari, que tot sovint s'oferia als convidats abans del sopar (Dunbabin 1996, 169).

Els primers *balnea* domèstics hispans documentats se situen de forma general a la Citerior, a l'entorn de la ciutat de *Tarraco*, com en el cas del Vilarenc, amb uns banys datats a finals del segle I aC, o els més antics, de la vil·la del Moro (Torredembarra) datats a cavall entre els segles II i I aC i que no disposaven de cap sistema d'hipocaust (Piñol 2000; Garcia-Entero 2005, 733). En entorn urbà se n'han identificat a Empúries, –com en el cas de la casa 2B, associat a una cuina, però al mateix temps comunicat a través d'un curt passadís amb el peristil (Vivó *et al.* 2006, 49-52) (Fig. 9.2), o a la *domus* I de *Bilbilis*, amb una cronologia de canvi d'era (Uribe 2009b, 77).

Per alguns autors, en fases tan reculades, quan els banys formaven part del projecte original de l'edifici, pot constituir un bon indicatiu que es tracta d'un habitatge propietat de personatges d'origen italià (Garcia-Entero 2005, 737; Uribe 2009b, 77).

UBICACIÓ I DISTRIBUCIÓ

Segons Vitruvi (*De Arch.*, VI, 10 i VI, 4-5), els banys s'havien de construir en els espais de l'habitatge on rebessin més escalfor solar i arrecerats del vent del nord. Segons Garcia-Entero (2005, 755) aquestes recomanacions són seguides a la majoria de *balnea* domèstics hispans, triant-se el sector meridional de l'habitatge per ubicar-hi aquestes instal·lacions, essent el sector occidental, la segona ubicació preferida, per poder rebre la llum de la tarda, moment en què es feien servir.

Els banys del Pla de l'Horta (Fig. 9.3), segueixen de forma relativa les recomanacions vitruvianes, ja que se situaven a l'extrem nord-oest de l'edifici residencial, oberts cap a ponent per rebre la llum solar, però aparentment més exposat al vent del nord, en un espai on, aquest (la tramuntana), pot arribar a bufar amb certa intensitat. La seva localització, en l'àrea que separava l'edifici residencial de la zona industrial, facilitava, en teoria, la circulació dels servents i l'aprovisionament d'aigua i combustible, que no calia fer travessant la casa. Estructuralment, el curiós en aquest cas, és que els forns que alimentaven el *caldarium* no es varen col·locar a la banda oest, on quedarien directament integrats dins l'espai productiu, sinó a l'est, ocupant una petita cambra aïllada, però envoltada d'espais residencials, i a la qual s'hi devia accedir des del nord. Aquesta cambra es conserva en molt mal estat, emmascarada per tot un seguit de reformes posteriors, però tot i que no hi ha cap indicatiu que demostrï que en aquest espai s'hi ubicava la cuina de la casa, tampoc es pot descartar completament. De ser certa aquesta possibilitat, explicaria

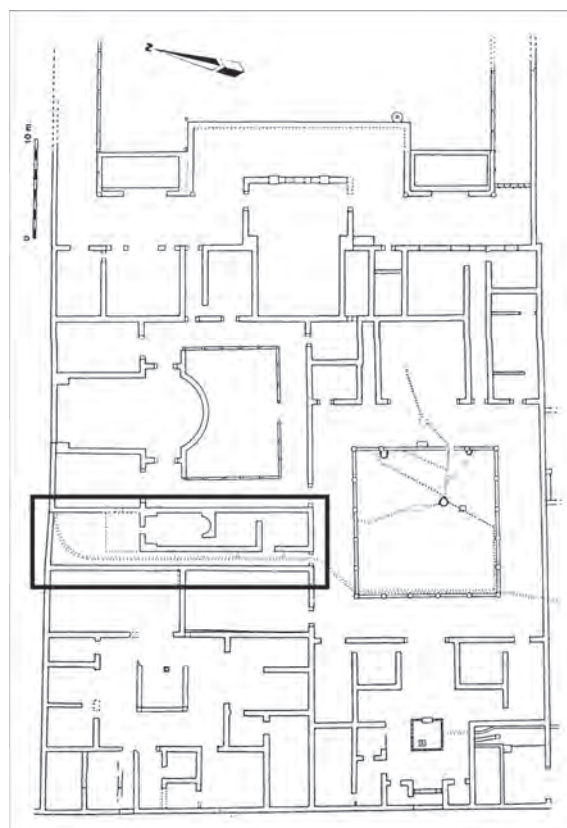

Figura 9.2. Planta dels banys de la casa 2B d'Empúries.

la peculiar ubicació dels forns. Una altra explicació pot tenir relació amb la distribució del propi *caldarium* que es va dotar d'una petita banyera semicircular, situada a l'est, i que d'haver-se disposat a la banda contrària, hauria sobresortit de la façana de l'edifici i hauria dificultat la circulació per la zona industrial, un sector on es disposava d'un espai limitat.

Pel que fa a l'estructura general dels banys, s'ordenaven a l'entorn d'un espai del qual en resten pocs indicis i que actuaria com a *apodyterium* i distribuïdor (situat a cavall entre els àmbits A46, A40 i A41). Es tracta d'una cambra de planta quadrangular, que anava pavimentada –com a mínim parcialment– amb un sòl d'*opus tessellatum*, del qual se'n conserven alguns petits vestigis, i que va ser substituït, en fases posteriors i quan ja estaven en desús, per un sòl d'*opus signinum*. A aquesta estança s'hi accedia des del passadís que comunicava aquest sector amb la façana principal (A41 i A42). No sabem res de la seva distribució interna, però al costat oest s'hi obrien dues petites portes que donaven accés a dues sales diferenciades, el *frigidarium* (A37) i el *caldarium* (A52).

El *caldarium* resulta la cambra més fàcil de reconstruir (Fig. 9.4). De planta rectangular, orientada de nord a sud,

Figura 9.3. Vista aèria del sector dels banys.

presentava, a tramuntana, una capçalera remarcada interiorment per dos grans pilars d'*opus testaceum* on se situaria l'*alveus* (2 m per 0'80 m). Una segona banyera, de petites dimensions i planta semicircular, s'ubicaria al costat sud-oest (1'5 m). La cambra disposava d'hipocaust, sostingut per pilarets quadrangulars de rajols *bessales* de 2/3 de peu (20 cm de costat), recolzats sobre un paviment de base obrat amb *tegulae*. Per contra, no en queda res del paviment superior, tot i que en el rebliment d'obliteració de la cambra es varen recuperar gran quantitat de fragments de *bipedales* i d'*opus signinum*. En aquest mateix rebliment es varen localitzar també gran quantitat de bobines ceràmiques de forma tubular, així com dels claus que les relligarien als murs laterals. Aquests elements formarien part del sistema de calefacció dels murs perimetrals de la sala (*concameratio*).

Pel que fa als forns que alimentaven l'hipocaust i escalfaven l'aigua, en tenim constància segura de l'existència d'un, situat a la banda sud-est, directament sota la petita piscina absidal. Es tracta d'un canal amb les parets i la base de rajol, que presenta una forta inclinació est-oest. El problema és que tot el mur occidental de la cambra va ser remodelat a finals del segle I, quan

les termes van ser obliterades, destruint no solament part de l'hipocaust sinó també del propi *praefurnium*.

No queda del tot clar si existia un segon forn al nord-est, que alimentaria la piscina rectangular d'aquell sector. Com acabem de comentar, el mur oriental de l'estança va ser completament reconstruït i, en aquest sector, es va fer de forma més barroera que a la resta de l'estança, abocant-hi gran quantitat de morter. A més, en aquest espai es conserven tres grans blocs de pedra sorrenca disposats verticalment que s'endinsen dins el *caldarium* i una llosa, també de sorrenca, disposada verticalment, tots ells associats a un nivell de terres rogenques, molt cremades. Tot plegat podria indicar l'existència d'un segon forn (la llosa caiguda verticalment formaria part de la seva coberta), que hauria estat destruït en reformar-se el sector. El morter s'abocaria, en aquest cas, per reblir el forat del propi forn. L'ús de grans blocs de pedra per construir les obertures dels *praefurnia* el trobem en d'altres conjunts termals domèstics com a la domus I de Bilibis, amb una datació del segle I (Martín-Bueno *et al.* 2007, 225). Recordem, també, l'excel·lent comportament del gres davant del foc i de temperatures molt altes.

Figura 9.4. Vista general del *caldarium* des del nord. A l'esquerra s'observen les restes dels dos possibles forns.

192

EL FRIGIDARIUM? UNA CAMBRA COMPLEXA

A migdia del *caldarium* se situaria un espai que nosaltres considerem com el *frigidarium*, tot i tractar-se d'una zona de valoració certament complicada, ja que el seu estat de conservació podria portar a diferents interpretacions (Fig. 9.5).

Pel que fa al perímetre de l'estança, més enllà del límit nord, que el separava del *caldarium* els murs de ponent i llevant havien estat objecte d'importants remodelacions, mentre que del límit de migdia, res en quedava més enllà de les restes d'un fonament (M-307), molt destruït.

La zona central de l'espai estava ocupada per un paviment d'*opus signinum* de forma circular, al centre del qual se situava una estructura formada per un basament de columna de morter (40 cm de diàmetre), envoltada per una canalització circular, delimitada per un sòcol de rajols (1 m de diàmetre). Aquesta canalització circular estava pavimentada amb un *opus signinum* molt fi i pintat de vermell, i presentava, a la banda oest, una petita depressió.

De la resta de l'espai interior solament a l'angle nord-est s'hi conservava una solera de pedra i morter que s'adaptava a la forma del paviment de *signinum* de

planta circular i a l'angle interior dels murs perimetrals, en angle recte (Fig. 9.6). A més, aquesta solera –conservada solament en aquest angle– apareixia tancada pel sud, tot seguint una forma molt rectilínia. A tot això hi afegiríem que els dos murs laterals (est i oest) que actualment clouen l'espai presenten la finalització de la seva fonamentació a una cota lleument més alta que la del propi paviment, tot i que en ambdós casos queda clar que es tracta d'estructures remodelades o refetes en fases posteriors.

Figura 9.5. Detall del *labrum*.

Figura 9.6. Detall de la solera que envoltava el *labrum*.

Totes aquestes dades ens porten a considerar que aquest sòl d'*opus signinum* se situava a una cota inferior a l'autèntic nivell de circulació de la sala, que vindria marcat per la solera que acabem de descriure i que l'envoltaria completament. Aquesta pavimentació se situaria a la mateixa cota que els nivells de circulació de les altres estances de les termes. L'estructura central correspondria al basament d'un *labrum* de grans dimensions, posat al damunt de la columna central de la qual solament se'n conserva el basament i a l'entorn del qual es disposava un sòl que, com si fos una cubeta, recolliria l'aigua sobrant o vessada i la conduiria a l'exterior, a través d'una canalització situada a l'est. Un dels laterals d'aquesta canalització, correspondria a la finalització de la part conservada de la solera del paviment i que hem comentat que finalitzava de forma acurada i rectilínia.

Aquesta mena de cambres no són massa habituals i menys amb aquesta distribució específica. En la majoria d'ocasions, sobretot amb datacions reculades, el que es produeix és la integració del *labrum* d'aigua freda dins del *caldarium* (*schola labrum*), ocupant un espai absidal que emfatitzaria i separaria ambdós espais (Garcia-Entero 2005, 795) (Fig. 9.7). La forma del paviment d'*opus signinum* podria fer pensar en una solució d'aquesta mena, però hi ha diferents arguments que ho descarten. Per començar, la part visible del sòl (un sector de l'extrem nord està cobert per un mur posterior) permet intuir una planta circular o, en tot cas, d'un semicercle molt ultrapassat. Per altra banda, i aquest argument resulta més clar, no existeix cap vestigi del mur perimetral que hauria de definir aquest absis, ni en alçat, ni a nivell de fonamentació. A més, un dels pocs trams en els quals es conserva el parament original del mur occidental, correspon a l'angle nord-est de l'estança (on el mur és solidari amb el que separa el *frigidarium* i el *caldarium*) i marca clarament una estructura quadrangular, amb una porta a l'extrem sud. El mateix succeeix a la banda oest, on el mur, va ser modificat en

fases posteriors, però només en el seu tram superior, mentre que el basament, que datariem en època tardo-augustal dibuixa clarament una estructura quadrangular. També les restes de fonamentació conservades a migdia avalen aquesta forma quadrangular de la sala. Finalment, cal assenyalar que el paviment de *signinum* associat al *labrum* se situaria uns 30 cm més baix que el del *caldarium*, de tal manera que, de formar part d'una mateixa estança, els dos sectors haurien d'estar separats per una graonada (amb uns dos graons), de la qual tampoc en queda cap indici i pel qual, a més, no hi hauria espai físic, ja que el paviment de la sala finalitzava pràcticament a tocar el mur septentrional de l'estança.

Per tant, sembla prou clar que la planta de la cambra era quadrangular i disposava, com a mínim, d'una porta a l'oest, sense que es pugui descartar l'opció d'una segona obertura a nord, creant un circuit circular: apoditeri, frigidari, caldari, apoditeri.

En la majoria de paral·lels documentats d'aquesta mena de sales fredes de planta quadrangular, amb una estructura central circular, aquesta correspon habitualment a petites banyeres, opció no aplicable en el cas del Pla de l'Horta per l'existència del pilar central.

Existeixen dues tipologies més de cambres termals en les quals es combina una planta quadrangular amb una

Figura 9.7. *Schola labrum* de les termes de Pompeïa.

estructura interior circular. Una seria el *solarium*, una cambra a l'aire lliure amb una petita banyera central, l'altra, més habitual, seria el *sudatorium* o *laconicum*. Si bé aquesta mena de cambra podria disposar d'un *labrum* central per refrescar-se, la nostra no compliria amb la principal condició per aquesta mena de sales destina- des, com el seu nom indica, a suar: la presència d'un hipocaust i un *praefurnium* que dotessin el conjunt de les elevades temperatures necessàries (Garcia-Entero

2005, 797-798). Certament, poden existir exemples de *sudatoria* arcaics en que l'escalfor s'obtingués a través de brasers, però aquesta solució sembla absurda en un conjunt que disposa d'un *caldarium* amb hipocaust, que es podia fer extensible sense problemes a aquest espai. A més, no cal oblidar que, com hem explicat, sembla molt possible que la sala calenta disposés de dos *praefurnia* i, per tant, res impedia construir-ne un tercer pel teòric *laconicum*.

ELS BANYS PRIVATS EN ÈPOCA AUGUSTAL

Si bé les termes públiques són ben conegudes al nord-est peninsular hispà des d'època republicana a la majoria de ciutats, com podem apreciar amb les termes de la Neàpolis d'Empúries (Vivó *et al.* 2006, 27-36), ca l'Arnau (Martín 2000) o les termes urbanes de *Baetulo* (Guitart/Padrós 1990) resulten un element rar en els edificis domèstics fins ben entrat el període imperial. En el cas emporità, es coneixen dos exemples de conjunts termals privats que es daten *grosso modo* dins el segle I.

Si en entorns urbans resulten un element rar, molt més ho són en el món rural fins a mitjan segle I. De fet, els primers banys documentats en entorns rurals al territori de les *ciuitates* d'*Emporiae*, *Gerunda* o *Aquae Calidae* es daten a mitjan d'aquesta centúria, especialment a partir d'època flàvia. Es tracta normalment d'estructures molt senzilles, però que presenten, ja, les dues sales principals d'aquests conjunts: *frigidarium* i *caldarium*. Així succeeix a la vil·la d'Els Ametllers a Tossa de Mar, a Vilarenys (Vall-llobrega) o al jaciment de la Quintana, a Cervià de Ter (Vivó *et al.* 2006, 136-137). A la vil·la suburbana de Sant Menna de Vilablareix es varen excavar l'any 2010 part d'uns banys una mica més complexos, ja que al segle I –sense que sigui possible filar més prim–, disposaven de dues sales escalfades amb hipocaust (*tepidarium* i *caldarium*) (Palahí 2013). Un nínxol situat dins el *caldarium* hauria pogut contenir un *labrum*. Aquesta datació és anterior a la que trobem en les vil·les documentades al territori,¹ però també a les escasses dades disponibles per l'entorn urbà més immediat. Ja hem comentat que en el cas emporità les dades semblen situar a mitjan segle I la construcció dels dos banys domèstics documentats (cases 2B i 5), tot i que la ciutat disposava de termes públiques des d'època republicana.

De fet, la majoria de vil·les es dotaren de conjunts termals més complexos a partir de mitjan segle II. No solament els jaciments que acabem d'esmentar, sinó molts altres, bastiren a partir del segle II de conjunts termals que majoritàriament disposaven d'una estructuració més completa amb *apodyterium*, *frigidarium*, *tepidarium* i *caldarium* (Vivó *et al.* 2006, 137-146).

En aquest context, la vil·la del Pla de l'Horta constitueix, avui per avui, l'únic espai domèstic extra urbà dotat d'un conjunt termal ja des d'època augustal conegut al territori de les *ciuitates* de l'actual província de Girona (Fig. 9.8). Cal traslladar-se una mica més al sud per trobar banys en espais domèstics en època augustal o, en algun cas, fins i tot anteriors. Així a Torre Llauder, una vil·la suburbana de la ciutat d'*Iluro*, disposava d'un conjunt termal des d'època d'August. El mateix succeïa a la vil·la costanera d'El Vilarenc (Calafell) situada a uns 30 km al nord de *Tarraco*. A l'entorn d'aquesta ciutat és on, precisament, es localitzen els exemples més antics de banys domèstics, entre els quals cal destacar els de la vil·la del Moro (Torredembarra).

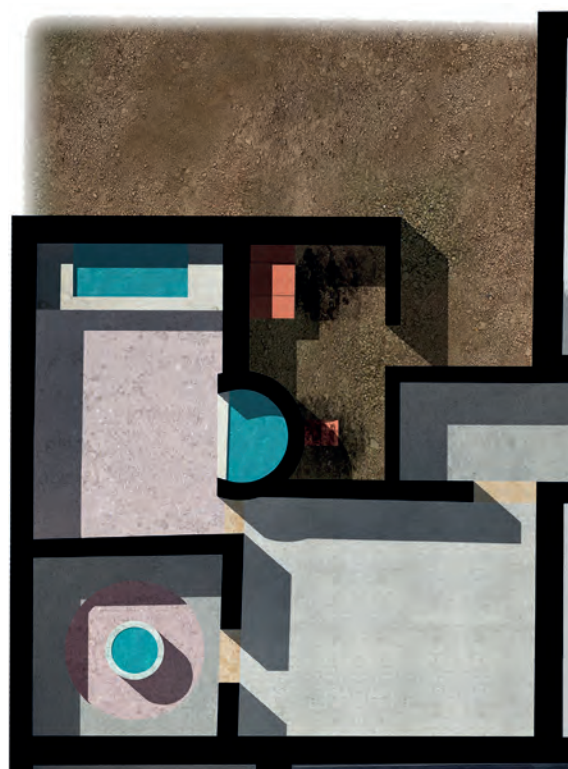

Figura 9.8. Planta dels banys.

1.- Desconeixem si els banys de la vil·la de Sant Menna de Vilablareix es datarien en època augustal o caldria situar-los a mitjan segle I. L'única dada cronològica disponible per a aquests banys, correspon al moment de la seva reforma, que cal situar dins el segle II, però no hi ha dades estratigràfiques clares del moment de construcció dels banys.

L'evolució dels banys en context domèstic te a veure amb diverses qüestions, entre les que podem destacar-ne dues. Si inicialment el bany formava part de les estructures privades de la casa, i així ho considera encara Vitruvi, al llarg del període imperial aquestes estances es van integrant cada cop més dins els espais si no públics, almenys sí de relació social. El bany es convertí en una comoditat més que s'oferia als convidats, i esdevingué un lloc més on realitzar de forma relaxada, reunions i trobades d'amistat, però també de negocis o de caire polític, abans dels banquets. Paral·lelament, aquests mateixos espais es convertiren en un aparador, com ho van ser els jardins o les sales d'aparat, a través del qual s'expressava la riquesa i poder del propietari, qüestió que potencià el creixement en dimensions, complexitat i riquesa dels *balnea* domèstics. Fins i tot acabà provocant, en algunes grans vil·les, que la quantitat de banys es multipliqués, com succeí amb els menjadors o les sales d'aparat. Un bon exemple n'és la vil·la d'Els Munts on coexistiren, com a mínim, dos conjunts termals diferents. Si en la seva aparició i evolució hi va intervenir una recerca d'intimitat, que feia que el propietari preferís gaudir d'un bany privat abans que acudir a les termes públiques, aquesta cerca tindria més a veure amb qüestions de dignitat i estatus que amb autèntics condicionants morals o al pudor (Martín-Bueno *et al.* 2007, 237).

INDICIS D'ALTRES CONJUNTS TERMALS

Aquests primers banys tingueren una existència relativament curta. A la segona meitat del segle I, quan l'edifici es va ampliar de forma important cap a llevant, els banys varen desaparèixer. El paviment del *caldarium* es va desmuntar i en bona part es va deixar abocat a l'interior del vell hipocaust. Disposem de tot un seguit d'indis que permeten intuir un intent de remodelar el conjunt termal, però sense que les obres s'arribessin a concretar.

Així, el mur oriental del *caldarium* i el *frigidarium* va ser en bona part remodelat, fent desaparèixer l'obertura del *praefurnium* meridional. Pel que fa al possible *praefurnium* de la banda nord-est, aquest sector es va reomplir amb morter, desmuntant i emmascarant qualsevol estructura que ocupés aquest espai. A més, es va construir un nou mur al nord del vell *frigidarium* que destruïa parcialment el paviment d'*opus signinum* i el sòcol elevat que l'envoltava. Recolat contra un mur preexistent, que tancava el conjunt per l'oest, aquest nou parament no acabava d'estendre's fins al mur de la banda est, sinó que sembla que havia de girar en direcció a migdia. D'aquesta estructura solament se'n conserva el parament est-oest, en una alçada d'aproximadament mig metre, i l'angle del gir en direcció sud (Fig. 9.9). Construït en *opus caementicium*, el mur dis-

Figura 9.9. Mur amb arc de comunicació per l'hipocaust construït com part del projecte inacabat de reforma dels banys en època flàvia.

posava a la zona central d'una arcada emmarcada amb *testae*, de la qual no se'n conservava tota l'alçada (si mai la va arribar a assolir).

El *caldarium* es va pavimentar amb un sòl de morter, disposat directament sobre el nivell de reblliment que obliterava el vell hipocaust. Aquesta senzillesa en la pavimentació fa pensar que aquest sòl es va col·locar un cop ja s'havia desestimat la reforma dels banys i la sala s'havia destinat a un ús diferent, allunyat de les velles funcions com espai de bany.

A la banda nord d'aquesta estança es va construir una estructura quadrangular, que quedava emmarcada entre els dos pilars que definien i delimitaven l'*alveus* del *caldarium* precedent. Es conservava de forma parcial i s'assentava directament sobre el paviment suau esmentat, sense cap indici de mitja canya, fet que descarta el seu ús com a dipòsit o banyera.

Al costat nord-est del vell *caldarium*, on creiem que anteriorment s'hi situaria un *praefurnium*, s'hi va construir una petita estança quadrangular que anava pavimentada amb *opus signinum* dotat d'una mitja canya hidràulica (Fig. 9.10). Aquesta estructuració i la pròpia disposició de l'espai (rectangular i transversal respecte al vell *caldarium*), fa pensar en un *alveus* que, un cop més, no es va acabar de configurar. De fet, si bé conserva el paviment de *signinum* i les mitges canyes hidràuliques, no hi ha cap traça d'aquest tipus de revestiment als murs perimetrals, especialment, al de la banda nord, que, de fet, es va remodelar un cop abandonat el projecte, dotant-lo d'una porta.

Aquestes dades permeten intuir un canvi radical de la forma que es pretenia donar als nous banys, ja que la ubicació de la sala amb l'arcada semblaria indicar la pretensió de construir un *caldarium* o una sala calenta, on abans hi havia hagut el *labrum* del *frigidarium*. En canvi, el suposat *alveus* que hom localitza a l'extrem nord-est, seria una banyera d'aigua freda i, per tant,

Figura 9.10: A48B. Detall del paviment d'*opus signinum* amb mitja canya del que havia de ser una nova banyera.

associada a un nou *frigidarium*. L'obliteració de l'antic hipocaust fa pensar que aquest nou *frigidarium* ocuparia l'espai que anteriorment corresponia al *caldarium*.

Una darrera notícia permet refermar-nos en aquesta hipòtesi. Dins els àmbits A41 i A42 i el porticat A29, es conservava una llarga canalització, que, orientada d'oest a est, desguassava dins el gran pati A30. La canalització presenta una base de *testae* encavalcades, creant un lleuger pendent esglaonat de ponent a llevant. També les parets foren obrades amb fragments de rajols lligats amb morter, mentre que la coberta era de grans lloses de pedra. Aquesta canalització es va afegir al conjunt augustal i, probablement, havia de substituir la xarxa de desguàs preexistent, dues canalitzacions de rajol i morter que s'orientaven en direcció nord. Per construir la nova canalització es varen destruir part dels paviments de les sales A41 i A42, que es varen refer col·locant noves capes d'*opus signinum*. Una de les característiques interessants d'aquesta canalització és que quan arriba al porticat A29, presenta un gir en direcció migdia abans de desguassar al pati. El perquè d'aquest gir té a veure amb el moment en el qual es va construir. Una de les transformacions més importants realitzades a mitjan segle I, va ser la creació de dos nous porticats al nord i sud del gran pati oriental (A30). La nova ala septentrional se situava davant per davant de l'àmbit A42. Per tant, si la canalització havia de desguassar al pati, s'havia de desviar cap a migjorn. Per tant, queda clar que la canalització es va construir quan l'ala nord del pati estava en construcció o ja existia. Ara bé, si la construcció d'aquesta estructura la podem situar a mitjan segle I, també la seva obliteració es data en el mateix moment. De fet, els materials recuperats a l'interior del desguàs, presenten una cronologia similar a la dels recuperats als nivells d'obliteració de l'hipocaust del *caldarium*, refermant el plantejament d'una obra concebuda, però mai finalitzada.

Malauradament, ens són desconegudes les raons per les quals s'abandonà un projecte que ja s'estava realitzant. Potser la raó tindria a veure amb la pròpia conversió de l'espai de llevant en un gran peristil. Els banys es devien desplaçar molt probablement cap a algun espai relacionat amb aquest gran pati, una àrea que permetia el seu ús tant per la família com per aquells convidats als quals es volia oferir aquesta mostra d'hospitalitat.

L'ÀMBIT 13. UN ESPAI TERMAL O RESIDENCIAL?

Finalment, cal fer referència a una darrera estructura, que, tot i que ens inclinem a interpretar com un petit *cubiculum* calefactat, no es pot descartar completa-

ment la seva pertinença a un conjunt termal, que, en tot cas, caldria relacionar amb la gran reforma de finals del segle II.

A l'extrem oest de l'ala meridional del peristil, es conserven indicis d'una petita sala rectangular de 2'60 m per 5'70 m, orientada de nord a sud, i que disposava d'hipocaust.. Malauradament, aquest espai es localitza en un sector molt afectat per les fonamentacions modernes i es conserva de forma molt irregular i, a més, pràcticament res en sabem de les estances del seu entorn. La sala situada a l'oest (A2), és una habitació quasi quadrangular, pavimentada amb un sòl d'*opus tessellatum* que sembla configurar una unitat funcional amb els àmbits 1 i –indirectament– 6. Pel que fa a l'àmbit 6, situat al nord de la sala que ens ocupa, es tracta també d'un petit espai de planta rectangular (3 m per 4'4 m), al qual s'accedia a través de l'àmbit 1 i que podia haver actuat com a element distribuïdor de les estances d'aquest sector de l'ambulacre del peristil.

Les dimensions de la sala i la presència de l'hipocaust, es podrien interpretar com un petit *caldarium* que disposaria, en un dels seus extrems, d'una petita banyera. De ser cert, el *praefurnium* es trobaria al costat de migdia (fora de la zona excavada i en un sector destruït per les fonamentacions modernes). En un altre context, aquests indicis portarien a una interpretació quasi automàtica de l'espai com a integrant d'un conjunt termal,

però la pròpia vil·la proporciona un exemple prou clar, dins la cambra absidal, que no sempre els espais amb hipocaust s'han de posar en relació directa amb un espai termal i no es pot descartar del tot que es tractés d'un *cubiculum* calefactat, tal com, al segle II, era la cambra absidal i que no faria altra cosa que confirmar la funció de *diaetae* del conjunt de cambres estructurades a l'entorn del pati del nimfeu.

Sobre la ubicació dels nous banys, –ja que no tenim cap dubte que un habitatge de les dimensions i el nivell de luxe del que ens ocupa disposava d'instal·lacions d'aquesta mena– ara per ara només podem elucubrar. En el moment d'eliminar els banys augustals, l'edifici havia patit una gran transformació, amb l'addició d'un gran peristil a la banda de llevant que va ampliar de forma important l'edifici, convertint el que fins llavors era el nucli central de la part residencial, en "l'espai de darrera" de la casa. Els banys, que des del moment en què escrivia Vitruvi havien patit importants transformacions i es començaven a convertir en espais públics, vinculats a les comoditats que s'oferien als convidats especials i als rituals d'autorepresentació del propietari, es traslladen als peristils i als sectors "públics" de la casa, associats a les sales d'aparat i als grans triclinis. En aquest sentit, una de les ubicacions més habituals seria en un dels laterals del peristil (García-Entero 2005, 757).

10. EL NIMFEU

Ana Costa

EL JARDÍ A L'ANTIGA ROMA

La romana era, en els seus orígens, una societat pagesa i aquest record va restar sempre molt present en el seu imaginari col·lectiu. El camp, la seva propietat i explotació i, sobretot, la idealització d'aquests conceptes, varen fer que l'imaginari de les elits identifiqués l'*ager* com a part del seu llegat històric. Els romans, conscients dels seus orígens, varen extrapolar aquests ideals basats en la seva identitat a molts àmbits d'actuació social (Costa 2010, 199).

Quan Roma es va convertir en una potència imperial, el camp i la natura es convertiren, per a aquells antics pagesos convertits a urbanites, en espais ideals, un record dels valors dels avantpassats i un lloc on retornar. Aquest retorn s'expressava de forma simbòlica i va trobar en els jardins –on es mostrava una natura ideal, organitzada i sotmesa a l'home–, l'espai per excel·lència on plasmar aquests gustos i anhels.

Ens hem de traslladar a l'origen dels jardins romans per tal de poder entendre la seva evolució i, sobretot, els canvis en la seva concepció. Com ja hem dit, l'agricultura constituïa la base econòmica de la societat. Aquests orígens es varen traslladar en forma idealitzada a l'entorn urbà, introduint dins l'habitatge un espai que perpetuava l'ideal camperol, l'*hortus*. El significat etimològic d'*hortus* és el de «recinte clos». En un principi fou concebut com una parcel·la de terra per crear-hi una àrea de cultiu familiar, d'on poder extreure verdures o llegums destinats a abastir el rebost de la casa (Grimal 2000, 42 i 207). En referència a aquest primer terme, trobem que Plini, el Vell, en la seva *Naturalis Historia* (XIX, 19) ens recorda que, en la Llei de les XII taules, la paraula *hortus* era utilitzada com a sinònim de *uilla*. Per altra banda, el que posteriorment en llatí es va conèixer com *hortus* (espai de cultiu) era conegut originalment com *heredium*. Carruesco (2007 23-24) ens fa veure dues conseqüències derivades d'aquesta concepció etimològica: la primera, que el terme *hortus* ha estat vinculat des d'antic al concepte de vil·la, amb els canvis de nomenclatura que mostra el text de Plini. Degut a aquesta relació, el terme *hortus* passaria a ser una expressió metafòrica de la vil·la i dels valors que la configuraven. La segona

conseqüència és la de descobrir la concepció original de l'*hortus*: aquest, conegut com *heredium*, corresponia al lot de terra de conreu que formava part de la parcel·la hereditària on també es localitzava l'habitatge. Aquest lot, per dir-ho d'alguna manera, dotava de sostre i els queviures necessaris per a la subsistència al propietari (Blázquez 2001, 21).

Ni l'*hortus* ni el jardí decoratiu són invents romans. Dins de la literatura antiga trobem un exemple que ens ajuda a entendre aquesta primera concepció de l'*hortus* com espai productiu. En el cant XXIV de l'*Odissea*, es descriu el jardí de Laertes, pare d'Ulisses (Homer, *Odissea*, cant XXIV, 220-231). Aquest conjunt de versos ens mostren la idea del que posteriorment els romans entendrien per *hortus*, és a dir, un espai productiu vinculat al món rural (Carruesco 2007, 24). Per bé que en aquest cant de l'*Odissea* es descriu el pare d'Ulisses treballant el que es pot identificar amb un *hortus*, sabem que es tractava d'una feina reservada a la dona de la casa, que molts cops rebia l'ajuda dels fills per tal de realitzar aquesta tasca agrícola. Així es representa en un mosaic de Zliten, dins de la vil·la de Dar Buc Ammera, a Líbia (Farrar 1998, 12-13), en el qual podem veure una escena de dones treballant l'*hortus* acompanyades pels seus fills.

L'evolució que patí aquest àmbit de la casa romana fou constant. Un cop vist aquest primer estadi, on l'*hortus* era concebut com un espai merament productiu, passarem a observar canvis substancials en la seva aparença derivats de noves necessitats. Un cop més l'*Odissea* ens descriu un altre tipus de jardí, en aquest cas el d'Alcinous (Homer, *Odissea*, cant VII, 112-133). Tot i que ens trobem amb un espai que recorda el concepte d'*hortus*, un cop llegida la descripció – fa referència a un espai merament agrícola i subsidiari de la casa– podem observar com els arbres que allí es troben i el conjunt, en general, és descrit per, d'alguna manera, manifestar la bellesa de l'espai. En destaca la visió idíl·lica i una disposició ordenada dels elements que el conformaven, al qual s'hi inclou la importància de l'aigua com a element rellevant. Podem entendre aquest jardí –la disposició dels seus elements i com aquests es presenten– com una forma d'expressió del prestigi del propietari (Carruesco 2007, 25). Sobre

aquesta idea, els romans desenvoluparen els jardins i espais oberts, com un espai complementari que equilibrava les necessitats de la llar i com a punt d'expressió de la ideologia, gustos i prestigi del propietari.

EL JARDÍ EN EL CONTEXT DE LA CASA ITÀLICA

L'*hortus*, original i la seva vessant simbòlica i econòmica van anar cedint espai a elements més refinats, on les flors substituïen els aliments i amb les que es buscava satisfer una altra mena de necessitats més «espirituals», com l'admiració dels romans per la natura, però també pel seu control, així com el progressiu desenvolupament d'una nova visió i aproximació al luxe i l'exotisme (Grimal 2000, 209).

La concepció romana del jardí, tot i els canvis que patí al llarg del temps, ens remet sempre a un espai que era considerat el complement de la casa, que la perllongava, oferint-se com un espai complementari. El jardí era considerat un marc necessari per al desenvolupament d'activitats no habituals dins de l'àmbit domèstic construït (Grimal 2000, 204). Aquest íntim lligam amb la casa el trobem ja a les *domus* pompeianes de finals del segle IV i del III aC, que definien l'*hortus* com un espai flanquejat per pòrtics als costats, que el lligaven amb les estances de la casa, mentre que unes tanques l'aïllaven de l'exterior. És en aquestes cases on s'observa el canvi de mentalitat i el pas de l'hort productiu al jardí decoratiu, atès que la creació de pòrtics implicava un espai per observar (Costa 2010, 199). El jardí formava part de la vida familiar, era un lloc de reunió i esbarjo però també religiós, com demostra la presència de lararis, i la decoració escultòrica i pictòrica. A inicis del segle I aC, els cultes i ritus lligats al jardí eren molt populars i s'hi localitzen, sobretot, escultures dels déus relacionats amb la natura i protectors del mal d'ull, com per exemple Hèracles, Bacus, figures de sàtirs, etc. (Costa 2010, 199-200). Podem veure-hi una doble vessant: per una banda, es venerava la força divina representada en la natura i, per l'altra, era una manera de retre culte als «vells temps», creant espais naturals en ambients urbans, que traslladaven el propietari a una natura espiritual (Costa 2010, 200).

Un concepte que cal tenir en consideració quan s'analitzen els jardins en època romana és el d'*otium* que era concebut com un "*práctico lapso de descanso, placer y ostentación*" (Korstanje 2009, 7-8). Aquest concepte va viure el seu màxim desenvolupament a les vil·les i, de fet, és un concepte que es contraposa a *negotium* (*nec otium*), desenvolupat essencialment a les ciutats.

Considerat un costum estranger, portat del món hel·lenístic, l'*otium*, així com altres aspectes com la *luxuria asiatica*, eren inicialment mal vistos per les elits con-

servadores romanes, com aspectes oposats al *mos maiorum*.

A mesura que l'*otium* va deixar de ser una excepció tolerada i va passar a ser una norma social plenament acceptada, el jardí es va convertir en l'espai per al desenvolupament de converses, estudi i oci. Passà a ser concebut com un espai on es buscava una atmosfera de pau i un escenari pel desenvolupament de les activitats socials. Si les elits conservadores veien inicialment en l'*otium* un element oposat al *mos maiorum* i reivindicaven al pagès romà d'antuvi com a ideal, ben aviat aquesta reivindicació es féu a través dels jardins, dins una concepció bucòlica i idealitzada de la pagesia i la natura.

Es reivindicava al pagès però el propietari no treballava amb les mans, i s'idealitzava la natura, però sempre com un espai ordenat i controlat. Així el jardí es convertí en el teló de fons d'una interpretació teatral de la natura que es banalitzà fins a la integració com espais de banquet, a través de la construcció dels triclinis estius, on es perdia definitivament la patina de religiositat que en algun moment varen tenir (Grimal 2000, 205).

Dins de la casa romana, es percebia una evident evolució en la decoració i concepció del jardí. Com destaca Van Aken (1951), s'observen diferents estadis a mesura que els gustos i modes es van anar introduint en la decoració d'aquesta part de la casa. En època augustal, el naturalisme era molt present, la concepció «espiritual» del jardí era la que dictava les normes decoratives. Podem veure aquesta influència en la pròpia estructuració així com en la decoració, escultòrica i pictòrica d'aquest espai (Van Aken 1951, 28).

En aquest moment, i en els casos en que el porticat que solia connectar casa i jardí no era, encara, un peristil, la quarta paret –l'oposada al porticat– solia presentar pintures que reproduïen espais naturals i enjardinats. Aquestes natures es representaven com vistes a través d'una columnata, fet que induïx a pensar que l'artista, lluny de considerar el pati com un espai autosuficient, s'esforçava en reconfigurar-lo per que semblés obert a una natura imaginària, en un intent de complementar l'espai real amb un de més complex. Aquest art parietal no representa el jardí existent, no es tracta de perllongar-lo, sinó de representar un espai paral·lel (Grimal 2000, 212). En època flàvia, segons destaca Van Aken, ens trobem amb una inclinació cap a decoracions més «barroques». En aquest moment, i tal i com semblen demostrar els models de Pompeia, Herculà i Òstia, la natura perdia la seva influència com element quasi venerat i el protagonisme se centrava en l'arquitectura i on els elements construïts –fonts, nimfeus, *stibadia*, pèrgoles, bancs, etc.– esdevenien bàsics dins del nou model de jardí (Van Aken 1951, 280-281). El jardí de la casa romana del segle II tindria com a grans protago-

nistes els peristils, però seria un espai allunyat d'aquella concepció naturalista que recordava amb veneració el passat agrícola de Roma, esdevenint una zona quasi asèptica on l'arquitectura tenia tot el protagonisme (Van Aken 1951, 281).

LA VIL·LA I ELS JARDINS

La vil·la, com edifici vinculat al camp va lligat al concepte de *fundus*, en el sentit més ampli del terme. El *fundus* reunia els edificis agrícoles, la residència, els conreus, les pastures i els boscos. La vocació, la finalitat, així com el propi emplaçament, passant per les possibilitats econòmiques del propietari i els seus gustos i preferències, eren els elements que condicionaven la vil·la a nivell organitzatiu, compositiu i decoratiu (Castanyer 2005, 39).

La concepció de la vil·la condicionava completament la seva estructura i també el paper que hi jugaven els jardins, atès que no és el mateix una factoria orientada essencialment a l'explotació del *fundus*, que un edifici orientat cap a l'*otium* i el gaudi del propietari.

Inicialment concebudes com explotacions agrícoles, l'evolució cap a d'altres formes i usos al llarg del temps, tingué el seu reflex en els propis escrits dels agrònoms com es pot apreciar en les diferències de plantejament existents en les obres de Cató i Varró.

Així, el primer observava la vil·la essencialment com una explotació econòmica en la que ja es recomanaven els conreus especulatius, com el vi i l'oli, de cara a la comercialització, mentre que els cereals restarien com un producte d'auto-abastament. En el moment d'escriure els seus estudis, aquest agrònom romà ja contrastava de forma crítica la sobrietat de la seva vil·la amb les noves formes de luxe que en la seva època es començaven a introduir al camp, fruit de l'expansió territorial i la importació d'idees provinents del món hel·lenístic. I és que les dècades centrals del segle II aC començaren a marcar un canvi de tendència important en la concepció de les vil·les, amb l'aparició d'estructures luxoses en un procés afavorit per l'enriquiment dels propietaris tant pel sistema d'explotació del territori emprat, en el que es varen anar imposant els conreus especulatius (Gros 2001,276) com de les riqueses aconseguides amb les conquestes (Torelli 1990, 132) i l'aparició d'una nova concepció del temps lliure, l'*otium*.¹ De la vil·la catoniana, en la qual es destinava poc espai a l'habitatge, ja que es tractava de petites propietats o de terres admi-

nistrades pel *uillicus*, la casa del qual solia ser precisament aquest espai (Lafon 2001,48), es passà a un tipus de vil·la en la que la *pars urbana* anava guanyant protagonisme ja que el propietari, tot sovint absentista, la visitava no solament per controlar la seva explotació sinó per gaudir del camp i les possibilitats de descans que aquest oferia. Aquestes vil·les esdevenen un bon mirall de la nova ideologia que s'estava imposant a la societat romana, en la que es propugnava el retorn al camp com una forma romàntica de recuperar els costums ancestrals, en una nova situació política en què la vella ciutat de pagesos es transformava ràpidament en un imperi amb tots els canvis que això comportava. L'expansió de les vil·les luxoses, destinades a l'*otium*, es produí a finals del segle II aC i al llarg de tota la centúria següent. Tot i que mai deixaren de disposar d'un vessant econòmic (Gros 2001,289). És el resultat dels canvis econòmics però, sobretot, d'una nova concepció del temps lliure i del plaer, conseqüència, en part, de l'enriquiment de les classes benestants i el contacte amb el món grec i hel·lenístic, i d'un canvi en la mentalitat de les noves classes privilegiades per a les quals l'individu començava a estar per davant de la comunitat i volia reflectir-ho en les seves propietats. La situació sociopolítica de la baixa república, on encara perduraven velles concepcions aristocràtiques segons les quals estava mal vist l'excés de luxe o conceptes com l'*otium*, sobretot a la ciutat on resultava visible i fàcilment criticable pels sectors més tradicionalistes, va convertir la vil·la en l'espai ideal per desenvolupar tots aquests nous conceptes (Gros 2001,290, Zanker 1992,46-53).

Les vil·les comptaven amb una major disponibilitat de terreny, fet que es pot apreciar, entre altres aspectes, en la facilitat per crear grans espais enjardinats que superaven en espectacularitat els de les cases urbanes. Si a ciutat el jardí era concebut com un espai tancat, aïllat dels carrers, al camp constituïa una peça que ajudava a lligar la casa, l'espai arquitectònic, amb el paisatge, introduint la natura dins la casa. L'organització més habitual de les vil·les solia ser al voltant d'un peristil, amb major o menor arranjament de jardí, delimitat per un pòrtic (Castanyer 2004, 41), però també s'emprava per relligar diferents edificis o emmarcar la casa, creant una transició entre espai natural i complex arquitectònic.

Aquesta vessant la destacava el propi Vitruvi, que ens fa veure el jardí com un espai necessari per a l'aristocràcia degut a les seves obligacions socials (Vitruvi, De archit., VI, 5, II). A diferència de l'ordre establert dins les *domus*

1.- Lafon (2001,47) i D'Arms (1979,69) situen en època silana l'aparició d'estructures luxoses a les vil·les de l'entorn de Pompeia, lligades al nou concepte de l'*otium* i a les influències hel·lenístiques. Anteriorment, les vil·les eren estructures de dimensions mitjanes, especialitzades i amb una arquitectura sobria i sense ornaments.

urbanes, tot sovint closes i aïllades de l'exterior, observem que les cambres de recepció passaven a incloure un nou element que esdevingué essencial dins de l'estructuració de la vil·la: les vistes. La pròpia arquitectura d'aquell conjunt es concebia de manera que aquesta, mitjançant l'obertura de finestres, emmarcava la natura per integrar-la, com si d'un quadre es tractés, a l'interior de l'espai d'hàbitat. Aquesta importància s'observa en els textos de Ciceró (Cartes a Àtic, 2,3,2.), on discuteix amb *Atticus* sobre la mida que han de tenir les finestres per tal d'aconseguir unes bones vistes del jardí, a l'hora que remarca la importància de la perspectiva d'aquesta visió des de les diferents sales de recepció.

A partir de la segona meitat del segle II aC, s'observen en les fonts clàssiques una sèrie de transformacions, pel que fa a l'aparença dels jardins i peristils que té el germen en la influència del món greco-hel·lenístic, assimilat i reinterpretat segons els cànons de l'arquitectura itàlica (Venditti 2011, 90). Aquesta convergència donà com a fruit una nova interpretació dels espais verds en les vil·les romanes, on van ser emmarcats per l'arquitectura pròpia d'aquests complexos residencials. El jardí passà a ser una estança més de la vil·la, articulada com un espai de transició entre l'arquitectura residencial i la pròpia natura que, d'aquesta forma, es transformà per encaixar en l'espai d'hàbitat (Venditti 2011, 90).

El paisatge i l'entorn foren elements que calia integrar amb l'arquitectura, i una forma d'aconseguir-ho era a través dels propis jardins i dels seus programes decoratius. Aquest procés es pot observar a les vil·les d'*otium* romanes desenvolupades a partir del segle I aC a l'àrea costanera de la Campània i el Lací (Prevosti 2014, 29). Cada jardí devia ser especial i, sobretot, diferent. Era la mostra de la fantasia personal del propietari, fruit de la unió de les tendències i modes dominants i les seves preferències personals. Com a conseqüència d'aquesta necessitat, la jardineria esdevingué quasi un art, l'*ars topiaria*, desenvolupada dins de l'àmbit de les grans vil·les i *domus* i que va tenir ressò al llarg de tot l'imperi (Prevosti 2014, 29).

L'AIGUA ALS JARDINS

La proximitat d'una font d'abastiment d'aigua potable era un dels factors fonamentals a l'hora d'ubicar una vil·la sobre el territori. Allò constituïa un dels béns indispensables per garantir un establiment a llarg termini, atès que, a banda de l'ús domèstic, a les vil·les hi havia una necessitat derivada tant de les tasques agrícoles vinculades a la *pars fructuaria* com per altres activitats de tipus artesanal. També es constata una altra necessitat, centrada amb el gaudi, donat que les vil·les tot sovint comptaven amb zones termals, jardins, fonts decoratives, basses, etc., tots elements que feien més

agradable la vida del propietari i dels seus convidats (Divry 2013, 32). Així ens ho recorda Columel·la (Res Rustica, I, 5, 1 i 2) quan ens explica que en tota vil·la s'ha de localitzar una font que garanteixi l'aigua, o bé dins de la propietat o bé canalitzada des de les proximitats. També remarca que, en el cas que no es localitzés una font d'aigua potable, el subministrament s'haurà de garantir mitjançant cisternes tant per l'ús dels propietaris com per poder abeurar els animals.

La fascinació pels jocs d'aigua en l'àmbit públic tingué un reflex en l'esfera privada. La pròpia Jashemski, dins del seu estudi sobre els jardins de les cases pompeianes, detecta el que anomena un canvi «post aqüeducte». Fruit de les millores en enginyeria hidràulica i la construcció d'aqüeductes, es constata un canvi, no només per la mida i el nombre dels jocs d'aigua, sinó que podem observar canvis en el tipus de flora amb la que els romans decoraven els seus jardins (Jashemski 1979, 25-30). A finals del segle I, l'aigua i l'arquitectura que s'hi relacionava, es convertiren en peces essencials dins de tota vil·la (Zarmakoupi 2014, 146).

En el cas que la vil·la, com succeeix al Pla de l'Horta, tingués un aqüeducte propi, quedava garantit el subministrament de grans quantitats d'aigua de manera continuada mitjançant un *castellum aquae* o dipòsit de distribució que feia arribar l'aigua a tots els punts de la propietat que ho requerissin, mitjançant un sistema de canalitzacions. Aquest accés a l'aigua garantia un major nombre d'artefactes hidràulics i permetia que fossin més complexos. La construcció d'aqüeductes privats, no deixava de ser una manera que tenia el propietari de demostrar el seu poder, deixant una empremta visible en el propi territori (Stephenson 2009, 341).

L'aigua és l'element primordial per a la fertilitat. Aquesta raó portà els autors clàssics a destacar la importància de situar les vil·les prop d'un curs d'aigua. Però l'aigua també era important pel gaudi. La presència d'aigua fresca a l'aire lliure era molt apreciada pels romans, tal com ens transmet Lucreci (*De rerum natura*, II, 29-33), quan destaca que el seu major plaer, la culminació de la felicitat epicúria era estar sobre l'herba prop d'un rierol i a l'ombra d'un arbre.

Una petita font o receptacle amb aigua era comú fins i tot a les cases urbanes. Si la superfície del jardí ho permetia, era essencial situar un *stagnum* o un *lacus*. Ja hem comentat com els espais enjardinats, sobretot en les vil·les que podríem anomenar rústiques, intentaven rememorar, de manera bucòlica, els conreus i el propi camp de l'entorn on es disposava la vil·la, però des d'un punt de vista decoratiu (Divry 2013, 34). S'intentava recrear una natura mesurada, controlada i, al cap i a la fi, bonica, dins del propi espai residencial. En ocasions, els jardins es concebien com un reflex de paisatges autèntics o mitològics, en els quals la disposició dels

elements, els espais obstruïts i la decoració escultòrica s'unien per crear una imatge, per rememorar un espai, un mite... L'aigua i elements com les coves artificials jugaven tot sovint un paper cabdal en aquestes representacions.

L'aigua s'emprava per crear fonts, basses o, fins i tot, simular rius i corrents d'aigua. A major superfície, més capacitat de crear jocs d'aigua més complexos, fins al punt que s'arribaven a unir aquests estanys mitjançant canals creant el que es coneix com *Nilus* o *Euripus* (Segura 2005, 106). Nil o Eurip eren termes utilitzats per designar construccions hidràuliques tipus estany o piscina que embellien els jardins de les vil·les. L'elecció d'aquests termes no és arbitrària, ans al contrari, està carregada de simbolisme: entre la costa de Beòcia i l'illa d'Eubea, a l'oest de Calcis, es localitzà un punt on el mar quedava «empresonat». El corrent de les aigües, en aquell punt concret, canviava de direcció almenys deu cops al dia, sense que ningú trobés explicació a aquest fenomen (Zarmakoupi 2014, 161). Els romans adoptaren aquest terme i el van utilitzar per designar els canals artificials d'aigua. Agripa va batejar com Eurip el canal de distribució de l'*Aqua Virgo* que alimentava el complex termal construït per ell mateix, amb la idea de subratllar les millores en enginyeria que controlaven i distribuïen ingents quantitats d'aigua a la ciutat de Roma.

Per una banda, els eurips o les estructures d'inspiració nilòtica, buscaven dotar els ambients de lleure i *otium* d'una patina de sofisticació; per altra, la creació d'aquestes estructures hidràuliques demostrava simbòlicament que Roma havia aconseguit conquerir i domesticar aquelles aigües «salvatges» (Zarmakoupi 2014, 157-163). El propòsit final era de dotar el jardí d'un rerefons exòtic que mostrés no només el poder adquisitiu i el bon gust del propietari, sinó també, la seva cultura.

Un exemple remarcable de l'ús d'un *eurip* en un jardí privat el trobem a la propietat de *Loreius Tiburtinus* a Pompeia (Segura 2005, 107). Un altre exemple, més modest, el trobem a la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (Costa 2010, 207; Palahí/Costa/Lamuà 2011, 232).

L'aigua era preuada, en aquest cas, pel seu valor estètic. Els jocs d'aigua, «*de una plástica perecedera*» (García Bueno 2011, 501), eren fonamentals per crear artefactes ornamentals i espectacles –tals com fonts, escenografies, etc.– considerats indispensables (Plini, Epíst., II,17,25; V,6,36; V,6,40) dins un jardí (Venditti 2011, 92).

La ubicació dels jocs d'aigua, els nimfeus i altres artefactes similars vinculats a la decoració de la vil·la, responia i venia determinada pel propi entorn. Són elements per ser observats i, per tant, es construïen de manera que oferien la seva millor perspectiva des del lloc on havien de ser contemplats² (Neuerburg 1965, 86).

Els nimfeus també es localitzaven en els àmbits privats, però eren bàsics en les zones públiques de la vil·la. L'*ars topiaria* de la propietat, concretament la que es presentava a les zones públiques de la casa, formava part del que el propietari oferia als seus convidats i de la «propaganda auto-representativa». Aquests elements poden trobar-se a l'entorn dels espais d'accés i recepció de la vil·la, però tot sovint formen part de l'entorn dels triclinis, lloc de reunió i banquet per excel·lència.

EL NIMFEU DE LA VIL·LA DEL PLA DE L'HORTA. SITUACIÓ I DESCRIPCIÓ

El nostre coneixement dels espais enjardinats de la vil·la del Pla de l'Horta és, ara mateix, limitat, ja que quasi res en sabem del gran peristil situat a llevant de l'espai excavat. El nostre coneixement es limita a un petit pati situat a migdia de l'edifici, un espai, però, que ha proporcionat un element de gran interès.

Durant la segona meitat del segle I, dins de les reformes d'època flàvia, podem observar una atenció important en dotar la vil·la d'espais destinats al desenvolupament de l'*otium* i a la autorepresentació del propietari. Un dels grans canvis ens situa a la banda sud de la vil·la, on s'articulava un pati enjardinat davant de les estances d'aparat A8/15 i A8/10. Creiem que ja existia, en l'època augustal, quelcom de semblant a un jardí i, segurament, des de la fundació de la vil·la, si considerem l'organització de les dues sales de la banda nord, que acabem d'esmentar, que obrien cap aquesta banda de la casa i que, com a mínim, des d'època augustal, estaven precedides d'un porticat. No disposem de dades de cap mena per definir l'estructura d'aquest primer espai enjardinat.

En el moment de la reforma flàvia, el principal protagonista de la nova concepció del pati i el seu element focal, era un gran nimfeu que tancava el conjunt per migdia, creant un pati tancat, amb uns límits ben definits (Fig. 10.1). Aquest nimfeu estava compost per dues estructures quadrangulars, flanquejant dos cossos hemisfèrics units per un tram longitudinal. Aquesta estructura, simètrica, tenia una llargària de 10,04 metres i una

2.- Trobem un exemple d'aquest condicionament de la ubicació en un nimfeu de la vil·la dels Octavi a Velletri (Itàlia), el qual es trobava en una posició descentrada respecte al mur de contenció de la vil·la, on es trobava situat (Venditti 2011, 93).

Figura 10.1. Planta del nimfeu en època flàvia (D. Vivó).

amplada de 1'25 m i ocupava quasi tota l'amplada del pati, excepte un petit tram al costat est, on no arribava a tocar el mur que limitava el jardí devers orient. La font limitava a llevant amb els àmbits A1 i A2 i, per ponent, amb la prolongació de la línia de façana marcada pels murs que tancaven els àmbits A27 i A15.

La nova concepció d'aquest jardí va afectar de forma important les estances veïnes, sobretot les situades a llevant, bé per la necessitat de crear una infraestructura necessària per l'alimentació i desguàs de la font, com pels nous elements d'*otium* potenciats a partir d'aquest moment.

Així, es va construir un llarg desguàs que, partint de l'extrem est del nimfeu, girava cap al nord i, tot travessant els àmbits A1 i A5, anava a buscar la vella canalització que provenia de l'atri, dins A7, per acabar desguassant a llevant. També es va ampliar l'edifici en direcció sud, buscant l'alineació de la façana de migdia de l'edifici amb el propi nimfeu. Aquestes reformes varen implicar la modificació de l'àmbit A1/4 i la creació d'un espai nou a migdia.

El resultat era un sector aparentment tancat, amb un porticat a la banda nord i murs cecs a ponent i llevant. El mur oriental connectava amb un grup d'estances, mentre que l'occidental, constituïa la façana de ponent de l'edifici residencial. El nimfeu esdevenia la peça que tancava i presidia el conjunt. L'espai situat al davant no presentava cap paviment obrat i hem de pensar que estaria ocupat per elements decoratius (estàtues, mobles, ...) i vegetació. Molt probablement, una muralla vegetal actuaria de tanca del conjunt per darrera del nimfeu, tal com veurem més endavant (Fig. 10.2).

La segona fase del nimfeu ens trasllada a l'època severiana. En aquest moment, la remodelació de l'edifici fou

contundent i es detecta un canvi en la funcionalitat de les estances d'aquest sector i del propi pati i nimfeu. Per començar, la zona quedà aïllada de la resta de la casa, comunicada amb el porticat del peristil a través d'un passadís de nova construcció (A4). Aquest corredor donava accés directament a la banda nord del pati del nimfeu. Tot aquest espai es convertí en un llarg accés pavimentat amb un *opus tessellatum*, al final del qual s'obria una porta que comunicava, gràcies a un graó, la zona residencial amb la industrial.

El propi jardí fou remodelat i estructurat mitjançant dos nous ambulacres, a ponent i llevant, amb dues finalitats diferenciades. L'oriental, pavimentat amb un *opus tessellatum* decorat amb cercles intersecants, donava accés a un dels conjunts d'apartaments que, en aquesta fase, configuraven el sector (àmbit 1), mentre que el passadís occidental, cobert amb un senzill *opus signinum*, fou concebut estructuralment com un element que proporcionava simetria al conjunt, però no es relacionava amb cap estança d'aparat, ja que a ponent se situava la façana posterior de l'edifici, i només portava a una estança de servei de nova construcció (A22). El porticat que envoltava el jardí per tres dels seus costats, disposava inicialment de tot un seguit de columnes de pedra sorrenca, de les quals es conserven ara mateix algunes de les bases. Posteriorment, s'hi va afegir un muret que, fins i tot, va eliminar alguna de les columnes. Així succeeix, per exemple, amb la columna situada a l'extrem sud-est, la base de la qual es conserva actualment coberta pel nou mur.

Pel que fa al propi nimfeu, element focal del pati, també va patir una sèrie de canvis fruit de la nova estructuració. L'extrem de llevant es va haver d'escapçar per poder generar l'espai necessari per construir el porticat

Figura 10.2. Restitució del pati amb el nimfeu en època flàvia (D. Vivó).

d'aquella banda i, paral·lelament, per poder tancar, pel sud, el pati, es va construir un mur que feia les funcions de tanca del conjunt (M-104). A partir d'aquest moment, la planta del nimfeu es transformà, perdent la seva simetria (Fig. 10.3). Per intentar compensar-ho es creà una petita estructura quadrangular al frontal del seu extrem oriental, en substitució de l'ala perduda. L'estructura fou recoberta amb una capa d'*opus signinum* que s'estengué per tot el centre del pati, eliminant qualsevol element vegetal que hi pogués haver existit anteriorment. El nou pati ja no és un jardí vegetal, sinó enterament construït.

És important observar no només el canvi en les característiques del nimfeu i del propi pati, sinó de les cambres de l'entorn immediat. A l'est, l'àmbit situat entre els espais A1 i A4, fou escurçat per poder bastir el corredor d'accés al conjunt i es va pavimentar amb un *opus tessellatum* policrom. Al sud d'aquesta cambra se'n va construir una altra (A2) també pavimentada amb un sòl de mosaic.

L'estança situada a l'est de l'àmbit A1 (A6), va continuar en ús si bé amb lleugeres reformes: es va pavimentar amb *opus signinum* que va servir per eliminar el petit graó interior de l'espai. La cambra disposava d'un accés al nord, que el comunicava amb el porticat del pati i una segona obertura, a l'oest, que comunicava amb l'àmbit A1. També les estances situades al costat nord del pati del nimfeu es remodelaren, desplaçant-se cap a l'oest per tal de resseguir la nova façana. L'àmbit de l'extrem occidental (A15), aprofitava l'absis preexistent, tot i que va perdre la seva axialitat respecte a la cambra. Les dues sales (A15 i 8/10) es pavimentaren amb *opus tessellatum* policrom i les obertures de les dues sales, petites i situades a l'oest del parament, ens indiquen canvi en la funcionalitat de tot el conjunt. Es transformaren en apartaments privats de la família i deixaren de ser sales d'aparar vinculades a la recepció de visitants. Per tant, també el pati-jardí canviava la seva concepció, esdevenint un espai privat, resguardat, allunyat del tràfec de la casa.

Figura 10.3. Planta del nimfeu en època severiana (D. Vivó).

TIPOLOGIA

Tradicionalment, sempre que s'ha analitzat la primera fase d'aquesta estructura hidràulica, l'havíem identificat dins de la tipologia de nimfeus de façana (Palahí/Costa/Lamuà 2011, 241-242). Aquesta tipologia semblava molt adequada, ja que el seu desenvolupament en alçat crearia un element que actuaria de tancament físic i visual del pati.

Gràcies a la continuïtat dels treballs arqueològics i a l'observació detallada de les estructures, podem concloure que la tipologia del nimfeu, en les seves dues fases constructives, no presentaria una projecció en alçat. En la primera, ens trobem davant de l'estructura ja descrita: dos cossos quadrangulars que flanquegen dos cossos hemisfèrics que es trobaven units per un tram longitudinal. És important observar que el receptacle presentava, tant en el mur nord com el sud, les mateixes línies sinuoses i, el que és més importat, els murs perimetrals no superaven els 20 cm d'amplada. Un cop observades aquestes característiques, la recerca de paral·lels ens ha portat a concloure que aquesta estructura hidràulica no hauria tingut una projecció en alçada ja que, si bé trobem estanys i fonts ornamentals que presenten aquestes formes sinuoses, només aquelles que presentaven un mur posterior rectilini oferien la possibilitat d'una decoració en alçat. La resta de fonts i arranjaments hidràulics que podem utilitzar com a paral·lels pel nimfeu del Pla de l'Horta, són els que Farrar inclou en la seva catalogació tipològica com a tipus C (Farrar 1998, 75-76). Gràcies a les restes conservades i havent localitzat els punts d'entrada d'aigua i de sortida, la font degué presentar una forma en alçat d'una bassa, amb un sistema de canalització hidràulica integrat en el mur posterior. És probable que com a teló de fons del pati, es disposessin un conjunt d'arbusts i elements

vegetals que oferirien una barrera visual i embellirien la zona del jardí.

Una altra característica d'aquest nimfeu és que, si bé es perllongava fins a la paret oest, no ho feia fins a la paret est, deixant un petit pas entre el mur oriental de la font i el mur de tanca del jardí. Intuïm que aquest espai podria respondre a la necessitat de generar un punt de sortida de l'aigua de pluja que es podia acumular en aquest sector, provinent de la teulada de l'únic porticat, situat al nord del jardí, localitzat en aquesta primera fase constructiva.

La combinació d'un arranjament hidràulic i vegetació decorativa és un tàndem força comú dins de l'*ars topiaria* romana. Aquesta tipologia, de la qual trobem un primer exemple a la vil·la dels Papirs, a Herculanum, situa els seus inicis en un moment anterior al 79 (Farrar 1998, 75). Altres paral·lels pel aquest tipus de font es localitzen a Londres, concretament a les restes localitzades al Palau del Governador (Merrifield 1983, 73) i en vil·les d'*Hispania* i del nord d'Àfrica, per exemple la Casa del Seguici de Venus, a *Volubilis* (Farrar 1998, 72) amb una datació del segle III (Farrar 1998, 75-76).

El fet de situar la font al fons del jardí, responia a una necessitat de generar un espai que allunyés el propietari de l'estrès diari de la casa (Chassillan 2011, 20). En aquest cas, el nimfeu i l'entorn enjardinat farien les funcions d'una decoració mural, com les pintures de jardí tan populars en altres regions de l'imperi (Chassillan 2014, nota 49). Es creava un entorn de tranquil·litat amb un teló de fons que embellia l'espai, creant un ambient adequat per instal·lar-hi, per exemple, un triclini d'estiu com demostren els casos de la Casa de les Columnes de Saint-Romain-en-Gal o de la Casa a la Tonnelle de Vaison-la-Romaine, a la Narbonense (Chassillan 2011, 20) o la primera fase del jardí de la vil·la romana dels Ametllers, a Tossa de Mar (Costa 2010,

204-205). També podem pensar en aquest artefacte hidràulic com un element creat per ser el teló de fons davant del qual es desenvolupaven activitats lúdiques relacionades amb els actes socials de la vil·la (teatre, música, dansa).

Pel que fa a la segona fase, el nimfeu patí una sèrie de canvis formals. La reforma general d'aquest sector va condicionar la seva imatge. Tot i que conservava bona part de la planta original de la primera fase, el costat oriental quedà alterat degut a la creació d'un passadís en aquest punt. La font s'alimentava per unes canalitzacions que es localitzaren al mur de tanca del costat sud de l'àmbit i que podrien ser les mateixes de la primera fase. Concretament, es trobaren dos forats a la paret i restes d'una canonada de plom que sembla que pertanyerien a dos brolladors que conduïrien aigua a l'interior de la font. Per tal de completar l'aparença del nimfeu, es va crear una solució arquitectònica força curiosa: es va afegir un petit receptacle quadrangular enfront de l'estructura absidal situada al costat est. Aquest petit receptacle quadrangular no presentava connexió directa amb la resta de la font, més enllà de compartir la cobertura d'*opus signinum* i, tot i que no en coneixem la seva finalitat, podem especular amb un receptacle per introduir una decoració de tipus vegetal.

Creiem que el conjunt, tal com en la primera fase, podria identificar-se amb un *euripus*. Aquest canvi possiblement va suposar una alteració en la seva decoració i en la imatge que el propietari de la vil·la volia oferir als seus convidats. L'observació del paviment que cobria l'estructura del nimfeu ha permès constatar la presència d'elements de ferro integrats al paviment que cobria el mur nord de la pròpia font.

Restes similars s'han localitzat al passadís occidental. Aquest corredor actuava com element de simetria, però la seva pavimentació, d'*opus signinum* demostra que jugava un paper secundari i, de fet, es comunicava exclusivament amb una cambra de servei situada al sud del pati. En aquest cas, doncs, la col·locació d'elements ornamentals al seu interior podia servir per «amagar» la porta d'accés a aquesta cambra de servei.

Aquests podrien interpretar-se com a punts de suport per un programa escultòric del qual, per desgràcia, no

més s'ha pogut recuperar una cama de marbre de mida natural que ens pot dir ben poc de la temàtica escollida per decorar aquest entorn. A més la peça es va trobar abocada al sud del jardí, dins la cambra A23, i tot i que és probable, la seva adjudicació a un element decoratiu del jardí, aquesta no és segura. La forma irregular i la decoració escultòrica podrien representar una al·legoria natural d'un riu. Mancats de dades, no podem anar més enllà de la mera especulació.

RESTITUCIÓ, DECORACIÓ, I ÚS EN EL MARC DE LA VIL·LA

En qualsevol de les dues fases constructives, el nimfeu localitzat a la vil·la tingué la mateixa finalitat: proporcionar un teló de fons adequat per al bon funcionament de les relacions socials del propietari de la vil·la, mitjançant un entorn agradable per al seu bon desenvolupament. L'espai del nimfeu, una zona de jardí, és un sector que funciona per la seva relació directa amb espais de recepció pública. Es tracta d'una relació simbiòtica entre dos espais que es requerien per tal de funcionar amb el màxim èxit possible. El *tablinum* o triclini, eren el punt des del qual s'observa el jardí i tot allò que el decorava –la font, un grup escultòric, etc.– però també era l'espai on es desenvolupaven activitats que oferien una distracció suplementaria. Així, en aquesta zona de la casa, era on, durant els banquets, es podien desenvolupar actuacions de dansa, música, mims, acrobàcies, etc., que oferien entreteniment als convidats amb un teló de fons, el jardí, projectat pel propietari, amb la idea de transmetre uns valors i un estatus a tot aquell que visités la vil·la.

Amb la remodelació d'època severiana, observem una transformació en la concepció d'aquest espai enjardinat. Si en la seva concepció inicial el nimfeu formava part del teló de fons de les activitats públiques de la vil·la relacionades amb l'*otium*, en la seva segona fase, canvià radicalment de finalitat. Les cambres que envoltaven el jardí semblen reconvertir-se en apartaments privats que s'estructuraren al voltant d'un jardí pel lleure privat de la família, un espai força similar al del jardí meridional de la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (Costa 2010, 207-209).

11. L'EVOLUCIÓ DELS ESPAIS INDUSTRIALS

Ana Costa Lluís Palahí

La interpretació de les instal·lacions de la zona industrial resulta especialment complexa bàsicament per dues raons. La primera i principal és l'existència de dues grans estructures que ocupen la zona central del sector (el *torcularium* A23 i el dipòsit A18/33) i que esborren o cobreixen qualsevol obra anterior. L'altra és la manca, en molts d'espais, d'estratigrafies prou fiables, que ajudin a definir una evolució cronològica prou ferma. Aquesta circumstància es dona especialment als dos espais que acabem d'esmentar. En aquells sectors només s'hi ha pogut realitzar un petit sondeig, tot aprofitant la col·locació d'una de les columnes de sustentació de la coberta que actualment protegeix el sector meridional del jaciment, que ha permès copsar l'existència d'una complexa evolució estructural. Malauradament, cap dels estrats recuperats ha proporcionat prou materials com per establir una seqüència cronològica precisa. Per tant, bona part de la restitució de l'evolució estructural del sector s'ha de realitzar extrapolant les dades estratigràfiques obtingudes als espais del seu entorn (especialment als àmbits A17, A32, A36, A47 i A51), amb tots els problemes que això comporta.

Un altre factor a considerar en el moment d'interpretar aquests espais és el fet que la seva evolució no té perquè resseguir les grans fases cronològiques que hem establert per a l'edifici residencial. Els espais productius funcionaven amb una altra dinàmica, en la qual els factors que influïen en les reformes –com el manteniment de les diferent infraestructures, l'evolució econòmica i els canvis produïts en les produccions– poc tenien a veure amb aquells que impulsaven les reformes en espais residencials.

Tot i aquests condicionants, podem presentar una proposta evolutiva de l'espai, en la qual els grans canvis queden clarament definits, si bé en alguns punts les cronologies poden resultar més fermes que en d'altres.

Un factor que cal tenir present és que, com succeeix en el cas de l'edifici residencial, la zona industrial s'estenia més enllà de la zona excavada.

ÈPOCA REPUBLICANA I AUGUSTAL (FIG. 11.1)

Els elements coneguts que podem adjudicar a aquestes dues fases són escassos, tot sovint destruïts per les reformes posteriors.

Ja des del moment fundacional, es va constituir un sector productiu situat a ponent de l'edifici residencial, en un espai que es va tancar per l'oest amb un llarg mur de contenció (M-208). Aquest extens parament nord-sud es va construir inicialment tot emprant grans blocs de pedra local lligats amb fang i, convenientment refet amb *opus incertum*, es va mantenir en ús fins al final de l'existència de la vil·la.

En aquest espai, d'uns nou metres d'amplada s'hi detecten alguns elements d'època republicana. Així, a la zona sud (A17), s'hi varen localitzar tres retalls hemisfèrics destinats a encaixar-hi sengles *dolia*, fragments dels quals es conservaven encara al seu interior. Un cop el magatzem de *dolia* va deixar de funcionar, les grans gerres foren esclafades i molts dels fragments es varen emprar com a preparació d'un paviment situat a la banda oest de l'espai.

Uns metres al nord, dins el dipòsit A33, es va identificar un quart encaix (Fig. 11.2). Aquests vestigis ens dibuixen un magatzem de *dolia* situat a l'aire lliure, a redós de l'edifici residencial fundacional, del qual no coneixem ni les dimensions exactes ni la quantitat de gerres que hauria contingut.

Uns metres al nord, dins l'A26, es va localitzar també una sitja, que en el moment de la seva obliteració es va reblir completament tot emprant sobretot àmfores de tipologia ibèrica, esclafades, i fragments de *dolia*. Aquests materials resulten indicatius dels diversos sistemes d'emmagatzematge utilitzats en la primera fase d'existència de la vil·la.

Pel que fa a estructures, són poques les que podem considerar clarament d'època republicana. Als àmbits A47 i A51 es conserven dos murs obrats amb pedra lligada amb fang (M-269 i M-272). Per llevant el mur

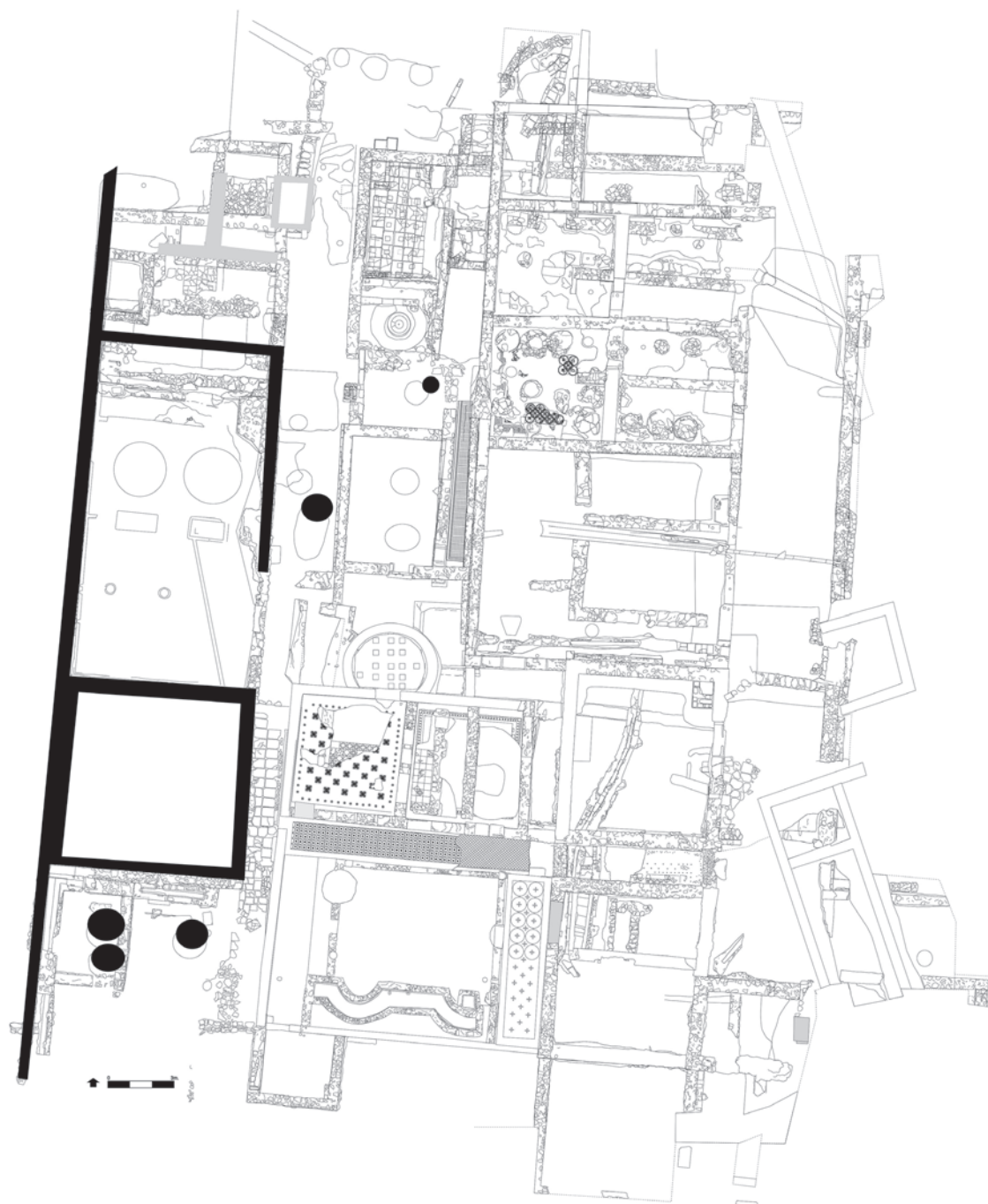

Figura 11.1. Planta de la *pars fructuaria* en època republicana i augustal.

M-269 semblava girar en direcció sud. En aquest sector, i per sota d'un mur posterior (M-230), es conserven tot un conjunt de blocs de pedra que podrien constituir el basament d'una paret d'època republicana, malmesa en el moment de construcció del nou parament. Aquesta paret funcionaria amb els murs M-231/232, que tancarien la cambra per migdia. Tot sembla indicar

que ja en aquesta primera fase existia el mur M-184, que a partir d'època imperial tancà per llevant el *torcularium* (A23) (Fig. 11.3). Era bastit amb grans blocs de pedra sorrenca lligats amb morter i mostra un basament construït amb pedres grans, molt més irregulars, lligades amb fang, que podria formar part d'una primera regulació de l'espai en època republicana.

Figura 11.2. Angle nord-oest de l'A33, amb el negatiu d'un *dolium* d'època republicana.

Figura 11.3. Mur M-184, que delimita per llevant la zona del *torcularium*.

Si avancem cronològicament, el cert és que no es detecta cap reforma que es pugui atribuir, més enllà de qualsevol dubte, a època augustal. En alguns espais, com els àmbits A47 i A51, es detectaven alguns petits nivells datables en aquest període però que corresponen, sobretot, a terraplenament i reparacions dels nivells de circulació, però que no podem associar directament a cap nova reforma estructural de certa entitat. Això no vol dir que aquestes reformes siguin inexistents i, possiblement, de certa volada, però ara per ara no resulta possible especificar-les.

FASE FLÀVIA (FIG. 11.4)

Sense que sigui possible descartar que algunes de les modificacions es produïssin ja en època augustal, és en el període flavi quan detectem un procés de transfor-

macions més intenses, o com a mínim, més fermament recolzades per estratigrafies fiables.

Així, és a mitjan segle I quan observem l'obliteració del magatzem de *dolia* situat als A17 i A33. Per contra, si atenem als materials recuperats, la sitja de l'A26 podria haver estat colgada en època augustal.

No queda clar quin seria el moment de construcció d'un gran espai quadrangular que definiria per primer cop l'A18/33 (Fig. 11.5). Podria ser anterior, però el fet que la seva construcció impliqui la destrucció del *dolium* localitzat a l'A33, i que les altres grans gerres identificades a l'A17 siguin destruïdes en època flàvia (UUEE 1227, 1428, 1432), ens fa situar en aquests moments la definició de l'espai. La construcció estava definida pels murs M-177 (sud), M-166 (est), M-148 (nord) i M-208 (oest). Dels dos primers només en resta el basament, ja que posteriorment varen servir de fonamentació per a la construcció dels dipòsits A18/33. El mur oest correspon al tancament de la vil·la per aquesta banda, mentre que el nord, com veurem, constitueix el límit meridional d'un *lacus*.

En el sondeig realitzat al costat de tramuntana de l'A33 es varen identificar dos nous paraments (M-284 i M-285). Es tracta d'una estructura d'escassa alçada, de pedra, teula i morter, que conserva a la part superior restes d'*opus signinum*. Les seves característiques ens fan interpretar aquesta estructura no com autèntics murs sinó com a una canalització que serviria per traslladar el most del *lacus* (situat al nord, com veurem), fins a la *cella uinaria*. Aquesta solució tècnica és idèntica a la que es va utilitzar posteriorment quan es va construir el dipòsit A18/33 (veure *infra*).

No es va localitzar cap paviment en aquest espai, més enllà d'un sòl de terra piconada sobre el qual s'assenta la canalització suara descrita. Per altra banda, en no haver-se pogut excavar l'espai central, no sabem si aquest gran espai quadrangular (6'5 m per 7'25 m) corresponia a una estructura única o estava subdividida en diverses estances. L'espai sembla destinat a tasques complementàries relacionades amb la producció de vi, com succeirà en fases posteriors amb l'àmbit A32.

A l'àmbit A17, al sud d'aquesta estança (o estances) quadrangular es varen identificar alguns elements, incomplets i molt destruïts. Per una banda, es conservaven els basaments de dues columnes de pedra sorrenca (M-178 i 179) (Fig. 11.6), alineades al costat de llevant, mentre que a ponent es conservava l'angle d'una estructura de morter que s'estendria aparentment cap a l'est i migdia (M-183). Aquest mur es perd ràpidament i a la resta de l'espai s'hi detectava part d'un retall quadrangular practicat al subsòl. Probablement caldria relacionar aquests vestigis, aparentment inconnexos amb el mateix procés de recollida i emmagatzematge del most, potser una cubeta on col·locar les gerres que

Figura 11.4. Planta de les estructures de la *pars fructuaria* al s. I dC.

el recollien. En aquesta interpretació, les columnes servirien per sostenir un petit cobert ubicat al damunt del punt de recollida.

A llevant del mur M-166 es conservava part d'un paviment de morter (UE 1174), que emprava com a preparació una solera de *tegulae* (UE 1179) que era clarament

anterior a la reforma de finals del segle II, ja que la façana oest del nou edifici residencial la cobreix parcialment. El paviment solament s'estén al llarg de la longitud del mur M-166, perdent-se pel nord, mentre que a migdia, en lloc de *tegulae* es va recuperar una solera realitzada amb fragments de *dolium*.

Figura 11.5. Sondeig a l'A33, on s'aprecia l'estructuració original del dipòsit.

Desconeixem els detalls de com s'estructuraria en aquests moments l'espai A23, més enllà que sembla clara l'existència del mur M-184 que el tanca per llevant. Al terç meridional d'aquest mur s'hi obria una porta-escala (posteriorment tapiada) que comunicava el passadís de servei (A26) amb la zona de treball. L'existència d'aquesta escala ja determina una estructuració diferent de la zona de premsat de la que actualment resulta visible. Atesa l'alçada a la que s'ubica la sala i l'alçada del primer graó, en caldrien sis per salvar el desnivell, i amb una amplada d'uns 20 cm com a mínim, implica

Figura 11.6. Àmbit A17, amb les restes dels suports d'un petit porticat situat al punt de recollida del most.

que l'escala penetraria més d'un metre dins la sala. Això comportaria una distribució diferent de les àrees de premsat o de les conduccions que portarien el most fins al dipòsit. L'espai situat al sud de la porta era ocupat per un *lacus*. Aprofitant els murs perimetrals com a encofrat, el dipòsit es va construir amb *opus caemen-*

ticium revestit interiorment d'*opus signinum*. Les seves dimensions serien de 3'6 x 8 m i 0'6 m de profunditat, amb una capacitat màxima de 17280 litres. A la banda sud s'hi conserva l'obertura que comunicaria amb la canalització localitzada dins l'A33.

Al nord, es defineix una cambra quadrangular, formada pels murs M-231/232 (sud), M-230 (est), M-269 (nord) i M-221 (oest). La majoria de murs d'aquesta cambra s'assenten al damunt d'estructures ja preexistents, si bé substituint el parament lligat amb fang per l'*opus caementicium*.

A l'interior d'aquesta cambra es conserven les restes d'un parament est-oest (M-236). Aquest mur presenta algunes peculiaritats. Solament es conserva sota el dipòsit A44 –una estructura baix-imperial– i apareix destruït cap a l'est (Fig. 11.7). A més, es tracta d'una construcció que aprofundeix molt per sota de les fonamentacions dels murs del seu entorn. Molt probablement formava part d'una primera fossa de maniobra vinculada a la premsa vinària que hauria estat modificada posteriorment, en una reforma que va implicar la destrucció parcial del conjunt.

Figura 11.7. Mur situat a la banda nord de l'A36, que podria haver actuat com a mur de tanca de la fossa de maniobra.

Al nord de l'A47 també va seguir en ús el mur M-272B, si bé amb un nou alçat de morter. A ponent s'hi va construir una solera de teules i morter, de planta quadrangular, de funció desconeguda. Per contra, a llevant d'aquest mur s'hi va construir una estructura quadrangular, emmarcada per tot un seguit de blocs de pedra sorrenca (M-301) que presenten, ocasionalment, una motllura a la part inferior i un acabat curvilini a la superfície d'una de les seves cares. El problema és que moltes de les peces que emmarquen l'estructura no estan disposades en la mateixa orientació i alguna de les motlures apareix parcialment trencada, manifestant que

es tracta, en realitat, de peces aprofitades. Conformen una petita estructura rectangular (1'80 m per 2'40 m), orientada de tramuntana a migjorn. Internament presentava dos espais diferenciats, ja que mentre la meitat nord estava pavimentada amb un sòl d'*opus signinum* (P1876), que cobria part dels blocs perimetrals, la meitat meridional estava ocupada per un forat quadrangular, un registre, que connectava amb una canalització que es dirigia cap al nord. La funció d'aquesta estructura era probablement la de servir de punt de captació d'aigua, i va continuar en ús en fases posteriors, tot i que la construcció d'un mur (M-230B) la va cobrir parcialment.

A l'entorn d'aquesta estructura s'hi conservaven indicis d'un paviment d'*opus signinum* (P1847, 1874), molt malmès.

Aquesta estructura presenta alguns problemes interpretatius. Per començar, si bé queda clar que disposava d'una canalització en direcció nord, no ho és tant si n'existia una altra en direcció a migdia. Res se'n conservava però si que es va localitzar una llarga rasa nord-sud i, a l'A26, una solera de morter, que podria haver constituït el seu basament.

Pel que fa als blocs de pedra sorrenca, les seves dimensions (especialment la seva amplada de gairebé 30 cm, un peu romà) es corresponen exactament a les traces que resten sobre el paviment dels murs que delimitarien l'*impluvium* de l'atri augustal. En aquest sentit no cal oblidar que l'únic senyal que resta *in situ* d'aquest basament és un bloc de sorrenca que ocuparia un dels seus angles. L'*impluvium* va quedar fora de servei, i, probablement, desmuntat totalment o parcialment, en època flàvia. Així mateix, tampoc es pot descartar que les peces proveninguin de l'*impluvium* republicà, que ocuparia el mateix espai i amb unes dimensions similars.

FASE DEL SEGLE II (FIG. 11.8)

Algunes de les reformes encara visibles al sector es varen produir a finals de la segona centúria. Així, és en aquests moments quan es va definir clarament el dipòsit A18/33. Els nuclis intern del nou aljub es va construir tot emprant l'*opus caementicium*. Es tracta de murs, aparentment de poca amplada, amb un arrebossat interior d'*opus signinum*, exactament igual com succeïa al *lacus* de la fase anterior. En aquell cas el nucli interior aprofitava com a folre tot un seguit de murs preexistents, mentre que en aquest nou dipòsit els murs de llevant i migdia disposaven d'un parament exterior d'argila compactada, assentat sobre dos murs preexistents (Fig. 11.9).

El més probable és que inicialment aquesta estructura configurés un únic dipòsit que, posteriorment, va ser dividit en dos pel mur M-147. De ser així el dipòsit original

mesuraria 7'7 x 7'5 m, amb una profunditat de 0'6 m, i uns 34650 litres de capacitat.

Al costat de migdia, es va construir una canalització de pedra i morter, amb un arrebossat interior d'*opus signinum* que arrencava del centre del mur sud del dipòsit i es dirigia cap a l'oest (Fig. 11.10), fins arribar al mur perimetral de la vil·la (M-208), on girava cap a migdia. La canalització es perd més enllà del clos arqueològic i devia finalitzar a una *cella uinaria*, de la qual res en coneixem. L'arrebossat de *signinum* que recobria enterament l'estructura mostra que la canal circulava a celobert i sense cap sistema de cobertura.

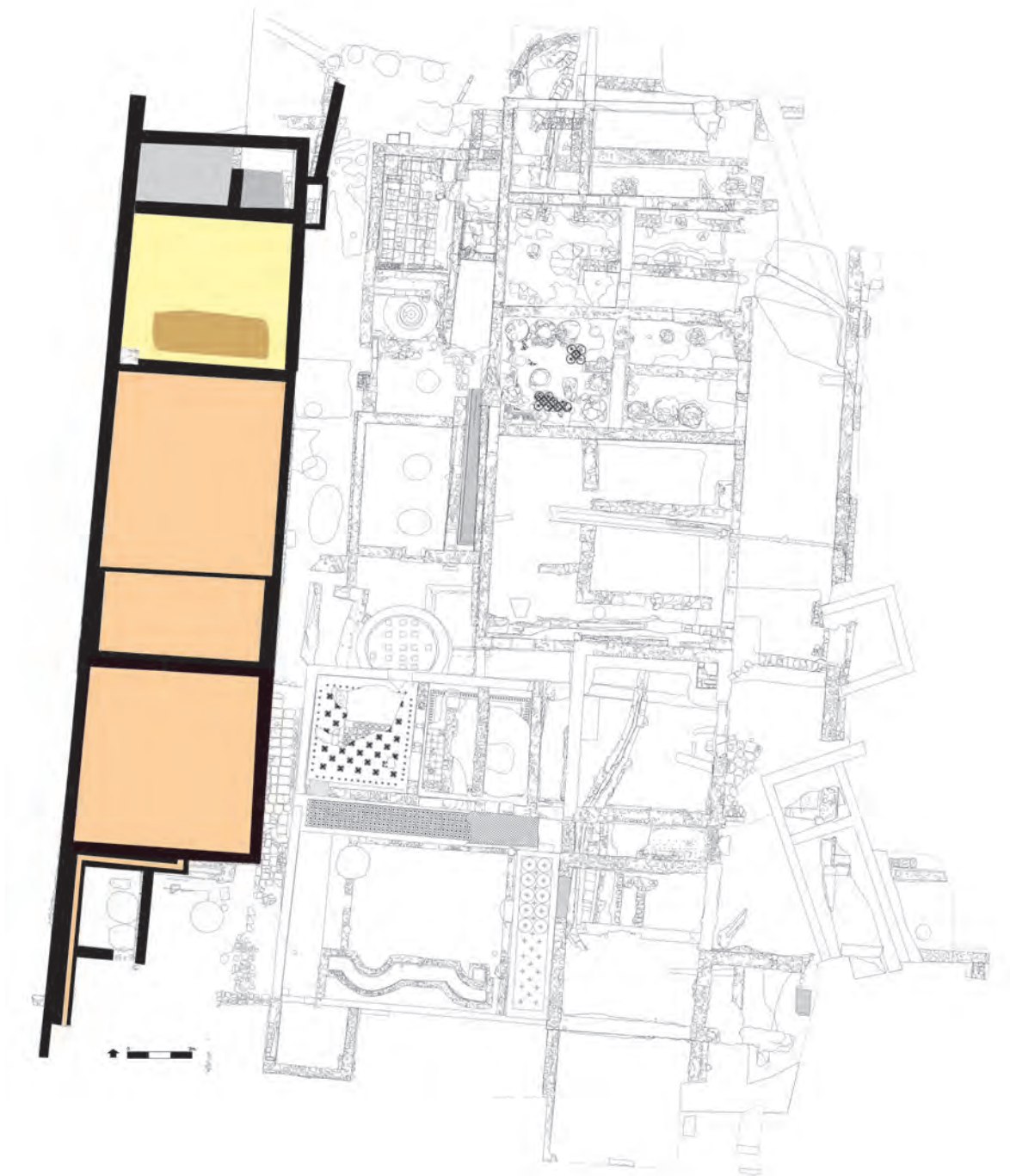
També al sud del dipòsit s'hi va construir una petita estança de servei (A32), de 3'5 m per 2'6 m, una cambra pavimentada amb un sòl de terra piconada (P1421).

A l'est del dipòsit A18/33, es va construir un paviment de morter (P1169), entre els dipòsits i la façana oest de l'edifici residencial. En aquell moment, existia una porta que comunicava l'espai industrial amb l'ambulacre nord del pati del nimfeu (A4). Aquesta porta disposava d'un graó ja que la cota de la zona industrial es va modificar amb aquesta reforma, elevant-la uns 40 cm, i se situava a una cota lleument més alta que la zona residencial. La porta que comunicava ambdós espais va ser, posteriorment, condemnada.

Pel que fa al dipòsit que ja existia en la fase anterior i que ocupava el terç meridional de l'A23, no queda clar que fos obliterat en aquests moments. En aquest dipòsit s'hi va detectar una reparació en la qual es va substituir el paviment d'*opus signinum* (P1755 i P1754). La reparació respectava el forat de sortida preexistent i, per cota, podria haver comunicat amb el nou dipòsit.

Desconeixem com s'estructuraria la zona de premsat ja que d'aquest espai solament en coneixem la darrera fase. Ara bé, la superposició de fins a cinc paviments diferents d'*opus signinum* al sector, així com els quatre paviments detectats a la zona del dipòsit, són una mostra de la intensa activitat i les freqüents reparacions i modificacions de les quals va ser objecte aquesta àrea (Fig. 11.11).

Els elements disponibles per realitzar una aproximació a l'estructuració de la zona de premsat són indirectes i fan referència a la fossa de maniobra. Aquesta ocupava bona part de l'A36. Obliterada a mitjan segle III, l'únic que en queda és una gran fossa de parets verticals i angles arrodonits. Les dimensions eren de 2'3 m per 5'1 m. Desconeixem si al seu interior existia alguna mena d'estructura. De ser així, va ser completament desmuntada i extreta abans del colgament de la fossa, com també ho varen ser els contrapesos. Una cosa interessant d'aquesta fossa és que el seu fons se situava a dues cotes diferents. Així, mentre la meitat occidental aprofundeix 2 m, l'oriental és gairebé mig metre més profunda i, a més, presenta un basament de rierencs,

215

Figura 11.8. Planta de la *pars fructuaria* a finals del s. II dC.

inexistent al costat oest. La diferència potser caldria relacionar-la amb diferències en la tècnica del premsat o amb la seva capacitat de pressió. No sabem si les premses existents en aquests moments (dues com a mínim) eren emprades per diferents qualitats de raïm, o per premsades diferents, com sembla indicar la coexistència de dues *fossae*.

Estructuralment, la zona de maniobra de la premsa era en aquests moments un gran espai, pavimentat amb un *opus signinum* i que ocupava tant l'A36 (P1529) com l'A47 (P1702), eliminant el mur M-269, que tancava el conjunt pel nord i ampliant-lo amb un nou tancament (M-267). Al mateix temps, es va crear una nova estança al nord (A51), fet que va implicar l'obliteració parcial de

Figura 11.9. A33. Paviment d'*opus signinum* del dipòsit en el moment en que els A33 i A18 constituïen un sol dipòsit de grans dimensions.

Figura 11.11. Vista de l'extrem nord del *torcularium* on s'aprecien les diferents reparacions del paviment d'*opus signinum*.

Figura 11.10. Vista general de l'àmbit A32 i de la canalització construïda per portar el most dels dipòsit A18/33 fins a la cella uinària.

ten tot un seguit de reparacions en els paviments sense que hi hagi estratigrafies intermèdies que permetin fixar-les cronològicament. Així, dins el dipòsit A18/33 hi detectem diferents modificacions, algunes puntuals i d'altres més intenses. Com ja hem comentat, no queda del tot clar si quan el dipòsit es va construir era una estructura única o ja existia el mur M-147. El cert és que els paviments dels dos espais (P1454 a A33 i P1759 a A18) se situaven a la mateixa cota, i el mur que els separava solament aprofundia cinc centímetres en el morter del paviment. El fet que a la cara oest d'aquest mur no conservés cap vestigi de *signinum* ni de mitja canya hidràulica, apuntaria al fet que el mur es va construir amb posterioritat, quan l'A33 va perdre la seva funció com a dipòsit.

L'aljub A33 no va disposar de cap nou paviment, però no succeeix el mateix amb l'A18. El paviment original es va

l'estructura de blocs de sorrenca (M-301) (Fig. 11.12). Tot i això, sembla que va seguir en ús. De fet, el punt de captació de l'aigua se situava a l'exterior de la nova estança, dins el passadís de servei A37B/26 i la canalització, situada al nord, va ser objecte de diferents reparacions fins a època baix-imperial. La nova estança (A51) es dividia en dos petits espais. El de ponent es va pavimentar amb un sòl de morter (P1826), mentre que a llevant s'hi va col·locar un sòl de lloses (P1831).

MODIFICACIONS PUNTUALS

Ja hem comentat que un dels grans problemes en aquest sector és el d'establir l'abast i la cronologia de les diferents reformes. En els principals espais es detec-

Figura 11.12. Estructura M-301. Punt de captació d'aigua pel sector industrial.

substituir per un de nou (P1758), clarament associat al mur M-147. A aquesta primera reforma cal afegir-n'hi una altra –ja d'època baiximperial– que va implicar l'elevació del nivell de circulació del dipòsit A18, amb un nou paviment (P1120) i la remodelació d'alguns murs perimetrals. El mur oest (M-147) es va doblar i es va elevar mig metre. També el mur de migdia es va doblar interiorment, mentre que el de llevant es va mantenir inalterat.

El dipòsit que ocupava el terç meridional de l'A23 també va patir diferents reformes. El paviment original (P1755) va ser reemplaçat per un de nou (P1754) construït immediatament al seu damunt. Posteriorment, l'aljub va ser esborrat, però també en aquest cas s'hi detecten dos paviments diferents, el superior dels quals (P1195) correspon a la fase final del *torcularium*.

Pel que fa a aquesta estructura, ja hem comentat que les úniques dades disponibles referents a la seva evolució ens les proporciona el perfil nord de la cambra. En aquest espai es detecten fins a cinc paviments diferents, tots ells reparacions i modificacions assentades sempre directament sobre el sòl anterior. En el tercer d'aquests paviments, s'hi va poder identificar un retall quadrangular, que servia per encaixar-hi un dels *stipites* (Fig. 11.13). La ubicació d'aquest encaix, que no té correspondència amb la col·locació de les *areae* de premsat conservades, demostra que la distribució i, potser també la quantitat de premses, va anar canviant al llarg del temps. Malauradament, l'única forma de copsar aquesta evolució seria la sistemàtica destrucció dels successius paviments, i, ni en aquest cas, disposaríem, probablement, de dades cronològiques fermes que permetessin datar cadascun dels moments, atès que les diferents capes se superposen sense cap estrat intermedi.

Figura 11.13. Detall del basament d'una biga de la premsa, que demostra com amb el pas del temps la quantitat de premses i la seva ubicació va anar canviant.

FASE BAIX-IMPERIAL (FIG. 11.14)

Com acabem de comentar, la fase que se'ns presenta de forma més completa i clara és la darrera. El dipòsit A18 apareix ja reformat, i se n'ha elevat el nivell de circulació que, de fet, disminuïa la seva capacitat, creant una estructura de 7 m per 4'5 m i de, només, entre 25 i 30 cm de profunditat. La diferència de profunditat ve marcada pel desnivell nord-sud que presenta interiorment el paviment, facilitant la conducció del most cap al punt de sortida situat a migdia. Aquestes dimensions permetien una capacitat màxima d'uns 7875 l. A la banda sud, la vella canalització fou eliminada i es bastí una nova estructura (M-145) allargassada i estreta, d'*opus caementicium*, connectada amb l'aljub per una petita canalització. Interiorment, presenta un arrebossat d'*opus signinum* i a la banda de migdia s'hi aprecien dos encaixos semicirculars on s'hi encabirien dues canalitzacions de bronze o bé dues aixetes que permetrien distribuir el most fins la *cella uinaria* o, directament, omplir els recipients que llavors es portarien a l'esmentada *cella*.

Pel que fa al vell dipòsit A33, no queda clara quina seria la seva funció. No podia continuar funcionant com a aljub ja que el mur M-147 no presentava cap arrebossat d'*opus signinum* per aquesta cara, però devia emprar-se per tasques secundàries (emmagatzematge del raïm prèviament al seu premsat?). De fet, al costat de migdia es va obrir un esvoranc al mur –força barroer– per tal de crear una canalització de desguàs que abocava dins l'A32, malmetent la vella conducció precedent.

Pel que fa a l'A23 (Fig. 11.15), el vell dipòsit de migdia, es va eliminar completament (si no ho havia estat ja abans), així com la vella escala de la banda est. Cal tenir present que en època baix-imperial tot aquest sector s'havia convertit en una terrassa elevada i l'espai situat a llevant formava part d'una extensa esplanada de treball que funcionava a la mateixa cota que el *torcularium*. De fet, al costat oriental del conjunt, es va construir un baixant que recollia l'aigua o els líquids generats pels treballs, i els conduïa per una canalització a l'aire lliure (UE 1269), tot travessant A7, cap al vell peristil.

Per contra, per migdia l'esplanada solament s'estenia fins a l'inici del dipòsit A18. En aquest espai es va construir un petit muret est-oest, que separava els dos espais. Segurament devia existir una petita escala, potser de fusta, que comunicava el sector sud, amb el dipòsit, del *torcularium* i l'esplanada annexa.

L'espai de premsat disposava, en la seva darrera fase, de dues premses de grans dimensions. Les *areae*, obrades en *opus signinum* presentaven un diàmetre de 2'5 m i cada biga transversal (*praelum*) havia de me-

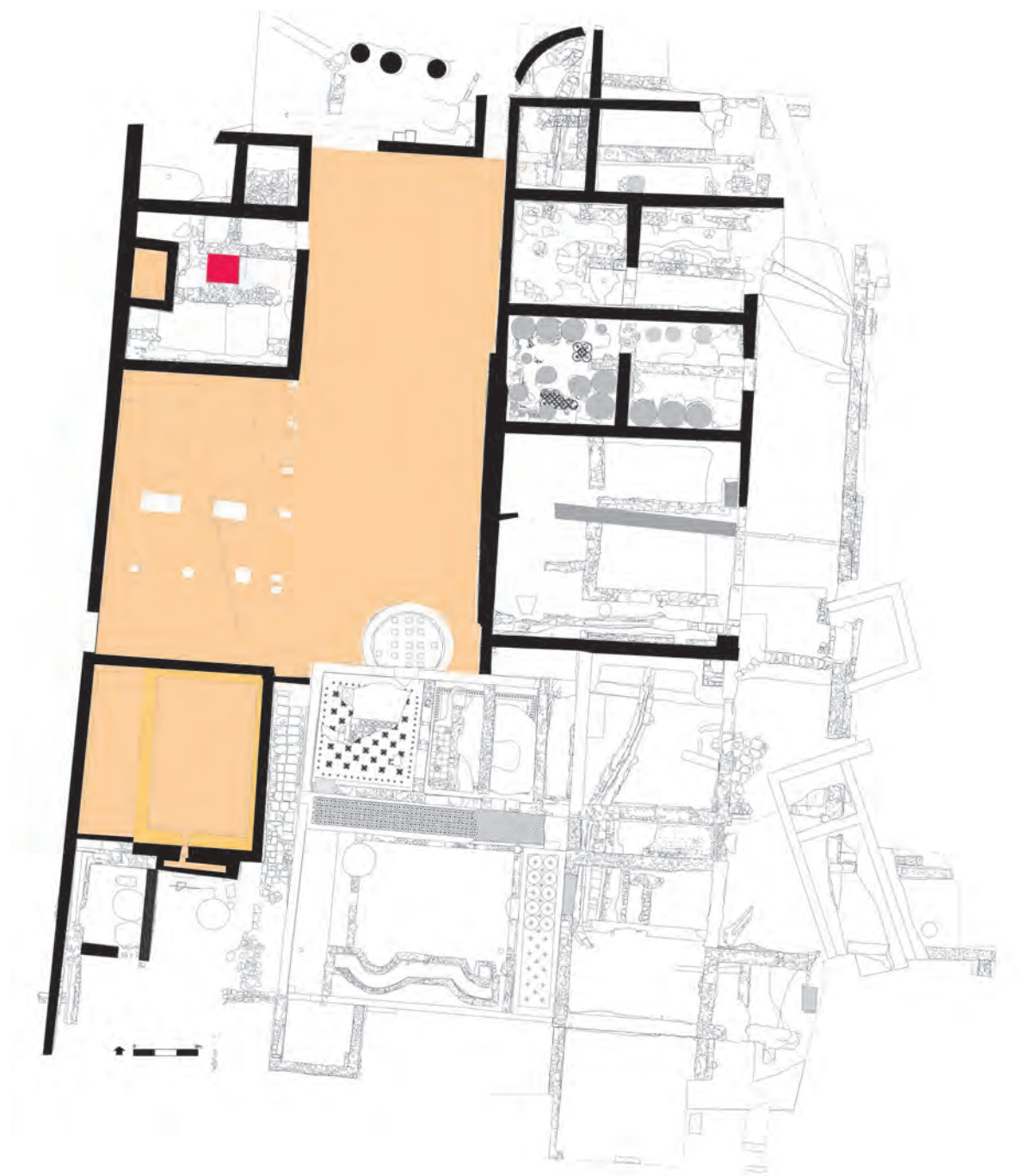

Figura 11.14. Planta de la *pars fructuaria* en època baiximperial.

surar més de 7 m atenent a la distància existent entre la zona de maniobra i els encaixos (*lapides pedicorum*) dels *arbores* que estaven configurats per dos grans blocs de pedra sorrenca d'1'8 m per 0'86 m encastrats al paviment. Cada peça disposava de dos retalls on s'assentarien els *arbores*. Cada encaix mesurava uns 26 cm de costat.

L'estança anava coberta. A la zona de migdia es conserven els basaments i encaixos de tres columnes de pedra sorrenca (Fig. 11.16), mentre que al mur M-184 s'hi varen practicar tot un seguit de retalls quadrangulars (d'uns 40 m per 30 cm i 1 m de profunditat), disposats a distàncies regulars, on es disposaven les bigues verticals laterals, probablement de fusta.

Figura 11.15. Vista aèria del conjunt del *torcularium* i el *lacus*.

Figura 11.16. Detall dels basaments de columna que sostenien el sostre del *torcularium*.

219

No existia un canal que portés el most premsat cap al dipòsit, solament una mitja canya, disposada diagonalment sobre el paviment i que orientaria el líquid cap al punt de recollida.

A la banda oest de l'espai, s'obria una porta que donaria accés al sector des de l'exterior del complex. Un segon accés se situava al costat de tramuntana, on una petita escala (M-237) comunicava la zona de maniobra (A36) amb la de premsat.

A l'angle sud-oest de l'estança i al basament de la columna occidental de l'A23 s'hi aprecien tot un seguit de petits encaixos realitzats a l'*opus signinum* del sòl i a la mitja canya hidràulica que podien servir per col·locar-hi tot un seguit de taulons que compartimentarien l'espai i que podrien tenir funcions diverses. No es pot descartar el seu ús com a *calcatorium*, però la seva ubicació davant la porta ens mena a pensar més aviat en una compartimentació que serviria per redirigir el most cap al dipòsit i mantenir la zona de l'accés seca i neta, ja que no existia cap canalització que la conduís cap al dipòsit.

Pel que fa a la funció de *calcatorium*, les solucions emprades podien ser diverses. Ja hem comentat que es podria haver emprat, també, el sector sud-oest del *torcularium*, tot fent servir taulons de fusta com a límits, però el més probable és que s'emprés per aquesta fun-

Figura 11.17. Dipòsit A44, al nord del *torcularium*.

ció el dipòsit A44, situat al nord del complex i de nova construcció. Aquest dipòsit presentava unes dimensions d'uns 2'26 m per 1'6 m, amb un graó interior, amb una profunditat màxima d'uns 0'65 m i disposava d'una sortida de líquids a la part inferior.

Pel que fa a la zona de maniobra, en aquesta darrera fase no existia una autèntica fossa, raó per la qual creiem que els contrapesos emprats devien funcionar amb un sistema de cargol. Malauradament, no s'ha conservat cap d'aquests blocs de contrapès. En aquest sentit, cal assenyalar que en les construccions tardanes localitzades a migdia de la vil·la (A21) s'hi va recuperar un gran bloc prismàtic de pedra sorrenca, amb un encaix al centre, que podria haver format part d'un contrapès. Tanmateix, la peça va ser retallada per aprofitar-la en l'esmentat mur.

De la resta d'espais situats a l'entorn del conjunt de premsat, cal destacar un parell d'elements. Com ja hem comentat, al nord de la zona de maniobra es va construir un petit dipòsit (A44) amb un esglaó interior que quedava separat de la zona de premsat (Fig. 11.17). A la part inferior disposava d'un forat de desguàs, però més enllà no es va localitzar cap canalització associada.

Dins de l'A47 també es va recuperar una solera quadrangular de *tegulae* disposades planeres i amb les aletes a la cara inferior. Tot i que solament es conservava el basament, la cota d'aparició i l'alçada relativa a la que s'havia de situar la pavimentació d'aquests moments ens porta a datar aquesta estructura en època baix-imperial. Es tractaria d'una estructura encaixada al nivell de circulació, amb les parets de *tegulae*, una cubeta semisoterrada que podia tenir diverses funcions. En altres jaciments propers s'han identificat vestigis similars amb funcions diverses, algunes de les quals funcionaven com a dipòsits i d'altres com a simples fogons o llars. Una estructura semblant es localitzà dins l'A7, també d'època baix-imperial. Si el dipòsit A44 va arribar a funcionar com a *calcatorium*, potser aquesta

estructura de *tegulae* s'empraria com a punt d'acumulació del raïm que calia trepitjar.

ALTRES ELEMENTS DE LA ZONA INDUSTRIAL EN ÈPOCA BAIX-IMPERIAL

Fins ara hem analitzat, sobretot, aquells elements directament relacionats amb la zona de premsat, però cal tenir present que en època baix-imperial la zona industrial havia patit un gran creixement, ocupant espais destinats, fins llavors, a usos residencials.

La vil·la d'aquesta etapa presentava algunes grans diferències amb les d'èpoques anteriors. Per començar, tota la zona situada a ponent de l'edifici residencial s'havia reblert, creant una gran plataforma de treball. La nova cota de circulació se situava a l'alçada del paviment del *torcularium*, que ja no era una estructura elevada respecte al seu entorn com succeïa fins llavors. Ens parla d'aquesta reforma no solament els potents nivells de rebliment col·locats al sector sinó algunes estructures directament relacionades amb el *torcularium*. El propi paviment de la sala de premsat cobria parcialment el mur M-184, que fins llavors delimitava per l'oest aquest espai, integrant la sala de premsat amb el seu entorn. Aquest sòl no es conserva actualment per la topografia en pendent que presentava el sector. Ja hem esmentat dos elements més que denoten una cota elevada del nivell de circulació; un és el dipòsit A44 i l'altre, la caixa de *tegulae* identificada a l'A47.

A la plataforma s'hi accedia des de diversos punts. Més enllà de la porta oest que feia possible entrar a la sala de premsat, existien dos accessos més al costat nord. Un era la petita caixa d'escaleres situada a la banda nord-est del sector (A50) i la segona, la graonada bastida davant l'A37B (M-304) i que servia, a més, de mur de contenció i de límit de la plataforma allà on no existien

Figura 11.18. Les antigues sales d'aparat del sector nord de la *pars urbana* es varen reconvertir en magatzems.

murs de les velles edificacions, ja que fins llavors en aquest punt s'hi obria un passadís de servei.

Una altra escala devia comunicar la banda sud de la plataforma amb l'espai de servei situat entre el dipòsit A18 i la façana oest del vell edifici residencial.

Aquesta estructuració explica l'existència de la successió d'encaixos per a bigues del mur occidental del *torcularium*. En aquest espai no existiria cap paret que tanqués sinó tot un seguit de pilars que suportarien el sostre; un sector obert, lligat a la resta de la plataforma de treball.

Dins l'edifici residencial hi ha dos espais que es relacionen amb les estructures industrials. Un és el gran magatzem de *dolia* que ocupava els vells apartaments situats dins els àmbits A40, A41 i A34 (Fig. 11.18). El segon era el vell *oecus* (A7) reconvertit en algun moment indeterminat –probablement del segle IV– en una zona de treball. El problema d'aquests dos espais és que no tenim dades fermes per establir el moment en què foren usats per a usos industrials, i aquest canvi es podria haver realitzat, ja a finals del segle III o no dur-se a terme fins als moments finals d'existència de la vil·la. Fins i tot, no es pot descartar completament un aprofitament posterior, lligat a l'ocupació visigoda de la zona.

El que sí queda establert a l'A7 és que la conversió del lloc es va realitzar un cop ja bastida la plataforma elevada de la zona oest. Ho demostra, per exemple, la construcció d'una llarga canalització est-oest que desguassa al vell peristil. El seu origen se situa al mur oest de l'A7, i recollia l'aigua precisament de la plataforma elevada de ponent. En aquesta mateixa època, en aquesta cambra s'hi va construir una petita caixa de *tegulae* al costat nord-oest, mentre que cap al sud, s'hi ubicaven un o dos *dolia*, si atenem a les informacions proporcionades pels vells diaris d'excavació.

Sobre el magatzem de *dolia* situat al sector nord de la vella residència ja n'hem fet esment allí on corresponia. L'excavació de les sales no varen proporcionar elements que permetessin datar la transformació de les sales residencials en magatzems. En aquest sentit, una aproximació ens la podria proporcionar l'obertura situada al parament oest de l'A41. Al parament occidental s'hi obrà, a mitja alçada, un punt de comunicació, posteriorment condemnat. L'obertura es va construir en el moment de bastir el mur M-197 a mitjan o final del segle III o inicis del IV, i fou paredada quan, a finals del mateix segle, es va acabar de construir la plataforma oest. Als peus de l'obertura s'hi conserva un encaix de *dolium*. Si l'esmentada obertura era simplement una finestra, la col·locació del *dolium* en aquest espai es podia situar al primer moment; en canvi, per contra, si era un porta, la necessitat que aquest espai fos ocupat per una escala impedeix la col·locació de l'esmentada gerra amb anterioritat a l'obliteració de l'obertura en ple segle IV.

REFORMES POSTERIORIS

Els elements disponibles per fases posteriors a la gran reforma del segle IV són escassos. Potser el més important és el reblliment del dipòsit A18 i la seva cobertura amb un paviment d'*opus signinum*, ja entrat el segle V. Aquesta reforma hauria d'implicar la finalització de l'ús de la premsa. Per contra, implicava una continuïtat en la utilització de l'espai, segurament per a altres activitats productives, estenent la gran esplanada de treball en direcció sud.

Tot i això cal remarcar alguns petits indicis que podrien indicar la construcció d'una nova estructura industrial en època tardoantiga, en l'espai de l'antic *torcularium*. Així, al sector sud de la cambra, es varen localitzar unes empremtes de morter que s'estenien des d'una de les columnes de la sala i emmarcaven un encaix quadrangular. Podria tractar-se de les restes d'una petita premsa o d'una altra estructura industrial. Malauradament el nivell de destrucció de les restes impedeix anar més enllà.

LA PRODUCCIÓ VINÍCOLA

Jordi Vivo

Més enllà de ser residències més o menys luxoses situades fora de les ciutats, les *uillae* eren, sobretot, centres d'explotació dels recursos del camp. Els tractadistes agrònoms no es cansaven, des d'època republicana, d'insistir en els múltiples beneficis que els propietaris podien aconseguir amb una encertada organització i gestió dels seus *fundi*. Amb l'objectiu de treure'n el màxim rendiment possible, feien una àmplia varietat de propostes en relació amb els conreus (cereals, lleguminoses, hortalisses, vinyes, oliveres, fruiters, etc.), la cria de bestiar i l'elaboració de productes derivats, com el vi o l'oli. Sovint, però, les *uillae* que apareixen reflectides als seus textos són models ideals difícils de materialitzar de manera absoluta a la realitat, de manera que cada *dominus* havia d'adaptar les recomanacions a les circumstàncies dels seus terrenys.

Al nord-est de la península Ibèrica es coneixen nombroses *uillae*, de moltes de les quals s'han localitzat les *partes rustica* i *fructuaria* i, de fet, a vegades només són aquestes les que s'han pogut identificar. En el cas que ens ocupa, al Pla de l'Horta l'exploració arqueològica ha constatat la presència d'espais productius a la banda occidental de la vil·la, a redós del mur de contenció (M-184) rere el qual s'enfila el turó. Malgrat la vaguetat

dels indicis recuperats en aquella zona per als moments més primerencs, sembla clar que ja des de les primeres fases d'existència hom l'havia reservada per destinar-la a la producció, com ho mostren les cavitats per a encaixar-hi *dolia* documentades als àmbits A17 i A33 i que estan assenyalant la presència d'un primer espai d'emmagatzematge. Així, durant tota (o, almenys, bona part) de la història de la *uilla*, va estar ocupada per les instal·lacions d'un *torcularium*, amb diferents dipòsits, la sala de premsat i altres dependències que hi estaven vinculades. Com acabem de veure, en el transcurs dels segles, va ser objecte de diverses reformes, que no sempre són fàcils de resseguir amb la precisió que seria desitjable com a conseqüència de l'estat de conservació de les restes i de les estratègies aplicades durant l'excavació, pensant en la preservació i la museïtzació del jaciment (com la superposició de paviments d'*opus signinum* de l'A23, que s'ha preferit mantenir però que pot ocultar elements que podrien servir per entendre millor l'evolució de la sala de premsat).

Malgrat les traces d'un magatzem de *dolia* que existiria ja en època republicana i augustal, les primeres evidències clares d'una premsa no es troben fins a la fase flàvia. Fou aleshores quan la zona experimentà una primera remodelació que comportà el desmantellament del magatzem i les primeres construccions als àmbits A18 i A33, el funcionament del *lacus* de la banda sud de l'A23, i, probablement també, de la primera fossa de maniobra coneguda. El dipòsit que es va construir al terç meridional de l'A23 presentava unes dimensions de 3,7 x 7,6 x 0,5 m, que permeten estimar una capacitat notable, de poc més de 14000 litres.

Cap a les darreries del segle II s'aprecien noves modificacions importants. Per començar, s'obrí una nova fossa de maniobra a l'A36 que indica, d'entrada, un canvi en la configuració del *torcularium* i, potser fins i tot, un engrandiment de la instal·lació. Es tracta d'una fossa peculiar quant a dimensions i estructura, ja que és grossa (amida 5,1 m de longitud i 2,3 m d'amplada) i, a més, el fons es troba a dues cotes diferents: una banda baixa fins als dos metres, mentre que l'altra s'enfonsa cap als 2,5 m. Tot plegat fa pensar que hi hauria una doble fossa per encaixar-hi els contrapesos corresponents a dues premses diferents. La longitud i l'amplada ho permetrien sense cap problema, però sobta la diferència de cotes del fons. Si examinem l'estratigrafia de la part més fonda, està formada per capes de terra barrejades amb materials ceràmics, cendres, carbons i pedres, que cobreixen un darrer estrat format per pedres i còdols de dimensions mitjanes. Aquesta seqüència, tot i que no la segueix fil per randa, recorda poderosament l'estratigrafia "tipus" que recentment ha proposat Antoni Martín (Martín 2012, 60-61 i 2015, 155-160) per identificar les fosses de maniobra pertanyents a *torcularia* que emprarien com a contrapès l'*arca lapi-*

dum esmentada per Plini (*Nat. His.* 18.317). Malgrat que amb freqüència les excavacions de premses d'època romana registren grans i pesants blocs monolítics de pedra que actuaven com a contrapès, Plini fa referència també a caixes plenes de pedres que exercirien la mateixa funció i les relaciona específicament amb les premses de cargol (*cochlea*). Aquesta forma d'accionament era similar a la de torn, però amb la diferència que el moviment vertical de la biga es controlava fent girar un element mòbil que es cargolava en un eix fixat a un contrapès. Els contrapesos poc variaven dels emprats anteriorment, ja que podien ser monolítics, compostos o bé *arcae lapidum*; l'única cosa que els distingia era que s'hi practicava un encaix que els travessava longitudinalment, per on es feia passar l'eix. Un dels casos més espectaculars és el de la vil·la del Pont del Treball (Barcelona), que va arribar a disposar de cinc premses disposades en bateria. El sistema de contrapès era del tipus d'*arca lapidum*, en fosses que presentaven unes dimensions de 1'90 m per 1'90 m i una profunditat de 3 m (Alcubierre *et al.* 2016, 283-287).

El registre arqueològic situa la implantació d'aquesta innovació tecnològica a la segona meitat del segle I a Itàlia, des d'on es difongué per la conca occidental del Mediterrani (Peña 2010, 44). A les províncies hispanes se'n documenta l'arribada molt aviat, ja en temps dels flavis, i s'aplica principalment als centres productors d'oli de la Bètica (Peña 2012a, 42-43). De mica en mica, gràcies a la seva major eficiència, va anar guanyant terreny arreu davant del vell sistema del torn, sobretot d'ençà del segle III. Així ho demostren les troballes de contrapesos –sovint cilíndrics– relacionats amb premses construïdes o reformades en aquella època (diversos exemples es poden trobar a Antolinos/Noguera 2012; Azuara/Villagordo/Pérez 2012; Hortelano 2012, 274-278; Martín 2012, 76-77). Amb tot, la implantació fou lenta i durant molt de temps ambdós mecanismes d'accionament coexistiren; un exemple ben il·lustratiu el proporciona el *torcularium* del Veral de Vallmora (Teià), que, segons interpreta el seu excavador, disposava de dues premses que funcionaven coetàniament, l'una de torn i l'altra de cargol (amb *arca lapidum* com a contrapès: Martín 2012). Al Pla de l'Horta no hi ha evidències materials que menin a concloure que alguna de les premses d'aquesta fase fos ja de cargol, però tenint en compte els paral·lels, tampoc es pot descartar. Pel que fa al nombre de premses, si bé a la majoria d'instal·lacions el més habitual és documentar una única premsa per sala de premsat, el cas del Pla de l'Horta no és únic, ja que també s'han localitzat *torcularia* amb dues premses en altres indrets (Ca l'Esplugu, Vallmora, Viladés, São Cucufate, Torre Àguila o Val de la Viña) i, fins i tot, s'ha identificat alguna gran sala de premsat amb tres o més premses (Las Musas, Los Villares de Falces, Funes, Milreu, Marroquies Bajos o

Cerro Lucero, les dues darreres amb mitja dotzena de premses cadascuna; Peña 2010, 78).

Al costat, per la banda sud, es va obrir un nou *lacus* als àmbits A18 i A33. Tot i que no queda clar si va coexistir amb el que hi havia a l'A23, la troballa del punt de desguàs del primer i la seva cota, ho fan possible. Aquest fet no és inusual, especialment a les instal·lacions que s'han interpretat com a trulls d'oli, ja que, disposats en cotes de diferents alçades, hom podia decantar el líquid i depurar-lo. En el cas dels *torcularia* destinats a la producció de vi, sembla que el més habitual era que cada premsa vessés el most en un sol *lacus*; allà s'hi realitzava el procés de la vinificació anomenat fermentació tumultuosa i, en acabat al cap de pocs dies, s'envasava en altres recipients (com ara *dolia*). Això no obstant, es coneixen també alguns casos de premses de raïm que disposaven de dipòsits organitzats internament amb fons a diferents alçades, com una de les localitzades a Talavera de la Reina (Moraleda/De la Llave 2015, 67).

Aquesta possible coexistència de dos dipòsits també podria ser indicativa de l'elaboració d'un tipus concret de vi, el negre. Aquest requeria d'un primer premsat i una posterior maceració del most conjuntament amb les pells del raïm, encarregades de dotar de color als sucres (Plini, *Nat.Hist.*14, 7). Un cop el procés finalitzava, aquest havia de ser filtrat i decantat per eliminar impureses. En aquest punt entra en joc el segon dipòsit. Així es produïa a les vil·les della Pisanella, a Boscoreale i a d'altres exemples

como els de Settefinestre, San Giovanni di Ruoti, Guidonia o la Grotta del Malconsiglia (Thurmond 2017: 154)

En el pas de l'alt al baix imperi, sense que es puguin atribuir cronologies concretes, l'àrea productiva fou objecte de diverses reformes (Fig. 11.19). A l'interior del *lacus* situat més al sud es bastí un muret que, a partir d'aleshores, el dividí en dos espais destinats a funcions diferents. Per una banda, l'A18 mantingué el revestiment de morter hidràulic i s'alçà de cota, de manera que continuà essent un dipòsit. De l'altra, l'A33 fou desproveït de l'*opus signinum* i, per tant, adquirí nous usos dins de l'àrea de treball. Si aquest *lacus* reduí el volum, el de l'A23 directament es féu desaparèixer sota el paviment de *signinum* de l'àrea de premsat. De fet, s'han documentat fins a cinc refaccions successives d'aquest sòl, que, almenys en alguna de les ocasions, sembla que no estaven relacionades amb simples reparacions, sinó amb reorganitzacions de tot el *torcularium*. Una altra reforma, que sí s'ha pogut situar en el temps, és l'amortització de la fossa de maniobra, que deixà d'estar en ús a mitjan segle III.

Així doncs, a la darrera fase d'existència la premsa havia canviat completament el seu aspecte. Les dues *areae* conservades a l'A23 assenyalen la presència de dues premses col·locades a la banda nord de l'espai. Immediatament al darrere hi havia els *lapides pedicorum*, obrats en sengles blocs de pedra sorrenca, amb dos encaixos quadrats, de 26 cm de costat, on originalment anaven disposats els *arbores* que sostenien un dels ex-

Figura 11.19. Restituïció del *torcularium* (D. Vivó).

trens del *praelum*. L'absència de cap fossa de maniobra mena a pensar que el *torcularium* baiximperial havia canviat la seva forma d'accionament per la del cargol directe, sense contrapès i fixat directament en una estructura d'obra capaç de resistir les fortes tensions de la biga.

El most obtingut era guiat fins al *lacus* aprofitant el desnivell del paviment i una mitja canya disposada en diagonal al darrere del *lapis pedicinarum* est. Com ja hem esmentat, el dipòsit en aquest període era de menors dimensions (7 x 4,5 x 0,25/0,3 m) i, en conseqüència, la seva capacitat es movia entre els 7875 i els 9450 litres. Comparat amb el volum que hem calculat per al *lacus* que hi havia a l'A23 a la fase del segle II, la reducció és significativa, però fins i tot així és una capacitat considerable, comparable només amb la de centres productius com el de la *uilla* de San Esteban de Falces (Navarra), on s'ha documentat un dipòsit capaç de contenir al voltant de 8000 litres (Mezquiriz 1996, 141-143; Peña 2012b, 147-148). La vella canalització que eixia pel sud fou substituïda per una de nova, dotada amb uns encaixos pensats per encabir-hi unes aixetes o canalitzacions metàl·liques.

L'última part del procés de vinificació es feia a la *cella uinaria*. La relació d'aquest espai amb el magatzem de *dolia* situat a A34, 40 i 41 de l'antic edifici residencial resulta complicada d'establir per diverses raons. La primera és que aquest magatzem se situa en direcció contrària al circuit establert durant el premsat. En les fases inicials queda clar que la *cella uinaria* s'ubicaria a migdia de la vil·la i no hi ha cap dada que desmenteixi aquesta situació en les fases tardanes. A més, en el cas dels magatzems que ens ocupen sabem que en un moment determinat la possible porta que comunicava aquests espais amb el sector oest, on se situen les premses, va ser obliterada i és probable que aquest paredat coincidís amb la reconversió dels espais en magatzems, fet que invalidaria aquesta relació. Avui per avui, pensem que el magatzem de *dolia* situat dins l'edifici residencial caldria relacionar-lo amb alguna activitat productiva realitzada al nord de l'establiment, un espai en procés d'excavació en el moment de redactar el present estudi.

La conversió de velles cambres de la *pars urbana* en magatzems de *dolia* o per instal·lar-hi altres estructures de caire industrial no és un fenomen excepcional, ans es documenta, en cronologies similars i també posteriors, en moltes altres vil·les, tant a la península Ibèrica (una de relativament propera és la de Torre Llauder, Prevosti/Clariana 1992, 64-65; altres exemples recollits a Chavarria 2006, 26-27) com arreu de l'occident europeu (Lewit 2009, 82-83).

CONSIDERACIONS SOCIOECONÒMIQUES

La del Pla de l'Horta, tant per la proximitat a la *ciuitas* de *Gerunda* com pel relatiu pes que semblaven –si més no fins al segle III– tenir els aspectes de caire productiu, és considerada com una *uilla* suburbana (Palahí 2013, 125-128). Precisament, el factor de l'escassa distància a la ciutat, lligat al de la presència de notables estructures que eren manifestació del luxe, l'ostentació i l'*otium*, porten a sospitar que funcionaria com a residència principal d'una família pertanyent a l'elit local. Així, aquells membres que jugaven papers polítics i econòmics a la ciutat podien anar i tornar amb facilitat i rapidesa, sense cap necessitat d'haver de pernoctar-hi. Al mateix temps, però, hi havia una innegable voluntat d'aprofitar l'entorn de la *uilla* amb finalitats productives per a obtenir productes destinats tant a l'autoconsum dels seus estadants com a la comercialització dels excedents.

Un dels primers interrogants que sorgeixen a l'hora de pensar en els aspectes industrials té a veure amb l'organització del treball. Certament, estem parlant d'un període força prolongat de temps durant el qual hi hagué premses de raïm en funcionament i en el transcurs del qual s'haurien pogut produir canvis, tant pel que fa a la titularitat de la propietat com de la mateixa gestió del treball. Les evidències materials recuperades fins ara no permeten aproximar-se a aquesta mena d'aspectes, de manera que resulta complicat establir l'organització i les eventuais transformacions. Les reformes edilícies, per exemple, no assenyalen de forma automàtica cap canvi de mans de la vil·la, però sí que responen a adaptacions a les necessitats generades per la mateixa elaboració del vi. Prova d'això són els *lacus*, que es construïen i adequaven o s'amortitzaven a cada fase segons les expectatives de producció.

Malgrat tot, sí que es poden traçar algunes línies generals sobre l'organització del treball. D'acord amb la imatge que acabem d'esbossar i acceptant la hipòtesi que la vil·la fos emprada com a residència habitual, sembla poc probable que els mateixos *possessores* endeguessin les diverses tasques, que anaven des de la cura de les vinyes fins a l'emmagatzematge del vi elaborat. Més aviat cal pensar, seguint la tendència habitual plasmada als manuals agronòmics que circulaven des d'època republicana, que les assumia un nombre d'esclaus impossible de precisar i que eren coordinades per la figura d'un altre esclau, el *uilius*.¹ Els propietaris, en tot cas, donarien les ordres principals i anirien supervisant el correcte desenvolupament dels treballs.

1.- La denominació *uilius* està documentada als textos de Cató (en diversos passatges, particularment *Agr.* 7, dedicat íntegrament a les seves funcions) i Columel·la (*De Re Rust.* 7.3.13 i 7.4.2, a més de bona part dels llibres 11 i 12, que centra en les figures del *uilius* i la *uilla*). En canvi, no apareix als de Varró ni Pal·ladi, que l'identifiquen amb altres noms. En qualsevol cas, tots els escriptors coincideixen en el fet de considerar d'extracció servil la persona encarregada de la direcció efectiva dels treballs agropecuaris i industrials a les *uillae*. A més dels tractats agronòmics, el *uilius* està testimoni per l'epigrafia, especialment la votiva. En aquest sentit, és de destacar la concentració d'inscripcions que hi fan referència a la segona meitat del segle II, moment a partir del qual la xifra comença a davallar progressivament.

Quantificar el volum de producció de vi a la *uilla* del Pla de l'Horta no és fàcil, i encara ho és menys resseguir-ne l'evolució en el transcurs del temps. Aparentment, si atenem a la reducció de les dimensions del *lacus* on anava a raure el most, caldria pensar en una disminució de la producció. Per a alguns autors aquesta tendència a la baixa no és un fenomen aïllat, sinó que tenia un caràcter general: aquí i allà es pot observar una reorientació en les explotacions de les vil·les que, a partir del segle III, comportaria una reducció dels espais productius d'èpoques anteriors i, en conseqüència, el volum de producció (Pizzo 2008). Si fem una ullada a les capacitats dels dipòsits i *cellae uinariae* de diferents indrets, els volums no són especialment elevats. Entre els més destacables, per sobre dels valors més habituals, cal comptar-hi els 1200 litres de la Fuente del Pinar (Torre Pacheco, Múrcia; Antolinos/Noguera 1012, 200-201), 2921 litres màxims de Los Palacios (Villanueva del Pardillo, Madrid; Major/Penedo/Peña 2013, 350-353), 2499 + 672 litres de Carranque (Toledo; García-Entero *et al.* 2012, 167), 3600 litres de Los Villaricos (Múrcia; Antolinos/Noguera 2012, 196-198) o més de 4000 litres de Las Musas (Arellano, Navarra; Mezquíriz 1996, 134-135).

El problema, pel que fa a la capacitat de producció a partir del volum dels aljubs, és que en realitat no ens ajuda gens, atès que un mateix *lacus* es podia omplir i buidar de manera continuada. És, només, una dada d'escàs valor i, de fet, les dimensions dels diferents dipòsits del Pla de l'Horta destaquen per la seva gran capacitat, que els situen entre els més grans de la península. En el seu estudi, Peña (2010, 105) assenyala escassos exemples en que els dipòsits superin els 6000 litres de capacitat i solament en casos extraordinaris (El Ruedo i Torre Águila) superen els 18000 litres, una capacitat similar a la del primer dipòsit de l'A23 (17.280 litres) i molt inferior a la de la primera fase del dipòsit A18/33 (34.650 litres).

Molt més precisa és la capacitat de les *cellae uinariae* que permeten, sovint, fer-se una idea de la producció màxima d'un establiment rural durant una anyada. Aquest és el camí que Castanyer i Tremoleda (2007, 284-289) han seguit per aproximar-se a la producció de vi de la petita vil·la de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós) durant el baix imperi. Hom situava la producció entre uns 275 hl i uns 330 hl per a la qual cosa calien entre 5 i 10 ha de vinya. Tot fa pensar que la producció del Pla de l'Horta degué ser considerablement superior. És una llàstima no haver identificat el celler, cosa que no fa possible anar més enllà.

És segur que en aquell període, com en els anteriors, els propietaris de la vil·la del Pla de l'Horta mantenien una clara voluntat d'elaborar vi amb finalitats comercials; altrament, no haurien dut a terme les inversions necessàries per reformar, una vegada i una altra, el *torcularium* ni tindrien una instal·lació dotada amb dues

premses. Així doncs, més enllà de la part que probablement restava per a l'autoconsum de la vil·la, la resta es col·locava als mercats.

Per transportar el producte el primer que se sol pensar és en les àmfores. Tanmateix, no s'ha localitzat fins al moment cap *figlina* que donés servei, ni a la mateixa *uilla* ni tampoc als voltants, a diferència del que passa en altres centres (com Vilauba, el Collet de Sant Antoni de Calonge o altres; Castanyer/Tremoleda 2006, 134-135; Burch *et al.* 2013, 296-304). D'alguna banda, i segurament no gaire allunyada, hom obtenia els *dolia* de la *cella uinaria*, els materials constructius latericis, etc. Sense excloure, doncs, que hom disposés d'una bòbila pròpia encara no localitzada o que adquirís els contenidors en alguna de pròxima, cal recordar que l'àmfora era ideal per al transport marítim, però molt incòmoda i poc pràctica per al terrestre. De fet, estava concebuda per a ser estibada a les bodegues dels vaixells i solia ser descartada en arribar a port, on el contingut era transvasat a altres contenidors més adequats per al transport per terra. En aquest sentit, malgrat que a les nostres contrades no acostumen a deixar evidències materials per raons de conservació, s'han de tenir en compte altres envasos com ara les bótes de fusta o de cuir. En les darreres dècades se n'ha destacat l'ús ja des de les darreries de l'època republicana i els inicis de l'altimperial, especialment a les àrees gal·les i germàniques (Marlière 2001). Si bé en aquelles zones s'han registrat nombrosos exemples de bótes de fusta, sovint reaprofitades a l'interior de pous —on el grau d'humitat i l'ambient anaeròbic n'ha permès la bona conservació—, en altres indrets més meridionals i on les condicions són en general menys favorables per a la seva preservació, també se n'ha testimoniat la seva fabricació i ús des d'època altimperial. Així ho assenyalen documents literaris, iconogràfics (procedents sobretot de l'àmbit funerari) i, encara que molt escassos, arqueològics, com els cèrcols metàl·lics recuperats al jaciment tardoantic d'El Bovalar (Seròs) en el que fou un magatzem o bodega (Palol 1986, 515). La troballa del *signaculum* de *Caluidius Aurfilianus* no ha de portar a concloure de manera automàtica que el vi del Pla de l'Horta es transportava de manera exclusiva en àmfores, atès que també les bótes de fusta anaven marcades amb el nom del productor mitjançant aquests i altres instruments similars (Marlière 2001, 186-187).

De fet, no s'ha localitzat fins al moment cap àmfora que emprés aquesta marca ni dins ni fora del jaciment. Voldríem insistir, en relació amb aquest afer, les consideracions que apuntàvem en un treball anterior dedicat a analitzar l'època alt-imperial en els territoris nord-orientals del *conuentus Tarraconensis*, en relació amb un problema que observàvem i que aparentment no tenia solució, que tenia a veure amb la desaparició del registre amfòric en relació amb el transport del vi entre

època de Neró i de Trajà, quan el registre arqueològic continua posant de manifest que tots els establiments rurals d'aquest territori continuaren produint vi com a producció principal. Quedava clar l'ús d'altres contenidors que deixen rastres molt més subtils (Burch *et al.*, 2013, 119-122).

La primera destinació i la més propera del vi produït al Pla de l'Horta havia de ser la ciutat de *Gerunda*. És lògic que sigui així, atès que és el mercat més proper, de la mateixa manera que passaria en altres vil·les

més o menys pròximes a ciutats, com per exemple les del Pou de la Sargueta (Riba-roja de Túria) o de la Partida de la Rosa Fina (Chiva), que durien els seus excedents de vi (i potser també oli) per via terrestre a *Valentia* (Hortelano 2012, 280). Menys clar és que des del Pla de l'Horta es col·loquessin els excedents en mercats de llarga distància, sobretot a partir del baix imperi, tant per la disminució del volum de producció com pels canvis introduïts gradualment a les dinàmiques comercials.

12. LA FAUNA COM A ELEMENT ECONÒMIC

Neus Coromina Isaac Rufí

INTRODUCCIÓ

És ben patent que durant l'època dels ibers hi ha un clar predomini dels caprins pel que fa a les estratègies ramaderes al nord-est de la Península. A partir d'aquí, amb la romanització, se'ns fa palesa una diversificació a favor dels suïns i els bovins, sobretot a partir del segle I (Colominas 2009, 328).

Sembla que en assentaments urbans com Empúries i en necròpolis com la plaça de la Villa de Madrid (Barcelona), destaquen les troballes de suïns i, en canvi, a les vil·les i a altres establiments rurals predominarien els bovins (Vinya del Vinyet al Garraf, Ametllers, a la Selva o Vilauba, al Pla de l'Estany), o els caprins (Torre Andreu al Segrià i Ermedàs al Pla de l'Estany). Les diferències observades poden ser conseqüència d'estratègies productives no homogènies malgrat el nivell d'autosuficiència econòmic que es creia que tenien les vil·les (Colominas 2009).

L'estudi d'aquestes estratègies es basa en la identificació taxonòmica de les restes animals recuperades i la seva representació anatòmica que ens informen, primer, de les tendències percentuals d'espècies animals trobades en una mateixa vil·la i, segon, de quines parts esquelètiques predominin ens permeten acostar-nos a l'ús que se li va donar a aquest animal.

A més, l'estudi de la tafonomia ens aporta dades sobre el tractament càrnic i el consum. Les marques de tall i l'alteració tèrmica ens poden fer saber si havia estat cuinat (Lyman 1994; Lloveras 2016).

Per complementar els estudis faunístics és molt interessant poder-los relacionar amb les anàlisis d'isòtops estables. Com a cas exemplificador, es va realitzar un estudi sobre una necròpolis excavada a Barcelona anomenada carrer Ample 1 (Rissech *et al.* 2016) del que seria una petita mostra de població urbana de la *Barcino* romana. Els resultats posaven de relleu una prevalença del consum de porcs i ovelles en detriment del consum de bestiar boví, cérvol o aviram. A més, els nivells de nitrogen detectats ens els suïns revelen que eren animals estabulats i no pasturats de tal manera que podia tractar-se d'animals procedents del mateix nucli urbà. No obstant, hem de tenir en compte que

els isòtops ens indiquen l'origen de la proteïna animal que es consumeix, però això implica que el consum de caprins pot ser resultat de productes secundaris com la llet o el formatge i podrien arribar directament a la ciutat.

En el cas de la vil·la del Pla de l'Horta, hem començat a treballar per poder-la situar en aquest context d'explotació ramadera i per això es va realitzar un estudi faunístic sobre aproximadament un miler de restes recuperades entre les campanyes de 2014 i 2015.

Encara que no representi la totalitat de la vil·la, aquesta mostra permet fer un recorregut aproximat des del segle II fins als nivells d'abandonament al segle V-VI. Gràcies a que les unitats estratigràfiques que es van triar per realitzar l'estudi, podem parlar de diferents fases en les que ens basarem per conèixer l'evolució ramadera i el consum animal a la vil·la.

La primera fase la componen cinc estrats procedents de l'àmbit 36 i amb una cronologia situada a finals del segle II. Seguidament, tenim representat el segle III amb un estrat de farciment de l'àmbit 37. Pel que fa al segle IV, es van estudiar dues unitats estratigràfiques de l'àmbit 44, però és el conjunt més pobre i amb alteracions post-deposicionals que han dificultat l'anàlisi. Per últim, es van utilitzar dos nivells d'abandonament, el de l'àmbit 37 (segles V-VI) i el de l'àmbit 45 (segles V-VI) per poder tenir una bona representació de les fases tardanes del jaciment.

Tot i que amb els resultats obtinguts sigui difícil aportar una hipòtesi sobre les estratègies ramaderes de la vil·la, tenim unes dades orientatives que ens permeten conèixer l'evolució del pes de cada espècie segons la fase que estiguem analitzant i també la presència o absència de fauna salvatge.

EXPLOTACIÓ I CONSUM ANIMAL DE FINALS DEL SEGLE II A L'ÈPOCA VISIGODA

Durant la fase de finals del segle II i el període visigot el pes relatiu del bovins fou molt més alt en comparació a la resta de cabanyes ramaderes (suïns i caprins) (Fig. 1). Si bé el nombre de restes és el més alt en aquestes dues fases, a la fase de finals del segle II el nombre

mínim d'individus es redueix més que el dels suïns. Les restes de boví han sofert molta fragmentació, fet que es fa encara més evident a la fase del segle III, on totes les restes pertanyen a un sol individu (Fig. 12.1).

(Fig. 12.3). El sacrifici es podia fer per decapitació, deixant un tall net a l'alçada de l'atles o primera vèrtebra cervical, però també podia ser el resultat d'un treball d'esquarterament del cadàver, per separar el crani.

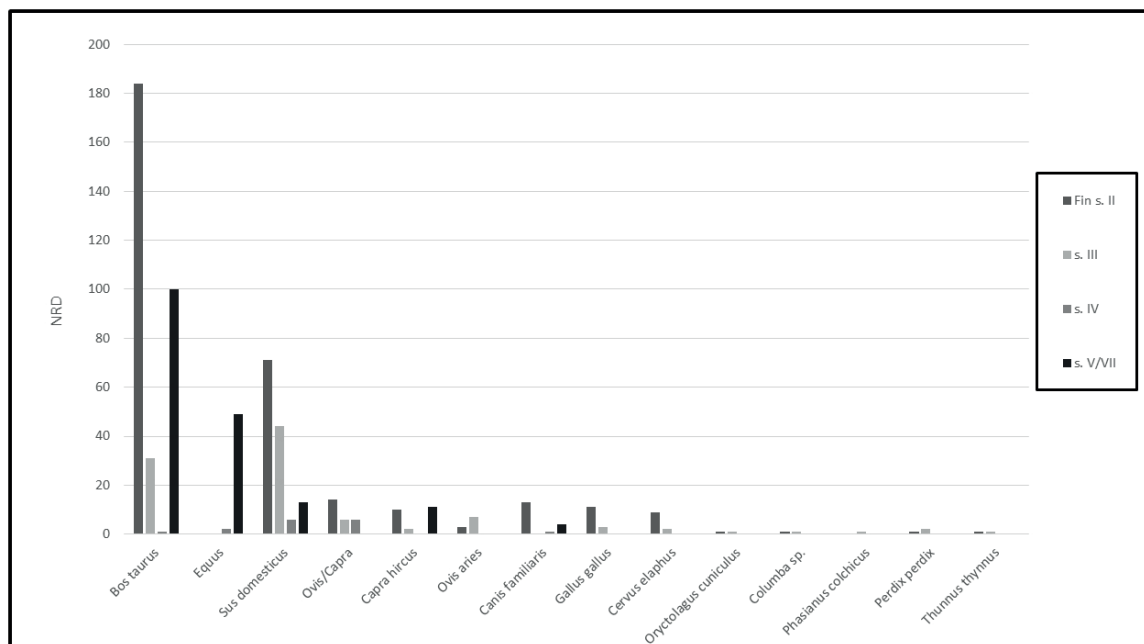

Figura 12.1. Evolució de la composició faunística a la vil·la del Pla de l'Horta.

L'explotació dels bovins estava encarada, d'una banda, al sacrifici d'individus subadults (entre 18 i 30 mesos segons Barone (1976)), animals que s'haurien pogut reproduir una vegada, com a mínim, i que oferirien un màxim rendiment carni. D'altra banda, els usos reproductius, d'ús de la força o obtenció de productes làctics estaven reservats a individus adults o d'edat avançada (senils, més de 42 mesos segons Barone (1976)), com trobem en les fases tardanes (Fig. 12.2). A la fase visigoda, s'ha documentat un metatars amb les facetes articulars proximals deformades fruit dels esforços deguts a la tracció (Ghetie/Mateesco 1977).

Es pot observar l'aparició d'un individu infantil a finals del segle II, amb una edat inferior als sis mesos, que pot estar relacionat amb la producció làctica o l'obtenció de carn tendra (Colominas 2013) (Fig. 12.2).

A partir d'altres materials, es palesa l'explotació d'aquesta cabanya ramadera. En aquest sentit, cal mencionar la troballa d'un esquelet de ferro a la fase del segle III que per les seves dimensions s'ha d'atribuir a un boví.

Encara que les proporcions de marques de tall siguin variables, es denota una explotació integral de l'animal

L'escorxament deixava unes incisions clares a les falanges, des d'on s'extreia la pell, mentre que l'extracció de les vísceres deixava marques a la part interna de les costelles.

Llavors es duïen a terme els processos de desarticulació dels membres de les extremitats entre ells i amb les cintures escapular i pèlvica. Les marques a l'alçada del carp, del tars, de la part inferior del radi i de la tibia o de la part superior dels metàpodes assenyalen la voluntat de retirar les parts menys carneses de les extremitats (zona dels metàpodes i falanges).

Finalment, trobem una reiteració en les tasques de descarnament sobre els membres de les extremitats per aprofitar-ne els pernills, així com també l'extracció de la carn de l'espatlla i el llom (Bindford 1981) (Fig. 12.6c i Fig. 12.3).

Més d'un 20% de les restes termo-alterades lleugerament (coloració groguenca-marronosa que indica una lleugera exposició al foc, fins a un màxim de 400°C segons Shipman *et al.* (1984)) de les fases de finals del segle II i del segle III, pertanyen a restes de boví. A més, s'ha identificat una estella d'os llarg d'un gran animal

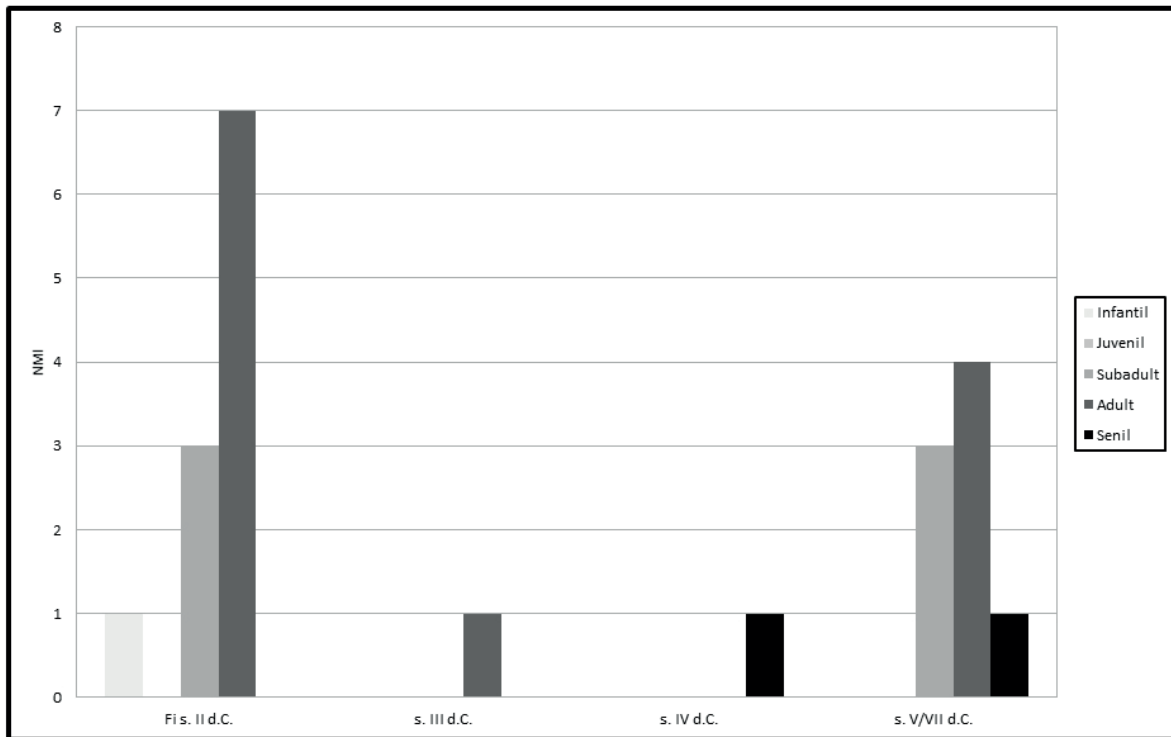

Figura 12.2. Evolució de la distribució d'individus de boví per franges d'edat.

(possiblement boví) que manté una aparença llisa, vítria i translúcida, qualitats que Botella *et al.* (2000) relacionen amb l'efecte del bullit. En aquest sentit, cal recordar que a la terrisseria del Collet de Sant Antoni, a través de l'anàlisi d'isòtops, s'han pogut determinar restes d'un estofat de bou dins un recipient (Rossell *et al.* 2012).

S'ha d'assenyalar la presència d'individus de boví de proporcions majors a la mitjana, més robusts, a l'etapa alt-imperial. És el cas d'un individu subadult que presenta un os del tars (calcani) de proporcions superiors a la mitjana i no està epifisat. Aquesta variabilitat

també es constata en els metacarps. Colominas *et al.* (2014) apunten a la possibilitat de la introducció d'un nou fenotip a través de la importació d'animals d'altres zones geogràfiques i el creuament amb la població local. Aquest augment de talla s'ha vinculat a un augment de les terres conreades en el període alt-imperial en comparació a les explotacions existents anteriorment (Burch *et al.* 2013).

A les fases de finals del segle II, el porc posseeix un pes major que el boví en nombre mínim d'individus. A la fase següent, el porc és l'espècie més ben representada en nombre de restes i nombre mínim d'individus. Ara bé, a partir d'aquí, el seu pes a la vil·la sembla anar decreixent en les fases més modernes fins que pràcticament s'equiparen als caprins durant les fases finals (Fig. 12.1).

L'estructura demogràfica porcina contrasta lleugerament amb la de la resta de cabanyes degut a una explotació diferenciada (Colominas/Saña 2009). D'entrada, s'observa un aprofitament sistemàtic d'individus infantils i juvenils, orientada cap als mascles (Mayer/Brisbin 1988), que sembla indicar una cria a la mateixa vil·la d'aquests animals (Padrós/Valenzuela 2010). El sacrifici d'individus infantils i subadults planteja una estratègia de gestió centrada en l'obtenció de carn, en què només una part dels animals assolia edats adultes. Pel que fa als adults, l'objectiu es centraria en la preservació de les femelles com a reproductores i dels

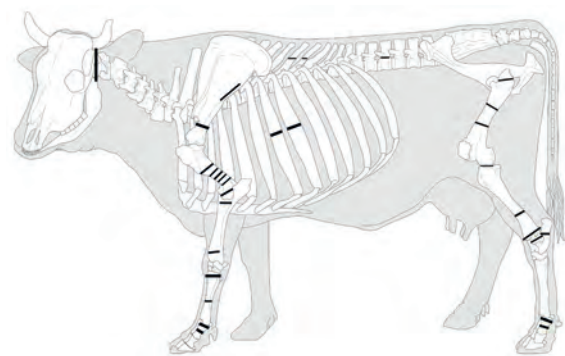

Figura 12.3. Localització de les marques de tall sobre l'esquelet del boví.

millors mascles reproductors. Posteriorment, esgotades les capacitats reproductores, aquests individus serien sacrificats (Fig. 12.4).

El nombre de marques identificat sobre ossos de porc és baix en relació al boví. Les activitats practicades sobre carcasses de porcí inclouen l'escorxament i extracció de pell que ha deixat incisions a la zona mandibular i la desarticulació per separar membres

der/Pilaar 2010) ha permès la identificació assegurada de restes d'ovella a les fases alt-imperials. L'explotació de la llana no es pot assegurar a les fases baix-imperials atès que cap resta ha pogut ser atribuïda a ovella.

Només podem constatar el sacrifici d'immadurs a les fases alt-imperials, que podrien seguir el mateix objectiu que en el cas dels bovins, que seria l'aprofitament a l'òptim carni (Colominas 2013) (Fig. 12.5).

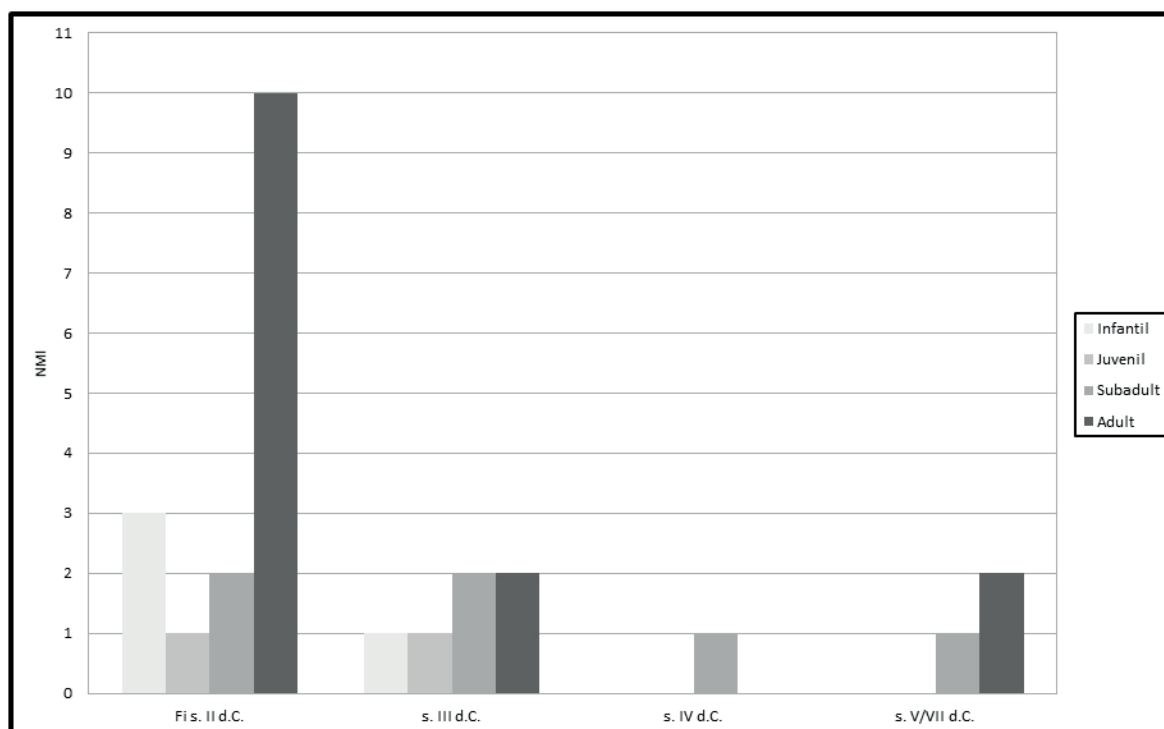

Figura 12.4. Evolució de la distribució d'individus de porcí per franges d'edat.

de les extremitats. El descarnament es documenta a la zona de les costelles i a l'escàpula, per a l'aprofitament, aquesta última, de la carn de l'espatlla (Fig. 12.6b). A la fase de finals del segle II, més d'un 10% de restes termo-alterades lleugerament pertanyen al porcí. A la fase següent, la freqüència arriba gairebé al 25% del conjunt.

El grup dels caprins té una representació força menor en relació al nombre de restes de bovins i suïns pràcticament en totes les cronologies excepte durant el segle III, on supera lleugerament els bovins en nombre mínim d'individus. Posteriorment, a les fases tardanes, la representació del caprí s'equipara a la del suí (Fig. 12.1). Aquesta cabanya ramadera estava encarada a l'obtenció de productes secundaris (llana i llet) i al consum de carn, ja que pràcticament tots els individus identificats són adults (Fig. 12.5). La bibliografia especialitzada (Ze-

Les poques marques de tall detectades sobre ossos de caprí es relacionen amb processos encarats al desmembrament, com la desarticulació d'una mandíbula respecte el crani, i al descarnament d'ossos de les extremitats (Fig. 6d). Gairebé un 7% de les restes termo-alterades lleugerament de la fase de finals del segle II pertanyen al caprí, xifra que augmenta a un 11% a la fase següent.

Sobtadament, a partir de la fase del segle IV es comença a detectar la presència d'èquids (Fig. 12.0.1). Aquesta tendència ja s'ha fet present en dos estudis de fauna (Colominas 2010; Rufí/Coromina 2016). Colominas (2010) detectà una incisiva d'èquid a una unitat estratigràfica corresponent al segle V. Posteriorment, Rufí/Coromina (2016) van observar la seva presència en un petit conjunt de fauna de la fase del segle IV i van constatar un augment considerable de la seva presen-

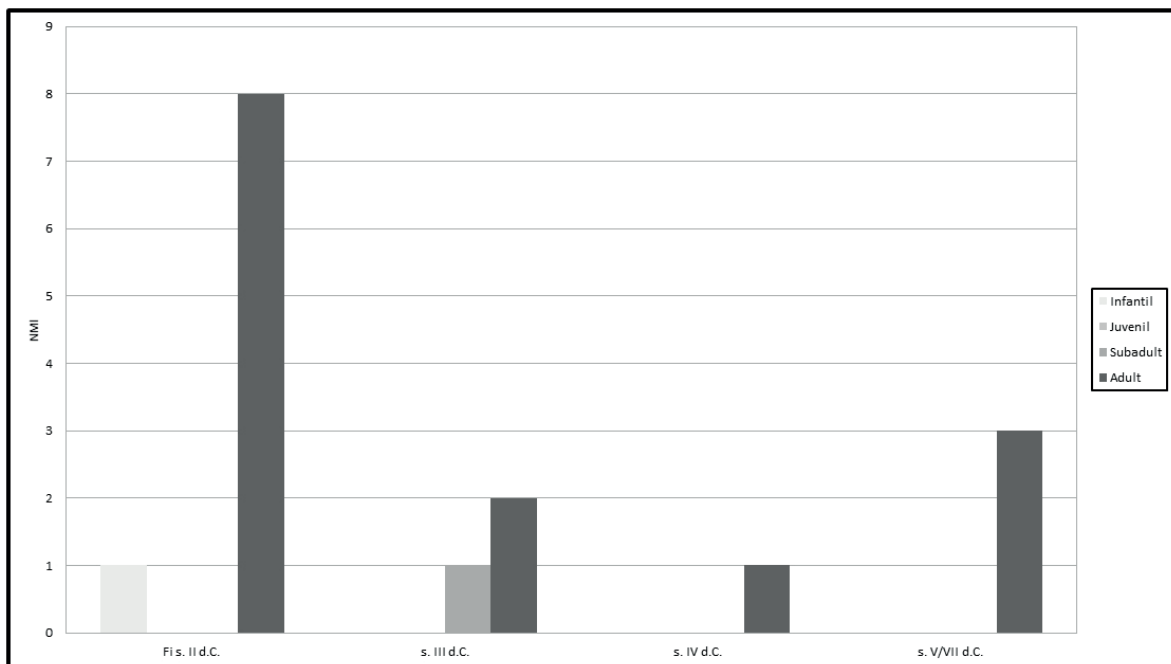

Figura 12.5. Evolució de la distribució d'individus de caprí per franges d'edat.

cia a partir del segle V, esdevenint la segona espècie quantitativament més ben representada en nombre de restes i nombre mínim d'individus després del boví.

Es pot indicar també la troballa d'un bocal de ferro per a èquid que prové d'un abocament, per tant, sense poder-ne concretar la cronologia.

No és segura una explotació del cavall amb finalitats de consum carni, encara que s'han identificat ossos llargs amb fracturació en estat fresc. Tot i això, es pot apuntar a un possible ús com a animal de tir, atès que tots els individus pertanyen a adults. En el període visigot de Vilauba, els èquids suposen més d'un 20% del nombre de restes determinades (Castanyer/Tremoleda 1999). King (1988) va apuntar a la possibilitat que l'increment dels èquids al baix imperi pogués estar relacionat amb dues finalitats principals: com animals de tir o destinats a la venda d'animals de muntar.

Pel que fa a les aus de corral, es pot observar el consum de gallina durant la fase alt-imperial (Fig. 12.1). A la fase de finals del segle II, s'ha documentat el sacrifici d'un gall i d'un individu immadur, i durant segle III continuen apareixent esporàdicament.

Es palesa un aprofitament major d'espècies salvatges com el cérvol, el conill i les aus (com és el cas de la perdiu, el faisà o de tudons-coloms) a l'etapa alt-imperial (Fig. 1). El cas específic del cérvol és prou il·lustratiu, atès que a la fase de finals del segle II s'han observat marques d'escorxament i descarnament que subratllen un aprofitament de la carn d'aquesta espècie. A més de

la carn, les matèries dures també es podien emprar per a elaborar útils d'os o banya. La presència d'un còndil de banya de cérvol sembla indicar una possible utilització per a elaborar mànecs (Burch *et al.* 2013). Si bé la major part de les espècies salvatges es documenten durant l'etapa alt-imperial, Colominas (2010) indicà la presència d'una canina inferior d'un mascle de senglar a la fase del segle V.

Sembla ser que a la vil·la del Pla de l'Horta hi arribaven també productes alimentaris elaborats procedents de la costa, com és la salaó de peix. De la fase de finals del segle II i de la fase del segle III procedeixen dues vèrtebres de tonyina, una d'elles amb una marca de tall (Fig. 12.6a). Molt possiblement aquesta marca de tall no es va produir a la vil·la, sinó que es devien produir a la factoria de salaó de la que procedia el producte (Fig. 12.6).

A TÍTOL DE CONCLUSIÓ

Com hem vist a partir de l'estudi faunístic, l'explotació i el consum del boví i el porcí és predominant a la vil·la durant l'època alt-imperial. Si bé es pot afirmar que l'orientació vers el boví es manté en època visigoda, a partir de l'etapa baix-imperial hi ha una pèrdua substancial del component porcí. Els caprins tenen, tant a l'època alt-imperial com a l'època baix-imperial i visigoda, un pes discret i inferior al d'altres vil·les del *conventus Tarraconensis*, com és el cas de Vilauba.

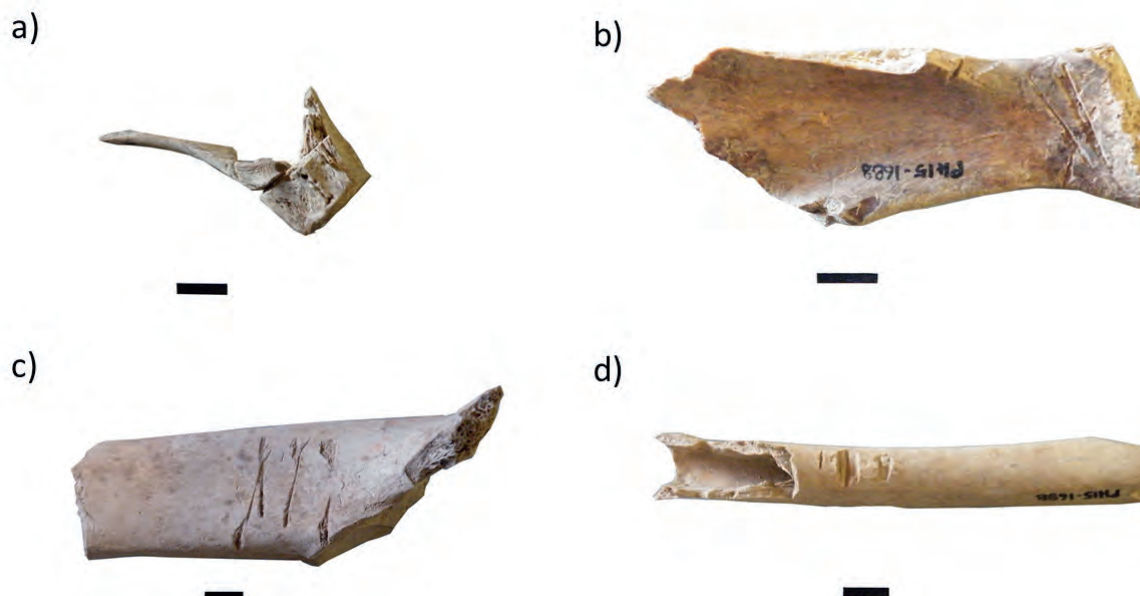

Figura 12.6. Imatges d'ossos amb marques de tall: a) vèrtebra de tonyina; b) escàpula de porc amb marques d'esquarterament; c) fragment d'una vèrtebra dorsal de boví amb marques de descarnament; d) os llarg de caprí amb marques de tall a la diàfisi. (L'escala és =1cm).

Vilauba i el Pla de l'Horta sofreixen dinàmiques diferencials pel que fa a l'evolució de la composició de les cabanyes ramaderes. Pel que fa a número de restes, a finals del segle II hi domina el boví, mentre que a la fase següent el pes es desplaça al porcí. A partir d'aquí, a Vilauba sembla que el caprí torna a agafar pes per sobre el porcí, essent, en època visigoda, la cabanya més explotada. En canvi, al Pla de l'Horta s'intensifica l'explotació del boví, que passa a ser la cabanya principal (Castanyer/Tremoleda 1999; Colominas 2013; Colominas *et al.* 2019). Un punt en comú és l'augment dels èquids partir de l'etapa baix-imperial. A Vilauba, el seu pes es triplica i al Pla de l'Horta encara no se n'han documentat restes a l'etapa alt-imperial.

El processat dels animals destinats al consum és integral i dut a terme a la pròpia vil·la, sobretot ben documentat en el cas del boví. Una gran fragmentació de les restes d'aquest taxó, l'observació de tots els tipus

de marques de tall produïts durant la cadena operativa del processat i una major presència de restes termo-alterades indiquen que era un animal consumit intensament a la vil·la, encara que al seu costat es consumís també porc i, de manera més moderada, caprí.

A partir dels estudis d'edat, s'indueix a pensar que els patrons d'aprofitament animal segueixen un model especialitzat segons la cabanya ramadera, enfocat a l'obtenció de productes carnis i secundaris, i a la pròpia reproducció dels animals.

Com a Vilauba, al Pla de l'Horta les espècies salvatges procedeixen, majoritàriament, de l'etapa alt-imperial. Al Pla de l'Horta es documenta el cérvol, el conill i diverses aus, entre les quals el faisà i la perdiu. A Vilauba, s'ha identificat la presència del cérvol, cabirol, senglar i una espècie de lagomorf.

13. LES NECRÒPOLIS ROMANA I VISIGODA AL NORD DE LA VIL·LA

Josep Maria Nolla Josep Casas Joan Llinàs Marc Prat

Entre els anys 2004 i 2006 es varen dur a terme diverses campanyes arqueològiques al xamfrà de l'avinguda Jacint Verdaguer amb el carrer de Sant Ferriol, situats un centenar i escaig de metres al nord del nucli excavat de la vil·la. Tanmateix, indicis fermes que són resultat de la prospecció mecànica que seguí, entre 1970 i 1972, al descobriment de la vil·la, permeten assegurar que les dues necròpolis localitzades es trobaven, en realitat, al costat mateix de les darreres construccions del gran edifici rural. Aquests treballs, realitzats amb motiu de la urbanització de la zona, van posar al descobert dues necròpolis subsegüents amb un total de 79 enterraments. Aquests dos cementiris que es trobaven juxtaposats, responien a dues realitats diferents. El primer en el temps s'hauria de datar, segons l'equip que va realitzar els treballs, entre els segles ii i segona meitat/tercer quart del v, i s'organitzava a l'entorn d'un monument funerari molt malmenat, mentre que el segon, que va créixer al costat de l'anterior, respectant-lo en tot moment, defensava una cronologia que coincidia amb el primer segle de domini visigot en aquest territori, entre el darrer terç del segle V i els darrers anys del VI. La superfície excavada va ser d'uns 700 m², però no va assolir tota l'àrea de la necròpolis ja que, com a mínim, es devia perllongar en direcció a migdia i, altrament,

van quedar diferents espais al nord-est i nord-oest que no foren explorats.

Les sepultures es trobaven a diferents profunditats, adaptant-se al pendent natural del terreny, que baixava d'oest a est.

LA NECRÒPOLIS ROMANA (FIG. 13.1)

Els investigadors varen atribuir a aquesta fase un total de 21 tombes, tot i que dues (E-27 i E-28) eren dubtoses per la seva posició marginal, al sud-oest del nucli principal del cementiri (Frigola *et al.* 2006, 304). D'aquest conjunt, 16 eren caixes de *tegulae*, dues eren tombes d'obra, de pedra i morter (*formae*), dues eren fosses i una corresponia a una ossera. Només quatre dels enterraments disposaven d'ofrenes d'acompanyament que consistien, en tots els casos, en uns recipients ceràmics, concretament, dues gerretes i dues escudelles de ceràmica oxidada comuna (*infra*).

Es trobaven a l'interior i a l'entorn d'una estructura rectangular construïda amb pedres de dimensions petites, sense treballar, lligades amb morter, un monument funerari d'una certa dignitat que amb tota seguretat fou el punt de partida del cementiri i ajudà a estructurar-lo.

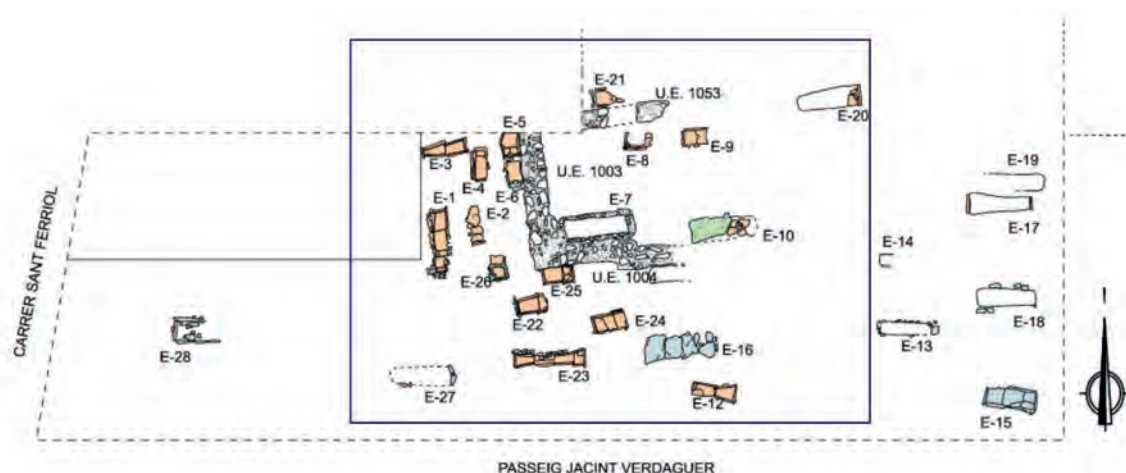

Figura 13.1. Planta de la necròpolis d'època romana.

L'orientació dels cadàvers de les diferents sepultures eren tant nord-sud (27'27%) com est-oest (72'72%), adaptant-se a les línies marcades pels murs perimetrals del monument central. També es va identificar un sector en el qual una acumulació d'ossos pertanyents a diferents individus es va interpretar com una ossera feta servir en època indeterminada (E-11) però que ens informa d'un manteniment de les sepultures (o almenys d'algunes) amb la retirada de les velles inhumacions, amb les despulles reduïdes i posades en una fossa comuna. En una ocasió (E-7), hi havia un doble enterrament fet en moments diferents i amb la voluntat de separar clarament els cadàvers, almenys les testes.

Aquest cementiri, doncs, fou creat a l'entorn d'un monument funerari. Pel que fa a la cronologia, la veritat és que la datació atorgada al jaciment (segles ii-v) solament es basa en la tipologia de les tombes d'inhumació, fet que pot no ser suficient. El temps d'utilització de la necròpolis, almenys de la part que ens és coneguda, podria ser molt més acotat. La troballa, en altres indrets de la vil·la, de sepultures situades a cavall entre els segles iii i iv i d'altres, encara, dels segles v i vi, permet intuir l'existència d'altres espais d'enterrament que degueren anar variant al llarg del temps (Palahí 2005, 193).

234

EL MONUMENT FUNERARI (FIG. 13.2)

Convé, per començar, descriure, abans que cap altra cosa, el mausoleu localitzat en l'exploració arqueològica d'aquella necròpolis a partir del qual hauria nascut aquest cementiri que, de ben segur, coneixem de manera incompleta. Ocupava el sector més septentrional

Figura 13.2. Restitució del mausoleu (D. Vivó).

de la zona excavada i s'orientava en el sentit dels punts cardinals potser amb una lleugera inclinació, subtilíssima, devers l'oest. El mal estat general feia difícil, aparentment, saber on es trobaria la façana principal del sepulcre i la porta d'accés tot i que, tal com veurem, cal situar-la a migdia, en direcció a les edificacions del gran conjunt rural (*infra*). Es tracta d'una construcció rectangular de la qual es coneixen tres murs –nord, oest i migdia– i ha desaparegut el de llevant que podem reconstruir a partir de la disposició d'algunes sepultures i d'algun altre indici. El mur de ponent (1003), d'uns 3'5 m de llargària conservada, tenia una amplada considerable d'entre 0'65/0'70 m. Era perpendicular i solidari amb la paret 1004 i, tot i que no es pogué observar, amb el mur 1053. Se'n conservaven dues filades obrades amb pedruscall de tota mena, poc treballat i sòlidament lligat amb bon morter de calç. En tot cas, es tractava dels fonaments de l'edifici. Quedava ben clara estratigràficament parlant, l'anterioritat del mur (i, per tant, del mausoleu) en relació a les inhumacions que es trobaven al seu entorn que en seguien, però, l'orientació. El mur de migdia (1004) era idèntic al que acabem de descriure. Mostrava un recorregut d'uns 4'05 m i conservava, també, dues úniques filades dels fonaments. Cap a l'est, es perdia. La paret septentrional (1053), preferentment de rierencs, es trobà molt afectada pel conreu. Era idèntica a les que acabem de ressenyar (1003, 1004) i conservava, puntualment, una filada o cap. En alguns punts del seu recorregut havia desaparegut del tot. Els vestigis conservats, la presència d'unes tombes bastides en el seu interior (E-9 i E-10) i d'una altra que per força s'hauria situat a l'exterior,¹ ens permeten definir un edifici rectangular d'uns 7'20 m est-oest (24 peus romans) i uns 5'40 m de nord a sud (18 peus romans). La superfície global del monument era d'uns 38'88 m², uns 27'74 m² útils. Si analitzem amb cura la seva planta, observarem que la paret 1004 mostra un avançament uniforme cap enfora que per força ha de tenir una explicació arquitectònica. Aquesta canvi només s'explica per la posada en valor de la façana principal on, per força, hi hauria la porta. Aquest avançament tindria una llargària d'uns 3'15 m i sobresortiria uns 25 cm de la línia del mur. El monument fou explorat per sota del paviment original, circumstància que fa impossible anar més enllà en els nostres plantejaments. Tanmateix, podem suposar que les parets vistes, senceres o només els sòcols, eren obrades amb materials de més qualitat que explicarien la seva desaparició objecte de saqueig sistemàtic des de, com a mínim, l'alta

1.- Es trobava justament sobre el que hauria estat la prolongació del mur 1053 cosa que ens obliga a pensar que la façana de llevant de l'edifici s'havia de trobar, per força un xic més enllà.

edat mitjana sinó abans. A dins es conservaven vestigis de quatre sepultures, totes obrades en el subsòl de l'edifici, per sota del paviment, E-7, E-8, E-9 i E-10, dues *formae* i dues caixes de *tegulae* de secció quadrangular lligades amb morter, respectivament. Tres d'aquestes sepultures (E-8, 9 i 10), bastant malmeses pel conreu, no conservaven cap vestigi del difunt sebollit (o difunts). L'altra (E-7), ben obrada i recoberta interiorment d'un emblanquinat uniforme de calç, havia estat utilitzada en dos moments diferents i, sempre, amb el cap del difunt a occident. La segona inhumació s'havia fet amb tota la cura del món per afectar el mínim possible el cadàver més antic. Els caps, i només els caps, eren separats per un rajol de dos peus de costat (*bipedalis*) que separava les dues inhumacions. Recordem el simbolisme de la testa i la importància jurídica que adquirí en la legislació funerària romana, segons recull el jurista *Iulius Paulus* (*Digest*, 11, 7, 44) que determina que allí on hi ha el cap hi ha la tomba (*locus religiosus*) (Ducos, 1995, 135-144; Nolla, Casas, Soler, 2012, 37).

Totes les sepultures que formaven part del mausoleu tenien una certa dignitat (*formae* o caixes de *tegulae* de secció quadrangular ben lligades amb morter) i totes s'orientarien de ponent a llevant. Pensem que es tractarien d'enterraments de cronologia avançada, del segle IV o, potser millor, V, i, per tant, associats a les dues darreres generacions d'ocupació de la vil·la. L'edifici, en canvi, podria ser molt anterior. Mancats de dades precises no podem sortir d'unes suposicions poc fonamentades però raonables. Per les seves característiques, podríem proposar una construcció dins del segle II avançat o ja en el III, amb, aleshores, les tombes privilegiades, sempre inhumacions, que l'ocuparien, disposades sobre el sòl de l'edifici i ben visibles (arcosolis, sarcòfags...). Més endavant, amb l'espai principal ocupat, calgué enterrar dins del subsòl. Aquestes són les úniques localitzades. Hauríem de convenir, també, que es tractaria de sepultures privilegiades, lligades als propietaris o gestors del *fundus*. Ens queda clar que es tracta de sepultures d'ús familiar l'acurat aprofitament, en temps diferents d'E-7.

CATÀLEG:

E-1

Caixa de *tegulae*. Amidava uns 1'60 m de llarg i entre 0'45 m (capçalera) i 0'30 m d'amplada (peus), amb una alçada d'uns 0'30 m. Una de les tègules va cedir i va caure cap endins en un moment determinat cosa que decidí a substituir-la per un muret de pedra seca i una nova tègula.

Orientació:² nord-sud.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb el braç drets paral·lel al cos i esquerre amb la mà sobre el pubis.

E-2

Caixa de *tegulae* molt malmesa. El sepulcre tenia una llargària d'uns 1'04 m i una amplada uniforme d'uns 0'40 m.

Orientació: nord-sud o viceversa.

Disposició del difunt: No se'n conservava cap vestigi.

E-3

Caixa de *tegulae* de secció triangular. La llargària del sepulcre era d'uns 1'12 m, amb una amplada d'uns 0'40 m i uns 0'30 m d'alçada. Les *tegulae* de la solera i de les parets eren lligades amb morter.

Orientació: oest-est.

Disposició del difunt: les despulles de l'infant inhumat, disposades en decúbit dorsal, es trobaren molt malmeses.

E-4

Caixa de *tegulae* molt afectada, d'uns 0'90 m de llargària per 0'45 m d'amplada. Només conservava la solera i l'arrencament de les parets.

Orientació: nord-sud o viceversa.

Disposició del difunt: sense vestigis. Per les dimensions del sepulcre ha de correspondre a un infant.

E-5 (Fig. 13.3)

Caixa de *tegulae* parcialment excavada.

Orientació: nord-sud o viceversa.

Disposició del difunt: no se'n van identificar vestigis.

Mobiliari: es recuperà una peça de ceràmica comuna oxidada, una escudella amb una marcada carena a la meitat del vas amb coll i llavi dibuixant una essa. Mostra un peu anular molt subtil però ben definit. Les parets són robustes i les característiques morfològiques són pròpies de les ceràmiques comunes obrades en aquestes contrades. No tenim, en aquest territori, ara per ara, atuellis similars cosa que, indirectament, en ajuda a l'hora de fixar la seva cronologia. En efecte, entre el material propi dels segles I a III (Casas *et al.* 1990) no hi ha res de semblant circumstància que ens portaria a proposar una cronologia global dins del segle IV o V. Al Llenguadoc i concretament al cementiri de Verdier, a Lunel-Viel, un *uicus* en les proximitats de *Nemausus*, en contextos preferentment del segle IV, sovintegen produccions lo-

2.- Sempre, en primer lloc, assenyalaré la situació de la testa.

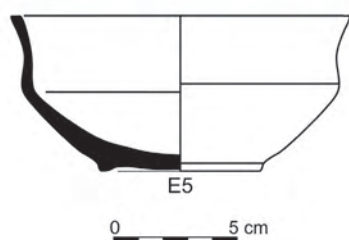

Figura 13.3. Tomba 5.

cals o de la vall del Roine amb escudelles semblants, també carenades (Raynaud, 2010, 26, Fig. 13,91, 30, Fig. 16,68, 33, Fig. 18,70). 13'7 cm de diàmetre de boca, 6'6 cm de diàmetre de base i 6'5 cm d'altura.

E-6

Caixa de *tegulae* amb la presència de pedres petites que asseguraven l'estabilitat de l'estructura. Només conserva la solera i part de les parets. Amidava uns 0'90 m de llarg per uns 0'52 m d'amplada. Fou obrada al costat mateix del mur oest del monument funerari quan aquell ja existia.

Orientació: nord-sud o viceversa.

Disposició del difunt: sense vestigis de l'infant que hi fou inhumat.

E-7

Dins del mausoleu. *Forma* obrada amb pedres petites i mitjanes sense polir i morter de calç. Revestiment interior blanc de morter de calç. Amidava uns 1'85 m de llargària per 0'60 m d'amplada (mesures preses a l'interior del sepulcre). Les parets tenien un gruix d'entre 0'10 i 0'15 m. El costat de llevant de la sepultura havia estat malmès d'antic. No conservava cap mena de coberta.

Orientació: en tots dos casos, oest-est.

Disposició dels difunts: dins hi eren sebollits successivament dos individus, un damunt l'altre, separats només, a la capçalera, per un *bipedalis*. Posats decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos, el més modern, d'uns 1'48 m de llargària, i el més antic, que mesurava uns 1'65 m, amb el braç esquerre paral·lel al cos i la mà dreta sobre la panxa.

E-8

Dins del mausoleu. Caixa de *tegulae* lligada amb morter de calç molt malmesa. Havia tingut una amplada d'uns 0'48 m (la llargària no es va poder documentar).

Orientació: oest-est o viceversa.

Disposició del difunt: no se'n trobaren vestigis.

E-9

Dins del mausoleu. Caixa de *tegulae* lligades amb morter. Mesurava uns 1'92 m de llarg per uns 0'65 m d'amplada. De fet, només s'observava l'extrem oest i la paret nord del sepulcre.

Orientació: oest-est o viceversa.

Disposició del difunt: sense cap vestigi.

E-10

Dins del mausoleu. *Forma* de pedruscall i morter, amb solera de *tegulae*, considerablement malmenada d'antic.

Orientació: oest-est o viceversa.

Disposició del difunt: sense cap vestigi.

E-11

Fossa simple. Versemblantment, una ossera.

Orientació: indeterminada.

Disposició dels difunts: es recuperaren tres cranis i nombrosos ossos humans.

E-12 (Fig. 13.4)

Caixa de *tegulae* amb solera que féu servir morter de calç per lligar les diverses peces. No conserva la tapadora. Amidava uns 1'27 m de llargària i entre 0'31 m i 0'48 m d'amplada.

Orientació: oest-est.

Disposició del difunt: decúbit supí. Enterrament infantil.

Mobiliari: a la part central de la tomba es va trobar una gerra de ceràmica comuna oxidada, amb peu poc alt però ben marcat, panxa globular, coll cilíndric no massa desenvolupat i llavi ben definit internament que obre ver l'exterior. La nansa, robusta i amb solc central, surt del llavi per morir a la part superior de la panxa. Podem trobar peces similars, no idèntiques, en contextos del segle III, de Tolegassos, més esvelta (Nolla et al. 2012, 179, Fig. 187,3) i en altres llocs (Casas et al., 1990,

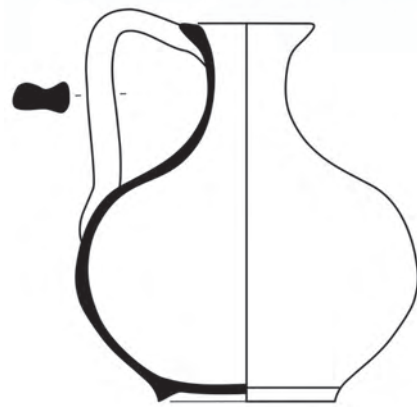

Figura 13.4. Tomba 12.

núm. 723, per exemple). Més semblança hi ha amb una gerra que acompanyava el difunt de la tomba núm. 25 del cementiri de la vil·la del Collet de Sant Antoni (Calonge), amb una cronologia proposada entre segle III avançat i mitjan segle IV (Nolla *et al.*, 2005a, 47-48, Fig. 41,2). Tanmateix, dins de la sepultura d'un enterament excavat al Mirador (Banyoles), hom recuperà un atuell ben semblant al nostre (Nolla/Casas 2005, 235-237, Fig. 4,2). Aquell conjunt es datà dins del segle IV que seria, en darrere instància, la que proposàriem per a la inhumació E-12, sense, malauradament, poder ser més precisos. 5 cm de diàmetre de boca, 7 cm de diàmetre de base, 13'3 cm de diàmetre màxim i 15'3 cm d'altura.

E-16

Fossa coberta amb quatre grans lloses planes de pedra i fent servir pedretes menudes per tapar forats. Fou trobada intacta. Amidava uns 2'15 m de llargària per entre 0'80 i 0'60 m d'amplada.

Orientació: oest-est.

Disposició del difunt: el cadàver, d'uns 1'70 m de llarg, era posat decúbit supí amb els braços creuats sobre pubis.

E-21

Caixa de tègules lligades amb morter de calç. La tapadora no fou reconeguda. Malmesa d'antic.

Orientació: oest-est o viceversa.

Disposició del difunt: sense cap vestigi.

E-22

Caixa de *tégulae* lligades, als angles, amb morter de calç, amb pedres de falca als costats de tramuntana i ponent. Les tègules es van trobar lleugerament inclinades cap a l'interior. Mesurava uns 0'92 m de llarg per uns 0'48 m d'amplada. Malmesa d'antic. No es van conservar indicis de la coberta.

Orientació: oest-est o viceversa.

Disposició del difunt: sense cap vestigi. Per les dimensions hauria de correspondre a un infant.

E-23 (Fig. 13.5)

Caixa de *tégulae* lligades amb morter i amb pedres de falca. Ben conservada. Amidava uns 1'95 m de llarg.

Orientació: oest-est.

Disposició del difunt: el cadàver, d'uns 1'55 m de llargària, era posat decúbit supí, amb els braços creuats sobre pubis.

Mobiliari: a l'angle nord-est del sepulcre hi havia dipositada com a ofrena una gerra amb peu ben definit, cos globular i coll desenvolupat i cilíndric, amb llavi motllu-

0 5 cm

Figura 13.5. Tomba 23.

rat. La nansa, amb solc central, surt de la part superior de la panxa per lliurar-se al llavi. No coneixem en aquest territori atuell globalment idèntics en contextos alt-imperials (Casas *et al.*, 1990), ni més moderns. A Lunel-Viel, en la proximitat de *Nemausus* al cementiri de Verdier amb cronologies a partir del segle III avançat, observem la presència de perfils semblants que s'han datat dins del segle IV (Raynaud, 2010, 31, Fig. 16,92). Proposariem, doncs, una cronologia imprecisa dins de la quarta centúria. 4'2 cm de diàmetre de boca, 6'3 cm de diàmetre de base, 11'8 cm de diàmetre màxim i 123 cm d'altura.

E-24 (Fig. 13.6)

Caixa de *tegulae* lligades amb morter, d'un metre de llargària i uns 0'48 m d'amplada.

Orientació: oest-est.

Disposició del difunt: sense cap vestigi. Enterrament infantil.

Mobiliari: una escudella de ceràmica comuna oxidada posada al costat de llevant de les despulles. És ben semblant a la de la tomba E-5 (*supra*), amb la carena un xic més baixa i, en general, formes més arrodonides. Valdrien les mateixes consideracions expressades anteriorment (*supra* E-5). Amida 14'6 cm de diàmetre de boca, 6'4 cm de diàmetre de base i 5'8 cm d'alt.

E-25

Caixa de *tegulae*. Aprofitava el mur de migdia del monument funerari per definir el seu costat nord. Amidava uns 0'88 m de llargada per uns 0'46 m d'amplada.

Orientació: oest-est o viceversa.

Disposició del difunt: sense vestigis de l'infant que degué ocupar-la.

E-26

Caixa de *tegulae* lligades amb morter i amb pedres de falca. Amidava de llarg uns 0'64 m i d'ample uns 0'49 m. Malmesa d'antic.

Orientació: nord– sud o viceversa.

Disposició del difunt: sense cap vestigi. Possiblement infantil.

E-27

Fossa amb la zona dels peus marcada amb 2 tègules i 2 pedres petites a la capçalera.

Orientació: oest-est.

Disposició del difunt: el cadàver, d'uns 1'55 m de llargària, decúbit supí amb les mans aplegades sobre el pubis.

Figura 13.6. Tomba 24.

E-36

Caixa de *tegulae* malmenada d'antic.

Orientació: indeterminada.

Disposició del difunt: decúbit supí. Enterrament infantil.

CONSIDERACIONS GENERALS

Aquesta necròpolis, ben semblant a altres que hem anat localitzant en aquest territori (Nolla/ Casas/ Santamaria 2005; Burch *et al.* 2013, 177-216), planteja tot un seguit de qüestions que mereixen ser tractades en cert detall. Algunes, tal com veurem, podran ser respostes amb més o menys versemblança; altres no pas de moment.

El primer que cal fer palès és la possibilitat de poder assegurar que aquest no va ser l'únic cementiri del gran establiment rural. Aquest fet el podem deduir primerament per l'etapa d'ocupació de la necròpolis

que estem analitzant i que tot i no ser tan precisa com voldríem, permet fixar un ventall cronològic que podria disposar-se, com a molt avall entre mitjan segle II i com a molt amunt, mitjan segle V que correspon a la data inicial de la introducció del ritual inhumador en els *funera* d'aquest territori (Nolla *et al.* 2005a, 101-103; Nolla/Casas/ Santamaria, 2005, 248-249; Burch *et al.* 2013, 200-204) i al moment fixat per l'abandonament, com a vil·la, del gran conjunt suburbà. Caldria, doncs, preguntar-se on havien estat sebollits els habitants i treballadors del lloc, anteriorment, d'ençà de la baixa república o, com a mínim, des d'època augustal. No és una pregunta sense sentit. Fins ara, deixant de banda el cementiri de les Corts a Empúries, no coneixem necròpolis tardo-republicanes. No és fins a poc abans del canvi d'era que identifiquem les primeres cremacions i, a partir d'aleshores, podem anar seguint el procés evolutiu (sobre aquesta qüestió podeu consultar Burch *et al.* 2010, 121-128; Nolla/Casas/ Soler 2012, 27, Burch *et al.* 2013, 180-181). Fins ara, no tenim cap dada que ens ajudi a avançar en la seva localització, però sis generacions de treballadors lligats a la vil·la, pocs o molts, van necessitar un o diversos cementiris que, en tot cas, cercarien en la proximitat de l'edifici i, probablement, d'un camí (Nolla/Casas/ Santamaria 2005 265-267).

Va tenir a veure, la decisió de crear un nou cementiri, amb la introducció, molt ràpida, del ritual inhumador i l'abandonament definitiu de la cremació? Realment, no podem respondre amb seguretat absoluta aquesta pregunta perquè no hi ha cap document conservat que ho assegurí. Tanmateix, les característiques del nou cementiri, la seva composició i algun paral·lel apunten devers aquesta direcció. Tenim la seguretat, basada en indicis molt subtils però també amb una manera de procedir pròpia de les elits romanes, que fou decisió del propietari de la vil·la fer-se enterrar *in suo fundo*, en les seves propietats seguint un costum que se'ns fa ben palès aquells anys i que posa de manifest el lligam entre el *dominus* i la seva propietat a través d'aquella decisió que li permetia, altrament, l'elecció d'un lloc ben triat, ben visible, auto-representatiu i, moltes vegades, sense els condicionants de tota mena, dels espais funeraris urbans, amb àrees petites, mal situades i poc atractives. No és un cas únic, en aquest mateix *suburbium*. El propietari de la vil·la de Sant Menna a Vilablareix, va fer semblantment, si fa o no fa en els mateixos anys (Nolla *et al.* 2005b, 212-225; Palahí/Simon 2012, 251-255; Burch *et al.* 2013, 200-202). La mecànica, en aquesta ocasió, sol ser sempre la mateixa. El senyor triava un lloc a partir d'uns condicionants determinats, hi feia bastir un *monumentum* d'una certa dignitat que, a partir d'aleshores, esdevenia el punt central d'una necròpolis que s'anava desenvolupant al seu entorn. Ocupà, en aquesta ocasió, un espai sense construir molts pocs metres al nord de la part bastida de la vil·la i que probablement es trobava a la vora d'un

(o uns) camí que travessava el *fundus*. El monument funerari, l'únic element visible a una certa distància de la necròpolis i ben separat, malgrat la proximitat, de les construccions de l'habitatge, dominava la part més plana (i millor) de la propietat, cap al riu i cap a llevant, i podia contemplar-se sense dificultat des de la Via Augusta i des del cap del pont que permetia que aquell camí travessés el riu Ter còmodament.

Tot i ser molt probablement la darrera necròpolis de l'establiment suburbà, si deixem de banda alguns enterraments infantils que hem anat trobant puntualment sobre sectors abandonats de l'edifici, el nombre de tombes recuperades, més aviat reduït, vint-i-una, fa pensar que una part del conjunt es trobaria més enllà de l'àrea explorada i que algunes altres, més antigues, van ser afectades per les més recents. Aquest convenciment limita les possibilitats fermes de fixar amb precisió la cronologia d'aquell espai funerari. Per acabar-ho d'adobar, la manca d'objectes dipositats dins dels sepulcres és una barrera que dificulta la datació precisa de les sepultures i tampoc ho fa la tipologia dels sepulcres, de datació laxa. Es ben diferent del que observem en altres necròpolis rurals d'aquest territori ben excavades, on el nombre de sepultures amb mobiliari és del 61'11% entre les cremacions (trenta-sis) de la Vinya del Fuster (Nolla/Casas/ Soler 2012, 27) i del 50% entre les seixanta-dues inhumacions identificades en el mateix cementiri (Nolla/Casas/ Soler 2012,38). Al Collet Est (Sant Antoni de Calonge), les sepultures amb mobiliari eren el 44'12% (Nolla *et al.* 2005a, 77). Al nostre cementiri amb 22 difunts identificats en 21 sepultures, només quatre conservaven mobiliari, en cada cas, o bé una gerreta o bé una escudella carenada, un 18'18% que no deixa de ser una xifra molt baixa. Hi hauria, segon pensem, una explicació convenient: que el conjunt funerari explorat no abastés tot el ventall cronològic possible (entre mitjan segle II i mitjan segle V) sinó l'etapa pròpiament baix-imperial, entre els segles IV i V. En aquest territori, el ritual del *funus* ens és, ara, prou ben conegut i podem assegurar que a partir d'època tetràrquica hi ha una minva esclatant a l'hora de dipositar objectes dins de la tomba que acabà esdevenint, juntament amb l'orientació de les sepultures, una de les peculiaritats d'aquesta regió (Nolla *et al.* 2016, 189-191). En general, un xic arreu hi ha una davallada en el costum d'acompanyar els difunts amb objectes però rarament amb la radicalitat dels *territoria d'Emporiae* i *Gerunda*.³ Les quatre peces recuperades, de ceràmica oxidada comuna, podien datar-se dins d'època baix-imperial, tal com determinava l'anàlisi de les formes i la comparació

amb altres paral·lels més ben fixats cronològicament (*supra*). En favor d'aquesta possibilitat, afegim-hi una altra dada ben valuosa: dels 22 cadàvers identificats, només 6 (27'27%) mostraven una orientació tramuntana-migdia. En canvi, en 16 ocasions (72'72%), el cap era a ponent i els peus a llevant (Nolla *et al.* 2016, 186-188). Ens poden ajudar en aquesta anàlisi, altres fets constatables? Mirem-ho. 16 sepulcres eren de caixa quadrangular de *tégula* (76'19%), tres quartes part del total que, altrament, mostraven una manera de fer molt genuïna, amb l'ús de morter de calç per donar consistència al taüt, un fet més aviat poc documentat; les altres opcions eren anecdòtiques (9'52% i 4'76%), percentualment poc importants. També en és favorable aquesta informació que se suma als indicis apuntats més amunt. En general els taüts obrats amb *tegulae* adoptant forma de caixa són ben característiques de l'època baix-imperial (Nolla *et al.* 2016, 207, amb bibliografia). És curiós no haver trobat, ni aquí ni en el cementiri més tardà (*infra*), cap sepulcre de tègules de secció triangular, tan abundants i amb una llarguíssima etapa d'ús. Una absència que no sabem explicar-nos.

Els paral·lels urbans, ens porten a Empúries i a Girona. De la primera, les dades sovintegen tot i que en general els cementiris coneguts són, en aquella ciutat costanera, més tardans, més propis de l'antiguitat tardana. Pel que fa a Girona, les dades són molt més escadusseres tot i la presència de sepultures idèntiques o semblants (Nolla *et al.* 2016, 181-183). Pel que fa a cementiris rural associats a vil·les, només el cementiri del Collet mostra possibilitats de comparança (Nolla *et al.* 2005a, 11-103), tal com can Bel a Pineda de Mar (Burch/Nolla 2005, 109-115) amb poques similituds generals.

El tractament del cos és sempre el mateix. El difunt fou sebollit nu i cobert amb una mortalla, decúbit supí i amb els braços paral·lels al cos (dues ocasions), amb les dues mans sobre el pubis (tres ocasions), amb el braç dret paral·lel al cos i la mà esquerra sobre el pubis (una ocasió), o el braç esquerre paral·lel al cos i la mà dreta damunt del pubis, una variabilitat que no és diferent del que coneixem.

Que el monument funerari, en forma de casa, fou el punt de partida d'aquest cementiri no sembla que pugui ser qüestionada. No en tenim una datació arqueològica amb la qual cosa caldrà fer servir les característiques tipològiques per intentar situar-lo en el temps. En aquest territori no coneixem mausoleus similars si deixem de banda les Cavorques de Sant Julià de Llor (Nolla/Sureda

3.- Vegeu comportaments diferents al centre d'Hispania (Vigil-Escalera 2013, 260-261; al migdia de la Gàl·lia (Raynaud 2006, 150; Blaizot 2009, 338)

2005, 129-140) que no és datat. Tanmateix, en altres llocs aquests conjunts ben obrats que reproduïen un edifici residencial i altres vegades una *aedes*, es comencen a trobar a partir de mitjan segle II en endavant (com a les grans necròpolis italianes, lacials, d'Isola Sacra o d'Ostia). Si acceptem, com és raonable, que aquesta construcció fou el punt de partida del cementiri, i volguéssim fixar la seva cronologia en època alt-imperial avançada, hauríem d'acceptar que una part de la necròpolis, la més antiga, no ha estat descoberta o que fou destruïda, almenys parcialment. I si aquella etapa inicial no existí, hauríem d'acceptar una construcció de, com a mínim, finals del segle III o, ja, IV. Recordem que dues de les quatre tombes que havien estat bastides dins de l'edifici funerari (E-7, E-8, E-9 i E-10), eren *formae* obrades al subsòl i, molt probablement, de seguida. Una d'elles, més ben conservada, posava de manifest una ocupació recurrent del sepulcre. El darrer ocupant es disposa sobre l'immediatament anterior, ben separats i fent servir un *bipedalis* damunt del cap per separar clarament un individu de l'altre. Són indicis fermes de llarga ocupació i continuïtat. També pot ajudar-nos a fixar una cronologia baix-imperial, la presència en diferents necròpolis d'aquest país, de *formae* acabades amb cura, amb un recobriment de qualitat de l'interior del receptacle que, de vegades, podia ser d'un brillant i cridaner color vermell (Nolla *et al.* 2016, 203-204, amb bibliografia).

Recordem, també, que podien haver existit altres sepultures posades (o construïdes) directament sobre el sòl de l'estança o en arcosolis que haurien desaparegut sense deixar rastre.

LA NECRÒPOLIS VISIGODA (FIG. 13.7)

Una mica més enllà, tot respectant els enterraments preexistents, es desenvolupà un nou cementiri. La tria del lloc per assentar aquesta nova necròpolis i el fet que respectés els límits de la més antiga, ens fa saber que, aquella, era visible i ben definida, amb el mausoleu, ben conservat, dominant i marcant l'espai i les tombes del seu entorn que devien ser senyalitzades.

A aquest segon moment, cal atribuir-hi un total de 58 sepultures, situades cap a llevant i migdia de l'antiga àrea funerària. Tots els enterraments es disposaven d'est a oest, amb el cap del cadàver a ponent, i decúbit dorsal (100%). Tipològicament parlant, 30 corresponien a fosses excavades directament al subsòl⁴ (51'72%), 7 eren fosses delimitades amb pedres i fragments de *tegulae* (12'06%), –una de les quals conservava part de la coberta de lloses (E-64) (Llinàs *et al.* 2008, 292), 16 eren cistes (caixes de lloses) (27'58%) –12 conservaven, parcialment o totalment, la coberta, i 9 no presentaven

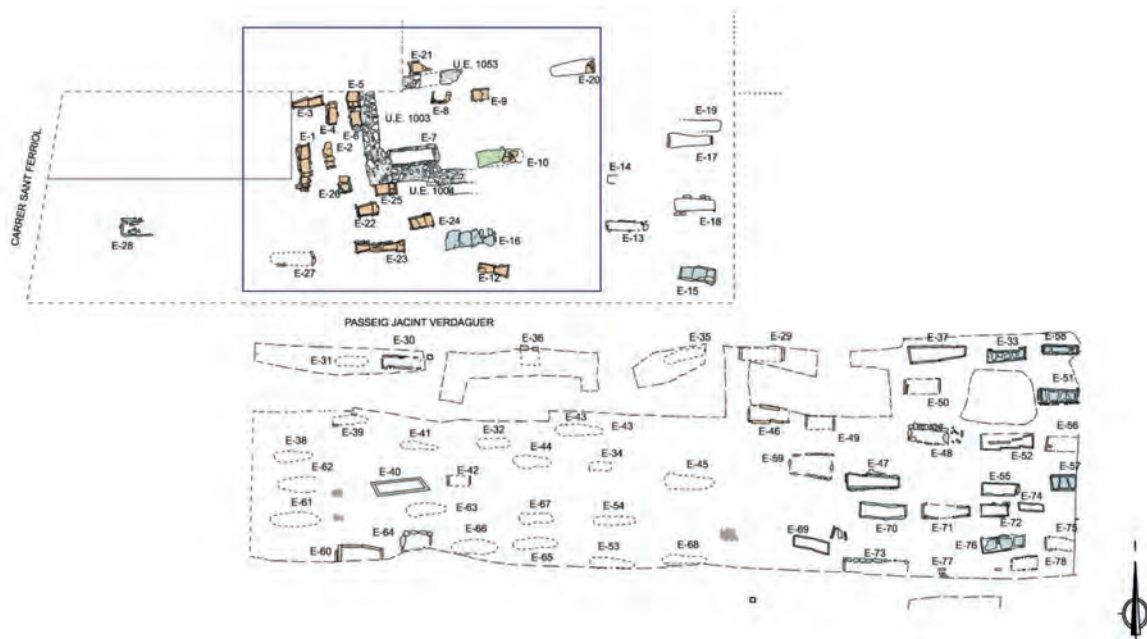

Figura 13.7. Planta de la necròpolis visigoda

4.- Dins d'aquest grup, 24 eren fosses simples, 5 de les quals amb alguna pedra o fragment de *tegula* clavat al seu entorn, i 2 conservaven alguna de les lloses de la coberta. Les altres 6 eren fosses amb *tegulae* clavades verticalment als extrems (Llinàs *et al.*, 2008, 290).

lloses al fons (Llinàs *et al.* 2008, 292)– i hi havia, també, un sarcòfag monolític de pedra (1'72%), una caixa de *tegulae* (1'72%) i 3 caixes mixtes de pedra i *tegulae* (5'17%).

Cal constatar, altrament, que deixant de banda E-40, un sarcòfag monolític, no hi havia cap indici d'aprofitament de tombes i d'enterraments múltiples que no essent, en aquest territori massa freqüent, si que tenim ben documentat (Nolla *et al.* 2016, 195-197). Pel que fa al sarcòfag suara esmentat, es va trobar molt malmenat per l'acció de l'agricultura. Quasi no conservava, en alçat, les parets del sepulcre. A l'interior es conservaven les despulles del difunt arraconades de manera acurada als peus de la caixa. Pensem que és un indici per documentar un aprofitament de la tomba. El difunt posterior hauria estat destruït per l'arada. En aquest cas, la sepultura més costosa, més monumental, l'única d'una certa entitat, s'hauria fet servir en un segon moment, com succeeix en moltes altres ocasions.

Els investigadors que varen realitzar els treballs d'excavació, van remarcar el fet que les diverses tipologies se solien concentrar en espais determinats. Així, quasi totes les caixes de lloses s'ubicaven al sud-est, mentre que les fosses simples es trobaven, sobretot, al sud-oest i al nord.

Del conjunt de 58 enterraments, un total de 31 varen proporcionar mobiliari funerari (53'44%), tot sovint peces d'abillament –sobretot sivelles, però també denes de collaret, fíbules, botons, apícs, alguns objectes de ferro –claus, ganivets– i, en un dels casos, un conjunt d'una dotzena, aproximadament, de petites pseudo-monedes. En tenien la forma però no havien estat encunyades. Tots aquests elements defineixen, segons pensem, el grup humà enterrat en aquest cementiri com a part del contingent visigot que vivia al territori i el controlava, i situen l'arc cronològic del seu ús, entre finals del segle v fins a finals del vi (és també d'aquesta opinió Roig (2015, 367-369).

En aquest cas, val la pena anar un xic més enllà. Si acceptem com a molt probable una durada d'entre un segle i un segle i quart, el mínim i el màxim acceptable, i atès que el consens general proposa, per a aquelles èpoques, entre 45 i 50 defuncions anuals per a cada mil habitants, hauríem de convenir que el grup humà que va generar i mantenir el cementiri s'hauria de situar entre unes 35 i 50 persones. Podríem adduir que les excavacions només han reconegut una part de la necròpolis i que, per tant, aquests números cal prendre'ls amb cura. Acceptem-ho. Nogensmenys, les

dades que tenim a la mà no fan possible imaginar que pogués ser ni el doble de gran. Així i tot, ens situaríem en una població –homes, dones, infants– de, com a màxim, 100 persones. Cal, doncs, deduir que al Pla de l'Horta s'hi hauria assentat una petita comunitat goda de no pas més de 100 persones i, probablement, d'un xic més de cinquanta. És més que probable que constituïssin un dels grups més nombrosos en aquest territori, associat al *fundus* de l'antiga vil·la del Pla de l'Horta on, almenys una part, hi residiria, i controlant també el *castellum* de Sant Julià, amb relació continuada amb *Gerunda* on tenia el seu estatge el *comes* i on hi havia la seva oficina.

Pla de l'Horta és un cas únic d'un gran interès perquè si bé respon a la dinàmica que descrivíem, incorpora altres facetes que acaben fent, d'aquest espai funerari, un cas especial, amb, de moment, pocs paral·lels i digne de tota consideració.

La tria de l'emplaçament fou condicionada per l'existència d'aquella antiga àrea funerària que hauria estat en ús pràcticament fins aleshores. Descoberta recentment i ben excavada, permet que en copsem les peculiaritats, la personalitat, les marcades diferències amb totes les altres del país, que la converteixen en un conjunt excepcional i rar. Ras i curt, aquest espai és ben diferent de tots els altres d'aquest territori (Nolla *et al.* 2016, 177-210). No ho és, però, per la tipologia dels sepulcres, ni per la disposició (decúbit supí),⁵ ni per l'orientació dels difunts (mirant cap a l'est), ni per la situació de les tombes dins del cementiri, ni per altres petits detalls com podria ser l'ús esporàdic del «coixí funerari», element documentat puntualment al territori des de, com a mínim, inicis del segle V (Nolla *et al.* 2016, 188-189). Ho és per la presència sovintejada d'objectes dins del sepulcre que tenen a veure amb el costum de sebolir els difunts vestits. Això fa ben diferent aquest conjunt que no té cap paral·lel en aquest territori, i pocs a l'actual Catalunya. Algú podria adduir el cementiri rossellonès d'Estagell, al nord d'aquella comarca (Alessandri 2007, 378-382, amb la bibliografia anterior) que semblaria tenir, fins a cert punt, una certa semblança. Tal com han assenyalat els analistes més recents, no pot ser de cap manera considerada una necròpolis visigoda, tal com s'havia cregut, sinó un cementiri de llarga durada i més obert. El nombre d'enterraments amb mobiliari se situa, a Estagell, entorn del 30%, quasi la meitat de la del nostre (Raynaud 2015, 317). Potser només podríem remarcar certes semblances amb el cementiri *intra muros* de Barcelona, a redós de l'església de planta en

5.- En una de les tombes (núm. 58) el difunt mostrava clarament una posició decúbit lateral dret. És un cas únic entre les més de mil cinc-centes inhumacions analitzades explorades en aquest territori (els resultats globals a Nolla *et al.* 2016, 177-210).

creu. Hi ha, però, moltes menys sepultures i eren majoritàriament infantils (Beltrán de Heredia 2008, 231-259).

No sembla possible cap altra explicació que considerar el grup humà inhumat en aquella necròpolis com a visigot i, atesa la cronologia ben fixada del conjunt, cristians arrians (Chavarría 2018, 36-47, amb consideracions ben interessants). Cal posar-los en relació amb l'ocupació del *castellum* de Sant Julià de Ramis i amb el control militar de *Gerunda*. Haurien estat instal·lats a en el *fundus* i la gran vil·la del Pla de l'Horta, cedida per hostatjar-los i alimentar-los. Estem, doncs, davant d'uns vestigis que fan «visibles» aquell grup humà i que ens ajuden a entendre com es desplegaren per l'immens territori d'*Hispania* per exercir-ne el control polític i militar, essent com eren, un grup humà reduït enmig d'una munió d'hispano-romans (Nolla/Palahi/ Prat, en premsa).

És excepcionalment definidor el moment final d'ús del cementiri, a l'entorn del 600, coincidint decididament amb el Tercer Concili de Toledo on, Recared, el seu monarca, i, al seu darrere, el poble got (589), abraçaren el cristianisme catòlic renunciant a l'arrianisme. A partir d'aquell moment, la segregació resultava, des d'un punt de vista de praxis religiosa, innecessària.

Centrant-nos en l'aspecte formal de la necròpolis i la tipologia de cada un dels enterraments i constatarem que no hi ha cap mena de diferència amb cementiris coetanis ni de l'etapa immediatament anterior (Nolla *et al.* 2016, 198-210), deixant de banda el tractament del cadàver (enterrament vestit) i en la presència puntual d'algun objecte disposat dins de la sepultura, on, certament, hi ha divergències substancials amb la tradició local. Uns i altres col·locaven el cap del difunt tot mirant devers l'orient, ajaçats horitzontalment i amb els braços rectes, doblegats o amb les mans damunt del pubis. Uns i altres, no ho oblidem, eren cristians.

CATÀLEG:

E-13

Caixa mixta de pedres, morter i tègules. El sepulcre amidava uns 1'75 m de llargària per uns 0'40 m d'amplada.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: el cadàver d'un infant, d'uns 1'20 m de llarg, era posat decúbit supí amb els braços paral·lels al cos.

Mobiliari: sivella de cinturó de ferro, ovalada de 45 mm de llargària per 35 mm d'alçada amb la pua ben conservada. No l'hem vista i cal considerar-la extraviada.

E-14

Fossa simple coberta amb lloses de pedra (dues de conservades).

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: disposat decúbit dorsal, tenia les mans plegades sobre pubis.

E-15

Caixa de lloses que amidava uns 1'54 m de llarg per uns 0'60 m d'amplada.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i braços paral·lels al cos.

E-17

Fossa amb els extrems marcats amb fragments de tègula clavats verticalment.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: amidava uns 1'72 m de llargària i era posat decúbit supí, amb les mans creuades sobre el pubis.

Mobiliari: es van recuperar, a l'alçada del coll, 3 denes de pasta de vidre de color beix: la que porta el núm. d'inventari 41.259, dibuixa una flor de cinc pètal, amb un diàmetre màxim d'uns 15 mm, un gruix d'uns 7 mm i el diàmetre del forat central és d'un 7 mm; l'assenyalada amb el núm. 41.260, és més circular, amb 4 protuberàncies arrodonides a la banda de dalt, amb un diàmetre màxim d'uns 73 mm, un diàmetre del forat central d'uns 19 mm i un gruix d'uns 7 mm; la núm. 41261, és circular amb 11 protuberàncies diferents marcant la vora, amb un diàmetre d'uns 15 mm, 7 mm. de diàmetre del forat central i uns 6 mm de gruix; a la mà portava un anell de ferro mig trencat que s'ha extraviat, i, a l'alçada del pit, una fíbula d'arc, de bronze, del tipus III de Ripoll (1985, 45-46), una magnífica peça fosa que acaba en la part del darrere amb un semicercle del qual en surten 2 caps d'àliga, als extrems, i 3 protuberàncies disposades radialment. El pont és decorat amb dues profundes línies incises longitudinals i, més enllà, sobre el lloc on s'insereix l'agulla, una peça ovalada decorada amb 6 apèndix exteriors, 3 a cada costat, i amb el cos central ornamentat amb línies incises. Aquest element es perllonga amb un apèndix distal llis i de punta arrodonida. Conserva la molla, l'agulla de ferro i l'encaix on s'inseria. Hom ha proposat una datació dins de la segona meitat del segle VI. Té 110 mm de llargària, una amplada màxima de 50 mm i una alçada màxima de 22 mm.

E-18 (Fig. 13.8)

Fossa marcada amb unes pedres posades verticalment a tramuntana i al sud-oest del retall. Amidava uns 1'70 m de llarg per uns 0'50/0'40 m d'ample.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb els braços paral·lels al cos.

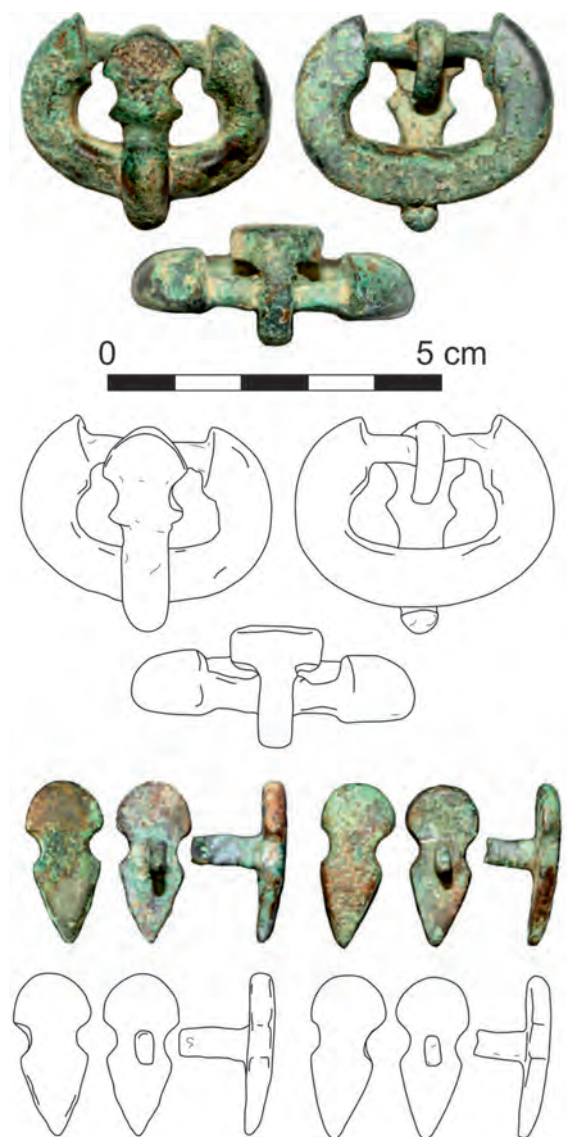

Figura 13.8. Tomba E-18.

Mobiliari: una sivella de bronze ovalada de 36 mm per 25 mm, amb pua escutiforme de 31 mm de llarg per 16 mm d'amplada màxima; un aplic escutiforme de bronze de 21 mm per 12 mm; un botó ornamental, també de bronze, de 9 mm i 4 peces en forma de moneda, finíssimes i, respectivament, de 9, 7, 6 i 7 mm d'un conjunt d'una dotzena, com a mínim, de suposades monedes AE4 que no hem vist i que semblen extraviades.

E-19

Fossa simple. Amidava uns 1'80 m de llargària.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: les despulles es trobaren molt malmeses.

Mobiliari: es va recuperar una sivella de bronze molt fina, circular, d'uns 23 mm de diàmetre, amb una robusta pua escutiforme de 33 mm de llarg i 15 mm d'amplada màxima. Aquestes peces, molt abundants, s'han de situar dins de la part alta de l'anomenat nivell II o a la part baixa del III (Ripoll, 1998, 47-54).

E-20

Fossa amb els peus ben definits per tres fragments de tègula posats, respectivament, de solera, paret i coberta.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: el cadàver, d'uns 1'53 m de llargària i amb una amplada màxima d'uns 0'38 m, era posat decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos.

E-28

Caixa de lloses sense solera que amidava uns 0'80 m de llargària. Malmenada d'antic.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos.

E-29 (Fig. 13.9)

Fossa amb *tegulae* clavades als extrems, d'uns 1'86 m de llargària i una amplada d'uns 0'57 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos que mesurava de llargària uns 1'70 m i d'amplada uns 0'36 m.

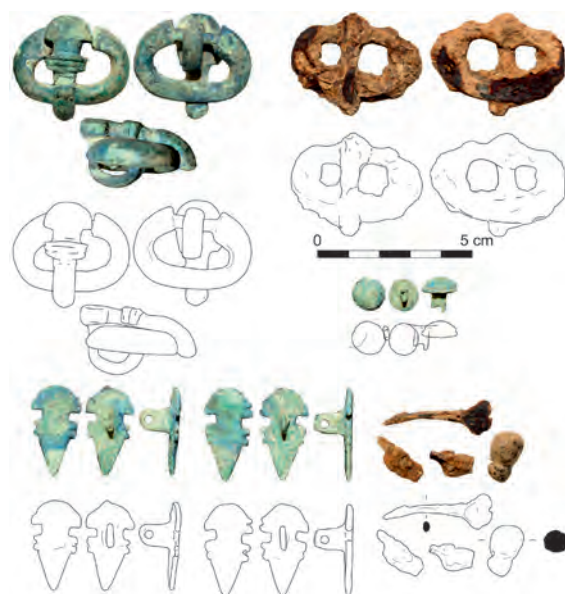

Figura 13.9. Tomba E-29.

Mobiliari: una sivella de bronze ovalada de 35 mm per 25 mm, amb pua escutiforme de 31 mm de llarg per 14 mm d'amplada màxima; una sivella de ferro ovalada de 40 mm per 29 mm, amb pua de 32 mm de llarg i amplada màxima de 10; un botó globular de ferro de 12 mm de diàmetre i 17 mm d'altura màxima; un fragment indeterminat de ferro de 17 mm de llarg per 9 mm d'alt; una possible fíbula d'arc, petita, de ferro i fragmentada, de 12 mm de llarg; 2 aplics escutiformes de bronze de 27 mm per 13 mm i 28 mm per 13 mm, respectivament; un botó de bronze de 10 mm de diàmetre i 12 mm d'alt;

E-30

Malmesa. Obrada amb fragments de *tegula*, de rajol i pedres.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb el braç dret paral·lel al cos i l'esquerre plegat sobre el pit. Amidava uns 1'53 m de llarg.

E-31

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i amb les mans creuades sobre el pubis. Mesurava de llarg uns 1'50 m.

E-32 (Fig. 13.10)

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i braços paral·lels al cos.

Mobiliari: 2 sivelles de bronze ovalades, de 32 mm per 25 mm i 29 mm per 17 mm, respectivament; 3 aplics de bronze escutiformes de 15 mm, 15 mm i 14 mm per 8 mm, respectivament; un clau llarg de ferro de 15'9 cm que acaba en un ganxo de 1'8 cm de diàmetre; un fulla d'un ganivet petit de ferro de 13'8 cm de llarg per 2 cm d'amplada màxima; una altra làmina de ferro d'un possible ganivet de 7 cm de llarg per 1'2 cm d'amplada màxima, un clau de ferro prim de 10'4 cm de llarg i 7 mm de gruix; un altre clau, trencat, de ferro de 6'8 cm per 0'9 cm, tres tiges amb punta, també de ferro, que no hem pogut localitzar posades sobre una pedra plana, allargassada i dos petits raspadors de sílex.

E-33 (Fig. 13.11)

Caixa de grans lloses amb solera de pedres petites i irregulars i tapadora de pedra, monolítica, de 1'50 m per 0'71 m, lligada amb morter a les lloses de la caixa. El sepulcre amidava 1'23 m per 0'41 m i tenia una fondària d'entre 0'37 m i 0'31 m.

Orientació: ponent-llevant.

Figura 13.10. Tomba E-32.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos. Tenia una llargària d'uns 0'92 m i una amplada d'uns 0'21 m. Infantil.

Mobiliari: una sivella ovalada de ferro de 3'5 cm per 3'3 cm, amb pua de 3'3 cm de llarg per 1 cm d'amplada màxima.

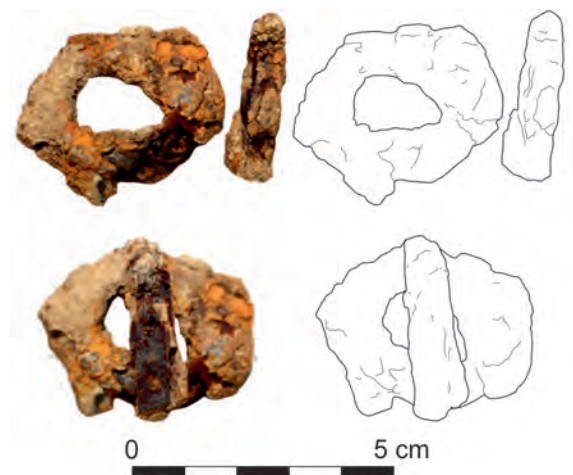

Figura 13.11. Tomba E-33.

Figura 13.12. Tomba E-35.

E-34

Fossa simple, molt malmesa, d'un adult.

Orientació: ponent-llevant.

E-35 (Fig. 13.12)

Fossa simple que amidava uns 1'62 m de llargària per 0'37 m d'amplada.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí.

Mobiliari: es van recuperar algunes restes de peces de ferro difícils de definir amb seguretat. Consistien en una làmina llarga i estreta de 15'9 cm per 1'4 cm que podria correspondre a un ganivet; una peça rectangular finíssima de 8'6 cm per 2'4 cm; una altra de molt semblant, trencada, de 3'4 cm per 2'2 cm, peça vinclada molt fina, de secció còncaua de 12'2 cm per 2 cm; eina trencada molt fina de 5 cm per 2 cm; peça, també finíssima, de 3'2 cm per 1'8 cm; una altra de ben semblant, també trencada de 2'7 cm per 2 cm; peça fragmentada de 2 cm per 1'7 cm.

Figura 13.13. Tomba E-37.

E-37 (Fig. 13.13)

Caixa de lloses bastida amb plaques grans, fent servir falques de pedra i fragments de tègula. La tapadora era obrada amb 5 lloses i no tenia solera llevat del costat est on eren posades dues lloses juxtaposades i fragments de tègula. La llargària de l'estructura era d'uns 2'15 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos. S'observava que havia patit una fractura de tibia i peroné no guarida del tot. Amidava uns 1'74 m per 0'39 m. Es tractava d'un adult jove masculí.

Mobiliari: una sivella ovalada de bronze de 3'8 cm per 2'9 cm, amb pua escutiforme de 3'7 cm de llarg i 1 cm d'amplada màxima.

E-38 (Fig. 13.14)

Fossa amb remarques a la zona del cap i de la cama esquerra, allí amb pedres clavades, aquí amb una llosa plana que serví de tapadora.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb les mans posades sobre el pubis. Amidava uns 1'42 m de llarg. Adult jove, del gènere femení.

Mobiliari: una sivella ovalada de bronze de 3'1 cm per 2'6 cm, amb agulla de ferro de 3 cm de llarg i 0'8 cm

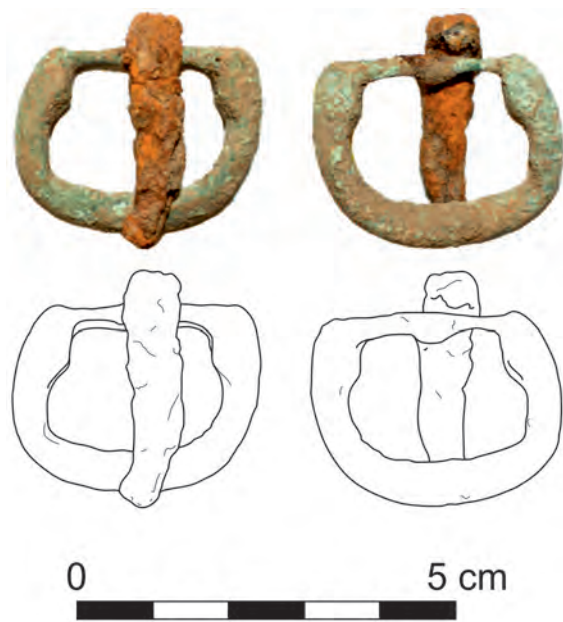

Figura 13.14. Tomba E-38.

d'amplada màxima; un clau de ferro de 3 cm de llarg per 0'5 cm, amb la part alta de secció quadrada i circular a la punta.

E-39

Fossa amb dues pedres i un fragment de tègula marcant el cap.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí. Es tractava d'un infant que mesurava uns 0'93 m de llarg.

E-40 (Fig. 13.15)

Sarcòfag monolític de pedra sorrenca. Sense tapa i molt malmès. Les parets només s'alçaven uns 15 cm. De planta trapezoïdal 1'95 m per 0'60 m, al cap, i 0'495, als peus. Les parets tenien un gruix d'entre 7 i 10 cm. La llargària interior era d'uns 1'825 m i l'amplada d'uns 0'44 m a la capçalera i 0'34 m als peus.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: es tractava d'un adult, les despulles del qual es van trobar arraconades als peus.

E-41 (Fig. 13.16)

Fossa simple. A sota el difunt es conservava una fina capa negra que podria correspondre a la descomposició d'un baiard.

Orientació: ponent-llevant.

Figura 13.15. Tomba E-40-E-38.

Disposició del difunt: decúbit supí i braç esquerra sobre pubis. Amidava 1'71 m de llarg per 0'38 m d'ample. Home madur.

Figura 13.16. Tomba E-41.

Mobiliari: una sivella de bronze petita que no ha conservat la pua, de 2'5 cm per 1'6 cm; clau de ferro de cap circular de 1'8 cm de diàmetre i 4'5 cm de llarg.

E-42

Fossa amb fragments de tègula i pedres definint les parets de la capçalera i la solera. Tenia una llargària d'uns 0'80 m i una amplada d'uns 0'35 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: Sense vestigis conservats. Per les dimensions s'ha de considerar una sepultura infantil.

E-43

Fossa simple que amidava de llarg uns 1'87 m i d'ample, uns 0'37 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i braços paral·lels al cos. Home madur.

E-44 (Fig. 13.17)

Fossa simple amb fragments de tègula fent de solera.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí. Infant d'entre 5 i 7 anys.

Mobiliari: sivella de bronze⁶ ovalada de 2'6 cm per 2'2 cm, amb la pua perduda però amb una taca de corrosió de ferro que fa pensar que l'agulla era d'aquest material; una fíbula clàssica d'arc, de bronze i petita, intacta, de 4'9 cm per 2'4 cm; una peça circular de ceràmica africana, d'uns 27 mm de diàmetre i 77 mm de gruix, de color taronja molt viu amb un gran orifici central d'uns 4'5 mm. Tot i que s'ha interpretat com una fitxa, ho consideràrem o bé una tortera o un senzill i modest penjoll.

E-45 (Fig. 13.18)

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i braços paral·lels al cos. Amidava de llarg uns 1'55 m.

Mobiliari: fermall ovalat de ferro, de 48 mm per 3 mm, amb pua de ferro enganxada, de 31 mm de llarg per 7 mm d'amplada màxima.

E-46

Caixa de lloses sense solera. Conservava una de les plaques de pedra que tapaven la sepultura. Amidava la part conservada uns 1'35 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb les mans sobre pubis. Corresponia a un home.

E-47

Caixa de lloses, sense solera i amb la tapadora perduda que tenia una llargària d'uns 1'89 m i una amplada, a la capçalera d'uns 0'75 m que es reduïen als peus a uns 0'45 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb les mans sobre el pubis. Tenia una llargària d'uns 1'56 m i una amplada màxima d'uns 0'37 m. Les despulles eren d'una dona madura.

Mobiliari: sivella de bronze de placa rígida de placa lleugerament trapezoïdal amb quatre lòbuls a cada angle i un solc longitudinal al centre que acaba davant del forat circular on s'enganxava la pua, perduda d'antic, situada en el nivell IV amb una cronologia entre 560/580 i 600/620 (Ripoll 1998, 56-60) i que mesura 58 mm de

Figura 13.17. Tomba E-44.

6.- En la documentació anterior, per error, es deia que el fermall era de ferro.

Figura 13.18. Tomba E-45.

llargària i 25 mm d'amplada màxima; una altra sivella rectangular amb pua vagament escutiforme que porta a la cara externa gravada amb un burí XIIIIX, que no sembla que puguem interpretar com una xifra. Amida 38 mm de llarg i 24 mm d'amplada màxima. La pua fa 28 mm de llarg per 12 mm d'amplada màxima.

E-48

Caixa feta a base de pedres i fragments de tègula amb solera obrada amb el mateix material. Mesurava uns 2 m per 0'87 m. A dins, 1'40 m per 0'46 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: sense cap vestigi.

E-49

Fossa simple amb tègules marcant la capçalera i els peus.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí. L'infant inhumat amidava uns 1'09 m de llarg.

E-50 (Fig. 13.19)

Fossa simple amb tègules marcant la capçalera i els peus, d'uns 1'85 m de llarg.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos. Amidava de llarg uns 1'63 m i tenia una amplada màxima d'uns 0'32 m. Corresponia a un home d'entre 20 i 40 anys.

Figura 13.19. Tomba E-50.

Mobiliari: fermall ovalat de bronze de 39 mm per 16 mm amb agulla escutiforme de 33 mm de llarg per 30 mm d'amplada màxima; dos botons de bronze de 13 mm i 16 mm de diàmetre, respectivament, i de 13 mm i 16 mm, d'alçada, un i altre.

E-51 (Fig. 13.20)

Figura 13.20. Tomba E-51.

Caixa de lloses amb solera i tapadora d'uns 1'42 m de llarg per uns 0'55 m d'ample. A sota del cap s'havia col·locat una llosa plana de pedra que feia de «coixí».

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb els braços paral·lels al cos, amb els palmells de la mà cap a terra. Amidava uns 1'62 m de llarg.

Mobiliari: un fermall ovalat de ferro de 47 mm per 29 mm, amb pua de 27 mm de llarg per 6 mm d'amplada màxima; peça fragmentada de ferro de 25 mm per 17 mm; una altra de semblant de 20 mm per 12 mm.

E-52 (Fig. 13.21)

Caixa de *tegulae* d'uns 1'78 m de llargària.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb les mans creuades sobre el pubis. Tenia una llargària d'uns 1'47 m.

Mobiliari: fermall de cinturó de bronze el·líptica de 31 mm per 25 mm, amb pua robusta escutiforme de 35 mm de llarg per 18 mm d'amplada màxima.

quadrangular, de 11 mm de llarg per 34 mm d'amplada màxima; fermall ovalat de ferro de 27 mm per 20 mm, amb pua de 24 mm de llarg per 9 mm d'amplada màxima; botó de bronze de cap globular de 1'4 cm de diàmetre i 1'5 cm d'alçada.

E-54 (Fig. 13.23)

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb les mans creuades sobre el pubis. Tenia una llargària d'uns 1'67 m i una ampla d'uns 0'35 m. Corresponia a una dona.

Mobiliari: fermall de cinturó amb sivella ovalada amb agulla i placa rectangular decorades, a la cara superior, amb la tècnica del *cloissonné*, amb incrustacions acolorides de pasta de vidre, definint una complexa decoració geomètrica i recoberta d'una finíssima capa d'or; la cara inferior és llisa amb els rebles que tancaven la caixa; la placa rectangular amida 70 mm per 57'5 mm i la sivella 57 mm d'amplada per 35 mm de llargària i la pua, 53'4 de llarg per 10 mm d'amplada. Una fíbula de

Figura 13.21. Tomba E-52.

E-53 (Fig. 13.22)

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, amb les mans posades sobre el pubis. Tenia una llargària d'uns 1'67 m.

Mobiliari: fermall de bronze amb el receptacle per encaixar l'agulla de 32 mm per 28 mm, de bronze i robusta,

mida gran, amb plaques i arc de plata i altres elements de bronze i de ferro, composta per una placa de ressort semicircular, amb una altra de rectangular amb angles arrodonits, exteriors del pont, decorats amb mosaic de pasta de vidre de color d'ivori. Són peces originàries de l'orient d'Europa, característiques del segle V i que desapareixen a inicis de la següent centúria (Ripoll 1985, 51-53 i 96-97). Fou trobada *in situ* i sencera al damunt ma-

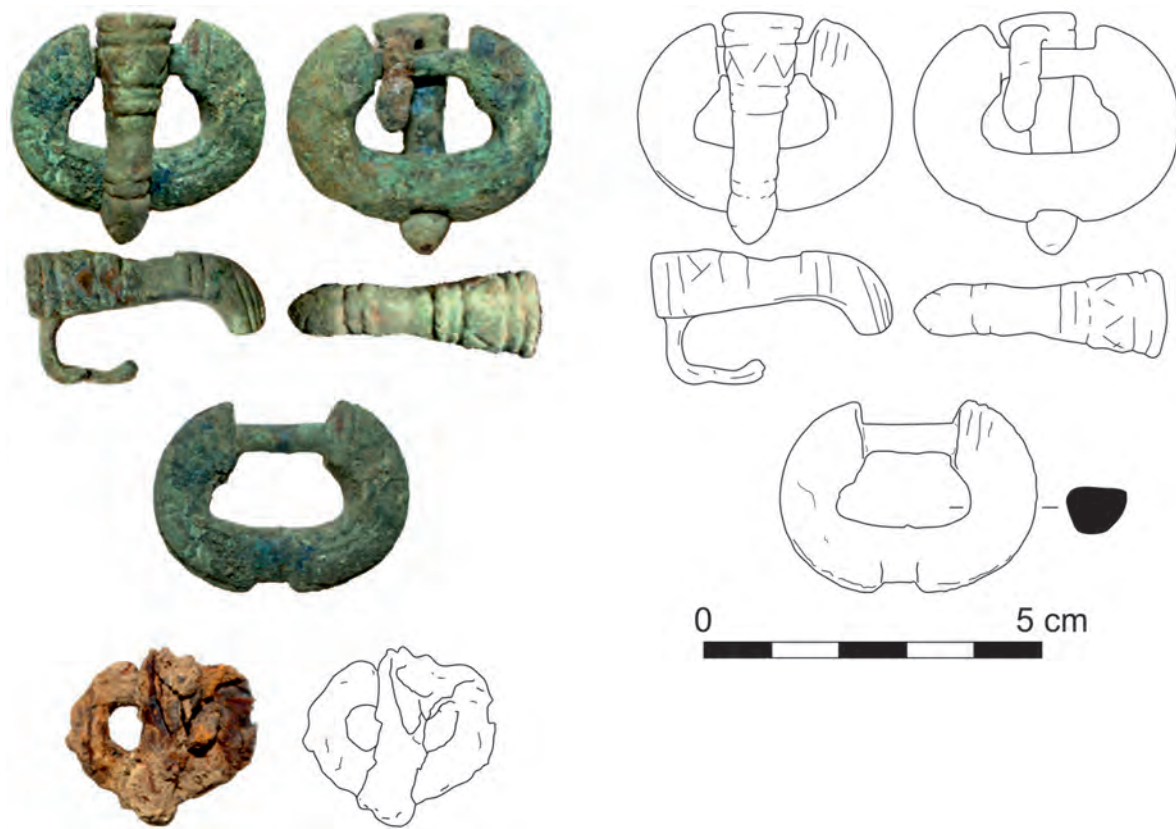

Figura 13.22. Tomba E-53.

teix del fermall que acabem de descriure. Quan calgué recuperar-la, les peces diferents es van desconjuntar. Nogensmenys, s'ha pogut reconstruir sense dificultats tot i la desaparició d'antic diverses peces del conjunt. L'arc és d'argent, d'uns 60 mm que connectava la llarga punta amb el taló. Aquest darrer era una finíssima placa d'argent en forma de semicercle amb un retall central al seu extrem recte per rebre l'arrencament de l'arc, d'uns 65 mm d'amplada. Mostrava tres petits orificis simètricament disposats que la perforaven. Al damunt d'aquesta placa, en el lloc d'unió amb l'arc, es disposà una peça en forma de mitja corona circular, de bronze, de 4 mm de gruix i 38 mm de diàmetre, que presentava la cara exterior decorada amb cel·les que dibuixaven unes figures geomètriques amb incrustacions de pasta de vidre de color d'ivori. Semblantment, a l'altre costat de l'arc, hi havia una peça ben semblant però allargassada i acabada amb punta de 31 mm d'amplada i 25 mm de llargària que es disposava damunt de dues plaques llargues d'argent, amb la punta arrodonida. Per sota del taló, es conservava el complex sistema de ressort de l'agulla, de ferro i, a la punta, el porta agulles, pràcticament intacte, de bronze i troncocònic, de 14 mm de llarg i 9 mm d'amplada màxima. L'agulla pròpiament dita no es va recuperar. Sivella de ferro ovalada

amb niellat de plata de 38 mm d'amplada màxima per 25 mm d'alçada, amb una pua de 35 mm i una amplada màxima de 14 mm, decorada amb ratlletes platejades paral·leles com també la pua que reproduïx el cap d'una serp; aquesta agulla és recta amb gran base rectangular i acaba amb un engruiximent per representar més convenientment el cap del rèptil; petita peça en forma de pont amb un rebló a cada extrem, de bronze, de 3'5 cm per 3'4 cm; rebló petit de bronze de 1'8 cm per 0'5 cm; placa fragmentada, finíssima, de bronze, de 5'7 cm per 5'7 cm; una agulla molt fina de bronze, amb forma circular (3'2 cm de diàmetre) amb l'extrem acabat en un garfi, amb tota versemblança una arracada; peça de bronze bombada i fragmentada de 2 cm per 1'4 cm; peça estranya, potser de pedra, de color blanc i negre; una dena de collaret de pasta de vidre en forma de barrilet de 16 mm de diàmetre i 15 mm d'altura, amb perforació central de 5'5 mm, translúcid i de color marronós fosc; una altra dena cilíndrica, de color blanc, també de pasta de vidre d'11 mm de diàmetre, 5 mm d'alçada i amb el forat central circular de 5 mm de diàmetre; penjoll d'atzabeja de color negre de tacte molt fi puntualment fragmentat que consta d'una part cilíndrica, perforada, i 3 protuberàncies disposades a dos costats i a dalt, en aquest cas, amb

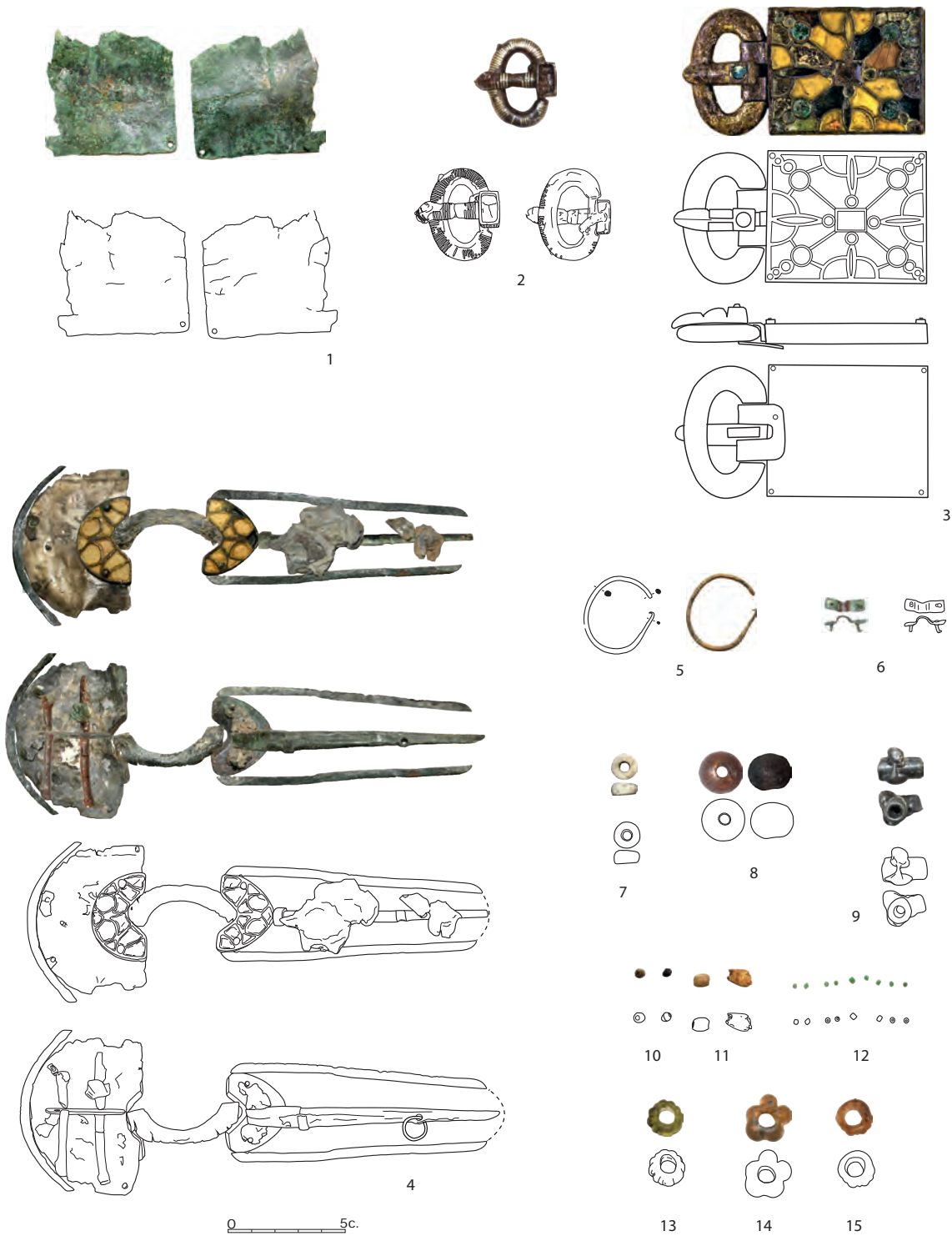

Figura 13.23. Tomba E-54.

una gran perforació transversal. En el moment final del seu ús, es féu servir de penjoll. Nou minúscules denes de pasta de vidre de color blau clar de 3 mm a 2, amb finíssima perforació central; petita dena de

pasta de vidre translúcida perforada d'uns 4 mm; dena de pasta de vidre de color negre d'uns 5 mm d'altura i 2 mm d'amplada; dena d'os en forma de barril de 10 mm d'alçada i 6'5 mm d'amplada; dena potser d'os

amb finíssima perforació central de 7 mm d'alçada i 5'5 mm d'amplada màxima).

E-55 (Fig. 13.24)

Caixa de lloses que conserva dues pedres planes grans i una de petita de la coberta. No tenia solera de cap mena. Amidava uns 1'80 m de llarg i 0'44 m d'amplada a la capçalera i uns 0'34 m als peus.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb les mans creuades sobre el pubis. El cadàver amidava uns 1'63 m de llarg i uns 0'36 m d'ample.

Mobiliari: fermall ovalat de ferro de 33 mm per 26 mm, amb pua mig trencada de 16 mm de llarg per 7 mm d'amplada màxima.

Figura 13.24. Tomba E-55.

E-56 (Fig. 13.25)

Fossa amb capçalera remarcada amb tègules.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb les mans creuades sobre el pubis. Amidava uns 1'53 m de llarg per 0'43 m d'amplada. Les despulles corresponien a un home.

Mobiliari: fermall de bronze ovalat de 4'3 cm per 3'4 cm, amb pua escutiforme de 2'2 cm de llarg per 4'3 cm d'amplada màxima.

Figura 13.25. Tomba E-56.

E-57

Caixa de lloses amb solera que a la part del cap era més alta tot fent de coixí. La part conservada amidava uns 1'14 m de llarg per uns 0'54 m d'amplada.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb els braços paral·lels al cos. Amidava de llarg, la part conservada, uns 0'99 m i amb una amplada d'uns 0'38 m. Corresponia a un home.

E-58

Caixa de lloses amb coberta i solera d'uns 1'65 m de llarg i 0'22 m d'ample.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb els braços creuats en angle recte sobre la panxa. Les despulles pertanyien a una dona d'edat molt avançada. Amidava uns 1'48 m.

E-59 (Fig. 13.26)

Fossa rectangular delimitada amb còdols, d'uns 1'96 m de llarg per 0'57 m d'ample, sense coberta ni solera.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb els braços paral·lels al cos que amidava uns 1'69 m per 0'39 m. Corresponia a un home.

Mobiliari: sivella de cinturó d'aliatge de bronze i argent, de 36 mm per 19 mm; sivella petita de bronze, qua-

Figura 13.26. Tomba E-59.

drangular, de 18 mm per 17 mm; una fulla de ferro d'un ganivet de 65 mm de llarg per 18 mm d'amplada màxima; petita peça quadrangular de ferro de 17 mm per 17 mm; làmina de ferro molt fina i quadrada de 31 mm per 27 mm.

254

E-60

Caixa de tègules i pedres molt malmesa, d'uns 2'23 m de llarg. Sense solera ni coberta conservada.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: sense cap vestigi.

E-61 (Fig. 13.27)

Fossa simple d'uns 1'70 m de llarg per 0'40 m d'ample.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i braços paral·lels al cos.

Mobiliari: fermall de bronze circular de 43 mm per 35 mm i pua robusta escutiforme de 47 mm de llarg per 15 mm d'amplada màxima; clau de ferro de 45 mm de llarg, de cap circular de 17 mm de diàmetre; dos fragments de ferro, molt prims, d'una mateixa peça, de 84 mm per 67 mm, amb un botó hemisfèric, també de ferro, incrustat.

E-62 (Fig. 13.28)

Fossa simple amb coberta de lloses.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí. Mesurava, tot i tractar-se d'un adult, uns 1'28 m per 0'34 m.

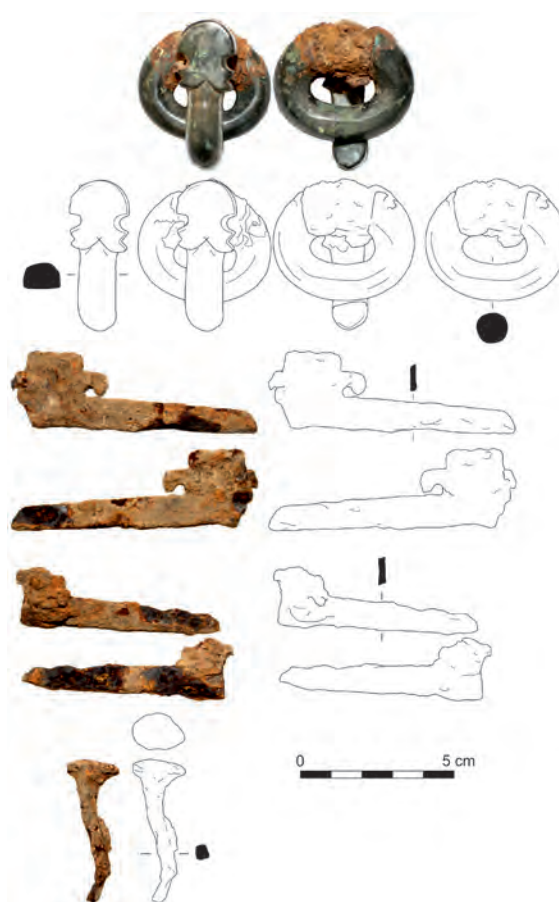

Figura 13.27. Tomba E-61.

Mobiliari: un fermall de bronze de placa rígida, de 56 mm per 25 mm, amb pua fina i recta, intacta, de 21 mm de llarg per 3 mm d'amplada màxima; petita fíbula de ferro, fragmentada, que conserva parcialment molla i arc, de 13'4 mm per 12 mm; un ganivet de ferro, de 13'6 cm de llarg per 22 mm d'amplada màxima; un altre ganivet de ferro de 19'4 cm de llarg per 27 mm d'amplada màxima. En la documentació anterior a l'arribada al museu es parla d'un clau de ferro que no hem sabut trobar.

E-63 (Fig. 13.29)

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i braços paral·lels al cos que tenia una llargària d'uns 1'75 m i una amplada d'uns 0'32 m.

Mobiliari: dos botons de bronze de cap hemisfèric de 6 mm i 7 mm de diàmetre, respectivament, i 15 mm i 14 mm, d'alçada, un i l'altre.

Figura 13.28. Tomba E-62.

Figura 13.29. Tomba E-63.

E-64 (Fig. 13.30)

Fossa delimitada amb pedres i fragments de tègula, amb coberta de lloses que amidava uns 1'40 m de llarg i entre 0'87/0'60 m d'amplada (capçalera i peus).

Orientació: ponent-llevant. Decúbit supí i braços paral·lels al cos que amidava de llarg uns 1'05 m i d'ample, uns 0'28 m. Corresponia a un infant.

Mobiliari: sivella de bronze ovalada, de 32 mm per 11 mm, amb pua de ferro, trencada, de 24 mm per 19 mm.

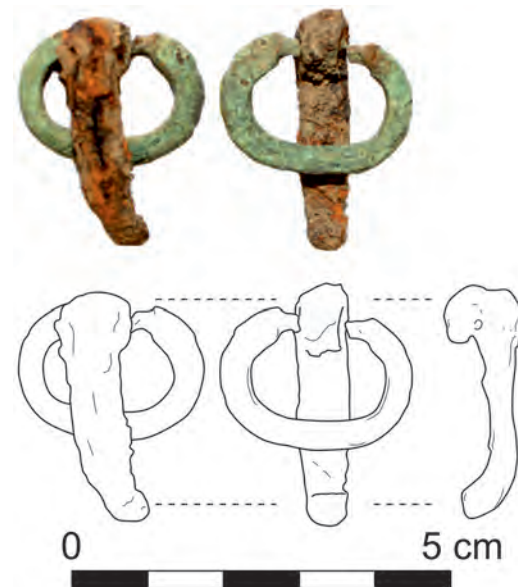

Figura 13.30. Tomba E-64.

E-65

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i braços paral·lels al cos que tenia una llargària d'uns 1'49 m.

E-66 (Fig. 13.31)

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant. Hi havia a tot l'entorn restes de carbó que podrien correspondre a un baiard.

Disposició del difunt: decúbit supí amb les mans creuades sobre pubis. Tenia el cos una llargària d'uns 1'77 m i una amplada d'uns 0'36 m.

Mobiliari: gran ganivet de ferro de 29'5 cm de llarg per 37 mm d'amplada màxima; punta de bronze d'una beina molt fina, de secció en U, de 36 mm d'alçada i 4 mm de gruix; un possible ganivet de ferro de 8'3 cm de llarg per 14 mm d'amplada màxima; clau de ferro amb el cap en espiral de 95 mm de llarg i 15 mm de diàmetre; làmina fina de ferro de 64 mm per 16 mm, de funció indeterminada; fermall de cinturó amb sivella quadrangular de 27 mm per 18 cm i pua escutiforme de 23 mm de llarg per 12 mm d'amplada màxima; fermall de bronze de sivella ovalada de 35 mm per 27 mm i pua molt elegant, en forma de llengua, i amb la punta decorada com si es tractes de dos ulls d'una serp, de 34 mm de llarg i 10 mm d'amplada màxima; anell de bronze de 23 mm per 24 mm amb el topall de 27 mm per 9 mm, decorat, segons proposem, amb una Quimera; una peça en forma de moneda de 17 mm de diàmetre; peça rectangular de ferro molt fina de 86 cm per 2'4 mm; quatre fragments de ferro informes; una tija de secció circular de 38 mm per 5 mm; plaquetes quadrades molt fines de bronze de 10 mm per 10 mm; agulla de bronze trencada de 16 mm de llarg.

E-67

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i amb les mans creuades sobre el pubis. Corresponia a un adult d'uns 1'35 m de llargària (la part conservada) i uns 0'40 m d'amplada.

E-68 (Fig. 13.32)

Fossa simple.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí i braços paral·lels al cos, d'uns 1'80 m de llarg.

Mobiliari: fermall de bronze ovalada de 36 mm per 26 mm, amb pua escutiforme de 35 mm de llarg i 11 mm d'amplada màxima; aplic de bronze escutiforme de 20 mm per 12 mm; fermall de ferro amb sivella mig trencada de 21 mm per 18 mm, amb pua també de ferro i fragmentada de 10 mm.

Figura 13.31. Tomba E-66.

Figura 13.32. Tomba E-68.

E-69

Caixa de lloses sense solera ni indicis de coberta que amidava uns 1'37 m de llargària i amplades entre 0'40/0'50 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí. Molt malmès. Corresponia a un infant.

E-70

Caixa de lloses amb coberta formada per dues peces grans i altres de petites, amb solera, d'uns 1'80 m de llarg per 0'52 m d'ample.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb les mans creuades sobre el pubis. Amidava uns 1'48 m per 0'30 m.

E-71 (Fig. 13.33)

Caixa de lloses amb coberta i sense solera d'uns 1'92 m per 0'56 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb braços paral·lels al cos. Els peus eren posats un damunt de l'altre. Feia de llarg uns 1'77 m i 0'27 m d'ample.

Mobiliari: fermall de ferro de 48 mm per 30 mm amb la pua enganxada de 34 mm de llarg per 12 cm d'amplada màxima; una làmina llarga de ferro probablement d'un ganivet estret, de 15'9 cm de llarg i 14 mm d'amplada màxima.

E-72 (Fig. 13.34)

Caixa de lloses amb coberta de dues peces grans i altres de més petites. Només havia tingut solera a la zona dels peus. Amidava uns 1'02 m per 0'58 m.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: les despulles de l'infant havien estat completament remenades.

Mobiliari: una sivella de bronze de placa rígida amb solc longitudinal que decora la part central de la llengüeta de la peça que és decorada amb 4 lòbuls disposats a cada angle, de 52 mm per 27 mm. La pua perduda d'antic. Característica del nivell IV (560/580-600/640) (Ripoll 1998, 56-60).

E-73

Caixa de tègules i còdols d'uns 1'94 m de llarg.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: sense cap vestigi.

Figura 13.33. Tomba E-71a.

E-74

Caixa de lloses amb dues peces de coberta conservades i sense solera, d'uns 0'98 m de llarg per 0'34 m d'ample.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí, braç dret paral·lel al cos i esquerra creuat en angle recte sobre la panxa. Amidava uns 0'73 m de llargària. Hi era enterrat un infant que tenia entre quatre i cinc anys.

E-75

Fossa definida amb pedres i fragments de tègula, amb dues teules planes clavades marcant els extrems curts, est i oest, d'uns 1'15 m de llarg.

Figura 13.34. Tomba E-72.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: sense cap vestigi. Versemblantment, enterrament infantil.

E-76 (Fig. 13.35)

Caixa de lloses amb quatre fent de solera i quatre més de coberta, d'uns 1'80 m de llarg per uns 0'50 m d'ample.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: decúbit supí amb braç dret paral·lel al cos i la mà esquerra damunt del pubis.

Mobiliari: una sivella pentagonal de bronze de 24 mm per 32 mm, que reproduïx la façana d'una *aedes*, amb el timpà i les acroteris perfectament definits, amb pua de ferro de 29 mm de llarg i 10 mm d'amplada màxima. És una peça notable, rara, amb molts pocs paral·lels.

Figura 13.35. Tomba E-76.

E-77

Fossa marcada amb pedres i fragments de tègula d'un metre de llarg per 0'40 m d'ample.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: sense cap vestigi. Enterrament infantil.

E-78

Fossa marcada amb còdols i tègules d'uns 2'04 m de llarg.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: sense cap vestigi.

E-79

Fossa amb tègules assenyalant cap i peus. D'uns 0'59 m de llarg.

Orientació: ponent-llevant.

Disposició del difunt: sense cap vestigi. Enterrament infantil.

TROBALLE DESCONTEXTUALITZADES

L'exploració del cementiri va permetre recuperar unes poques peces en el nivell superficial (UE 1001) (Fig. 13.36) i un clau de ferro trencat i de secció quadrada de 79 mm de llarg i 15 mm d'amplada màxima, entremig de les tombes E-38 i E-40.

De la UE 1001 assenyallem la recuperació d'un fermall de cinturó de bronze, de sivella ovalada, de 31 mm per 28 mm, amb una pua recta i estreta, de 33 mm de llarg i 7 mm d'amplada màxima i d'una altra sivella, també ovalada i de bronze, decorada amb unes ratlles gravades a cada costat, de 32 mm per 22 mm. Cal suposar que procedirien d'alguna tomba d'aquest cementiri, potser destruïda per l'agricultura.

EL MOBILIARI

Com acabem de veure, el material recuperat dins de 31 sepultures (53'44% del total) era o bé elements personals (arracades, collarets, braçalets...), objectes complementaris del vestit (fibules, fermalls de cinturó...) o peces que denotaven una dignitat (ganivets, punyals,...). I ben poca cosa més. Ocasionalment, podem trobar objectes metàl·lics, de ferro o de bronze, prou mal conservats per poder avançar una proposta acceptable. No hi ha –i cal remarcar-ho– allò que s'anomenen «objectes simbòlics», fora de lloc en un context fortament cristianitzat. A continuació, presentarem de manera ordenada les diferents peces recuperades agrupades tipològicament.

Figura 13.36. UE 1001.

En el catàleg es pot consultar en tot moment les oportunes associacions que ajuden a l'hora de fer propostes assenyades sobre la cronologia de la deposició.

Objectes ornamentals

1.– Denes de collaret i/o de braçalet

Sovintegen acompanyant les despulles des de mitjan segle II, quan en aquest territori el costum de sebollir els morts substituï amb rapidesa la cremació. En moltes ocasions, si és possible saber-ho amb seguretat, es tracta de tombes femenines. En contextos tardo-antics no són, tampoc gens estranys.

Pel que fa al cementiri que estem estudiant només són presents en dues sepultures, E-17 i E-54 i es tracta preferentment de denes de pasta de vidre, amb un parell d'os i més, extraordinari, d'atzabeja (en altres ocasions n'hi ha també d'ambre i, més rarament, de cornalina (Ripoll 1985, 32-33)). Les denes del collaret que portava el difunt d'E-17 eren tres grana de mida considerable un dels quals en forma de flor de cinc pètals amb un paral·lel idèntic a la tomba núm. 104 de la necròpolis dels Horts de Lunel-Viel, a prop de *Nemausus*, a la Septimània, que hom datava entre els darrers anys del segle V i mitjan VI (Raynaud 2010, 324, pl. 67). Les altres dues, semblants, una era decorada amb uns quants gallons frontals (quatre) i l'altra tota ella remarcada (onze). De la tomba E-54, assenyalen dues denes de pasta de vidre de color beix fosc, una de forma de bóta, amb paral·lel a la mateixa tomba acaba d'esmentar del cementiri dels Horts (Raynaud 2010, 324, pl. 67) i l'altra, molt convencional, cilíndrica, plana. Molt més interessant, per ser un fet més extraordinari, és una peça fragmentada d'antic, que potser hauria tingut quan era intacta, una altra funció però que un cop trencada acabà esdevenint una

dena d'un collaret. És de color negre molt viu i uniforme, finíssima, i consta d'un cilindre central perforat que té tres protuberàncies, dues de laterals i una a sobre la qual mostra una perforació perpendicular. Hi ha també dos petits grans perforats d'os, força malmenats i nou granets de pasta de vidre de color blau clar de mides diverses amb una fina perforació central amb paral·lels a la tomba 118 dels Horts (Raynaud, 2010, 329, pl. 69, 553), en aquesta ocasió de la segona meitat del segle VI. Sobre aquesta mena d'objectes tan ben representats podeu consultar Ripoll (1985, 32-33) o Raynaud (2010, 114-115).

2.– Arracades

En general són ben representades en cementiris tardans (Ripoll 1985, 33-35; Raynaud 2010, 115) i, curiosament, extraordinàries en el nostre cementiri. Considerem que ho és una peça molt senzilla que ha perdut una de les puntes, de bronze en forma d'agulla de secció cilíndrica acabada amb la punta, molt fina, regirada. Peces semblants a la necròpolis dels Horts, tomba núm. 9 (Raynaud, 297, pl. 51, 421-422) que genèricament es data dins del segle VI.

3.– Anells

També constitueix una presència continuada en necròpolis d'aquell moment (Ripoll 1985, 33; Raynaud 2010, 116) però també són extraordinàries en el nostre cementiri. Només se'n van recuperar dos, un de bronze, ben conservat (E-17) i un altre de ferro (E-66) que s'ha extraviat, que no hem vist i sobre el qual no podem fer cap consideració. Recordem, nogensmenys, que es troba fragmentat, en mal estat. El d'E-17 mostra el cap alt i ben remarcat per un filet exterior que deixa la superfície a una certa fondària. No portà, com en altres ocasions, una pedra enganxada sinó una fina decoració feta amb un finíssim punxó on podem observar un animal que (vegeu *supra*) hem identificat amb la Quimera.

Complement del vestit

1.– Fíbules

És, en determinades èpoques, una peça imprescindible del vestit. Pel que sembla fins a inicis del segle VII, era imprescindible atès que determinats vestits exigien l'ús d'una parella de fíbules que, a més, per la seva bellesa i espectacularitat, ennoblien el conjunt. En altres ocasions, són fíbules de menys entitats que funcionaven individualment, però ben necessàries (Ripoll 1985, 45-46; Raynaud 2010, 113-114). Tal com ja hem vist en el catàleg (*supra*), n'hem identificat unes quantes, unes més ben conservades que altres, de tipologia diversa. És interessant remarcar, però, que en dues ocasions (E-17 i E-54), dues fíbules notables que hauríem d'haver-les trobat en parella, eren peces soltes i no sembla que puguem donar les culpes a circumstàncies exteri-

ors. No és, però extraordinari l'ús individual com és el nostre cas.

A E-54 es localitza *in situ* una enorme i esplèndida fíbula d'arc i plaques obrada en tres lamine que en treure-la del lloc es desmunta i que és pendent de restauració. Aquestes peces, extraordinàries, es solen trobar en parelles unint les parts del vestit i, alhora, embellint el conjunt (Ripoll 1985, 51-53 i 96-97). Hi ha tendència en proposar una cronologia de finals del segle V i, puntualment, primeries de la següent centúria. En aquesta ocasió, formava part d'una inhumació amb un extens mobiliari que ajuda a fixar la cronologia final del dipòsit. D'E-17 procedeix una altra fíbula d'arc de tipus III (Ripoll 1985, 55-56), que generalment es localitzen aparellades, amb el cap decorat amb cinc testes d'àguila amb paral·lels en dues tombes del cementiri del Carpio de Tajo, núm. 194 (Ripoll 1985, 131, Fig. 45, 1 i 2) i 258 (Ripoll 1985, 156-158, Fig. 61, 2), a Tarragona, d'origen dubtós (Palol 1950, 84-85, Fig. 3) i a Estagell, al Rosselló (Lantier 1943, 155). Segons els excavadors de la necròpolis (Llinàs *et al.* 2008, 296), s'haurien de datar dins de la segona meitat del segle VI i no més enllà atès que els complexos vestits que necessitaven aquelles peces per funcionar van passar de moda abans del 600.

A E-44 es va recuperar una fíbula d'arc i xarnera de bronze sencera, peces gens estranyes en contextos funeraris d'aquell moment (Ripoll 1985, 45-46) amb paral·lels a la tomba B i 28 de El Carpio (Ripoll, 1985, 64, 68 i 174 Fig. 7, 9 i 69), a Barcelona de l'àrea de Sant Lu (Ripoll 2001, 217, Fig. 1).

Les altres dues peces (E-29 i 62) eren de ferro i molt fragmentades però s'han d'assimilar a la que acabem de descriure.

2.- fermalls de cinturó

Aquesta és la peça més documentada en el nostre cementiri tal com passa arreu. Hem de deduir que el cinturó era un element absolutament necessari en l'abillament visigot, tant d'homes, infants i dones. Convé recordar que no és extraordinària la recuperació en una tomba amb una única deposició de més d'un fermall (i en ocasions, més de dos). Per les peces més petites s'ha pensat si podrien correspondre a les sabates o a elements complementaris no conservats però no sembla ser el cas del nostre cementiri. En efecte, quan hi havia més d'un fermall, el més gran i el més notable estèticament corresponien al cinturó del vestit i l'altre (o altres) a cinturons menors on es portaven ganivets i/o punyals.

Dividirem el conjunt en tres grans blocs segons el material en què foren realitzats, bronze, ferro o bronze i ferro, en el benentès que puntualment destaquen peces fetes d'aliatge de plata, o l'ús ornamental d'un niellat de plata o l'embelliment exterior amb una finíssima capa d'or, quasi perduda.

Analitzarem les troballes, nombroses, agrupades atès que, com veurem, es poden aplegar en diversos models tipològics alguns dels quals són molt pròxims. Ho organitzarem a partir del metall utilitzat començant per les peces de bronze, de les més complexes a les més senzilles, les obrades amb aquest aliatge però que tenien la pua de ferro i, per acabar les de ferro, agrupades per la forma de la sivella i la de la pua. Assenyalarem, en cada ocasió, els paral·lels més pròxims i/o aquells que pel context i procedència poden ajudar a afinar més les datacions proposades.

A) Fermall de cinturó de gran placa rectangular decorada amb la tècnica del *cloisonné* que feia possible encastar petites peces de pasta de vidre acolorida (*plaque-boucle de type wisigothique à décor cloisonné*, Raynaud 2010, 107). És una peça única que cal associar al tipus I de Ripoll (1985, 47-49) o A d'Ebel-Zepezauer 2000, 117-119) i a la decoració A, proposada per la mateixa autora (Ripoll 1988. Podeu veure la taula a Palol 1991, 332). Segons la primera publicació del conjunt (Llinàs *et al.* 2008, 296), seria la primera trobada en excavació a Catalunya. Les altres conegudes no tenen una procedència ben assegurada. Podem adduir, com a paral·lel relativament pròxim la localització d'una peça semblant al cementiri dels Horts (Lunel-Viel), a les proximitats de *Nemausus*, a la tomba 84 (Raynaud 2010, 318-321, pl. 62, 490). Entre les consideracions apuntades recorda la localització d'algunes al nord del Loira i de tres exemplars a la Septimània. Proposa una cronologia d'entre el darrer terç del segle V i primer terç del VI.

B) Fermall de bronze de placa rígida i forma de llengüeta (*plaques-boucles lingüiformes* Raynaud 2010, 108). N'hem recuperat tres peces, dues sense l'agulla conservada i l'altra, recta i fina, de ferro. S'han de situar en el nivell IV, de Ripoll (1998, 56-60), amb una cronologia que caldria situar entre el 560/580 i el 600/640. Als Horts (Lunel-Viel) hi ha, només, peces similars (Raynaud 2010, 108 Fig. 73). A Catalunya se n'ha recuperat una, semblant a la d'E-47 i 72 en una sepultura del Collet del Cargol (Sant Mateu de Berga) (Sales 1999, 290). De l'altra, peça semblant procedent del cementiri del carrer Montmany, 35, de Valldoreix (Coll/Roig 2003, 832-833). A la necròpolis del Carpio de Tajo, sovintegen (Ripoll 1985, 42-44). Són algunes de les peces més modernes del nostre cementiri, que ajuden a fixar el moment final.

C) Fermall de bronze de forma pentagonal amb pua de ferro. Aquesta interessant peça és única dins del conjunt. Ja hem vist (*supra*, catàleg) que reproduceix la façana d'una *aedes*. No en coneixem paral·lels que puguin ajudar-nos.

D) Sivella de bronze de forma ovalada amb pua de base prismàtica i agulla recta i robusta. En coneixem tres o potser quatre (E-53, 66 i fora de context, procedent

del nivell superficial UE1001/1 i possiblement també la procedent d'E-13 podia, per la descripció, inscriure's en aquest grup) molt semblants però en cap cas iguals. Són presents a la necròpolis dels Horts (Lunel-Viel) per les quals es proposa una datació dins del tres primers quarts del segle VI (Raynaud 2010, 109-110). També es documenten de manera més imprecisa a El Carpio de Tajo (Ripoll 1985, 39-42).

E) Sivella de bronze ovalada amb pua escutiforme. És la més ben representada. N'hem identificat onze procedents d'aquestes sepultures: E-18, 19, 29, 37, 50, 52, 56, 61 i 68. Totes s'assemblen però cadascuna té la seva pròpia personalitat, tal pel que fa a la sivella com a l'agulla, de vegades més fines, llargues i esveltes i altres sòlides i robustes. La trobem ben representada a les necròpolis dels Horts i de Sant Vicenç, al *uicus* pròxim a *Nemausus*, a la Septimània (*boucles ovalaires à ardillon scutiforme* (Raynaud 2010, 110, Fig. 56; 336, pl. 72, 340, pl. 73)) que es daten, en aquell cementiri dins de la primera meitat del segle VI. També són ben documentades al Carpio de Tajo (Ripoll 1985, 39-42). Un dels primers exemples identificats en aquest territori procedeix d'una *cupa* tardo-antiga de la Ciutadella de Roses, del cementiri del port, que era acompanyat de dos aplics, també de bronze, escutiformes (Nolla/Amich 1996-1997, 1027-1040). Més recentment en un altre cementiri de la mateixa vila marinera, a l'Escorxador, se n'ha trobat un altre que roman inèdit (Nolla *et al.* 2016, núm. 40, 342-343, amb bibliografia).

F) Sivella de bronze ovalada amb la pua perduda. Certament és un fals grup necessari atesa la importància de l'agulla a l'hora de fixar la tipologia precisa de la peça. N'hem identificat cinc exemplars (E-32 (dues), E-41, E-59 i 1001/2). No és gens rar la pèrdua de l'agulla, tal com podem veure en molts jaciments similars (per exemple als Horts, a Lunel-Viel (Raynaud 2010, 110).

G) Sivella ovalada de bronze amb agulla de ferro. Se'n van recuperar tres exemplars (E-38, E-44 i E-64), un dels quals (E-44) sense la pua pròpiament dita. Tanmateix, una pregona taca d'òxid fèrric sobre la part superior del fermall justifica la incorporació al grup. Les altres agulles conservades, malgrat el mal estat de conservació, semblen de tipus recte.

H) Sivella de bronze rectangular amb agulla escutiforme o sense agulla conservada. En coneixem tres exemplars (E-47, E-66 i E-59), ben semblants però diferents en els detalls. Aquest *boucles rectangulaires* són presents en cementiris d'aquesta cronologia com als Horts (Lunel-Viel) (Raynaud 2010, 110-111). Hom proposa datar-los dins dels tres primers quarts del segle VI però en ocasions podrien perllongar-se dins del segle VII.

I) Sivelles de cinturó de ferro. Aquest darrer grup comp- ta amb vuit peces prou ben conservades (E-29, 33, 45,

51, 53, 54, 55, 71) que podem subdividir en tres grups. El primer correspondria a sivelles ovalades i agulla rec- ta (E-29, 33, 53, 55 i 71), el més nombrós; el segon, a peces en forma de vuit i pua recta (E-45 i 51) i el tercer, a una esplèndida peça ovalada i de pua robusta de base cúbica, decorada –sivella i agulla– amb un finíssim niellat de plata. L'extrem de l'agulla reproduïx la testa d'un ofidi. No són rares, ans al contrari, en determinats cementiris d'aquesta època com als Horts (Lunel-Viel) (Raynaud 2010, 111).

Elements complementaris

Aplics de bronze escutiformes

Aquestes petites peces en forma d'escut servien per decorar els cinturons on s'enganxaven o es cosien i complementen sovint els fermalls de cinturó tot i que en algunes ocasions es troben en solitari. Un xic més grans o més petits tots s'assemblen. Se n'han recuperat a les sepultures E-18, 29, 32 i 68. Sovintegen en molts cementiris d'aquesta cronologia com a Roses (Nolla/Amich 1996-1997, 1027-1040), als Horts (Lunel-Viel) (Raynaud 2010, 111, on es proposa datar-los dins del segle VI) o al Carpio de Tajo (Ripoll 1985, 36-38, on s'indiquen multitud de paral·lels peninsulars).

Botons hemisfèrics

De funció semblant als aplics que acabem de veu- re, aquests botons de cap hemisfèric o, puntualment poligonal (E-50), també es cosien o s'enganxaven als cinturons o a la roba. Procedeixen de les sepultures E-18, 29, 50, 63 i normalment van de dos en dos (o de tres entres) i sovint també fent joc amb els aplics escutiformes (E-18, 29). Són presents en les necròpolis de l'època, tal com podem veure als Horts (Lunel-Viel) (Raynaud 2010, 111-112) on s'assenyala que són més rars que els ornaments escutiformes i se'ls considera, preferentment, de la primera meitat del segle VI.

Pseudo-monedes

Trobar monedes en una tomba tardo-antiga és rar però no pas extraordinari. Recordem la tomba núm. 445 de la Neàpolis emporitana, amb tres minúscules mone- des (Nolla/Sagrera 1995, 227-228 i 290). En la publicació inicial del conjunt, s'assenyalava la presència a la tom- ba E-18 de quatre suposades monedes baix-imperials (AE4) recuperades i d'un grup més nombrós, de potser una dotzena formant un manyoc, que calia procedir a restaurar. Aquests grup s'ha extraviat i no les hem pogut analitzar. Les altres quatre si que les hem vist i estem convençuts que no són monedes sinó petits discos, molt fins, de bronze, potser d'ús ornamental. Sigui com sigui, no eren encunyades. La més gran té un diàmetre d'uns 10 mm i la més petita de 7 mm.

Ganivets i punyals. Beines

La presència de ganivets i, més rarament, punyals, acompanyant el difunt, home, dona o infant, és un fet

recurrent però sense exageracions. Sovint són peces convencionals, molt afectades per l'oxidació i, moltes vegades, trencades i fragmentades (E-62, E-66, E-35, E-32). A cops però, s'han recuperat peces esplèndides, ben conservades i excel·lentment obrades (E-66, sobretot, i E-32). En el primer d'aquests dos casos, es va recuperar la guarda inferior de bronze, molt fina i de secció en U, amb dos petits orificis pels caus, que no era altra cosa que el reforç metàl·lic de la beina del gran punyal, l'única cosa que n'ha quedat. Era de fusta? De cuir? D'algun altre material perible? Potser la primera opció seria la més raonable. Un paral·lel als Horts (Lunel-Viel), a la tomba núm. 23 on, sorprenentment no s'hi trobà cap ganivet o punyal (Raynaud 2010, 299-300, pl. 52, 430). Sense anar més lluny, coneixem peces ben semblants, en contextos cronològics idèntics o ben pròxims, procedents de jaciments d'aquest mateix territori, que són habituals entre visigots i, sobretot, merovingis (Casas/Nolla 2011, 29-40 i 154-155).

En altres cementiris de la mateixa cronologia no és rar trobar aquestes mateixes peces, tal com podem constatar a El Carpio (Ripoll 1985, 58-59) o als cementiris de l'antiguitat tardana de Lunel-Viel, a redós de *Nemausus*, al dels Horts (tomba 2, 33, 37, 50, 52, 77, 89B, 91 Raynaud 2010, 295, pl. 50, 409; 303, pl. 54, 437; 303, pl. 55, 446; 309, pl. 58, 460; 309-311, pl. 58, 470-471; 318, pl. 62, 488; 321-323, pl. 64, 501; 323, pl. 65, 510) al de Sant Vicenç (tomba 1, 30, 76 (Raynaud 2010, 334, pl. 71, 571-572; 339, pl. 73, 593; 347, pl. 74, 607)) o al cementiri de l'hàbitat del segle VI (tomba 5, Raynaud 2010, 141, Fig. 95, 564). Tal com passa també al nostre cementiri no és estrany la convivència de dues o més peces.

En un altre àmbit de coses, cal tenir present que la presència d'aquesta mena d'objectes és absolutament inexistent en totes les altres sepultures conegudes d'aquest territori. Molt puntualment, s'identifica un difunt abillat, però fins ara, mai, sebolit amb ganivets i/o punyals (podeu consultar, Nolla *et al.*, 2016, 177-210).

Convé recordar que no es tracta d'enterraments amb armes que són tota una altra cosa, un fet inexistent en el món visigot. Aquells objectes eren sobretot, ornamentals i es portaven en determinades ocasions per remarcar l'estatus d'aquell o aquella que els portava. Dipositar-los a la tomba devia ser una decisió familiar pròpia de grups privilegiats dins del conjunt de la *gens gothica*.

Altres objectes

1.- Claus

Sovintegen a la necròpolis, molts dels quals trobats dins de la sepultura i, puntualment, en l'estrat superficial fora de context però que com dues sivelles de bronze podrien procedir de tombes afectades pel conreu. En trobem de cap circular de mida mitjana (E-41 i E-61) i altres de

molt més llargs, de vegades fragmentats (E-32, E-66, E-40, E-62), i un parell amb el cap circular i perforat (E-32, E-66). No en sabem, certament, la funció específica, i majoritàriament, es poden posar en relació amb peces de fusta desaparegudes. En trobem, puntualment també, en cementiris d'aquesta cronologia, tal com podem veure als Horts (tomba núm. 2, 102 (Raynaud 2010, 295, pl. 50, 407, 324, pl. 66, 520) o de Sant Vicenç (tomba núm. 6, Raynaud 2010, 337, pl. 72, 584), un i altre a Lunel-Viel. Semblantment observem a El Carpio (Ripoll 1985, 58).

2.- peces no identificades

S'han trobat en unes quantes sepultures unes quantes peces, tant de bronze com de ferro que o bé per presentar-se trencades i només parcialment conservades, o pel grau d'oxidació, no és possible saber-ne ni la forma ni la funció. Nogensmenys, les hem descrit i il·lustrat en el catàleg perquè poden ajudar puntualment altres investigadors a l'hora d'identificar peces diverses que, per alguna raó ben fonamentada, hom disposava acompanyant al mort.

3.- Tortera (?)

A E-44 es recuperà una peça de terrissa cilíndrica (38 mm de diàmetre) i molt plana (7 mm d'alçada), amb una petita perforació central, ben feta i equilibrada d'uns 5 mm de diàmetre. Es féu servir un fragment d'àmfora nord-africana. En la publicació inicial es va considerar que era una fitxa d'un joc, que no és un fet extraordinari en context funerari, en podem trobar un exemple en una sepultura del cementiri de Santa Maria de Roses, amb cinc fitxes de vidre (Nolla 1993, 139-141, Fig. 19 i 20). Tanmateix, no hi podem estar d'acord. Una única fitxa ja és estrany i perforada centralment, innecessari. Caldria, doncs, considerar-la o bé un modest penjoll o, potser millor, una tortera, tal com podem observar a la necròpolis dels Horts a Lunel-Viel, on no és ni rar ni fora de lloc localitzar-ne entre el mobiliari funerari (tombes 37, 118, per exemple (Raynaud 2010, 303, pl. 55 i 329, pl. 69)).

4.- Objectes de sílex

A E-32 hi havia com a objectes de mobiliari dos raspadors de sílex. No és un fet fora de lloc. A El Carpio (Sp. 160, Ripoll 1985, 122-124, Fig. 40, 4) o al cementiri dels Horts (tomba núm. 33, Raynaud 2010, 303, pl. 54, 439; també, 115-116). Podríem proposar que fossin eines fabricades per treballar la pell.

La situació del objectes en relació amb el cadàver

L'excavació acurada de les sepultures va permetre fixar, amb precisió, la situació precisa de cada un dels objectes que acompanyaven les despulles dels difunts. Ateses les característiques d'aquells objectes, que corresponen a objectes ornamentals personals i/o a peces que tenen a veure amb l'abillament de l'inhumat, ocu-

paven uns llocs molt determinats de l'espai funerari. Donem-hi una ràpida ullada per, tot seguit, fer una valoració de conjunt.

E-13. El fermall se situava damunt de la cintura assenyalant l'ús d'un cinturó, versemblantment de cuir, que ha desaparegut. Només n'ha quedat la peça metàl·lica que no s'ha mogut de lloc.

E-17. La fíbula ocupava la part inferior esquerra de la cintura probablement per fixar un mantell. Les denes d'un braçalet o collaret i l'anell ocupaven estranyament una posició entre les cames, a l'alçada dels genolls. No sembla la posició ortodoxa. Potser van anar-hi a parar, posades per algun familiar, poc abans de tancar el sepulcre.

E-18. En conjunt, dos aplics ornamentals i dos ganivets de ferro, ocupaven el lloc que pertocava a la cintura del difunt. Els dos aplics a la part esquerra i els ganivets, un al costat de l'altre, a la dreta. El cinturó (o cinturons) ha desaparegut sense deixar rastre (fins i tot el fermall).

E-19. La sivella del cinturó es trobà lleugerament desplaçada sobre l'avantbraç esquerra, a l'alçada de la cintura.

E-29. Un fermall de cinturó i els ornaments metàl·lics que l'embellien es van trobar a l'alçada de la part baixa de la cintura, on pertocava. Una segona sivella, desplaçada, fou trobada sobre la mà esquerra del cadàver i una agulla, al costat del peu dret.

E-32. Les dues sivelles i un aplic es van trobar a l'alçada de la cintura lleugerament desplaçades cap a l'esquerra i cap avall. El ganivet era posat paral·lel a la mà i braç dret. Tres agulles, unes al cantó de les altres, més enllà de la cuixa i sobre la mà dretes.

E-33. El fermall ocupava la posició adequada, sobre la cintura de difunt, desplaçada molt puntualment cap a la dreta.

E-37. Idèntica disposició que a E-33.

E-38. La sivella es trobava en posició convenient, a la part central de la cintura del difunt. Una mica per sobre i en paral·lel, es localitzà una agulla.

E-41. Idèntica disposició que a E-38, amb la petita diferència que el fermall es trobava lleugerament cap a la dreta.

E-44. La fíbula fou trobada al coll i el fermall a la cintura un xic descentrada cap a la dreta.

E-45. La sivella es trobà, a l'alçada de la cintura, sobre la pelvis esquerra. Un xic més amunt i posada en paral·lel, una agulla.

E-47. Les dues sivelles, disposades en paral·lel, ocupaven la part esquerra de la cintura del difunt.

E-50. El fermall a la part central de la cintura i els dos botons, un a cada costat, un xic per sota.

E-51. La sivella es trobava a la cintura lleugerament cap a l'esquerra.

E-52. El fermall al bell mig de la cintura.

E-53. Les dues sivelles, una al costat de l'altre, a la cintura.

E-54. Les denes d'un collaret es trobaren a l'alçada del coll on hi havia també un anell (?). El gran fermall ocupava la part central, a la cintura del difunt, i un xic més amunt, desplaçada cap a l'esquerra, l'altra sivella, i a la dreta, la gran fíbula.

E-55. La sivella ocupava la part central de la cintura del difunt.

E-56. Idèntica disposició que a E-55.

E-59. Els dos fermalls se situaven sobre la cintura, un en posició central i l'altre lleugerament per sobre i cap a la dreta. Entre el cos i l'avantbraç dret, es trobà un ganivet i sobre l'avantbraç dret, unes peces metàl·liques no identificades (un braçalet?).

E-61. La sivella a l'alçada de la cintura fortament esbiaixada cap a la dreta. Entre el cos i l'avantbraç dret, una agulla, i, novament, sobre el mateix avantbraç, un objecte metàl·lic indeterminat (un braçalet?).

E-62. El fermall ocupava la part central de la cintura lleugerament cap avall mentre que els dos ganivets es trobaren sobre el pubis en paral·lel i un xic esbiaixats. Al costat del fèmur dret i en paral·lel, una agulla.

E-63. Els dos botons metàl·lics es van trobar a la cintura del difunt, en paral·lel, i un disposat més cap a l'esquerra.

E-64. La sivella es trobà a la cintura, perfectament centrada.

E-66. Els dos fermalls es trobaven sobre la cintura, un en posició central i l'altre lleugerament per sobre i un xic esbiaixat a l'esquerra. Els dos ganivets ocupaven, un al costat de l'altre, la part dreta del cos. El botó metàl·lic es va trobar a l'esquerra, a l'alçada del cor. Damunt de l'avantbraç esquerra una peça de bronze indeterminada i al dit índex de la mà esquerra, un anell. Sobre el fèmur dret i en perpendicular, hi havia una agulla.

E-68. Les dues sivelles i l'aplic es trobaven sobre la cintura. Un dels fermalls ocupant una posició més cap a la dreta.

E-71. El fermall a la part central de la cintura.

E-72. La sivella fou trobada entre la testa i l'espatlla esquerra del difunt.

E-76. Tal com en E-71.

Consideracions

En general, hauríem de convenir que majoritàriament les peces s'han trobat on corresponia. Quan el difunt portava un únic cinturó, el fermall ocupa una posició

central a la cintura essent anecdòtic si es localitzava més amunt o més avall i més cap a la dreta o l'esquerra. Moltes vegades es repeteix la mateixa situació (E-13, 29, 33, 37, 38, 41, 44, 45, 50, 51, 52, 55, 56, 61, 62, 64, 71, 76). De vegades sembla clar que la peça s'ha mogut potser com a conseqüència de l'activitat agrícola o d'altres moviments indeterminats que afectaren la inhumació (E-19, 72).

La presència de dos fermalls fa palesa la presència de dos cinturons, un en relació amb el vestit i l'altre complementari que en ocasions concretes podem posar en relació al costum de portar un o uns ganivets formant part de l'abillament personal. Ho podem observar a E-59 i E-66. Altres vegades la presència de dues sivelles només assenyalava l'ús de dos cinturons independents, un de principal i un altre de secundari potser amb peces de roba i/o cuïro desaparegudes.

Pel que fa a les fíbules, més aviat escasses, les dades que ens proporcionen són, tanmateix, ben interessants. La d'E-17, a la part esquerra de la cintura, certificaria el seu ús per fixar sobre el vestit del difunt, una dona en aquesta ocasió, un mantell. En E-44, trobada sobre el coll, degué servir per cloure la part superior del vestit o per fixar-hi un mantell. E-54 ens posa de manifest l'existència d'un mantell o vel que cobria el cadàver, ben fixat amb la gran fíbula posada a l'alçada de la cintura.

Els ganivets, dins d'una beina, anaven fixats al seu propi cinturó (E-18, 59, 66) o, potser, al principal (i únic) (E-62). Altres vegades s'havien col·locat al costat del difunt (E-32).

Collarets, braçalets i anells solen ocupar el lloc que pertoca. Ja hem esmentat la situació extraordinària d'aquests objectes a E-17, que no és fàcil d'explicar.

Botons i aplics ornamentals, cosits i enganxats als cinturons o a la roba, s'han trobat en posició lògica i, sovint, en relació i al costat d'una sivella (E-29, 32, 50, 66). Altres vegades (E-18 i 63), trobats a la cintura, no podien posar-se en relació amb una sivella. Hem de suposar que s'ha perdut com a conseqüència de l'alteració de la sepultura.

Pel que fa a les agulles, no és fàcil trobar un model de comportament. De vegades és una sola que ocupa una posició central, sobre la cintura del cadàver (E-38, 41, 45, 61). Proposàriem de posar-ho en relació amb algun mantell o vel que cobria el cos del difunt i que es fixava amb una agulla. Un paper semblant podrien representar algunes altres, sempre en solitari, trobades sobre el fèmur o al seu costat (E-66, 62, 29 i, potser, 18, amb dues peces). E-32, en tenia tres, totes juntes, sobre i al costat de la mà dreta.

Proposta de datació

Quan es féu la publicació inicial d'aquest conjunt, es proposava una datació general dins del segle VI (Llinàs

et al. 2008, 298-299) que ens sembla molt ben ajustada a partir d'allò que ens indiquen el mobiliari funerari, la seva relació però també la tipologia dels sepulcres.

Caldria, però, fins on fos possible, anar un xic més enllà tot posant en relació la necròpolis amb el lloc que ocupa, l'espai immediat de la gran vil·la suburbana del Pla de l'Horta. En efecte, aquest cementiri no existí fora del món sinó íntimament cosit amb el territori. Tal com s'ha anat explicant i com desenvoluparem a les conclusions generals d'aquest treball, tots els indicis ens porten a acceptar una continuïtat de la part excavada del conjunt, sense grans estridències però amb una marcada continuïtat, fins ben entrat el segle VI, quan, certament, hi ha un tall molt clar que, en l'àrea coneguda del jaciment, cal veure com un abandonament definitiu. No sembla que durant uns dos-cents anys hi visqués ningú. Una mica més tard, hom detecta una nova ocupació sobre els grans nivells d'abandonament i d'enderroc anteriors. Qui eren aquells que continuaven habitant i fent servir, almenys parcialment la vil·la, entre la segona meitat, potser avançada del segle V i segona meitat, potser també avançada, de la centúria següent? Per a nosaltres la resposta és clara: un grup de visigots acabats d'establir en aquest territori, tal com ens ho fa suposar l'existència d'aquest cementiri que acabem d'estudiar i que, ara per ara, és únic en aquest territori i, pràcticament, a l'actual Catalunya. Segons proposàriem, encara dins del segle V, immediatament després de l'ocupació d'aquest territori per part d'Euric, i atesa la necessitat de controlar un territori acabat d'ocupar, una presència visigoda tangible i no massa nombrosa, s'hauria assentat a *Gerunda* i al *castellum*, des d'on es controlaven els habitants d'aquestes contrades i es mantenia permanent obert el camí que relligava aquesta regió amb el nucli central del regne més enllà de les Alberes. És d'aquests moments, a l'entorn del 500, que la vil·la del Pla de l'Horta i el seu *fundus* s'haurien integrat en les terres que depenien directament del *castellum* de Sant Julià. Ho podem deduir del fet que en la documentació medieval més antiga, del segle IX (que de vegades remunta al VIII), la *uilla* o *locus* de *Castellum Fractum* és format per la unió de Sant Julià de Ramis, el nucli inicial del *castellum*, i Sarrià de Ter que no pot ser altra cosa que la propietat que s'explotava i administrava des del Pla de l'Horta. Qui prengué la decisió sabia que feia, en passar a controlar un bon espai agrícola molt ben situat en relació a *Gerunda* i amb els camins principals, i aconseguint un posició ben assentada que reposava en el *castellum*, en la poderosa fortalesa de la ciutat emmurallada, i en el Pla de l'Horta, a mig camí d'un lloc i altre, amb una activitat econòmica consolidada i que només calia preservar i aprofitar. Molt poc temps després, versemblantment sota l'impàs ostrogot, hom bastí sobre el sector occidental del vell fòrum urbà el casal del *comes ciuitatis* que concentraria el paper del

poder en aquella ciutat (Canal *et al.* 2010a, 224-234; Nolla *et al.* 2016, núm. 108, 430-434). Pla de l'Horta seria punt central, lloc generador de guanys econòmics, residència d'aquella comunitat i on s'enterraven.

Aquestes circumstàncies són característiques de bona part del segle VI, mentre la divisió entre germànics i hispànics era radical amb la diferència religiosa com a punt més visible i més difícil de solucionar. Essent les dues poblacions cristianes, l'arrianisme d'una minoria entrava en conflicte amb el catolicisme d'una majoria. El pas que féu Recared al Tercer Concili de Toledo (589), significà el final d'una etapa i l'inici d'una altra. És a l'entorn del 589 que hom hauria deixat de fer servir el cementiri de Pla de l'Horta i hauria abandonat l'ús residencial de la vil·la. Les noves circumstàncies haurien propiciat noves solucions més agradoses. El cementiri de les Goges i la capella del castell de Sant Julià de Ramis no són, com es pensava (Linàs *et al.* 2008, 299), una conseqüència directa de l'abandonament del cementiri visigot del Pla de l'Horta sinó d'una nova situació, global, a la que calia adaptar-se.

El material aplegat a l'excavació d'aquest espai funerari no només no ho desmenteix sinó que ho confirma.

CONSIDERACIONS GENERALS

Aturem-nos-hi un xic. De 57 sepultures, 31 tenien algun objecte, és a dir, un 54'38%.⁷ I fem memòria de la recuperació de dues sivelles fora de context que podem suposar que precedirien d'una o d'unes sepultures malmenades pel conreu. Comptant-les no modificariem gaire el panorama.

Algunes de les tombes eren buides. No és un fet extraordinari. No és estranya la desaparició de les restes òssies en determinades circumstàncies (núm. 40, 42, 48, 60, 73, 75, 77, 78 i 70) (15'78% del total). En cap d'aquestes es van trobar objectes. Algunes, per les mides (núm. 42, 75, 77 i 79), eren d'infants. En total es van identificar 13 enterraments infantils (núm. 13, 33, 39, 42, 44, 49, 64, 69, 72, 75 i 74, 77, 79), cosa que representa gairebé un quart del total del cementiri (22'41%). D'aquestes 13 tombes, en 5 (núm. 13, 33, 44, 64, 72), hi havia algun objecte (8'77% del total i 16'12% dels sepulcres amb objectes). Les altres 44 eren d'adults, homes i dones (77'19%). Els estudis antropològics inicials,

atès que manca un treball en profunditat, han permès reconèixer amb seguretat 12 inhumacions –si deixem de banda les 13 infantils– de les quals 8 conservaven les despulles de difunts de sexe masculí (13'79%) i 4, del femení (6'89%). Si hi afegim les 13 infantils, tenim un total de 25 identifications antropològiques, que representen menys de la meitat del total (43'10%) cosa que limita les possibilitats a l'hora d'afinar i profunditzar a l'hora de treure conclusions.

Si analitzem cada cas amb cura constatem que en 11 sepultures es va recuperar un sol objecte, una sivella de bronze o de ferro (núm. 13, 19, 33, 37, 45, 52, 55, 56, 64, 72 i 76) (18'96% del total d'inhumacions i 35'48% de les sepultures amb mobiliari). En 6 ocasions (núm. 38, 41, 47, 51, 63 i 71), es van recuperar dos objectes (dues sivelles, una sivella i un clau, una sivella i un ganivet, dos botons) (10'34% del conjunt de la necròpolis i el 19'35%, de les sepultures amb mobiliari). Hi havia una peça de l'abillament i, puntualment, algun ganivets ornamental o un clau o altres peces de ferro⁸ sovint difícils de reconèixer i d'identificar. En 5 ocasions, es van trobar fins a 3 objectes (E-17, 44, 50, 53 i 68), que podien ser dues sivelles i un aplic o un botó ornamental, una sivella i dos botons, una sivella, una fíbula i una tortera de terrissa o un collar, una fíbula i un anell (8'62% i 16'12%, respectivament). Finalment, 9 vegades la deposició conservava més de 3 peces (E-18, 29, 32, 35, 54, 59, 61, 62 i 66), amb una o dues sivelles, aplics, botons ornamentals, fíbules, ganivets o altres objectes de difícil identificació (15'51% i 29'03%, respectivament). Alguns d'aquests enterraments van proporcionar unes quantes troballes (E-18, 29, 32, 54 o 66). D'aquestes, E-54, potser la més ben dotada de totes, corresponia a una dona. Fou enterrada amb dues sivelles notabilíssimes i una fíbula sencera de triple làmina, una arracada, un collar, un braçalet i alguna altra peça no identificada. Podem considerar-la com un enterrament privilegiat? No n'estem massa segurs. Recordem que estariem davant d'una de les inhumacions inicials d'aquest cementiri i que sembla percebre's un canvi subtil, conforme avancem cap al segle VII, en què l'enterrament vestit deixà pas a altres pràctiques.

Per remarcar la personalitat i la diferència entre aquest cementiri i els altres d'aquest territori de la mateixa època que s'observa sense dificultats, compararem els percentatges de presència d'elements de vestit en les tombes

7.- Vigil-Escalera (2013, 278-279), erròniament, parla d'un 44% de sepultures amb mobiliari.

8.- 17 (anell, penjoll, fíbula); 18 (12 AE4, 2 ganivets, sivella de bronze, 2 aplics), 29 (una sivella de bronze, una sivella de ferro, 2 aplics, 1 botó), 32 (dues sivelles de bronze, 1 ganivet, 1 ganxo, 3 puntes de ferro, 2 aplics), 44 (una sivella de ferro (o bronze), una fíbula, 1 fitxa), 45 (una sivella de ferro, una peça de ferro); 47 (dues sivelles de bronze), 50 (una sivella de bronze, 2 botons); 53 (una sivella de bronze, una sivella de ferro), 54 (una sivella de bronze, una sivella de ferro, una fíbula, 1 punxó de bronze, una arracada, un penjoll), 59 (dues sivelles de bronze, 1 peça de bronze, un ganivet), 62 (sivella de bronze, 2 ganivets); 63 (2 botons), 66 (ganivet amb beina, ganivet petit, dues sivelles de bronze, 1 anell, 1 placa, 1 botó, 1 peça de ferro indeterminada; 68 (una sivella de bronze, un aplic).

d'aquesta etapa cosa que posarà de manifest numèricament les marcades diferències entre un món i l'altre.

Hem inventariat 391 sepultures en necròpolis que podem situar amb tota seguretat dins de l'antiguitat tardana (segles VI-VIII) (Nolla *et al.* 2016, 181-210). Per assegurar el màxim rigor a aquesta quantificació deixem al marge aquells conjunts que tenen un llarg recorregut (carrer de Sant Esteve (Caldes), Empúries, Girona i Roses). D'aquell considerable nombre d'inhumacions, en 7 ocasions s'assenyalava la presència d'objectes personals (ornament, vestuari) i en altres 10, la deposició era acompanyada d'algun objecte, preferentment de vidre o ceràmica. En el primer cas, doncs, un 1'79% i en el segon, un 2'55%. Si ho suméssim tot, disset, obtindríem un 4'37%. De cada 100 tombes, més de 95 serien buides d'objectes simbòlics i d'indicis d'enterrament vestit. En canvi, al Pla de l'Horta, en més de la meitat hi havia algun objecte (51'61%), relacionat amb l'abillament. I tanmateix, en quasi tots els altres aspectes, les similituds són absolutes. Totes les tombes del Pla de l'Horta d'aquesta fase disposaven el cadàver del difunt de la mateixa manera, amb el cap a ponent i els peus a llevant, tal com passa amb la mateixa proporció en els altres cementiris coetanis (Nolla *et al.* 2016, 186-188). Aquesta manera de posar els difunts és ben característica dels enterraments de l'antiguitat tardana d'arreu del món cristià però ben poques vegades amb la intensitat i manca de modificacions del que passa, en sentit genèric, a les *ciuitates d'Emporiae* i *Gerunda* (Nolla/Sagrera 1995, 252-256). Aquesta circumstància s'ha de posar en relació amb l'arrelada creença de la imminent segona vinguda del Crist i l'establiment del seu regne sobre la terra. L'arribada del Salvador s'efectuaria per l'orient (Mt 24, 27; Lc 1, 78-79) del mateix lloc d'on hauria partit la primera vegada, per instaurar la *Jerusalem Celestial*, que deixant de banda l'al·legoria difícil de copsar per a molts, s'assimilava a la ciutat on Crist fou crucificat, enterrat i on ressuscità. Als difunts sebollits d'aquesta manera se'ls preparava pel moment decisiu i pel judici final, ja que no cal oblidar que la *Parousia* comportarà la resurrecció dels morts i el seu judici. Esperar mirant cap a la *Jerusalem Celestial* era la manera més convenient de fer-ho. Des d'aquest punt de vista, les creences dels cristians eren les mateixes, fossin arrians o catòlics.

Tampoc hi ha diferències en la tipologia de les sepultures, fossin senzilles fosses o més sofisticades, caixes de lloses, sarcòfags monolítics, caixes de tègula o caixes mixtes (paral·lels i exemples a Nolla *et al.* 2016, 198-210).

El remarc exterior, quan ha estat possible observar-lo, també és el mateix arreu (Nolla *et al.* 2016, 193-195) i la voluntat puntual de marcar la testa (E-49, 50, 56, 75, 79) (Nolla *et al.*, 2016, 188) o l'ús del «coixí» funerari (Nolla *et al.*, 2016, 188-189). Pel que fa a la dis-

posició del cadàver dins la sepultura només de manera extraordinària sortiríem del decúbit dorsal i, pel que fa a la col·locació de braços i mans, les variacions puntuals són presents aquí i allí sense diferències (Nolla *et al.*, 2016, 185-188). Ara que hi som, convé recordar que de 40 difunts suficientment conservats en aquest cementiri, 21 (52'5%) mantenien els braços paral·lels al cos, 14 (35%), amb les dues mans sobre el pubis, 2, amb el braç dret paral·lel al cos i la mà esquerra damunt del pubis i en una ocasió (2'5%), el braç dret paral·lel al cos i l'esquerre doblegat sobre el pit o en angle recte sobre l'abdomen o, drets i esquerre, en angle recte sobre la panxa.

La cronologia, ben precisa, ens la proporcionen els objectes personals que alguns difunts portaven al damunt. Només cal veure les consideracions apuntades pel nostre estudi (*supra* o *infra*). Nogensmenys, el ritual, la manera de tractar el cos del difunt i, especialment, la tipologia de les tombes van, sense estridències en aquesta direcció.

Es van identificar 58 inhumacions de les quals 31 mostren la presència de mobiliari funerari (un 53'44% enfront d'un 46'55%). Ja hem vist com d'extraordinaris són aquests números que no tenen paral·lel en cap cementiri de l'actual Catalunya on, en aquest contextos, mai es va més enllà de 30%. La tipologia dels sepulcres utilitzats (cinc tipus, preferentment) no divergeix, en absolut, amb la dels cementiris de la mateixa època. Hem identificat 17 fosses simples (E-19, 31, 32, 34, 35, 38, 41, 43, 44, 45, 53, 54, 61, 65, 66, 67, 68), un 29'31% del total, 14 fosses agençades (E-13, 14, 17, 18, 20, 29, 39, 42, 49, 50, 56, 62, 63, 79), amb un 24'13%, 1 caixa de tègules de secció quadrangular (E-52), un 1'72%, 1 sarcòfag monolític (E-40), un 1'72% i 24 cistes (E-15, 30, 33, 37, 46, 47, 48, 51, 55, 57, 58, 59, 60, 64, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78), un 41'37%. Amb alguna diferència (no hi ha, per exemple, ni *formae* ni enterraments en àmfora), el panorama no divergeix del que localitzem en els diversos cementiris d'aquesta cronologia en aquestes contrades (vegeu Nolla *et al.*, 2016, 177-210, amb bibliografia). Des d'aquest punt de vista, no hi ha diferències aparents.

Si ens centrem en les 31 sepultures que tenien alguna mostra de mobiliari, podem fer les següents consideracions: 14 en fossa simple (E-19, 32, 35, 38, 41, 44, 45, 53, 54, 61, 62, 66, 69), quasi la meitat (45'16%), 7 vegades en fosses agençades (E-13, 17, 18, 29, 50, 56, 63), 22'58%, 10 en cista (E-33, 37, 46, 51, 55, 59, 64, 71, 72, 76), un 32'25%, i, en una ocasió, en una caixa de secció quadrangular de *tegulae* (E-52), 3'22%.

En 15 tombes només s'hi efectuà una única troballa, sempre un fermall de cinturó 15 (E-13, 19, 33, 37, 38, 41, 45, 51, 52, 55, 56, 64, 71, 72, 76) (48'38% / 53'57%); en 5 ocasions hi havia una sivella (E-50, 44, 61, 62, 63) (16'12% / 17'85%); 8 sepultures conservaven dues si-

velles (i, de vegades, amb altres objectes) (E-29, 32, 47, 53, 54, 59, 66, 68) (25'80%/28'57%). Així doncs, en 28 ocasions (90'32%), entre el mobiliari hi havia, com a mínim, una sivella. Extraordinàriament, 3 vegades, hi havia altres objectes, sense cap fermall (9'67%).

El percentatge de tombes amb ganivets i/o punyals o dagues no és especialment gran. Se'n van trobar en 5 sepultures (E-18, 32, 59, 62, 66) 16'12%. En 3, eren dues peces (9'67% i 6'45%).

En l'estudi inicial del cementiri (Llinàs *et al.* 2008, 299), associaven l'abandonament amb l'existència de la necròpolis de les Goges i de la capella del *castellum*, que ens sembla una proposta raonable i digna de considerar, potser amb un cert decalatge però amb una relació causa-efecte (Nolla *et al.*, 2016, núm. 122, 469-471). Altrament, insistien en assenyalar que de 16 cistes, 14 es trobaven al sector sud-oriental del cementiri, on no hi ha cap fossa. Proposaven que l'expansió del cementiri es féu cap a l'est i sud de l'espai funerari romà. Com més cap enllà, més cistes i menys mobiliari (o sense). Novament, cal acceptar aquesta deducció que comportaria iniciar els nous enterraments ben a prop dels més antics per anar-se expandint conforme anaven morint els membres de la comunitat. Tinguem present que aquest cementiri estigué en ús durant unes quatre generacions.

LES SEPULTURES DEL VESSANT DEL TURÓ

El dia 6 d'octubre de 1969, un any abans del descobriment de la vil·la del Pla de l'Horta (*supra*), es varen documentar com a conseqüència de les obres de construcció l'autopista AP-7, a molt poca distància del límit occidental del gran edifici rural, en el pendent que iniciava l'ascensió devers els pujols de ponent, dues sepultures de fossa ben conservades, tapades amb lloses planes de pedra, de mides prou grans, i indicis, a uns 5 m cap a migdia, de restes òssies molt malmeses que havien format part d'una altra inhumació (tomba núm. 1). Ho va comunicar el senyor A. Garcia, de Celrà, que aquells anys notificà puntualment troballes inesperades efectuades en obres i construccions. La intervenció va ser puntual i no va anar més enllà del lloc afectat. Segons les dades que consten en la documentació que es conserva al Centre d'Arqueologia de Girona, procedents de l'arxiu de l'antic Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació, eren posades en línia, al costat una de l'altra, perfectament orientades, amb la capçalera a ponent i els cadàvers, en prou bon estat, posats en decúbit dorsal (Canal *et*

al. 2003, 336-339, Fig. 82 a 84; Nolla *et al.* 2016 núm. 127, 486). En coneixem en detall la tomba núm. 1 i la núm. 3, obrada més al nord, a poc més de mig metre l'una de l'altra. La núm. 3 era una fossa vagament antropomorfa de cap a 1,80 m de llargària i d'uns 0,55 m d'amplada màxima, coberta amb cinc grans lloses. El braç esquerre, paral·lel al cos, tenia la mà sobre la pelvis i el braç dret creuat amb la mà damunt del pubis. La núm. 1, de capçalera arrodonida, d'uns 1,90 m de llargària i uns 0,55 m d'amplada màxima, era coberta per cinc lloses. El braços del difunt estaven disposats en paral·lel al cos (Fig. 13.37).

Les situaríem, tipològicament, dins d'un moment inicial de l'alta edat mitjana. No sembla forassenyat posar-les en relació amb l'hàbitat tardà identificat sobre potents nivells d'abandonament de la vil·la, que podem datar a partir de mitjan / segona meitat del segle VIII fins, com a mínim, les darreries del segle següent. Altre cop, tal com constatem aquí i allí, un senzill lloc d'habitació i, a l'entorn immediat, el cementiri.

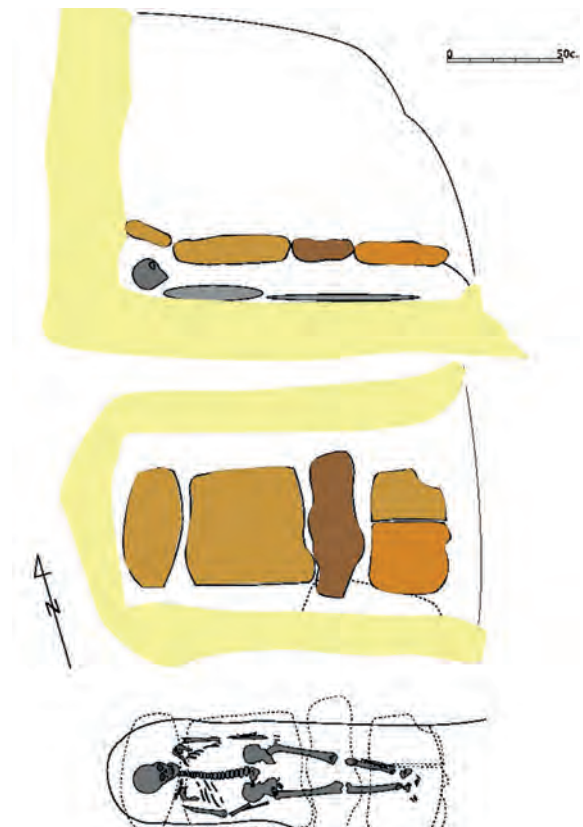

Figura 13.37. Croquis d'una de les tombes recuperades al turó a l'oest de la vil·la.

14. UNA OFRENA RITUAL DE FINALS DEL S. II

Lluís Palahí

Quan durant les excavacions dels anys 1970 a 1972 es va excavar l'interior de l'àmbit A2 (anomenat en aquells moments àmbit B), es va localitzar una gerra sencera de ceràmica comuna. La troballa va passar desapercebuda, més enllà de l'interès suscitat per la recuperació d'una peça sencera, i que va quedar reflectida fotogràficament i en els diaris d'excavació (Fig. 14.1).

L'excavació en extensió de la zona residencial de la vil·la ens permet aportar una nova perspectiva d'aquella

posada a tocar el mur occidental de la vil·la. A aquesta troballa cal afegir-hi la localització d'un parell més de peces, de característiques similars, però que varen aparèixer trencades, afectades per remocions modernes.

Però ha estat l'excavació de la zona situada al sud del pati del nimfeu la que ha proporcionat una més gran quantitat de peces. Així, a tocar el mur que tanca per migdia aquest pati (M-104) s'han recuperat 6 gerres senceres (Figs.14.3 i 14.4). Dues d'elles se situaven

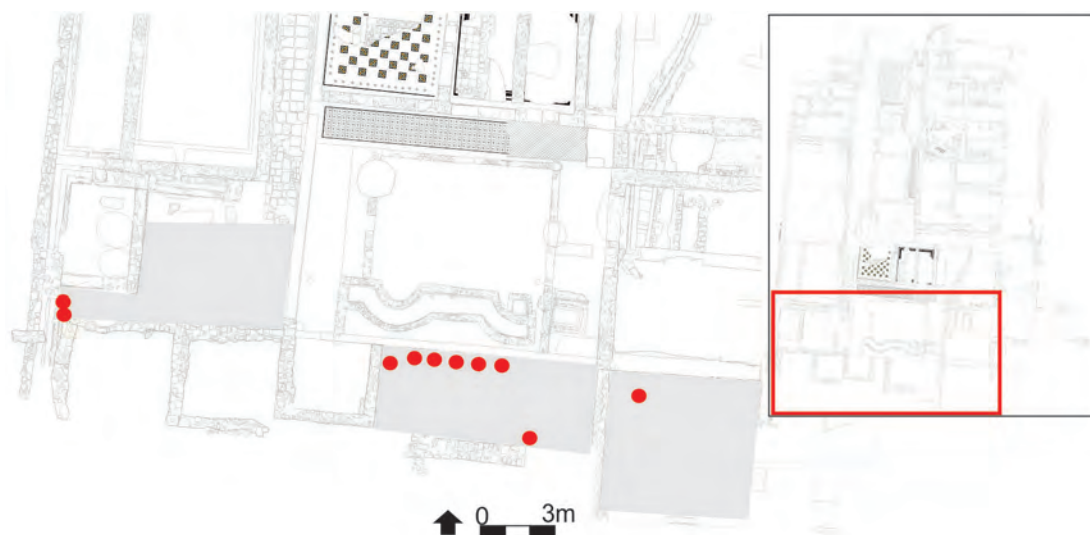

Figura 14.1. Planta amb la ubicació de les gerres votives localitzades.

troballa, ja que no es tracta d'un element aïllat o casual, sinó d'un element que cal contextualitzar i valorar. L'exploració dels espais que delimiten l'edifici pel sud i, en part, també per l'oest, han proporcionat un petit conjunt d'objectes similars, tots ells disposats de forma anàloga i amb tot un seguit d'elements que indiquen la celebració d'un ritual propiciatori (Fig. 14.2).

Efectivament, l'excavació de l'àmbit A17, un espai obert que tanca el sector pel sud-est, va permetre localitzar una gerra de ceràmica comuna sencera (UE 1433), dis-

immediatament al damunt de dues altres peces, en aquest cas esclafades, i que presentaven la peculiaritat de que una de les peces no era una gerra de ceràmica comuna, sinó una cassola de ceràmica grollera.

A la banda contrària, contra el mur M-103 que separa aquest espai de l'àmbit 2, se'n va trobar una altra.

Totes aquestes peces ceràmiques presenten un conjunt de característiques comunes. Per començar, es tracta sempre (llevat de la cassola) de gerres de ceràmica

Figura 14.2. Gerres localitzades a l'àmbit A22.

comuna oxidada. Totes, sense excepció, es disposaven tombades, paral·leles a un dels murs exteriors de la vil·la. A més, en la majoria s'hi varen recuperar, a l'entorn o a l'interior, restes de fauna, generalment fragments d'ossos de cadells, en alguns casos de gallina, així com algunes cloves d'ou (aquestes generalment a l'interior de les gerres). Totes les peces se situen en estrats de finals del segle II, i cal relacionar-los amb la gran reforma que en aquella època es va dur a terme a l'edifici. El cas més clar és el de la gerra localitzada l'any 1971 dins l'àmbit A2, disposada sota el paviment de mosaic de la sala.

No és l'única vil·la on s'han realitzat troballes d'aquesta mena. El jaciment que ha proporcionat més exemples d'aquestes ofrenes que comprenen la disposició d'ous i petits animals dins o al voltant de gerres de ceràmica és la vil·la de Tolegassos, on se n'han recuperat una quinzena (Fig. 14.5). Una altra es va recuperar a Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro), en un dels àmbits situats al perímetre de la vil·la; i una més a Vilarenys. Fins i tot al Mas Gusó, un edifici de caire públic situat al suburbi emporità se'n varen recuperar quatre situades més enllà del mur perimetral de la vil·la (Burch *et al.* 2013, 170-172).

Cal destacar que totes aquestes troballes se situen cronològicament en un període que va de finals del segle II fins a finals del segle III, a molt estirar.

El caràcter d'ofrena d'aquestes peces és indubtable, però més complex resulta interpretar el context en que es varen realitzar i la significació religiosa que poden tenir.

ELS RITUALS PROPICIATORIS FUNDACIONALS

En un primer estudi Casas i Ruiz de Arbulo varen recopilar les troballes d'aquesta mena realitzades a la zona catalana i varen concloure que *"insertada en alguna fiesta del calendario anual, la costumbre de enterrar en jarras usadas, huevos y restos de gallinaceas en el perímetro exterior de la villa debe ser interpretado como ofrendas expiatorias y lustrales dedicadas a los Manes familiares"* (Casas/Ruiz de Arbulo 1997)

En un estudi recent i a la llum de la troballa de noves ofrenes d'aquesta mena en el jaciment del camp de l'Ylla, que constituïa el cementiri de la vil·la dels To-

Figura 14.3. Gerres localitzades a l'àmbit A12.

legassos s'ha plantejat una hipòtesi diferent, com enterraments de no nats –ja que l'ou és un símbol de regeneració i de vida, i en el món del més enllà, de renaixement (Beltran de Heredia 2007, 50)–, avortaments o morts produïdes durant el part (Nolla/Casas/Soler 2012). La troballa d'elements d'aquesta mena a d'altres necròpolis com la de la plaça de la villa de Madrid, a Barcelona (Beltran de Heredia 2007,50), o al Portal de la Magdalena de Lleida, on es varen recuperar set gerres amb ofrenes al costat de dotze enterraments perinatals (Casas/ Ruiz de Arbulo 1997,217)¹ semblen abonar aquest plantejament.

Tots aquests casos tenen alguns elements en comú: s'empren gerres de ceràmica comuna, usades, tot sovint sense la nansa –tot i que en el cas del Pla de l'Horta totes les gerres conservaven la nansa, com també succeïa a algunes dels Tolegassos, per lo qual això no pot

1.- En aquest cas es va considerar que les gerres i els enterraments no estaven relacionats, però aquesta consideració s'hauria de revisar a la llum de les noves troballes.

Figura 14.4. Gerra trobada l'any 1970 a l'àmbit A2 (MAC-Girona).

ser un element definidor–, amb ofrenes al seu interior, ja sigui d'ous, cadells o ambdós, situades generalment al perímetre de l'espai i amb cronologies acotades dins dels segles II-III.

Ara bé, no sembla que tots els casos coneguts es puguin assimilar a enterraments. Troballes com les realitzades a Vilauba, on una gerra amb un crani d'au es va trobar sota la fonamentació d'un mur (Casas/Ruiz de Arbuló 1997,217), i a més en un context més antic (època flàvia) semblen respondre més a alguna altra mena de ritual de caire fundacional.

En el cas del Pla de l'Horta la seva assimilació amb un ritual funerari sembla difícil. Totes les gerres localitzades semblen disposades en un mateix moment, la majoria farcint una rasa que cal associar amb la construcció del mur de tanca del pati. A més, algunes de les gerres se situen immediatament al damunt d'altres que varen ser esclafades. Aquesta manera d'actuar sembla respondre més a un ritus de caire fundacional, associat a la reforma de l'edifici a finals del segle II, que no a un ritual funerari que s'hauria dilatat més amb el temps i en el qual les peces s'haurien anat situant en fosses individuals. El fet que sota les gerres se'n trobin d'altres d'esclafades caldria relacionar-ho potser amb una repetició o renovació del ritual, que potser en un primer moment no es va realitzar de forma adequada. Així almenys sembla indicar-ho la superposició de les peces.

També cal valorar el fet que a la necròpolis de la vil·la localitzada al nord de l'edifici, no s'hi va recuperar cap gerra que es pugui assimilar, com succeïa al Camp de l'Ylla, amb un enterrament perinatal.

Per tant, podem concloure que la col·locació de les gerres tindria a veure amb alguna mena de ritual pro-

piciatori de caire fundacional, realitzat després de l'incendi que va afectar a la vil·la i per protegir la nova construcció. Potser les dues peces esclafades, ràpidament substituïdes per dues noves gerres tinguin a veure amb algun error en els procediments del ritual, que varen obligar a tornar a realitzar-lo. Una segona possibilitat, atesa la ubicació de les dues peces, a tocar l'àmbit 22, seria que el ritual s'hagués de repetir en aquesta part de l'edifici, precisament per una decisió, potser no prevista inicialment, de construir aquest petit espai.

Aquesta argumentació, vàlida per jaciments com el Pla de l'Horta o Vilauba, no es pot fer extensible a d'altres

Figura 14.5. Conjunt de gerres votives de Tolegassos i Mas Gusó (J. Casas).

casos on la relació amb el món funerari resulta molt més clar. Es tracta per tant d'un ritual propiciatori, en el qual s'hi identifiquen elements tradicionalment vinculats als conceptes de renaixement (com els ous), probablement destinat a apaivagar als esperits, ja sigui als protectors de la casa, o, més específicament als del nonat.

15. EL MATERIAL CERÀMIC

Josep Maria Nolla Josefina Simon

L'ordenació temporal de les diferents fases evolutives de la vil·la s'estableix a partir de dades de tota mena. Sens dubte, és el material recuperats durant l'excavació el que més ajuda a l'hora d'establir i datar les diferents reformes, però no és l'únic referent a considerar. Les relacions estructurals, els materials constructius emprats en cada moment, els models arquitectònics o l'estudi estilístic de sòls i decoracions parietals, són també indicis de gran valor. Tot això s'ha de considerar en qualsevol jaciment però és especialment important en conjunts complexos com és la vil·la del Pla de l'Horta per raons diverses. Primerament perquè una part important de l'estació arqueològica havia estat excavat als anys setanta del segle XX i en els llocs afectats per aquells treballs, són les relacions estructurals conservades una font essencial a l'hora de reconstruir els espais i la seva evolució. En segon lloc, la pròpia dinàmica d'una excavació que pretén, també, la recuperació i la presentació pública del conjunt, obliga a anar amb cura i a preservar determinades estructures. La presència d'un nombre notable de paviments de qualitat ha comportat tot sovint que, en moltes estances, l'excavació s'aturés en aquests nivells de circulació, sense esgotar completament l'estratigrafia. Altrament, en els casos on s'ha optat per aprofundir per sota dels nivells de circulació més moderns –allà on aquest procés resultava possible sense malmetre'ls– s'ha trobat sovint una superposició de sòls sense cap nivell de preparació que permetés recuperar objectes que ajudessin a aconseguir datacions precises. Per aquestes circumstàncies, la quantitat de materials recuperats és irregular, amb una presència més gran de nivells de les fases més modernes de l'establiment suburbà.

A aquests factors, n'hi afegiríem un altre. Són abundants els espais on s'ha identificat una seqüència estratigràfica invertida, especialment al sector occidental, un espai que va ser reblert en època baix-imperial, emprant, tot sovint, terres portades d'altres sectors de la vil·la. Així, per exemple, a l'àmbit A32, una petita cambra construïda a finals del segle II, els nivells superiors es datarien, majoritàriament, en època republicana o, com a molt, entrat el primer segle de l'era.

Per tant, la datació de les diferents fases de l'edifici s'estableix a través de tot un seguit de dades, directes

i indirectes, en les quals es combinen les diferents fonts d'informació disponibles.

Cal doncs assumir que no tots els nivells arqueològics tenen el mateix valor des del punt de vista cronològic. I per això mateix, en aquest capítol ens limitarem a presentar aquells estrats que de manera més clara i directa ajuden a establir les datacions de les diferents fases i de les diverses estructures, obviant aquells altres amb poc material o fora de context (com per exemple els casos de les inversions estratigràfiques, on es barregen bossades amb materials d'època republicana, amb d'altres del segle IV).

Tot seguit passarem a estudiar per fases, començant per la inicial, la cultura material a partir dels diversos àmbits en què hem dividit el jaciment (*supra*) i considerant les diferents unitats estratigràfiques d'aquesta fase localitzades.

MOMENT INICIAL: LA FUNDACIÓ TARDO-REPUBLICANA

La presència de sòls de qualitat en moltes de les estances no han permès esgotar completament l'estratigrafia en moltes habitacions i sectors de la vil·la. Només ha estat possible aprofundir fins a sòl estèril en llocs molt determinats. Tanmateix, la mostra obtinguda resulta suficientment significativa per establir el moment de fundació de la vil·la. Tal com veurem, les coincidències són absolutes, sense res que grinyoli. Per acabar-ho d'adobar –i no podia ser de cap altra manera–, el conjunt global de material arqueològic baix-republicà trobat fora de context en quantitats significatives, no fa altra cosa que confirmar unes datacions dins de la quarta i/o cinquena dècada del segle I aC.

Àmbit 1

Els nivells republicans en aquest espai s'associen a les diferents estructures localitzades al seu interior (M-137, M-189 i M-190) així com als murs perimetrals més antics (M-110 i M-121). Els nivells corresponen al terreny plenament previ a la construcció de l'edifici.

U.E. 1072: el material és poc variat, amb ceràmica de tradició ibèrica (25 fragments), àmfora ibèrica (6 frag.) i ceràmica comuna amb engalba (5 frag.). Entre la grisa emporitana, molt present en aquesta fase, assenyalàrem una vora de la forma G-II (Fig. 15.1, 1), una escudella que podia haver tingut dues nanses contraposades (Burch/Sagrera 2009, 224-226) i una vora de la C-IV (Fig. 15.1, 2), un plat de llavi penjat que imita la forma Lamboglia 36 de la ceràmica campaniana A. És una forma a bastament utilitzada i copiada pels terrissaires indígenes, com és el cas (Burch/Sagrera 2009, 214-215).

U.E. 1077: amb un únic fragment informe de campaniana B de Cales, Entre la ceràmica grisa emporitana (4 frag.) assenyalarem la forma A-II (Fig. 15.1, 5), l'escudella de carena alta, una de no identificada (Fig. 15.1, 4) i una base de gobelet (Fig. 15.1, 6). També hi trobem *kalathos* (4 frag.) (Fig. 15.1, 3), ceràmica comuna de tradició ibèrica (27 frag.), àmfora ibèrica (7 frag.) (Fig. 15.1, 10), àmfora itàlica (25 frag.) amb un fragment de nansa Dressel 1 (Fig. 15.1, 7). Entre les parets fines (2 frag.) la forma Mayet 3, a més d'un fragment de *dolium*, *tégula* (2 frag.) i *imbrex* (2 frag.).

U.E. 1255: entre els materials més significatius hi trobem àmfora ibèrica (2 frag.), parets fines tardo-republicanes (14 frag.), i ceràmica grisa emporitana (11 frag.).

U.E. 1265: ceràmica campaniana B de Cales (1 frag.), ceràmica grisa emporitana (3 frag.) i parets fines baix-republicanes (7 frag.)

Àmbit 8/10

En aquest espai es varen recuperar diversos nivells corresponents a l'elevació del terreny per col·locar els nous paviments de la sala, però que mostraven una bona presència de ceràmica baix-republicana.

U.E. 1241: una possible ceràmica campaniana C, forma Lamboglia 8 (Fig. 15.1, 8) i ceràmica grisa emporitana (6 frag.), on es reconeix el plat de la forma A-III (Fig. 15.1, 9) i dues peces de perfils molt treballat, una gerra d'engalba blanca (Fig. 15.1, 10) i una copa (Fig. 15.1, 11). Trobem, també, àmfora de boca plana (Fig. 15.1, 12), una peça de grans dimensions amb vora motllurada i informes de parets fines baix-republicanes.

U.E. 1245: en aquest nivell s'hi va recuperar un fragment de ceràmica itàlica amb engalba interior –roig intern pompeïà–, així com un fragment de ceràmica campaniana indeterminada i ceràmica comuna de tradició ibèrica (4 frag.).

Àmbit 5

Els nivells tardo-republicans d'aquesta cambra, una de les poques que es va poder excavar completament, corresponen a un nivell de circulació (UE 1225) i la seva reforma (UE 1212), així com els petits nivells de terraplenament i adequació que s'hi associen.

U.E. 1212: segon nivell de circulació de terra piconada. Els materials són escassos, destacàrem la presència ben modesta de ceràmica campaniana indeterminada (1 frag.), i ceràmica de parets fines baix-republicana (2 frag.).

U.E. 1218: nivell de terraplenament situat sota el paviment UE 1212. terra sigil·lada indeterminada (3 frag.) (Casas *et al.* 1990, 40-41) amb un, plat de la forma presig. 10 (Fig. 15.1, 13) (Passelac 1993, 532-535); ceràmica grisa emporitana (8 frag.), amb una base de plat de la forma A-VI (Fig. 15.1, 17) o similar, una escudella A-II (Fig. 15.1, 16) i un got d'una forma indeterminada (Fig. 15.1, 15). Hi ha, també, fragments de ceràmica grisa tardana (2 frag.), forma 2.2a (Fig. 15.1, 18), una vora de *kalathos* (Fig. 15.1, 14) i d'una gerra d'engalba blanca (Fig. 15.1, 19). També àmfora ibèrica (1 frag.) i itàlica (5 frag.) i ceràmica de parets fines (3 frag.) i tres *pondera* (Fig. 15.1, 20-22), un dels quals amb una marca amb forma de T obrat abans de la cuita a la cara superior.

U.E. 1225: nivell de circulació original de l'espai. Hi destaca la campaniana B (3 frag.), amb un plat de Cales, forma Lamboglia 5 (Fig. 15.1, 25), ceràmica grisa emporitana (11 frag.) amb bases de gots bicònics (Fig. 15.1, 24-25) (forma D), un plat de la forma C-IV (Fig. 15.1, 26) i un plat de la forma A-II (Fig. 15.1, 27). Hi havia, també, ceràmica reduïda de cuina (18 frag.), amb una tapadora (Fig. 15.1, 30), una cassola de perfil complet (Fig. 15.1, 29) i una olla (Fig. 15.1, 28); ceràmica comuna de tradició ibèrica de pasta sandvitx (5 frag.) i àmfora ibèrica (1 frag.).

U.E. 1262: nivell amb molt poc material, associat al forn M-172. Destacàrem la presència de ceràmica grisa emporitana (1 frag.) i de parets fines baix-republicanes (2 frag.).

Àmbit 7

Aquest espai, ja parcialment excavat en les intervencions dels anys 1970-1973, conservava parcialment l'estratigrafia inferior, en la qual trobem nivells republicans i d'altres que es relacionarien amb la reforma augustal (veure *infra*). La majoria de nivells corresponen al terraplenament del sector.

U.E.1280: material escàs format quasi enterament per ceràmica comuna de tradició ibèrica (19 frag.), amb un sol fragment de grisa emporitana i un altre d'àmfora local.

U.E. 1302: un cop més el material és escassíssim, amb un fragment de ceràmica campaniana A tardana, ceràmica reduïda de cuina (5 frag.) i comuna de tradició ibèrica (4 frag.).

U.E. 1322: amb un sol fragment de campaniana A, al qual cal afegir ceràmica grisa emporitana (2 frag.) i ibèrica pintada (1 frag.).

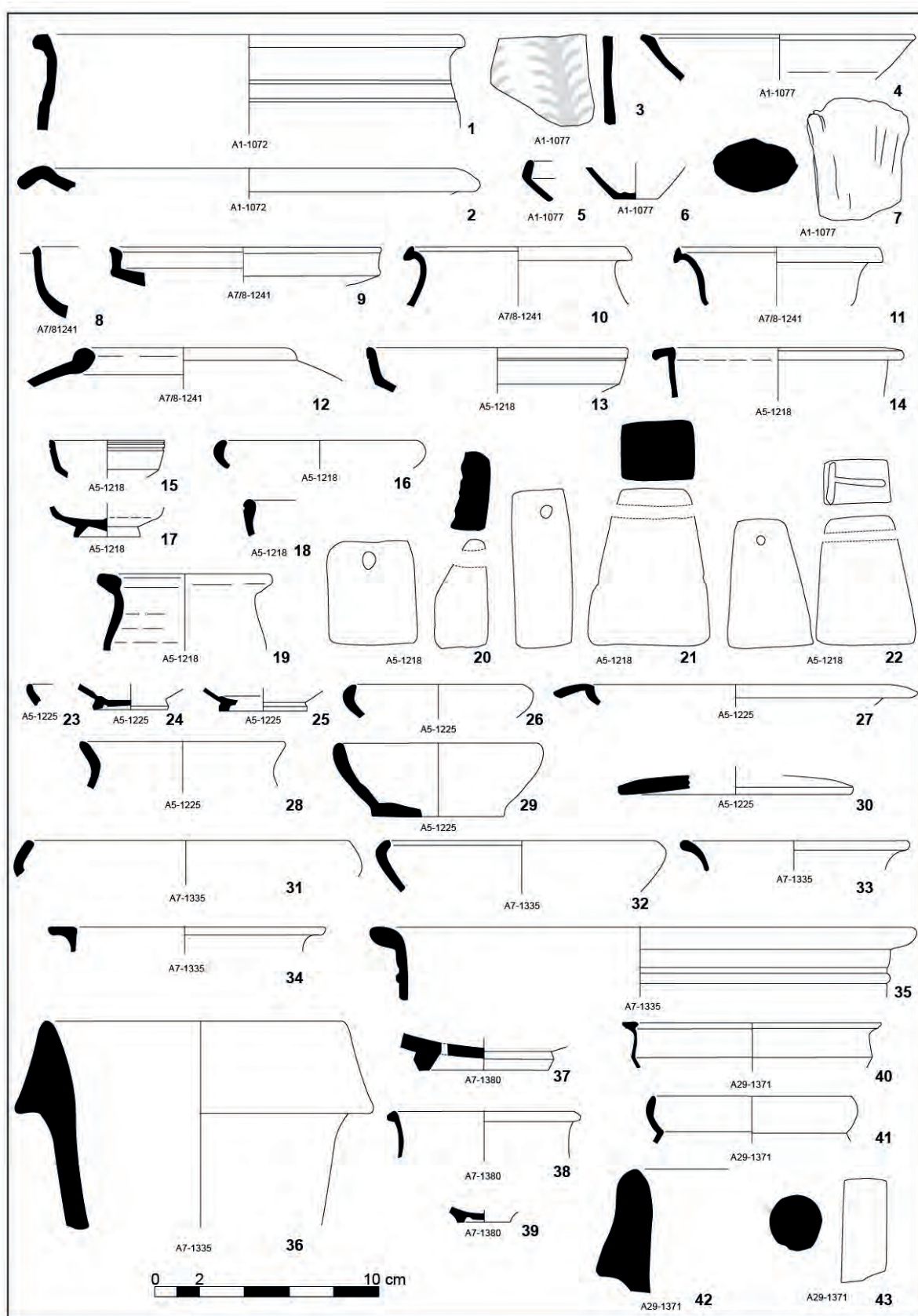

Figura 15.1. s. I aC.

U.E. 1335: ceràmica grisa emporitana (7 frag.), amb una escudella forma A-II (Fig. 15.1, 31-32 i un got bicònic (Fig. 15.1, 33) (forma D) i un fragment de ceràmica emporitana tardana. Vora de *kalathos* petit (Fig. 15.1, 34) i un pseudo-*kalathos* (Fig. 15.1, 35), àmfora itàlica Dressel 1A (Fig. 15.1, 36), però també, àmfora ibèrica i púnica.

U.E. 1380: a destacar una base de ceràmica de terra sigil·lada indeterminada (Fig. 15.1, 37), una altra de campaniana i la presència de grisa emporitana, dues peces de gots de la forma D (Fig. 15.1, 38-39) (4 frag.).

Àmbit 29

Al porticat de llevant s'hi va realitzar un sondeig, davant de l'àmbit 7. Com la majoria de llocs on es va aprofundir per sota dels paviments augustals, l'estratigrafia contemplava tot un seguit de nivells d'elevació del terreny d'inicis del principat, i uns nivells inferiors, en aquest cas associats als murs M-205 i al basament del M-202, d'època baix-republicana.

U.E. 1371: aquest estrat se situa a cavall entre els nivells tardo-republicans i la primera elevació de la cota de circulació en època augustal. Assenyalen la presència de ceràmica de parets fines (2 frag.), amb les formes Mayet 3 (Fig. 15.1, 40) i Mayet 10 o 11 (Fig. 15.1, 41) (López 1989, 124-129 i 130-132, respectivament), ceràmica de vernís negre (1 frag.), grisa emporitana (7 frag.), engalba blanca (1 frag.) i àmfora Dressel 1A (Fig. 15.1, 42) i un fragment de nansa de Dressel 2-4 itàlica (Fig. 15.1, 43).

U.E. 1375: ceràmica campaniana B de Cales (7 frag.), amb la forma forma Lamboglia 1 (Fig. 15.2, 1) i vernís negre indeterminat (3 frag.), amb dues vores (Fig. 15.2, 2-3). *Kalathos* (Fig. 15.2, 6) (2 frag.), ceràmica comuna oxidada (79 frag.), amb una escudella llavi triangular (Fig. 15.2, 3) i una olla (Fig. 15.2, 5), ceràmica ibèrica pintada (1 frag.), de parets fines baix-republicana (5 frag.) i àmfora itàlica (Fig. 15.2, 7-8) (9 frag.).

U.E. 1400: material escàs, però destaca una peça molt fragmentada de ceràmica campaniana indeterminada (11 fragments sense forma), i la ceràmica comuna de tradició ibèrica (10 frag.).

U.E. 1401: ceràmica campaniana (2 frag.), grisa emporitana (6 frag.), amb escudella amb doble nansa horitzontal contraposada imitant la forma C-5 (Fig. 15.2, 10), forma D-III (Fig. 15.2, 9), ceràmica comuna de tradició ibèrica (16 frag.), àmfora ibèrica (5 frag.) i àmfora itàlica (1 frag.).

Àmbit 31

Aquest espai s'integra dins el porticat A29, corresponent a l'espai davant de l'A5. Els dos petits nivells republicans identificats s'associen a la construcció del mur M-204, i són anteriors al mur M-203 que, en certa mesura, el substitueix.

U.E. 1363: destacaríem ceràmica de vernís negre (1 frag.), grisa emporitana (12 frag.), certa abundància de ceràmica comuna oxidada (25 frag.) i d'àmfora itàlica (20 fragments informes probablement d'una única peça).

U.E. 1368: el material és escadusser amb ceràmica comuna de tradició ibèrica (6 frag.), ceràmica envernissada de negre (1 frag.), grisa emporitana (9 frag.), i un fragment d'arrebossat de calç blanca, similar al que es conservava *in situ* en alguns paraments de la fase baix-republicana.

Àmbit 14

Aquest espai correspon a l'extrem meridional del porticat de llevant i els materials tardo-republicans s'associen sobretot al mur M-121.

U.E. 1047: ceràmica campaniana B de Cales (4 frag.), amb les formes 5 i 2 (Fig. 15.2, 11-12), amb tres vores de l'escudella A-II (Fig. 15.2, 13-15) de la ceràmica grisa emporitana (13 frag.); ceràmica comuna de tradició ibèrica (32 frag.), amb una olla (Fig. 15.2, 16), àmfora de boca plana (12 frag.) i itàlica (3 frag.), així com un fragment de *dolium*.

Àmbit 6

U.E. 1105: nivell en el qual es retalla la canalització UE 1102. Una copa quasi sencera (forma Lamboglia 2) de campaniana B de Cales, amb signe ibèric N o N llatina. (Fig. 15.2, 17) Hi ha ceràmica d'engalba blanca (Fig. 15.2, 19) (1 frag.) i de parets fines de forma indeterminada (Fig. 15.2, 20) (3 frag.). Escudella de la forma 2.2d de la ceràmica emporitana tardana (Fig. 15.2, 18), a més de comuna itàlica (1 frag.) i àmfora ibèrica (3 frag.).

Àmbit 39

Aquest espai se situa al braç meridional del porticat construït a mitjan segle I, però el nivell baix-republicà correspon al terraplenament del sector en un moment en què aquest era una àrea oberta, situada a llevant de l'edifici tardo-republicà.

U.E. 1463: ceràmica campaniana (4 frag.), tipus A (Fig. 15.2, 21) i tipus B (Fig. 15.2, 22) sense adjudicació de forma, grisa emporitana (21 frag.), amb les formes A-II escudelles (Fig. 15.2, 25) i D-III (2 frag.) gots amb una nansa (Fig. 15.2, 23-24). També parets fines baix-republicanes (7 frag.), ceràmica comuna de tradició ibèrica (83 frag.), àmfora ibèrica (3 frag.) i àmfora itàlica (3 frag.).

Àmbit 30

Com en el cas anterior, l'àmbit 30 correspon al gran espai obert situat a llevant. Els nivells corresponents a aquesta fases corresponen al terraplenament del sector, localitzat en diferents sondeigs.

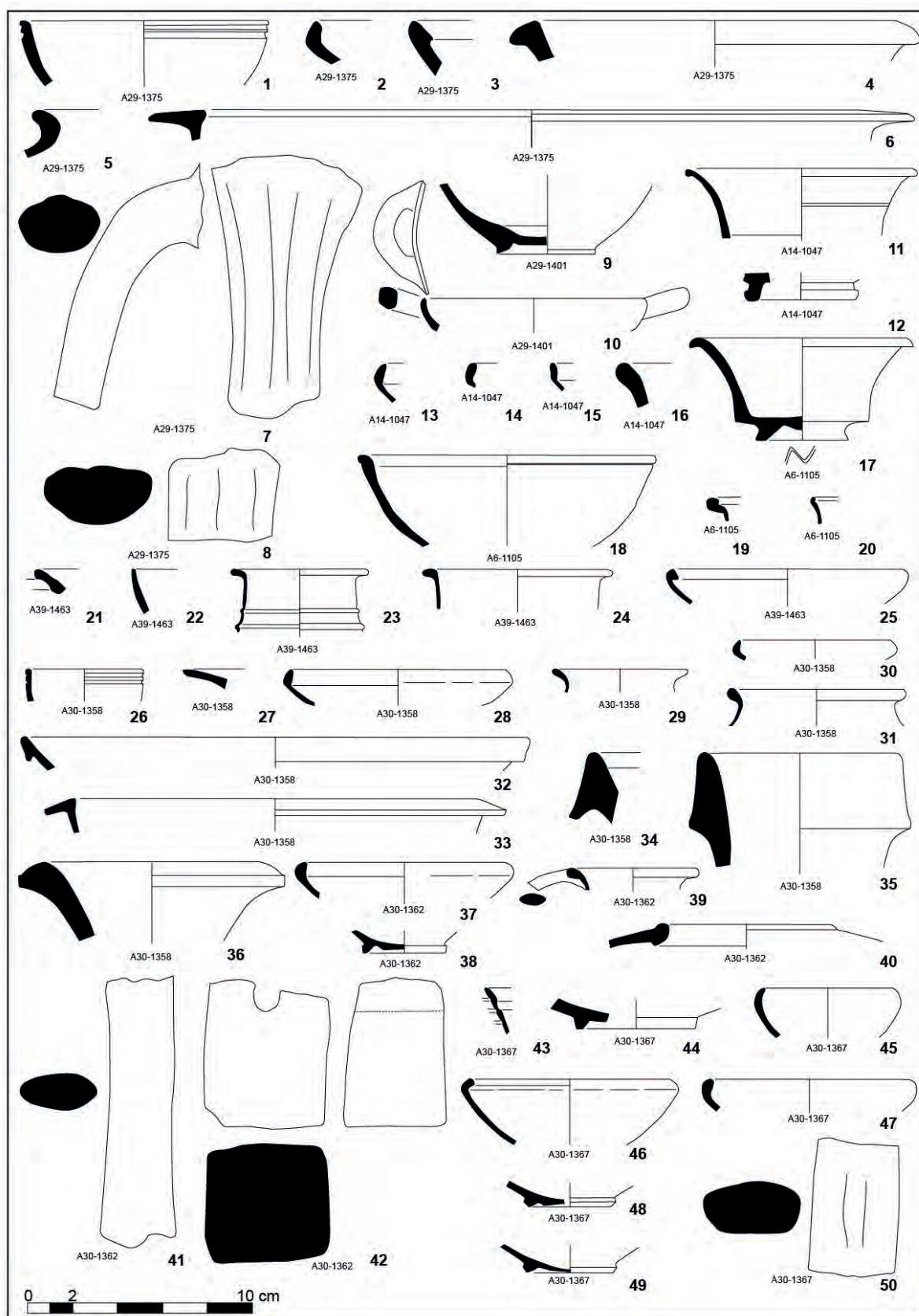

Figura 15.2. s. I aC.

U.E. 1358: vernís negre indeterminat (2 frag.) una vora (Fig. 15.2, 27), ceràmica campaniana B calena (3 frag.), amb la forma Lamboglia 1 (Fig. 15.2, 26), ceràmica comuna itàlica (3 frag.), amb una cassola/paella de la forma Celsa 84.13596 (Fig. 15.2, 32), una vora de *kalathos* (Fig. 15.2, 33), grisa emporitana (22 frag.), amb les formes A-II (Fig. 15.2, 28) i D-II o III (Fig. 15.2, 29), parets fines baix-republicanes (4 frag.), amb gots de la forma Mayet 2 o 3 (Fig. 15.2, 30) i una vora indeterminada (Fig. 15.2, 31) i àmfora itàlica Dressel 1A (Fig. 15.2, 34) i 1B (Fig. 15.2, 35) i tardo-púnica similar a la Dressel 18 (Fig. 15.2, 36).

U.E. 1361: pocs materials significatius, però a destacar la presència de ceràmiques grises emporitanes (5 frag.) i comuna de tradició ibèrica (4 frag.).

U.E. 1362: ceràmica grisa emporitana (17 frag.), amb les formes d'escudella A-II vora i base (Fig. 15.2, 37-38) i D-II o III (Fig. 15.2, 39), campaniana indeterminada (1 frag.), ceràmica comuna (47 frag.), àmfora itàlica (11 frag.) Dressel 1 (Fig. 15.2, 41) i àmfora ibèrica de boca plana (2 frag.) (Fig. 15.2, 40). També s'hi va recuperar un *pondus* (Fig. 15.2, 42), i tres fragments d'arrebossat de morter blanc característic de la fase republicana.

U.E. 1367: ceràmica de vernís negre indeterminat (2 frag.) (Fig. 15.2, 43-44), grisa emporitana (36 frag.), amb les formes A-I, A-II i dues bases (Fig. 15.2, 45-49). Àmfora itàlica (3 frag.) (Fig. 15.2, 50) i ibèrica (7 frag.), a més d'un fragment de ceràmica comuna itàlica.

Àmbit 26

En un espai de servei molt modificat i remenat per les constants reformes només es pot datar clarament en la fase republicana el reblliment d'una sitja.

U.E. 1504: ceràmica campaniana A (1 frag.), forma Lamboglia 36 (Fig. 15.2, 1), grisa emporitana (15 frag.), amb les formes A-I/II, D-III, A-II (Fig. 15.3, 2-4), ceràmica de tradició ibèrica (55 frag.) (Fig. 15.3, 5-6) i àmfora itàlica (9 frag.) Dressel 1A (Fig. 15.3, 9), amb una nansa amb segell L (retro) PL (retro) K (retro) AV (Fig. 15.3, 10), àmfora ibèrica de boca plana (115 frag.) (Fig. 15.3, 7), *dolia* (12 frag.) representada per una tapadora, quatre vores i una base (Fig. 15.3, 12-16v).

Àmbit 47

Espai del sector industrial.

U.E. 1845: nivell de terraplenament associat a la construcció dels murs M-269 i M-272. Poc material on destacaria la ceràmica grisa emporitana tardana (2 frag.), amb la forma 2.2b (Nolla *et al.* 2003, 40-41) i la comuna de tradició ibèrica (5 frag.), així com l'àmfora itàlica (7 frag.).

CONSIDERACIONS GENERALS

En conjunt, la presència de material arqueològic de l'època fundacional, preferentment ceràmica, és nom-

brosa i, en moltes unitats estratigràfiques, molt nombrosa i ben repartida arreu de l'àrea excavada fins ara mateix. Convé, també, recordar que, en canvi, el nombre d'unitats estratigràfiques del moment inicial de l'establiment d'aquella vil·la són molt rars cosa que no ens ha de sorprendre i que pot explicar-se sense dificultats. Les profundíssimes reformes augustals que incidiren en tots els sectors de l'edifici van afectar tots els elements preexistents amb més o menys intensitat, segons zones i sectors (*supra*). Tanmateix, com exposarem tot seguit, no hi ha dificultat per separar el material propi d'un moment del d'un altre, tal com podrem constatar.

Els habitants de la vil·la, durant la fase inicial de la seva història, van fer servir el material que hi havia a l'abast, en aquest territori, d'origen forà, puntualment, o produccions regionals de notable qualitat tècnica. El panorama coincideix –no podia ser de cap altra manera– amb el que mostren altres jaciments d'aquest mateix territori com poden ser *Kerunta* (Sant Julià de Ramis) (Burch *et al.* 2000, 108-120; Burch/Sagrera 2009, 197-248), *Gerunda* (Nolla 1999, 181-214; Nolla/Casas 2009, 59-84), La Quintana (Cervià de Ter) (Nolla/Casas 2014-2018, 209-224), Mas Gusó (Bellcaire) (Casas/Soler 2004, 141-264, Casas *et al.* 2015, 245-262; Casas/Nolla/Soler en premsa), Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 367-423), els Ametllers (Tossa de Mar) (Palahí/Nolla 2010, 267-277) i tants altres (Burch *et al.* 2010, 151-159, on es presenta, a partir d'un conjunt notabilíssim de dades, el material ceràmic característic del territori de l'antiga Indigècia, de la primera meitat del segle I aC). La proximitat geogràfica i cronològica d'aquestes estacions esdevé el mirall perfecte per confrontar les nostres dades.

Pel que fa a la ceràmica d'importació envernissada de negre assenyalaríem la presència molt puntual i poc nombrosa de la campaniana A tardana amb poques formes, com la Lamboglia 36, especialment, la 33a o b (?) o la 27. La part del lleó d'aquestes importacions campanianes l'acapara la ceràmica de Cales amb formes i característiques pròpies de la fase tardana (o mig tardana), amb certa varietat formal però on predomina el plat pla Lamboglia 5, l'escudella Lamboglia 1, una presència reiterada del got Lamboglia 2 i la documentació molt més puntual d'altres formes (Lamb. 3, 6, 8,...). Aquestes característiques coincideixen, com no podia ser de cap altra manera, amb la de tots els jaciments d'aquest territori.

També hi són representats uns quants gots de ceràmica de parets fines de les formes Mayet 2 i Mayet 3, d'origen forà però, també, amb moltes peces copiades molt probablement de tallers emporitans. Són, també, els atuell ben representats en les estacions d'aquestes contrades.

Nogensmenys, la part més nombrosa del que anomenarem ceràmica fina de taula, és acaparada per produc-

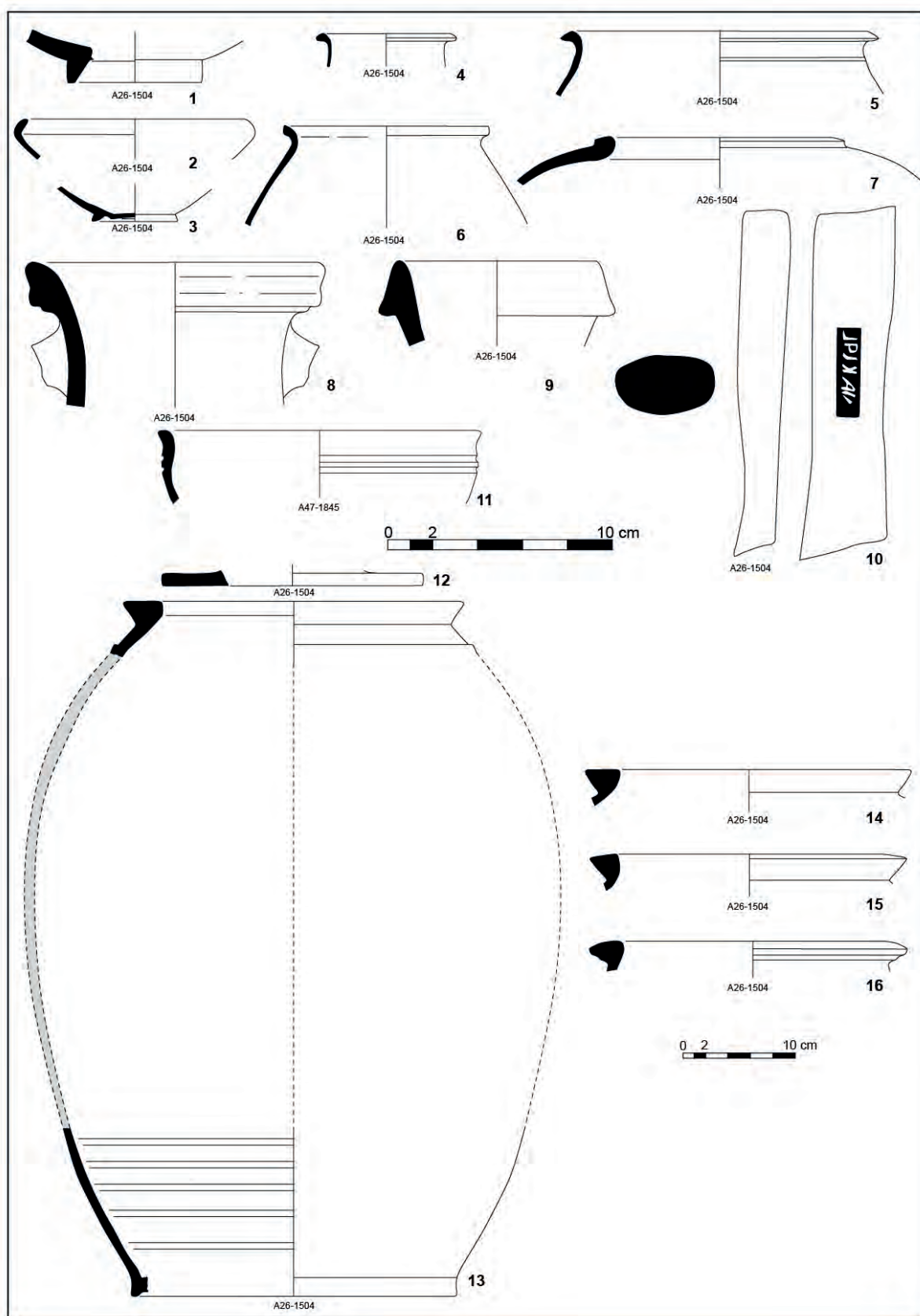

Figura 15.3. s. I aC.

tes locals, els centres productors dels quals situariem, preferentment, a Empúries o als seus entorns immediats. Dominen el panorama les anomenades ceràmiques emporitanes amb un alt predomini percentual de les peces reduïdes. Són materials excel·lentment obrats i d'una perfecta factura tècnica amb un bast repertori de formes moltes de les quals són inspirades (i de vegades directament copiades) del gran repertori mediterrani. El gruix central de la producció l'acaparen tres formes – plat pla, plat fondo i got –, versemblantment el servei de taula, amb una altíssima representació que en supera a bastament altres. Assenyalem la forma C-I, el plat pla inspirat directament de la forma Lamboglia 5, l'escudella carenada A-II i el got amb nansa D. Especialment, aquestes dues darreres formes constitueixen el gros numèric del conjunt, un fet que constatem, també, en els altres jaciments amb fases baix-republicanes. Tanmateix, atesa la procedència del material, molt dispers i en quantitats moderades, no hem identificat cap escudella A-II amb el llavi exterior patinat d'un color diferent del de la resta del vas ni, en els plats C-I, cap de les senzilles decoracions que de vegades els ornamenten. Nogensmenys, aquell plat s'ha de considerar una de les creacions més modernes d'aquells tallers, ben característica de la primera meitat del segle I aC (sobre aquestes ceràmiques, Burch/Sagrera 2009, 206-234; Nolla/Casas 2009, 67-75; Casas/Nolla 2012a, 640-654). Assenyalaríem, però, la recuperació en les campanyes inicials (1970-1973), d'una peça fragmentada que podríem assimilar a la forma F-I, una copa amb dues nanses o D-II (l'ansat bicònic), amb decoració pintada de tipus vegetal (Nolla 1982, 142-143, Fig. 8). Aquestes peces són ben característiques del primer quart/primer meitat del segle I aC.

I tal com passa arreu, aquests produccions que constituïrien el nucli principal (juntament amb la ceràmica de vernís negre) de la vaixel·la de taula, hi trobem de manera continuada gerres d'engalba blanca i *kalathoi* pintats en un nombre sensiblement inferior. Unes peces i altres són ben característiques del panorama baix-republicà d'aquest territori i tots els indicis apunten devers uns centres productors situats a Empúries o als seus voltants (sobre la ceràmica d'engalba blanca, Casas/Nolla 2012b, 656-660; sobre la ibèrica pintada, Conde 1991, 141-168).

Allò que podríem definir com a ceràmica oxidada de tradició ibèrica apareix puntualment amb contenidors mitjans, acompanyat de la ceràmica de cuina reduïda que ofereix un repertori de formes més aviat reduït, amb olles, urnes, cassoles i tapadores. És una ceràmica aversada a anar al foc i de molta personalitat.

Pel que fa a les àmfores, destacariem la presència continuada de recipients de boca plana, amb quantitats significatives i d'origen regional que devien servir per comercialitzar diversos productes, algun fragment

d'àmfora púnica d'origen eivissenc i nord-africà, potser de salaons i, especialment, les àmfores de vi itàlic de la forma Dressel 1A i 1B, preferentment que dominen el panorama fins a mitjan segle I aC.

En un sol cas, sobre una campaniana B de Cales, forma Lamboglia 2, un grafit obrat sobre el fons extern amb un únic signe que tant podria ser ibèric com llatí. Per diverses raons, som més partidaris de la primera possibilitat que de la segona tot i que, certament, no podem assegurar-ho. Recordariem, però, que en els nivells fundacionals de *Gerunda*, de la mateixa època si no fa, no són rars els gravats sobre terrissa amb signari ibèric (Nolla/Casas 2009, Fig. 43 i 44; també, Burch *et al.* 2010, 111-120).

No és fàcil fixar la cronologia d'aquest conjunt amb precisió però si que ho és fer-ho de manera més laxa. En efecte, aquest material s'ha de situar a grans trets dins del segon quart del segle I aC, tal com acabarien aconsellant els materials i les formes localitzades i, també, les absències. En efecte, la manca d'àmfora sortida de tallers de l'actual Catalunya (Tarraconense 1 i Pascual 1), ben present en contextos ben datats de segona meitat del segle I aC, és important per fixar la cronologia del moment fundacional de la vil·la. Complementària, però de menys valor, és l'absència de materials de la fàcies més moderna de la ceràmica emporitana tardana, omnipresent en aquestes contrades i en aquest mateix jaciment, que hauria fet la seva aparició en un moment imprecís que situariem en la setena dècada d'aquella centúria (Nolla *et al.*, 2003, 33-53; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 47-67) i, semblantment però amb menys atès que es tracta d'una presència un xic més escadussera, seria la inexistència de ceràmica de pasta micàcia recoberta de vernís negre, en un primer moment, i roig corall, més tard, anomenada pels investigadors francesos *présigillée* els centres de producció de la qual es trobarien a redós i a l'entorn de *Narbo* (Sanmartí 1974-1975, 251-261; Casas *et al.* 1990, 40-41; Passelac 1993, 532-535).

Fixariem, doncs, la fundació de la vil·la suburbana del Pla de l'Horta com una conseqüència de la creació de *Gerunda* durant la tercera dècada del segle I aC com a conseqüència de la guerra sertoriana i la voluntat de canviar la manera de relacionar-se, per part de Roma, amb les províncies. Tanmateix, cal donar un cert temps a la relació causa-efecte i per això proposariem situar aquest fet entre la quarta i cinquena dècada d'aquell segle.

SEGON MOMENT: LES REFORMES AUGUSTALS

La majoria de nivells recuperats que cal atribuir a aquest moment constructiu corresponen als reblliments posats per alçar el nivell de circulació interior de l'edifici. Alguns

estrats també s'associen a sòls de treball i estructures provisionals obrades durant la construcció i ràpidament esborrades.

Molts dels nivells mostren un domini quasi absolut de materials d'època tardo-republicana i els que es poden datar en època augustal són, tot sovint, minoritaris. Tot i això, aquests rebliments constitueixen un paquet cronològicament homogeni que es relaciona amb les reformes estructurals i la ja esmentada elevació del nivell de circulació.

Àmbit 1

U.E.1065: nivell situat a la banda meridional de l'espai, un sector que en aquesta fase es podria situar fora de l'edifici, però que també va veure com s'elevava la cota de circulació. Entre el material ceràmic més significatiu hi trobem parets fines (3 frags.), amb un fragment de copa de la forma Mayet 17 (Fig. 15.4, 2), grisa emporitana (3 frags.), amb una vora de la forma A-II (Fig. 15.4, 1), comuna oxidada (40 frags.), amb dues vores de bols i una base (Fig. 15.4, 3-5) (Nolla/Casas, 2009, Fig. 31, 3-4, Fig. 27, 3) i ceràmica de cuina (4 frags.), amb una vora de bol (Fig. 15.4, 6). Assenyalen la presència d'àmfora local (13 frags.), amb una nansa de la forma Dressel 2-4 i la presència d'un amforisc (Fig. 15.4, 7).

Àmbit 15

U.E. 1222: aquest petit estrat es localitza a ponent del mur M-174 que tancava, per l'oest, l'àmbit 15 des d'època augustal (i, probablement també en època baix-republicana). Se'n va poder excavar una superfície molt reduïda i els materials eren escassos. A destacar una nansa de vaset envernissat de parets fines (Fig. 15.4, 8) i una vora d'un gibrell de comuna oxidada (Fig. 15.4, 9) similar a les formes 641-642 (Casas *et al.* 1990, 313).

Àmbit 9

U.E. 1066: nivell que es trobà per sota del paviment *d'opus signinum* de l'estança, el rebliment portat per elevar el nivell de circulació. Conté essencialment materials d'època baix-republicana. Entre les altres troballes destacarem fragments de ceràmica campaniana B de Cales (2 frags.), amb la forma Lamboglia 1 (Fig. 15.4, 10), i de ceràmica emporitana tardana (9 frags.), amb la forma 2.2a (Fig. 15.4, 11-13) i un got bicònic i una base (Fig. 15.4, 14-15), ceràmica de parets fines (1 frag.), una vora de llavi motllurat i triangular (Fig. 15.4, 16) de ceràmica comuna oxidada (49 frags.) (Nolla/Casas 2009, Fig. 31.6) i ceràmica de cuina (7 frags.). Destacar també la presència d'àmfora ibèrica (11 frags.) i àmfora itàlica (8 frags.), amb una vora d'una possible Dressel 20 (Fig. 15.4, 17) i restes de material constructiu representat per *tegulae*.

Àmbit 5

Com succeeix a l'àmbit 9, els materials dels rebliments posats per elevar el nivell de circulació, contenen essencialment materials tardo-republicans però amb alguns fragments –escassos– que permeten fixar convenientment la cronologia d'aquelles aportacions en època augustal.

U.E. 1202: nivell situat sota la llar provisional que es va col·locar quan s'elevà el sòl d'aquell sector. El material més destacat per datar el conjunt és la *ts* Itàlica (3 frags.).

U.E. 1213: estructura d'argila que oblitera el forn tardo-republicà d'A5. Un cop més, els materials són essencialment baix-republicans, amb presència, però, de *ts* itàlica (4 frags.), amb la forma Conspectus 1 o 7 (Goudineau 1 o 2) (Fig. 15.4, 18-19) (Ettlinger *et al.* 2002, 52-53 i 64-65; Goudineau 1968, 279-281); ceràmica emporitana, amb una vora de A-II (Fig. 15.4, 21), grisa emporitana tardana, amb la forma 2.2a (Fig. 15.4, 20) (Nolla *et al.* 2003, 40; Nolla *et al.* 2007, 52), ceràmica de parets fines (2 frags.) i ceràmica comuna oxidada (45 frags.), destacar dues vores de gerres que recorden perfils tardorrepublicans (Fig. 15.4, 22-23).

Àmbit 7

Com succeeix en molts altres espais, les aportacions de terra que havien de servir per enlairar la cota de circulació, contenen preferentment materials tardo-republicans, amb alguns objectes puntuals que es poden datar en època augustal, especialment *ts* Itàlica i, en més quantitat, ceràmica emporitana tardana.

U.E. 1270: ceràmica emporitana tardana (6 frags.), amb un recipient contenidor de mida mitjana de la forma 8.1 (Fig. 15.4, 24), i un fragment de *ts* itàlica.

U.E. 1275: ceràmica campaniana A tardana (3 frags.), amb una base de forma indeterminada (Fig. 15.4, 25), grisa emporitana (8 frags.), dues vores de la forma A-II (Fig. 15.4, 26-27), una vora de forma A-IIIe (Fig. 15.4, 28) i una base d'un possible got bicònic (Fig. 15.4, 29), una vora d'un *kalathos* (Fig. 15.4, 30), presència de ceràmica ibèrica d'engalba blanca amb dues vores de gerra (Fig. 15.4, 31-32), ceràmica comuna oxidada (170 frags.), destacar dues vores (Fig. 15.5, 1-2). Es recuperà un *pondus* sencer (Fig. 15.5, 3).

U.E. 1281: presència de campaniana a, b i c (17 frags.), forma Lamboglia 33b i 27 (Fig. 15.5, 4-5), ceràmica emporitana tardana (4 frags.), documentem la forma 2.2a (Fig. 15.5, 9) (Nolla *et al.* 2003, 40; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52), una variant de la 2 (Fig. 15.5, 8) (Nolla *et al.* 2003, 39-41; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 51-54) i 3.3 (Fig. 15.5, 7) (Nolla *et al.* 2003, 44; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 54). Un *kalathos* (Fig. 15.5, 10) De ceràmica comuna (103 frags.) es recuperà el llavi d'una ampolla

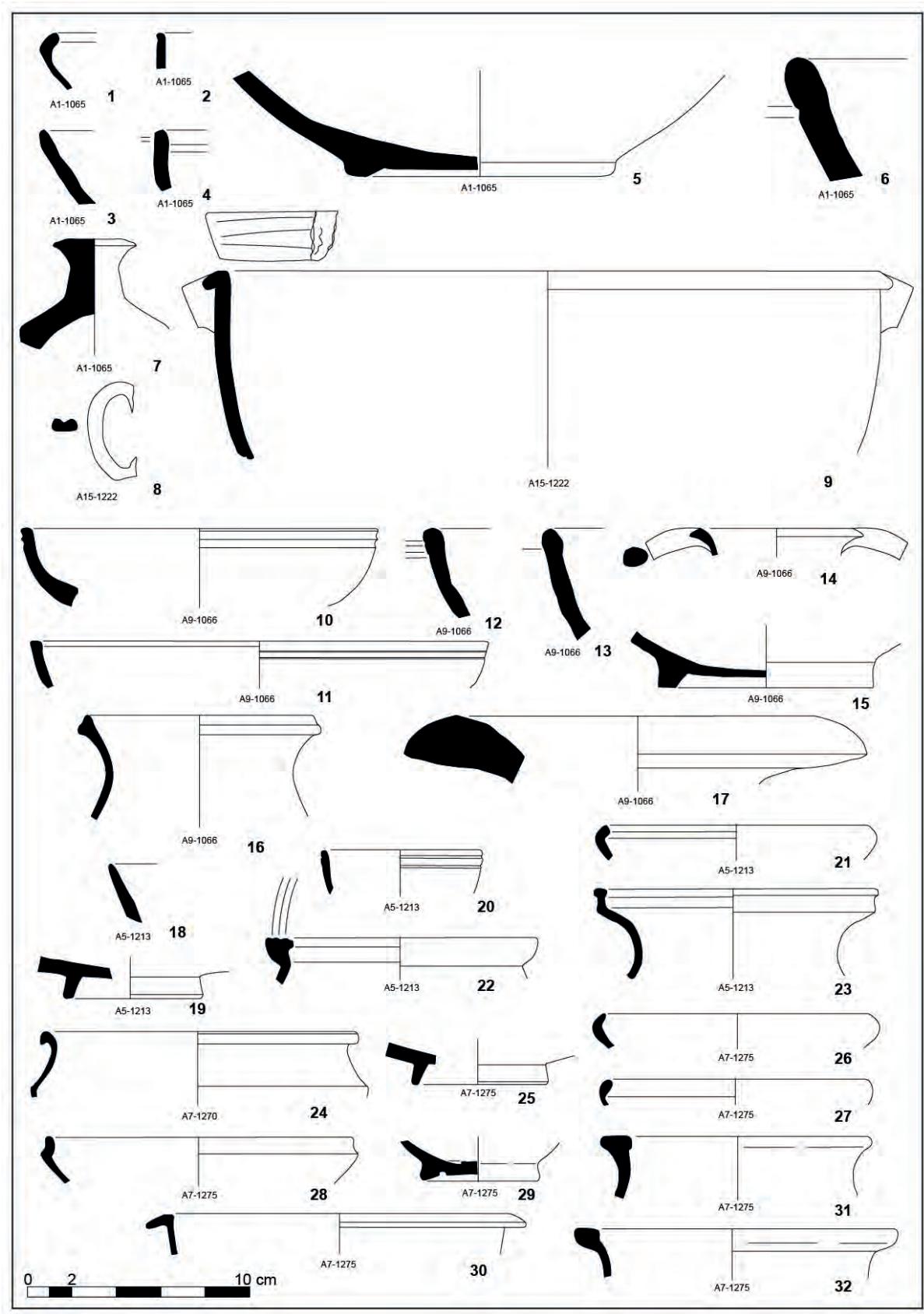

Figura 15.4. Inicis s. I dC.

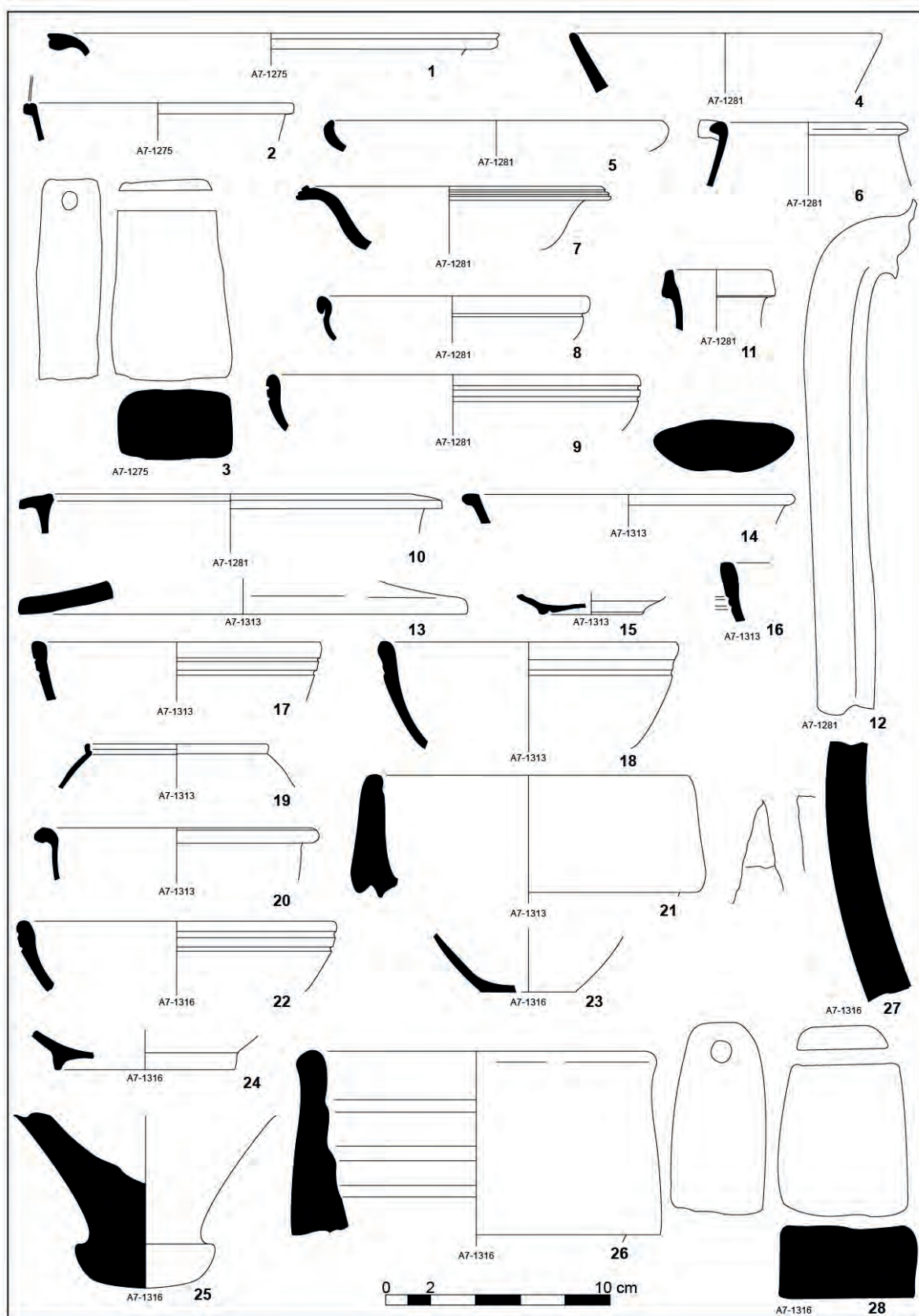

Figura 15.5. Inicis s. I dC.

(Fig. 15.5,11) (Casas *et al.* 1990, núm. 689a), Assenyalem d'àmfora (17 frag.) una nansa de Dressel 1 (Fig. 15.5, 12), així com un fragment d'una possible *ts* itàlica, ja que es tracta d'un fragment molt desgastat.

U.E. 1313: tapadora de ceràmica comuna itàlica forma 1 Burriac 38.100 (Fig. 15.5, 13) (Aguarod 1991, 109-111). Copa de *ts* itàlica (3 frags.), forma Conspectus 2.1 o Goudineau 14 (Fig. 15.5, 14) (Ettlinger *et al.* 2002, 54-55; Goudineau 1968, 289-290), ceràmica emporitana tardana (23 frags.) amb les formes 2.2a (dues) (Fig. 15.5, 16-17) (Nolla *et al.* 2003, 40; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52), 2.2d (Fig. 15.5, 18) (Nolla *et al.* 2003, 40-41; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52) i una base de bicònic (Fig. 15.5, 15), comuna oxidada (60 frags.), dues vores de bols (Fig. 15.5, 19-20), presència d'àmfores (4 frags.), una vora Dressel 1B (Fig. 15.5, 21) i un fragment de *dolium*.

U.E. 1316: Roig intern pompeïà (1 frag.) i ceràmica emporitana tardana (5 frags.), amb les formes 2 (Nolla *et al.* 2003, 39-41; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 51-54) i 2.2a (Fig. 15.5, 22) (Nolla *et al.* 2003, 40; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52) i indeterminada (Fig. 15.5, 24-23). Restes d'àmfora (11 frags.) entre les quals un pivot d'àmfora massaliota (Fig. 15.5, 25), una vora de Dressel 1B (Fig. 15.5, 26) i destacar un fragment indeterminat d'àmfora amb un grafit d'una A i d'una lletra il·legible (Fig. 15.5, 27). Per última la presència d'un *pondus* sencer (Fig. 15.5, 28).

U.E. 1317: *ts* itàlica (3 frags.), amb la copa Conspectus 2.1 o Goudineau 14 (Fig. 15.6, 3) (Ettlinger *et al.*, 2002, 54-55; Goudineau, 1968, 289-290) i una nansa de la forma Conspectus 30 o Goudineau 3 (Fig. 15.6, 14) (Ettlinger *et al.*, 2002, 104-105; Goudineau, 1968, 281-282), ceràmica grisa trilobulada (1 frag.) i emporitana tardana (2 frags.), forma 2.2a (Fig. 15.6, 5) (Nolla *et al.* 2003, 40; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52). Com a material residual assenyalem una vora d'un plat de la forma Lamboglia 5 de la campaniana B de Cales (Fig. 15.6, 1) (6 frags.) i una cassola de ceràmica comuna itàlica de vora bifida, forma Vegas 14 (Fig. 15.6, 2) (Vegas, 1973, 45; Aguarod, 1991, 93-96). i emporitana clàssica (12 frags.), formes A o C (Fig. 15.6, 6) i un got bicònic (Fig. 15.6, 7). Presència de comuna oxidada (76 frags.), vores de gerres i una base (Fig. 15.6, 8-11), de ceràmica de cuina (22 frags), un perfil sencer de cassola de la forma 330 (Casas *et al.* 1990, 149). Entre els fragments d'àmfora (40 frags.) una vora i nansa (Fig. 15.6, 14-15) i destacar una vora de Dressel 2-4 i nanses del país (Fig. 15.6, 13, 16) així com 8 fragments de *dolium* amb una base (Fig. 15.6, 17).

Àmbit 29-14

U.E. 1354: nivell de preparació del paviment de *signinum* del porticat. Restes de vernís negre, una vora de Lamboglia 2 (Fig. 15.6, 18). Com a material significatiu

assenyalem la presència de ceràmica emporitana tardana (3 frags.), amb la forma 2.2b (Fig. 15.6, 19) (Nolla Nolla *et al.* 2003, 40-41; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52) una vora de la forma C-I i una vora de gerreta tipus D-II/III (Fig. 15.6, 20-21). Presència de comuna romana (92 frags.), una vora de gerra (Fig. 15.6, 22) molt present en les formes d'època augustal de les comarques gironines (Casas *et al.* 1990, 195, 401) i una gerra de doble-nansa contraposades (Fig. 15.7, 1) similar a les formes 387 i 550 (Casas *et al.* 1990, 191, 273), ceràmica de cuina (67 frags.), un vora de cassola (Fig. 15.7, 2). Destacar la presència d'àmfora itàlica (43 frags.) amb dues vores i una nansa de Dressel 1 (Fig. 15.7, 3-5) i la meitat d'una nansa de Dressel 2-4 itàlica (Fig. 15.7, 6).

U.E. 1374: *ts* itàlica (3 frags.) amb les formes Conspectus 7 o Goudineau 2 (Fig. 15.7, 8) (Ettlinger *et al.*, 2002, 64-65; Goudineau, 1968, 280-281) i Conspectus 13 o Goudineau 7 (Fig. 15.7, 9), possiblement (Ettlinger *et al.* 2002, 74-75; Goudineau 1968, 284). Restes de ceràmica grisa de la costa catalana (5 frags.) amb una vora de la forma C-I i dues nanses (Fig. 15.7, 10-12) i per últim, destacar com a material residual una vora de vernís negre tipus Lamboglia 5 (Fig. 15.7, 7).

Àmbit 14

U.E. 1036: Nivell situat immediatament per sota del paviment d'*opus signinum* de la cambra. La ceràmica d'importació és representada per la *ts* itàlica amb les formes Conspectus 54 o Goudineau 9 (Fig. 15.8, 1) (Goudineau 1968, 286) i Conspectus 18 o Goudineau 26 (Fig. 15.8, 2) (Ettlinger *et al.* 2002, 98-99; Goudineau 1968, 297-298) amb cronologies de darrer terç del segle I aC, i per gots i *gobelets* de parets fines, amb una peça Mayet 2/3 finament decorada i amb les lletres CO (Fig. 15.8, 3) (López, 1989, 113), augustal, *gobelets* de la forma Mayet 3, vores i bases (Fig. 15.8, 4-6), una altra got assimilable a la forma Mayet 17 (López 1989, 140-141), també augustal, i una base (Fig. 15.8, 7-8). Acompanyen un conjunt interessant de ceràmica grisa emporitana tardana, amb les formes 2.1 (Fig. 15.8, 9) (Nolla *et al.* 2003, 39-40; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 51), 2.2b (Fig. 15.8, 10), 2.2c (Fig. 15.8, 11), 2.3 (Fig. 15.8, 12) i una base de la mateixa escudella (forma 2) (Fig. 15.8, 13) (Nolla *et al.* 2003, 39-41; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 51-54). Pel que fa a la ceràmica comuna oxidada trobem escudelles (Fig. 15.8, 16), plats oberts de llavi triangular (Fig. 15.8, 17) i olles o urnes de perfil en essa (Fig. 15.8, 14-15), poc característiques. En general el material informe recuperat, prou nombrós, és tardo-republicà o augustal.

U.E. 1041: estrat de rebliment, associat a la construcció del mur M-113. La ceràmica campaniana és, sobretot, de Cales (11 frags.) amb 2 fragments informes de procedència etrusca, amb les formes Lamboglia 1, una base (Fig. 15.8, 18), Lamboglia 5 (3 frags.) (Fig. 15.8,

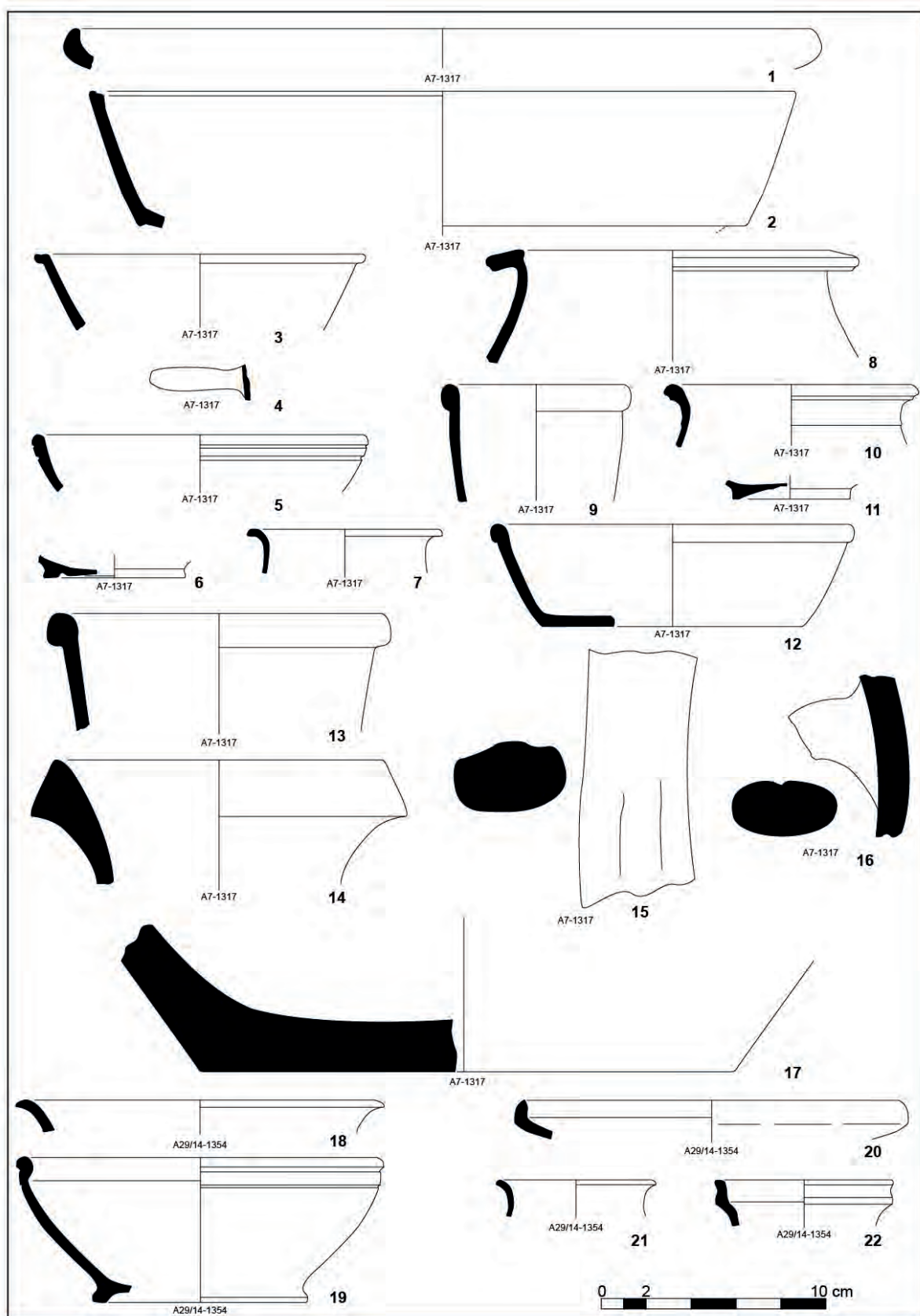

Figura 15.6. Inicis s. I dC.

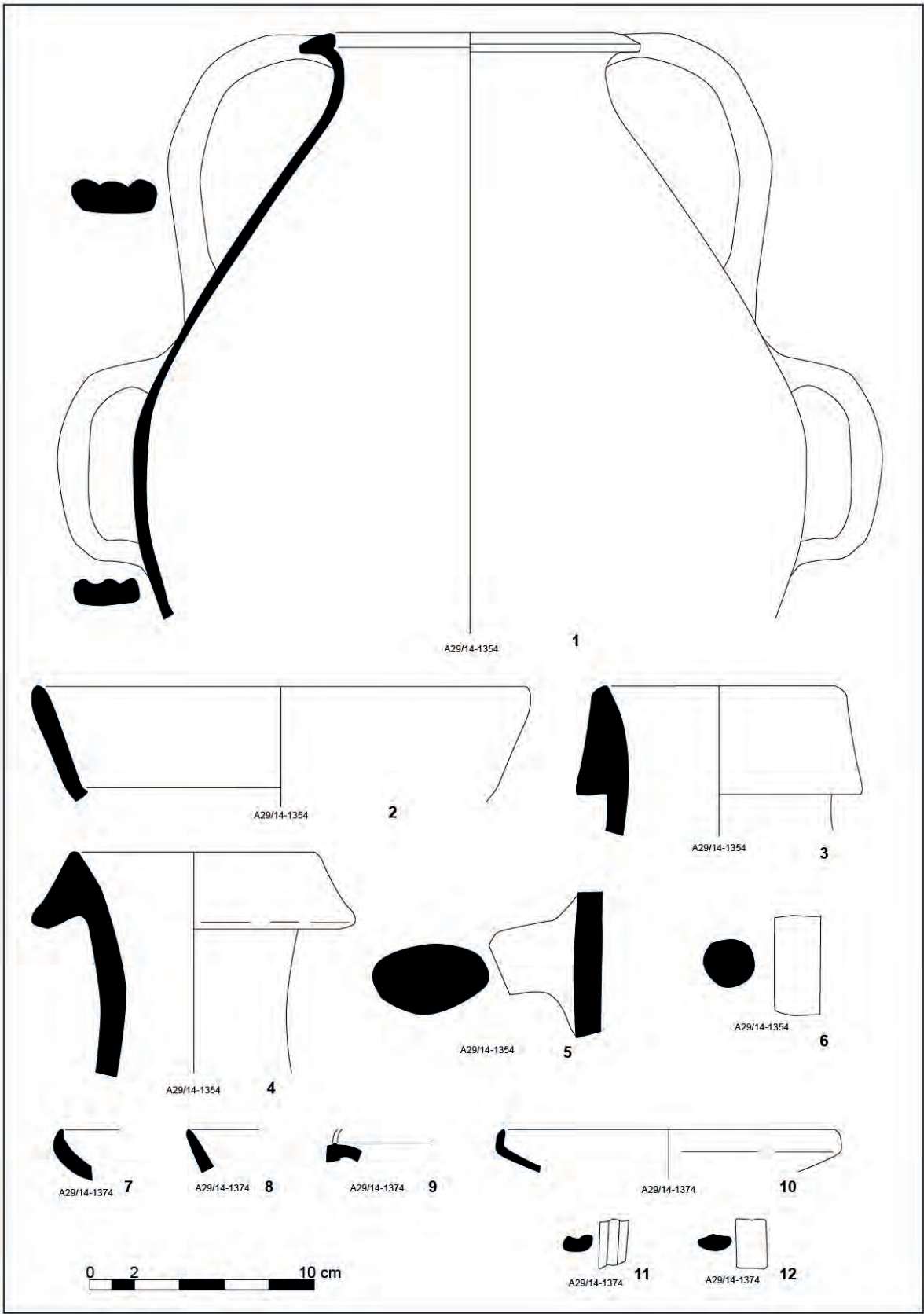

Figura 15.7. Inicis s. I dC.

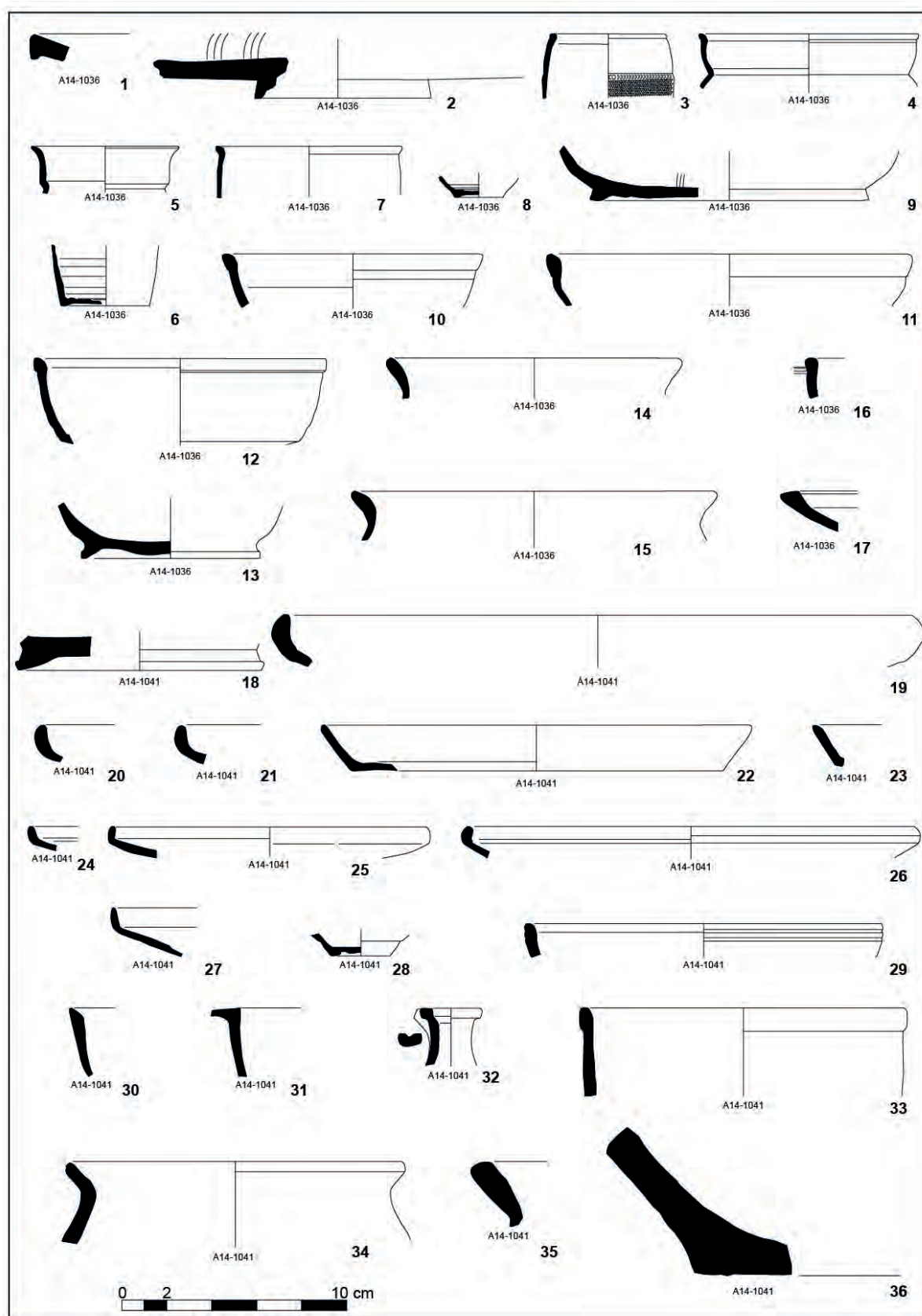

Figura 15.8. Inicis s. I dC.

19-21) i Lamboglia 7 (2 frags.) de llavi molt obert i recte (Fig. 15.8, 22-23). Entre la ceràmica del país, trobem un conjunt interessant i nombrós de grisa emporitana (22 frags.) amb la forma C-I (4 frags.), 24-25 en grisa i 26 en oxidada (Fig. 15.8), la base d'un bicònic (Fig. 15.8, 28) i una vora de C-II (Fig. 15.8, 27). Hi ha també tres escudelles de grisa tardana, la forma 2.2a (Fig. 15.8, 29) (Nolla *et al.* 2003, 40; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52), 2.2c (Fig. 15.8, 30) (Nolla *et al.* 2003, 41; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52) i una no assimilada (Fig. 15.8, 31), amb llavi dret i recte. De ceràmica comuna oxidada (87 frags.), vores d'ampolles i escudelles (Fig. 15.8, 32-33) i un fragment de base d'un morter campanià (Fig. 15.8, 36). La ceràmica de cuina reduïda és representada per olles (o urnes) de llavi obert (Fig. 15.8, 34-35) (Nolla/Casas, 2009, Fig. 31.11), àmfores de boca plana (27 frags.) (Fig. 15.9, 1), àmfores itàliques Dressel 1A (Fig. 15.9, 4) i, potser, Lamboglia 2 (Fig. 15.9, 2-3) i una nansa característica d'àmfora Dressel 2-4, també itàlica (Fig. 15.9, 5).

Àmbit 6

U.E. 1095: nivell situat sobre la banquetta de fonamentació del mur M-140. El més destacable és una vora de *ts* sud-gàl·lica de la forma Drag 24/25 (Fig. 15.9, 8). Assenyalem, també, una vora d'escudella de campaniana B de Cales, forma 1 (Fig. 15.9, 6), una altra de comuna itàlica, forma 1. Burriac 38.100 (Fig. 15.9, 7) (Aguarod 1991, 109-11), grisa emporitana, amb la forma C-I (Fig. 15.9, 9), i una vora d'àmfora Pascual (Fig. 15.9, 10). El material molt fragmentat és preferentment baix-republicà.

Àmbit 37

U.E. 1984: capa de terra a sota del paviment de morter UE 1878, amb *ts* Itàlica (3 frags.), amb una vora (Fig. 15.9, 11) de la forma Conspectus 14 o Goudineau 13 (Ettlinger *et al.* 2002, 76-77; Goudineau, 1968, 289) i una base Conspectus 15 o Goudineau 32 (?) (Ettlinger *et al.*, 2002, 78-79; Goudineau, 1968, 302), amb segell incomplet al fons intern (Fig. 15.9, 12). També es recuperà ceràmica emporitana tardana (6 frags.), amb les formes 2.2a (Fig. 15.9, 13) (Nolla *et al.* 2003, 40; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52) i 1.3 (Fig. 15.9, 14) (Nolla *et al.* 2003, 37-38; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 50-51), una vora de gerra d'engalba blanca (Fig. 15.9, 15) i una vora d'àmfora Pascual 1 (Fig. 15.9, 16).

Àmbit 51

Entre els nivells inferiors de l'espai, s'identifiquen un parell de petits estrats amb, sobretot, majoria de material baix-republicà, però amb algunes peces que es podrien datar en època augustal. Es tracta de nivells de preparació i terraplenament del terreny.

U.E. 1834: Parets fines, forma Mayet 2 (Fig. 15.9, 17) (Nolla/Casas, 2009, 63-65), ceràmica emporitana tardana (8 frags.) amb la forma 2.2b (Fig. 15.9, 19) (Nolla *et al.* 2003, 40-41; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52), una base de bicònic (Fig. 15.9, 20) i *ts* itàlica (1 frag.), forma Conspectus 28.2 o Goudineau 33 (Fig. 15.9, 18) (Ettlinger *et al.* 2002, 102-103; Goudineau 1968, 302).

U.E. 1839: ceràmica emporitana tardana (7 frags.), amb la forma 2.2a (Fig. 15.9, 21) (Nolla *et al.*, 2003, 40-41; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 52), com a material més significatiu. Destacar restes de ceràmica ibèrica comuna (11 frags.), una vora d'una gerreta (Fig. 15.9, 22).

CONSIDERACIONS GENERALS

L'enorme reforma que tingué lloc entre els anys del principat d'August i, potser, els inicis del de Tiberi, ha permès identificar multituds d'estrats amb material d'aquesta etapa, molts dels quals amb una quantitat important de ceràmiques residuals tardo-republicanes. L'excavació en extensió permet, altrament, observar com de complicada fou la reforma que afectà tot el conjunt de l'edifici i que s'allargà durant uns quants anys.

Els conjunts ceràmics d'importació, però també algunes produccions locals/regionals, fan possible individualitzar-los i ens acosten a models de consum local que, en molts aspectes, no són altra cosa que la continuïtat baix-republicana amb les modificacions pròpies dels nous temps.

Les antigues terrisses, sobretot les d'origen campanià envernissades de negre, han desaparegut deixant pas a ceràmiques cobertes per una brillant engalba vermello-sa que haurien començat a produir-se, per influència de les anomenades sigil·lades orientals a la zona d'*Arretium* i Pisa, a l'antiga Etrúria, i, després, en molts altres llocs d'Itàlia però també a les províncies més occidentals (*Lugdunum*, per exemple). La presència de *terra sigillata* itàlica és significativa si fa no fa tant com ho havia estat, anteriorment, la ceràmica campaniana. Documentem plats i gots, com a peces preferents amb les formes Goudineau 1, 2, 3, 7, 9, 13, 14, 26, 32 i 22 (Conspectus 1, 7, 30, 13, 54, 14, 2, 18, 15 31 i 28) identificades, algunes de les quals marcades amb segells il·legibles o que no hem sabut reconèixer. En general una material que s'escola entre la sisena dècada del segle I aC i el tombant del canvi d'era. És una dada a considerar la poca presència d'uns productes narbonesos que anomenem pre-sigil·lades o produccions de pasta micàcia i vernís roig corall. Sovintegen en els jaciments d'aquestes contrades abans dels darrers quinze anys anteriors al canvi d'era (Sanmartí 1974-1975, 251-261; Casas *et al.* 1990, 40-41; Passelac 1993, 532-535).

Al seu costat, hi trobem també alguns gots, molt pocs en realitat, de ceràmica de parets fines d'origen itàlic,

Figura 15.9. Inicis s. I dC.

amb raríssimes imitacions. La més identificada, la forma 17, es data durant el principat d'August. Els pocs fragments de llàntia recuperats, massa esmicolats, ens fan perdre un sòlid referent per afinar en les cronologies proposades. Afegim-hi la presència d'unes gerres trilobulades molt característiques, pròpies d'aquesta etapa i amb perduracions durant la primera meitat del segle I (Casas *et al.* 1990, 43-45) o alguns productes de ceràmica de cuina itàlica amb cassoles de vora bífida per encaixar-hi una tapadora que són ben representades en el darrer terç / darrer quart del segle I aC i, potser, un xic més enllà, amb productes amb vernís roig intern (Casas *et al.* 1990, 40; Aguarod 1991, 51-54).

L'espai tan notable que ocupaven les ceràmiques fines autòctones (emporitanes reduïdes i oxidades, engalba blanca, ibèrica pintada...) hauria estat ocupat per les anomenades grises emporitanes tardanes, evolució d'aquells tallers amb una potent producció d'abast comarcal, amb un repertori de formes evolucionat que copia models antics posant-los al dia i noves peces d'èxit dels repertoris propis de les produccions mediterrànies (*ts* itàlica). Són, sobretot, escudelles (forma 2), algun plat pla (forma 1), ansats i, molt puntualment, petits contenidors. Aquesta producció, de molta personalitat formal, esdevé un excel·lent «fòssil director» per contextos augustals i post-augustals (Casas *et al.* 1990, 41-42; Nolla *et al.* 2003, 33-53; Nolla/Sagrera/Burch 2007, 47-67) i és, a molta distància la més representada, entre la ceràmica fina, en aquests contextos.

Una altra part de l'espai l'ocupen les anomenades ceràmiques comunes oxidades, d'ampli abast, amb gerres, plats, escudelles, morters, contenidors, productes locals ben obrats d'abast comarcal i/o regional i que constitueixen un alt percentatge del conjunt global de tota la ceràmica recuperada.

Pel que fa a l'anomenada ceràmica reduïda i, més rarament, oxidada de cuina, és ben present, amb unes característiques tècniques molt ben definides, i un repertori globalment poc innovador.

El panorama amfòric mostra els grans canvis haguts en l'economia en aquells anys. Continua arribant vi itàlic però a un nivell molt inferior (Dressel 2-4), ara desplaçat per les produccions locals (Pascual 1), i presència de salaons sud-hispàniques (Dressel 7-11). Hem recuperat molts fragments però poques formes. Són majoria les àmfores de vi tarraconenses (Pascual 1 i Dressel 2-4) i algun recipient itàlic (Dressel 2-4), que, novament, ens situen durant el principat d'August i, puntualment, ja dins del primer quart del segle I.

Per finalitzar, cal ressenyar la presència d'un fragment de got de *ts* sud-gàl·lica forma Drag. 24/25a, una de les peces inicials de la producció de la Graufesenque, a partir de l'inici del principat de Tiberi (Passelec/Vernhet 1993, 573) conjuntament amb un bocí informe decorat.

Aquest material el podem confrontar amb diversos estrats ben fixats cronològicament de diversos jaciments d'aquest territori tant urbans (Empúries), com rurals. En el primer grup comparem-ho, sobretot, amb nivells fundacionals del fòrum augustal on podem observar un absolut paral·lelisme amb els contextos inicials de la reforma del Pla de l'Horta que situaríem en un moment indeterminat del darrer quart del segle I abans de la nova era (Aquilué *et al.* 1984, 147-196). Pel que fa a contextos rural (Tolegassos, Serra de Daró, Sant Pere de Montfullà), podeu consultar Casas/Nolla, 2010, 93-111. Afegim-hi, també, la fase més moderna de l'ocupació de *Kerunta*, a la muntanya de Sant Julià de Ramis, amb contextos molt semblants (Burch/Nolla/Sagrera 2011, 141-152) o els nivells fundacionals de la fase augustal de la vil·la dels Ametllers, a Tossa (Palahí/Nolla 2010, 277-285).

La reforma iniciada entre el 20 i el 10 del darrer segle abans del canvi d'era, s'hauria perllongat fins als primers anys del principat de Tiberi.

TERCER MOMENT: ELS CANVIS DE MITJAN SEGLE I

La següent reforma va afectar a diverses estructures puntuals repartides per tot l'edifici. En alguns espais aquests nous elements resulten molt complicats de resseguir estratigràficament per la impossibilitat d'excavar per sota de determinats paviments, però, per contra, queden clarament establerts si analitzem les relacions estructurals i l'evolució de conjunt del jaciment.

Pel que fa a l'edifici residencial els nivells arqueològics que ens ajuden a establir el moment de la reforma se situen a l'entorn del nimfeu de nova creació, i les reformes que aquesta obra va comportar, i a l'entorn del conjunt termal, abandonat després d'un intent de reforma. En aquest segon espai hi són abundants els nivells de rebliment d'algunes de les velles estructures. També hi ha alguns nivells que ens ajuden a determinar la creació del peristil i la reforma del pati interior, amb una elevació del nivell de circulació.

Pel que fa a la zona industrial els nivells més clars i interessants s'associen a la creació de tot un seguit d'estances al nord del *torcularium*.

Àmbit 1

U.E. 1063: nivell situat sota el paviment d'*opus signinum* P1142, col·locat quan es va crear una petita cambra a migdia d'A1. Assenyalem la presència de *ts* sud-gàl·lica amb una base d'una gran escudella de la forma Drag. 37 (Fig. 15.10, 1), amb segell trencat on es llegeix XH... Entre el material amfòric recuperat (6 frags.), hi ha quatre fragments de Dressel 2-4 i també Dressel 20.

U.E. 1076: capa amb molt poc material. Si exceptuem un fragment d'africana de cuina, els altres es datarien en època augustal, com la vora oxidada (Fig. 15.10, 2) de la forma C-I, de ceràmica emporitana.

Àmbit 3

U.E. 1254: el material més modern és la *ts* sud-gàl·lica (3 frags.), amb la forma Drag. 29b (Fig. 15.10, 3). La majoria del material és baix-republicà i augustal amb ceràmica grisa trilobulada (2 frags.), campaniana B (4 fragments d'una mateixa peça) i ceràmica comuna oxidada, destacar una vora de tapadora (Fig. 15.10, 4) (Casas *et al.* 1990, 228-229; 294-295).

U.E. 1266: gerra gran de ceràmica grisa de llavi obert devers l'exterior (Fig. 15.10, 5) (Casas *et al.* 1990, núm. 724) i dos peus d'àmfora, un allargassat i massís que no podem atribuir a cap forma amb seguretat (Fig. 15.10, 6), i l'altre ben diferent (Fig. 15.10, 7), també indeterminat. També es recuperà un fragment de canonada de plom i *ts* sud-gàl·lica.

U.E. 1272: una base de forma indeterminada de *ts* sud-gàl·lica (Fig. 15.10, 8) i una vora d'un gran morter Dramont D 2 (Fig. 15.10, 9) (Casas *et al.* 1990, núm. 388-389; Nolla/Casas 2009, Fig. 28). Es van recuperar unes quantes tessel·les.

Àmbit 48

U.E. 1827: nivell d'obliteració del *praefurnium*. *Kalathos*, dues vores (Fig. 15.10, 10-11) i àmfora, una nansa (Fig. 15.10, 12) de Dressel 2-4 del país i una vora de Dressel 20 (Fig. 15.10, 13).

Àmbit 52

Paquet de nivells que colgaven l'hipocaust de la sala.

U.E. 1816: *ts* hispànica, una vora de forma Drag. 37 (Fig. 15.10, 14) i *ts* sud-gàl·lica (4 frags.), amb la mateixa forma (Fig. 15.10, 15). Presència de ceràmica comuna romana oxidada (17 frags.), destacar una vora d'ampolla (Fig. 15.10, 16) i restes de material constructiu, sobretot bobines (11 frags.) (Fig. 15.10, 17).

U.E. 1818: *ts* sud-gàl·lica (3 frags.), amb les formes Drag. 35 i Drag. 31 (Fig. 15.10, 18-19). Ceràmica comuna oxidada, escudella hemisfèrica i llavi desenvolupat i obert (Fig. 15.10, 20) (Casas *et al.* 1990, núm. 365; paral·lels necròpolis emporitanes inc. Rubert 40), una vora de gerra i un gran recipient contenidor (Fig. 15.10, 21-22). Remarcar les restes de material constructiu (22 frags.) associat a bobines (Fig. 15.10, 20).

U.E. 1855: *ts* itàlica, amb la forma Goudineau 35 (Fig. 15.11, 1) i *ts* sud-gàl·lica, amb el got Drag. 27 (Fig. 15.11, 2). També hi trobarem ceràmica comuna oxidada i un morter alt-imperial (Fig. 15.11, 3).

U.E. 1858: *ts* sud-gàl·lica (24 frags.) amb les formes Drag. 31, una vora i una base de Drag. 18 (Fig. 15.11, 4-5) i un perfil complet i una vora de Drag. 35 (Fig. 15.11, 6-7) ambdues amb la clàssica decoració a la barbotina de fulla d'aigua. Ceràmica de cuina, amb un bol de perfil complet (Fig. 15.11, 9) i ceràmica comuna oxidada amb una gerra de dues nanses (Fig. 15.11, 8).

U.E. 1859: *ts* sud-gàl·lica (17 frags.), amb les formes Drag. 27, amb segell il·legible (Fig. 15.11, 10) i Drag. 29 (Fig. 15.11, 11). Entre la ceràmica comuna oxidada, una ampolla (Fig. 15.11, 12) (Nolla/Casas, 2009, Fig. 24), una gerra (Fig. 15.11, 13) (Nolla/Casas, 2009, Fig. 25.2) i una escudella de llavi dret lleugerament obert (Fig. 15.11, 14).

Àmbit 31

U.E. 1352: petit nivell situat entre l'empedrat P1355 i l'*opus signinum* P1350, amb *ts* sud-gàl·lica (1 frag.), comuna romana oxidada (16 frags.), una vora d'un possible gibrell (Fig. 15.11, 17) i *dolium* (Fig. 15.11, 19). Com a material residual presència de grisa de la costa catalana (2 frags.), una vora de la forma C-I i D-II (Fig. 15.11, 15.16) i una àmfora itàlica, Dressel 1 (Fig. 15.11, 18).

Àmbit 39

Conjunt de petits nivells que datarien la construcció de l'espai.

U.E. 1407: pocs materials, entre els que destaca un fragment de *ts* sud-gàl·lica i un altre de ceràmica africana de cuina, malauradament informes.

U.E. 1415: Materials escassos i majoritàriament baix-republicans, però on destaca la troballa de 2 fragments informes de *ts* sud-gàl·lica.

U.E.1419: Nivell de construcció del porticat meridional, amb *ts* sud-gàl·lica forma Drag. 15/17 (Fig. 15.12, 1). Una base de grisa de la costa catalana tardana (Fig. 15.12, 2), una olla de ceràmica comuna oxidada i un morter (Fig. 15.12, 3-4).

Àmbit 30

U.E. 1353: estrat que eleva el nivell del pati. *Ts* sud-gàl·lica (4 frags.) amb la forma Drag.37 (Fig. 15.12, 9-10), ceràmica emporitana, forma 1-II (Fig. 15.12, 11-12), ceràmica emporitana tardana, formes 2.2a (Fig. 15.12, 13), forma 2 (base) (Fig. 15.12, 14), forma 4.1 (Fig. 15.12, 15). Vora de *kalathos* (Fig. 15.12, 16). Parets fines, forma Mayet 2 (Fig. 15.12, 7) i Mayet 4 (Fig. 15.12, 8). Ceràmica comuna oxidada, amb una escudella hemisfèrica (Fig. 15.12, 19) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26.2), escudella tipus Llafranc (Fig. 15.12, 17) (Casas *et al.* 1990, núm. 429-432, 525-530, 644-646 i 665; Nolla/Casas 2009, Fig. 24.4), i urna amb llavi dret i recte (Fig. 15.12, 18) (Casas *et al.*, 1990, núm. 361 i 390; Nolla/Casas 2009, Fig. 25.2). Destacar la presència de restes de

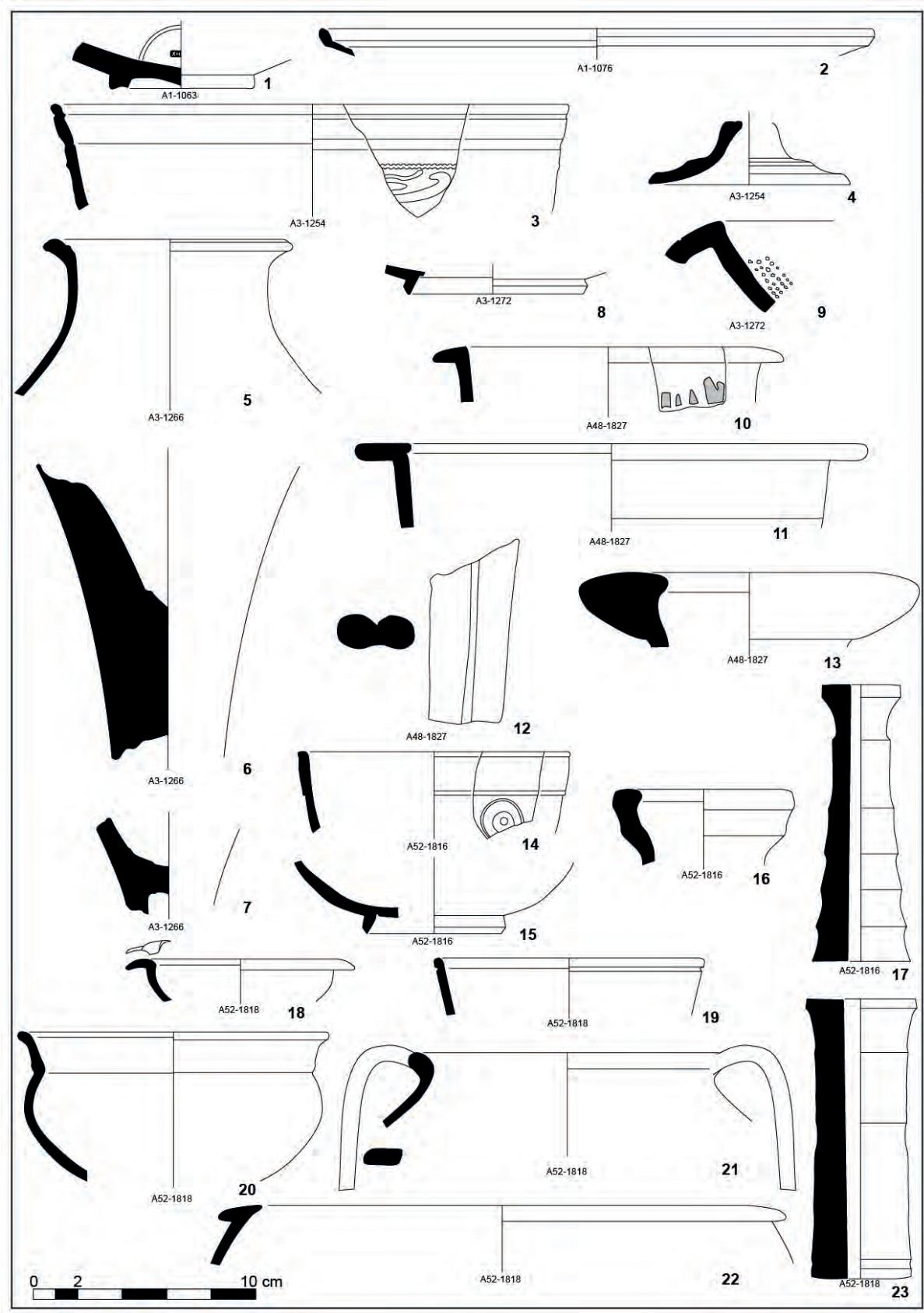

Figura 15.10. Mitjans s. I dC.

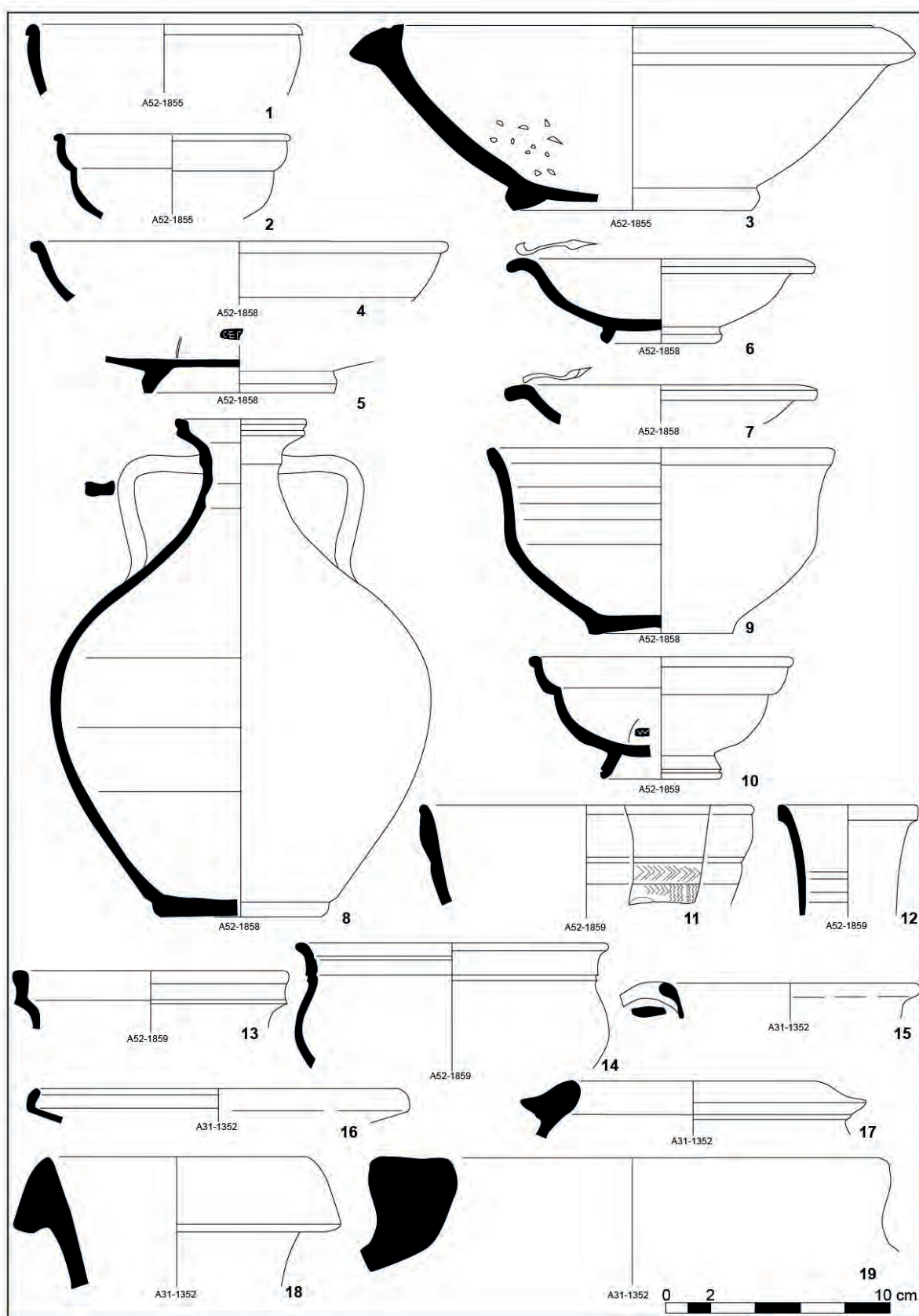

Figura 15.11. Mitjans s. I dC.

llànties alt-imperials del tipus de volutes, dues vores (Fig. 15.12, 5-6)

U.E. 1468: semblant a l'anterior. *Ts* sud-gàl·lica (3 frags.) amb la forma Drag.29 (Fig. 15.12, 24) i una base de Drag.16 (Fig. 15.12, 23) i la mateixa forma en *marmora* de perfil sencer (Fig. 15.12, 22). Parets fines, forma Mayet 3 i peces amb decoració exterior a la barbotina (Fig. 15.12, 25-26). Ceràmica de cuina africana, Ostia III, 108 (Fig. 15.12, 27). Recipient de vidre. Àmfora Dressel 2-4, país (4 frags.), amb dues vores i dues nanses (Fig. 15.12, 35-38). També hi ha presència de ceràmica campaniana B, una vora de Lamboglia 6 (Fig. 15.12, 20) i de Lamboglia 5 (Fig. 15.12, 21), ceràmica grisa emporitana (18 frags.) representada per la forma A-I (Fig. 15.12, 28), una vora de la forma A-II (Fig. 15.12, 29), dues vores, una nansa i una base del tipus D-III (Fig. 15.12, 30-33) i una base indeterminada (Fig. 15.12, 34).

Àmbit 37B

U.E. 1880: petit nivell que va contra l'estructura M-301. Pocs materials, però hi destaquen dos fragments de *ts* sud-gàl·lica decorada i un fragment de ceràmica africana de cuina.

Àmbit 17

U.E. 1227: farciment del retall d'un *dolium*. *Ts* sud-gàl·lica, una vora de la forma Drag.18 (Fig. 15.12, 39), ceràmica africana de cuina (1 frag.) i ceràmica emporitana tardana, amb la forma 2.3 (Fig. 15.12, 40) i una gerra de ceràmica comuna oxidada de fons còncav (Fig. 15.12, 41) (Nolla/Casas, 2009, Fig. 27,5) i una nansa (Fig. 15.12, 42). Vora i nansa d'àmfora Dressel 2-4 (Fig. 15.12, 43-44) del país. Remarcar la presència de fragments de *dolium*.

Àmbit 32

U.E. 1428: estrat d'obliteració d'un retall de *dolium*. Campaniana B de Cales, forma Lamboglia 5 (Fig. 15.13, 1). Àmfora Dressel 2-4 del país (Fig. 15.13, 2). *Dolium* (3 frags.) (Fig. 15.13, 3-5). Parets fines engalbades.

U.E. 1432: rebliment d'un retall de *dolium*. *Ts* sud-gàl·lica (3 frags.), amb dos informes decorats pertanyents a les formes Drag. 29 o 37 (Fig. 15.13, 6-7) i una resta de llàntia (Fig. 15.13, 8).

Àmbit 36

U.E. 1513 i 1521: en aquest nivell s'hi retallà la gran fossa de maniobra de la premsa, en ús fins al segle III. Els materials més destacats són la *ts* sudgàl·lica (3 fragments) (Fig. 15.13, 9) i un dupondi de Vespasià encunyat entre els anys 79-81. Ceràmica comuna oxidada, amb una gerra tipus 262 (Casas *et al.* 1990, 120-121) (Fig. 15.13, 13) i un contenidor cilíndric de llavi recte (Buxó/Tremoleda 2002, 60, Fig. 26-27 i 61, Fig. 35 i 38) (Fig. 15.13, 12). Fragment de llànties (Fig. 15.13, 10-11).

Àmbit 47

U.E. 1700: estrat associat a la construcció dels murs de morter M-267 i M-270, amb *ts* sud-gàl·lica, forma Drag. 15 (Fig. 15.13, 14) i ceràmica emporitana tardana, forma 2.2 (Fig. 15.13, 15) (Nolla *et al.*, 2003, 40; Nolla/Sagrera/Burch, 2007, 51-52; Nolla/Casas 2009, 40, Fig. 23.6).

U.E. 1704: nivell sota el paviment d'*opus signinum* P1702 amb *ts* sud-gàl·lica (7 frags.), amb dues vores de la forma Drag. 27 (Fig. 15.13, 16), *ts* hispànica (1 frag.) d'una vora de Drag. 37 (Fig. 15.13, 17), presència de grisa emporitana (2 frags.) una vora de gerra i una base (Fig. 15.13, 18-19), les restes (Fig. 15.13, 20) i per últim, un pivot d'una àmfora augustal (Fig. 15.13, 21).

U.E. 1729: associada a la UE 1704. *Ts* sud-gàl·lica, forma Drag. 37 (Fig. 15.14, 1) i ceràmica comuna oxidada amb gerres de llavis drets i rectes similar a la forma 2 (Fig. 15.14, 2) (Nolla/Casas 2009, 43, Fig. 25) i a la 552 (Fig. 15.14,3) (Casas *et al.* 1990, 275).

Àmbit 51

U.E. 1832: nivell associat a la construcció dels murs perimetrals de l'estança amb *ts* itàlica (Fig. 15.14, 4) i *ts* sud-gàl·lica, forma Drag. 27 (Fig. 15.14, 5).

U.E. 1972: capa situada per sota el paviment de morter de l'espai (UE 1971), anterior a la configuració de la cambra. Amb roig intern pompeïà (1 frag.), *ts* sud-gàl·lica (4 frags.), amb un fragment decorat. Vora d'àmfora indeterminada (Dressel 2-4 ?).

CONSIDERACIONS GENERALS

Les unitats estratigràfiques d'aquesta etapa són menys nombroses i, potser, menys potents que les anteriors. La ceràmica fina de taula és representada especialment per la *ts* sud-gàl·lica de la Graufesenque que esdevé abundosa en aquells nivells; plats, copes, escudelles, peces llises i decorades, constitueixen un repertori no excessivament ampli però significatiu on sovintegen algunes peces decorades que, en aquesta etapa, van ser extraordinàriament populars. La presència de determinades formes esdevé un segur indicador cronològic. Assenyalem, entre els fragments recuperats, ben presents en la major part d'estrats que associem a aquesta fase, una sèrie de plats que podem assimilar a les formes Drag. 15 (Passelac/Vernhet 1993, 571), Drag. 15/17 (Passelac/ Vernhet 1993, 571-572; Genin *et col.* 2007, 333-334), Drag. 16 (Passelac/Vernhet 1993, 572; Genin *et col.* 2007, 335), 18 (Passelac/Vernhet 1993, 572), amb cronologies ben acceptades entre principis del segle i, en algunes ocasions, inicis del segle II, gots petits, amb la forma Drag. 27 (Passelac/Vernhet 1993, 573; Genin *et col.* 2007, 325), tan abundant i ben datada entre Tiberi i el segle II o la Drag. 35, amb decoració a la barbotina damunt del llavi (Passelac/Vernhet 1993, 578; Genin *et*

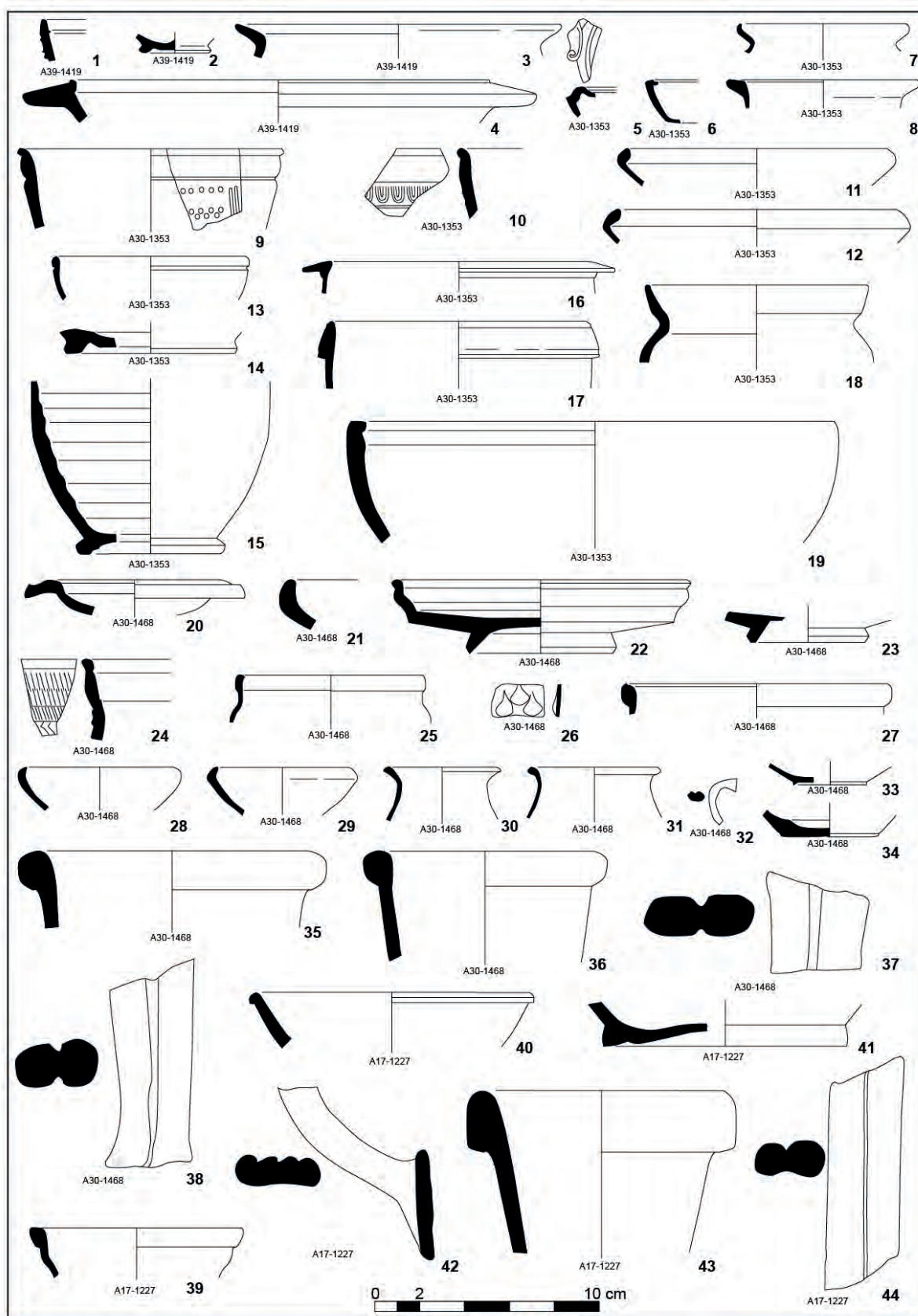

Figura 15.12. Mitjans s. I dC.

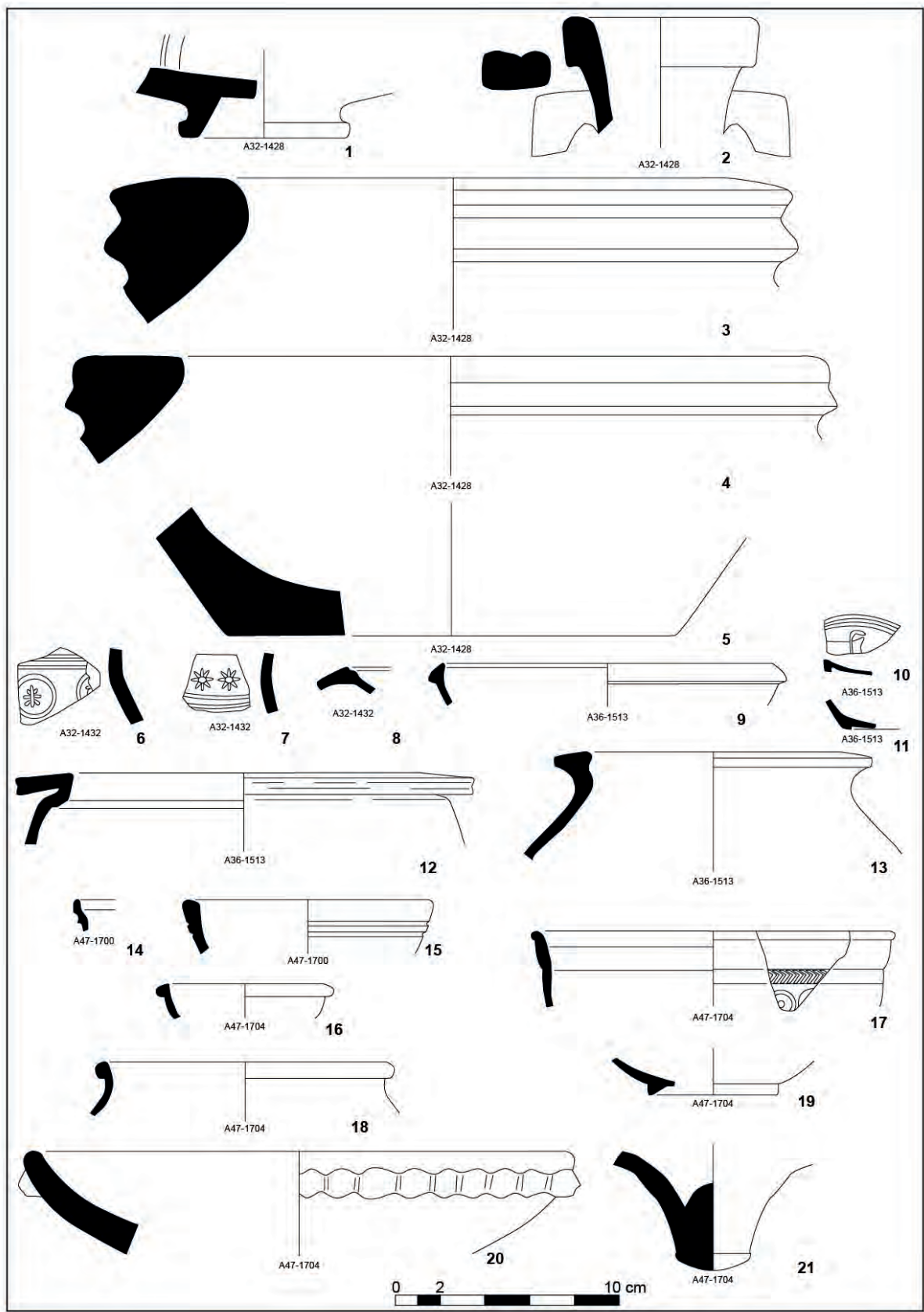

Figura 15.13. Mitjans s. I dC.

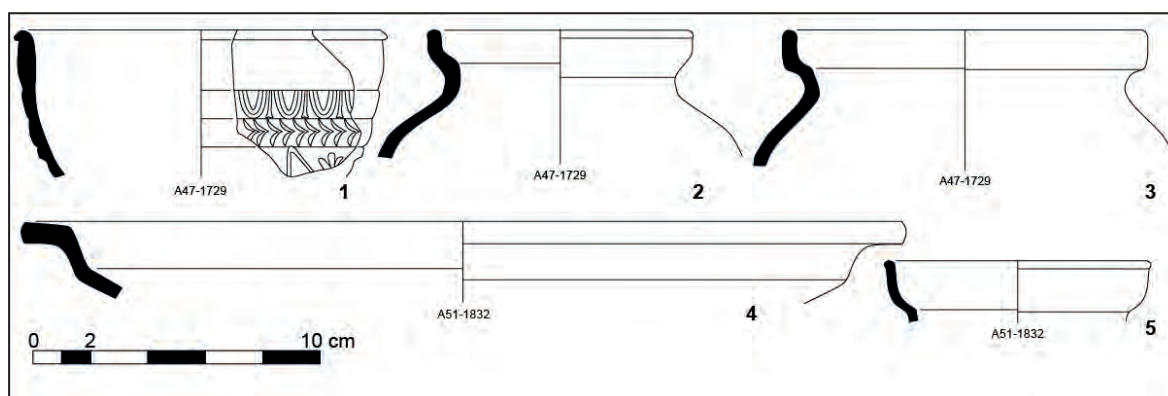

Figura 15.14. Mitjans s. I dC.

col. 2007, 239) que hauria aparegut a l'entorn del 70 i que, en aquest conjunt, té una importància cabdal per afinar la datació d'aquest contextos. Pel que fa a les peces decorades, molt ben representades, assenyalaríem les grans escudelles de la forma Drag. 29 (Passelac/Vernhet 1993, 573) ben representada durant, pràcticament, tot el segle I, i la Drag. 37 (Passelac/Vernhet 1993, 574), que com la Drag. 35, hauria aparegut en aquells mateixos anys amb un èxit extraordinari. Els únics *sigilla* identificats no poden ajudar-nos. O són fragmentaris o no ha estat possible fer-ne una lectura ferma.

Convé recordar, per acabar aquesta recensió, la descoberta d'alguns fragments de la variant *marmorata* d'aquesta producció que calia datar sobretot durant el principat de Neró. Algunes novetats fan que els experts eixamplin l'època de producció d'aquells curiosos productes entre el 30 i els darrers anys del segle I (Genin *et col.* 2007, 155-161). L'única forma identificada és un plat Drag. 16 (Passelac/Vernhet 1993, 572; Genin *et col.* 2007, 335).

És interessant remarcar la localització d'un únic fragment de la producció hispànica de la *terra sigillata*, una escudella de la forma Drag. 37. No és, ans al contrari, un fet extraordinari; en els territoris de les *ciuitates* nord-orientals del *conuentus Tarraconensis* (*Blandae*, *Aquae Calidae*, *Gerunda* i *Emporiae*), l'única ceràmica fina envernissada és la procedent de *Condatomagus* vehiculada a través dels ports de *Narbo* i *Emporiae*. És raríssima la presència de *ts* hispànica tot i que sabem que se'n produí com ha demostrat l'excavació de la terrisseria de d'Ermedàs (Cornellà del Terri). Atesa la pregonera presència pel que fa a percentatges més cap a migdia, no deixa de ser un fet digne de remarcar, tot i que explicable per la proximitat de *Narbo* i, especialment, per les relacions tan intenses i continuades amb aquest territori nostre.

La ceràmica de parets fines pròpies d'aquesta etapa (engalbades i amb decoracions a la barbotina, per

exemple) hi són presents però amb percentatges ínfims. Nogensmenys, la cronologia dels productes decorats a la barbotina s'adequa perfectament al conjunt d'objectes inventariats.

Entre altres peces que ens ajuden a fixar la cronologia del conjunt, recordem un fragment de morter de la forma Dramont D 2, variant 3 (Aguarod 1991, 140-142) que es propi de contextos neronians i flavis.

En relació a les ceràmiques comunes oxidades, obredes en aquestes mateixes contrades, mencionariem la identificació d'alguns fragments de l'escudella «Llafranc», amb tanta personalitat que tenim ben documentada a l'entorn del 100 (Canal *et al.* 1990, núm. 429 a 432, 216-217).

Pel que fa a les àmfores, assenyallem el domini de les Dressel 2-4 del país i la troballa puntual de contenidors d'oli bètic Dressel 20, que s'ajusten al que caldria trobar.

No hem recuperat cap fragment de *ts* africana A i, puntualment, fragments informes de ceràmica de cuina africana. Afegim-hi la localització d'un *dupondius* de Vespasià encunyat entre el 79 i el 81.

Totes aquestes circumstàncies ens portarien a datar les grans reformes d'aquest nou moment de la història de l'edifici a època flàvia probablement durant el govern de Domicià (85-90 ?) amb activitats puntuals, encara, en els primers anys del principat de Trajà.

No tenim, certament, gaires contextos amb aquesta mateixa cronologia en jaciments del nostre entorn immediat; podem, però, esmentar els nivells fundacionals de la vil·la de Vilauba, al Pla de l'Estany, d'aquests mateixos moments (Castanyer/Tremoleda 1999, 177-182, els nivells de mitjan/segona meitat del segle I als Ametllers (Palahí/Nolla 2010, 285-288), com també la data justa de l'enfonsament del vaixell Culip IV, al Cap de Creus que cal situar entorn del 80 que, tanmateix, planteja el problema, com a mirall comparatiu, de transpor-

tar un carregament de material forà procedent del port de Narbona (Nieto *et al.* 1989). Pot ser interessant com a punt de comparança, confrontar-lo amb el conjunt recuperat al nivell de destrucció de la cuina i el rebost de la terrisseria de Collet Est (Sant Antoni de Calonge) que datem amb gran seguretat a l'entorn no traspasat del 69 o 70 de l'era (Burch/Nolla/Tremoleda 2015, 117-163).

QUART MOMENT: LA TRANSFORMACIÓ DE LA DARRERIA DEL SEGLE II

Tot i que la reforma de finals de la segona centúria va ser de gran envergadura, ja que va suposar una remodelació completa de l'ala occidental de l'edifici, la majoria d'estrats que daten aquest moment se situen en espais col·laterals, els patis, zones obertes i passadissos de servei. A l'àrea residencial, la reforma no va implicar una elevació significativa del nivell de circulació. De fet, molts dels nous paviments es varen disposar directament sobre els anteriors, fent-los servir, fins i tot, com a preparació. La datació estilística dels paviments d'*opus tessellatum* i les pròpies relacions estructurals del nou edifici, esdevenen elements cabdals per datar aquesta reforma. De tota manera, els materials recuperats en aquestes zones secundàries o perifèriques, proposen una cronologia completament coherent amb les datacions estilístiques a les quals ens acabem de referir.

Àmbit 3

U.E. 1260: Nivell situat sota la preparació del paviment d'*opus tessellatum* del passadís. El material més modern ve determinat per la ceràmica de cuina africana (3 frags.) amb una vora de cassola de la forma Ostia III, 267 (Fig. 15.15, 2). També hi trobem *ts* itàlica (2 frags.), amb una base de la forma Goudineau 15 o 16 (Conspectus 23) amb segell rectangular amb dues línies AVET/OPPI (?) (Fig. 15.15, 1) que no hem pogut identificar. La presència de grisa emporitana amb una base (Fig. 15.15, 3), comuna romana oxidada destacar una vora d'olla (Fig. 15.15, 4) (Nolla/Casas 2009, Fig. 25) i presència de restes amfòriques (Fig. 15.15, 5-6).

Àmbit 12/20

U.E. 1168: aquest estrat, disposat per sota de la cota de construcció dels murs perimetrals d'A22, dataria la construcció d'aquesta estructura. Hi trobem *ts* africana A (2 frags.), amb la forma Lamboglia 2 amb decoració a rodeta i A² (Fig. 15.15, 7), amb la forma Hayes 15 (Fig. 15.15, 8). Ceràmica de cuina africana (4 frags.) amb la forma Ostia II, 302 (Fig. 15.15, 9). Es va recuperar una escudella alta hemisfèrica de reduïda de cuina (Fig. 15.15, 10), amb paral·lels en el segle III. De comuna romana oxidada es van recuperar, entre d'altres fragments, tres gerres de perfil complet (Fig. 15.15, 11-13).

U.E. 1908: aquesta capa omplia la rasa en la qual es varen dipositar les ofrenes rituals dins d'unes gerres de ceràmica comuna, amb *ts* africana A², amb les formes Hayes 14 (Fig. 15.15, 14) i Hayes 31 (Fig. 15.15, 15), *ts* africana D, amb la forma Hayes 67 (Fig. 15.15, 16), ceràmica africana de cuina, amb una cassola Lamboglia 9 (Fig. 15.15, 17) i una tapadora Ostia I, 261 (Fig. 15.15, 18). La presència d'una imitació d'africana de cuina amb la forma Lamboglia 10B (Fig. 15.15, 19). Entre la ceràmica comuna oxidada, dues vores de gerres (Fig. 15.15, 20-21) i esmentem dues gerres senceres, una de boca convencional (Fig. 15.16, 1) (Casas *et al.* 1990, núm. 725) i l'altra trilobulada (Fig. 15.16, 2) (Casas *et al.* núm. 561-562 i 564). Per últim, la presència d'una vora d'àmfora (Fig. 15.16, 3).

Àmbit 52

Els nivells UUEE 1805, 1806 i 1807, es disposen sobre el paviment de morter de la fase anterior i eleven el terreny. L'estrat UE 1807 se situa immediatament per sota del mur M-265 (que seria d'una fase posterior) i s'associa a la construcció del mur M-276 que en aquest moment tancava l'àmbit per migdia.

U.E. 1805: poc material. Hi destaca la ceràmica de cuina africana envernissada (2 frags.) de la forma Lamboglia 10B (Hayes 23A) (Fig. 15.16, 4).

U.E. 1806: al costat de materials residuals de les fases anteriors, *ts* sud-gàl·lica, Drag. 18 (Fig. 15.16, 5) i grisa emporitana, forma A-II (Fig. 15.16, 7) (Nolla/Casas 2009, 69), hi trobem cuina africana envernissada (2 frags.), Lamboglia 10A (Fig. 15.16, 6). Entre la ceràmica comuna oxidada assenyallem una escudella de carena baixa (Fig. 15.16, 8).

U.E. 1807: un cop més els materials més significatius corresponen a la ceràmica de cuina africana envernissada (4 frags.) o sense (3 frags.) i a la ceràmica comuna oxidada, amb una imitació de la forma Hayes 200 (Fig. 15.16, 9) (Nolla/Casas 2009, Fig. 30.4). Presència d'una vora de *dolium* (Fig. 15.16, 10).

Àmbit 52/37

Un segon conjunt d'estrats esborren tant el mur M-278 (que tancava originalment pel sud A52, obliterant també el mur de la reforma mai finalitzada d'època flàvia (M-277).

U.E. 1714: al costat de materials com la *ts* sud-gàl·lica (3 frags.), amb la forma Drag. 37 (Fig. 15.16, 11) residuals de la fase anterior, hi trobem, ceràmica de cuina africana sense envernissar (3 frags.) amb les formes Ostia I, 262 (Fig. 15.16, 13-14) (2 frags.), Ostia III, 108 (Fig. 15.16, 16), o envernissada (3 frags.), Lamboglia 9 (Fig. 15.16, 3). Comuna romana oxidada, destacar una gerra (Fig. 15.16, 15) (Casas *et al.* 1990, núm. 724-725) i un bol (Fig. 15.16, 17) (Casas *et al.* 1990, núm. 722,

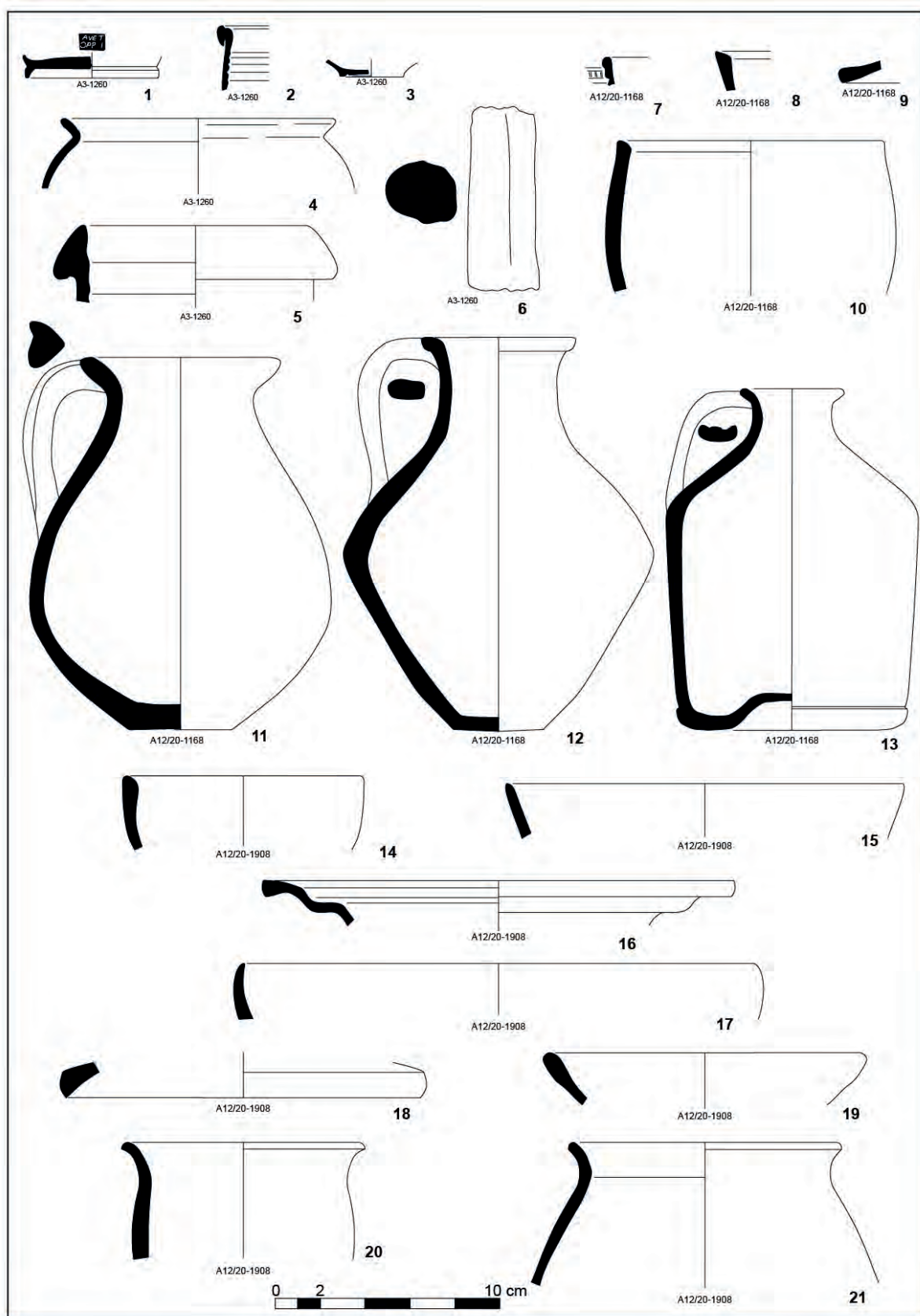

Figura 15.15. Fi s. II.

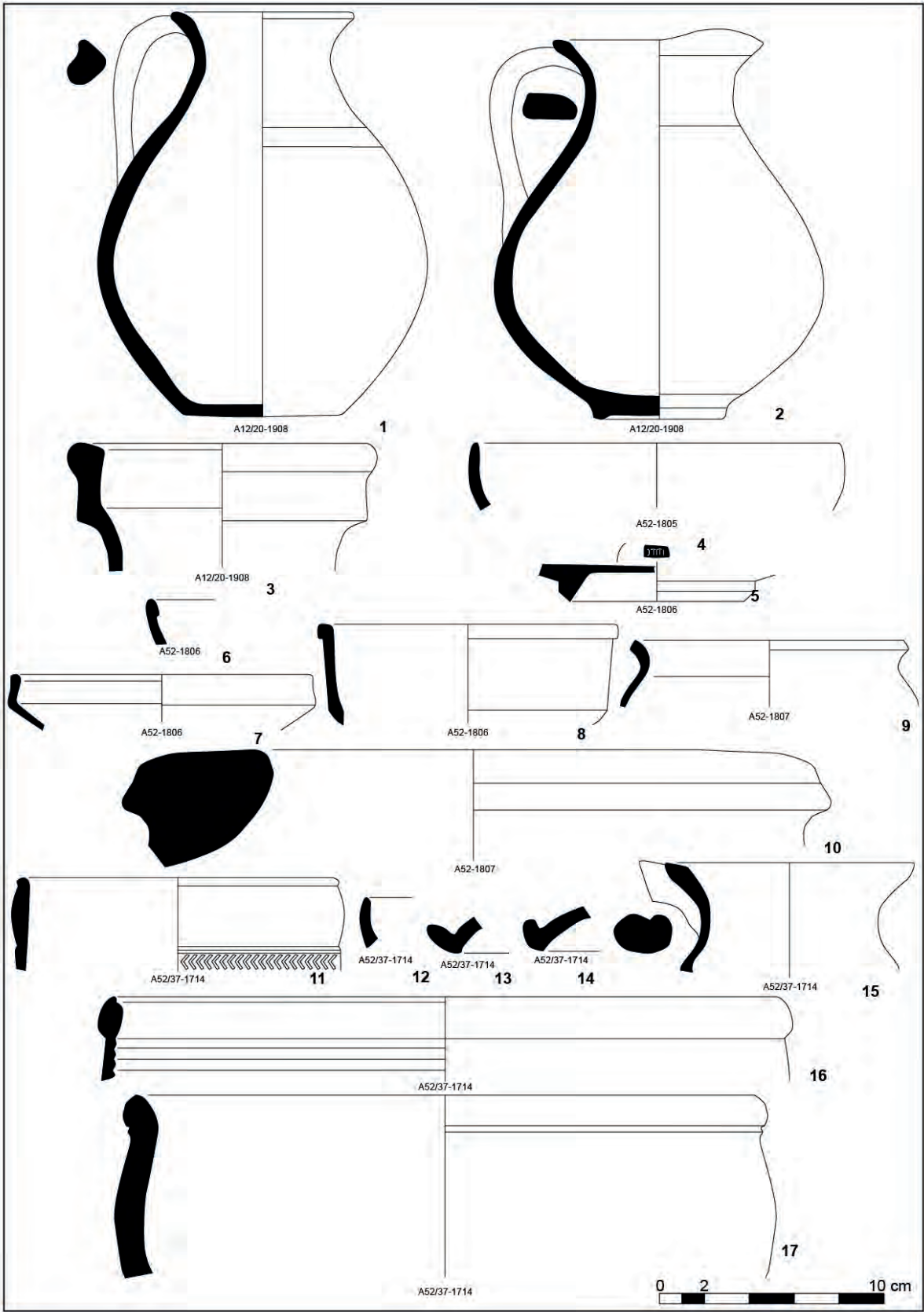

Figura 15.16. Fi s. II.

731). Presència d'àmfores Dressel 1 A/B (Fig. 15.17, 1) i Pélichet 46 (Fig. 15.17, 2).

U.E. 1715: El material és molt escàs amb una base de TS Africana A, un fragment informe d'africana de cuina i material constructiu representat per dues bobines (Fig. 15.17, 3-4).

U.E. 1716: amb poques troballes. Assenyalen fragments de *ts* africana A (2 frags.), forma Hayes 6C i ceràmica de cuina africana (16 frags.), amb les formes Ostia I, 262 (Fig. 15.17, 5) i Ostia I, 261 (Fig. 15.17, 6).

Àmbit 37

U.E. 1717: Nivell d'elevació associat al mur M-276, amb *ts* africana A², 3 fragments que creen un perfil complet de la forma Hayes 6C (Fig. 15.17, 7). També ceràmica africana de cuina (6 frags.) i ceràmica comuna oxidada, morter de visera (Fig. 15.17, 8) (Casas *et al.* 1990, núm. 679; Nolla/Casas 2009, 44-45, Fig. 26.6 i 7), gran gerra de dues nanses (Fig. 15.17, 9) (Casas *et al.* 1990, núm. 699, 705).

Àmbit 39

Petits nivells d'elevació de la cota de circulació, anteriors a la col·locació d'un nou paviment.

U.E.1418: l'únic material recuperat és un fragment de vidre de forma indeterminada (copa Isings 36a, 87, 96 o 109).

Àmbit 30

Conjunt de nivells localitzats als diferents sondeigs realitzats al gran pati de llevant i que corresponen a l'elevació del nivell de circulació de l'espai, igualant pràcticament la cota de la zona del pati amb els porticats de l'entorn.

U.E. 1345: al costat de materials residuals prou significatius, *ts* sud-gàl·lica (18 frags.) amb les formes Drag. 37 (Fig. 15.17, 12) i Drag.24-25 o 27 (Fig. 15.17, 13), hi trobem *ts* africana A (3 frags.), forma Hayes 3A (Fig. 15.17, 14), i ceràmica de cuina africana envernissada (29 frags.) Lamboglia 9 (Hayes 181) (Fig. 15.17, 15) i Lamboglia 10A (Fig. 15.17, 16), i llànties de disc (Fig. 15.17, 10-11). La ceràmica comuna oxidada és també característica d'aquest moment amb l'escudella «Llafranc» (Fig. 15.17, 17) (Casas *et al.*, 1990, núm. 432), recipient de llavi dret i recte (Fig. 15.17, 18) (Casas *et al.* 1990, núm. 361 i 390; Nolla/Casas 2009, Fig. 25.2) i terrissa de cuina reduïda, amb olles de perfil en essa (Fig. 15.17, 19-20). També un fragment de morter de marbre i un *pondus* amb una X gravada a la cara superior (Fig. 15.17, 21).

U.E. 1404: amb ceràmica africana de cuina envernissada (3 frags.) o sense (2 frags.) i una gerra de vidre de cos cúbic (Isings 50/51, 90 o 132).

U.E. 1464: el material més modern és la ceràmica de cuina africana envernissada (1 frag.).

U.E. 1465: com en el cas anterior són dos fragments de ceràmica africana de cuina envernissada els materials més moderns, juntament amb tres fragments sense vernís.

U.E. 1466: destaquem la *ts* africana A, amb la forma, Hayes 8A (Fig. 15.18, 4); la ceràmica de cuina africana envernissada (17 frag.), Lamboglia 10A (Fig. 15.18, 6), Lamboglia 10B (Fig. 15.18, 5), o sense vernís (8 frag.), Ostia III, 332 (Fig. 15.18, 7-8). Fragments de llàntia. Presència d'elements residuals representats per la campaniana A, forma Lamboglia 36 (Fig. 15.18, 1), campaniana B, forma Lamboglia 5 (Fig. 15.18, 2) i una vora similar a Ober. 9A (Fig. 15.18, 3).

Àmbit 26

En aquest passadís de servei s'hi han recuperat dues fosses (UUEE 1332/1479 i UE 1475 amb nivells de rebliment que datàriem en aquest moment.

U.E. 1330: en aquest nivell es va retallar la fossa UE 1332/1479. Atès que la cronologia de l'estrat i el del rebliment de la fossa són similars, cal pensar en una obertura i colgament ràpid. Hi trobem *ts* africana A (13 frags.), amb les formes Hayes 3C (Fig. 15.18, 9-10), Hayes 8A (Fig. 15.18, 11), Hayes 8 (Fig. 15.18, 12) i Hayes 9 (Fig. 15.18, 13). Dins les africanes de cuina (35 frags.), un possible plat tapadora Ostia III, 332 (Fig. 15.18, 14) i cassoles Ostia II, 267 (Fig. 15.18, 15.16), també hi ha africanes de cuina envernissades (3 frags.). També hi ha presència de comuna romana oxidada amb un exemplar d'escudella tipus Llafranc (Fig. 15.18, 17) (Casas *et al.*, 1990, núm. 685-686) i exemplars d'olles de perfil en essa (Fig. 15.18, 18-22).

U.E. 1329: Poc material. *ts* Africana A² (2 frags.), forma Hayes 6C (Fig. 15.18, 23) i base indeterminada (Fig. 15.18, 24). Africana de cuina amb un plat-tapadora forma Ostia III, 332 (Fig. 15.18, 25).

U.E. 1333: *ts* africana A (7 frags.), amb la forma Hayes 9B (Fig. 15.18, 26). Ceràmica de cuina africana envernissada (8 frags.) Lamboglia 10A (Fig. 15.18, 28-29) i 10B (Fig. 15.18, 27), o sense (20 frags.), amb plats-tapadora Ostia III, 322 (Fig. 15.19, 2-3) (2 frags.), Ostia III, 170 (Fig. 15.19, 4), Ostia I, 261 (Fig. 15.19, 1), cassoles de fons estriat, Ostia III, 108 (Fig. 15.18, 30) i Ostia III, 267 (Fig. 15.18, 31). Comuna romana oxidada escudelles tipus Llafranc (Fig. 15.19, 5), plat (Fig. 15.19, 6) (Casas *et al.* 1990, núm. 609-614) i olles (Fig. 15.19, 7-8)

U.E. 1477: *ts* africana A (11 frags.), Hayes 134/140 amb decoració a rodeta molt fina (Fig. 15.19, 9-11). Entre la ceràmica de cuina africana (7 frags.), les formes Ostia III, 267 (Fig. 15.19, 12), Ostia II, 302 (2 frags.) (Fig. 15.19, 13-14) i envernissada (2 frags.) de la forma Lamboglia 10A.

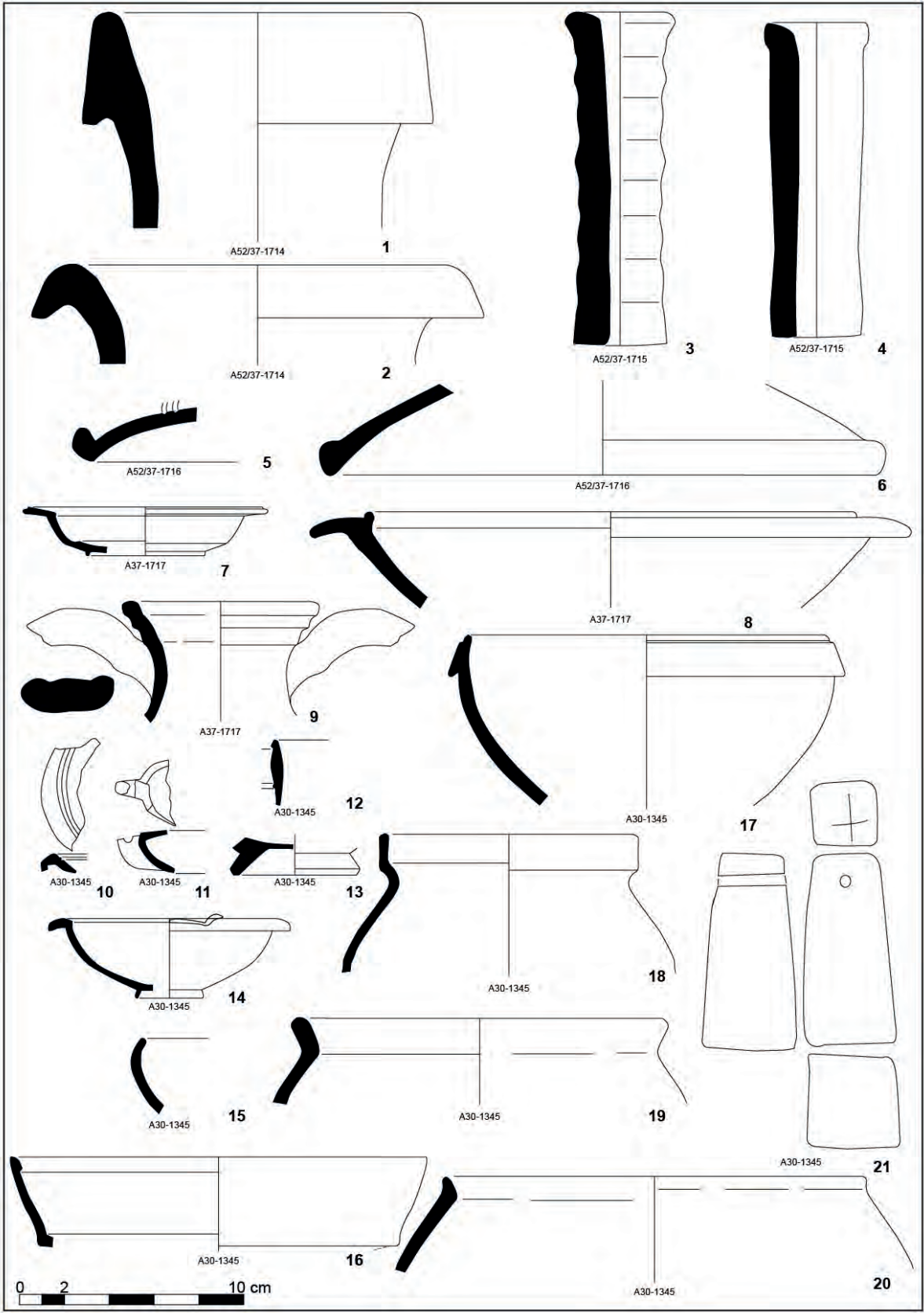

Figura 15.17. Fi s. II.

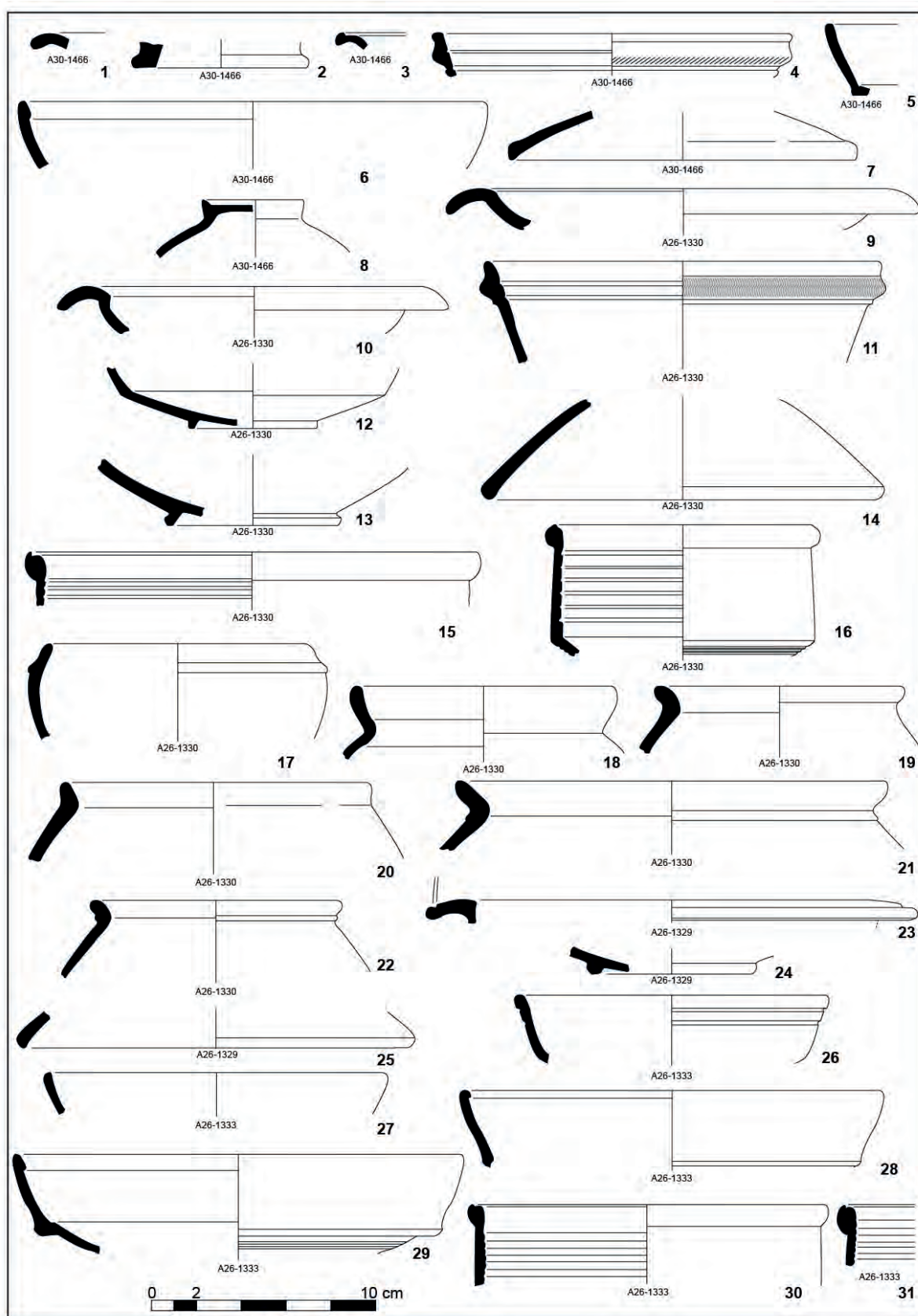

Figura 15.18. Fi s. II.

U.E. 1480: un cop més els materials principals són la *ts* africana A, amb una base de forma indeterminada (Fig. 15.19, 20) i la ceràmica africana de cuina (10 frags.), amb les formes Ostia II, 302 (Fig. 15.19, 24), Ostia III, 332 (Fig. 15.19, 25), Ostia I, 270 (Fig. 15.19, 23), amb peces envernissades (7 frags.) (Lamboglia 10A) (2 frags.) (Fig. 15.19, 21-22). Comuna romana oxidada, una vora d'olla (Fig. 15.19, 26). Com a material residual restes de parets fines (Fig. 15.19, 17-19) i llànties (Fig. 15.19, 15.16).

U.E. 1497: la *ts* africana A ha proporcionat tres fragments d'una mateixa peça de la forma Hayes 3A. Entre la ceràmica de cuina africana trobem peces sense vernís (11 frags.), Ostia II, 302 (Fig. 15.20, 11), Ostia III, 332 (Fig. 15.20, 12), Ostia I, 270 (2 frags.) (Fig. 15.20, 9-10), i envernissades (5 frags.) (Lamboglia 10A (3 frags.) (Fig. 15.20, 6-8), Hayes 131 (Fig. 15.20, 5)). També hi ha peces d'imitació d'africana de cuina (14 frags.) i un fragment de *ts* africana C i presència de llànties (Fig. 15.20, 1-2). També s'hi va recuperar àmfora Keay 19 (Fig. 15.20, 15) (Casas *et al.*, 1990, núm. 554, 559, 560). Presència de ceràmica comuna oxidada amb una ampolla (Casas *et al.* 1990, núm. 707-710) i un bol (Nolla/Casas 2009, Fig. 24,4 i 5) (Fig. 15.20, 13-14). Destacar com a material residual una base de *ts* sud-gàl·lica amb un *graffit* a la part interna amb les lletres PR (Fig. 15.20, 3)

U.E. 1501: a destacar la ceràmica de cuina africana envernissada (3 frags.) Lamboglia 10A (Fig. 15.20, 17) i Hayes 131 (Fig. 15.20, 18), la imitació de ceràmica comuna africana (39 frags.) i la ceràmica comuna oxidada amb la presència d'una gerra (Fig. 15.20, 19), bols de la forma 4-5 de mòduls diferents (Nolla/Casas 2009, Fig. 24) (Fig. 15.20, 20-23), un bol de la forma 515 (Casas *et al.* 1990) (Fig. 15.21, 1) i una olla similars a les formes 632 i 716 (Casas *et al.* 1999) (Fig. 15.21, 2). Material residual una plat de terra sigil·lada sud-gàl·lica (Fig. 15.20, 16).

U.E. 1505: ceràmica de cuina africana (3 frags.) formes Ostia II, 302 (Fig. 15.21, 6), tapadora indeterminat (Fig. 15.21, 5) i la cassola Ostia III, 267 (Fig. 15.21, 4). Presència de llànties (Fig. 15.21, 3) i bobines (Fig. 15.21, 7).

U.E. 1773: nivell situat sota el paviment d'*opus signinum* P1447, amb *ts* africana A (7 frags.) forma Hayes 9A (Fig. 15.21, 8), i ceràmica de cuina africana (3 frags.) Lamboglia 10A (Fig. 15.21, 9), Ostia I, 261 (Fig. 15.21, 11) i Hayes 200 (Fig. 15.21, 10), amb fragments envernissats (3 frags.). Presència de comuna oxidada amb una vora d'ampolla (Fig. 15.21, 12).

Àmbit 17

U.E. 1183: situat per sota de la cota de construcció de l'estructura M-145, cobria els retalls de *dolia* de l'espai

i data l'obliteració del segon element i és anterior a la construcció de l'estructura. *Ts* africana A² (2 frags.) forma Hayes 14B (Fig. 15.21, 13) i formes Ostia I, 261 (Fig. 15.21, 15) i Ostia III, 267 (Fig. 15.21, 16) de ceràmica africana de cuina (6 frags.). Presència de comuna oxidada amb bols i olles (Fig. 15.21, 18-19). Assenyaem una vora de gran recipient o àmfora de vora ben definida i robustes nanses contraposades de base plana (Fig. 15.21, 20) una possible G-3.

U.E. 1436: aquest petit nivell se situa a l'angle sud-est de l'espai, i correspon al moment de construcció del mur M-217, i, de retruc, l'A22. Els materials són escassos, però hi destaquen, com a més moderns la ceràmica africana de cuina envernissada (2 frags.), amb la forma Lamboglia 9 (Fig. 15.21, 21).

Àmbit 32

U.E. 1426: nivell de circulació de terra piconada de l'àmbit. Escàs material, però hi destaca la ceràmica de cuina africana envernissada (2 frags.).

Àmbit 47

U.E. 1702: vestigis d'un paviment d'*opus signinum* molt disgregat. El material és molt escàs però cal remarcar la presència de la cuina africana envernissada, amb la forma Lamboglia 9 (Fig. 15.21, 22).

U.E. 1682: la part de la cambra on no es conservaven restes de l'*opus signinum* P1702, es va recuperar un nivell d'argiles endurides i recremades, que actuaven com a reparació. A banda d'una certa abundància de *ts* sud-gàl·lica (11 frags.), amb les formes Drag. 18 (Fig. 15.22, 2), Drag. 35 amb presència de decoració però en molt mal estat (Fig. 15.22, 1), Drag. 15 o 15/17 (Fig. 15.22, 3), destaca la ceràmica de cuina africana (3 frags.), Ostia III, 108 (Fig. 15.22, 4), amb una forma envernissada interiorment Lamboglia 10A (Fig. 15.22, 5).

Àmbit 50

U.E. 2001: nivells de rebliment sota l'escala. El nivell superior (UE 1998) presenta materials més moderns. Ceràmica de cuina africana envernissada (9 frags.) forma Lamboglia 10B (Fig. 15.22, 6), i sense vernís (28) tapadores forma Ostia I, 261 (Fig. 15.22, 9) i Ostia I, 262 (Fig. 15.22, 8) i escudella similar Ostia II, 306 (Fig. 15.22, 7). Morter de perfil triangular (Fig. 15.22, 10) (Casas *et al.* 1990, núm. 647-651).

U.E. 2005: amb *ts* africana A (2 frags.); ceràmica de cuina africana envernissada (4 frags.) de Lamboglia 9 (Fig. 15.22, 11), Lamboglia 10B (Fig. 15.22, 12) i sense vernís (8 frags.) amb les formes Ostia I, 261 (Fig. 15.22, 13) i Ostia I, 262 (Fig. 15.22, 14). Comuna oxidada, escudella que s'inspira en la forma Hayes 14 i/o 17 de la *ts* africana A (Fig. 15.22, 15).

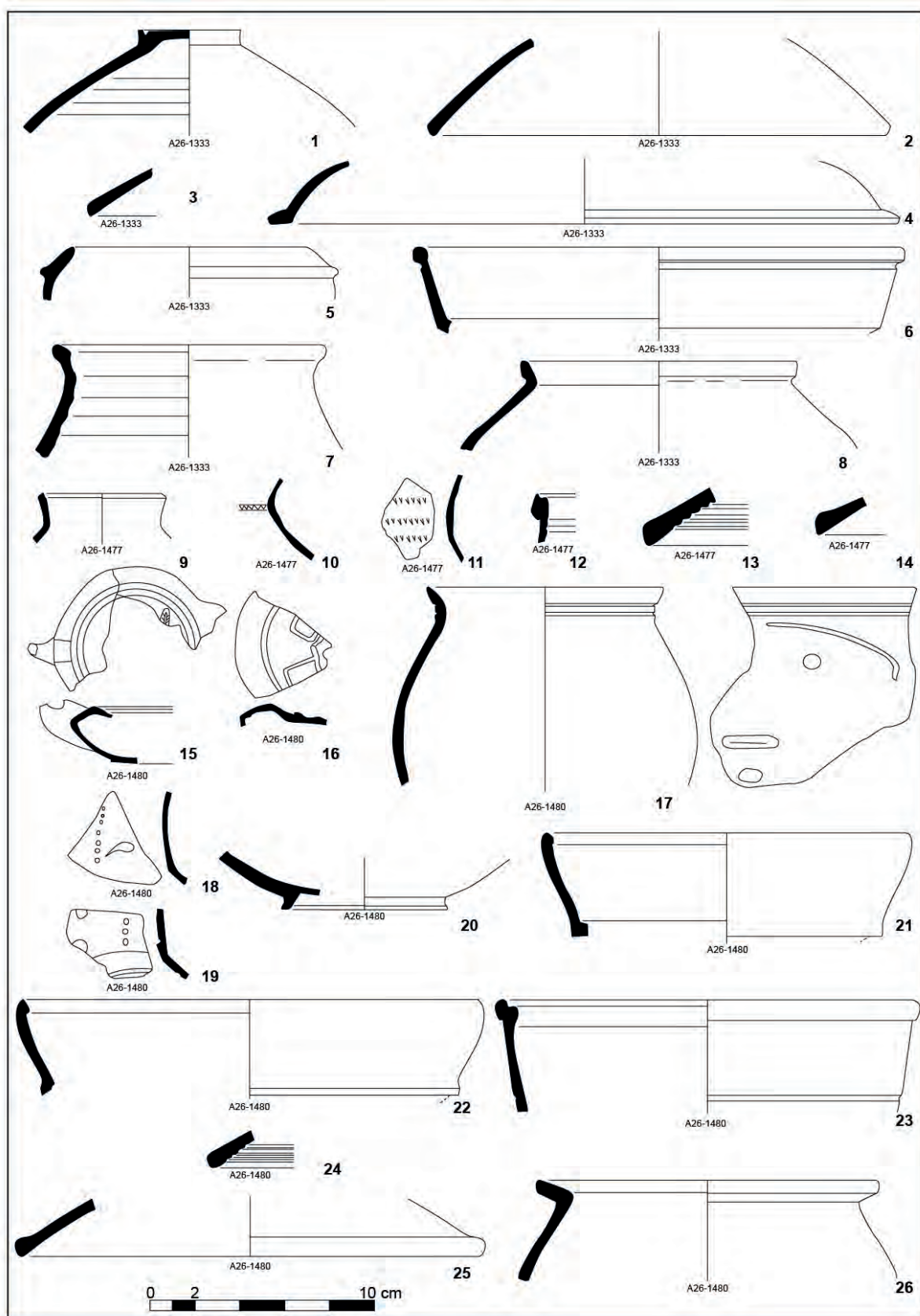

Figura 15.19. Fi s. II.

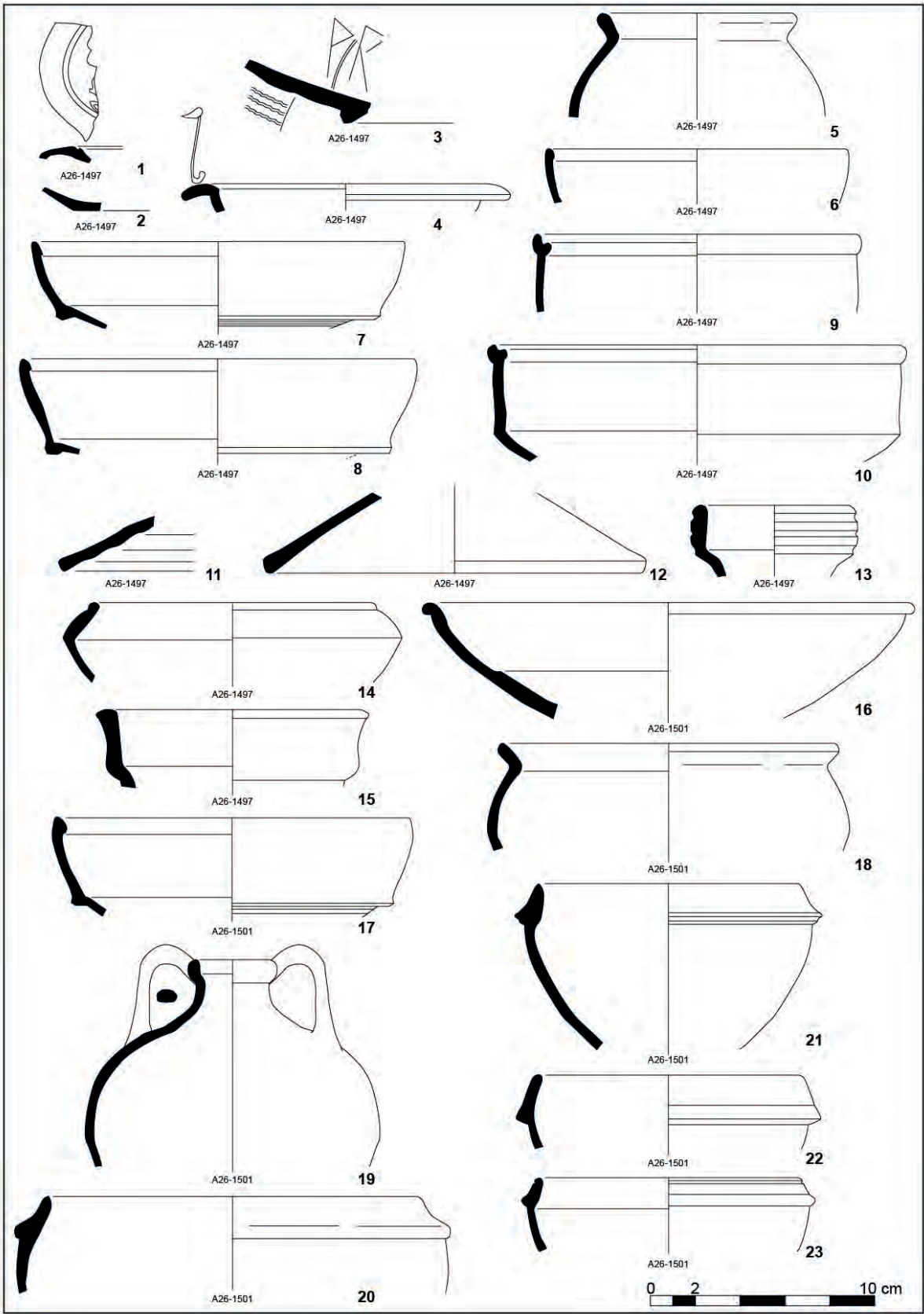

Figura 15.20. Fi s. II

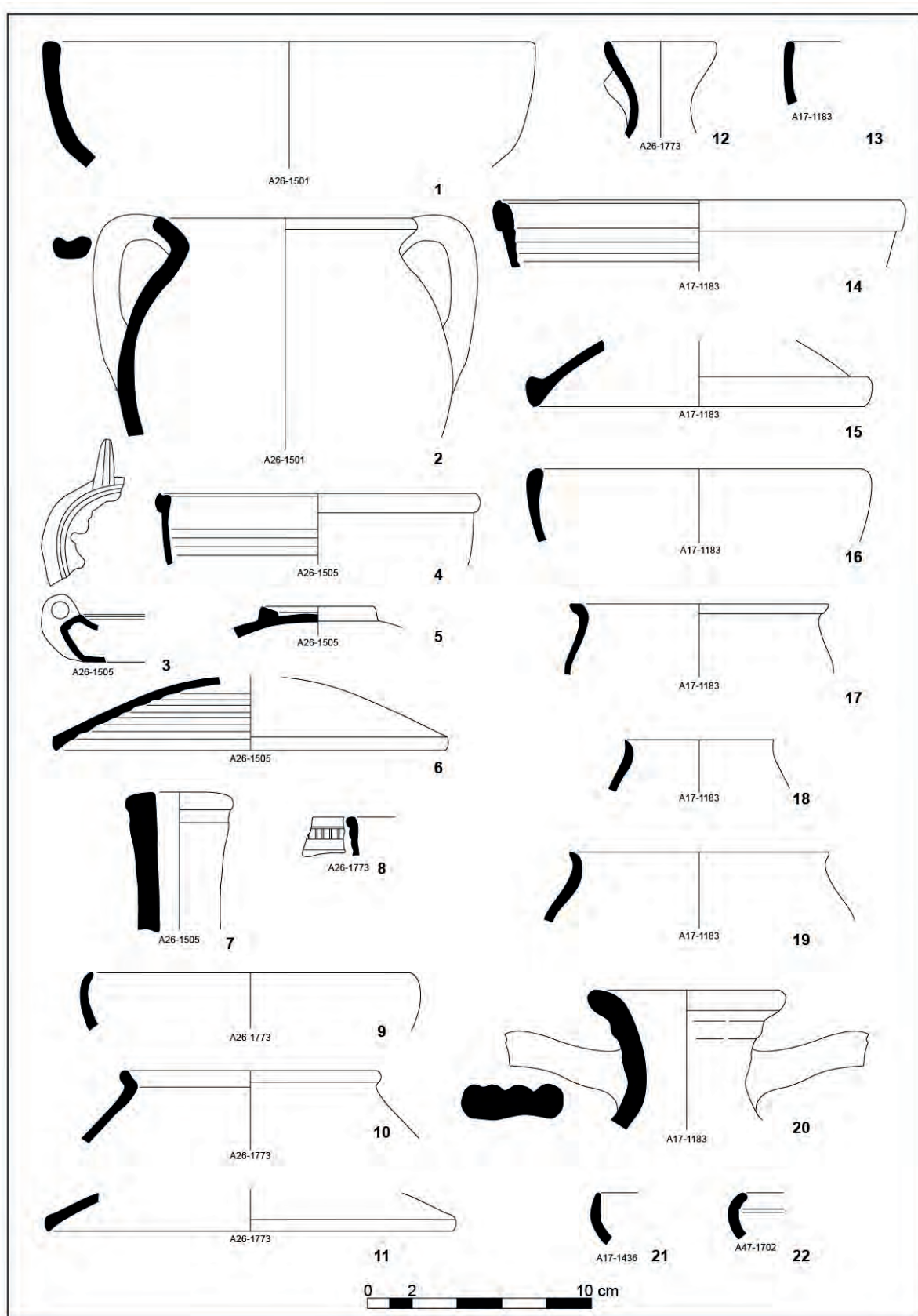

Figura 15.21. Fi s. II.

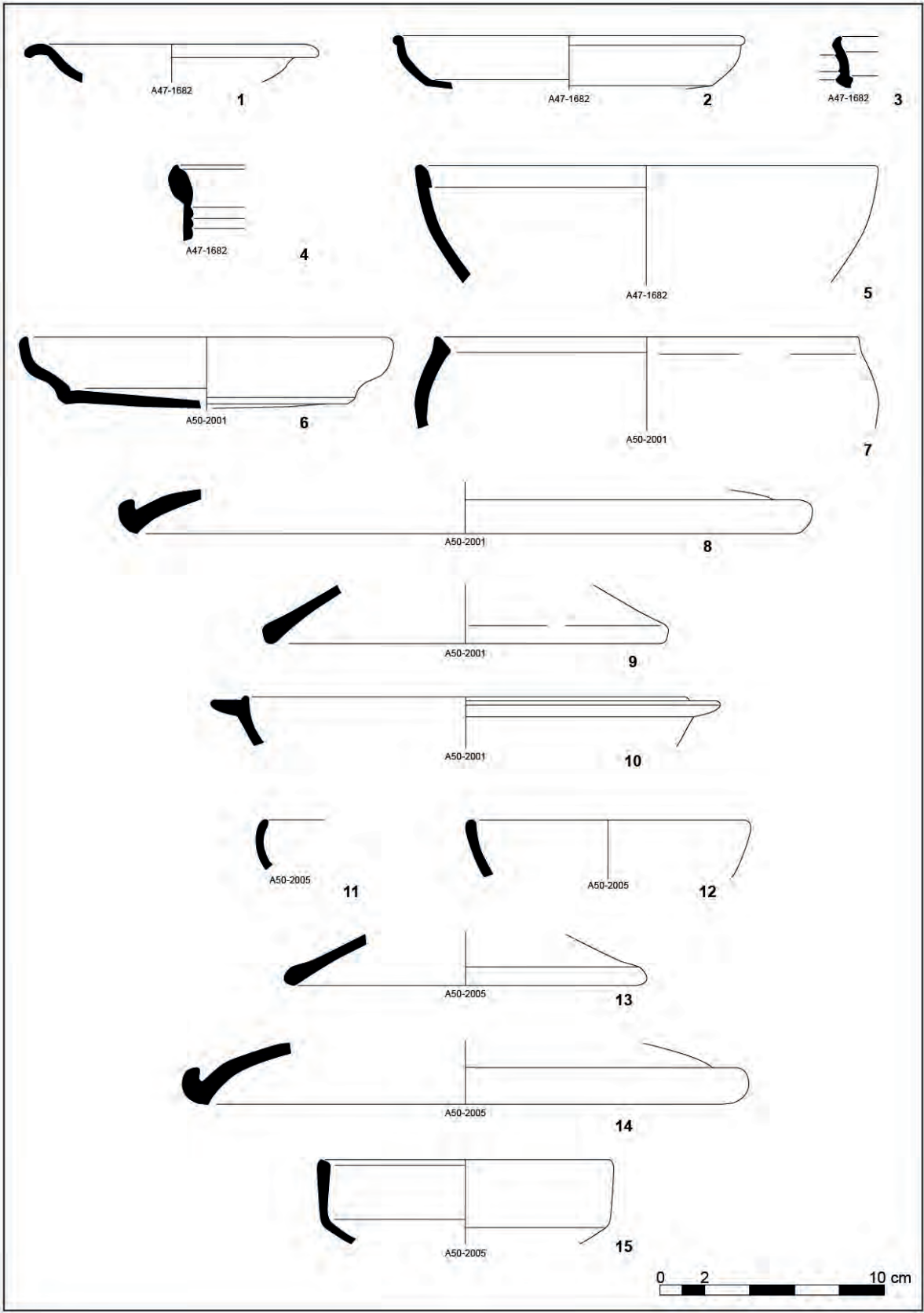

Figura 15.22. Fi s. II.

CONSIDERACIONS GENERALS

Aquesta quarta gran etapa de la història d'aquest gran conjunt suburbà ja va ser fixada, ara fa uns anys, en analitzar detalladament les excavacions de salvament efectuades entre 1970 i 1973 quan va ser possible oferir una cronologia estratigràfica als paviments d'*opus tessellatum* que decoraven els passadissos i les estances situades al àmbits A1, A2, A3, A4 i A11 (Nolla/Sagrera 1993, 154-156, Fig. 16 i 17). Proposàvem una datació severiana a l'entorn del 200. El nou material, nombrosíssim, aportat per les nous treballs, tal com veurem, no fa altra cosa que confirmar aquella proposta.

Per aquesta etapa ens són indispensables la *ts* africana A2, especialment, i la ceràmica de cuina de la mateixa procedència. També ajudaran a fixar aquestes cronologies les àmfores i les ceràmiques comunes. La fragmentació de les llànties i la seva poca freqüència ens fa perdre una esplèndida referència. No hi ha monedes associades a aquesta etapa.

Pel que fa a la *ts* africana A, recordarem la recuperació de peces més antigues, dels primers dos terços del segle segon de tipus A1, que cal considerar residuals, amb les formes; Hayes 3A (Hayes 1972, 21-25); 8A (Hayes 1972, 33-35); 9A (Hayes 1972, 35-37) amb decoració a rodeta; 19 (Hayes 1972, 44), 134 o 140 (Hayes 1972, 179 i 182-183, respectivament). Més abundoses són els atuells més moderns, amb vernís A2, amb les formes Hayes 3C (Hayes 1972, 21-25), 6C (Hayes 1972, 29-31), 9B (Hayes 1972, 35-37), 14B (Hayes 1972, 39-41), 15 (Hayes 1972, 41). Són especialment interessants les formes 14 i 15 que constitueixen amb la 17 i la 31, algunes de les produccions característiques del segle III (Bonyfay 2004, 157-159). Recordem, tanmateix, –i això és important– que aquelles formes, deixant de banda la Hayes 31, un xic més moderna, són presents amb molta força a l'entorn del 200 com posà de manifest l'impactant conjunt de ceràmiques africanes, A2 i de cuina, del pou de la vil·la de Tolegassos obliterat en aquells anys (Casas/Nolla, 1986-1989, 202-213). Si ens centrem en les ceràmiques de cuina en trobem una extraordinària representació amb exemplars envernissats interiorment (formes Lamboglia 9 (Hayes 181), Lamboglia 10A (Hayes 23B) i 10B (Hayes 23A), ben representades durant el segle II i III (Bonifay 2004, 211-214) i cassoles de *patina ceneregnola* i plats i tapadores d'*orlo anerito*, amb formes ben diverses però també típiques d'aquest moment (Bonifay 2004, 221-229), ben presents al pou de Tolegassos suara esmentat, Casas/Nolla 1986-1989, 202-213. (Sobre aquestes ceràmiques cal consultar també, Aquilué 1995, 61-72).

Convindria assenyalar la recuperació d'un fragment únic i informe de *ts* africana C. Pot tractar-se d'una intrusió, el més probable o d'un indici de què caldria datar, l'estrat on es recuperà, un xic més tard, ja dins de la

segona dècada del segle III. Podria ser un indici de la durada d'unes reformes llargues en el temps de poc menys d'una generació.

El material amfòric, escàs, és ben poc representatiu.

Pot ser un bon exercici comparar el conjunt que acabem d'analitzar amb altres contextos pròxims del mateix moment o de molt poc abans o poc després. Esmentem, en primer lloc, el nivell que fixa les grans reformes del gran balneari del Puig de Sant Grau a *Aquae Calidae*, amb grans quantitats de terrissa i monedes, que esdevenen una preciosa referència, en aquesta ocasió amb una presència notabilíssima de llànties (Merino/Nolla/Santos 1994, 164-165; Casas/Nolla 2008, 63-74). També és convenient recordar el colgament del pou de la vil·la suburbana de Tolegassos (Empúries), amb un extraordinari i abundantíssim conjunt de ceràmiques africanes que hem datat al mateix moment (Casas/Nolla 1986-1989, 202-213; Casas/Soler 2003, 138-163). Referim-nos, també, com a conjunt de comparació, als estrats de l'anomenada fase II de Puig Rodon (Corçà), que vam datar a cavall entre el segle II i el III (Nolla/Casas 1990, 197-199, Fig. 5 i 6). Assenyalem, per acabar, uns quants estrats d'abocament de Pla de Palol, formats durant una llarga etapa entre la fase I, de l'entorn del canvi d'era, i la II, de principis/mitjan segle V, amb seqüència cronològica interessant que s'escola entre la primera meitat/mitjan segle II; segona meitat del segle II i inicis del III i entre mitjan i tercer quart del segle III (Nolla ed. 2002, 109-135), on podem constatar les grans similituds entre uns conjunts i els altres. També convé afegir-hi els estrats d'aquest moment dels Ametllers (Tossa) (Palahí/Nolla 2010, 293-296).

CINQUÈ MOMENT: LES AFECTACIONS D'ENTRE EL SEGLE III I ELS INICIS DEL IV

Els nivells que es datarien dins el segle III o inicis del IV corresponen a dos espais i actuacions molt concretes. Primerament, l'obliteració de la fossa de manobra de les premses (A36). Aquesta actuació sembla anar paral·lela a una remodelació global del sector de ponent de la vil·la, amb l'elevació general del nivell de circulació de la zona, i el colgament d'algunes de les velles estances residencials situades a tramuntana del vell atri. Aquest sector quedà, a partir d'aquest moment, integrat definitivament dins l'espai industrial de l'assentament. L'eliminació de les cambres residencials del sector oest es va dur a terme en un període de temps relativament llarg, o més probablement, a cavall entre els segles III i IV, ja que si bé els materials dels nivells inferiors són majoritàriament del segle III, hi trobem també algunes peces que hem de posar dins de la centúria següent.

Àmbit 27

U.E. 1304: aquest estrat cobreix el paviment de l'estança i correspon als primers moments d'elevació del nivell. Si bé hi trobem 4 fragments de *ts* africana D, són d'una sola peça i els considerem una intrusió del nivell superior, la majoria del material es dataria a cavall entre els segles III i IV, amb *ts* africana A² (3 frags.) i C (7 frags.), ceràmica africana de cuina envernissada interiorment (13 frags.) Lamboglia 9 (Fig. 15.23, 1) i 10B (Fig. 15.23, 2), o sense (17 frags.) plats-tapadora Ostia I, 261 (Fig. 15.23, 5) i Ostia III, 170 (Fig. 15.23, 4). Comuna oxidada (152 frags.) a destacar una ampolla (Fig. 15.23, 8) (Casas *et al.*, 1990, 316-317), un gibrell (Fig. 15.23, 10) (Casas *et al.* 1990, 308-309) i un morter de visera tipus Vegas 7 (Fig. 15.23, 9) (Vegas 1973, 31). Assenyallem, entre les àmfores, una nansa d'àmfora Dressel 20 (Fig. 15.23, 12) i una vora d'àmfora Keay 13 (Fig. 15.23, 11).

U.E. 1338: a destacar la *ts* africana C (10), amb les formes, forma Hayes 48A (Fig. 15.23, 14) i 50 (2 frags.) (Fig. 15.23, 15.16), però també hi trobem *ts* africana D, forma Hayes 58 (2 frags.) (Fig. 15.23, 14-18). També hi ha ceràmica de cuina africana, amb peces envernissades (10 frags.) (Lamboglia 10A) (Fig. 15.24, 1), o sense (15 frags.), amb cassoles de fons estriat Ostia III, 108 (Fig. 15.24, 2), plats tapadora Ostia I, 261 (Fig. 15.24, 3). Presència de ceràmica comuna oxidada (174 frags.) amb de gerres (Fig. 15.24, 4-5) i un morter (Fig. 15.24, 6) i ceràmica de cuina (10 frags.) una olla de perfil clàssic (Fig. 15.24, 7), Entre les àmfores vores de la forma Dressel 1 (Fig. 15.24, 8) i la Dressel 2-4 (Fig. 15.24, 9), una nansa de Dressel 20 (Fig. 15.24, 10) un peus de la forma Keay 25 (Fig. 15.24, 12) i Dressel 30/Keay 1 (Fig. 15.24, 11) recipient maurità dedicat al transport de vi.

U.E. 1339: capa disposada directament sobre el paviment de la cambra i que marca l'inici del procés d'obliteració. Amb *ts* africana C, amb la plata de la forma Hayes 48A (Fig. 15.24, 13), ceràmica africana de cuina (11 frags.), amb plats-tapadora Ostia I, 261 (Fig. 15.24, 15) i Ostia I, 262 (Fig. 15.24, 16) i cassola de fons estriat Ostia III, 108 (Fig. 15.24, 14), amb algunes peces (3 frags.) envernissades. Ceràmica comuna oxidada amb una gerra (Fig. 15.24, 17) i gibrell de llavi triangular (Fig. 15.24, 18). Ceràmica de cuina reduïda, amb olles de perfil convencional (Fig. 15.24, 19). Les àmfores són clarament residuals, amb un peu d'àmfora del país Pascual 1 (Fig. 15.24, 20) i una nansa de Dressel 2-4.

U.E. 1378: aquest petit nivell cobria el mur M-199 que, prèviament, havia estat afaitat a nivell de paviment. El material és escàs però coherent amb el context, amb *ts* africana C (2 frags.) de la forma Hayes 50 (Fig. 15.25, 2) i ceràmica de cuina africana envernissada Lamboglia 9/Hayes 181 (Fig. 15.25, 3) i sense (2 frags.) Ostia III, 332 (Fig. 15.25, 5) i Ostia III, 108 (Fig. 15.25, 4) i fragments de llàntia (Fig. 15.25, 1).

Àmbit 28

U.,E. 1305: aquest estrat se situa per sota del mur M-197 que doblava un mur preexistent (M-155) i marca el moment d'elevació de la cota del sector occidental. No s'assentava directament sobre el paviment de la sala, sinó al damunt d'aquest estrat, mostrant que en el moment de la seva construcció el sector ja era mig abandonat. Pel que fa a la ceràmica africana de cuina trobem cassoles envernissades (16 frags.) de la forma Lamboglia 9 (Fig. 15.25, 6-7) i 10A (Fig. 15.25, 8), i entre les peces sense vernís (42 frags.), cassoles de fons estriat, Ostia III, 108 (Fig. 15.25, 9), una de forma inèdita (Fig. 15.25, 10) i tapadores Ostia I, 261 (Fig. 15.25, 12-13), Ostia I, 262 (Fig. 15.25, 14) i Ostia III, 170 (Fig. 15.25, 11). També hi ha alguns fragments de *ts* Africana A (5 frags.) i una vora d'àmfora Africana IID/Beltrán 56 de la *Byzacena* (Remolà 2000, 120-121) (Fig. 15.25, 23). La ceràmica comuna oxidada es representada per gerres i gerretes (Fig. 15.25, 15.16), escudella (Fig. 15.25, 18), morters (Fig. 15.25, 19-20) (Casas *et al.* 1990, 316-317, 334-335) i gibrells i/o vasos de nit (Fig. 15.25, 21-22) (Casas *et al.* 1990, 640, 684)

Àmbit 43

U.E. 1919: nivell associat al mur M-310 que correspon a un moment en què l'àmbit 43 era un espai exterior i s'assimilava a altres estrats trobats als àmbits A55 (UE 1939) i A53 (UE 1985). S'hi va recuperar ceràmica de cuina africana, una vora de l'escudella Hayes 193/Ostia I, 273 (Fig. 15.26, 1), una d'un plat-tapadora Ostia III, 332 (Fig. 15.26, 3) i una d'una cassola Lamboglia 10A (Fig. 15.26, 2) envernissada i, amb ceràmica comuna oxidada, un morter de llavi triangular (Fig. 15.26, 4) (Casas *et al.* 1990, núm. 649 i 680; Nolla/Casas 2009, Fig. 26.6 i 7).

U.E. 1940: les capes UE 1940 i 1941 se situen per sota del mur M-310 i, per tant, el daten. Hi havia *ts* africana A² tipus Hayes 31 i 2 fragments de ceràmica de cuina africana. Entre la ceràmica comuna oxidada assenyallem una vora d'orinal de llavi desenvolupat i que penja vers l'exterior (Casas *et al.* 1990, núm. 642 i 641) (Fig. 15.26, 5).

U.E. 1941: *ts* africana A (3 frags.), ceràmica de cuina africana (13 frags.), amb dues vores de la forma Lamboglia 10B (Fig. 15.26, 6-7), dues vores de plat-tapadora Ostia I, 261/Hayes 191 (Fig. 15.26, 8-9) i una vora de la forma Ostia I, 262/Hayes 181 (Fig. 15.26, 10). Ceràmica reduïda de cuina, amb una vora d'olla de perfil en essa, sense coll i llavi ben definit (Fig. 15.26, 11) i una moneda de Gordià III.

U.E. 1942: ceràmica de cuina africana envernissada (2 frags.), vora d'àmfora Tripolitana III o Keay 11 (Fig. 15.26, 12), una nansa similar a Dressel 20 (Fig. 15.26, 13).

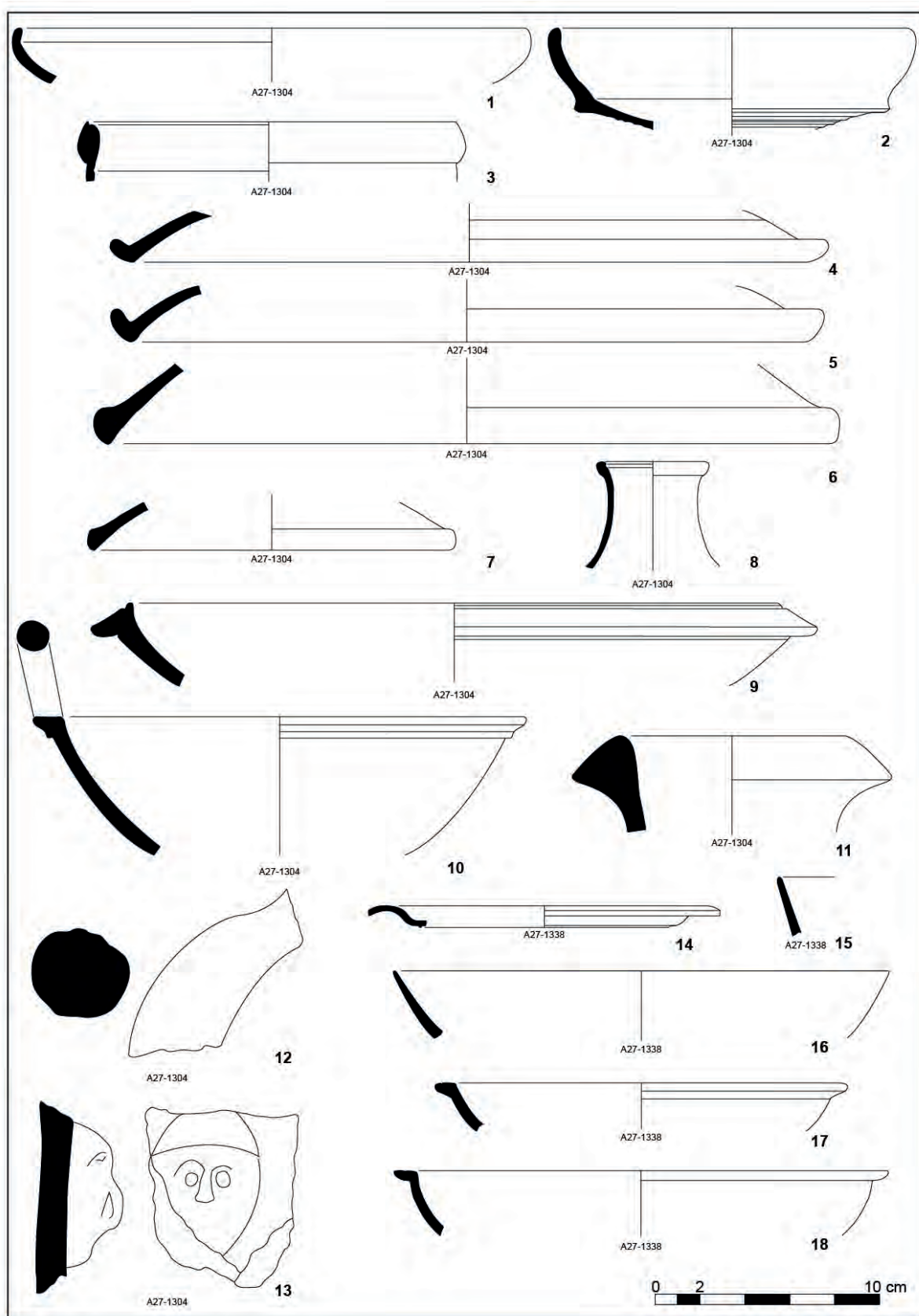

Figura 15.23. s. III-IV.

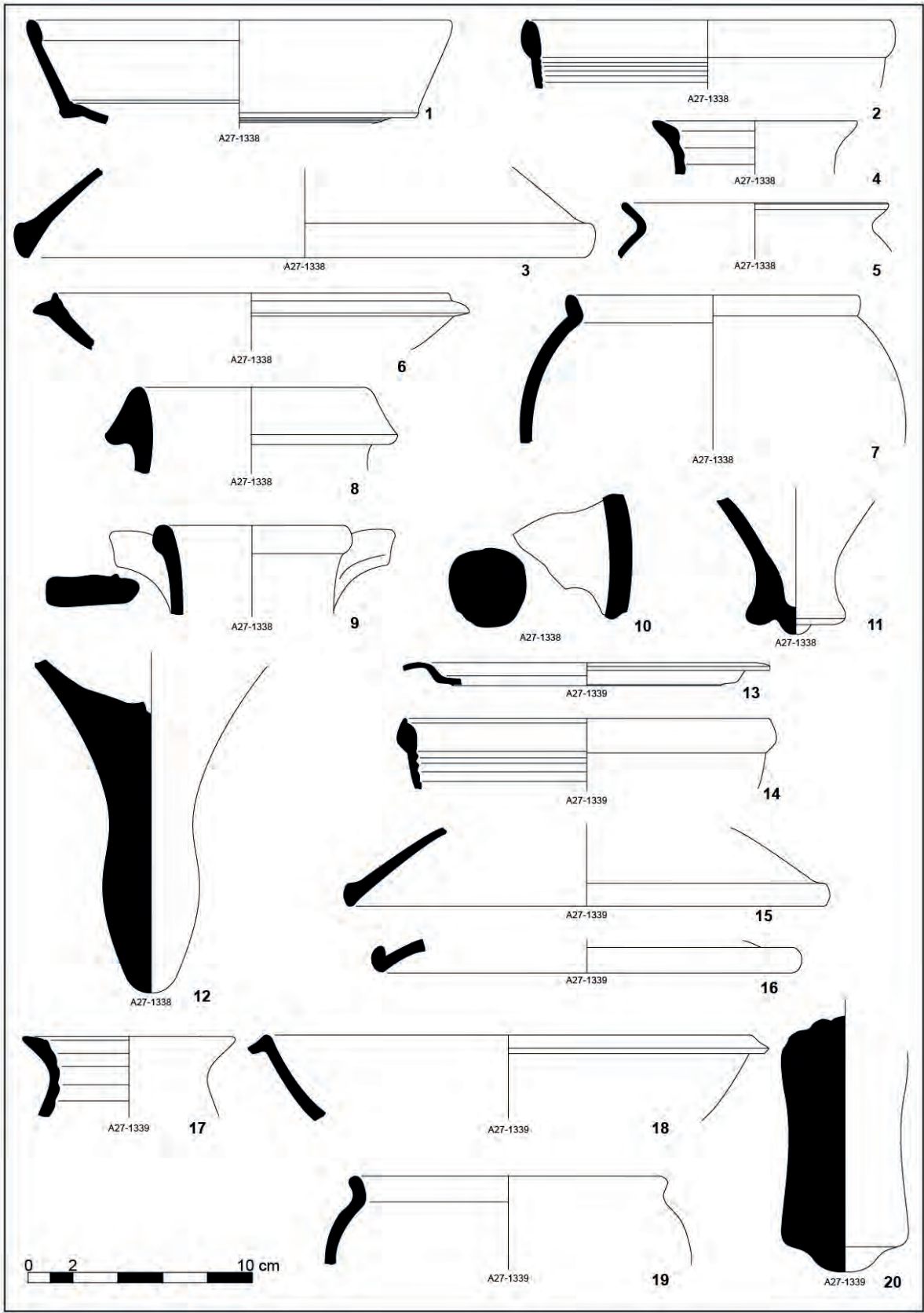

Figura 15.24. s. III-IV.

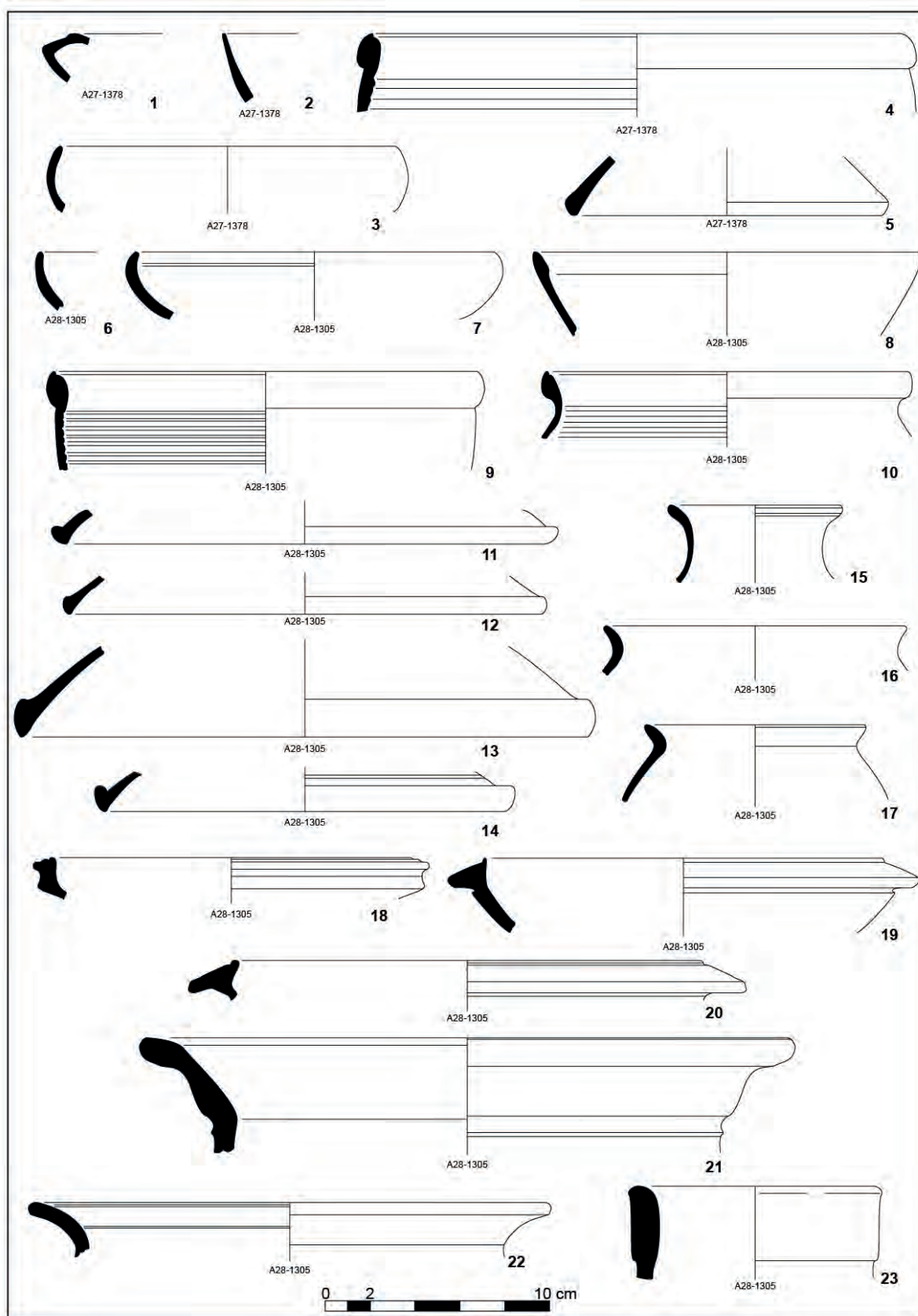

Figura 15.25. s. III-IV.

Àmbit 48/48B

Com en l'àmbit anterior, l'estratigrafia consisteix essencialment en capes de rebliment que fan desaparèixer les antigues estances i eleven el nivell de circulació.

U.E. 1683: *ts* africana A2 (1 frags.) Hayes 14A (Fig. 15.26, 14), *ts* africana C (2 frags.) Hayes 45A (Fig. 15.26, 16), ceràmica de cuina africana (13 frags.) amb les formes Ostia I, 261 (Fig. 15.26, 16), Ostia I, 262 (Fig. 15.26, 17), amb peces envernissades (4 frags.), ceràmica comuna oxidada, una gerreta (Fig. 15.26, 19) (Casas *et al.* 1990, 585, 596)

U.E. 1776: *ts* africana A (4 frags.), ceràmica de cuina africana, (10 frags.) Lamboglia 10B (Fig. 15.27, 2), Ostia I, 261 (Fig. 15.27, 3) i fragments de llànties (Fig. 15.27, 1). Presència de ceràmica comuna oxidada, una gerreta (Fig. 15.27, 4), una escudella (Fig. 15.27, 5) (Casas *et al.* 1990, 521, 522, 663) i un morter de vora triangular (Fig. 15.27, 6) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26). Assenyalen la presència d'àmfora lusitana de la forma Almagro 50 (Fig. 15.27, 8).

Àmbit 46

Nivells disposats sobre el paviment de la cambra que indiquen la primera fase d'elevació del nivell de circulació del sector.

U.E. 1680: *Ts* africana C (8 frags.), formes Hayes 50 (Fig. 15.27, 12), Hayes 45A (Fig. 15.27, 9-10) i ceràmica de cuina africana envernissada i sense (17 frags.), Lamboglia 10A (Fig. 15.27, 13-14), Lamboglia 9 (Fig. 15.27, 14), Ostia I, 261 (Fig. 15.27, 15), Ostia I, 262 (Fig. 15.27, 16-17). Comuna romana oxidada, gerra (Fig. 15.28, 1), gerres monoansades (Fig. 15.28, 2-3), escudella (Fig. 15.28, 4) i morter (Fig. 15.28, 5). Remarcar la presència d'àmfores la forma Dressel 2 (Fig. 15.28, 6) i de la forma Keay 16/22 (Fig. 15.28, 7) (Nolla/Casas 2009, Fig. 35, 4). Fragments de llànties (Fig. 15.27, 8).

U.E. 1684: *Ts* africana A² (3 frags.), forma Hayes 14A (Fig. 15.28, 8). *Ts* africana C, formes Hayes 50 (Fig. 15.28, 9) i Hayes 45A. Cuina africana envernissada i sense (7 frags.), Lamboglia 9 (Fig. 15.28, 10), Ostia III, 108 (Fig. 15.29, 1), Ostia I, 262 (Fig. 15.29, 2). Ceràmica comuna oxidada, olleta (Fig. 15.29, 3) i una base d'una possible copa (Fig. 15.29, 4).

U.E. 1685: *Ts* africana A i C. Ceràmica de cuina africana amb vernís i sense, Lamboglia 9 (Fig. 15.29, 5), Lamboglia 10A (Fig. 15.29, 6), Ostia I, 261 (Fig. 15.29, 8), cassola indeterminada (Fig. 15.29, 7). Orinal nord-africà (Fig. 15.29, 9) de pasta clara.

U.E. 1686: Poc material. *Ts* africana C i ceràmica africana de cuina (2 frags.).

Àmbit 52

U.E. 1783: Els nivells UUEE 1783 i 1802, formen part d'un nou procés d'elevació del nivell de circulació de

l'àmbit, associat a la construcció del mur M-265, que substitueix al parament M-276, com a tancament meridional de l'espai. Entre la *Ts* africana C hi destaca la forma Hayes 50 (Fig. 15.29, 12-13) i entre la ceràmica de cuina africana envernissada, molt abundant, sobretot amb les formes Lamboglia 10A (Fig. 15.29, 16-17) i Lamboglia 10B (Fig. 15.29, 18-19) i Lamboglia 9 (Fig. 15.29, 6). També són molt abundants les africanes de cuina sense vernís, amb formes variades: Ostia I, 261 (Fig. 15.30, 1-3), Ostia I, 262 (Fig. 15.30, 4-7), Ostia III, 267 (Fig. 15.29, 20), Ostia III, 108 (Fig. 15.29, 21). La ceràmica comuna oxidada, olla (Fig. 15.30, 9) (Nolla/Casas, 2009, Fig. 26), olla amb sortidor (Fig. 15.30, 10) (Casas *et al.* 1990, 719), morter (Fig. 15.30, 11) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26), dues vores de gibrell (Casas *et al.* 1990, 678, 642). Material amfòric remarcar un inform de l'espall amb un grafit (Fig. 15.30, 14). Presència de llànties (Fig. 15.29, 10-11) i una vora de parets fines (Fig. 15.30, 8) com a material residual.

U.E. 1802: A destacar la *ts* africana A de la forma, Hayes 6C (Fig. 15.31, 1). *Ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.31, 2). Entre la ceràmica de cuina africana envernissada, hi ha la forma Lamboglia 9 (Fig. 15.31, 3), mentre que entre la no envernissada, hi trobem les formes Ostia I, 261 (Fig. 15.31, 5), Ostia I, 262 (Fig. 15.31, 6), Hayes 200 (Fig. 15.31, 4). També hi ha una certa abundància de peces que imiten les cuines africanes (14 frags.). Presència de comuna oxidada amb formes de gerres (Fig. 15.31, 7, 9) i bols (Fig. 15.31, 8).

Àmbit 37

Dins aquest espai es va realitzar un gran retall que va afectar a tot el sector meridional de l'espai. Tot i que les raons per realitzar-lo –es devia dur a terme quan ja s'havia elevat parcialment el nivell de circulació– no queden gens clares, els nivells de rebliment es daten en un moment molt similar.

U.E. 1514: aquest nivell i les UUEE 1515 i 1519 corresponen als capes d'elevació del terreny. Per raons que se'ns escapen quan ja s'havia alçat el terreny es va realitzar un important retall que, ràpidament es va tornar a tapar. Probablement el treball es va realitzar per desmuntar alguna estructura, de la qual no en varen deixar rastre. *Ts* africana C, amb la forma Hayes 50 (Fig. 15.31, 12-14). Ceràmica de cuina africana, Ostia I, 261 (Fig. 15.31, 15), Ostia III, 332 (Fig. 15.31, 16), Ostia I, 262 (Fig. 15.31, 17-20), amb algunes peces envernissades. Ceràmica comuna romana, ampelles (Fig. 15.32, 1-2), gerres (Fig. 15.32, 3), bases umbilicades (Fig. 15.32, 4), gibrells (Fig. 15.32, 5) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26 3-5), morters (Fig. 15.32, 6) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26,6). Destacar una cassola de ceràmica de cuina (Fig. 15.32, 7). Àmfores de base plana G-4 (Fig. 15.32, 8-10), Keay 3B (Fig. 15.32, 15), Keay 16/22 (Fig. 15.32, 14), Keay 19 (Fig. 15.33, 1-2), possible Keay 17

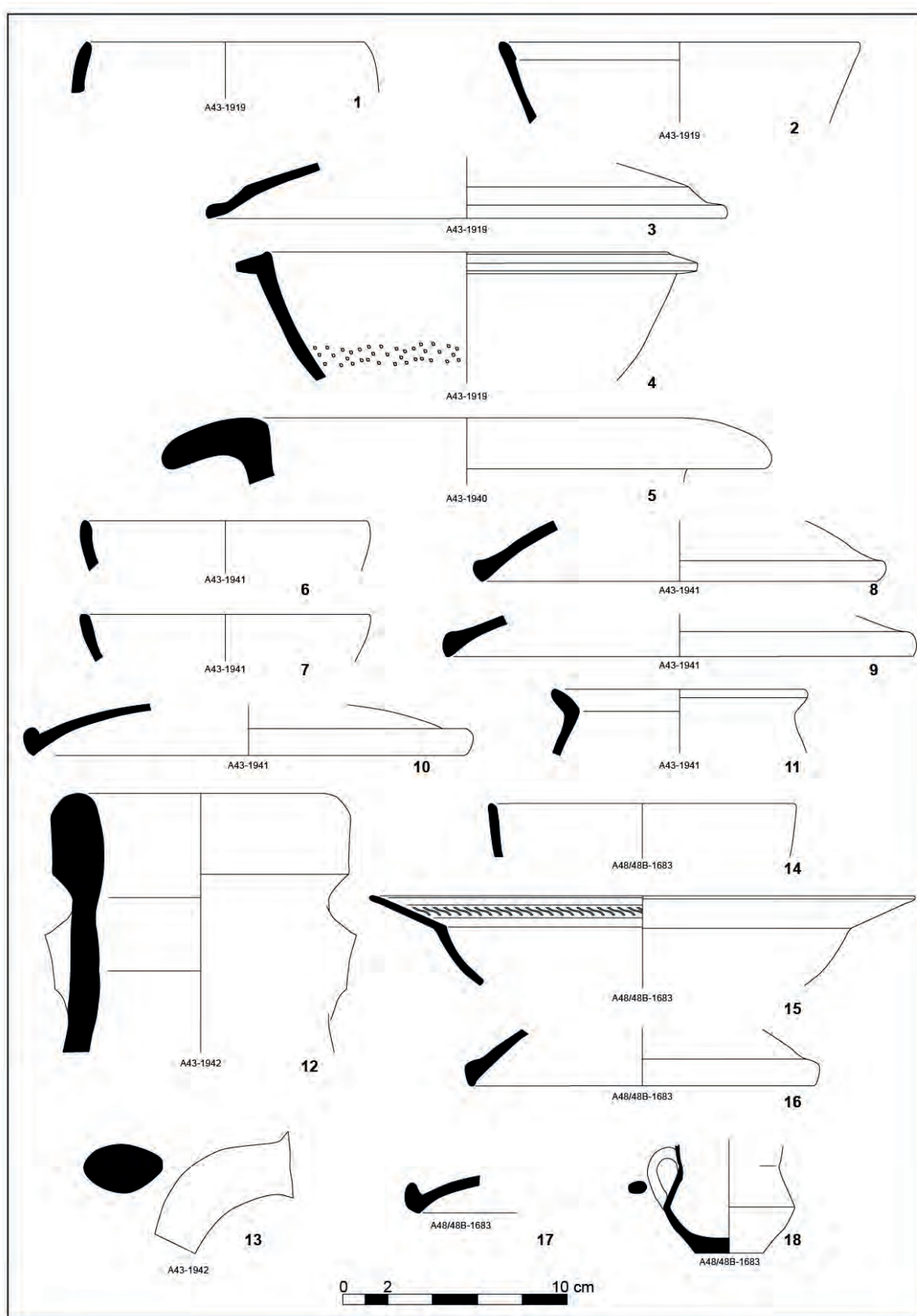

Figura 15.26. S. III-IV.

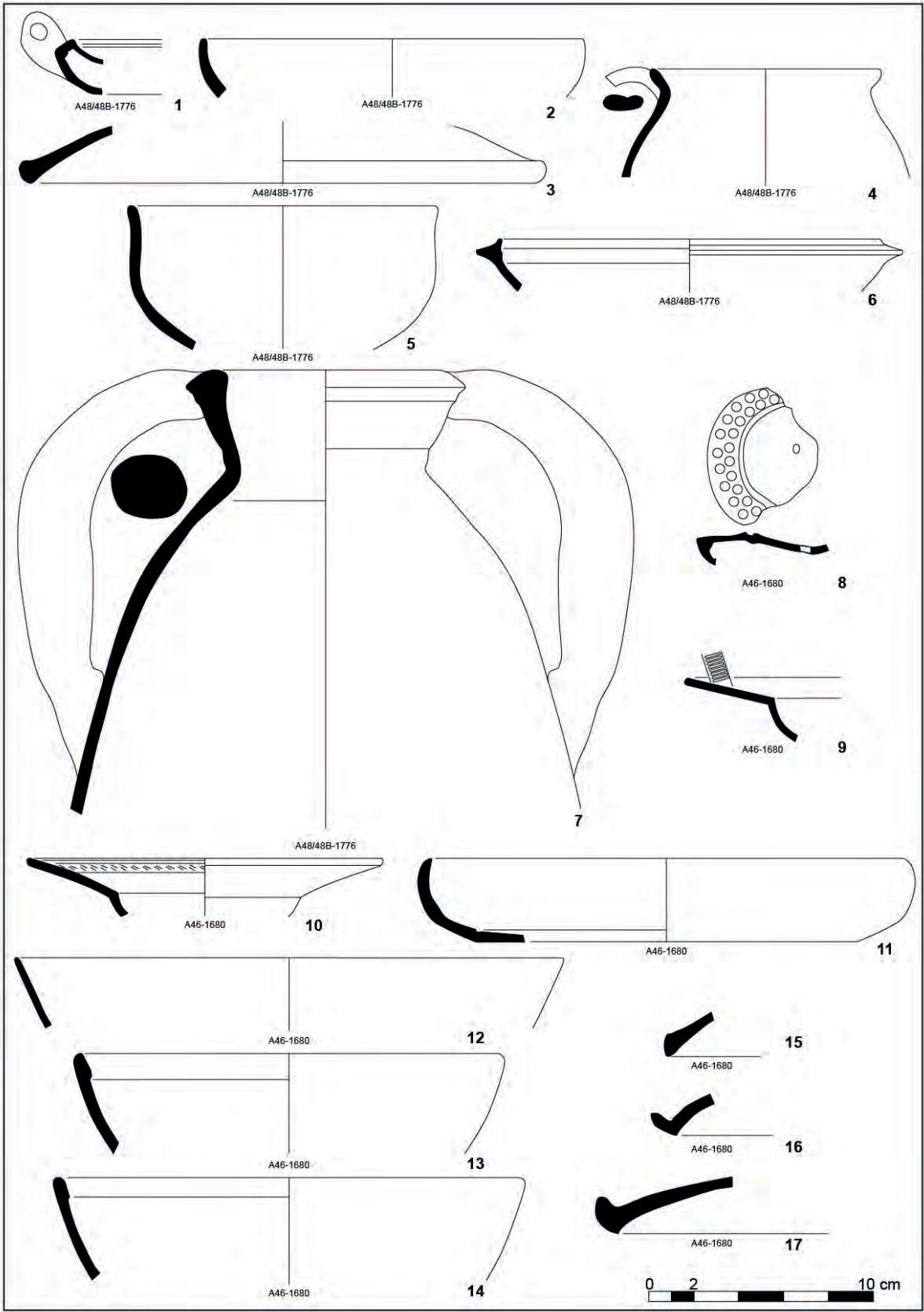

Figura 15.27. s. III-IV.

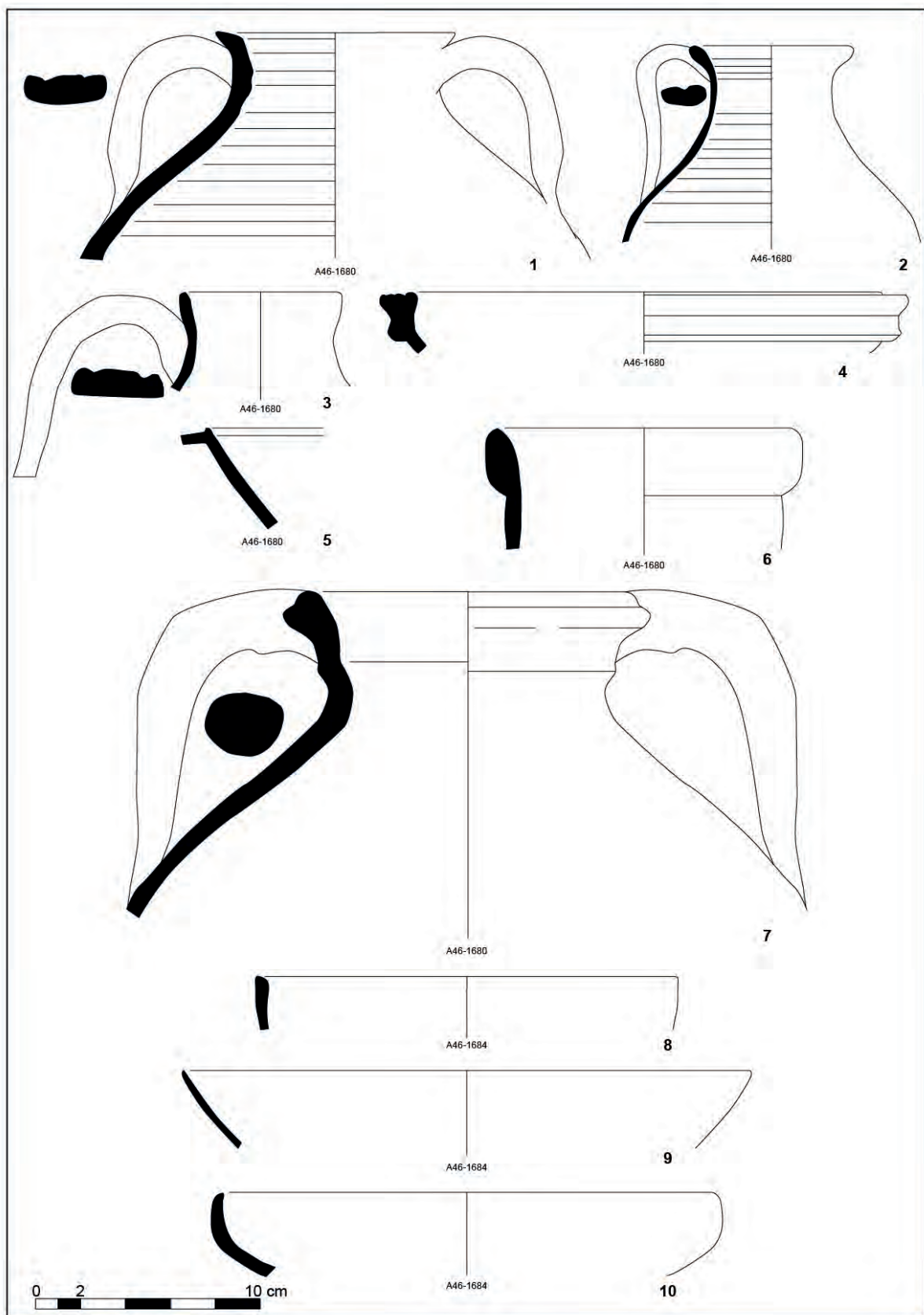

Figura 15.28. s. III-IV.

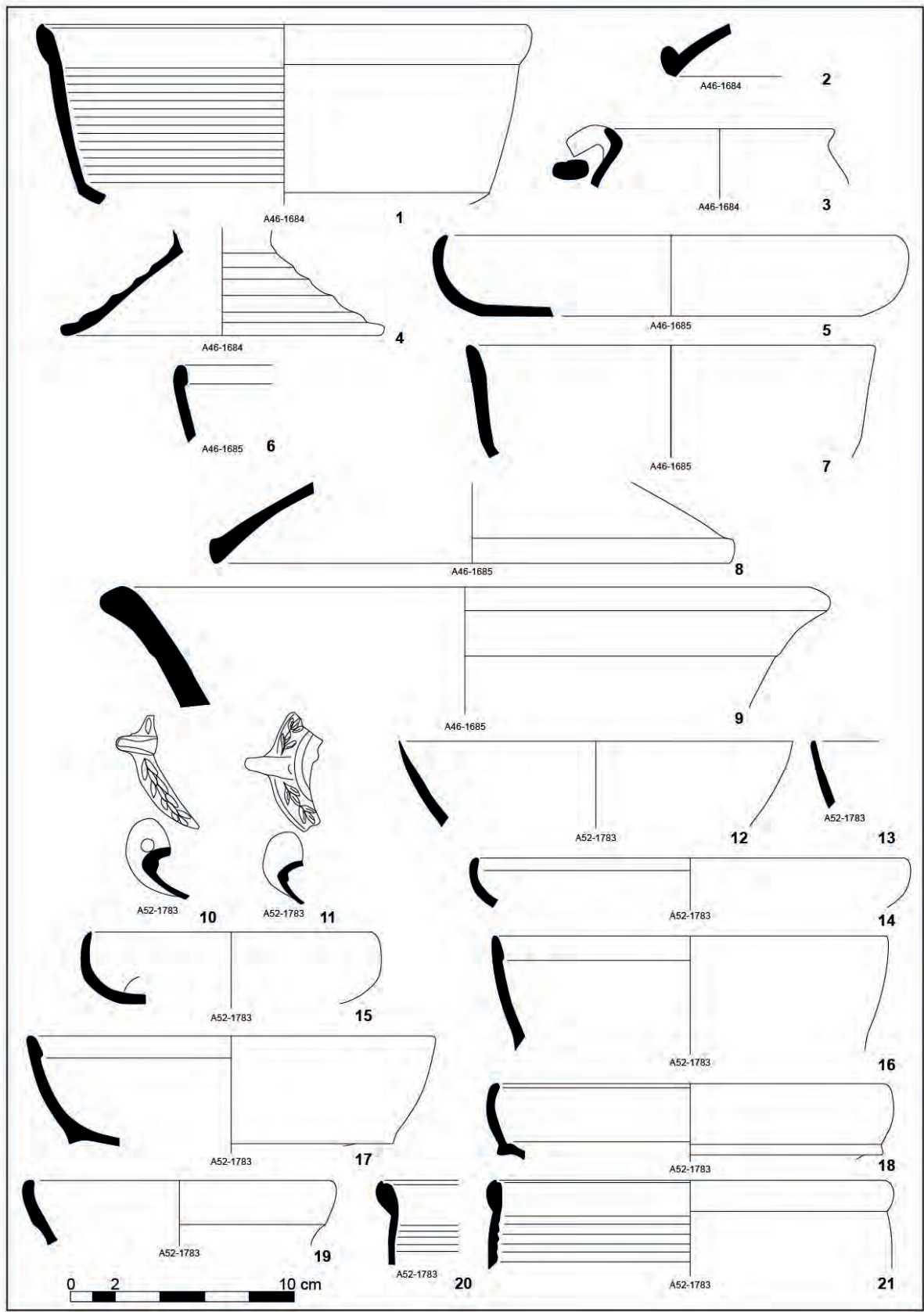

Figura 15.29. s. III-IV.

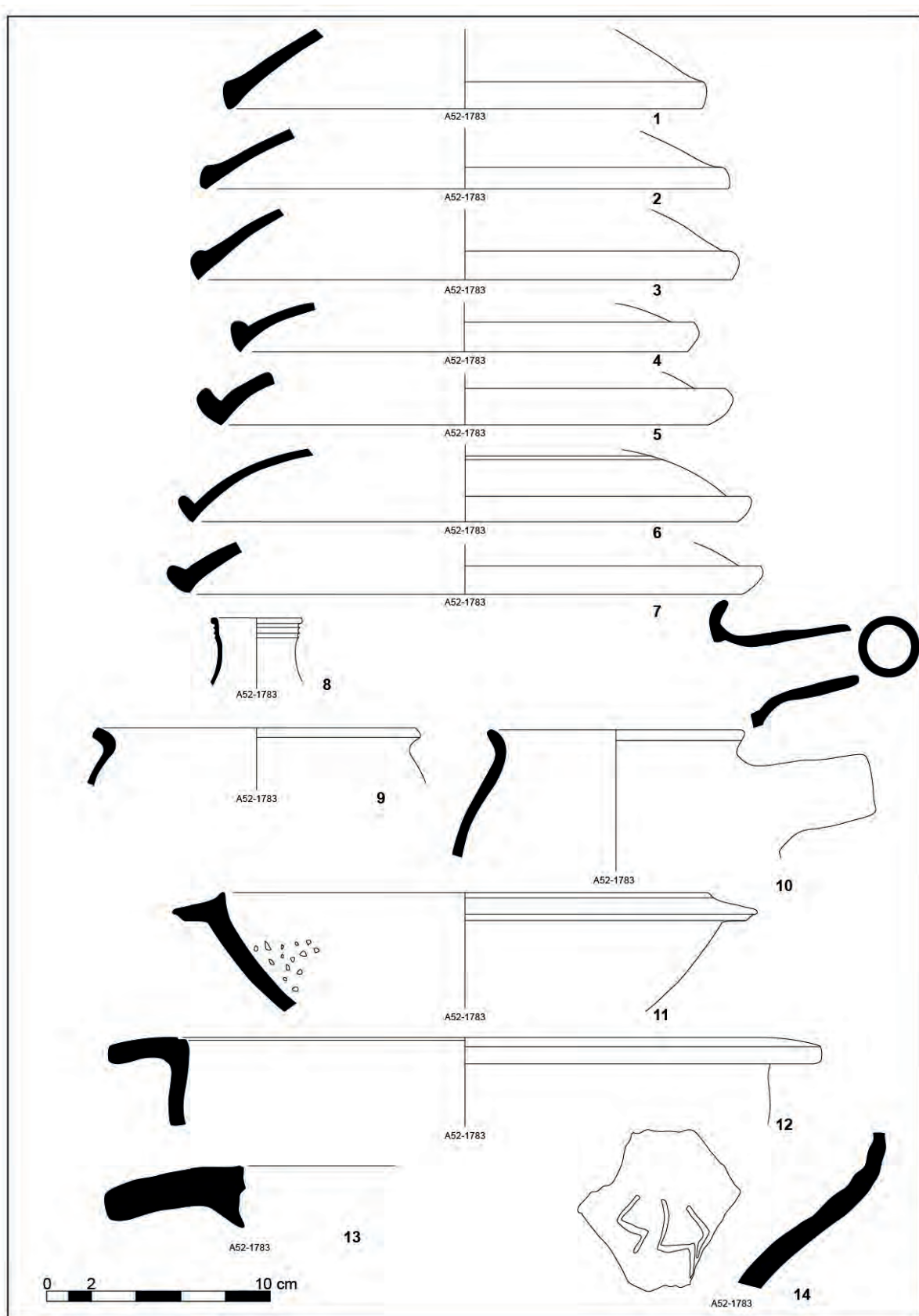

Figura 15.30. s. III-IV.

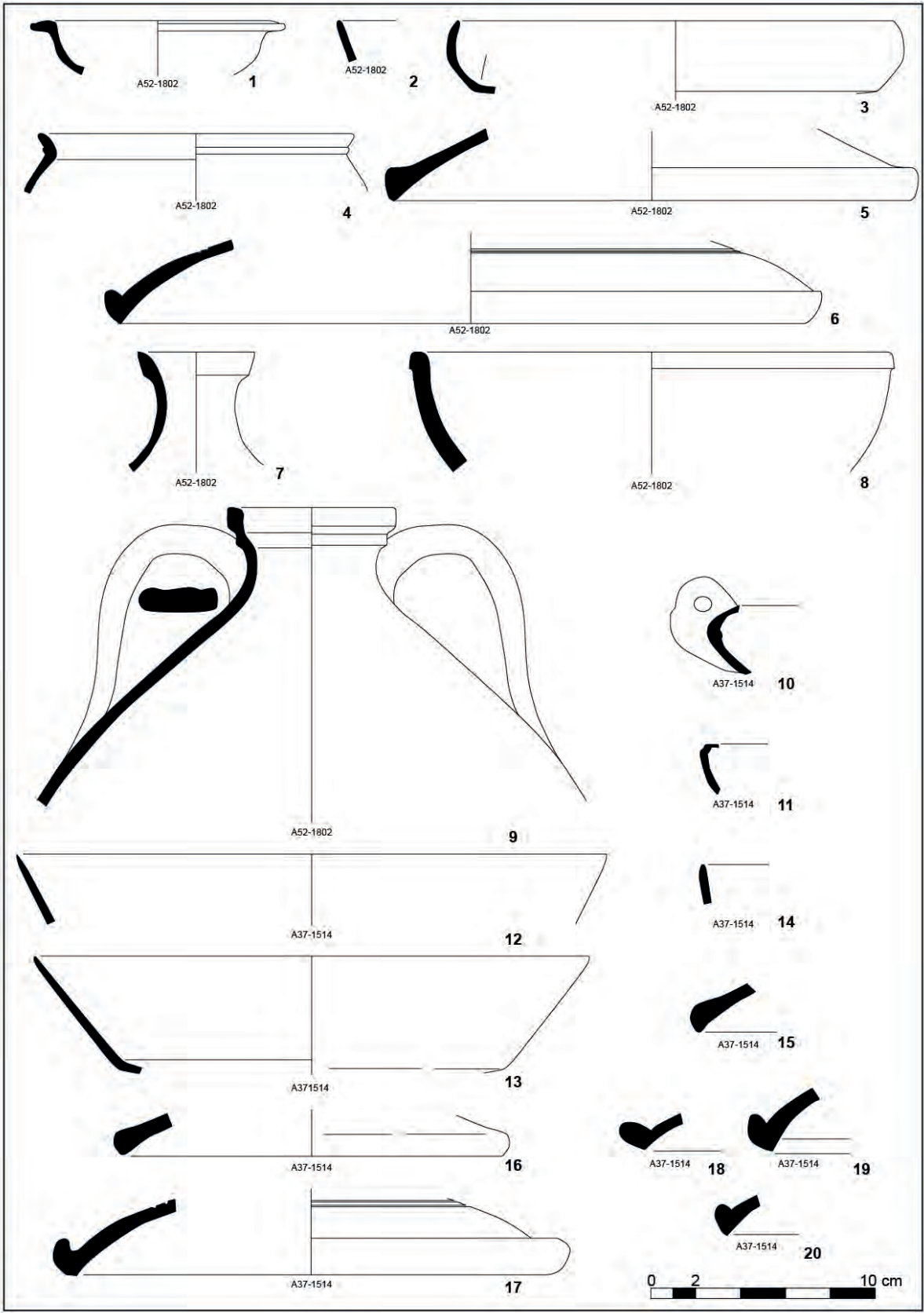

Figura 15.31. s. III-IV.

Figura 15.32. s. III-IV.

(Fig. 15.32, 11), similar a Almagro 50 (Fig. 15.32, 12-13) i un amforisc (Fig. 15.33, 11). Restes de llànties (Fig. 15.31, 10-11). Assenyalem la recuperació d'un antoni-nià d'Aurelià (270-275).

U.E. 1515: *Ts* africana C, forma Hayes 50 (Fig. 15.33, 6-7). Ceràmica africana de cuina, Ostia I, 262 (Fig. 15.33, 12), Ostia III, 267 (Fig. 15.33, 9), Ostia III, 108 (Fig. 15.33, 8), amb peces envernissades Lamboglia 10A (Fig. 15.33, 10) i Hayes 193 (Fig. 15.33, 13-14). Comuna romana oxidada, ampollita (Fig. 15.33, 15), gerra (Fig. 15.33, 16), escudella (Fig. 15.33, 17) (Nolla/Casas 2009, Fig. 24, 6), plat (Fig. 15.33, 18) (Nolla/Casas 2009, Fig. 24,1), morters (Fig. 15.33, 19-20) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 6-7), gibrell (Fig. 15.33, 21) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26,8), bases de peu alt (Fig. 15.33, 22). Fragments de ceràmica de cuina, plat, olla (Fig. 15.33, 23-24) i una nasa d'un possible bicònic (Fig. 15.33, 25). Restes de llàntia (Fig. 15.33, 5). Es va recuperar una moneda de Filip I (241-249)

U.E. 1519: Poc material. *Ts* africana A2, Hayes 31 (Fig. 15.34, 1). Ceràmica de cuina africana, Ostia I, 262, Ostia III, 108 (Fig. 15.34, 2). Àmfora Almagro 50 (Fig. 15.34, 3).

Els nivells UUEE 1516 i 1517 corresponen al rebliment col·locat al gran retall que va afectar bona part de l'espai.

U.E. 1516: Gran abundància de materials. *Ts* africana A, formes Hayes 6 (Fig. 15.34, 8) i 6B (Fig. 15.34, 7). *Ts* africana C, formes Hayes 50 (Fig. 15.34, 12-13), Hayes 45A (Fig. 15.34, 6) i similar Hayes 49 (Fig. 15.34, 9). Ceràmica de cuina africana, Ostia I, 262 (6 frags.) (Fig. 15.35, 1-4), Ostia I, 261 (Fig. 15.35, 5-6), Ostia III, 332 (Fig. 15.35, 7-8), Ostia III, 108 (Fig. 15.34, 21-22), amb peces envernissades, Lamboglia 9 (Fig. 15.34, 16-17), Lamboglia 10A (Fig. 15.34, 18), Lamboglia 10B (Fig. 15.34, 19-20), Hayes 131 (Fig. 15.34, 10-11) i Hayes 193 (Fig. 15.34, 14-15). Ceràmica comuna romana, ampolla (Fig. 15.35, 9), gerres (Fig. 15.35, 10-11), gerres de vora marcada i dues nanses (Fig. 15.35, 13-15, Fig. 15.36, 2), de vora plana amb poc coll i dues nanses (Fig. 15.35, 1, 3), motllurades (Fig. 15.35, 12), gerretes de vora arrodonida (Fig. 15.36, 4-7), tassa (Fig. 15.36, 8), escudella de vora reentrant (Fig. 15.36, 9), plat (Fig. 15.36, 10) (Nolla/Casas 2009, Fig. 24, 1, 3), gibrells (Fig. 15.36, 11-13) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 3-5 i 8), morter amb vessador (Fig. 15.36, 14), morters amb incrustacions de les forma 6-7 (Nolla/Casas 2009, Fig. 26) (Fig. 15.37, 1-2, 4) i un exemplar, també d'aquestes formes, amb perfil complet amb incrustacions i vessador (Fig. 15.37, 3), gibrells (Fig. 15.37, 6-7) de tipus africà de pasta groga, (Nolla/Casas 2009, Fig. 28, 1) (Fig. 15.38, 1). Llàntia de disc corona llorer espatlla (Fig. 15.34, 4-5). Vidre, amb la forma Isings 107b. Entre les àmfores, les formes Keay 1 (Fig. 15.38, 7), Dressel 2-4 (Fig. 15.38, 2-3), Dressel 7-11 (Fig. 15.38, 5), Dressel 20 (Fig. 15.38, 4), Almagro 50 (Fig. 15.38, 6).

U.E. 1517: *Ts* africana C, ceràmica africana de cuina, amb un sol fragment Ostia III, 267 (Fig. 15.38, 9). Restes de llàntia romana (Fig. 15.38, 4-8).

Els nivells UUEE 1531 i 1532, se situen a la part baixa de l'estança, per sota del retall al que hem fet referència anteriorment. El nivell UE 1532, se situa per sota del mur M-197, datant el seu moment de construcció.

U.E. 1531: *Ts* africana A2, amb la forma Hayes 8B (Fig. 15.38, 13) i Hayes 14A (Fig. 15.38, 14). *Ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.38, 12). Més abundants són les peces de ceràmica de cuina africana, Ostia I, 261 (2 frags.) (Fig. 15.39, 1-2), Ostia III, 302 (Fig. 15.39, 3), Ostia I, 262 (2 frags.) (Fig. 15.39, 4-5), Ostia III, 108 (Fig. 15.38, 17), amb atuells envernissats, Lamboglia 10A (Fig. 15.38, 16), Lamboglia 9 (Fig. 15.38, 15), Hayes 131. Ceràmica comuna oxidada, gerres (Fig. 15.39, 6-8), un possible got troncocònic (Fig. 15.39, 9) (Casas *et al.* 1990, 671), una tapadora (Fig. 15.39, 11). Restes de llànties (Fig. 15.38, 10-11).

U.E. 1532: *Ts* africana C, Hayes 49 (Fig. 15.39, 12) i ceràmica de cuina africana, Ostia I, 262 (Fig. 15.39, 15), amb formes envernissades (5 frags.) Lamboglia 10A (Fig. 15.39, 14), Lamboglia 9 (Fig. 15.39, 13). Una vora de gerra de comuna romana oxidada (Fig. 15.39, 16).

A cavall entre els àmbits 37 i 52 detectem tot un seguit de nivells de rebliment que eleven el nivell de circulació. És en aquests estrats en els quals es realitzà el gran retall esmentat més amunt.

U.E. 1662: *Ts* africana A2 amb la forma Hayes 31 (Fig. 15.39, 18-19). *Ts* africana C, forma Hayes 49 (Fig. 15.39, 17). Assenyalar la troballa de 3 fragments dubtosos, molt desgastats de *ts* africana A o D. Ceràmica de cuina africana, Ostia I, 262 (Fig. 15.39, 20) i alguns fragments de peces envernissades. Entre les àmfores, la forma Dressel 7-11 o Almagro 50 (Fig. 15.39, 21) i G-4 (Fig. 15.39, 22).

U.E. 1667: *Ts* africana A2, Hayes 14B o Lamboglia 3b1 (Fig. 15.40, 2) i una base indeterminada (Fig. 15.40, 3). *Ts* africana C, Hayes 49 (Fig. 15.40, 1). Ceràmica de cuina africana envernissada, Lamboglia 9 (Fig. 15.40, 4), i sense (19 frags.) Ostia I, 262 (Fig. 15.40, 5). Ceràmica comuna romana oxidada, escudella (Fig. 15.40, 6) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 3-4, 8)

U.E. 1688: *Ts* africana A2, Hayes 31 (Fig. 15.40, 7-8), Hayes 14A (Fig. 15.40, 9). *Ts* africana C, Hayes 44 (Fig. 15.40, 12) i Hayes 50 (Fig. 15.40, 10-11). Ceràmica de cuina africana envernissada, Lamboglia 9 (Fig. 15.40, 13-14), Lamboglia 10A (Fig. 15.40, 15.18), o sense, Ostia III, 267 (Fig. 15.40, 21), Ostia III, 108 (Fig. 15.40, 19-20), cassola fons estriat no identificada (Fig. 15.40, 22), Ostia I, 261 (Fig. 15.41, 1), Ostia III, 332 (Fig. 15.40, 24-25), Ostia II, 302 (Fig. 15.40, 23) Ostia I, 262 (Fig. 15.41, 2-5), Hayes 131 (Fig. 15.41, 6). Comuna romana oxidada, gerres de boca ampla (Fig. 15.41, 8-9) (Casas *et al.* 1990, 698), de

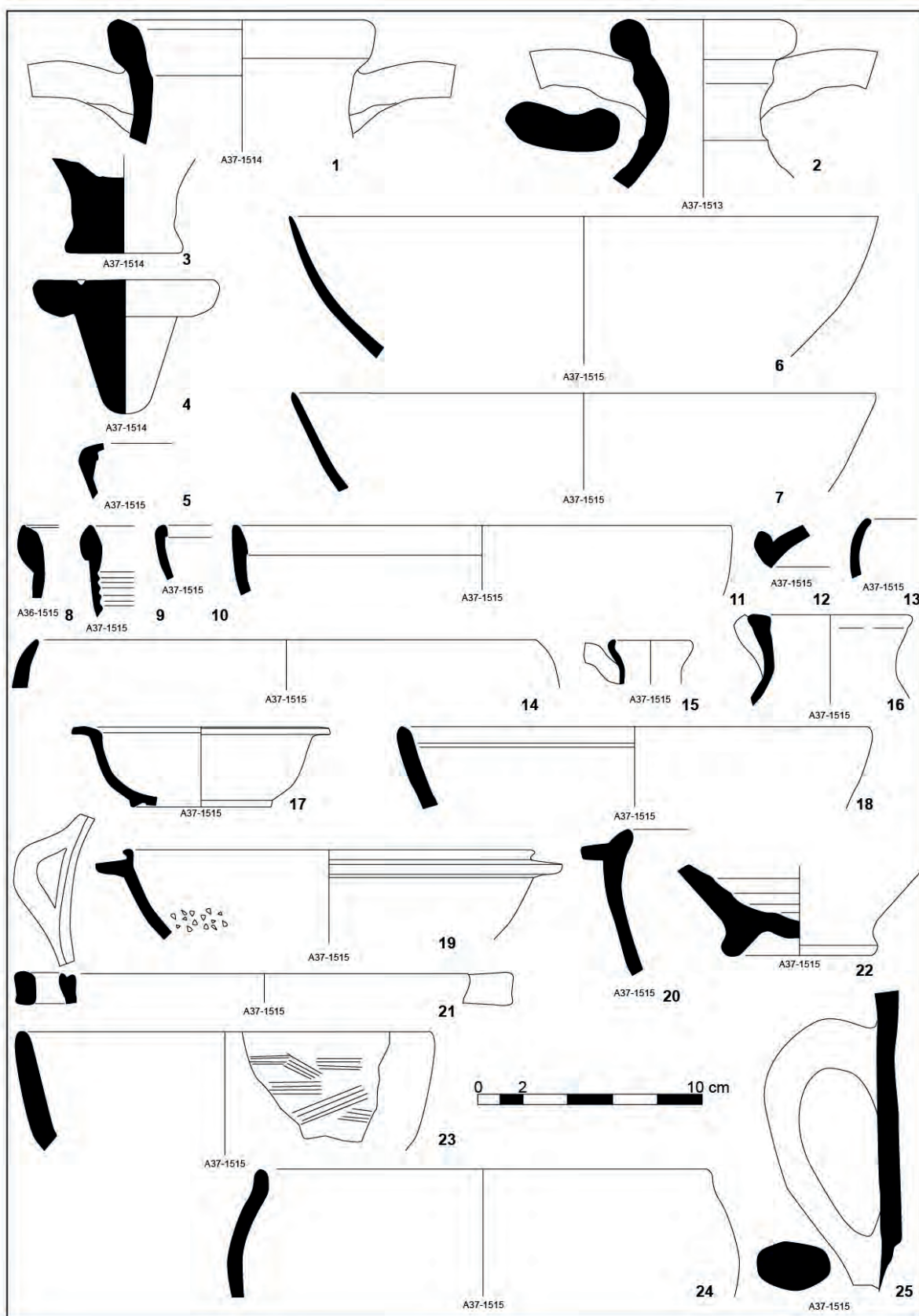

Figura 15.33. s. III-IV.

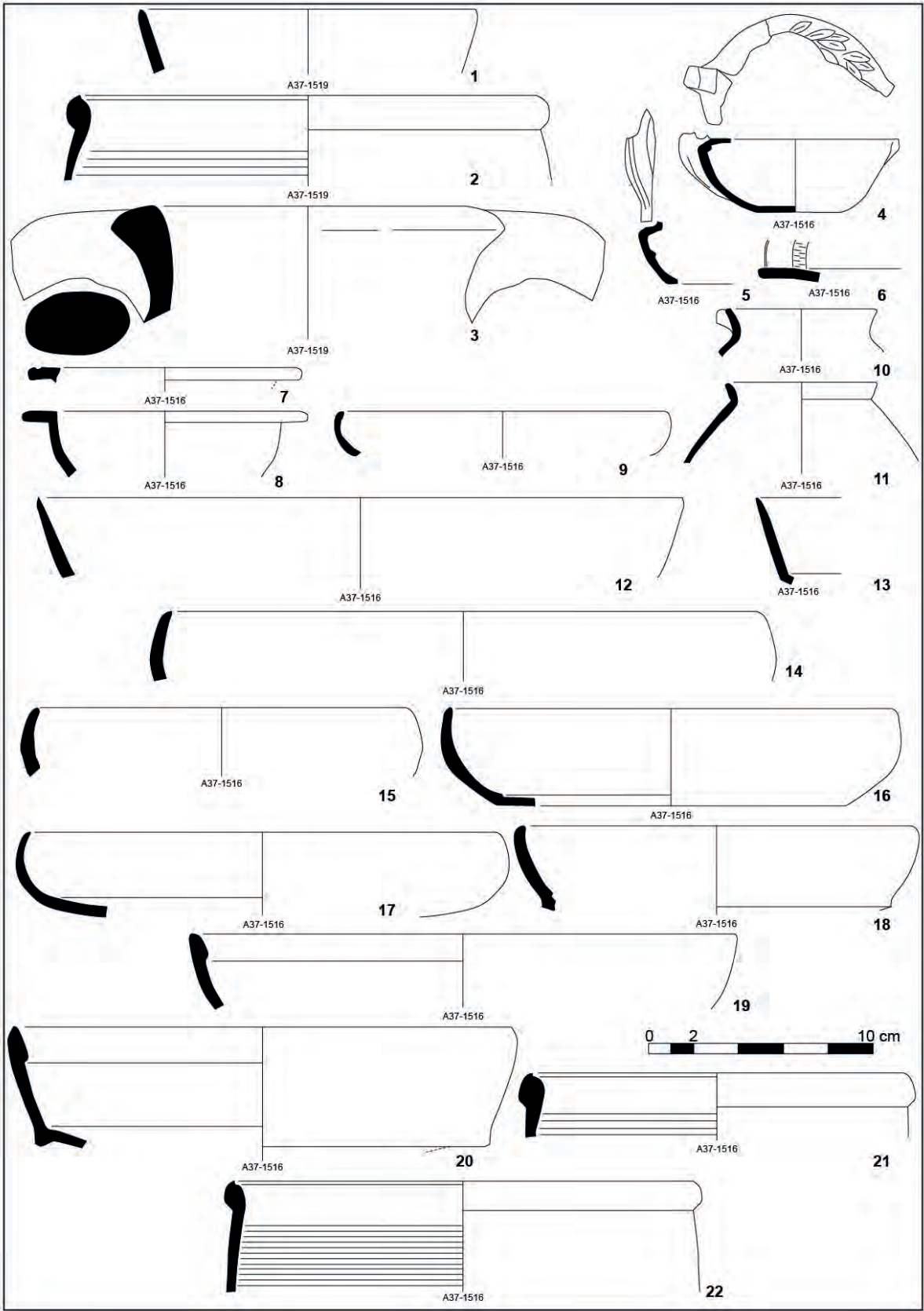

Figura 15.34. s. III-IV.

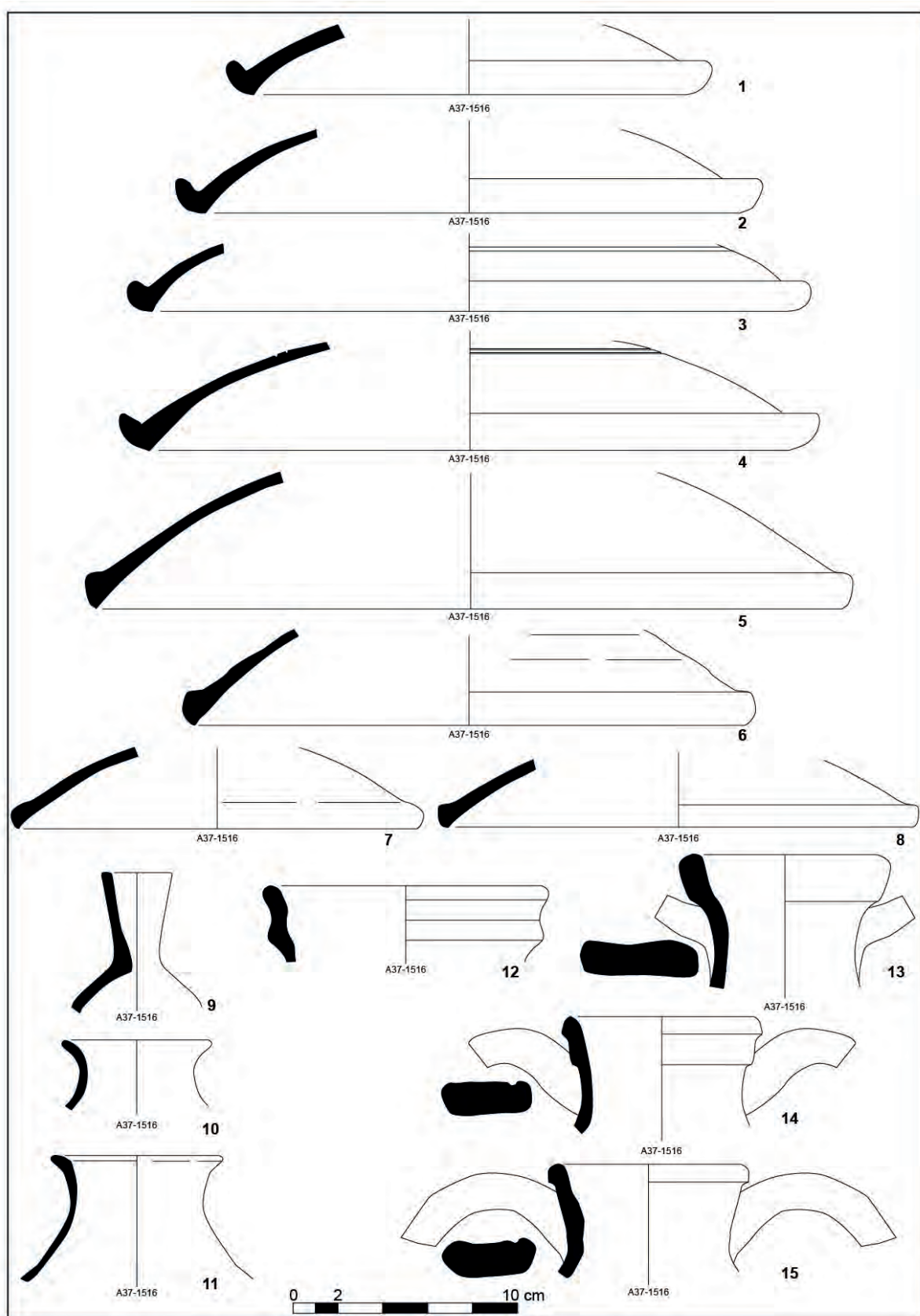

Figura 15.35. s. III-IV.

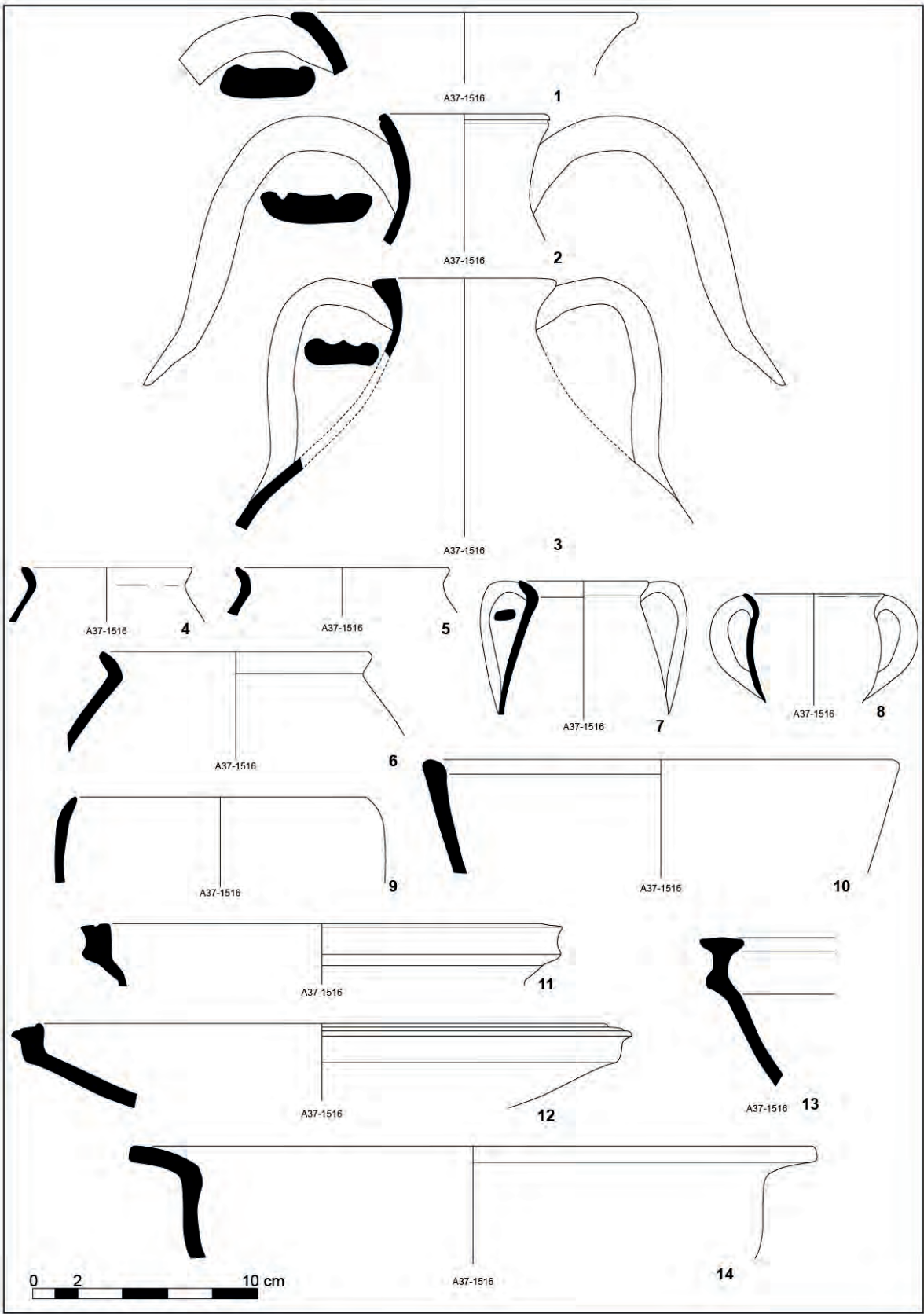

Figura 15.36. s. III-IV.

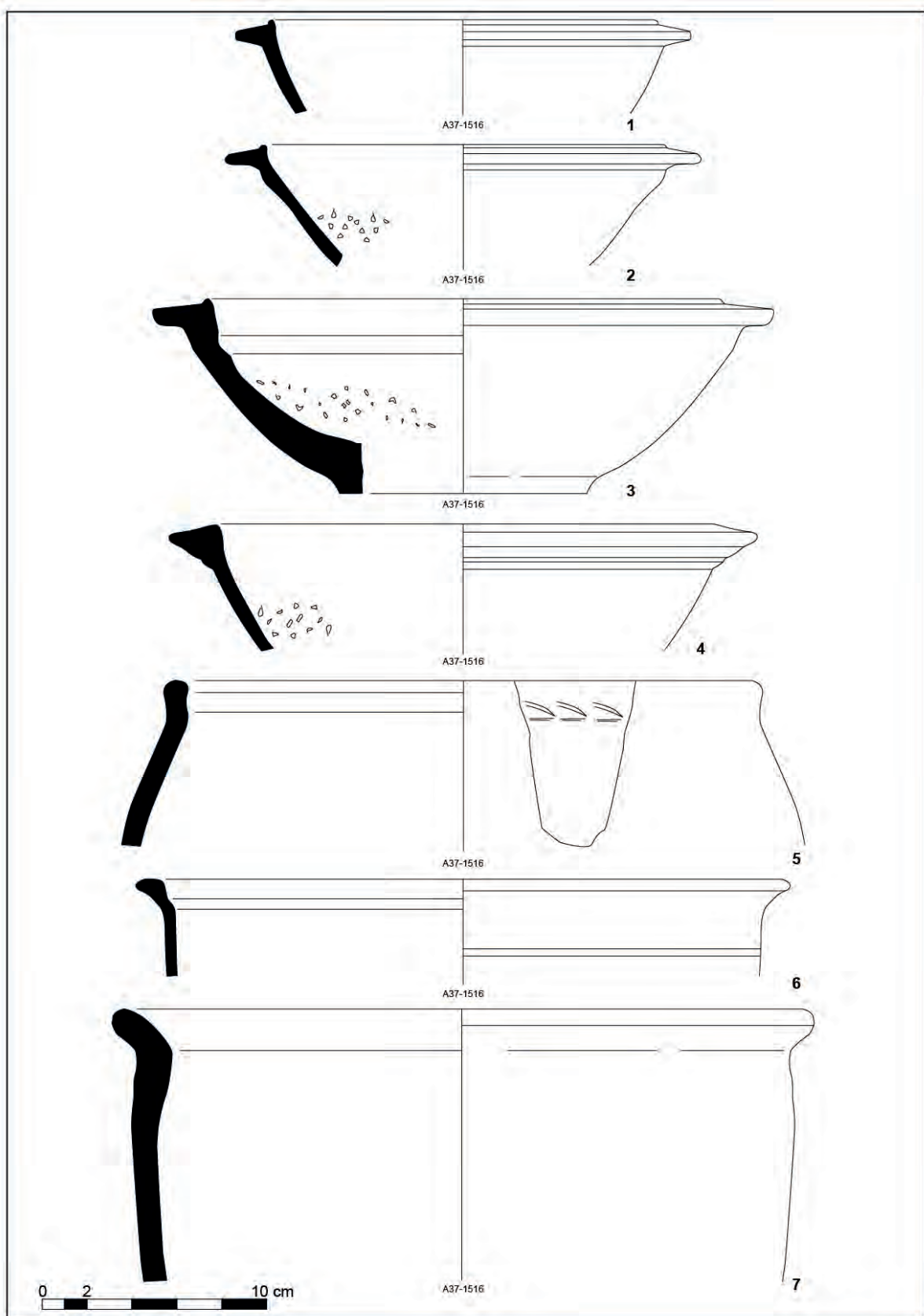

Figura 15.37. s. III-IV.

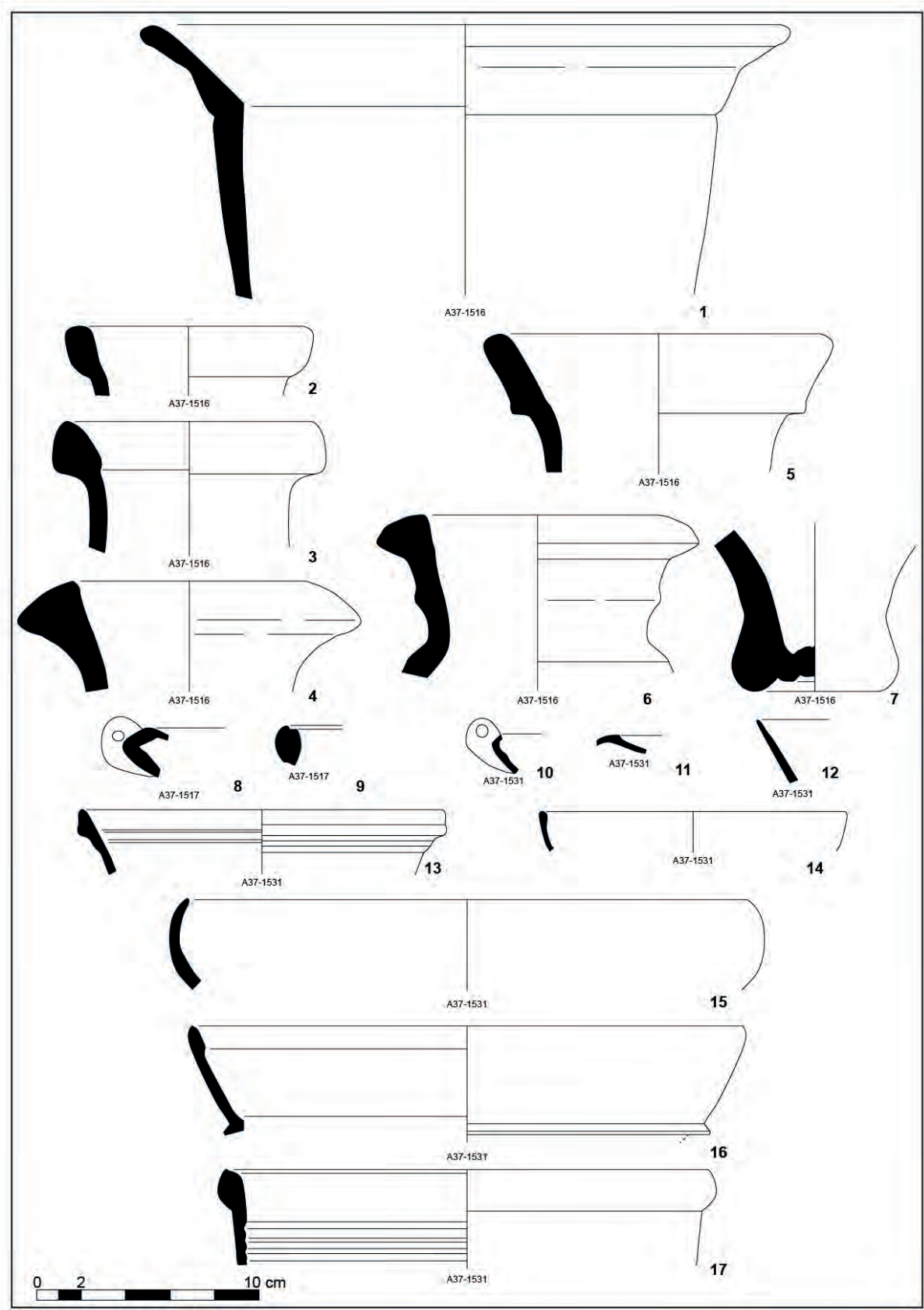

Figura 15.38. s. III-IV.

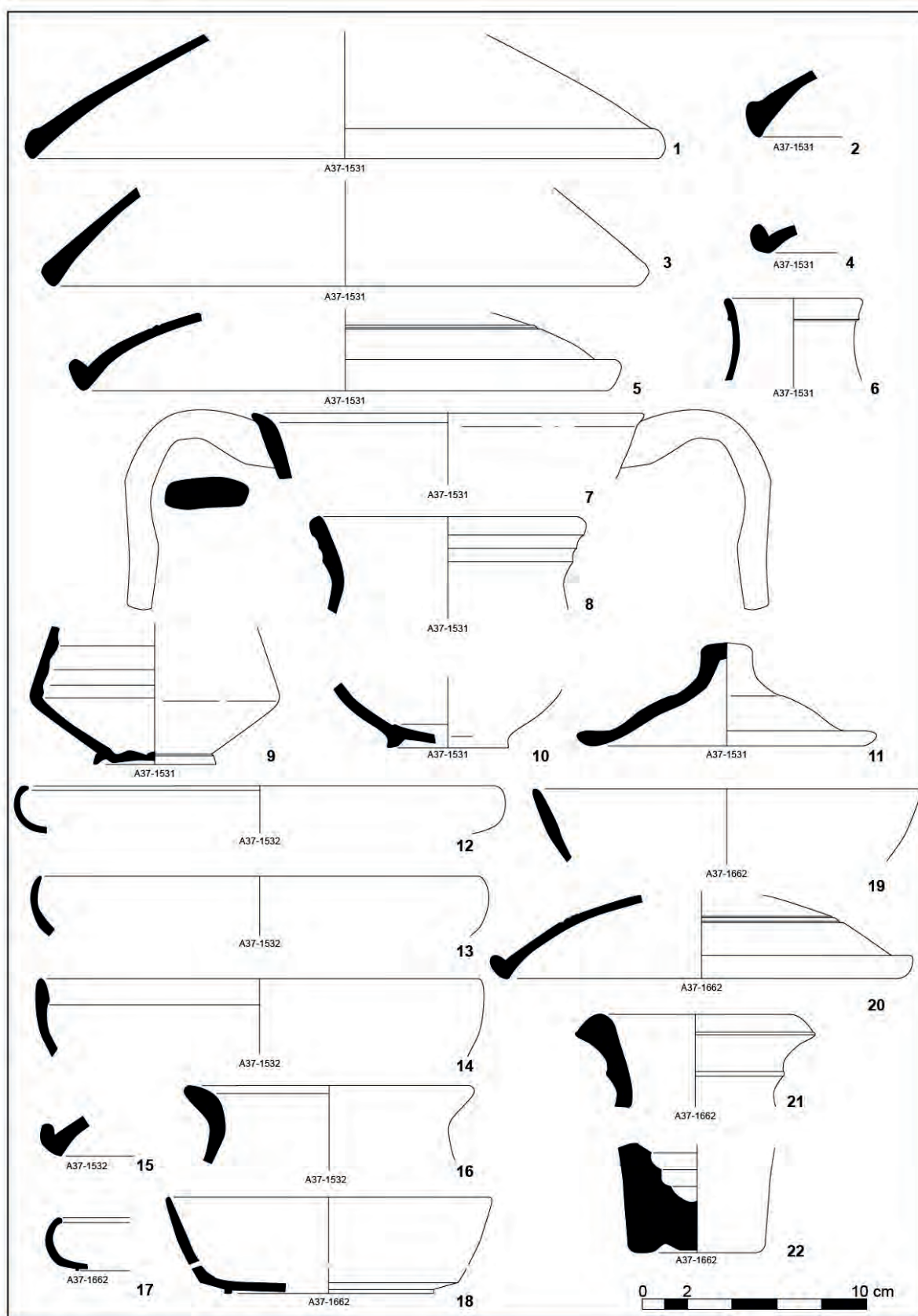

Figura 15.39. s. III-IV.

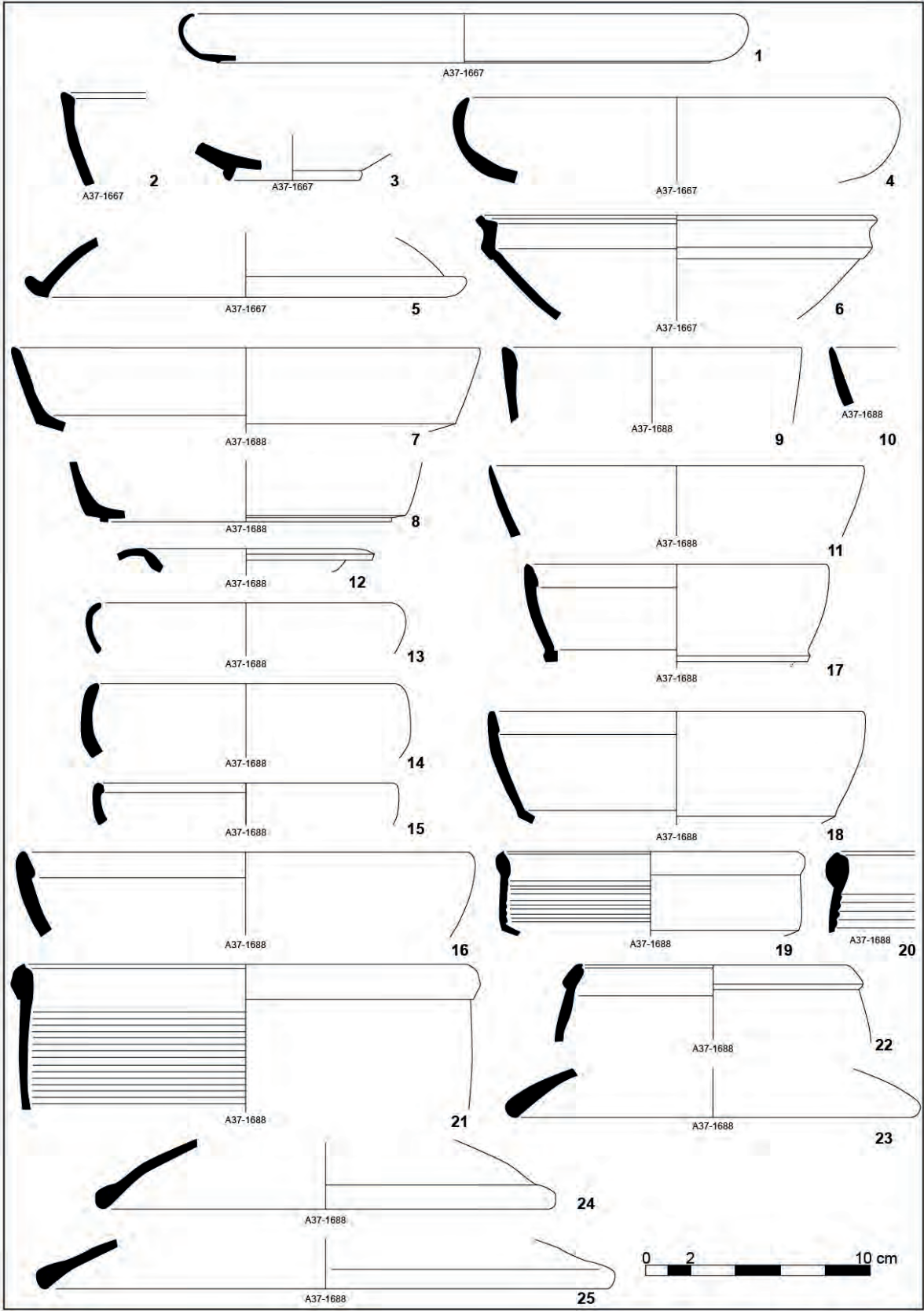

Figura 15.40. s. III-IV.

vora arrodonida amb motllura (Casas *et al.* 1990, 670), tipus 605 (Casas *et al.* 1990, 644) (Fig. 15.41, 11), de vores marcades (Fig. 15.41, 12-13), un coll d'una possible ampolla (Fig. 15.41, 7), bol de vora arrodonida i paret vertical (Fig. 15.41, 14), similar al tipus Llafranc (Fig. 15.41, 15) (Casas *et al.* 1990, 644), gibrell (Fig. 15.41, 16) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 8) de vora arrodonida (Fig. 15.42, 1), morters amb llavi arrodonit (Fig. 15.41, 18) i de vora triangular massissa (Fig. 15.41, 18-19).

U.E. 1710: *Ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.42, 3). Ceràmica de cuina africana envernissada, Lamboglia 10A (Fig. 15.42, 4) o sense amb la forma Ostia III, 267 (Fig. 15.42, 5). Material àmforic, Dressel 2 (Fig. 15.42, 6). Material residual, una base de terra sigil·lada sud-gàl·lica, Dragendorff 27 amb segell OPAN (Fig. 15.42, 2).

Àmbit 36

Dins aquest espai s'hi ha recuperat un ampli paquet de nivells de rebliment que esborren una gran fossa de maniobra, associada al *torcularium*, on s'assentarien els contrapesos de la premsa. Aquesta obliteració implica un canvi important en la concepció del conjunt de premses i el seu sistema de contrapesos.

U.E. 1510: *Ts* africana A amb les formes Hayes 8B (Fig. 15.42, 9), Hayes 14 o 15 (Fig. 15.42, 10). Ceràmica de cuina africana sense envernissar, Ostia I, 262 (Fig. 15.42, 21-23), Ostia II, 302 (Fig. 15.42, 24-25), Hayes 200 (Fig. 15.42, 17), Ostia III, 267 (Fig. 15.42, 20), Ostia III, 108 (Fig. 15.42, 19), i envernissada (33) Lamboglia 10B (2 frags.) (Fig. 15.42, 15.16), Lamboglia 10A (tres) (Fig. 15.42, 13-13), Lamboglia 9 (3 frags.) (Fig. 15.42, 14), Hayes 131 (Fig. 15.42, 18). També hi trobem *ts clara B*, Lamboglia 34 (Fig. 15.42, 11) i una solitària base de *ts* africana C de la forma Hayes 50. Comuna romana oxidada, gerres de vora plana, motllurades (Casas *et al.* 1990, 708-709) (Fig. 15.43, 1-2), amb dues nanses (Fig. 15.43, 3-4) (Casas *et al.* 1990, 703, 717-718), amb una sola nansa (Fig. 15.43, 5), gerres trilobulades (Fig. 15.43, 6) (Casas *et al.* 1990, 433, 562a, 564), gerretes (Fig. 15.43, 7) (Casas *et al.* 1990, 592), escudelles tipus Llafranc (Fig. 15.43, 1-8), escudelles de parets verticals (Fig. 15.43, 9) (Casas *et al.* 1990, 514, 600, 663), olles (Fig. 15.43, 10), olletes (Fig. 15.43, 11-12), tapadores (Fig. 15.43, 13-14), bases de fons umbilicat (Fig. 15.43, 15), morters de vora massissa i triangular (Fig. 15.43, 16-17) (Casas *et al.* 1990, 650, 680), amb visera i restes de desgrentant (Fig. 15.43, 18) (Casas *et al.* 1990, 654-655), vora arrodonida amb llavi a mode de visera (Fig. 15.43, 19) (Casas *et al.* 1990, 679). Gran gibrell de ceràmica africana comuna de parets molt robustes (Fig. 15.44, 1). Restes àmforiques (Fig. 15.44, 2-5). Restes de llànties (Fig. 15.42, 7-8). En aquest nivell es va recuperar el *signaculum* de bronze.

U.E. 1512: Petit nivell amb algunes ceràmiques de cuina africanes, Ostia III, 332 (2 frags.) (Fig. 15.44, 7-8), amb

algunes peces envernissades. Ceràmica comuna romana oxidada, gerra de vora arrodonida (Fig. 15.44, 9) i morter amb vora triangular amb vessador (Fig. 15.44, 10) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26).

U.E. 1518: Al costat d'un fragment de *ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.44, 11). Hi trobem cuina africana, amb les formes Ostia I, 262 (Fig. 15.44, 16), Ostia I, 261 (Fig. 15.44, 17-18), Hayes 131 (Fig. 15.44, 14), Hayes 200 (Fig. 15.44, 15), i envernissada (5 frags.) Lamboglia 9 (Fig. 15.44, 12), Lamboglia 10A (Fig. 15.44, 13). Restes de comuna romana oxidada, vora d'ampolla (Fig. 15.44, 19).

U.E. 1520: *Ts* africana A2, 3 fragments d'una peça de la forma Hayes 14/17 (Fig. 15.45, 2). *Ts* africana C (3 frags.) Hayes 50 (Fig. 15.45, 3). Ceràmica de cuina africana, Ostia I, 261 (Fig. 15.45, 6), Ostia I, 262 (Fig. 15.45, 7-8), Ostia III, 267 (Fig. 15.45, 5), Ostia III, 108 (Fig. 15.45, 4). Ceràmica comuna romana oxidada, base de copa/tassa (Fig. 15.45, 9) gerres de vora arrodonida i motllurada (Fig. 15.45, 10-12), olla (Fig. 15.45, 13), base umbilicada, associada a les gerres, (Fig. 15.45, 14), gibrell (Fig. 15.46, 1). Restes de llàntia (Fig. 15.45, 1).

U.E. 1522: Poc material. *Ts* africana A, i un fragment d'africana de cuina. En aquest espai el més significatiu és la troballa de mitja àmfora Africana IIA "con gradino" amb segell rectangular al coll DONATI (Fig. 15.46, 2) i una base àmfora G-4 (Fig. 15.46, 3).

U.E. 1567: *Ts* africana A i A2, Lamboglia 13/Hayes 147 (Fig. 15.47, 2), Hayes 6C (Fig. 15.47, 3), Lamboglia 9, Hayes 40 (Fig. 15.47, 4). *Ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.47, 5-6). Ceràmica de cuina africana, Ostia I, 261 (Fig. 15.47, 12-13), Ostia I, 262 (Fig. 15.47, 11), Ostia III, 267 (Fig. 15.47, 8-10), amb peces envernissades, Lamboglia 10A (Fig. 15.47, 7). Gran vas nord-africà (Fig. 15.48, 1-2) (Nolla/Casas 2009, 46-47, Fig. 28, 1). Ceràmica comuna romana, gerretes de vora arrodonida (Fig. 15.47, 14), gerres de vora marcada (Fig. 15.47, 15) (Casas *et al.* 1990, 599, 693), de vora arrodonida i coll ampla (Fig. 15.47, 16), bols, semicirculars (Fig. 15.47, 17) (Casas *et al.* 1990, 520-522), amb carena (Casas *et al.* 1990, 531, 666) (Fig. 15.47, 18), amb motllura (Fig. 15.47, 19) (Casas *et al.* 1990, 599, 693), plat (Fig. 15.47, 20) (Casas *et al.* 1990, 692, A i B), olles de vora arrodonida més o menys marcada i amb nanses (Fig. 15.47, 22-24), tapadora (Fig. 15.47, 25) i una base umbilicada (Nolla/Casas 2009, 45, Fig. 27, 5-7) (Fig. 15.47, 26). Àmfores, G-4 (Fig. 15.48, 4), Almagro 50 (Fig. 15.48, 5) (Nolla/Casas 2009, 50, Fig. 35.4), similar a Keay 21 (Remolà 2000, 189-190) i una nansa indeterminada. Material residual representat per una vora de *ts* itàlica (Fig. 15.47, 1).

U.E. 1568: *Ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.48, 7). Ceràmica de cuina africana, Ostia I, 261 (Fig. 15.48, 10), Ostia III, 332 (Fig. 15.48, 9), Lamboglia 10A (Fig. 15.48, 8), amb un únic fragment informe d'envernissada. Ceràmica comuna oxidada, gerra de vora plana (Fig. 15.48,

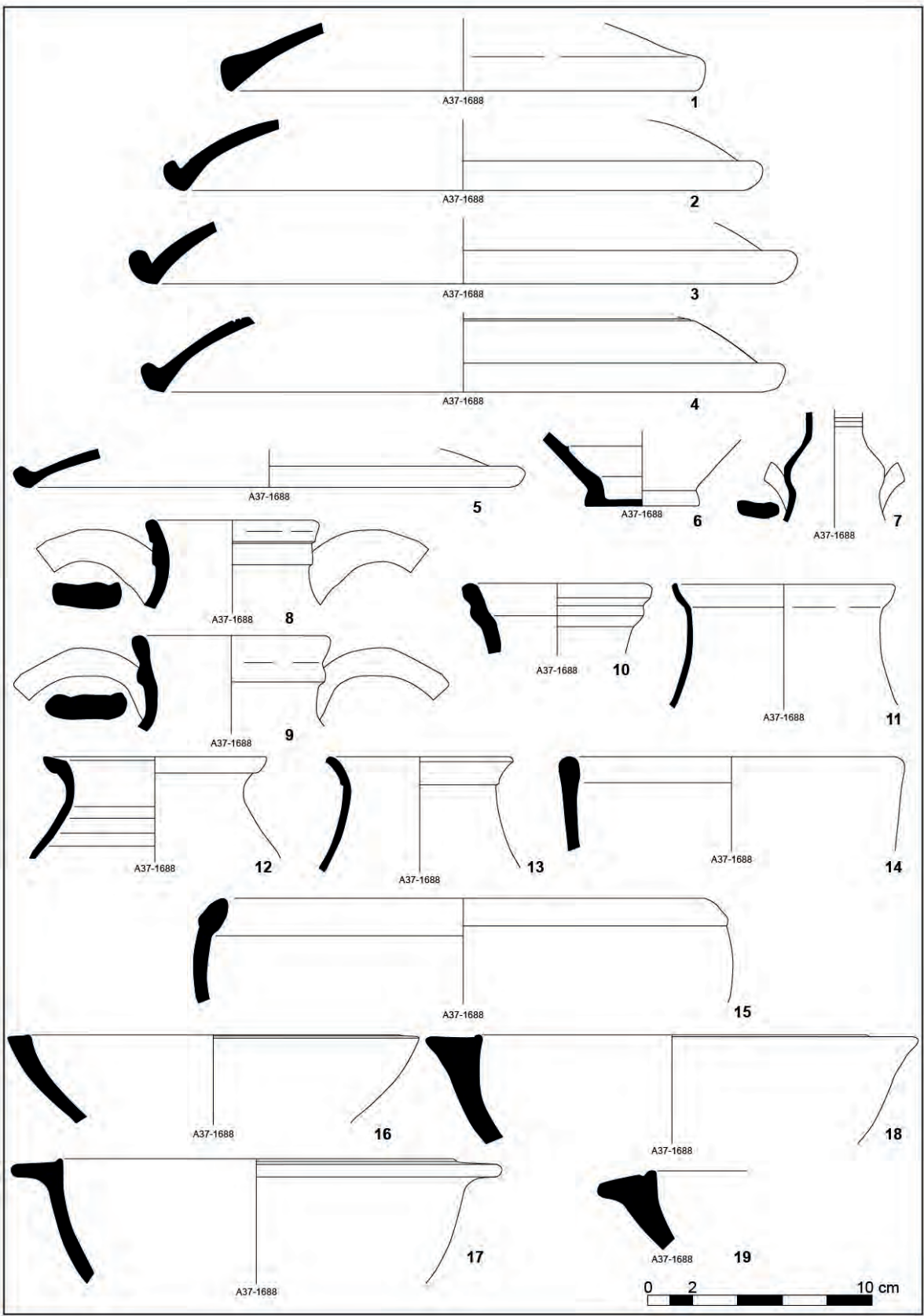

Figura 15.41. s. III-IV.

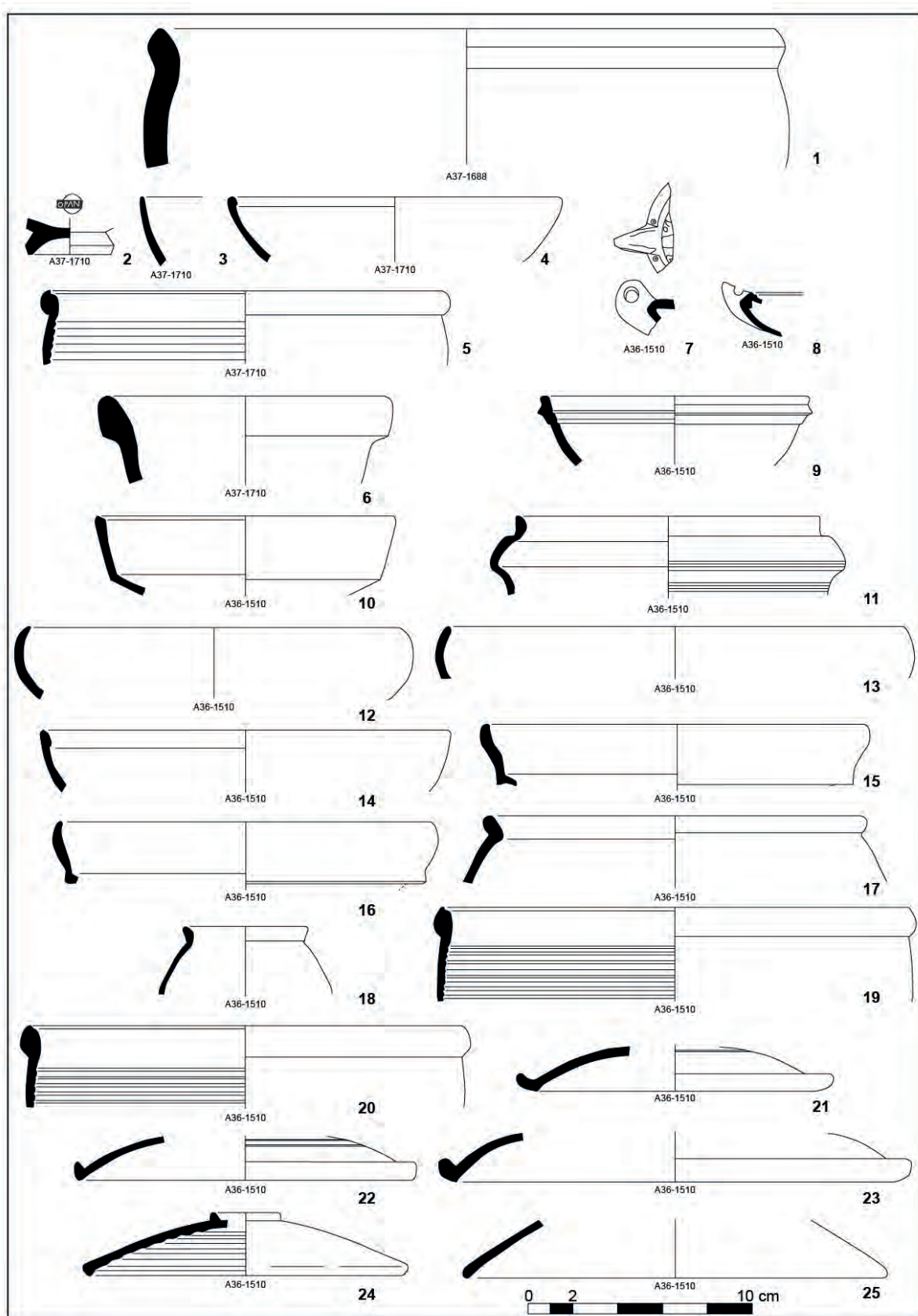

Figura 15.42. s. III-IV.

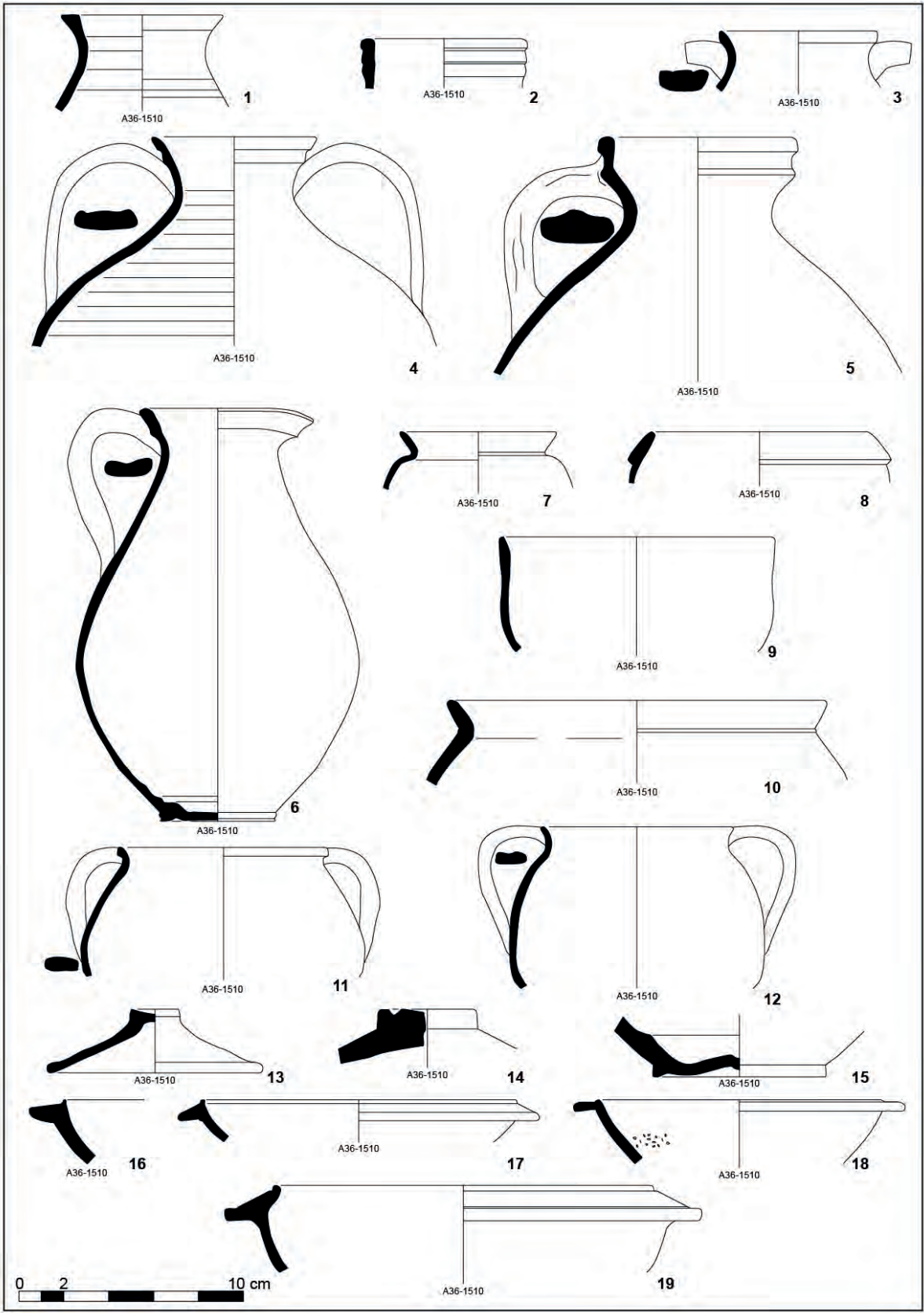

Figura 15.43. s. III-IV.

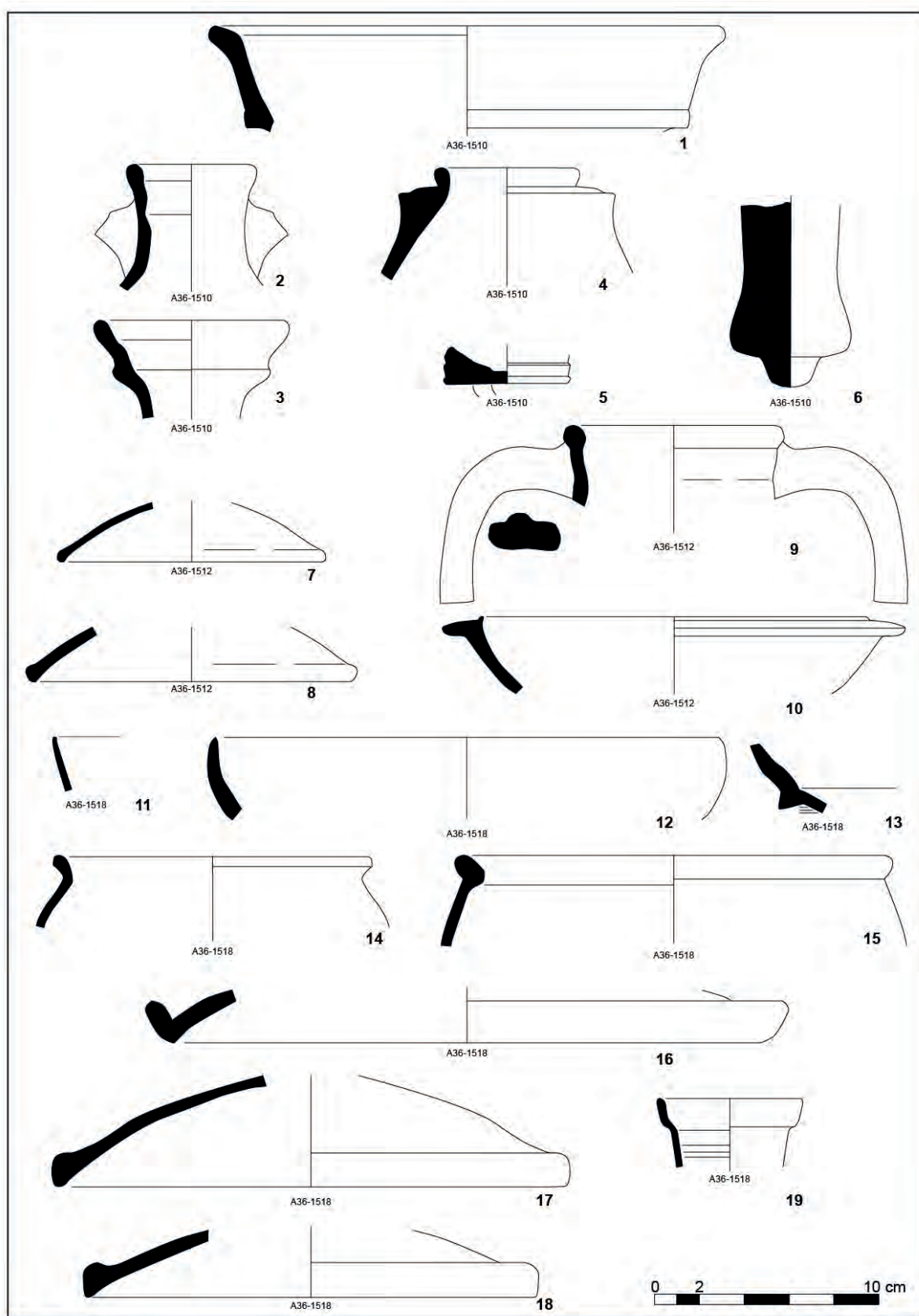

Figura 15.44. s. III-IV.

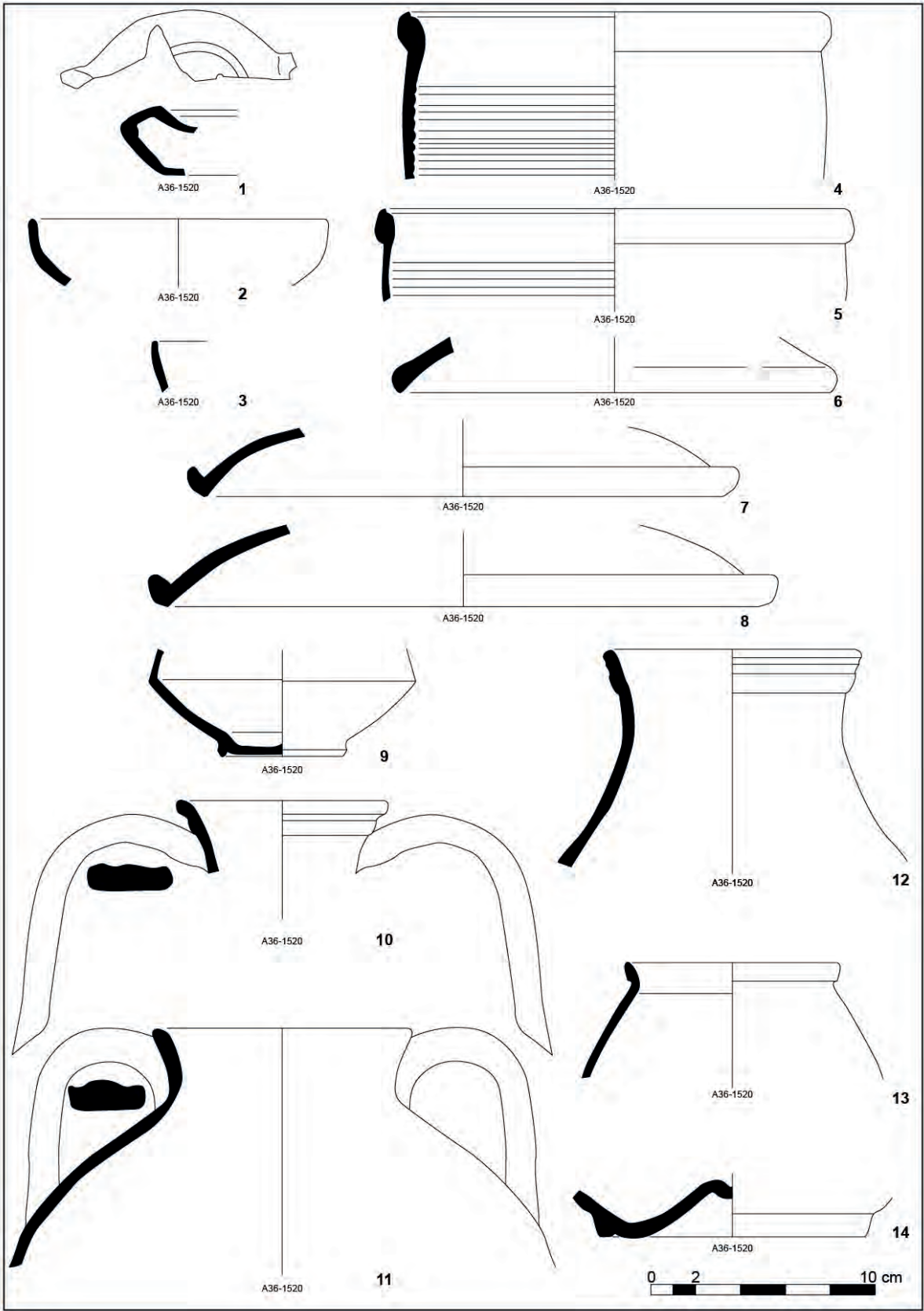

Figura 15.45. s. III-IV.

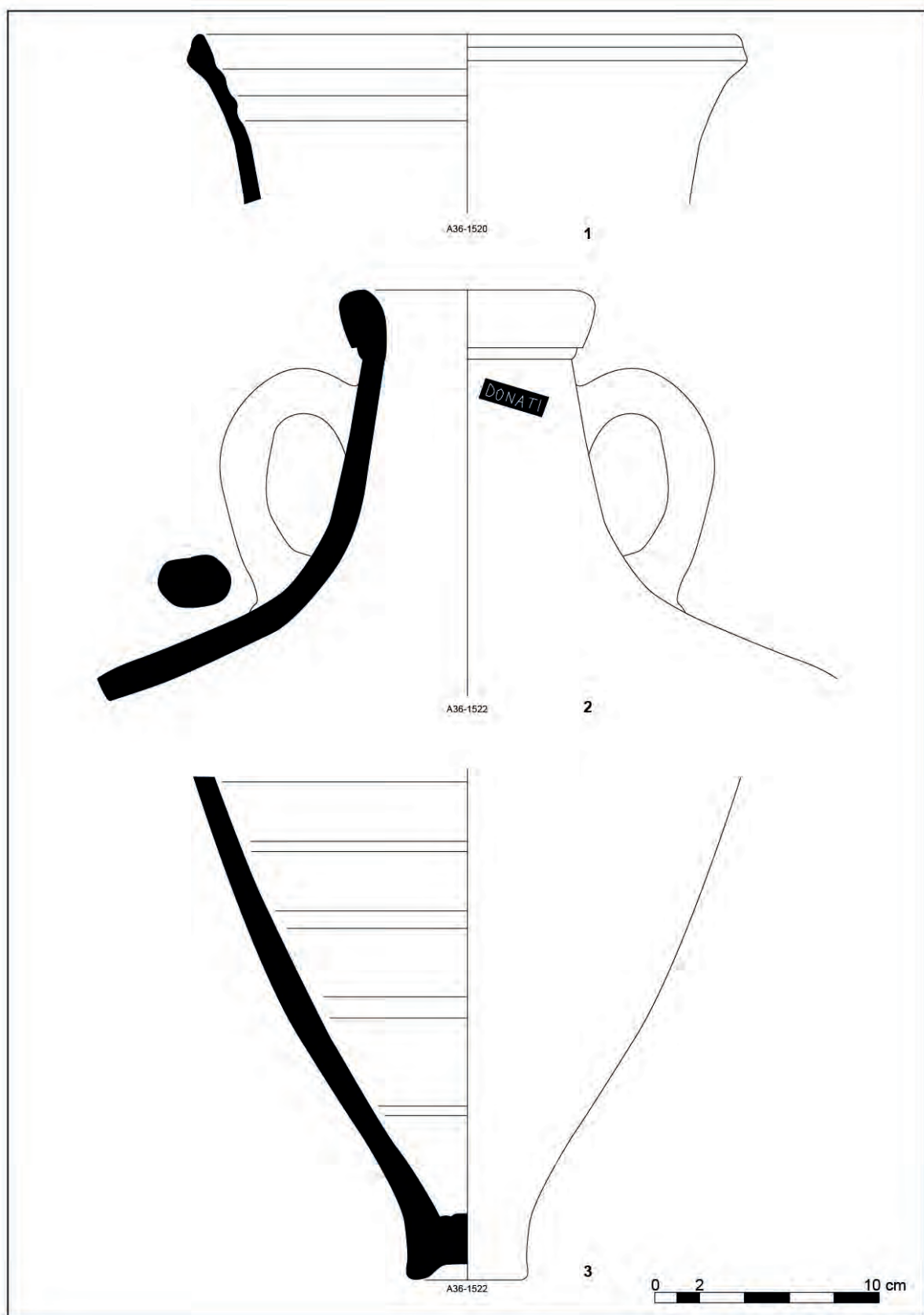

Figura 15.46. s. III-IV.

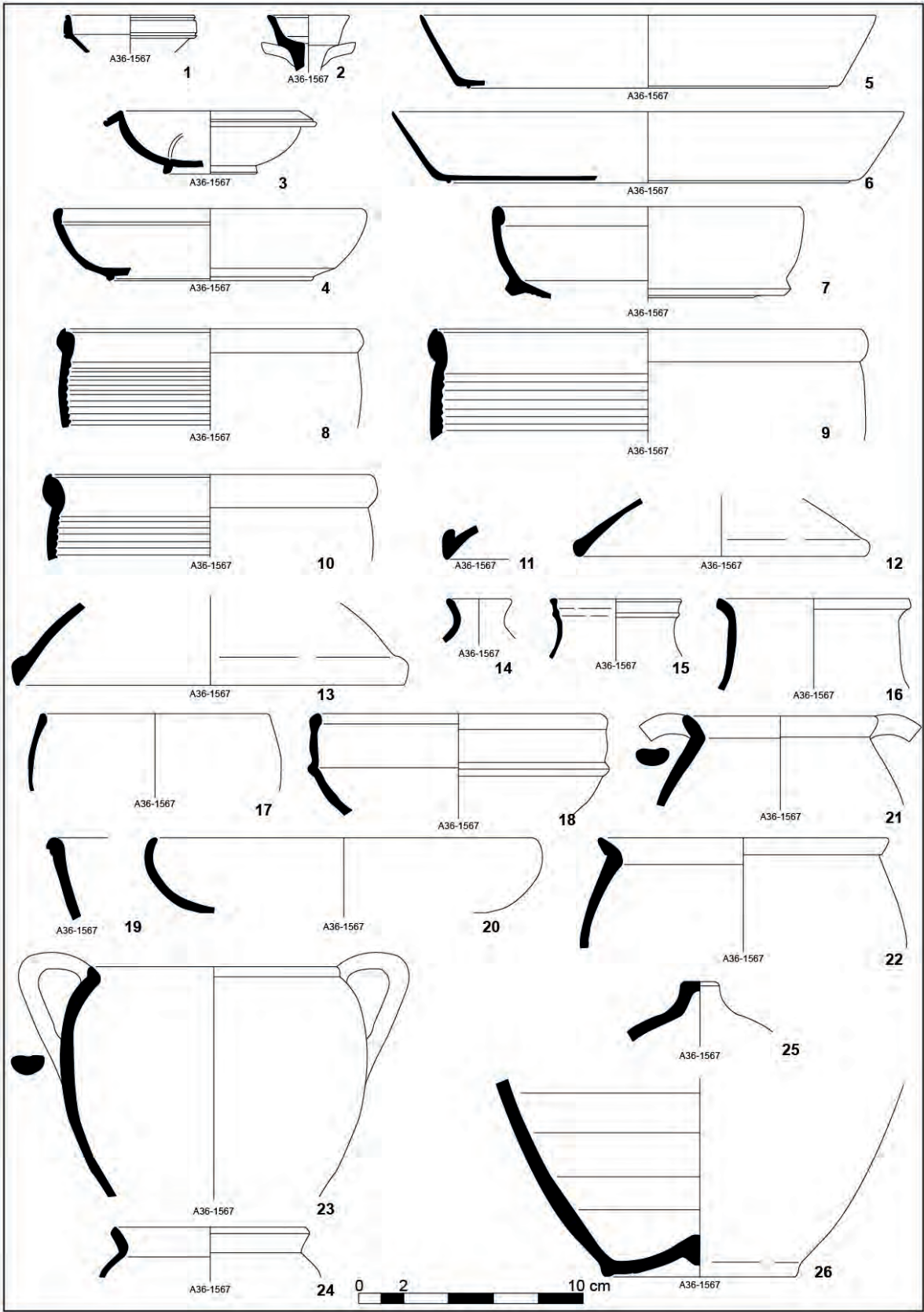

Figura 15.47. s. III-IV.

11), bols, de vora ametllada (Fig. 15.48, 12), de vora arrodonida (Fig. 15.48, 13), vora amb visera (Fig. 15.48, 14), olles/urnes de vora triangular (Fig. 15.48, 15.17), bases, umbilicades (Fig. 15.48, 18) i de peu amb marca anular (Fig. 15.48, 19) (Nolla/Casas 2009, 45, Fig. 27, 3-4). Comuna reduïda representada per una olleta (Fig. 15.48, 20). Orinal nord-africà (Fig. 15.49, 1) (veure UE 1567). Àmfora similar a Keay 23 (Fig. 15.49, 2).

U.E. 1573: *Ts* africana A2, Hayes 40 (Fig. 15.49, 3). *Ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.49, 4). Ceràmica de cuina africana, Lamboglia 10B (Fig. 15.49, 5), Lamboglia 10A (Fig. 15.49, 6), Ostia I, 262 (Fig. 15.49, 11), Ostia I, 261 (Fig. 15.49, 10), Ostia III, 332 (Fig. 15.49, 9). Ostia III, 108 (Fig. 15.49, 7-8), amb peces envernissades. Ceràmica comuna oxidada, gerres de vora motllurada (Casas *et al.* 1990, 565-567, 708-710) (Fig. 15.49, 12), bols, de vora ametllada i hemisfèric (Casas *et al.* 1990, 693-695) (Fig. 15.49, 13), de vora ametllada i perfil rectilini (Casas *et al.* 1990, 600) (Fig. 15.49, 14), vora arrodonida (Casas *et al.* 1990, 613) (Fig. 15.49, 15), de vora marcada (Casas *et al.* 1990, 599) (Fig. 15.49, 16), olles (Fig. 15.49, 17-21), gibrell (Nolla/Casas 2009, 44-45 Fig. 26) (Fig. 15.49, 22) i una base umbilicada (Nolla/Casas 2009, 45, Fig. 27, 5-7) (Fig. fíSIII-IV 27, 23).

U.E. 1578: *Ts* africana A, base indeterminada (Fig. 15.49, 24), ceràmica de cuina africana, Ostia III, 267 (Fig. 15.49, 27), Ostia III, 108 (Fig. 15.49, 28), Ostia III, 332 (Fig. 15.50, 1), Ostia I, 262 (Fig. 15.50, 2), Lamboglia 10A (Fig. 15.49, 25), plat-tapadora (Fig. 15.49, 26), amb peces envernissades (4 frags.). Ceràmica comuna oxidada, bol (Fig. 15.50, 3), olles de vora arrodonida (Fig. 15.50, 4-5), urna de vora arrodonida i marcada (Fig. 15.50, 6) (Casas *et al.* 1990, 734), tapadora (Fig. 15.50, 7), gibrells, de vora de visera (Fig. 15.50, 8) (Casas *et al.* 1990, 640, 743), de vora plana amb nansa sobreposada a la vora (Nolla/Casas 2009, 44-45, Fig. 26-27) (Fig. 15.50, 9). Àmfores, Keay 23 (Fig. 15.50, 11-12), Keay 4 (Fig. 15.50, 13) i G-4 (Fig. 15.50, 14), Tripolitana II, amb segell rectangular amb vores lleugerament arrodonides a la nansa P(-) (?)RTO (Fig. 15.50, 10).

U.E. 1579: *Ts* africana A, ceràmica de cuina africana, amb formes envernissades, Lamboglia 9 (Fig. 15.51, 1), Ostia I, 262 (Fig. 15.51, 3), Ostia III, 332 (Fig. 15.51, 2). Ceràmica comuna oxidada, bol (Fig. 15.51, 4) (Casas *et al.* 1990, 693-695), gerret (Fig. 15.50, 5), gerra (Fig. 15.50, 6) (Casas *et al.* 1990, 720), olla (Casas *et al.* 1990, 730, 732, 734) (Fig. 15.50, 7), morter amb visera (Fig. 15.50, 8) (Nolla/Casas 2009, 44-45, Fig. 26, 6-7). Material constructiu, una bobina (Fig. 15.51, 9).

Àmbit 37B

U.E. 1792: Un fragment de *ts* africana C; *ts* africana A2, Hayes 6C (Fig. 15.51, 10) i una base indeterminada (Fig. 15.51, 11). Ceràmica de cuina africana, Lamboglia 10A (Fig. 15.51, 12).

Àmbit 50

U.E. 1998: Nivell superior del rebliment col·locat prèvia a la construcció de l'escala. Destaca la *ts* africana C, amb dues vores Hayes 50 forma evolucionada que podria entrar ja dins el segle IV (Fig. 15.51, 13), Hayes 31 (Fig. 15.51, 14). Ceràmica de cuina africana, amb una vora plat-tapadora i alguns fragments envernissats interiorment forma Ostia I, 262/Hayes 182 (Fig. 15.51, 15). Àmfora Keay 35B (Fig. 15.51, 16) La resta de nivells recuperats sota l'escala es daten a finals del segle II o poc entrat el III (UUEE 2000, 2001 i 2005).

CONSIDERACIONS GENERALS

El material recuperat que podem associar a aquesta fase és abundantíssim i, podria ser ben bé, que calgués estirar-lo durant un període de temps d'uns quants anys. En aquesta etapa ens són de gran utilitat les diverses ceràmiques fines nord-africanes, amb l'A2, la C, especialment, i la D, amb, com veurem, una única forma precoç. Al seu costat un conjunt enorme de ceràmica de cuina de la mateixa procedència, gran quantitat de ceràmica comuna oxidada d'aquest territori i un conjunt d'àmfores interessant i variat que, com veurem, ajuda a fixar la cronologia laxa d'aquest moment d'àmplies reformes que afectaren uns quants sectors de l'edifici.

Pel que fa a la *ts* africana A2, assenyallem la forma Hayes 6A, 6B i, especialment, 6C, 8B, 14A, sobretot, i B (Hayes, 1972, 39-41), 14/15, 31, ben representada, (Hayes, 1972, 52-55) i 40. Es tracta majoritàriament de formes pròpies del segle III que trobem abundantment en contextos d'aquesta centúria.

Molt més abundosa és la *ts* africana C amb les formes Hayes 44, 45A (Hayes, 1972, 62-65), 48A (Hayes 1972, 65-67), 49 i, pel damunt de tot, el plat o plata Hayes 50 (Hayes 1972, 69-73), la peça de ceràmica d'importació més ben representada en els nivells d'aquesta etapa. Es tracta globalment d'un conjunt que cobreix bona part del segle III i els primers anys del IV.

Cal recordar la recuperació d'uns pocs fragments de *ts* africana D, amb una única forma, l'escudella Hayes 58 (Hayes 1972, 93-96), una peça ben representada i ben característica de la fase inicial d'aquella producció, en aquest cas, de la part septentrional de Tunis.

És també una dada a tenir en consideració la manca de *ts* *lucente* i, en canvi, la presència, modesta tanmateix, de *ts* clara B que és sempre present en contextos de segle II avançat i III.

Les ceràmiques de cuina africana són abundantíssimes i el panorama no divergeix del que hem constatat en l'anàlisi de la quarta fase evolutiva d'aquest jaciment (*supra*): assenyallem les formes envernissades Lamboglia 9, 10A i 10B (aquestes tres molt nombroses) i no envernissades les formes Ostia I, 261; Ostia I, 262; Ostia

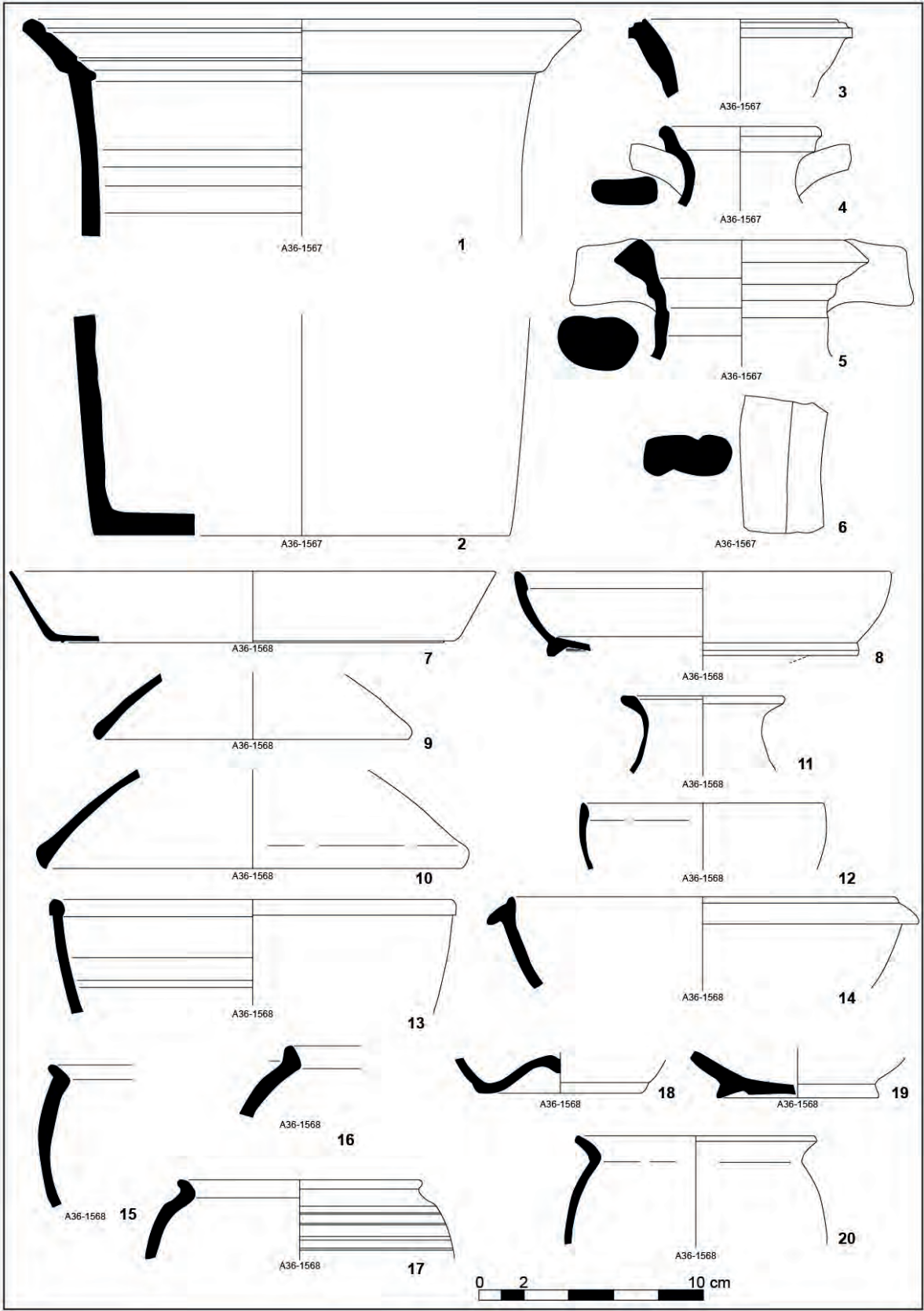

Figura 15.48. s. III-IV.

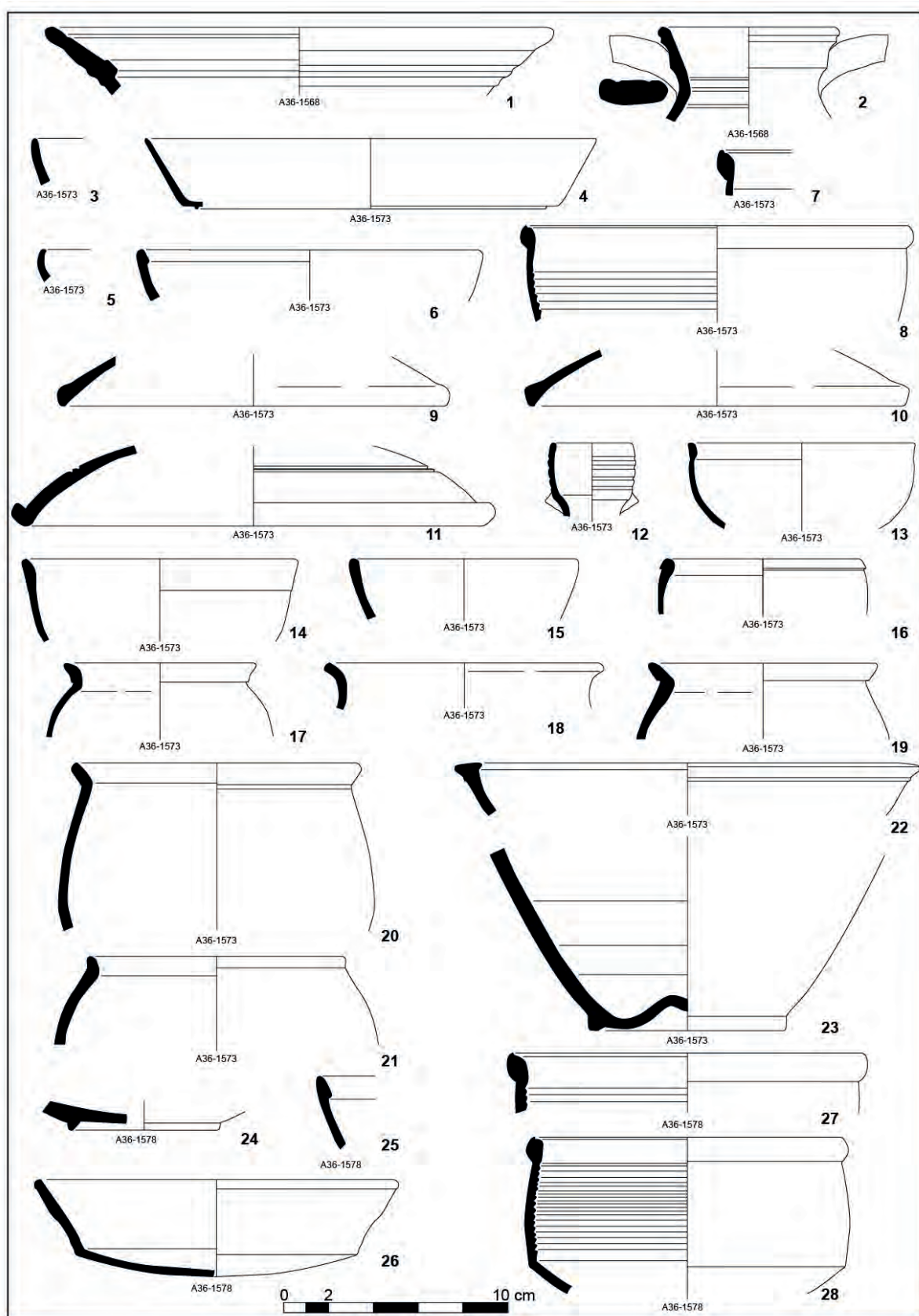

Figura 15.49. s. III-IV.

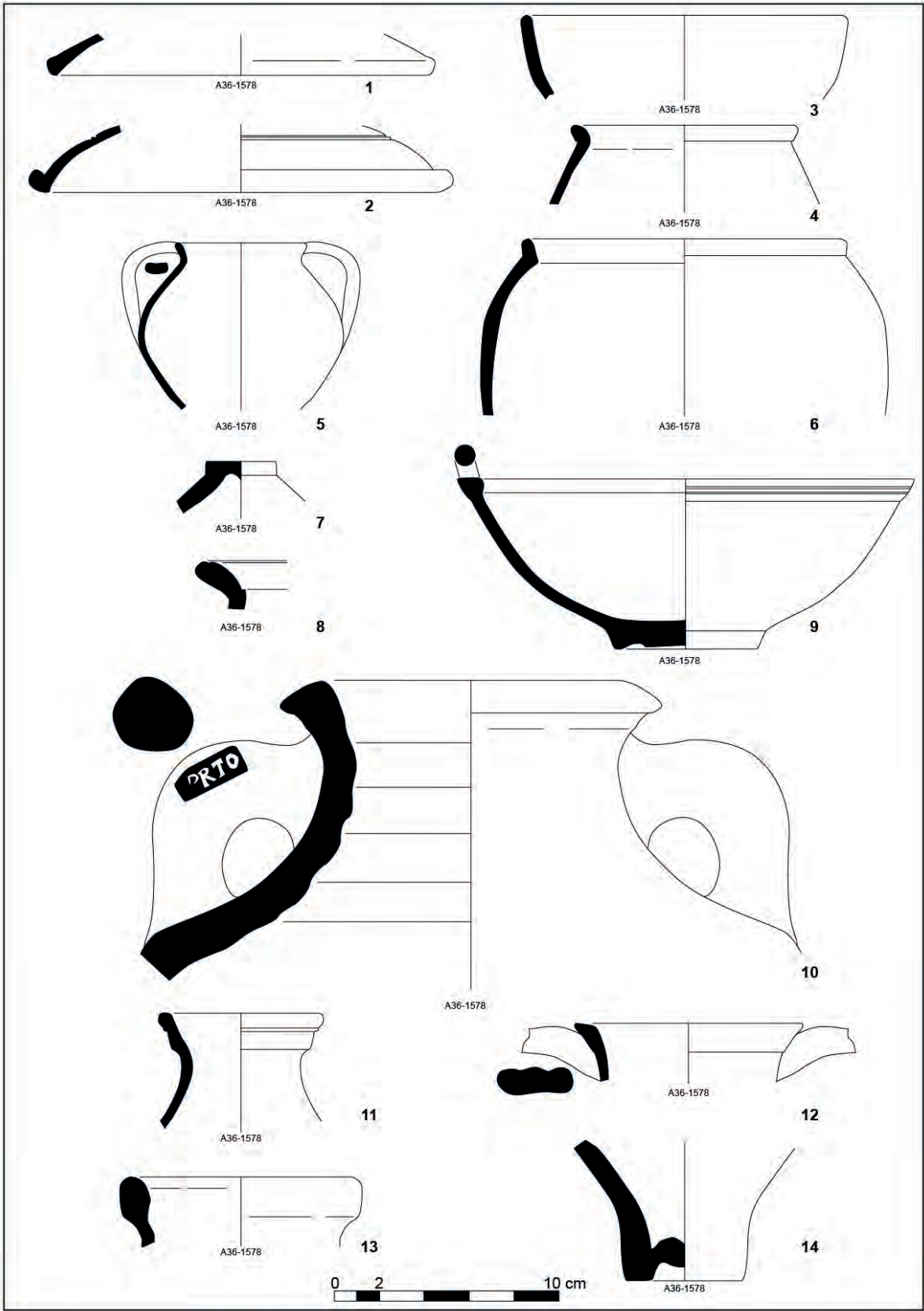

Figura 15.50. s. III-IV.

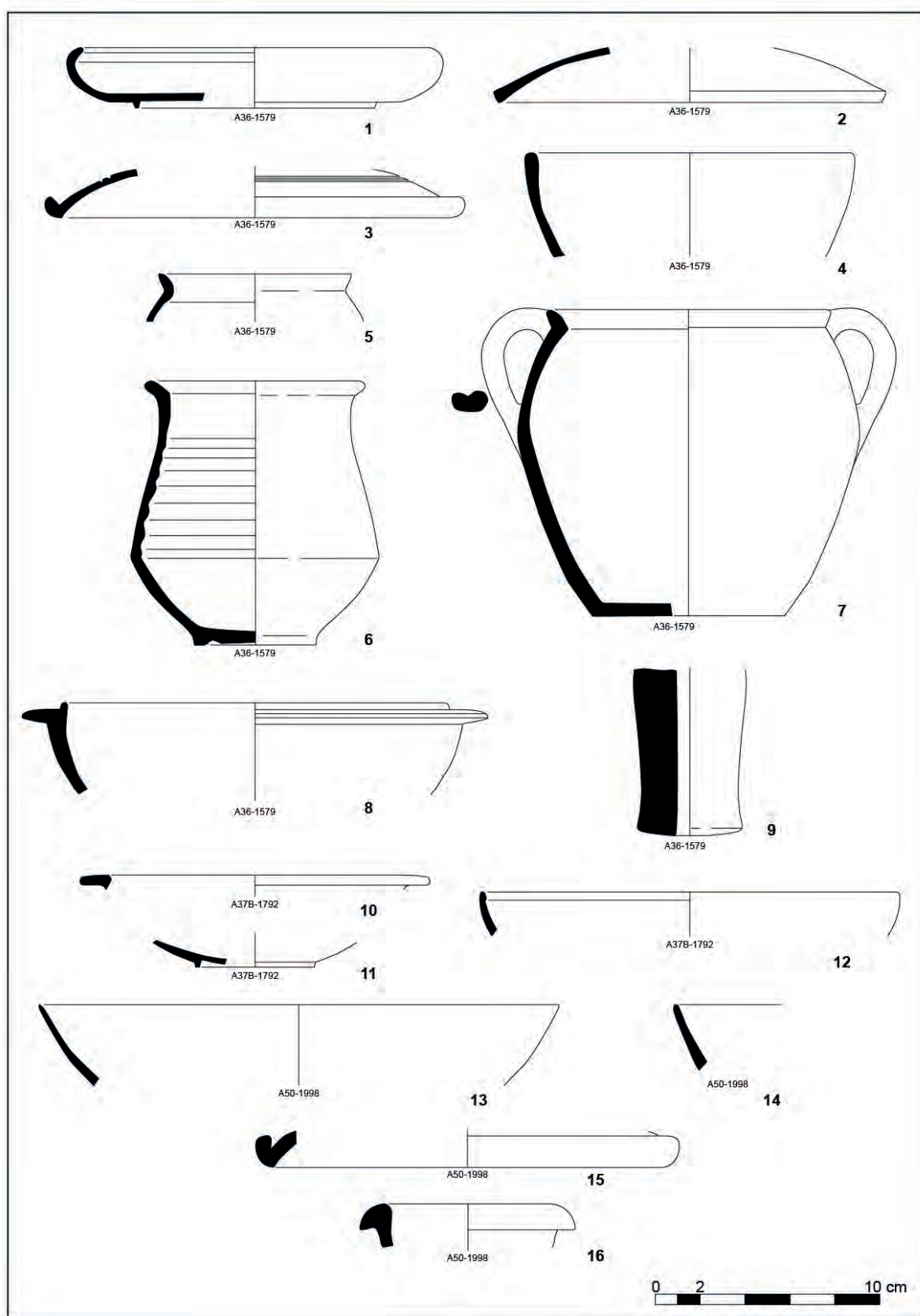

Figura 15.51. s. III-IV.

I, 273; Ostia III, 108; Ostia III, 170 i Ostia III, 332, totes ben representades.

Pel que fa a les àmfora, en trobem d'oli bètic amb la forma Dressel 20 i, més interessant pel que fa a la cronologia, Dressel 23 o Keay 13 (Keay 1984, 140-146; Remolà, 2000, 130-131), d'oli tripolita forma Keay 7 (Africana IID/Beltrán 56) (Keay 1984, 121-126; Remolà 2000, 120-129), de vi de Mauritània, amb la forma Dressel 30/Keay 1A (Keay 1984, 95-99); àmfora africana Keay 25 (Keay 1984, 184-212; Remolà 2000, 130-131) i nombrosos recipients de salaons d'origen lusità Almagro 50 o Keay 16 (Remolà 2000, 187-189). També hem documentat àmfores de vi de la Gàl·lia meridional la forma G-IV. En general es tracta de produccions que, en ocasions, tenen el seu inici dins del segle III, cap a mitjan segona meitat –Keay 7, Dressel 20, Almagro 50 i, potser, Dressel 23 que a Tarragona no és mai present en nivells anteriors al segle IV. Altres són ben representades en els segles IV i V (Keay 25). En relació als contenidors de salaons lusitans de la forma Almagro 50, convé ressenyar que sovintegen a Pla de l'Horta en diversos estrats i que coneixem, també, a Girona procedents dels nivells superiors Casa Pastors amb data de formació de darrer quart del segle III (Nolla/Casas 2009, 50, Fig. 35,4) o a Puig Rodon (Nolla/Casas 1990, Fig. 17,7). No és una àmfora especialment representada, fins ara mateix, en contextos de segle III i IV en jaciments d'aquest territori.

A partir del material presentat, proposaríem fixar una cronologia final de primera meitat del segle IV i, potser millor, dins del primer quart/primer terç, moment en què totes les peces identificades ja existien. Per les característiques dels estrats identificats podríem proposar un procés un xic més llarg de formació d'aquells contextos que hauria començat molt a finals del segle III per acabar definitivament uns pocs anys després.

Podem comparar aquests contextos, amb més o menys precisió, amb els nivells superiors de Casa Pastors (Girona) amb un moment final del 300 (Nolla/Casas 2009, 17-57), amb l'incendi i la fase de reformes baix-imperials de Vilauba (Castanyer/Tremoleda 1990, 115.147), alguns estrats d'abocament de Pla de Palol (Nolla ed. 2002, 109-135), els nivells aplegats a la fase IIIA de la vila de Puig Rodon (Nolla/Casas 1990, 199-203, Fig. 7-11) o el farciment de la gran cisterna del fòrum d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 467-475).

SISÈ MOMENT: LA FASE DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE IV

La majoria d'estrats que pertanyen a aquest moment se situen a la zona oest del jaciment. Aquest espai patí una transformació radical, en la qual alguns dels vells espais

residencials quedaren integrats definitivament en la *pars fructuaria*. El nivell de circulació de la zona s'elevà de forma molt important i es creà una gran terrassa amb un sòl que se situava a la mateixa alçada de l'espai de treball del *torcularium* (A23).

Les transformacions detectades a l'interior de l'edifici residencial resulten molt complicades de datar amb precisió, ja que no impliquen canvis en les cotes de circulació, i, de fet, es tracta de reparacions i canvis puntuals, en les quals s'aprofitaren sempre els paviments preexistents.

Àmbit 27

Com en la majoria d'espais del sector, l'estratigrafia d'aquesta fase consisteix essencialment en potents nivells de rebliment posats per elevar la cota de circulació. Per aquesta raó, al costat de materials característics del segle IV, hi trobem en abundància molt material residual.

U.E. 1295: *Ts* africana D, amb diversos fragments d'una sola peça, un gran plat de la forma Hayes 58 (Fig. 15.52, 2). *ts* africana C. Entre les ceràmiques africanes de cuina hi ha cassoles envernissades interiorment de la forma Lamboglia 10A (Fig. 15.52, 3) i plats-tapadora Ostia I, 261 (Fig. 15.52, 5) i Ostia III, 332 (Fig. 15.52, 4). Ceràmica comuna romana una olleta (Fig. 15.52, 6). Àmfora, Keay 19 (Remolà 2000, 184-185). Fragment de disc de Illàntia (Fig. 15.52, 1).

U.E. 1296: Un fragment dubtós de *ts* africana D i *ts* africana A. Entre la ceràmica africana de cuina, hi trobem la cassola Ostia III, 108 (Fig. 15.52, 9) i Lamboglia 10A (Fig. 15.52, 8). Ceràmica comuna romana, morter de visera motllurada tipus Vegas 7d/e (Fig. 15.52, 10) (Vegas 1973, 33).

U.E. 1377: *Ts* africana D. *ts* africana A2, Hayes 6B (Fig. 15.52, 11) i *ts* africana C (5 frags.). Ceràmica africana de cuina, Hayes 193/Ostia I, 273 (Fig. 15.52, 12), Lamboglia 10A, Ostia I, 261 (Fig. 15.52, 15), Ostia I, 262 (Fig. 15.52, 14), Ostia III, 267 (Fig. 15.52, 13), amb una peça envernissada. Ceràmica comuna oxidada, gerra (Casas *et al.*, 1990, 401, 438, 560), morter amb vessador (Casas *et al.* 1990, 647-650 i Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 6-7), morter de vora massissa.

Àmbit 48/48B

U.E. 1772: Nivell de rebliment. Sobre aquest estrat es recolza la caixa d'escala A50. El material més modern està configurat per un solitari fragment de *ts* *lucente* i una major quantitat de *ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.52, 19) i Hayes 49 (Fig. 15.52, 20). Ceràmica de cuina africana, Lamboglia 9/Hayes 27 (Fig. 15.52, 21), Ostia I, 262 (Fig. 15.52, 23), Ostia III, 108 (Fig. 15.52, 22), amb algun fragment envernissat (3 frags.). Ceràmica comuna oxidada, gibrell amb nansa lateral (Casas *et al.* 1990,

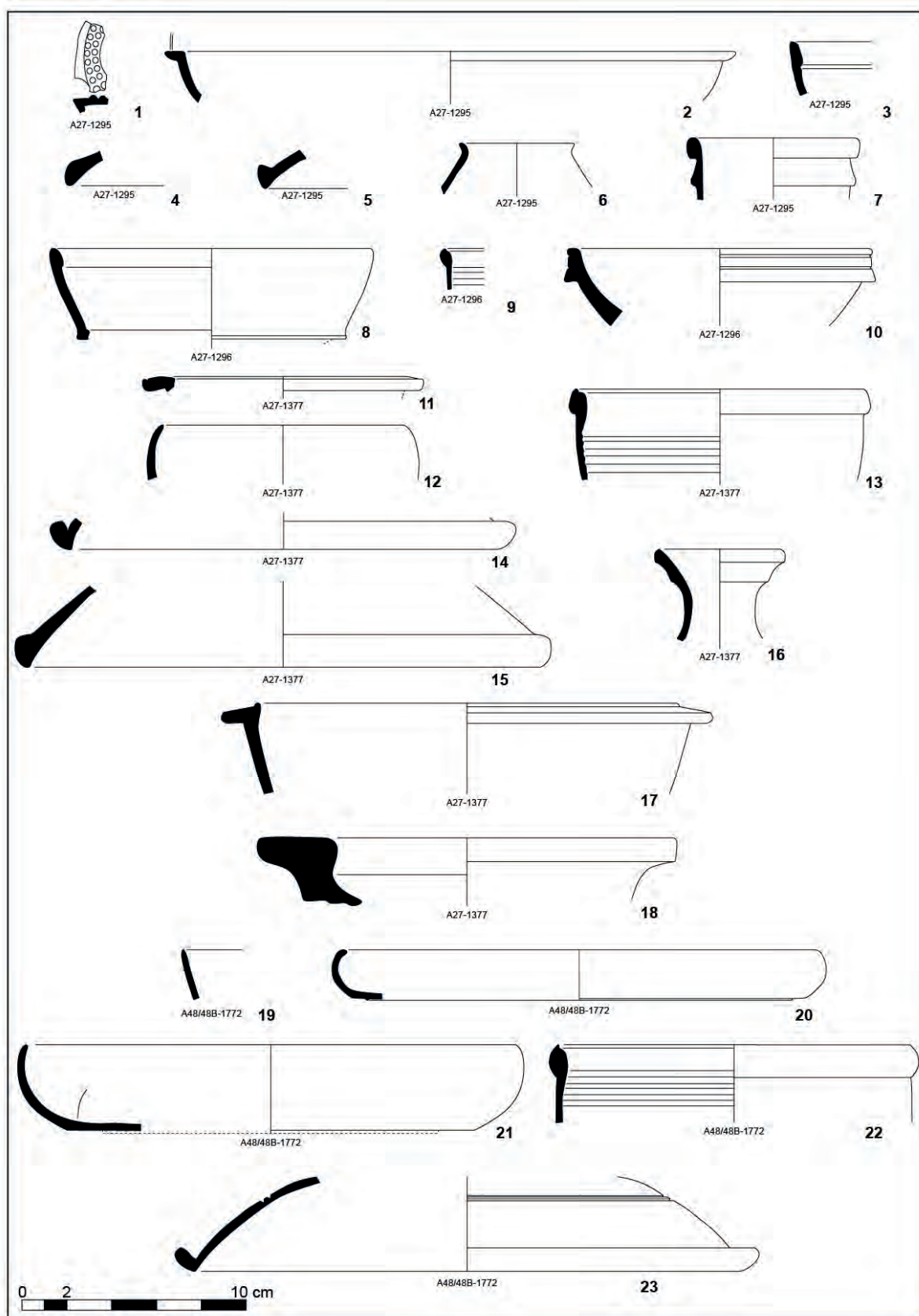

Figura 15.52. s. IV.

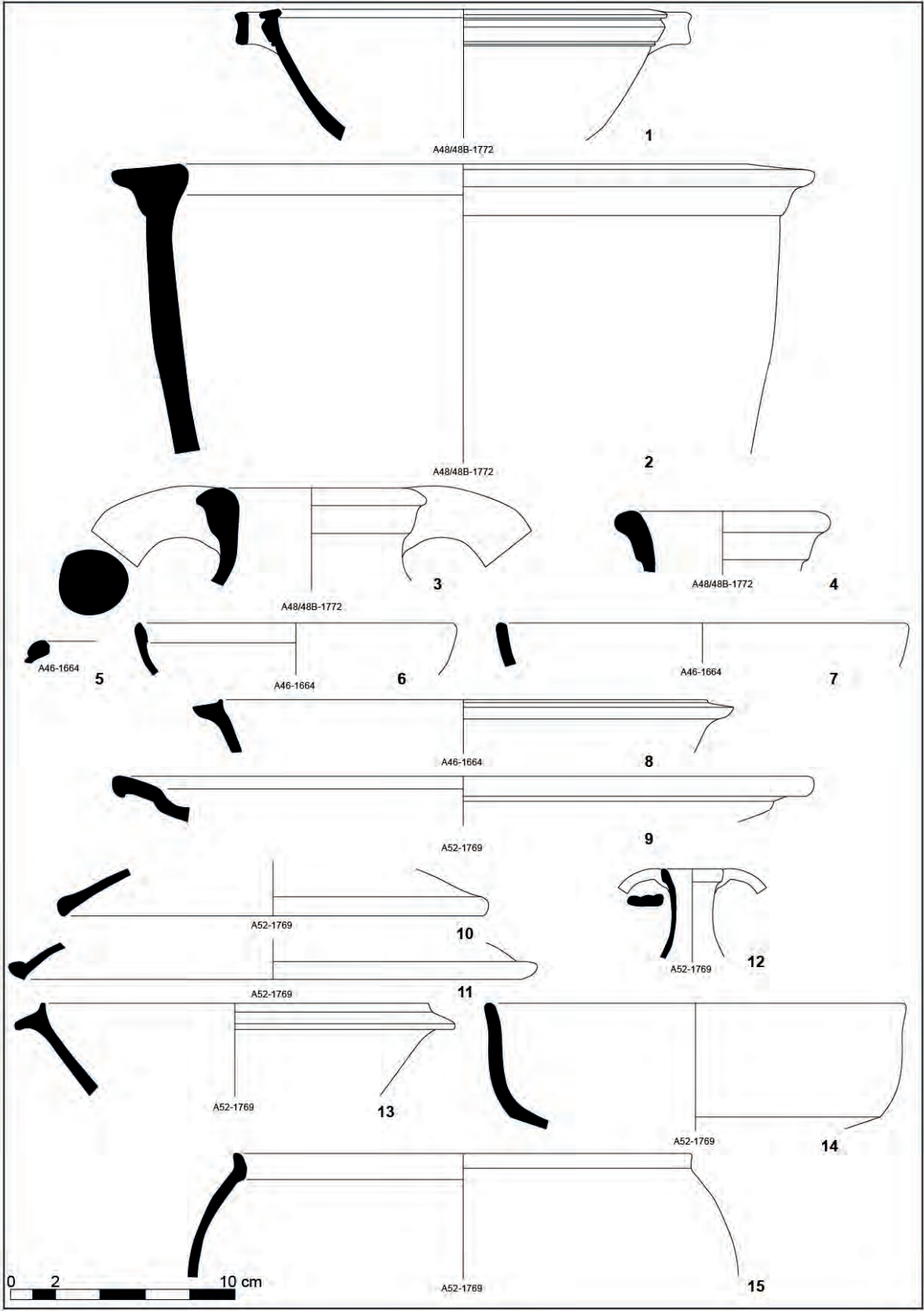

Figura 15.53. s. IV.

638 i Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 3-5), gibrell de mora massissa i de grans dimensions (Fig. 15.53, 2) Àmfora: Almagro 50 (Fig. 15.53, 3) i Dressel 7-11 (Fig. 15.53, 4).

Àmbit 46

U.E. 1664: *Ts lucente*, amb la forma Lamboglia 1/3A (Fig. 15.53, 5). *Ts* africana C i ceràmica de cuina africana envernissada, Lamboglia 10A (Fig. 15.53, 6), Lamboglia 10B (Fig. 15.53, 7), i sense, Ostia III, 267. Ceràmica comuna oxidada, morter (Fig. 15.53, 8) (Nolla/Casas 2009, 44-45, Fig. 26) Llàntia de disc amb perles ornamentals espatlla. Àmfora, Almagro 50, Dressel 2-4 (?).

Àmbit 52

U.E. 1769: *Ts* africana D, Hayes 67 (Fig. 15.53, 9). Ceràmica de cuina africana, Ostia III, 332 (Fig. 15.53, 10), Ostia I, 262 (Fig. 15.53, 11). Comuna romana oxidada, gerra de coll estret (Fig. 15.53, 12) (Casas *et al.* 1990, 580), morter amb visera (Fig. 15.53, 13) (Casas *et al.*, 1990, 650, 680 i Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 6-7). Ceràmica grollera oxidada, cassola (Fig. 15.53, 14) (Casas *et al.* 1990, 663), olla (Fig. 15.53, 15) (Casas *et al.* 1990, 675, 726 i 729 i Nolla/Casas 2009, Fig. 31, 9-11), nansa amb decoració incisa circular (Fig. 15.54, 1).

U.E. 1775: Nivell que esborra finalment un espai que, amb nombroses reformes, existia des d'època augustal, integrant-lo en l'extensa terrassa industrial. *Ts* africana D, *ts* Africana C, Hayes 50 (Fig. 15.54, 2). Ceràmica de cuina africana envernissada i sense, Ostia I, 262 (Fig. 15.54, 3). Ceràmica oxidada, gerra de vora marcada (Fig. 15.54, 4), gerres de vora arrodonida (Fig. 15.54, 5-6). Ceràmica grollera reduïda, possible olla de grans dimensions (Fig. 15.54, 7). Àmfora: Almagro 50 (Fig. 15.54, 8).

Àmbit 37

Un conjunt de nivells esborren també aquest espai, integrant-lo a la gran terrassa de la banda oest.

U.E. 1488: *Ts* africana A2, Hayes 14A (Fig. 15.54, 9); *ts* africana C, Hayes 50; *ts* africana D, Hayes 58 (Fig. 15.54, 10-11). *ts lucente* (1 frag.), Lamboglia 3 (Fig. 15.54, 12). Ceràmica de cuina africana, algunes amb vernís intern (9 frag.), Ostia III, 332 (Fig. 15.54, 13). Comuna oxidada, gerra (Fig. 15.54, 14), morter (Fig. 15.54, 15). Àmfora, una base de G4 (Fig. 15.54, 17), vora indeterminada (Fig. 15.54, 16).

U.E. 1508: *Ts* africana A2, Hayes 14 (Fig. 15.54, 18), Hayes 31 (Fig. 15.54, 19). *Ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.54, 20). *Ts* africana D, Hayes 58 (Fig. 15.54, 21-23). Ceràmica cuina africana amb peces envernissades, Ostia I, 262 (Fig. 15.54, 28), Ostia I, 261 (Fig. 15.55, 1), Ostia III, 267 (Fig. 15.54, 27) Ostia III, 108 (Fig. 15.54, 26), Lamboglia 9 (Fig. 15.54, 24-25). Ceràmica comuna, morter de vora triangular (Fig. 15.55, 3) (Casas *et al.*

1990, 647, 653), de vora arrodonida amb visera (Fig. 15.55, 2). gibrell (Fig. 15.55, 4). Àmfora K19 (Fig. 15.55, 5), àmfores indeterminades (Fig. 15.55, 6). A destacar dues monedes AE4, del segle IV, la més moderna de les quals es data entre el 336-342.

Àmbit 37B

U.E. 1766: Nivell situat per sobre dels paviments conservats del sector i que eleva el nivell de circulació, com succeeix a tota la zona. Llàntia tardana (Fig. 15.55, 7). *Ts* africana C, Hayes 45A (Fig. 15.55, 9), Hayes 50 (Fig. 15.55, 8). *Ts* Africana D, Hayes 60 (Fig. 15.55, 10), fons plat decorat estil A (II) (Fig. 15.55, 11). Ceràmica de cuina africana, Ostia I, 262 (Fig. 15.55, 15), Ostia III, 332 (Fig. 15.55, 14), Lamboglia 10A (Fig. 15.55, 12), Ostia III, 108 (Fig. 15.55, 13). Ceràmica comuna oxidada, gerres, vora plana (Fig. 15.55, 16), vora triangular (Fig. 15.55, 17), vora arrodonida (Fig. 15.55, 18) (Casas *et al.* 1990, 724), gerret (Fig. 15.55, 19) (Nolla/Casas 2009, 44-45, Fig. 30, 4), bol carenat (Fig. 15.55, 20), gibrell (Casas *et al.* 1990, 639-640) (Fig. 15.55, 21). Àmfora Almagro 50 (Fig. 15.55, 22). Dues monedes, una d'Aurelià i l'altra de Claudi II.

Àmbit 26

U.E. 1258: Material majoritàriament antic, però amb un fragment de *ts* africana D amb una base indeterminada amb petit peu (Fig. 15.55, 23), ceràmica de cuina africana Ostia I, 262 (Fig. 15.55, 24). L'estrat correspon clarament a un moment d'elevació del terreny i és una bona mostra de la inversió estratigràfica que es detecta en molts dels estrats de rebliment.

U.E. 1446: Entre els pocs materials destaca la *ts* africana D (12 frags.) i *ts* africana A, així com algunes ceràmiques de cuina africana.

Àmbit 17

U.E. 1157: Escàs material, però hi destaca un gran plat de *ts* africana D, forma Hayes 58 (Fig. 15.55, 25). També hi ha africana de cuina amb un fragment i un altra d'envernissat.

U.E. 1435: Nivell que data una reforma del mur M-118, associat a l'elevació del nivell de circulació de la zona. *Ts* africana D, Hayes 58 (Fig. 15.55, 26) i ceràmica de cuina africana, Ostia I, 261 (Fig. 15.55, 27), i també amb vernís interior.

Àmbit 18

U.E. 1107: Aquest estrat podria ser posterior a la gran reforma que ens ocupa, però l'incloem en aquest apartat, per ser l'únic espai on es detecta una reforma intermèdia entre l'elevació del sector i la creació de la gran terrassa i l'abandonament del jaciment. En aquest cas l'estrat es va col·locar per esborrar el dipòsit A18 i va

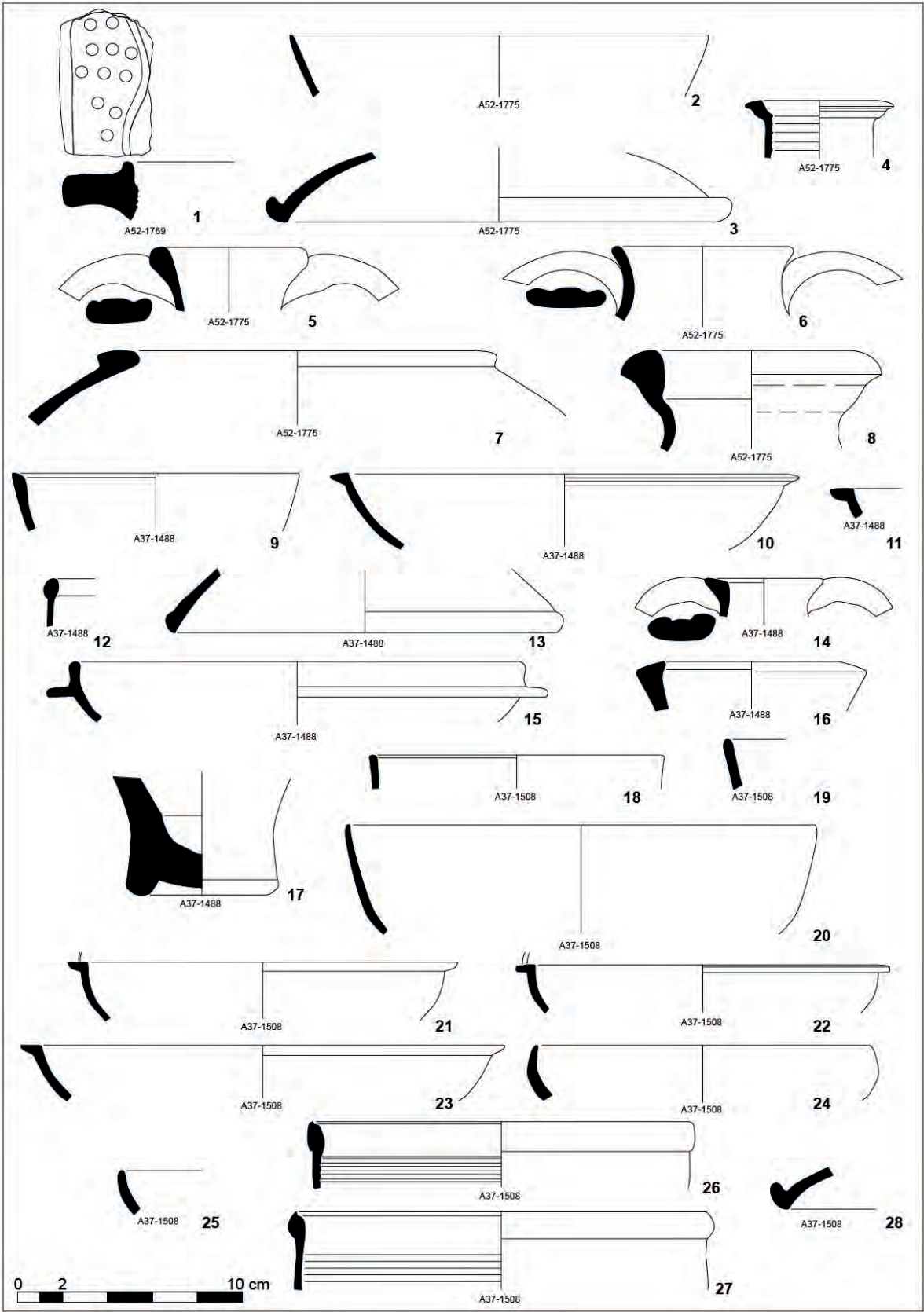

Figura 15.54. s. IV.

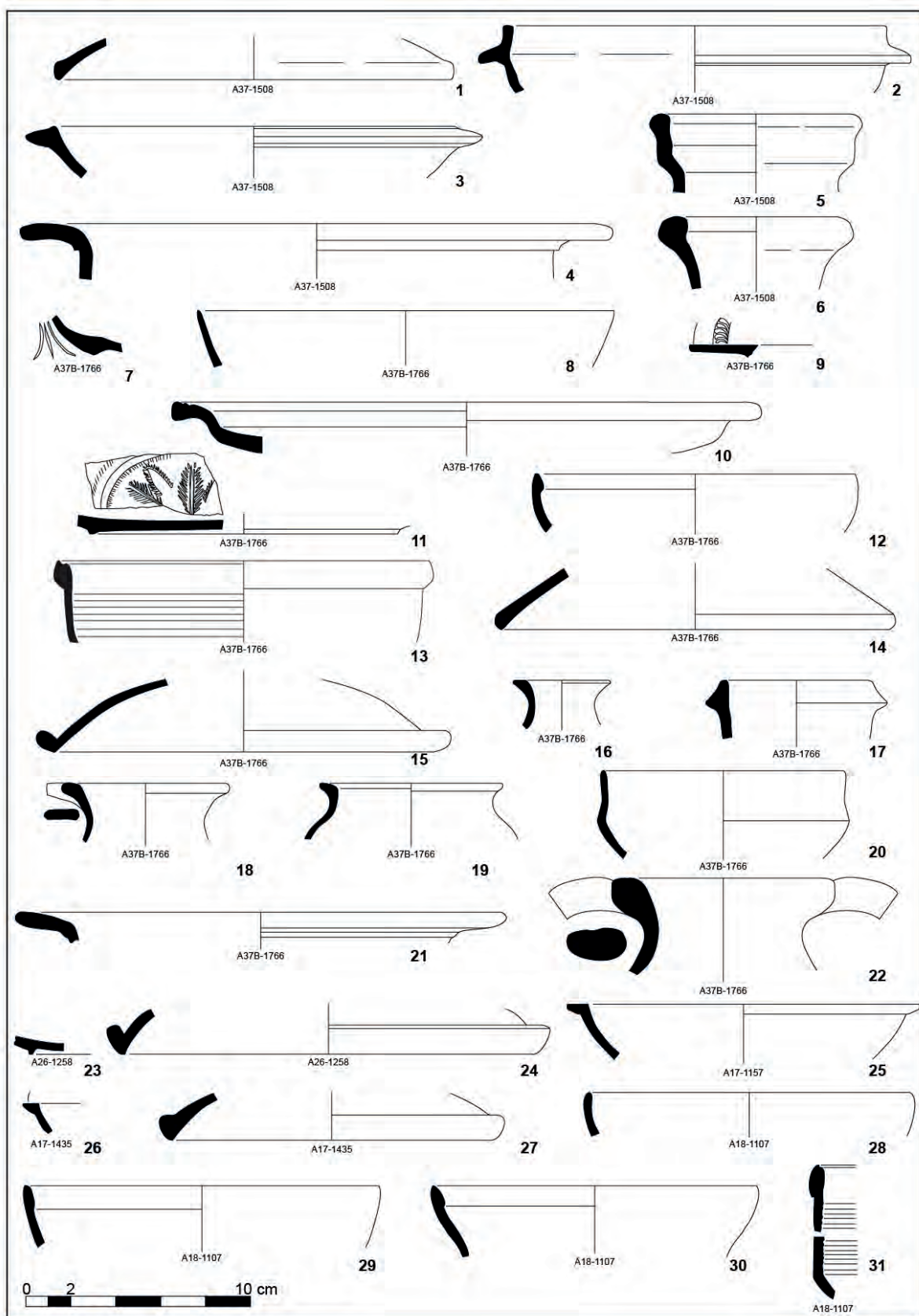

Figura 15.55. s. IV.

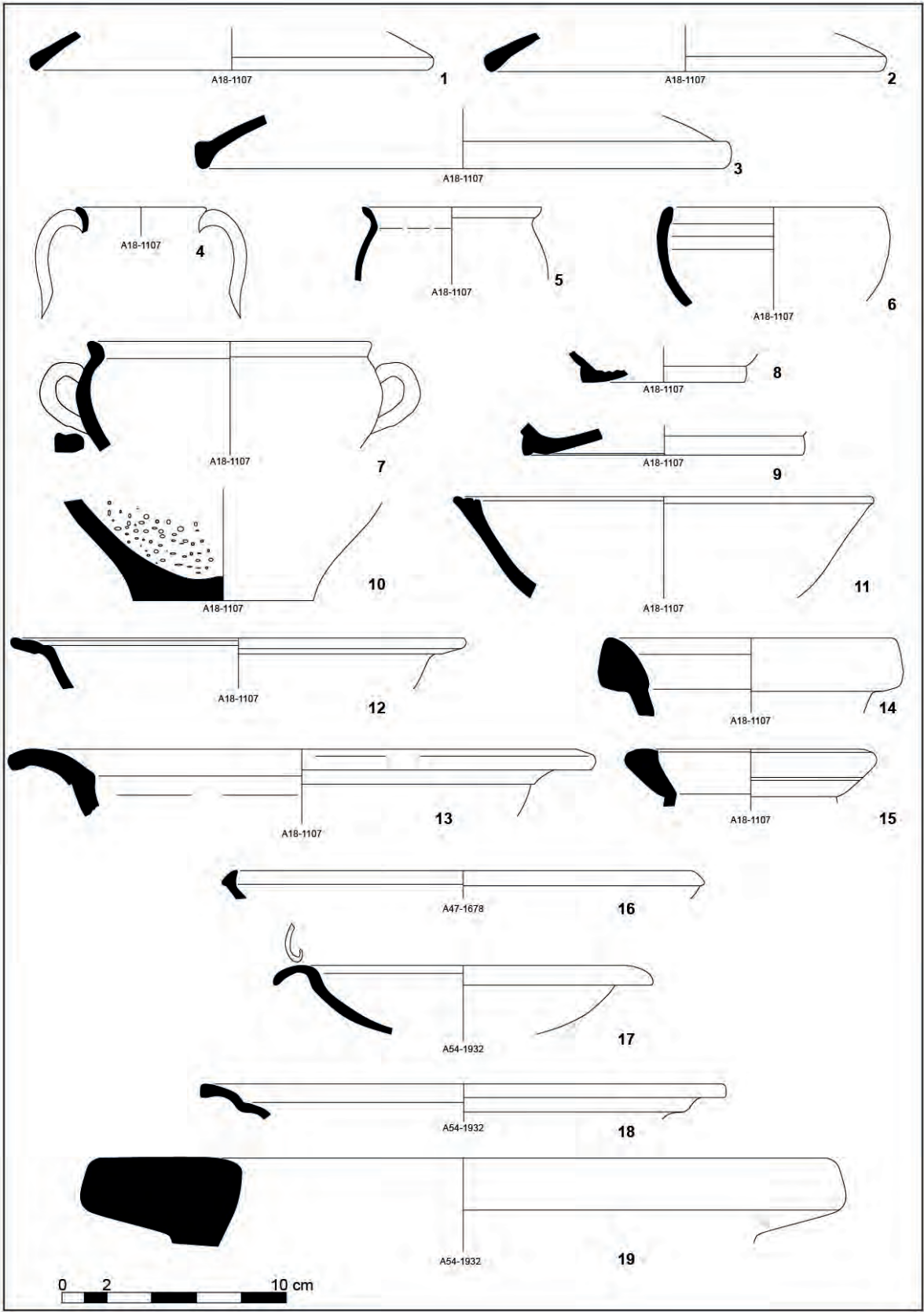

Figura 15.56. s. IV.

ser cobert per un nou sòl d'*opus signinum*. Entre la ceràmica de cuina africana, amb peces envernissades, assenyalen les cassoles de les formes Lamboglia 10A (Fig. 15.55, 29-30), Lamboglia 9 o Hayes 181 (Fig. 15.55, 28), plats-tapadora Ostia III, 332 (Fig. 15.56, 1), Ostia I, 261 (Fig. 15.56, 2-3), cassoles de fons estriat ostia III, 267 (Fig. 15.55, 31). Ceràmica comuna oxidada gerretes (Fig. 15.56, 4-5), escudella (Fig. 15.56, 6) (Casas *et al.* 1990, 520, 522), olla (Nolla/Casas 2009, Fig. 25, 4) (Fig. 15.56, 7), bases umbilicades (Fig. 15.56, 8-9) (Nolla/Casas 2009, Fig. 27, 5), base de morter (Fig. 15.56, 10), gibrell (Fig. 15.56, 11) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 8), de vora penjant (Fig. 15.56, 12). Gibrell, vas de nit, de tipus africà (Fig. 15.56, 13) (Nolla/Casas 2009, Fig. 28, 1). Pel que fa a les àmfores trobem Africana IB-Keay 3B (Fig. 15.56, 15) (Remolà 2000, 118) i Keay 25 (Fig. 15.56, 14), probablement. Es van recuperar vores de *dolium* i vidre pla.

Àmbit 47

U.E. 1678: En un nivell d'elevació del terreny i obliteració de moltes de les estructures la majoria de materials són antics, però hi destaca la presència de *ts* africana D, amb la forma Hayes 61 (Fig. 15.56, 16) i algunes africanes de cuina, Ostia III, 267 amb algunes peces envernissades (3 frags.) Lamboglia 9A.

Àmbit 53z

U.E. 1979: Restes d'un paviment de morter. Escàs material. *ts* africana D (1 frag.), forma Hayes 61; *ts* africana C. Ceràmica de cuina africana, plat-tapadora forma Ostia I, 262.

Àmbit 54

U.E. 1932: Possible nivell de circulació de terra piconada *ts* africana D, forma Hayes 67 (Fig. 15.56, 18). *ts* africana A amb una vora de la forma Hayes 3A amb decoració fulles d'aigua barbotina (Fig. 15.56, 17). *Dolium* (Fig. 15.56, 19).

CONSIDERACIONS GENERALS

En aquests estrats que acabem d'analitzar se'n fa ben present que la *ts* africana A és escassa i residual. Aquells tallers no identificats que la produïen, havien deixat de funcionar o feien altres coses. Ara el predomini és de la *ts* africana C, una terrissa finíssima, de notable qualitat i fabricada a la part central de l'actual Tunísia, que, sense ser mai majoritària, és ben representada en contextos de segle III i IV. En aquesta ocasió, hem localitzat la forma Hayes 45A (Hayes 1972, 62-65) 49 (Hayes 1972, 67-69) i, sobretot, 50 (Hayes 1972, 69-73), el plat o plata amb peu minúscul, parets obertes i fons pla.

Tanmateix és la *ts* africana D, la més ben representada amb les formes Hayes 58, la més nombrosa (Hayes 1972, 93-96), 60 (Hayes 1972, 100), 61 (Hayes 1972, 101-107) i 67 (Hayes 1972, 112-116), atuell de la producció inicial d'aquella ceràmica, els tallers de les quals s'han situat a la part septentrional de l'actual Tunísia. La forma 58, la més antiga de totes, recordem-ho, era present de manera molt tímida en els contextos que conformaven l'etapa edilícia anterior (fase VI) (*supra*). També són ben presents dins del segle IV més avançat les altres formes assenyalades. Interessa remarcar la presència d'algun fons decorat en l'estil A (II) de Hayes que s'ha datat entre mitjan segle IV i mitjan V (Hayes 1972, 219).

A diferència dels nivells de la fase anterior, aquí hem localitzat *ts* *lucente* que és ben característica de la quarta centúria i més enllà.

Pel que fa a les àmfores, africanes i hispàniques, preferentment, assenyalen la presència de les formes Keay 3B (Keay 1984, 100-109), Keay 25 (Remolà, 2000, 130-143), i Keay 19 (Remolà 2000, 184-187) i Almagro 50 (Remolà 2000, 187-189), respectivament.

Amb aquest material a la mà, proposaríem datar la formació d'aquells estrats dins de la segona meitat del segle IV, a l'entorn, potser del 375.

Sense tenir contextos idèntics en jaciments d'aquest territori podria ser interessant, tanmateix, confrontar amb els nivells de formació de la fase 2 de Pla de Palol, potser un xic més moderns (Nolla ed. 2002, 151-160) o fase IV de Puig Rodon (Corça) (Nolla/Casas 1990, 209-212 i 217-218).

ABANDONAMENT I CONTINUÏTAT DE LA VIL·LA?. ELS NIVELLS DARRERS

Fixar el moment final de la gran vil·la no és una tasca senzilla, com tampoc ho és entendre el procés de transformació a partir del segon quart/segon terç del segle IV en endavant. Les dades estratigràfiques no són prou il·lustratives per assenyalar certes continuïtats i certes pervivències al llarg d'una etapa que podria haver durat un parell de centúries.

Quan a partir del material recuperat en les excavacions d'urgència efectuades els anys 1970 a 1973 (*supra* capítol corresponent) vàrem proposar fixar el moment final d'aquest immens establiment suburbà, cal dir que amb molt poc material quantitativament parlant però aparentment prou clar, situarem els fets cap a mitjan segle V (Nolla 1982-1983, 121-122, Fig. 5, 6 a 13; Nolla/Casas 1984, núm. 293, 187, lám. LXII, 6 a 13), una proposta coincident amb molts altres jaciments de les mateixes característiques d'aquest territori i, ara sabem, dins dels paràmetres generals de la fi de les vil·les a

Hispania (Chavarría 2007). Tanmateix, els nous treballs efectuats a l'edifici han fet possible aplegar moltes més dades, observar modificacions tardanes més o menys puntuals, no gens fàcils de datar, com restauracions barroeres dels sòls d'*opus tessellatum* o construccions de tempanells molt senzills obrats directament sobre antics paviments de mosaic, sempre fent servir, però, la mateixa cota de circulació.

Tenim a l'abast un conjunt no pas extraordinàriament nombrós però significatiu de material arqueològic, quasi tot ceràmica, que permet rastrejar una continuïtat d'una certa ocupació del jaciment fins a un moment indeterminat, potser segona meitat, del segle VI.

Als nivells més superficials de tot el jaciment s'han recuperat alguns estrats amb materials posteriors a la gran reforma del segle V. No es pot parlar amb propietat que aquests nivells determinin l'abandonament de la vil·la, ja que hi ha alguns indicis (les cambres construïdes a l'àmbit 21 o la necròpolis visigoda) que demostrarien una ocupació, com a mínim parcial, de l'espai. El problema important i que cal tenir sempre ben present és que els nivells de circulació posteriors al segle IV ja no es conserven.

I tal com passa en d'altres sectors, en els nivells de les fases finals hi són més abundants els materials antics que els que realment correspondrien al moment de deposició de l'estrat.

Àmbit 16

Aquests nivells marquen l'obliteració del sector del pati del nimfeu.

U.E. 1008: La peça més remarcable és un peu pseudocilíndric acabat amb un botó pla d'àmfora que podria assimilar-se, amb dubtes, a la forma Keay 26F (Remolà 2000, 130-131, Fig. 35) (Fig. 15.57, 4) que aconsella datar l'estrat en època avançada. També es localitzà un AE4 encunyada entre els anys 336-342. Presència de *ts* africana A, base indeterminada (Fig. 15.57, 1). Ceràmica de cuina africana, Ostia I, 261 (Fig. 15.57, 2). Ceràmica comuna oxidada, gibrell (Fig. 15.57, 3) (Casas *et al.* 1990, 656, 637 i Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 3 i 8).

U.E. 1015: Deixant de banda alguns fragments informes de ceràmica de cuina africana, indiquen la recuperació d'una vora de gibrell de ceràmica comuna oxidada, amb llavi sofisticat, amb paral·lels dins del segle III (Fig. 15.57, 6) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26.8). També es van trobar olles i urnes de ceràmica reduïda de perfil en essa (Fig. 15.57, 6), una de les quals amb la vora ben marcada i llavi triangular (Fig. 15.57, 7). Entre les àmfores cal indicar una vora de la forma Keay 25G o P (Fig. 15.57, 8) (Remolà 2000, 130-143, Fig. 29), africana.

U.E. 1046: Tres vores d'àmfora africana que assimilem a la forma Keay 25 (Fig. 15.57, 9-11).

Àmbit 11

U.E. 1007: Poc material determinant. Cal ressenyar una vora d'àmfora africana de llavi triangular (Fig. 15.57, 14) que assimilariem a la forma Keay 26 (Remolà 2000, 130-143) (o potser a la Keay 35). Ceràmica grollera reduïda, gerret (Fig. 15.57, 12) (Nolla/Casas 2009, Fig. 31,6), vora de gerra (Fig. 15.57, 13) (Casas *et al.* 1990, 674). Hi havia fragments de vidre i escòria de ferro. L'àmfora africana ens portaria a proposar una datació avançada per a la formació d'aquest estrat.

U.E. 1011: Nivell d'abandonament de tot el pati del nimfeu. Presència de la forma Lamboglia 4/46 (Atlante XXX,3) (Fig. 15.57, 16) en *ts* africana C, una vora de la forma Hayes 56B (Fig. 15.57, 15) i una altra vora de l'escudella Hayes 99A (Fig. 15.57, 17) de *ts* africana D i un coll d'àmfora oriental de la forma Keay 53 o LRA1 (Fig. 15.57, 18) (Remolà 2000, 215.225), característica del segle V. És un dels estrats que millor assenyalen la continuïtat d'aquell sector de l'establiment durant el segle VI.

U.E. 1900: Nivell d'abandonament a la zona del nimfeu. Destaquen la troballa de DSP, i *ts* *lucente*. Entre les àmfores cal esmentar tres peus cilíndrics d'àmfora (Fig. 15.57, 19-21) que hauríem d'atribuir a la forma Keay 26F amb cronologies entre el V i el VI.

Àmbit 15

Nivells d'obliteració i abandonament de l'estança.

U.E. 1064: Com a materials més moderns hi ha un peu massís i alt que posariem en relació, amb tots els dubtes del món, amb la forma Keay 25 (Fig. 15.57, 23). També hi trobem *ts* hispànica (Fig. 15.57, 22), ceràmica africana de cuina i vidre tardà.

U.E. 1078: Els materials significatius són escassos. Destacariem un fragment informe de *ts* africana D, i alguns d'àmfora, la majoria de materials són republicans, en un exemple més de la intensa inversió estratigràfica detectable en alguns espais.

U.E. 1083: Vora d'àmfora Keay 25 (Fig. 15.57, 26) i peu d'àmfora que podríem assimilar amb tots els dubtes a la forma Keay 62 (Fig. 15.57, 27). Ceràmica comuna oxidada, escudella de vora marcada (Fig. 15.57, 24), escudella de vora reentrant (Fig. 15.57, 25) (Nolla/Casas 2009, Fig. 24, 1). Presència de *dolium* (Fig. 15.57, 28-30)

Àmbit 8/10

U.E. 1054: Aquest nivell no va proporcionar cap mena de materials, més enllà d'una moneda que datariem al darrer quart del segle IV.

U.E. 1071: Assenyalen la recuperació d'una vora d'àmfora africana Keay 55 (Fig. 15.57, 33) (Remolà 2000, 154-155), ben característica del segle VI. Ceràmica grollera reduïda, gerra (Fig. 15.57, 31) (Nolla/Casas 2009,

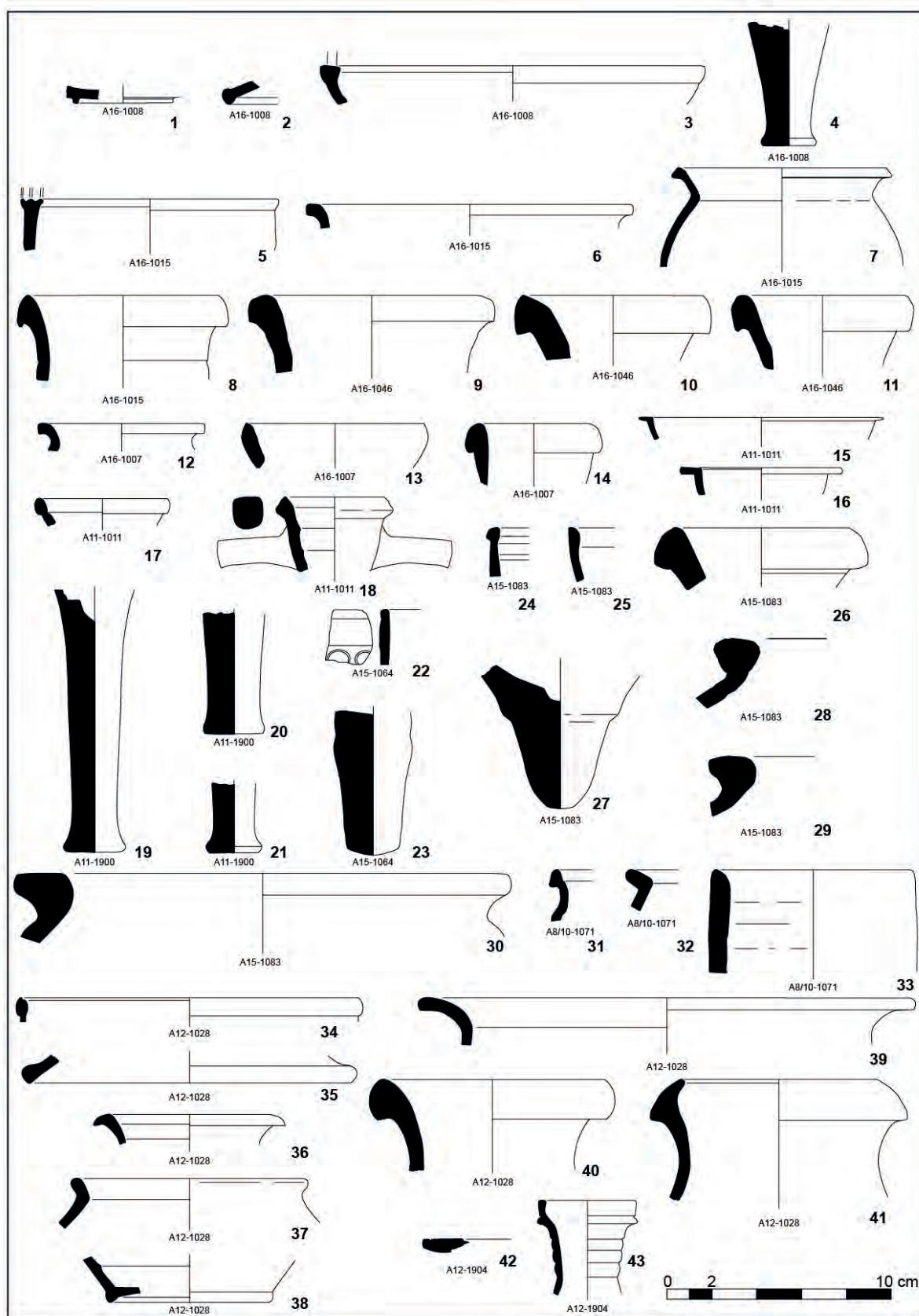

Figura 15.57. s. V.

Fig. 31, 6), olla (Fig. 15.57, 32) (Nolla/Casas 2009, Fig. 31, 9 i 11).

Àmbit 12

U.E. 1026: Els materials tardans no són massa abundants, però cal remarcar la troballa d'una moneda del primer quart del segle IV i *ts* africana C.

U.E. 1028: D'entre els fragments de ceràmica africana de cuina, assenyalen una vora d'un plat-tapadora Ostia I, 261 (Fig. 15.57, 35) i d'una cassola Ostia III, 267 (Fig. 15.57, 34). També *ts lucente*. Ceràmica comuna oxidada, gerra (Fig. 15.57, 36), olla (Fig. 15.57, 37) (Nolla/Casas 2009, Fig. 30), base amb peu (Fig. 15.57, 38) (Nolla/Casas 2009, Fig. 27, 6), un vas de nit, tipus africà (Fig. 15.57, 39) (Casas *et al.* 1990, 641, 743). A destacar un parell de vores d'àmfora assimilables a les formes Dressel 23A (Fig. 15.57, 41), tardana (Remolà 2000, Fig. 59.14) i Keay 25 (Fig. 15.57, 40).

U.E. 1904: *Ts* africana D, forma Hayes 58B (Fig. 15.57, 42). Ceràmica comuna oxidada, ampolla (Fig. 15.57, 43) (Casas *et al.* 1990, 702, 708-709, 711).

Àmbit 40

Els nivells d'obliteració dels espais residencials del sector nord de l'edifici han proporcionat un material molt escàs.

U.E., 1558: En aquest nivell solament podem assenyalar un fragment, dubtós, de *ts* africana D. Presència de *dolium*, vora i base (Fig. 15.58, 1).

U.E. 1560: Àmfora Keay 53B (Fig. 15.58, 2) (Keay 1984, 268-278), oriental, de vi, de molt a finals del V i VI (Remolà 2000, diu segle V).

Àmbit 34

U.E. 1575: Àmfora Keay 25G (Fig. 15.58, 3).

Àmbit 48

U.E. 1768: Aquest nivell cobria l'escala A50. *Ts* africana D, forma Hayes 67 (Fig. 15.58, 4) i un fons estampat estil A (II) (Fig. 15.58, 5). Àmfora, Keay 35B (Fig. 15.58, 6). Una punta de dard de secció quadrada de catapulta.

Àmbit 37

U.E.1652: *Ts* africana D, Hayes 67 o 70 (Fig. 15.59, 1); *ts lucente*, *ts* africana C i africana de cuina.

U.E.1653: *Ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.59, 2-3), *ts* africana D, Hayes 56B (Fig. 15.59, 5-6), Hayes 59A (Fig. 15.59, 4). Cuina africana, amb les formes Ostia III, 267 (Fig. 15.59, 7), Ostia I, 261 (Fig. 15.59, 8), Hayes 200 (Fig. 15.59, 9). Ceràmica comuna oxidada, escudella (Fig. 15.59, 10) (Casas *et al.* 1990, 722), morter, vora arrodonida i amb llavi penjant (Fig. 15.59, 11-12) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 6-7), morter de vora penjant i

massís (Fig. 15.59, 13) (Casas *et al.* 1990, 738). Entre les àmfores assenyalen les formes Keay 4 (Fig. 15.59, 15), Keay 7 (Fig. 15.59, 16), Keay 3B (Fig. 15.59, 14), Keay 25 (Fig. 15.59, 17) i un peu indeterminat (Fig. 15.59, 18). També es localitza una moneda de mitjan segle IV i tres més d'anteriors.

Àmbit 29

U.E. 1340: Nivell que cobreix el paviment d'*opus signinum* del porticat. El més destacat és una vora de plat de DSP oxidada, forma Rigoir 2 (Fig. 15.59, 19).

Àmbit 17

U.E. 1082: Com a material més modern assenyalen una vora del gran plat Hayes 50 (Fig. 15.59, 20) de la *ts* africana C. També una vora d'olla de perfil en essa i cos molt globular (Fig. 15.59, 21) i diverses vores d'àmfora: Keay 55 (Fig. 15.59, 22) i Keay 62A (Fig. 15.59, 23), nord-africanes. Presència de *dolium* (Fig. 15.59, 24).

Àmbit 23

U.E. 1390: Dins aquest nivell clarament d'abandonament el material més remarcable és una vora d'àmfora, potser Keay 25 (Fig. 15.60, 4). Ceràmica africana de cuina, Ostia I, 262 (Fig. 15.60, 2), Ostia III, 108 (Fig. 15.60, 1). Ceràmica comuna oxidada, morter (Fig. 15.60, 3).

Àmbit 33

U.E. 1397: Cobreix el paviment del dipòsit i dataria el moment d'abandonament del mateix. *Ts* africana C, Hayes 50 (Fig. 15.60, 5). Cuina africana, amb les formes Ostia II, 312 (Fig. 15.60, 6). Àmfora (Fig. 15.60, 7). Peu d'àmfora indeterminat possible Keay 53 (Fig. 15.60, 8).

Àmbit 32

U.E. 1396: Poc material significatiu i generalment molt antic. A destacar solament una cuina reduïda. Recipient hemisfèric de llavi curt i ben definit amb encaix interior per encaixar-hi la tapadora (Fig. 15.60, 9).

Àmbit 36

U.E. 1456: *Ts* africana D, Hayes 59 (Fig. 15.60, 11) i Hayes 67 (Fig. 15.60, 10) i *ts lucente* (Fig. 15.60, 12-13). Ceràmica de cuina africana, amb les formes Ostia I, 262 (Fig. 15.60, 15) i Ostia III, 108 (Fig. 15.60, 14). Ceràmica comuna oxidada, escudella amb decoració (Fig. 15.60, 16), morter (Fig. 15.60, 17). Ceràmica grollera reduïda, olles (Fig. 15.60, 18-19). Àmfora africana possible Keay 25B (Fig. 15.60, 20) i una moneda qu cal datar entre el 336-342.

U.E. 1457: *Ts* africana D, amb la forma Hayes 59B (Fig. 15.60, 21) i *ts* africana C, amb la forma Hayes 50. També ceràmica africana cuina amb peces envernissades,

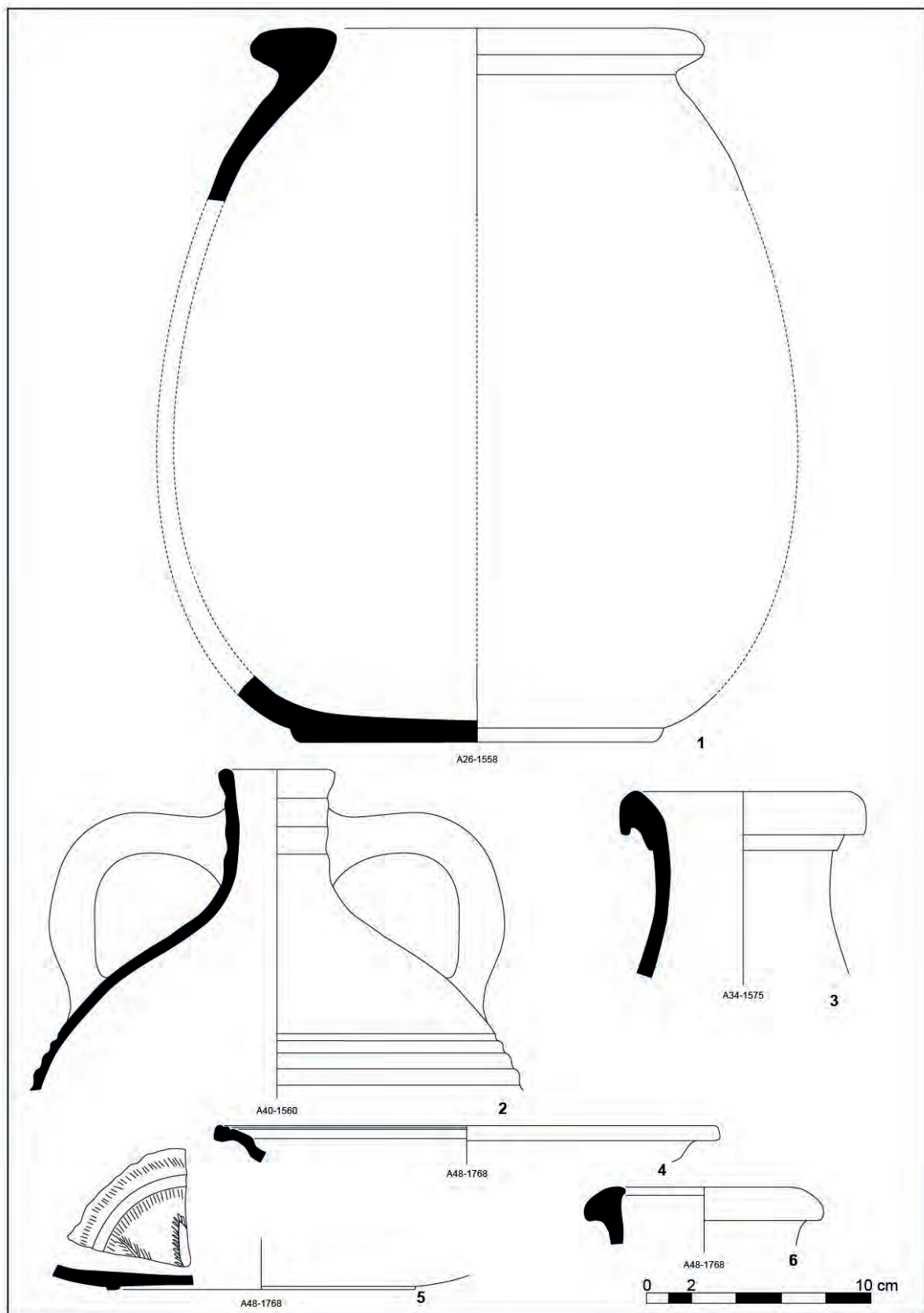

Figura 15.58. s. V.

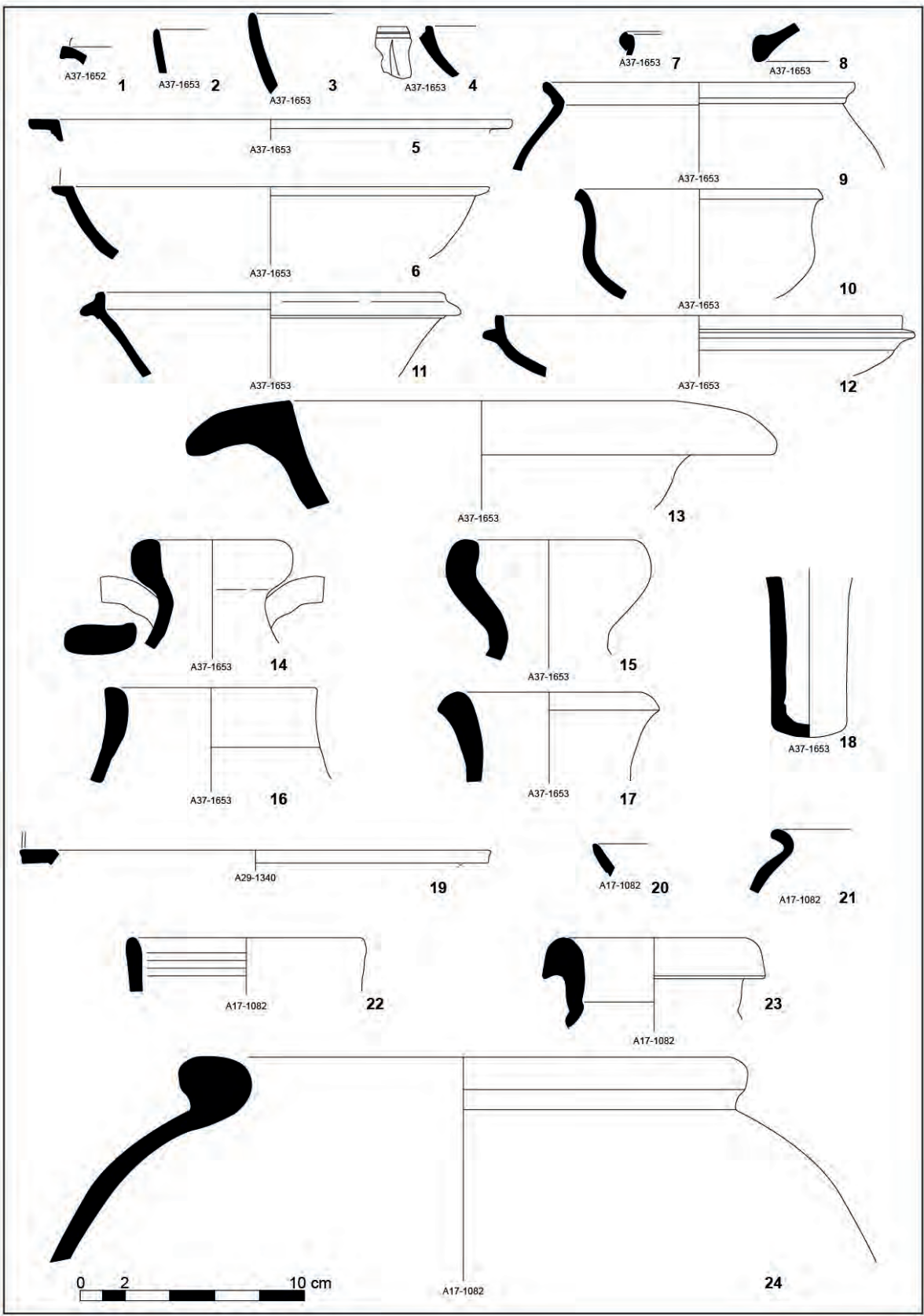

Figura 15.59. s. V.

Lamboglia 9 (Fig. 15.60, 22). Ceràmica comuna oxidada, gerra (Fig. 15.60, 23) (Casas *et al.* 1990, 564, 703).

Àmbit 53

Nivells de rebliment de tot el sector en el moment d'abandonament de la vil·la.

U.E. 1966: *Ts africana* D (4 frags.), amb les formes Hayes 58 (Fig. 15.60, 24) i 67 (Fig. 15.60, 25); *ts africana* C, ceràmica de cuina africana envernissada, amb la cassola Lamboglia 10A (Fig. 15.60, 27) i Lamboglia 9 (Fig. 15.60, 26), i sense envernissar, amb una vora del plat-tapadora Ostia I, 262 (Fig. 15.60, 28). Ceràmica comuna oxidada, gerrets (Fig. 15.60, 29-30) (Casas *et al.* 1990, 549), escudelles, tipus llafranc (Fig. 15.60, 31) (Casas *et al.* 1990, 645, 664-666 i 721 i Nolla/Casas 2009, Fig. 24, 4), escudella hemisfèrica (Fig. 15.60, 32) (Casas *et al.* 1990, 521-522, 611), urna (Fig. 15.60, 33) (Casas *et al.* 1990, 520, 675), morters amb vessador (Fig. 15.60, 34-35) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 7). Dues vores d'àmfora de la forma Keay 35B (Fig. 15.61, 1-2), una vora Almagro 50 (Fig. 15.61, 3) i un peu alt, tronco-cònic, de forma indeterminada (Fig. 15.61, 4).

U.E. 1967: El més modern està constituït per un fragment informe decorat de DSP oxidada, i un fragment informe de *ts africana* D, forma Hayes 63. Ceràmica de cuina africana, amb la cassola de la forma Ostia III, 108 (Fig. 15.61, 5) i amb peces envernissades. Ceràmica comuna oxidada, gerra (Fig. 15.61, 6), gerret (Fig. 15.61, 8), escudella (Fig. 15.61, 7). Àmfora: dues vores Keay 35B (Fig. 15.61, 9-10), una vora i una base indeterminada (Fig. 15.61, 11-12).

U.E. 1969: *Ts africana* D (5 frags.), amb les formes Hayes 58 (Fig. 15.61, 15) i 61 (Fig. 15.61, 14). *Ts lucente*, amb una vora d'escudella Lamboglia 1/3A (Fig. 15.61, 16) i tres bases de forma indeterminada (Fig. 15.61, 17-19). *Ts africana* C, amb una vora forma Hayes 50 (Fig. 15.61, 13). Ceràmica de cuina africana envernissada, amb una vora Lamboglia 9 (Fig. 15.61, 20) i altres sense vernís, amb una vora del plat-tapadora Ostia I, 262 (Fig. 15.61, 21). Ceràmica comuna oxidada, escudella (Fig. 15.61, 22), gibrell, vora arrodonida (Fig. 15.61, 23) (Casas *et al.* 1990, 639-641), vora motllurada (Fig. 15.61, 24) (Casas *et al.* 1990, 679), morter (Fig. 15.61, 25) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 6). Vora d'àmfora assimilable a la forma Keay 36B (Fig. 15.61, 26), un peu de la forma Keay 26F (Fig. 15.61, 29), un peu indeterminat (Fig. 15.61, 28) i un altre amb la marca MCN (Fig. 15.61, 27).

U.E. 1970: DSP amb una vora de la forma Rigoir 18 o 22, amb motiu de dos cercles secants repetits (Fig. 15.61, 30). També 3 fragments de *ts africana* C.

U.E. 1993: Enderroc de l'extrem oest de l'espai. Molt poc material on destaquen un parell d'àmfores, Keay 53B (Fig. 15.61, 31) i, potser, Dressel 20 (Fig. 15.61, 32).

U.E. 1996: Nivell situat sobre el paviment de morter de l'espai. *Ts lucente* (2 frags.), vora forma Lamboglia 1/3A (Fig. 15.61, 33) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 3, 6 i 7). Ceràmica comuna oxidada, gibrells (Fig. 15.62, 1-2). Peu d'àmfora pseudo-cilíndric i buit, possible Keay 24 (Fig. 15.62, 3).

U.E. 2017: *Ts africana* D, formes Hayes 61 (Fig. 15.62, 5) i 67 (Fig. 15.62, 4). Ceràmica comuna oxidada, morter (Fig. 15.62, 6) (Casas *et al.* 1990, 647).

U.E. 2028: Poquíssim material però hi destaca un fragment informe decorat de DSP oxidada (Fig. 15.62, 7). Ceràmica comuna oxidada, gibrell (Fig. 15.62, 8) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 3 i 8).

U.E. 2029: Vora de DSP; *ts africana* D, formes Hayes 61 (Fig. 15.62, 10) i 67 (Fig. 15.62, 9). Ceràmica comuna oxidada, una vora de gerra de boca ampla (Fig. 15.62, 11).

U.E. 2032: Un fragment de DSP oxidada i una altra reduïda de la forma Rigoir 8 (Fig. 15.62, 15); *ts lucente*, forma Lamboglia 1/3A (Fig. 15.62, 14) i *ts africana* D, amb les formes Hayes 61 (Fig. 15.62, 12) i 67 (Fig. 15.62, 13). Ceràmica de cuina africana envernissada, Lamboglia 10B o 9 (Fig. 15.62, 16). Ceràmica comuna oxidada, vora de gerres (Fig. 15.62, 17-18).

Àmbit 55

U.E. 1935: Nivell d'enderroc. Vora d'àmfora africana Keay 35B (Fig. 15.62, 19); peu interiorment buit de forma indeterminada (Fig. 15.62, 20). Presència d'una vora de *dolium* (Fig. 15.62, 21). Moneda de mitjans segle IV.

U.E. 1937: Part inferior de l'enderroc. *Ts africana* D, Hayes 67 (Fig. 15.62, 25), *ts africana* C, amb la forma Hayes 50 (Fig. 15.62, 24); i *ts africana* A2, amb la forma Hayes 14 i Hayes 31 (Fig. 15.62, 22-23). La ceràmica africana de cuina és molt escassa. Ceràmica comuna oxidada, gerres, vora arrodonida (Fig. 15.62, 27) (Casas *et al.* 1990, 570), vora plana (Fig. 15.62, 26) (Casas *et al.* 1990, 568), olla de vora arrodonida amb perfil hemisfèric (Fig. 15.62, 28), gibrells, de vora arrodonida amb visera (Fig. 15.63, 1) (Nolla/Casas 2009, Fig. 26, 7), gibrell de vora arrodonida (Fig. 15.63, 2) (Casas *et al.* 1990, 679). Vora d'àmfora Almagro 51/Keay 19 (Fig. 15.63, 3). Dues vores de *dolia*, de vora més massissa i vora amb motllura (Fig. 15.63, 4-5).

Àmbit 54

Nivells d'enderroc

U.E. 1929: Vora de gran àmfora africana cilíndrica Keay 35B (Fig. 15.63, 6). Una moneda de Constant (348-350).

U.E. 1930: *Ts africana* D, forma Hayes 67 (Fig. 15.63, 7). Coll d'àmfora assimilable forma Keay 25 (Fig. 15.63, 8). Presència de *dolium* (Fig. 15.63, 9).

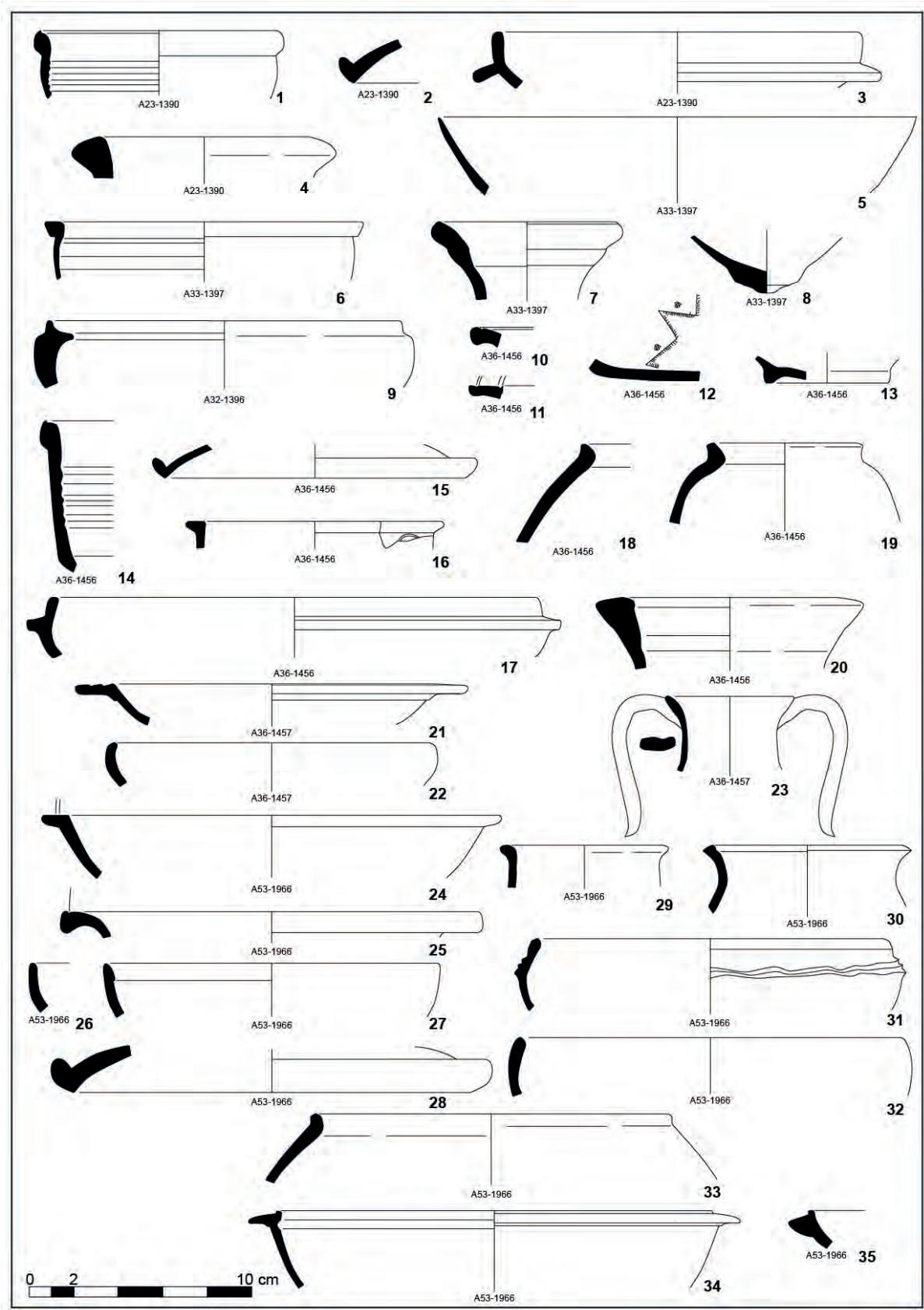

Figura 15.60. s. V.

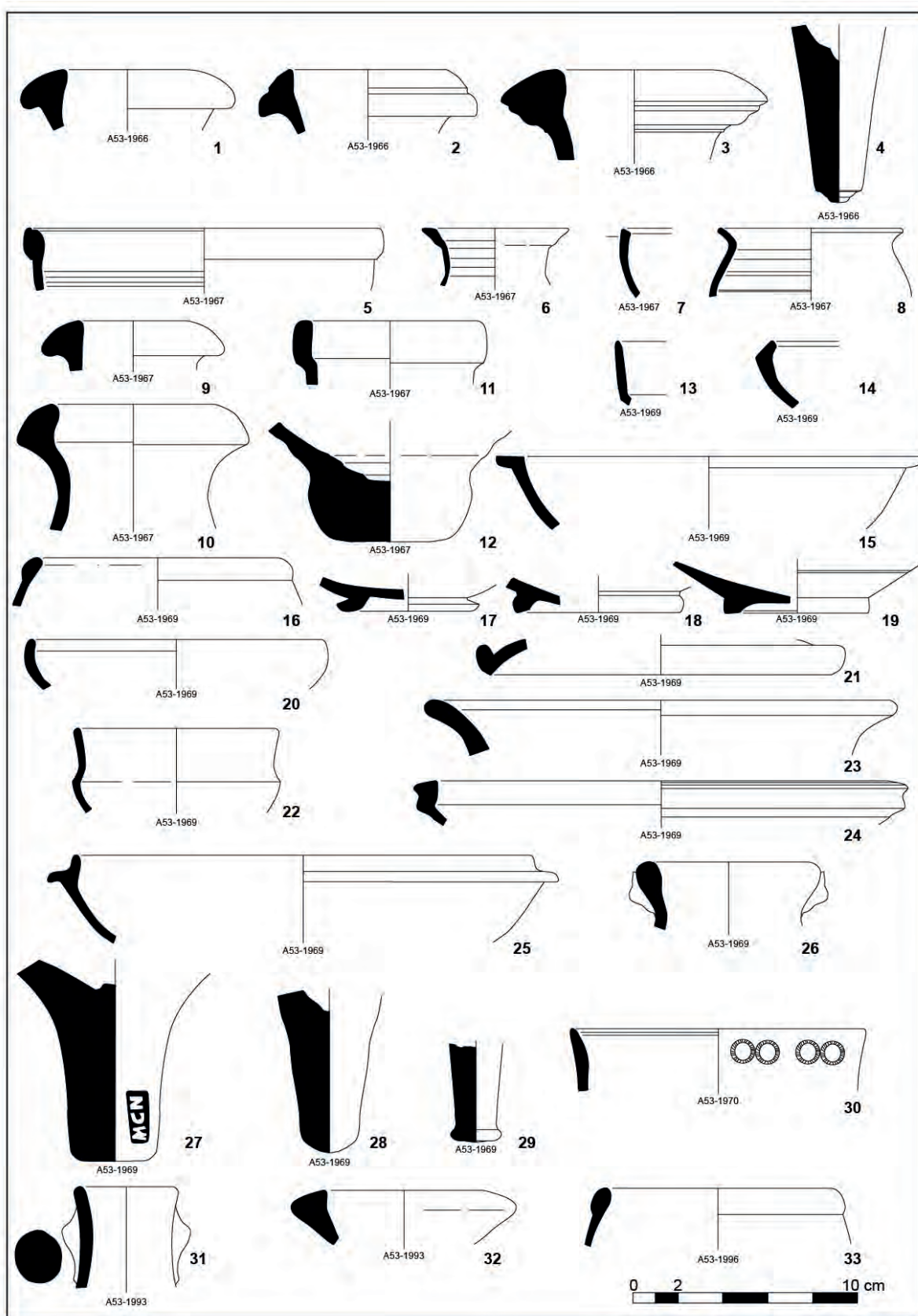

Figura 15.61. s. V.

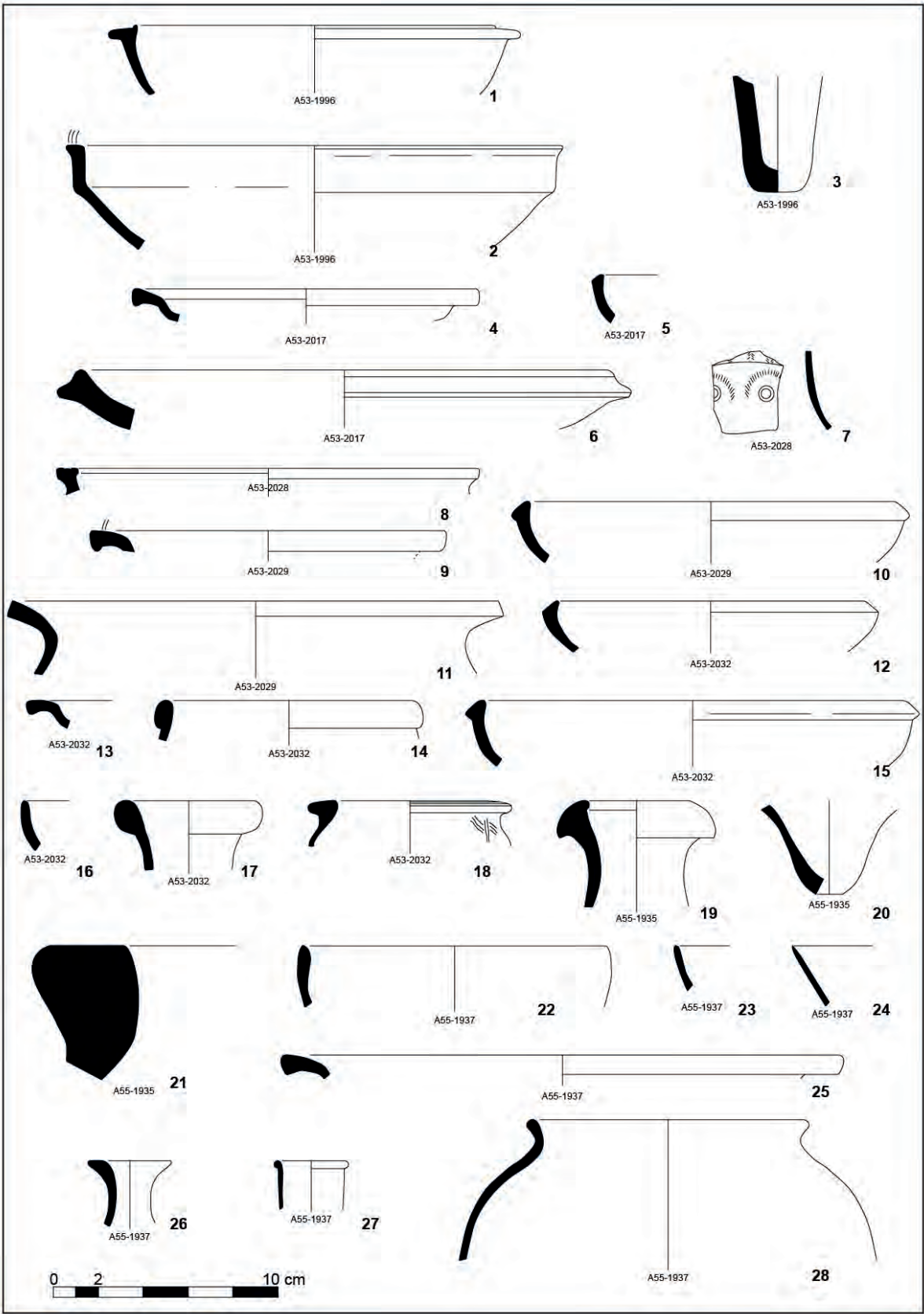

Figura 15.62. s. V.

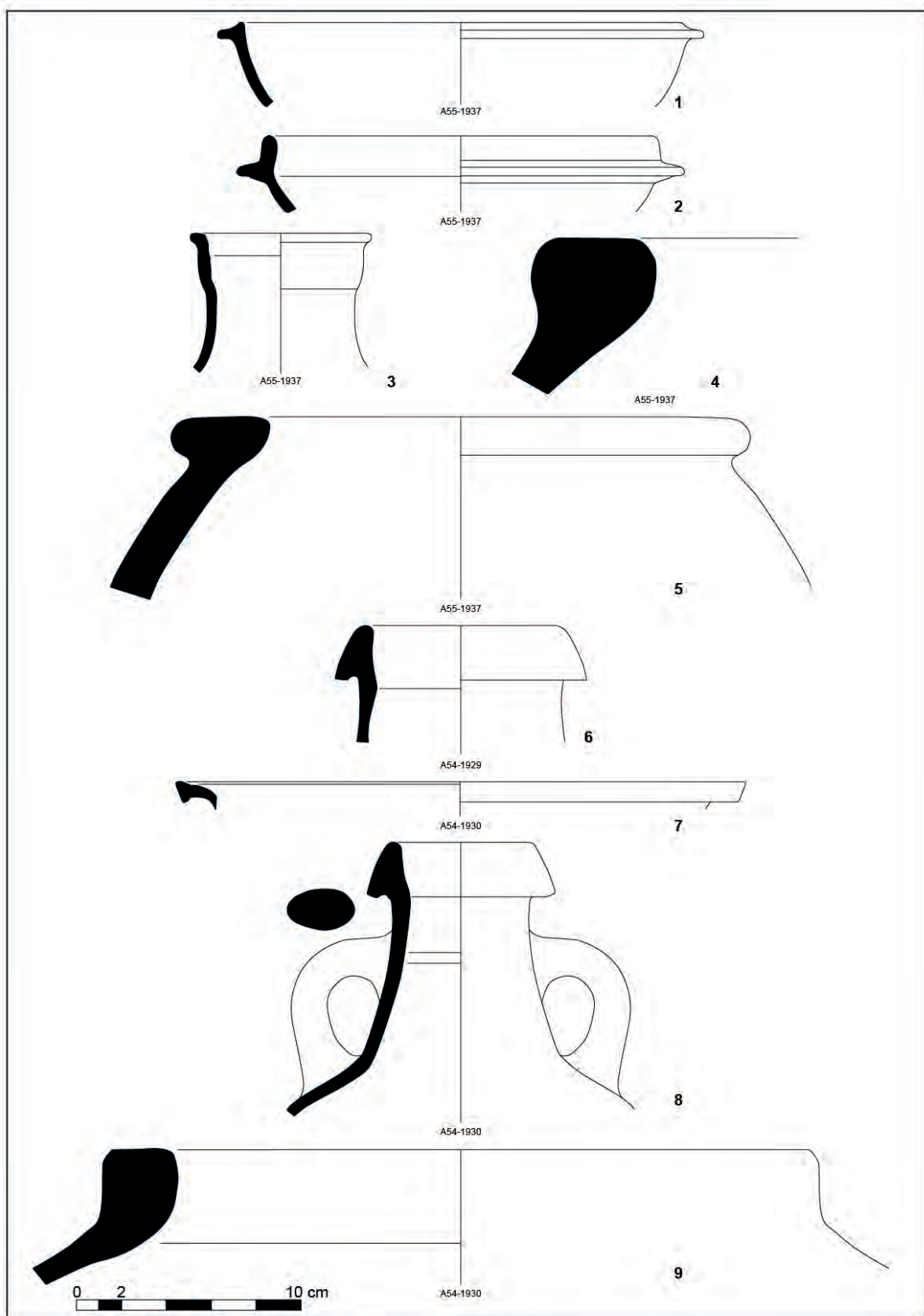

Figura 15.63.

CONSIDERACIONS GENERALS

Començarem amb la *ts* africana D, la ceràmica fina d'abast mediterrani que permet definir, amb fiabilitat la cronologia de les diverses unitats arqueològiques identificades durant l'excavació. Caldrà afegir-hi les notícies que aporten altres materials ceràmics ben datats d'origen transpirinenc com les DSP (*derivée des sigillées paléochrétiennes*), preferentment narboneses o la *ts lucente* obrada en tallers de la vall del Roine. Unes i altres arriben en quantitats modestes però constantment. Malauradament no podem tenir l'ajuda de les llànties atès els pocs exemplars recuperats i el grau de fragmentació que fa difícil definir tipològicament el producte. De molt bona ajuda seran les àmfores identificades, hispanes, africanes i orientals, nombroses i que aporten no només dades dels productes que arribaven a la vil·la (sobretot, vi, oli i salaons) sinó també precisions cronològiques interessants.

La *ts* africana D és ben abundant i l'hem anat trobant en un nombre significatiu d'estrats. Sovint es tracta de fragments informes dels quals no és possible associar-los a formes concretes. Tanmateix, aquesta presència més que notable certifica l'arribada continuada d'aquesta terrissa nord-africana entre el segle IV i el VI. Hayes 56B (Hayes 1972, 83-91), 58A i B (Hayes 1972, 93-96) (la més abundosa a certa distància), 59A i B (Hayes 1972, 96-100), 60 (Hayes 1972, 100), 61 (Hayes 1972, 100-107; Bonifay 2004, 167-171) (6), 63 (Hayes 1972, 109-), 67 (Hayes 1972, 112-116; Bonifay 2004, 171-173) (amb una molt bona representació); 70 (?) (Hayes 1972, 119) i 99A (Hayes 1972, 152-155; Bonifay 2004, 181). Cal també referir-se a unes poques bases amb la característica decoració estampada dins de l'estil A (II) (Hayes 1972, 218-219) pels qual es proposa una cronologia d'entre el 350 i el 420 (Hayes 1972, 219). Sembla més aviat del IV i V, amb un parell de peces molt més tardanes amb una gran majoria de 58 i de 67. De cop i volta constataríem una davallada atès que només hem detectat un parell d'escudella (Hayes 99) que puguem situar clarament dins de la sisena centúria.

La *ts Lucente* ens il·lustra de l'arribada, via Empúries de ceràmica d'aquesta mena obrada a redós del Roine durant la quarta centúria i els inicis de la cinquena. Les formes són sempre les mateixes amb un èxit considerable de la forma Lamboglia 1/3, una escudella amb molta personalitat o la Lamboglia 3, ben semblant. No cal dir que són quasi en exclusiva els únics atuells d'aquesta producció trobats en jaciments d'aquest territori (Aicart/Llinàs/Sagrera 1991, 197-207; Raynaud 1993b, 504-510).

De cronologia més avançada i, en part continuadora d'aquesta producció, ens hem de referir a les DSP, tant les cuites a foc oxidant, en menys quantitat, que amb foc reductor. No són abundants però si persistents,

amb formes diverses entre les quals la Rigoir 2, 8 i altres més difícils d'assimilar a una peça concreta (Raynaud 1993a, 410-418). Són ben presents, en els jaciments d'aquest territori durant el segle V, preferentment la segona meitat, i en els primers decennis de la següent centúria (Puig Rodon, Girona, Empúries, Roses,...).

Si ens centrem en les àmfores pot ser assenyalat fer la presentació per llocs de procedència. Si comencem pels recipients hispànics haurem de convenir que només hem recuperat peces bètiques i lusitanes que transportaren salaons i oli. En aquests contextos en què ens movem convé deixar de banda alguns fragments de Dressel 20, de la vall del Guadalquivir que considerarem residuals, atès que la producció cessà a mitjan segle III. Hem documentat però formes Almagro 51 o Keay 19A o B (Keay 1984, 156-168; Remolà 184-187) dedicada al transport de salaons i que a Tarragona és característica de contextos de finals del segle IV i segle V. De procedència lusitana, i també especialitzada en les *salsamenta*, hem identificat algunes vores de la forma Almagro 50-Keay 16, amb un origen dins del segle III i amb continuïtat fins a inicis del segle V. Ja em vist (*supra*) que malgrat ser un recipient que fins ara no trobàvem sinó de manera extraordinària en aquestes contrades, hem pogut constatar com era present al nucli urbà de *Gerunda* molt a finals del segle III, i abundós a Pla de l'Horta en les mateixes dates i més enllà.

En relació a les àmfores de procedència africana, preferentment de la *Bizasena* i *Zeugitania* però també de la zona septentrional de l'actual Tunísia i de la Tripolitana, amb continguts diversos i sovint en discussió, hem de dir que són molt abundants i que omplen cronològicament els segles IV, V i VI (almenys parcialment). Hem identificat la forma Keay 25 (Keay 1984, 184-212; Remolà 2000, 130-143; Bonifay 2004, 119-122) que a *Tarraco* és ben present entre mitjan segle IV i mitjan V, dedicada al transport de vi, possiblement; el recipient Keay 26F (Keay 1984, 212-219; Remolà 2000, 131-143; Bonifay 2004, 125), reconeguda entre mitjan segle IV i mitjan segle V i que era dedicada a distribuir oli, la gran àmfora cilíndrica a bastament documentada, Keay 35 i 35B (Keay 1984, 233-240; Remolà 2000, 145-150; Bonifay 134-135), característica de la cinquena centúria dedicada a contenir, respectivament, oli i salaons, Keay 36B, també pròpia del segle V (Keay 1984, 240-245; Remolà 2000, 151; Bonifay 2004, 129-132) i amb contingut desconegut, Keay 55 (Keay 1984, 289-293; Remolà 2000, 154-155; Bonifay 2004, 135-137), típica del segle VI, també de càrrega desconeguda, tal com la Keay 62A, un dels «fòssils directors» d'aquella mateixa centúria (Keay 1984, 309-350; Remolà 2000, 159-161; Bonifay 2004, 137-140) que planteja profundes dificultats per saber a què era dedicada.

De la part oriental de la Mediterrània, hem identificat àmfores de vi de Síria i Àsia Menor, que van arribar

amb fluïdesa al mercats occidentals. La forma Keay 53A (LRA1), variant Kellia 169, paradigmàtica durant la cinquena centúria i la variant 53B (Kellia 164), que hauria aparegut a les acaballes del segle V i hauria dominat la centúria immediata (Keay 1984, 268-278; Remolà 2000, 216-225).

Aquest interessant conjunt, tal com passava amb la *ts* africana D, sembla reproduir de manera un xic més matisada, un mateix comportament. Són majoria els productes que hem de situar dins dels segles IV i V, amb arribada de *salsamenta*, oli i vi des de llocs diferents de l'imperi, d'una manera continuada i, aparentment, sense trencaments. Pel que fa al segle VI, el conjunt decau considerablement però els vestigis recuperats són prou clars per imaginar una certa continuïtat que caldrà perfilar i interpretar acuradament. Convé afegir a aquest material les peces localitzades durant les excavacions de 1970-1973, entre les quals hem identificat les formes Hayes 58, 61, 67, 91 i dues bases estil A(II), de *ts* africana D i la forma Keay 25C d'una àmfora africana.

Si ens centrem, primerament, en contextos ben datats de segle V, tenim bons punts de referència i de comparació, com poden ser els nivells d'abandonament de la fase baix-imperial de Vilauba (Castanyer/Tremoleda 1999, 119-147), la fase IIIB (Nolla/Casas 1990, 203, Fig. 12 i 13) i IV de Puig Rodon (Nolla/Casas 1990, 203-212, fig. 14-21), a la formació de la fase II de Pla de Palol (Nolla ed., 2002, 149-160), a la fase baix-imperial de l'Hort d'en Bach (Maçanet) (Llinàs *et al.* 2000, 135-146), o a la nova ocupació de vers el 400 de la vil·la dels Ametllers (Palahí/Nolla 2010, 301-315).

Pel material més modern, propi del segle VI, hauríem de citar com a contextos de referència, el nivell fundacional del casal del *comes ciuitatis* a Gerunda (Nolla *et al.*, 2008, 134, Fig. 114), alguns dels contextos d'abandonament dels Ametllers (Palahí/Nolla 2010, 316-320), de Pla de Palol (Nolla ed., 2002, 167-181), la fase IVB i V de Puig Rodon (Nolla/Casas 1990, 212-215, Fig. 22 i 23) o els nivells d'abandonament de l'edifici A de la ciutadella de Roses (Nolla 1984, 430-454).

LA FASE FINAL: VISIÓ DE CONJUNT

A través de la *ts* africana D i de les àmfores (*supra*), podem resseguir de manera continuada l'arribada de productes a la nostra vil·la, sense salts ni discontinuïtats entre els inicis del segle IV i la segona meitat avançada del V. La forma més antiga de D, la Hayes 58, és fins ara mateix la més representada, conjuntament amb altres plats i plates de cronologia més avançades, com les Hayes 61 i 67. Pel que fa a àmfores, podem observar una situació idèntica. Els materials complementaris (ceràmica africana de cuina, produccions de la Gàl·lia nar-

bonesa, comuna oxidada local) no fan sinó, completar aquest panorama. Pel que fa a la centúria següent, tant la ceràmica fina com les àmfores, ens mostren una presència molt més reduïda d'objectes, com un esllanguiment o, potser millor, un comportament decididament divers al del segle anterior.

Què podria significar aquest canvi, certament subtil però clar, indiscutible, en relació al funcionament i a les diverses activitats desenvolupades al lloc? No cal dir que les consideracions que tot seguit expressarem no volen ser cap altra cosa que unes propostes d'evolució que, segons pensem, no desmenteixen els vestigis que ens proporcionen les dades però que som lluny de considerar prou fermes per deixar de banda la discussió.

Proposaríem situar les grans reformes que afecten pràcticament tot l'edifici, especialment les antigues sales d'aparat de la cara de llevant que donaven al peristil i les reformes impactants del *torcularium*, a mitjan/segona meitat del segle IV. Podríem considerar-les com una mostra del creixement de l'activitat productiva del *fundus* que deuria anar acompanyat amb un desplaçament de les estances pròpies de la *pars urbana* devers d'altres sectors que queden, per ara o potser per sempre, més enllà de l'àrea explorada. Els indicis no desmentirien situar vers el 472-476 (darrer quart del segle V), un canvi que estratigràficament se'ns fa visible a través d'una disminució considerable del material arqueològic que com a mínim ens assenyalava una manera d'actuar diferent i, potser, modificacions en relació a l'activitat que fins aleshores s'hi duia a terme. Segons imaginem, aquells darrers anys del segle V i, especialment, el VI, s'hauria produït una transformació de l'activitat en l'àrea que hem explorat, que s'intueix en el registre. Tot ens fa pensar que aquella zona hauria continuat funcionant però a un altre nivell, tal com assenyalarien les reformes de la sala de premsat, però també que no hi ha cap dada definitiva que ens parli d'un col·lapse d'aquell sector que no va esdevenir fins a l'abandonament definitiu del conjunt que cal situar dins del segle VI, potser avançat. Més endavant, en les conclusions, intentarem contextualitzar aquestes impressions a partir d'altres dades d'un enorme interès des d'un punt de vista històric.

UNA OCUPACIÓ NOVA

Al sector més meridional de l'àrea excavada es van recuperar els vestigis d'un lloc d'habitació molt senzill i, desgraciadament, conservat per sota dels sòls de circulació que no sembla que puguem posar en relació directa amb l'antiga vil·la. En efecte, aquestes estructures es trobaven damunt de potents estrats d'abandonament, molt per sobre dels antics paviments i dels sòcols dels murs de l'edifici. És ben cert que bona part del

material emprat per bastir els fonaments de les noves construccions, procedia de l'aprofitament de l'antiga construcció, les ruïnes de la qual devien aflorar, encara, aquí i allí.

La descoberta de ceràmica pentinada alt-medieval associada a aquell edifici permet datar l'ocupació entre la segona meitat, potser avançada del segle VIII i la centúria següent (UE 1388). Es tracta d'una olla o urna (Fig. 15.64, 1-2) pràcticament sense coll, d'una

ceràmica ben documentada a Girona i al seu entorn, oxidada i reduïda, amb uns acabats complexos, per dins i/o per fora, que la fan fàcil d'identificar (Nolla *et al.* 2008, 205-224).

Proposariem posar en relació aquesta ocupació amb el petit cementiri que es va localitzar a poc menys d'un centenar de metres cap al nord-oest, en un espai erm, en l'inici de la pujada del turó que delimita Pla de l'Horta per ponent (*supra*, capítol 13).

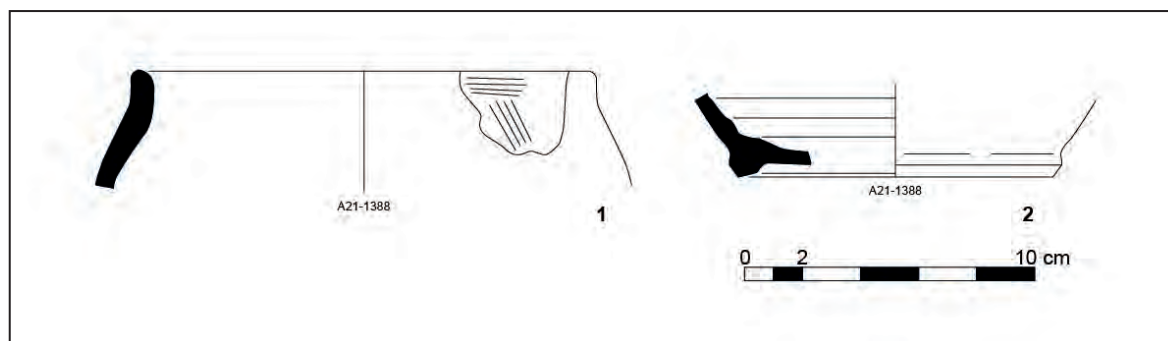

Figura 15.64. Tardoantiguitat.

16. ELS SISTEMES D'EMMAGATZEMATGE

Josefina Simon

Els sistemes d'emmagatzematge emprats en època antiga eren molt variats i no tots ells arriben habitualment fins als nostres dies. Alguns els trobem escampats de forma fragmentaria una mica arreu, com succeeix amb els diferents atuells ceràmics (ampolles, gerres, àmfores...). Si ens centrem en els sistemes d'emmagatzematge de gran volum, alguns dels envasos emprats –com els realitzats amb teixits (sacs) o amb fusta (botes)- no han arribat fins a nosaltres. La nostra anàlisi se centra en els dos sistemes que un major registre arqueològic han deixat, les sitges i els *dolia*.

LES SITGES

En el món ibèric s'utilitzaven les sitges per emmagatzemar les collites. Els sitjars se situaven a prop de les zones de conreu, que podien quedar relativament allunyades dels espais d'hàbitat ubicades en zones enlairades immediates (Tremoleda *et al.* 1987, 45-48). Tradicionalment s'havia considerat que els camps de sitges corresponien a establiments ibèrics i que els assentaments romans es caracteritzaven per emprar els *dolia* com sistemes d'emmagatzematge. Si bé en molts jaciments del territori del nord-est català ha quedat palès que on abans hi havia camps de sitges amb la romanització es van convertir en zones d'emmagatzematge en *dolia* (Nolla/Palahí/Vivo (ed) 2010), en època republicana és habitual la convivència dels dos sistemes en un mateix espai, com succeeix a la vil·la d'Els Ametllers (Palahi/Nolla 2010) o, com veurem tot seguit, a la pròpia vil·la del Pla de l'Horta.

La presència de les sitges a la vil·la és, aparentment, quasi anecdòtica, ja que només n'hi ha una de segura, ja que les altres fosses localitzades, podrien estar pensades com abocadors i no espais d'emmagatzematge.

L'única sitja clara (UE-1503) se situa al centre de l'àmbit A26 (Fig. 16.1, planta) i fou obliterated en època augustal, tot farcint-la amb gran quantitat de fragments d'àmfora ibèrica i de *dolia* tipològicament característics de l'època baixrepublicana. Aquesta sitja se situa al mateix espai on a finals del segle II, s'hi varen practicar dues fosses -una de les quals la retalla- i que es varen emprar com a abocadors. Dues fosses més s'han localitzat uns metres al nord i al nord-est d'aquestes. Una va propor-

cionar també materials del segle II i devia tenir una funció similar, ja que en el seu rebliment hi eren abundants els materials constructius, especialment rajols. Per últim, una altra fossa (UE-1812) es va localitzar a l'àmbit A37. Per qüestions tècniques no va ser completament excavada, però el farcit superior presentava escassos materials, d'època altimperial i la seva adscripció com a sitja o fossa/abocador no resta clara.

Tot sembla indicar que, amb excepció de la sitja de l'A26, les altres varen funcionar més com abocadors que com a estructures d'emmagatzematge. La seva funcionalitat cal cercar-la en la seva ubicació dins la zona industrial i, especialment pel que fa a les dues localitzades dins l'àmbit A26 en la seva proximitat amb el *praefurnium* que calefactava la sala absidal de l'edifici residencial. No en va el farcit d'aquestes dues fosses alternava diferents capes de cendres, probablement provinents de la neteja de l'esmentat *praefurnium*, amb abocaments d'altres materials.

La sitja de l'A26 és interessant per diferents raons. Per una banda la seva ubicació, molt propera al magatzem republicà de *dolia* demostra una convivència dels dos sistemes d'emmagatzematge. Aquesta convivència queda reflectida en la mateixa presència de fragments de *dolia* en el farcit d'obliteració de la sitja. També resulta remarcable que en el mateix rebliment hi fossin molt abundants la presència d'àmfores ibèriques, en detriment d'envasos amfòrics característicament romans.

Per entendre aquest element cal tenir present que en època republicana tot aquell sector era un espai a l'aire lliure, amb una configuració molt diferent a la que adquirirà en fases posteriors i que sota les estructures del *torcularium* actualment visible, podrien situar-s'hi d'altres sitges o *dolia*. De fet l'excavació dels nivells situats sota el dipòsit del *torcularium* (A33) va posar al descobert el fons d'un encaix per un *dolium*, que formaria part d'aquest espai-magatzem republicà.

DOLIA

La proliferació dels *dolia* és un reflex de la nova concepció agrícola que introdueixen els romans amb els nous sistemes d'explotació i ocupació del territori agrícola,

del qual el paradigma en seria la vil·la, enfront dels sistemes pròpiament indígenes

El seu us s'estén des d'època republicana fins al període tardoantic, convertint-se, aparentment, en el sistema d'emmagatzematge per excel·lència, tot i que aquesta visió sempre queda un xic mediatitzada per la manca de documentació arqueològica sobre altres sistemes (sacs, botes...) com ja hem comentat.

Bona prova d'aquesta perdurabilitat i rellevància la trobem a la pròpia vil·la del Pla de l'Horta on s'han recuperat les traces de dos magatzems de *dolia*, a més d'indis de clars de l'existència d'un tercer i que cobreixen tota la història de l'assentament. El més antic, situat al sud-oest de la zona excavada, es dataria en època republicana, i en ell hi conviuriu els *dolia* amb algunes sitges, mentre que l'altra, situat al nord del vell edifici residencial, seria exclusivament de *dolia*, i s'utilitzaria a partir del segle IV. A aquests dos caldria afegir-hi els fers indis de clars d'existència d'una *cella uinaria* al sud de la zona excavada (i fora del clos arqueològic), que estaria en ús, com a mínim, al llarg de tot el període alt-imperial, i que, molt probablement –si atenem als paral·lels d'aquesta mena d'instal·lacions coneguts arreu de la península– disposaria també d'aquests grans recipients.

Els *dolia* formen part del conjunt d'objectes associats a l'*instrumenta fundi*. Els autors clàssics, com Ulpià, ja creen classificacions de les eines associades als *fundi*. Aquest autor (Dig. 33.7.8) va crear una divisió en tres classes: *Quarendi*, corresponent a les eines del camp com les aixades, tramacs, pics, falç, etc.; *Cogendi*, entre els que hi havia els *torcularia* i el tercer grup, els *Conservandi*, que englobava *dolia* i *cupae* (bótes i barrils) (Buck 1983, 16.18). Cal remarcar que els *dolia*, juntament amb *moale* i *praela*, se'ls considera *instrumentum fundi infixa*. Els *dolia* eren recipients parcialment enterrats en el subsòl i per tant, parts integrants del *fundus*. Aquest últim fet, feia que en les compra-ventes relacionades amb els *fundus* també hi eren incloses (Tremoleda 2013).

En el cas del Pla de l'Horta els *dolia* es troben representats al llarg de tota l'existència de l'establiment. Més enllà dels dos magatzems localitzats hi ha indis de *dolia* en diferents espais domèstics. Així, a la zona del porxo sud del peristil es va localitzar una base de *dolium*, que es dataria a mitjans del segle I dC i sobre la funcionalitat del qual no en tenim cap dada per manca de context.

La majoria de *dolia* dispersos corresponen, però, a la fase baiximperial. Així, al gran *oecus* (A7), reconvertit al segle IV en un gran espai de treball, les excavacions dels anys 1970-72 hi varen localitzar les restes d'un petit *dolium* que se situaria exempt i que devia servir per tasques complementàries vinculades a la funcionalitat de l'espai, com una possible reserva d'aigua.

A la cambra A42 s'hi va localitzar un retall al paviment que hauria servit per encaixar-hi un petit *dolium*, al cos-

tat d'un molí manual i un trespeus de ferro que permeten identificar l'espai com una *culina*. Finalment a una estança situada al nord del magatzem (A45) s'han recuperat les restes d'un *dolium* esclafat. Aquest, situat a la banda sud de l'estança, no anava clavat al terra i no hi havia cap altre element a la cambra que permetés deduir la funcionalitat de l'espai en aquesta fase.

A tots aquests elements dispersos, i als magatzems que analitzarem tot seguit, caldria afegir-hi una troballa realitzada l'any 2017 i que se situa en un espai en procés d'excavació en el moment de redactar el present estudi. A l'espai situat al nord de l'edifici residencial s'ha localitzat un gran espai obert que formaria part de la zona productiva de la finca. El sector presenta, en època baiximperial, dos paviments diferents. La banda sud està pavimentada amb un sòl de morter, mentre que al nord s'estén un paviment de lloses, que a més se situen a una cota lleugerament més elevada. Separant els dos espais es varen localitzar tres grans retalls, alineats, corresponents a encaixos per grans *dolia*. Aquestes grans gerres haurien creat una barrera que separava els dos espais. Malauradament res en quedava dels envasos, que devien ser extrets en els moments finals d'existència de la vil·la i per tant desconexim la seva funcionalitat o els productes que emmagatzemaven.

Com ja hem comentat, s'han identificat dos sectors d'emmagatzematge pertanyents a dues èpoques ben diferenciades, a les que caldria afegir l'existència d'una *cella uinaria* de la qual no en tenim cap traça física al quedar fora de la zona d'estudi.

L'espai situat dins els anomenats A17, A32, A18 i A33 així com part de l'A26 i, probablement també de l'A23, era en època republicana un gran espai d'emmagatzematge a celobert on es combinaven els *dolia* i les sitges. Per contra, el magatzem d'època baiximperial identificat se situaria uns metres al nord, dins el vell edifici residencial i seria a cobert, reaprofitant dues sales que en fases anteriors formaven part de les estances privades de la família i/o convidats. Aquest reaprofitament va en la línia de la reconversió d'altres espais residencials, com el gran *oecus* (A7) que esdevindrà en època baiximperial un gran espai de treball, totalment desproveït del seu antic luxe.

Definir la forma del magatzem republicà resulta molt difícil. La majoria d'elements es troben esborrats i coberts per estructures posteriors. Del magatzem en resten –més enllà de la sitja ja descrita a l'apartat anterior– diversos encaixos, dels quals se n'han localitzat quatre. Per les mesures d'aquests encaixos els *dolia* hi anaven enterrats un quart del seu perfil total. Un se situaria sota el dipòsit A33, mentre que dos més es troben sota el mur occidental de l'àmbit A32. Un quart retall per encaixar-hi un *dolium* se situa un parell de metres a l'oest, dins l'A17.

A aquests indicis cal afegir-hi el gran escampall de fragments de *dolia* localitzats a la banda oest de l'A17, i que són el resultat de destruir el vell magatzem i reaprofitar les peces com a preparació de paviment. Finalment, no cal oblidar la quantitat de fragments de *dolia* localitzats a l'interior de la sitja situada dins l'A26.

Un panorama diferent ofereix el magatzem baiximperial ubicat en les habitacions A34 i A40. Eren inicialment unes habitacions amb mosaic i pintures murals construïdes, a finals del segle II. La transformació d'aquests àmbits en magatzems de *dolia* la podem fixar entre finals del III o, molt més probablement, ja entrat el segle IV. Per col·locar els *dolia* en els àmbits 34 i 40, van rebentar només la superfície que ocuparien les bases dels atuells mantenint la resta del mosaic de les habitacions. Aquests *dolia* presenten dos punts de recolzament, un és el forat que travessa el paviment amb un diàmetre de 2 a 5 cm superiors a la base dels *dolia* i així tenir-los falcats i el segon punt de fixació o és la paret de les pròpies estances o recolzades entre elles com és el cas de les D5, D6, D7. Una de les raons per les quals no es varen encastar més profundament les geres en el subsòl, és la pròpia complexitat estructural de

la vil·la. La superposició de murs i paviments feia molt difícil la realització de grans forats i, probablement, per aquesta raó, es va optar per faltar-les solament. A l'àmbit A34 s'aprecia com els *dolia* es varen disposar formant una filada que quedava encaixada entre els dos murs laterals, fet que ajudava a la seva sustentació.

CARACTERÍSTIQUES TÈCNIQUES

El gran volum d'estrats i àmbits del jaciment del Pla de l'Horta amb presència de fragments o d'individus sencers de *dolium* provoca certa complexitat a l'hora d'exposar-los tots. Per aquest motiu s'han seleccionat i agrupat aquells fragments més representatiu per cada etapa cronològica.

PERÍODE REPUBLICÀ (FIG. 16.1, 1-5).

Els fragments de *dolia* corresponents a l'àmbit 26 mostren unes vores triangulars amb uns diàmetres d'entre 26 i 30 cm. La part interna és lleugerament vertical o obliqua i en el punt on hi ha l'estrangulament, on hi aniria el coll,

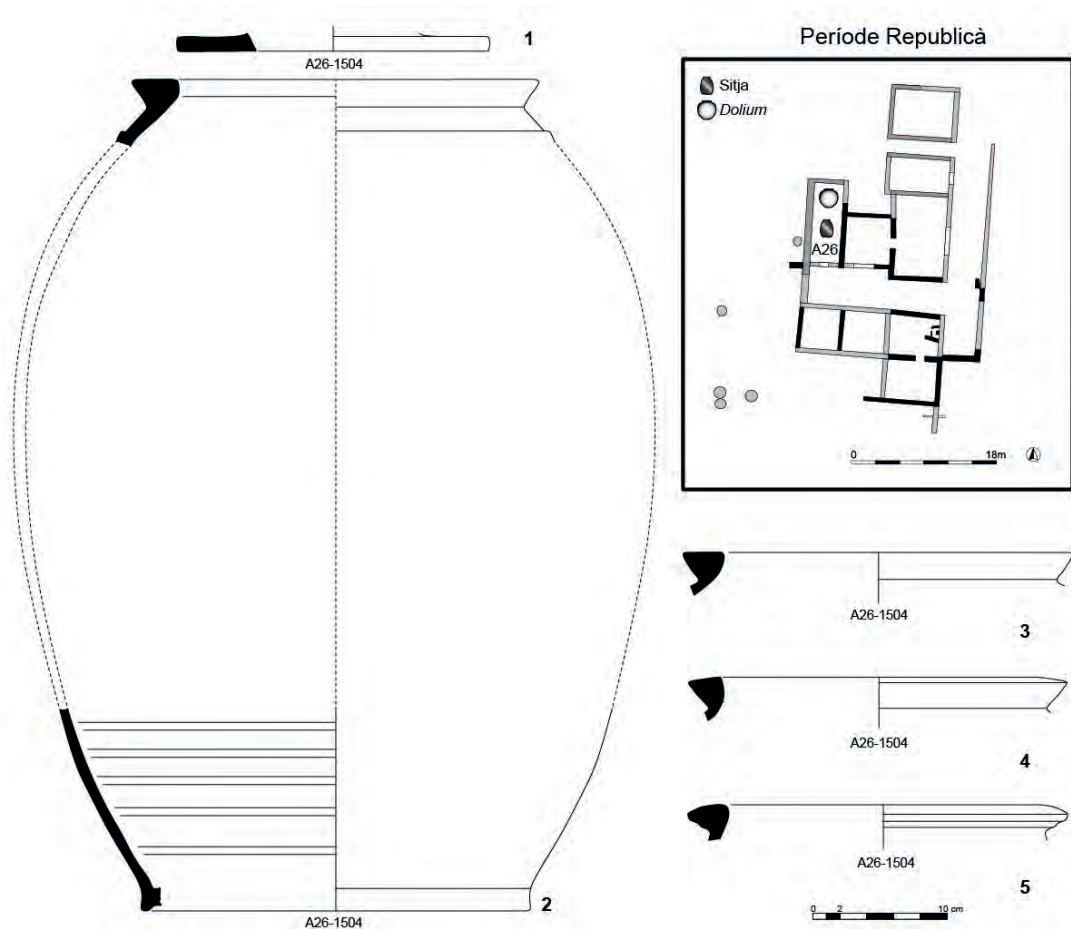

Figura 16.1. Perfil dels dolis d'època republicana i espais on es varen localitzar.

la paret gira uns 45° per crear un cos globular fins que es torna a estrènyer per enllaçar amb la base. Aquesta franja que s'ha creat és on hi anirien les marques de segell, si n'hi hagués presència. L'única base present, té un diàmetre de 28 cm i presenta un peu del tipus umbilicat però també podria només marcar el peu i continuar amb un fons pla, hi ha poc perfil per assegurar un acabat o un altre. D'aquest conjunt en tenim l'únic exemplar de tapadora de vora arrodonida i marcada. Per la fractura que presenta es pot intuir una petita elevació que podria derivar en un pom. Els 22 cm de diàmetre de la tapadora coincideix amb la boca interna dels *dolia* d'aquest àmbit com s'observa en la figura Dolia 01, 1.

PERÍODE AUGUSTAL (FIG. 16.2).

Les restes representatives són dues vores i una base. Una de les vores és arrodonida, de llavi lleugerament obert vers l'exterior i amb motllures, amb un diàmetre de 16 cm (Fig. Dolia 02, 2) i l'altre vora, més quadrangular, que conservava part de la carena que insinuaria un perfil més ovoïdal, similar als del període republicà (Fig. 16.2,1). També hi ha una base plana procedent de l'àmbit 7, amb un diàmetre de 23 cm (Fig. 16.2, 3).

En el període Neró-flavi (Fig. 16.3) hi ha volum considerable de restes de vores que mostren uns perfils molt homogenis. Són vores de tipus motllurat i amb diàmetres entre els 22 cm i els 35 cm (Fig. 16.3, 2-4, 6-8), de la 6 a la 8 (Fig. 16.3) formen part de contextos flavis. Destaca una vora sense motllures (Fig. 16.3,1) i la presència d'una base de fons pla de 20 cm de diàmetre (Fig. 16.2, 5). Els exemplars provenen de la zona sud del *torcularium* format pels àmbits 17, 21 i 32..

368

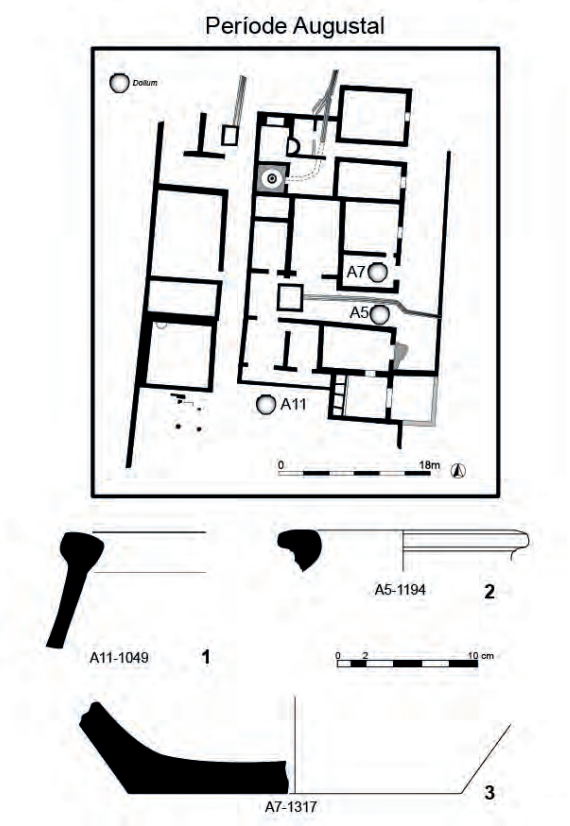

Figura 16.2. Perfil dels dolis d'època augustal i espais on es varen localitzar.

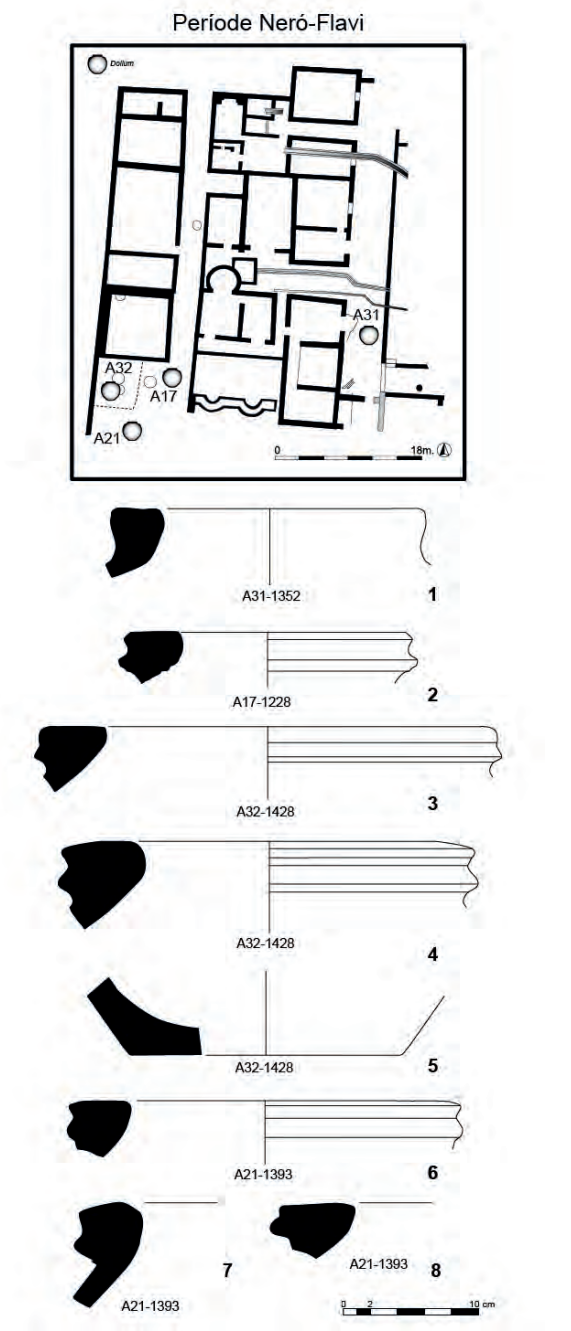

Figura 16.3. Perfil dels dolis d'època neroniana-flàvia i espais on es varen localitzar.

Pel que fa al període severià (Fig. 16.4), les restes es troben disseminades entre els àmbits 52, 37 i 15. Els tipus de vora segueixen els perfils motllurats i plans (Fig. 16.4, 1-2) i els més quadrangulars i rectilinis (Fig. 16.4, 3-4).

Pel que fa als segles III i IV (Fig. 16.5 i 16.06), el context en el qual hi ha més presència d'aquest material en bon estat de conservació i conservats *in situ* correspon als àmbits 34 i 40, amb vores motllurades (Fig. 16.6), algunes d'aquestes presenten *graffiti*s. Tot i això, en els àmbits 15, 14, 34, 54 i 55 també s'hi van trobar alguns fragments. La major part de vores trobades són motllurades i amb diàmetres que oscil·len entre els 22 cm i els 42 cm. Tot i no saber com són les bases de les peces *in situ* si que s'han pogut obtenir dades volumètriques que comentarem més endavant. Els perfils en la gran majoria són motllurats (Fig. 16.5, 1-6, 8), quadrangular (Fig. 16.5, 7) i de vora més arrodonida (Fig. Dolia 05, 9).

Al segle IV (Fig. 16.7), la forma dels *dolia* torna a ser diferent i les restes es troben en els àmbits 17, 26 i 55. Les vores són més arrodonides, amb un estrangulament de la zona del coll; podem observar també una reducció del volum d'emmagatzematge amb uns diàmetres no superiors als 16 cm (Fig. 16.7, 1-3) i la presència d'una base de fons pla amb una petita motllura que marca el peu i un diàmetre d'uns 9 cm (Fig. 16.7,1). També hi ha

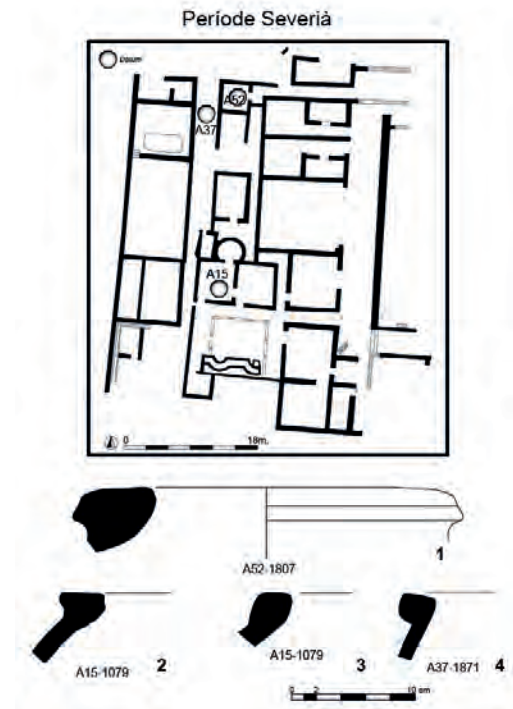

Figura 16.4. Perfil dels dolis d'època severiana i espais on es varen localitzar.

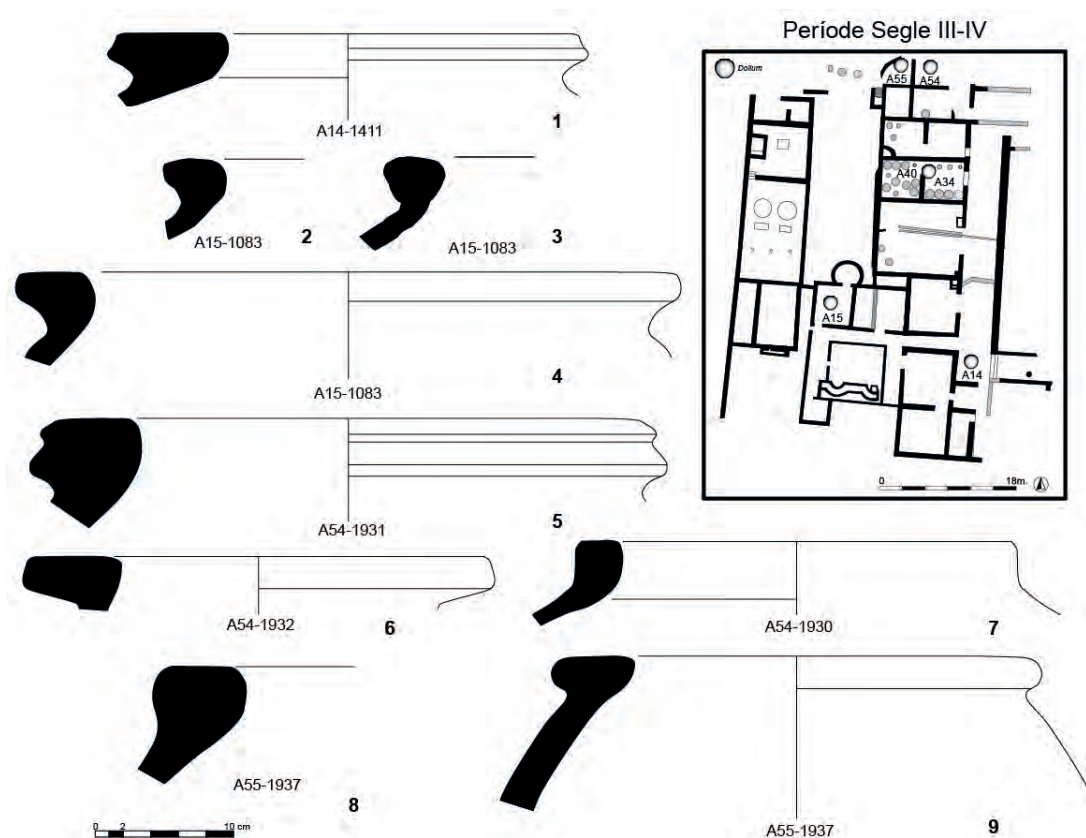

Figura 16.5. Perfil dels dolis de finals del s. III-inicis s. IV i espais on es varen localitzar.

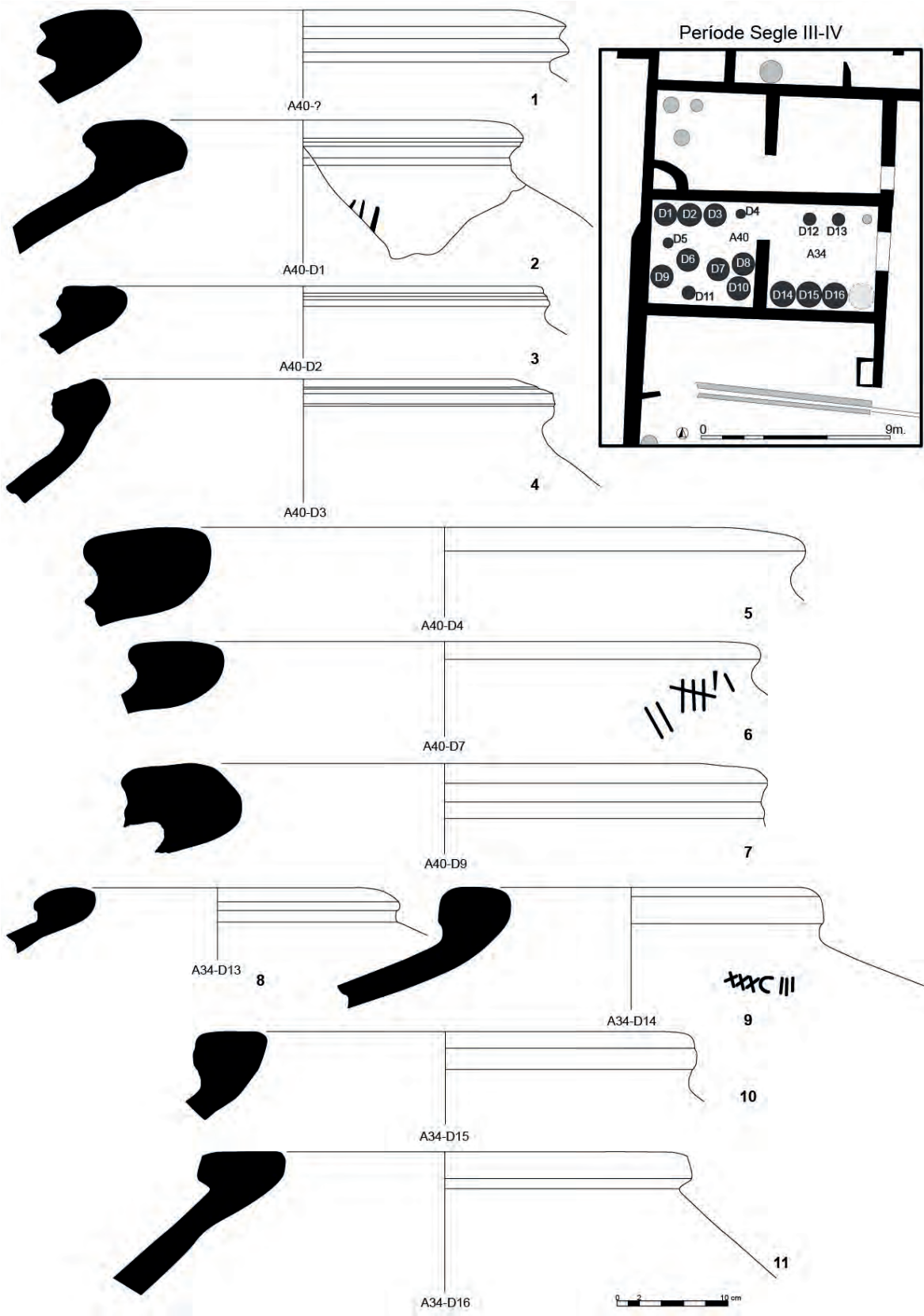

Figura 16.6. Perfil dels dolis de finals del s. III-inicis s. IV i espais on es varen localitzar.

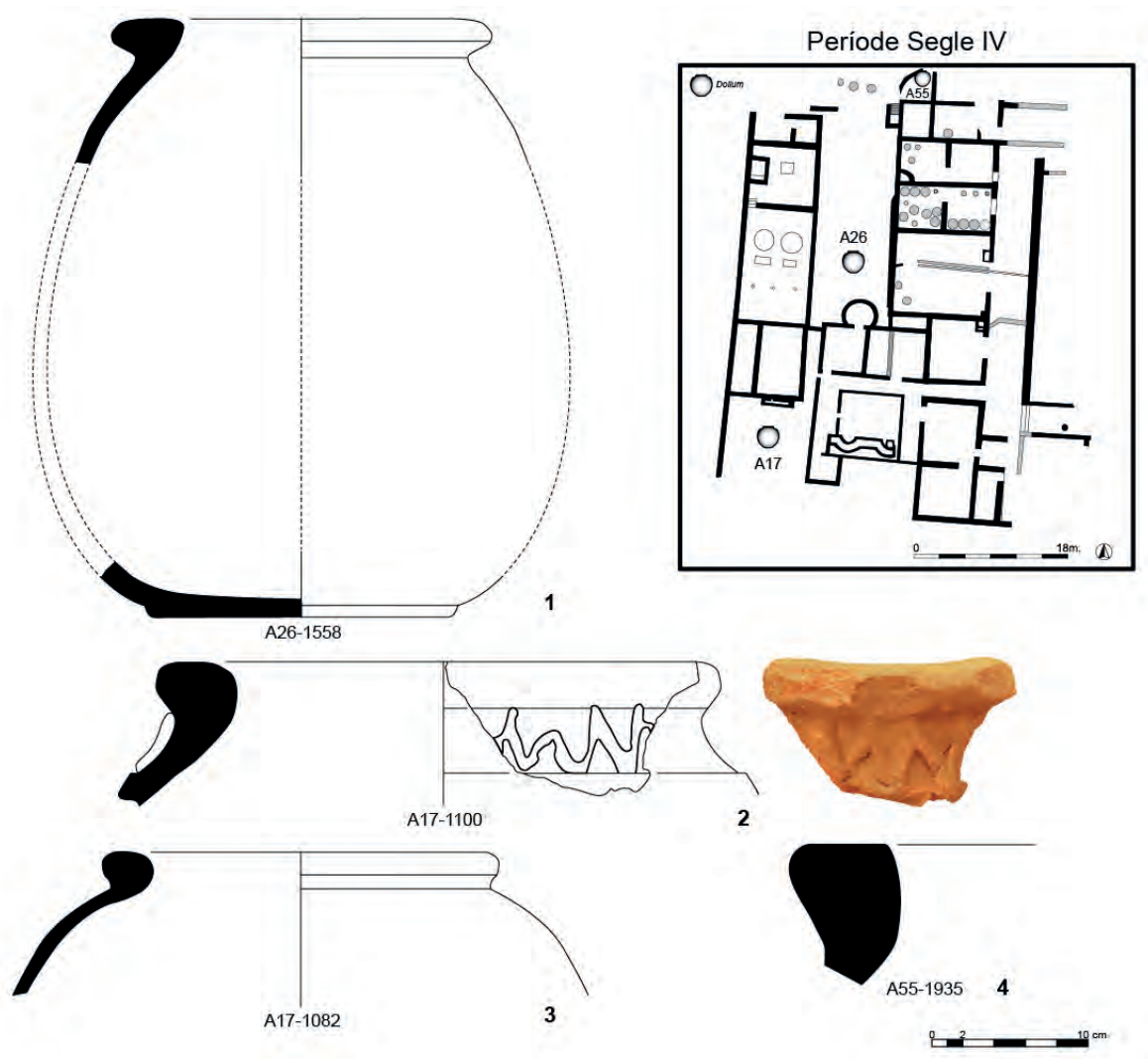

Figura 16.7. Perfil dels dolis de finals del s. IV i espais on es varen localitzar.

un exemple de vora quadrangular (Fig. 16.7,4). Remarcar la presència d'una marca *ante cocturam* situada en una franja ubicada just a sota la vora (Fig. 16.7, 2).

ASPECTES TÈCNICS I TIPOLÒGICS

El jaciment del Pla de l'Horta ha posat al descobert, fins al moment, un total de 42.737 fragments de material ceràmic, dels quals 194 s'associen a *dolia*. Aquest recompte és aproximatiu ja que no te presents els *dolia* conservats *in situ* del magatzem baiximperial, ni la gran quantitat de fragments del magatzem republicà que es varen utilitzar com a preparació de paviment i que també es conserven *in situ*. Amb aquest volum de material s'han pogut observar peculiaritats interessants com les

tipologies de les pastes, les diverses morfologies del conjunt i la capacitat del atuell.

Ens trobem davant d'exemplars amb la pasta poc depurada i amb una desgreixant de granulometria variable, amb grans d'0,5 mm a 2 cm amb un 20% de presència, seguint l'estimació de Mathew, Woods i Oliver (1991, 267), la composició del qual posa de manifest la presència, en major o menor grau, d'implosions, quars, piroxèn, calç, *chamotte* i mica moscovita. La cocció dels recipients és oxidada i l'argila agafa tonalitats que van des del taronja fins al magenta passant per diverses tonalitats del roig. Tot i aquesta àmplia gamma de colors de la pasta si que hi ha un fet recurrent: que els *dolia* d'època republicana presenten tons més vermellosos amb tendència al magenta i amb una forta presència de mica moscovita en el desgreixant. En canvi en el perí-

ode imperial responen a una tonalitat vermellosa amb tendència al taronja. Aquestes variabilitats del color de l'argila la trobem en la seva composició mineralògica. Per poder aprofundir en aquests temes necessitaríem estudis arqueomètrics amplis d'un gran conjunt de restes de diverses zones del territori del nord-est català per poder fer una bona comparativa i discernir l'origen de les matèries primeres.

La forta presència de desgredant en la pasta dels *dolia* té la seva raó de ser, ja que serveix per garantir la resistència i la cohesió tant en el procés de cuita com per tenir una llarga vida d'utilització, que es podia perllongar amb les reparacions corresponents. Cal remarcar que els *dolia* són peces costoses de fabricar, com es veurà a continuació, i molt valorades. Per aquests motius eren uns atuells que se'ls hi dedicava una especial cura i que es restauraven sempre que era factible.

La fabricació dels *dolia* és complexa ja que només els més petits se'ls podia donar forma al torn; els de grans dimensions, que són l'objecte del nostre estudi, es creaven amb el sistema de l'ordit. L'ordit es pot realitzar de peu i crear tot el recipient amb xurros col·locats un al damunt de l'altre fins aconseguir tota la grandària i alçada de la peça o l'ordit a torn, en el que el terrisser fa ús d'aquesta eina (Romer/Cabasa 1999, 58-72). També hi ha exemples en els quals s'utilitzava el torn i feien les dues parts esfèriques i a continuació s'enganxaven. Per realitzar la vora s'utilitzava un xurro que s'allargava i s'estirava per plegar-se sobre si mateix, aixafant la part superior (Tremoleda 2013). A continuació o es deixava la vora amb un perfil de triangle agut o amb una vora motllurada. Els exemplars del Pla de l'Horta presenten els dos tipus de llavi i també tenim presència de fragments en els quals es pot observar els encaixos de les parets de la vora per ser col·locats en la paret del *dolium* com la vora fragmentada de la Fig. 16.8, en la qual s'observen els espais buits per encaixar-hi l'altre part, com si es tractes d'una cremallera.

L'acabat dels *dolia* es realitzava amb l'ús d'una espàtula, per exemple, allisant les parets i tapant les possibles esquerdes per continuar amb un polit. Per últim, de vegades, se'ls decorava amb un senzill pentinat en tota la peça, tant en el perfil intern com extern. En el cas del Pla de l'Horta, presenten aquesta decoració els envassos d'època baix-republicana.

La presència de les motlures en les vores i en les bases dels *dolia* és una qüestió funcional. L'objectiu de les motlures era tenir una zona d'encaix per col·locar-hi una corda i d'aquesta manera poder-los moure més fàcilment. Al Pla de l'Horta hi ha *dolia* amb vores motllurades i només una base, del període final, presenta una petita motllura. Tot i això, no podem afirmar ni negar que els atuells *in situ* dels àmbits 34 i 40 portin aquesta motllura en la base per raons òbvies, ja que no resulten visibles.

Figura 16.8. Fragment de coll on s'aprecia el sistema emprat per unir les peces.

A grans trets, la tipologia dels *dolia* del Pla de l'Horta, tant pels exemplars de perfil complet com per les restes fragmentàries, presenten unes parets robustes, sense coll amb unes vores gruixudes, llavi de mitja canya o de secció quasi triangular i la superfície plana i/o amb una lleugera inclinació. Els perfils de les peces senceres són de tipus ovoide amb el cos més ample que el diàmetre de la vora, amb parets més o menys convexes i bases planes, sense el peu marcat.

Els vestigis que ens demostren que els *dolia* han estat reparats són les grapes de plom. En molts exemplars de *dolia* que coneixem i que van ser utilitzats durant molts anys hi podem observar reparacions obrades a partir de grapes de plom. El procés de manteniment dels *dolia* va quedar recollit en el text de Plini El Vell en el qual aconsellava realitzar la posada apunt 8 dies abans de les calendes de febrer (Plin., *Nat. Hist.*, 18, 64, 236). Aquesta posada apunt consistia en identificar les esquerdes que hi havia en els perfils dels *dolia*. A continuació, en perpendicular a la fissura es feien dos petits forats per on hi col·locaven les tiges de plom, tant per la part interna com externa de l'atuell. El resultat que s'obtenia era de petites làmines, les anomenades grapes (Carrato 2017, 185). Tot i que al Pla de l'Horta no s'han trobat les grapes *in situ*, si que hi ha exemples en diversos jaciments que presenten *dolia* reparats amb aquesta tècnica, un d'ells es troba exposat al museu de Badalona. A Pla de l'Horta hem recuperat 7 grapes, (Fig. 16.9), 5 de les quals localitzades en els àmbits A34 i A40, precisament l'espai on es conserven els *dolia in situ* i versemblantment alguns d'aquests grans recipients foren reparats en un moment o altre.

Figura 16.9. Grapes de reparació de les peces del magatzem del s. IV.

MARQUES I VOLUMS

Les marques sobre *dolia* són de dos tipus: *ante cocturam* i *post cocturam*. Les primeres es relacionen amb la producció del recipient o amb el seu propietari. Es tracta de segells impresos que poden ser nominals o anepigràfics. Les segones se solen relacionar amb la capacitat del recipient i morfològicament equivalen a grafits. Al Pla de l'Horta hi ha 5 marques; una de tipus *ante cocturam* associada a una vora del període final de la vil·la i les altres quatre del tipus *post cocturam*, associades a les mesures, i relacionades amb el ma-

gatzem del segle III-IV situat en els àmbits 34 i 40 (i la republicana in situ al terra?).

La marca *ante cocturam* (Fig. 16.7, 2) ens mostra un seguit de línies obliqües que formen diverses M. La seva fragmentació fa difícil proposar una interpretació convincent, però podria marcar algun tipus de numeració o de paraula que amb la fractura de la peça ens és difícil d'interpretar.

Les marques *post cocturam* ens exposen un conjunt de números i lletres relacionats amb la capacitat del *dolium* en els quals estan fetes. D'aquestes 4 marques, només 3 estan associades a *dolia* que conserven tot, o quasi bé, el seu perfil (Fig. 16.6, 2, 6 i 9).

Gràcies a la conservació del perfil dels *dolia* i a les seves marques podem exposar els litres de capacitat marcats en l'atuell i el càlcul de volum mitjançant una fórmula matemàtica adaptada a la forma del *dolium*. Per poder interpretar les marques de mesura seguim la proposta realitzada per J. Tremoleda (2013) i pels càlculs seguim la fórmula proposada per J. Simon *et al.*, (2013).

Els *dolia* que s'han utilitzat per realitzar els càlculs de volums són aquells que conserven les mesures necessàries per aplicar la fórmula. Les dades obtingudes (Fig. Dolia 10) observem que el *dolium* del període republicà té una capacitat de 422'441 litres. En canvi, els dels àmbits A34 i A40 corresponents al període del segle III-IV, les capacitats oscil·len entre més de 580 litres de la A40-D5 fins als quasi 1.000 litres de capacitat de la A40-D7. Per últim, el *dolium* associat cronològicament al segle IV té una capacitat de més de 82 litres (Fig. 16.10).

$$(h \times \pi \times [2 \times (R^2) + r^2]) / 6$$

Període	sigla	r		(a+b)/2	h	R	litres
		a	b				
Republicà	A26 - 1504	18,00	20,00	19,00	141,00	50,00	422,441
Segle III-IV	A40 - D1	15,50	19,00	17,25	152,00	68,50	794,249
	A40 - D2	23,00	19,00	21,00	150,00	60,00	634,759
	A40 - D3	25,50	19,00	22,25	145,00	59,00	603,740
	A40 - D4	21,00	19,00	20,00	150,00	60,00	628,319
	A40 - D5	21,50	19,00	20,25	147,00	58,00	580,972
	A40 - D7	22,00	19,00	20,50	169,00	72,00	991,820
	A40 - D9	21,50	19,00	20,25	151,00	60,00	634,098
	A34 - D14	23,75	16,50	20,13	150,00	68,50	800,677
	A34 - D15	23,00	20,00	21,50	155,00	58,00	621,060
	A34 - D16	21,00	18,00	19,50	167,00	72,00	973,087
Segle IV	A26 - 1558	13,00	10,00	11,50	74,00	30,50	82,336

Figura 16.10. Quadre comparatiu de les tipologies i capacitats dels diferents dolis.

Abans de començar amb la interpretació de les marques les mesures que utilitzem pels càlculs de les marques responen al quadrantal o àmfora equival a 26,364 litres i el *sextarius* equival a 0,5468 litres (Tremoleda 2013)

L'altra marca més completa és la del *dolia* 7 (Fig. 16.11, 9) I I XXX ' X. Les dues línies paral·leles inicials podrien ser una *M(ensurae)*. El càlcul ens porta $(30 \times 26,364) + (10 \times 0,5468) = 796,388$ litres. El resultat de la fórmula és de 991,820 litres. En aquest cas la diferència és de

En conclusió i a la llum de les dades obtingudes hi ha diversos tipus de *dolia* tant a nivell morfològic com de capacitat. La primera característica més associada a la manera de fabricar-los i al seu transport i la segona, la capacitat, possiblement era una resposta al volum de l'activitat productiva relacionada amb el *torcularium* de la vil·la. A major capacitat d'obtenció de producte major capacitat d'emmagatzematge.

Degut a la simplicitat de les parts i al complicat procés d'elaboració, juntament amb la seva estabilitat, els *dolia* són atuellis poc útils per datar per si mateixos (Tremoleda, 2013, 7). Tot i la seva complexitat, la variabilitat de les vores exhumades al Pla de l'Horta en contextos ben datats ens han permès associar la morfologia de les vores a cronologies concretes del jaciment. A continuació exposem cronotipologia presentada per J. Tremoleda (2000, 107) i hi associem els *dolia* del Pla de l'Horta. S'organitzaven en quatre períodes: del segle I aC a època augustal, segle I, segle III i segles VI-VII (Tremoleda 2013, 7). En base a aquests 4 grans grups els *dolia* de

la vil·la suburbana del Pla de l'Horta segueixen a grans trets les seves característiques.

Els *dolia* ubicats en el període republicà del nostre jaciment coincideixen amb els de la primera fase de Tremoleda (2000, 107). Els del segle I, que arribarien fins a finals de l'alt-imperi, presenten una cara externa vertical amb una motllura a la part inferior. El llavi és horitzontal amb la part superior completament plana i la part interna de la vora, arrodoneix la línia obliqua que enllaça amb la part central de l'atuell. Aquestes són les corresponents al període Neró – flavi tot i que hi ha alguns exemples que són molt més senzilles. Això també serviria per l'època severiana. Aquest gran conjunt correspondria a la segona etapa descrita per Tremoleda (2000, 107). Les formes del segle III són una derivació de les anteriors però els perfils s'han simplificat, fet que comporta peces amb vora poc elaboradora i amb una forma vagament triangular, orientada envers l'interior, sense arestes vives, amb tendència a l'arrodoniment. Aquesta descripció correspon als del segle III-IV tot i que hi ha alguns exemples que podrien provenir del període anterior. Les peces d'aquesta etapa són les que han aportat marques *post cocturam* relatives a la seva capacitat que han servit per fer la comparativa amb els resultats matemàtics. Aquest conjunt correspondria a la tercera etapa descrita per Tremoleda (2000, 107). La última fase, datada del segle VI-VII, les vores són més destacades, especialment en la part externa, la superfície superior és plana i la transició a la part central és més obliqua. En el cas dels exemples del Pla de l'Horta podrien correspondre a la part final del segle IV. Els tres exemples presenten unes vores més senzilles i seguint la tipologia exposada per J. Tremoleda (2013, 7) a la vegada que l'exemple extrapolat de perfil sencer és molt més petit que la resta de *dolia* del jaciment i l'únic que presenta una base amb una motllura marcada i fons

pla. Una de les vores és l'única que té una marca *ante cocturam* que es difícil d'interpretar i que podria ser un conjunt de lletres i/o números i, per tant, ens podríem trobar davant d'un nom referent a qui encarrega el *dolium*? A qui anava destinat? O a una mesura?

Les funcions dels *dolia* es divideixen en ús primari i secundari (Tremoleda 2013, 7). En el cas de les presents a Pla de l'Horta corresponen a l'ús primari associat a l'emmagatzematge. Els àmbits en els quals estan ubicades les dues grans agrupacions de *dolia* respecte el *torcularium* ens reafirmant el seu ús primari. A la vegada, també poden donar certa informació del seu funcionament. Les dades recollides del magatzem ubicat a l'àmbit 17 i que corresponen a la primera fase del *torcularium*, mostren que els *dolia* podien tenir fer de *lacus*, en rebre el vi directament del premsat, com es documenta a la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (Burch *et al.* 2005). Tot i això, degut als pocs vestigis no podem rebutjar que alguns dels *dolia* es destinessin a la fermentació del vi. El magatzem associat als àmbits 34 i 40, que es podria ampliar en un moment concret en les habitacions 41 i 49 que segueixen el mateix esquema d'aprofitament d'habitacions, tindria un caràcter més de zona de fermentació del vi. Aquesta acció està ben documentada en fonts clàssiques com Columela (*De re rust.* XII, 17,1) *Uinum in dolium conditur et ibi sinitur fermentari*. Aquest magatzem amb capacitat per 18 *dolia*, si partim de la premissa que eren tots plens, i amb una mitjana de 726'28 litres per cada *dolium*, dada obtinguda de la mitjana dels litres dels recipients cubicats, obtindriem un resultat de 13.073 litres de most que es podia anar fermentant per obtenir el producte final, el vi. Tot i això, si dit magatzem no fos utilitzat per l'emmagatzematge del most del vi i s'utilitzés per cereals i la densitat d'un gra de blat fos d'un gram hi hauria la capacitat d'emmagatzemar més de 13.000 kilograms.

17. LA NUMISMÀTICA

Marc Bouzas

PROPÒSIT

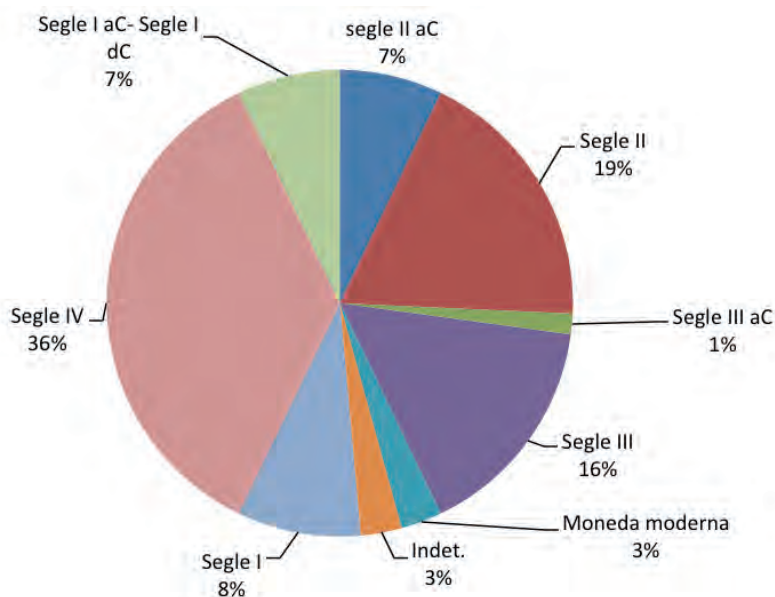
L'objectiu d'aquest capítol és estudiar i donar a conèixer el conjunt de troballes numismàtiques que s'han localitzat en els anys d'excavació al Pla de l'Horta. Concretament ens trobem davant un conjunt de 70 monedes de les quals 13 foren documentades en les excavacions dels anys 1970-1972 i 57 en els treballs endegats d'ençà l'any 2008. Intentarem en tot moment entendre les peces en el seu context arqueològic i comparar, breument, les troballes del Pla de l'Horta amb les fetes en altres vil·les del territori català.

INTRODUCCIÓ GENERAL

De les 70 monedes conegudes, hem establert amb certesa la cronologia de 68 i tan sols 2 resten amb cronologia incerta. En el gràfic que adjuntem a conti-

nuació, hem agrupat les monedes, *grosso modo*, per segles. A l'hora de parlar de cada grup desglossarem aquesta cronologia per donar detalls específics de cada moneda, introduïrem, sempre que es pugui, les seques, les autoritats emissores i tipus de revers documentats.

Observem al gràfic com, a nivell general, la moneda més present és la més tardana, que correspon al segle IV, seguida de la moneda batuda durant el segle II i el segle III. Cal remarcar la troballa de moneda ibèrica del segle II aC i també d'encunyacions d'*Emporiae*, d'entre el segle I aC i el segle I de l'era que, com veurem, són força comunes en contextos alt-imperials. Més rar és el cas d'una moneda cartaginesa del segle III aC, que no sabem com hauria pogut arribar al Pla de l'Horta. Pel que fa a les monedes modernes, apareixeran al catàleg detallades però no hi dedicarem un subapartat específic, ja que no són, en cap cas, l'objecte d'estudi en la present monografia.

Gràfic 1. Total de moneda documentada al Pla de l'Horta expressada en percentatges.

LA MONEDA DEL SIGLO III AC

S'ha documentat al Pla de l'Horta un bronze hispano-cartaginès que pot datar-se amb seguretat del 221 aC. La moneda en qüestió presenta a l'anvers un cap de Tanit a esquerra i al revers, un cap de cavall a dreta; les dues cares de la moneda són anepígrafes. Aquest tipus de moneda s'encunyà en el context de l'ocupació de *Carthago* de la península Ibèrica en seques cartagineses dins la pròpia península, principalment per tal de pagar als mercenaris hispans (Villaronga 1987, 103-108).

Fou documentada en l'excavació d'un mur de l'àmbit 22 datat del segle II. No sembla plausible que aquest tipus de peça circulés en aquell moment, ja que no hem documentat cap altre font que així ho testimonii i no queda clar com arribà a un àmbit d'aquella cronologia.

Els testimonis de moneda cartaginesa al nostre territori cal buscar-los sobretot en contextos ibèrics, com per exemple Ullastret, on s'han documentat diverses monedes similars a la que aquí presentem (Campo 2006, 255-278), però cap d'elles hauria circulat més enllà del segle II aC. També en un altre àmbit ibèric gironí, s'ha documentat una moneda cartaginesa d'aquest mateix tipus, es tracta de Mas Castell de Porqueres i malauradament el context d'excavació no ajuda a datar el moment de circulació d'aquella peça (Bouzas 2017, 35-53).

Per acabar mencionarem, de manera excepcional, un cas de fora de Catalunya. Es tracta d'un treball que estudia la circulació de la moneda hispano-cartaginesa, entre la qual es conta el tipus que aquí documentem. Es conclou, en dit estudi, que se centra principalment en la regió de Múrcia, lloc on aquesta moneda era molt més abundosa que aquí, que aquelles peces circularen més enllà del segle III i que arribaren fins a ser presents en contextos del segle II aC. Més enllà d'aquest moment, l'autora no en presenta cap indici i semblaria que la moneda hauria anat sortint de la circulació de la zona (Arias 2006, 101-110).

Sembla, doncs, molt improbable que aquesta moneda arribés circulant al segle II i l'hem de tractar com una anomalia del registre, de la qual no en podem plantejar cap explicació.

LES MONEDAS DELS SIGLOS II I AC

S'han documentat 5 monedes del segle II aC, de les quals 4 són encunyacions ibèriques, 3 asos i un divisor indeterminat, i una és un as romà republicà.

Les monedes ibèriques provenen totes de la seca d'*Untikesken* i a través del seu mòdul podem deter-

minar que foren encunyades al segle II aC (Villaronga 1987, 126-128). Els asos presenten, a l'anvers, el típic cap de Pal·las Atena amb casc a dreta i, al revers, el també comú, en aquest tipus de moneda, un pegàs a dreta. Duen al revers la llegenda *Untikesken* amb caràcters ibèrics, totalment o parcialment conservada. Cal remarcar que un d'aquests asos, la moneda PH'09 UE 1074-2, mostra al revers, a part de la llegenda, dues marques d'emissió: un petit brau envestint davant el cap del pegàs i una corona sobre el seu tors. D'aquests tres asos, un va aparèixer fora de context i dos més es van trobar en nivells que a través d'altres factors s'han datat del segle I.

No és rar trobar moneda ibèrica durant el segle I, ja que en principi no fou fins a l'època de Claudi, quan les seques de moneda hispànica tancaren, i que la circulació monetària fou més homogènia. Cal considerar que durant el segle I, la massa de moneda de bronze circulant era molt variada (Ripollès 2002, 196-200). No seria gens inapropiat pensar que aquestes monedes batudes al segle II aC circularen fins al segle I.

A la vil·la de Vilauba es documentaren també algunes monedes ibèriques d'aquest mateix moment i en contextos similars, concretament es tracta de tres asos ibèrics amb llegenda ibèrica *Untikesken* i almenys un d'ells en contextos del segle I dC (Castanyer/Tremolada 1999, 320-324).

Una altra moneda d'aquest tipus s'ha documentat a la vil·la dels Ametllers, en contextos del segle I aC, quan es fundà aquell edifici (Palahí/Nolla 2010, 277).

El divisor ibèric mostra al seu anvers un cap femení amb casc a dreta, Pal·las Atena igual que els asos, però amb la llegenda ibèrica, *Untikesken* a l'anvers. El revers presenta una llegenda ibèrica il·legible i la figuració d'un lleó a dreta. Les llegendes *Untikesken*, tant d'aquesta moneda com dels asos, ens indiquen que s'encunyaren a la seca ibèrica d'*Untikesken* (Villaronga 1987, 126-128). Aquest divisor fou trobat en fases d'abandonament de la vil·la, cosa que ens fa impossible elucubrar res sobre la seva circulació, apareix molt possiblement desplaçat del seu moment de deposició inicial.

L'as republicà, no massa ben conservat, presenta al seu anvers un cap segurament femení a dreta i, al revers, una proa de nau amb una llegenda, parcialment conservada, on figuren les lletres: ROMA. No ha pogut ser datada amb precisió però el seu mòdul ens indica que fou batuda al segle II aC. Aquesta moneda fou documentada en contextos del segle II, fet anòmal, però no impossible, ja que teòricament en aquell moment la massa de moneda de bronze circulant hauria d'estar bàsicament formada per les encunyacions dels segles I i II (Ripollès 2002, 204-205).

LES MONEDES DEL SEGLE I AC: LES ENCUNYACIONS D'EMPORIAE

Un cas similar al que acabem de comentar és el de les monedes encunyades a *Emporiae*. Aquestes monedes, datades d'entre el 50 aC i el 50, presenten al seu anvers el cap de Pal·las Atena a dreta i al revers un pegàs també a dreta. El revers duu sempre la llegenda EMPOR, encara que en les documentades al Pla de l'Horta no sempre es conserva en la seva totalitat. Dues d'aquestes monedes presenten també, al seu anvers, llegendes que es pensa que remeten als magistrats que les feren encunyar (Villaronga 1987, 248-249).

Aquestes haurien pres possiblement el relleu de les monedes de llegenda ibèrica *Untikesken* i s'haurien encunyat molt probablement a *Emporiae*, tot i que cal remarcar que mai s'ha pogut trobar la seca d'aquestes monedes. També és important destacar que no han estat contramarcades, quan no és gens rar documentar-les amb contramarques que es daten d'època de Calígula o de Claudi (Villaronga 1987, 300-301). No queda massa clar quina era la funció de la contramarca en cada cas, però és un fenomen molt documentat principalment en asos de bronze de tota la península (Ripollès 2002, 202-203).

Aquestes monedes són emissions de la ciutat d'*Emporiae*. No era rar, durant les primeres dècades de l'imperi, que les ciutats encunyessin moneda, de fet la majoria de la massa monetària circulant estava formada per monedes encunyades a les ciutats, i no per les emissions romanes. Aquestes emissions acabaren en els primers anys de mandat de Claudi, quan aquelles seques tancaren i es començà a procedir a la unificació de moneda de tota Hispània (Ripollès 2002, 197-204).

Cal comentar ara els contextos arqueològics de les 5 monedes d'*Emporiae* que hem trobat al Pla de l'Horta. 2 provenen d'espais datats de finals del segle I i 3 d'estrats datats de finals del segle II. Aquestes 3 últimes semblen fora del seu context arqueològic original, ja que es fa difícil pensar que haguessin circulat fins a finals del segle II. Si a això hi sumem el fet de les constants reformes de la vil·la que van dur als seus propietaris a fer importants moviments de terra, és plausible que estiguin fora de context. No es pot obviar, però, el concepte de moneda residual que planteja que durant tot el període romà, algunes monedes van circular força més del que en un principi es pensava (Jones 1974, 78).

Les altres 2 monedes s'han trobat en contextos de les últimes dècades del segle I, seria possible que estessin en el seu context original o, en tot cas, en un de molt proper a aquest.

En el jaciment de Vilauba es documentaren també algunes monedes d'aquest tipus en diferents sectors de la

vil·la i es daten sempre d'època juli-clàudia (Castanyer/Tremoleda 1999, 320-324).

Es molt comú documentar aquest tipus de moneda, no sempre en contextos arqueològics clars, però la seva importància queda remarcada per les troballes que se'n fan per tota la geografia, tan a llocs més propers a *Emporiae*, com per exemple a Tolegassos (Casas 1989, 170-173), com en zones un xic més distants, com a la vil·la del Pla de Palol (Nolla (ed.) 2002, 221-222). En aquest aspecte, les troballes del Pla de l'Horta entren dins de la normalitat de la circulació numismàtica del nostre territori.

LES MONEDES DEL SEGLE I

S'han documentat un total de 6 monedes del segle I, a part de les ja mencionades encunyacions d'*Emporiae*. Es tracta, concretament, d'un *quadrans*, 2 asos, i 3 dupondis.

El *quadrans*, en un estat de conservació força pobre, mostra en una de les seves cares les lletres SC dins d'una llegenda, avui dia il·legible. A l'altra, mostra un altar engalanat. Malgrat la mala conservació de la moneda ens atrevim a datar-la d'època d'August. Fou trobada en contextos d'abandonament de l'àmbit 37, per la qual cosa no podem fer cap comentari sobre la seva possible circulació.

S'han documentat, com ja hem dit, 2 asos datats del segle I. Un d'ells és un as de Claudi, en un estat de conservació força bo. Aquesta moneda fou encunyada entre el 41 i el 54 a Roma, a nom de Claudi. Al seu revers mostra el bust de l'emperador a esquerra, i presenta, encara, part de la llegenda, mentre que al revers s'aprecia un figura, *Constantia*, duent una llança. Cal considerar però que podrien ser monedes d'imitació. El fenomen de la imitació de moneda de Claudi està molt documentat en tota la península, el tancament de les seques provincials i municipals de les ciutats va produir una escassetat de moneda que es va pal·liar amb la imitació, principalment d'asos de Claudi (Ripollès 2002, 290-292). Aquesta moneda fou trobada fora del seu context original, en terres remogudes, concretament en nivells d'abandonament de l'àmbit 37b, on va aparèixer en relació amb material del segle IV. Aquesta és una moneda relativament present en el territori català, se'n documentaren 2 als Antigons (Járrega 2014, 224), les quals segurament serien imitacions locals. També a Mas Castell Porqueres es documentaren dues monedes d'aquesta mateixa tipologia (Bouzas 2017, 35-53) i una altra fou trobada a Tolegassos (Casas 1988, 170).

Malgrat que algunes d'aquestes monedes no estan associades a contextos clars, com és el cas de la que ens ocupa, es pensa que aquestes monedes es pogueren

mantenir en circulació fins ben bé el segle III (Ripollès 2002, 202).

El segon as documentat és una moneda de la dinastia flàvia, cosa que podem saber gràcies al bust del seu anvers, però de la qual no en podem saber absolutament res més degut al seu mal estat de conservació. Així doncs, datem l'encunyació d'aquesta moneda entre el 69 i el 96. Fou trobada, segurament fora de context, en una zona de l'àmbit 32 amb cronologia del segle II avançat.

Ens resta per acabar amb les monedes del segle I explicar els 3 dupondis que hem documentat. El primer d'ells, i també el més antic, és un as encunyat a nom d'August a la ciutat de *Nemausus* (Nîmes) entre l'any 10 i el 14. Aquesta moneda mostra al seu anvers dos caps masculins, el d'August, esquerra, i el d'Agripa, a dreta. Al revers presenta un cocodril i una palmera, amb la llegenda **COL NEM**. La figuració del revers es deu principalment a que la ciutat estava habitada per antics soldats que havien participat en la conquesta d'Egipte. Cal també remarcar que el pes dels asos de *Nemausus* no es correspon amb el pes de la resta d'asos del moment, segurament es regiria per patrons locals, però això no va impedir que aquesta moneda circulés pel món romà (Sutherland 1984, 27). Fou trobada aparentment en el seu context original, ja que data de nivells del segle I, concretament de la zona de l'àmbit 47.

Els altres 2 dupondis foren encunyats per la dinastia flàvia. D'un d'ells no en podem dir pràcticament res, només que fou batut entre el 69 i el 96. El mal estat de la moneda, que mostra un cap masculí a dreta a l'anvers i insinua una figura dempeus al revers amb les lletres SC, fa que sigui impossible saber quin emperador en fou el seu emissor. Afortunadament, l'anvers del segon dupondi es conserva molt millor i ens permet identificar a Titus com el seu emissor, cosa que situa l'encunyació de la moneda entre el 79 i el 81. El revers de la moneda, força més mal conservat, mostra una figura femenina sedent a esquerra i la marca SC sota l'exerg. Malauradament totes dues monedes tenen uns contextos arqueològics molt poc clars: la primera d'elles ens és desconegut, mentre que la segona fou trobada en un nivell a l'exterior de la fossa dels contrapesos, prop de l'àmbit 36, sense cap altre tipus de material associat.

Aquests 2 dupondis, així com l'as que hem comentat, pertanyen tots a la dinastia flàvia i s'han trobat fora de context. És interessant apuntar que a nivell general aquest tipus de moneda està poc representat en els jaciments arqueològics, no perquè no circulés, sinó perquè sovint els nivells on s'hauria de documentar ja estan pràcticament arrasats (Ripollès, 2002, 204). Especialment interessant és el cas d'aquest tipus de moneda a Vilauba on, per una banda, va servir per ajudar a datar

part de l'anivellament previ a la construcció de l'edifici residencial i, per altra, es testimonia també el buit de moneda flàvia, sobretot a la part de l'edifici residencial nord (Castanyer/Tremoleda 1999, 320-321). No es documenten tampoc als Ametllers i tan sols en coneixem un a la vil·la dels Antigons (Jàrraga 2014, 224). Per acabar, hauríem de mencionar que si que es localitzaren 3 monedes de Domicià en el tresoret de les primeres dècades del segle III trobat a Torre Llauder (Martínez 1998, 123).

LES MONEDES DEL SEGLE II

Són 13 les monedes que hem documentat del segle II: 4 asos, un dupondi i 8 sesteris.

Comencem per veure els 4 asos, tots ells batuts per emperadors de la dinastia antonina. Malauradament, de dos d'ells no en podem donar més dades que una cronologia general. Un d'aquests s'hauria de situar més o menys a la primera meitat del segle II, concretament entre el 98 i 162. La moneda no està massa ben conservada i presenta a l'anvers un bust clarament antoní, però força desgastat i, al revers, una figura dempeus a esquerra amb una vara i una mà estesa. Ha conservat part de la llegenda, però no suficient per a poder establir-ne el seu emissor. La segona d'aquestes monedes s'ha de datar de la segona meitat del segle II, també es troba molt mal conservada, de fet presenta a l'anvers un cap masculí i al revers una possible figura. Sense afirmar-ho amb certesa, el cap del revers es podria associar a models utilitzats per Marc Aureli, però els indicis són realment escassos i no ens permeten afirmar-ho amb seguretat. Els contextos arqueològics d'aquestes dues monedes són ben diferents. La primera aparegué en nivells d'abandonament del segle V i, per tant, no en podem dir massa res. La segona es va trobar dins l'àmbit 32, en uns nivells formats al segle II avançat. Aquesta cronologia encaixaria perfectament amb la circulació teòrica de la moneda antonina.

Ens resten per veure 2 asos més, també de l'època antonina, dels quals si que n'hem pogut saber més detalls. Un d'ells fou encunyat per Adrià entre el 117 i el 138 i l'altre per Còmmode entre el 177 i el 192. En tots dos casos, els reversos es conservaven certament malament, però les llegendes respectives dels anversos ens han permès determinar els emissors d'ambdues monedes. La primera es va trobar en un nivell sense materials, dins de l'àmbit 17, en un context general del segle II. Per contra, la segona fou documentada per Oliva, en un nivell que era clarament del segle II. Seria plausible que totes dues monedes fossin trobades en els seus contextos de deposició original.

Com ja hem esmentat, s'ha documentat també un dupondi del segle II. Es tracta d'una moneda prou ben conservada, encunyada a nom d'Adrià entre el 117 i el 138. Podem apreciar a l'anvers de la moneda el cap masculí de l'emperador a dreta i, al revers, una figura femenina sedent a esquerra. El mal estat de les llegendes no ens ha permès afinar més la datació d'aquesta peça. Aquesta moneda fou trobada en un context de la reforma de l'àmbit 26 que tingué lloc a finals del segle II. No seria rar pensar que podia seguir circulant dècades després de ser batuda.

Ens resten per veure encara 8 sestercis, dels quals 3 foren emesos per Adrià, un per Luci Ver, dos per Antoni Pius, un per Còmmode i, finalment, l'últim per un emperador antoní indeterminat.

Els 3 sestercis d'Adrià són força diferents entre sí, així com també ho són els seus contextos arqueològics. El primer d'ells data d'entre el 125 i el 128, gràcies al revers, on s'aprecia a Roma amb casc, sedent a esquerra, sostenint una cornucòpia i amb un escut darrere seu. Aquesta moneda fou batuda amb tota seguretat a la seca de Roma.

Els altres dos sestercis d'Adrià són molt més incerts, no només estan més mal conservats sinó que les representacions dels seus respectius reversos són molt poc clares. Un d'ells podria mostrar una figura dempeus, mentre que el segon mostra una figura femenina sedent. Malauradament, els anversos tampoc ajuden, però la representació del bust deixa clar que són monedes d'Adrià. Les hem datat, *grosso modo*, d'entre el 117 i el 138. Els contextos arqueològics de tots 3 sestercis són molt poc indicatius. El primer que hem vist fou documentat en nivells superficials, mentre que els altres dos foren trobats, el primer en un estrat d'abandonament tardà i, el segon, en l'obliteració de l'àmbit 27, datada del segle IV. Cap d'ells és d'un context clar i tampoc encaixa amb la circulació teòrica d'aquest tipus de peces. Malgrat això, hem de mencionar alguns testimonis de moneda residual i també d'usos de moneda alt-imperial en el segle IV, V i VI prou importants com per fer-nos plantejar, tant en aquest cas com en el d'altres monedes alt-imperials trobades en contextos tardans, que potser no sempre es tracti de monedes fora de context (Depeyrot 2001, 35-36) (Bernd/Stenaicher 2008, 252-298).

Els 2 sestercis d'Antoni Pius els datem d'entre el 138 i el 162, és a dir del mandat del dit emperador. Malgrat que totes dues monedes conserven l'anvers i el revers visible, les llegendes només es poden apreciar de manera parcial i no es pot precisar més en la seva datació. Una d'elles prové d'un nivell de circulació datat del segle II avançat, d'una cambra de l'àmbit 32. L'altra fou recuperada per Oliva i no té un context arqueològic clar. Cal remarcar l'interès de trobar una moneda en un

nivell de circulació, en aquest cas del segle II avançat, que a més quadra a la perfecció amb la datació resultant del seu estudi.

El sesterci de Luci Ver, encunyat a nom de la seva esposa Lucil·la entre el 164 i el 169 a la ciutat de Roma, presenta al seu anvers un cap femení a dreta i, al revers, una figura dempeus amb túnica i sostenint una cornucòpia. Aquesta moneda s'ha pogut datar amb certesa, sobretot pel bust de l'anvers, i s'ha pogut acotar força en el temps. Malauradament fou trobada en els nivells d'abandonament de l'àmbit 37, cosa que ens ha imposibilitat conèixer el seu context original.

El sesterci de Còmmode és certament interessant, ja que es pot datar amb molta certesa de l'any 186. Aquesta moneda presenta a l'anvers un clar bust de l'emperador Còmmode, barbat i radiat, i al revers una altra representació del propi Còmmode sedent i amb un *orbis* a la mà, en aquest cas amb una victòria coronant-lo. Les llegendes de la peça no es conserven, però això no ha impedit datar-la del 186 i identificar-la com una emissió de la seca de Roma, a través del seu revers. A això cal afegir-hi que fou trobada en un context de finals del segle II dins l'àmbit 17, cosa que ens indica que segurament l'hauríem localitzat en el seu context original.

L'últim sesterci que ens resta per veure està força mal conservat. S'aprecia a l'anvers un cap masculí i, al revers, una possible figura dempeus. Cap de les dues representacions està prou ben conservada com per permetre una identificació clara del seu emissor, però tot i això seria probable que fos una moneda d'Antoni Pius. Cal afegir que fou trobada en nivells superiors de l'àmbit 36 amb una cronologia del segle III. En ser una moneda poc clara és poc precís parlar de la seva circulació, però no seria res estrany trobar monedes d'Antoni Pius circulant durant les primeres dècades del segle III.

Segons Ripollès (2002, 204) la moneda antonina es veuria afectada per les mateixes circumstàncies que la flàvia i es veuria poc representada en els contextos de deposició originals, això concorda només parcialment amb el que hem vist pel Pla de l'Horta, ja que algunes monedes si que apareixen en nivells de circulació o de deposició primaris.

En el cas de Vilauba, les encunyacions antonines estan prou ben representades amb una desena de monedes, concentrades sobretot en els regnats d'Antoni Pius i Marc Aureli, sovint en contextos de finals del segle II (Castanyer/Tremoleda 1999, 321).

A la vil·la dels Ametllers es recuperaren fins a 3 monedes de cronologies antonines, 2 d'elles indeterminables i una a nom de Marc Aureli, totes 3, però, es troben fora del seu context i en relació amb materials molt més tardans, en nivells d'enderrocs i obliterations (Palahí/Nolla 2010, 304-307).

LES MONEDES DEL SEGLE III

S'ha documentat un grup d'11 monedes datades del segle III. Concretament un sesterci, un denari de bronze i 9 antoninians.

El sesterci, en un estat de conservació bastant bo, mostra al seu anvers un cap masculí diademat i barbat, a dreta, i al revers, quatre estendards militars clavats al terra. La llegenda de l'anvers de la moneda, així com la representació de l'emperador, ens permeten determinar que es tracta d'una encunyació de Filip I, de la seca de Roma i que fou batuda entre el 244 i el 249. La moneda es va localitzar en un context del segle III, dins l'àmbit 37. El context encaixa perfectament amb la datació de la moneda.

Del denari de bronze en podem dir que fou encunyat per Claudi II a la seca de Roma entre els anys 268 i 270. Aquesta peça està força ben conservada i podem observar al seu anvers, el cap de Claudi II radiat, a dreta i al revers, la figura de Júpiter sostenint un feix de llamps. Fou trobada en la fase tardana de l'abandonament de l'àmbit 37. La moneda es troba amb seguretat fora del seu context de circulació original, però això no vol dir que no pogués seguir circulant a finals del segle IV, principis del segle V, quan sembla que l'escassetat de numerari va fer que molta moneda antiga (així com moneda d'imitació) circulés sense problema en altres territoris de l'imperi (Depeyrot 2005, 102), (Collins 2013, 129). No seria descabellat pensar que podria passar quelcom similar amb les monedes del Pla de l'Horta.

En referència als antoninians, dels qual recordem-ho en documentem 9, cal dir que són força variats entre ells, per tant els veurem detalladament tot seguit.

El més antic data d'entre el 238-244. Està certament ben conservat i mostra al seu anvers un cap masculí radiat a dreta amb la llegenda IMPGORDIANVSPIS-FELAVG, que ens permet identificar a Gordià III com el seu emissor. Al revers mostra a *Liberalitas* a esquerra duent cornucòpia i àbac amb la llegenda LIBERALITASAVGIII. Aquesta moneda es trobà sota el mur 310 en un context del segle III cosa que encaixaria amb la datació que en fem.

Un antoninià, en aquest cas atribuït Gal·liè i força mal conservat i batut entre el 253 i el 268, fou documentat en els nivells sota el superficial a l'àmbit 47, que no poden ser datats amb certesa de cap període en concret. En aquest cas si que sembla evident que no estava dins del seu context original i és segurament un cas de moviment de terres posterior, de cronologia totalment incerta.

Més o menys d'aquest mateix moment hem estudiat una moneda a nom de Salonina, d'entre el 253 i el 268. La moneda està molt ben conservada i mostra a l'anvers el cap de Salonina a dreta i la llegenda SA-

LONINAAVG, mentre que al revers podem apreciar a *Fecunditas* parada a dreta, duent una figura petita a una mà i donant l'altra mà a una figura petita amb la llegenda FECVNDITASAVG. Malauradament aquesta moneda sols és interessant en l'aspecte purament numismàtic i la seva bona conservació, ja que fou trobada per Oliva en uns nivells arqueològics poc clars.

Una moneda molt interessant presenta al seu anvers un cap masculí radiat i al seu revers un altar encès amb foc cremant. Aquest tipus d'antoninià fou emès per Claudi II entre el 268 i el 270 i fou també imitat en gran nombre després del 270 i fins a principis del segle IV. No se sap concretament qui eren els imitadors però es pensa que eren hispans i van aconseguir omplir el mercat amb aquesta moneda que hauria circulat fins a mitjans del segle IV (Ripollès 2002, 208-209). El baix pes de la moneda documentada al Pla de l'Horta i també l'art que es pot apreciar tant el revers com en l'anvers, ens fa pensar que es tracta d'una imitació. De quan datar les imitacions de moneda? Si bé no és gens fàcil, en aquest cas concret el context de troballa, un estrat del segle III, pot ajudar a comprendre en quin moment circularen; tot apunta que ho feren de manera coetània als originals que imitaven, almenys en aquest cas. És evident que l'exemple d'una sola moneda no es pot fer extensiu a la circulació de tot un tipus, però és molt interessant documentar aquesta moneda en un context clar del segle III.

Una altre antoninià d'aquest mateix moment fou també documentat al Pla de l'Horta, malauradament en contextos del segle V, en una obliteració del que segurament seria el nivell original de la moneda, un dipòsit de l'àmbit 18. L'antoninià en qüestió presenta al seu anvers un cap masculí radiat i barbat a dreta, amb una llegenda parcial que identifica el bust amb Claudi II. Al revers ens mostra a *Felicitas* dempeus a esquerra duent un caduceu i un ceptre i sota exerg una marca T, que identifica aquesta moneda com una encunyació de *Mediolanum*.

Un altre dels antoninians que ens resten per comentar mostra al seu anvers un cap masculí a radiat a dreta i la llegenda completa IMPAVRELIANVSAVG cosa que l'identifica com una moneda batuda per Aurelià. Al revers observem una escena amb Aurelià dempeus a dreta duent globus i llança, rebent una victòria d'un soldat dempeus davant seu. Amb la marca T, de la seca de *Mediolanum*, sota el seu exerg. La moneda en qüestió fou batuda entre el 270 i el 275. Un altre antoninià és també d'aquest mateix tipus, comparteix un revers i un anvers iguals als de la moneda que acabem de mencionar, i malgrat estar força més mal conservat estem segurs, gràcies a una part conservada de la llegenda de l'anvers que es tracta també d'una encunyació d'Aurelià, amb una cronologia igual a la que acabem de donar per la primera moneda. En aquest cas en desconeixem la seca. Cal afegir encara

un tercer antoninià amb un revers que molt probablement seria el mateix que el d'aquestes dues monedes. El mal estat de conservació no ens permet conèixer ni el seu emissor ni la seva seca, i li hem donat una cronologia aproximada d'entre el 270 i el 284, que fou durant la qual aquest tipus de revers s'encunyà. La primer d'aquestes monedes es va documentar en l'àmbit 37, en la creació de la terrassa, és a dir, al segle IV, podria ser el seu context original. La segona moneda es va documentar en una fase d'abandonament d'aquest mateix àmbit amb materials del segle IV o més tardans. L'última moneda d'aquest tipus es va trobar fora de qualsevol context arqueològic. Així doncs, la primera moneda i possiblement la segona haurien pogut circular a principis del segle IV, mentre que la tercera no tindria un context arqueològic clar.

Per últim ens resta per veure un antoninià a nom de Carí batut a Roma entre el 283 i el 285 fou documentat en l'enderroc de l'àmbit 42. La datació de la moneda dona suport a la de la resta dels materials del dit enderroc que daten també del segle III.

La moneda del segle III, sobretot els antoninians, és un tipus molt i molt corrent en bon nombre de vil·les catalanes. En seria un clar exemple la vil·la dels Munts, on a principis del segle XX es van trobar, durant la replantació d'unes vinyes, un total de 600 monedes, de les quals 227 es van poder estudiar posteriorment i es va determinar que es tractava d'antoninians d'entre els regnats de Gordià (238-243) i Póstum (257-268) (Tarrats/Remolà 2006, 96). En aquesta mateixa vil·la es va trobar un cadàver carbonitzat sota nivells d'enderroc i d'incendi al qual s'associa un conjunt de 16 monedes que haurien anat dins un petit cartutx avui dia desaparegut. Aquestes monedes eren sestercis, essent el més antic de la segona dècada del segle II, concretament d'Adrià, i el més modern de mitjan segle III a nom de Gal·liè. (Tarrats *et al.* 1998, 219). Contrasta en aquest cas amb els pocs sestercis del segle III trobats al Pla de l'Horta.

Per posar més exemples mencionem que a la vil·la de Can Senromà es documentaren un total de 2 antoninians de Claudi II (Guitart 1970, 159). També a Torre Llauder es va documentar un tresoret de 8 monedes de les quals almenys 4 eren sestercis del segle III (Martínez 1998, 123).

Els antoninians es documenten també en bon nombre a la vil·la de Vilauba, on en els primers vint anys d'excavació ja se n'havien trobat 15, principalment en contextos del segle III i en alguns casos del segle IV (Castanyer/Tremoleda 1999, 320-334).

En general, el numerari del segle III és abundant en la geografia catalana, i no és rar, com ja hem vist, que es trobi en contextos del segle IV. Segurament, gran part d'aquesta moneda hauria circulat durant les primeres dècades del segle IV. Com és el cas d'algunes mone-

des de Vilauba que acabem de mencionar i també el d'algunes monedes del Pla de l'Horta.

LES MONEDES DEL SEGLE IV

Passem tot seguit a veure un grup de 25 monedes del segle IV, cal notar que és el més nombrós dels trobats al Pla de l'Horta. Aquest conjunt de monedes baix-imperials està format per: un *nummus*, 4 Ae2, 6 Ae3 i 14 Ae4.

Comencem per veure el *nummus*; es tracta d'una moneda en molt bon estat de conservació que mostra al seu anvers un cap masculí llorejat a dreta amb la llegenda **IMPCMAXIMIANVSPFAVG**. Al revers trobem una escena on apareix Roma sedent dins un temple hexàstil amb la llegenda **CONSERV VRB SVAE**, sota l'exerg trobem la marca de ST, pròpia de la seca de *Ticinum*, on fou batuda la moneda entre l'any 307 i 308. Es va documentar dins el retall tardà que elimina part de les estructures de l'àmbit 37, cosa que provaria que no es trobà en el seu context original.

Els 4 Ae2 que hem documentat són certament diferents entre ells. En primer lloc un està tan mal conservat que no podem fer res més que datar-lo *grosso modo* de la segona meitat del segle IV. La seva troballa en el nivell d'abandonament de l'àmbit 37 no ajuda en absolut a esclarir-ne la seva cronologia. Un segon Ae2, més ben conservat que el que acabem de veure, mostra a l'anvers un cap masculí a dreta i una llegenda que l'identifica com a Constantí I. Al revers, aquesta moneda mostra una figura de Sol dempeus a dreta duent un *orbis*. Aquesta moneda fou batuda entre el 313 i el 319 en una seca que no podem saber pel mal estat del revers de la peça. Fou documentada en l'abandonament de l'àmbit 12.

El tercer Ae2 que hem estudiat, en un estat de conservació prou bo, mostra al seu anvers un cap masculí amb *orbis* a esquerra i una llegenda parcial que en permet identificar-ne l'emissor, en aquest cas Constant. Al revers podem veure una escena on apareix un soldat avançant a dreta amb llança traient un captiu d'un refugi sota un arbre amb la llegenda **FELTEMPREPARATIO**, sota l'exerg la marca PLG, de la seca de *Lugdunum*. Aquesta moneda fou batuda entre el 348 i el 350 i s'ha trobat en un context pràcticament superficial del l'àmbit 38.

L'últim Ae2 és més modern que els que acabem de comentar. Fou batut entre el 378 i el 388 a la seca de *Siscia* a nom de Valentinià II. Mostra al revers l'emperador parat a esquerra duent Victòria sobre *orbis* i oferint la mà a una figura femenina agenollada a la seva dreta que duu una corona mural amb la llegenda **REPARATIO REIPVB**. La marca de seca ASIS sota exerg ens permet saber que fou batuda a *Siscia*. Igual que la resta d'Ae2,

aquesta moneda no es troba en el seu context arqueològic original; de fet fou trobada en nivells d'abandonament de l'àmbit 10.

Passem tot seguit a comentar els 6 Ae3 documentats al jaciment del Pla de l'Horta, com podem veure igual que ja ens ha passat amb els Ae2, la majoria d'aquestes monedes provenen de contextos d'abandonament de diferents àmbits de la vil·la.

Oliva va trobar l'any 1972 una moneda en estrats superficials on es s'aprecia al seu revers Sol dempeus a dreta duent un *orbis*. Es tracta d'un Ae3 batut entre el 313 i el 319 i molt mal conservat del qual no en podem dir res més.

Un d'ells, molt mal conservat, l'hem de datar de principis del segle IV, es podria tractar d'una emissió de Constantí I, pel tipus de bust, però és impossible saber-ho del cert degut al mal estat de conservació de la peça. Es va trobar en l'àmbit 52 enmig de contextos del segle III. La moneda sembla clarament baix-imperial i podria ser que es tractés d'una peça caiguda de nivells superiors.

Dos Ae3 foren conservats en diferent grau, però no excessivament bé cap dels dos, foren batuts per Magnenci entre el 351 i el 353. Ambdós presenten el mateix revers: dues victòries davant per davant sostenint una corona amb inscripció votiva: VOT V MVLX, encara que en una d'elles no es veu massa bé. Només una de les dues peces conserva la marca de seca-PAR-cosa que ens indica que prové de la seca d'*Arelate*. Una d'elles, la més mal conservada, prové de l'abandonament de l'àmbit 37 i l'altra, de l'enderroc de l'àmbit 55 datat d'època baix-imperial.

Un Ae3 no massa ben conservat mostra un revers amb un soldat romà llancejant un genet bàrbar caigut, un tipus molt comú entre les monedes baix-imperials del nord-est català. La mala conservació de la moneda no ens permet saber-ne ni el seu emissor ni la seva seca. Sols podem datar-la d'entre el 353 i el 358. Fou documentada per Oliva en contextos arqueològics poc clars.

Ens resta per veure un Ae3 batut entre el 348 i el 350 a *Arelate*, amb un anvers no massa ben conservat, per això no en sabem el seu emissor i un revers on es mostra un soldat romà traient al bàrbar de sota el seu refugi en una cabana de fusta, un revers ja vist en un Ae2 d'aquest mateix jaciment. Aquesta moneda prové també, com pràcticament tota la resta de peces baix-imperials, de nivells d'abandonament, en aquest cas, de l'àmbit 54.

Per acabar amb el grup de monedes baix imperials en restà per veure el més nombrós, els 14 Ae4.

L'Ae4 més ben conservat fou documentat per Oliva en contextos arqueològics poc clars. Aquesta moneda l'atribuïm a Constantí II, gràcies a la llegenda del seu

anvers, i fou batuda entre els anys 325 i 328 a la seca d'*Arelate*. Mostra al revers una porta de campament amb dues torres i una estrella sobre seu amb una marca parcial de seca.

Una moneda presenta al seu anvers un cap femení amb casc i ceptre a esquerra i al seu revers una victòria sobre proa de nau a dreta. S'hauria de datar d'entre el 330 i el 340, però el baix pes de la peça ens duen a pensar que es podria tractar d'una imitació local. Es va localitzar en la fase d'abandonament de l'àmbit 37b, cosa que no ajuda a conèixer la circulació d'aquesta possible imitació, més enllà de que circulà durant el segle IV.

3 Ae4 presenten el mateix revers: dos soldats davant per davant amb un estendard militar entre ells. Aquest revers s'encunyà en mòdul Ae4 entre el 336 i el 342 i en cap cas se n'ha pogut saber cap més dada. Una d'elles prové de l'abandonament de l'àmbit 11, l'altre de l'àmbit 36 i, finalment, la tercera, del retall que va obliterar les estructures de l'àmbit 37. Com ja és habitual en les monedes del segle IV totes provenen de nivells baix-imperials poc acotats temporalment i que impliquen enderrocs i abandonaments de diferents sectors de la vil·la.

Un únic Ae4 presenta un revers amb dues victòries davant per davant sostenint corones i palmes. La moneda en qüestió està pobrament conservada i només en podem dir que fou batuda entre el 342 i el 348. Fou localitzada per Oliva en contextos arqueològics poc clars.

Un altre Ae4, datat d'entre el 357 i el 361, mostra al seu revers l'emperador estant a esquerra duent un *orbis* i una llança. Aquesta moneda prové de l'abandonament de l'àmbit 26 i el seu mal estat de conservació no ens permet dir-ne res més.

Un grup de 7 Ae4, tots ells molt mal conservats, s'han datat del segle IV però no en sabem massa res més. 2 d'ells podrien ser imitacions, el seu pobre art així ho suggereix, però no en podem estar segurs. En qualsevol cas, totes aquestes monedes provenen de contextos d'abandonament de diferents àmbits de la vil·la.

Les monedes del baix imperi romà són presents en un nombre força considerable en les vil·les romanes del nord-est català. Prop d'una cinquantena foren trobades a la vil·la del Pla de Palol, en un conjunt que comprèn tots els nominals de bronze (Ae2, Ae3 i Ae4) i amb cronologies d'encunyació que van des de Constantí I a Teodosi, estant la majoria de monedes concentrades a mitjan segle IV (Nolla (ed.) 2002, 221-222).

També a Vilauba on s'han trobat fins a divuit monedes d'aquest període, això sí molt més mal conservades on també trobem tant Ae2 com Ae3 i Ae4, que s'estenen principalment entre els regnats de Constantí I i Constanci II (Castanyer/Tremoleda 1999, 322-324).

18 monedes més es localitzaren a la vil·la dels Tolegassos, altre cop amb presència de tots tres nominals i compreses entre els regnats de Galeri i Valent, essent la majoria d'elles d'època de Constantí I o de mitjan segle IV (Casas 1989, 170-173).

A la vil·la de Can Sentromà es documentaren un total de 16 monedes baix-imperials concentrades majoritàriament a mitjan segle IV (Guitart 1970, 111-164). Als Munts es va documentar un conjunt de 6 monedes en nivells d'abandonament d'una piscina d'una zona termal i en aquesta mateix vil·la es documentaren 4 bronzes més de prop del 350 sota un paviment de mosaic (López, 1993, 66).

Per acabar, ens resta esmentar la vil·la dels Antigons on es van localitzar un total d'onze monedes baix-imperials, altre cop es tornen a representar els tres nominals i la cronologia de les monedes documentades s'estén entre Constantí I i Gracià (Járrega 2014, 227-230).

Hem pogut apreciar com la moneda baix-imperial és present amb relativa força en diverses de les vil·les esmentades. Ens agradaria destacar que sovint solen ser presents els tres nominals amb predomini de l'Ae4 o l'Ae3 i també que la majoria de moneda es sol concentrar, com hem anat veient, en les dècades centrals del segle IV.

CATÀLEG

PH'09 1008-1

Ae4; Ae; 0,78 gr; 13 mm; 6h.

Autoritat emissora indeterminable. 336-342. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí diademat a dreta.

Revers: dos soldats davant per davant amb escuts i llances, entre ells un estendard militar.

Referències: RIC VIII.

Observacions: possible imitació local.

Context: nivell d'abandonament A11, a l'entorn del nimfeu.

PH'09 1026-1

Ae2; Ae; 2,72 gr; 20 mm; 6 h.

Constantí I. 313-319. Seca indeterminable.

Anvers: cap de Constantí I diademat a dreta // CONSTANTINVS PFAVG.

Revers: Sol dempeus a esquerra duent un globus.

Referències: RIC VII.

Observacions:

Context: nivell d'abandonament A12.

PH'09 1054-1

Ae2; Ae; 4,33 gr; 23 mm; 12 h.

Valentinià II. 378-388. SISCIA.

Anvers: cap de Valentinià II diademat a dreta // DNV(alentinianvsi)NVSIVNPFAG(g)...

Revers: emperador parat a esquerra duent Victòria sobre orbis i oferint la mà a una figura femenina agenollada a la seva dreta que duu una corona mural. // REPARATIO REIPVB. Sota exerg: ASIS.

Referències: RIC IX Siscia 26 (impossible determinar la variant concreta).

Observacions: nivell d'abandonament amb cendres dins l'A10, sobre el mosaic.

PH'11 1259

Ae4; Ae; 1,60 gr; 13 mm; 12 h.

Autoritat emissora indeterminable. 357-361. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí a dreta.

Revers: emperador a esquerra duent globus i llança.

Referències: RIC VIII.

Observacions:

Context: nivell d'abandonament A26 (o, com a mínim reblliment del sector per crear la nova terrassa de tot el sector oest).

PH'13 UE 1491

Ae2; Ae; 4,54 gr; 20 mm; 6 h.

Constant. 348-350. LUGDUNUM.

Anvers: cap de Constant diademat i sostenint globus a esquerra // (dncons)TA NSPFAVG

Revers: soldat avançant a dreta amb llança traient un captiu d'un refugi sota un arbre//FELTEMPRE PARATIO// Sota exerg: PLG· (marca de seca).

Referències: RIC VIII Lyons 89.

Observacions:

Context: A38. Exterior del *torcularium*, nivel superficial d'abandonament.

PH'13 UE 1508

Ae4; Ae; 1,15 gr; 14 mm; 6 h.

Autoritat emissora indeterminable; 336-342. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí diademat a dreta.

Revers: dos soldats davant per davant amb escuts i llances, entre ells un estendard militar

Referències: RIC VIII.

Ph'09 1008-1

PH' 09 1026-1

Ph'09 1054-1

Ph'11 1259

PH' 13 1491

Ph'13 1508-1

Observacions:

Context: A37, a tocar el paviment de *signinum* 1447. Dins el retall tardà que elimina bona part de les estructures de l'A37.

PH'13 UE 1508

Nummus; Ae; 6,43 gr; 20 mm; 6 h.

Maximià. 307-308. TICINUM.

Anvers: cap de Maximià llorejat a dreta.// IMPCMAXI-MIANVSPFAVG.

Revers: Roma sedent dins temple hexàstil.// CONSERV VRB SVAE// ST (Marca de seca).

Referències: RIC VI Ticinum 92.

Observacions:

Context: A37, a tocar el paviment de *signinum* 1447. Dins el retall tardà que elimina bona part de les estructures de l'A37.

PH'13 UE 1456

Ae4; Ae; 1,20 gr; 15 mm; 12 h.

Autoritat emissora indeterminable; 336-342. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí diademat a dreta.

Revers: dos soldats davant per davant amb escuts i llances, entre ells un estendard militar

Referències: RIC VIII.

Observacions:

Context: nivell sota superficial de l'A36. Enderroc d'abandonament.

PH'15 1615

Antoninià; billó; 2,94 gr; 24 mm; 6h

Carinus. 283-285. ROMA.

Anvers: cap de *Carinus* radiat a dreta // IMPCMAVR-CARINVSPFAVG.

Revers: *Aequitas* dempeus a esquerra amb una cornucòpia i una balança.// AEQUIT(as avgg).Sota exerg: KAZ.

Referències: RIC V-2 238.

Observacions:

Context: A42. Enderroc de l'àmbit. Coincideix amb la resta de materials també del segle III.

PH'15 UE 1699

As; Ae; 9,32 gr; 27 mm; 9 h.

Ciutat d'*Emporion*. Mitjan segle I aC- mitjan segle I dC. EMPORION.

Anvers: cap de Pal·las amb casc a dreta.

Revers: pegàs a dreta // EMPOR.

Referències: CNH Emporia.

Observacions:

Context: A47. Estrat situat entre un nivell de finals del II i un inferior de segona meitat del segle I. Pocs materials en el propi estrat. Correspondria al final del període d'encunyació de la moneda.

PH'15 UE 1729

As; Ae; 13,50 gr; 28 mm; 7 h.

Ciutat d'*Emporion*. Mitjan segle I aC- mitjan segle I dC. EMPORION.

Anvers: cap de Pal·las amb casc a dreta // (p.c.p)V-Q.C(c.c.,q.).

Revers: pegàs a dreta // EMPOR.

Referències: MHA 929; CNH Emporia 26.

Observacions:

Context: nivell de segona meitat del segle I dins l'A47.

Ph'15 UE 1682-1

As; Ae; 9,73 gr; 28 mm; 3h.

Ciutat d'Emporion. Mitjan segle I aC- mitjan segle I dC. EMPORION.

Anvers: cap de Pal·las amb casc a dreta // Llegendes a l'anvers: ...L...P...

Revers: pegàs a dreta.

Referències: la falta d'una llegenda clara al anvers no permet determinar exactament de quina moneda es tracta.

Observacions: CNH Emporia.

Context: nivell del segle II avançat dins l'A47.

PH'15 UE 1682-2

As; Ae; 10,07 gr; 27 mm; 6h.

Ciutat d'Emporion. Mitjan segle I aC- mitjan segle I dC. EMPORION.

Anvers: cap de Pal·las amb casc a dreta // M.O- L.A.Q.

Revers: pegàs a dreta // EMPOR.

Referències: CNH Emporia 23.

Observacions:

Context: nivell del segle II avançat dins l'A47.

PH'15 UE 1001

Sesterci; Ae; 23,42 gr; 33 mm; 6 h.

Autoritat emissora indeterminable. 125-128. ROMA.

Anvers: cap d'Adrià llorejat a dreta.

Revers: Roma sedent a esquerra sostenint cornucòpia, amb casc i un escut darrera seu.// Sota exerg: SC.

Referències: RIC II Hadrian 636.

Observacions:

Context: Superficial.

PH'15 UE 1653-1

Sesterci; Ae; 21,90 gr; 30 mm; 6 h.

Luci Ver. 164-169. ROMA.

Anvers: cap de Lucil·la a dreta // ...AN...

Revers: figura dempeus amb túnica i sostenint cornucòpia.

Referències: RIC III 1742 (o similar).

Observacions: la moneda representa a Lucil·la, esposa de Luci Ver.

Context: nivell d'abandonament de l'A37.

PH'15 UE 1653-2

Denari de bronze; Ae; 1,73 gr; 18 mm; 12 h.

Claudi II. 268-270. ROMA.

Anvers: cap de Claudi II radiat a dreta // (i) MPCCLAVDIVS(vg).

Revers: Júpiter a esquerra amb un ceptre i un feix de llamps // (iovi)C(tori).

Ph'15 1682-2

Ph'15 1001

Ph'15 1653-1

PH 15 1653-2

Ph'15 1653-3

Ph'15 1653-4

Referències: RIC V-1 54 (o similar).

Observacions:

Context: nivell d'abandonament de l'A37.

PH'15 UE 1653-3

Ae2; Ae; 3,73 gr; 22 mm; 12 h.

Autoritat emissora indeterminable. Segona meitat del segle IV. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí a dreta.

Revers: figura dempeus davant d'una figura agenollada amb el cap cot.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions: el revers és molt poc clar, però sembla algun dels models que es fan servir a mitjans del segle IV. Ens és impossible dir de quin d'ell es tracta.

Context: nivell d'abandonament de l'A37.

PH'15 UE 1653-4

Quadrans; Ae; 15 mm; 2,12 gr; 6h.

August. 27 aC – 14 dC. Seca indeterminable.

Anvers: SC dins llegenda il·legible.

Revers: altar engalanat.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions:

Context: nivell d'abandonament de l'A37.

PH'15 UE 1672

Antoninià; billó; 1,90 gr; 17 mm; 6h.

Gal·liè. 253-268. ROMA.

Anvers: cap de Gal·liè radiat i barbat a dreta.

Revers: pegàs a dreta // (soli)C(onsavg).

Referències: RIC V-1 283 (o similar).

Observacions:

Context: nivell sota superficial de l'A47. Abandonament.

PH'15 UE 1659

Antoninià; billó; 0,95 gr; 13 mm; 6 h.

Claudi II. 268-270. Seca indeterminada.

Anvers: cap de Claudi II radiat a dreta.

Revers: altar encès.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions: aquesta moneda sembla una imitació de les encunyacions de Claudi II, tan pel seu baix pes com per la factura dels cunys de l'anvers i el revers. Cal tenir en compte que si es tracta d'una imitació l'autoritat emissora i la cronologia són incertes. Segurament rondin la segona meitat del segle III.

Context: A37. Estrat del segle III. Podria formar part de la primera fase d'elevació del sector per crear la terrassa oest.

PH'15 UE 1665

Ae4; Ae; 1,94 gr; 14 mm; eixos ineditables.

Autoritat emissora indeterminada. Segle IV. Seca indeterminada.

Anvers: cap a dreta.

Revers: indeterminat, dues figures dempeus.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions: encunyació aparentment moguda fora del flam.

Context: nivell d'elevació de la cota de circulació de l'A37 per crear la terrassa oest.

PH'15 UE 1751

As; Ae; 21,76 gr; 33 mm; 6h.

Untikesken. Segle II aC. UNTIKESKEN.

Anvers: cap de Pal·las amb casc a dreta.

Revers: pegas a dreta.

Referències: CNH Untikesken similar a la 11.

Observacions:

Context: farcit del dipòsit de l'A23. Fora de context ja que l'obliteració ha de ser molt posterior.

PH'16 UE 1803

As; Ae; 14,59 gr; 27 mm; 6 h.

Ciutat d'Emporion. Mitjan segle I aC- mitjan segle I. EMPORION.

Anvers: cap de Pal·las amb casc a dreta.

Revers: pegas a dreta // EMPOR.

Referències: CNH Emporia.

Observacions:

Context: nivell sota superficial de l'A51. Materials del segle II avançat, però en nivells inferiors hi ha materials encara més moderns (segle III).

PH'16 UE 1771-1

Ae3; Ae; 18 mm; 1,92 gr; 6h.

Magnenci. 351-353. Seca indeterminada.

Anvers: cap de Magnenci a dreta.

Revers: dues victòries davant per davant sostenint inscripció dins corona votiva // Possible marca sota les victòries // Sota exerg:L....

Referències: RIC VIII.

Observacions: possible imitació.

Context: nivell d'abandonament o de creació de la terrassa oest dins l'A37B.

PH'16 UE 1771-2

Ae4; Ae; 0,65 gr; 13 mm; 6 h.

Autoritat emissora indeterminada; 330-340. Seca indeterminada.

Anvers: cap femení amb casc a dreta.

Revers: victòria a esquerra sobre proa duent ceptre i escut.

Referències: RIC VIII. Models revers CONSTANTINO-POLIS (diferents seques).

Observacions: pes molt reduït, podria ser una imitació.

Context: nivell d'abandonament o de creació de la terrassa oest dins l'A37B.

PH'16 UE 1771-3

Ae4; Ae; 0,87 gr; 12mm.

Autoritat emissora indeterminable. Segle IV. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí a dreta.

Revers: indeterminat, dues figures dempeus.

Referències: sense referències al RIC.

Observacions:

Context: nivell d'abandonament o de creació de la terrassa oest dins l'A37B

PH'16 UE 1766-1

Antoninià; billó; 3,08 gr; 23 mm; 12 h.

Aurelià. 270-275. Seca indeterminada.

Anvers: cap d'Aurelià radiat a dreta // (i) MPAV(relianvsavg).

Revers: dues figures dempeus davant per davant, amb les mans esteses l'una cap a l'altra.

Referències: RIC V-1 Aurelian.

Observacions: el model del revers no queda clar, ja que n'hi ha diferents variants.

Context: nivell sobre 1771 dins l'A37B. Abandonament.

Materials del segle IV o posteriors.

PH'16 UE 1766-2

As; Ae; 6,47 gr; 25 mm.

Claudi. 41-54. ROMA.

Anvers: cap de Claudi a esquerra / (ticlaudivs) CAESARAVG(pmrpimpp).

Revers: *Constantia* dempeus a esquerra duent una llança en un mà i aixecant l'altre // Als costats de la figura S i C// CONSTANTIA(e avgusti).

Referències: RIC I 111.

Observacions:

Context: nivell sobre 1771 dins l'A37B. Abandonament.

Materials segle IV o posteriors.

PH'16 UE 1783

Ae3; Ae; 3 gr; 18 mm; eixos indeterminables.

Autoritat emissora indeterminable. Primera meitat del segle IV. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí a dreta // ...ON...

Revers: il·legible // Llegendà il·legible.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions: possible encunyació de Constantí I; la mala conservació de la moneda no permet saber-ho del cert.

Ph'16 1766-1

Ph'16 1766-2

Ph'16 1783

Ph'16 1792

Ph'13 1449

Ph'09 1074-1

PH'091074-2

Context: A52. Elevació del terreny per crear la Terrassa oest. La resta de materials es podrien situar dins del segle III.

PH'16 UE 1792

Ae; 2,33 gr; 15 mm; eixos indeterminats.

Autoritat emissora indeterminable. Cronologia indeterminable. Seca indeterminable.

Anvers: cap a dreta.

Revers possible animal a esquerra // possibles caràcters llatins on s'aprecia BIKO.

Observacions: moneda que per la seva factura sigui possiblement una encunyació ibèrica o fins i tot del nord de la Gàl·lia, no s'ha pogut determinar de quin tipus concret es tracta. Pel seu pes i estil segurament datí del segle II o I aC.

Context: A37B. Excepte per un fragment de TSA C (segle III) que podria ser una intrusió, la resta de materials es datarien molt a finals del segle I o a principis del II.

PH' 13. 1449

Dupondi; Ae; 15,42 gr; 27 mm; 6 h.

Adrià. 117-138. Seca indeterminable.

Anvers: cap d'Adrià radiat a dreta // HADRIANVS AV...

Revers: figura femenina sedent a esquerra, duent una pàtera // Sota exerg: SC.

Referències: RIC II Hadrian.

Observacions: La variabilitat en les llegendes ens fa preferir no restituir la de l'anvers d'aquesta moneda.

Context: elevació de la cota de circulació de l'A26 en la reforma de finals del segle II.

PH'09 UE 1074-1

As d'Untikesken; Ae; 25 gr; 32 mm; 12 h.

Untikesken. Primera meitat del segle II aC. UNTIKESKEN.

Anvers: cap de Pal·las amb casc a dreta.

Revers: pegàs a dreta // Llegenda ibèrica : UNTIKESKEN.

Referències: MHA 270; CNH Untikesken similar a la 5.

Observacions:

Context: A1. Sota el paviment de *signinum*. Materials del segle I.

PH'09 UE 1074-2

As d'Untikesken; Ae; 21,86 gr; 33 mm; 6 h.

Untikesken. Primera meitat del segle II aC. UNTIKESKEN.

Anvers: cap de Pal·las amb casc a dreta.

Revers: pegàs a dreta, cap modificat amb cabir. // Llegenda ibèrica : UNTIKESKEN // Davant del pegàs, petit brau envestint a esquerra, sobre les potes de darrera del pegàs una corona.

Referències: MHA 283; CNH Untikesken 27.

Observacions:

Context: A1. Sota el paviment de *signinum*. Materials del segle I.

PH'10 UE 1107

Antoninià; billó; 3,07 gr; 18 mm; 6 h.

Claudi II. 268-270. MEDIOLANUM.

Anvers: cap de Claudi II radiat i barbat a dreta// (impc) LAUDIVSPFAVG.

Revers: Felicitas dempeus a esquerra duent un caduceu i un ceptre // (fe)LIC TEM(po)// Sota exerg: T.

Referències: RIC V-1 146 (o similar).

Observacions:

Context: dipòsit A18. Entre el paviment del dipòsit i el *signinum* que oblitera tot el sector. Segle V.

PH'10 UE 1185

Sesterici; Ae; 21,27 gr; 33 mm.

Adrià. 117-138. Seca indeterminada.

Anvers: cap d'Adrià llorejat a dreta.

Revers: indeterminat, possible figura dempeus.

Referències: RIC II Hadrian.

Observacions:

Context: a cavall entre A17 i A32. Únic material de l'estrat. Abandonament del sector, per tant l'estrat hauria de ser posterior. Sector amb forta inversió estratigràfica.

PH'10 UE 1202

Moneda partida; Ae; 5,15 gr; 26 mm.

Autoritat emissora indeterminada. Cronologia indeterminada. Seca indeterminada.

Anvers: il·legible.

Revers: il·legible.

Referències: no referenciable.

Observacions: moneda partida del tot il·legible, difícilment se li podrà adscriure una cronologia amb certesa. Cal tenir en compte que durant el segle I s'efectuaren particions de la moneda circulat per canviar el valor de les peces. Segurament aquesta moneda circulà durant el segle I o principis del segle II.

Context: nivell d'època augustal, dins l'A5, associat a la reconstrucció de l'edifici.

PH' 11 UE 1338

Sesterici; Ae; 26 gr; 32 mm; 6 h.

Adrià. 117-138. Seca indeterminada.

Anvers: cap d'Adrià llorejat a dreta.

Ph'10 1107

Ph'10 1185

Ph'10 1202

Ph'11 1338

Ph'11 1258

Ph'12 1343

Revers: figura femenina amb casc sedent a dreta.

Referències: RIC II Hadrian.

Observacions: el motiu del revers no ens sembla prou clar com per assignar-n'hi un del RIC.

Context: obliteració de l'A27. Materials del segle IV.

PH'11 UE 1258

Divisor ibèric; Ae; 3,61 gr; 19 mm; 2 h.

Untikesken. Primera meitat del segle II aC. UNTIKESKEN.

Anvers: cap de Pal·las amb casc a dreta // UNTIKESKEN.

Revers: Lleó a dreta // Llegenda ibèrica il·legible.

Referències: MHA 277.

Observacions:

Context: nivell d'abandonament A26. Segle V.

PH'11 UE 1130

Dupondi; Ae; 10,22 gr; 28 mm; 6 h.

Autoritat emissora indeterminable. 69-96 (dinastia flàvia), seca indeterminada.

Anvers: cap masculí diademat a dreta // ...V...

Revers: indeterminat, figura dempeus, als costats de la figura S i C.

Referències: RIC II.

Observacions: revers molt mal conservat.

REVISAR: El 1130 és un retall i no té materials. Comprovar

PH'12 UE 1343

As; Ae; 7,91 gr; 25 mm; 12 h.

Autoritat emissora indeterminada. 98-162. Seca indeterminada.

Anvers: cap masculí diademat a dreta.

Revers: figura dempeus a esquerra amb una vara i una mà estesa // ...POT C...// Als costats de la figura S i C.

Referències: RIC II i RIC III.

Observacions: aquest revers és present en encunyacions de Trajà, Adrià i Antoní Pius, el mal estat de conservació de l'anvers no permet adscriure la moneda a cap d'aquests emperadors amb certesa.

Context: neteja encaixos M-184 dins l'A26. Material heterogeni del moment d'abandonament de la vil·la. Segle V.

PH'13 UE 142

Sesterci; Ae; 26 gr; 30 mm; 6 h.

Antoní Pius. 138-162. Seca indeterminada.

Anvers: cap d'Antoní Pius llorejat a dreta // ANTONINVS AVG...

Revers: figura femenina dempeus a dreta duent un atribut no visible en una mà i estenent l'altra // ...COS...

Referències: RIC III.

Observacions: les llegendes del revers i anvers poden ser varies, preferim no restituir-les

COMPROVAR Pels meus inventaris pot ser 1421 (1 moneda)

Context: A32. Segle II avançat. Nivell de circulació de la cambra.

PH'13 UE 1521

Dupondi; Ae; 11,39 gr; 27 mm; 6 h.

Tit. 79-81. Seca indeterminada.

Anvers: cap de Titus radiat a esquerra // (im) PTCAESVESPAVG(pmtrpcosviii).

Revers: divinitat femenina sedent a esquerra // Sota exerg SC.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions: RIC II 204 o 211 (o similars).

Context: A36. Nivell a l'exterior de la fossa dels contrapesos i retallada per aquella. Sense materials significatius.

PH'13 UE 1453

Ardit; coure; 1 gr; 17 mm; eixos indeterminables.

Felip III o Felip IV. 1611-1661. BARCELONA.

Anvers: cap masculí a esquerra // Als costats del cap A i R.

Revers: il·legible.

Referències: Cayón. Ardits de Felip III (4200 a 4206) o de Felip IV (5073-5078)

Observacions:

Context: nivell superficial de l'A34.

PH'13 UE 1514

Antoninià; billó; 3,58 gr; 20 mm; 12 h.

Aurelià.270-275. MEDIOLANUM.

Anvers: cap d'Aurelià radiat a dreta // IMPAVRELI-ANVS AVG.

Revers: a l'esquerra Aurelià dempeus a dreta duent globus i llança, rebent un victòria d'un soldat dempeus davant seu. // VIR(tvs militvm)// Sota exerg: T.

Referències: RIC V-1 242 (o similar).

Observacions:

Context: nivell d'elevació del terreny a l'A37 per crear la terrassa oest. Segle IV.

Ph'13 UE 1000

Antoninià; billó; 3,35 gr; 20 mm; 6 h.

Autoritat emissora indeterminada. 270-284. Seca indeterminada.

Anvers: cap masculí radiat a dreta-

Ph'13 1421

Ph'13 1521

Ph'13 1453

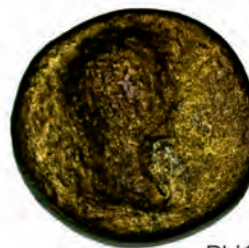
Ph'13 1514

Ph'13 1000

Ph'13 1433

Ph'13 1492

Revers: dues figures davant per davant una duent un globus i una vara i l'altra una petita victòria.

Referències: RIC V 1-2.

Observacions: revers encunyat, o variants del mateix, sols per Aurelià, Car i Carí, el mal estat de la moneda no permet determinar amb certesa a quin d'ells correspon.

Context: material fora de context.

PH'13 UE 1433

Sesterici; Ae; 20,37 gr; 27 mm; 6 h.

Còmmode. 186. ROMA.

Anvers: cap de Còmmode barbat i diademat a dreta.

Revers: Còmmode sedent a esquerra, duent un globus a la mà i amb una victòria coronant-lo // Als costats de la figura S i C.

Referències: RIC III 463.

Observacions:

Context: nivell de finals del segle II dins l'A17, on es trobà una gerra amb ofrenes.

PH'13 UE 1492

Sesterici; Ae; 19,85 gr; 31 mm; 6 h.

Autoritat emissora indeterminada. Segona meitat del segle II. Seca indeterminada.

Anvers: cap masculí a dreta.

Revers: figura dempeus a esquerra // Als costats de la figura S i C.

Referències: RIC III.

Observacions: molt probablement l'emissor sigui Antoni Pius.

Context: nivell superiors de l'A36. Materials del segle III.

PH'13 UE 1515

Sesterici; Ae; 19,89 gr; 29 mm; 12 h.

Filip I. 244-249. ROMA.

Anvers: cap de Filip I diademat i barbat a dreta // (impmivphilip)PVSAVG.

Revers: quatre estendards diferents clavats al terra // (f) IDESEXERCIT(us) // Sota exerg: SC.

Referències: RIC IV-C 171.

Observacions:

Context: estrat del segle III dins l'A37.

PH'13 UE 1441

As; Ae; 6,06 gr; 23 mm; 6 h.

Adrià. 117-138. Seca indeterminable.

Anvers: cap d'Adrià diademat a dreta // (ha) DRIANVS(avgcosiipp).

Revers: figura reclinada a esquerra.

Referències: RIC II 839 (semblant).

Observacions:

Context: nivell sense materials dins l'A17, en un context general del segle II.

PH'13 M-218

Bronze cartaginès; Ae; 6,29 gr; 23 mm; 6 h.

Aníbal. 221. Seca indeterminable.

Anvers: cap de Tanit a esquerra.

Revers: cap de cavall a dreta.

Referències: MHA 204; CNH hispano-cartaginès 38.

Observacions: VIII emissió Villaronga.

Context: neteja d'un mur de l'A22 datat al segle II.

PH'13 UE 1425

As republicà; Ae; 21,36 gr; 32 mm; eixos indeterminables.

Autoritat emissora indeterminable; Segle II aC. ROMA.

Anvers: cap femení a dreta.

Revers: proa de nau a dreta // (r)OMA.

Referències: Crawford.

Observacions: la mala conservació de la moneda no permet afinar més la seva referència.

Context: segle II avançat dins l'A32.

PH'13 UE 1425-2

As; Ae; 6,80 gr; 25 mm; eixos indeterminat.

Autoritat emissora indeterminada. 69-96 (dinastia flàvia). Seca indeterminada.

Anvers: cap masculí a dreta.

Revers: il·legible.

Referències: RIC II.

Observacions:

Context: segle II avançat dins l'A32.

PH'13 UE 1425-3

As; Ae; 6,71 gr; 24 mm; 11 h.

Autoritat emissora indeterminada. Segona meitat del segle II. Seca indeterminada.

Anvers: cap masculí a dreta.

Revers: figura dempeus // Als costats de la figura S i C.

Referències: RIC III.

Observacions: segurament sigui una encunyació de Marc Aureli.

Context: segle II avançat dins l'A32.

MONEDAS EXCAVACIÓ 1970-1972

Hab. M E-II (31-12-71)

Antoninià; billó; 2,11 gr; 31 mm; 6h.

Salonina. 253-268. Seca indeterminada.

Anvers: cap de Salonina a dreta // SALONINAAVG.

Revers: figura femenina parada a dreta, dunt una figura petita a una mà i donant l'altra mà a una figura petita // FECVNDITASAVG.

Referències: RIC V-1 5 (semblant).

Observacions:

Habitació H-E-II (5-4-71)

Ae4; Ae; 1,52 gr; 15 mm; 12 h.

Constantí II. 325-329. ARELATE.

Anvers: cap de Constantí II diademat a dreta // (constantinvs)IVNNOB(c).

Revers: porta de campament amb dues torres i una estrella // (providen)TIAECAES // Sota exerg: ...AR...

Referències: RIC VIII Arles 273 (o similar).

Observacions:

Hab. H-E-II (5-4-71)

Ae4; Ae; 1,37 gr; 14 mm; eixos indeterminables.

Autoritat emissora indeterminable. Segle IV. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí diademat a dreta.

Revers: il·legible.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions:

Hab.E-E-II (31-12-70)

Ae4; Ae; 1,34 gr; 13 mm; 12 h.

Autoritat emissora indeterminable. 342-348. Seca indeterminada.

Anvers: cap masculí diademat a dreta.

Revers: dues victòries davant per davant sostenint coronas i palmes.

Referències: RIC VIII.

Observacions:

Hab.E-E-II (31-12-70)

Ae4; Ae; 0,93 gr; 13 mm; eixos indeterminables.

Autoritat emissora indeterminable. Segle IV. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí a dreta.

Revers: indeterminat, podrien ser dues figures dempeus.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions:

Hab.M-E-II (31-12-71)

Ae3; Ae; 1,66 gr; 16 mm; eixos indeterminables.

Autoritat emissora indeterminable. 353-358. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí diademat a dreta.

Hab. M E-II (31-12-71)

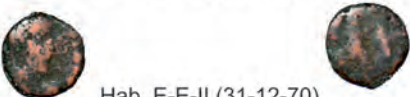
Hab. H-E-II (5-4-71)

Hab. E-II (5-4-71)

Hab. E-E-II (31-12-70)

Hab. E-E-II (31-12-70)

Hab. M-E-II (31-12-71)

Hab. M ampliació E-II (26-1-72)

Cata 3a a l'Est de la vil·la (4-2-72)

Damunt terres (1972)

Terres al descobrir paret... (2-12-1972)

Revers: soldat romà llancejant genet bàrbar caigut.

Referències: RIC VIII.

Observacions:

Hab M ampliació E-II (26-1-72)

Ae4; Ae; 0,41 gr; 11 mm; eixos indeterminables.

Autoritat emissora indeterminable. Segle IV. Seca indeterminable.

Anvers: il·legible.

Revers: dues victòries davant per davant sostenint coronas i palmes.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions: el baix pes i reduït diàmetre d'aquesta moneda fan pensar en una imitació local.

Cata 3a al Est d la vil·la (4-2-72)

Ae4; Ae; 1,27 gr; 13 mm; eixos indeterminables.

Autoritat emissora indeterminable. Segle IV. Seca indeterminable.

Anvers: cap masculí a dreta.

Revers: il·legible.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions:

Damunt terres (1972)

Ae3; Ae; 1,74 gr; 16 gr; 6 h.

Autoritat emissora indeterminable. 310-319. Seca indeterminada.

Anvers: cap masculí diademat a dreta.

Revers: Sol dempeus duent orbis.

Referències: RIC VII.

Observacions: possible imitació, pes molt baix.

Terres al descobrir paret, a l'oest de la cambra circular (2-12-1972)

Ardit; coure; 1,39 gr; 17 mm; 12 h.

Felip III. 1616. BARCELONA.

Anvers: cap de Felip III a esquerra // Als costats AR.

Revers: escut de la ciutat de Barcelona // BARCINO... 1616.

Referències: Cayón 4204.

Observacions:

Hab B –cata 2ª EIII terres cremades

As; Ae; 9,29 gr; 23 mm; 6 h.

Còmmode; 177-192; Seca indeterminable.

Anvers: cap de Còmmode diademat a dreta // ...
MM...O...

Revers: indeterminat; figura dempeus.

Referències: RIC III.

Observacions: moneda no massa ben conservada, la doble M de la llegenda del l'anvers fa molt i molt probable que sigui una encunyació de Còmmode.

3-II-71 Dep. F-E-II sobre llinar, pedra sorrenca al Nord.

Sesterci; Ae; 25,47 gr; 33 mm; 12 h.

Antoní Pius. 138-162. Seca indeterminable.

Anvers: cap d'Antoní Pius a dreta // (anto)NINVS AVGPIVS (pptrpcosiii).

Revers: figura sedent a esquerra alimentant amb una patera un serp que s'alça des d'un altar.

Referències: RIC III 637 (o similar).

Observacions:

PH'17 UE 1935

Ae3; Ae; 4,33 gr; 20 mm; 12 h.

Magnenci.351-353. ARELATE.

Anvers: cap de Magnenci a dreta // DN MAG... // Darrere el cap marca A.

Revers: dues victòries davant per davant sostenint una corona amb inscripció votiva: VOT V MVLT X // Sota la corona marca IS // Sota exerg: PAR.

Referències: RIC VIII Arles 176 (o similar).

Observacions:

Context: nivell d'enderroc àmbit 55. Baix-imperial.

PH'17 UE 1900

Ae4; Ae; 0,93 gr; 13 mm; eixos indeterminables.

Autoritat emissora indeterminable. Segle IV-V. Seca indeterminable.

Anvers: indeterminat; possible cap masculí a dreta.

Revers: indeterminat; possible soldat llancejant genet bàrbar caigut.

Referències: no referenciable al RIC.

Observacions: podria tractar-se d'una moneda amb un revers del tipus FELTEMPREPARATIO, però no queda gens clar.

Context: material recollit durant la neteja del sector del nimfeu (A11), per tant, en nivells d'abandonament.

PH'16 UE 1842

As; Ae; 12,56 gr; 25 mm; 11 h.

August. 10-14. NEMAUSUS.

Anvers: caps d'August a esquerra i d'Agripa a dreta // IMP...

Revers: cocodril i palmera // COL NEM.

Referències: RIC I 160.

Observacions:

Context: àmbit 47. Segle I.

PH'17 UE 1929

Ae3; Ae; 3,84 gr; 18 mm; 6 h.

Autoritat emissora indeterminable. 348-350. ARELATE.

Anvers: cap masculí diademat i sostenint un globus a Esquerra.

Revers: soldat romà traient a bàrbar de sota el seu refugi en una cabana de fusta// Sota exerg: PA...

Referències: RIC VIII.

Observacions:

Context: àmbit 54. Nivells d'enderroc, per tant abandonament o elevació del terreny, baix-imperial.

PH'17 UE 1941

Antoninià; billó; 3,39 gr; 23 mm; 12 h.

Gordià III. 238-244. ROMA.

Anvers: cap masculí radiat a dreta //IMPGORDIANVS-PIVSFELAVG.

Revers: Liberalitas a esquerra duent cornucopia i àbac // LIBERALITASAVGIII.

Referències: RIC IV-C 67.

Observacions: segurament, la moneda data exactament del 240.

Context: àmbit 43. Sota el mur M-310. Remodelació de l'espai. La resta de materials de l'estrat es daten a finals del segle I.

18. ALTRES MATERIALS. OBJECTES METÀL·LICS I D'OS

Ana Costa Marc Prat

INTRODUCCIÓ

Les excavacions arqueològiques a la vil·la romana han permès descobrir una gran quantitat d'objectes relacionats amb la vida quotidiana dels seus habitants. Campanya rere campanya, les troballes d'elements de ferro, bronze, plom, os, banya, pedres de diferents qualitats i vidre han estat constants i han anat nodrint un conjunt cada vegada més gran d'objectes de diferents tipologies. El gran ventall d'útils i estris localitzats, semblants en molts aspectes a altres conjunts recuperats en altres vil·les del nord-est peninsular, ajuden a entreveure les necessitats diàries dels habitants d'aquest territori i permeten albirar l'ampli ús que tingueren aquests utensilis. En el transcurs dels treballs arqueològics, es constaten zones de concentració d'aquests materials per la seva tipologia, fet que semblaria indicar una sèrie d'usos concrets i especialitzats. Fóra interessant estudiar-los segons la seva funció i finalitat, i no caure en la temptació de realitzar un estudi dividint aquestes troballes pel fet d'estar confeccionades a partir d'un mateix material.

Les característiques específiques d'aquests objectes han generat un interès especial des del mateix moment de la seva troballa. No es tracta de grans peces ornamentals o escultòriques, sinó d'objectes quotidians que per la seva fragilitat o característiques materials han requerit un cura especial per a la seva conservació i posterior estudi. Aquest conjunt d'objectes, que ens remet a la vida diària de la vil·la i dels homes i dones que van viure en ella, és el que en el món anglosaxó s'anomena *small finds*.

El terme *small finds* es considera un calaix de sastre on s'ubiquen totes aquelles troballes que requereixen una descripció detallada en el moment d'ésser publicades. També s'inclouen en aquest epígraf tot aquells objectes, les característiques materials dels quals requereixen condicions especials de conservació i emmagatzematge: els metalls, la fusta, les teles, les fibres naturals, etc. Es tracta d'artefactes que per les seves característiques són delicats i a la vegada especials, donat que gràcies al seu estudi individualitzat ens aporten major informació i més detallada que altres elements, podem dir, més mundans. Aquest tipus de materials arqueològics acostumen a ser classificats segons la finalitat per

la qual han estat creats. Així doncs acostumen a ser agrupats per categories tipus com ara: objectes d'abillament personal, objectes d'higiene, farmàcia i cirurgia, manufactura o producció de teixits, estris d'escriptura, etc (Crummy 1983, 5-6).

Tradicionalment, algunes categories d'aquests objectes han estat atribuïdes a l'anomenat *mundus muliebris* o món de la dona. És interessant, però, no prejutjar i observar bé no només els objectes en sí, sinó l'ús que es feia dels mateixos, donat que certes tasques, en segons quins contextos, podien ser realitzades per qualsevol dels dos sexes (Allason-Jones 1995, 22). El mateix argument és vàlid pel que fa a la higiene personal i als objectes de caire mèdic. Per tant, és convenient anar més enllà de la mera descripció i observar els contextos de la troballa, en aquest cas una vil·la romana, i discernir sobre l'ús que es donava a cada objecte.

LES MATÈRIES PRIMERES

Les peces que seguidament exposarem foren elaborades, bàsicament, emprant metalls, ossos i pedres com a matèries primeres. En alguns casos també s'utilitzà la fusta, encara que, malauradament, no ha arribat als nostres dies.

La mineria de la Hispania romana tingué, com testimonien autors com Plini el Vell, Pomponi Mela, Estrabó i Livi (Nat. Hist. III. 30), una gran importància en l'Imperi romà. La gran quantitat de metalls presents en el territori peninsular despertà, des de ben aviat, l'interès dels romans, els quals sotmeteren els recursos minerals locals a una intensa explotació. La intensificació d'aquesta activitat en mines com ara les de Can Tintorer i les de la serra de les Ferreres a Gavà, amortitzades durant el segle I, possibilità que el procés d'extracció dels diferents metalls fes un important pas endavant amb interessants innovacions tècniques. Aquestes millores, però, no es veieren reflectides en el posterior procés de tractament del mineral, el qual avançà més lentament (Domergue 1990, 28-29; Burjachs *et al.* 1991; Blázquez 2006, 10; Alonso/Iglesias/ Ruiz 2007, 529; Bordas *et al.* 2009; Bernat *et al.* 2011, 107-108).

Els diferents objectes de plata, or, coure, ferro, plom o bronze eren el resultat d'un llarg procés productiu que començava a les mines i vetes minerals amb l'extracció dels metalls i que finalitzava als tallers urbans o rurals amb la fabricació de les diferents manufactures per part de l'artesanat. Segons els requisits tècnics de cada fase productiva, es necessitaven un tipus d'instal·lacions més o menys sofisticades. Per exemple, com demostra la factoria ubicada al sud de la Neàpolis d'Empúries, ja fora muralla, existien instal·lacions especialitzades relacionades amb les activitats metal·lúrgiques (Sanmartí/Nolla/Aquilué 1983-1984, 129; Castanyer *et al.* 2008, 287). També requeria uns elements específics com forns, gresols i motlles, la metal·lúrgia més artesanal, la qual s'encarregava de la manufactura final de les peces, ja fossin de bronze, ferro o plom (Montandon 1997, 3-7; Burch *et al.* 2013, 101).

Pel que fa a la matèria primera dels objectes d'os o banya, la fabricació es realitzà normalment a partir d'ossos llargs (tíbies, fèmurs, metatarsos o metacarps). Els tractaments de superfícies i els acabats d'aquests objectes no ens permeten saber a quin animal pertanyien. Només en els casos en que s'han localitzat els materials de rebuig fruit de la producció d'aquests utensilis, podem obtenir aquesta informació de manera indirecta (Feugère/Prevot 2008, 232).

La tria de l'os com a material per crear aquests objectes és, en la majoria de casos, una qüestió econòmica. Bona part dels objectes d'os tenen una versió en metall, però la versió realitzada en os es força més econòmica. Donades aquestes característiques, és lògic que fos massivament utilitzat per crear objectes relacionats amb tasques que requerien certa destresa (Martínez 2009-2010, 183). Es tracta d'un material rígid però a l'hora flexible, econòmic i senzill d'aconseguir. El seu treball no requereix una gran especialització ni implica grans costos (Martínez 2009-2010, 186).

EL TREBALL ARTESANAL

L'artesanat, a part d'haver de disposar de les instal·lacions adequades en els seus tallers, havia de tenir, en la majoria de casos, un cert grau d'especialització que li permetés dominar les diferents tècniques de fabricació.

Com testimonien les diferents inscripcions conservades a la *Hispania* romana, existiren tot un seguit de oficis específics que es dedicaven al treball dels diferents metalls des de la separació a la mina de la ganga fins a la producció de joies, claus o canalitzacions en el marc de tallers i *officinae* emplaçades a la ciutat. L'artesanat urbà hauria estat un grup més heterogeni i especialitzat que hauria ofert una gamma de productes més variats i de més qualitat (Revilla *et al.* 1997, 91; Alonso/Iglesias/Ruiz

2007). Pel que fa a l'artesanat rural, el treball del metalls també hauria estat present a totes les vil·les. Un nombre considerable d'aquests establiments, com per exemple Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro) o els Ametllers (Tossa de Mar), disposaven de petits forns, sovint de planta lenticular, que estaven destinats a la forja i a la reparació de peces relativament senzilles (Nolla ed. 2002, 161, Fig. 116 i 117; Palahí/Nolla 2010, 50-51 i Fig. 31; Burch *et al.* 2013, 101). Aquestes estructures de treball sovint eren temporals i complien una funció específica d'un moment determinat. Es podien bastir, per exemple, per reparar alguna eina concreta o per fabricar claus per una reforma determinada de l'edifici. Aquesta producció i reparació de certs objectes metàl·lics a la pròpia vil·la permetia a aquest tipus d'assentaments rurals avançar un pas més cap a la desitjada autarquia i evitar així d'haver d'anar al mercat urbà i als tallers especialitzats, estalviant, en conseqüència, temps i diners (Casas/Nolla 2011, 11-14).

L'artesanat de l'os, igual que la dels metalls, va ocupar un lloc important en l'economia de molts establiments de l'occident romà. Tot i ser un tipus d'activitat present a les *villae* i *vicus*, sembla que fou a les ciutats on va mostrar una major presència mitjançant l'establiment de petits tallers d'artesans (Andreu 2013, 128). Possiblement aquest tipus d'artesanat suposaria un complement a l'economia dels tallers relacionats amb el treball dels metalls, i com a manera de donar sortida a restes d'escorxador i de consum càrnic (Andreu 2013, 129). Aquest procés artesanal sembla que es dinamitza a partir d'època flàvia i presenta una notable activitat durant els segles II i III (Andreu 2013, 129).

Per una banda tenim testimonis, dins de l'àmbit urbà, de la instal·lació i gran activitat de tallers durant els segles II i III. Aquests van ocupar zones properes o immediates a edificis públics, amortitzats o en desús (Andreu 2013, 129). La ubicació de tallers, i concretament els dedicats al treball de l'ós, va generar malestar, tal i com mostren algunes fonts antigues: Dió de Prusa (Or. 47, 16-18) denuncià el greuge que suposaven aquests tallers envers la *maiestas* i la *pulcritudo urbis* que tant havien costat de mantenir. Hem d'entendre aquests canvis fruit de la necessitat de mantenir l'espai administratiu i econòmic, que era el fòrum separat de les activitats no tant pulcres (comerç càrnic, treball d'os derivat de materials d'escorxador, etc.). Fruit d'aquesta necessitat es va generar un espai de mercat que concentrava aquestes activitats, els *macella*. Aquests moviments per emplaçar en altres espais les activitats artesanals que podien generar molèsties (olors, brutícia, etc.) queden testimoniats en la literatura antiga: Varró ho evidencia al segle II-I aC, quan ens narra que la dignitat del fòrum havia estat recuperada gràcies a la substitució dels establiments dels carnisers per *tabernae* dedicades al negoci de la banca "*forensis*

dignitas crevit atque ex tabernis lanienis argentariae factae" (Varrò, *De vita populi Romani*, II, fr. 72). Però els canvis no s'aturen i l'evolució de les urbs segueix, adaptant-se a noves necessitats. A la ciutat de Roma, i a partir del segle II, al peu dels antics fòrums i en el seu interior, començaren a proliferar de nou tallers de tot tipus d'activitat artesanal, agrupats pràcticament per gremis (Morel 1987, 143,154), procés que deduïm fou fruit d'una gran demanda de producte.

Per altra banda, tenim el cas de les *villae*. Suposem que, tot i que una vil·la suburbana com la del Pla de l'Horta es podia abastir de certs productes directament a la ciutat de *Gerunda*, alguns elements es devien produir directament a la pròpia vil·la. És el cas dels *acuscrinalis* i de les agulles de costura; donat que eren objectes de fàcil fabricació, no requerien gran destresa artesana per produir-los i el material es podia localitzar a la vil·la, fruit de la disponibilitat de bestiar. Un dels exemples que sustenta la nostra teoria el trobem en l'*acus* de costura localitzat a la UE 1939 (Fig. 18.2, 1). Aquesta agulla presenta una doble perforació: rectangular a la part superior i rodona a la inferior. Una observació d'ingentada ens ha permès veure que la segona perforació no es va arribar a completar ja que en el moment de realitzar-la, es va trencar el nòdul d'os que separaria els dos forats, fet que significà la finalització del seu treball. També hem localitzat objectes realitzats amb banya, com és el cas de la peça localitzada a la UE 1167 (Fig. 18.2, 2). Es tracta d'una banya polida la qual es va perforar per la banda més gruixuda. Hem identificat aquesta peça com un penjoll decoratiu. Aquests casos ens demostren com aquests petits objectes, amb quasi tota la certesa, es fabricaven a la pròpia vil·la, i creiem que és extensible a altres elements localitzats tals com els *acuscrinales*, el fus i elements de fabricació senzilla. De la mateixa manera, objectes tals com claus i altres elements metàl·lics que requerien poca o cap especialització per a la seva fabricació, podien ser produïts per gent de la mateixa vil·la. Així ho demostren les restes de més d'un centenar de fragments d'escòria metàl·lica i la descoberta, en contextos fundacionals de la vil·la, d'un petit gresol metal·lúrgic.

No succeiria així en referència altres objectes de factura més complexa – per exemple mobles decorats amb plaquetes ornamentades – donat que la seva fabricació requeriria d'una major destresa i especialització.

ELS SMALL OBJECTS DEL PLA DE L'HORTA

En relació als metalls, les primeres excavacions arqueològiques d'inicis dels anys setanta localitzaren un interessant conjunt d'objectes metàl·lics entre els quals destacaven una sèrie d'estrils agrícoles i constructius, i una fíbula cruciforme. El lot d'eines, format

per quatre podalls (Fig. 18.1, 1 a 4), un ganivet i una paleta (Fig. 18.1, 5) i datat en la transició entre els segles II i III, fou publicat diverses vegades, en les quals s'anaren afegint alguns elements nous respecte a la seva funció i la seva datació (Sanahuja 1971, 73, 75 i 77, figs. 10:1, 14:2 i 14:9; Palahí/Vivó 1994, 166-167, Fig. 4:C-F; Casas/Nolla 2011, 33, 91, 93, 137, Fig. 14:1, 55:10, 56:9-10, 57:3 i 99:4). Pel que fa a la fíbula, es tracta d'un interessant exemplar en forma de creu que havia estat manufacturada amb bronze i posteriorment banyada en or (Fig. 18.1, 6). Tot i que aquesta peça fou localitzada en un estrat superficial, la tipologia concreta d'aquesta fíbula data d'entre finals del segle IV i principis del V (Erice 1995, 202-205, lám. 66:516; Burchet *al.* 2006, 130, Fig. 108).

Si bé aquest conjunt d'objectes localitzat durant els anys setanta és molt valuós per totes les dades que ens proporciona sobre el dia a dia de la vil·la, la informació que ens aporta no es pot comparar amb la lliurada per les excavacions efectuades des del 2008, les quals, tant per la major durada com per l'extensió de jaciment excavat, han permès reunir un conjunt encara molt més ampli d'objectes metàl·lics. Si tenim en compte tots els elements descoberts entre el 2008 i el 2017, s'arriba a una suma total de 944 peces. El metall més nombrós és el ferro (833), el qual constitueix el 88% dels objectes metàl·lics localitzats. Seguint-lo a una gran distància, trobem el bronze (93), que forma un 10% del total, i finalment, en darrer lloc, hi ha els objectes de plom (18), que únicament constitueixen

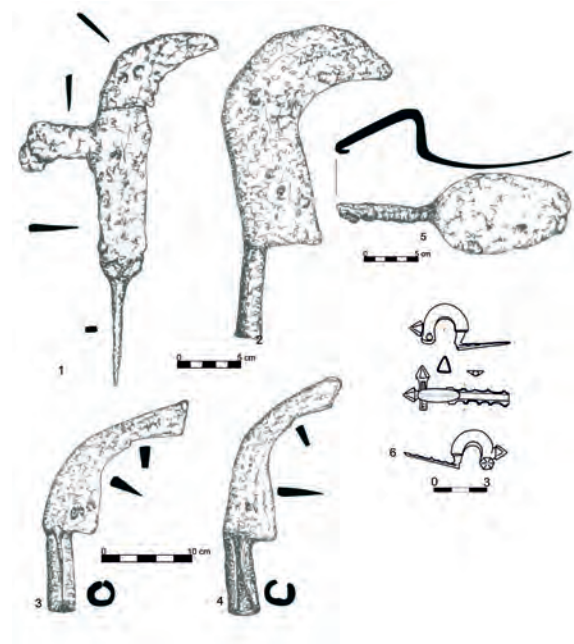

Figura 18.1. Eines agrícoles de ferro i fíbula trobades l'any 1970.

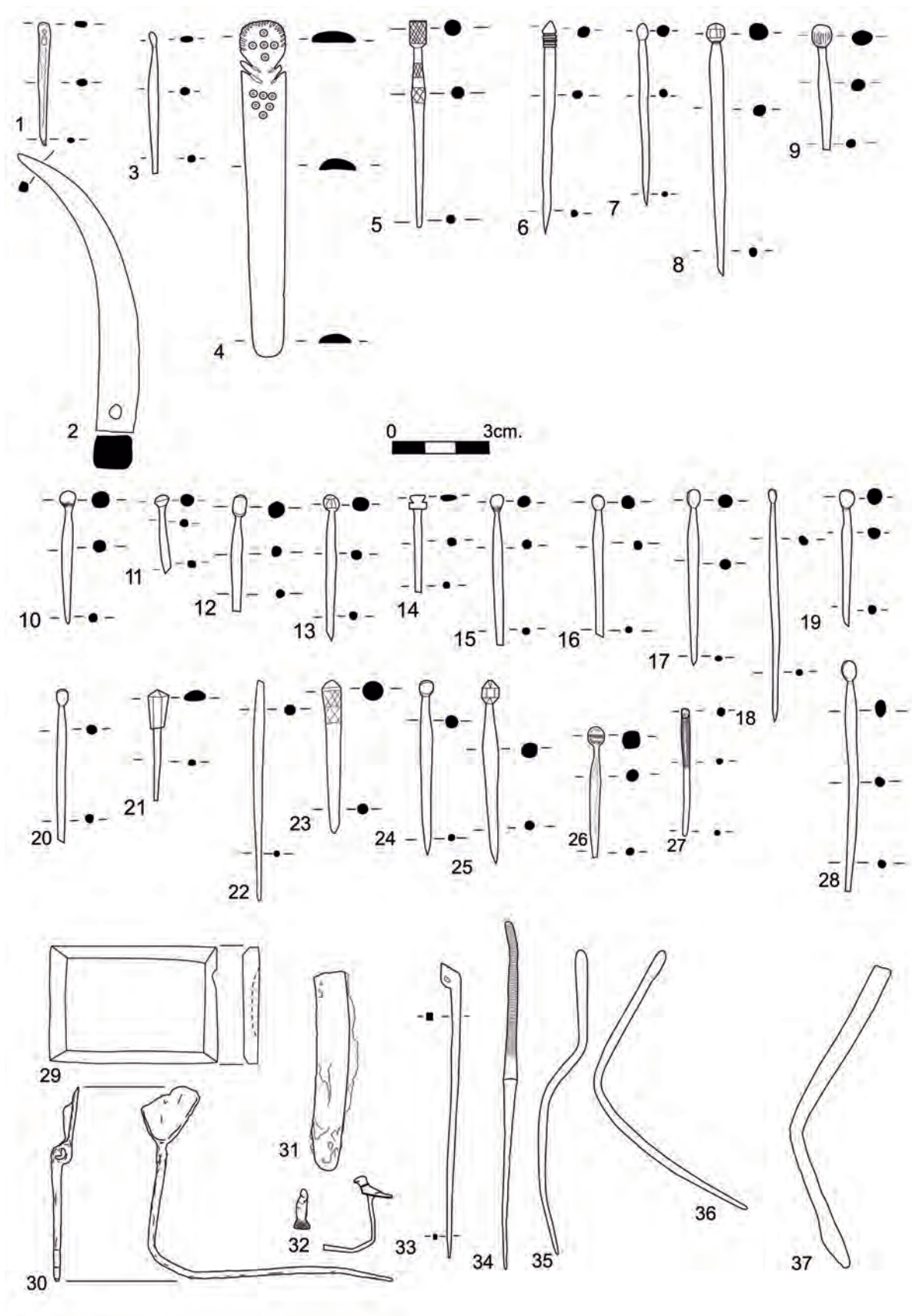

Figura 18.2.

el 2% del total. Aquestes estadístiques són interessant per veure quins foren els metalls més emprats i per copsar, també, la relació i les diferències entre uns i altres. Cal remarcar, però, que aquestes dades també són lleugerament enganyoses, ja que unifiquen les diferents fases i períodes i no tenen en compte la naturalesa i el valor dels diferents metalls.

Prèviament a l'elaboració d'un estudi més exhaustiu de les peces localitzades durant les darreres campanyes arqueològiques (2008-2017), és interessant focalitzar la nostra atenció en els ferros per comprovar que la major part d'elements d'aquest metall està formada per objectes indeterminats a causa del seu mal estat de conservació (209), per nombrosos trossos d'escòria i ganga (152), i per un alt nombre de claus (404). Aquestes restes, sovint deixades de banda pel seu alt nombre i per la seva troballa en pràcticament tots els jaciments, ens aporten una informació molt interessant sobre el dia a dia de la vil·la. Si bé l'alt nombre de claus es deu a la necessitat que es tenia d'aquest tipus d'objecte per fixar estructures i elements de fusta, la presència d'escòries de ferro denoten una activitat artesanal que tenia com a objectiu la reparació i l'elaboració d'instruments i eines metàl·liques. Encara que els 152 fragments d'escòria trobats ja deixen entreveure que aquest tipus d'activitat artesanal es duia a terme a la vil·la del Pla de l'Horta, la descoberta, durant l'excavació del 2009-2010, d'un petit gresol metàl·lic acabà de confirmar les fins aleshores possibles hipòtesis. El forn pertanyia a la fase fundacional de la vil·la, datada en època tardo-republicana, i presentava una forma lenticular lleugerament allargada. Les seves característiques, molt semblants a les dels forns trobats en altres jaciments com el de la vil·la del Pla de Palol o els descoberts a la bòbila d'Ermedàs, permeten relacionar-lo amb la fabricació i la reparació dels objectes necessaris pel dia a dia de la vil·la (Tremoleda/Castanyer/Puigdevall 2010, 251; Casas/Nolla 2011, 11-14 i 118.120).

L'enorme diversitat, tant material com funcional, dels objectes localitzats durant les excavacions ha motivat un estudi per tipologies i no per materials, de tal manera que s'han agrupat les diferents peces atenent a la seva funció i s'han analitzat en conjunt. Sovint, però, la línia que separa un grup d'un altre és molt fina i, per aquest motiu, s'ha decidit seguir la classificació de Casas/Nolla (2011), optant-se per reunir els materials en els grups d'estructures i mobiliari, d'instruments domèstics, d'eines agrícoles i estris relacionats amb la ramaderia, d'instruments relacionats amb la construcció i d'armes. La inclusió, a més, dels elements de bronze i l'estreta vinculació d'alguns d'aquests amb els objectes d'os ha portat a ressaltar els estris d'higiene, tocador i abillament personal, la costura i l'escriptura.

ESTRIS D'HIGIENE, TOCADOR I ABILLAMENT PERSONAL

Alguns dels objectes relacionats amb la vida quotidiana entren dins l'esfera del món femení, sobretot aquells relacionats amb la higiene i l'embelliment, que es poden integrar en una categoria que podem anomenar *mundus muliebris* (Martínez 2009-2010, 177). Són objectes "de tocador", generalment fabricats en os, i en podem distingir diferents tipologies: *acuscrinalis* (agulles de cabell), *acus* (agulles), *acusdiscernicula* o *acusdiscrinales* (agulles per realitzar els pentinats), *ligulae* (espàtules) (Martínez 2009-2010: 178). Aquest llistat d'objectes tenen relació amb la preparació de tocador de la dona romana, centrats sobretot en el pentinat, el maquillatge, els perfums i la cosmètica, però també formarien part de la seva roba com a fibules i elements de subjecció de vels i altres peces de la indumentària habitual. Dins del context del Pla de l'Horta, s'han localitzat 41 peces d'os destinades a aquesta finalitat.

Acusdiscrinalis o *discernicula*: es tracta d'agulles utilitzades durant el procés per realitzar els complexos pentinats de la dona romana. L'encarregada d'elaborar aquests pentinats era la *ornatrix*, una esclava especialitzada en aquestes tasques. Aquest tipus d'agulles també podien servir per a l'aplicació de tints, cosmètics i perfums.

Acuscrinales o *acuscomatoriae*: Eren les agulles destinades a subjectar els complexos pentinats, que al llarg del temps i seguint les modes imperants van arribar a ser molt sofisticats. Segons la mida de les agulles, es pot intuir la funció que realitzava dins de l'estructura del pentinat. Les agulles més llargues servien per subjectar la major part del cabell, mentre que les més petites s'utilitzaven per crear un entramat que garantís la subjecció i la seva integritat com un passador. En aquesta tipologia d'agulles se sol observar un engruiximent del cap i part del cos de la peça, per facilitar la subjecció i evitar que rellisqués el cabell. L'engruiximent del cap també permetia decorar aquestes peces amb formes d'animals, mans i altres elements decoratius. Dins de contextos arqueològics, aquest tipus de peces se solen localitzar bé en contextos funeraris, com a part de l'aixovar de la tomba o en contextos domèstics, dins de l'àmbit d'actuació propi de la dona en aquesta època.

Ligulae: espàtules de diferents mides i superfície d'ús, caracteritzades perquè una de les seves parts és plana, amb la qual es poden estendre cosmètics i perfums. Algunes espàtules, sobretot les de petit format, també es poden identificar com instruments per a la neteja de les orelles, on també formarien part de l'instrumental relacionat amb el món de la higiene i la cura personal. S'han localitzat dos exemplars, tot i que no podem

descartar que alguns fragments trencats, dels quals no es conserva l'extrem, podrien pertànyer a aquesta tipologia d'objectes.

A la vil·la del Pla de l'Horta s'han localitzat un total de dues espàtules (Fig. 18.2. 3 a 4) i més d'una gran quantitat de peces identificades com *acuscrinales* (Fig. 18.2, 5 a 28), sense comptar la multitud de fragments que donat el seu mal estat de conservació no s'han pogut relacionar amb una forma concreta. Un gran nombre d'aquests objectes s'han localitzat a l'àmbit 52, zona identificada com el *caldarium* de les termes de la fase augustal de la vil·la. La resta de peces s'han trobat disperses pel jaciment, sobretot en nivells de rebliment. La troballa d'aquestes peces relacionades amb el pentinat femení en un ambient termal és força usual ja que era allí on es podien despendre amb més facilitat dels complexos pentinats de la propietària de torn.

Altres objectes, tot i no estar fabricats en os, també estan estretament relacionats amb el tocador, la higiene i l'abillament personal dels habitants de la vil·la.

El primer objecte a destacar està vinculat amb les espàtules i els productes de maquillatge, ungüents i productes similars. Entre els materials de la UE 1937 destaca la troballa d'una plaqueta de marbre amb les següents mides: 6,8 cm per 4,7 cm i 0'8 cm de gruix (Fig. 18.2, 29). Aquesta plaqueta presenta una cara amb els costats bisellats i l'altra completament plana però amb la part central molt desgastada, formant una petita depressió. Hem pogut identificar aquest objecte com una petita paleta (*cotícula*) que era utilitzada per triturar medicines, fabricar maquillatge, perfums, ungüents i cremes per a la pell, barrejant olis i plantes diverses (Crummy 1983, 57, Casas et al 1995, 128-129, Armada et al, 2010, 183-184). Els models que s'acostumen a trobar solen presentar les següents característiques: de forma quadrangular, de poc gruix i amb un dels costats bisellats. L'àrea creada pel fregament de les espàtules s'anomena zona d'exposició i és on es realitzaven les barreges. Acostumen a ser de tres materials: pedra calcària, pedra volcànica o, com l'exemple del Pla de l'Horta, de marbre. Aquest tipus de paletes són de petit format, se solen localitzar en contextos domèstics i es relacionen amb el món de la cosmètica, però també en relació a la medicina i la creació de medicaments. Per protegir la seva integritat, acostumaven a ser guardades dins de marcs de bronze (Riha 1986, 43-44). Trobem un paral·lel d'aquest objecte a la vil·la romana de Vilalba, datat d'època baix-imperial (Castanyer/Tremoleda 1999, làmina 80.10). Altres paral·lels són el localitzat en una prospecció realitzada a la Font del Molar (Priorat, Tarragona) (Armada et al. 2010, 183-184), a Mèrida, a la tomba d'un metge de la necròpolis Oriental (Monteagudo 2000, 138-139), entre molts altres exemples.

El segon objecte formava part, molt probablement, del tocador de la llar. Es tracta d'una cullereta de bronze que presenta un color lleument argentat (Fig. 18.2, 30). L'estri, localitzat en un estrat d'abandonament, presenta una tija de secció circular que mesura, malgrat trobar-se actualment doblegada, uns 10 cm de llargada. Com altres culleretes trobades en jaciments propers (Castanyer/Tremoleda 1999, 309, làm. 122: 22 i 23), és possible que servís per barrejar pólvores o altres productes, tan cosmètics com medicinals, dipositats en petits flascons i ungüentaris. No obstant això, dos dels paral·lels més semblants, provinents del Fondal de Valldelosa (Mediona, Alt Penedès) i de la cova de Suano (Reinosa, Cantàbria), tenen una cronologia d'època visigoda i, localitzats en petites cavitats, és possible que tinguessin una funció cultual (Carballo 1935, 243, Fig. V; Coll/Molina/Roig 1995, 175, Fig. 1:1, foto 5). A un altre exemplar semblant, provinent de Carmona (Sevilla) i del qual es desconeix la cronologia, se li atribueix un ús medicinal (Martín/García 2013, 19, Fig. 21).

El tercer objecte, elaborat amb bronze, fou localitzat a la UE 1541, dins l'àmbit 37. Es tracta d'una làmina fragmentada per un extrem que presenta una lleu curvatura i l'extrem sencer arrodonit (Fig. 18.2, 31). Tot i estar força malmès i tenir una concreció mineral per bona part de la seva superfície, la seva forma i la ubicació on es va trobar, a tocar dels banys augustals, ens porten a proposar la possibilitat de que es tractés de l'extrem d'un estrigil o d'una espàtula. En cas que es pogués confirmar la primera opció, seria una troballa interessant, atès que en el territori circumdant no s'han trobat masses objectes d'aquesta tipologia. Possiblement, els únics exemples pròxims trobat en un context semblant són els dos localitzats a la vil·la romana del Pla de Palol i i en una tomba d'inhumació de la Clota Grossa (L'Esca). Aquestes dues peces, però, estan fabricades de ferro (Nolla ed. 2002, 209, Fig. 155:7; Casas/Nolla 2011, 64-65, Fig. 34:5-6).

En aquest apartat és interessant tractar també un conjunt d'objectes de diferents tipologies que tenien majoritàriament un ús personal. És un grup heterogeni on trobem tant elements d'abillament i embelliment personal com complements per ornamentar i subjectar parts del vestit. Les característiques formals i tècniques d'aquestes peces denoten una artesania més acurada i és possible que provinguessin de tallers especialitzats.

Entre aquests elements, trobem un conjunt d'agulles de bronze. Mentre que la troballa d'agulles d'os i *acus* sol ser senyal d'un ús femení d'aquests materials, la troballa d'agulles de bronze no té perquè ser-ho. Aquests objectes, en la majoria de casos, s'han de considerar com a objectes neutrals ja que la finalitat del seu ús és diversa i no es pot descartar cap possibilitat (Allison 2015, 119).

Si bé algunes podien emprar-se per la costura, altres podien estar relacionades amb l'abillament personal i la cirurgia. Per exemple, les peces de menor format solien usar-se en el món de la medicina, donada la necessitat d'afectar i deixar el menor nombre de marques possibles en el ferit (Allison 2015, 113). En el cas concret de la vil·la del Pla de l'Horta, s'han localitzat cinc agulles de bronze que per les seves característiques formals i tècniques poden inscriure's en l'abillament personal. Dels cinc exemplars, dos s'utilitzaren possiblement per coronar algun tipus de pentinat. Tot i que els respectius contextos estratigràfics les situen en el segle IV, les dues agulles presenten algunes diferències formals. La primera, fragmentada per la seva meitat inferior, és l'única que conserva decoració figurada, doncs en el seu extrem superior es pot observar un petit ocell (Fig. 18.2, 32). La segona, a diferència de la primera, és sencera (Fig. 18.2, 33). El seu cap, amb un petit orifici, presenta una forma més o menys trapezoïdal i la seva secció és quadrangular. Les tres agulles restants és possible que estiguessin relacionades amb el món de l'estètica femenina o de la cirurgia. Mentre que una d'elles presenta, a la meitat superior, una decoració a base de línies que recorren la seva secció externa formant cercles (Fig. 18.2, 34), les altres dues són totalment llises (Fig. 18.2, 35 a 36). Com a paral·lels propers a aquestes dos darrers exemples, és interessant citar les agulles localitzades a Vilauba i Pla de Palol (Castanyer/Tremoleda 1999, 307-314, lám. 122:24; Nolla ed. 2002, 199-201, Fig. 151:12 i 152:21).

Encara que no es tracti pròpiament d'una agulla, és interessant incloure en aquest punt un element de bronze que, per la seva forma, possiblement estigué relacionat amb l'estètica femenina. Es tracta d'una petita barra de secció circular que té l'extrem aplanat. Malgrat no poder-ho assegurar, aquesta peça podia utilitzar-se com una petita espàtula per maquillar-se o bé la podem considerar instrumental mèdic (Fig. 18.2, 37).

A més de les agulles, les excavacions han proporcionat altres objectes personals com anells (Fig. 18.3, 1 a 3), cadenetes o braçalets, la majoria dels quals es localitzaren en àmbits que formaven part del conjunt termal (A37 i A52).

Com a peces per ornamentar o subjectar els vestits, s'ha localitzat, a part de la fíbula recuperada durant els anys setanta, botons (Fig. 18.3, 4), elements ornamentals (Fig. 18.3, 5), fíbules, sivelles (Fig. 18.3, 6) i una placa de cinturó. Encara que les fíbules són l'element més representatiu d'aquest grup, dues d'elles han arribat molt fragmentades i incompletes. En un d'aquests dos casos, només es conserva l'agulla i part d'un ressort de tres espirals (Fig. 18.3, 7). En l'altre, només se n'ha preservat el portaagulles, que presenta una obertura trapezoïdal, i l'inici de la curvatura del pont, on es pot observar una petita decoració

(Fig. 18.3, 8). L'únic paral·lel lleugerament semblant a aquest darrer fragment prové d'Empúries i data del segle I aC (Erice 1995, 62-63 i 251, lám. 9:74). Només una de les fíbules ha arribat pràcticament sencera. Aquesta conserva el peu amb el portaagulles, el pont o arc, l'articulació superior i part de l'agulla (Fig. 18.3 9). L'articulació en xarnera, el semicercle del pont, la plaqueta del cap, el peu situat pràcticament amb angle recte respecte l'arc i amb un petit botó, i el portaagulles triangular i tancat permeten atribuir-la al tipus 20 o *Avcissa* i, més concretament, al tipus 20.3. Atenent aquestes característiques, la fíbula s'ha de datar entre finals del segle I aC i la primera meitat del segle I dC (Erice 1995, 111-136).

En relació a l'ús de cinturó, és interessant destacar la troballa d'una petita peça platejada de forma rectangular. Malgrat mancar-li un extrem, la peça conserva dos reblons que uneixen dos plaquetes, una d'elles decorada amb petites incisions que segueixen una alineació més o menys regular (Fig. 18.3, 10). És probable que aquest element hagués format part d'un *cingulum*, és a dir, d'un cinturó militar i que els diferents reblons servissin per fixar les dues plaquetes en el cuir (Feugère 2009, 107, Fig. 4).

Un altre objecte relacionat amb l'abillament personal és una banya treballada i polida amb una incisió a l'extrem contrari a la punta (UE 1167). Es tracta amb força seguretat d'un penjoll decoratiu que formaria part del món de l'embelliment personal.

LA COSTURA

Un altre conjunt d'objectes ens condueix a una activitat tradicionalment vinculada al món femení: la costura. En aquest àmbit, localitzem *subulae* (punxons) i *fusi* (fusos) que juntament amb els *acus* que presenten una perforació per passar-hi el fil, formarien un conjunt d'estrils per a la confecció de roba o la seva reparació.

Acus: la seva funcionalitat va lligada a les tasques de filatura i costura. Segons la mida que presentin aquestes peces, es poden relacionar amb diferents tipus de teixit. Les més gruixudes i d'os tindrien relació amb materials de major gruix com pot ser la llana o el cuir, mentre que les teles més fines, com la seda o el lli, tindrien més relació amb *acus* realitzats en bronze ja que aquest material permetia peces més fines i molt més adequades per aquest tipus de teixit. S'han localitzat dues agulles (Fig. 18.1, 1, Fig. 18.3, 11).

Fusi: Els fusos, són peces de secció circular amb un important engruiximent a la zona del cos proper a un dels extrems. Aquest perfil divideix la peça en dues parts i garantia que el fil no rellisqués accidentalment durant el filat. Aquest tipus de peces es vinculen a la

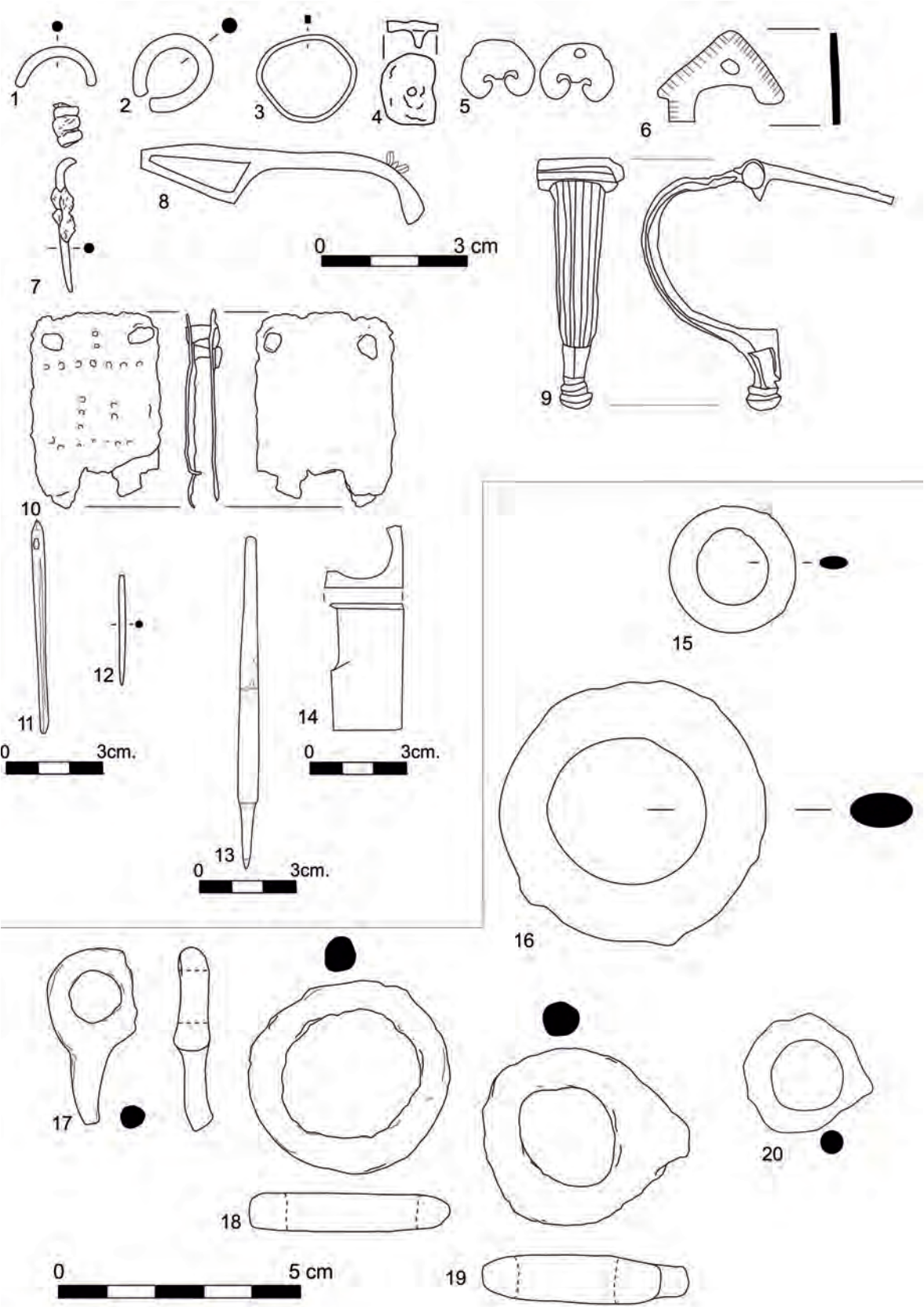

Figura 18.3.

producció artesanal del teixit. Hem localitzat un únic fus, trencat.

Subulae: es tracta de punxons, normalment força més gruixuts i menys flexibles que les agulles. La seva funció seria la de perforar material, com el cuir, per facilitar la confecció de sabates, sarrons, etc. Aquests elements tenen més relació amb treballs de caire artesanal o fins i tot industrial.

Bobina: Es tracta d'un objecte relacionat amb l'equipament tèxtil. En aquest estri de forma tubular amb decoració de ranures circulars, és on es recull el fil un cop acabada la filatura per poder fer-ne ús.

Les troballes del Pla de l'Horta no són ni nombroses ni localitzades en un mateix sector, per tant no podem extreure conclusions més enllà de l'anàlisi pròpia dels objectes. És interessant, però, veure troballes dins d'un context molt ben delimitat. Trobem el cas de les troballes realitzades a la vil·la romana de San Giovanni di Ruoti (Basilicata, Itàlia), on es van trobar 4 agulles en un passadís que limitava amb la zona termal. També es localitzaren en aquest punt pesos i passadors de teler, així com peces de joieria i una pinta d'os. Tots aquests objectes tenen en comú el fet de pertànyer al món de la dona, i aquesta zona de passadís ha estat identificada com l'espai reservat per a les dones de la casa, on filaven i cosien, en un entorn obert i lleuger, evidenciant una pràctica socio-espacial de gènere (Allison 2015: 119).

Com acabem de veure en aquest apartat i en l'anterior, les agulles són troballes habituals en les excavacions arqueològiques de vil·les romanes. Pel que fa a les agulles de bronze no només s'utilitzaren per l'abillament personal i la cirurgia, sinó que també s'usaren per cosir. La vil·la del Pla de l'Horta ha proporcionat un exemplar fragmentat que possiblement s'utilitzà per cosir. Es tracta d'una agulla localitzada a la UE 1082 a la qual, malauradament, li falta el cap amb l'ull (Fig. 18.3, 12)

L'ESCRITURA

Entre els materials localitzats trobem un *stilus* (Fig. 18.3, 13). Aquests objectes d'escriptura acostumen a presentar tres parts diferenciades: la punta, amb la qual s'escribia sobre la cera, el mànec, que en alguns casos presenta un eixamplament per facilitar-ne la seva premsió, i per últim el cap, que solia presentar forma d'espàtula per aplanar la cera en cas d'haver de corregir el text (Sabio/Alonso 2015, 485). En el cas concret dels *stilus* fabricats en os, el cap sol presentar una forma arrodonida, o "d'oliva" fet que podria dificultar el seu ús com a eina d'escriptura (Sabio/Alonso 2015, 486). Segons la forma del mànec, es poden classificar en còncics -l'aparició dels quals ens porta al segle II aC

(Pallarés 1979, 147-182)-, i bicònics -que apareixen en època flàvia (Gostencnik 2001, 384).

ESTRUCTURES I MOBILIARI

Pel que fa als objectes realitzats en os, no són molts els exemples localitzats a la vil·la. Dins de l'àmbit 36 en un enderroc amb una datació del segle III, fou trobada una peça que correspondria a aquest grup. Es tracta d'un element de perfil quadrangular al seu exterior i circular a l'interior, per tal d'encaixar, segurament, en una pota de llit (Fig. 18.3, 14). Tanmateix, el context de la seva troballa, un abocador a la zona del *torcularium*, no ens permet anar més enllà de la mera especulació. Localitzem un paral·lel d'aquest fragment a la tomba 10 de la necròpolis de Torre di Cimella (Cimiez, Niça) (Rode/Jannet 2013, 69) amb una datació del segle II dC (Pellegrino/Foy 2015, 220).

Els objectes metàl·lics relacionats directament amb les estructures i el mobiliari de la casa són abundants i sovint diversos. Les portes i alguns mobles, per exemple, disposaven de sistemes de tancament. Aquests panys, que funcionaven amb claus, són només un exemple d'algun dels elements d'aquest grup que sovint queda en el registre arqueològic. Si bé no s'han localitzat plaques de tancament o pestells, sí que s'han trobat diverses anelles que haurien format part de cadenats o que haurien pogut servir com a tiradors d'alguna portella (Fig. 18.3, 15 a 20). Com a paral·lels més semblants a algunes de les anelles localitzades al Pla de l'Horta, es podria citar una anella de la Vinya del Fuster datada als segles II-III (Casas/Nolla 2011, 22-24, Fig. 9:10) o una anella de Vilauba datada entre els segles VI i VII (Roure *et al.* 1988, 85, Fig. 53:18).

Pel que fa al mobiliari d'aquesta vil·la, les condicions climàtiques locals no han permès que hagin arribat fins als nostres dies elements orgànics com ara les diferents fustes que el conformaven. Tanmateix, sí que s'han trobat un gran nombre d'aplics, plaques i plaquetes que possiblement haurien format part de la decoració o el revestiment d'algun dels mobles disposats a les diferents estances de l'edifici. La gran varietat de formes i models dificulta enormement catalogar tots aquestes elements d'una manera inequívoca en aquesta categoria. És possible que alguns d'ells no anessin fixats a elements del mobiliari i anessin, per contra, adherits a recipients o servissin com a ornaments de vestits. La major part són de bronze encara que també se n'han localitzat, possiblement amb una altra funció, de ferro. Majoritàriament tenen forma quadrangular o rectangular (Fig. 18.3, 15 a 20) i presenten clars paral·lels a altres jaciments com Vilauba (Castanyer i Tremoleda 1999, 314, lám. 123:10-12). En altres casos més minoritaris, però, poden presentar formes triangulars (Fig. 18.4, 1), amb

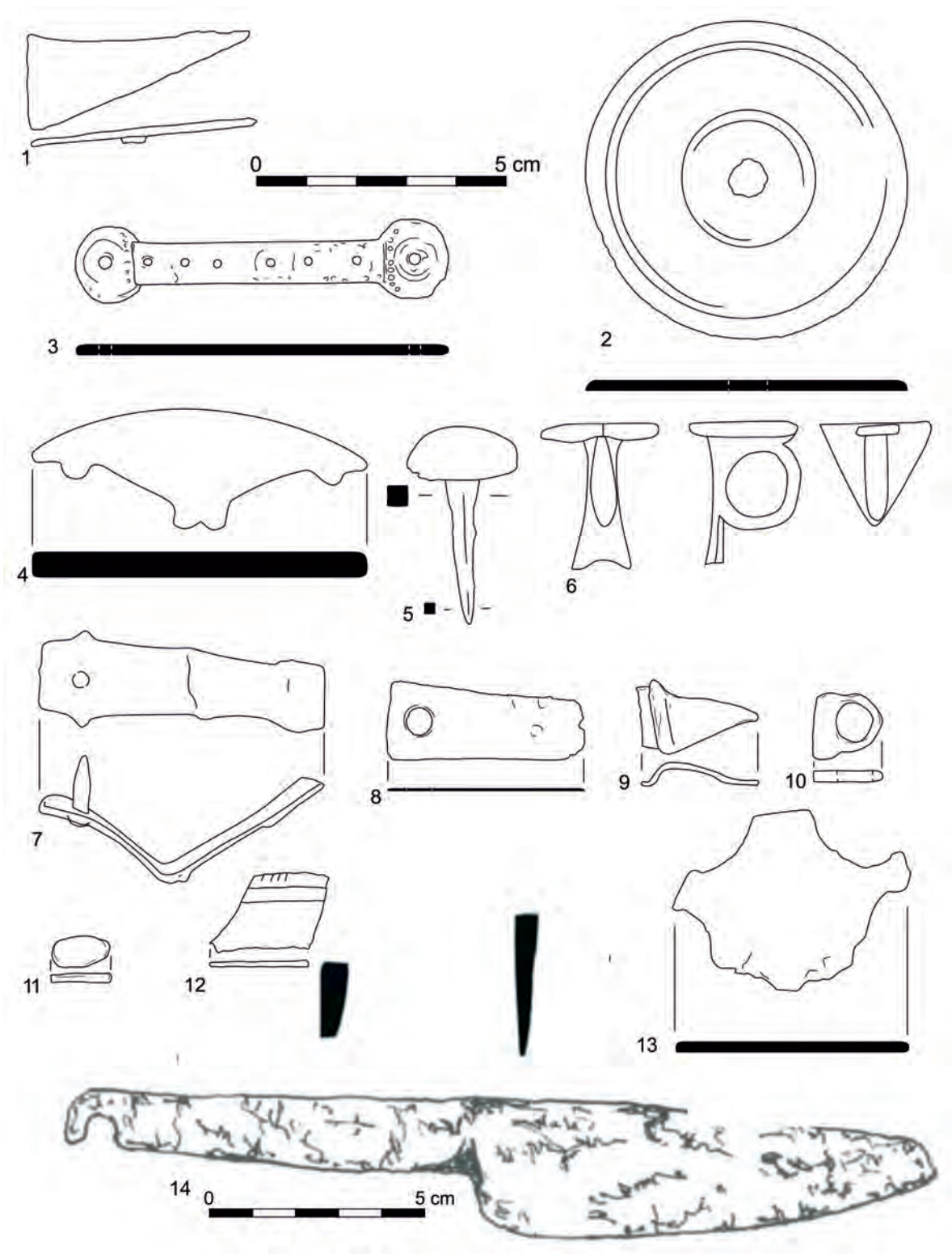

Figura 18.4.

un paral·lel força semblant a Puig Rom (Palol 2004, 70, Fig. 100), circulars, com per exemple un disc decoratiu (Fig. 18.4, 2) o una plaqueta amb els extrems circulars (Fig. 18.4, 3), i en forma de pelta (Fig. 18.4 4). Entre aquests elements decoratius, també s'ha localitzat un clau de bronze amb la secció de la punta quadrada, un element amb una anella difícil de definir o una plaqueta torçada que encara conserva el clau que la subjectava al moble (Fig. 18.4, 5 a 7). En tot cas, les troballes són nombroses, mostrant la riquesa de formes presents en els elements ornamentals del mobiliari domèstic d'època romana (Fig. 18.4, 8 a 13).

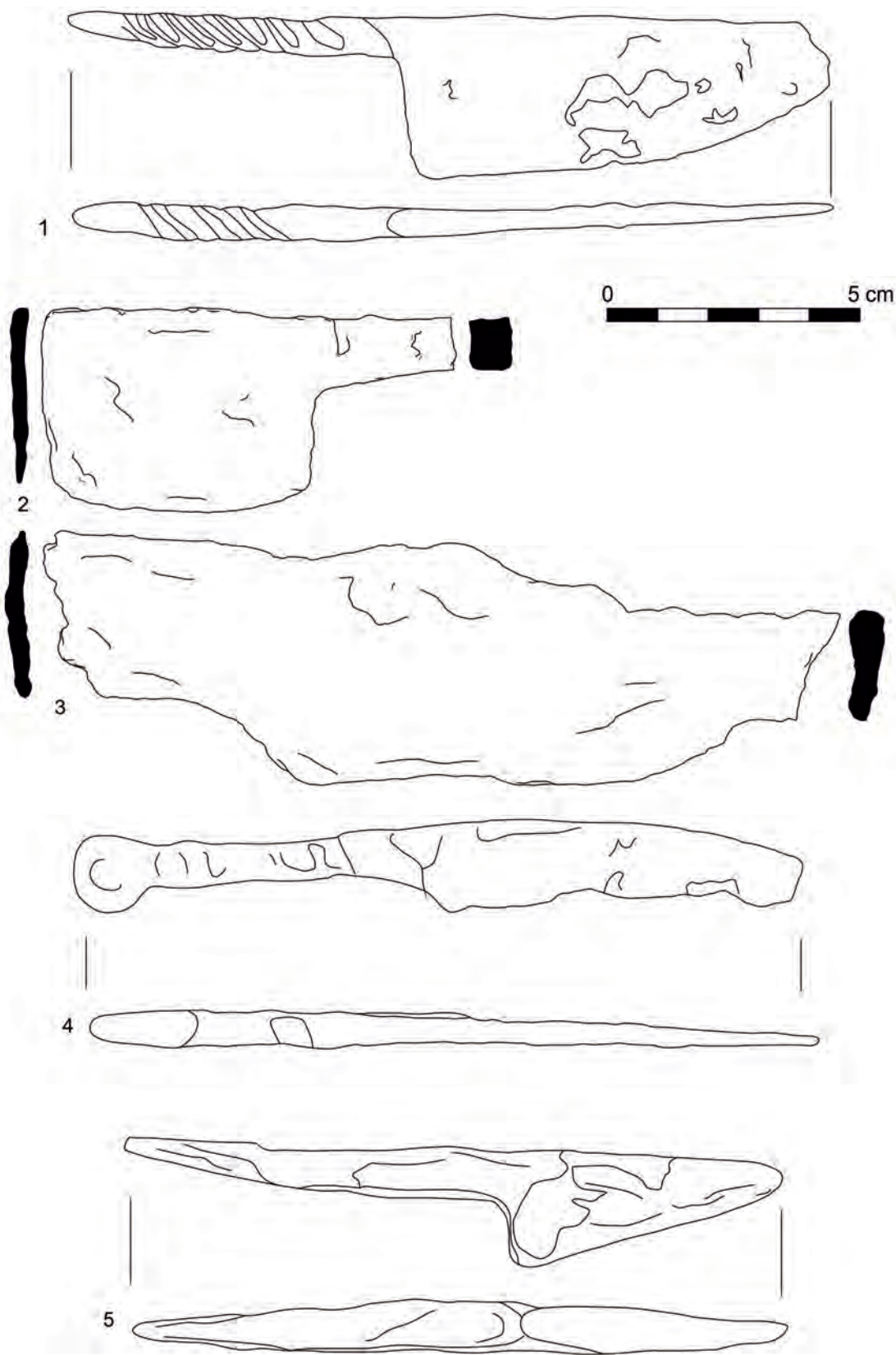
INSTRUMENTS DOMÈSTICS

Possiblement, el grup dels instruments utilitzats en l'àmbit domèstic és el més ampli i heterogeni. En aquest grup hi tenen cabuda des de ganivets, tisores i escàrpies fins a recipients de cuina. La seva heterogeneïtat és tal i els seus usos poden ser tan diversos que sovint la frontera entre aquest grup i altres com els estris agrícoles o constructius és molt fina i difusa.

Un bon exemple d'aquesta problemàtica són els ganivets, el quals, a causa de la seva multifuncionalitat, poden utilitzar-se, a part de per a les feines domèstiques, per caçar, per feines agrícoles o com a armes. Les excavacions al Pla de l'Horta des del 2008 han proporcionat un conjunt de 13 ganivets, tots ells de ferro, als quals es pot sumar el ganivet localitzat als anys setanta (Fig. 18.4, 14). És un conjunt força nombrós, del que sovint en queda només algun fragment. La majoria presenten unes característiques formals força homogènies i, al no haver variat gaire la seva forma durant els segles, és difícil, si ens fixem únicament en les peces, situar-los cronològicament. Per aquest motiu, en la majoria de casos és necessari recórrer a l'estratigrafia per poder-los situar en el temps. Els ganivets amb una cronologia més antiga, entre els localitzats, daten del segle II d. Entre aquests, trobem dos exemplars interessants, un localitzat a la UE 1477 i un altre a la 1568. El primer, conservat pràcticament sencer, presenta una fulla amb el dors rectilini i el fil tallant corbat (Fig. 18.5, 1). La seva espiga està retorçada en espiral, possiblement per cargolar-hi el mànec de fusta o os. El segon ganivet, escapçat pels dos extrems, posseeix una fulla robusta lleugerament corbada (Fig. 18.5, 2). L'espiga, de la qual no ens ha arribat el mànec, mostra una secció quadrada. La seva similitud amb un exemplar de Vilauba ens permet associar-lo a un ganivet per tallar carn (Castanyer/Tremoleda 1999, 316 i 318, Fig. 195 i lám. 124:9; Casas/Nolla 2011, 30 i 35, Fig. 14:13). Possiblement també s'utilitzà per tallar i esquarterar carn un ganivet localitzat a la UE 1688 i datat al segle III (Fig. 18.5, 3). Es tracta d'un ganivet

de grans dimensions, amb una llargada, malgrat no conservar ni la punta ni bona part de l'espiga, de 15 cm. D'aquest mateix segle III, daten també dos ganivets pertanyents a les UEs 1506 i 1520. El primer té una fulla llarga i estreta, amb el dors un pèl corbat i el fil irregular i esmussat (Fig. 18.5, 4). La seva espiga, de secció més o menys quadrada, presenta un nòdul esfèric a l'extrem, la qual cosa ens porta a plantejar la possibilitat de que actués de mànec. El segon presenta una forma força estàndard, amb la fulla triangular i l'espiga del mànec de secció lleument quadrangular (Fig. 18.5, 5). Aquesta darrera peça és força semblant al ganivet localitzat durant les excavacions dels anys setanta (Palahí/Vivó 1994, 167 i 170, Fig. 4:H) i a un ganivet localitzat a la UE 1384 (Fig. 18.6, 1). Finalment, és interessant destacar una fulla força robusta escapçada pels dos extrems (UE 1940) (Fig. 18.6, 2), un possible fragment de ganivet (Fig. 18.6, 3) i un ganivet localitzat a la UE 1903 (Fig. 18.6, 4). Aquest darrer cas presenta una fulla lleugerament trapezoïdal. El tall, amb una lleu curvatura pràcticament inapreciable, va de la punta escapçada fins a l'espiga, de la qual només se'n conserva l'inici. Tenint en compte les seves característiques formals i les seves similituds amb exemplars del *castellum* de Sant Julià de Ramis, de Puig Rom o de *Ruscino* podem atribuir-li una cronologia tardana (Burchet *al.* 2006, 98-99, Fig. 84:6; Palol 2004, 86-87, Fig. 122:43; Casas/Nolla 2011, 34-36, Fig. 16:4 i 16:11; Rébé/Raynaud/Sénac 2014, 114, Fig. 79:8). En relació directa amb aquests ganivets, és necessari assenyalar un estri d'os treballat que encara conservava incrustat un fragment de ferro (UE 1859). Es tracta d'un mànec de ganivet, donada la forma característica d'aquests tipus de mànecs (Fig. 18.6, 5). Solen ser treballats de manera longitudinal i fabricats a partir d'ossos de les extremitats –més llargs– normalment els metatarsos de cavall donada la seva secció regular. Gràcies a aquestes característiques, el material es podia tornejat i donar un perfil sinuós a la peça per facilitar la manipulació de l'eina (MacGregor 1980, 129 i Fig. 48 B). En aquest cas, trobem un mànec de secció el·líptica, de superfície molt polida i un extrem més prim on aniria encaixada la fulla. Un paral·lel d'aquest mànec al trobem a la vil·la dels Tolegassos, amb una datació entre el 175 i el 200 (Casas/Nolla 2011, 37 i 38, Fig. 17, núm 4).

Vinculat amb els ganivets però lleugerament diferent per les seves característiques formals i funcionals, es localitzà un instrument amb un fil tallant a una de les seves parts. L'objecte mesura 9,5 cm de llargada, té la secció triangular i presenta la particularitat de tenir dues espigues, una a cada extrem (Fig. 18.6, 6). Aquesta darrera característica obre la possibilitat a que la peça presentés dos mànecs, un a cada banda. Salvant les diferències en les espigues, l'únic possible paral·lel que

410

Figura 18.5.

Figura 18.6.

s'ha trobat és una peça provinent de Tolegassos que data del segle III i que hauria servit per realitzar algun tipus d'activitat relacionada amb la fusta (Casas/Nolla 2011, 39-41, Fig. 18:4 i 19).

Uns altres estris per tallar són les tisores. Aquests instruments, que s'emparaven bàsicament per esquilar el

bestiar però també en ocasions per tallar els raïm, patiren poques variacions al llarg dels segles. En època romana, la forma que presentaven era força semblant a una "U", ja que estaven compostes per dues fulles allargades que anaven unides a la seva part superior per una peça que servia de ressort. Al Pla de l'Horta,

se n'ha localitzat un fragment que presenta forces similitud amb altres exemplars trobats en aquest territori. Es tracta de la meitat d'unes tisores que conserva part de l'element posterior que feia de ressort i tot el fil tallant, el qual mesura 5 cm (Fig. 18.6, 7). Els seus paral·lels més propers són tardans i pertanyen als jaciments de Puig Rom i al *castellum* de Sant Julià de Ramis (Palol 2004, 90, Fig. 124:67-74; Burch *et al.* 2006, 102-103, Fig. 86:4; Casas/Nolla 2011, 41-44, Fig. 21:5-14).

Uns altres elements comuns a qualsevol edifici o instal·lació rural són els estris de sosteniment d'objectes en l'àmbit domèstics. Aquests elements, principalment ganxos i escàrpies, solien clavar-se a les parets de cuines i magatzems per poder penjar, subjectes a aquests, altres eines o aliments. En el cas concret del Pla de l'Horta, les excavacions han permès recuperar un ganxo i una escàrpia de ferro pràcticament sencers. D'una banda, el ganxo és llarg i força estret, i conserva, a l'extrem superior, un forat circular per on poder-lo penjar d'un altre element (Fig. 18.7, 1). D'altra banda, l'escàrpia, amb una secció trapezoidal, fou doblegada aproximadament a un terç de la seva llargada perquè formés un angle recte. La part més llarga finalitza amb l'extrem punxegut mentre que la part més curta acaba amb una lleu curvatura que potser és la reminiscència d'una antiga anella. Aquestes característiques permetien fixar-la en alguna paret o pal i sostenir objectes (Fig. 18.7, 2) (Casas/Nolla 2011, 52-53). És possible que un altre fragment de ferro també servís per aguantar algun element. L'objecte en qüestió, trencat d'antic pels dos extrems, presenta una secció quadrangular i fou doblegat formant un angle d'uns 120 graus (Fig. 18.7, 3).

Un dels objectes que podria haver anat penjat a una d'aquestes escàrpies és algun dels dos trespeus localitzats durant les excavacions. Tot i que es podria dir que ambdues peces pertanyen a la mateixa tipologia d'objectes, presenten diferències notables com el material amb què foren fabricats o l'ús que tingueren. El primer trespeus que es localitzà és de ferro. Malgrat faltar-li una pota, la seva estructura, amb la part on es col·locava el recipient amb forma de triangle, és molt semblant al recuperat a Vilauba (Casas/Nolla 2011, 54, Fig. 26). L'estrat on es va recuperar permet datar-lo en època baiximperial i, com l'exemplar de Vilauba i altres recuperats a la península Ibèrica de la mateixa tipologia (Sabio 2012, 37-38 i 263, 9.5), es degué utilitzar per cuinar.

El segon trespeus, del qual se'n conserva una mica més de la meitat, és de bronze i està compost per una peça circular de secció plana de 10 cm de diàmetre exterior a la qual van soldats, a la seva part inferior, els tres peus. Els peus, dels quals només se'n conserven dos, tenen una lleugera forma de L, amb l'extrem lleument arrodonit, i mesuren 1,5 cm d'alçada (Fig. 18.7, 4). A dife-

rència del trespeus de ferro, que segurament s'usà per cuinar, les característiques formals i materials d'aquest segon objecte l'allunyen del foc. Com el trípod recuperat a l'Hort d'en Bach (Llinàs *et al.* 2000, 139-141, Fig. 108) o un conservat al British Museum (núm. 1814, 0704.1569*), és probable que aquest trespeus servís per aguantar un recipient, ja fos una peça de terrissa o un atuell de bronze com per exemple una sítula.

Sostingut sobre aquest trespeus de bronze o penjat d'una escàrpia o un ganxo, hauria pogut haver-hi un atuell de bronze que, desgraciadament, ha arribat molt fragmentat i esclafat (Foto fragments). La peça es va trobar dins l'àmbit 5, concretament a l'interior d'una doble cubeta de rajol recoberta d'*opus signinum* que interpretem com una pica, i en un context baiximperial. Els recipients de cuina de bronze no eren estranys en les vil·les i cases romanes. Excavacions a vil·les com l'Hort d'en Bach (Llinàs *et al.* 2000, 138-141, Fig. 106 i 107), l'Avinyonet de Puigventós (Casas *et al.* 1993, 357-358, Fig. 15.6 i 18.1) o Pla de Palol (Nolla ed. 2002, 203, Fig. 154) i a *domus* com les ubicades a l'extrem occidental de l'àrea portuària de *Tarraco* (Remolà 2011), han recuperat diferents exemplars d'aquest tipus d'atuell com, per exemple, sítules i perols. En el cas del recipient recuperat al Pla de l'Horta, el seu mal estat impossibilita assegurar quin fou el seu ús. Tot i així, és una evidència més de la gran varietat de receptacles que s'utilitzaren durant aquest període.

Vinculades amb els recipients ceràmics, trobem les grapes de plom. Aquestes són un dels únics objectes de plom que hem localitzat al Pla de l'Horta. A diferència de les grapes de ferro, que estaven associades a la construcció, les grapes de plom s'utilitzaven per reparar objectes ceràmics. Tot i que en alguns casos podien servir per arreglar peces petites, normalment s'utilitzaven per arreglar grans vasos o recipients com les *dolia* (Castanyer/Tremoleda 1999, 314-315, lám. 123:17-20). Durant l'excavació al Pla de l'Horta, se n'han localitzat un total de 8 exemplars (Fig. 18.8), tots corresponents al magatzem de dolis d'època baiximperial situat al nord de l'edifici. La majoria mesuren més de 5 cm llargada i presenten els laterals laminars i un tronc central lleugerament més gruixut.

També relacionat amb l'àmbit domèstics, s'ha trobat el que probablement és un tap d'un recipient ceràmic. Es tracta d'un element discoïdal de ceràmica comuna oxidada que mesura 6 cm de diàmetre i que presenta, al seu vol, un lleu encaix per ajustar-se en el recipient on anava fixat (Fig. 18.9, 1). Encastat al centre, posseeix un element de ferro de forma lleugerament ovalada que hauria funcionat com a nansa. Pel seu context arqueològic, aquesta peça hauria de datar-se en el segle IV.

Finalment, és necessari destacar dues peces que probablement s'utilitzaren també en l'àmbit de la llar. La

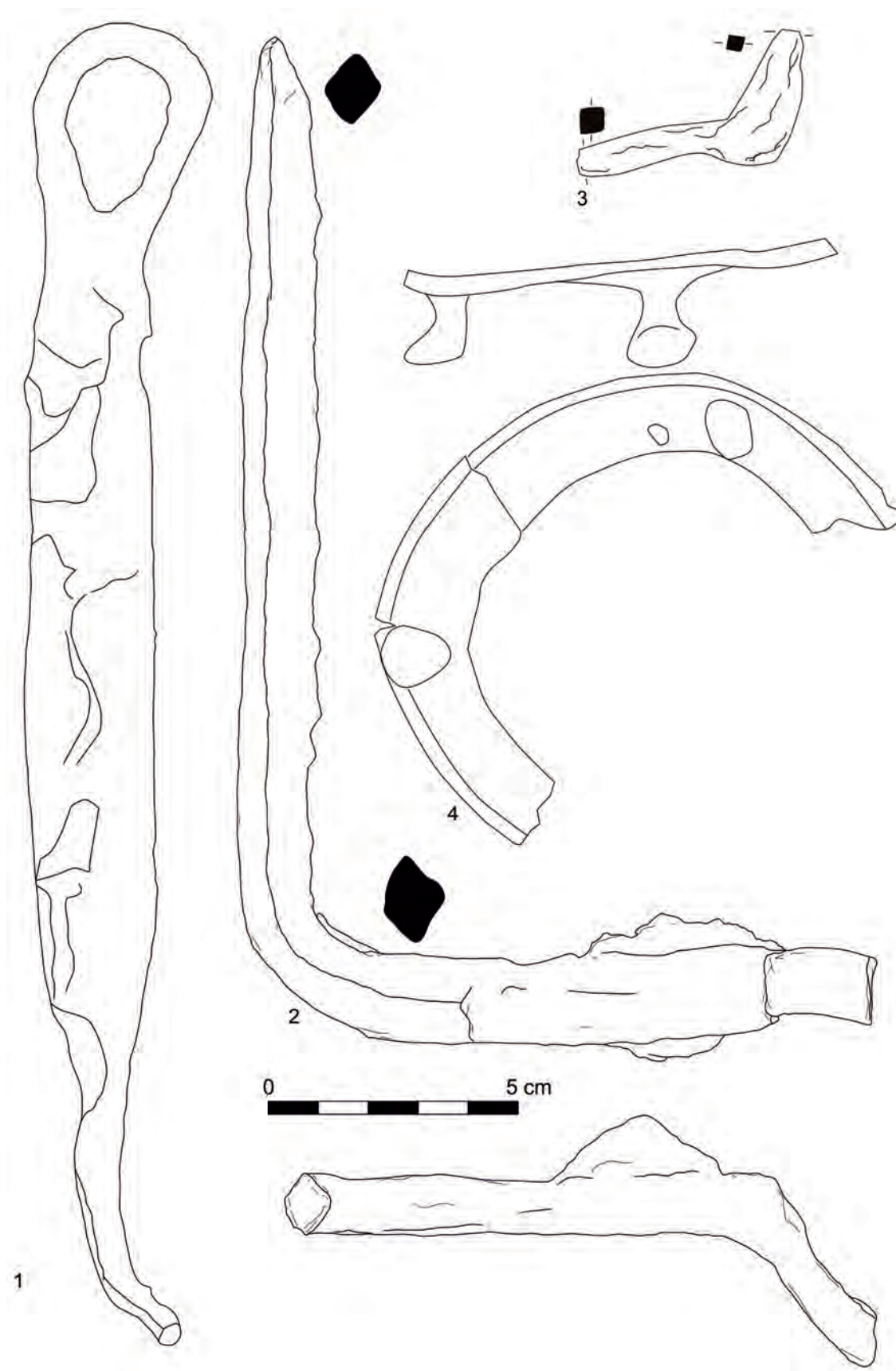

Figura 18.7.

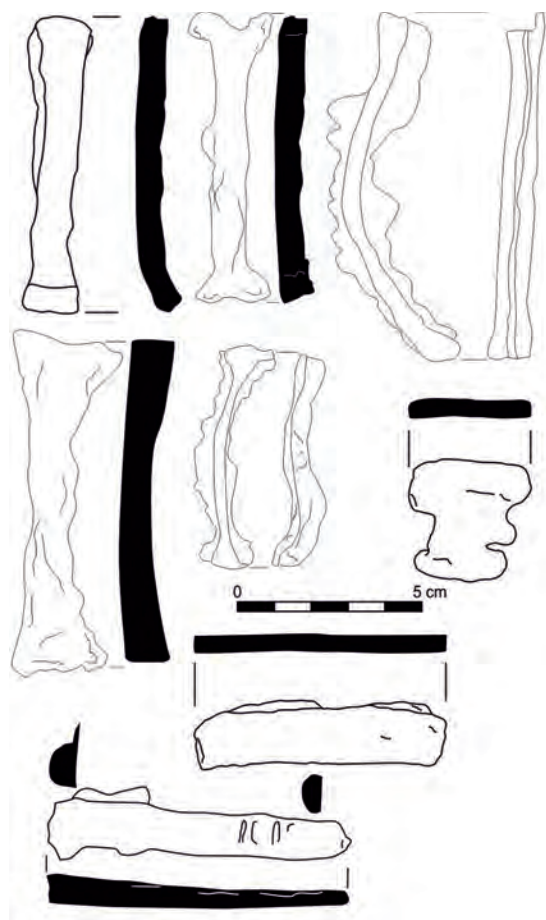

Figura 18.8.

primera és una petita campaneta de bronze de poc més de 2,5 cm de diàmetre que fou localitzada entre mig de materials datables al segle III (Fig. 18.9, 2). La segona és una llarga barra de bronze que té un extrem corbat i bellament decorat amb un cap d'ànec (Fig. 18.9, 3; Fig. 10). Es tracta d'una peça excepcional, tant per la seva delicada manufactura com pel seu nivell de conservació. La funció d'aquest utensili, localitzat en un context d'època republicana, ens és desconeguda. Tot i que la seva forma pot recordar al mànec d'un *simpulum* i la seva decoració és semblant a un cullerot de Mengíbar (Jaén) (Pozo 2004, 435, làm. 1), la secció circular i l'extrem inferior acabat en punta semblen allunyar-lo d'aquest ús.

EINES AGRÍCOLES I ESTRIS RELACIONATS AMB LA RAMADERIA

Possiblement, les troballes més interessants pertanyents al grup de les eines agrícoles es realitzaren durant els anys setanta, quan es localitzaren quatre

podalls que foren emparats principalment per podar i tallar branques, especialment de vinyes i oliveres (Sana-huja 1971, 75 i 77, Fig. 14:2 i 14:9; Palahí i Vivó 1994, 166-167 i Fig. 4:D-F; Casas i Nolla 2011, 91, Fig. 55:10, i 93, figs. 56:9-10 i 57:3). No obstant això, durant les excavacions actuals també s'han descobert diferents elements que es poden vincular a les feines lligades al món de l'agricultura i la ramaderia.

Pel que fa a la producció agrícola, s'ha trobat un interessant *signaculum* de bronze (Fig. 18.11, 1; Fig. 12). Aquesta peça, que es conserva sencera, té forma rectangular, mesurant 7 cm de llargada per 2,5 cm d'amplada i 0,7 cm de gruix. Per facilitar-ne el seu ús, es soldà una anella circular a la seva part posterior. Les lletres, emplaçades a l'interior d'una caixa d'escriptura rectangular, estan col·locades a l'inrevés, per poder-les estampar. La inscripció diu "D. CALVIDI/AVRFLIANI". L'objecte, localitzat en un context del segle III (UE 1510), s'hauria emprat per marcar sacs o plaques de terrissa planes que es lligaven a recipients de tota mena. Un paral·lel proper podria ser el *sigillum* semicircular procedent del Pla de Palol i utilitzat per marcar els taps d'àmfora (Nolla ed. 2002, 201-200, Fig. 152:30). Tot i així, per les seves característiques formals, el *signaculum* del Pla de l'Horta és molt més semblant i pràcticament idèntic al recuperat en el teatre romà de Cartagena (Ramallo 2006).

L'agricultura no fou l'única activitat productiva que dugueren a terme els habitants del Pla de l'Horta. La recuperació d'esquellots durant les excavacions mostra que la ramaderia també tingué un pes important en el dia a dia de la vil·la. Aquest tipus d'instruments, sovint elaborats amb una mena de llautó que presenta diferents proporcions de ferro i bronze, no ha variat massa en els darrers dos mil anys. Per aquest motiu, els esquellots recuperats al Pla de l'Horta són molt semblants als descoberts en altres vil·les properes (Casas/Nolla 2011, 95-100). Normalment, les úniques diferències visibles són en les dimensions, les quals variaven en funció del tipus de bestiar que els portava. En el cas concret del Pla de l'Horta, l'esquellot, datat al segle III pel context estratigràfic, mesura 21 cm de data d'altura, per la qual cosa es pot associar al bestiar boví (Fig. 18.11, 2).

També vinculada amb el bestiar gros, s'ha localitzat una anella de bronze que podria formar part de l'arnés d'un cavall. Aquesta peça presenta un diàmetre exterior màxim de 4 cm i un diàmetre interior màxim de 2,5 cm. L'anella conserva, a un costat, les restes oxidades d'un segon element metàl·lic al qual hauria anat subjecte. Possiblement, aquestes pertanyerien a una pua de ferro que s'ha perdut (Fig. 18.13, 1). Un possible paral·lel el trobem en la sivella de ferro localitzada al Pla de Palol (Nolla, ed. 2002, 205 i 209, Fig. 155:2; Casas/Nolla 2011, 102-104 i 106, Fig. 64.1).

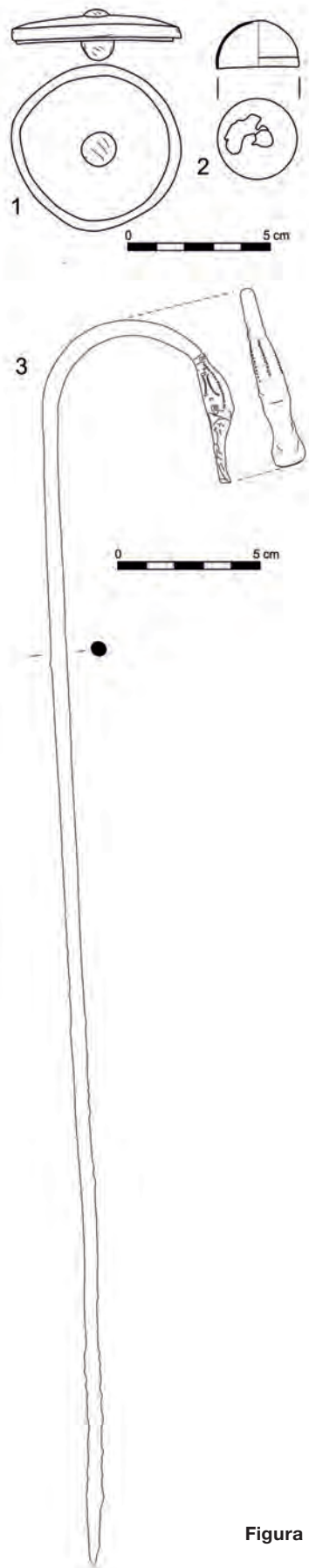

Figura 18.9.

Figura 18.10. Detall del cap en forma d'ànec de la situla

Un dels objectes localitzats a la UE 1941, és un fragment de banya treballada amb dues incisions practicades a la cara interior. Podria tractar-se d'una peça de galta, que es situaria fora de la boca del cavall contra la galta per evitar així que la broca llisqui a través de la boca (Crummy 1983, 105). Estaria relacionat amb la subjecció d'un animal de tir -cavall, mula, ruc, etc.. (Fig. 18.13, 2).

Finalment, cal citar, tot i que no està directament relacionat amb l'agricultura ni la ramaderia, un ham de bronze. Aquest tipus d'objecte és més característic de vil·les costaneres com els Ametllers o Pla de Palol on l'activitat pesquera tenia una major importància (Nolla ed. 2002, 199, Fig. 151: 1-5).

EINES RELACIONADES AMB LA CONSTRUCCIÓ

El món de la construcció, ja fos durant l'ampliació de la vil·la, la reforma d'algun sector o alguna reparació puntual, també exigia un ampli ventall d'eines. Moltes d'aquestes eren específiques de feines concrets com ara el treball de la pedra o dels elements de fusta. Les excavacions dels anys setanta localitzà una paleta de ferro força oxidada que en un primer moment fou interpretada com a plantador (Sanahuja 1971, 73, Fig. 10:1; Palahí/Vivó 1994, 166-167, Fig. 4:C; Casas/Nolla 2011, 137, Fig. 99:4). Aquesta no és, però, l'única paleta recuperada en Pla de l'Horta. Les campanyes

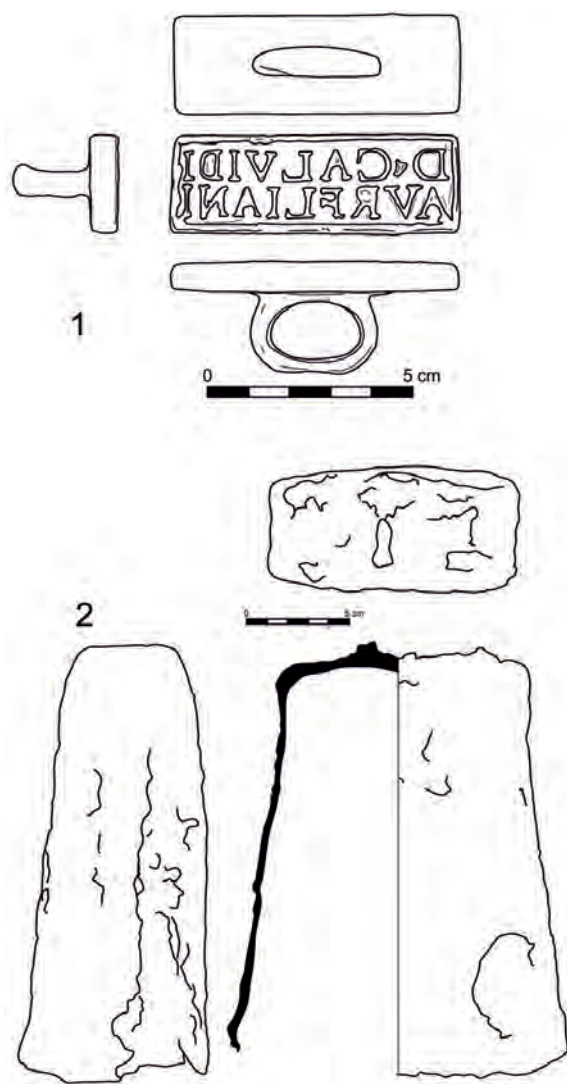

Figura 18.11.

arqueològiques actuals n'excavaren una segona, la qual, juntament amb la dels anys setanta, troba un paral·lel proper a Empúries (Sanahuja 1971, 73 i 81, Fig. 10:2).

Relacionats amb el treball de la pedra, s'ha localitzat un tascó, un punxó i un cisell de ferro. L'exemplar més ben conservat és el punxó, el qual, amb una secció quadrangular, presenta un extrem punxegut per on hauria colpejat la pedra i l'altre rom i aplanat per on hauria rebut el xoc d'un percussor com un martell (Fig. 18.13, 3). El cisell, al qual li falta el tros inferior, presenta la secció lleugerament el·líptica i l'extrem superior totalment pla i parcialment aixafat per l'acció d'un objecte percussor (Fig. 18.13, 4). A causa dels pocs can-

Figura 18.12. Sigillum de bronze

vis que pateixen els cisells des del II aC a l'antiguitat tardana (Casas/Nolla 2011, 123-126), aquest només es pot datar pel seu context arqueològic que el situa entre els segles II i III.

En aquest grup també cal encabir-hi un conjunt de claus en forma de T localitzats, tots ells, en l'àmbit 52. És habitual trobar aquests tipus de claus (Fig. 18.13, 5 a 7), els quals també podien presentar el cap en forma de X, en els conjunts termals, ja que servien per sostenir i fixar les bobines i *tubuli* separadors o bé les *tegulae mammatae* que formaven el sistema de *concameratio* (Sanz 1987, 227 i 233, Fig. 6; Bouet 1999, 13, Fig. 2; Torrecilla 1999, 401, làm. 2, Fig. 4). Aquest era un sistema de calefacció que permetia, gràcies a un "fals" parament, la circulació de l'aire calent per l'interior de les parets, cosa que suposava l'escalfament de les habitacions on aquest funcionava (Torrecilla 1999, 398). En ocasions, enlloc d'aquest claus també es podien emparar ganxos per subjectar i unir els diferents elements d'aquest sistema constructiu que permetia que l'aire calent ascendís per l'interior de les parets (Nielsen 1990, 15). A Empúries, per exemple, en un estrat que cobria les termes de la ciutat romana es localitzaren, entre altres elements pertanyents a aquest tipus d'edificació, claus de ferro en forma de T que servien per fixar les plaques que formaven la *concameratio* (Castanyer/Tremoleda/Aquilué 2002, 251-253).

Finalment, les excavacions han localitzat alguns petits fragments de canonades, tant de plom com de ferro, i alguns tubs i barretes de bronze (Fig. 18.14, 1) associats amb la conducció i evacuació bàsicament de l'aigua.

ARMES

De la totalitat dels objectes metàl·lics trobats durant les excavacions al Pla de l'Horta, les armes només representen un petit percentatge. Els pocs exemplars localitzats possiblement estaven més relacionats amb la caça que no pas amb la guerra. Com mostren els diferents estudis faunístics realitzats a algunes de les

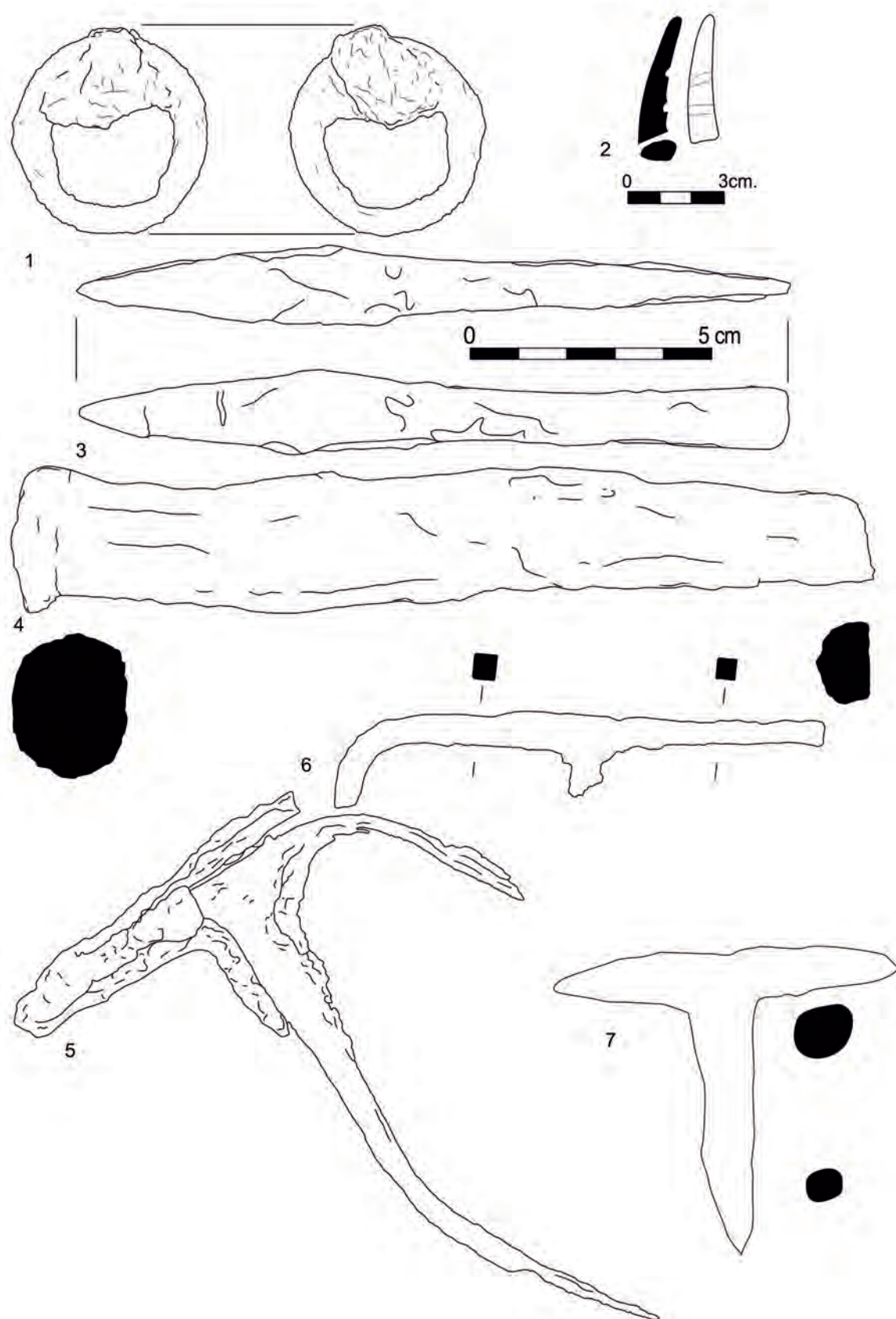

Figura 18.13.

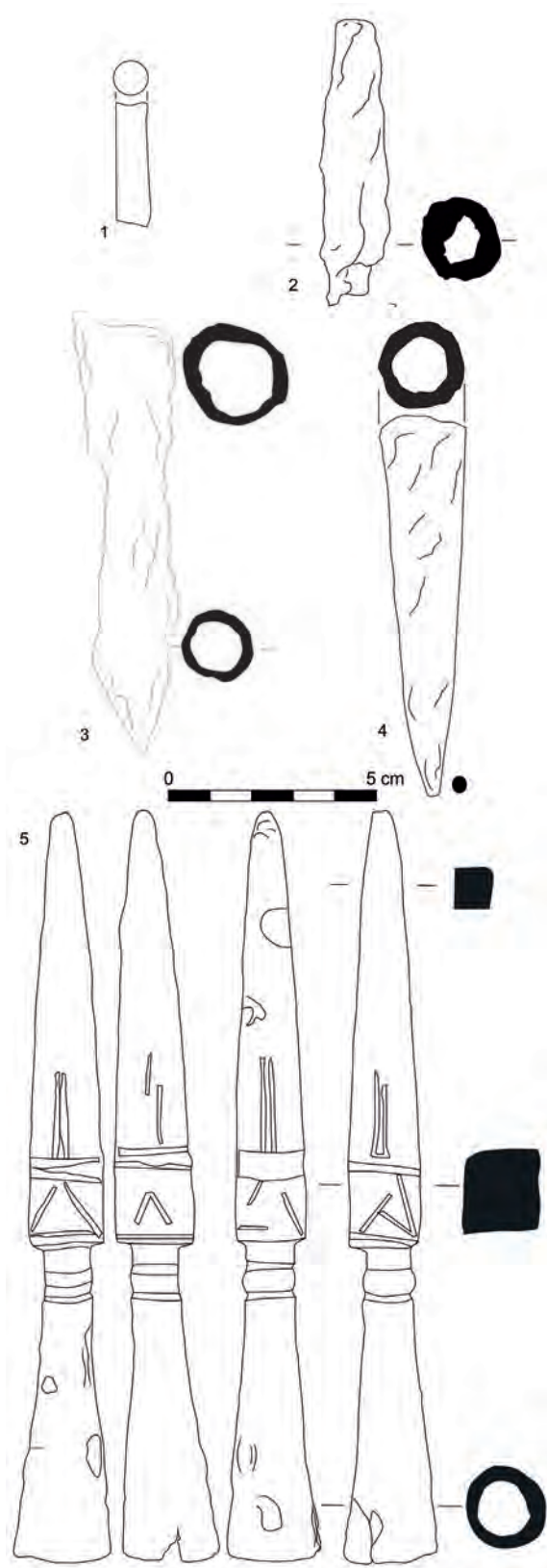

Figura 18.14.

vil·les del nord-est peninsular, les *venationes* foren habituals durant aquest període. A la vil·la del Pla de l'Horta, aquesta activitat tingué un moment àlgid entre els segles II i III, període del que daten un conjunt de restes de cérvols i senglars provinents de la caça (Rufí/Corominas 2016, 132-133, veure el capítol corresponent en el present volum).

Una de les puntes de fletxa recuperades, fet de ferro i de secció cilíndrica, té la punta esmussada i ha perdut part del l'extrem on s'inseria la tija de fusta (Fig. 18.14, 2). El seu cap es piramidal i troba alguns paral·lels semblants a la zona balcànica (Glad 2015, 258 i 266, Fig. 51:J92). Les virolles descobertes són de ferro i presenten una forma lleugerament cònica i punxeguda. La seva secció és circular i estan buides per encabir-hi l'asta de la llança (Fig. 18.14, 3-4). Tot i que aquestes virolles troben un paral·lel proper que data del canvi d'era a Tolegassos (Casas/Nolla 2011, 152-153, Fig. 107: 4), també presenten algunes semblances formals amb algunes virolles de la regió balcànica que daten del baix imperi i la tardo-antiguitat (Glad 2015, 295 i 299, Fig. 61:M69 i M71-72).

D'entre l'armament localitzat, destaca per sobre de la resta una punta de javelina de ferro que mesura uns 18 cm d'extrem a extrem (Fig. 18.14, 5). Es tracta d'una peça excepcional, ja que una restauració acurada ha portat a la llum la decoració, amb línies de plata, de la part inferior de la punta. La part superior, presenta un perfil cònic lleugerament piramidal i una secció quadrangular. A la part inferior, el mànec, que és cilíndric i tubular, mesura 2 cm de diàmetre i està buit per introduir-hi l'asta de la javelina. Aquesta punta, que és possible que s'emparés amb algun tipus de maquinària d'artilleria militar com per exemple amb una *manuballista* o *arcuballista*, troba paral·lels semblants a jaciments peninsulars com a Veleia (Iruña) i a territoris tan llunyans com la regió balcànica. En tots els casos, es tracta d'exemplars baix-imperials, datats, en el cas dels exemplars balcànics, en el segle IV (García/Sáez 2007, 459-460, Fig. 5:4; Glad 2015, 267-268, 291-292 i 298, Fig. 60:M22-29).

ELEMENTS DESCONEGUTS

Finalment, és necessari fer una breu menció a alguns objectes que, malauradament, no hem sabut encabir en cap de les categories anteriors. Per regla general, són peces fragmentades i en força mal estat de conservació, la qual cosa dificulta intuir la seva funció. Entre aquests elements trobem una barra de ferro amb una protuberància foradada al mig on és possible que s'hi introduís algun objecte (Fig. 18.15, 1) i un tros de ferro en forma de Y (Fig. 18.15, 2).

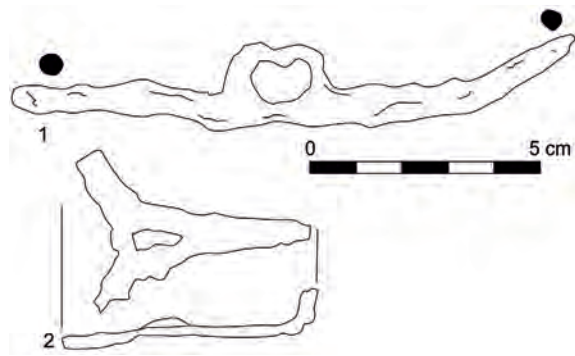

Figura 18.15

19. LES VIL·LES I EL SUBURBI

LES VIL·LES SUBURBANES DE GERUNDA

A dia d'avui, les vil·les conegudes al *suburbium* de *Gerunda* són sis. De dues d'aquestes, en podem intuir, només, la seva existència per la presència de monuments funeraris que d'una forma o una altra han d'estar relacionats amb un assentament domèstic (Palau i Aiguaviva); d'una tercera en tenim indicis espectaculars, en forma de tres mosaics figurats, i alguns vestigis a través de la troballa de materials i elements dispersos (can Pau Birol). Les altres tres han estat objecte de diferents campanyes d'excavació però amb resultats molt desiguals, de tal forma que és la vil·la del Pla de l'Horta l'única que ens permet reconstruir de forma fiable una evolució arquitectònica coherent. Les vil·les de Sant Pere de Montfullà i Sant Menna de Vilablareix, ofereixen un panorama molt més limitat, especialment la segona, on només els banys es conservaven en bon estat.

A aquestes hi podem afegir un establiment rural la Casa del Racó—, que al nostre parer, no assoliria la categoria de vil·la.

Presentem en aquest apartat una breu descripció de les dades disponibles a dia d'avui respecte a les altres vil·les del suburbi gironí, amb elements que hauran de servir per complementar les dades aportades pel Pla de l'Horta i poder presentar una visió de conjunt d'aquesta mena d'assentaments.

LA VIL·LA DE SANT PERE DE MONTFULLÀ

Lluís Palahí

La vil·la romana de Montfullà se situa a límit oriental de la plana de Salt, als primers contraforts de les Guilleries. Es tracta d'una zona de transició entre un espai enturonat -per ponent i migdia- i una àmplia plana,

travessada, a ponent, pel riu Ter i, a llevant, per la riera de Reramurs.

L'espai on s'han localitzat les restes de la vil·la està ocupada actualment per l'església local, dedicada a sant Pere i pel cementiri parroquial. Es tracta d'una terrassa allargassada, de nord-oest a sud-est, amb un important desnivell descendent al nord i est, mentre que, per ponent, el terreny es va elevant progressivament. Prop d'aquest indret se situava el camí que des de la ciutat de *Gerunda* menava cap a la zona de Bescanó, i, probablement un de secundari que comunicaria transversalment, tot resseguint els límits de la plana, la zona de Bescanó i Montfullà, amb Vilablareix i Aiguaviva (on se situaven sengles vil·les).

La descoberta va ser accidental i la història de la seva investigació, atzarosa, intermitent i limitada per la mateixa existència de l'església i el cementiri que esborren o cobreixen el sector central de l'edifici.

La vil·la va ser descoberta l'any 1987 quan unes pluges varen deixar al descobert part d'un paviment d'*opus tessellatum* (Martín 1987,88). Aquest descobriment va portar a una primera intervenció de salvament amb l'objectiu de preservar el mosaic i estudiar el seu entorn (Nieto/Puig/Merino 1989). Els resultats d'aquella intervenció, en la que entre altres dades, es va posar de manifest que part de la cambra del mosaic havia estat parcialment malmesa per alguns enterraments i per unes obres realitzades poc abans per ampliar el cementiri, va portar a la programació d'una campanya d'excavacions, realitzada finalment l'any 1989 i en la qual es realitzaren 4 sondeigs a l'entorn del temple, en un intent de delimitar el jaciment.

Aquestes dues campanyes ja varen posar de manifest que les estructures i elements d'època romana compartien espai amb d'altres d'època medieval, que cal relacionar amb les fases antigues de l'església.

L'any 2002, la Universitat de Girona en conveni amb l'Ajuntament de Bescanó va iniciar un projecte arqueològic a l'indret que es va prolongar fins l'any 2006. Tot i aquests treballs la informació disponible referent a l'estructura i cronologia d'aquesta vil·la és escassa i, de vegades, inconnexa (Fig. 19.1).

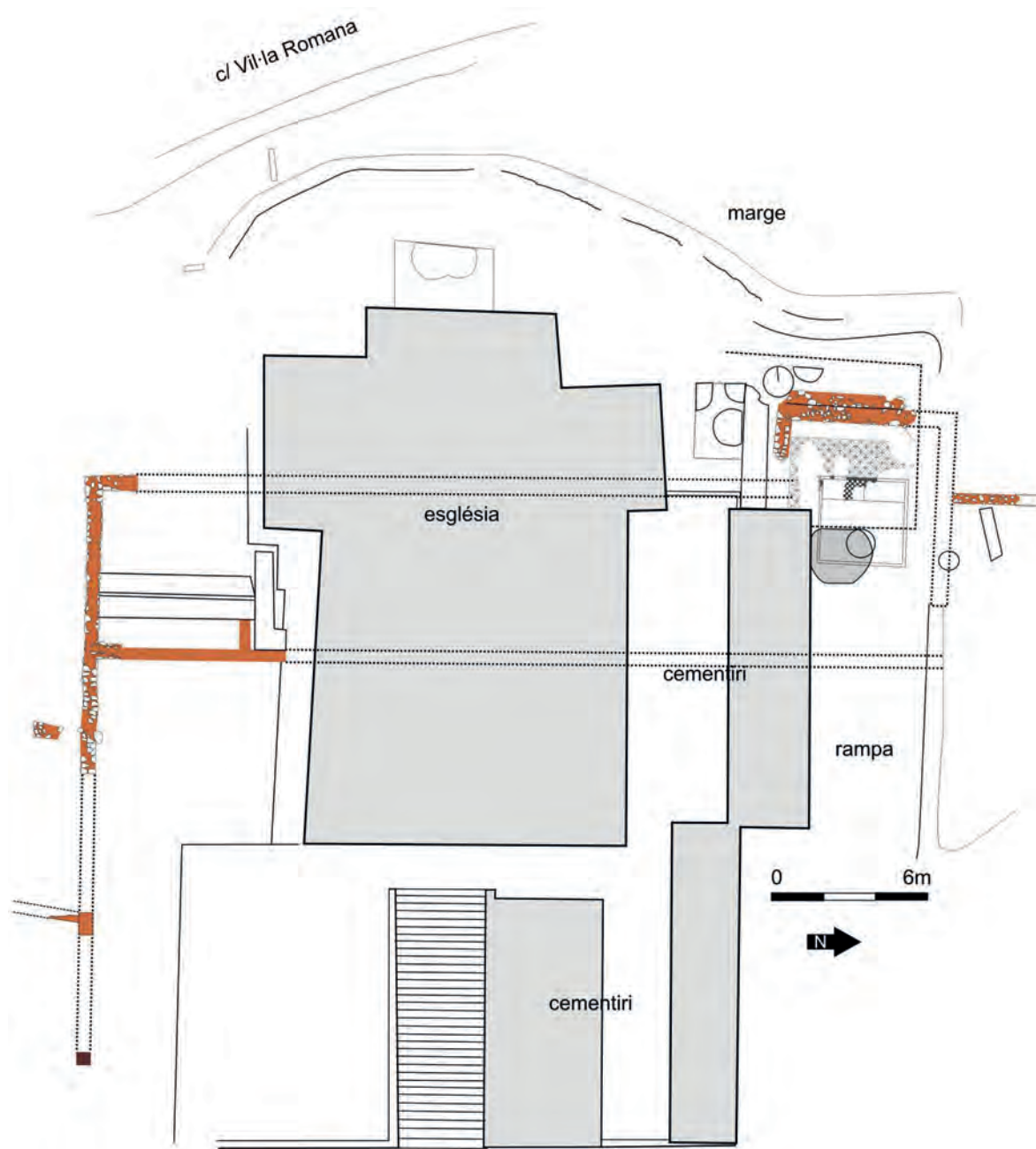

Figura 19.1. Planta general de les restes de la vil·la de Montfullà (en gris l'església de sant Pere).

Les restes romanes es concentraven en dues zones diferents, al nord i sud del temple. A ponent, on el terreny s'anava elevant, solament es varen recuperar elements d'època medieval, mentre que la terrassa acabava abruptament per llevant.

La zona nord, on l'any 1987 es varen començar els treballs, estava ocupada per una cambra quadrangular d'uns 35 m² (se'n conserva una superfície de 4'70 m per

3'30 m) de la qual s'havia perdut l'extrem oriental per l'ensorrament d'aquest sector de la terrassa que, probablement, era parcialment artificial, limitada per un mur de contenció nord-sud. Tota la part afegida es va ensorrar i en va quedar la que s'assentava directament sobre les argiles que configuren el subsòl natural d'aquesta zona.

Tot i la migradesa de les dades estratigràfiques obtingudes d'aquells treballs, es va poder establir amb claredat

l'existència de, com a mínim, dues fases en l'edificació romana, clarament distingibles ja que el paviment de mosaic s'assentava directament al damunt d'un d'anterior, d'*opus signinum*.

Aquest paviment inferior es disposava pràcticament sobre les argiles del subsòl amb una escassa preparació. En el seu moment, aquest fet va fer pensar als investigadors que la poca cura en la preparació responia a la seva finalitat: un sòl funcional destinat a alguna tasca transformadora i, per tant, lligada a la *pars fructuaria* de la vil·la (Nolla *et al.* 2003, 15). Els treballs realitzats en vil·les properes com la del Pla de l'Horta han mostrat com aquesta mena de paviments i preparacions era usual a la zona, i s'utilitzava també en espais de la *pars urbana*.

Pel que fa als murs perimetrals de l'estança, aquests es varen construir utilitzant rierencs i morter de calç per la fonamentació i el sòcol, que es devia completar amb un alçat de tàpia. El mur anava arrebossat i pintat i dels fragments recuperats -alguns *in situ*-, es dedueix una decoració del primer estil pompeïà tot imitant aplacats de marbre. Pels fragments visibles es va deduir una decoració que imitava el marbre de brocatello amb un fons groguenc amb vetes vermelles (Nieto/Puig/Merino 1989, 98).

Per la banda de ponent, on sembla que havia d'existir un talús important, de mes d'un metre i mig, la pressió devia ser significativa i es va optar per doblar el mur perimetral. El fet que el segon mur construït, l'exterior, fonamentés a una cota superior a la del paviment interior de la cambra, va fer pensar que es tractava d'una obra posterior a la construcció de l'edifici (Nolla *et al.* 2003 67). Ara bé, també podria ser al contrari, es a dir que primer es construïssin els murs que delimitaven la terrassa, tant el que per ponent havia d'aguantar la pressió del talús, com el que per llevant havia d'actuar com a mur de contenció de la regularització de l'espai. Aquesta planificació prèvia de l'espai seria molt més lògica i contra ella es bastirien els murs de l'edifici. El fet de doblar-lo ve definit simplement perquè el mur de tancament de la cambra havia de servir per recolzar-hi el sostre i així s'evitaven tensions extres al mur de contenció que, a més, acabaria a una alçada molt inferior..

El mosaic va ser datat inicialment –exclusivament amb les dades estilístiques aportades per la decoració–, a cavall entre els segles II-III (Niet/Puig/Merino, 1989, 99), però posteriorment aquesta datació es va rebaixar, situant-la a principis del segle II (Nolla *et al.* 2003, 78) (Fig. 19.2).

L'any 2002, i immediatament a llevant del mosaic (on la cambra apareixia malmesa), es va excavar el cul d'una sitja o fossa de 2'40 m de diàmetre, destruïda molt probablement en el moment de construcció de la cambra pavimentada amb *opus signinum*. Aquesta estructura va ser amortitzada al darrer terç del segle II aC i, en tot el jaciment, no s'ha recuperat cap altra element, estrat

Figura 19.2. Mosaic de la vil·la de Montfullà, localitzat l'any 1987.

o estructura que s'hi pugui relacionar directament (Nolla *et al.* 2003, 63).

El 2003 es va excavar la zona situada immediatament al nord de la cambra posant-se de manifest l'existència d'una segona habitació, molt malmesa, de la qual només se n'apreciava el mur de tancament oest. Del paviment, un sòl d'*opus signinum* sobre una solera de còdols, solament en restaven algunes traces. L'escàs material recuperat a tota la zona era d'època alt-imperial.

A la terrassa inferior s'hi va realitzar un únic sondeig l'any 1989. Aquest, de 3 m per 4 m (12 m²), es va realitzar al nord-oest de l'església i s'hi va localitzar una gran sitja que va ser amortitzada en època de l'emperador Tiberi.

A la zona situada a migdia del temple, s'hi va treballar en la campanya de l'any 1989 i en els anys 2005-2006.

L'any 1989 es varen realitzar dos sondeigs a l'esplanada situada al sud de l'església de sant Pere. Un d'ells, de 3 m per 3 m, només va permetre comprovar l'existència d'un mur sense dades més concretes, especialment degut a les pròpies limitacions del sondeig. L'altre, d'11 m. de llarg per 3 m d'amplada, va proporcionar tot un seguit d'estructures l'abast de les quals es va completar l'any 2005 en un sondeig que no va ser altra cosa que una ampliació d'aquell i que analitzarem conjuntament.

El sondeig tancava a migdia amb un llarg mur est-oest de 60 cm d'amplada, bastit amb rierencs i còdols repicats exteriorment, lligats amb morter de calç, excepte la fonamentació que era lligada amb fang. Aquest fet podria indicar la presència d'una reforma que aprofitaria com a fonament una estructura anterior. A l'extrem occidental del sondeig, el mur de morter girava cap al nord. El més curiós d'aquest mur és que a la seva cara interna es varen identificar traces d'un revestiment d'*opus signinum*, sense que es defineixi un dipòsit o estructura similar. La realització de tot un seguit de pe-

tites rases va demostrar que el mur sud es prolongava cap a llevant assolint una longitud de més de 19 m que tancava tot un sector de la vil·la, tot i que, a llevant, no hi havia traces del mur de morter i només es conservava la base de pedra i fang. Tot i això, la realització de sondeigs i rases a migdia del mur va demostrar que devien existir altres estructures relacionades amb la vil·la. Dos d'aquests murs recolzaven contra el suau descrit i un d'ells s'hi imbricava. Aquest sistema de construcció amb llargs murs que subdividien transversalment la vil·la creant diferents cossos constructius dins un sol edifici el trobem a d'altres vil·les com la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahí/Nolla 2010,41)-

De fet, les estructures de morter es concentren a la banda occidental. A més dels murs sud i oest, que ja hem comentat, se'n varen identificar altres dos, un en sentit nord-sud i un altre est-oest, molt malmès per les estructures medievals, que tancaven per llevant i nord aquesta estança.

Pel que fa als materials arqueològics recuperats, varen ser sempre escassos (excepte a les sitges) i no permeteren, en cap moment, establir cronologies fiables. Una dada si semblava clara: els materials se situaven entre els segles I aC i III i, per tant, no hi havia cap indicatiu d'una pervivència de l'ocupació en època baix-imperial en aquest sector de l'edifici.

L'EVOLUCIÓ DE L'EDIFICI

La interpretació de les restes no resulta simple, atesa la migradesa de les dades disponibles. Per començar, no coneixem a quina mena d'ocupació responen els materials del segle II aC, recuperats a la sitja o fossa localitzada a tocar la cambra amb el mosaic, ja que no s'han localitzat estructures ni cap altre element atribuïble a aquesta cronologia. Es poden plantejar hipòtesis sobre l'existència d'un establiment a l'entorn però sense anar més enllà.

Pel que fa a les estructures de la vil·la, les dades cronològiques són també escasses, per la manca de nivells estratigràfics fiables o amb una quantitat mínima de materials com per establir datacions clares. Tot i això, dels materials arqueològics s'extreuen dos moments prou clars. El farcit de la sitja excavada al nord-oest de la vil·la situa el seu moment d'amortització a principis del segle I dC, moment que coincideix amb un procés de transformació de moltes de les vil·les del nostre territori. A més, aquestes transformacions solen tenir el seu reflex més evident en un canvi de la tècnica constructiva emprada, amb la utilització massiva del morter i la tècnica de l'*opus caementicium* o l'*opus incertum* per bastir els sòcols de la majoria de paraments. En aquest sentit potser podríem relacionar el moment d'amortització de

la sitja amb la construcció de les estructures de pedra i morter que s'han identificat tant al nord com a migdia de l'església. Això implicaria que els murs de pedra i fang localitzats i que són sempre estructuralment anteriors a aquestes estructures esmentades, formarien part d'una edificació republicana. Certament són dades escasses i indirectes però que es repeteixen a d'altres vil·les de l'entorn de *Gerunda*, com les del Pla de l'Horta i Vilablareix i del nord-est peninsular, com succeeix als Ametllers (Tossa de Mar) (Palahí/Nolla 2010,96).

Els materials recollits durant les excavacions (si exceptuem els de la fossa del segle II aC) se situen en una forquilla que va del segle I aC fins al III. Per tant, la segona dada important fa referència al moment de creació i destrucció de la vil·la. Pel que fa a la primera dada, aquesta es podria situar *grosso modo* a mitjans del segle I aC dins un context de creació d'establiments rurals relacionat amb la fundació de la ciutat de *Gerunda*. Més estrany, però al mateix temps de gran interès, podria semblar, *a priori*, el moment d'abandonament de l'establiment, dins el segle III. Tot i això, cal tenir present les limitacions de l'excavació, molt concentrada a l'entorn de l'església, que no ens permeten definir les dimensions totals de l'establiment o la possible existència d'altres construccions a l'entorn. Per tant, caldrà valorar de forma crítica la possible existència d'un abandonament parcial de la vil·la.

Pel que fa a la seva estructura, es pot realitzar una aproximació a la seva evolució dins els marges cronològics que acabem d'establir, però sense poder datar el moment en què es varen produir.

A la zona nord i més enllà de la sitja amortitzada en època augustal, es distingeixen dues fases constructives. La més antiga està constituïda pel basament dels murs perimetrals de la cambra, construïts amb rierencs lligats amb fang. No queda clar si el paviment d'*opus signinum* es relaciona amb aquests murs, o amb la refacció dels mateixos, tot emprant morter ja que la reforma no va implicar un canvi de cota i els vells murs de pedra i fang es varen integrar com a fonaments de la nova obra.

Sigui com sigui, en un moment determinat el paviment d'*opus signinum* és substituït per un sòl d'*opus tessellatum*. En posar el nou paviment també es varen refer els revestiments parietals amb una pintura que imitava un sòcol marmori. Ara bé, la construcció dels murs pot ser anterior a la del mosaic, que s'ha datat estilísticament a principis del segle II.

Al nord d'aquesta cambra es varen identificar les traces d'un segon espai pavimentat amb *opus signinum* del qual poc se'n sap ja que l'únic mur identificat -el situat a ponent- es trobava quasi completament arrasat. Cal assenyalar, però, que aquest mur apareix perfectament alineat amb el que sembla configurar la façana occi-

dental del conjunt de cambres localitzat a migdia de l'església.

Traslladant-nos a aquest espai situat a migdia del temple parroquial (Fig. 19.3), un cop més les escasses estructures localitzades dibuixen dues fases clares. La més antiga estaria formada per un mur est-oest de més de 19 m de longitud. Contra aquest se n'hi recolzarien d'altres dels quals se'n coneixen dos situats a l'extrem oriental. Aquestes dues estructures indiquen clarament que les construccions de la vil·la continuaven cap a migdia i que aquest llarg mur no era el límit real de la zona edificada, sinó solament d'un dels sectors. Al damunt, i tot aprofitant-lo com a basament, s'hi va construir, a l'extrem oest, una gran cambra de 6 m per 5'25 m (31'5 m²) amb murs de pedra lligada amb morter. De fet, l'excavació de l'any 2006 va permetre comprovar que el mur d'*opus caementicium* es prolongava en direcció est, més enllà d'aquesta cambra. També els murs nord-sud localitzats a les rases realitzades a l'est de l'excavació presentaven traces de la presència de morter. Per tant, el fet que el tram oriental del llarg mur de migdia del conjunt presenti un parament de

rierencs lligats amb fang cal atribuir-ho més al seu estat de conservació que al seu aspecte original. En aquesta zona, les restes conservades apareixien a una cota molt més baixa, havent desaparegut completament els nivells superiors, possiblement per esllavissaments del terreny. Per tant, el que es va trobar a les rases era la base de la fonamentació dels murs, havent-se perdut completament els alçats (Fig. 19.4).

A tots aquests elements cal afegir-hi una altra estructura que no es va excavar però que resultava clarament visible en el perfil oriental de la terrassa. Encara actualment al límit del desnivell s'aprecien diversos trams d'un potent mur de rierencs lligats amb morter. Aquest parament constituïria, en època antiga, el mur de contenció de la terrassa.

Reconstruir la planta de l'edifici amb aquestes dades és agosarat, però sí que podem aportar algunes dades.

L'edifici ocuparia una terrassa, parcialment artificial, allargassada, orientada de nord a sud. Per la banda occidental, on el terreny s'elevava, caldria construir un mur de contenció en determinades zones, aquelles on el desnivell era més accentuat. Un segon mur de contenció tancaria la terrassa per llevant actuant de *basis villa*, creant un podi elevat sobre el que s'alçaria l'edificació de forma similar al sistema emprat a la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahí/Nolla 2010, 89). De fet, tota l'estructura de l'habitatge sembla emprar una estructuració similar a la de la vil·la tossenca. En aquella vil·la, l'edificació s'obria cap a llevant, cap al desnivell, mentre que internament es subdividia en diversos blocs constructius separats per murs est-oest. Aquest esquema sembla reproduir-se a la vil·la de Montfullà. Així, el llarg mur excavat a migdia del conjunt separaria dos d'aquests blocs. En aquest mur s'hi recolzaven tot un seguit de murs en direcció nord i sud. Mentre que els de la banda sud es concentraven a la zona est i,

Figura 19.3. Montfullà. Estructures situades al sud de l'església.

Figura 19.4. Montfullà. Detall de les estructures situades al sud de l'església.

per tant, dibuixen tot un seguit de cambres situades a les zones més properes al límit oriental, per la banda nord els pocs murs recuperats es trobaven a la banda oest. Amb les dades arqueològiques disponibles es pot dibuixar, sempre de forma molt hipotètica, una filera de cambres situades al costat occidental. El mur de tanca localitzat a migdia i el de la cambra situada a tramuntana, dibuixen una façana correguda i rectilínia que podria correspondre al límit occidental de l'edifici. Contràriament, la cambra amb mosaic sobresurt 2 m per ponent respecte a aquesta alineació. En relació a aquest fet podríem plantejar una interpretació. No hi ha massa dubtes respecte a la funcionalitat de la cambra amb mosaic. Les seves dimensions i la pròpia decoració -amb un emblema central envoltat per una orla més simple- responen a les característiques habituals dels *triclinia*. El fet que aquesta estança sobresurti respecte a les altres no feia altra cosa que remarcar la seva importància, com ho faran, en altres vil·les, les capçaleres absidades o trapezoidals. A més, aquesta estructuració permetia construir finestres que il·luminessin l'espai als panys nord o sud de la cambra (a ponent era impossible o s'havia d'ubicar a la part més alta del parament, ja que s'hi situava el mur de contenció) o, fins i tot, un accés secundari per facilitar l'entrada del servei. En aquest sentit, cal tenir present que la cambra era més llarga que la pròpia decoració del mosaic raó per la qual s'hi va afegir una ampla orla blanca a l'extrem oest.

No sabem si aquest trencament de la línia de façana era aplicable solament a la cambra que acabem de descriure o si n'existia alguna altra. De ser així, això no succeiria amb la cambra situada immediatament a migdia ja que l'angle sud-oest del mur no presentava cap traça de prolongació en aquesta direcció.

Creiem que probablement davant de la filada d'habitacions de ponent, se situaria un espai obert, un pati, al que s'obriria el triclini i les altres cambres de la zona. No coneixem si existiria un porticat, tot i que seria la solució constructiva més habitual. Tot i que no es pot descartar l'existència d'una segona fila de cambres a la banda contrària, a ponent sembla difícil, ja que llavors les dimensions d'aquest pati serien estranyes, amb una estructura molt allargassada i estreta i amb una pèrdua important de la seva lluminositat. Per tant, l'estructura aparentment més factible seria la d'un gran pati a la banda de llevant, presidit per un conjunt de cambres a la banda oest, contra el talús del turó. Es tracta d'una estructuració molt similar a la que trobem al bloc sud de la vil·la dels Ametllers i que s'adequa perfectament a aquesta mena de vil·les edificades al damunt de terrasses parcialment artificials creades a la vessant d'un turó, on les limitacions espacials dificulten l'estructuració a partir de patis centrals.

No sabem si la *pars rustica* i *fructuaria* se situaria a la part baixa de la terrassa, a llevant del conjunt des-

crit, o a la banda sud, dins de la mateixa terrassa. Als Ametllers es va optar per la primera solució, però en altres vil·les, com la del Pla de l'Horta, les estructures productives i residencials semblen situar-se de forma continua, si bé clarament separades.

EL MOSAIC (FIG. 19.2)

L'únic paviment *d'opus tessellatum* conegut d'aquesta vil·la va ser descobert de forma accidental durant unes obres d'ampliació del cementiri parroquial i va ser precisament la seva descoberta la que va donar inici a les investigacions a l'entorn d'aquest jaciment (Nieto/Puig/Merino 1989).

El mosaic, de dos colors i de decoració geomètrica, es conserva incomplet, mancant bona part de la meitat oriental. afectat per diferents obres realitzades en el cementiri. La superfície conservada mesura 4'70 m per 3'30 m (15'51 m²). No coneixem les dimensions exactes de l'estança dins la qual s'inseria atès que no es conserven els murs perimetrals de tramuntana i llevant. Tot i això, tal com veurem, la part conservada del mosaic abraça tant la sanefa exterior com part de la decoració central, s'han realitzat diferents intents de restitució i, per tant, de retruc, també de les dimensions globals de la cambra.

El disseny del tapís del mosaic no s'adaptava del tot a la cambra que pavimentava, fet que es compensava col·locant una faixa exterior de tesselles blanques d'amplades desiguals atenent a l'espai disponible. En el cas de Montfullà, aquesta sanefa és pràcticament inexistent a la banda sud i en canvi és de més de mig metre d'amplada pel costat de llevant. L'autèntica sanefa, emmarcada per un filet negre, estava formada per un camp de cercles intersecants, al centre dels quals es disposen petites flors de quatre pètals.

Aquesta àmplia faixa emmarcava una banda de triangles superposats que actuava com a orla d'un gran quadre central que es conserva de forma molt parcial i és l'element que més dificultats planteja a l'hora de fer-ne una restitució. Els elements conservats defineixen tres espais diferents amb motius geomètrics diversos. Així, un d'aquests espais està decorat amb un escaquer de quadrats alterns de colors blanc i negre. El segon espai, separat de l'anterior per un filet negre, presenta una composició d'escates bipartides adjacents, alternant també les figures blanques i negres, mentre que el tercer espai, situat a llevant dels dos esmentats i conservat en un espai molt reduït, apareix com un camp de tesselles blanques, aparentment sense decoració.

La datació estilística del mosaic resulta difícil, i no per la complexitat de la decoració, ans al contrari, els motius emprats corresponen a algunes de les formes

decoratives més emprades en la musivària romana amb contextos molt amplis tant a nivell cronològic com geogràfic.

La senzilla decoració geomètrica comprèn quatre motius decoratius. Analitzant el mosaic de fora a dins el primer que trobem és un ampli tapís de cercles secants que envolta la composició central del paviment, la banda de triangles superposats que conforma la sanefa d'aquesta àrea central, i, dins d'aquesta, un escaquer de cassetons rectes i una composició d'escates bipartides adjacents en oposició de colors.

Els cercles secants són un dels motius més freqüents en musivària romana. Generalment emprats ja sigui com a orla o com a motiu central. La seva àmplia difusió tant cronològica com espacial, ja que s troben a jaciments de tot l'imperi romà, el fan poc útil de cara a establir cronologies. Semblantment succeeix amb el motiu de l'escaquer de quadres blancs i negres, que es troben decorant petits emblemes com en aquest cas o ocupat la totalitat de la cambra decorada com per exemple a la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar)

Pel que fa a la sanefa de triangles, és un motiu habitual des de mitjan segle I. Pel que fa al motiu d'escates de peix, un cop més es documenta a Itàlia des del segle I. Aquest motiu va tenir un gran èxit en època baix-imperial i en el món paleocristià, però gairebé sempre en composicions policromes.

Com veiem, les dades estilístiques són molt escasses però disposem d'altres dades que ens poden ajudar a establir la seva datació, tot i que les excavacions no varen proporcionar materials directament relacionats amb aquest paviment. El primer argument té a veure amb l'existència d'un segon paviment, dins la mateixa estança, un *opus signinum*, que constitueix el paviment original de la sala. Aquest fet demostra que el mosaic es va adaptar a un espai preexistent, fet que explica que la decoració no s'adapti a les dimensions de la cambra. El segon element és el moment d'abandonaments de la cambra, aquest sí establert estratigràficament i que se situa a finals del segle II.

Per tant, el mosaic s'ha de datar en un moment que podem situar entre mitjan segle I i mitjan centúria següent i, en aquest ventall, s'han mogut els diferents investigadors que l'han analitzat. Així Martín el va datar al segle I (Martín 1987), mentre que Nieto/Puig/Merino (1989, 98-99) el situen ja entrat el segle II. Estudis posteriors (Casas *et al.* 1995,59) es limiten a assenyalar que han de ser anteriors al 200 dC, mentre que Patiño

(2002,278) el situa entre finals del segle I i primer terç del segle II.

Pel que fa a la restitució del mosaic s'han plantejat dues hipòtesis diferents.

Segons els autors de la primera campanya d'excavacions al jaciment, ens trobaríem davant d'una habitació rectangular, orientada d'est a oest, amb una superfície aproximada d'uns 34 m², probablement amb una llargària d'uns 6'60 m i una amplada d'uns 5'20 m. El tapís emmarcat per un filet negre contindria teòricament un emblema central de tres quadres geomètrics repetits tres vegades. A l'extrem oriental i occidental, trobaríem una gran faixa blanca que encaixaria el mosaic en la cambra, centrant-lo i adaptant-lo a les dimensions preestablertes (Nieto/Puig/Merino 1989, 98-100, Fig. 9).

Una nova interpretació va plantejar un emblema central que només estaria format per dos rectangles, més llargs que amples en sentit nord-sud, que limitarien amb un espai de mides indeterminades potser amb una situació simètrica a la banda contrària on se situaria un grup de dos rectangles idèntics als recuperats (Casas *et al.* 1995, 83, Fig. 65). Pel que fa a l'espai central, ben cert és que la part conservada correspon solament a un camp de tesselles blanques, però el fragment conservat és tant petit que no es pot descartar una decoració més complexa.

427

LA VIL·LA DE SANT MENNA DE VILABLAREIX¹

Lluís Palahí

El municipi de Vilablareix se situa a uns 6 km al sud de la ciutat de Girona, a la vall mitjana del riu Güell. Es tracta d'un entorn eminentment planer, amb tot un seguit de petits rius (el Güell, el Masroc i el Reramurs) i torrents que el reguen i el converteixen en un indret molt favorable al treball agrícola.

L'església de Sant Menna se situa a l'extrem nord-oest del municipi, molt a prop del terme municipal de Salt, en un espai lleument elevat (118 m sobre el nivell del mar), envoltat de camps.

1.- El següent apartat correspon a una adaptació de l'estudi publicat als annals de l'Institut d'Estudis Gironins (Palahí 2013b).

És en l'espai on s'assenta l'actual església on se situava la vil·la romana de Vilablareix. La zona ocupada pel temple apareix actualment com un espai enlairat respecte al seu entorn, especialment a tramuntana i migjorn, on la carretera que porta a Sant Roc la separa d'una zona de camps situada aproximadament a dos metres de profunditat respecte la terrassa on es disposa el temple. Però aquesta topografia no es correspon amb l'existent en època antiga, ja que diversos indicis recuperats durant les excavacions dels anys 2008-2010 semblen assenyalar que tota la zona, però especialment la de migdia, ha patit un important rebaix en època moderna. L'aspecte, en època antiga, seria el d'una plataforma elevada que s'estendria cap a ponent en direcció al turó de Sant Roc (el punt més elevat de la zona) i el bosc de can Castanyer, mentre que s'alçaria de forma important respecte a l'entorn pels costats de tramuntana, migdia i llevant, senyorejant l'àmplia plana que s'obre en aquests tres sentits. Aquesta plataforma estava limitada per sengles rierols, al nord la riera del barranc de can Castanyer que acaba en la riera de Reramurs, mentre que per migdia ho fa pel rec de can Jordà que gira també en direcció nord, a l'est de la terrassa. Al davant, la plana de Vilablareix regada al sud per la riera de Masrocs i, una mica més avall, pel riu Güell.

L'indret, doncs, era ideal per a la construcció d'una vil·la (Fig. 19.5). Enclavada en un indret elevat, envoltat per dos petits rierols que li proporcionaven l'aigua necessària, obert a la plana, però al mateix temps molt proper a les primeres elevacions i a una zona boscosa que el protegien per ponent i li proporcionaven matèries primeres. Aprofitant la proximitat d'un important camí que comunicava la zona de Girona amb *Ausa* (Vic) a uns 200 m a migdia de la plataforma ocupada per la vil·la, i situada actualment enmig d'uns camps, es trobava la seva necròpolis de la qual es conserva encara dempeus un mausoleu turriforme. Aquest s'obria cap a llevant, de cara al camí. La importància de la via que acabem d'esmentar ve marcada per la presència, en el seu recorregut, de diverses vil·les suburbanes, com la de Montfullà i a migjorn, amb la de cal Temple d'Aiguaviva (de la qual solament se'n coneixen les restes d'una tomba monumental).

La possibilitat de l'existència d'una vil·la romana al paratge situat a l'entorn de l'actual església parroquial de Sant Menna era una hipòtesi que no és nova. De fet, es pot dir que sempre s'havia pensat en aquesta possibilitat basant-se sobretot en l'existència en les seves proximitats de les restes d'un imponent sepulcre d'època romana. Aquest monument, situat enmig d'uns camps de conreu i clarament visible, i, per tant, conegut per experts i forans, ha estat estudiat repetidament i figura a la majoria de la bibliografia especialitzada en món funerari romà al nord-est peninsular

(Botet i Sisó 1874; Girbal 1883; Cid 1950; Sanmartí 1984; Nolla *et al.* 2005).

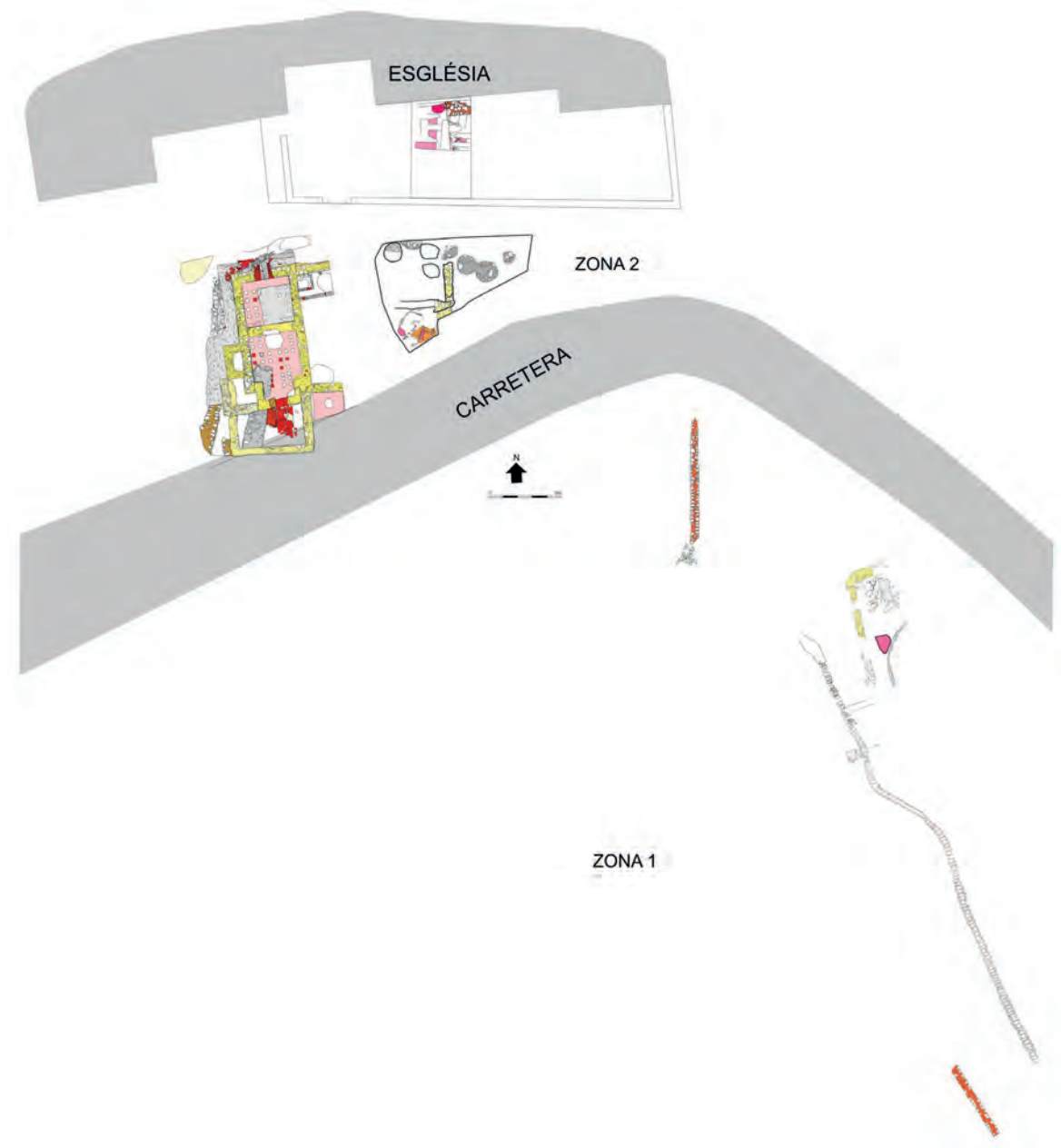
Pel que fa a la ubicació precisa de la vil·la, són diversos els estudis que havien fet referència a la seva hipotètica identificació. Però varen ser els treballs de prospecció realitzats per X. Alberch i J. Burch l'any 1989 (Alberch/Burch 1989) a la zona més propera a l'església del sant egipci, els que varen permetre assenyalar aquest indret com el punt més probable d'ubicació de l'establiment. Abonaven aquesta hipòtesi no solament la troballa de materials en superfície, sinó també l'existència de tot un seguit de grans blocs de pedra sorrenca aprofitats en la fàbrica de l'edifici eclesial i que provenien d'alguna construcció anterior. També semblava indicativa la pròpia topografia de la zona, ja que, com hem comentat, l'església ocupava un terreny lleument enturonat, proper a la via que travessava aquest territori però també de dos rierols que podien abastir-la d'aigua.

Posteriorment, tot emprant la fotografia aèria, es va plantejar una hipòtesi que ubicava l'edifici de la vil·la al camp situat als peus de l'església (Casas *et al.* 1995,53).

Amb aquestes dades, entre els anys 2008-2010, la Universitat de Girona va desenvolupar tres campanyes d'excavació a l'entorn del temple i a la zona del mausoleu, i si bé la ubicació de la vil·la es va poder confirmar, no així les dades aportades per la fotografia aèria, ja que es va comprovar que les línies detectades eren fruit de vetes naturals de diferents materials en el terreny i no de l'existència de construccions.

DESENVOLUPAMENT DELS TREBALLS

Les campanyes arqueològiques es varen iniciar l'any 2008 tot prospectant el camp situat a migdia de l'església (l'anomenada zona I) que se situava pràcticament 2 m per sota de la zona de l'església. Era en aquest indret on les prospeccions superficials havien recollit la majoria de materials arqueològics i on la fotografia aèria permetia intuir la presència de diverses estructures. El primer que es va comprovar va ser que els indicis d'estructures que se situaven sobretot a la part central del camp, no responien a senyals antròpics sinó a la presència en el subsòl argilós de vetes de materials petris en forma de petits fragments de quars. Eren aquestes vetes les que provocava el desigual creixement dels conreus que es reflectia a la fotografia. Pel que fa a les restes ceràmiques, la realització de diferents rases de prospecció va permetre determinar que la presència de materials i possibles estructures es concentrava al sector oriental del camp, davant per davant de l'espai que ocupa l'església parroquial.

429

Figura 19.5. Vil·la de Sant Menna (Vilablareix). Planta general de les restes conegudes de la vil·la.

Posteriorment, els treballs arqueològics es varen traslladar a la plaça situada a migdia del temple (zona II) on es varen recuperar les estructures en millor estat de conservació del conjunt. També es va prospectar l'espai situat al nord del temple, actualment un jardí-hort tancat per un mur de contenció i situat a uns dos metres d'alçada respecte als camps de l'entorn. En aquesta zona es va poder comprovar com bona part del pati actual és fruit d'una aportació de terres d'època moderna i que la terrassa finalitzava, en època

antiga i medieval, uns 3 m al nord de la façana septentrional de l'església.

Dues qüestions varen sobtar durant els treballs arqueològics: l'estat d'arrasament de les restes localitzades, on només es conservaven les fonamentacions d'algunes estructures, o part d'altres que havien estat concebudes com elements soterrats (hipocausts, espais de servei i dipòsits), i la barreja de materials present a l'estratigrafia recuperada on les vidrades modernes coexistien amb materials d'època romana.

Començant pel final, cal assenyalar que la presència de materials medievals i moderns barrejats amb d'altres d'època romana és una constant del jaciment i que s'estén a la zona II (la plaça de l'església), on, com veurem, es varen recuperar les estructures millor conservades. Aquestes corresponen a un conjunt de cambres pertanyents a uns banys, i també en elles es varen localitzar nivells amb materials moderns directament disposats sobre la pavimentació inferior de l'hipocaust. Creiem que aquesta barreja respon a una realitat estratigràfica i no a una simple barreja provocada per remocions del terreny. Per entendre-ho, cal tenir present que el nivell de circulació en època romana a la zona II era pràcticament el mateix que a l'actualitat. Per contra, a la zona 1 (el camp baix) la cota antiga se situava força per damunt del nivell de circulació actual.

Tot sembla indicar que en un moment donat, que podríem situar als segles XVI o XVII, es va produir un moviment important de terres. Podem llençar la hipòtesi de què es va voler elevar el nivell d'alguns dels camps situats a l'entorn, que potser s'inundaven amb facilitat; però més enllà dels motius, el que si resulta evident és que es va rebaixar de forma important la cota de circulació de la petita elevació que constituïen l'església i el seu entorn. Probablement, durant aquests rebaixos es varen posar al descobert accidentalment restes de les estructures de l'antiga vil·la. Aquesta edificació, que ja devia haver estat objecte d'una cert espoli en els segles posteriors al seu abandonament, va tornar a ser aprofitada com a pedrera improvisada. D'aquesta manera, s'explica la convivència d'estrats d'època moderna amb d'altres d'època romana (concentrats els segons sobretot a racons i angles de les diferents estructures). Aquest procés d'espoli explica la troballa de materials dels segles XVI i XVII dipositats directament sobre el paviment inferior dels banys o el fet que hagi desaparegut completament bona part de la cambra de serveis situada a ponent i que l'estratigrafia recuperada presenti una majoria de materials moderns. La presència d'aquest procés d'espoliació es mostra també a la zona I, on alguns dels murs han desaparegut completament i són identificables només per la presència d'una rasa de saqueig farcida amb materials moderns. En aquesta zona, a més, els treballs agrícoles han acabat de malmenar la majoria de restes.

LES TROBALLES

La zona del camp baix (zona I) va ser extremadament pobre en resultats, ja que la majoria de restes havien estat destruïdes no solament pel descens del nivell de circulació en època moderna sinó, fins i tot, pels treballs agrícoles ja que es tracta d'un terreny en explotació. Per

tant, les estructures recuperades varen ser escasses, parcials, tot sovint descontextualitzades i, gairebé sempre, sense un suport estratigràfic suficient per poder establir atribucions cronològiques.

Dues grans estructures travessaven pràcticament de nord a sud el camp. La primera era un llarg mur de pedres lligades amb fang, que es conservava a tramuntana i migdia mentre que havia desaparegut completament a la zona central. Es tractava d'un llarg mur, rectilini, sense cap compartimentació ni cap altre mur que s'hi relacionés raó per la qual creiem que es tractaria d'un límit de finca o d'una separació entre la zona de treball i els espais agrícoles veïns. Cap element estratigràfic permetia una datació mínimament fiable, més enllà de la seva destrucció a època moderna, fet aquest que es repeteix en tots els elements identificats a la zona (*supra*). El segon element, era una llarga claveguera que travessa l'espai uns metres a llevant del mur descrit. Aquesta canalització, excavada a les argiles del subsòl, presenta uns murs de morter i una coberta feta amb grans rierencs. La claveguera desguassava al rierol situat a migdia del camp. Malauradament, no conservava el seu extrem de tramuntana de tal manera que no es pot definir el punt d'origen, que bé podria situar-se a la zona de l'església on, com veurem, hi havia uns banys i la zona d'habitatge.

A tocar la claveguera es conservaven les restes d'una cambra que era travessada per la mateixa canalització. Se'n conservava un angle, fet amb pedra i morter de bona qualitat, però la resta dels murs que la definien, dels quals es varen poder identificar l'occidental i el de migdia, havien estat completament esborrats i només en restava la rasa d'espoli o la seva empremta a les argiles del subsòl.

L'estructura en millor estat, o almenys més identificable, era un dipòsit quadrangular localitzat a la banda nord-est del camp. Se'n conservaven les fonamentacions dels murs perimetrals i traces de la pavimentació interior d'*opus signinum* del qual en molts trams solament en restava el *rudus*.

A l'espai situat a migdia de l'església (zona II), es varen localitzar les restes més ben conservades de la vil·la, però no pas per una millor conservació de l'estratigrafia sinó perquè es tractava essencialment d'espais i elements que ja en època romana se situaven per sota dels nivells de circulació (Fig. 19.6).

Es varen realitzar fins a tres grans sondeigs, dos dels quals s'obriren a un espai actualment emprat com a aparcament i plaça, mentre el tercer ho va ser a tocar la façana de l'edifici eclesial, un espai que actualment configura una terrassa pavimentada amb morter i que durant molt temps va formar part del cementiri parroquial.

El primer sondeig es va obrir a la zona oriental de la zona i es varen posar al descobert restes de dos espais

Figura 19.6. Vil·la de Sant Menna. Vista general dels banys.

diferenciats i separats per un mur. La zona que es va poder explorar, situada a la banda est del mur (A1), apareixia com un espai aparentment exterior, sense murs que el delimitessin, més enllà de l'existent a l'oest de l'espai i que acabem d'esmentar. Aquesta podria ser una falsa impressió ja que les dimensions del sondeig i la impossibilitat d'ampliar-lo no permeten assegurar que no existissin altres estructures que envoltessin aquest espai. Sigui com sigui, cal assenyalar que aquest sector apareixia ocupat per tot un seguit de sitges que un cop inutilitzades es varen farcir amb pedres i morter per crear una superfície sòlida. Cal tenir present que el subsòl és format per argiles, dures i compactes, i que en aquest context la presència de forats provocava enfonsaments del nivell de circulació si al farcir-los no es feia amb materials d'una solidesa similar.

A2 presentava una complexitat estructural major. Tot i que no es va poder delimitar l'àmbit pels costats nord i oest si que es va poder apreciar que ens trobàvem almenys parcialment davant d'un espai edificat, pavimentat amb un sol d'*opus signinum* decorat amb tessel·les (A2a). D'aquest paviment només en quedaven un parell de fragments *in situ*, de no més de 20 cm de costat cada un, però en ells s'apreciava la combinació de l'*opus signinum* amb una decoració de tessel·les blanques i negres. Tot i les petites dimensions dels fragments, la decoració semblava reproduir un camp de rombes. A la resta de la cambra hi havia restes del *rudus* del paviment, fet amb petits rierencs disposats directament sobre les argiles del subsòl.

Un mur est-oest, del qual solament en restava la rasa d'espòli, delimitaria pel nord aquest espai pavimentat. No sabem com seria el del sector situat al nord (A2b). En aquest espai, cap estrat es va localitzar que es podés associar a un nivell de circulació i els únics elements remarcables eren la presència de diverses

fosses practicades amb posterioritat a l'abandonament de la vil·la.

Un segon sondeig es va obrir a la zona occidental de la plaça. Aquest es podria dividir en dues zones molt clares, separades per una llarga estructura nord-sud. A llevant, es varen trobar les restes de les cambres calefactades d'uns banys, mentre que a ponent, se situaria una àrea de servei de perfils indefinits i molt afectada pels espòlis moderns (A4).

La zona est era ocupada per una estructura rectangular, allargassada, orientada de nord a sud, delimitada per murs d'*opus caementicium* que configuraven un conjunt de dues estances escalfades per hipocaust, amb dos *praefurnia*, situats als extrems de tramuntana i migdia. El de l'extrem sud anava associat a una cambra de servei, i, a llevant d'aquest, es conservava part d'una altra cambra amb sòl d'*opus signinum*, indicis de l'existència d'altres habitacions a llevant de les dues sales dotades d'hipocaust. També es varen localitzar indicis d'altres cambres a la banda nord est dels banys, tal com veurem.

Constructivament, el bloc de les sales calentes dels banys mostra algunes peculiaritats. Així, mentre a l'est presenta com a tancament simplement el mur d'*opus caementicium*, a l'oest i nord, aquest es dobla amb un reforç de morter, de forma irregular i aspecte barroer. Aquest reforç ofereix un perfil arrodonit a la part superior, on encara hi ha vestigis d'haver estat folrat amb fragments de *tegulae*. L'explicació cal cercar-la a la mateixa estructura de l'edifici. Així, a la banda est, el mur aprofundeix directament en les argiles del subsòl. Les estances situades a llevant (A7 i A10) situen els seus nivells de circulació a una cota més elevada. Per tant, el propi subsòl ja proporcionava la solidesa necessària per contenir la pressió exercida per la coberta de les sales, que com en la majoria de cambres termals devia ser obra amb volta de canó orientada, en aquest cas, de nord a sud. Cap a migdia, l'existència des del moment de concepció dels banys d'una cambra de servei (el *praefurnium*), proporcionava la solidesa estructural necessària. En canvi, tot sembla indicar que la banda oest i nord dels banys es varen modificar de forma important al moment de construir un segon *praefurnium* al costat nord. Es va haver de rebaixar el nivell de circulació del sector per permetre l'accés al segon forn i això va debilitar la solidesa dels murs dels banys. Va caldre construir un reforç de morter, que no devia resseguir tota l'alçada de l'estructura, sinó que no era altra cosa que un sòcol destinat a evitar que la paret s'obris per la pressió exercida per la volta. Estructuralment, s'aprecia que mentre que la boca del nou *praefurnium* talla els murs de la fase precedent es va construir lligat amb aquest reforç exterior.

Interiorment, el conjunt de les dues sales amb hipocaust apareixia arrebossat amb morter de calç, que només es conserva en indrets molt concrets, sobretot a la banda sud-oest, on la construcció d'un mur que folra les antigues estructures, l'ha conservat. A la resta del parament s'aprecien unes incisions que ressegueixen els blocs de pedres, creant la falsa sensació de carreus. En realitat no es tracta d'un element decoratiu (ja que no era visible) sinó de talls fets al morter del caementicium per facilitar l'adherència del revestiment. El fet de la curiosa aparença d'encoixinat o carreus es deu simplement a que les incisions ressegueixen les pedres del caementicium que es va disposar formant pràcticament filades.

Internament, el bloc de sales calentes es divideix en dues estances (A3 i A5) quadrangulars, la de migdia més gran i amb dues fornícules, al sud i oest. Les dues habitacions disposaven inicialment d'un hipocaust sostingut amb pilars de rajols de planta quadrada (20 cm per 20 cm) (*bessales*) dels quals se'n conservaven alguns encara *in situ*.

Començant la descripció per A5, direm que és una cambra d'estructura molt senzilla, de planta quadrada (3'5 m per 3'5 m, 12'25 m²) amb una boca de forn a la banda nord que va ser afegida a l'estructura original. A diferència de la resta de l'edificació, es va construir en rajol que conserva encara intenses llepades de l'acció del foc. Es tracta d'una estructura quadrangular en forma de passadís, que talla els murs originals dels banys però que és unitària amb el folre exterior. Aquesta boca de forn va ser posteriorment condemnada de forma molt barroera amb un mur de rierencs lligats amb fang.

Interiorment, s'aprecia una reforma de la cambra, realitzada quan les sales ja no funcionaven com a banys. Ocupant pràcticament tota la banda de llevant es va identificar una capa de morter que cobria el paviment inferior de la cambra i a l'angle nord-est hi havia senyals d'un muret pràcticament arrasat que indicava, però, la construcció d'una estructura a l'interior de l'antiga estança que esborrava l'antic hipocaust.

Al mur de llevant, també molt arrasat, s'hi obria una canalització que es dirigia cap a llevant per dins d'A7 i que descriurem més endavant.

A l'angle nord-oest de la cambra, es conservava una de les escasses traces de l'enderroc original de l'edifici, amb presència de *tegulae*, *bipedaes* i fragments d'*opus signinum* així com pedres provinents dels murs de l'entorn.

La cambra A3, que corresponia indubtablement al *cal-darium* original, presentava unes dimensions similars a les d'A5, però la presència de dues fornícules quadrangulars a ponent i migdia la feien més gran. La cambra estava separada d'A5 per un mur dotat, a la seva part central, d'una arcada de comunicació. Aquest mur es

conserva actualment arranat a nivell del paviment de l'hipocaust, però la seva part central l'ocupa un gran bloc de sorrenca que marcava la localització d'aquesta arcada. A migdia d'aquest mur s'hi obre actualment un gran forat, d'època moderna, que rebenta el paviment del fons de l'estança.

A la banda oest, s'hi obria un nínxol quadrangular que apareixia estructuralment com un afegit, construït contra el mur perimetral, a diferència, com veurem, de la fornícula de migdia, integrat en el conjunt de l'estança. Creiem que això responia a la diferent funció dels dos espais. Mentre que el de migdia era la piscina del *cal-darium*, i per tant, calia que fos integrat amb l'hipocaust, en el cas que ens ocupa, es tracta d'un nínxol decoratiu, o, més probablement, destinat a albergar un *labrum* que no necessitava ser escalfat. Estructuralment no es pot descartar que la seva construcció fos posterior a la de la resta de l'edifici, sempre, però, en un moment anterior o coetani a la reforma que va comportar l'obertura del segon *praefurnium* a la banda nord, ja que també es va folrar exteriorment amb el mateix sòcol que la resta del sector.

Com ja hem comentat, al costat de migdia s'obria una segona fornícula, perfectament integrada amb la resta de l'estructura i que correspon a la banyera del *cal-darium*. Al mur de migdia d'aquesta piscina, s'hi obria la boca del *praefurnium* que s'ubicava a l'interior d'A9. Tota la banda oriental de la banyera, apareixia pràcticament destruïda per un forat de saqueig que afectava també part d'A9, però tot i això, era identificable el recorregut del mur, realitzant un queixal simètric al dl costat occidental.

L'angle sud-oest de la cambra apareixia compactat, amb un nivell de morter i pedres que cobria l'hipocaust i que recolzava contra els murs perimetrals. L'excavació d'A9 va permetre comprovar que en realitat es tracta d'un mur, orientat lleugerament en diagonal respecte a les antigues termes, que esborrava i obliterava les estructures tant dels banys com de la cambra de servei situada a migdia.

Al sud del conjunt, es trobava una gran cambra de servei, A9, on s'obria el forn que originalment escalfava els banys. Mostrava un sòl de *bipedaes*, alguns sencers i d'altres tallats, creant un passadís. A banda i banda d'aquest paviment, que ocupava la part ubicada davant de la boca del forn, el sòl de la cambra era de terra piconada i es va trobar cobert per una important capa de cendres que s'estenia parcialment també dins d'A3.

Els murs perimetrals eren d'*opus caementicium*, com els de la resta del conjunt dels banys. En els murs conservats no s'aprecia cap porta o obertura. Aquesta s'havia de situar a una cota més elevada, a l'alçada dels nivells de circulació de la resta de l'edifici i el desnivell

es salvaria amb una petita escala de fusta.. Bona part del sector occidental de la cambra va ser destruït un cop ja abandonats els banys, per la construcció d'un gran mur que travessava de nord a sud aquest espai i també part d'A3. Cal assenyalar que aquest mur es va bastir directament sobre la capa de cendres que cobrien l'estança i recolzava (i cobria) els murs sud i nord de l'estança.

La caldera s'assentaria al damunt d'una estructura quadrangular, feta amb rajols i amb alguns blocs de sorrenca reforçant els angles, de la qual se'n conserva el brancal occidental, mentre que a l'est en quedava, només, un dels blocs cantoners.

A ponent d'aquesta estança, se situaven dues àrees que no creiem que tinguessin una funcionalitat en si mateixes sinó que serien el resultat de les successives transformacions de l'espai. Així, A6 és un espai limitat, a nord i est, pels murs del bloc termal, per migdia pel mur de tanca de la cambra de servei (A9) i, per l'oest, pel reforç de la fonamentació dels banys. L'estratigrafia localitzada a l'interior d'aquest espai mostra que no era concebuda com una àrea amb entitat pròpia sinó simplement un racó, un espai mort, producte de les reformes de l'entorn (cal tenir present, a més, que la fonamentació de la banda occidental no tenia un alçat per sobre del nivell de circulació general de l'edifici i, per tant, aquest espai era, en realitat, obert per la banda oest. Simplement en aquesta zona el reforç es va construir contra els nivells preexistents en lloc de resseguir les estructures.

Similar és la interpretació d'A11. Originalment formava part de la cambra de servei (o A4), però la construcció del mur de rierencs lligats amb fang que va prolongar cap al sud el tancament dels banys, el va aïllar d'aquella zona. No queda clar en quin estat es trobaven les estructures termals en el moment de construir aquest espai, però en tot cas, sembla que un cop més no és altra cosa que un sector secundari, sense ús específic, que cal relacionar amb l'evolució arquitectònica del seu entorn.

Tot i que el conjunt presenta, a primer cop d'ull, un aspecte unitari si s'analitzen els diferents paraments s'aprecien relacions constructives que parlen d'una construcció en etapes. Així, per exemple, el nínxol de ponent d'A3 és constructivament posterior al bloc central dels banys. També es recolzen contra aquest nucli central, els murs que configuren A9 i A10. Aquestes diferències responen a un sistema de construcció més que a diferents moments en l'edificació. Inicialment es va construir el bloc central, rectangular, dels banys, segurament per dotar de major consistència i solidesa allò que havia de suportar la volta de les dues cambres. Contra aquest bloc es va recolzar el nínxol occidental i els murs que delimiten la cambra de servei (A9). I contra

aquesta nova cambra es va construir posteriorment A10 i el mur de tramuntana d'A7. Com ja hem comentat, tot aquest procés respon a una successió constructiva però no cronològica, ja que tots aquests elements (o com a mínim els A3, A5, A7 i A9) responen a un projecte unitari.

Si ens traslладem a la banda contrària, trobem diferents indicis d'estructures relacionades de forma més o menys directe amb els banys. Així, a l'angle sud-est del sector excavat, i recolzat contra la cambra de servei (A9) es va construir una estança de la qual solament coneixem una petita part. Tenia un sol d'*opus signinum*. El paviment es trobava en molt mal estat de conservació bàsicament per dues raons; per la seva posició quasi en superfície en relació al nivell de circulació actual i per la presència d'un arbre que havia rebentat bona part del sòl. A més, un sector important del paviment havia desaparegut al costat occidental per la presència d'una rasa d'espoli del mur d'aquella banda. La cota d'aparició del paviment de *signinum* indica quina era la cota real de circulació de la vil·la i la seva superficialitat explica la desaparició de bona part de les estructures. La preparació d'aquest paviment estava disposada directament sobre les argiles del subsòl.

Uns metres al nord es conservaven les restes d'una altra estança (A7). El nivell de circulació d'aquest espai no s'ha conservat. En tot aquest sector, l'argila del subsòl aflorava a escassa profunditat si exceptuem els extrems septentrional i meridional i per dues raons ben diferents. A la banda de migdia, existia un gran forat d'espoli d'època moderna, farcit amb sorres i rierencs. Ben diferent era el retall de la banda nord. En ell es conservaven les restes d'una canalització, connectada amb A5, construïda amb dos murets de fragments de *tegulae* i pedres lligades amb morter i que devia presentar un paviment d'*opus signinum* no conservat, però del qual se'n varen trobar diversos fragments al seu interior. Aquesta canalització s'orientava d'est a oest, però presentava un nínxol quadrangular a la banda nord. Aquest nínxol estava format per dos murs nord-sud, directament connectats amb la canal i arribava fins al mur de tanca d'A7, però a una cota situada per sota de la fonamentació i no reapareixia a l'altra banda. Segurament l'estructura finalitzava sota d'aquest mur, fet que parla un cop més d'una superposició d'estructures. Pel que fa al tram est-oest de la canalització, cal assenyalar que no reapareixia al sondeig realitzat pocs metres a llevant. Aquesta canalització estava en bona part destruïda per un forat d'espoli que havia malmenat part dels seus murs perimetrals,

La zona situada a ponent (A4), era un espai extern als banys i que originalment devia servir com a zona de servei ocupant els sector a l'oest i al nord del bloc dels banys. Val a dir que aquesta conclusió s'extreu de la necessitat de l'existència d'una àrea de circulació

que permetés l'accés al *praefurnium* situat al costat de tramuntana i del peculiar sistema que es va emprar per construir el conjunt termal, tal com veurem, però no de cap dada estratigràfica obtinguda en aquest espai on no es conservava cap indici d'ocupació d'època romana. Per començar, no es va localitzar cap mur de límit, més enllà del que separa aquesta zona dels propis banys, i tota l'estratigrafia havia estat destruïda per un procés d'espoli realitzat al llarg dels segles XVI i XVII. Caldria remarcar que recolzat contra el mur dels banys, s'hi va construir un parament de rierencs lligats amb morter que, essencialment, convertia en un parament rectilini un tram de mur inicialment irregular. Aquest mur era de poca qualitat constructiva i es va trobar parcialment ensorrat i tombat en direcció oest. El nivell d'enderroc del mur presentava materials d'època moderna. Aquest mur cal relacionar-lo amb un altre parament, de rierencs lligats amb fang, situat a migdia del sondeig i que prolonga en aquesta direcció tot el conjunt, creant una façana rectilínia. Ambdues estructures són fruit d'un intent d'aprofitament d'aquest espai, posterior a l'abandonament dels banys i, probablement, de la mateixa vil·la, ja que s'assenten a una cota més elevada de la que correspondria a la cambra de servei.

Els nivells d'espoli havien aprofundit fins i tot per sota de l'hipotètic nivell de circulació de l'espai ja que no es conservava cap traça de paviment.

A l'extrem nord-est del sondeig, més enllà de la boca del forn, es va poder apreciar com el nivell de les argiles naturals reapareixia a una cota més elevada (sense que existís un autèntic mur que separés els dos espais). En aquest sector es va apreciar com el mur de reforç dels banys presentava una banquetta i part d'una superfície plana de morter, que indicava el nivell de circulació real d'aquell sector situat a l'exterior dels banys (i que seria el mateix que els d'A7 i A10). Malauradament, tot aquest sector havia estat posteriorment destruït per una fossa d'època moderna, similar a d'altres localitzades al sondeig 1 d'aquesta mateixa plaça

El tercer sondeig, realitzat a tocar la façana meridional de l'església, va proporcionar menys elements directament relacionats amb la vil·la romana i, a més, aquests es trobaven molt malmesos per retalls de fosses modernes. El problema era essencialment que havia format part del cementiri parroquial fins fa poques dècades i tot el subsòl estava remenat per les diferents fosses i enterraments del cementiri. Pel que fa a les estructures localitzades, cal assenyalar la troballa de restes d'un paviment d'*opus signinum*, conservat de forma irregular per la ja esmentada presència de les fosses. A la banda nord del sondeig, es va localitzar l'angle d'una estructura. Aquesta tenia un doble parament, l'exterior de pedres sense treballar lligades amb fang, i l'interior, de morter, amb la cara de dins, lliscada. A prop

d'aquesta estructura es conservava part d'una llar feta directament sobre les argiles. Tots aquests elements estaven tallats per la rasa de fonamentació de l'església. La seva datació i, per tant, la seva adscripció al període d'existència de la vil·la no resulta clara per la manca d'estratigrafies fiables. En el cas de l'estructura quadrangular, molt probablement es tracti d'una tomba d'època tardo-antiga o, més probablement, alt-medieval, excavada al subsòl (d'aquí la cara externa irregular i la cara interna lliscada) relacionada amb les fases més antigues de l'església i del cementiri parroquial.

ELS BANYS (FIG. 19.7)

Capítol apart mereix l'anàlisi de l'edifici termal de la vil·la. Es tracta del conjunt de restes més coherents i en millor estat de conservació. Això es deu essencialment a que les sales calentes, dotades d'hipocaust, presentaven tot un seguit d'estructures subterrànies, fet que ha ajudat a la seva conservació. Aquesta disparitat es pot apreciar fins i tot en les restes directament lligades als banys. Així, mentre les cambres calentes i les sales de servei presentaven murs que aprofundien gairebé un metre per sota del nivell de circulació de l'edifici (que no es conserva pràcticament enlloc), en les cambres annexes que no presentaven obres subterrànies (àmbits 7 i 10), els murs perimetrals solament aprofundien uns 0'40 m en les argiles naturals, per sota dels nivells de circulació.

La part més ben conservada està constituïda per dues cambres quadrangulars que constitueixen un bloc unitari, orientat de nord a sud. Les dues disposaven d'hipocaust i estaven separades per un mur transversal, amb un arc de comunicació central que permetia la circulació de l'aire calent. La cambra de migdia era el *caldarium* del conjunt, amb la banyera d'aigua calenta situada al costat de migdia. Diferents indicis així ho indiquen. Per començar, la cambra presentava, en aquest sector, un estrenyiment, en forma de nínxol quadrangular que habitualment emmarca aquesta mena de banyeres. També ho indica la pròpia disposició dels pilars de l'hipocaust que es disposen sempre de forma equidistant, menys a la part frontal del nínxol, on les columnes se situen molt més properes entre elles, per reforçar el pes extra que comportava el mur de tanca de la banyera. Un tercer element ens ho confirma i és la presència a l'extrem sud del *praefurnium* del forn que escalfava els banys. Aquesta mena d'estructures habitualment se situen a la zona més propera a la banyera per proporcionar-li la màxima escalfor, però també perquè això permet situar damunt del forn la caldera de bronze que escalfava l'aigua de l'*alveus*.

Dins del *caldarium* hi havia un segon nínxol, situat a la banda occidental. En aquest cas es tracta segurament

Figura 19.7. Vil·la de Sant Menna. Restitució dels banys (D. Vivó).

de l'espai ocupat per un *labrum*, una pica amb aigua freda, o d'un element constructiu purament decoratiu destinat a acollir alguna escultura. En tot cas, no era una segona banyera calenta ja que no disposava d'hipocaust.

La cambra situada al nord era originalment el *tepidarium* del conjunt. Les cambres situades a llevant d'aquest bloc composarien les sales fredes dels banys (A7 i A10) tot i que no es pot descartar que les termes es limitessin al conjunt de dues cambres que acabem de descriure i que les estances 7 i 10 fossin simplement altres cambres de la casa sense relació directa amb els banys. De tot el conjunt, solament conservem traces d'un nivell de circulació a A10, un paviment d'*opus signinum* sense cap element decoratiu.

A migdia del bloc de les sales calentes se situava el *praefurnium*, una gran sala que servia per accedir i alimentar el forn i la caldera i, també, per acumular-hi el combustible necessari pel funcionament dels banys.

En un moment que les escasses dades estratigràfiques ens permeten situar al segle II, els banys es van reformar (Fig. 19.8). Es va construir un segon forn a l'extrem nord, directament comunicat amb A5. La construcció d'aquesta nova estructura va implicar la realització d'obres importants, destinades, sobretot, a mantenir l'estabilitat de l'edifici. Ja hem comentat que les fonamentacions de les diverses construccions de la vil·la s'inserien a les argiles del subsòl i presentaven escassa potència, ja que el material del subsòl era molt

compacte i ferm. La construcció d'un forn a la banda nord implicava la creació d'una segona sala de servei i sembla que es va optar per crear una comunicació entre la vella i la nova. Per fer-ho, es va rebaixar tot el sector oest i nord dels banys, descalçant completament els murs perimetrals. Si descalçar un mur sempre és un problema estructural en el cas de les sales calentes dels banys aquest era més greu encara, ja que solien anar cobertes amb volta que exercia una pressió sobre els murs perimetrals molt superior a la d'un sostre tradicional. Per tant, en rebaixar el terreny es va haver d'optar per reforçar aquests murs. I es va fer creant un folre de *caementicium*, que creava un sòcol que protegia les velles parets.

Probablement també va ser en aquests moments quan es va construir l'àmbit 10, una sala situada al sud-est del conjunt, pavimentada amb *opus signinum* i que aparentment podria formar part de les sales fredes dels banys.

No sembla que la creació d'un nou *praefurnium* impliqués l'eliminació del ja existent. El canvi sembla respondre a una modificació en la utilització de les sales dels banys. L'existència de dos forns permetia proporcionar una escalfor molt superior a les sales que es podien emprar també com a saunes. En altres vil·les, com la de Pla de Palol (Platja d'Aro) (Vivó *et al.*, 2006, 67-76) s'ha pogut constatar la presència de diversos forns (en aquell cas fins a tres) que es podien obrir o tancar segons si es volia emprar la sala com a bany d'aigua o com a sauna. Segurament aquesta reforma s'inclouria

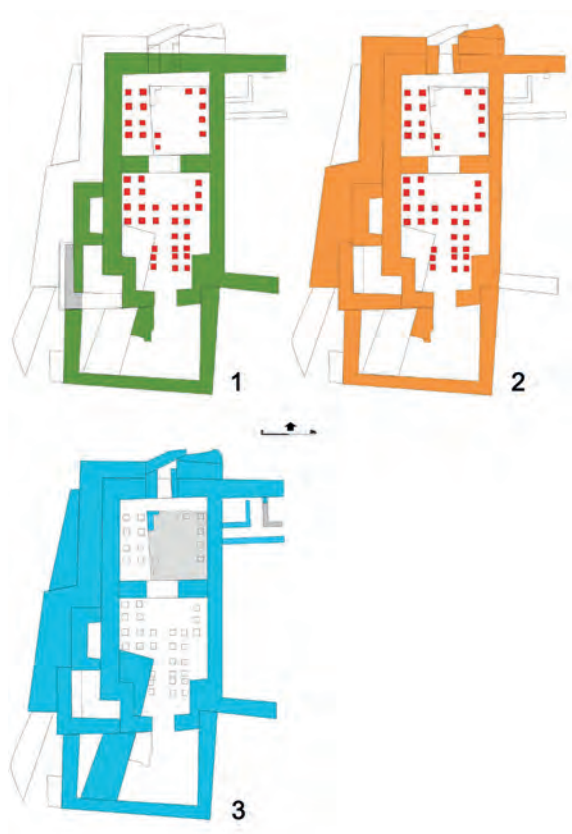

Figura 19.8. Vil·la de Sant Menna. Evolució dels banys.

dins d'un projecte més ambiciós, de més gran abast, del qual no ens n'ha arribat cap altra element.

La tercera fase que tenim documentada implica l'abandonament dels banys i cal situar-la cronològicament dins del segle IV. El *prae-furnium* de la banda nord es paredà, de forma barroera, amb un mur de pedres i fang. Segurament va succeir quelcom semblant a la banda de migdia, però el procés d'espoli del sector (que ha fet desaparèixer bona part de les estructures de la banda de llevant) fa difícil confirmar-ho. De tota manera, l'espai es va seguir aprofitant. A la cambra nord (A5) es construí una estructura que tant podria haver estat un dipòsit com una banyera (?). Es tracta d'una estructura quadrangular de la qual solament ens n'ha arribat l'empremta de la seva base a la part baixa de l'hipocaust, i un petit tram del mur que el delimitava.

A la banda est i travessant el mur perimetral, s'hi han identificat les restes d'una canalització est-oest, que finalitzava a l'interior d'aquesta estructura. Un cop més la datació d'aquest conjunt no està clara i, de fet, no es pot descartar que la canalització s'hagi de relacionar amb la fase anterior.

Una estructura més important es va construir a la zona de migdia. En aquesta zona es va bastir una gran fona-

mentació que travessa diagonalment A3 i A10, la funció de la qual ens és desconeguda però que va implicar la destrucció de les dues sales esmentades.

Encara més moderna seria la construcció d'un parell de murs de pedra lligada amb fang localitzats a la banda sud oest del sector. D'aquests, el mur UE 2110 sembla aprofitar la presència del reforç de *caementicium* dels antics banys prolongant-lo en direcció sud.

ELS MATERIALS

Com ja hem comentat són molt pocs els estrats que es poden situar de forma fiable en època romana, tots ells situats a la zona 2. És cert que en els altres espais excavats s'han recuperat vestigis d'època romana, però sempre barrejats amb materials molt més moderns que en resten un valor més enllà de permetre dotar d'una forquilla cronològica per la freqüentació o existència de la vil·la. En aquest sentit, el conjunt de materials recuperats ens permeten situar entre els segles I aC i el segle V, el moment d'existència de la vil·la.

Si fem una ràpida ullada als estrats que han proporcionat materials romans sense intrusions (o almenys sense excessives intrusions) veurem que es tracta majoritàriament de nivells situats en angles i racons de diversos espais, fet que els va "salvar" dels posteriors espolis.

UE 2060: nivell d'enderroc a l'angle nord oest de l'A5. En ell s'hi trobaren fragments de paviment d'*opus signinum*, *tubuli* i morter provinent dels murs de l'entorn. Els materials més moderns són ceràmiques africanes de cuines envernissades que aporten poca informació ja que, com veurem, en altres indrets dels banys s'han recuperat materials que daten en època més moderna l'abandonament. En aquest estrat hi havia també algun material d'època moderna, però de forma testimonial.

U.E.2062: nivell similar al 2060, però ubicat a la banda sud d'A3. Hi havia diversos fragments d'*opus signinum* i els materials romans més moderns estan formats per *ts lucente*. Malauradament també hi trobem ceràmiques modernes, en quantitat escassa, però no testimonial.

UE 2066 i 2070: nivells situats a l'interior d'A6. Trobat a nivell de la fonamentació dels murs els seus materials (*ts* sud-gàl·lica i *ts* Itàlica) permeten situar a principis del segle I la construcció dels banys.

UE 2069: situat entre les *pilae* de l'hipocaust d'A3, hi havia una petita quantitat de materials entre els quals cal esmentar la troballa de ceràmica africana de cuina, que proporcionen, però una cronologia molt àmplia.

UE 2091: nivell situat a l'interior de la boca del *prae-furnium* nord. Els materials més moderns són un fragment de *ts* africana A i un d'africana de cuina envernissada que ens situen en un context del segle II.

UE 2131: nivell situat a tocar el brancal occidental del *praefurnium* sud. La presència de *ts* africana D permet situar al segle IV l'abandonament dels banys, ja que aquest nivell precisament obliterava la boca del forn.

UE 2147: situat dins l'A11 aquest nivell conté materials del segle I i amb els trobats a A6 ajuden a establir la datació del moment constructiu dels banys.

UE 2159: nivell d'abandonament localitzat dins d'A9. La presència de 2 fragments de *ts* africana D estampillada situa al segle IV l'abandonament dels banys.

UE 2166: nivell situat sota el paviment d'*opus signinum* d'A10. Els materials eren molt escassos però se situen dins el segle II (*ts* africana A) fet que confirma que la creació d'aquest àmbit forma part d'una remodelació posterior a la construcció dels banys.

UE 2205: aquest estrat és un nivell modern però cal ressaltar-hi la troballa del fragment de ceràmica romana més moderna de les trobades a les excavacions, un fragment de base de DSP.

LA TORRATXA I LA NECRÒPOLIS DE LA VIL·LA

La necròpolis de la vil·la romana de Vilablareix se situa a l'anomenat camp de la Torratxa de cal Curt, uns 250 m a migdia de l'església, on s'han localitzat les restes de la vil·la. La tria del lloc devia estar condicionada per la proximitat a un vell camí que coneixem documentalment des d'època carolíngia i que posava en contacte directe Girona i Vic (Canal *et al.* 2003, 405-406) i que devia ser, també, la via de comunicació principal entre aquest establiment i *Gerunda*. El lloc, lleugerament enlairat, domina l'entorn, el que fa clarament visible des de la distància qualsevol construcció. Era precisament aquesta visibilitat, un dels factors essencials en la tria de l'indret on bastir-hi els monuments funeraris (Fig. 19.9).

La presència d'un gran mausoleu turriforme constituïa, fins fa pocs anys, el senyal més evident de l'existència d'una vil·la a les proximitats. Aquest edifici dibuixa una planta rectangular de 3'30 m pe 4'20 m, amb una alçada conservada de més de 8 m que el fa ven visible des de gran distància gràcies a l'entorn absolutament planer. L'aspecte de torre ha donat origen a la nomenclatura popular «la Torratxa» o la més arqueològica de torre sepulcral.

Coneguda d'antic, la seva adscripció a un monument sepulcral romà es va publicar el 1864 (veure Buscató/López/Nolla 2013). Des d'aleshores sovintegen les referències historiogràfiques (Botet i Sisó 1874; Girbal 1883; Puig i Cadafalch/Falguera/Goday 1909; Puig i Cadafalch 1934; Cid 1950; Nolla/Casas 1984, 196-197; Sanmartí 1984, 124-126; Nolla *et al.* 2005, 211-225).

El monument se situa just al límit d'un camp, que presenta un desnivell de més d'un metre en relació amb el que es troba a llevant, realçant encara més la seva visibilitat i posició preeminent. Com veurem, com a mínim dos monuments més s'arrengleraven al seu costat creant una façana, ben visible des del camí.

Malgrat que espoliada d'antic i malmenada pel temps i les inclemències naturals, la torre ha conservat prou bé l'estructura bàsica. Consta de dos cossos superposats i un terrat que, en origen, sostenia el trespol de fusta. Els murs van ser bastits amb *opus caementicium*, tot emprant un morter de calç de gra gruixut d'origen volcànic, emprant la tècnica de l'encofrat. Les parets són massisses i cegues excepte la cara de llevant – en realitat nord-est- que, a l'alçada del pis superior, és completament oberta amb una gran arcada. De cara al camí, és la façana principal on hi figurava l'epitafi –del qual encara s'aprecien les impressions en el lloc on havia estat encaixat, just sota la gran arcada,– i l'estàtua (o estàtues) del (o dels) difunt(s) que anava col·locada en el cos superior.

Com ja hem comentat, les dimensions totals del monument són de 4'20 m a les cares nord-est i sud-oest per 3'30 m a les altres dues, i amb una alçada conservada de 8,12 m.

Els dos cossos inferiors estan separats per una faixa de cinc filades de *testae*. Pel que fa al cos inferior, aquest correspon a la cambra funerària, s'hi accedia per una porta ubicada a la cara sud-oest. De fet, durant molt temps es pensava que l'esvoranc existent a aquesta banda era un forat de saqueig (Cid 1950, 230.231 considerava que l'accés al monument es feia a través de la gran arcada del cos superior i que una trapa comunicava aquell espai amb el cos inferior). Varen ser les excavacions realitzades l'any 2002 que es va poder comprovar que en realitat es tractava d'una porta molt malmesa pels processos d'espoliació, però de la que es conservava perfectament el llindar (Nolla *et al.* 2005, 216). Aquest és obrat emprant pedra sorrenca i marca dos petits graons així com un encaix de 0'95 m de llarg per 0'46 m d'amplada. Per sota de la faixa de *testae* es conserven dos encaixos quadrangulars, perfectament centrats sobre la porta i que cal interpretar com l'ancoratge d'una estructura avui perduda. Al damunt de la faixa de rajol hi ha traces d'un segon element, triangular en aquest cas, segurament un frontó decoratiu que formaria part d'una falsa façana imitant un temple, combinant elements d'estuc i morter (falses columnes, un fris...) amb d'altres més consistents (Nolla *et al.* 2005, 216).

Interiorment, el *conditorium* manté la planta rectangular (2'57 m per 1'88 m) i era cobert amb volta, amb una alçada màxima, en el punt central, de 2'55 m. Actualment força malmesa, era obrada amb *testae* i en forma de mig punt

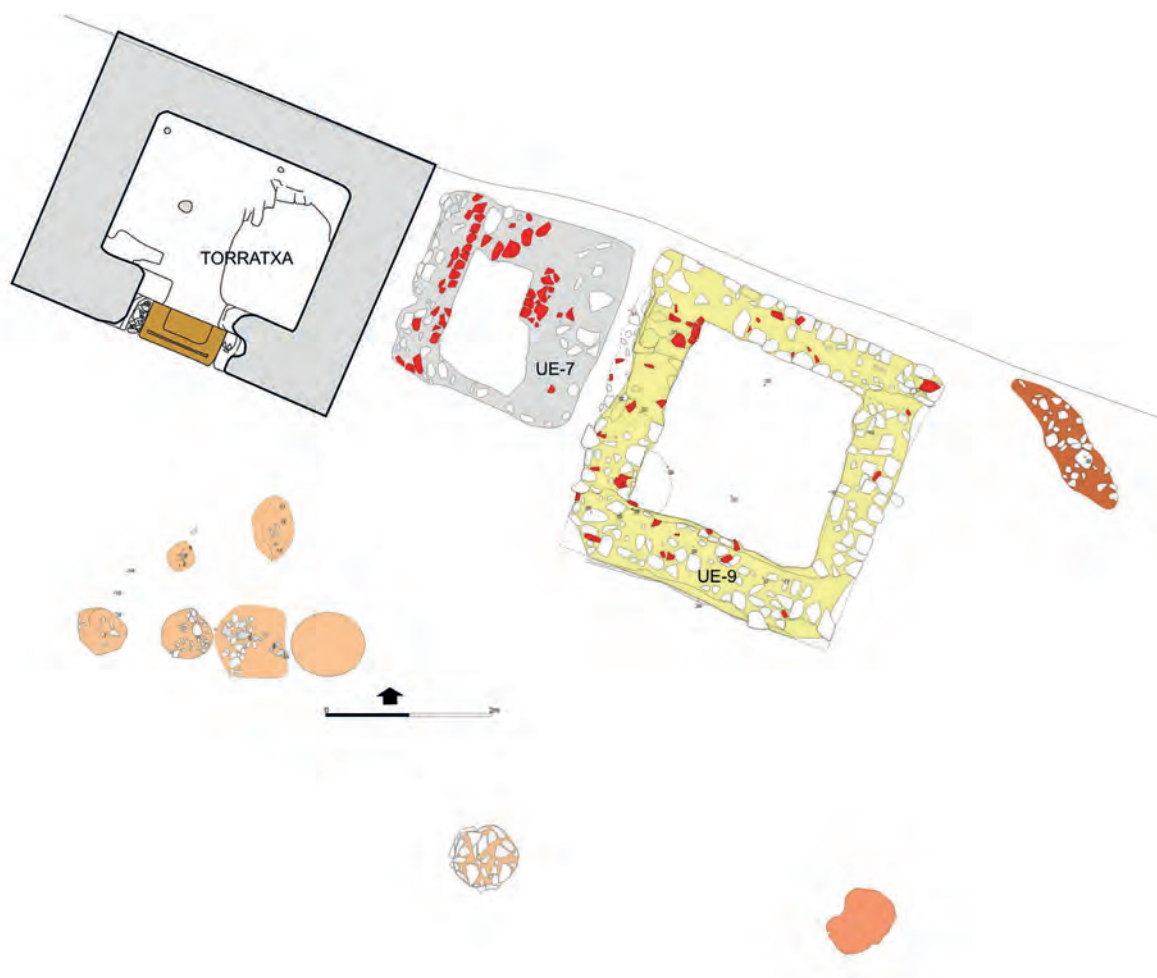

Figura 19.9. Vil·la de Sant Menna. Planta de la necròpolis de la Torratxa.

El cos superior era presidit per una gran edícula oberta a la cara nord-est, de 2'76 m de llum i 3'20 m d'alçada. La cambra també està coberta amb volta de canó disposada perpendicularment respecte a la inferior. La cambra presenta unes dimensions interiors de 2'70 m per 2'32 m i una alçada de 3 m. Allí se situarien les imatges, en forma d'escultura, dels difunts. De fet, al sol de la cambra encara queden alguns indicis del que podrien haver estat els punts d'ancoratge de les estàtues. A la façana nord, sota l'arcada, es conserven traces en el *caementicium* d'una cartel·la rectangular, en la qual s'encaixaria el *titulus* amb l'epitafi.

Al damunt d'aquest segon cos es disposa un altell o terrat que devia servir simplement per sostenir el sostre. Externament, aquest nou cos no era diferenciable, ja que cap faixa de rajols l'emmarcava com passava amb el cos inferior. De tota manera cal tenir present que és actualment quan aquestes distincions entre pisos són apreciables. En el moment de funcionament de la tom-

ba aquest nucli de *caementicium* anava revestit completament, ja fos d'estucs o amb aplacats més luxosos i la seva aparença devia ser molt diferent.

Interiorment, els murets que delimiten el cos superior presenten tot un seguit d'orificis quadrangulars, tots similars (de 0'12 m de costat per 0'10 m de profunditat) on anirien encaixades les bigues del sostre. Pel que fa a la coberta del monument s'han plantejat tota mena de solucions que van des de la coberta plana (Cid 1950,231-232) a la de forma piramidal (Sanmartí 1984,126; Nolla *et al.* 2005,219), mentre que en interpretacions més recents s'ha optat per un sostre de doble vessant (Nolla 2012, 182).

El tipus de cambra funerària fa pensar en un espai per inhumacions. Per aquesta raó els darrers estudis situen la seva datació a mitjan segle II (Nolla *et al.* 2005, 222), molt similar a la que tradicionalment se l'hi havia atribuït, d'època severiana (Cid 1950,234). Certament, una datació establerta simplement atenent al ritual funerari o a

partir de la seva estructura arquitectònica pot ser arriscada. Pel que fa a la seva estructura cal assenyalar que a les proximitats de la Torratxa s'ha localitzat un segon monument funerari de característiques molt similars. Aquest segon monument, conegut com el Temple, se situa al municipi d'Aiguaviva, i presenta una aparença molt similars, si bé en pitjor estat de conservació. En aquest segon cas, la conservació del *loculus* destinat a una urna permet asseverar que estava destinat a incineracions, raó per la qual s'ha datat al segle I (Nolla/Casas 2005, 228). Aquest fet demostra que un tipus de tomba molt similar es podia emprar pels dos rituals i que l'ús de determinats models arquitectònics podia presentar una cronologia certament àmplia. Si bé la inhumació s'imposa a partir de mitjan segle II com el sistema funerari hegemònic, era un ritual ja emprat, encara que fos de forma minoritària, durant la primera centúria, raó per la qual la datació s'ha de prendre amb certes cauteles.

L'any 2010 es va realitzar una excavació a l'entorn de la Torratxa, concretament a migdia i llevant del monument, indrets on unes rases de prospecció realitzades l'any 2003 havien identificat tot un seguit d'indícis d'ocupació (Nolla/Sagrerà 2004; Nolla *et al.* 2005, 223-224). Tot i que l'excavació va aportar resultats positius cal assenyalar que tant les estructures com els materials localitzats es recuperaren en un pèssim estat de conservació, molt afectats pels treballs agrícoles.

Cap a migdia de la Torratxa es varen identificar les restes de fins a set fosses. Totes presentaven una estructura similar. Es tractava de forats de planta aproximadament circular, cap de les quals arribava al metre de diàmetre, excavats a les argiles del subsòl. A l'interior de totes les fosses es trobaren restes de cendres i carbons i eren farcides amb pedres i fragments de *tegulae*. Cal destacar, però, que en cap d'elles es varen recuperar elements que ens permetin intuir la presència d'urnes. En una d'elles s'hi recuperaren un conjunt de quatre *imbrices* disposats verticalment, molt probablement un conducte per libacions.

Les dimensions de les fosses fa difícil la seva interpretació com a *busta* a no ser que entenguéssim que es tracta en tots els casos d'enterraments infantils. Molt més probable és que es tracti d'*ustrina* molt senzills, on les cendres es dipositen directament al fons de la fossa. Tombes d'aquesta mena i amb una simplicitat idèntica s'han localitzat a cementiris rurals com el de la Vinya del Fuster (depenent de la vil·la de Tolegassos, a Viladamat) o a les necròpolis urbanes de l'entorn d'Empúries (Nolla/Casas/Soler 2012, 26).

Al costat d'aquestes tombes d'incineració es va identificar una sola inhumació, enterrada en una fossa, orientada de sud-oest a nord-est. El difunt, que es trobava en un pèssim estat de conservació, fou dipositat en posició de decúbit supí, i no es va recuperar cap ofrena associada.

Al nord de totes aquestes fosses i disposades alineades d'oest a est al costat de llevant de la Torratxa, es varen identificar els basaments de dues estructures quadrangulares. Obrades ambdues amb pedres lligades amb morter, sembla que les dues serien buides internament, com ho mostren els indicis de presència de sengles paviments. Pel que fa a l'estructura situada a llevant de la possible pavimentació solament en restava el *rudus*, format per petits rierencs i fragments de *tegula* i *dolium*. també a l'estructura situada al centre del conjunt, es conservava al seu interior part d'un paviment, o molt més probablement, preparació, feta amb fragments de *dolium* disposats planers.

Les dues estructures es disposen arreglades amb el mausoleu de la Torratxa, al límit del desnivell que actualment separa els dos camps, creant una façana de monuments funeraris de cara al camí que transitava uns metres al nord del conjunt.

Les dimensions dels dos monuments localitzats el 2010 són molt diferent. Així, el més proper a la Torratxa mesurava 2'30 m per 2'5 m. El mal estat dels murs perimetrals, dels quals solament se'n conserven un màxim de dues filades dificulta establir les dimensions internes del monument que no superaria en cap cas el 1'20 m de costat. Aquestes dimensions són molt més adequades per un enterrament d'incineració que no pas per una inhumació, sempre i quan, un cop més, no es tractés d'un enterrament infantil.

Contràriament, el segon monument presenta unes dimensions molt similars a les de la Torratxa (3'42 m per 3'78 m) i uns murs molt més clarament definits d'uns 0'60 m de gruix, el que crea una cambra interior de més de 2 m de costat. Tot i això la part conservada dels murs, dels quals només se'n conserven un màxim de tres filades corresponents fonaments, és de característiques aparentment menys sòlides que el de la Torratxa, amb rierencs i fragments de *tegulae* lligats amb morter. Al seu interior es varen recuperar alguns materials entre els que cal remarcar la troballa de fragments de vidre cremats, el que en principi indicaria una utilització del monument per enterraments d'incineració. Val a dir que les restes del paviment interior solament es conservaven a la banda nord i que en els treballs del sector de migdia es varen identificar les restes d'un *dolium* encastat al terra, que no es va poder acabar d'excavar (Fig. 19.10). En no conservar-se el paviment, no es va poder confirmar si el *dolium* formaria part del mateix monument (contenint probablement una incineració), o era un element anterior.

Al sud del monument funerari més oriental, es varen recuperar uns nivells de terres cremades i carbons que podrien indicar la presència d'una altra tomba d'incineració, així com restes òssies pertanyents a l'enterrament d'un cavall.

Figura 19.10. Vil·la de Sant Menna. Restes d'un dels mausoleus situats a l'oest de la Torratxa.

En definitiva (Fig. 19.11), en l'espai funerari localitzat a l'entorn de la Torratxa es combinen aquells elements que cal relacionar amb el ritual de la incineració amb d'altres que indiquen un ritual d'inhumació. Les fosses localitzades a redós dels monuments funeraris eren utilitzades per la realització d'incineracions, i la presència d'elements com les cobertures de pedres o la creació de tubs de libació ens indiquen que les restes del difunt eren col·locades directament dins una petita fossa. Pel que fa als monuments funeraris, el ritual emprat està clar en dos d'ells. La Torratxa estaria destinada a inhumacions. En canvi, el que es troba en posició central, més petit, podria ser dedicat a incineracions, amb una o diverses urnes al seu interior. Pel que fa al darrer, situat a l'extrem de llevant del conjunt, les seves dimensions l'acosten a la tipologia del de la Torratxa, però la troballa al seu interior de vasos lacrimatoris cremats podrien fer pensar en un ús per incineracions. Tot i això aquesta darrera afirmació cal prendre-la amb reserves, ja que l'estat d'arrasament de les restes pels treballs agrícoles

Figura 19.11. Vil·la de Sant Menna. Restitució dels monuments funeraris de la Torratxa (D. Vivó)

i el remenament i desplaçament de materials que això comporta, fa factible que aquests materials provinquin d'alguna tomba d'incineració propera.

En tot cas, la combinació dels dos sistemes d'enterrament ens parla de la llarga pervivència del cementiri que perduraria almenys al llarg dels segles I i II sense que es pugui descartar un ús tant anterior com posterior a aquestes dates. A més, cal tenir present que només s'ha explorat un sector del camp i que no es pot descartar la presència de més enterraments i monuments, especialment a ponent de la Torratxa.

Per altra banda, la combinació de tombes luxoses amb d'altres molt més pobres podria ser indicatiu d'una coexistència dins la mateixa necròpolis de les tombes de la família del propietari i de les dels seus treballadors. Un cas similar podria trobar-se a la vil·la del Pla de l'Horta (Llinàs *et al.* 2005; Llinàs *et al.* 2008).

UN ESBÓS HISTÒRIC

Amb les restes disponibles podem traçar, encara que sigui de forma ràpida, algunes de les principals línies del que era i com s'organitzava la vil·la de Vilablareix. Tanmateix, la manca d'estratigrafies fiables i, tot sovint també, d'estructures, impedeix, en molts casos, establir les datacions de la majoria d'elements i, per tant, fixar la seva evolució al llarg del temps. Analitzem tot seguit el que sabem de la vil·la:

se situava en un espai lleument enturonat respecte al seu entorn, molt proper a un curs d'aigua i d'un camí que menava cap a la ciutat de *Gerunda*; envoltada de camps de conreu i terres baixes, el conjunt d'edificis devia ser visible a gran distància. Tots aquests elements reunien la gran majoria de punts significatius que configuren allò que se cercava en el moment de triar l'indret on edificar una d'aquestes cases de camp, combinant els elements desitjables per a la vida quotidiana amb els que necessitava tota explotació destinada a la comercialització dels seus productes. Tampoc hi mancava una certa escenografia -amb la posició elevada de l'edifici principal-, important en la mentalitat i usos socials de les classes benestants romanes.

Com sol ser habitual, la vil·la estava composta per diversos edificis. L'habitatge principal, la *pars urbana*, se situaria a la part més enlairada que ocupa actualment el l'església de sant Menna i a una cota lleument més baixa es disposarien altres estructures de caire productiu (*pars fructuaria*).

L'origen de la vil·la cal situar-lo a mitjan segle I aC, com ho mostren alguns dels materials més antics localitzats aquí i allà, de forma dispersa. Pocs elements ens han arribat del que seria la vil·la republicana. Són dos essencialment. Per un costat, un mur localitzat al sondeig 1 de la zona

2, construït amb pedres solament polides exteriorment i lligades amb fang que ha arribat fins a l'actualitat gràcies al fet que va ser aprofitat com a fonamentació d'una estructura posterior. Per altre, un conjunt de sitges que se situaven immediatament a llevant d'aquest mur. Malauradament en el moment de ser colgades no es varen farcir amb terres que portessin materials que ens permetessin una aproximació cronològica, sinó que varen ser reblertes amb morter i rierencs, una operació necessària si es volia compactar i donar solidesa al terreny. De fet, el subsòl natural d'aquest sector està format per argiles molt dures que permetien construir fonamentacions poc profundes. Tanmateix, la presència de forats amb rebliments de terra haurien resultat poc efectives i d'aquí segurament el sistema emprat.

La vil·la va ser remodelada, segons sembla, de forma molt intensa en època augustal. En aquest procés segueix també un *modus operandi* que trobem en la majoria de vil·les del territori. El canvi no devia afectar solament l'estructuració de l'edifici, que no coneixem si deixem de banda aspectes constructius, ja que el fang fou substituït pel morter, dotant a l'edificació d'una gran solidesa. A més, el morter permetia introduir novetats en les formes i acabats que dotaven aquests edificis d'un considerable ventall de possibilitats arquitectòniques fins aleshores irrealitzables.

Al sondeig 1 es varen localitzar diversos vestigis que caldria situar en aquesta context cronològic. Es tracta d'una combinació de murs dels quals en conservem almenys alguna filada, amb d'altres dels que solament en queda el senyal de la rasa d'espoli. De tota manera, aquests indicis dibuixen un mínim de tres espais, un dels quals, situat a migdia del conjunt, era pavimentat amb un sol de mosaic d'*opus signinum* amb tesselles blanques incrustades que dibuixaven un camp de rombes. Del paviment solament en restaven dos petits fragments *in situ*, mentre que a la resta de l'espai es conservava part del *rudus*, format per una combinació de pedruscall i alguns fragments de *tegulae* incrustats directament a les argiles del subsòl. La tipologia del paviment, entronca directament amb la tradició itàlica, on trobem aquests sòls de forma habitual en construccions d'època baix-republicana. A la península ibèrica els localitzem en entorns domèstics, sobretot urbans, tant en època republicana com de principis del segle I de l'era. El paral·lel més proper el localitzem a la vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) en un context també augustal.

De les restes que es conserven, poca cosa més es pot albirar. Curiosament, cap dels murs localitzats al sondeig 1 reapareixia al sondeig 2. I el mateix podríem dir a la inversa tot i que les dues cales estan separades per poc més de tres metres. Això dificulta la datació de les restes del sondeig 2, ja que no han proporcionat cap estrat que permeti establir una cro-

nologia clara i tampoc ho podem fer per relació amb les altres estructures. Per tant, només podem dir que en un moment indeterminat del segle I, l'habitatge va incorporar uns banys.

Formaria part de la mateixa *pars urbana* el paviment d'*opus signinum* localitzat al sondeig 3. Molt malmès pels diferents retalls de tombes del sector, no coneixem cap dels murs que el delimitaven ni disposem de cap altra dada que ens apropi a la seva cronologia.

Tampoc sabem gran cosa de la *pars fructuaria* que, aparentment, se situava a la zona 1, al camp baix. De les construccions d'aquella zona ens en queden les traces d'una cambra. A excepció de l'angle sud-oest de l'estança, bastida en *opus caementicium* i que s'ha conservat, de la resta de murs solament en queden les traces deixades per les rases d'espoli, que ens dibuixen un espai de petites dimensions, segurament algun element annex que caldria relacionar amb l'altra estructura conservada del sector, un dipòsit. En efecte, immediatament al nord d'aquest espai es conserven les restes d'un dipòsit del qual se'n conservava exclusivament el paviment d'*opus signinum* del fons i la base dels murs que el delimitaven.

En tota la zona 1 no s'ha conservat cap estrat que ens permeti una aproximació cronològica a aquestes dues estructures. Tot i això, cal ressaltar que en tot aquest sector es varen recuperar gran quantitat de fragments de *tegulae* i *imbrices* que cal associar a aquestes restes. També creiem que caldria situar en època romana la construcció de la llarga claveguera que travessa el camp de tramuntana a migdia. La seva adscripció a aquest període cronològic la basem essencialment en dos indicis. Per una banda, el morter emprat per construir els murs laterals de la claveguera és de característiques molt similars al que es va utilitzar per construir la cisterna i la cambra veïna. Per altra, la claveguera travessa per sota de la cambra localitzada al sud del dipòsit i les poques traces de mur que queden en aquest espai no semblen destruïdes per la seva construcció. Ja hem comentat en apartats anteriors que la claveguera es dirigia cap a una petita riera situada al límit de migdia del camp, però no sabem on s'originava, ja que per la banda nord, finalitza de forma sobtada, pels canvis produïts en la topografia del terreny.

La presència de diversos monuments funeraris de certa entitat a la necròpolis de la Torratxa demostra que es tractava de l'espai funerari de la família propietària del *fundus*, i que l'espai va ser utilitzat al llarg d'un lapse de temps prolongat. La combinació de tombes de cremació, amb el gran mausoleu de la Torratxa, destinat a albergar inhumacions, també mostra aquesta llarga duració en el seu ús. L'escassa quantitat de tombes localitzada en aquest entorn permet intuir l'existència d'un segon nucli funerari, més o menys proper al que

ens ocupa, on s'enterrarien, també, els treballadors del *fundus*.

Al costat de tots aquests elements en trobem d'altres de molt més difícil adscripció tot i que creiem que caldria situar-los en època tardo-antiga o, més improbable, alt-medieval. A la zona 1, parlariem dos murs, un i altre orientats de nord a sud i obrats amb pedra lligada amb fang. El més septentrional és un llarg mur rectilini, sense cap traça de gir o compartimentació que cal assimilar a un límit de finca o a la tanca d'algun espai obert. Quelcom similar podria succeir amb la paret trobada a l'extrem sud del camp. Fins i tot podria tractar-se de la prolongació del mateix límit de finca constituït pel mur nord, atès que tampoc en aquest cas hi havia cap indici de gir o de pertinença a una barraca o edificació.

Al sondeig 3 de la zona 2 es conservava l'angle d'una estança de murs de pedra lligada amb fang que es perdia fora del sondeig i dins de l'actual església. Interiorment aquesta estructura va ser remolinada i presentava una cara interior molt polida i ben acabada. Segurament caldria relacionar aquestes troballes amb una de les fases medievals de l'església de sant Menna. El parament de morter, molt polit interiorment, fa pensar en una tomba d'obra que es podia situar a l'exterior de l'església (com de fet passa amb les que encara es conserven davant la porta de migdia de l'edifici) L'ampliació de l'església l'hauria acabat destruint.

LA VIL·LA DE CAN PAU BIROL²

Lluís Palahí, David Vivó, Marc Lamuà, Ana Costa

La majoria de vil·les conegudes del *suburbium* de *Gerunda* configuren una anella situada als límits exteriors del Pla de Girona, aprofitant els primers desnivells topogràfics, cercant espais propers als principals camins de la zona i als cursos d'aigua, però defugint el centre de la plana, on els riscos d'inundabilitat eren molt elevats.

La vil·la de can Pau Birol (Bell-lloc del Pla, Girona) és l'única de les conegudes situada al centre d'aquesta plana i, per tant, teòricament en un espai susceptible de ser afectat per les inundacions (ja que a més se situa

entre dos cursos fluvials, el Güell i el Masrocs). Ara bé, aquesta imatge podria ser errònia. Si bé actualment l'entorn es presenta com un espai clarament planer, probablement no era així en època antiga. Cal tenir present que els paviments recuperats a la vil·la se situaven a escassament 15-20 cm de profunditat del nivell de circulació actual, fet que demostra que la cota de circulació d'aquesta zona no s'ha modificat des d'època antiga. Per contra, a les zones de l'entorn, especialment a les més properes als cursos fluvials si s'ha produït una elevació dels nivells de circulació, en alguns sectors de forma molt important, fet que ens permet intuir que el que ara es presenta com un espai planer, mostrava uns desnivells més importants en època antiga, que protegien d'inundacions l'espai ocupat per la vil·la, que quedaria lleument enlairada.

Si exceptuem una petita campanya realitzada l'any 1933 i una segona de l'any 1941, dirigida per Serra-Ràfols, mai s'han realitzat excavacions arqueològiques a l'indret. I tot i això, la de can Pau Birol és, probablement, la vil·la més coneguda del *suburbium* de *Gerunda*, o, almenys, la més present a la bibliografia especialitzada. La raó és molt clara: la troballa a l'indret de tres mosaics figurats, el més important i espectacular dels quals reproduceix una cursa de quadrigues desenvolupada en el marc del circ Màxim de Roma.

La primera notícia referent a la troballa de paviments musius a la masia es remunta a l'any 1872, quan es va constatar que la tanca de tramuntana del pati de la casa s'assentava al damunt de restes d'un paviment musiu (Patiño 2002,36). En aquells moments es va identificar un tram de mosaic de 7'60 m de longitud (visible gràcies al desnivell existent a l'exterior del pati i que en deixava el perfil al descobert) però no va ser considerat prou interessant per aprofundir en el seu estudi o treballar per la seva extracció. La peça, aparentment, solament es conservava sota la tanca i semblava destruïda a la resta de la superfície, sobretot a l'exterior on el terreny presentava un desnivell de 60 cm.

No va ser fins al 1876 que el masover de la finca va posar al descobert, a la banda est del pati, les restes d'un altra paviment musiu, el mosaic amb l'escena de la cursa de quadrigues (Fig. 19.12), que formava una unitat amb un altra format per una llarga catifa de decoració geomètrica i amb un emblema figurat representant a Bel·lerofontes occint a la Quimera. Aquesta peça a partir d'aquell moment va començar un periple més digne d'una novel·la d'aventures que d'un estudi científic, fins acabar finalment, als anys noranta del segle XX, a les sales del món romà del Museu d'Història de la Ciutat de

2.- La hipòtesi interpretativa que es presenta té el seu origen en una tesi doctoral (Palahí 2013a). Els diferents aspectes han estat presentats de forma resumida a Palahí/Costa 2016; Vivó/Palahí 2016; Vivó/ Palahí/Lamuà 2017).

Figura 19.12. Vil·la de Bell-lloc. Mosaic de la cursa de quadrigues del circ (Museu d'Història de Girona).

Girona. Una de les conseqüències més greus de totes les vicissituds i canvis d'ubicació patits pel mosaic ha estat la pèrdua d'algunes de les seves parts més representatives, i que coneixem ara gràcies exclusivament als dibuixos que de la peça es varen fer en el moment del seu descobriment.

Aquest procés es va iniciar ja el mateix any de la descoberta, i després de que la *Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de la Provincia de Gerona* descartés la seva extracció, i el propietari de la finca el va intentar arrancar pel seu compte malmenant-ne ja algunes parts.

No va ser aquest mosaic l'única troballa realitzada en aquella època ja que sembla que el propietari va continuar realitzant treballs "arqueològics", posant al descobert, dins de l'hort, un petit dipòsit quadrangular que va ser interpretat com un *impluvium* (Aquest petit dipòsit es conserva encara al col·legi, si bé desplaçat de la seva ubicació original). Al llarg del 1877, es varen continuar recuperant fragments de mosaic, entre ells un amb dues figures humanes que se situava parcialment sota les parets de la casa. Aquest segon mosaic figurat devia correspondre al que representa dues figures, una masculina i una altra femenina i que ha estat motiu de diverses interpretacions iconogràfiques, que es va tornar a localitzar i extreure l'any 1941, com veurem (Patiño 2002, 44). A partir d'ara ens referirem a aquest paviment com el de Teseu i Ariadna, tot i que en alguns moments se li han atribuït altres filiacions.

Paral·lelament, en aquells treballs es varen anar trobant parets antigues i altres materials dels quals malaure-

dament no n'ha restat cap plànol ni croquis que permeti situar-los amb una mínima precisió. Pel que fa als mosaics, varen quedar oblidats i mig abandonats amb la conseqüent degradació, fins que el 1933 es varen començar uns treballs de restauració que culminaren amb la seva extracció. Paral·lelament, es realitzaren excavacions a l'entorn, petits sondeigs que portaren al "redescobriments" del mosaic de Teseu i Ariadna i un altre, de decoració geomètrica, del qual no en tenim notícies ni descripcions prou clares. Ambdós assentats sobre sitges ibèriques (?). Els treballs s'aturaren sense haver recollit el mosaic de l'escena del circ i el de Bel·lerofontes en la seva ubicació original i, finalment, el 15 de juliol de 1936 la Generalitat els va comprar i foren traslladats al Museu Arqueològic de Girona on es varen conservar emmagatzemats fins al setembre de 1938 (Riuró 1986,49, Patiño 2002, 56-58). Posteriorment, els mosaics foren traslladats al Museu Arqueològic de Barcelona on varen romandre fins l'any 1991 en que va ser cedit per una exposició temporal a Girona i, després de passar per l'exposició Universal de Sevilla-92, va tornar a Girona amb una cessió per 20 anys, que l'any 2012 va ser renovada.

L'any 1941, Serra-Ràfols va endegar una nova campanya d'excavacions a la finca, especialment a l'interior de la masia. Un cop més el sistema de treball emprat, la realització de sondeigs, no era el més adequat i, un cop més, tot i les notícies de troballes de parets i estructures diverses, ens manquen plànols, dibuixos i fotografies que permetin treure'n l'entrellat, tant de la seva ubicació com de la seva cronologia. De fet, la descoberta per tercera o quarta vegada del mosaic de Teseu i Ariadna

va tapar les altres troballes i la majoria de documentació conservada fa referència a aquesta peça. Aquest mosaic, un cop arrencat, no va acompanyar els altres dos a Barcelona i va ser exposat al Museu d'Arqueologia de Girona, on encara es troba avui dia. Es dona la circumstància que els tres mosaics figurats provinents de can Pau Birol es conserven actualment en tres museus diferents.

De totes les notícies recollides que fan referència als mosaics, en podem extreure algunes conclusions preliminars. Per una banda que tots els treballs realitzats a l'indret permeten albirar la conservació d'estructures pertanyents a una extensa vil·la romana, però de la qual no en coneixem ni l'estructura ni l'evolució ja que totes aquelles troballes que no es corresponien amb els paviments figurats no varen ser adequadament recollides ni documentades (ni tant sols aquelles corresponents a mosaics geomètrics).

Alguns indicis, com la troballa de determinats materials o la presència de petits fragments de mosaic decorat en blanc i negre, ens permeten intuir una existència per a la vil·la, ja des del període alt-imperial. Altrament, la troballa de sitges podria pertànyer a períodes molt anteriors (a la masia s'han recuperat materials de l'època del bronze) o fins i tot posteriors (d'època medieval).

ELS MOSAICS

Tot i que han estat objecte de gran quantitat d'estudis especialitzats, atès que els mosaics representen pràcticament l'únic element conegut d'aquest gran edifici, caldrà que ens hi aturem per analitzar-los, ja que la seva iconografia i la seva ubicació són dos dels principals arguments disponibles a l'hora d'intentar avançar una interpretació de l'estructura de la vil·la.

EL MOSAIC DEL CIRC

Aquest gran mosaic és, sens dubte, la peça més espectacular de les que es conserven a l'entorn de la ciutat de *Gerunda*. Amb unes mides de 7,08 m per 3,42 m, el motiu central de la decoració, policrom, el representa una cursa de quadrigues ambientada en el Circ Màxim de Roma.

L'orla exterior està formada per una àmplia faixa amb motius florals (tavelles enllaçades).

El primer que cal tenir present d'aquesta peça és que actualment ha perdut part de l'extrem esquerre, que solament coneixem gràcies als dibuixos realitzats en el moment de la seva descoberta.

Els primers elements que cal destacar són aquells que reproduïen l'arquitectura i decoració de l'edifici i que

haurien d'ajudar a identificar quin circ concret és el representat.

En el centre del mosaic s'hi representa la *spina*, un ample mur que separa l'arena en dues parts marcant el circuit al qual donen voltes les quadrigues.

A la dreta de la *spina*, s'hi observa una de les *metae* amb vores arrodonides i els tres monòlits de bronze que servien per marcar el punt de gir dels carros. Actualment no es conserva la *meta* de la banda contrària, tot i que sí que s'aprecia en alguns dels primers dibuixos que es van fer del mosaic poc després d'haver-lo trobat.

Pel que fa a la *spina* pròpiament dita, actualment s'hi identifiquen, de dreta a esquerra, una escultura de la deessa Roma, tot i que també s'ha proposat Minerva, situada en un extrem i armada amb llança, escut i casc i, al seu costat, Cíbele muntada sobre un lleó. El centre l'ocupa un gran obelisc decorat amb dos caps als seus peus. Al seu costat es representa a un bàrbar presoner, de genolls i amb les mans lligades al darrera i un bou o brau que, de vegades, s'han intentat interpretar conjuntament veient-hi una *damnatio ad bestias*, una execució de presoners convertida en "espectacle" al ser destrossats per bèsties salvatges. El problema d'aquesta interpretació és que el brau no es dirigeix cap al bàrbar sinó que se n'allunya en direcció contrària. Altres investigadors han vist en aquesta imatge la representació del bou Apis o, fins i tot, una imatge del mite del rapte d'Europa.

L'extrem esquerre l'ocupa un trofeu representat per un maniquí amb casc, cuirassa, llances i escuts. Un element curiós d'aquesta *spina* i que sovint ha passat desapercebut és que sobre el mur s'hi representen unes línies que fan lleugeres ondulacions. Aquesta mena de solució representa sovint la presència d'aigua, indicant que la *spina* no era un simple mur, sinó un espai de certa amplada amb aigua en el seu interior, un *euripus*. Aquest element, característic del Circ Màxim de Roma, també apareix representat a d'altres mosaics de curses de circ, com el de Carthago o el de Lió.

A l'extrem dret de la composició s'hi situa un altre element que representa el marc arquitectònic de la cursa. En aquest espai apareixen sis *carceres*, el lloc en el qual es preparaven i des d'on sortien els carros per competir. Aquestes *carceres*, representades per senyals portes de reixa, i separades per *hermes* (bustos sobre un cos troncocònic) flanquegen, en dos grups de tres, una figura central asseguda i majestàtica; es tracta del president dels jocs, que sosté la *mappa* (un vel de colors vius) a la mà, just abans de deixar-lo caure per donar la sortida de la cursa. La tribuna on seu aquest personatge (el *pulvinar*) està emmarcada per dues grans columnes amb capitells corintis. Sobre les *carceres* hi ha dues representacions que reproduïen escenes mitològiques relacionades amb la fundació

de Roma. A la part inferior es representa el déu Mart visitant Rea Sílvia (la futura mare de Ròmul i Rem), i a la superior, una figura armada amb llança i escut, amb casc i, aparentment, assegurada al costat de la lloba que alleta els bessons. Aquesta figura armada ha estat objecte d'interpretacions diverses, ja que alguns investigadors hi veuen la deessa Roma (símbol de la ciutat que fundaren els bessons Ròmul i Rem) i altres al mateix Mart, pare dels nens. Sigui com sigui, les dues escenes d'aquest sector fan clara referència al mite fundacional de la ciutat de Roma.

Tots aquests elements iconogràfics ens remeten al Circ Màxim de Roma, malgrat que no s'hi conserven dos dels elements més característics del monument en qüestió: els set ous gegantins dedicats a Càstor i Pòl·lux i els set dofins de bronze que servien per assenyalar el nombre de voltes ja completades de la cursa.

Pel que fa a l'arena del circ, hi apareixen set personatges diferents. Els principals són les quatre quadrigues representades en plena cursa, que van acompanyades de tres figures que han estat objecte també d'interpretacions diverses. Cada quadriga representava a una facció, simbolitzada per un color (vermell, blau, blanc i verd).

Les quadrigues apareixen representades en diferents situacions de la competició, fet que ha despertat una altra controvèrsia, ja que per alguns autors representa el que va passar a una cursa real, mentre que per altres no és més que una representació simbòlica del que succeeix en una cursa. Cada quadriga s'acompanya amb el nom de l'auriga i del cavall principal del tir que corria sempre a l'interior. Així, a la part inferior dreta es representa la quadriga dirigida per *Filoromus*, de la facció blanca (*albata*), amb el seu cavall *Pantaracus*, representat esbiaixat en agafar la corba de la *meta*, i seguida per la de la facció vermella (*russata*), que, al seu torn, està dirigida per *Torax* i el cavall *Polistefanus* que frenen per evitar atropellar un dels nombrosos *sparsos* que corrien per l'arena. A la part superior apareix el vencedor de la cursa, de la facció blava (*veneta*), amb *Calimorfus* a les regnes i *Patynicus* liderant el tir, i, finalment, la facció verda (*prasina*) de l'auriga *Limenius* i el cavall *Euplium*, que ha tingut un accident (*naufragium*) i ha quedat fora de competició.

Completen el conjunt tres figures més. Davant de la quadriga blanca s'observa un personatge, amb el braç dret alçat, que sosté una àmfora sota l'aixella i que ha estat identificat com un *sparsor*, l'encarregat d'anar tirant aigua als eixos dels carros per refredar-los.

A la part superior de l'extrem esquerre de la composició, hi ha un personatge a cavall, que actualment pràcticament no es conserva però que apareix en els dibuixos realitzats en el moment de la troballa. Representa un genet al galop, mirant enrere, que porta un bastó

(gaiata) i amb unes cintes al vent sobre la seva espatlla i ha estat objecte de dues interpretacions diferents: com un *iubilator*, un animador de les faccions i que en aquest cas anuncia el guanyador, tot i que també hi ha qui l'interpreta com un *desultor* (especialista en exhibicions a cavall) que en qualsevol cas seria una petita mostra dels espectacles que acompanyaven la realització de les curses.

El tercer personatge se situa davant de la quadriga de *Torax*, que acaba de donar la volta a la *spina* i està frenant o a punt d'accidentar-se, com sembla indicar la postura forçada del cavall situat a la part superior del tir. Sembla portar també un odre i seria un segon *sparsor*.

A tot aquest conjunt excepcional, cal afegir-hi una inscripció situada davant del president que diu «CECILIA-NUS FICET» (Cecilià em va fer). Aquesta inscripció, com molts dels altres elements de l'escena, també ha estat motiu de diferents interpretacions ja que alguns autors hi veuen el nom del mosaïsta, mentre que per altres es tracta del comitent, és a dir, el propietari de la vil·la.

Quant a la cronologia, la manca d'excavacions arqueològiques fa necessari remetre's a la datació iconogràfica o estilística. En aquest sentit, el ventall d'opcions aportades és gairebé tan ampli com el dels experts que han analitzat la peça i abraça des de mitjan segle iii fins a finals de la centúria següent.

Pel que fa a la seva interpretació global, aquesta també presenta dues versions segons com s'interpretin les diferents parts. Per alguns autors és un simple element decoratiu que no va més enllà de representar el gust del propietari per aquesta mena d'espectacles. Però la versió més estesa i acceptada interpreta el conjunt com la representació d'un fet real, en el qual el propietari recorda una cursa real, duta a terme en el Circ Màxim de Roma i presidida per ell mateix. En definitiva el propietari recordaria als seus visitants la seva importància, ja que havia estat alt magistrat a la pròpia ciutat de Roma i en virtut del seu càrrec havia presidit –i per tant segurament finançat– un espectacle al circ Màxim, el circ més important i gran de l'imperi.

EL MOSAIC DE BEL·LEROFONTES (FIG. 19.13)

En origen, aquest mosaic, al mig d'un camp geomètric, se situava a continuació del de la cursa del circ, formant amb aquest una catifa contínua i unitària. Les seves dimensions originals eren de 10,32 m de longitud per 3,42 m d'amplada. La decoració, policroma, estava formada per un gran tapís on es repetia una mateixa decoració geomètrica. L'única excepció era la presència d'un plafó figurat que, curiosament, no se situa al centre sinó lleument desplaçat cap a l'extrem dret.

L'esquema general és senzill: primer hi ha una banda exterior decorada amb una successió de prismes qua-

Figura 19.13. Vil·la de Bell-lloc. Mosaic de Bel·lerofontes i la Quimera (MAC-Barcelona).

drangulars en relleu que van canviant d'orientació per adaptar-se a cadascun dels costats de la cambra. L'espai principal apareix decorat amb una trena de quatre cordes que emmarca un conjunt de vint-i-nou plafons, distribuïts en files de tres i decorats al seu torn amb trenes de cinc cordes.

L'element diferenciador el constitueix l'emblema figurat, que ocupa un espai corresponent a quatre dels quadres que acabem de descriure. El motiu decoratiu té unes arrels clàssiques i paganes inconfusibles: es tracta del mite de Bel·lerofontes, que, muntant en el cavall alat Pegàs, derrota la Quimera, un monstre mig lleó i mig cabra, amb cua d'escurçó, de pell invulnerable i que vomitava foc. A la imatge, el jove príncep de Corint apareix nu, cobert solament amb una capa (clàmide) i calçat amb botes de viatge de canya curta. L'heroi ataca l'animal monstruós clavant-li a la boca una llança de plom que, en fondre's amb l'alè roent del propi monstre, l'havia d'ofegar. Pel que fa al Pegàs, el més destacable són les petites dimensions de les ales per adaptar-les a la forma i mides de la imatge, ja que de representar-se més grans, com hauria de ser, haurien tapat bona part de la figura del propi Bel·lerofontes.

Aquesta peça constitueix la continuació d'una única catifa que inclou també el mosaic del circ, de manera que la datació ha de ser la mateixa.

El mite de Bel·lerofontes i la Quimera representava la victòria del bé sobre el mal, l'ordre (l'heroi) sobre el caos (la Quimera) i com a tal va ser adoptat pels emperadors i l'aristocràcia en època baiximperial. En aquest

cas el mite s'inclou perfectament en la mentalitat dels grans propietaris baiximperial, els *domini* que imiten les formes d'expressió de poder imperials. Igual que l'imperi no pot sobreviure sense l'emperador, també les propietats i els seus habitants caurien en mans del mal i del caos si el propietari no els protegeix. La validesa del missatge és tant cabdal que es perpetuarà en el cristianisme sota la forma de Sant Jordi matant el drac.

EL MOSAIC DE TESEU I ARIADNA (FIG. 19.14)

El tercer dels mosaics localitzats a la vil·la de can Pau Birol mesura 3,10 m de llargària per 3,13 m d'amplada. La decoració està formada per un camp de cercles secants amb flors quadripètals a l'interior que emmarca un quadre central d'1,33 m per 1,25 m amb decoració figurada.

Actualment, el paviment presenta una peculiar forma de T que ha portat a alguns autors a pensar que aquesta era la forma original i que pavimentava una petita sala, un *cubiculum*. En realitat el paviment era originalment quadrangular, com es pot apreciar a les fotos de l'any

Figura 19.14. Vil·la de Bell-lloc. Mosaic de Teseu i Ariadna (MAC-Girona).

1933. El problema és que una part se situava sota el mur de la masia, inclosa part de l'emblema, mentre la resta es repartia entre l'interior d'una estança i el pati exterior. A l'hora d'extreure'l, es devia deixar tota la part de decoració geomètrica situada sota el mur i a la part interior de la casa i solament es va retirar l'emblema i la part conservada en el pati. De fet, la part de l'orla que es

conserva actualment correspon als costats meridional i oriental del paviment, i no es conserven les bandes oest i nord, per on el mosaic connectava amb un altre paviment de decoració geomètrica del que poc més en sabem, però del que parlen els diaris d'excavació i apareix en una fotografia. Lamentablement, la imatge és de tan mala qualitat que resulta impossible identificar la decoració d'aquest altre mosaic.

L'emblema presenta dues figures, una de masculina i una altra de femenina, recolzades en una pilastra o columna cilíndrica. El personatge de l'esquerra, masculí, apareix nu, dret, amb la cama esquerra encreuada sobre la dreta i en actitud relaxada. Es cobreix amb una clàmide que té lligada a l'espatlla dreta amb una fíbula. El braç esquerre reposa sobre la columna suara esmentada, amb un llarg bastó que hi recolza; el braç dret, contràriament, apareix estirat i sosté un objecte aproximadament esfèric. El cap està girat cap a la dreta, encarat amb la figura femenina.

El personatge femení, situat a la dreta de la composició, es presenta amb el cabell recollit i mirant cap a la figura masculina, amb el colze dret contra el pedestal i la mà sota la barbata. Porta un mantell que li cau per darrere del braç dret i que embolcalla la cama del mateix costat, mentre que el tors apareix nu.

Al fons, a banda i banda del quadre, s'observen uns signes que han estat objecte de diferents interpretacions: finestres, anagrames on hi hauria el nom de l'artesà...

L'escena ha estat objecte de diferents identificacions, sempre relacionades amb el món de la mitologia. Així, en un primer moment hi havia qui hi veia el déu Apol·lo acompanyat d'una nimfa, o Perseu i Andròmeda.

La interpretació que més predicament ha tingut és la que afirma que l'escena representa un episodi del cicle troià: el judici de Paris. Segons aquesta lectura, Paris, a la dreta, sostindria la poma de la discòrdia que havia d'oferir a la deessa més bella, Hera, Atena o Afrodita. El moment representat seria el de l'entrega d'aquest premi a Afrodita, que, a canvi, li havia promès l'amor de la més bella de les mortals (Helena). En aquesta interpretació, el bastó que sosté el personatge masculí (Paris) seria una gaiata o bastó de pastor (un *pedum*). L'altra interpretació que ha tingut més seguidors és la que interpreta l'escena com Teseu i Ariadna. En aquest cas, el moment representat seria el de l'entrega, per part d'Ariadna a l'heroi cretenc, del cabdell de llana que aquest emprarà per no perdre's a l'interior del laberint del Minotaure.

Pel que fa a les diverses interpretacions hi ha arguments iconogràfics que permeten refusar-los. Així, en el mite d'Apol·lo i la nimfa Daphne es tracta d'una història d'amor i desamor, en la qual Apol·lo perseguia enamorat la nimfa i aquesta s'hi negava. Al final Zeus la converteix en llorer i aquest és el moment que es re-

presenta habitualment. Per tant, Daphne gairebé sempre s'acompanya de la representació d'un llorer. En el cas de Perseu i Andròmeda, en el qual l'heroi rescata Andròmeda que estava lligada a una roca, iconogràficament hi ha dos elements clau. El primer és la roca on estava lligada Andròmeda i la segona és l'arma que duia Perseu, una espasa. Cap dels dos elements apareix a l'escena gironina.

Pel que fa la judici de Paris, l'escena que es representa habitualment és el moment del judici en el qual el príncep troià Paris ha de decidir quina de les tres deesses és la més bella i es guanyarà la poma d'or i, per tant, hi són presents les tres deesses i no solament una com en aquest cas.

Tampoc l'escena d'Ariadna entregant el cabdell de llana és gens habitual. L'escena central del mite és el laberint i la lluita de Teseu amb el Minotaure. Però darrerament hem pogut identificar un nou element que creiem que elimina qualsevol dubte i confirma la interpretació de la peça com a part del mite de Teseu i Ariadna.

UN FRAGMENT DE MOSAIC OBLIDAT, EL LABERINT

En aquesta interpretació hi manca el que sens dubte és l'element més característic del cicle de Teseu, la representació del laberint dins del qual l'heroi es va enfrontar amb el Minotaure. Aquest laberint és una representació habitual dins la musivària romana, tot sovint constituint el sòl de tota una sala, mentre que les representacions figurades d'escenes com la pròpia lluita pot ocupar quadres molt més reduïts. En aquest sentit voldríem posar de relleu un fragment de mosaic que fins avui ha passat desapercebut, bàsicament perquè solament es coneixia gràcies a un dibuix que publicà Botet i Sisó l'any 1911. Aquest dibuix representa la part exterior de la decoració, com ho demostra la presència d'una orla de trenes i una part conservada del camp interior amb tot un seguit de línies horitzontals i verticals que, aparentment, representa una successió de requadres inscrits uns dins els altres. A la part exterior s'hi aprecia una estructura semicircular lligada als requadres suara esmentats. Més recentment aquest mateix fragment s'ha pogut identificar en una fotografia feta per Serra i Ràfols.

En realitat el que es representa en aquest mosaic és un laberint. De fet, la part conservada mostraria una de les portes d'accés al mateix, l'element semicircular, mentre que la munió de línies verticals i horitzontals conformarien els camins interns del laberint. Aquest esquema és idèntic al d'altres representacions laberíntiques. El cas més clar és el de Salzburg, on el disseny de la porta es resol de la mateix manera que en el de Girona, però també en altres, com al de Huete o a Dougga, se soluciona d'una forma similar.

Desgraciadament, l'article de Botet i Sisó no explica on es va trobar exactament el fragment dins de la vil·la, però cal tenir present que la zona explorada en aquells moments era la situada a l'entorn dels grans mosaics figurats que acabem de descriure.

Com a darrera dada, voldríem assenyalar que els tres mosaics figurats no són els únics recuperats a la vil·la de Bell-lloc. A aquests caldria afegir-hi diversos fragments, generalment de petites dimensions, que pertanyen a diferents sòls de decoració geomètrica i que es troben avui dia fora de context. La majoria són policroms, però voldríem destacar un fragment fet amb tesselles blanques i negres, una tipologia molt habitual en època altimperial i que indica l'existència d'una vil·la ja als segles I-II dC:

RECONSTRUCCIÓ DE L'ESPAI. LES DADES DISPONIBLES

Per intentar reconstruir la planta de les restes descobertes al llarg de les diferents intervencions realitzades, les informacions són confuses, incompletes i, de vegades, contradictòries. Tal ha estat la capacitat d'atracció que han provocat els mosaics recuperats que molt poca atenció s'ha prestat al seu entorn o a qualsevol altra troballa realitzada, fins al punt que cap dels arqueòlegs i estudiosos que varen treballar al jaciment al llarg de finals del segle XIX i la primera meitat del segle XX va realitzar un plànol de les restes. Ni tant sols Serra-Ràfols, que l'any 1941 va realitzar tot un seguit de sondejos a l'interior i exterior de la masia, va publicar mai els resultats i l'única notícia disponible són les seves notes mecanografiades, alguns croquis de molt difícil interpretació i una planta/croquis de la casa on va marcar els espais on va dur a terme els sondejos, però sense la col·locació de cap de les estructures localitzades ni cap altra mena d'indicació, ni tan sols el nord o l'escala gràfica. Més sorprenent resulta encara la poca documentació fotogràfica d'aquelles tasques.

Si el que ens interessa és la ubicació dels mosaics i la seva interpretació simbòlica, així com les estructures que s'hi relacionen, probablement el document més antic on podem trobar alguna informació és la publicació de la *Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de la Provincia de Gerona* el mateix any de la descoberta del mosaic del circ (Comisión 1876). En aquesta publicació es comenta que ja l'any 1872 s'havia localitzat sota el mur que tancava pel nord el pati de la masia, un llarg fragment de "mosaico común". Aquest, conservat en una longitud de 7'60 m era visible a l'exterior del pati, però interiorment apareixia tallat a l'alçada del mur, segurament pels treballs agrícoles. Cap més indicació hi ha sobre la decoració del

mosaic, tot i que l'expressió "común" porta a pensar en una decoració geomètrica.

En descriure la troballa del mosaic del circ i Bel·lerofontes, s'assenyalava que aquest es trobava sota el mur de llevant del pati, amb una orientació lleument esbiaixada, parcialment destruït per l'angle nord-est de la masia. Pel que fa a l'extensió, solament es comenta que ocupa quatre cinques parts de la longitud del pati i que continuava sota la casa. El primer que s'assenyala és que se situa a una cota uns 80 cm més baix que el localitzat l'any 1872, uns metres al nord.

El mosaic es va trobar tancat a tramuntana per un mur, del qual es conservaven uns 25 cm d'alçada, amb restes d'arrebossat i pintura, i amb una porta a la banda oest. És de remarcar que es comenta que al nord es varen recuperar restes d'un paviment d'*opus signinum*.

L'escrit de la *Comisión*, centrat en la descripció del mosaic i en tot un seguit de disquisicions històriques i artístiques sobre l'art romà, els cirs i la cultura i mitologia greco-romanes, aporta poques dades més. Entre elles, cal destacar que esmenta com es varen trobar restes dels murs que tancaven per ponent i llevant l'espai dels mosaics. La descripció es limita a esmentar l'existència de les dues parets, comentant que la de ponent no es conservava en tota la seva longitud, perdent-se en direcció nord. (Comisión 1876, 7) Res s'esmenta de l'alçada conservada dels dos murs, dada que ens podria acostar a la interpretació de l'espai. Si l'espai era un porticat, era més probable que un dels dos murs presentés una alçada menor si servia de base a una columnata. Ara bé, tenint present que els mosaics afloren a 20-25 cm de fondària, l'alçada conservada dels murs havia de ser, per força, escassa.

Molt de passada l'escrit comenta la troballa d'un "pilón que sospecha pudo ser un *impluvium*". I ho remata amb una frase que poc explica més enllà del fet que segurament hi havia altres elements que ni tant sols es varen comentar al text "La multiplicidad de paredes, el espesor, el area en que están esparcidos los varios restos, todo prueba, desde luego, que se trata de una construcción arquitectónica de importancia" (Comisión 1876,75). Com a darrera dada, assenyala la troballa de rajols circulars sencers que interpreta com columnes d'un possible porticat, tot i que no s'esmenten enlloc les seves dimensions. La interpretació que es planteja és que es tractava de les restes d'una vil·la i relacionava la presència i iconografia dels mosaics amb la seva zona termal.

Botet i Sisó (1911) no aportà novetats sobre les estructures, però si que publicà, per primer cop, un dibuix del tercer dels mosaics figurats del jaciment, el de l'emblema de Teseu-Ariadna, que ell va veure uns anys abans i que es trobava sota la masia, "en posició contraposada al de Bel·lerofontes". En la mateixa pu-

blicació, presenta sengles dibuixos de dos fragments de mosaic geomètric que ell descriu com “dels de la d'altres compartiments entre lo predit-I que suposam central”. Ara sabem que un dels fragments recuperats correspon a la representació d'un laberint, per tant, íntimament associat al de Teseu i Ariadna.

L'any 1933 es varen realitzar treballs arqueològics a la finca dirigits per l'Institut d'Estudis Catalans, amb l'objectiu central d'extreure i consolidar el mosaic, excavar l'espai que ocupava i tornar-lo a col·locar. Poques dades tenim d'aquells treballs més enllà de la possible redescoberta del mosaic de Teseu i d'un altra situat al seu costat, per damunt de dues sitges.

L'activitat arqueològica de la qual tenim més informació, és la campanya dirigida per Serra-Ràfols l'any 1941, desenvolupada essencialment a l'interior de la masia i en alguns espais puntuals dels jardins. El problema d'aquesta excavació és doble: per una banda, els treballs es varen limitar a la realització de petits sondejors, tot sovint saltant d'un indret a l'altra en funció de les troballes realitzades; per l'altra, que no es va publicar, ni es conserva, aparentment, cap planta de detall que permeti situar amb un mínim de fiabilitat les estructures localitzades. L'única planta existent es conserva al fons Serra-Ràfols, de l'IEC, un plànol molt senzill, sense nord ni escala, en la qual es marquen alguns sondejors sense més referències a les troballes o estructures realitzades a cada un d'ells.

L'excavació va començar en una estança del mas, que es creu que podia ser una vella capella, situada a migdia del mosaic del circ. Sota el mur de llevant, es va recuperar una faixa d'uns 30 cm d'amplada, de mosaic que corresponia a dues peces o decoracions diferents situades sense solució de continuïtat, a migdia el del Teseu i al nord, un de geomètric, que enlloc es descriu en detall. La troballa va fer que es traslladessin els treballs a l'altra banda del mur del mas, dins el jardí, on es va trobar la resta del mosaic (l'emblema quedava, en bona part, sota el mur), limitat a una distància de metre i mig per una “pared construïda de mortero y piedras irregulares muy floja y revestida de argamasa” (Serra-Ràfols 1941, dia 6) conservada solament entre 10-30 cm d'alçada. Aquest mur lliga per migdia amb un segon parament est-oest. L'excavació a l'exterior d'aquests dos murs, no va proporcionar cap resultat, més enllà de materials d'enderroc (pedres i *tegulae*).

El sondeig es va ampliar uns 4 m en direcció nord, posant al descobert traces d'un altre mosaic, igual al trobat a l'angle nord-est de la cambra excavada els primers dies. Un cop més, no tenim la sort de disposar d'una descripció dels seus motius decoratius. El que si queda clar és que aquest i el de Teseu “se enlazan sin solución de continuidad”. L'altra dada és que el mur de

tanca se situava, en aquest espai, a 80 cm del mur de la casa, corroborant que l'estructura romana es trobava en una posició lleument diagonal respecte al mas actual.

Dos sondejors, un realitzat al pati interior de la casa i l'altre al costat de l'antic forn de pa domèstic, varen posar al descobert sengles murs. A la part inferior del segon sondeig, es localitzaren diverses ceràmiques que va datar en època del bronze. Un cop més, no s'esmenta l'orientació o ubicació exacta dels murs. Paral·lelament, es realitzà un nou sondeig a l'hort situat a esquenes del mosaic del circ, on a 60 cm de profunditat, es recuperen “*restos de pavimentos muy deteriorados y que parecen corresponder a algún pórtico de la antigua casa*”.

Un darrer sondeig es va obrir a l'angle existent entre l'hort i el cobert construït uns anys abans per protegir el mosaic del circ, sense resultats.

Una darrera dada; la majoria d'escrits referents als treballs arqueològics al llarg del temps fan referència a l'escassa profunditat en què apareixien les restes, gairebé sempre a una cota d'entre 20 i 40 cm sota el nivell de circulació modern.

En resum, podem sintetitzar les dades disponibles de la següent manera:

- Els mosaics figurats formaven part d'una llarga façana, amb el mosaic del circ en posició central. Entre aquest i el de Teseu existia un altre mosaic de decoració geomètrica que compensaria el llarg camp no figurat del mosaic de Bel·lerofontes. Els dos emblemes menors (Bel·lerofontes i Teseu) se situen en posició invertida, mirant ambdós cap a l'espai central.

- Les excavacions varen posar al descobert els extrems meridional i septentrional d'aquesta façana. A la banda nord, una porta comunicava aquest espai amb una altra sala pavimentada amb *opus signinum*. Malauradament, la poca alçada conservada dels murs no permet apreciar si es tractava d'envans o simples sòcols destinats a suportar columnes.

- A la banda de llevant dels mosaics no hi ha indicis de restes estructurals.

- A la banda oest dels mosaics, hi ha diversos indicis de restes estructurals, especialment al costat de migdia, on es varen localitzar diferents murs dels quals res més en sabem. Del costat nord, només tenim notícies de l'existència d'un llarg mosaic (més de 7'80 m de longitud), situat a una cota més alta que els de l'est.

- En un espai situat a ponent del mosaic del circ es troben restes d'altres paviments que s'atribueixen a “algún pórtico de la antigua casa”.

- En un indret indeterminat, a l'oest dels mosaics, es va posar al descobert un petit dipòsit quadrangular arrebossat d'*opus signinum*. Actualment es conserva

desplaçat de la seva ubicació original i, al seu entorn, s'hi han col·locat alguns fragments de mosaic geomètric policrom, amb dues decoracions diferents. Val a dir que les notícies antigues no fan cap referència a aquests mosaics, que potser es varen encastar al seu voltant en el moment de recol·locar la peça a la seva ubicació actual, aprofitant fragments trobats en altres indrets.

-Els materials recuperats al llarg dels diferents treballs, entre els que cal destacar dos petits fragments d'un mosaic en blanc i negre, geomètric, de clara factura alt-imperial, permeten ampliar la cronologia de l'establiment com a mínim als segles I-II.

LA UBICACIÓ DEL MOSAIC DEL LABERINT

Un dels elements nous que cal introduir és el de l'espai que ocuparia el mosaic del laberint identificat a través del dibuix publicat per Botet i Sisó. Els fragments de mosaic dibuixats en la publicació de 1911 varen ser localitzats com "dels de la d'altres compartiments entre lo predit (el de Teseu i Ariadna) que suposem central (el del circ)". Cal tenir present que les excavacions i sondejos realitzats estaven sempre limitats per les diverses cambres de l'edifici de la masia. Aquests límits permeten intuir que els dos fragments es trobaven en contacte amb el del Teseu i Ariadna, ocupant una mateixa cambra moderna. Sabem que aquests mosaics no es podien situar a llevant de l'emblema, ja que el diari d'excavacions de 1941 fa referència expressa a l'absència d'altres elements a l'est del conjunt de mosaics figurats, i la referència al mosaic del circ indica que els dos fragments s'havien de situar al nord o a ponent del de Teseu i Ariadna. Per altra banda, els dos fragments són molt diferents i no poden pertànyer a un mateix paviment. Creiem que el mosaic geomètric se situaria al nord, ocupant l'espai buit existent entre el mosaic del circ i el del Teseu, mentre que el del laberint se situaria a ponent. Tampoc sembla possible que se situés al sud. Al fragment de mosaic de Teseu i Ariadna exposat al MAC-Girona no es conserva l'extrem meridional de la sanefa exterior, perquè sembla que quedava fora de la cambra que es va excavar en aquells moments. Per tant, els únics espais lliures eren al nord i a l'oest de l'emblema. Basem aquesta hipòtesi en la pròpia interpretació de l'escena representada a l'emblema del Teseu i l'Ariadna. En aquesta imatge, Ariadna acaba d'entregar el cabdell de llana a l'heroi, per tant és un moment que es desenvolupa abans del seu accés al laberint. Per l'orientació de la peça, l'emblema està concebut per ser observat des del nord. Amb aquesta concepció no sembla lògic que el laberint se situï al nord de l'emblema sinó que s'hauria d'ubicar al sud, o a ponent ja que iconogràficament l'escena del cabdell s'ha de situar abans del propi laberint. Com veurem en

la interpretació general, pensem que els mosaics actuen de vestíbuls cap a un complex d'estances situat a ponent. Dins aquesta concepció, la ubicació ideal pel mosaic del laberint, iconogràficament i estructuralment, és una cambra situada a ponent del mosaic de Teseu i Ariadna.

RECONSTRUCCIÓ DE L'ESPAI. LA HIPÒTESI DE TREBALL (FIGS.19.15 I 19.16)

Ja l'any 2002, en el seu treball referent als mosaics del Bell-lloc, Patiño va intentar aplegar totes aquestes indicacions disperses, tant dels treballs de Serra-Ràfols com dels anteriors i va presentar una interpretació de la possible disposició de les restes que, com veurem, és similar a la que plantejem en aquest estudi. Tot i això, Patiño (2002, Fig. 33) es limitava a dibuixar una llarga estructura amb els tres mosaics figurats i un altre de geomètric entre el de Teseu i Ariadna i el del circ, sense entrar en més consideracions.

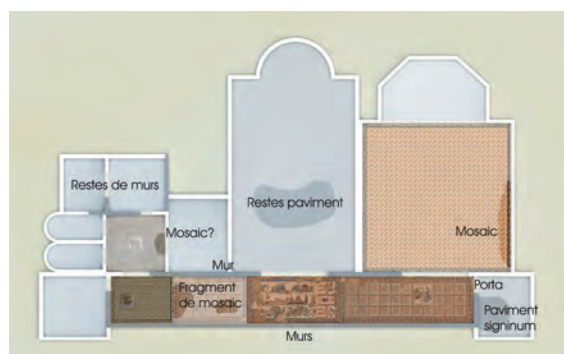

Figura 19.15. Vil·la de Bell-lloc. Proposta de planta de la vil·la segons les restes conegudes.

Ara bé, cal anar més enllà. A què pot correspondre aquesta disposició? Ja l'escrit de la *Comisión* teoritzava sobre la possible ubicació en un peristil o porticat dels grans mosaics, però acabava relacionant tot el conjunt amb l'espai de banys d'una vil·la al considerar que la temàtica de les curses de circ era un element habitual en aquesta mena de llocs.

La primera qüestió seria: estem davant una vil·la o una altra mena d'establiment? Comencem pel final. Quina mena d'estructura extraurbana podria presentar aquesta mena de decoració i disposició, fora de l'espai urbà? La resposta més ràpida seria pensar en un conjunt termal. La ubicació de l'edifici, entre dues rieres i, per tant, amb gran disponibilitat d'aigua, ho farien factible, així com la troballa de rajols discoïdals, que podrien formar part d'un hipocaust, o del mateix

Figura 19.16. Vil·la de Bell-lloc. Proposta de restitució de la vil·la (D. Vivó).

“pilón-impluvium” que es conserva actualment al pati del col·legi. Més enllà d’altres argumentacions, la gran distància entre aquesta zona i la ciutat (3 km) fan difícil, gairebé impossible, pensar en unes termes públiques de caire urbà. Certament, a vegades aquesta mena d’estructures, que precisen d’espai i aigua abundant, se situaven fora del *pomerium* urbà, però sempre cercant espais molt propers.

Les restes semblen adequar-se de forma molt més clara a un edifici privat, una vil·la suburbana. Una altra qüestió seria interpretar els espais coneguts com l’espai termal d’una gran vil·la. El problema és que les dades són massa poc fiables. Per una banda, l’anomenat *impluvium* presenta una planta i secció, amb un acusat pendent interior, que l’apropen més a un petit dipòsit que a una possible banyera. Per altra, les peces ceràmiques podrien pertànyer a un hipocaust, però aquest podria calefactar a una gran sala d’aparats i, no forçosament, uns banys. A més la seva troballa, descontextualitzada, impedeix establir una relació directa entre els banys de la vil·la i l’espai ocupat pels mosaics coneguts.

El fet que els mosaics figurats formin part d’un espai unitari, sense compartimentacions internes, ens dibuixa un llarg passadís de 3’42 m d’amplada i més de 27 m de longitud. Sabem que, aparentment, l’edifici no es prolongava cap a l’est i l’orientació del mosaic del circ, situat al centre, sembla indicar que era per aquesta banda per on s’accedia a l’espai. La diferent orientació dels dos emblemes ens marquen una doble línia de circulació que partint de l’element central, el mosaic del circ, remarquen l’existència de dos espais dels quals aquests emblemes en marquen l’accés. Es podria pensar en què tot aquest conjunt dibuixa l’ala d’un gran peristil. Així ho planteja Guàrdia (1992,57). Aquesta investigadora creu que els mosaics ocupaven l’ala d’un peristil que es prolongava cap a llevant i que donarien pas a les sales d’aparats que presidirien aquest pati. Però aquesta valoració no té en consideració alguns elements importants. No hi ha cap prova d’estructures a llevant dels mosaics, més aviat al contrari. Cap dels sondejos realitzats en aquells sectors va proporcionar dades positives i també sabem que el mosaic de Teseu estava limitat per un mur o banqueta

per migdia i l'est, i el mateix succeïa amb el de Bel-lerofontes. Si aquests dos espais marquessin el límit del passadís i connectessin amb els braços nord i sud d'un suposat peristil situat a llevant, estarien oberts, per aquesta banda, i no existiria cap mur en aquest espai (per molt que fos baix i servís solament de basament per una columnata).

Per contra, si que es podria tractar d'un peristil, però ubicat a ponent dels mosaics i no a llevant. De fet, la descripció que fa la Comisión dels mosaics especifica que a ponent existia un mur, que no es conserva en el tram septentrional i no hi ha dades de la seva existència a l'extrem de migdia.

Tot i això, no creiem que la disposició dels paviments respongui a l'existència d'un gran peristil, sobretot perquè els dos emblemes dels extrems (el de Bel-lerofontes i el de Teseu se situarien descentrats respecte als braços transversals dels porticats i ni tant sols se situen a la mateixa distància respecte al límit del propi porticat on s'ubiquen.

De fet, la seva disposició s'adequa millor a una funció com a vestíbul, situant cada un dels emblemes davant d'una porta.

Per tant, creiem que aquesta faixa de mosaics formaria part d'una façana porticada que donaria pas a tot un seguit d'espais situats a ponent. Ells dos emblemes menors marcarien l'accés a dos espais diferenciats clarament en la seva funcionalitat, mentre que el del circ també podria marcar l'accés a una gran estança en posició central, a més de constituir el punt d'accés al porticat.³

Tots aquests elements ens apropen a la visió d'una gran vil·la, almenys en el moment de col·locació dels grans mosaics figurats, de tipus àulic, amb una façana monumental oberta a llevant, que donava pas a un passadís-vestíbul, potser amb un peristil al darrera, als laterals del qual es podrien obrir conjunts d'estances d'aparat. De fet, el llarg mosaic localitzat al nord (7'6 m de longitud mínima) i que, recordem-ho, se situava a una cota clarament superior, podria correspondre a una gran sala d'aparat orientada d'est a oest. Potser la seva posició realçada marqués l'existència, en aquella sala, d'un hipocaust o, simplement s'hi accedís per una curta escala destinada a reforçar el seu caràcter àulic. La disposició dels elements conservats recorda la de vil·les com la del Casale a Piazza Armerina o la de la Olmeda, (Pedrosa de la Vega) en les quals uns llargs porticats actuen com a elements distribuïdors que donen pas a grans sales d'aparat o grups independents d'apartaments (Mar/Verde 2008).

LA ICONOGRAFIA I LA INTERPRETACIÓ DELS ESPAIS

Adentrar-se en l'estudi de la iconografia o el simbolisme de determinats elements decoratius dels espais domèstics, ja siguin mosaics, pintures o escultures, pot ser complicat per diverses raons. La principal és que tot sovint no disposem d'una visió global de l'edifici que ocupaven ni del programa decoratiu complet i, per tant, la nostra visió és imprecisa i parcial. Molts dels elements iconogràfics representats, per exemple, en els mosaics, poden presentar interpretacions diverses i tot sovint la resposta correcta prové tant de l'anàlisi de la peça com del seu entorn i dels altres elements que l'acompanyaven. Mancats d'aquests la interpretació resulta més difícil.

En el cas de la vil·la de can Pau Birol, són els mosaics els únics elements disponibles, no solament des del punt de vista decoratiu sinó estructural, ja que, com hem vist, només podem especular respecte a la forma de l'edifici en que se situaven o la seva funció.

Un cop queda clar el que no sabem cal centrar-se en el que sí coneixem. Es tracta de l'únic edifici de l'entorn de la ciutat de *Gerunda* on a dia d'avui s'han recuperat paviments musius figurats, i de fet, també és dels pocs edificis del nord-est català, en el qual s'han trobat mosaics d'època baix-imperial (l'altre cas és la vil·la d'Els Ametllers, Tossa de Mar). Els tres mosaics formen part d'un sol espai, una gran estança, i, a més, estan íntimament lligats, com ho demostra que els dos emblemes es relacionen visualment amb la peça central de la cursa de circ. Per tant, semblaria lògic intentar cercar una interpretació conjunta de les tres peces. De fet, tot sovint s'han avançat hipòtesis interpretatives que intentaven relacionar el mosaic del Bel-lerofontes amb la cursa del circ, però mai s'ha intentat connectar la simbologia de la tercera de les peces amb les dues suara esmentades. Això es deu, almenys en part, al fet que molts dels estudiosos de les peces pensaven que la de Teseu i Ariadna corresponia a un altra espai de la vil·la i que no estava directament lligada a les altres dues.

Atenent a aquesta relació establerta entre el mosaic del circ i l'emblema del Bel-lerofontes, s'han cercat interpretacions que van des de la més evident, lligada a la presència de cavalls en les dues peces, fins a una interpretació simbòlica dels valors de romanitat, de *virtus* i de bon govern, simbolitzades per les dues peces i que encarnaria el propi *dominus*.

3.- No es pot descartar completament l'existència d'un peristil, en posició central. De ser així, aquest devia ser molt més petit que els 27 m que dibuixa el conjunt musivari, ja que pensem que els dos emblemes menors no marquen l'accés als passadissos laterals del peristil sinó a sales que, en tot cas, se situarien flanquejant-lo.

Més habitualment, però, s'ha optat per analitzar per separat les dues peces, amb una clara predominança de l'interès pel de la cursa del circ.

Començant, doncs, per aquesta, les interpretacions es divideixen en dos grans blocs, els que opten per una interpretació realista, és a dir la representació d'una cursa real, i els que hi veuen una interpretació simbòlica (Patiño 2002 135).

En el primer grup tampoc hi ha unanimitat ja que tant podria representar un acte evergètic del propietari de la vil·la, una cursa pagada per ell a la ciutat de Roma (com ho demostra que el circ representat al mosaic no pot ser altra que el circ Màxim), o, simplement, un triomf de la facció o de l'auriga preferits del propietari.

Més complexes i variades són les interpretacions que hi veuen un missatge simbòlic que van des de la interpretació del circ com a símbol de romanitat, a una reivindicació del paganisme davant del cristianisme, passant per aquelles que veuen en el circ un microcosmos del món romà. En aquesta interpretació s'emfatitzen idees de triomf i victòria com a reflex de la societat romana, i les quatre faccions representen les quatre estacions o els elements primigenis.

Com a arguments per rebutjar la interpretació realista s'ha plantejat el fet que l'escena representa diversos estadis de la cursa, diverses circumstàncies que s'hi poden produir. Aquest fet acompanyat dels noms dels diversos aurigues i cavalls que semblen respondre a nomenclatures simbòliques més que reals, permet descartar, per alguns autors, una reproducció d'una cursa concreta (Patiño 2002 131-136).

Per altres, en canvi, la clau rau en la presència de la figura de l'alt magistrat que presideix la cursa. Aquest representa un personatge d'alt rang que en virtut del seu càrrec ha de presidir curses, fet que ha portat a pensar que aquesta figura podia representar al propietari de la vil·la. Tot i que sota aquest personatge hi figura la inscripció CECILIANUS FICET, fins no fa gaire eren molts els autors que no creien que aquest nom es referís al personatge representat al mosaic sinó a l'artesa que el va construir.⁴ Per contra, Rodà (2005,221) pensa que la inscripció fa referència al comitent. De fet, aquesta hipòtesi ja havia estat plantejada al moment de troballa del paviment (Pellicer 1877,268), però va anar quedant en l'oblit progressivament. Darrerament, altres autors com Neira, també han indicat aquesta possibilitat (Neira 2008,58). Rodà fins i tot planteja una hipòtesi d'identificació.

Un element que ens pot apropar a la interpretació de la inscripció és la seva ubicació i orientació. Cal assenyalar

que quan un mosaic presenta inscripcions, ja siguin referides als personatges representats, al comitent o, fins i tot, al mosaïsta, se solen orientar en relació al punt focal de l'observador, per tant, en la mateixa orientació que les figures. El mosaic de can Pau Birol presenta un punt de visió general que se situaria a l'est, punt des del qual s'aprecia tota la cursa i solament els elements situats a la banda dreta, al voltant de la figura del magistrat, es presenten amb una orientació de 90° respecte al punt focal general. Això és així no solament per raons iconogràfiques sinó perquè, com ja hem comentat, el mosaic marca també una ruta, un circuit, probablement destinat a acompanyar al visitant cap a alguna de les sales d'aparat de l'edifici. Ja des del segle I, a determinats mosaics s'hi busca crear un efecte direccional que dirigeixi al visitant (Swift 2009,48). L'orientació principal d'aquest circuit és precisament cap al nord, passant per damunt de la figura del magistrat en una orientació complementada per la figura de l'emblema del Bel·lerofontes que presenta la mateixa orientació i que segurament donava pas a una gran sala.

Totes les inscripcions del mosaic, que fan referència als aurigues i als cavalls participants a la cursa, s'orienten cap a l'est, de cara a l'espectador que accedeix a l'espai i seguint l'orientació de les figures representades. L'excepció la representa la inscripció del CECILIANUS FICET. Aquesta se situa en un angle de 90° respecte a les altres però tampoc s'orienta en el sentit de la figura del magistrat, sinó que se situa al revés, de tal forma que està pensada per ser llegida no per qui arriba a l'edifici, sinó per qui en surt, després d'haver visitat l'espai situat al nord del conjunt. Per tant, el que veu el lector quan se situa a l'alçada de la figura del magistrat és la inscripció i la cursa. Aquesta relació que s'estableix entre la figura del magistrat i la cursa és la que ens porta a pensar que la inscripció fa referència no a l'artesa sinó a l'obra duta a terme pel magistrat-comitent, és a dir, la cursa, un acte evergètic de gran importància i, més encara, si aquesta s'havia desenvolupat al circ Màxim. En aquest cas, es juga amb l'expressió FICET en un sentit ambivalent referint-se tant al fet que *Cecilianus* va presidir la cursa a Roma (que ressalta el seu important rol social) i, al mateix temps, va encarregar la col·locació del mosaic; una utilització d'aquest verb tal vegada atípica però que es pot trobar en d'altres inscripcions hispanes (Ceballos/Ceballos 2011, 112).

La relació del magistrat amb la ciutat de Roma, es veu accentuada per la presència de les figures que el flanquegen, autèntiques referències topogràfiques a la zona del Palatí, als peus del qual se situa el circ. La seva ubicació, en un indret gens habitual, a banda i banda

4.- Veure Patiño, (2002, 136, nota 196), amb la llista d'autors que identifiquen la inscripció amb el mosaïsta.

de la figura del president de la cursa, té per objecte accentuar aquesta relació entre la capital i el personatge representat, que creiem que no és altre que el propietari de la vil·la.

També ens permetria aprofundir en aquesta interpretació del *dominus* com una alta personalitat de l'administració romana, la figura de Bel·lerofontes derrotant la Quimera. Aquesta escena, de la qual n'hi ha altres exemples a la península i que era apreciada en època baix-imperial en representar la lluita del bé contra el mal, assimilant a l'heroi moltes de les característiques que s'associaven a un cavaller romà, com la *virtus*. Aquestes virtuts, que eren atribuïdes a l'emperador es fan extensibles als grans *domini* i als representants del poder imperial. Aquestes virtuts que assimilen el comitent amb els herois mífics també es pot traslladar al mosaic de Teseu.

Les diferències en els mites triats per decorar els dos emblemes menors també ens poden aportar indicacions del tipus d'habitació que precedien. Ja hem comentat que creiem que els dos emblemes marquen el punt d'accés a sales o grups de sales situats perpendicularment al gran tapís que analitzem. També sembla clar per l'orientació de les figures que la línia de circulació principal s'estableix en direcció nord, passant per damunt de la figura del president de la cursa i del Bel·lerofontes. Aquesta escena, com ja hem comentat, de caire heroic i associada a tot un seguit de virtuts que els *domini* adopten seguint l'estela de l'emperador, probablement donaria pas a la sala o conjunt d'espais d'aparat destinats a la recepció.

Altrament, la ubicació de l'emblema del Teseu, en direcció contrària i la mateixa escena triada, seria molt adequada per donar pas als apartaments familiars, als espais privats o als que s'oferien a les amistats més properes.

Per tota aquesta quantitat d'indícis, alguns més fermes que altres, alguns més discutibles, com passa gairebé sempre en anàlisis iconogràfiques que es presten a múltiples interpretacions, i, sobretot, per la ubicació de l'edifici, en un espai suburbial molt proper a la ciutat, pensem que ens trobem davant la residència d'un alt magistrat, un personatge important de la *ciuitas* que, molt probablement, va tenir una relació directa amb la capital, Roma, que s'esforça en remarcar a través de la decoració de la seva casa.

La mateixa planta de l'edifici que s'intueix a través de les escasses restes conservades, amb una estructura de tipus clarament palacial, també apuntaria en aquesta direcció.

La vil·la de can Pau Birol sembla arribar a la seva màxima potència en època baix-imperial, en un procés evolutiu diferent al de les altres vil·les conegudes de l'entorn, que semblen viure el moment de màxima ex-

pansió en època severiana a cavall entre els segles II i III.

CAN PAU BIROL I EL MODEL DE LA VIL·LA AULICA BAIX-IMPERIAL

Tot i les escasses dades disponibles al voltant de can Pau Birol el tipus d'edifici que s'intueix respon a un nou model de vil·la d'època baix-imperial, que imita en gran mesura les estructures palacials i en el qual els espais de recepció i aquells que s'hi vinculen prenen una gran importància, esdevenint els autèntics elements estructuradors del conjunt. Les inversions en els espais residencials ja no anaven encaminades solament a l'*otium* i es produïa una potenciació del rol del propietari, esdevingut ara *dominus*, i en un canvi conceptual en els models autorepresentatius. Si en època altimperial l'autorepresentació estava encaminada a deixar als conciutadans un record de la importància o rellevància del comitent, que depenia de la comunitat per obtenir poder polític, en època baix-imperial, l'autorepresentació era una mostra pura de poder. Si anteriorment les elits estaven interessades, a través de l'evergetisme, en fer aportacions a la comunitat cívica per fer-se mereixedors del seu reconeixement, en època baix-imperial aquestes elits es consideren els únics valedors sense els quals la comunitat no podrà sobreviure. Per això imiten els cerimonials imperials. La comunitat ja no era l'objecte de les seves atencions, ans al contrari, la comunitat havia de rendir homenatge a aquests alts personatges gràcies als quals sobreviuen. Al camp, aquest homenatge s'oferia als grans propietaris o *domini* mentre que a la ciutat el rol devia ser assumit pels alts magistrats. Podem esmentar el cas de la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar) on la inscripció que presideix el vestíbul de la vil·la (*Salvo Vitale, Felix Turissa*) lliga de forma clara la felicitat dels habitants del *fundus* amb la presència i la protecció del propietari (Palahí/Nolla 2010, 262-264). Arquitectònicament, aquests canvis en el patronatge i aquesta "privatització" de la vida pública provocà canvis en les plantes de les cases amb la introducció de les basíliques privades, que tenien la seva mostra més clara en la inserció de l'absis com element simbòlic de poder (Zaccaria Ruggiu 1995, 372).

A les ciutats, aquesta noblesa apareix tot sovint molt lligada al servei imperial. Aquests *potentes* dirigien la ciutat no tant des del fòrum sinó des dels seus palaus (Brown 1989, 264; Sfameni 2006, 179). Valentinià, l'any 364, prohibí als governadors fer justícia des de casa, en una mostra de què era una pràctica estesa i en la qual allò públic era substituït per allò privat (Sfameni 2006, 185).

Aquesta nova concepció del *dominus* s'expressa també a través de les decoracions. Per a Ellis el "revival" que

hi ha en els motius decoratius de la figura dels herois (entre ells Bel·lerofontes) entronca directament amb aquesta visió del *dominus* com a heroi protector davant del mal (Ellis 1991,126). El propietari esdevé una mena de *kosmokrator* a la seva casa, l'element central que proporciona harmonia a l'estructura social. Per aquesta raó, el propietari sol aparèixer representat en la decoració (ja sigui en retrat o idealitzat) (Morand 1994 171-172). En el cas de la vil·la de can Pau Birol si admetem que la cursa del circ representa una activitat desenvolupada pel propietari a Roma, cal considerar que el president de la cursa el representa a ell i d'aquí les dimensions i importància que pren la figura del president dels jocs en el conjunt de la peça. Això explicaria també la posició i orientació de la inscripció que lligaria directament la figura del president-propietari amb les activitats que havia desenvolupat, com a magistrat a la ciutat de Roma.

En el cas de can Pau Birol, el propietari de la finca tingué un gran interès en mostrar la seva rellevància i categoria social. Primer, com acabem de veure, a través del mosaic del circ on reflectia les activitats que havia desenvolupat a la mateixa ciutat de Roma i, després, amb el mosaic del Bel·lerofontes, un element simbòlic prou remarcable, ja que triant un model iconogràfic que també s'emprava en cercles imperials, s'identificava directament al propietari amb el poder.

Aquesta nova estructuració de les vil·les és la mostra d'un canvi de mentalitat, d'una transformació en els usos de part de les elits urbanes. És possible que aquesta vil·la no hagués estat l'habitatge d'un propietari més, d'una família local, sinó que correspongués a un alt magistrat que desenvolupà part de la seva carrera a la ciutat o que s'hi traslladà després de finalitzar la seva vida política a altres indrets, entre ells la capital, Roma. Tot sovint, aquesta mena de grans vil·les de tipus àulic s'han intentat relacionar amb personatges concrets, més o menys propers a l'aparell del poder, ja siguin alts magistrats o, fins i tot, membres de l'ordre senatorial o propers a la família imperial. En aquest sentit, és interessant la reflexió de Rodà que planteja la possibilitat d'identificar el *Cecilianus* de la inscripció del mosaic del circ amb *Caecilianus*, *vir perfectissimus* que va ser *praeses Lusitaniae* i que havia tingut també importants càrrecs a Roma (Rodà 2005, 220). En aquest cas, el que caldria aclarir és si la vil·la de can Pau Birol era una residència oficial d'aquest personatge, que hauria desenvolupat algun càrrec a la zona, o si va triar *Gerunda* com a ciutat de retir al final de la seva carrera política. Les dues opcions són engrescadores, la primera perquè segurament caldria relacionar la seva presència amb alguna activitat supralocal, ja que sembla difícil pensar que un antic governador provincial acabés en un càrrec local d'una petita ciutat. En el segon cas, el retir, seria mostra de la importància i puixança de la ciutat en època baix-imperial, el suficient, almenys, per resul-

tar atractiva per un alt personatge. Evidentment, totes aquestes disquisicions no són més que especulacions ja que el punt de partida, la identificació de *Cecilianus* amb el *praeses Lusitaniae* no deixa de ser una hipòtesi encara per demostrar.

El que si sembla és que la vil·la de can Pau Birol és la que respon de forma més clara a la tipologia de vil·les que tot sovint es consideren característiques d'època baix-imperial. Des de principis del segle IV, es detecten tot un seguit de transformacions tant arquitectòniques com funcionals d'algunes vil·les dins un procés que s'ha arribat a denominar com de "renovació constantiniana" (Gorges 2008a,28) tot i que s'inicia ja en època tetràrquica. Aquesta nova tipologia de vil·les potencià l'arquitectura de confort i sobretot, representativa, tot imitant els models dels palaus i grans vil·les imperials, en un procés que ja s'havia iniciat a finals del segle II (Mar/Verde 2008, 58-60). Els palaus d'època tetràrquica beuen de dues fonts diferents i complementàries: s'inspiren en els aspectes més representatius dels palaus imperials als que afegeixen les experiències de les grans vil·les imperials d'època alt-imperial, com a "tranquilla dimora degli dei" (Mar/Verde 2008, 60). Aquests models, en què es barregen els elements de representació amb els de l'*otium*, es projectaren de forma ràpida en les vil·les aristocràtiques en dos aspectes fonamentals, la recepció i el *convivium*.

La *salutatio* ja no es realitza als peristils i no s'aprofitaven les velles sales polivalents com espais de recepció o de menjador depenent del moment del dia. Pel que fa al primer punt, la nova vil·la cercava la creació de recorreguts molt establerts i jerarquitats, destinats a conduir el visitant a la sala de recepció (Baldini-Lippolis 2001,53-54). Es creava una jerarquització dels espais en els quals prenen gran rellevància el vestíbul i la sala de recepcions, estructurats generalment a través d'un recorregut axial. Les galeries on s'esperava actuaven com a vestíbuls i la pròpia sala de recepció podia mostrar una jerarquització, amb un desnivell en els paviments de tal manera que la capçalera se situava en una posició més elevada. Aquesta jerarquització i mostra de poder es complementava amb la decoració. Els mosaics mostren la riquesa i prodigalitat del propietari a través de les escenes representades i de la presència d'inscripcions. Pel que fa al concepte de la sala, aquesta invertí el punt de vista predominant respecte als triclinis. En aquells, la sala es concebia per mirar de dins a fora (del convidat cap als espais ajardinats o als llocs on es desenvolupaven els entreteniments). Ara l'eix visual s'invertí de fora a dins, perquè el visitant tingués com a punt focal al propietari assegut a la capçalera de la sala, presidint l'espai.

També el *convivium* patí transformacions. El banquet igualitari entre aristòcrates original acaba esdevenint en banquets multitudinaris que servien de marc a l'exhibició

de riquesa i poder del *dominus* (Mar/Verde 2008, 77). Aquests canvis en el cerimonial es reflecteixen en l'ús generalitzat dels absis simples o triples, on el vell triclini és substituït per l'*stibadium*. L'absis no és un element nascut en època baix-imperial ni exclusiu de les sales per banquets però assoleix, en aquests moments, la seva màxima expansió esdevenint un element molt habitual.

Una altra característica de la vil·la àulica baix-imperial és precisament la tendència a distingir i separar els espais per banquets de les sales de recepció (Mar/Verde 2008, 85; Ellis 2000, 72), abandonant la plurifuncionalitat que caracteritzava molts d'aquests espais en època alt-imperial.

D'aquesta diversitat de situacions en podríem extreure algunes conclusions. L'abandonament d'algunes vil·les en aquest període és un fenomen que es dona no solament al *suburbium* gironí sinó a molts altres territoris del nord-est peninsular i, en realitat, a molts diferents territoris al llarg i ample de l'imperi (Gorges 2008b, 29). Durant molt de temps, la historiografia tradicional va identificar aquests abandonaments amb la situació general de crisi i, fins i tot, amb unes suposades ràtzies que haurien afectat la península ibèrica. Ja fa temps que aquesta visió s'ha matisat de forma important. Pel que fa a la zona que ens ocupa, el primer que cal valorar és que no es tracta d'un fenomen generalitzat. De les quatre vil·les mínimament excavades al *suburbium* gironí només una és abandonada al llarg de la tercera centúria (Montfullà) i desconexem les circumstàncies precises que hi conduïren. A més, ni a la ciutat ni a cap de les vil·les, inclosa la de Montfullà, es detecten nivells estratigràfics que es puguin relacionar amb una acció violenta. Pel que fa a les motivacions d'aquest abandonament, no les sabem i podrien respondre a un fet global, més vinculat a la crisi, però també a una qüestió puntual, que afectés solament a la família propietària de la vil·la.

El que si emergeix del segle III, aparentment, és un model diferent de vil·la, que podem enquadrar dins les residències oficials d'alts personatges de la magistratura. Més enllà de la funció específica de l'edifici, com a residència oficial o simple habitatge d'un antic magistrat, tot i que ens inclinàrem per la primera possibilitat, les dades disponibles permeten intuir un edifici en el qual els espais de representació eren molt importants i ho eren sota conceptes i cerimonials diferents als de períodes anteriors.

Ara bé, aquest fenomen no es pot generalitzar. Són poques les vil·les conegudes i excavades al nord-est peninsular que responguin a aquest concepte àulic. Possiblement, el cas més clar i conegut sigui la vil·la de Centelles (Arce 2002).

De vegades el que es va fer fou introduir un element simbòlic com l'absis tot aprofitant sales i estructures preexistents, com succeeix a Torre Llauder (Prevosti/

Clariana 1993; Chavarria 2007, 175-177) o la Llosa (en aquest darrer cas amb una funcionalitat poc clara) (Garcia/Puche 2000). En altres ocasions, la vil·la és objecte de reformes importants al segle IV i s'hi incorporaren grans sales de recepció amb un absis semicircular (El Romeral (Mari/Revilla 2007) o poligonal, com a Darró (López Mullor *et al.* 2002). En aquest darrer, cas destaca que la sala no se situa presidint un peristil sinó a l'extrem d'un llarg porticat situat a la façana de l'edifici. La part excavada permet intuir al darrere de la sala un peristil, que podria estar presidit per una altra sala, creant un doble circuit o jerarquització de l'espai. De vegades aquesta mena de sales se situaven a la zona exterior de l'edifici per evitar que els clients o peticionaris entressin a la resta de la casa (Ellis 1997, 42). En tot cas, un catàleg de vil·les força reduït.

La majoria i no solament les del suburbi no patiren transformacions radicals per adaptar-se a les noves formes de representació. El més habitual és una continuïtat de les velles edificacions amb l'addició d'alguns elements simbòlics (absis, mosaics) que permetin introduir-hi aquesta nova ideologia i alguns dels seus elements simbòlics. De vegades la inserció d'aquests elements es realitza d'una forma forçada arquitectònicament (Ortali 2006, 268). Un cas podria ser el de Torre Llauder, on l'absis no pren una prestància exterior, en situar-se ocupant part del vell bloc dels banys, i la seva construcció afecta de forma important les estances de les velles termes.

A la vil·la del Pla de l'Horta no es detecta cap reforma vinculada a canvis en les estructures de l'habitatge. Tot i que en aquest cas no es pot descartar que el sector residencial sigui més ampli que el sector fins ara excavat, les reformes detectades són de tipus més funcional. Una situació similar sembla produir-se a la vil·la de Vilablareix. De fet, el nord-est peninsular aquesta mena de vil·les és rara, i més si ens allunyem de les principals ciutats i centres polítics, com *Tarraco* o *Barcino*. És curiós que un dels exemples que més sovint es fa servir per presentar aquest canvi ideològic sigui la vil·la dels Ametllers. El mosaic del vestíbul d'aquesta vil·la és una excel·lent representació de la identificació del *dominus* amb el poder, on la vil·la es descriu de forma simbòlica a partir de la triple arcada (Mar/Verde 2008, 71) que es veu refermada per la inscripció, SALVO VITALE, FELIX TURISSA, que identifica al propietari amb el benestar del *fundus*. El problema és que la resta de l'edifici no acompanya la pretesa magnificència del mosaic. El que s'expressa a través d'aquest mosaic són tot un seguit de valors ideològics i simbòlics, però que no van acompanyats d'un aparell arquitectònic adequat (Palahí/Nolla 2010, 117-122). Per tant, el que sembla clar és que la ideologia que envolta als *possessores* i la seva imatge arriba arreu, independentment que aquesta es pugui plasmar arquitectònicament o en els aparells decoratius.

PALAU SACOSTA

Josep Maria Nolla i Lluís Palahí

L'existència d'una vil·la a la zona del Palau Sacosta, al sud de la ciutat de *Gerunda* solament es pot deduir de la identificació d'un mausoleu, que atesa la seva ubicació extra urbana i a certa distància de la ciutat, cal relacionar amb un establiment suburbà.

Al llarg de la primera meitat del segle XX, a l'argilera d'una bòbila situada a la zona de Palau Sacosta, al sud de la ciutat, i propera a l'indret per on passava la Via Augusta s'hi realitzaren diverses troballes d'època romana. El més destacable va ser la recuperació de dos mil·liaris (que seran analitzats en un altra apartat d'aquest estudi), algunes sitges farcides amb rierencs i unes peces de pedra que per les descripcions no queda clar si serien molins rotatoris o, simplement, les tapes dels dipòsits, una canalització, interpretada com el desguàs d'una de les cunetes de la via i, el que ens interessa en aquest apartat, els fonaments d'una petita construcció (Oliva 1950,81-82; Riuró 1995,76-77; Nolla/Sureda 1999,50-52).

L'estructura, de forma quadrangular, estava construïda amb *tegulae* disposades planeres, lligades amb morter i presentava a l'interior sengles contraforts segurament destinats a sostenir un arc. El perímetre interior era recorregut per un banc corregut, mentre que al centre de l'espai hi havia restes d'un enterrament.

Es tractaria, segurament, d'un petit mausoleu del qual poca cosa més en sabem més enllà de poder-ne reconstruir la planta basant-nos en la descripció de Riuró. Nolla i Sureda varen plantejar una interpretació de l'estructura d'aquest edifici (Nolla/Sureda 1999,51) que ells imaginaven com separat en dos espais per una arcada assentada sobre els dos contraforts, amb una coberta plana. Tot i que plantegen la possibilitat que un dels sectors fos un espai descobert, un vestíbul, on desenvolupar els rituals funeraris, i un altra de cobert que actuaria de cambra funerària, s'inclinen, ateses les reduïdes dimensions de l'edifici, en un cobriment dels dos espais, amb un possible aprofitament de la terrassa superior com espai ritual.

Sigui com sigui el que si indica la presència d'aquest monument és la proximitat d'una vil·la. De fet, l'indret resulta idoni per aquesta mena d'establiments, al situar-se en una zona propera a la via, a un curs d'aigua i a la plana conreable, i a més en un entorn lleument elevat amb un alt valor escenogràfic. Malauradament, cap resta arqueològica s'ha recuperat que es pugui associar a aquesta possible vil·la suburbana.

EL TEMPLE (AIGUAVIVA)

Josep Maria Nolla i Lluís Palahí

Si l'existència d'una vil·la al sector de Palau Sacosta solament es pot deduir a dia d'avui de la identificació de les restes d'un mausoleu, el mateix passa amb el jaciment del Temple d'Aiguaviva.

En una caixa de documents conservada a la Reial Societat Arqueològica Tarraconense s'hi varen trobar diverses cartes i documents que feien referència als monuments funeraris de la Torratxa de Vilablareix i al que actualment coneixem amb el nom d'El Temple, al municipi d'Aiguaviva. Entre ells hi destaca un informe anònim (però redactat per Julián de Chía) de l'any 1857, on es descriuen les restes dels dos monuments i el seu estat de conservació. Després de descriure el monument de Vilablareix (que es conservava en un estat similar a l'actual) diu:

A cosa de un cuarto y medio de distancia (de la torre de Vilablareix) y en igual dirección había otra torre hecha de igual material y de la misma forma, si bien que esta no contenía en su primer cuerpo la estancia que tiene la del diseño, sino una pequeña cavidad debajo el pavimento del nicho que antes había. Esa segunda torre hace doce o trece años que se vino abajo por sí misma, no quedando a la sazón de ella más que una parte del primer cuerpo, pues lo que cayó fué el segundo que estaba inmediatamente apoyado sobre unas fajas de piedra arenisca amarillenta que suplían aquí a los ladrillos de la otra torre.

Esta era más elevada que la del diseño, habiendo entre ambas otra diferencia, la de que la de ésta miraba su frontón hacia la parte de oriente y la otra hacia el mediodía.

D'aquesta descripció en podem extreure algunes dades interessants. Per començar, diu que es tracta d'un monument turriforme similar al de Vilablareix i, de fet, de dimensions superiors. També era similar la seva disposició, amb dos cossos sobreposats, separats, en aquest cas, per blocs de sorrenca, un material molt utilitzat a les vil·les de l'entorn de Girona. El més interessant, però, és el fet que fa referència a l'existència a una petita cavitat al cos inferior en el lloc de la cambra sepulcral de l'altra monument.

On se situa i que en queda d'aquell monument? Pel que fa a la seva ubicació la torre sepulcral de cal Temple se situa al municipi d'Aiguaviva, a menys de 2 km de la Torratxa, al costat d'una antiga masia que va ser possessió dels templers, d'on pren el nom. La part conservada es presenta com un bloc quadrangular d'*opus caementicium* bastit amb la tècnica de l'encofrat, de

Figura 19.17. Mausoleu d'Aiguaviva.

3'50 m per 4'15 m i una alçada d'uns 3 m (Fig. 19.17). A la part superior es conserva, encara, el forat descrit a l'informe que acabem de citar i que correspon al *loculus*, l'indret on es dipositava l'urna cinerària. En aquest cas Nolla/Casas han interpretat el monument com una tomba individual, un monument destinat a un sol individu com marcaria l'existència d'un sol encaix destinat a dipositar-hi la urna (Nolla/Casas 2005a,228) que, atenent al ritual de la incineració daten al segle I, tot i que tradicionalment altres investigadors, i ells mateixos, l'havien datat a cavall entre els segles II-III, sense proves fermes (Cid 1954,79-80; Nolla/Casas 1984,161; Sanmartí 1984,129-130).

Ara sabem que les dimensions de l'edifici era superior als 7 m d'alçada i que constava de dos cossos, raó per la qual no es pot descartar que es tracti d'un monument familiar, en el qual la resta de les urnes es dipositarien al cos superior.

LA CASA DEL RACÓ

Lluís Palahí

Aquest jaciment se situa a l'extrem sud-oriental de la muntanya de Sant Julià de Ramis, al damunt mateix de la riba occidental del riu Ter, immediatament a la sortida del Congost. Aquest era un indret especialment interessant per la comercialització i transport de mercaderies i productes del camp, ja que al seu davant s'obria la plana de l'Empordà i una via directa cap a Empúries.

De fet, l'establiment de la Casa del Racó se situa molt a prop de l'indret on fins a principis del segle I aC havia existit un sitjar (el camp de sitges del Congost) utilitzat

des del segle IV aC, fet que referma la importància estratègica d'aquest espai.

Podríem considerar que la Casa del Racó substitueix, en certa mesura, el vell sitjar ja que la cronologia fundacional d'aquest establiment coincideix amb el de l'amortització de les darreres sitges i, també, amb l'abandonament del poblat de Sant Julià de Ramis.

El jaciment va ser descobert i excavat l'any 1991 i 1992 en una intervenció preventiva (Agustí/Burch/Merino 1995, 95-107). L'edifici se situava a mitja vessant del turó, directament sobre el riu i les seves estructures es trobaven en un gran estat d'arrasament al que calia afegir els esllavissaments produïts a la zona i que havien eliminat completament alguns dels sectors de la construcció.

Del moment fundacional de l'edificació solament se'n varen identificar tres murs que, curiosament, presentaven sistemes constructius molt diferents, tots ells, però, de pedra lligada en sec. Les diferències constructives poden respondre a les diferents funcions dels murs (mur perimetral, mur de contenció o simple envà) però també és molt probable que responguin a petites reformes que no es varen poder copsar durant l'excavació -ja que l'estratigrafia, en alguns espais, era pràcticament inexistent- i que l'única reforma clara i de gran abast de l'edifici es va datar ja dins el segle II (Fig. 19.18).

De l'evolució de l'edifici durant aquesta primera fase en disposem d'escassa informació. La primera és la construcció d'una fossa, probablement una sitja, que es va amortitzar a finals del segle I. En el seu farcit hi eren abundants els fragments de *dolium*, fet que implica la

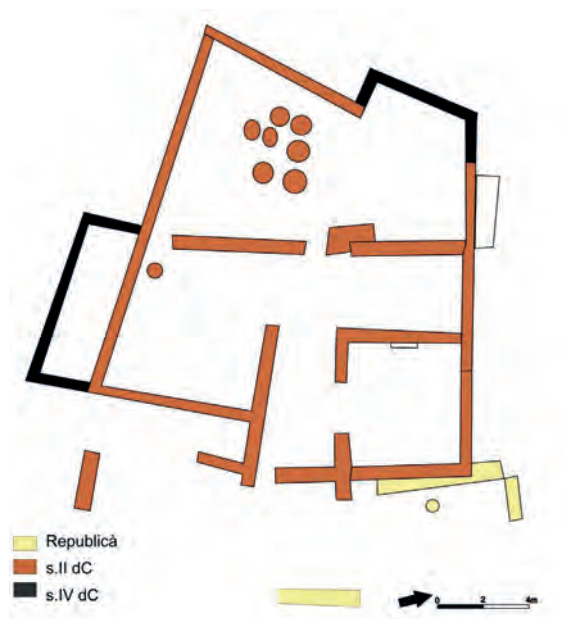

Figura 19.18. Planta de l'establiment de la Casa del Racó.

coexistència d'aquests dos sistemes d'emmagatzematge. Aquest és un fet habitual en els establiments rurals d'època republicana i d'època augustal. Com exemple podem esmentar el cas de la vil·la republicana dels Ametllers (Tossa de Mar) (Palahí/Nolla 2010,93)

Tota aquesta instal·lació inicial, de la qual no se'n pot definir ni la planta ni les dimensions, va ser colgada a la primera meitat del segle II, substituïda per un nou edifici d'uns 1000 m² de superfície, bastit amb murs de pedra seca, d'estructura molt modesta i que combina les estances cobertes amb els espais oberts. La planta de l'edificació és molt irregular, potser adaptada a la topografia natural de l'entorn. A l'extrem occidental se situava un espai aparentment descobert en el que es conservaven, de forma molt parcial, fins a set encaixos de planta circular per encabir-hi *dolia*. Els investigadors varen descartar, en aquell moment, la interpretació d'aquest espai com a magatzem o celler perquè les característiques de l'espai no responien a aquesta mena d'estructures (?) i la quantitat de *dolia* localitzats era molt escassa (Agustí/Burch/Merino 1995,103). Pel que fa al segon argument, no creiem que sigui vàlid ja que les empremtes identificades corresponen segurament a una part de les que podien existir, atès que tota la banda meridional de la cambra havia desaparegut completament. De fet, si atenem als límits que els propis arqueòlegs varen establir com a probables per aquest espai i reproduïm la densitat d'empremtes identificades la quantitat seria superior als 30 dipòsits. Pel que fa a l'estructura de l'espai són abundants els exemples de magatzems de diverses dimensions, alguns situats sota cobert (l'Olivet d'en Pujol (Casas 2010)) o al descobert (Tolegassos (Casas/Soler 2003)).

A la banda nord d'aquest espai, es va localitzar una fossa quadrangular (1'70 m per 0'60 m) retallada a la roca natural, sense cap traça d'arrebossat interior i que en el moment d'abandonament de l'edifici, es va amortitzar. En aquest farcit hi eren abundants els fragments de *dolia* (possiblement provinents de l'espai veí) i, com a curiositat, un petit altaret (*arula*) de pedra volcànica. Sembla que la cambra podria estar pavimentada amb un sòl d'*opus signinum* del qual en quedaven algunes restes. Dos esglaons separaven aquest sector de les cambres situades a llevant.

Aquesta part central es podria dividir en dos sectors; un gran espai aproximadament quadrangular, que ocupava la banda sud i que va ser interpretat com una àrea a cel obert, un pati, mentre que la zona nord era ocupada per dues estances. La que ocupa la banda nord-oest, va ser interpretada com una prolongació del pati que acabem de descriure. A l'est d'aquest espai se situaria la que, segurament, era la cambra principal de l'edifici o, potser, l'única destinada a habitatge. Es tracta d'una cambra quadrangular de poc més de 30 m² de superfície que presentava els murs

perimetrals arrebossats. Dues portes, una a ponent i l'altra a migdia, la posaven en relació amb els espais veïns. Probablement, una porxada separava aquest espai del pati situat a migdia.

La zona oriental de l'edificació es trobava pràcticament destruïda per la construcció d'un camí i poca cosa se'n pot dir.

Al segle IV es varen realitzar algunes modificacions puntuals a l'edifici que varen comportar la creació de dos nous àmbits a migdia del pati central i a l'angle nord-oest de l'edifici. El més destacable (i també el millor conservat) és el darrer, que es va bastir amb murs de lloses de pissarra lligades amb morter i es va cobrir amb un paviment d'*opus signinum* que es conservava en bastant mal estat.

En el moment de les excavacions, es va interpretar tota aquesta zona de l'edifici com un espai destinat a la fabricació d'oli o vi, tot i no localitzar-se cap empremta d'un autèntic *torcularium* (Agustí/Burch/Merino 1995,104). Excavacions posteriors a altres indrets de les nostres contrades han posat de manifest instal·lacions molt similars a la que ens ocupa si bé amb cronologies més antigues. Així, per exemple, a la vall de Tossa de Mar s'han identificat diversos establiments (Mas Carbotí, Ses Alzines, Mas Font) amb una estructura molt semblant (Palahí/Nolla 2010, 151-163). Es tracta d'edificacions molt simples, amb una o dues cambres destinades a l'habitatge, combinades amb altres espais productius. Així, a Mas Carbotí, per exemple, hi trobem una cambra pavimentada amb *opus signinum* destinada al premsat del vi associada a un petit dipòsit, directament excavat al subsòl rocós i a un petit magatzem de *dolia* (amb espai per mitja dotzena de gerres). A aquests elements, cal afegir-hi un gran pati de treball i una cambra destinada a cuina i habitatge. Molt similar era l'estructura de Ses Alzines, si bé amb unes dimensions menors. Es tracta, en ambdós casos, d'establiments satèl·lit, que depenien d'una vil·la central, que s'utilitzaven solament de forma estacional, en el moment de la verema. En aquests establiments, sempre propers a alguna de les cales que es troben al llarg de tot el municipi tossenc es feia una primera premsada i el producte es traslladava, per mar, a la vil·la dels Ametllers, el nucli central del *fundus* on es preparava per la seva comercialització.

Pensem que aquesta era precisament la funció de la Casa del Racó. La zona del magatzem de *dolia* i les estances situades a tramuntana es destinarien al premsat i emmagatzematge del producte. La inexistència d'un *orbis* marcat al paviment de *signinum* no és un problema ja que acabem de comprovar com aquesta situació es repeteix a altres indrets, com el Mas Carbotí (Palahí/Nolla 2010, 157-162). El most es guardaria de forma provisional al petit dipòsit excavat a la roca i es transvasaria ràpidament a les diverses *dolia* on es guardaria fins al

moment del seu trasllat probablement a través del riu, cap al nucli central del *fundus*. Les estructures productives es combinarien amb espais d'habitatge modestos (la presència d'un petit altar, de factura molt barroera, n'és una mostra).

Aquest establiment recolliria la producció més immediata, la que es conreava a les vessants de la muntanya de Sant Julià i dependria d'una vil·la fins avui desconeguda. *A priori* el més lògic seria pensar que s'hauria de situar cap al nord, tant per la ubicació de l'establiment (a la vessant nord del turó), com pel fet que la corrent del riu Ter s'orienta en aquella direcció. Portar la producció cap a migdia, cap a la plana, seria més complicat ja que si es volia aprofitar el riu pel transport calia travessar el Congost a contra corrent per un riu que en època antiga devia ser molt menys tranquil i plàcid del que és actualment. Ara bé, atesa la proximitat amb la ciutat de *Gerunda*, no es pot descartar que aquesta ciutat hagués estat la destinació final de la producció de l'establiment.

Resulta complicat considerar-lo com a part del *suburbium* de la ciutat de *Gerunda*. Una de les condicions que hem establert per pertànyer al *suburbium* de la ciutat és mantenir uns lligams molt estrets amb aquesta i no sembla massa clar que sigui el cas. Per una banda, ja hem comentat que es tracta d'un establiment subsidiari, que cal lligar amb una vil·la que potser cal cercar al nord del congost, ja dins la plana de l'Empordà.

La seva inclusió en aquest estudi respon precisament a un intent d'aprofundir i justificar els límits del que era el *suburbium* i quins elements formaven part d'aquesta mena d'espai i quins en quedaven exclosos. El Congost resultava un límit natural ja que la circulació nord-sud de mercaderies i persones per via fluvial era molt complicada i, per terra, era lenta i complexa per la topografia del sector, que tot i ser la més còmode de les possibles, no era fàcil. Això podia provocar que dues estructu-

res tan properes entre elles com les existents a la part alta de la muntanya del Sant Julià i a la seva vessant nord, presentessin una problemàtica completament diferents, i mentre una d'elles vivia de cara a la plana de Girona i a la ciutat de *Gerunda*, l'altra s'orientava en direcció contrària. En realitat, la casa del Racó es podria considerar un establiment situat al tancament de migdia de la plana de l'Empordà, depenent d'ella i lligada econòmicament. Sens dubte es trobava dins els límits de la *ciuitas* de *Gerunda* però això no vol dir que sigui segur que mirés cap a la *urbs*. Tot i això, l'incloem en el present estudi precisament per trobar-se al límit d'aquest espai i davant la indefinició que fa que no es pugui descartar aquesta vinculació amb alguna de les vil·les de l'entorn de la ciutat.

Amb les dades disponibles la seva creació s'ha de lligar amb la construcció de les primeres vil·les que estructures el nou paisatge rural des del mateix moment de la fundació de *Gerunda* i la repartició del seu *territorium*. Ja hem comentat que la seva existència havia d'anar íntimament lligada a la d'una vil·la actuant com a establiment secundari, destinat a l'explotació d'un territori molt concret per tal de racionalitzar i fer més rendible la seva explotació. Aquesta mena d'establiments satèl·lits es va poder analitzar en profunditat a la vall de Tossa gràcies a la seva orografia, en ser una vall tancada en la qual es varen poder identificar diferents establiments de característiques molt similars, dependents d'una gran vil·la central (Palahí/Nolla 2010). Sens dubte aquest sistema d'explotació, especialment útil quan es conreen espais de difícil orografia i amb accessos complicats es devia repetir als contraforts muntanyosos situats a l'entorn de la plana de Girona. Malauradament, fins avui no se n'ha localitzat cap, ja sigui per la manca de prospeccions ja que tot sovint es tracta de zones actualment ocupades per boscos o per la mateixa senzillesa de les estructures construïdes, molt menys sòlides que les grans vil·les i més difícils d'identificar.

20. EL SUBURBIUM DE GERUNDA COM ESPAI RESIDENCIAL. DE LA FUNDACIÓ A L'ANTIGUITAT TARDANA

Lluís Palahí Josep Maria Nolla Ana Costa David Vivó

La ciutat de *Gerunda* es va fundar a la tercera dècada del segle I aC, en un context polític molt concret: la reorganització del territori peninsular endegada per Pompeu Magne com a conseqüència del conflicte sertorià i amb una funció molt determinada, el control del camí d'Hèracles, la principal via de comunicació terrestre amb la península itàlica. Aquests fets aparentment conjunturals varen condicionar la seva ubicació, la seva estructura urbana i, a la llarga, bona part de la seva història.

EL CONTEXT HISTÒRIC

Per entendre les raons que varen portar a la fundació de *Gerunda* i la reestructuració d'aquesta regió que la creació d'aquesta *ciuitas* va comportar, cal tenir present quin era el punt de partida, quina era la situació del territori més immediat, però també quina era la situació política i econòmica en la qual s'inserí aquesta mesura.

Després d'un segle de l'arribada del primer contingent romà a la península ibèrica, a finals del segle II aC, la situació sociopolítica havia canviat i el nord-est hispà no solament constituïa una reraguarda aparentment allunyada de qualsevol activitat bèl·lica sinó que, després de diverses generacions de convivència, tant la societat indígena com les autoritats romanes estaven en disposició d'emprendre noves vies de relacions econòmiques socials. A aquest substrat que ja s'havia anat creant al llarg de les dècades anteriors, cal afegir-hi, amb un paper decisiu, les necessitats i intencions de la metròpoli, que fou, al final, qui reorientà de forma determinant el procés i que semblava més interessada que en moments anteriors, per ordenar i explotar el territori de forma planificada.

El nou panorama es podria resumir en tres aspectes, sempre interrelacionats: una reestructuració territorial, una reforma fiscal destinada a la creació d'un sistema impositiu regular i una important reforma viària.

Pel que fa al darrer d'aquests aspectes, a partir del darrer terç del segle II aC, amb l'ocupació del sud de la Gàl·lia i la creació de la província de la Gàl·lia Transalpina ja era possible la comunicació terrestre entre les penín-

sules itàlica i hispànica seguint una ruta que, segons Polibi, ja estava marcada cada vuit estadiis (III,39,8). Aquesta nova realitat territorial va tenir ben aviat el seu reflex en la xarxa viària amb la creació de la *via Domítia* i la fundació de *Narbo Martius*, i les activitats documentades al nord hispà. Els mil·liaris d'època republicana trobats fins avui dia a Catalunya mostren una intensa activitat destinada a la creació i millora de camins, amb una especial incidència en aquelles que penetraven cap a l'interior, especialment cap a la zona de la vall mitjana de l'Ebre, on es desenvolupava, en aquesta època, una important tasca urbanitzadora. Es tracta d'intervencions executades per procònsols i que cal inscriure ja dins una planificació de llarg abast i no com una intervenció puntual o improvisada.

El més remarcable és que en aquest procés se seguien emprant com a principals elements estructuradors alguns dels vells *oppida* als quals s'hi anaven introduint progressivament més elements de tipus romà (magatzems, termes, temples, cases amb elements itàlics...). A nivell administratiu es podria plantejar que a finals del segle II aC s'havia intentat continuar emprant els grans *oppida* ibèrics com a centres administratius i de control. Amb aquesta funció caldria relacionar la monumentalització d'alguns d'aquests establiments i l'aparició d'algunes estructures de clara filiació conceptual itàlica a les que hem fet referència. Aquest intent de "romanitzar" els poblats tenia com a darrera intenció la d'afavorir una major integració entre el nou poder i les elits locals que tingué un clar reflex en l'aspecte religiós, com hem vist, quan es crearen temples de planta itàlica però dedicats, molt possiblement, no a noves divinitats importades sinó a entitats locals que s'anirien romanitzant a través d'un procés de sincretisme (Costa 2011) (Fig. 20.1).

Curiosament, algunes dècades després del moment inicial d'aquest procés monumentalitzador de diversos *oppida*, que cal interpretar com un símptoma de continuïtat i, fins i tot, de promoció, n'hi ha d'altres que foren abandonats, substituïts per ciutats de nova planta. Entre els anys 100-70 aC es produí un canvi en el paisatge dels espais urbans que resultà transcendental i que definiria de forma quasi definitiva el panorama urbà del nord-est a partir de llavors i al llarg de tota la història romana. En aquest període de temps, es fundaren

Figura 20.1. Restitució ideal del sector de l'*oppidum* de *Kerunta (Sant Julià de Ramis), amb el temple d'època republicana (J. Sagrera).

tot un seguit de noves ciutats. Així, tant a Tarragona com a Empúries, els dos principals centres urbans de la zona des del mateix moment de l'arribada de Roma, aprofitant un antic *oppidum* ibèric i una ciutat grega, pels volts de l'any 100 aC s'hi fundaren sengles ciutats d'estructura clarament romana. En ambdós casos la presència itàlica era ja important, atès que havien estat les principals bases militars de la zona i el punt d'arribada d'exèrcits i comerciants. De fet, en el cas d'Empúries, la nova ciutat es va bastir en un espai fins llavors ocupat per un *praesidium* militar, al costat de la *polis* grega (Tremoleda 2008,84-86).

Però en paral·lel a aquestes dues ciutats que representen en bona mesura la continuïtat natural dels assentaments preexistents, en trobem d'altres que substituint a anteriors nuclis urbans, definiren fundacions clarament *ex novo* i se situaven en espai diferents d'aquell que substituïen. Dins aquest grup, podríem situar les fundacions d'*Iluro* i *Baetulo*, a la costa, o les d'Aesso i Iesso, a l'interior, de les quals disposem de dades arqueològiques fermes, o les de *Blandae* i *Aquae Calidae* al voltant de les quals la informació disponible és molt més minsa (Burch *et al.* 2010b,49).

Una de les característiques principals d'aquests nous establiments era la seva planificació urbanística, tot seguint models ortogonals i regulars, que semblen difícils d'aplicar sense la presència d'una autoritat itàlica que marquès, com a mínim, uns criteris bàsics. Tot i que resulta complicat fer generalitzacions, sembla lògic pensar en una població fundacional mixta en la qual

els indígenes hi tindrien un paper fonamental, però on la presència itàlica, ni que fos escassa numèricament, actuaria com a aglutinador, no solament aportant els nous models sinó fent-los socialment comprensibles a la resta de la població. La construcció d'una nova ciutat de tipus romà va molt més enllà del seu aspecte exterior, del seu urbanisme, respon a un model territorial i social diferent a l'existent que va des del paper jugat pel centre urbà en relació a l'explotació territorial fins a l'organització del govern local.

Pel que fa al territori, s'incrementà el nombre d'assentament de plana de tipus familiar, dins un procés iniciat ja en fases anteriors. Paral·lelament, s'ha plantejat que cap al 100 aC, es començarien a trobar les primeres vil·les (Burch *et al.* 2010b, 99-100) (el Moro, Mas d'en Gras al voltant de *Tarraco* (Guitart/Palet/Prevosti 2003b, 143),¹ tot i que la majoria d'autors consideren que no serà fins a època augustal que el model de la vil·la s'imposà i s'estengué de forma general (sobre el debat entorn l'origen de la vil·la al nord-est peninsular, podeu consultar Palahí 2010, amb la bibliografia anterior).

En definitiva, ens trobem amb una situació en la que són molts els elements presents, que s'entrellacen i que tenen un paper, més o menys decisiu, en l'evolució territorial posterior. Així, al control dels camins, que es reformaren, cal afegir-hi la imposició d'un nou sistema de fiscalitat (Naco 2003, 261) que tingué un reflex en la possible cadastració d'amplis espais territorials (Ariño/Gurt/Palet 2004, 124-126) o la monumentalització dels vells *oppida* i la creació de noves ciutats (Bendala 2001, 420-428).

1.- Algunes d'aquestes datacions s'han vist darrerament matisades. Així, en el cas del Moro i després dels darrers treballs arqueològics, s'ha rebaixat la seva cronologia fundacional a la segona meitat del segle I aC (López/Prevosti 2010, 130).

El que si sembla clar és que aquest procés s'hauria iniciat amb anterioritat al conflicte sertorià –amb fundacions com la de la ciutat romana d'Empúries–, però que va rebre un nou impuls amb la reorganització empresa per Pompeu. Tant és així que s'ha plantejat que al nord-est peninsular no fos *Gerunda* l'única fundació pompeiana sinó també *Baetulo* i *Iluro* (Olesti 1994; Olesti 2010a, 41-43; Olesti 2010b, 1017-1021). Altres autors deslliguen les actuacions de Pompeu, motivades per una campanya bèl·lica concreta, del possible programa de fundacions, iniciat anteriorment (Amela 2000,40).

La fundació de noves ciutats comportava, tot sovint, el trasllat de població, dins un procés que podia donar resposta a diverses necessitats. Per una banda, es cercaven llocs més adequats des del punt de vista estratègic o administratiu, en definitiva, de control territorial, de vegades fusionant diversos poblats en una mateixa ciutat, com molt probablement va passar en el cas de *Gerunda*. Per altra, aquest trasllat també responia a motivacions simbòliques ja que implicava una voluntat de trencament amb el passat (Le Roux 1995,47) i permetia crear una estructura urbana plenament romana, una fita difícilment assolible en *oppida* preexistents que ja tenien una xarxa urbana molt estructurada. Però el simbolisme anava més enllà. La construcció de realitats urbanes plenament itàliques implicava la integració definitiva de les elits indígenes i un pas més, probablement el definitiu, per identificar-les amb el poder. La creació de noves ciutats, tot sovint acompanyades de cadastres, servien per trencar les velles relacions socials (Prieto 2002, 144), i les velles relacions de poder de les elits (Palahí 2010, 76-78). Val la pena recordar les opinions de Gros i Torelli a l'entorn de la ciutat romana. La ciutat és la culminació del procés romanitzador i la seva fundació cercava la creació d'un centre de poder i control, la conversió dels esperits manipulant l'elit, oferint-li comoditats i un nou poder lligat sempre a la potència itàlica, a través de tot un seguit de promocions que premiaven la lleialtat (Gros/Torelli 1994, 240).

Bendala destaca que d'antic ja es privilegiaven els indrets que tenien un bon control territorial, sobretot de les vies (Bendala 2003). A l'hora de crear noves ciutats, Roma va emprar diferents sistemes, dels quals en destaca dos (Bendala, 2003, 28-29), la dípolis i la *contributio*. El primer cas seria el de la ciutat d'Empúries, una ciutat doble que va acabar fusionant-se en una entitat única. La *contributio* consistiria en desplaçar una o diverses poblacions ja existents, a una millor ubicació que, a més, tot sovint implicava la fusió de diferents comunitats. Aquest seria probablement el cas de la ciutat de *Gerunda*, que molt probablement no va acollir solament a la població del vell *oppidum* de Sant Julià de Ramis, sinó que possiblement també va absorbir els dels poblats del puig de Can Cendra i, potser fins i tot, del Puig d'en Rovira. Així, de dos o tres

poblats que controlaven els tres principals accessos a la plana de Girona, es fusionarien en un únic centre polític i administratiu. Aquest trasllat de població devia ser costós i la seva realització exigí una acurada planificació i l'existència d'una política intencionada (destruir un *oppidum* podia ser un càstig immediat, construir una nova ciutat requeria una planificació a llarg termini) (Pina 1993,90). Per Pina, la creació de noves ciutats *ex novo*, es realitza en espais sempre situats a una distància d'entre 4-8 km del vell nucli ibèric preexistent, fet que justifica una certa continuïtat en el seu nom, ja que canvia la ubicació, però en principi no l'entitat jurídica. Aquestes noves ciutats per la construcció de les quals era imprescindible el recolzament de les elits locals, devien servir també de pol d'atracció per l'assentament d'alguns itàlics (Pina 1993, 93-94) que, pocs o molts, eren necessaris per dotar de sentit aquestes noves estructures urbanístiques i de poder (Melchor 2009, 392).

És dins aquest context on caldria afegir l'element distorsionador que varen suposar les guerres sertorianes. Pompeu premià i castigà determinades poblacions, sens dubte per motivacions molt lligades al diferent paper jugat en el conflicte per part de les comunitats afectades, però més enllà d'això, el sistema de càstigs i premis emprat utilitzà un mecanisme que ja s'havia començat a emprar un segle abans. Quan Roma va arribar a Hispania i va haver d'afrontar una situació bèl·lica, el resultat final va ser la promoció d'alguns poblats aliats i la destrucció dels que s'hi varen oposar. Més d'un segle després, la solució aportada va ser diferent, perquè la situació sociopolítica també ho era, però també es va basar, en part, en la dualitat premi-càstig. L'objectiu ja no era conquerir sinó conservar i, sobretot, integrar (Garcia Ríaza 2009, 219-223). Programa premeditat o no, existia a Roma una visió prou clara que el camí era aquest i els diferents magistrats i generals que actuaven a la península al llarg del segle I aC el varen seguir. No solament Pompeu sinó també Cèsar i August varen continuar i culminar aquest procés.

LA PLANA DE GIRONA

Un cop descrit, de forma molt resumida, la situació general, caldria analitzar quina era la situació a la plana de Girona i la seva evolució fins al moment de la fundació de la ciutat.

La majoria d'assentaments i jaciments coneguts es concentren a la zona perimetral de la plana. Aquest fet és habitual pel que fa als *oppida*, més grans o més petits, i respon a un model d'explotació territorial establert des de l'ibèric ple (Fig. 20.2).

A la zona de la plana de Girona es coneixen, actualment, 6 jaciments que podrien correspondre a *oppida*

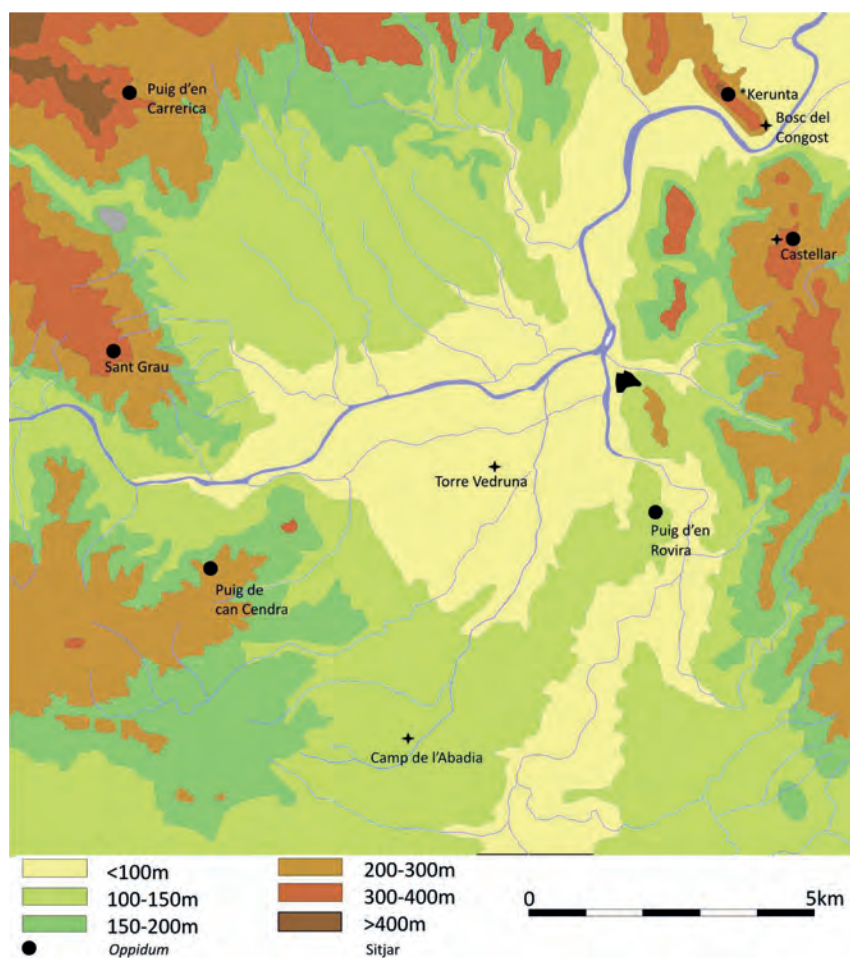

Figura 20.2. Plànol de la plana de Girona amb indicació dels diferents *oppida* ibèrics i la ubicació de la ciutat de *Gerunda*.

o assentaments ibèrics. Tot i les escasses dades disponibles per a alguns d'ells, algunes qüestions queden clares. Per començar, tots se situen precisament als llocs on haurien de ser. És a dir, ocupen aquells espais estratègics que calia controlar si es volia tenir un domini sobre els accessos a la plana. Fins i tot, el d'en Puig d'en Rovira, a Quart, ocupa la millor elevació de la banda sud de la plana, en un sector on l'orografia és menys abrupta i, per tant, menys apta per exercir aquest control, es localitza en una posició propera als dos ramals en què el camí nord-sud es divideix un cop travessada la plana.

Val a dir que dels sis assentaments indicats, un, el del Puig Castellar, és pràcticament desconegut i les escasses dades disponibles semblen insinuar que es va abandonar amb anterioritat a l'arribada dels exèrcits romans.

Per tant, en el moment d'arribada de Roma a la península a l'entorn de la plana de Girona existien, com a

mínim, cinc *oppida*, tots ells situats en indrets elevats, dominant-la, però, sobretot, controlant els camins naturals que hi donaven accés, especialment des de la banda occidental, però també per tramuntana i migdia, on la plana és més oberta. Diferent és la situació al costat oriental on no s'ha localitzat cap poblat o assentament d'època ibèrica. Certament, aquesta situació pot dependre de la manca de treballs o prospeccions arqueològiques en aquest sector, però indubtablement la topografia també hi juga un paper important. Els darrers contraforts de les Gavarres, que tanquen per ponent la plana, presenten una orografia molt més abrupta que la de la banda contrària, amb les muntanyes dels Àngels, Puig Aguilar o de Sant Miquel, que té el seu reflex també en la inexistència de camins importants, més enllà del que travessava la vall de Sant Daniel.

D'aquest conjunt d'*oppida*, sembla que dos no varen sobreviure a la primera reordenació territorial endegada després del conflicte de l'any 195 aC (Puig d'en Carreri-

ca i Puig d'en Rovira), mentre que els altres tres, varen perviure fins a finals del segle II aC, i en els casos del puig de can Cendra i de Sant Julià de Ramis fins ben entrat el segle I aC.

Sens dubte és **Kerunta*, el poblat que exerceix, des de principis del segle II aC sinó abans, el paper de cap territorial. Tots els altres, alguns dels quals potser depenien orgànicament de la mateixa **Kerunta*, foren abandonats. L'excepció la marca el poblat del Puig de can Cendra, poc explorat però en el que s'intueixen unes dimensions considerables. Si **Kerunta* controlava el camí nord-sud, el de can Cendra acomplia una funció similar en la via natural de penetració cap a l'interior. Amb aquests dos punts de control el domini territorial era complet i feia innecessària la presència dels altres vells assentaments.

La segona meitat del segle II aC fou un moment de grans canvis urbanístics a l'*oppidum* de **Kerunta*, en un procés de monumentalització urbana que també s'aprecia a molts altres poblats hispans. Aquestes reformes indiquen que, en aquells moments, el poblat de **Kerunta* tenia una voluntat de continuïtat i, de cap manera, es podia intuir que mig segle després estaria completament abandonat. Les reformes a l'extrem occidental de les muralles mostren una voluntat d'adequació a noves necessitats defensives, però també, i, atesa la conjuntura pacífica del moment triat per la reforma, probablement caldria relacionar-les amb una monumentalització d'aquest accés. Dins del mateix programa urbanístic cal situar la construcció del gran podi de la banda sud oriental del poblat, destinat a suportar un temple de tipus itàlic.

Poc després, unes noves obres, aquest cop de caire clarament defensiu, varen amortitzar l'accés occidental tot creant un bastió defensiu de gran envergadura. El tipus de reforma i la rapidesa amb que es va realitzar (tallant la vella muralla i encaixant un nou element de forma matussera) semblarien indicar una situació de perill imminent. La datació d'aquesta reforma, primeres dècades del segle I aC, fa que resulti difícil no vincular-la amb el conflicte sertorià que va afectar de forma important al nord-est peninsular i a la vall de l'Ebre.

Sigui com sigui, no sembla que aquesta activitat defensiva tingui una relació directe amb una acció bèl·lica que impliqués directament l'*oppidum* (almenys pel que fa al recinte, un altra tema seria la participació dels seus habitants en alguna acció bèl·lica, fora del poblat). Al llarg de les excavacions realitzades als darrers anys no s'ha recuperat cap indicatiu de violència al poblat.

Pocs anys després de la construcció de les noves defenses, l'*oppidum* va ser abandonat. Les causes són difícils d'interpretar. No queda clar fins a quin punt l'actitud dels pobladors de **Kerunta* durant el conflicte sertorià va influir en aquest trasllat o si les causes profundes

van més enllà. Podria ser que la població s'hagués aliat amb el bàndol perdedor o com s'ha plantejat de forma més clara darrerament es pugui interpretar com un premi, una promoció per haver recolzat a Pompeu i les seves tropes o, simplement per haver-se mantingut al marge d'un conflicte que en el fons enfrontava a itàlics contra itàlics (Burch *et al.* 2010b,179).

Avui per avui és impossible saber quina va ser l'actitud de **Kerunta*, solament en coneixem el resultat, l'abandonament del poblat i la construcció d'una nova ciutat, *Gerunda*. Tot i això voldríem apuntar una dada, complementària però que potser va jugar-hi algun paper. Ja hem comentat que les escasses dades disponibles sobre el Puig de can Cendra semblen mostrar una pervivència del poblat fins a mitjan segle I aC. La remodelació territorial endegada per Roma en aquest territori potser va tenir present aquesta duplicitat i va decidir que la solució es trobava en la creació d'un nou espai urbà (Burch *et al.* 2010b,58), en un indret estratègicament més adequat, fusionant les dues poblacions, dins un procés que Bendala defineix com a *contributio* o *sinecisme* (Bendala 2003,28).

LA FUNDACIÓ DE LA CIUTAT

La fundació de *Gerunda* s'insereix dins aquest context. Les circumstàncies concretes que varen portar a la seva creació són clares en alguns aspectes i més confuses en d'altres. El control de la via era sens dubte la motivació essencial, tant de la seva fundació com de l'indret triat per fer-ho. Molt probablement aquesta construcció va suposar també la fusió en una sola entitat de les poblacions dels *oppida* de l'entorn (Fig. 20.3).

La creació d'aquesta nova ciutat permetia resoldre de forma clara i contundent molts problemes de caire administratiu, de control, de centralització i escenografia del poder (Pina 1993, 91) que s'havien intentat aplicar al vell poblat ibèric, on tot resultava molt més complicat per l'existència de tot un seguit de preexistències a nivell urbanístic, però també organitzatiu i social i que calia trencar o donar-li una nova forma.

Si atenem a les dades estratigràfiques proporcionades per les excavacions de Casa Pastors, o dels treballs d'adequació dels espais a l'entorn immediat (portal del fòrum, necròpolis de Sant Feliu, nau de la catedral), o del mateix procés d'abandonament de **Kerunta*, sembla que la ciutat va ser construïda amb rapidesa. Això no vol dir que l'urbanisme interior ja fos definit de forma precisa, més aviat al contrari, ja que el més important en aquesta mena de fundacions és la creació d'una estructura administrativa i social, de tal manera que urbanísticament la ciutat podia tenir inicialment molts espais buits i que la seva definició i monumentalitza-

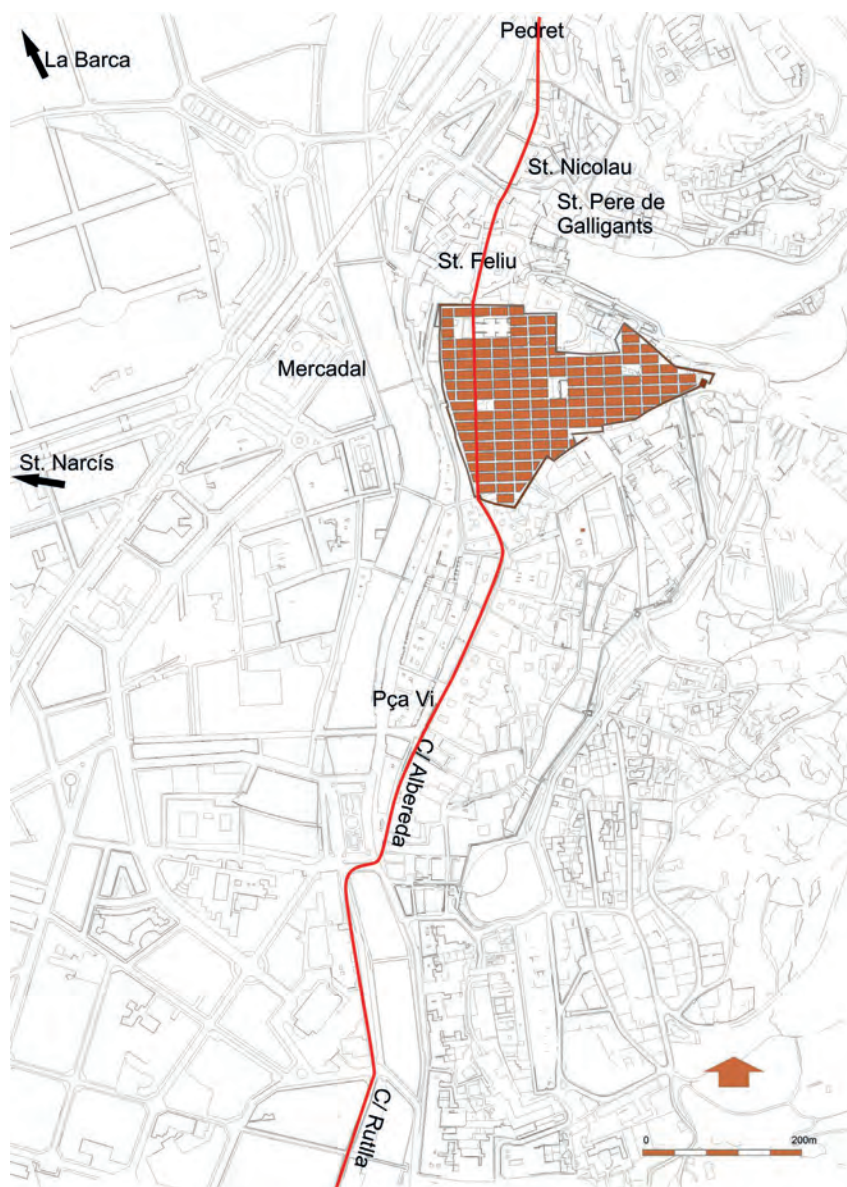

Figura 20.3. Planta de la ciutat de Gerunda i la Via Augusta sobre un plànol actual.

ció no es produís fins dècades després (Gros/Torelli 1994, 250).

La nova ciutat era concebuda no solament com espai administratiu sinó com element propagandístic a través del desenvolupament d'una arquitectura del poder.

LA CREACIÓ DEL SUBURBI

La fundació d'una nova ciutat no representava solament la creació d'un nucli urbà sinó que implicava una reorganització de tot el *territorium* que se li associava,

que administrava i del qual era fiscalment responsable (Santapau 2011, 454-456). No sabem si en el cas de Gerunda aquesta reorganització territorial es va plasmar en una centuriació, tot i que s'han realitzat alguns estudis en aquest sentit (Plana 1993).

Ja hem comentat en apartats anteriors, les raons topogràfiques que condicionaven el traçat de la via i, de retruc, la ubicació de la nova ciutat. Aquests condicionants es poden fer extensius a la formació i estructuració dels espais suburbials. Les zones baixes, a l'entorn de l'aiguabarreig del Ter i l'Onyar, i la zona de l'actual

barri del Mercadal, altament exposats a les crescudes dels cursos fluvials, no eren especialment aptes per bastir-hi el nucli urbà i tampoc era idoni per construir-hi vil·les, espais industrials o qualsevol de les altres estructures que caracteritzen els espais suburbials.

De fet, en època tardo-antiga i medieval el creixement urbà es produí a la banda oriental dels rius que reguen la plana, i en entorns més o menys elevats, resseguint el vessant occidental del turó, i es concebien en certa mesura com una ampliació natural de la pròpia ciutat motivada pel creixement demogràfic. La part baixa, el Mercadal, per contra, va ser el darrer lloc urbanitzat. No ho va ser fins al segle XIII, quan l'espai a la riba oriental dels rius era pràcticament exhaurit i quan s'havien realitzat tot un seguit d'obres d'infraestructures destinades a intentar controlar el cabal dels rius i les seves crescudes (Canal *et al.* 1998, 12-13). Val a dir que les inundacions continuaren i el nou barri del Mercadal, com també el de Sant Pere, patiren grans inundacions fins al darrer terç del segle XX tot i les constants obres realitzades per evitar-ho o, com a mal menor, minimitzar-les.

LES PRIMERES VIL·LES

El problema de l'habitatge es devia manifestar també des del mateix moment de la fundació urbana. Els materials recuperats a les vil·les del Pla de l'Horta i Sant Menna de Vilablareix situen el moment fundacional d'ambdós establiments a mitjan segle I aC, per tant, pràcticament coetani a la fundació de la pròpia ciutat. El fet que les elits locals es trasladessin ràpidament a l'exterior del recinte urbà per bastir-hi les seves residències posa de manifest els problemes que, des del punt de vista de l'arquitectura domèstica, presenta *Gerunda*, però potser també reflexa una qüestió més profunda que té a veure amb la concepció del nucli urbà, com a centre administratiu i de poder més que com a espai residencial.

L'expansió de les vil·les com el de totes les estructures i models que va anar introduint l'autoritat romana, es devia realitzar de forma progressiva, iniciant-se a l'entorn de les noves ciutats (Molina 1997, 238) (no és estrany que la majoria de les vil·les més antigues es trobin a prop de ciutats com *Tarraco*, Empúries o la pròpia *Gerunda*), i amb especial incidència a la zona litoral, de romanització més primerenca. A més, en aquest entorn suburbial, les vil·les assolien la doble funció d'espai econòmic i residencial, de tal manera que també és normal que la seva arquitectura s'apropiés en alguns casos, més a la de les *domus* urbanes que a la d'altres assentaments que s'estaven construint en aquells moments en àrees rurals. Com a darrer element podem afegir que la presència d'itàlics, devia ser més important en aquestes ciutats que en entorns rurals i això havia de tenir el seu reflex, també, en les formes arquitectòniques. Una

altra qüestió, com veurem, seran els materials emprats en aquestes primeres edificacions, que condicionaran les construccions (Palahí 2010).

Poc en sabem de les vil·les de Montfullà i Sant Menna de Vilablareix en època baix-republicana, més enllà de la seva existència. En els dos jaciments s'han recuperat nivells arqueològics i alguns murs que permeten intuir una construcció inicial al llarg del segle I aC. En els dos casos, les poques estructures recuperades corresponen a murs de pedres lligades amb fang que s'han conservat en ser aprofitats com a fonamentació de murs pertanyents a fases posteriors. Aquest fet podria ser indicatiu d'un fenomen que tenim molt més clarament documentat al Pla de l'Horta, i que indicaria que en època augustal les vil·les varen patir una transformació radical quan a materials però no tant quan a concepció arquitectònica i a la planta general dels edificis (veure *infra*, l'apartat dedicat al període augustal).

És a la vil·la del Pla de l'Horta on es pot resseguir de forma més clara la planta de l'edifici fundacional. Es tracta d'una casa estructurada a l'entorn d'un atri toscà sense cisterna sota l'*impluvium*. L'accés principal sembla situar-se a llevant, l'espai natural per qui arribava des de la Via. Al voltant de l'atri es disposaven algunes grans sales, i un possible espai porticat a migdia. Les excavacions desenvolupades, han permès detectar algunes reformes puntuals de l'edifici, realitzades poc abans o durant la gran reforma augustal que analitzarem en un apartat posterior. Aquestes reformes denoten una activitat molt intensa en les primeres dècades d'existència de l'establiment i que culminarà en època augustal en una reforma substancial de les edificacions. A la part de darrera de la casa, se situaven algunes estructures de tipus industrial, com un petit magatzem de *dolia*.

Un element important de l'edifici és la seva concepció, plenament itàlica. Presenta una planta allunyada dels establiments mixtos que predominen en època republicana i on es barregen elements ibèrics i romans, però tot i això cal ressaltar que en un principi, a pesar de la seva concepció arquitectònica, es bastí amb murs de pedra lligada amb fang, arrebossats exteriorment amb un morter de color blanc i amb paviments de terra piconada. Cal ressaltar la presència d'una llar i un petit forn domèstic en una de les estances, probablement la *culina*. La utilització d'aquesta mena d'elements i materials pensem que és un reflex de les disponibilitats materials del moment més que del grau de "romanització" del propietari, ja que l'estructura arquitectònica és plenament itàlica.

De fet, si prenem com exemple la ciutat més desenvolupada i avançada d'aquests moments en el nord-est peninsular, Empúries, trobem que les grans *domus* que es comencen a construir al llarg del segle I aC, presenten uns paraments molt similars als de la vil·la

del Pla de l'Horta, de pedra lligada amb fang (Cortés 2009, 448 i 468). Certament, en aquella ciutat es troben paviments de *signinum* i mosaic en les seves diferents versions, però cal tenir present que Empúries representa, en aquells moments, un dels principals pols comercials de la península i hi pul·lulen artesans i artistes que no treballaven fora d'aquesta zona i que potser arribaven per mar per complir encàrrecs concrets. Com veurem, no va ser fins a època augustal que es generalitzaren sobre el territori la presència de tallers i equips de professionals que portaren a una ràpida extensió d'aquesta mena d'elements decoratius. Aquesta manca d'elements luxosos i monumentals es produeix no solament als establiments rurals sinó també a les noves ciutats, que comptaven originalment amb els serveis i estructures bàsiques per rebre aquesta denominació, però que no es començaren a monumentalitzar fins molt més tard (Ruestes 2002, 703) Paral·lelament, la generalització de l'ús del morter portà canvis importants en les estructures domèstiques.

De fet, l'evolució de la vil·la del Pla de l'Horta i que podem intuir en altres establiments com el de Sant Pere de Montfullà o Vilablareix, no difereix de la que podríem trobar a les cases emporitanes. També aquestes presenten originalment una estructura força simple i, fins i tot, homogènia i va ser al llarg del segle I aC i, sobretot, anaren afegint elements sumptuaris i ornamentals a la seva estructura bàsica (Cortés 2009, 496-502). En el moment de fundació de la ciutat, calia disposar d'una casa, una *domus*, que fos suficient per allotjar la família i complir amb les obligacions socials i, en les dècades posteriors, a mesura que la situació econòmica s'anava assentant i consolidant, però també s'incrementaven les obligacions socials i polítiques de la família, s'invertia en la casa, que en tot moment era el reflex de la situació econòmica i del rol social del propietari. Hauria estat pels volts del canvi d'era, durant el principat d'August, que es detectaria un salt qualitatiu molt important en l'estructura dels habitatges.

Però si bé va caldre esperar a època augustal per apreciar grans transformacions en les edificacions, el concepte de vil·la suburbana era ja ben assumit des del mateix moment de la fundació de la ciutat.

De fet les vil·les localitzades a dia d'avui al *suburbium* de *Gerunda* presenten tot un seguit de trets comuns.

- Se situen als extrems de la plana.
- Aprofiten els primers desnivells del terreny, sobretot per a la construcció de la *pars urbana*.

- Es detecta un clar interès per aprofitar aquesta posició en alçada per potenciar l'arquitectura domèstica cercant una integració vil·la-paisatge.
- Se situen a espais propers a les principals vies de comunicació amb el nucli urbà de *Gerunda*.
- Es disposen a prop de cursos d'aigua que puguin abastir la vil·la.²

Aquestes consideracions són vàlides per a les de Montfullà, Vilablareix i Pla de l'Horta. Les consideracions topogràfiques són aplicables, també, a les vil·les que podem intuir a Aiguaviva i la zona de Palau, si bé el seu desconeixement impedeix, òbviament, fer-ho extensiu a les consideracions arquitectòniques.

L'excepció a aquesta imatge general seria la de can Pau Birol o Bell-lloc, situada enmig de la plana i en una posició, entre el riu Güell i la riera de Masrocs, que, a priori, la feia susceptible de ser afectada en cas de crescudes dels rius. En aquest cas, la ubicació de la vil·la feia innecessària una posició en alçat per resultar visible a gran distància, però sobta que es cerqués un espai aparentment inundable, del que semblen fugir les altres propietats. Creiem que les coses no anirien d'aquesta manera i que la visió que en tenim actualment és parcialment falsa. Les restes localitzades de la vil·la se situaven a escassament 20-30 cm de profunditat, fet que demostra que el nivell de circulació del sector no ha variat des d'època antiga. Aquesta situació no és aplicable a altres espais, sobretot els més propers als rius i rieres de la zona, on l'elevació del terreny ha estat molt més important. Per tant, el que actualment se'ns presenta com un espai essencialment planer versemblantment en època antiga presentava un desnivell més o menys accentuat, que allunyava i protegia la vil·la de les crescudes.

Efectivament, tot sembla indicar que una de les raons per les quals els grans propietaris varen triar els límits de la plana podia tenir relació, almenys en part, amb els problemes d'inundacions que afectaven a l'àrea més propera al recinte emmurallat. Certament, el nombre de vil·les conegudes a dia d'avui a l'entorn de *Gerunda* és, certament, molt limitat i sempre es pot plantejar que això és degut a la manca de prospeccions o excavacions arqueològiques a les zones de plana. No es pot descartar, ans al contrari, la troballa de més vil·les a la zona del pla de Girona o, fins i tot, a l'entorn més immediat de la ciutat, tot aprofitant els desnivells de la zona de Sant Feliu o de la Sant Domènec i les Pedreres, però també es pot argumentar que són precisament aquests espais, sobretot la plana, els que més afec-

2.- Un recent estudi sobre l'espai suburbà de *Segobriga* destaca la cerca de condicions similars a les que acabem d'exposar, ja que les vil·les se situen a certa distància de la ciutat i cercant posicions elevades (Abascal/Cebrian 2010, 305). També Revilla i Zamora destaquen que a la zona d'*Iluro* les vil·les comencen a aparèixer a l'àrea suburbana i a la costa, cercant espais ben comunicats, però també ben visibles (Revilla/Zamora 2006, 59).

tats han estat per les actuacions urbanístiques i per la construcció d'infraestructures dels darrers cinquanta anys, i resulta molt complicat pensar que totes aquestes obres es varen poder realitzar passant per alt els indicis o restes d'ocupacions anteriors. El cas és que no solament no disposem de cap prova arqueològica d'aquesta ocupació sinó que tampoc s'han recuperat, encara que fos de forma accidental, elements dispersos que avalin aquesta hipòtesi, com fragments de mosaic, ceràmiques o simplement, materials constructius.

En aquesta valoració podríem situar en dos plànols diferents els treballs realitzats als vessants del turó, a l'entorn de la ciutat emmurallada, de la zona de plana. En la primera, com demostren els propis treballs obrats a l'interior del *pomerium*, l'activitat edilícia ha estat molt activa durant els dos mil anys d'història de la ciutat, fet agreujat pel sistema constructiu que ha estat necessari aplicar, que suposava, pràcticament, un arrasament total de les estructures precedents per poder construir un nou edifici. Però això no és aplicable a les zones de plana, on molts dels espais no es varen edificar fins a època moderna i, fins i tot, molts dels edificis existents són posteriors a l'enderroc de les muralles de la ciutat i, per tant, datables ja en ple segle XX.

Més enllà dels arguments referits als aiguats podem plantejar altres raons per la manca (o escassetat) de vil·les en el sector de la plana, la principal de les quals és probablement un interès per aprofitar al màxim els terrenys pels conreus, en una plana de dimensions no massa grans. Recordem que no solament no s'han localitzat restes de vil·les sinó que no s'han identificat restes d'època romana, en general ni residencials ni productives-artesanals, a excepció de la vil·la de can Pau Birol i la necròpolis del Mercadal.

Un altra argument que devia tenir el seu pes entre els propietaris era el de les possibilitats escenogràfiques que oferien els espais elevats. La construcció en terrassa o en posició elevada de les estructures residencials facilitava la creació d'una arquitectura no solament destinada a la comoditat dels estadants sinó que havia de projectar una determinada imatge cap a l'exterior, convertint la casa en una eina de propaganda autorepresentativa.

Només coneixem dins de la zona que hem delimitat *grosso modo* com el suburbi de *Gerunda*, un establiment de caire purament agrícola. Es tracta de la Casa del Racó. Per la seva ubicació no queda massa clar si formaria part del *suburbium* en el seu sentit conceptual, ja que sí geogràfic, i que formaria part d'un *fundus* més extens que tant podria situar-se a la plana de Girona com a la plana empordanesa, possiblement a la zona de l'actual Cervià. En el segon cas, la seva producció miraria més cap al nord que cap a *Gerunda*, tot aprofitant el curs del riu i les vies, tal com faria en

èpoques anteriors el sitjar del Congost. Tot i això i amb les reserves plantejades, l'incloem en aquest estudi per ser l'únic exemple disponible a la zona, d'un assentament d'aquesta mena, que no és assimilable a una vil·la suburbana.

Tampoc és que l'establiment de la Casa del Racó sigui una gran font d'informació, almenys per aquesta primera fase ja que solament se'n coneixen alguns murs descontextualitzats. Suficients per adonar-nos que la creació d'aquest establiment es va produir al mateix temps que l'abandonament del poblat de **Kerunta* (recordem que s'assenta al vessant nord de la muntanya de Sant Julià de Ramis) i de forma paral·lela a l'aparició de les primeres vil·les de l'entorn. L'altra constatació és que hi semblen coexistir, en un primer moment, els dos sistemes d'emmagatzematge que tradicionalment s'associen respectivament a ibers i romans, les sitges i les *dolia*, dins aquest procés de sincretisme o barreja de les dues cultures que culminà de forma definitiva en època augustal. El que sí constata l'existència d'aquest establiment és el que alguns autors han considerat una certa "privatització" dels vessants de la muntanya de Sant Julià de Ramis, un espai que anteriorment molt probablement formaria part de les terres comunals de l'*oppidum*. Aquest és un procés que es podria haver iniciat amb anterioritat com es detecta a d'altres zones del nord-est on, des de finals del segle II aC, proliferaven els anomenats assentaments de plana, petites granges que denotarien l'inici d'aquest procés de canvi en els processos d'explotació territorials. Olesti (1997,85) parla de privatització, concepte que no agrada a Revilla (2004,188) qui considera que actualment no posseïm prou dades per establir les relacions socio-jurídiques establertes en l'àmbit de la producció, essent difícil d'establir si es tractava de petits pagesos independents o no.

LA FORMACIÓ DEL SUBURBI

El suburbi no és un element afegit a la ciutat sinó que forma part de la seva pròpia concepció. Al segle I aC i de forma paral·lela a la creació de la *ciuitas* es comencen a definir els diversos usos d'aquest sector. Atesa la funció estratègica que la ciutat adquirí des de la seva fundació, la importància de l'entorn des del punt de vista militar es féu ben palès. La continuïtat en l'existència d'elements de tipus militar a la muntanya de Sant Julià denoten aquesta voluntat de controlar el principal eix de comunicacions de la zona, i, al mateix temps, demostren que no era considerada del tot segura i que es podia veure afectada de forma més o menys directa per nous conflictes com els que varen portar a la fundació de la ciutat.

Paral·lelament, a l'entorn més proper a les muralles, tot resseguint la via, s'hi comencen a crear espais funera-

ris. Aquests cementiris són un element indissociable de qualsevol ciutat i, probablement, el primer que s'anà configurant al voltant de tots els centres urbans, ja que constituïen l'espai natural, però també obligat, per donar sepultura als habitants d'aquests nuclis.

El que potser resulta més inhabitual és la rapidesa amb que comença a detectar-se una ocupació residencial del suburbi. Ja en època republicana comencen a construir-se les primeres vil·les suburbanes i ho fan ocupant els espais que constituïrien al llarg de tota l'època imperial les zones privilegiades per aquesta mena de construccions. Aquests espais no se situaven a tocar la ciutat sinó que començaven a dibuixar una corona, ocupant els primers contraforts muntanyosos que tanquen la plana de Girona, cercant unes condicions de proximitat, però també de comoditat i de domini, tant des del punt de vista topogràfic com visual, que es mantingué al llarg de tot el període romà.

Aquestes noves construccions disposaven no solament d'espais residencials sinó també de zones productives, que malauradament coneixem molt poc però que denoten que també l'explotació de la plana es va iniciar molt ràpidament, ja sota les noves condicions econòmiques i socioculturals característiques del sistema de la vil·la.

ÈPOCA AUGUSTAL

August va realitzar tres viatges a *Hispania*. En el primer, l'any 45 aC acompanyava Cèsar. Va tornar-hi el 27 per posar-se al capdavant de les guerres càntabres i va romandre-hi fins a l'any 24. Finalment, retornà entre els anys 15 i 13 aC. Segurament va ser durant aquest tercer viatge el que va impulsar de forma important una reforma territorial i la integració jurídica de moltes comunitats, tant a través de la creació de colònies com per l'ascens jurídic de velles comunitats estipendiàries (Abascal 2006, 73).

La promoció jurídica d'aquestes ciutats i la fundació de noves colònies s'insereix en un programa de reformes més ampli que afectà, també, l'organització territorial, la xarxa viària i el sistema fiscal. En aquest darrer aspecte i continuant un procés iniciat per Cèsar, canvià el sistema de recaptació provincial, eliminant els *publicani* i atribuint la recaptació a les comunitats locals, fent-

les fiscalment responsable del seu territori (Lo Cascio 1991,149) fet que per alguns autors devia influir en un canvi en els mètodes i la intensitat de l'explotació del territori (Ariño/Díaz 1999, 170).

La concessió de l'estatut municipal devia anar de la mà d'una forta inversió a les ciutats, iniciant un procés monumentalitzador que en el cas de *Gerunda* no coneixem prou bé, però que es detecta a d'altres ciutats de l'entorn, com Empúries (Aquilué *et al.* 2012, 46-48). En aquest procés, hi participaren de forma decisiva les elits locals, que havien de contribuir a la seva *dignitas* a través del seu embelliment, unint de forma indissociable política i arquitectura (Bendala 2003,30-34).

Però si bé no tenim proves clares de com es va produir aquest procés monumentalitzador a *Gerunda* i a quins espais públics va afectar, en tenim proves indirectes a través de les construccions privades situades a l'exterior de la ciutat, tant de les vil·les suburbanes com dels monuments funeraris. La concessió dels estatuts municipals suposava, tot sovint, l'inici d'una cursa evergètica per part de les elits urbanes amb l'objectiu de destacar entre els seus conciutadans i entre els seus iguals (Abascal 2009,94).

ELS ESPAIS DOMÈSTICS: LES VIL·LES

El període augustal, comporta un canvi essencial en les tècniques constructives. Tot i que conegut de feia segles, l'*opus caementicium*³ fou un material escassament emprat en les estructures domèstiques o privades al nord-est peninsular. De fet, el seu ús es limità, de forma general, a les grans infraestructures o obres públiques executades tot sovint per les legions (Melchor 1993, 131). Un exemple en seria la muralla de la ciutat romana d'Empúries que fou bastida en *opus caementicium* (Aquilué *et al.* 2012, 40) mentre, de forma paral·lela, les grans *domus* urbanes es continuaven edificant tot emprant pedra i fang.⁴ Fora de la ciutat, la *statio* de Mas Gusó, un edifici de caire públic, també es va bastir emprant morter en un moment en que les construccions privades de l'entorn, ho eren amb fang (Casas *et al.* 2015, *Ibid*,2016).

Per tant, un dels grans canvis que es produí en època augustal va ser el dels materials constructius utilitzats (Palahí/Vivó/Nolla 2015). Aquest és un fet que es dona

3.- A Itàlia l'ús del *caementicium* es generalitza en les obres públiques al segle II aC (D'Alessio 2008, 17; Ruiz de Arbulo 2009, 258), però també comença a ser present a les vil·les. Per a Venditti, la introducció del *caementicium* és juntament amb l'*asiatica luxuria* i l'adopció d'un formulari arquitectònic típicament urbà, la característica definidora de les vil·les del segle II aC a Itàlia, que les distingeixen de les granges anteriors (Venditti 2011,28-29).

4.- Certament, a moltes de les ciutats existents al segle I aC, es conserven estructures domèstiques que empenen el *caementicium* com a material constructiu. Caldria saber a qui pertanyien aquestes *domus*. Soler, parlant dels marbres de *Carthago Nova*, destaca com sembla que els magistrats i grans evergetes que invertien en les obres públiques introduïen paral·lelament aquests materials als seus habitatges (Soler 2003, 152). Quelcom similar podríem plantejar per l'*opus caementicium*, que en tot cas no s'utilitza de forma massiva fora de les grans obres públiques.

no solament a les vil·les del *suburbium* de *Gerunda*, i que es pot fer extensible en general a les edificacions domèstiques del nord-est peninsular, ja sigui en entorn urbà com rural. El canvi dels paraments de pedra lligada amb fang i dels paviments de terra piconada per les construccions en *opus caementicium* i els sòls construïts, ja sigui en *opus signinum*, com en mosaic o amb tractaments mixts, marca la gran diferència entre les edificacions d'un moment i de l'altre. Tampoc l'ús de peces de terra cuita es generalitza a la Citerior fins l'alt imperi sobretot per la manca d'instal·lacions adequades que permetessin una producció industrial (Belarte/Olmos/Principal 2008, 100)

La generalització en la utilització d'aquests materials i la seva expansió, molt ràpida va comportar una evolució important en la configuració de l'arquitectura domèstica. El morter permetia construccions més sòlides, facilitava la construcció de diverses plantes i proporcionava una ductilitat que té el seu reflex en la incorporació de noves formes arquitectòniques. Certament, no es tractava de formes originals sinó que, simplement, el que permetia era l'arribada de formes que ja feia temps que eren en ús a la península itàlica.

Aquest canvi va suposar, tot sovint, l'enderrocament de les velles estructures i la reconstrucció total de l'alçat de les edificacions. Són moltes les vil·les a les quals tot i conservar essencialment la seva estructuració augustal o alt-imperial, presenten estrats o estructures disperses que constaten l'existència d'un assentament baix-republicà que mostrava una estructura mixta en la qual es combinaven elements i materials característics de les construccions indígenes, barrejades amb d'altres d'importació itàlica. Tal és la transformació succeïda de forma general, que tot sovint s'ha considerat que, de fet, la vil·la no apareix de forma generalitzada en aquest territori fins a època augustal. Les reconstruccions van ser tan intenses i el canvi en els materials tant complet que s'associava aquesta reconstrucció global de les edificacions a un canvi de la seva concepció.

Al nostre parer no sembla que fos així. Per una banda, creiem que cal separar el que és el sistema de la vil·la del que podríem anomenar "l'arquitectura" de la vil·la, essent, la primera, cronològicament anterior (Palahí 2010, 73-75 i 80-83).

No és aquest l'únic motiu de les transformacions estructurals de les vil·les. En elles hi devien influir altres elements relacionats amb l'activitat econòmica, l'enriquiment progressiu de les elits i, fins i tot també, raons ideològiques, ja que amb August sembla trencar-se l'equilibri en la concepció ciutat-camp com espais complementaris, i el camp esdevé, en l'imaginari de les elits socials expressat a través de la poesia, l'espai per excel·lència on viure i gaudir de l'*otium* (Dupré 2004, 164). No pretenem argumentar que les reformes succeïdes a les

vil·les de tota mena en època d'August al nostre territori, siguin el testimoni d'una societat provincial plenament identificada amb els corrents poètics i de pensament de les elits de Roma, però sí que les "modes" que aquestes noves idees comportaven es traslladaren als espais provincials, encara que, tot sovint, buides de part de la seva càrrega ideològica general. El propietari de *Gerunda* que reformava la seva vil·la suburbana potser no tenia la visió idíl·lica del camp que s'expressa la poesia d'Horaci o Virgili, però sí que estava plenament d'acord que aquesta era la línia que calia seguir per ser identificat com a membre de la classe dirigent.

El cas del Pla de l'Horta il·lustra de forma molt clara que aquesta problemàtica és en bona mesura falsa. L'edifici republicà mostra clarament una planta itàlica, vertebrada al voltant d'un atri. Aquesta mateixa estructura es mantingué en l'edifici augustal i, de fet, molts dels vells murs de la casa republicana s'aprofitaren com a fonaments. El canvi es produiria, en l'aparença, en l'alçat de l'edifici, més que en la seva concepció. La introducció del morter en l'àmbit domèstic, va permetre una flexibilització més gran en l'arquitectura, i la seva major consistència facilità la introducció de nous elements. A més, el canvi en les pavimentacions suposà una gran transformació a nivell d'ornamentació i, per tant, del nivell de luxe de la casa que s'acompanyava amb pintures murals i altres elements, peribles, que no ens han arribat.

La vella edificació fou completament reformada, però l'estratigrafia recuperada sembla insinuar un procés llarg d'obres en el qual s'anaven enderrocant sectors de la casa, mentre d'altres es mantenien dempeus i, al final, la planta del conjunt continuava mantenint alguns dels elements més importants de l'etapa anterior.

Per tant, es tracta d'un canvi substancial, però no en el concepte bàsic de la vil·la, sinó en el seu aspecte, amb una forta inversió en elements ornamentals, destinats a dotar de major presència l'edifici i a potenciar els espais d'*otium*, recepció i autorepresentació del propietari.

El que cal preguntar-se és fins a quin punt aquest canvi radical en l'arquitectura es produí per motius ideològics o conceptuals i fins a quin punt ho féu per la introducció dels nous materials? En aquest sentit creiem que cal reflexionar sobre el segon dels aspectes. El programa de reformes emprès per August, la modernització viària i, sobretot, la creació de noves ciutats i la concessió d'estatuts municipals a d'altres ja existents, com en el cas de *Gerunda*, havia de convertir-se en un pol de desenvolupament urbanístic tant a nivell públic com privat que devia afavorir l'arribada d'artesans itàlics i la creació de noves empreses de construcció. Els mateixos aristòcrates locals que començaven a invertir en actes evergètics en les noves *ciuitates* aprofitaren aquells mateixos equips de constructors per remodelar i millorar

les seves cases. L'extensió de la clientela devia impulsar, al seu torn, la creació de tallers i empreses avesades ja en l'ús d'aquests nous materials i noves tècniques.

Aquest canvi en la tècnica constructiva s'aprecia no solament a les vil·les sinó també, i de forma general, a les *domus* urbanes. En aquest sentit, cal assenyalar a tall d'exemple com algunes de les grans *domus* emporitanes ja havien iniciat el seu procés de creixement en època baix-republicana però va ser en època augustal quan varen començar a emprar el morter en els seus paraments, tot i que la gran muralla de la ciutat romana ja s'havia alçat fent servir l'*opus caementicium* una centúria abans (Aquilué *et al.* 2012, 39-41; Cortes 2014, 204-206).

En aquest sentit el gran impuls donat per August al procés urbanitzador de la península va crear les condicions idònies per l'extensió d'aquests materials, que varen passar de les construccions públiques a l'entorn privat. Al mateix temps, es varen anar estenent els models constructius domèstics que estaven en boga a Itàlia. Aquests podien ser introduïts pels contingents d'italics, més o menys nombrosos, que s'anaven assentant a la península, o pels propis equips de treballadors i arquitectes que començaven a treballar a l'entorn de les ciutats, per una nova clientela que volia enriquir arquitectònicament les seves ciutats i els seus habitatges, i volia fer-ho seguint uns canons i models ja clarament italics. Però és un procés que probablement s'inicià ja unes dècades abans. La reorganització endegada després de la guerra de Numància, o les reorganitzacions territorials realitzades primer per Pompeu i després per Cèsar, ja havien posat les bases econòmiques i socials per establir el sistema de vida "a la romana" i la vil·la com a sistema econòmic. Si això no es traslladava a l'arquitectura, sobretot a partir de mitjan segle I aC, era probablement més una conseqüència de la manca de materials i artesans que a una disposició mental o ideològica. Sense experts en la fabricació i ús del morter els propietaris de vil·les i *domus* republicanes havien d'emprar allò que el territori els proporcionava.

Com ja hem comentat la vil·la del Pla de l'Horta és un clar exemple d'aquest procés. Però no l'únic. Les escasses dades disponibles per Vilablareix, semblen apuntar en aquesta direcció, ja que algun dels murs de *caementicium* d'època augustal també emprà com a fonamentació una estructura pertanyent a una edificació republicana de pedra lligada amb fang.

També la vil·la de Montfullà sembla patir una transformació important en aquests moments. Tot i que les dades estratigràfiques són escasses, es detecta un procés similar en el qual els vells murs de pedra i fang són substituïts per paraments de *caementicium* i la utilització de paviments de major qualitat.

Lluny del suburbi gironí, la vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar, presenta una evolució similar. La vil·la republicana, situada en una terrassa intermitja del turó de can Magí, i que ja s'havia concebut originalment amb una impactant visió escenogràfica, va ser completament remodelada en època augustal i, un cop més, els murs de pedra i fang i els sols de terra piconada varen ser substituïts per l'*opus caementicium* i els paviments de *signinum* (Palahí/Nolla 2010, 96-104).

La transformació dels habitatges no afectà solament els paraments sinó que també la detectem en les pavimentacions. En el cas de Montfullà probablement cal datar en aquesta fase un paviment d'*opus signinum* localitzat a la mateixa sala on posteriorment s'hi col·locarà un *opus tessellatum*. A Vilablareix, l'únic paviment localitzat pertanyent a aquesta fase és un petit fragment de paviment d'*opus signinum* amb decoració de tesselles.

La vil·la del Pla de l'Horta ofereix un ventall molt més complex. Les diferents sales es pavimentaren amb sols d'*opus signinum*, *opus signinum* amb decoracions tessellades i, fins i tot, dues de les sales combinant el *signinum* amb l'*opus sectile*. Fins i tot a la zona de l'impluvi s'empra un emblema en *opus vermiculatum*. Aquesta mena de pavimentacions són habituals en espais urbans en aquesta època, com el cas de les grans *domus* emporitanes, però és molt rar en espais extraurbans, qüestió que un cop més destaca la consideració d'habitatges urbans que tenien les vil·les suburbanes.

La utilització d'*opus sectile* a la vil·la del Pla de l'Horta, tot emprant rics marbres d'importació, es podria, fins a cert punt, relacionar amb les activitats evergètiques del propietari. En el cas de *Carthago Nova*, per exemple, s'ha ressaltat que els mateixos munificents que pagaven les grans obres dels espais públics urbans, aprofitaven per introduir alguns dels elements i materials als seus habitatges (Soler 2003, 152). En aquest sentit es podria identificar al propietari de la vil·la del Pla de l'Horta amb un dels grans benefactors de la ciutat.

No tenim cap dada d'altres elements (pintura mural, mobiliari...) que havien d'acabar de conformar l'aspecte de les vil·les en aquest moment i que havien de completar el seu notable nivell de sumptuositat.

Tots aquests canvis, òbviament, no venen exclusivament motivats per un canvi en els materials constructius i responen a transformacions més profundes. Les reformes d'August i la concessió d'estatuts municipals provocà l'inici d'una cursa entre les principals famílies locals per obtenir i acaparar els càrrecs municipals. Aquesta cursa es reflexa a través d'una intensa activitat evergètica però també te la seva transcendència als habitatges de les elits urbanes, que utilitzaven aquest espai com un element essencial de la seva imatge i com una peça més que impulsava la seva cursa política i el desig de destacar entre els seus conciutadans.

La monumentalització de determinats espais té molt a veure amb les concepcions socials dels propietaris. Els elements decoratius, les grans sales triclinars, els espais de recepció són estructures ambivalents i plurifuncionals que potencien els aspectes més lúdics, vinculats a l'*otium*, però també d'altres de caire social lligats amb l'autorepresentació del propietari i, en el cas de les vil·les suburbanes, probablement també amb les activitats socials, comercials, professionals i, fins i tot, polítiques del *dominus*.

A aquest conjunt s'hi podrien afegir els banys, un espai que pot ser purament higiènic, però també lúdic, íntim o social, depenent del moment i les circumstàncies.

L'existència de banys comença a ser habitual a les vil·les del nord-est peninsular a partir d'època flàvia. Per tant, el complex d'època augustal de la vil·la del Pla de l'Horta no deixa de ser un fet excepcional i, fins ara, únic en aquest territori. Desconeixem quina era la realitat de la ciutat de *Gerunda* i si disposava d'uns banys públics en aquesta època, tot i que això seria del tot raonable. En ocasions, la disponibilitat d'aquestes instal·lacions comportava que la majoria de *domus* no n'incorporessin. De tota manera, no sempre és així. En el cas d'Empúries, l'existència de diferents termes públiques no va impedir als propietaris d'algunes de les grans cases construir banys més o menys complexos en les seves propietats. Menys vàlida encara resultaria aquesta argumentació per a establiments suburbans, i més quan la recerca de comoditats era accentuada, com en el cas del pla de l'Horta.

ÈPOCA ALT-IMPERIAL

El període alt-imperial és el de la configuració definitiva de les estructures urbanes. No coneixem com es varen desenvolupar les obres públiques a la ciutat però el més probable és que al llarg del primer segle de l'era, a la zona del fòrum es construïssin, de no existir ja d'abans, la majoria d'edificis que caracteritzen aquesta mena de places i que configuren el conjunt d'edificis més importants per a una ciutat des del punt de vista del seu prestigi. Res sabem dels ritmes constructius i les reformes que es podrien haver produït.

Alguns moments, com la concessió de l'estatut de dret romà en època flàvia (Nolla 2007a,10) devien marcar una fita important per la ciutat i tenir el seu reflex en l'arquitectura i l'urbanisme, completant un procés iniciat quasi un segle abans. La concessió de l'estatut és considerat sovint un moment transcendent que sol comportar com a conseqüència física més visible una monumentalització de les ciutats per un desig de les elits de promocionar-se. Aquesta cursa evergètica es dona aparentment no solament en els

nous municipis flavis, sinó també en alguns dels que ja disposaven d'estatuts municipals anteriors per una cursa establerta no solament entre els ciutadans d'una mateixa comunitat sinó també entre ciutats per tal de destacar (Pintado 2004, 39-44). Desconeixem si en el cas de *Gerunda* aquest fet va produir un augment de les inversions o una modificació en els edificis i espais públics.

LES VIL·LES SUBURBANES

Si en època augustal les modificacions en els materials constructius emprats suposà un canvi radical en la concepció dels edificis i en les possibilitats d'expressió, en les dècades posteriors s'aprofundí en la creació de nous espais destinats a la recepció i l'*otium*. Un cop més, el nostre problema per copsar aquesta evolució es troba en les poques dades aportades per algunes de les vil·les, fet que en alguns casos limita pràcticament a la vil·la del Pla de l'Horta les possibilitats d'anàlisi d'aquest procés.

En alguns aspectes, l'evolució és molt similar a la que podríem trobar en les estructures domèstiques d'un entorn urbà. Així, per exemple, la reforma de la vil·la del Pla de l'Horta de la segona meitat del segle I, va suposar l'eliminació de l'atri. Aquesta reforma i la pèrdua conseqüent de la funció simbòlica que desenvolupava, la trobem també en entorn urbà. Cortès i Guitart assenyalen que més enllà del període augustal no hi ha documentada cap nova casa d'atri al nord-est peninsular (Cortès/Guitart 2010, 49; Cortes 2014, 320) i de fet les províncies ocupades de forma efectiva al llarg del segle I, com *Britannia*, generalment ja no utilitzen atris en les seves construccions domèstiques (Ellis 1995, 165). De fet, ja feia temps que a la península itàlica el centre de gravetat de la casa s'havia anat desplaçant i altres espais, sobretot el perístil que havia substituït l'atri en moltes de les seves funcions tant estructurals (com element de distribució, punt de llum...) com simbòliques i religioses (situant-s'hi, de vegades, el larari) (Pérez Ruiz 2008, 220). Per Slofstra, l'atri i el tablinum desapareixen al segle I i el triclini esdevé el punt focal de la *domus* (Slofstra 1995,79).

Aquest interès pels espais lúdics i de sociabilitat s'expressa de forma intensa en tres elements: les sales de representació i/o triclinars, els jardins i els banys. En el cas del Pla de l'Horta, la primera reforma de l'edifici augustal va consistir en la remodelació del jardí i del *triclinium* i és de remarcar la construcció d'una estructura absidal afegida al *tablinum* augustal, una estructura molt habitual en època baix-imperial presidint els salons de banquets i les grans sales de recepció. Com hem vist en el capítol corresponent (*supra*), tot i ser molt poc habitual en època alt-imperial, sobretot a la península ibèrica, no és un cas únic.

Tampoc el fet que la sala fos escalfada resulta un fet extraordinari, si bé és poc habitual fora dels espais termals. Trobem paral·lels de triclinis calefactats d'època augustal o un xic més tardans en vil·les properes com la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahí/Nolla 2010, 100). Tot i això, cal inisistir en què no és un element habitual. Fins i tot a una província com *Britannia*, on per raons òbvies la presència de triclinis hivernals resulta més necessària, sembla que la presència d'hipocausts fora dels banys és extraordinària al segle I (Cosh 2001, 231).

Aquestes dades converteixen l'absis de la vil·la del Pla de l'Horta en una peça excepcional que incideix en el coneixement, per part del propietari, dels costums i modes més recents, que la féu bastir al seu habitatge quan tot just en aquells moments es començava a introduir, en context domèstic, a la mateixa Roma. Si afegim a aquest fet altres indicis ja esmentats, com la utilització de l'hipocaust en la mateixa sala, els banys d'època augustal, la presència de paviments d'*opus sectile* de gran qualitat o la pròpia estructura de l'edifici des de la seva construcció, amb un atri clarament itàlic, la imatge que n'obtenim és la d'una família influent, molt probablement d'origen itàlic, molt relacionada no solament amb la comunitat local sinó també amb la pròpia península itàlica, desitjosa de seguir les modes i costums més en boga, en cada moment, a la metròpoli.

Afegim a aquesta valoració la reforma del jardí, amb la construcció d'un gran nimfeu que actuà com a tancament del pati, dotà aquell espai d'un alt sentit escenogràfic, un espai que estava concebut al servei de les sales d'esbarjo situades a la banda septentrional. Les sales triclinars i el pati constituïen una unitat, una zona íntimament relacionada en la qual el jardí estava al servei de les activitats que es desenvolupen a l'interior de les sales d'aparat que s'hi obrien. En aquest sentit, el jardí podia actuar com un decorat, un mer rerefons a les activitats desenvolupades a l'interior de les sales triclinars, o integrar-s'hi, traslladant-hi les activitats lúdiques que acompanyaven al sopar (balls, teatre...). Per a Dunbabin, aquesta integració entre jardí i sales d'aparat, estenent els espectacles i entreteniments oferts als comensals als espais exteriors, es produí precisament al llarg del segle I, en un procés en el qual la presència de l'aigua hi jugà un paper molt important (Dunbabin 1996, 70-71). En la seva anàlisi de les cases del nord d'Àfrica, Thébert ja destaca l'estreta relació que s'estableix entre les basses i fonts dels jardins i les sales d'aparat, situades sobre el mateix eix visual (Thébert 1991, 352).

El pati enjardinat del Pla de l'Horta es concep en relació directa a les activitats desenvolupades a l'interior de les sales d'aparat del seu entorn, molt especialment amb el *conuiuium*, el banquet.

Però la reforma més important de la vil·la del Pla de l'Horta és probablement aquella de la qual menys in-

formació disposem. La construcció d'un gran peristil a llevant implicava un augment molt considerable de la superfície residencial edificada i un canvi en les concepcions de molts dels espais. No oblidem que allò que fins ara configurava la vil·la, passa a ser-ne una part -l'ala oest- i es va allunyant cada cop més del seu centre públic i de representació que es va anar desplaçant cap a l'est, on se situaria l'accés principal al conjunt.

Les sales d'aparat constitueixen el centre de la vida social de la vil·la i es testimonien també en d'altres jaciments de l'entorn com a Montfullà. En aquest cas, tot i les poques dades disponibles, queda molt clara la rellevància donada a una sala quadrangular situada a la banda occidental de l'edifici. No exclusivament per la seva decoració, amb pintures parietals que imiten aplacats de marbre o el paviment d'*opus tessellatum* sinó per la seva ubicació. La sala sobresortia del que devia ser la línia de façana de l'edifici. Això permetia dotar-la de major lluminositat (ja que hi podia haver finestres a tres costats) i, sobretot, ressaltava la seva funció i importància respecte a les sales i espais del seu entorn immediat, una rellevància que en època baix-imperial, es donà a través de les construccions absidals, que també sobresortiran del cos principal de l'edifici.

Un altre vestigi a considerar és la construcció de banys. Com hem comentat anteriorment, són rares les vil·les, ja siguin suburbanes o rurals, que presentin conjunts termals anteriors a mitjan segle I i, en aquest sentit, la vil·la del Pla de l'Horta constitueix per ara un cas únic al nord-est català. Tot sovint els banys es mostren com un afegit a edificis ja preexistents (Vivó *et al.* 2006, 138). A més, com es tracta d'un espai destinat no solament a la família, sinó, cada cop més, també als visitants i, per tant, cal construir-lo en un espai que els sigui accessible, la seva construcció pot arribar a suposar importants transformacions en espais preexistents. Aquest és el cas de la vil·la dels Ametllers, ja que per bastir els banys es va malmetre part del porticat oriental del pati nord de la vil·la (Palahí/Nolla 2010, 105-109 i 193-195). En altres ocasions, els banys es conceben com un edifici independent. És el cas de vil·les com la de la Font del Vilar, Vilarenys (Vivó *et al.* 2006, 812-84 i 95-98 respectivament) o la Torre del Moro (Masvidal 2008).

Pel que fa a les vil·les del *suburbium* gironí, són dues les edificacions que han donat indicis de l'existència d'aquesta mena d'instal·lacions, el Pla de l'Horta i Vilablareix.

En el cas del Pla de l'Horta, les dades disponibles a mitjan segle I no parlen de la construcció d'uns banys sinó de la seva destrucció. Efectivament, el conjunt termal obrat a l'angle nord-oest de l'edifici en època augustal va ser desmuntat. Ara bé, tot sembla indicar que en realitat es va iniciar un projecte de remodelació, en el qual probablement s'invertien les ubicacions del *frigidarium*

i del *caldarium*, que va ser abandonat, probablement motivat per l'evolució general de l'edifici, amb l'adició del gran peristil a la banda oriental i la reubicació dels banys. Per tant, el més probable és que la vil·la continués disposant d'un conjunt de banys, si bé aquest se situaria en algun sector del peristil, fora de l'àrea excavada. De la seva existència no en tenim cap dubte, de la seva ubicació concreta, cap certesa. El projecte fallit de reforma dels banys augustals demostra un interès del propietari per disposar d'aquesta comoditat i ja hem comentat que la seva finalització l'atribuïm més a un canvi de projecte que a un abandonament.

L'altre conjunt conegut és el de la vil·la de Sant Menna. Se situa a la terrassa en la qual es trobava la part residencial del conjunt, probablement a la seva façana meridional, de tal manera que l'àrea de servei s'integrava, ja, en el que podríem considerar la zona industrial de l'assentament. D'aquest conjunt en conservem només les sales escalfades amb hipocaust que, tanmateix, ja ens aporten algunes dades. La més important és que es tractava d'un bany de certa complexitat, ja que disposava de *tepidarium* i *caldarium*, aquest darrer amb una possible *schola labrum* en un dels laterals. Cal assenyalar que la majoria de banys excavats al nord-est i datats al segle I, solen presentar una estructura més simple, dotats, només, de *frigidarium* i *caldarium*, essent al segle II quan trobem dissenys més complexos (Palahí/Vivó 1996; Garcia Entero 2005, 737). En el cas de la vil·la de Sant Menna, els escassos materials recuperats semblarien insinuar una primera ordenació de primera meitat del segle I i una reforma de principis del segle II. La reforma consistiria en la creació de noves sales, com una cambra pavimentada amb *opus signinum* que no queda clar si formaria part dels banys o d'una altra part de la casa, i, sobretot, en la construcció d'un segon *praefurnium* destinat a poder emprar com a sauna (*sudatorium*) la vella sala del *tepidarium*.

Tots aquests elements tenen en comú l'ús abundant d'aigua. Aquesta quantitat d'aigua que es fa necessària per la presència de banys i nimfeus i la seva associació, com en el cas del Pla de l'Horta, amb un aqüeducte privat, s'uneix a les nocions de comoditat i plaer que es cerca en aquestes vil·les, però també de l'ostentació i d'afirmació de poder del propietari, a través d'un element costós tant de construir com de mantenir (Vipard 2007, 243).

D'aquest conjunt de reformes detectades en les vil·les de l'entorn de *Gerunda* en destaca un element i és l'avançament cronològic que presenten respecte a d'altres vil·les rurals. Molts dels elements estructurals que detectem en aquestes vil·les es trobaran també en vil·les rurals de l'entorn, però generalment amb datacions posteriors. Un bon exemple en són els banys, però també altres estructures com l'absis que presideix una de les sales del Pla de l'Horta, o l'ús en aquesta matei-

xa vil·la de paviments d'*opus sectile*, més habituals en cronologies del segle I en entorns urbans (com a Empúries) i pràcticament desconegut en les vil·les del territori (l'excepció la representa la vil·la de Tolegassos, on hi ha indicis d'un paviments de sectile d'època augustal, destruït completament amb les reformes posteriors, quan l'edifici adquireix un aspecte molt més productiu que residencial. En tot cas es tracta d'una vil·la suburbana per la seva ubicació, a escassos quilòmetres de la ciutat (Casas/Soler 2013, Burch et al. 2013, 63))

També la cronologia dels banys del Pla de l'Horta –d'època augustal- o de Vilablareix –de la primera meitat del segle I- són també anteriors a les de la majoria de vil·les rurals de l'entorn, on es generalitzen, sobretot, a partir d'època flàvia (Vivó et al. 2006, 137; Palahí/Vivó 1996).

El mateix podríem referir pel paviment de *sectile* del Pla de l'Horta, una tècnica molt més usual en dates posteriors en edificis rurals, però present des d'època augustal sobretot en edificis públics (Soler 2003, 150), estenent-se posteriorment a l'àmbit privat portat sobretot per les elits itàliques (Soler 2003, 174). Però potser el més sorprenent és l'absis, un element que tingué un gran èxit en època baix-imperial i que al Pla de l'Horta es troba en un context d'època flàvia.

Aquests elements demostren que ens trobem davant d'una elit local molt integrada en les modes i usos desenvolupats a la península itàlica, que disposaven de capacitat econòmica per construir aquests elements i que tenien accés a la mà d'obra necessària i prou preparada per poder assolir aquesta mena de construccions. En el cas de la sala absidal i el paviment de *sectile*, podríem plantejar una hipòtesi similar a l'exposada per Soler pels paviments de *sectile* de *Carthago Nova*: un magistrat municipal o un representat de les elits locals que aprofità la construcció d'un edifici públic i que traslladà una de les formes arquitectòniques característica de les edificacions públiques, sobretot de temples i basíliques, al seu àmbit privat (Soler 2003, 152). En aquest sentit es podria identificar al propietari de la vil·la del Pla de l'Horta amb un dels grans benefactors de la ciutat.

El període de la dinastia severa, a cavall entre els segles II-III, mereix un apartat específic ja que en alguns aspectes comença a albirar-se un procés de canvi que es van fer més visible en dècades posteriors. A nivell polític i administratiu, les reformes introduïdes pels emperadors severians afectaren de forma important les ciutats fins al punt que durant molt temps bona part de la historiografia situava en aquest moment l'inici de la seva decadència i del procés de monumentalització de les vil·les com a reflex d'una fugida dels curials i les elits locals cap al camp (Sobre aquesta problemàtica veure Palahí 1996; Palahí 1997). Tot i que bona part d'aquests conceptes actualment estan sotmesos a revisió i fins

i tot es consideren en alguns casos superats, si que és cert que es detecta un fort impuls constructiu a les vil·les, i no solament a les situades al *territorium*, sinó també a les suburbanes.

El període es tancà amb noves reformes de caire sump-tuari a la vil·la del Pla de l'Horta. A finals del segle II es detecta una remodelació total de l'ala oest de l'edifici, probablement després d'un incendi que va afectar algunes estances. Les noves construccions es distribuïren a l'entorn d'un gran *oecus* disposat en posició central. Aquest fet obligà a desplaçar la majoria dels murs transversals de les noves estances, respectant solament la façana est, aquella que s'obria al porticat del peristil. La nova concepció de l'espai té a veure amb la nova funció del sector. Disposat a la part posterior de l'edifici, a banda i banda de l'*oecus* - la principal sala de representació de l'edifici i disposada, aparentment, en posició axial respecte a l'accés-, es disposaren diversos conjunts d'estances que podríem considerar apartaments destinats a la família o a convidats especials. Dos d'aquests apartaments se situen al nord de l'*oecus*, mentre que els altres dos es trobaven a l'entorn del vell pati amb nimfeu de la banda sud.

Aquest darrer espai es concep com a unitari i es dotà d'un accés independent, des del pati situat a llevant. Paral·lelament, el vell jardí es transformà en un pseudoperistil envoltat per porticats solament en tres dels seus costats, i es pavimentà amb un *opus signinum*. Les sales d'aparat de l'entorn, així com el passadís d'accés i algun dels porticats es pavimentaren amb sols de mosaic de decoració geomètrica. El vell nimfeu fou parcialment destruït per la construcció del porticat oriental. El canvi és també conceptual. El vell jardí esdevingué un pati pavimentat en el qual sembla que l'espai descobert s'integrà amb el nimfeu, fins al punt que era possible estendre l'aigua per tot el davant del nimfeu, creant una petita bassa.

Totes les sales de nova construcció es varen pavimentar amb *opus tessellatum*, mentre que l'*oecus*, probablement devia disposar d'un paviment de *crustae*, completament perdut.

Pel que fa al suburbi gironí, queden clares algunes qüestions, la principal de les quals és que es pot descartar qualsevol relació entre aquestes reformes i una suposada fugida de curials. Les vil·les suburbanes se situaven molt a prop de la ciutat i, a més, creiem que servien, sempre o gairebé sempre, com a primera residència.

Les inversions en aquesta mena d'edificacions tampoc és exclusiva d'època severa; tant al Pla de l'Horta com Vilablareix, Montfullà o Bell-lloc es realitzaren importants reformes al llarg dels segles I i II.

En algunes ciutats properes a *Gerunda* es percep, ja al segle I, un cert abandonament dels habitatges més

importants. Així, tant a *Iluro* com *Baetulo* es detecta un abandonament d'algunes de les grans *domus* i un aprofitament per a la construcció d'estructures productives (Revilla/Cela 2006, 94). En aquest cas, es tracta de dues ciutats on s'ha comprovat una intensa ocupació de l'espai suburbial i, en general, del seu *territorium* més proper a la Via Augusta (Prevosti 1981a; 1981b).

El procés monumentalitzador de les vil·les a cavall entre els segles II-III no és exclusiu de l'espai suburbial i, de fet, és general a les vil·les del nord-est peninsular que Revilla relaciona amb una "*transformació de l'organització i la jerarquia de funcions que devia portar a centralitzar els processos productius i població en les villae*" (Revilla 2006,82). Aquest plantejament s'ha de matisar quan es parla de vil·les suburbanes que no són solament el centre d'un *fundus* i que pel seu lligam als centres urbans poden tenir una relació molt més directa amb la situació dels diferents nuclis que amb situacions relacionades amb l'explotació territorial. En aquest sentit, Bendala i Abad relacionen aquest procés monumentalitzador amb un desinterès per la cosa pública, en un procés ja iniciat a mitjan segle II i un trasllat dels afanys d'autorepresentació a la vil·la (Bendala/Abad 2008,26). Un cop més aquest seria un argument per les vil·les rurals, però les suburbanes sempre havien assumit aquesta funció, actuant normalment com a autèntiques *domus* extraurbanes.

En realitat sembla que les transformacions detectades, tant a les vil·les com a la pròpia ciutat a finals del segle II i principis de la centúria següent, tenen a veure amb un canvi de les mentalitats de les elits motivada per les transformacions de la mateixa organització administrativa municipal. Per començar, ja des d'unes dècades abans es detecta un descens en les activitats evergètiques pagades pels privats. Melchor opina que després d'un període de grans inversions privades a la ciutat en època flàvia i antonina com a conseqüència de la concessió dels estatuts municipals en època flàvia, aquestes davallaren un cop la ciutat ja disposava de les infraestructures necessàries (Melchor 2009 407-408). A més, hi ha un canvi en l'evergeta i cada cop més hi juguen un paper més rellevant els lliberts que imposaren canvis en aquests actes ja que tenien unes necessitats autorepresentatives diferents (Revilla/Cela 2006, 96). Ja no s'utilitzava com un trampolí per accedir a la carrera política i els lliberts representaven interessos de grans personatges locals i provincials però més de caire econòmic que polític. A més, ja des d'època antonina es detecta cada cop més un intervencionisme estatal en els afers municipals (Melchor 1993,133; Melchor 2009,408). Aquest major intervencionisme, que s'accentuà en època severa i una cada cop major professionalització de la política, féu que el magistrat com a individualitat anés tenint menys importància, i que la seva promoció depengués més de l'administració que

de la comunitat cívica. De fet, a partir del 180 són rares les inscripcions honorífiques on es remarca el *cursus honorum* i desapareixen pràcticament a partir de l'any 230 (Witschel 2009, 476). Per contra, els monuments i inscripcions, sobretot aquelles dedicatòries a la família imperial, foren erigits per la comunitat, la *Res Publica*. L'evergeta individual va ser, progressivament, substituït per la comunitat i, fins i tot, per l'administració imperial que, per exemple, potencià la utilització dels mil·liaris com a eina de propaganda (Witschel 2009, 477).

Aquests canvis en la distribució del poder, en les possibilitats de promoció, provocà canvis en la pròpia autorepresentació de les elits. Si fins ara la ciutat era l'espai on mostraven el seu poder davant els seus conciutadans, a partir d'aquell instant, la casa seria el principal aparador. Això no vol dir, com ja hem vist, que en períodes anteriors no s'invertís en la *domus* com element autorepresentatiu, però ara les inversions podien ser percentualment més elevades en disminuir la inversió evergètica a la ciutat.

Paral·lelament es produí l'arribada de noves modes, la més visible de les quals –per ser la que ha deixat més traces físiques– fou la introducció dels mosaics policroms, que substituïren les decoracions en blanc i negre pròpies dels segles I i II.

Per tant, un mateix resultat, l'augment de la monumentalització de les *villae*, pot respondre a situacions que presenten matisos diferents, però amb un objectiu final similar, l'exposició del poder. Podríem plantejar-nos si inicialment aquest procés no es produiria a les vil·les suburbanes, on mantindria un valor simbòlic com a mostra de poder i riquesa davant dels conciutadans, per traslladar-se ràpidament a les principals propietats del *territorium* on es potenciarien els seus valors com elements vinculats a l'*otium*. Així com en alguns altres aspectes hem pogut parlar d'un cert decalatge entre la implantació de determinades formes arquitectòniques a l'entorn de les ciutats i el *territorium*, en aquest aspecte, d'existir, resulta inapreciable arqueològicament. Ja hem comentat en l'apartat corresponent les característiques dels mosaics de la vil·la del Pla de l'Horta que entre aquells que formaven part d'una mateixa remodelació, n'hi havia de dos tipus. Al costat dels que eren clarament policroms, d'altres, sobretot els situats als passadissos, però també a una de les sales (àmbit 2) estaven decorats emprant essencialment la bicromia (blanc i negre) acompanyats d'algunes notes de color, fent servir tesselles vermelles. Per Dunbabin aquesta és una especificitat de la musivària hispana, un element de transició que se situaria al llarg del segle II (Dunbabin 1999, 145-147). La presència d'aquests mosaics podria indicar un procés de reforma de l'edifici d'una certa durada i un inici de les reformes anterior a finals de segle. El problema, en el cas del Pla de l'Horta, és que, com ja hem comentat, sembla que la reforma va venir motivada

per un incendi parcial de l'edifici, un fet fortuït que no es pot incloure, per tant, dins cap procés general. Tot i això, els materials i models triats per dur a terme la reforma sí que podrien indicar una arribada primerenca dels models de mosaics policroms en entorn urbà i suburbial, anterior a la seva expansió per les vil·les rurals.

EL SEGLE III

LA CRISI DEL SEGLE III

L'aparent continuïtat existent al llarg dels dos primers segles de l'imperi es trencà de forma clara i, en alguns aspectes, fins i tot traumàtica al llarg de la tercera centúria. Es tracta d'un segle convuls a nivell militar i de canvi constant a nivell polític que tingueren les seves conseqüències també a nivell social, econòmic i administratiu i religiós, de tal forma que l'imperi que sorgí al segle IV era, en molts aspectes, ben diferent al de l'etapa anterior. Per això cal remarcar alguns aspectes històrics que han d'ajudar a entendre la configuració de la ciutat i del seu suburbi en les fases posteriors.

Quan la historiografia parla del segle III, en realitat se sol centrar en el període de l'anomenada anarquia militar, que se situaria entre la mort d'Alexandre Sever, l'any 235, i l'ascens al poder de Dioclecià el 284, ja que el període severià se sol incloure com a capítol final de l'anomenat període alt-imperial i el tetràrquic com a punt d'inici del baix imperi. Aquesta etapa relativament curta suposà un moment de canvi essencial ja que la societat que en sorgí presentava grans diferències en relació al període anterior.

Per aquesta raó s'han intentat cercar arguments que permetessin explicar les causes d'aquestes transformacions i, en aquest punt, la historiografia hispana ha topat sempre amb grans dificultats. Els conflictes bèl·lics i la inestabilitat política (a conseqüència d'aquests conflictes, però que també acabaven esdevenint-ne causa) han estat alguns dels arguments més usualment emprats a nivell general de l'imperi, però sempre han presentat dificultats quan s'han intentat aplicar a Hispània. El territori peninsular se situava molt allunyat dels principals teatres d'operacions militars i sembla presentar una escassa importància a nivell polític o geoestratègic si atenem a les poques ocasions en què fou objecte d'atenció per part dels principals autors baix-imperials. Són precisament les escasses referències presents a les fonts les que han servit durant molt de temps com argument a l'hora de cercar una causa principal de les transformacions. Aquestes fonts fan referència a una suposada invasió o ràtzia de franc a la península i aquest conflicte bèl·lic ha servit durant molt temps com a principal argument explicatiu de la crisi i de les transformacions.

No analitzarem aquí el llarg debat historiogràfic que aquesta línia argumental ha provocat (sobre el tema veure Fernández Ubiña 1982; Alföldy 2012, 272-291, i de forma esquemàtica a Palahí/Nolla/Casas 2008, 12-16 o Jàrraga 2008, 105-109).. Només voldríem assenyalar que després d'un període en què es va considerar la causa principal, l'argument va ser molt criticat i deixat de banda; actualment hi ha autors que el tornen a posar en valor, això sí, limitant-ne enormement l'abast i les conseqüències (Jàrraga 2008).

Si ens centrem en l'àrea del nord-est català, alguns dels arguments presentats habitualment per defensar aquesta argumentació, com l'incendi i destrucció d'algunes vil·les, i aquí es citava sempre Vilauba, o el procés d'abandonament d'Empúries, han quedat clarament invalidats. L'incendi de Vilauba sembla un fet fortuït (Castanyer/Tremoleda 1999, 115-116), que afectà uns sectors de l'habitatge (igual que un incendi similar va cremar, unes dècades abans, un sector de la vil·la del Pla de l'Horta) i la crisi de la ciutat emporitana, menys real del que es podria pensar, és el resultat d'un procés de llarga durada que s'havia iniciat molt temps abans (Aquilué 2012,6-7). En realitat, i per la zona analitzada, no disposem de cap prova arqueològica que faci referència a aquests fets bèl·lics. L'argument més utilitzat pels defensors d'aquestes ràtzies era la reconstrucció de les muralles en època tetràrquica però, com veurem en el capítol corresponent, aquesta reforma està relacionada amb les activitats del poder encaminades a la reorganització territorial i a la creació i reforçament de determinats punts de valor estratègic i no com una resposta a un atac sofert vint anys abans.

Les causes de la crisi són més complexes i no resulten gens fàcils de resseguir. Caldria conèixer si va existir una crisi demogràfica, dificultats específiques en els conreus, com varen quedar afectades les rutes comercials tradicionals i les relacions interprovincials, l'existència, real o no, de problemes amb els curials i l'administració municipal, i actualment no resulta senzill. L'aplicació de teories generalistes és molt útil per explicar processos de gran abast però sovint s'adapta malament quan s'analitzen espais concrets, de reduïda extensió, cada un dels quals presenta les seves especificitats. Tot analitzant individualment la situació de *ciuitas* com Empúries, *Tarraco* o *Gerunda* observem que cada una presenta característiques pròpies que fan inaplicable un model explicatiu únic, perquè la seva història anterior tampoc és comparable.

LES VIL·LES SUBURBANES

Les dades disponibles són en part contradictòries. Així, a la vil·la del Pla de l'Horta no es detecta cap efecte negatiu d'aquest període a nivell estructural. Poques dècades abans s'havien realitzat importants reformes

estructurals a l'edifici i no va ser fins a principis del segle IV que semblen produir-se noves transformacions, ja amb una orientació diferent, potenciant les estructures industrials i amb una menor incidència aparent en els espais residencials.

Per contra, és al llarg del segle III que cal situar el moment d'abandonament de la vil·la de Montfullà si atenem a les dades arqueològiques disponibles. Els materials arqueològics localitzats al llarg dels treballs desenvolupats a la zona de l'entorn de l'església no van més enllà del segle III, sense que aportin elements que permetin intuir-ne les causes. Ara bé cal assenyalar la troballa de materials baix-imperials, descontextualitzats, a les proximitats de la zona excavada. Aquest fet, si bé gens definitiu, fa que haguem de prendre aquest abandonament amb certes reserves ja que potser només va afectar a una part de les estructures. Fins i tot, es podria plantejar la possibilitat d'un abandonament temporal, i que la posterior reocupació es realitzés amb una reforma integral de les edificacions que comportés l'abandonament de part de les velles estructures.

Sigui parcial, temporal o definitiu, l'abandonament de Montfullà podria prestar-se a molt diverses interpretacions tant de tipus general com particular. Aquestes explicacions poden anar des d'un procés de concentració de les propietats, que absorbís aquesta vil·la amb una de propera, fins a la ruïna d'una determinada família o la mort del propietari sense hereus.

La situació general de l'imperi, amb una important crisi institucional i una inestabilitat política i econòmica que havia de comportar una inevitable ruptura en els circuits econòmics tradicionals havia de tenir un cert impacte en la xarxa social de les *ciuitates* (Alföldy 2012, 290-291). El que algunes famílies importants entressin en decadència i d'altres aprofitessin per augmentar el seu poder és un fet natural al llarg de tota la història i que en moments de crisi es devia fer encara més patent. A partir d'aquí i amb les dades disponibles intentar extreure material de caire més general resulta il·lusionari. De fet, aquesta argumentació es podria aplicar també a les vil·les que continuaren existint. La permanència de les edificacions no implica una continuïtat en la titularitat de la propietat. La vil·la era una propietat que es comprava i es venia, en períodes normals i en temps de crisi, i no sempre en queda constància en forma de reformes o abandonaments.

Ans al contrari, a la vil·la del Pla de l'Horta no es detecta cap reforma que pugui indicar una modificació de les condicions de vida dels seus habitants. El segle s'inicià amb una reforma profunda d'almenys una part de la zona residencial i el segle IV s'encetà, com veurem, amb tot uns seguit de reformes relacionades amb aspectes més funcionals i de caire productiu, però no hi ha cap dada que permeti albirar un abandonament, ni que sigui temporal, de la propietat al llarg del segle III.

EL BAIX IMPERI

L'aspecte que oferien la ciutat i el *suburbium* gironí en època baix-imperial presenta notables diferències respecte al del període anterior. Aquestes transformacions són apreciables ben aviat, ja des d'època tetràrquica, i les podem resumir en tres aspectes:

una nova potenciació del paper estratègic de la ciutat, després del llarg període de pau, la creixent importància del cristianisme, i, finalment, un nou concepte i un nou rol de les elits. Cada un d'aquests aspectes deixà una petja important tant a la ciutat com al *suburbium*.

EL PAPER ESTRATÈGIC DE GERUNDA. LA REFORMA DE LES MURALLES I EL CASTELLUM

Un dels fenòmens que més clarament es pot resseguir arqueològicament al llarg del segle IV és la realització de tot un seguit de reformes a la ciutat i al seu *suburbium* relacionades amb la defensa territorial, del qual en són els elements més clars la reforma de les muralles urbanes i la construcció d'un *castellum* a la muntanya de Sant Julià de Ramis, als quals cal afegir els indicis que aporten els mil·liaris que fan referència a tasques de reparació i millora de les vies en aquests moments.

Ja fa anys es va plantejar des de l'equip del Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria (LAP) de la Universitat de Girona que aquestes reformes formaven part d'un programa destinat a la creació d'una defensa en profunditat (Luttwak 1981) del territori (Nolla/Palahí/Vivó 2004; Burch *et al.* 2006, 149-171; Nolla 2007b; Burch/Nolla/Sagrera 2011, 172-174) que tenia com objectiu la defensa de la frontera nord-oriental de la *prouincia Tarraconensis*. Es tracta d'un sistema defensiu que mirava cap al nord, com de fet ha succeït en gairebé tota la història de Girona. Les dates de construcció del *castellum* (mitjan segle IV) podrien estar directament relacionades amb la revolta de Magnenci (350-353), dins un programa defensiu que incorporà també les *clausurae* de la frontera pirinenca.

El paper de la ciutat de *Gerunda* i el *castellum* de Sant Julià serien complementaris, ja que si la ciutat tenia com a funció proporcionar un punt d'acolliment i defensa per a la població, el *castellum* estava destinat a acollir un contingent de tropes mòbils que podien defensar la via i el territori immediat.

Les reformes defensives estarien estretament relacionades amb el control de la via. També aquesta devia ser objecte de treballs d'acondicionament i reparació com ho mostren els abundants mil·liaris de l'època trobats arreu i en els quals podem incloure els dels voltants de *Gerunda*. Recordem que els mil·liaris de Palau presenten diverses inscripcions d'aquesta època que han estat atribuïdes a Constantí i Licini el Jove

Figura 20.4. *Castellum* de Sant Julià de Ramis en època baix-imperial (J. Sagrera).

en el primer (IRC III,192), i a Constantí II o Julià l'Apòstata, i Teodosi, en el segon (IRC III,193). Tot sovint s'ha considerat que molts d'aquests mil·liaris baix-imperials responien essencialment a activitats propagandístiques més que a tasques reals de manteniment i reparació. Sense descartar-ho, cada cop es valoren més aquestes peces com una mostra d'actuacions reals a les vies. En aquest sentit, podríem valorar les dues inscripcions d'un dels mil·liaris, dedicades a Constantí i Licini amb pocs anys de diferència a una intensa activitat que podem fer extensiva a la ciutat, lligant clarament la refacció de les muralles urbanes amb la reparació de les vies del seu entorn. Aquest procés s'estendria al llarg del segle IV i, un cop més, podríem relacionar el mil·liari que esmenta a Constantí II o Julià l'Apòstata amb les obres de construcció del *castellum* de Sant Julià de Ramis (Fig. 20.4). La visió que obtenim d'aquests elements és que les tasques realitzades a la ciutat i el seu entorn són de gran abast i tenien uns objectius comuns. Els treballs realitzats a la ciutat i al *castellum* pretenien la defensa de la via. El manteniment del camí esdevingué crucial des del punt de vista defensiu, però també fiscal, dins un sistema de recaptació que anava més enllà de l'*annona militaris*. En aquest context, el mil·liari de Teodosi i la reforma del portal del Fòrum (la darrera obra endegada a la muralla urbana) serien l'última mostra de la importància conjunta que es donava a la via i a la ciutat.

LES VIL·LES SUBURBANES

Si la nova potenciació del paper militar i estratègic de la ciutat va implicar canvis importants en el centre urbà i en aquells sectors del suburbi més lligats al control de la via, no sembla que això es tradís en un abandonament de les vil·les de l'entorn ni en la realització de reformes de caire defensiu.

De l'anàlisi d'aquests establiments suburbans en podem entreveure una situació complexa, amb respostes molt variades a la nova situació econòmica, social i política. Així, de les quatre de les que disposem de dades arqueològiques, en podem concloure, almenys, tres situacions ben diferents. La vil·la de Montfullà aparentment va ser abandonada al llarg del segle III, la del Pla de l'Horta va continuar existint, però les transformacions que s'hi detecten semblen marcar un cert canvi en la seva funcionalitat, amb un èmfasi més gran en els espais industrials, i una certa deixadesa –potser aparent– dels espais residencials. La vil·la de can Pau Birol, per contra, va viure el seu moment de màxima expansió, convertint-se en una vil·la àulica amb rics mosaics figurats a les seves principals sales. Finalment, les úniques dades disponibles sobre Vilablareix fan referència a l'abandonament al llarg del segle IV, molt probablement, dels banys, sense que això impliqui un colapse total de la vil·la. Aquesta visió pot ser en part falsejada per unes dades incompletes sobre la majoria d'aquests conjunts.

En el cas de Montfullà, no hi ha cap dubte que el sector conegut i excavat va ser abandonat al llarg del segle III. Ara bé, la manca d'excavacions o prospeccions a l'entorn deixen oberta la possibilitat que l'abandonament fos puntual i que en època baix-imperial s'ocupés alguna altra zona propera. El que si queda clar, en tot cas, és un trencament en l'ocupació d'aquesta vil·la al llarg de la tercera centúria.

El cas del Pla de l'Horta és diferent. La vil·la continua funcionant i en plena activitat al llarg de tot el període baix-imperial i, fins i tot, es detecta de forma clara una ocupació de l'espai en època tardo-antiga.

El que podem observar, que ha estat descrit convenientment en els apartats corresponents (*supra*), ens mostra una construcció fortament modificada on, una part important, s'orientava decididament devers la producció agropecuària, amb les grans sales de transformació a ponent i espais d'emmagatzematge i de treball, a llevant. Quedarien, a redós del pati embellit amb una font prou notable des de feia uns quants segles, un seguit d'estances a les quals atribuiríem funcions diferents, residencials, amb indicis diàfans de modificacions puntuals de poca entitat. Malaurament, les dades estratigràfiques no han fet possible datar amb justesa i precisió aquests canvis que són continuats, de vegades contundents i d'altres poc consistents, que van acabar modificant els usos i funcions d'aquell sector de l'edifici. Tenim ben establerts el punt de partida i el d'arribada però no podem datar ni esbossar-ne el procés d'una manera segura. Caldrà, doncs, assumir-ho i acceptar les propostes que farem tot seguit, amb totes les prevencions. Potser, anys a venir, la continuïtat del projecte d'excavació d'aquest conjunt devers el nord farà possible entendre millor aquestes transformacions,

fixar-les en el temps i poder comprendre, sense forats, l'evolució general de la vil·la.

Queden clars, estratigràficament parlant, canvis importants que haurien tingut lloc en relació a les sales de les premses (*torcularia*) i en els passadissos i espais de l'entorn. En aquells moments, va tenir lloc la substitució del sistema de premses emprades fins llavors, per unes altres de diferents. Tot això se'ns fa visible a partir de l'enorme fossa que calgué ampliar i després colgar amb terra d'escombreres per poder retirar els contrapesos de les bigues que aixafaven el raïm i disposar-hi al seu damunt l'ancoratge dels cargols de les noves màquines, un canvi que perdurà fins al final. Aquesta important modificació, que podem datar amb precisió durant el darrer quart avançat del segle III, assenyala el punt de partida de tot un seguit de reformes, aparentment petites, que anaren afectant aquell sector des dels primers decennis del segle IV i que podem resseguir, amb menys claredat del que voldríem, fins ben entrat el segle V. Quedaria clar, no gensmenys, que l'obtenció de vi continuava essent l'activitat clau, econòmicament parlant, d'aquella propietat. Les dimensions de les bigues de les dues premses paral·leles i, en general, de tota aquella estança, amb el corresponent aljub, ens inclinen a proposar una intensificació de l'àrea amb plantacions de vinya i, per tant, una producció més gran que, hem de convenir per les proporcions de l'estança i de les premses, que estaria encaminada cap al comerç exterior.

A la part prospectada de l'edifici residencial es detecta un abandonament o transformació dels espais i la metamorfosi d'algunes cambres en magatzems i zones productives. Ara bé, desconexem si aquesta visió es pot fer extensible a tota la vil·la, o, simplement es produí un trasllat o concentració de les àrees residencials a l'espai anterior de l'edifici, situat a llevant i fora de la zona explorada.

La tercera de les vil·les, la de can Pau Birol, ens mostra de forma clara una situació ben diferent. No en coneixem la planta, tot i que en el capítol corresponent hem intentat presentar una proposta interpretativa de les escasses restes conegudes. El que si que coneixem és un important conjunt de mosaics figurats i d'altres de geomètrics que pavimentaven algunes de les sales i que donen fe de les dimensions i luxe d'alguns dels espais. El procés patit per aquesta vil·la al llarg del baix imperi és el contrari al que detectem a la del Pla de l'Horta. En ella les inversions van encaminades a una potenciació dels espais residencials i, fins i tot, es podria plantejar una reforma estructural profunda del conjunt. De fet, el tipus d'edifici que s'intueix respon a un nou model de vil·la, que imita en gran mesura les estructures palacials i en el qual els espais de recepció i aquells que s'hi vinculen prenen una gran importància. Les inversions en l'àrea residencial ja no anaven encaminades

exclusivament a l'*otium* sinó que s'encaminaven cap a la potenciació del rol del propietari, esdevingut, ara, *dominus*, en un canvi conceptual en els models autorepresentatius. Si en època alt-imperial l'autorepresentació s'adreçava a deixar entre els conciutadans un record de la importància o rellevància del comitent, que depenia de la comunitat per obtenir poder polític, en època baix-imperial l'autorepresentació era una mostra pura de poder. Si anteriorment les elits estaven interessades, a través de l'evergetisme, en fer aportacions a la comunitat cívica per fer-se mereixedor del seu reconeixement, en època baix-imperial aquestes elits es consideren els únics valedors sense els quals la comunitat no podria sobreviure (Brown 1989 234-235). Per això imitaven els cerimonials imperials. La comunitat ja no era l'objecte de les seves atencions, ans al contrari, havia de rendir homenatge a aquests alts personatges gràcies als quals sobrevivia. Al camp, aquest homenatge s'oferia als grans propietaris o *domini* i a la ciutat el rol devia ser assumit pels alts magistrats. Un cop més podem esmentar el cas dels Ametllers on la inscripció que presideix el vestíbul de la vil·la lliga de forma clara la felicitat dels habitants del *fundus* amb la presència i la protecció del propietari (Palahí/Nolla 2010, 262-264). Arquitectònicament, aquests canvis en el patronatge i aquesta "privatització" de la vida pública provocà canvis en les plantes de les cases amb la introducció de les basíliques privades, que tenien la seva mostra més clara en la inserció de l'absis com element simbòlic de poder (Zaccaria Ruggiu 1995, 372).

A les ciutats, aquesta noblesa apareix tot sovint molt lligada al servei imperial. Aquests *potentes* dirigien la ciutat no tant des del fòrum com des dels seus palaus (Brown 1989, 264; Sfameni 2006, 179). Valentinià, l'any 364, prohibí als governadors fer justícia des de casa, en una mostra de què era una pràctica estesa i en la qual allò públic era substituït per allò privat (Sfameni 2006, 185).

Aquesta nova concepció del *dominus* s'expressa també a través de les decoracions. Per a Ellis el *revival* que hi ha en els motius decoratius de la figura dels herois (entre ells, Bel·lerofontes) entronca directament amb aquesta visió del *dominus* com a heroi protector davant del mal (Ellis 1991, 126). El propietari esdevingué una mena de *kosmokrator* a la seva casa, l'element central que proporcionava harmonia a l'estructura social. Per aquesta raó, el propietari sol aparèixer representat en la decoració (ja sigui en retrat o idealitzat) (Morand 1994 171-172). En el cas de la vil·la de can Pau Birol, si admetem, com així creiem, que la cursa del circ representa una activitat desenvolupada pel propietari a Roma, cal considerar que el president de la cursa el representava. Això explicaria la posició i orientació de la inscripció que lligaria directament la figura del president-propietari amb les activitats que havia desenvolupat, com a magistrat a la ciutat de Roma.

En el cas de can Pau Birol, el propietari de la finca tenia un gran interès en mostrar la seva rellevància i categoria social. Primer, com acabem de veure, a través del mosaic del circ on reflexava les activitats que havia desenvolupat a la mateixa ciutat de Roma i després amb el mosaic del Bel·lerofontes, un element simbòlic prou remarcable, ja que triant un model iconogràfic que també s'emprava en cercles imperials, s'identificava directament el propietari amb el poder.

Aquesta nova estructuració és la mostra d'un canvi de mentalitat, d'una transformació en els usos de part de les elits urbanes. És possible que aquesta vil·la no fos l'habitatge d'un propietari convencional, d'una família local, sinó que correspongui a un alt magistrat que desenvolupà part de la seva carrera a la ciutat o que s'hi traslladà després de finalitzar la seva vida política a altres indrets, entre ells la capital. Tot sovint, aquesta mena de grans vil·les de tipus àulic s'han intentat relacionar amb personatges concrets, més o menys propers a l'aparell del poder, ja siguin alts magistrats o, fins i tot, membres de l'ordre senatorial o propers a la família imperial. En aquest sentit és interessant la reflexió de Rodà que planteja la possibilitat d'identificar el *Cecilianus* de la inscripció del mosaic del circ amb *Caecilianus*, *vir perfectissimus* que va ser *praeses Lusitaniae* i que havia tingut també importants càrrecs a Roma (Rodà 2005b, 220). En aquest cas, el que caldria aclarir és si la vil·la de can Pau Birol era una residència oficial d'aquest personatge, que hauria desenvolupat algun càrrec a la zona, o si va triar *Gerunda* com a ciutat de retir al final de la seva carrera política. Les dues opcions són engrescadores, la primera perquè segurament caldria relacionar la seva presència amb alguna activitat supralocal, qui sap si lligada a la reorganització territorial similars a les que Olesti atribueix a *Rufinus Octavianus*. En tot cas, sembla difícil pensar que un antic governador provincial acabés en un càrrec local d'una petita ciutat.

En el segon cas, el retir, seria mostra de la importància i puixança de la ciutat en època baix-imperial, el suficient almenys per resultar atractiva per un alt personatge. Evidentment, totes aquestes disquisicions no són més que especulacions ja que el punt de partida, la identificació de *Cecilianus* amb el *praeses Lusitaniae* no deixa de ser una hipòtesi encara per demostrar.

El que si sembla és que la vil·la de can Pau Birol és la que respon de forma més clara a la tipologia de les que tot sovint es consideren característiques d'època baix-imperial. Des de principis del segle IV es detecten tot un seguit de transformacions tant arquitectòniques com funcionals d'algunes vil·les dins un procés que s'ha arribat a denominar com de "renovació constantiniana" (Gorges 2008a, 28) tot i que s'inicià, ja, en època tetràrquica. Aquesta nova tipologia de vil·les potenciaven l'arquitectura de confort i, sobretot, representativa, tot imitant els models dels palaus i grans vil·les imperials,

en un procés que ja s'havia iniciat a finals del segle II (Mar/Verde 2008, 58-60). Els palaus d'època tetràrquica beuen de dues fonts diferents i complementàries: s'inspiren en els aspectes més representatius dels palaus imperials als que afegien les experiències de les grans vil·les imperials alt-imperials, com a *tranquilla dimora degli dei* (Mar/Verde 2008, 60). Aquests models, en què es barregen els elements de representació amb els de l'*otium*, es projectaren de forma ràpida en les vil·les aristocràtiques en dos aspectes fonamentals, la recepció i el *conuiuium*.

La *salutatio* ja no es realitzava als peristils i no s'aprofitaven les velles sales polivalents com espais de recepció o de menjador depenent del moment del dia. Pel que fa al primer punt, la nova vil·la cercava la creació de recorreguts molt establerts i jerarquitzats, destinats a conduir al visitant a la sala de recepció (Baldini-Lippolis 2001, 53-54). Es creà una jerarquització dels espais en els quals prengueren gran rellevància el vestibul i la sala de recepcions, estructurats generalment a través d'un recorregut axial. Les galeries on s'esperava actuaven com a vestibuls i la pròpia sala de recepció podia mostrar una jerarquització, amb un desnivell en els paviments de tal manera que la capçalera se situava en una posició més elevada. Aquesta jerarquització i mostra de poder es complementa amb la decoració. Els mosaics ensenyaven la riquesa i prodigalitat del propietari a través de les escenes representades i de la presència d'inscripcions. Pel que fa al concepte de la sala, aquesta invertia el punt de vista predominant respecte als triclinis. En aquells, la sala era concebuda per mirar de dins a fora (del convidat cap als espais ajardinats o als llocs on es desenvolupaven els entreteniments). Ara l'eix visual s'invertí, de fora a dins, perquè el visitant tinguessin com a punt focal al propietari assegut a la capçalera de la sala, presidint l'espai.

També el *conuiuium* fou transformat. El banquet igualitari entre aristòcrates acabà esdevenint un banquet multitudinari que servia de marc a l'exhibició de riquesa i poder del *dominus* (Mar/Verde 2008, 77). Aquests canvis en el ceremonial es reflectien en l'ús generalitzat dels absis simples o triples, on el vell triclini era substituït per l'*stibadium*. L'absis no és un element nascut en època baix-imperial ni exclusiu de les sales per banquets però assoleix, en aquests moments, la seva màxima expansió esdevenint un element molt habitual.

Una altra característica de la vil·la àulica baix-imperial és precisament la tendència a distingir i separar els espais per banquets de les sales de recepció (Mar/Verde 2008, 85; Ellis 2000, 72), abandonant la plurifuncionalitat que caracteritzava molts d'aquests espais en època alt-imperial.

D'aquesta diversitat de situacions, en podríem extreure algunes conclusions: l'abandonament d'algunes vil·les

en aquest període és un fenomen que es dona no solament al *suburbium* gironí sinó a molts altres territoris del nord-est peninsular i, en realitat, a molts territoris al llarg i ample de l'imperi (Gorges 2008b, 29). Durant molt de temps, la historiografia tradicional va identificar aquests abandonaments amb la situació general de crisi i, fins i tot, amb unes suposades ràtzies que haurien afectat la península ibèrica. Ja fa temps que aquesta visió s'ha matisat de forma important. Pel que fa a la zona que ens ocupa, el primer que cal valorar és que no es tracta d'un fenomen generalitzat. De les quatre vil·les conegudes, només una fou abandonada al llarg de la tercera centúria i no en coneixem les circumstàncies precises que hi abocaren. A més, ni a la ciutat ni a cap de les vil·les, inclosa la de Montfullà, es detecten nivells estratigràfics que es puguin relacionar amb una acció violenta. Com ja hem comentat, caldria una prospecció de l'entorn per intentar copsar si l'abandonament és definitiu i total o si afecta a solament una part del conjunt. Pel que fa a les motivacions d'aquest abandonament, no les sabem i podrien respondre a un fet global, més vinculat a la crisi, però també a una qüestió puntual, que afectés solament a la família propietària de la vil·la. L'anàlisi de la ciutat d'Empúries i les vil·les del seu entorn mostren l'existència d'una relació entre el que succeïa al nucli urbà i el que passava a les vil·les i establiments que en depenien més directament (Palahí/Nolla/Casas 2008, 28-29).

El que si emergeix del segle III, aparentment, és un model diferent de vil·la, que podem enquadrar dins les residències oficials d'alts personatges de la magistratura. Més enllà de la funció específica de l'edifici, com a residència oficial o simple habitatge d'un antic magistrat, tot i que ens inclinàrem per la primera possibilitat, les dades disponibles permeten intuir un conjunt en el qual els espais de representació són molt importants i ho són sota conceptes i cerimonials diferents als de períodes anteriors.

Ara bé, aquest fenomen no es pot generalitzar. Són poques les vil·les conegudes i excavades al nord-est peninsular que responguin a aquest concepte àulic. Possiblement el cas més clar i conegut sigui la vil·la de Centelles (Arce 2002).

De vegades el que es fa és introduir un element simbòlic com l'absis tot aprofitant sales i estructures preexistents, com succeeix a la vil·la de Torre Llauder (Prevosti/Clariana 1993; Chavarria 2007, 175-177) o la Llosa (en aquest darrer cas amb una funcionalitat poc clara) (García/Puche 2000). En altres ocasions, la vil·la hauria estat objecte de reformes importants al segle IV i s'hi incorporaren grans sales de recepció amb un absis semicircular (El Romeral (Marí/Revilla 2007) o poligonal, com a Darró (López Mullor *et al.* 2002). En aquest darrer cas, destaca que la sala no se situï presidint un peristil sinó a l'extrem d'un llarg porticat

situat a la façana de l'edifici. En tot cas, un catàleg de vil·les força reduït.

La majoria, i no solament del suburbi, no patiren transformacions radicals que les adaptessin a les noves formes de representació. El més habitual era una continuïtat de les velles edificacions amb l'addició d'alguns elements simbòlics (absis, mosaics) que permetien introduir-hi aquesta nova ideologia i alguns dels seus elements simbòlics. A la vil·la del Pla de l'Horta no es detecta cap reforma vinculada a canvis en les estructures de l'habitatge, tot i que ja hem comentat que no es pot descartar que existeixi un sector residencial no excavat fins ara; les reformes detectades són de tipus més funcional. Una situació similar sembla produir-se a la vil·la de Vilablareix. De fet, al nord-est peninsular aquesta mena de vil·les és rara, i més si ens allunyem de les principals ciutats i centres polítics, com *Tarraco* o *Barcino*. És curiós que un dels exemples que més sovint es fa servir per presentar aquesta transformació ideològica sigui la vil·la dels Ametllers. El mosaic és una excel·lent representació de la identificació del *dominus* amb el poder, on la vil·la es descriu de forma simbòlica a partir de la triple arcada (Mar/Verde 2008,71), que es veu refermada per la inscripció, SALVO VITALE, FELIX TURISSA, que lliga el propietari amb el benestar del *fundus*. El problema és que la resta de l'edifici no acompanya la pretesa magnificència del mosaic. El que s'expressa a través d'aquest mosaic són tot un seguit de valors ideològics i simbòlics, però que no van del bracet d'un aparell arquitectònic adequat (Palahí/Nolla 2010,117-122). Per tant, el que sembla clar és que la ideologia que envolta als *possessores* i la seva imatge arribà arreu, independentment que aquesta es pogues plasmar arquitectònicament o en els aparells decoratius.

L'ANTIGUITAT TARDANA

Parua Gerunda. Amb aquests mots es referia Prudenci a la ciutat en el seu poema *Peristephanon* (*Parua Felic decus exhibebit/ artubus sanctis locuples Gerunda* (Perist. IV,29-30), i aquesta expressió ha estat emprada a bastament en la historiografia local en referir-se al període baix-imperial i tardo-antic de la ciutat de Girona. Podria ser considerada una simple llicència poètica però, de fet, l'arqueologia referma aquesta realitat tant pel període al que fa referència com per l'època alt-imperial. El *pomerium* de la ciutat, definit en època republicana, no fou modificat fins a època carolíngia. Però aquesta percepció de Prudenci, que va escriure pels volts del 400, podria ser perfectament extensible a l'entorn. Si el suburbi més immediat de la ciutat fos densament ocupat, donaria una percepció al visitant d'una ciutat més gran, "ampliant-la", en certa mesura.

Les dades arqueològiques disponibles no van tampoc en aquest sentit i ja hem comprovat com l'ocupació suburbial no sembla especialment intensa. Si que existí un element nou que donà nova forma i nova vida al suburbi: l'ocupació que es generà al voltant de la tomba del màrtir Feliu. Atenent a les dades disponibles per a altres ciutats i a la pròpia evolució posterior de la zona, no seria d'estranyar que ben aviat la tomba martiral definís al seu entorn, no solament un cementiri sinó també, sobretot en època tardo-antiga i a mesura que la fama del sant anava creixent, alguns edificis destinats a l'acolliment de pelegrins i visitants. Amich i Nolla plantegen l'existència a l'indret d'un *xenodochium* anterior, com a mínim al segle X, sense poder precisar el moment de la seva creació (Amich/Nolla 2011).

Aquest punt també podria ser confirmat pel text de Prudenci que la considera "rica en relíquies", destacant la importància que ja llavors, a principis del segle V, havia adquirit la comunitat cristiana de la ciutat.

El darrer element que havia de tenir forçosament un reflex, tant a la ciutat com al suburbi, va ser la desaparició de l'imperi romà i la nova organització política del regne visigot. Aquests canvis afectaren l'estructura social i econòmica del territori.

LA CIUTAT TARDO-ANTIGA

En un estudi de l'any 2001, Gurt plantejava una imatge de la ciutat tardo-antiga que es podria resumir en els següents aspectes: desaparició del model reticular, abandó dels grans edificis, reorganització del món funerari (que entra a l'interior dels nuclis urbans), un nou tipus d'hàbitat, un nou paisatge amb la creació d'una ciutat discontinua, un urbanisme estructurat al voltant de diferents pols i un abandonament del camp en favor de la ciutat (Gurt 2001).

Darrerament, es tendeix a analitzar la ciutat tardo-antiga en termes de transformació social de l'espai (Fuentes 2006, 258) tot i que hi ha investigadors que s'oposen frontalment a aquesta visió (Gómez Fernández 2006). Per a aquest autor, cal cercar al segle IV moltes de les explicacions del declivi urbà, tot i que algunes presentin, en aquella centúria encara, una certa vitalitat. Les proves del declivi les troba no solament en les fonts, sinó també a nivell arqueològic i en aspectes diversos: l'erecció de muralles serien per ell una mostra d'ines- tabilitat, admetent un hipotètic paper simbòlic solament en aquelles més importants. Un altre aspecte és la reducció del perímetre urbà, una prova de la minva de població. Un altra argument és l'abandonament dels vells espais públics i representatius, sobretot el fòrum, però també d'altres edificacions públiques. Altres argumentacions presentades per Gómez Fernández són la desaparició de l'evergetisme i l'abandó d'infraestructures com la xarxa de clavegueram; l'abundància

d'elements sumptuaris com els mosaics a les vil·les i la seva escassetat en entorn urbà, així com la decadència d'altres activitats artístiques com l'escultura; la fugida de la població cap al camp i les invasions dels bàrbars com a culminació de la crisi ciutadana. Tots això portaria, segons aquest autor, a una metamorfosi de la ciutat.

En sentit contrari, per investigadors com Fuentes el poder creixent de l'església representaria l'ascens d'un nou sistema de govern que canvià els mecanismes i institucions de distribució de la riquesa. El principal motiu del canvi seria la caiguda de l'imperi romà que va modificar radicalment les condicions de vida de la població. En aquest context, l'església, que al llarg dels segles IV i V va anar guanyant cada cop més terreny dins les ciutats assumint funcions evergètiques, judicials i, fins i tot, com a gestors de les rendes del fisc, la situaven en una posició de poder polític, que la feia molt atractiva a l'aristocràcia romana (Fuentes 2006, 262-266).

El que és indiscutible és que el concepte de ciutat en època tardo-antiga difereixi del de períodes anteriors. Arqueològicament, el que veiem és que la distinció d'espai existents en època imperial va desaparèixer i en ella s'hi barrejaven les activitats residencials, amb les productives i les funeràries. Els espais públics s'anaren privatitzant i com a conseqüència, les velles estructures urbanístiques de caire ortogonal s'anaren difuminant (Ciurana/Macias 2010,331). Aquest nou urbanisme tendia a concentrar-se en una diversitat de pols d'atracció, ja sigui econòmics, religiosos o administratius, creant un urbanisme més desvertebrat, en el qual alguns dels vells espais urbans foren abandonats (Gurt/Hidalgo 2005, 73). Molts dels canvis detectats a les ciutats al llarg dels segles V-VI foren impulsats o condicionats per l'Església, esdevinguda un dels principals poders urbans i territorials. Es començaren a crear recorreguts per conduir als principals pols d'atracció de la ciutat deixant de banda la vella xarxa ortogonal que permetia una circulació més equilibrada (Gurt/Hidalgo 2005, 78).

Un fenomen molt habitual és el de l'aprofitament de materials, tot sovint provinents de vells edificis públics, i que són usats en construccions privades.

Sigui com sigui i pel que fa a Girona, poques d'aquestes dades es poden comprovar a través de l'arqueologia.

EL SUBURBI I EL FINAL DE LA VIL·LA

Les informacions disponibles a l'entorn de l'espai que fins ara hem considerat com el suburbi gironí en època tardo-antiga fan referència bàsicament a tres qüestions: el final de les vil·les suburbanes, la cristianització de l'espai i la continuïtat de la importància des del punt de vista militar.

La continuïtat de molts termes d'època romana que fan referència a la distribució de la propietat (*uillae*, *fundus*...)

ha portat a plantejar sovint una evolució continuada en l'organització territorial que fluiria des dels esquemes d'època romana fins a les noves formes d'ocupació i d'explotació medievals. Ans al contrari l'arqueologia mostra un tall abrupte, un final clar i contundent del sistema de la vil·la. Aquest és un dels problemes que ha estat objecte de gran atenció per part de la historiografia als darrers anys.

El final de la vil·la s'ha analitzat des de multitud d'òptiques diverses que resumeixen perfectament Brogiolo i Chavarria *"...ha sido fundamentalmente estudiado desde un punto de vista arquitectónico e interpretado en general, como consecuencia de las transformaciones experimentadas por las élites tardoantiguas acentuando según uno u otro autor, cambios de carácter cultural y por tanto de su estilo de vida (...), la militarización de la sociedad, (...) el papel de la iglesia en la reorientación de los intereses de estos individuos (...) o la completa desaparición de la clase propietaria y su sustitución por parte de una nueva sociedad campesina independiente"* (Brogiolo/Chavarria 2008, 196-197).

La visió predominant a la historiografia actual entre els investigadors de l'antiguitat, i no solament en aquest aspecte, és el de tendir a negar les ruptures i cercar explicacions "evolucionistes", d'acceptar els canvis però no les ruptures. Un exemple prou clar el trobem en un estudi de Navarro *"...entre els segles.V i VI es produeix la inutilització dels sectors residencials de la totalitat de les antigues vil·les. Aquesta inutilització no comporta un abandó definitiu sinó una transformació de l'espai"* (Navarro 1999,118). López Quiroga destaca que la visió tradicional que associa el final de les *uillae* amb la presència dels pobles germànics, que serien també els responsables de la nova arquitectura basada en la utilització de materials peribles no respon a la realitat. Per aquest investigador, aquesta visió "catastrofista" no lliga amb la informació arqueològica. Per una banda, considera que els materials peribles ja eren utilitzats en l'arquitectura de parts de les *uillae* almenys des del segle II. A més, destaca que la vil·la no és l'únic sistema d'explotació territorial, per més que fos el més destacat i també el més rastrejable (López Quiroga 2006). Aquest autor emmarca el seu final en una transformació de gran abast en el sistema de propietat de la terra i la seva gestió (López Quiroga 2006, 29). Però al costat d'aquestes valoracions, la postura d'aquest autor és clarament evolucionista, ja que considera que la vil·la era la base mateixa del sistema socioeconòmic medieval en un procés evolutiu lent i complex que es desenvoluparia entre els segles IV i VII (López Quiroga/Rodríguez Martín 2000-2001, 141-142).

Curiosament, els medievalistes tendeixen a potenciar la visió rupturista del procés, tot i que els documents medievals mostrin una certa continuïtat en les nomenclatures (*uillae*, *fundus*, *castella*.) i les lleis antigues (De-

logu 1994. També Brogiolo i Chavarria sostenen que no és possible mantenir una continuïtat entre el luxe de les vil·les i la pobresa de materials posterior (Brogiolo/Chavarria 2008, 198).

En un estudi publicat als darrers anys i que analitza la situació al nord de la *Tarraconense* (Canal *et al.* 2007), es destaca aquesta visió rupturista destacant que la majoria d'estudis actualment analitzen la situació des del punt de vista social i econòmic però obliden les circumstàncies polítiques. Aquesta és una curiosa evolució que ha realitzat la historiografia de les darreres dècades. Si en períodes anteriors la història era analitzada essencialment com una successió de fets polítics, oblidant tot sovint els altres condicionants, ara potser la tendència és en ocasions la contrària, remarcant els processos econòmics i socials, de més llarga durada, però oblidant el paper que determinats fets de caire polític poden tenir en moments concrets.

Pel que fa al debat sobre rupturisme o evolució pel que fa a la vil·la i el seu final, podria ser un més d'aquells debats falsos perquè les diferents postures s'assen tenen sobre premisses o elements de partida diferents. Quan els autors "evolucionistes" parlen de continuïtat de l'ocupació de l'espai sobre noves premisses, en realitat estan parlant d'un problema diferent del que planteja la visió "rupturista".

La primera qüestió seria: s'acabà l'estructura de la vil·la i el que això implica a nivell d'estructura econòmica i comercial, però també social, com a imatge més visible de l'existència d'una determinada elit social? La segona qüestió és: es continuà ocupant i explotant el territori? La resposta a les dues qüestions sembla prou evident: sí.

La gran majoria de vil·les, i no solament les productives sinó també les aristocràtiques i les suburbanes, s'abandonaren al nostre territori al llarg del segle V. Les causes d'aquest abandonament són diverses i abasten molts dels aspectes que defineixen una societat, tant econòmics, com socials i també polítics. Implicà això un abandonament del territori? És obvi que no, fora de les ciutats hi continuà vivint gent i que explotaven el territori, fins i tot és possible que, en molts casos, molts dels vells *fundi* continuessin mantenint la seva unitat, i fins i tot, continuessin sota el domini d'un propietari, però el sistema d'explotació havia canviat, perquè ho havien fet els circuits comercials, però també les estructures polítiques i l'estructura social.

El que implica el final de les *uillae* és l'ocàs d'un sistema que no és solament econòmic, sinó també social i polític. Hem comentat al llarg de tot aquest estudi que la vil·la era part del sistema social i en ella hi trobavem aspectes com l'autorepresentació o l'*otium* que poc tenien a veure amb l'economia, i per tant, el seu abandonament era indicatiu també del final d'un sistema. Les

elits continuaren existint, potser les velles aristocràcies romanes foren parcialment substituïdes per noves gents arribades amb els pobles germànics o promocionades per ells, als que cal afegir el nou paper de l'Església que va anar obtenint cada cop més poder territorial, però tots ells tindrien una relació diferent amb el poder i noves formes d'expressar-lo i en aquesta nova imatge la vil·la ja no calia.

En aquest sentit "polític", la continuïtat d'altres sistemes de poblament i d'explotació que atenyien essencialment les classes més humils no són rellevants, perquè no marquen l'estructura de la societat, solament la pateixen.

En la seva anàlisi de la situació al nord-est català als segles V-VII, l'equip dirigit per Nolla destaca tot un seguit de fets històrics que havien de tenir la seva importància (Canal *et al.* 2007, 192-196; Nolla *et al.* 2016, 11-20). Referint-se als episodis bèl·lics de la segona meitat del segle V, amb l'arribada dels exèrcits d'Euric, primer, i d'Alaric, després, destaquen les referències existents als documents a la persecució endegada contra les elits hispano-romanes.

Per tant, aquests documents poden ser mostra d'uns problemes que afectaren a la noblesa local i que anava més enllà de situacions socio-econòmiques, d'una persecució per part dels exèrcits visigots, que pretenia substituir la vella noblesa per una de nova, que s'identificà més amb el nou poder.

El que ens interessa destacar de tot aquest procés és que l'ocupació del territori per part dels visigots va ser un procés lent, que es va produir en diferents etapes, però que al mateix temps, ja des del principi, havia atacat de forma intensa l'aristocràcia hispano-romana com a element central del sistema social precedent. És a dir, es va crear un cert buit de poder, a nivell social, en el qual la desaparició de molts dels vells membres de les elits no va ser sistemàticament substituïda per una nova classe dirigent, que encara no s'havia assentat al territori. Potser en tot aquest procés el gran beneficiat va ser l'Església, que, com a institució de llarga durada, va sobreviure a tot aquest procés i va anar acumulant poder i propietats gràcies a les donacions (Ripoll/Arce 2001, 41), i que va assentar el seu poder a les ciutats, convertint-se en una institució que permetia mantenir una certa continuïtat.

El resultat d'aquest procés en moltes de les velles propietats devia ser l'abandonament de les vil·les per la desaparició de la seva funció "social", com espai de relació, d'autorepresentació o d'*otium*, però també en part per la desaparició al llarg de tots aquests conflictes, de part dels seus propietaris. Durant un temps, alguns d'aquests *fundi* podrien haver quedat sense un propietari o administrador però els treballadors seguien existint i explotant les terres per poder sobreviure. Aquest podria ser el cas

de la vil·la de Vilauba, on es detecten dues fases d'ocupació un cop la vil·la va ser abandonada. En un primer moment, l'espai era ocupat per cabanes i estructures senzilles, mentre que en una segona etapa es detecta una arquitectura estandarditzada (es construeixen tres cabanes pràcticament idèntiques i una sala de premsat). Podria marcar aquesta segona etapa l'arribada d'un nou propietari, que res té a veure ja amb els costums i les formes de fer d'èpoques anteriors però que continua volent extreure beneficis de la seva propietat a través d'una organització interna de l'explotació? Aquests nous propietaris sovint emprarien intermediaris en l'explotació (Díaz 2003, 28-29) o dividrien l'explotació en diverses granges (Ariño/Díaz 1999, 81).

Pel que fa a la reocupació de l'espai que anteriorment ocupaven els edificis de les vil·les s'hi detecten tot un seguit de transformacions, algunes de les quals ja s'havien iniciat en època baix-imperial, mentre que d'altres són generalment posteriors a l'abandonament dels edificis. Aquestes són de forma resumida la conversió d'espais d'habitació en estructures productives; l'ocupació de parts de les vil·les com a necròpolis i la construcció d'esglésies (Ripoll/Arce 2001, 26-33; Chavarría 1996; 2007).

Tot aquest excursus és aplicable a les vil·les suburbanes, per a les quals hem defensat, al llarg d'aquest estudi, una morfologia i evolució diferent en alguns aspectes a les de les vil·les rurals? No del tot o no en tots els casos. Els problemes de l'aristocràcia local s'havien de notar de forma molt més intensa en aquelles propietats que estaven a tocar les ciutats, el principal objectiu tàctic dels exèrcits gots. L'ocupació suburbial és molt més sensible a les transformacions i als problemes patits per les ciutats que els *fundi* situats en espais allunyats, però també ho és als casos i situacions particulars. El final de la vil·la és un fet general, però determinades circumstàncies específiques poden crear situacions particulars, com succeeix a la vil·la del Pla de l'Horta.

Les dades estratigràfiques mostren un moment d'abandonament definitiu que cal situar dins d'un moment avançat del segle VI. Aquesta continuïtat, sense talls aparents, és, no cal dir-ho, una sorpresa si ho comparem amb l'abandonament general, com a vil·les, d'aquells edificis arreu de les províncies occidentals de l'imperi (Chavarría 2007) i que constatem una i una altra vegada en els territoris d'Empúries i *Gerunda* (Nolla *et al.* 2016, 258-260) i, de fet, a tot el Principat (Coll/Roig 2011, 167-172; Revilla/Santacana 2015, 331-341). Tanmateix, com narrarem tot seguit, podem explicar a partir de les dades recuperades durant l'excavació, per què Pla de l'Horta seguí un procés diferent. Cal dir, però, que ens ha ajudat a entendre aquest procés el poder posar en relació tota una sèrie d'excavacions efectuades en aquest territori, aparentment independents, que analitzades en conjunt, il·luminen la situació

de tal manera que és factible esbossar una hipòtesi no només raonable sinó coincident amb les dades fins ara aplegades.

El principal document entorn del qual vertebrarem aquesta explicació és el cementiri clarament visigot que es va excavar al Pla de l'Horta, a uns 500 m en línia recta cap al nord, de l'àrea explorada de la vil·la. No entrarem en detalls. El lector trobarà la informació detallada, amb tota la bibliografia, en l'apartat corresponent d'aquesta mateixa publicació (*supra*). Ens interessa recordar que aquell cementiri es disposà al costat, però, clarament separat, d'una necròpolis anterior (segles IV i V, preferentment), vertebrada a redós d'un monument funerari d'un cert embalum, que correspondria als habitants de la vil·la de l'etapa imperial. És més que probable que no hagin estat excavades completament totes les sepultures (recordem que es tractava d'una intervenció preventiva que limitava els treballs a les zones afectades) però si una part considerable.

Així doncs, a partir de finals del segle V, del darrer quart, versemblantment, començà a funcionar d'aquell nou cementiri que trià un lloc ja dedicat a aquesta funció però mostrant la voluntat, de tot i estar juxtaposat, de no barrejar-s'hi. Aquesta és una qüestió important segons la nostra opinió. Aquest nou cementiri que perllongaria en el temps l'ús de l'anterior, mostra algunes similitud amb el més antic però també tot un seguit de divergències moltes de les quals són pròpies d'aquell moment i altres, exclusives d'aquesta necròpolis. Una anàlisi detallada i una comparació acurada amb les altres necròpolis d'aquesta etapa en aquest mateix territori (Nolla *et al.* 2016, 177-210, amb una detallada visió global), permet observar-ne la personalitat i, malgrat algunes semblances, les diferències substancials. No tenim cap dubte en considerar-lo un cementiri on s'enterrarien visigots, homes, dones i infants. A partir dels objectes recuperats, sobretot elements propis del costum de sebolir-se abillats, l'ocupació funerària del cementiri s'hauria perllongat durant tres generacions i escaig, entre el darrer quart del segle V i la darrera del VI (Llinàs *et al.* 2005, 196-210; Frigola *et al.* 2006, 301-306; Llinàs *et al.* 2008, 289-304; Nolla *et al.* 2016, 482-486).

No cal dir que aquest presència s'ha de posar en relació amb l'ocupació global d'aquest territori que tingué lloc a l'entorn del 472/476, coincidint amb la crisi final de la part occidental de l'imperi romà per decisió presa pel rei Euric que comptà amb la col·laboració de personalitats polítiques romanes. Queda clar, també, que aquesta acció comportà problemes sobretot entre l'aristocràcia i els grans senyors d'aquestes províncies (Canal *et al.* 2007, 185-198; Nolla *et al.* 2016, 14-15 i 256-258). Les circumstàncies de la recerca han fet possible relacionar aquest cementiri amb altres troballes efectuades en un marc territorial reduït que fan possible anar molt més

enllà a l'hora de fer propostes més genèriques. Coincideix en el temps, com ja hem vist, amb la construcció del palau del *comes ciuitatis* que ocupà tot el sector occidental del fòrum urbà de *Gerunda*, a tocar la porta nord del recinte fortificat (Sobreportes, a partir de final segle X) (Nolla *et al.* 2008, 120-140; Canal *et al.* 2010, 224-234; Nolla *et al.* 2016, núm. 108, 430-434), que esdevingué el centre politico-militar del nou ordre. I, també, amb la segona fase del *castellum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis, sobre el Congost, que modificà substancialment l'obra romana baix-imperial (Burch *et al.* 2006, 55-60; Nolla *et al.* 2016, núm. 120, 459-463). Tenim, doncs, tres punts importantíssims situat a redós de la Via Augusta -Girona, Pla de l'Horta i Sant Julià- en un tram d'uns 5 km en línia recta, que ofereixen connotacions diferents: un centre polític (el palau), un centre militar (el *castellum*) i un cementiri (Pla de l'Horta), que ens obliga a imaginar l'existència d'un hàbitat immediat. Cal, altrament, no deixar-se distreure per la personalitat diversa de cada un d'aquests tres jaciments. No són casualitats. Uns i altres van estar íntimament relacionats durant aquell primer segle de domini visigot, fins a la unificació religiosa exemplificada en el III Concili de Toledo de 585 que presidiren el rei Recared i l'arquebisbe Leandre d'*Hispalis*. Aquells tres punts serveixen per definir com els gots controlaven un territori d'una importància estratègica absoluta que relligava aquests noves contrades amb el nucli central del regne, fins al 507 i, després, amb el que en quedà, la Septimània, que continuà essent part integrant –i important- de la monarquia que acabà desplaçat l'epicentre cap a *Toletum*, fins a la conquesta àrab.

La necròpolis suara esmentada no es pot entendre com un fet aïllat. Així doncs, proposaríem situar la població que generà el cementiri instal·lats a la vil·la, on haurien viscut i on, arribat el cas, s'haurien enterrat. No cal dir que la concessió d'aquell edifici hauria comportat l'adjudicació del *fundus* que en depenia que coincidiria, molt versemblantment, amb l'actual terme municipal de Sarrià de Ter que no ha canviat, com a mínim, des de l'alta edat mitjana. Pensem que encara podem anar un xic més enllà. De fet, aquella incorporació (*fundus* i vil·la) s'hauria agregat a les terres que depenien directament del *castellum* de Sant Julià (que coincideix amb el seu terme municipal) que l'hauria enfortit i que hauria permès que un grup, fins a cert punt nombrós, en pogués viure sense estreors. Tenim una dada important i antiga, que confirma que, d'ençà dels primers moments de l'ocupació carolíngia d'aquestes terres (785), el terme de *Castellum Fractum* era format conjuntament pels de Sant Julià i de Sarrià que no es tornaren a segregar fins ben entrada l'edat mitjana. Aquesta unió, doncs, s'ha de projectar endarrere i la nostra proposta primera, perquè és coherent amb el que sabem, és que aquest fet hauria tingut lloc en els moments inicials de l'ocupació

d'aquestes terres pels visigots, en època del monarca Euric. Des d'aleshores, aquell nou *fundus* (Sarrià i Sant Julià), esdevingut terra fiscal, hauria anat passant als nous amos conforme anaven canviant (visigots, àrabs, francs). Carlemany, atès que el *castellum* havia esdevingut no operatiu (*fractum*) d'ençà de la conquesta àrab, i quan la frontera s'hagué situat a Barcelona (a partir del 801), cedí aquelles terres al bisbe de Girona esplèndides i properes a la ciutat, conjuntament amb algunes altres *uillae* d'aquest entorn (Burch *et al.* 2006, 133-147 i 179-189). Aquesta cessió va poder ser feta perquè l'emperador com a representant del nou poder, esdevingué amo i senyor de terres, edificis i propietats fiscals que van passar per dret de llança directament de l'autoritat àrab a la franca.

Aquestes història peculiar, tan personal, serveix per explicar el comportament atípic de la vil·la que, a diferència de les altres d'aquest territori (i de molts altres llocs), continuà funcionant, segons sembla, sense grans canvis, durant tres generacions més. La pèrdua de la propietat, no tant de l'edifici, s'hauria de llegir com un exemple diàfan de la violència que el nou poder exercí sobre l'aristocràcia hispana en aquells primers moments de l'ocupació recordada puntualment en les fonts de l'època (Canal *et al.* 2007, 185-198; Nolla *et al.* 2016, 14-15 i 256-258).

A partir dels vestigis conservats, ben visibles, se'ns fa present la continuïtat de l'explotació que com en etapes anteriors, tindria el conreu de la vinya i l'obtenció de vi, com a eix central de l'activitat econòmica que es complementaria amb l'obtenció de cereal, hortalisses, verdures, fruites i una activitat ramadera d'una certa intensitat amb la presència de tàxons nous d'un interès remarcable (*supra*, capítol corresponent). Alguns indicis que es concentren damunt de la gran sala de transformació podrien significar, pels darrers anys d'aquella última etapa, l'inici d'una certa recessió en el conreu de la vinya que potser només significaria una certa diversificació de l'activitat agrícola. Convé, també, remarcar la presència continuada i, de vegades en quantitats significatives, d'escòria de ferro en nombrosos estrats d'abandonament cosa que assenyalaria una activitat metal·lúrgica d'una notable importància de cara a la producció puntual d'objectes i a la reparació. Ara com ara, no s'ha identificat cap forn que pugui aportar-nos informació més ben definida. Interessa assenyalar que la localització de petits fornals lligats a la metal·lúrgia del ferro és un fet recurrent en l'excavació de vil·les romanes. Sovint aquells modestos tallerets es troben en patis perifèrics i àrees a cel obert i s'associen a moments lligats a grans reformes i canvis substancials de l'edifici (Casas/Nolla 2011, 11-14).

Les característiques d'aquesta darrera fase d'ocupació, que fins ara només observem des de la perifèria, s'haurà d'analitzar en altres sectors de l'edifici que encara no hem explorat. Recordem, però, que hi ha una part del

conjunt que ha desaparegut per sempre i una altra que queda més enllà de la parcel·la arqueològica, que pot estar considerablement malmenada i que, de moment, no sembla possible explorar convenientment.

Sigui com sigui, a finals del segle VI, potser en relació al nou ordre sorgit de l'abandonament, per part dels gots, de l'arrianisme i de la fusió d'interessos entre les aristocràcies goda i hispana i l'Església, la vil·la, almenys l'àrea explorada de més de 2000 m², s'hauria abandonat pacíficament. Un xic arreu s'ha descobert la caiguda del sostre sobre els paviments de les diverses estances cosa que posa de manifest un procés natural i d'una certa lentitud, al llarg d'uns quants anys. Ja ningú no l'habitava i, conseqüentment, ningú s'hi enterrava. L'abandonament de l'edifici i de la necròpolis fou simultani.

Amb les dades a la mà, nombre d'inhumacions i/o d'inhumats i durada de la necròpolis, podem proposar que caldria una població aproximada d'entre 35 i 50 persones. I encara que dobléssim els números, que és una possibilitat a considerar, caldria convenir que en aquest lloc es concentrarien una vintena de famílies que ocupaven directament uns llocs determinats, pròxims els uns als altres i ben connectats i relacionats (palau del comte, a Girona, vil·la del Pla de l'Horta i *castellum*), una manera d'actuar prudent i efectiva que s'hauria pogut aplicar en altres llocs amb les diferències pròpies de cada situació.

Restarien dues qüestions per clarificar. Podem continuar anomenant vil·la a l'ocupació que es produeix al llarg del segle VI i la seva estructuració socio-econòmica? Pot existir algun altre element que ajudi a entendre aquesta continuïtat aparent? Les respostes en aquests moments no poden anar més enllà de la hipòtesi, ja que no tenim un coneixement complet del jaciment. En aquest sentit, voldríem plantejar una qüestió que no pot anar més enllà de la pura hipòtesi de treball i que consistiria en la possible existència a les proximitats de la necròpolis d'un edifici de caire religiós. Això implicaria possiblement un cert canvi en la interpretació de la funcionalitat de tot l'assentament. No oblidem que els visigots van ser inicialment arrians i que disposaven de les seves pròpies esglésies i cementiris.

Potser els posteriors estudis ens aniran matisant la funció de l'assentament al llarg del segle VI.

LA CONTINUÏTAT EN L'OCUPACIÓ DE L'ESPAI

No penséssim pas, però, que això significà l'abandonament de l'explotació d'aquella propietat que es continuà fent a partir d'una població dispersa de camperols distribuïts per tot arreu que podien, en casos determinats, conformar petites agrupacions familiars, minúsculs llogarrets. Una part, o potser tots, s'enterrarien al cementiri de les Goges, als peus del *castellum* de Sant Julià que

hauria començat a fer-se servir justament en aquells anys (Nolla *et al.* 2016, núm. 122, 469-471, amb bibliografia). És interessant aproximar-se a la població que va generar aquest cementiri del qual en coneixem totes les tombes i, amb una certa versemblança, la durada. Caldria una població d'entre 17 i 30 persones, entre tres i sis famílies que viurien repartides pel territori a prop dels conreus (Nolla *et al.* 2016, núm. 122, 469-471). No cal agafar-se aquests números al peu de la lletra però sí que serveixen per contextualitzar les dades.

Cal esperar entre un segle o segle i mig per assenyalar novament, sobre l'espai que havia ocupat la vil·la, d'indícis nous de presència humana. Convé, però, tenir sempre ben present que l'exploració arqueològica fins a dia d'avui no ha afectat tot l'espai on tenim constància de vestigis que seran investigats conforme es vagi ampliant l'àrea excavada, on es podrien documentar altres ocupacions. Si així passés, cosa que no ens sembla probable, caldria modificar puntualment aquestes consideracions.

Aquesta nova presència, afectada considerablement per l'activitat agrícola al llarg dels segles d'abandonament de l'antic establiment suburbà, s'ha localitzat al sector de migdia de l'àrea explorada, justament a la frontera entre la parcel·la pública preservada i el vial construït que la delimita per migdia. Aquests vestigis, ja descrits (*supra*), han arribat en un mal estat de conservació i, en tot cas, quasi sempre per sota dels antics nivells de circulació, circumstància que dificulta la seva anàlisi i la seva justa comprensió. Es tracta d'un conjunt de tres o quatre cambres, com a mínim, de plantes quadrangulars i rectangulars, que conformaven un edifici (o potser només una part) que semblaria que obria cap a migdia, segons els indicis aplegats, menys segurs del que voldríem. Es conservava només la fonamentació del conjunt, obrada amb pedruscall irregular i d'aprofitament, lligat amb fang. Pel damunt, hi hauria un sòcol idèntic i, per sobre, les parets s'haurien aixecat en tàpia. Els paviments, versemblantment, serien de terra piconada i no tenim indicis de com s'havien cobert els sostres d'aquesta construcció. S'havia bastit, aquell edifici, damunt d'un nivell potent d'abandonament que colgava completament les antigues estructures de la vil·la. Allò conservat amida uns 21 m de front (est-oest), amb una amplada bastant uniforme d'uns 4'20 m. És possible que només se'n conservi una part i que la construcció continués cap a tramuntana, migdia i llevant. L'espai que coneixem ocupa poc menys de 90 m². Faria la impressió de tractar-se d'un hàbitat familiar no gaire més gran, i també fa l'efecte d'haver tingut una vida relativament curta però podria ser el miratge d'una mala conservació. Des d'un punt de vista estructural i cronològic, té un paral·lel esplèndid en la fase III de l'edifici I del *castellum* de Sant Julià de Ramis (Burch *et al.* 2006, 60-63) que, en aquest cas, s'adaptava millor

a un edifici més ben conservat. També mostra, fins on és possible comparar, característiques comunes amb altres estructures d'habitació precarolíngies i carolíngies d'aquest territori (Soler 2014).

La cronologia del conjunt l'hem proposada a partir de la recuperació d'algun fragment de ceràmica comuna reduïda amb complexa decoració a base d'un pentinat característic entre la ceràmica gironina de segona meitat del segle VIII en endavant (Nolla *et al.* 2008, 205-224; Nolla *et al.* 2016, 164).

A molts pocs metres de distància, justament en el primer enlairament dels contraforts muntanyosos de ponent, el dia 6 d'octubre de 1969, un any abans del descobriment de la vil·la del Pla de l'Horta, A. Garcia, de Celrà, comunicava al Servei Tècnic d'Excavacions Arqueològiques de la Diputació gironina, l'existència d'unes sepultures posades al descobert com a conseqüència dels grans moviments de terra que exigia la construcció de l'AP-7. Des de la institució científica s'efectuà la visita al lloc i es procedí a excavar i documentar aquelles troballes. Foren referenciades dues sepultures, ben conservades, de fossa, tapades amb lloses planes de pedra, de mides prou grans, i indicis, a uns 5 m cap a migdia, de restes òssies humanes, molt malmeses, que haurien format part, molt probablement d'una altra inhumació (tomba núm. 1). La intervenció va ser puntual i no va anar més enllà del lloc afectat. Segons les dades que consten en la documentació que es conserva al Centre d'Arqueologia de Girona, procedent de l'antic STIA, eren disposades en línia, una al costat de l'altra, perfectament orientades, amb la capçalera a ponent, i els cadàvers, prou ben conservats, posats en decúbit dorsal. En coneixem en detall la tomba núm. 2 i la núm. 3, obrada més al nord, a poc més de mig metre. La núm. 3 era una fossa vagament antropomorfa, d'uns 1,80 m de llargària i d'uns 0,55 m d'amplada màxima, coberta amb cinc grans lloses de pedra que no fou descrita. El braç esquerre, paral·lel al cos, tenia la mà sobre la pelvis i el braç dret, creuat, amb la mà damunt del pubis. La núm. 2, de capçalera arrodonida, d'uns 1,90 m de llargària i uns 0,55 m d'amplada màxima, era també protegida per cinc lloses. El braços del difunt eren disposats en paral·lel al cos.

Les situàriem, tipològicament parlant, dins d'un moment inicial de l'alta edat mitjana. No sembla forassenyat, ans al contrari, posar-les en relació amb l'hàbitat tardà identificat sobre potents nivells d'abandonament de la vil·la, que podem datar a partir de la segona meitat del segle VIII fins, com a mínim, les darreries del segle següent (*supra*). Altre cop, tal com constatem aquí i allí, un senzill lloc d'habitació i, a l'entorn immediat, el cementiri que com es recomanable i assenyalat se situava sobre terrenys erms o poc convenients per a l'activitat agrícola i, sempre, molt a la vora de l'hàbitat, maneres de fer que podem confirmar una vegada i altra arreu

d'aquest territori (Roig 2009; Vigil-Escalera 2013; Nolla *et al.* 2016, 70-76).

Aquestes circumstàncies que nosaltres situem en aquest moment, ens permeten fer-nos una idea molt aproximada del *fundus*, de la propietat que era gestionada i explotada des de la vil·la de Pla de l'Horta cosa que no vol dir que el *dominus* (o *domina*) posseís altres propietats, terres i vil·les en altres llocs. La superfície total era d'uns 4'16 km² amb un equilibri entre bones terres de conreu i zona més muntanyosa, d'unes elevacions regulars i pausades on hi hauria bosc, pastures i, en aquest cas, aflorament natural de gres, zona de can Guilana, cap al nord-oest de la propietat, que proporcionava excel·lent pedra per a la construcció que, conjuntament amb els afloraments de Domeny i Talalà (vegeu Gutiérrez 2007, 154-162; Nolla *et al.* 2016, 144-145) que esdevingué la principal pedra utilitzada a la ciutat de Girona a època romana fins la conquesta àrab. Recordem que la cronologia més antiga de l'ús d'aquesta pedra –i amb moltes possibilitats justament la de can Guilana–, ens la proporciona el temple baixrepublicà de l'*oppidum* de **Kerunta*, a la muntanya de Sant Julià de Ramis (Burch *et al.* 2001, 98-108), del darrer terç/darrer quart del segle II aC. Més de la meitat d'aquella superfície correspon a zones planes d'al·livió disposades entre el curs del riu Ter i els inicis dels primers contraforts muntanyosos de la serra de Rocacorba. La riba esquerra del riu definiria la propietat i el *fundus* que limitava al nord amb les terres del *castellum* de Sant Julià de Ramis des de mitjan segle IV. D'aigua no en mancava. La immediata del Ter, la capa freàtica a poca fondària i l'aigua conduïda per un aqüeducte, preferentment subterrani que alimentava sobretot el gran edifici però que podia ser utilitzada, també, per regar jardins i horts.

I tan important com les qualitats de la terra o fins i tot més, era la seva localització excepcional en relació a les grans vies de comunicació que vertebraven aquest territori. La Via Augusta (abans, Heràclea), travessava, resseguint el Ter, el sector nord-oriental de la propietat en direcció a la Costa Roja, cap a tramuntana. El pont bastit, segons tots els indicis, sobre el riu quan els grans treballs de millora de la xarxa viària, els darrers quinze anys del segle I aC, consolidava un pas natural a gual que havia marcat el recorregut del camí. Aquestes circumstàncies esdevingueren un regal del cel pel senyor de la vil·la que ocupava un lloc privilegiat. Recordem, també, que el Ter era navegable, almenys durant determinades èpoques de l'any fins a la zona del pont o un xic abans (Burch *et al.* 2010, 22, amb bibliografia). *Gerunda*, la urbs de la *ciuitas* quedava ben a la vora i, a través del pont, era un recorregut còmode i ràpid. Tot i ser un nucli urbà demogràficament poc important, era centre d'un territori i d'un mercat periòdic sobre el qual tenim algunes dades indirectes però substancials (Canal *et al.* 2013, 11-19; Nolla/Palahí 2014, 105-107). Des

d'aquest punt de vista, era un lloc excel·lent. Afegim-hi els camins secundaris, importants, que portaven, per terra, cap a Empúries, tot resseguint les Gavarres pel nord, i el que sortia de Girona, pel congost de l'Onyar, devers les riques terres a l'entorn de Cassà, Llagostera, Santa Cristina d'Aro, fins al mar, o resseguint el camí de *Bisuldunum* (i el pla de l'Estany), o cap al nord en direcció a l'Alt Empordà i un xic arreu (Nolla/Casas 1984, 63-65; Burch *et al.* 2013, 33-46). Caldria convenir, doncs, en què es tractava d'una situació privilegiada que ajuda a entendre les característiques i les dimensions de l'establiment.

LA PERVIVÈNCIA DEL MOT *UILLA*, UN RECORD DE LES VELLES *UILLAE* ROMANES?

Als darrers anys el grup de Reconstrucció Històrica de la ciutat de Girona, ha dedicat alguns estudis al perí-

ode carolingi i alt-medieval analitzant tant el nucli urbà com el territori que l'envolta (Canal *et al.* 2003; 2006; 2007). En aquests estudis hi ha dues qüestions que trobem especialment rellevants pel nostre treball. La primera és l'anàlisi que es realitza del procés que va portar al final de la vil·la, almenys en la seva concepció clàssica i arqueològica, al mateix temps que el mot es mantingué al llarg del període visigòtic i alt-medieval, si bé amb un significat diferent. Per l'altra i gràcies a l'anàlisi documental, aconseguïen situar i delimitar les *uillae* existents als segles IX-X (Fig. 20.5). És precisament la primera part de la seva anàlisi la que ens fa pensar que aquestes *uillae* que identifiquen en època alt-medieval, podrien mostrar, amb importants matisacions, la distribució del *suburbium* existent en època romana. Veïem-ho.

El primer que detecten són les diferències existents entre la documentació i l'arqueologia i, de retruc i per cul-

490

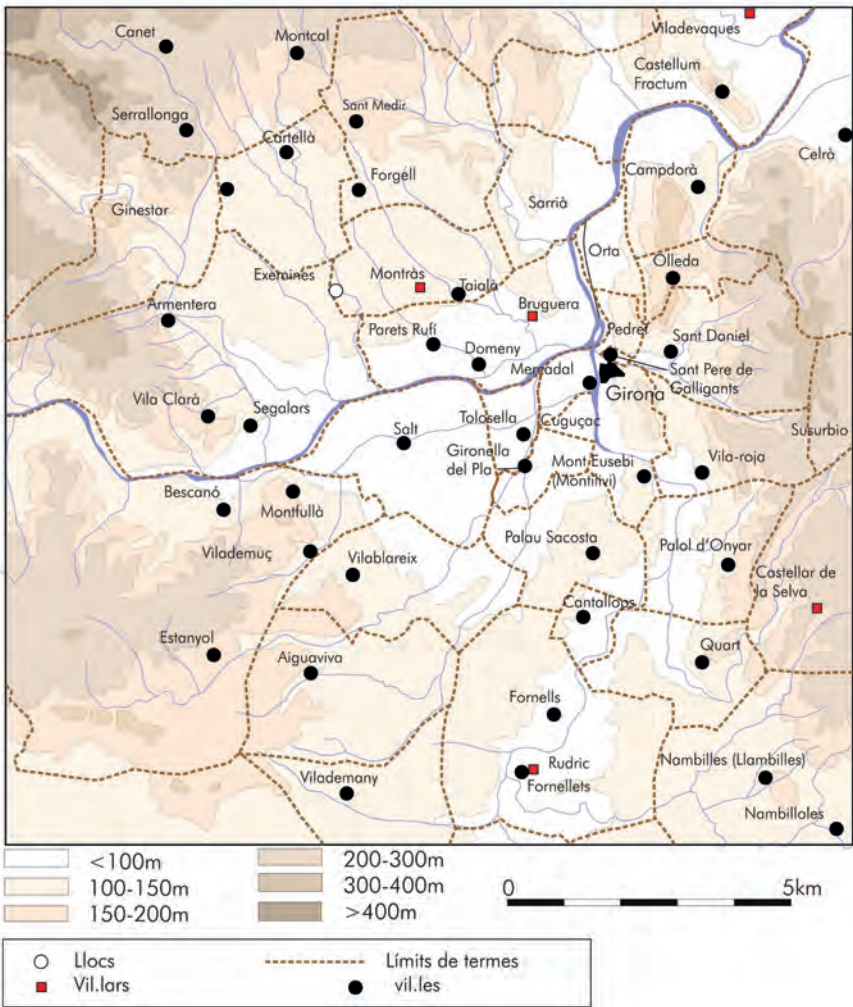

Figura 20.5. Plànol amb la proposta de distribució de les *villae* carolíngies a la plana de Girona (Canal *et al.*, 2003).

pa de les eines emprades per uns i altres, els diferents plantejaments existents entre arqueòlegs de l'antiguitat i medievalistes pel que fa a la continuïtat de la *uilla*. Així, i començant per la documentació, es detecta, i no solament al nord-est hispà sinó en d'altres territoris com la Gàl·lia o Itàlia, una persistència d'alguns termes romans en parlar de l'estructuració territorial, els més significatius dels quals són *uilla* i *fundus*, però també d'altres com *locus*, *loculus* o *castella*. En època carolíngia i alt-medieval el terme *uilla* fa referència a un espai, un territori molt determinat, ben fixat i delimitat, on s'assentava una comunitat i on es podien situar diferents aous i propietats (tot i que també podien pertànyer a un sol propietari (Canal *et al.* 2003, 369-370).

A la documentació visigòtica la vil·la apareix com una de les tipologies d'agrupació de la comunitat rural al costat dels *uici* i els *castella*. Es tracta d'espais geogràfics concrets que podien tenir un representant legal però sense entitat jurídica ja que formaven part del *territorium* d'una *ciuitas* (Canal *et al.* 2006, 27). Per tant, el que els arqueòlegs identifiquen en època romana com un o diversos edificis que constitueixen el centre d'una explotació, la vil·la, és ja, en època carolíngia, un espai territorial, que podríem assimilar més aviat al *fundus*, a la totalitat del terreny explotat directament per aquesta vil·la.

De fet, ja algunes lleis del segle IV fan referència al mot *uilla* en el sentit de *fundus* o *possessio* (Canal *et al.* 2006,30) convertint-se en sinònims assimilables a un terme o unitat fiscal i fins i tot els textos epigràfics i dels agrimensors mostren com aquesta sentit del mot ja era emprat en època alt-imperial (Leveau 2002, 19-20).. De fet, aquests investigadors analitzen la situació en altres territoris, com la Itàlia longobarda, fent evident que en aquells territoris els termes *locus* i *fundus* es feien servir en el mateix sentit que a la Hispània carolíngia el terme *uilla* (Canal *et al.* 2006,30-31). En el mateix sentit s'expressa Salrach, al considerar que la *villa* als segles V-VI "...començaria a deixar d'indicar la gran explotació agrària d'un poderós terratinent per convertir-se en l'espai nutrici d'una comunitat i una demarcació fiscal..."(Salrach 2004, 25-26) o Feliu "...la villa tenia una circumscripció fosilizada como mínimo desde la baja romanidad...en el Bajo Imperio o en el tiempo de los visigodos. El territorio fue dividido en distritos de recaudación fiscal que a menudo debieron ser unificados bajo el nombre de villa cualquiera que fuera su origen..."(Feliu 1999, 381-382). Aquesta darrera asseveració és especialment interessant per l'exercici que ens proposem realitzar ja que pensem que aquesta és precisament una de les claus. No s'ha d'entendre sempre el concepte *uilla* alt-medievals com una translació directa de la vil·la romana en el sentit clàssic, sinó que amb aquesta terminologia s'agrupen molt diverses tipologies de propietats que potser ja en època antiga tenien una unitat estructural.

Com a darrera dada cal assenyalar com dels estudis realitzats en d'altres territoris tant diferents com l'Aquitània, Galícia o el migdia francès, es testimonia un elevat grau de continuïtat entre els llocs romans i medievals, continuïtat en la qual hi juga un paper important l'establiment d'esglésies (Canal *et al.* 2006, 36-37).

Per veure com aquesta continuïtat terminològica pot ser el reflex d'una continuïtat de les velles propietats, podem analitzar breument les darreres excavacions realitzades a la vil·la de Vilauba. De fa anys es coneixia un aprofitament dels espais de la vil·la un cop aquesta ja era abandonada, per construir-hi un *torcularium*, actuació que denotava una persistència en l'ocupació de l'espai més enllà de l'abandonament de l'establiment. Als darrers anys s'han desenvolupat excavacions a l'entorn del vell edifici que han posat al descobert tot un seguit d'estructures que demostren l'ocupació de l'indret en època tardo-antiga (Castanyer *et al.* 2012). Hi ha un parell de dades que ens semblen remarcables. El primer que es detecta és una ocupació feta amb estructures poc sòlides, cabanes, de les quals en resten els forats de pal que defineixen el seu perímetre. En un moment donat, l'espai es reorganitzà i es construïren un conjunt d'estructures, concretament tres cases, pràcticament idèntiques quant a forma i dimensions, dotades totes d'un pati i que s'han relacionat amb habitatges per pastors. La principal curiositat d'aquests espais és precisament la seva estandardització. A més, no cal oblidar-se de la premsa, situada al damunt de les ruïnes de la vil·la. D'aquestes restes en podem extreure dues fases d'ocupació diferenciada. En un primer moment, un cop abandonada la vil·la, l'espai situat al costat de la vella edificació va ser aprofitada per tot un seguit de construccions de poca entitat que denoten, però, que la zona seguia essent ocupada i explotada. En un segon moment, el que es detecta és una intervenció molt més planificada per mantenir i potenciar aquesta explotació. L'estandardització de les cases o la construcció del *torcularium* fan pensar en una actuació centralitzada destinada a treure el màxim rendiment del territori. Podríem concloure que després de l'abandonament de la vil·la i d'un període en el qual els habitants varen explotar la zona amb una economia que podríem qualificar de supervivència, la responsabilitat va recaure en un nou propietari que va racionalitzar la seva explotació. Òbviament aquest nou propietari res tenia a veure amb els antics estadants de la vil·la i el sistema d'explotació ja no era el de la vil·la romana, però els elements construïts denoten l'existència d'un poder central, d'un senyor, del qual depenen els estadants i treballadors. Ara bé, propietat no vol dir habitatge i cap traça permet pensar que el nou amo visqués a la zona. Amb aquest exemple volem plantejar la possibilitat que més enllà de l'abandonament de les vil·les i de la desestructuració del

sistema viscut a finals del segle V o inicis del segle VI, a nivell legal es mantenia el record de les velles propietats. Quan el territori va ser reorganitzat, sota uns nous amos, els visigots, els títols de propietat dels vells *fundi* potser varen ser repartit entre la nova noblesa i aquesta va organitzar la seva explotació, sota paràmetres diferents als preexistents.

És difícil saber com es va poder mantenir a nivell legal la unitat de les velles propietats, però podem intuir un cert paper de l'Església, la institució que millor va sobreviure als trasbalsos del procés desintegrador de l'imperi romà i que podia estar interessada en mantenir la legalitat de les velles propietats, precisament perquè no poques d'aquestes havien anat acabant en les seves mans. Un indici d'aquest procés en podria ser el fet que moltes d'aquestes vil·les o propietats acabarien, en època medieval, convertint-se en nuclis de població estructurats al voltant d'esglésies.

Un altre exemple d'aquesta continuïtat ens el proporciona la vil·la de *Fenalis* de l'alta edat mitjana, que sembla que no és altra cosa que el vell *fundus* romà (Canal *et al.* 2006, 37).

En definitiva podem plantejar que la xarxa de *uillae* d'època carolíngia i alt-medieval pot servir com a base per entendre l'estructuració o la xarxa de propietats d'època romana, com a mínim en el darrer estadi d'ocupació, durant el baix imperi. Certament no es pot realitzar una transposició mimètica ja que pot haver-hi canvis o divisions noves que se'ns escapen però pot ser un bon indici que solament l'arqueologia podrà anar certificant o desmentint.

En el seu estudi del territori en època carolíngia, els investigadors del grup d'Història Urbana de Girona, presenten una planta de la zona de la plana de Girona i els primers contraforts muntanyosos que la delimiten, amb els límits de termes i els llocs i vil·les que apareixen a la documentació. Al mateix temps realitzen una anàlisi pormenoritzada, un per un, d'aquests termes (Canal *et al.* 2003, 231-423, i Fig. 88). *Grosso modo* aquest espai és el que hem considerat que conformaria el *suburbium* de *Gerunda*.

D'un primer anàlisi del plànol presentat, el que destaca és la distribució dels termes, en els quals s'observa com la zona està ocupada per una quantitat molt limitada de *uillae* (de fet, bona part de la plana és ocupada pel terme de Salt) i com la majoria se situen tot conformant una corona a l'entorn d'aquesta plana i tot resseguint les principals vies de comunicació. De fet, a la zona de la plana solament s'hi esmenten les *uillae* de Salt, Gironella del Pla, Tolosella (Santa Eugènia), Cuguçacs i Mercadal. Bell-lloc del Pla correspon a la vil·la de can Pau Birol o Bell-lloc, mentre que la del Mercadal respon a alguna altra mena d'agrupació (un centre de culte i un espai de mercat). Aquesta quantitat de termes és molt

reduït si atenem a la multiplicitat de propietats que es distribueixen al voltant d'aquesta plana.

Una segona qüestió és que en ella hi són presents tots aquells espais dels quals tenim informació arqueològica en època romana, i no solament les vil·les (Montfullà, Vilablareix, Bell-lloc, Aiguaviva, Sarrià, Palau Sacosta...) sinó també d'altres com *Castellum Fractum* o *Parietes Rufini* que creiem que no es poden assimilar amb vil·les sinó amb un altra tipus de propietats. Així *Parietes Rufini* seria assimilable a les pedreres d'època romana de la zona de Domeny-Taialà, mentre que *Castellum Fractum* fa referència al *castellum* baix-imperial i tardo-antic de Sant Julià de Ramis.

El mateix es podria dir d'algunes altres vil·les medievals com la del Mercadal, que segurament caldria relacionar amb el nucli religiós (precedent de l'actual Santa Susanna) a partir del qual es va generar la necròpolis baix-imperial, o Sant Pere de Galligants o Pedret, ja que creiem que en algun d'aquests dos espais podria situar-se la vella *mansio* de *Gerunda*.

D'altres, no se'n coneixen restes d'època romana, però si del període ibèric i republicà, com Estanyol, o Quart, tot i que, en aquest segon cas, els materials ceràmics recuperats permeten intuir una ocupació d'època romana encara per definir.

En alguns casos, podríem plantejar una certa evolució i disgregació en algunes de les propietats. Així, per exemple, la documentació medieval distingeix *Parietes Rufini*, Taialà, Domeny i Bruguera, uns espais que semblen anar-se segregant d'un sol terme original, *Parietes Rufini* (Canal *et al.* 2003, 252). En època romana, tots aquests espais foren probablement una unitat, una propietat centrada en l'explotació d'una gran pedrera que abastia a la ciutat i les vil·les més properes. En època medieval van ser propietat episcopal, però Domeny pertanyia al bisbe i Taialà, a Sant Feliu (Canal *et al.* 2003, 257). Podria ser que l'origen de la divisió entre les dues propietats es trobés precisament en la concessió d'una part de la pedrera a una comunitat religiosa o a uns objectius concrets (concedir els drets d'explotació d'una part de la pedrera per proporcionar la matèria prima per l'erecció d'un temple o edifici concret o obtenir unes rendes per pagar alguna activitat religiosa desenvolupada per una comunitat).

El que creiem que queda clar, és que no totes les *uillae* medievals responen a vil·les d'època romana, i molt menys a vil·les suburbanes. Algunes de les vil·les que surten esmentades als texts poden respondre a altres tipus de propietats (a la zona de muntanya podria haver-hi *fundi* o propietats especialitzades en l'explotació dels recursos naturals, com la fusta, sense l'existència d'una vil·la entesa com un edifici o conjunt d'edificis que actuïn com a centre de l'explotació. En altres casos, aquesta vil·la, d'existir, podria estar limitada als espais

industrials o relacionats amb l'explotació, deixant en segon terme l'habitatge, no essent assimilables a una autèntica vil·la suburbana. Tot i això, aquestes estructures formarien part del *suburbium* si considerem que la seva producció estava destinada directament a la ciutat (seria el cas, per exemple, de les pedreres de *Parietes Rufini*).

Altres, en canvi, per la seva ubicació, resulten teòricament ideals per a la construcció d'una vil·la suburbana ja que compleixen moltes de les condicions que es cercaven en aquesta mena de construccions. Així, i si cerquem una proximitat a les principals vies de comunicació, una facilitat de comunicació amb la ciutat i la disponibilitat d'un espai escenogràficament interessant, trobaríem que llocs com Vilademany, Fornells, Cantallops, Palol d'Onyar, Vila-Roja, Montilivi, Sant Daniel, Orta, Olleda o Campdorà responen a totes aquestes condicions, essent especialment interessants les darreres que se situarien tot flanquejant la principal via d'accés a la ciutat, i en un espai escenogràficament impressionant, com són els primers vessants de la muntanya de Montjuïc.

El terme de Sarrià no apareix a la documentació fins ben avançat el segle XI, fet que fa pensar en la possibilitat que no s'esmentés per estar integrats dins un terme major, el del *Castellum Fractum* que arribaria a agrupar altres termes com Montagut o Medinyà (Canal *et al.*, 2003 356-357). També pot influir en aquest silenci documental la manca d'una església parroquial fins ben entrada l'època medieval. Curiosament aquest silenci contrasta amb l'arqueologia, ja que als voltants de la vil·la del Pla de l'Horta està perfectament documentada una continuïtat de l'hàbitat, tant per la presència de construccions com d'una important necròpolis d'època visigoda.

La documentació medieval també aporta alguna dada referent al grau d'ocupació d'alguns dels espais. Així, per exemple els documents referents a la zona del Mercadal transmeten la impressió d'un espai dedicat als conreus, però poc habitat (Canal *et al.* 2003, 274). Per contra, la zona de Pedret i Pont Major es presenta com un espai més complex, amb cases, molins... (Canal *et al.* 2003, 304). Aquesta diferent evolució té a veure amb el creixement urbà i amb algunes qüestions que ja hem plantejat en capítols anteriors, que el creixement de la ciutat i la creació dels burgs en època tardo-antiga i medieval pot seguir unes pautes similars a les d'època romana, per una raó tant senzilla com que la topografia afavoreix uns espais com a zones d'hàbitat per damunt d'altres.

En definitiva i si atenem a les dades d'època medieval, podríem plantejar la hipòtesi de l'existència d'aproximadament una trentena de propietats que es dividien el territori, de les quals entre 15 i 20 podrien corres-

pondre a vil·les, tant suburbanes com rústiques, però vinculades a la ciutat i, per tant, integrades dins el que anomenem *suburbium*. Les altres propietats podrien correspondre a d'altres tipologies d'explotacions que no requerien d'establiments tipus vil·la, o espais d'usos diversos, com seria segurament el cas del Mercadal, originalment una *nundina*, que en època baix-imperial va esdevenir, entre altres coses, un espai de culte i cementiri. Qui sap si altres espais podrien tenir una evolució similar. Així, per exemple, l'espai de Cuguçacs, si atenem a l'evolució posterior i a la creació de tot un seguit de molins en aquesta zona, podria haver estat una explotació molt relacionada amb la utilització de l'aigua, més que no pas una vil·la clàssica.

Segui com sigui, i més enllà d'anàlisi en detall, que amb la documentació disponible i a l'espera de noves dades arqueològiques, resulta sempre agosarat, ens sembla remarcable la distribució topogràfica de les diferents vil·les medievals, amb una major densitat de termes a l'entorn més proper de la plana, que són de majors dimensions quan ens endinsem a les àrees de muntanya. Les àrees de bosc eren espais d'explotació, però l'hàbitat cercava els espais més propers a la plana, tot sovint resseguint les principals vies de comunicació.

És incongruent aquesta interpretació (prop d'una vintena de vil·les i assentaments) amb l'argumentació presentada respecte a l'escassetat de dades arqueològiques disponibles com un reflex de la realitat antiga (veure *supra*)? Pensem que no, ans al contrari. Ja hem comentat en altres apartats com alguns factors aleatoris poden influir en el volum de troballes arqueològiques i no hi insistirem. Però com a resultat d'aquella disquisició plantejàvem el fet que la zona de plana era poc ocupada i que calia cercar la majoria d'assentaments d'època romana en els primers contraforts de les elevacions que l'envolten. Les dades que acabem de presentar avalen aquesta hipòtesi, ja que aquest patró d'assentament es mantingué en època alt-medieval. Arqueològicament, aquesta zona que envolta la plana ha estat objecte d'actuacions urbanístiques menys agressives, encara conserva espais de bosc i camps de conreu on podrien trobar-se alguns d'aquests assentaments que avui dia no coneixem. Una altra via d'investigació podria ser l'anàlisi arqueològica d'algunes de les esglésies parroquials i masies que se situen en aquest territori i que tinguin un origen relativament antic. Un cop més, no es pot establir una relació directa entre ambdues situacions, però alguns indicis apunten en aquesta direcció. Podríem portar a col·lació molts exemples d'aquesta continuïtat d'ocupació d'uns mateixos espais. Així, les vil·les de Vilablareix i Montfullà se situen sota sengles esglésies parroquials, mentre que les de can Pau Birol i, molt probablement, la d'Aiguaviva, se situen sota una masia. Aquesta relació, com ja hem comentat, no es pot establir de forma automàtica. La vil·la del Pla de l'Hor-

ta, amb una llarga perduració d'ocupació fins, com a mínim, època visigòtica, no tingué continuïtat en època medieval i el nucli urbà i l'església se situaren en un altre indret. Fora de la zona que analitzem, un altre exemple similar seria el de Tossa, un espai que presenta traces d'ocupació posterior al seu abandonament, fins que en un moment donat la zona s'abandonà, traslladant-se possiblement la població a un altre assentament d'interior, creat a l'entorn de l'església de Sant Benet. Quan es tornà a ocupar l'àrea de la costa, on es trobava la vella vil·la, es trià una zona diferent, l'espigó on s'assenta l'església de Sant Vicenç (Sureda *et al.* 2007, 103-105). Un altre exemple el trobem a Santa Cristina d'Aro. A l'entorn d'un mausoleu baix-imperial es va acabar creant una església i un cementiri, però en època medieval es va abandonar l'indret i es va traslladar l'església i la població a un espai proper (Aicart/Nolla/Palahí 2008).

Per tant, no es pot realitzar una transposició directa entre època medieval i els seus precedents d'època antiga, ni de la toponímia ni de les estructures arquitectòniques però sens dubte tant un sistema com l'altre poden ser eines eficaces per obtenir una primera aproximació, o un bon punt de partida per poder treballar.

LA FÍ DEL SUBURBIUM ANTIC

La desaparició de les estructures administratives, polítiques i econòmiques característiques de l'imperi romà també va suposar un canvi de concepció de la ciutat i la finalització del suburbi tal i com l'hem anat descrivint.

La relació de dependència tan estreta existent entre la perifèria i el centre urbà es diluí. Les vil·les suburbanes, per exemple, van desaparèixer i tot i que l'espai tot sovint es mantingué habitat, el tipus d'estructures, el *modus vivendi*, el sistema d'explotació del territori i la seva relació amb el centre urbà eren diferents, més independents. De fet, com hem observat en l'apartat anterior, molts dels espais que en època carolíngia encara rebien el nom de *uilla* anaren evolucionant cap a petits nuclis poblacionals organitzats tot sovint al voltant d'esglésies constituint el germen de moltes de les parròquies medievals. No oblidem que, per exemple, les vil·les de Montfullà i de Sant Menna de Vilablareix se situen sota esglésies que encara existeixen.

La ciutat sembla patir un replegament cap a l'interior de les seves muralles. En moltes altres de l'entorn es detecten també canvis a nivell funerari, ja que les ne-

cròpolis es van anar entrant a l'interior de la ciutat a mesura que es començaven a construir edificis de culte (Sales 2011, 575-577). A Girona sembla que en aquest aspecte l'ús funerari de la zona exterior a les muralles es mantingué. En part això es deu a la presència del nucli religiós creat al voltant del culte a Sant Feliu, però també a altres espais, com l'església de Sant Martí Sacosta, amb traces d'un cementiri d'època visigoda (Canal *et al.* 2003, 87-88), o l'antic hotel dels Italians, a tocar la plaça del Pallol on s'han recuperat algunes cremacions romanes, amb un cementiri que s'ha datat en època tardo-antiga (Mataró/Agustí/Codina 1994, 180), són indicis d'una continuïtat en l'ocupació exterior com espai funerari, això si, segurament sempre estructurats al voltant d'un edifici de culte.

La inestabilitat política i militar portà a una concentració de l'ocupació, fins al punt que quan la ciutat començà a créixer, en època carolíngia, ho féu eixamplant el recinte emmurallat. No fou fins uns segles després quan la ciutat començà a tornar a ocupar el suburbi, però ja sota una concepció diferent. Només, l'espai més proper a les muralles entrà dins aquesta categoria i el creixement es féu per sectors a mesura que les necessitats d'espai ho requerien i aquests sectors, a la llarga, s'anirien emmurallant i protegint. No és casualitat que el primer sector ocupat per aquest nou creixement fos el de sant Feliu, l'únic espai on sembla que al llarg de tota la tardo-antiquitat i l'època carolíngia es mantingué una ocupació fora muralles de certa envergadura, estructurada al voltant del culte de Sant Feliu.

El suburbi en sentit extens, tal i com l'enteniem en època romana, arribà a la seva fi amb la desaparició del sistema polític i social que l'havia creat. Era un espai pensat per donar resposta a tot un seguit de necessitats i quan aquestes desaparegueren o canviaren perdé la seva vigència. La ciutat tornà a disposar d'un suburbi, però amb una concepció ideològica i social diferent, com un creixement natural de la ciutat, amb la creació de nous burgs o barris, a mesura que les necessitats demogràfiques ho van fer necessari. A la llarga, aquests nous espais s'anaren integrant al recinte i s'anaren creant nous suburbis, cada cop més allunyats del nucli original però sempre concebuts com un espai continu. Podríem dir que en època medieval el suburbi es limità al que les fonts clàssiques anomenaven *continentia aedificia*, barris extramurs, sense la càrrega ideològica i social que comportava el suburbi romà.

21. LA CONSOLIDACIÓ I L'ADEQUACIÓ DE LA VIL·LA

Lluís Bayona i Prat¹

«La protección monumental emprendida por los estados en el siglo XIX, su calificación como bienes nacionales o, más tarde, bienes públicos y la extensión del patrimonio que se produciría en el siglo XX han de ser vistos como formando parte del proceso de democratización contemporánea de la sociedad.»

Horacio Capel

El patrimonio: la construcción del pasado y del futuro

El concepte *patrimoni* ha ampliat enormement la seva àrea conceptual des que va aparèixer a finals del segle XVIII com a reacció davant de les terribles destruccions i dels actes de vandalisme que es van produir a redós de la Revolució Francesa, atès que ha passat de fer referència únicament a alguns edificis emblemàtics a incloure pràcticament tot allò relacionat amb l'activitat humana. Paral·lelament, ja des dels seus orígens, el problema relatiu a la protecció, gestió i conservació del patrimoni també ha augmentat exponencialment, sobretot des del moment que hom va constatar que amb la simple protecció del bé no n'hi havia prou per assegurar-ne la conservació, sinó que calia actuar-hi físicament.²

Aquesta intervenció és encara més necessària en el cas d'un jaciment arqueològic, perquè per molt que unes ruïnes ens puguin despertar sentiments profunds i melangiosos (com ho van fer entre molts escriptors i arqueòlegs romàntics), si no s'hi intervé per assegurar-ne la conservació, ràpidament deixen de ser ruïnes per esdevenir, simplement, un munt de runes. Tots hem vist com qualsevol jaciment arqueològic esdevé, al cap de poc de ser excavat, un mar d'humitats. Les cales recullen ràpidament la pluja i s'hi formen basses o esdevenen pous, en permetre l'ascens de la capa freàtica, de manera que tot queda cobert d'una esponerosa vegetació i es fa malbé amb rapidesa. Curiosament, més que no pas la humitat (si es mantingués estable seria menys

agressiva), el que més afecta les restes és el procés de mullat i assecat sovintejat. Un exemple proper i clar d'això que diem el tenim en el jaciment de les termes romanes de Caldes de Malavella, en el qual les dovelles dels dos arcs conservats tenien originàriament uns seixanta centímetres de llargada. Actualment, la cara nord, malgrat ser la més humida, més o menys manté la mida original. La cara sud, en canvi, s'ha desfet; la major part de les peces han perdut uns vint centímetres, i d'altres encara n'han perdut més (Bayona/Buscató 2011). La conclusió és òbvia: cal evitar tant com sigui possible les humitats i les entrades d'aigua (Fig. 21.1).

La implicació del Servei de Monuments de la Diputació de Girona³ en la conservació de les restes de la vil·la romana del Pla de l'Horta es va iniciar l'any 2008, quan, com ja s'ha esmentat en un capítol anterior, el Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona endegà el «Projecte d'anàlisi dels processos d'implantació territorial des d'època ibèrica fins a finals del període romà a les *ciuitates d'Emporiae i Gerunda*». En concret, la participació de la Diputació es va plasmar amb la signatura d'un conveni de col·laboració científica en el qual,⁴ a més d'una inversió econòmica, es preveia que l'ens aportaria la redacció dels projectes d'adequació i museïtzació de les vil·les romanes del Pla de l'Horta de Sarrià de Ter i de Sant Menna de Vilablareix. En aquest segon cas,

1.- Servei de Monuments de la Diputació de Girona. També cal esmentar la resta del personal del Servei de Monuments, que amb la seva tasca ha permès dur a terme aquest projecte: els arquitectes tècnics Lluís Gallà i Elisa Llenas, els delineants Lluís Prat i Pere Turón, l'administratiu i historiador Lluís Buscató, i els membres de la brigada d'obres.

2.- La bibliografia sobre aquest tema és molt nombrosa, raó per la qual només citarem algunes obres que considerem bàsiques per tenir-ne una idea general. Per a una visió general, tot i que se centra sobretot en l'Estat francès, vegeu Choay 2007. Per a l'àmbit espanyol Ordieres 1995; López Trujillo 2006. I pel que fa al cas català Ganau 1997 i Ganau 1998.

3.- Sobre l'origen funcions i les intervencions del Servei de Monuments, vegeu: <http://www.ddgi.cat/web/nivell/200/s-0/monuments>.

4.- Inicialment, els signants del conveni eren els ajuntaments de Sarrià de Ter, Vilablareix i Sant Julià de Ramis, la Diputació de Girona i la Universitat de Girona. Posteriorment, l'Ajuntament de Vilablareix, en finalitzar les actuacions en al seu terme municipal, lògicament, se'n va desvincular.

Figura 21.1. Primer pla d'una dovella de les termes romanes de Caldes de Malavella. Les dovelles de la cara sud han perdut prop de vint centímetres.

Figura 21.2. Restes de les termes romanes de la vil·la romana de Sant Menna, a Vilablareix, amb la coberta metàl·lica que les protegeix.

l'obra ja s'ha finalitzat i s'han protegit amb una coberta metàl·lica les restes descobertes: uns banys d'època romana (Fig. 21.2).

En concret, les actuacions que el Servei de Monuments ha desenvolupat al llarg d'aquests darrers anys al jaciment del Pla de l'Horta s'han regit per dues normes bàsiques, que apliquem sempre a totes les nostres intervencions.

En primer lloc, hem tingut ben present la necessitat de treballar conjuntament amb els arqueòlegs. En el moment d'iniciar la nostra intervenció, les excavacions arqueològiques estaven en procés (de fet, encara no han acabat); en conseqüència, era impossible fer un projecte de consolidació general des d'un bon principi, bàsicament perquè desconèixiem què es trobaria a mesura que les tasques arqueològiques progressessin. Alhora, també teníem clar que no es podien deixar les troballes a la intempèrie, sense fer-hi cap mena d'actuació, en espera que finalitzessin aquestes tasques. Per aquest motiu, les campanyes d'excavació s'han alternat amb intervencions de consolidació, realitzades majoritàriament per la brigada del Servei de Monuments de la Diputació i per un equip de restauradors extern (que ha actuat bàsicament en els paviments de mosaic i en un important conjunt de grans dolis –trencats i aixafats en caure la coberta de la vil·la– que han aparegut a mesura que l'excavació arqueològica progressava).

En segon lloc, l'objectiu final és fer que les restes siguin visitables, mitjançant la instal·lació de panells informatius que en facilitin la comprensió i amb recorreguts que es puguin fer lliurement, perquè siguin més valorades pels futurs visitants, ja que al llarg dels anys

hem observat que com més interessen als visitants, més possibilitats hi ha que el monuments es conservin (Bayona,2009). A la pràctica, l'ideal que hom pretén assolir amb aquesta manera d'actuar és el que regeix la Llei de patrimoni cultural català, en què el patrimoni és vist com un dels testimonis fonamentals de la trajectòria històrica i d'identitat d'una col·lectivitat local, de manera que els béns que la integren constitueixen una herència insubstituïble que cal transmetre en les millors condicions a les generacions futures. La protecció, la conservació, l'acreciment, la investigació i la difusió del coneixement del patrimoni, doncs, són algunes de les obligacions fonamentals dels poders públics (Fig. 21.3).⁵

Figura 21.3. Vista parcial del nimfeu de la vil·la romana del Pla de l'Horta, tot just acabat d'excavar, després d'una breu pluja.

5.- Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català (DOGC núm. 1807, de l'11 d'octubre de 1993).

ELS PRIMERS PASSOS D'UN LLARG PROCÉS

Tal com hem avançat en la introducció, el primer que es va constatar en intervenir al jaciment era la impossibilitat de deixar les restes a l'aire lliure mentre es finalitzava l'excavació. Els paviments i els murs, malgrat haver estat excavats amb exquisidesa, ràpidament iniciaven un inexorable procés de degradació. La primera actuació de conservació va tenir lloc a l'estiu del 2010 i va centrar-se en els paviments de mosaics i en els revestiments dels murs descoberts en les primeres campanyes arqueològiques, amb l'objectiu de minimitzar els processos d'alteració que els afectaven (Fig. 21.4).

Figura 21.4. Intent de protecció del jaciment amb geotèxtil i terra.

Figura 21.5. Primer pla de la consolidació del mosaic de l'àmbit A15.

Aquesta tasca va ser duta a terme tant per la brigada del Servei de Monuments com per una empresa externa especialitzada, Signinum, que es va fer càrrec de la consolidació de mosaics i paraments (Fig. 21.5). Malauradament, aquesta intervenció no assegurava la preservació de les restes, atès que les condicions físiques a les quals estaven sotmeses no canviaven i de seguida s'iniciava novament el procés de degradació. Igualment, l'intent de protegir-les amb geotèxtil i una petita capa de terra tampoc va resultar, si bé alentia el procés. Per tot això, des del Servei de Monuments es va arribar a la conclusió que calia cobrir el conjunt, encara que fos de manera provisional, per assegurar-ne la conservació.

UNES COBERTES PROVISIONALS

El primer avantprojecte elaborat en aquesta línia, l'any 2010, preveia bastir, en un parc obert, diversos pavellons (segons les necessitats de l'excavació), que serien cobertes provisionals de lona (Fig. 21.6), semblants als envelats de festa major, que es podrien desplaçar o ampliar en cas de necessitat. L'objectiu era protegir dels embats de la meteorologia tant les restes com els arqueòlegs i, alhora, deixar el conjunt desbrossat i visitable de manera provisional. La proposta, emperò, finalment va ser desestimada, motiu pel qual es va optar per fer unes petites cobertes provisionals d'obra, amb xapa metàl·lica i pilars de totxo, que, malgrat el seu fort impacte visual, han protegit correctament les restes (Fig. 21.7).

CAP AL PROJECTE DEFINITIU

L'any 2012, quan encara no s'havien excavat molts dels espais que avui dia ja hi ha al descobert, sobretot a la zona nord del jaciment, es va redactar un projecte de coberta del conjunt, el qual estava condicionat a la necessitat de presentar-se a les línies de subvencions de l'1 % cultural⁶ i al FEDER (Fons de Desenvolupament Regional Europeu). En aquest projecte, concretament, es preveia, en primer lloc, la construcció d'una tanca protectora del jaciment, per delimitar-lo i separar-lo de l'espai públic destinat a parc. En segon lloc, per fer la visita a les restes, es preveia la construcció d'una passera metàl·lica que travessés el jaciment. Aquesta passera, que només seria accessible al públic de les visites guiades, permetria veure les diverses dependències de la

6.- L'article 68 de la Llei del patrimoni històric espanyol estableix l'obligació de destinar en els contractes d'obra pública una partida de com a mínim l'1 % per a treballs de conservació i enriquiment del patrimoni cultural espanyol o per al foment de la creativitat artística.

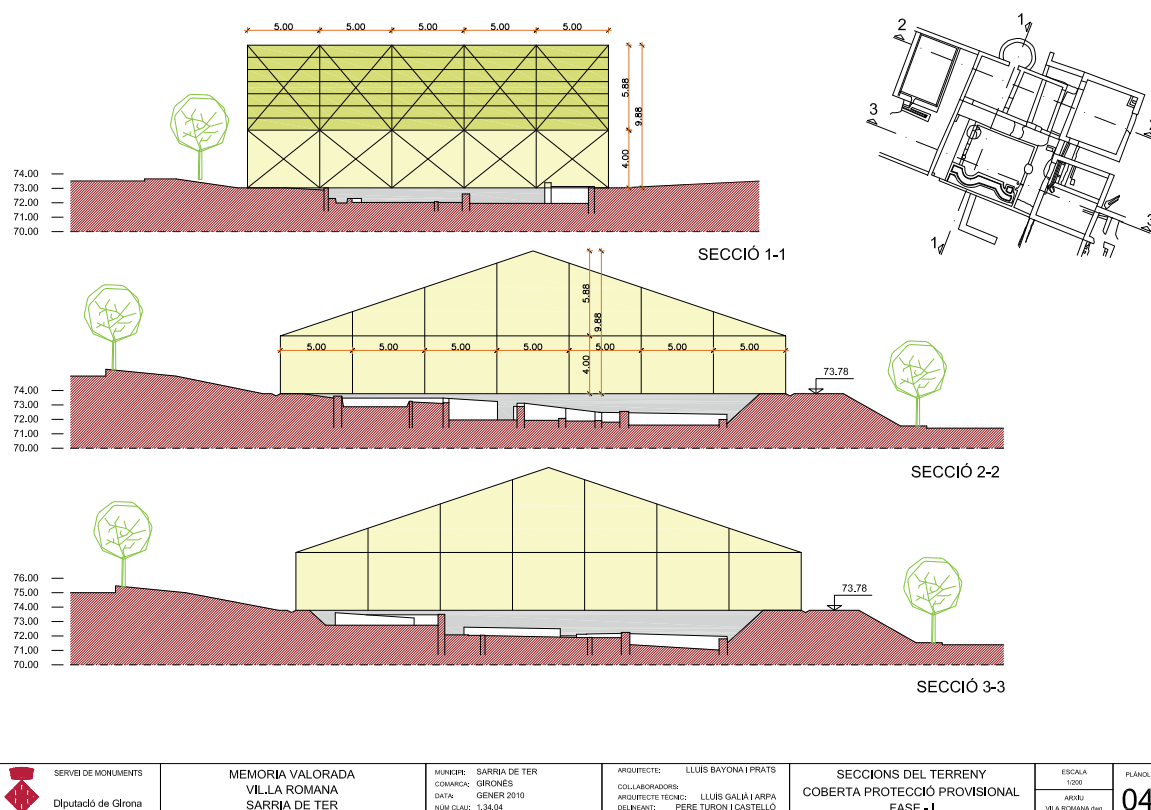

Figura 21.6. Primera proposta de coberta provisional de tipus envelat.

Figura 21.7. Primeres cobertes provisionals per tractar de protegir els elements més emblemàtics del jaciment. El nimfeu i el dipòsit.

vil·la i els seus mosaics i paviments d'una manera més aprofundida. Per tant, s'oferia la possibilitat de fer dues visites diferents: l'una, oberta sempre, i l'altra, guiada, més d'interiors i restrictiva. Òbviament, caldria instal·lar

càmeres de videovigilància i un sistema d'alarmes per evitar possibles abusos i bretolades. Finalment, la zona on es trobaven la major part de les restes arqueològiques en el moment d'elaborar el projecte es preveia que es cobriria amb un entramat metàl·lic, format per tubs rodons i boles roscades de color verd pastís, que sostindria una subestructura de vidre laminar lleugerament corbada cap a l'est. Aquesta coberta recolliria l'aigua i la duria cap als baixants, que la canalitzarien cap a l'exterior, de manera que es privaria el pas a la principal entrada d'humitats a les restes (la capa freàtica baixa, per sota del nivell excavat, i el terreny, en estar situat en un pendent, desaigua bé). Actualment, aquesta darrera actuació ja està finalitzada (Figs.21.8-10).

Malauradament, aquest projecte va estar aturat pràcticament dos anys, durant els quals es va resoldre la inversió de l'1 % cultural, la qual cosa va comportar perdre la inversió del FEDER. En conseqüència, només es va poder executar l'obra de coberta del jaciment, però no la tanca perimetral ni la urbanització del parc annex (Figs.21.11 i 12). A més, com que al llarg d'aquest temps s'han fet noves descobertes arqueològiques, ens hem trobat que la coberta ha quedat petita, de manera que nombroses dependències (pertanyents, majoritàri-

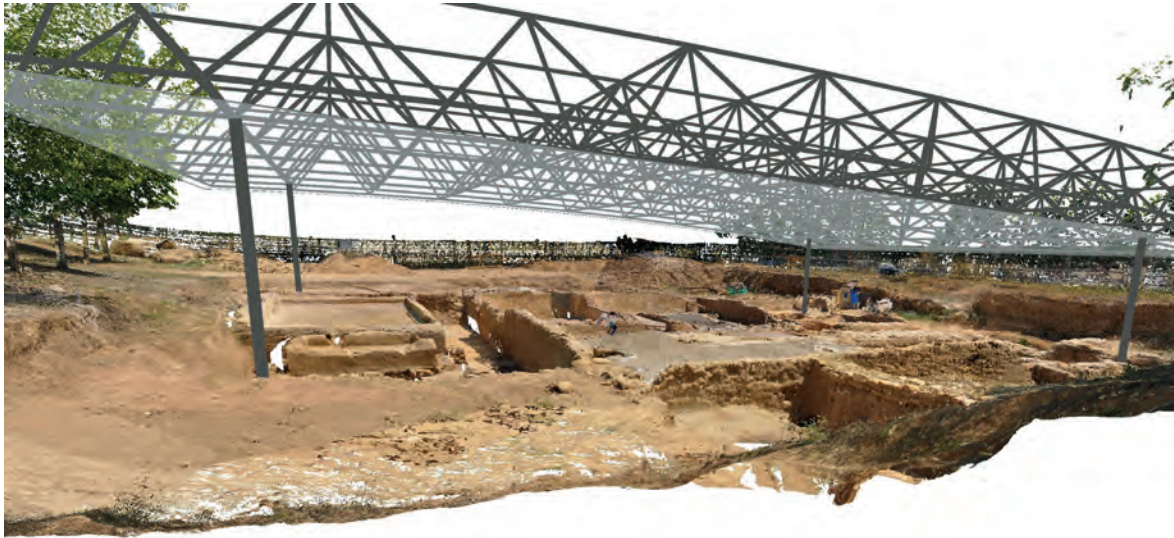

Figura 21.8. Primera proposta de coberta plantejada pel Servei de Monuments.

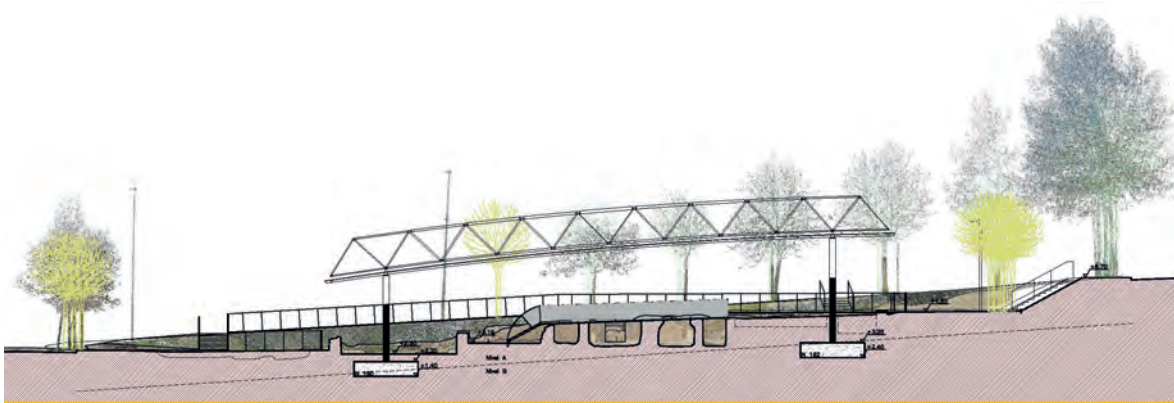

Figura 21.9. Secció transversal de la primera proposta de coberta definitiva.

ament, a la part productiva de la vil·la) no queden protegides. Per aquesta raó ha calgut, novament, fer diverses cobertes provisionals, mentre es planteja la possibilitat de construir una nova estructura protectora al costat de la que ja hi ha bastida i d'identiques característiques.

També s'ha estudiat de nou el recorregut de la visita interior, amb noves passeres, i la proposta d'una segona coberta per protegir la major part de les darreres restes descobertes. Alhora, el conjunt de les dues cobertes, la ja realitzada i la projectada, permetrien restituir el volum de la vil·la en el seu període de màxim apogeu, atès que tindrien aproximadament el mateix alçat, i a la façana principal, l'est, en certa manera recuperaria

el porxo de la vil·la, que aquí s'obria enfront d'un gran pati. Actualment, sabem que el jaciment continua cap al nord, si bé és probable que no apareguin elements prou importants com per requerir una coberta protectora, de manera que en aquest aspecte podem donar l'actuació per finalitzada (Figs.21.13 i 14).

Finalment, un cop acabin les intervencions arqueològiques i paral·lelament a la instal·lació de la nova coberta, es preveu fer una restauració general del conjunt (actualment, quan s'excava, ja s'hi fa una petita consolidació) i, si és possible, recuperar els mosaics que en van ser extrets als anys seixanta i tornar-los a posar al seu lloc original.

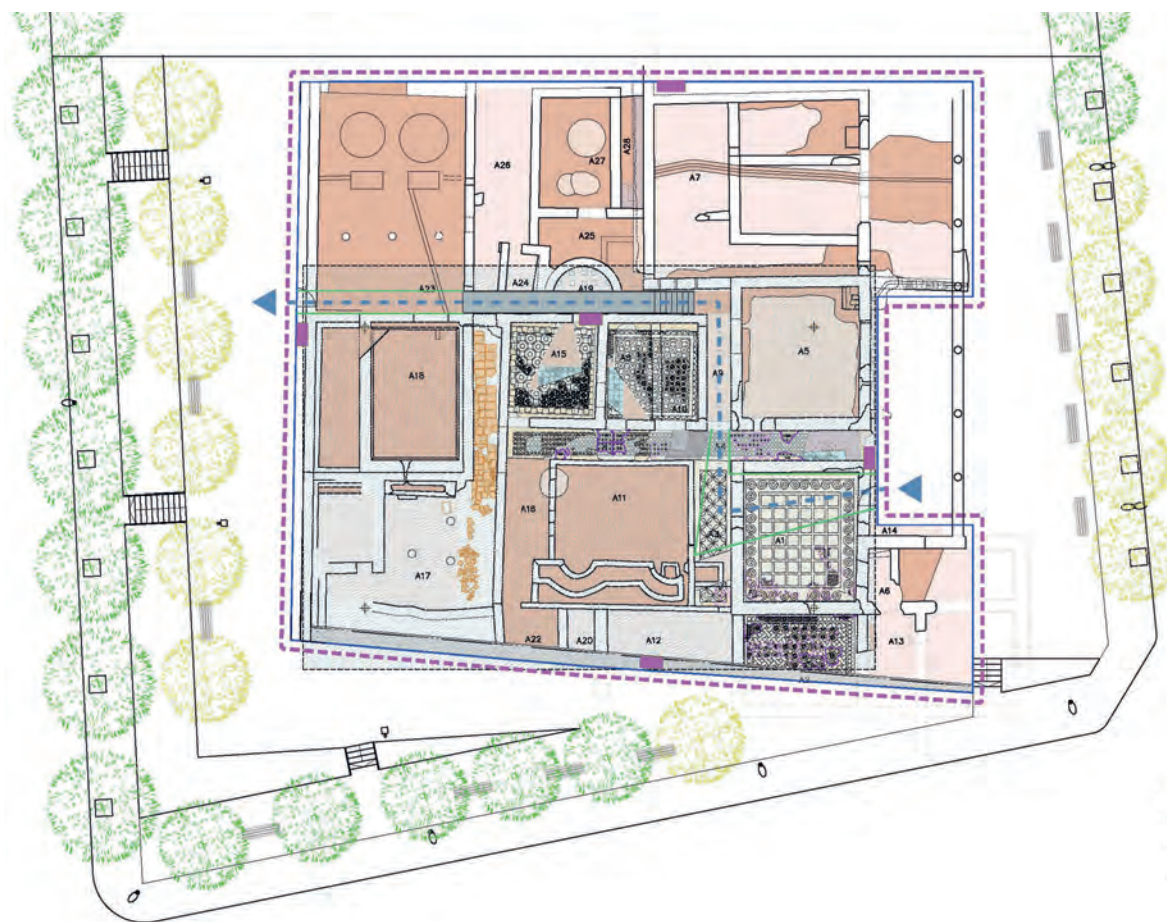

Figura 21.10. Planta de la primera proposta de coberta i itinerari de visita.

Figura 21.11. Instal·lació de la primera coberta protectora definitiva.

Figura 21.12. Construcció de noves cobertes provisionals per protegir les darreres dependències posades al descobert per les excavacions arqueològiques. El magatzem de dolis i el torcularium.

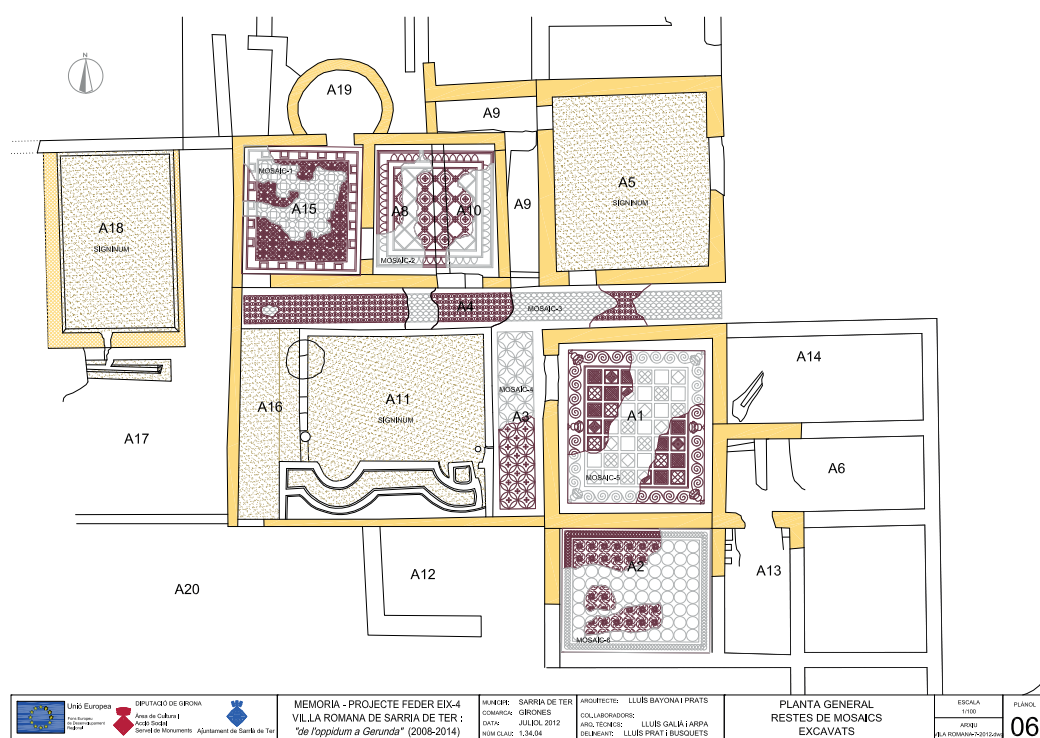

Figura 21.13. Planta del jaciment amb la indicació de la nova coberta i l'itinerari interior de visita.

501

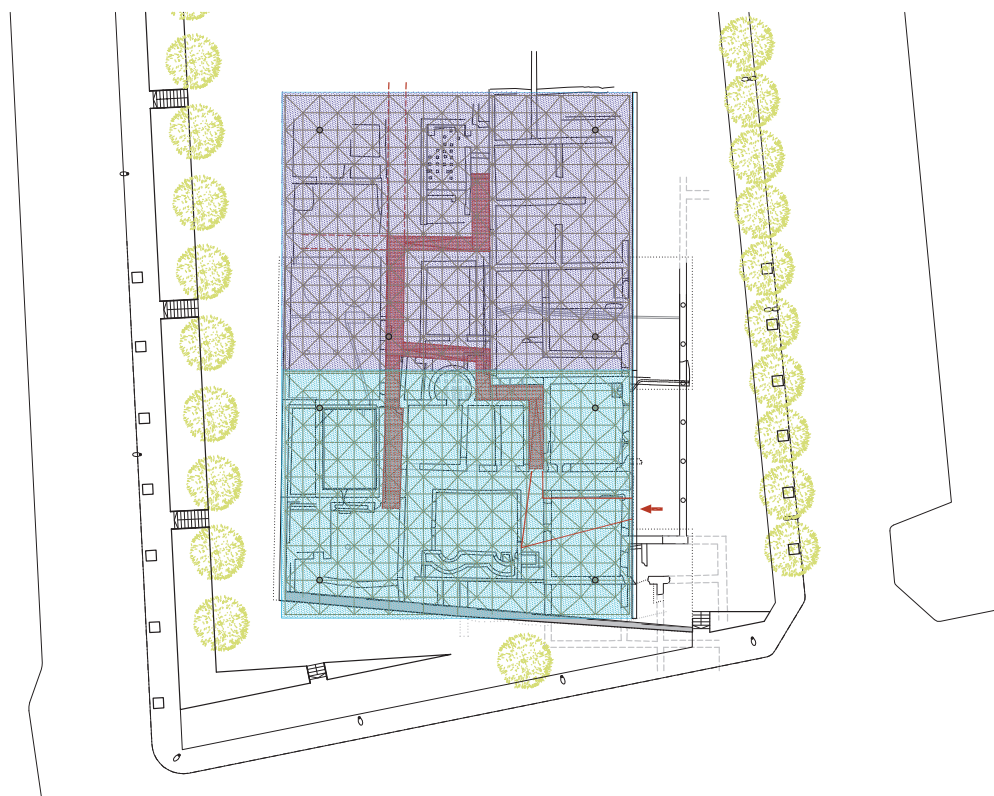
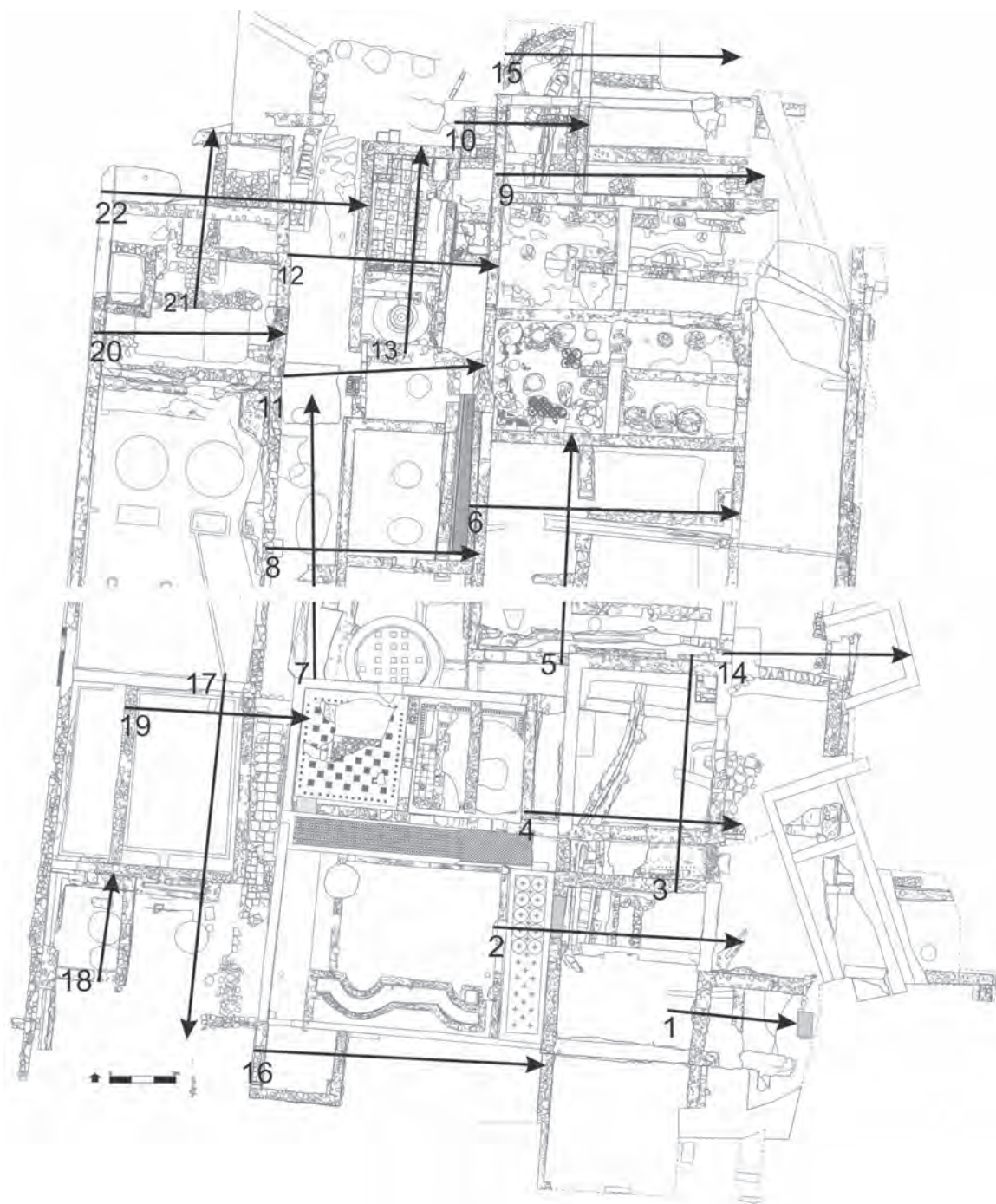

Figura 21.14. Planta amb la proposta de recuperació dels mosaics (en fosc, les parts conservades).

22. ANNEXOS

SECCIONS

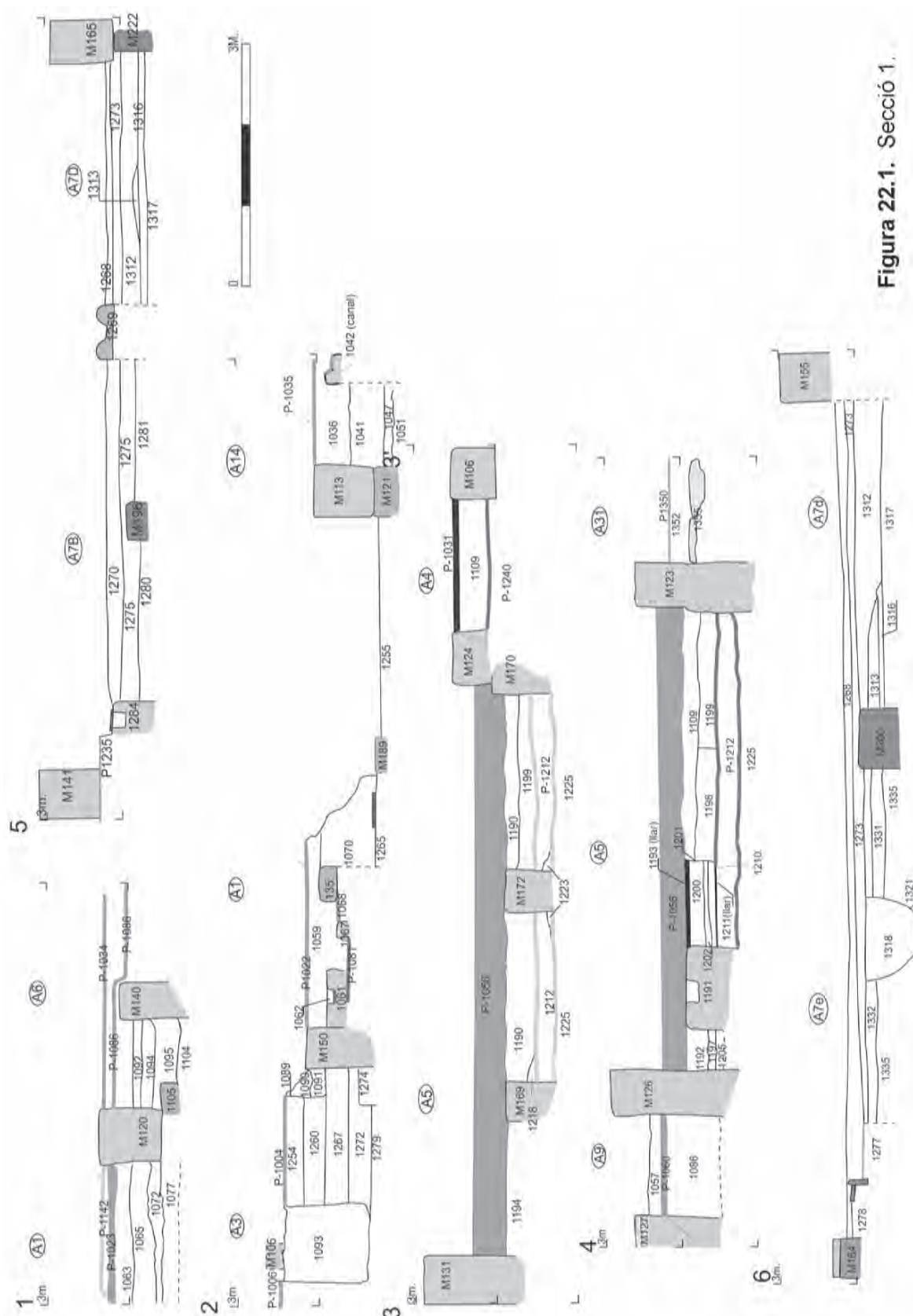

Figura 22.1. Secció 1.

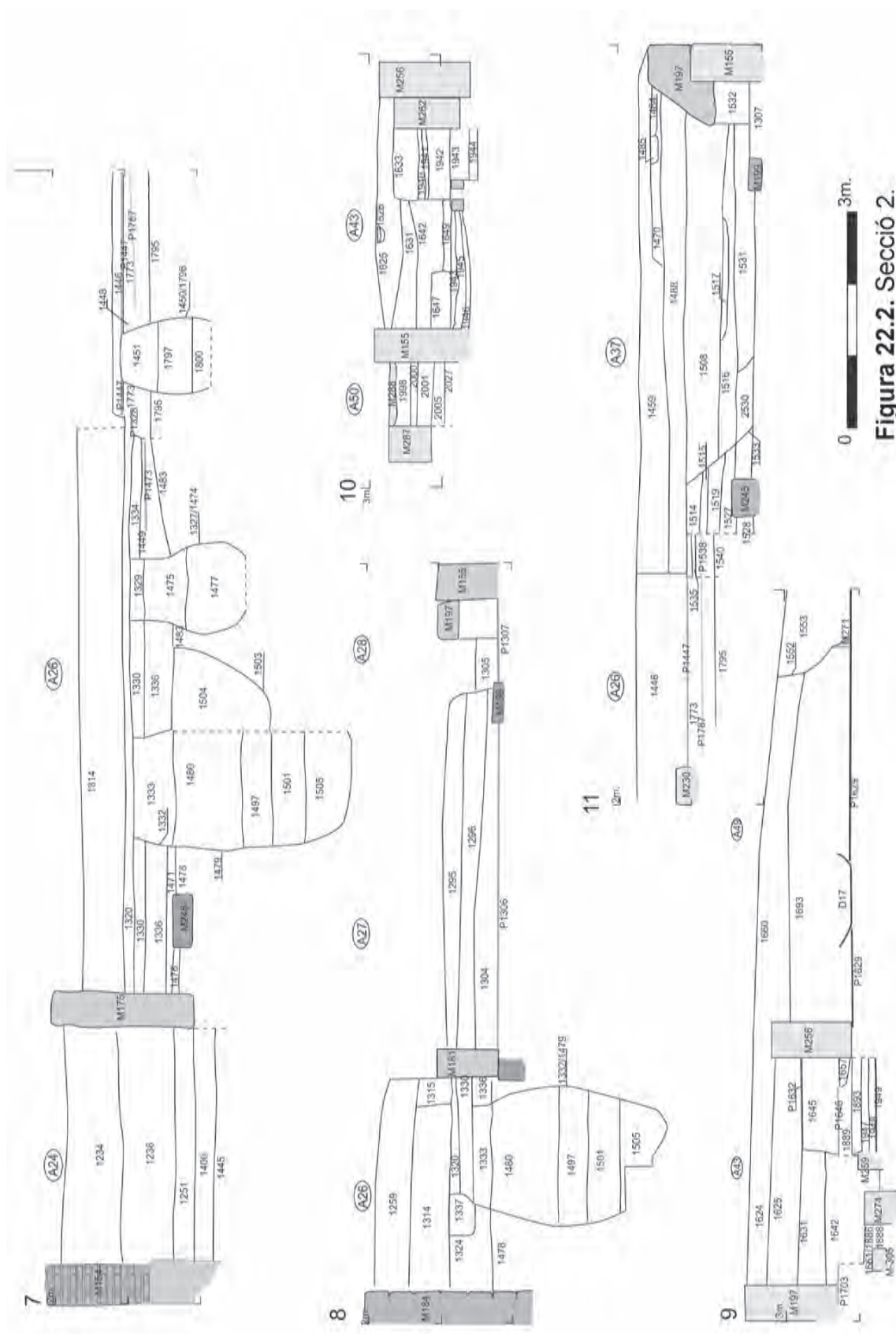
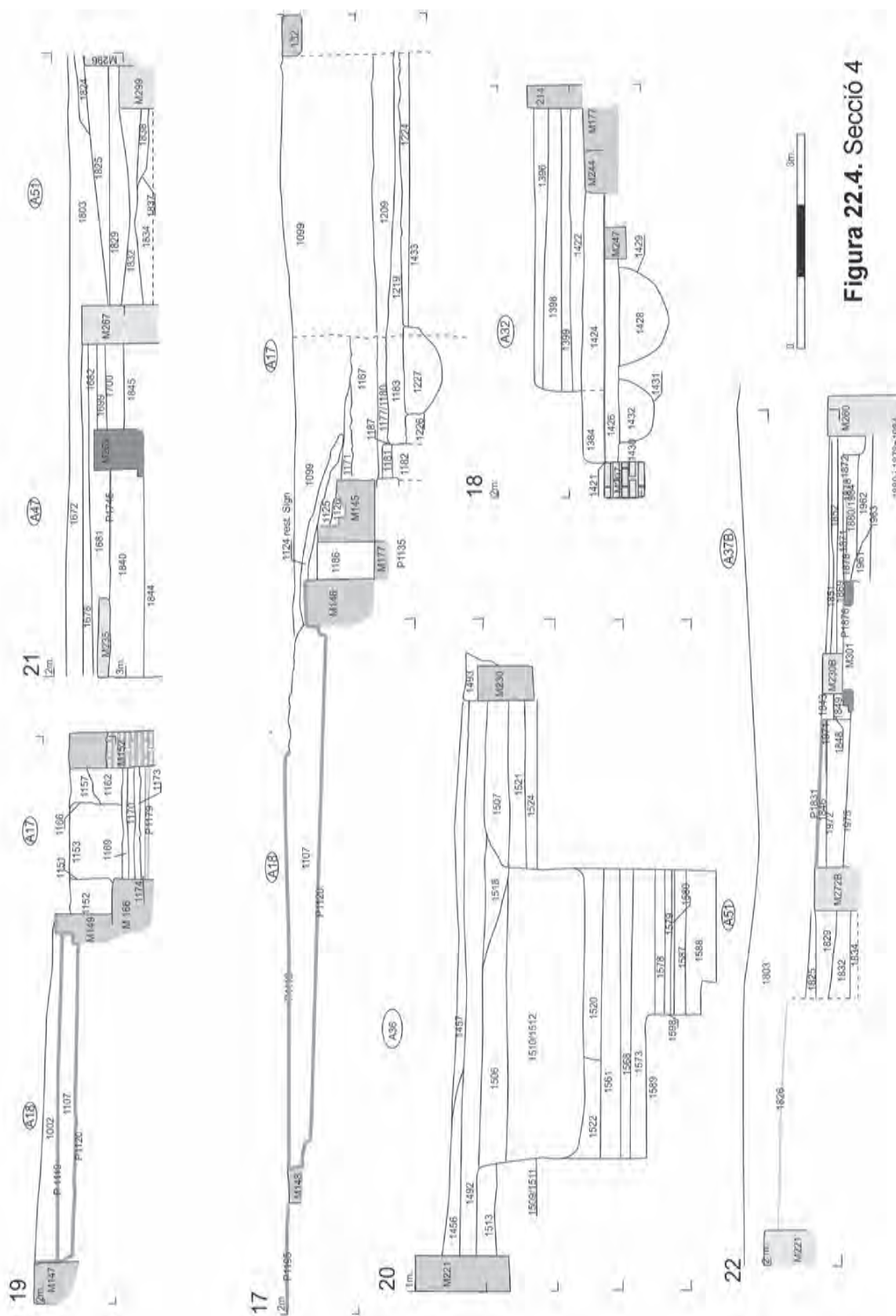

Figura 22.3. Secció 3.

BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL, J.M. 2006, Los tres viajes de Augusto a Hispania y su relación con la promoción jurídica de ciudades, *Iberia* 9, Madrid, 63-78.
- ABASCAL, J.M. 2009, Programas epigráficos en los foros romanos de Hispania, in NOGUERA, J.M. (ed.), *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*, Murcia, 85-100 (Monografías del Museo Arqueológico de Murcia 3).
- ABASCAL, J.M., CEBRIAN, R. 2010, El paisaje suburbano de Segobriga, in VAQUERIZO, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función*, Córdoba, 289-308 (Monografías de Arqueología Cordobesa 18).
- ADAMS, G.W. 2008, *Rome and the social role of elite Villas in its suburbs*, Oxford (BAR International Series 1760).
- AGUAROD, C. 1991, *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa.
- AGUSTA-BOULAROT, S. 1998, Banlieu et faubourgs de Rome: approche linguistique et définition spatiale, in BEDON, R. (ed.), *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines. Caesarodunum XXXII*, Llemotges, 36-62.
- AGUSTÍ, B., BURCH, J., MERINO, J. (eds.) 1995, *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis: anys 1991-1993*, Girona (Sèrie Monogràfica 16).
- AICART, F., LLINÀS, J., SAGRERA, J. 1991, Primera aproximació a la difusió de la Terra Sigillata Lucente al nord-est de Catalunya, *Cypsela* IX, Girona, 197-207.
- AICART, F., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L.(cur.) 2008, *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Girona.
- ALBENTIS, E. DE 1990, *La casa dei romani*, Milà.
- ALBENTIS, E. DE 2003, Abitare nella tarda antichità. Gli apparati di rappresentanza delle domus, l'estructure absidate e i loro antecedenti ellenistico-imperiale, *Eutopia, nuova serie* III 1-2, 119-189.
- ALBENTIS, E. DE 2008, La tipologia delle abitazioni romane: una visione diacronica, *La architettura domestica romana en àmbit urbà i rural, Anales de Prehistoria y Arqueologia* 23-24, Murcia, 13-74.
- ALBERCH, F.X., BURCH, J. 1989, Elements pel coneixement de la vil·la romana de Vilablareix, *Cypsela* VII, 87-91.
- ALCUBIERRE, D., ARDIACA, J., ARTIGUES, P.L., LLOBET, S. 2016, Resultats preliminars de la nova intervenció arqueològica a la vil·la del Pont del Treball a Barcelona, *Tribuna d'Arqueologia 2013-2014*, Barcelona, 271-312.
- ALESSANDRI, P. 2007, 071. Estagel, in KOTARBA, J., CASTELLVÍ, G., MAZIÈRE, F. (cur.), *Carte Archéologique de la Gaule, Les Pyrénées-Orientales* 66, París, 378-382.
- ALFÖLDY, G. 2012, *Nueva historia social de Roma*, Sevilla.
- ALLASON-JONES, L. 1995, 'Sexing' Small Finds, in RUSH, P. (ed.) *Theoretical Roman Archaeology: Second Conference Proceedings*. Worldwide Archaeology Series, vol. 14, Aldershot/Avebury/Ashgate, 22-32.
- ALLISON, P.M. 2015, Characterizing Roman Artifacts to Investigate Gendered Practices in Contexts Without Sexed Bodies, *American Journal of Archaeology*, Vol. 119, No. 1 (January 2015), 103-123.
- ALONSO, A., IGLESIAS, J.M., RUIZ, A. 2007, Los artesanos del metal en la epigrafía de la Hispania romana, *Sautuola* XIII, Santander, 527-540.
- ALONSO SÁNCHEZ, A. 1983, Las estancias absidadas en las villae romanas de Extremadura, *Norba* 4, 199-206.
- ÀLVAREZ, A., DE BRU, E. 1983, Materials locals utilitzats a Empúries en època greco-romana, *Informació Arqueològica* 41, 158-162.
- ÀLVAREZ, A. 1985, El giallo antico de Jendouba (Tunísia), *Informació Arqueològica* 44, 46-50.
- ÀLVAREZ, A. 1987, Los mármoles del Pirineo oriental y su utilización en época romana, *Boletín de la Sociedad Española de Mineralogía* 10-2, 231-242.
- ÀLVAREZ, A., CEBRIÁN, R., RODÀ, I. 2009, El mármol de Almadén de la Plata y los marmora importados del foro de Segobriga, in NOGALES, T., BELTRÁN, J. (eds.), *Marmora hispana: Explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania romana*, Roma, 101-118.

- ÀLVAREZ A., DOMÈNECH A., LAPUENTE P., PI-TARCH À., ROYO H. 2009, *Marbles and Stones of Hispania. Exhibition catalogue*, Tarragona.
- ÀLVAREZ, A., GUTIÉRREZ GARCIA, M.A., RODÀ, I. 2011, Las rocas ornamentales en las provincias del imperio: el caso del *broccatello* y la piedra de Santa Tecla, in CAMPOREALE, S., DESSALES, H., PIZZO, A. (eds.), *Arqueología de la construcción II, Los procesos constructivos del mundo romano: Italia y las provincias orientales*, Madrid, 533-548 (Anejos de Archivo Español de Arqueología LVIII).
- ÀLVAREZ A., GARCÍA-ENTERO V., GUTIÉRREZ GARCIA, M. A., RODÀ I. 2009, *El marmor de Tarraco: Exploració, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*, Tarragona (Hic et nunc 6).
- AMELA, L. 2000, Las ciudades fundadas por Pompeyo Magno en occidente: *Pompaelo, Lugdunum Convenarum* y *Gerunda*, *POLIS* 12, Alcalá d'Henares, 7-41.
- AMICH, N., NOLLA, J.M. 2011, Caritat a la ciutat tardo-antiga i carolíngia de *Gerunda*: els *xenodochia*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* LII, Girona, 95-112.
- ANDREU, J. 2013, Sobre un repertorio de objetos de hueso romanos del Norte de la Tarraconense: Los Bañales de Uncastillo (Zaragoza, España), *Habis* 44, 115-139.
- ANTOLINOS, J.M., NOGUERA, J.M. 2012, Áreas productivas y zonas de servicio de la villa romana de Los Cipreses (Jumilla, Murcia), *Archivo Español de Arqueología* 82, 191-220.
- ANTONELLI, F., LAZZARINI, L. 2000, Le marbre Campan (Cipollino Mandolato): Histoire, diffusion et archéométrie, *Revue d'Archéométrie* 24, 111-128.
- AQUILUÉ, X. 1995, La ceràmica común africana, in AQUILUÉ, X., ROCA, M. (cur.), *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió. Empúries*, 1994, Barcelona, 61-72 (Monografies Emporitanes VIII).
- AQUILUÉ, X. 2012, Introducción histórica, in AQUILUÉ, X., *Empúries. Municipium Emporiae, Ciudades romanas de Hispania*, Roma, 1-7.
- AQUILUÉ, X., PARDO, J. 1990, La vil·la romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental), *Cypsela* VIII, 87-100.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. 2012, Arquitectura oficial, in AQUILUÉ, X., *Empúries. Municipium Emporiae, Ciudades romanas de Hispania*, Roma, 39-56.
- AQUILUÉ, J., MAR, R., NOLLA, J.M., RUIZ DE ARBULO, J., SANMARTÍ, E. 1984, *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona (Monografies Emporitanes VI).
- ARCE, J. (Ed.) 2002, *Centcelles. El monumento tardo-romano. Iconografía y arquitectura*, Roma (Bibliotheca Itálica, Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma 25).
- ARIAS, L. 2006, La circulación monetaria de los ejemplares hispano-púnicos en la región de Murcia. Su perduración en el registro arqueológico, *Numisma: revista de estudios numismáticos* 250, 101-110.
- ARIAS, I., BALMASEDA, J. 2015, *La necrópolis de época visigoda de Castiltierra (Segovia). Excavaciones dirigidas por E. Camps y J. Mª Navascués, 1932-1935. Materiales conservados en el Museo Arqueológico Nacional. Tomo I. Presentación de sepulturas y ajuares*, Madrid.
- ARMADA, X.L., GRAELLS, R., RAFEL, N., PAYÀ, X. 2010, La presencia romana en la Font del Molar (Priolat, Tarragona): prospección de superficie y hallazgos fortuitos, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 20, 177-190.
- ARIÑO, E., DIAZ, P. DE LA C. 1999, La economía agraria de la Hispania romana. Colonización y territorio, *Studia Historica, Historia antigua* 17, Salamanca, 153-192.
- ARIÑO, E., GURT, J.M., PALET, J.M. 2004, *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*, Salamanca-Barcelona (Acta Salamanticense 122).
- ARNAUD, P. 1998, Vers une définition géodynamique des suburbia: Elements pour une zonation des zones peri-urbaines, in BEDON, R. (ed.), *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les regions voisines, Caesarodunum XXXII Llemotges*, 63-81.
- AZUARA, S., VILLAGORDO, C., PÉREZ, J. 2012, El complejo de prensado de la villa romana de la Loma del Regadío (Urrea de Gaén, Teruel), *De uino et oleo Hispaniae, Anales de Prehistoria y Arqueología* 27-28, Murcia, 219-230.
- BALDINI-LIPPOLIS, I. 2001, *La domus tarodantica. Forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*, Bolònia (Studi e Scavi 37).
- BALIL, A. 1962, Mosaicos circenses de Barcelona y Gerona, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 151, 257-351.
- BALIL, A. 1979, Mosaico de Dyonisos hallado en Sargunto, *Estudios sobre mosaicos romanos* VI, Valladolid, 21-27 (*Studia Archeologica* 53).
- BARONE, R. 1976, *Anatomie comparée des mammifères domestiques, Tome I: Osteologie (2 fascicules)*, París.
- BARRAL, X. 1978, *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana (Barcelone et ses environs)*, Barcelona (Publicaciones Eventuales 29).
- BECATTI, G. 1961, *Mosaici e pavimenti marmorei*, Roma (Scavi di Ostia IV).

- BEDON, R. 1998, Les faubourgs des villes gallo-romaines: perspective d'ensemble, in BEDON, R. (ed.), *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les régions voisines*, Caesarodunum XXXII, Llemotges, 9-20.
- BELARTE, M.C., OLMOS, P., PRINCIPAL, J. 2008, ¿Los romanos iberizados? Aportaciones romanas y tradiciones indígenas en la Hispania Citerior Mediterránea, *Bollettino di Archeologia in line*, International Congress of Classical Archaeology. Meetings between cultures in the ancient Mediterranean, Roma, 96-111.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2007, La via sepulchralis de la plaza villa de Madrid. Un ejemplo de ritual funerario durante el Alto Imperio en la necrópolis occidental de Barcino, *Quaderns d'Àrqueologia i d'Història de la Ciutat de Barcelona* 3, 12-63.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2008, Inhumaciones "privilegiadas" intra muros durante la Antigüedad Tardía: el caso de Barcino, *Anales de Arqueología Cordobesa* 19, 231-259.
- BENDALA, M. 2001, Estructura urbana y modelos urbanísticos en la Hispania antigua: continuidad y renovación con la conquista romana, *Zephyrus* 53-54, Salamanca, 413-432.
- BENDALA, M. 2003, De Iberia in Hispaniam: el fenómeno urbano, in ABAD, L. *De Iberia in Hispaniam. La adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos*, Murcia, 15-35.
- BENDALA.M., ABAD, L. 2008, La villa en el marco conceptual e ideológico de la ciudad tardorromana, in FERNÁNDEZ OCHOA, C., GARCIA-ENTERO, V., GIL SENDINO, F. (eds.), *Las villae tarorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 17-30.
- BENFERHAT, Y. 2004, Vita rustica: un ideal politique et moral? Réflexions sur le *Pro Roscio Amerino*, in BEDON, R.(ed.), *Rus amoenum: les agréments de la vie rurale en Gaule romaine et dans les régions voisines*, Caesarodunum XXXVII-XXXVIII, Llemotges, 259-287.
- BERNAT, F.M., BOSCH, L., BUSQUETS, C., LÓPEZ, D., MOLINA, A., PARRAMÓN, E., RULL, M. 2011, Estudi del conjunt de recipients de bronze romans procedents de l'excavació PERI-2 (Tarragona): consideracions tècniques per a la seva conservació i restauració, *Uncum* 10, Barcelona, 103-115.
- BERNDT, G., STENAICHER, R. 2008, Minting in Vandal North Africa: coins of the Vandal period in the Coin Cabinet of Vienna's Kunsthistorisches Museum, *Early Medieval Europe* 16(3), 252-298.
- BINDFORD, L. 1981, *Bones: Ancient men and modern myths*, Nova York.
- BLAIZOT, F. 2009, L'image sociale et culturelle des pratiques funéraires: expressions et évolutions de la société romaine dans le sud-est de la Gaule, in BLAIZOT, F. (cur.), *Pratiques et espaces funéraires de la Gaule durant l'Antiquité*, Gallia. Archéologie de la France antique 66.1, París, 311-343.
- BLAKE, M.E. 1936, Roman mosaics of the second century in Italy, *Memoirs of the American Academy in Rome* XIII, 67-124.
- BLANCO, A. 1978a, *Mosaicos romanos de Mérida*, Madrid (Corpus de mosaicos de España, fasc. I).
- BLANCO, A. 1978b, *Mosaicos romanos de Itálica (I)*, Madrid (Corpus de mosaicos de España, fasc. II).
- BLÁZQUEZ, J.M. 1981, *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Madrid (Corpus de mosaicos de España, fasc. III).
- BLÁZQUEZ, J.M. 1982, *Mosaicos romanos de Sevilla, Granada, Cádiz y Murcia*, Madrid (Corpus de mosaicos de España, fasc. IV).
- BLÁZQUEZ, J.M. 2001, Los jardines en la Hispania romana, *Historia de los parques y jardines en España*, Madrid, 21-35.
- BLÁZQUEZ, J.M. 2006, *El sistema impositivo en la Hispania romana*, Alicante (Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes), URL: <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc959x1>.
- BLÁZQUEZ, J.M., LÓPEZ MONTEAGUDO, G., NEIRA, M.L., SAN NICOLÁS, M.P. 1989, *Mosaicos romanos de Lérida y Albacete*, Madrid (Corpus de mosaicos de España, fasc. VIII).
- BLÁZQUEZ, J.M., MEZQUÍRIZ, M.A. 1985, *Mosaicos romanos de Navarra*, Madrid (Corpus de Mosaicos de España, fasc. VII).
- BLÁZQUEZ, J.M., ORTEGO, T. 1983, *Mosaicos romanos de Soria*, Madrid (Corpus de mosaicos de España, fasc. VI).
- BONIFAY, M. 2004, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, Oxford (BAR International Series 1301).
- BONINI, P. 2006, *La casa nella Grecia romana: forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo*. Roma.
- BORDAS, A., MOLINAS, R., SAA, M., MELGAREJO, J.C., LEHBIB, S. 2009, Les mines històriques al sector de la serra de les Ferreres: darreres aportacions a l'estudi de la Minería del ferro a Gavà, *Rubricatum. Revista del Museu de Gavà* 4, 247-262.
- BORGHINI, G.(dir.) 1998, *Marmi antichi*, Roma.
- BOTELLA, M.C., ALEMÁN, I., JIMÉNEZ, S.A. 2000, *Los huesos humanos: Manipulación y alteraciones*, Barcelona.
- BOTET I SISÓ, J. 1874, Noticia d'alguns poblats arqueològics de la província de Girona, *La Renaixensa*, Barcelona.

- BOTET I SISÓ, J. 1911, *La provincia de Gerona*, Barcelona (*Geografía General de Catalunya* dirigida per F. Carreras Candi).
- BOUET, A. 1999, *Les matériaux de construction en terre cuite dans les thermes de la Gaule Narbonnaise*, Bordeaux (*Scripta Antiqua* 1).
- BOUZAS, M. 2017, Les monedes ibèriques i romanes del jaciment de Mas Castell (Porqueres), in TREMOLEDA, J. (coord.), *El territori de Besalú abans del Comtat, Quaderns de les Assemblies d'Estudis* 2, Besalú, 35-53.
- BRAEMER, F. 1984, Le commerce des matériaux d'architecture et de sculpture de part et d'autre de la chaîne des Pyrénées dans les provinces de Tarraconaise, de Narbonnaise et de Aquitaine, *106è Congrès National des Sociétés Savantes, Perpignan 1981*, Paris, 57-72.
- BROGIOLO, G.P., CHAVARRIA, A. 2008, El final de las villas y las transformaciones del territorio rural en el occidente (siglos V-VIII), in FERNÁNDEZ OCHOA, C., GARCIA-ENTERO, V., GIL SENDINO, F. (eds.), *Las villae tarorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función, IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 193-214.
- BROISE, H., JOLIVET, V. 1998, Il giardino e l'acqua: l'esempio degli horti luculliani. *Horti romani. Atti del Convegno Internazionale, Roma, 4-6 maggio 1995*, Roma, 189-202.
- BROWN, P. 1989, *El mundo en la antigüedad tardia*, Madrid.
- BRUN, J.-P. 1986, *L'oléiculture antique en Provence. Les huileries du département du Var*, Paris.
- BRUN, P. 1996, *The Roman Imperial Coinage. Vol.VII. Constantine and Licinius, A.D.* Londres.
- BUENACASA, C., SALES, J. 2001, Importància geopolítica d'una ciutat en època visigoda: Girona després de Vouillé (ss. VI-VII), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLII, 57-75.
- BUENO, M. 2011, *Mosaici e pavimenti della Toscana. Il secolo A.C.-V secolo D.C.*, Roma (Quaderni 22).
- BULLO, S. 2003, Gli ambienti di rappresentanza, in BULLO, S., GHEDINI, F. (eds.), *Amplissimae atque ornatissimae domus. L'edilizia residenziale nelle città della Tunisia romana*, Pàdua, 71-104.
- BULLO, S., GHEDINI, F. (Ed.) 2003, *Amplissimae atque ornatissimae domus. L'edilizia residenziale nelle città della Tunisia romana*, Pàdua.
- BUCK, R. 1983, *Agriculture and agricultural practice in Roman law*, Wiesbaden, 16-18 (*Historia Einzelschriften* 45).
- BURCH, J., CASAS, J., CASTANYER, P., COSTA, A., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SIMON, J., TREMOLEDA, J., VARENNA, A., VIVÓ, D., VIVO, J. 2013, *L'alt imperi al nord-est del Conuentus Tarragonensis. Una visió de conjunt*, Girona.
- BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., ROJAS, A., SAGRERA, J., VIVÓ, D., VIVO, J., SIMON, J. 2010a, La síntesi, in NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., VIVO, J. (cur.), *De l'opidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 7-188.
- BURCH, J., CASTANYER, P., NOLLA, J.M., TREMOLEDA, J. 2010b, Temps de canvis. La romanització del nord-est de Catalunya, *Time of changes. In the beginning of the Romanization*, Girona, 89-108 (*Studies on the rural world in the Roman period* 5).
- BURCH, J., GARCIA, G., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., VIVÓ, D., MIQUEL, I. 2006, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis.2. El castellum*, Girona.
- BURCH, J., JIMÉNEZ, F., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2005, *El fundus de Turissa entre el segle I aC i el segle I dC. Arqueologia de dos establimentns rurals, Mas Carbotí i Ses Alzines*, Girona (*Estudis Arqueològics* 6).
- BURCH, J., NOLLA, J.M. 2005, Can Bel (Pineda de Mar, el Maresme) in NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (cur.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae, Estudi General* 25, Girona, 108-115.
- BURCH, J., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., VIVÓ, D. 2000, La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització del territori, *Empúries* 52, Barcelona, 11-28.
- BURCH, J., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., VIVÓ, D. 2001, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona.
- BURCH, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 2016, *Triclinia hiberna en dues vil·les del territori de Gerunda. Un fet insòlit, Heating systems in Roman villas*, Girona, 9-23 (*Studies on the rural world in the roman period* 10).
- BURCH, J., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 2011, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis. 4. Les defenses de l'opidum de *Kerunta*, Girona.
- BURCH, J., NOLLA, J.M., TREMOLEDA, J. 2015, *La alfareria romana de Collet Est (Calonge, Girona)*, Oxford (*BAR International Series* 2770).
- BURCH, J., SAGRERA, J. 2009, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 3. Els sitjars*, Girona.
- BURJACHS, F., ÁLVAREZ, R., BLASCO, M., ESTRADA, A., SINTAS, E. 1991, Las minas de hierro en época ibérica tardía de Gavà (Barcelona), *XXI Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 825-836.

- BUSCATÓ, L., LÓPEZ, J., NOLLA, J.M. 2013, La descoberta de la torre sepulcral de Vilablareix, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* LIV, 199-220.
- BUSSANA, M.S. 2004, La ville nella Venetia: il problema degli ambienti absidati, in ORTALLI, J. (cur.), *Vivere in villa. Le qualità delle residenze Agresti in età romana*, Ferrara, 187-217.
- BUXÓ, R., TREMOLEDA, J. 2002, *La bòbila romana de Fenals (Lloret de Mar, la Selva): una indústria terrissera d'època romana a la Costa Brava*, Lloret de Mar (Col·lecció Es Frares 5).
- BUZÓN, M. 2011, Reflexiones acerca del suburbio en la ciudad romana, *Romula* 10, Sevilla, 7-42.
- CAMPO, M. 2006, Circulación monetaria en los poblados indigetes de Ullastret. *Numisma: revista de estudios numismáticos* 250, 255-278.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 1998, *La ciutat de Girona en la 1ª meitat del segle XIV*, Girona, (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica dell'archeologia 3).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 2003, *Girona de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona, (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica dell'archeologia 5).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 2006, Les *uillae* de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'edat mitjana (segles IV-VIII), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLVII, 15-48.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 2007, La crisi de les *uillae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle V al VI. Fonts textuais i evidències arqueològiques, *Empúries* 55, Barcelona, 185-198.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 2010a, El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500- segona meitat del segle XII), in FIGUERAS, N., VILA, P. (cur.), *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, Barcelona, 224-234.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 2010b, *Girona en el segle XIII (1190-1285)*, Girona (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 9).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 2013, *Història urbana del Mercadal de Girona. Dels orígens a la fi de l'edat mitjana*, Girona (Història urbana de Girona. Restitució cartogràfica 10).
- CANTARELLAS, V., IBARS, G., TENAS, M., CASTEJON, P., GUITART, J. 2011, Les ocupacions prehistòriques i la vil·la tardorepublicana de Can Massot, al terme municipal de Montmeló. Darreres intervencions, *Tribuna d'Arqueologia, 2010-2011*, Barcelona, 293-312.
- CARANDINI, A., ROSSELLA, M. (Ed.) 1985, *Settefinestre: una villa schiavistica nell'Etruria romana*, Modena.
- CARBALLO, J. 1935, La caverna de Suano (Reinosa), *Altamira: Revista del Centro de Estudios Montañeses* 3, Santander, 233-252.
- CARRERAS, C. 2011, Urbanismo y eliminación de residuos urbanos, in, REMOLÀ, J.A., ACERO, J. (ed.), *La gestión de los residuos urbanos en Hispania*, Madrid (Anejos del Archivo Español de Arqueología LX).
- CARUCCI, M. 2006, *The romano-African domus: studies in space, decoration and function*, Tesis Doctoral, University of Nottingham, http://eprints.nottingham.ac.uk/14160/1/431857_vol1.pdf
- CASAS, J. 1983, Les bornes mil·liàries de Palau Sacosta i Sarrià de Ter, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXVI, 131-141.
- CASAS, J. 1988, *Memòria d'excavació: La vil·la romana dels Tolegassos*, Girona (inèdita).
- CASAS, J. 1989, *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos: dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat. Campanyes de 1982 a 1988*, Girona (Sèrie Monogràfica 10).
- CASAS, J. 2007, La via Heraclea i la xarxa de comunicacions en el territori de la Girona preromana, in PALAHÍ, L., NOLLA, J.M., VIVÓ, D. *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona, 43-50.
- CASAS, J. 2010, L'Olivet d'en Pujol, *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 205-208.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J.M., TREMOLEDA, J. 1990, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Girona (Sèrie Monogràfica 12).
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J.M., TREMOLEDA, J. 1993, La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós), *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 26, Figueres, 341-372.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J.M., TREMOLEDA, J. 1995, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Girona (Monografies del Centre d'Investigacions Arqueològiques 15).
- CASAS, J., NOLLA, J.M. 1986-1989, Un conjunt tancat amb ceràmica africana a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), *Empúries* 48-50, Barcelona, 202-213.
- CASAS, J., NOLLA, J.M. 2008, Un ensemble céramique de la fin du Ier siècle après J.-C. à Puig de Sant Grau (Caldes de Malavella), *Société Française d'Étude de la Céramique Antiquaire en Gaule. Actes du Congrès de L'Escala-Empúries. 1er – 4 de mai 2008. Les produc-*

tions céramiques en Hispanie Tarraconaise. *Actualité des recherches céramiques*, Marsella, 63-74.

CASAS, J., NOLLA, J.M. 2010, Contextos ceràmics augustals en jaciments rurals dels territoris d'Emporiae i Gerunda (Tolegassos, Serra de Daró i Sant Pere de Montfullà), in REVILLA, V., ROCA, M.(cur.), *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà. Actes de la reunió celebrada a la Universitat de Barcelona els dies 15 i 16 d'abril de 2007*, Barcelona, 92-111.

CASAS, J., NOLLA, J.M. 2011, *Instrumental de hierro de época romana y de la Antigüedad Tardía en el N. E. de la Península Ibérica*, Oxford (BAR International Series 2217).

CASAS, J., NOLLA, J.M. 2012a, La cerámica gris (y oxidada) ampuritana, in BERNAL, D., RIBERA, A. (eds.), *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*, Cadis, 640-654.

CASAS, J., NOLLA, J.M. 2012b, La cerámica de engobe blanco, in BERNAL, D., RIBERA, A. (eds), *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*, Cadis, 656-660.

CASAS, J., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., VIVÓ, D., SOLER, V. 2015, Mas Gusó: una statio romana al suburbium d'Empúries, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 25, Lleida, 245-262.

CASAS, J., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., VIVÓ, D., SOLER, V. 2016, Mas Gusó: un establecimiento militar de época romana en el suburbium ampuritano, *Archivo Español de Arqueología* 89, Madrid, 117-132.

CASAS, J., NOLLA, J.M., SOLER, V. 2018, *La statio romana de Mas Gusó. Vigilancia y control del territorio de Ampurias, Hispania Citerior, desde el siglo II a.C. al siglo III d. C. Estructura, secuencia e interpretación*, Oxford (BAR International Series 2890).

CASAS, J., RUIZ DE ARBULO, J. 1997, Ritos domésticos y cultos funerarios. Ofrendas de huevos y gallináceas en villas romanas del territorio emporitano (s.III dC), *Pyrenae* 28, Barcelona, 211-227.

CASAS, J., SOLER, V. 2003, *La villa de Tolegassos. Una explotación agrícola de época romana en el territorio de Ampurias*, Oxford (BAR International Series 1101).

CASAS, J., SOLER, V. 2004, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, Oxford (BAR, International Series 1215).

CASTANYER, P. 2005, Les villae: jardineria i horticultura, *Jardins d'Empúries. La jardineria en època romana*, Girona, 39-46.

CASTANYER, P., SANTOS, M., AQUILUÉ, X., TREMOLEDA, J., PONS, E., MARTIN, A., ROVIRA, M.C., MATA, J.M. 2008, Elaboración y comercio de plata y

plomo en la Emporion griega y en los hábitats ibéricos de su entorno, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 18, Lleida, 270-291.

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2006, La villa de Vilauba. De la Antigüedad Tardía hasta el abandono final, in CHAVARRÍA, A., ARCE, J., BROGIOLO, G.P. (eds.), *Villas Tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental*, Madrid, 133-152.

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2007, El paisatge agrari a l'Empordà en temps dels romans: l'exemple de la vil·la de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós), *Actes del Congrés: El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*, Figueres, volum I, 275-290.

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., AQUILUÉ, X. 2002, Primers resultats del projecte d'intervenció a les termes de la ciutat romana d'Emporiae (Empúries, l'Escala, Alt Empordà), *Empúries* 53, Barcelona, 241-260.

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., DEHESA, R., FERRER, A. 2012, La vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'estany). Les intervencions dels anys 2010 i 2011, *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 307-312.

CASTELLVÍ, G., NOLLA, J.M., RODÀ, I. (Dirs.) 2008, *Le Trophée de Pompée dans les Pyrénées (71 avant J.C.). Col de Panissars. Le Perthus, Pyrénées Orientales (France), La Jonquera, Haut Empordan (Espagne)*, Paris (58e supplément à Gallia).

CAYÓN, A., CAYÓN, C., CAYÓN, J. 2005, *Las monedas españolas. Del tremis al Euro. Del 411 a nuestros días*, Madrid.

CEBALLOS, A., CEBALLOS, D. 2011, La nominación de los espectáculos romanos en la epigrafía provincial del Occidente latino, *Emerita* LXXIX /1, Salamanca, 105-130.

CHAMPLIN, E. 1982, The suburbium of Rome, *American Journal of Ancient History* VII, 97-117.

CHASSILLAN, E. 2011, Formes et modes du bassin d'ornement dans l'architecture domestique du Haut-Empire en Gaule Narbonnaise, *Dix ans d'archéologie en Vaucluse, textes réunis par E. Morvillez, Etudes Vauclusiennes* 77-78, 139-154.

CHASSILLAN, E. 2014, Place du bassin et spectation dans le jardin de Gaule Narbonnaise au Haut-Empire: problèmes de typo-chronologie in GUIMIER-SORBETS, A.-M., VAN OSSEL, P. (dir), *Archéologie des jardins: analyse des espaces et méthode d'approche*, Montagnac, 35-46 (Archéologie et Histoire Romaine 26).

- CHAVARRIA, A. 1996, Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la Tarraconensis durante la antigüedad tardía, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* 10, Barcelona, 165-202.
- CHAVARRÍA, A. 2006, Reflexiones sobre el final de las villas tardoantiguas en la Tarraconense, in ESPINOSA, U., CASTELLANOS, S. (coord.), *Comunidades locales y dinámicas de poder en el norte de la Península Ibérica durante la Antigüedad Tardía*, Logroño, 19-40.
- CHAVARRIA, A. 2007, *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII)*, Turnhout (Bibliothèque de l'Antiquité Tardive, 7).
- CHAVARRÍA, A. 2018, *A la sombra de un imperio. Iglesias, obispos y reyes en la Hispania tardoantigua (siglos V-VII)*, Bari (Studi storici sulla Tarda Antichità 43).
- CHEVALLIER, R. 1998, Problematique du suburbium. L'image de la ville vue de l'extérieur, in BEDON, R. (ed.), *Suburbia. Les faubourgs en gaule romaine et dans les regions voisines. Caesarodunum XXXII*, Llemotges, 21-33.
- CID, C. 1950, El Mausoleo romano de Vilablareix, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* V, 228-235.
- CID, C. 1954, Dos sepulcros turriformes romanos en la provincia de Gerona, *Publicaciones del Seminario de Arqueología y Numismática Aragonesa* V, Saragossa, 61-84.
- CISNEROS CUNCHILLOS, M. 2010, Reflexiones sobre los mármoles hispanos: revisando la expresión mármoles de sustitución, *Marmora. An international journal for archaeology, history and archaeometry of marbles and stones*, 6, Fiesole, Wien, 135-150.
- CIURANA, J., MACIAS, J.M. 2010, La ciudad extensa: usos y paisajes urbanos de Tarraco, in VAQUERIZO, D. (ed.), *Las areas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función*, Còrdova, 309-334 (Monografías de Arqueología Cordobesa 18).
- CLARKE, J.R. 1991, *The Houses of Roman Italy. 100 B.C.-A.D. 250, Ritual, Space and Decoration*, Berkeley.
- COLL, J.M., MOLINA, J.A., ROIG, J. 1995, El Fondal de Valldellòs (Mediona, Alt Penedès): un nucli eremític-cultural en cova del s. V, *Miscel·lània Penedesenca* 20, 169-184.
- COLL, J.M., ROIG, J. 2003, Les sivelles de cinturó d'època visigoda (s. VI-VII) a les comarques de Barcelona, *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, 831-836.
- COLL, J.M., ROIG, J. 2011, La fi de les vil·les romanes baiximperial a la Depressió Prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i repertori de material per datar-los, *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya. Tarragona del 10 al 13 de juny de 2010*, Barcelona, 167-172.
- COLLINS, R. 2013, Pleading the fifth (century): patterns of coin use at the end of empire, in COLLINS, R., SYMONDS, M. (eds.), *Breaking down boundaries: Hadrian's wall in the 21st century*. Portsmouth, Rhode Island, 123-137.
- COLOMINAS, L. 2009, *La gestió dels animals al nord-est de la península ibèrica entre els segles V a-ne-V d-ne. Proposta d'integració de les anàlisis arqueozoològiques als estudis de cronologies històriques*. Tesis Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- COLOMINAS, L. 2010, *Anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna recuperades a la vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- COLOMINAS, L. 2013, *Arqueozoologia y Romanización. Producción, distribución y consumo de animales en el nordeste de la Península Ibérica entre los siglos V a-ne - V d-ne*, Oxford (BAR International Series 2480).
- COLOMINAS, L., ANTOLÍN, F., FERRER, M., CAS-TANYER, P., TREMOLEDA, J. 2019, From Vilauba to Vila Alba: Changes and continuities in animal and crop husbandry practices from the Early Roman to the beginning of the Middle Ages in the north-east of the Iberian Peninsula. *Quaternary International* 499, part 2, 67-79.
- COLOMINAS, L., SAÑA, M. 2009, Animal husbandry in the North-East of Catalonia from the 1st to the 5th Century AD: improvement and importation, in NOLLA, J.M. (dir.), *The territory and its resources*, Girona, 9-26.
- COLOMINAS, L., SCHLUMBAUM, A., SAÑA, M. 2014, The impact of the Roman Empire on animal husbandry practices: study of the changes in cattle morphology in the north-east of the Iberian Peninsula through osteometric and ancient DNA analyses. *Archaeological and Anthropological Sciences* 6, 1-16.
- COMISIÓN, 1876, *Memoria acerca del mosaico romano descubierto en el presente año en la llamada Torre de Bell-lloch, situada en el llano de esta ciudad*, Girona.
- CONDE, M.J. 1991, Les produccions de *kalathoi* d'Empúries i la seva distribució mediterrània (segles II-I aC), *Cypselà IX*, Girona, 141-168.
- COROMINES, J. 1997, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i els noms de persona de totes les terres de llengua catalana. VII, Sal-ve*, Barcelona.
- CORRALES, P. 2002, El ámbito doméstico como espacio de culto, *Baetica* 24, 263-274.
- CORRALES, A. 2013, Análisis de los ambientes absidales en la arquitectura doméstica de Augusta Emérita, *Los lugares de la historia. Temas y perspectivas de la historia* 3, 1031-1049.

- CORTÉS, A. 2009, *L'arquitectura domèstica de les ciutats romanes de Catalunya. Època tardorrepublikana i altoimperial*, Tesi doctoral, UAB-ICAC, Tarragona.
- CORTÉS, A. 2014, *L'arquitectura domèstica d'època tardorrepublikana i altimperial a les ciutats romanes de Catalunya*, Barcelona.
- CORTÉS, A., GUITART, J. 2010, La arqueologia de la casa romana en Cataluña, *Bollettino di Archeologia in line, International Congress of classical archaeology. Meetings between cultures in the ancient Mediterranean*, Roma, 35-49.
- COSTA, A. 2010, El jardí romà: l'exemple de la vil·la dels Ametllers, in NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., *Felix Turissa. La vil·la dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar)*, Tarragona, 199-209 (Documenta 12).
- COSTA, A. 2011, Els espais de culte a les aigües al territorium de Gerunda, in COSTA, A., PALAHÍ, L., VIVÓ, D. (eds.), *Aquae Sacrae. Agua y sacralidad en la antigüedad*, Girona, 29-58.
- CRAWFORD, M. 1975, *Roman Republican Coinage*, Cambridge.
- CRUMMY, N. 1983, The Roman small finds from excavations in Colchester 1971-9. *Colchester Archaeological Reports* 2, Colchester.
- CUNLIFFE, B. 1998, *Fibbourne Roman Palace*, Stroud.
- D'ALESSIO, A. 2008, Santuari terrazzati e sostruiti italiani di età tardo-republicana: spazi, funzioni, paesaggi, *Bollettino di Archeologia on line*, 17-33.
- DELOGU, P. 1994, La fine del mondo antico e l'inizio del medioevo. Nuovi dati per un vecchio problema, in FRANCOVICH, A., MOYÉ, G. (eds.), *La storia dell'alto medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'archeologia*, Florència, 7-29.
- DEPEYROT, G. 2001, *Le numéraire gaulois du IVe siècle: aspects quantitatifs*, Wetteren.
- DEPEYROT, G. 2005, *Numéraire et prix au Bas-empire: choix d'articles, 1983-1993*. Wetteren.
- DIAZ, P.C. 2003, City and territory in Hispania in late antiquity, in BROGIOLO, G.P., GAUTHIER, N., CHRISTOL, N. (eds.), *Towns and their territories between Late Antiquity and the early Middle Ages*, 3-36, Leiden-Boston-Koln.
- DIVRY, G. 2013, L'otium dans les résidences de villégiature, en Gaule romaine, in LEBLOND, C., FERREIRA, F. (eds.), *L'otium: loisirs et plaisirs dans le monde romain. De l'objet personnel à l'équipement public. Actes de la journée doctorale tenue à l'INHA (Paris) le 12 janvier 2012*, Paris, 29-40.
- DOMERGUE, C. 1990, Minería hispanorromana y bronce romanos. Bronces de uso técnico e industrial, *Los bronce romanos en España*, Madrid, 27-36.
- DOSI, A. 2006, *Otium. Il tempo libero dei romani*, Roma (Vita e costumi nel mondo romano antico 29).
- DUBOIS, E. 2008, *Le luxe privé a Rome et en Italie au Ier siècle après J.C.*, Nàpols.
- DUCOS, M. 1995, Le tombeau, *locus religiosus*, La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du Colloque organisé par l'Université Paris IV (Paris-Sorbonne 7-9 octobre 1993), Paris, 135-144.
- DUNBABIN, K.M.D. 1991, *Triclinium and stibadium*, in SLATER, W.J., *Dining in a social context*, Ann Arbor, 121-148.
- DUNBABIN, K.M.D. 1996, Convivial Spaces: Dining and Entertainment in the Roman Villa, *Journal of Roman Archeology* 9, 66-79.
- DUNBABIN, K.M.D. 1999, *Mosaics of the Greek and Roman world*, Cambridge.
- DUNBABIN, K.M.D. 2003, *The Roman banquet. Images of conviviality*, Cambridge.
- DUPRÉ, X. 2004, *Amoenitas urbium et rus amoenum* dans les vallées de l'Ebre et de la Garonne, in BEDON, R. (ed.), *Rus amoenum: les agréments de la vie rurale en Gaule romaine et dans les régions voisines, Caesarodunum XXXVII-XXXVIII*, Llemotges, 163-185.
- EBEL-ZEPEZAUER, W. 2000, *Studien zur Archäologie der Westgoten vom -5.-7. Jh. N. Chr.*, Mainz (Iberia Archaeologica. Band 2).
- ELLIS, S.P. 1991, Power, Architecture, and Decor: How the Late roman aristocrat appeared to His guests, in GAZDA, E.K. (ed.), *Roman Art in the Private Sphere: new Perspective on the Architecture and decor of the domus, villa e insula*, Ann Arbor, 117-135.
- ELLIS, S.P. 1995, Clásical reception rooms in Roman British houses, *Britannia* 26, 163-178.
- ELLIS, S.P. 1997, Late antique dining: architecture, furnishing and behaviour, in LAWRENCE, R., WALLACE-HADRILL, A., *Domestic spaces in the Roman world: Pompeii and beyond*, Portsmouth, 41-51 (Journal of Roman Archeology, Supplementary Series 22).
- ELLIS, S.P. 2000, *The Roman Housing*, Londres.
- ERICE, R. 1995, *Las fíbulas del nordeste de la Península Ibérica: siglos I a.e. al IV d.e.*, Saragossa.
- ETTLINGER, E., HERDINGER, B., HOFFMANN, B., KEURICK, P.M., PUCCI, G., ROTH-RUBI, K., SCHNEIDER, G., SCHNURBRIN, S. VON, WELLS, C.M., ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S. 2002, *Conspectus formarum terra sigillatae italic modo confectae*, Bonn.
- ESTEVA, L. 1972, Comunicaciones de tema gerundense presentadas en el XII Congreso Nacional de Arqueología, celebrado en Jaén, *Revista de Gerona* 58, 68-69.
- FABRE, G., MAYER, M., RODÀ, I. 1991, *Inscriptions romaines de Catalogne III*, Gérone, París.

- FABRE, G., SABLAYROLLES, R. 2002, Carrières de marbre des Pyrénées centrales. Le point sur le recherché, *Gallia* 59, 61-81.
- FALCONE, R., LAZZARINI, I. 1998, Note storico-scientifiche sul broccatello in Spagna, in PENSABENE, P. (ed.), *Marmi antichi II. Cave e tecnica di lavorazione provenienze e distribuzione*, Roma, 87-97 (Studi Miscellani 31).
- FANT, J.C. 1989, *Cavum Antrum Phrygiae. The organization and operations of the roman imperial marble quarries in Phrygia*, Oxford (BAR International Series 482).
- FERNÁNDEZ CASTRO, M.C. 1983, Apéndice I. Mosai-cos romanos de la villa romana de Cuevas de Soria, in BLÁZQUEZ, J.M., ORTEGO, T., *Mosaicos romanos de Soria*, Madrid, 57-79 (Corpus de mosaicos de España, fasc. VI).
- FERNÁNDEZ UBIÑA, F. 1982, *La crisis del siglo III y el fin del mundo antiguo*, Madrid.
- FERNÁNDEZ VEGA, P.A. 1994, Las áreas periurbanas de las ciudades altoimperiales romanas. Usos del suelo y zonas residenciales, *Hispania Antiqua* XVIII, Valladolid, 141-158.
- FERNÁNDEZ VEGA, P.A. 1999, *La casa romana*, Madrid.
- FERRER, M., PIQUÉ, R. 2014, *Informe estudi de restes arqueobotàniques del jaciment del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona)*, Bellaterra (inédit).
- FEUGÈRE, M. 2009, *Militaria*, objets en os et en métal, in GOUDINEAU, CH., BRENTCHALOFF, D. (dir.), *Le camp de la flotte d'Agrippa à Fréjus: les fouilles du quartier de Villeneuve (1979-1981)*, Paris, 107-177.
- FEUGÈRE, M., PRÉVOT, P. 2008, Les matières dures animales (os, bois de cerf et ivoire) dans la vallée de l'Hérault : production et consommation, in BERTRAND, I. (cur.), *Le travail de l'os, du bois, de cerf et de la corne à l'époqueromaine : un artisanat en marge? Décembre 2005, Chauvigny (Vienne)*, Montagnac, 231-268 (Monographies Instrumentum 34).
- FRÉZOULS, E. 1987, Rome ville ouverte. Réflexions sur les problèmes de l'expansion urbaine d'Auguste à Aurelien, *L'Urbs. Espace urbain et histoire (Ie siècle av. JC-IIIe siècle ap. JC)*, Roma, 373-392 (Collection de l'École Française de Rome 98).
- FRIGOLA, J., LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C. 2006, La necrópolis romana i visigòtica del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), *Vuitenes Jornades d'Arqueologia a les Comarques de Girona*, Roses, 301-306.
- FUENTES, F. 2006, Sociedad urbana, cristianización y cambios topográficos en la Hispania tardorromana y visigoda (siglos IV-VI), *Studia Historica. Historia Antigua* 24, Salamanca, 257-289.
- GARCIA BUENO, C. 2011, Uso y disfrute del agua en la Villa Romana de Puente de La Olmilla (Albaladejo, Ciudad Real). El aprovechamiento hídrico en el Mundo Romano, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua* 24, 491-514.
- GARCIA ENTERO, V. 2005, *Los balnea domésticos, ámbito rural y urbano en la Hispania romana*, Madrid (Anejos del Archivo Español de Arqueología XXXVII).
- GARCÍA-ENTERO, V., PEÑA, Y., FERNÁNDEZ OCHOA, C., ZARCO, E. 2012, La producción de aceite y vino en el interior peninsular. El ejemplo de la villa de Carranque (Toledo), *De uino et oleo Hispaniae, Anales de Prehistoria y Arqueología* 27-28, Murcia, 155-172.
- GARCIA FERNÁNDEZ, E. 2009, Reflexiones sobre la latinización de Hispania en época republicana, in PIN-TADO, J.A., CABRERA, J., RODÀ, I. (eds.), *Hispaniae. Las provincias hispánicas en el mundo romano*. Tarragona, 377-390 (Documenta 11).
- GARCIA RIAZA, E. 2009, La política romana de atracción de las élites indígenas: el caso de la Galia Cesari-ana y sus antecedentes hispanos, in BRAVO, G., GON-ZÁLEZ SALINERO, R. (eds.), *Formas de integración en el mundo romano. Signifer* 32, 209-223.
- GARCÍA SÁEZ, F. 2007, La artillería en la Hispania romana, *Sautuola* XIII, Santander, 445-464.
- GARCIA, M., PUCHE, J.M. 2000, La villa romana de la Llosa, in RUIZ DE ARBULO, J. (ed.), *Tarraco'99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Tarragona, 231-242 (Documents d'Arqueologia Clàssica 3).
- GARRIGUET, J.A. 2010, El concepto de *suburbium* en la ciudad romana, in VAQUERIZO, D., MORILLO, J.F. (eds.), *El anfiteatro romano de Córdoba y su entorno urbano. Análisis arqueológico (ss.I-XIII dC)*, Córdoba, 365-379 (Monografías de Arqueologia Cordobesa 19).
- GENIN, M., DEJOIE, C., PARCEVAL, P. DE, RELAX, S., SHAAD, D., SCHENK-DAVID, J.L., SCIAUX, P. 2007, *La Graufesenque (Millau, Aveyron). Volume II. Sigillées lisses et autres productions*, Bordeus (Études d'archéologie urbaine).
- GEORGE, M. 1997, Repopulating the Roman house, in RAWSON, B., WEAVER, P. (eds.), *The Roman Family in Italy. Status, sentiment, space*, Oxford, 299-319.
- GHETIE, B., MATEESCO, C.N. 1977, L'élevage et l'utili-sation des bovins au Néolithique moyen et tardif du Bas-Danube et du sud des Balkans, *L'Anthropologie* 81, 115-128.
- GIRBAL, E.C. 1883, Sepulcre romà dels encontorns de Girona, *Anuari d'Excursions Catalana* 4, Barcelona.
- GLAD, D. 2015, *L'armement dans la région balkanique à l'époque romaine tardive et protobyzantine (284-641): Héritage, adaptation et innovation*, Turnhout (Bibliothèque de l'AntiquitéTardive 30).

- GLASER, F. 2000, Fountains and nymphaea, *Handbook of Ancient water Technology*. Leiden-Boston-Koln, 413-451.
- GNOLI, R. 1988, *Marmora Romana*, Roma (2 ed.), 1988.
- GÓMEZ FERNÁNDEZ, F.J. 2006, La decadencia urbana y bajoimperial en la *diocesis hispaniarum*: la primacia del argumento del declive sobre el de la metamorfosis ciudadana, *Hispania Antiqua* XXX, Valladolid, 167-208.
- GONZÁLEZ URRUETA, E. 1987, La evolución de los estudios sobre áreas periurbanas, *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* 7, 439-448.
- GOODMAN, P. 2007, *The roman city and its periphery. From Rome to Gaul*, New York.
- GORGES, J.G. 1979, *Les villes hispano-romaines. Inventaire et problématiques archéologiques*, Paris.
- GORGES, J.P. 2008a, L'architecture des villae romaines tardives. La création et le développement du modèle tétrarchique, in FERNÁNDEZ OCHOA, C., GARCIA-ENTERO, V., GIL SENDINO, F. (eds.) *Las villae tarro-romanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función, IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 27-48.
- GORGES, J.G. 2008b, Villae de Tarraconense et villae d'Hispanie: quelques données pour un état de la question, *Actes del Simposi les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*, vol.I, Barcelona, 21-35 (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 10).
- GOSTENCNIK, K. 2001, Pre-and Early Roman Bone and antler Manufacturing in Kärnten, Austria, *Crafting-bone: Skeletal Technologies through Time and space*, Oxford, 383-397.
- GOUDINEAU, CH. 1968, *Fouilles de l'École Française de Rome à Bolsena (Poggio Moscini) 1962-1967. Tome IV. La céramique aretine lisse*, Paris (Mélanges d'Archéologie et Histoire, Suppléments 6).
- GROS, P. 2001, *L'architecture romaine. 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*, Paris.
- GROS, P., TORELLI, M. 1994, *Storia dell'urbanistica. Il mondo romano*, Bari-Roma.
- GUARDIA, M. 1992, *Los mosaicos de la antigüedad tardía en Hispania. Estudios de iconografía*, Barcelona.
- GUIDOBALDI, F. 1985, Pavimenti in opus sectile di Roma e dell'area romana: proposte per una classificazione e criteri di datazione, in PENSABENE, P. (ed.), *Marmi antichi: Problema di impiego, di restauro e di identificazione*, Roma, 171-233 (Studi Miscellanei 26).
- GUITART, J. 1970, Excavación en la zona sudeste de la villa romana de Sentromà (Tiana), *Pyrenae* 6, Barcelona, 111-165.
- GUITART, J. 2010, L'origen de les primeres ciutats romanes de Catalunya. Un Aproximació des de l'arqueologia, *Catalan Historical Review* 3, 147-16.
- GUITART, J., PADRÓS, P. 1990, *Baetulo*. Cronología y significación de sus monumentos, in TRILLMICH, W., ZANKER, P. (eds.), *Stadt und Ideologie. Die Monumentalisierung Hispanischer Städte Zwischen Republik und Kaiserzeit*, Munich, 165-175.
- GUITART, J., PALET, J.M., PREVOSTI, M. 2003, La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori, in GUITART, J., PALET, J.M., PREVOSTI, M., *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 129-157.
- GURT, J.M. 2001, Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la antigüedad tardía: dinámicas urbanas, *Zephyrus* 53-54, Salamanca, 443-471.
- GURT, J., M., HIDALGO, R. 2005, L'urbanisme a la ciutat hispana al llarg de l'antiguitat tardana, in GURT, J.M., RIBERA, A. (eds.), *Les ciutats tardoantiques d'Hispania. Cristianització i topografia, VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 73-93.
- GUTIÉRREZ, A. 2007, *Roman quarries in the northeast of the Iberian Peninsula (Modern Catalanian)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona i Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- GUTIÉRREZ, A. 2009, *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Tarragona (Documenta 10).
- GUITEÉRREZ GARCIA, A. 2014, Nuevos datos sobre la del Broccatello en Roma, in ÁLVAREZ, J.M., NOGALES, T., RODÀ, I. (eds.), *Actas XVIII CIAC: centro y periferia en el mundo clásico*, Vol. I, Mérida, 327-329.
- HALES, S. 2003, *The Roman Houses and Social Identity*, Cambridge.
- HALES, S. 2013, Republican houses, in EVANS, J.D. (ed.), *A companion to the archaeology of the Roman Republic*, Chichester, 50-66.
- HAYES, J.W. 1972, *Late Roman Pottery, A Catalogue of Roman Fine Ware*, Londres.
- HESBERG, H. VON 1994, *Monumenta. I sepolchri romani e la loro architettura*, Milà.
- HINARD, F. 1994, L'élargissement du pomerium. L'Italie et l'espace urbain de Rome, *La ciutat en el món romà. XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica (Tarragona, 1993)*, Tarragona, vol.1, 233-237.
- HIDALGO, R. 2016, Arquitectura residencial y representativa, in HIDALGO, R. (coord.), *Las villas romanas de la Bética*, Sevilla, 2016, vol.I, 175-248.
- HORTELANO, I. 2012, *Torcularia inéditos de dos villas del territorio de Valentia (Conventus Carthaginiensis), De uino et oleo Hispaniae*, *Anales de Prehistoria y Arqueología* 27-28, Murcia, 237-281.

- JÁRREGA, R. 2000, El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 21, 271-301.
- JÁRREGA, R. 2008, La crisis del segle III a l'àrea compresa entre Tarraco i Saguntum: aproximació a partir de les dades arqueològiques, *The countryside at the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy*, Girona, 105-140 (Studies in the rural world in the Roman period 5).
- JÁRREGA, R., PREVOSTI, M. 2014, *Ager Tarraconensis 4: Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*, Tarragona (Documenta 16/4).
- JASHEMSKI, W. 1979, *The Gardens of Pompeii, Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius*, volum I. Nova York.
- JONES, A.H.M. 1974, *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford.
- KEAY, S.J. 1984, *Later Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*, Oxford (BAR, International Series 196).
- KENT, J.P.C. 1981, *The Roman Imperial Coinage. Vol. VIII. The Family of Constantine. A.D. 337-364*, Londres.
- KING, A. 1988, Estudi de les restes faunístiques, in ROURE, A., CASTANYER, P., NOLLA, J.M., KEAY, S.J., TARRÚS, J. (ed.), *La vil·la romana de Vilauba (Camós)*, Girona, 95-96 (Sèrie Monogràfica 8).
- KORSTANJE, M. 2009, El *otium* romano: el placer como un mecanismo de control social. *Ciencia. Universidad autónoma de Nuevo León*, XII, 1, 6-10.
- LAFON, X. 1981, A propos des *villae* republicaines. Quelques notes sur les programmes décoratifs et les comandataires. *L'art décoratif a Rome à la fin de la république et au début du Principat*, Roma, 151-178 (Collection de l'École Française a Rome 55).
- LAFON, X. 2001a, *Villa maritima*, Roma (École Française de Rome 307).
- LAFON, X. 2001b, Le suburbium, *La ville de Rome sous le haut empire. Nouvelles connaissances, nouvelles réflexions*. *Pallas* 55, 199-214.
- LAIDLAW, W. A. 1968, *Otium. Greece & Rome*, Second Series, Vol. 15, n°. 1, 42-52.
- LANG, F. 2011, Activity not profession. Considerations about Bone Working in Roman Times, in BARON, J., KUFEL-DIAKOSWSKA, B., *Written in bones. Studies on technological and social contexts of past faunal skeletal remains*, Wroclaw.
- LANTIER, R. 1943, Le cimetière wisigothique d'Estagel (Hautes-Pyrénées), *Gallia* 1, Paris, 153-188.
- LAP, 2010, Puig d'en Rovira, in NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., VIVO, J. (cur.), *De l'opidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 318-320.
- LA ROCCA, E. 1986, Il lusso come espressione di potere, in CIMA, M., LA ROCCA, E. (eds.), *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli horti Lamiani*, Venècia, 3-25.
- LAZZARINI, L.(Ed.) 2004, *Pietre e marmi antichi: nature, caratterizzazione, origine, storia d'uso, diffusione, collezionismo*, Castenaso.
- LEHMANN, Y. 2004, Le theme de la campagne heureuse dans la poesie Augustéenne de Gaule Cisalpine, in BEDON, R. *Rus amoenum: les agréments de la vie rurale en Gaule romaine et dans les regions voisines*. *Caesarodunum XXXVII-XXXVIII*, Llemotges, 13-23.
- LEPELLEY, C. 1996, De la cité classique à la cité tardive : continuité et ruptures, in LEPELLEY, C., *La fin de la cité antique et le début de la cité médiévale. De la fin IIIe siècle a l'avènement de Charlemagne*, Bari, 5-13 (Munera. Studi storici sulla Tarda Antichità 8).
- LE ROUX, P. 1995, *Romains d'Espagne. Cités et politique dans les provinces. Ie siècle av. JC- III siècle ap. JC*, Paris.
- LEVEAU, P. 2002, Villa et vicus. Les mots et les choses, *Ager* 12, Besançon, 19-24.
- LEWIT, T. 2009, Pigs, presses and pastoralism: farming in the fifth to sixth centuries AD, *Early Medieval Europe* 17/1, 77-91.
- LLINÀS, J., MONTALBÁN, C., FRIGOLA, J., MERINO, J. 2005, La necròpoli del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), in NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (cur.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, *Estudi General* 25 195-210.
- LLINÀS, J., MONTALBÁN, C., RAMÍREZ, A., SUREDA, M. 2000, *L'Hort d'en Bach, del segle II abans de Crist a l'any 2000. La pervivència ininterrompuda d'un hàbitat a Maçanet de la Selva des de la baixa república romana fins als nostres dies*. Maçanet de la Selva/Santa Coloma de Farners (Estudis i Textos 7).
- LLINÀS, J., NOLLA, J.M., VIVO, J., ZABALA, M. 2012, El sitjar del camp de l'Abadia (Aiguaviva, Gironès). Dades noves sobre la romanització al Pla de Girona, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 22, Lleida, 153-170.
- LLINÀS, J., TARRÉS, A., MONTALBÁN, C., FRIGOLA, J., MERINO, J., AGUSTÍ, B. 2008, Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona). Una necròpolis con inhumaciones visigodas en la tarraconense oriental, *Archivo Español de Arqueología* 81, Madrid, 289-304.
- LLOVERAS, L. 2016, La tafonomia, una eina clau per interpretar la història de les restes osteoarqueològiques i forenses, in LLOVERAS, L., RISSECH, C., NADAL, J., FULLOLA, J.M. (ed.), *What bones tell us: El que ens expliquen els ossos*, Barcelona, 59-75.

- LO CASCIO, E. 1991, Le tecniche dell'amministrazione, in SCHIAVONE, A., *Storia di Roma. L'Impero Mediterraneo. II. I principi e il mondo*, Torí, 139-192.
- LÓPEZ, J. 1993, Les termes inferiors de la vil·la romana dels Munts, in MAR, R., LÓPEZ, J., PIÑOL, L. (eds.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Tarragona (Documents d'Arqueologia Clàssica 0).
- LÓPEZ MULLOR, A. 1989, *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona (Quaderns Científics i Tècnics 2).
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., RIERA, M., SUAU, L. 2002, Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998, *Tribuna d'Arqueologia*, 1998-1999, Barcelona, 175-209.
- LÓPEZ QUIROGA, J. 2006, Entre la villa y la aldea: arqueología del hábitat rural en Hispania (Siglos V-VII), in LÓPEZ QUIROGA, J., MARTÍNEZ TEJERA, A.M. MORÍN, J. (eds.), *Gallia e Hispania en el contexto de la presència germànica*, Oxford, 19-59 (BAR International Series 1534).
- LÓPEZ QUIROGA, J., RODRÍGUEZ MARTÍN, G. 2000-2001, El 'final' de las villae en Hispania (ss. V-VIII d. C.): I. La pars urbana de las villae y sus transformaciones, *Portugalia XXI-XXII*, 137-190.
- LÓPEZ, J., PREVOSTI, M. 2010, El poblament rural del camp de Tarragona en època tardorepublicana (segles II-I a.C.), *Time of changes. In the beginning of the Romanization*. Girona, 109-138 (Studies on the rural world in the Roman period 5).
- LOSTAL, J. 1992, *Los miliarios de la provincia Tarraconense (Conventus Tarraconense, Caesaraugustano, Cluniense y Cartaginense)*, Saragossa.
- LUTTWAK, E. 1981, *La grande strategia dell'impero romano*, Milà.
- LYMAN, R.L. 1994, *Vertebrate taphonomy*, Cambridge.
- MACCGREGOR, A. 1980, Skeletal materials: their structure, technology and utilisation c. A.D. 400-1200. Durhamtheses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/7611/>
- MACCGREGOR, A. 1985, *Bone, Antler, Ivory and Bone. The Technology of skeletal materials since the roman period*, Londres.
- MALNOTI, L. 2008, Dalla *tryphé* degli etruschi all'*otium* dei latini, in BERTELLI, C., MALNOTI, L., MONTEVECCHI, G. (cur.), *Otium. L'arte di vivere nelle domus romane di età imperiale*, Milà, 17-20.
- MAJOR, M., PENEDO, E., PEÑA, Y. 2013, El *torcularium* del asentamiento rural romano de Los Palacios, Villanueva del Pardillo (Madrid): a propósito de la producción de vino en la zona central de Hispania, *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I. Prehistoria y Arqueología* 6, 341-376.
- MAR, R. 1995, Las casa de atrio en Pompeya. Cuestión de tipología, *Archeologia Classica* XLVII, 103-137.
- MAR, R., VERDE, G. 2008, Las villas romanas tardoantiguas: cuestiones de tipología arquitectónica, in FERNÁNDEZ OCHOA, C., GARCIA-ENTERO, V., GIL SENDINO, F. (eds.), *Las villae tarorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función, IV Coloquio Internacional de Arqueologia en Gijón*, Gijón, 49-83.
- MARAZZI, F. 2001, Da "Suburbium" a "Territorium": il rapporto tra Roma e il suo hinterland nel passaggio dall'antichità al Medioevo, *Roma nell'alto Medioevo*, Spoleto, 713-755.
- MARCHET, G. 2004, Le chauffage domestique dans les *uillae* d'Aquitaine durant le Haut Empire, *Caesaraerodunum XXXVII-XXXVIII*, 105-123.
- MARCHET, G. 2004, Fontaines et nymphées dans les villae d'Aquitaine, *Dossiers d'Archaeologie* 295, 110-115.
- MARLIÈRE, E. 2001, Le tonneau en Gaule Romaine, *Gallia* 58, 181-201.
- MARÍ, L., REVILLA, V. 2007, La vil·la romana del Romeral, a Albesa (la Noguera). Evolució arquitectònica i funcional d'un establiment rural a la vall de la Noguera Ribagorçana, entre els s.I-IV dC, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 16-17, Lleida, 129-143.
- MARTÍN, A. 2000, Las termas republicanas de Cabrera de Mar (Maresme, Barcelona), in FERNÁNDEZ OCHOA, C., GARCÍA-ENTERO, V. (eds.), *Termas Romanas en el Occidente del Imperio*, Gijón, 157-162.
- MARTÍN, A. 2012, Anàlisi tecnofuncional d'estructures vitivinícoles d'època romana. Identificació i localització a Catalunya de fosses de maniobra de premses de biga amb contrapès tipus *arca lapidum*, *Pyrenae* 48/2, 53-98.
- MARTÍN, A. 2015, *Arqueologia del vi a l'època romana. Del cultiu al consum. Marc teòric i epistemològic*, Barcelona.
- MARTÍN, J.A., GARCÍA, J.R. 2013, Instrumental médico de época romana procedente de Carmona conservado en el Museo Municipal de Pízarra (Málaga), *Ligustinus* 2, Sevilla, 15-24.
- MARTÍN, M.A. 1987, Un mosaic romà a Montfullà, *Revista de Girona* 125, 88.
- MARTÍN, M.A. 1994, Els antecedents ibèrics de la ciutat de Gerunda, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIII, 89-108.
- MARTÍN-BUENO, M., REKLAITYTE, I., SAENZ, J.C., URIBE, P. 2007, Baños y letrinas en el mundo romano: el caso del *balneum* de la *domus* 1 del barrio de las termes de *Bilbilis*, *Zephyrus* 60, Salamanca, 221-239.
- MARTÍNEZ, I. 1998, Tesorillos del s. III D.C. en la península ibérica, *Lvcentvm* 14-16, Alacant, 119-180.

- MARTÍNEZ, A. 2009-2010, Elementos óseos de Morería (ladera noroccidental del cerro del Molinete, Cartagena), *Anales de Prehistoria y Arqueología* 25-26, Murcia, 177-211.
- MASVIDAL, C. 2008, *La Torre dels Moros: el veïnat de Panedes de Llagostera entre els segles III-XIII*, Llagostera.
- MATARÓ, M., AGUSTÍ, B., CODINA, D. 1994, L'antic hotel dels italians de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIII, 171-187.
- MATEOS, P. 2005, Los orígenes de la cristianización urbana en Hispania, in GURT, J.M., RIBERA, A. (eds.), *Les ciutats tardoantigues d'Hispania. Cristianització i topografia*, VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, Barcelona, 49-62.
- MATTINGLY, H., SYDENHAM, E. 1930, *The Roman Imperial Coinage. Vol. III. Antoninus Pius to Commodus*, Londres.
- MATTINGLY, H., SYDENHAM, E., SUTHERLAND, C.H.V. 1949, *The Roman Imperial Coinage. Vol IV. Part III. Gordian III- Uranius Antonius*, Londres.
- MAYER, J.J., BRISBIN, I.L. 1988, Sex identification of *Sus scrofa* based on canine morphology, *Journal of Mammalogy* 69, 408-412.
- MAYER, M., RODÀ, I. 1986, La epigrafia republicana en Catalunya. Su reflejo en la red viaria, *Epigrafia hispànica de època romano-republicana*, Saragossa, 157-170.
- MAYER, M., RODÀ, I. 1999, El broccatello de Tortosa: testimonios arqueológicos, *Pallas* 50, 43-52.
- MELCHOR, E. 1993, La construcción pública en Hispania romana: iniciativa imperial, municipal y privada, *Memorias de Historia Antigua* XIII-XIV, Madrid, 129-170.
- MELCHOR, E. 2009, Las élites municipales hispano-romanas a fines de la República y en el Alto Imperio: ideología y conductas sociopolíticas, in PINTADO, J.A., CABRERA, J., RODÀ, I., *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, 391-410 (Documenta 11).
- MERINO, J., NOLLA, J.M., SANTOS, M. 1994, *Aquae Calidae. Presència romana a la Selva*, Santa Coloma de Farners (Estudis i textos 3).
- MEZQUÍRIZ, M.A. 1996, La producción de vino en época romana a través de los hallazgos en territorio navarro, *Trabajos de Arqueología Navarra* 12, 63-89.
- MOLINA, J. 1997, *La dinámica comercial romana entre Italia y Hispania Citerior (s.IIaC-IIIdC)*, Alacant.
- MOLS, S. 2007, Ancient Roman household furniture and its use from Herculaneum to the Rhine, *Anales de Prehistoria y Arqueología* 23-24, Murcia 145-160.
- MONTANDON, B. 1997, Le travail du bronze à l'époque gallo-romaine, *Revue Chronozones* 3, Lausanne, 2-11.
- MONTEAGUDO, L. 2000, La cirugía en el Imperio Romano, *Anuario Brigantino* 23, 85-150.
- MORALEDA.A., DE LA LLAVE, S. 2015, Aproximación a la producción de aceite y vino en *Caesarobriga* (Tallera de la Reina, Toledo), *Sabores de Roma. Actas del I Simposio Internacional sobre Gastronomía Antigua Romana, Medina de las Torres (Badajoz), 9-10 de mayo de 2014*, Toledo, 61-76.
- MORAND, I. 1994, *Ideologie, culture et spiritualité chez les propriétaires ruraux de l'Hispanie romaine*, París.
- MORAND, I. 2004, Villas et *otium*: à propos des portiques et belvédères, in BEDON, R., *Rus amoenum: les agréments de la vie rurale en Gaule romaine et dans les régions voisines, Caesarodunum XXXVII-XXXVIII Llemotges*, 129-149.
- MOREL, J.P. 1987, La topographie de l'artisanat et du commerce dans la Rome antique, *L'Urbs : espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.-C.-IIIe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque international de Rome (8-12 mai 1985), Roma, 127-155 (Publications de l'École Française de Rome 98).
- MORVILLEZ, E. 2011, Apparition et développement des absides dans l'architecture domestique gallo-romaine. *Décor et architecture en Gaule, entre l'Antiquité et le Haut-Moyen Age, (Colloque international, Toulouse 9-12 octobre 2008)*, Bordeaux, 257-278 (Aquitania. Supplément 20).
- NAVARRO, R. 1999, El territori i el món rural, in PALOL, P. de (ed.), *Del Romà al Romànic. Història, Art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 103-118.
- NEIRA, L.M. 2007, Aproximación a la ideología de las élites en Hispania durante la antigüedad tardía. A propósito de los mosaicos figurados de domus y villae, *Anales de Arqueología Cordobesa* 18, 263-290.
- NEIRA, M.L. 2008, Las villae: ¿Espacio de representación? El testimonio de los mosaicos, *Actes del simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense, 1*, Barcelona, 55-80 (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 10).
- NEVETT, L. 1997, Perceptions of domestic space in Roman Italy, in RAWSON, B., WEAVER, P. (eds.), *The Roman Family in Italy. Status, sentiment, space*, Oxford, 281-298.
- NIELSEN, I. 1990, *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus.
- NIETO, F.X., PUIG, A.M., MERINO, J. 1989, La vil·la romana de Montfullà. Resultats de la primera campanya d'excavacions, *Cypsela* VII, 93-102.
- NIETO, X., JOVER, A., IZQUIERDO, X., PUIG, A.M., ALAMINOS, A., MARTÍN, A., PUJOL, M., PALOU, H., COLOMER, S. 1989, *Excavacions arqueològiques*

subaquàtiques a Cala Culip. I, Girona (Sèrie Monogràfica 9)

NOLLA, J.M. 1982, Les decoracions de les ceràmiques emporitanes, *Cypsela* IV, Girona, 133-155.

NOLLA, J.M. 1982-1983, Algunes notes entorn de la vil·la del Pla de l'Horta a Sarrià de Dalt (Girona), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXVI, 111-130.

NOLLA, J.M. 1984, Excavaciones recientes en la Ciudadela de Rosas. El edificio bajo-imperial, in BLAGG, T.F.C., JONES, R.F.J., KEAY, S.J. (Cur.) *Papers in Iberian Archaeology*, Oxford, 430-459 (BAR International Series 193).

NOLLA, J.M. 1993, Roses a l'antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 30, Figueres, 107-146.

NOLLA, J.M. 1999, El material ceràmic del nivell fundacional de Gerunda. Els estrats inferiors de Casa Pastors, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 9, Lleida, 181-214.

NOLLA, J.M. 2002 (cur.), *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro. (autors, AICART, F., BURCH, J., CANAL, E., FIGUERAS, M., LLINÀS, J., LLORENS, M^a.M., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., DE PRADO, G., SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J.).

NOLLA, J.M. 2007a, Govern i poder polític a Gerunda (segles I-VIII), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XLVIII, 9-27.

NOLLA, J.M. 2007b, Gerunda y la defensa de la Via Augusta en la Antigüedad Tardía, in RODRÍGUEZ COLMENERO, A., RODÀ, I. (eds.), *Murallas de Ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el V aniversario de la declaración por la UNESCO de las murallas de Lugo como Patrimonio de la Humanidad*, Lugo, 633-647.

NOLLA, J.M. 2012, El món funerari urbà, in VIVÓ, D., PALAHÍ, L., NOLLA, J. M., *Parva Gerunda*, Girona, 157-192.

NOLLA, J.M., AMICH, N.M. 1996-1997, El cementiri de l'àrea de l'hospital militar de la Ciutadella de Roses, *Actes del congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol, 2. Hispània i Roma. D'August a Carlemany*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXVII, 1027-1040.

NOLLA, J.M., BURCH, J., PALAHÍ, L., AMICH, N.M., CANAL, E., CASAS, J., CASTANYER, P., SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J., VIVÓ, D., VIVO, J., COSTA, A., PRAT, M., SIMON, J., VARENNA, A. 2016, *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Diocleciana a la mort de Carlemany (284-814)*, Girona.

NOLLA, J.M., CASAS, J. 1984, *Carta arqueològica de les Comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Girona.

NOLLA, J.M., CASAS, J. 1990, El material ceràmic d'importació de la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), d'època severiana a la baixa antiguitat, *Cypsela* VIII, Girona, 193-218.

NOLLA, J.M., CASAS, J. 2005a, Cal Temple (Aiguaviva, Gironès), in NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (cur.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, *Estudi General* 25, Girona, 227-229.

NOLLA, J.M., CASAS, J. 2005b, Troballes disperses, in NOLLA, J. M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (cur.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, *Estudi General* 25, Girona, 231-245,

NOLLA, J.M., CASAS, J. 2009, *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació Cuina de Casa Pastors*, Girona (Estudis Arqueològics 8).

NOLLA, J.M., CASAS, J. 2014, Els rellotges de sol de la vil·la romana de Tolegassos (Viladamat) i de l'establiment agrari de Ses Alzines (Tossa de Mar), *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 45, 277-295.

NOLLA, J.M., CASAS, J. 2014-2018, La Quintana (Cervià de Ter, el Gironès). La fase baixrepublicana, *Cypsela* 20, Girona, 209-224.

NOLLA, J.M., CASAS, J., SAGRERA, J., VIVÓ, D. 2005b, La Torratxa (Vilablareix, el Gironès), in NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (cur.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, *Estudi General* 25, Girona 211-226.

NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (Cur.) 2005, *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, *Estudi General* 25, Girona.

NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P., OLIART, C. 2005a, La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni, in NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (cur.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, *Estudi General* 25, Girona, 11-103.

NOLLA, J.M., CASAS, J., SOLER, V. 2012, *Post mortem. La Vinya del Fuster: l'espai funerari de la uilla de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*, Girona.

NOLLA, J.M., NIETO, F.X. 1978, Alguns aspectes de la romanització al NE de Catalunya, *Els pobles preromans del Pirineu. Segon Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 235-244.

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L. 2013a, El suburbium de la ciutat de Gerunda. Algunos aspectos, in FICHES, J.L., PLANA-MALLART, R., REVILLA, V. (cur.), *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'occident romain. Gallia et Hispania. Actes du colloque interna-*

tional AGER IX, *Barcelona*, 25-27 mars 2010, Montpeller, 281-292.

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L. 2013b, El paisatge del suburbium de Gerunda, in PREVOSTI, M., LÓPEZ, J., GUITART, J. (cur.), *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional*, Tarragona, 157-165 (Documenta 16/5).

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L. 2014, El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte del màrtir Feliu. Una nova interpretació, *Pyrenae* 45/2, Barcelona, 95-116.

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L. 2018, Tres vil·les republicanes a l'extrem nord-oriental en la Citerior, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 28, Lleida, 47-62.

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., PRAT, M. 2018, Visigots a Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* LIX, 105-130.

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., CANAL, E., GARCIA, G., LLOVERAS, M.J., CANAL, J. 2008, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 8).

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 2004, El castellum de Sant Julià de Ramis. Una peça in de l'estratègia global de defensa del territori, *Actes del congrés Els castells medievals de la Mediterrània occidental (Arbúcies, 2003)*, Arbúcies, 117-130.

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., VIVÓ, J. (Cur.) 2010, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona.

NOLLA, J.M., PATIÑO, C., SAGRERA, J., VIVÓ, D. 2003, *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès)*, Girona (Estudis Arqueològics 5).

NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 1993, Els mosaics de la vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), *Cypsela* X, Girona, 145-158.

NOLLA, J.M., SAGRERA, J. 2004, La Torratxa: el monument sepulcral romà de Vilablareix (Gironès), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal, 259-263.

NOLLA, J.M., SAGRERA, J., BURCH, J. 2007, III. Les ceràmiques emporitanes tardanes. Una producció terrissaire d'abast regional a cavall entre el canvi d'era, in ROCA, M., PRINCIPAL, J.(cur.) *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC- I dC)*, Tarragona, 47-67 (Documenta 6).

NOLLA, J.M., SUREDA, M. 1999, El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió, *Annals de l'Institut d'Estudis de Girona* XL, 13-66.

NOLLA, J.M., SUREDA, M. 2005, Les cavorques (Sant Julià de Llor, Bonmatí, la Selva), in NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (cur.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae, Estudi General* 25, Girona, 129-140.

NOTO, E. 2003, Gli ingressi, in BULLO, S., GHEDINI, F. (eds.), *Amplissimae atque ornatissimae domus*, Pàdua, 33-43.

NOVELLO, M. 2003a, Il ruolo dell'apparato decorativo nella caratterizzazione funzionale dello spazio abitativo, in BULLO, S., GHEDINI, F. (eds.), *Amplissimae atque ornatissimae domus*, Pàdua, 357-360.

NOVELLO, M. 2003b, Le aree scoperte, BULLO, S., GHEDINI, F. (eds.), *Amplissimae atque ornatissimae domus*, Pàdua, 45-70.

ÑACO, A. 2003, "Vectigal incertum". *Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano: su impacto en el territorio (218-133 a.C.)*, Oxford (BAR International Series 1158).

OLESTI, O. 1994, Les actuacions pompeianes a la Catalunya central: reorganització del territori i fundació de noves ciutats, *Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Classica. La ciutat en el món romà. Vol. 2 Comunicacions*, Tarragona, 316-317.

OLESTI, O. 1995, El territori del Maresme en època republicana (s.III-I aC): Estudi d'arqueomorfologia històrica, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 6, 135-145.

OLESTI, O. 1997, El origen de las villae romanas en Cataluña, *Archivo Español de Arqueología* 70, Madrid, 71-90.

OLESTI, O. 2005, Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'ager *Barcinonensis*, *Laietania* 16, 163-175.

OLESTI, O. 2010a, Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península ibèrica en època republicana (segles II-I aC), *Time of changes. In the beginning of the Romanization*, Girona, 11-59 (Studies on the rural world in the Roman period 5).

OLESTI, O. 2010b, Los veteranos de Cneo Pompeyo y Quinto Cecilio Metelo Pio en la Hispania Citerior, *Dialéctica histórica y compromiso social. Homenaje a Domingo Plácido*, Madrid, 1007-1028.

OLIVA, M. 1950, Restos romanos del museo. Sección lapidària (Instalaciones de 1948), *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1948-1949* IX-X, Madrid, 74-88.

OLIVA, M. 1970, Tessella arqueològica. Descubrimiento de una villa romana, con mosaicos, en Sarrià de Dalt -Gerona, *Revista de Gerona* 52, 67-71.

- OLIVA, M. 1976, Excavaciones arqueológicas en la provincia de Gerona, en 1973, *Noticiario Arqueológico Hispánico. Prehistoria*, Madrid, 139-140.
- ORTALLI, J. 2006, Parva luxuria. Qualità residenziali dell'insediamento rustico minore norditalico, in ORTALLI, J. (ed.) *Vivere in villa. Le qualità delle residenze agresti in età romana. Atti del Convegno Ferrara- Genova 2003*, Florència, 261-283.
- PADRÓS, N., VALENZUELA, S. 2010, La Llosa i els Antigons, una aproximació a la producció ramadera de les villae de l'ager Tarraconensis. Segles III-VI dC, in PREVOSTI, M., GUITART, J. (dir.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, (200-207), Tarragona (Documenta 16/1).
- PALAHÍ, L. 1996, La dualitat camp-ciutat al nord-est català a principis del s.III, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXVI, 583-597.
- PALAHÍ, L. 1997, *El nord-est català a principis del s.III dC*, Treball de recerca de Tercer cicle, Universitat de Girona.
- PALAHÍ, L. 2005, Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, el Gironès). Tomba solitària, in NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. (Cur.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae, Estudi General* 25, Girona, 191-193.
- PALAHÍ, L. 2010, La romanització al nord-est peninsular i els orígens de la vil·la, *Time of changes. In the beginning of the Romanization*, Girona, 61-87 (Studies on the rural world in the roman period 5).
- PALAHÍ, L. 2012, La vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter). Evolució d'una gran vil·la suburbana d'època romana, *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 223-235.
- PALAHÍ, L. 2013a, *El suburbium de Gerunda. Evolució històrica del Pla de Girona en època romana*, tesi doctoral inèdita, Girona, 2013.
- PALAHÍ, L. 2013b, La vil·la de Sant Menna de Vilablareix i el suburbium de Gerunda, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* LIV, 221-262.
- PALAHÍ, L., COSTA, A. 2010, Excavacions a la vil·la romana del Pla de l'Horta, *Desenes Jornades d'Arqueologia a les Comarques Gironines*, Arbúcies, 209-218.
- PALAHÍ, L., COSTA, A. 2016, Una hipòtesi de reconstrucció de l'espai. Les dades disponibles, in *Els mosaics de Bell-Lloc del Pla (Girona). Una aventura de 140 anys*, Girona, 59-68.
- PALAHÍ, L., COSTA, A., LAMUÀ, M. 2011, El agua en la villa. Entre la funcionalidad y la banalización: los casos de las villas del Pla de l'Horta y Els Ametllers, in COSTA, A., PALAHÍ, L., VIVÓ, D. (eds.), *Acquae Sacrae: agua y sacralidad en la antigüedad*, Girona, 223-238.
- PALAHÍ, L., MALLORQUÍ, D., COSTA, A., NOLLA, J.M. 2016, Treballs a la vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) 2014-2015, *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Banyoles, 231-242.
- PALAHÍ, L., NOLLA, J.M. 2010, *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Tarragona (Documenta 12).
- PALAHÍ, L., NOLLA, J.M. 2013, *El Pla de l'Horta. Una vil·la suburbana d'època romana*, Girona.
- PALAHÍ, L., NOLLA, J.M., CASAS, J. 2008, El camp en el segle III. Reflexions en veu alta, *The countryside at the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy*, Girona, 11-34 (Studies in the rural world in the roman period 5).
- PALAHÍ, L., NOLLA, J.M., COSTA, A. 2014, La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Besalú, 237-248.
- PALAHÍ, L., NOLLA, J.M., VIVÓ, D. 2016, La vil·la del Pla de l'Horta i el suburbium de Gerunda, *Tribuna d'Arqueologia*, 2013-2014, Barcelona, 38-59.
- PALAHÍ, L., SIMON, J. 2012, la vil·la romana de Vilablareix i la seva necròpolis, *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 251-255.
- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 1994, Anàlisi estructural de la vil·la del Pla de l'Horta, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIII, 157-170.
- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 1996, L'evolució dels conjunts termals en el nord-est de Catalunya: els casos de les vil·les dels Ametllers (Tossa de Mar) i la Quintana (Cervià de Ter), *Cypsela* XI, Girona, 105-116.
- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 2012, Els mosaics, in VIVÓ, D., PALAHÍ, L., NOLLA, J.M., *Parva Gerunda*, Girona, 125-156.
- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 2016, Els mosaics al suburbium gironí, in *Els mosaics de Bell-Lloc del Pla (Girona). Una aventura de 140 anys*, Girona, 53-58.
- PALAHÍ, L., VIVÓ, D., NOLLA, J.M. 2015, La monumentalització dels espais domèstics en època augustal. El cas de la vil·la del Pla de l'Horta i el suburbium de Gerunda, *2on Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Tarraco Biennal 2014*, Tarragona, 193-198.
- PALLARÉS, F. 1979, La nave romana di Spargi, *Rivista di Studi Liguri* 45, Bordighera, 147-182.
- PALOL, P. DE 1950, Fíbulas y broches de cinturón de época visigoda en Cataluña, *Archivo Español de Arqueología* XXIII, Madrid, 73-98.
- PALOL, P. DE 1986, Las excavaciones del conjunto de 'El Bovalar', Serós (Segrià, Lérida) y el reino de Àkhila,

Los visigodos. Historia y civilización. Antigüedad y cristianismo 3, Murcia, 513-525.

PALOL, P.DE 1991, III. Arte y Arqueología, *España visigoda. Volumen II. La monarquía, la cultura, las artes*, Madrid, 269-428.

PALOL, P.DE 2004, *El castrum del Puig de les Murallles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Girona (Sèrie Monogràfica 22).

PANCIERA, S. 2006, Dove finisce la città, in QUILICI, L., QUILICI, S. (eds.), *La forma della città e del territorio*, Roma, 9-15.

PASSELAC, M. 1993, Céramique présigillée sud-gauloise, *Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIème s. av.n.è. – VIème s- de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, 532-535.

PASSELAC, M., VERNHET, A. 1993, Céramique sigillée sud-gauloise, *Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIème s. av.n.è. – VIème s- de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, 569-580.

PATIÑO, C. 2002, *Les produccions musives de les vil·les suburbanes de Gerunda*, Treball de Recerca de Doctorat presentat a la Universitat de Girona.

PELLEGRINO, E., FOY, D. 2015, L'enclos funéraire de Torre di Cimella à Cimiez (Nice). La céramique et le verre, 1.1. L'enclos funéraire de Torre di Cimella à Cimiez (Nice). La céramique et le verre, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 48, 193-239.

PEARCE, J.W.E. 1951, *The Roman Imperial Coinage. Vol. IX. Valentinian I – Theodosius I*, Londres.

PELLICER, J.M. 1877, Observaciones acerca del artículo: mas sobre el mosaico del Bell-lloch, *Revista de Gerona I*, Girona, 262-268.

PENSABENE, P. 1998, Il fenomeno del marmo nella Roma tardo-republicana e imperiale, a PENSABENE, P. (ed.), *Marmi antichi II. Cave e tecnica di lavorazione, provenienza e distribuzione*, Roma, 333-362 (Studi Miscellanei 31).

PEÑA, Y. 2010, *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*, Tarragona (Documenta 14).

PEÑA, Y. 2012a, Variantes tecnológicas hispanas en los procesos de elaboración de vino y aceite en época romana, *De uino et oleo Hispaniae. Anales de Prehistoria y Arqueología* 27-28, Murcia, 37-57.

PEÑA, Y. 2012b, La producción de vino y aceite en el valle medio del Ebro, *De uino et oleo Hispaniae. Anales de Prehistoria y Arqueología* 27-28, Murcia, 141-154.

PERCIVAL, J. 1976, *The Roman villa*, Londres.

PÉREZ OLMEDO, E. 1996, Revestimientos en *opus sectile* en la Península Ibérica, *Studia Archaeologica* 84, Valladolid.

PÉREZ RUIZ, M. 2008, El culto en la casa romana, *La arquitectura doméstica romana en ámbito urbano y rural. Anales de Prehistoria y Arqueología* 23-24, Murcia, 199-229.

PINA, F. 1993, ¿Existió una política romana de urbanización en el nordeste de la península ibérica?, *Habis* 24, Sevilla, 77-94.

PINTADO, J. 2004, Construcción pública y municipalización en la provincia Hispania Citerior: la época flavia, *Iberia* 7, Madrid, 39-75.

PIÑOL, L. 2000, Vil·la romana del Moro. Torredembarra, in CORTÉS, R. (dir.), *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, 133-148.

PIZZO, A. 2008, La fase final de la producción de vino en Hispania romana. Análisis de los principales conjuntos arquitectónicos, *Varia* 8. *El vino en época Tardoantigua y Medieval*, Madrid, 325-342.

PLANA, R. 1993, Paisatge i estructures rurals antigues en el nord-est català: territori de la ciutat romana de Gerunda, *Estudios de la Antigüedad* 6/7, Barcelona, 99-117.

PODINI, M. 2008, L'otium attraverso le fonti, in BERTELLI, C., MALNOTI, L., MONTEVECCHI, G. (cur.), *Otium. L'arte di vivere nelle domus romane di età imperiale*, Milà, 4-15.

POZO, S.F. 2004, Bronces romanos de Aratispi (Villanueva de Cauche-Antequera, Málaga). Notas sobre la vajilla y el mobiliario doméstico romano, *Mainake* 26, Málaga, 431-455.

PRAT, M., PALAHÍ, L., NOLLA, J.M. 2018, Una vil·la romana paradigmàtica al Collet de Sant Antoni (Calonge). Primeres impressions, *Estudis del Baix Empordà* 37, 121-379.

PREVOSTI, M. 1981a, *Cronologia i poblament d l'àrea rural de Baetulo*, Badalona.

PREVOSTI, M. 1981b, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'lluro*, Barcelona.

PREVOSTI, M. 2014, El nimfeu, in JÁRREGA, R., PREVOSTI, M. (eds.) *Aguer Tarraconensis, 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*, Tarragona, 29-42 (Documenta 16/4).

PREVOSTI, M. 2014b, 10. Els objectes d'os treballat i la identificació d'un taller tèxtil, in JÁRREGA, R., PREVOSTI, M. (eds.), *Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*, Tarragona, 247-263 (Documenta 16/4).

- PREVOSTI, M., CLARIANA, J.F. 1992, Aproximació a l'estudi de l'antiguitat tardana a la vil·la romana de Torre Llauder, *X Sessió d'Estudis Mataronins*, Mataró, 61-86.
- PRIETO, A. 2002, España social y organización territorial de la Hispania romana, *Studia Historica* 20, Salamanca, 139-170.
- PRIEUR, J. 1991, *La morte nell'antica Roma*, Gènova.
- PUIG I CADAFALECH, J. 1934, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.
- PUIG I CADAFALECH, J., FALGUERA, A. DE, GODAY, J. 1909, *L'arquitectura romànica a Catalunya, vol. I. Precedents: L'arquitectura romana i l'arquitectura cristiana preromànica*, Barcelona, 71-73.
- PUJOL, A. 1971, Estado actual de las excavaciones arqueológicas en España, *Información Arqueológica* 4-5, Barcelona, 140-142.
- RAKOB, R. (Ed.) 1993, *Simmithus. 1. Die steinbürcher und die antike stadt*, Mainz und Rhein.
- RAMALLO, S.F. 1985, *Mosaicos romanos de Carthago Nova (Hispania Citerior)*, Múrcia.
- RAMALLO, S.F. 2003, Las ciudades de Hispania en época republicana: una aproximación a su proceso de "monumentalización", in ABAD, L., *De Iberia in Hispaniam. La adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos*, Múrcia, 101-149.
- RAMALLO, S.F. 2006, *Signaculum* de bronce hallado en las excavaciones del teatro romano de Cartagena, in CALDERÓN, E., MORALES, A., VALVERDE, M. (eds.), *KOINÒS LÓGOS. Homenaje al profesor José García López*, vol. 2, Múrcia, 855-865.
- RAWSON, B. 2007, Banquets in Ancient Rome: Participation, Presentation and Perception, in KIRBY, D., LUCKINS, T. (eds.), *Dining on turtles*, Hampshire, 15-32.
- RAYNAUD, CL. 1993a, Céramique Estampée grise et orangée dite "dérivée de sigillée paléochrétienne", *Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIème s. av.n.è. – VIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, 410-418.
- RAYNAUD, CL. 1993b, Céramique Luisante, *Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIème s. av.n.è. – VIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6, 504-510.
- RAYNAUD, CL. 2006, Le monde des morts, *Dossier: Antiquité tardive, Haut Moyen Âge et premiers temps chrétiens en Gaule méridionale. Premier parti, réseau des cités, monde urbain et monde des morts*, Gallia. *Archéologie de la France antique* 63, Paris, 137-156.
- RAYNAUD, CL. 2010, *Les nécropoles de Lunel-Viel (Hérault) de l'Antiquité au Moyen Âge*, Montpellier (Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément 40).
- RAYNAUD, CL. 2015, Gallo-romaines, wisigoths, septimains? Les nécropoles de Septimanie du Ve au VIIIe siècle et le paradigme ethniciste, in QUIRÓS, J.A., CASTELLANOS, S. (Cur.), *Identidad y etnicidad en Hispania. Propuestas teóricas y cultura material en los siglos V-VIII*, Bilbao, 313-331 (Documentos de Arqueología Medieval 8).
- RÉBÉ, C., RAYNAUD, CL., SÉNAC, P. 2014, (dir.) *Le premier Moyen Âge à Ruscino (Château-Roussillon, Perpignan, Pyrénées-Orientales) entre Septimanie et al-Andalus (VIIe-IXe s.): Hommages à Rémy Marichal*, Lattes (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 35).
- REMOLÀ, J.A. 2000, *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis). Siglos IV-VII d. C.*, Barcelona (Col·lecció Instrumentum 7).
- REMOLÀ, J.A. 2007, La vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona, Fòrum* 13, Tarragona, 119-132.
- REMOLÀ, J.A. 2011, Recipients de bronze romans recuperats en les excavacions arqueològiques del PERI-2 (Jaume I-Tabacalera) de Tarragona, *Unicum* 10, Barcelona, 97-102.
- REVILLA, V. 2004, El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos I laC y I dC: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas, in MORET, P., CHAPAS, T. (eds.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s.III a. de C.-s.I d. de C.)*, Jaén, 175-202.
- REVILLA, V. 2006, Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro (segles II aC-V dC), *Rhythms and cycles of countryside romanization*, Girona, 41-66 (Studies of the rural world in the roman period 1).
- REVILLA, V., CELA, X. 2006, La transformació material e ideològica de una ciudad de Hispania: Iluro (Mataró) entre los siglos I y VI dC, *Archivo Español de Arqueología* 79, Madrid, 89-114.
- REVILLA, V., PÉREZ, J.M., GÓMEZ, J., SIMÓN, J. 1997, Notes sobre la siderúrgia romana a Catalunya, *Cota Zero* 13, Vic, 85-92.
- REVILLA, V., SANTACANA, J. 2015, *Catalunya romana*, Barcelona.
- REVILLA, V., ZAMORA, D. 2006, Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro (Mataró, Barcelona) entre els segles II aC i VI dC, *Rhythms and cycles of countryside romanization*, Girona, 41-66 (Studies of the Rural World in the Roman Period 1).
- RIBAS, A. 1994, *Natura, societat i calamitat. Una aproximació a les inundacions històriques a la ciutat de Girona*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

- RIBERA, A. 2009, La Casa de Ariadna o dei Capitelli Colorati (Pompeya) (VII, 4, 51 y 31) y Via degli Augustali. Excavaciones y proyecto de restauración. Campaña 2008, *Informes y trabajos 3. Excavaciones en el exterior 2008*, Madrid, 93-104.
- RIGGSBY, A. 1997, Public and private in Roman culture: the case of the *cubiculum*, *Journal of Roman Archaeology* 10, 36-56.
- RIHA, E. 1986, *Römisches Toilett gerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (Forschungen in Augst 6).
- RIPOLL, G. 1985, *La necrópolis visigoda de El Carpio de Tajo (Toledo)*, Madrid (Excavaciones Arqueológicas en España 142).
- RIPOLL, G. 1986, *La ocupación visigoda en época romana a través de sus necrópolis*, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.
- RIPOLL, G. 1998, *Tourética de la Bética (siglos VI y VII d.C.)*, Barcelona.
- RIPOLL, G. 2001, Objectes d'indumentària personal a *Barcino* (segles IV-VII), in BELTRAN DE HEREDIA, J. (cur.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, 213-237.
- RIPOLL, G., ARCE, J. 2001, Transformación y final de las *villae* en occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas, *Arqueología y Territorio Medieval* 8, Jaén, 21-54.
- RIPOLLÈS, P. 2002, La moneda romana imperial y su circulación en Hispania, *Archivo Español de Arqueología* 75, Madrid, 195-214.
- RISSECH, C., PUJOL, A., CRHISTIE, N., LLOVERAS, L., RICHARDS, M.P., FULLER, B.T. 2016, Isotopic reconstruction of human diet at the Roman site (1st-4th c. AD) of Carrer Ample 1, Barcelona, Spain, *Journal of Archaeological Science: Reports* 9, 366-374.
- RIURÓ, F. 1986, La lluita per la salvaguarda del Patrimoni Artístic, *Revista de Girona* 116, 44-49.
- RIURÓ, F. 1995, Crònica de cinquanta anys d'activitat arqueològica, *Quadern de Treball de l'Associació Arqueològica de Girona* 8, 75-111.
- RODÀ, I. 1974, Reseña de los hallazgos arqueológicos en los términos municipales colindantes de sant Julià de Ramis, *Revista de Girona* 66, 71-76.
- RODÀ, I. 1999, La explotación de las canteras en Hispania, in *El legado de Roma en el año de Trajano*, Saragossa, 122-131.
- RODÀ, I. 2005a, La difusión de los mármoles pirenaicos de Hispania y la datación epigráfica de los inicios de explotación de las canteras, *L'Aquitaine et l'Hispanie septentrionale à l'époque julio-claudienne. Organisation et exploitation des espaces provinciaux, IVe Colloque Aquitania (Saintes 2001)*, Bordeus, 461-471.
- RODÀ, I. 2005b, Els mosaics de Bell-lloc, *Girona a l'abast, VII, VIII, IX, X*, Girona, 213-223.
- RODÀ, I. 2012, El comercio de los mármoles en Hispania, *Historia Antiqua* 21, 85-91.
- RÔDER, G. 1988, Numidian marble and some of its specialities, in HERTZ, A., WAELEKENS, M. (eds.), *Classical marble: Geochemistry, Technology, Trade. Proceedings of the NATO Advanced research workshop on marble in ancient Greece and Rome: Geology, Quarries, Commerce, Artefacts (Lucca)*, Dordrecht/Boston/ Londres, 91-96.
- RODET, I., CHARDRON, P. 2006, L'os et le bois de cerf à Autun-Augustodum (Saône-et-Loire): productions et consommation d'un instrumentum, *Revue Archéologique de l'Est* 54, 149-209.
- ROIG, J. 2009, Asentamientos rurales y poblados tardos antiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X), in QUIRÓS, J.A., *The Archaeology of Early Medieval villages in Europe*, Vitoria-Gasteiz, 207-251 (Documentos de Arqueología e Historia 1).
- ROIG, J. 2015, Necrópolis de época visigoda, ajuar funerarios y depósitos humanos anómalos de los s. V-VIII en la Tarraconense oriental (Cataluña): ¿indicadores de "etnicidad" y/o nivel económico? e indicios arqueológicos de desigualdad y exclusión social, in QUIROS, J.A., CASTELLANOS, S. (coord.), *Identidad y etnicidad en Hispania, propuestas teóricas y cultura material en los siglos V-VIII*, Bilbao, 333-394.
- ROMERO, A., CABASA, S. 1999, *La tinajería tradicional en la cerámica española*, Barcelona.
- ROMIZZI, L. 2001, *Ville d'otium dell'Italia antica*, Nàpols.
- ROSSELL, A., ELORDUI-ZAPATARIETXE, S., OLTRA, J. 2012, *Anàlisi d'àcids grassos en ceràmiques del jaciment del Collet de Sant Antoni (Calonge-Girona)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- ROURE, A., CASTANYER, P., NOLLA, J.M., KEAY, S.J., TARRÚS, J. 1988, *La vil·la romana de Vilauba (Camós). Estudi d'un assentament rural (Campanyes de 1979-85)*, Girona (Sèrie Monogràfica 8).
- ROYO, H. 2015, *Mármoles de la cordillera pirenaica: afloramientos norpirenaicos y asociados al "Nappe des Marbres". Caracterización y uso en época romana*, Tesis doctoral inédita, Universidad de Zaragoza.
- RUFÍ, I., COROMINA, N. 2016, Informe arqueozoológico de les restes faunístiques recuperades a la vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), in PALAHÍ, L., COSTA, A., NOLLA, J.M., *Vil·la romana del Pla de l'Horta*, Memòria arqueològica, inédita, 116-149.

- RUIZ DE ARBULO, J. 2009, Arquitectura sacra y fundaciones urbanas en las Hispanias tardo-republicanas. Corrientes culturales, modelos edilicios y balance de novedades durante el siglo II aC, in MATEOS, P., CELESTINO, S., RIZZO, A., TORTOSA, A. (ed.), *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterraneo occidental*, Mérida, 253-297 (Anejos de Archivo Español de Arqueología XLV).
- RUIZ OSUNA, B. 2009, *Topografía y monumentalización funeraria en Baetica: conventus Cordubensis y Astigitanus*, Còrdova.
- RUIZ OSUNA, B. 2010, *Colonia Patricia, centro difusor de modelos: Topografía y monumentalización funerarios en Baetica*, Còrdova (Monografías de Arqueología Cordobesa 17).
- SABIO, R. 2012, *Catálogo de la colección de hierro del Museo Nacional de Arte Romano*, Mérida (Cuadernos Emeritenses 37).
- SABIO, R., ALONSO, J. 2015, Instrumentos de escritura en las colecciones del Museo Nacional de Arte Romano de Mérida: estiletos y espátulas, *Mérida excavaciones arqueológicas* 11, 481-506.
- SALES, J. 1999, Món funerari a la Catalunya Central, in PALOL, P. DE, PLADEVALL, A. (cur.) *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 289-290.
- SALES, J. 2011, *Edifici cristian hispana de la antigüedad tardia. La tarraconensis*, Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona.
- SALZA, E., ROCOTTI, P. 1998, Adriano: architettura del verde e dell'acqua. *Horti romani. Atti del Convegno Internazionale*, Roma, 4-6 maggio 1995, Roma, 363-399.
- SANAHUJA, E. 1971, Instrumental de hierro agrícola e industrial de la época ibero-romana en Cataluña, *Pyrenae* 7, Barcelona, 61-110.
- SANMARTÍ, E. 1974-1975, Nota acerca de una imitación de la sigillata aretina detectada en *Emporion*, *Ampurias* 36-37, Barcelona, 251-261.
- SANMARTÍ, J. 1984, Els edificis sepulcrales romans dels Països Catalans, Aragó i Múrcia, *Fonaments* 4, Barcelona, 87-160.
- SANMARTÍ, E., NOLLA, J.M., AQUILUÉ, X. 1983-1984, Les excavacions a l'àrea del pàrking al sud de la Neàpolis d'Empúries (Informe preliminar), *Empúries* 45-46, Barcelona, 110-153.
- SANTAPAU, M.C. 2011, Organización y gestión del territorio hispano, in PINTADO, J.A., CABRERA, J., RODÀ, I., *Hispania en las provincias occidentales del Imperio durante la República y el Alto Imperio: una perspectiva arqueológica*, Tarragona, 453-464 (Documenta 11).
- SANZ, R. 1987, Algunos materiales romanos utilizados en la construcción de las concameraciones, *Oretum* III, 225-236.
- SCAGLIARINI, D. 2008, *Villa e domus: otium, negotium, officium* in campagna e in città, in BERTELLI, C., MALNOTI, L., MONTEVECCHI, G. (cur), *Otium. L'arte di vivere nelle domus romane di età imperiale*, Milà, 31-37.
- SEGURA, S. 2005, *Los jardines en la antigüedad*, Bilbao.
- SERRA-RÀFOLS, J.C. 1941, Diari d'excavacions a Bell-lloc, document mecanografiat, Fons Serra-Ràfols de l'Institut d'Estudis Catalans.
- SERRATO, M. 1991, Matrimonio y política a través del epistolario de Cicerón: Tulia y Dolabela, *Anales de la Universidad de Cádiz* 7-8, 579-592.
- SERVEI TÈCNIC D'INVESTIGACIONS ARQUEOLÒGIQUES 1977, *Catàleg de l'exposició sobre la vil·la romana de Sarrià*, Girona.
- SFAMENI, C. 2006, *Ville residenziali nell'Italia tardoantica*, Bari (Munera. Studi Storici sulla tarda Antichità 25).
- SHIPMAN, P., FOSTER, G., SCHOENINGER, M. 1984, Burnt bones and teeth: an experimental study of color, morphology, crystal structure and shrinkage, *Journal of Archaeological Science* 11, 307-325.
- SLOFSTRA, J. 1995, The villa in the Roman West space, decoration and ideology, in METZLER, J.R., MILLETT, M., ROYMANS, N., SLOFSTRA, J., *Integration in the early Roman West. The role of culture and ideology*, Luxemburg, 77-90.
- SOLER, B. 2003, Algunas consideraciones sobre el empleo privado del mármol en Carthago Nova, *Mastia* 2, Cartagena, 149-187.
- SOLER, B. 2005, Hacia una sistematización cronológica sobre el empleo del marmor y su comercialización en Carthago Nova, *Mastia* 4, 29-64.
- SOLER, M. 2014, *L'hàbitat en època carolíngia a la Catalunya Vella*, Universitat de Girona (treball inèdit).
- SOTO, P. DE 2010, *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*, Tesis doctoral, UAB-ICAC, Tarragona.
- SOTO, P. DE, CARRERAS, C. 2007, Anàlisi de la xarxa de transport a la Catalunya romana: alguns apunts, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 16-17, Lleida, 177-191.
- STEPHENSON, J.W. 2009, Villas and aquatic culture in late roman Spain, in KOSSO, C., SCOTT, A. (eds.), *The nature and function of water, baths, bathing and hygiene from Antiquity through the Renaissance*. Leiden, 337-360 (Technology and Change in History 11).
- SUREDA, M., PALAHÍ, L., CALLAVÉ, S., FONT, S. 2007, *L'església vella de Sant Vicenç (Tossa de Mar, la Selva)*, Girona.

- SUTHERLAND, C.H.V. 1967, *The Roman Imperial Coinage. Vol. VI. From Diocletian's reform (A.D.294) to the death of Maximinus (A.D.313)*, Londres.
- SUTHERLAND, C.H.V. 1984, *The Roman Imperial Coinage. Vol. I. From 31 BC to AD 69*, Londres.
- SWIFT, E. 2009, *Style and function in Roman decoration*, Farnham.
- TABAR, M.I., UNZU, M. 1995, Aguja y punzones de hueso de época romana en Navarra, *Trabajos de Arqueología Navarra* 4, 187-226.
- TARPIN, M. 2002, *Vici et pagi dans l'occident romain*, Roma (Collection de l'École Française de Rome 299).
- TARPIN, M. 2009, Organisation politique et administrative des cités d'Europe occidentale sous l'Empire, *Rome et l'occident. IIe siècle avant JC- IIe siècle après JC*, *Pallas* 80, 127-145.
- TARRATS, F., MACIAS, J.M., SARIÑENA, R., REMOLÀ, J.A. 1998, Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), *Empúries* 51, 197-225.
- TARRATS, F., REMOLÀ, J.A. 2006, La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès). in REMOLÀ, J.A. (co-ord.), *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Actes del Seminari organitzat pel Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, la Societat Catalana d'Estudis Clàssics i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb la col·laboració de la Facultat de Lletres de la Universitat Rovira i Virgili*, Tarragona, 95-118.
- THÉBERT, Y. 1991, Vida privada y arquitectura doméstica en el África romana, *Historia de la vida privada*, Buenos Aires, 305-422.
- THURMOND, D.L. 2017, *From Vines to Wines in Classical Rome: A Handbook of Viticulture and Oenology in Rome and the Roman West*, Brill.
- TORRECILLA, A. 1999, Materiales de construcción en las termas de la Hispania romana, a propósito de los materiales hallados en la villa de El Saucedo (Talavera la Nueva, Toledo), *XXIV Congreso Nacional de Arqueología (Cartagena 1997). Volumen 4: Romanización y desarrollo urbano en la Hispania Republicana*, Saragossa, 397-416.
- TREMOLEDA, J. 2000, *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (Época augustea y altoimperial)*, Oxford (BAR International Series 835).
- TREMOLEDA, J. 2008, L'arqueologia romana. Un camí obert, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 39, Figueres, 81-100.
- TREMOLEDA, J. EN PREMSA, Los *dolia* de Catalunya. Producció i prosopografia, in CARRATO, C., CIBECCHINI, F. (dir.), *Nouvelles recherches sur les dolia ; l'exemple de la méditerranée nord-occidentale à l'époque romaine (Ier s. av. J.-C. – IIIe s. ap. J.-C.)*, Actes de la table ronde européenne sur les dolia, *Aspiran*, 26-27 septembre 2013.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I. 2010, La bòbila romana d'Ermedàs, Cornellà del Terri (Campanya de 2008), *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 249-252.
- TREMOLEDA, J., ROURE, A., CASTANYER, P. 1987, Recull i estudi dels materials romans de l'àrea de Banyoles, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 1986-1987. Homenatge a Pere Alsius i Torrent*, Banyoles, 121-145.
- TREMOLEDA, J., SIMON, J., CASTANYER, P., MARTÍNEZ, V. EN PREMSA, Los *dolia* del alfar de Ermedàs (Cornellà del Terri, in CARRATO, C., CIBECCHINI, F. (dir.), *Nouvelles recherches sur les dolia ; l'exemple de la méditerranée nord-occidentale à l'époque romaine (Ier s. av. J.-C. – IIIe s. ap. J.-C.)*, Actes de la table ronde européenne sur les dolia, *Aspiran*, 26-27 septembre 2013.
- TSIOLIS, V. 2008, El modelo balnear republicano entre Italia e Hispania, in UROZ, J., NOGUERA, J.M., COARELLI, F. (eds.), *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial. IV Congreso Internacional hispano-italico histórico-arqueológico*, Murcia, 285-306.
- URIBE, P. 2009a, *Triclinia* y salones triclinares en las viviendas romanas urbanas del cuadrante nordeste de la Península Ibérica (Ia.C.- III d.C.), *Archivo Español de Arqueología* 82, Madrid, 153-189.
- URIBE, P. 2009b, Los fenómenos de imitación en las viviendas urbanas romanas en el Nordeste de la Península Ibérica, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua* 22, 71-81.
- VAN AKEN, A.R.A. 1951, Some aspects of nymphaea in Pompeii, Herculaneum and Ostia, *Mnemosyne* 4, núm. 3/4, 272-284.
- VASSAL, V. 2006, *Les pavements d'opus signinum. Technique, décor, fonction architecturale*, Oxford (BAR International Series 1472).
- VEGAS, M. 1973, *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*, Barcelona (Publicaciones Eventuales nº 22).
- VENDITTI, C.P. 2011, *Le villae del Latium Adiectum. Aspetti residenziali delle proprietà rurali*, Bolònia (Ricerche, serie maior 2).
- VEYNE, P. 1987, El imperio romano, in DUBY, G. (ed.), *Historia de la vida privada*, vol.1, Madrid, 19-227.
- VIGIL-ESCALERA, A. 2013, 3. Prácticas y ritos funerarios, in QUIRÓS, J.A. (ed.) *El poblamiento rural en época visigoda en Hispania. Arqueología del campesinado en el interior peninsular*, Bilbao, 259-288 (Documentos de arqueología medieval 6).

- VILAS, E. 1996-1997, La Tarraconense mediterrània a partir de Plini el Vell, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXVI, 481-493.
- VILLARONGA, L. 1987, *Numismática antigua de Hispania*, Barcelona.
- VILLARONGA, L. 1994, *Corpus nummularum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Madrid.
- VIPARD, P. 2007, Maison à péristyle et élites urbaines en Gaule sous l'Empire, *Gallia* 64, 227-277.
- VIVÓ, D. 2010, Els mosaics, in PALAHÍ, L., NOLLA, J.M., *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Tarragona, 211-243 (Documenta 12).
- VIVÓ, D., PALAHÍ, L. 2016, Els mosaics de Bell-lloc del Pla. Descripció i interpretació, in *Els mosaics de Bell-lloc del Pla (Girona). Una aventura de 140 anys*, Girona, 21-34.
- VIVO, J., PALAHÍ, L., GARCIA, G., PRADOS, A. 2012, *Del dominus a l'abat. La història de l'entorn del monestir de Sant Feliu de Guíxols. De l'època romana a la desamortització*, Sant Feliu de Guíxols.
- VIVÓ, D., PALAHÍ, L., LAMUÀ, M. 2017, El mosaico del circo de Bell Lloc del Pla, Girona. Una interpretación global, *Actes del 3r Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. La glòria del circ. Curses de carros i competicions circenses*, Tarragona, 67-73.
- VIVÓ, D., PALAHÍ, L., NOLLA, J.M., SUREDA, M. 2006, *Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae...sed vitam faciunt*, Girona.
- WALLACE-HADRILL, A. 1994, *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton.
- WALLACE-HADRILL, A. 1996, *Houses and society in Pompeian and Herculaneum*, Princeton.
- WALLACE-HADRILL, A. 1998, The villa as a cultural symbol, in *The roman villa. Villa urbana. First Williams symposium on Classical architecture*, Filadelfia, 45-53.
- WATTEL-DE CROIZANT, O. 1986, La mosaïque de l'enlèvement d'Europe sur la pseudo-épave de Cannes (Sainte-Marguerite) et le problème des "emblemata voyageurs", *Archeonautica* 6, 199-215.
- WEBB, P. 1927, *The Roman Imperial Coinage. Vol. V. Part I. Valerian-Florian (253-276)*, Londres.
- WEBB, P. 1933, *The Roman Imperial Coinage. Vol. V. Part II. Marcus Aurelius Probus – Maximian (276-310)*, Londres.
- WITCHER, R.E. 2005, The extended metropolis, *Urbs, suburbium and population, Journal of Roman Archaeology* 18, 120-138.
- WITSCHER, CH. 2009, Hispania en el siglo III, in PINTADO, J.A., CABRERA, J., RODÀ, I., *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, 473-503 (Documenta 11).
- ZACCARIA RUGGIU, A. 1995, *Spazio privato e spazio pubblico nella città romana*, Roma (Collection de l'École Française à Rome 210).
- ZACCARIA RUGGIU, A. 2001, Abbinamento triclinium-cubiculum. Un'ipotesi interpretativa, *M. Bezar-Bas, Abitare in Cisalpina. L'edilizia privata nelle città en el territorio in età romana, Atti dello XXI settimana di studi aquileisi*, Trieste, 59-101.
- ZACCARIA RUGGIU, A. 2003, Ruolo dell'élite politica e sociale e spazio del banchetto, in CEVEILLAC GER-VASONI, M., LEMOINE, I., *Les elites et leurs facettes. Les elites locales dans le monde hellénistique et romain*, Roma, 627-660 (Collection École Française à Rome 309).
- ZANKER, P. 1992, *Augusto y el poder de las imágenes*, Madrid.
- ZANKER, P. 1993, *Pompeii*, Roma.
- ZARMAKOUPI, M. 2014, *Designing for luxury in the bay of Naples. Villas and landscapes (c. 100 BCE- 79 CE)*, Oxford.
- ZEDER, M.A., PILAAR, S.E. 2010, Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep, *Ovis*, and goat, *Capra*, *Journal of Archaeological Science* 37, 225-242.

